

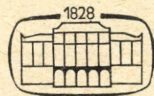
MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

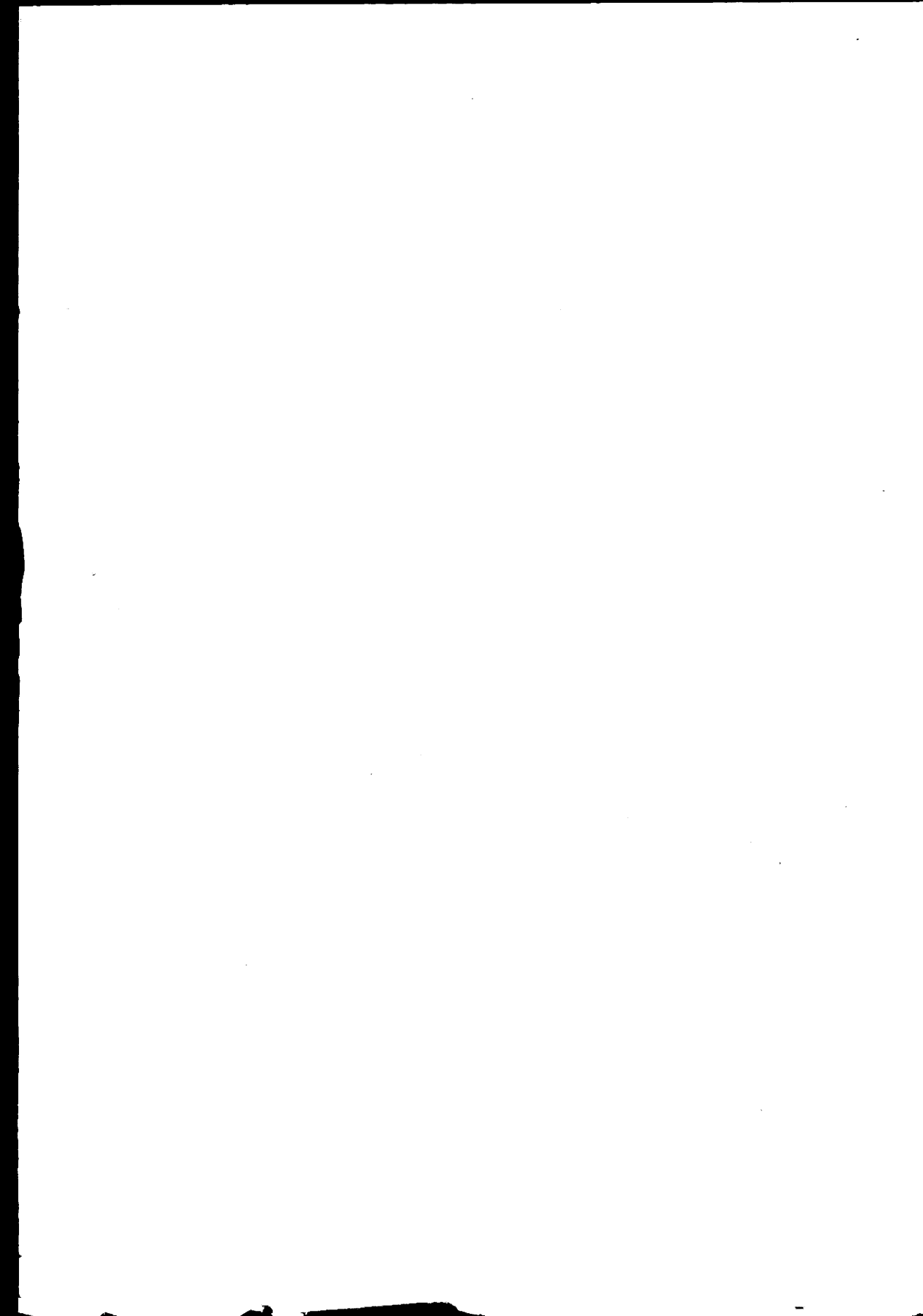
PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

LXVI. KÖTET



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1970



LXVI. ÉVF.

1970. MÁRCIUS

1. SZÁM

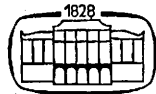
MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

453. SZÁM



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1970

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN

TARTALOM

<i>Imre Samu: 1945—1970</i>	1
<i>Joki, Aulis J.: Az etimológiai kutatás mai helyzete</i>	4
<i>Tompa József: A magyar mondatnírás néhány elvi kérdése</i>	13
<i>E. Abaffy Erzsébet: Vonatváltás a szabad-ban</i>	29
<i>Mátai Mária: A Müncheni Kódex határozószóinak egy csoportjáról</i>	34
<i>Horváth Emese: A román nyelv magyar jövevényszavai alakítani beilleszkedésének néhány kérdése</i>	42
<i>Velcsov Mártonné: Testrésznevekből alakult mértékneveink története. VII. Marok ~ marék</i>	49
<i>Mócsy András: A római kori személynévadás kutatása</i>	56
<i>Vas József: Szentendre neve</i>	65
Kiseb b közlemények. <i>Pap Mária: Megjegyzés H. Molnár Ilona „A generatív nyelvtannak mint nyelvi modellnek és vizsgálati módszerének néhány kérdése” című tanulmányához. — H. Molnár Ilona: Válasz Pap Mária megjegyzéseire. — K. Palló Margit: Az ígésítő képzők kérdéséhez</i>	72
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Balogh László: A Gyöngyös állatnév jelentéséhez. — Bárczi Géza: Fialat. — Dobossy László: Robot. — Fehértői Katalin: Huszár. — Kiss Jenő: Szájti. Sléffül. — Kunszery Gyula: Fidibusz. Autóbusz. — Mizser Lajos: Hajítófa vagy hajtófa? Van-e szaga a pénznek? — Moór Elemér: Poroszka. — Ország László: Panoráma. — Paládi-Kovács Attila: Szülés, szülés. — Pogány Irén: Csillebérc. — K. Sal Éva: Tol, tojik, tűz</i>	78
Nyelvtörténeti adatok. <i>Implom József: Szótörténeti adalékok. — Schram Ferenc: Szarvasmarhák külsejének leírása 1684-ből</i>	99
Nyelvjárások. <i>Imre Samu: A felsőöri nyelvjárás j-zésének magyarázata. — Márton Gyula: Adatok a nyelvjárási kasztról — kasztró — kaszró elterjedéséhez</i>	109
Szemle. <i>Károly Sándor: A szójelentéstani kutatások újabb tizenkét éve</i>	117
Különfélék. <i>Büky Béla: Eckhardt Sándor 1890—1969</i>	122
Társasági ügyek. <i>Bethlenfalvy Géza: Beszámoló az Orientalisztikai Szakosztály működéséről. — Kálmán Béla: Fokos Dávid üdvözlése</i>	125
Levélszekrény.	128

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP-
IRODÁNál, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Csekk számla-
szám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámú számlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNál, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111—010.

Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 44,— Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*”
Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon: 159—450,
45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy
lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaság*nál, (Budapest V.,
Pesti Barnabás u. 1.)

Imre Samu
(1917-1990)



MAGYAR NYELV

LXVI. ÉVF.

1970. MÁRCIUS

1. SZÁM

1945—1970

Április 4-én felszabadulásunk huszonöt éves jubileumát ünnepli országunk népe. A magyar nyelvészek nevében az ünneplők táborához csatlakozik folyóiratunk is. Ünnepelünk és emlékezünk! Tisztelettel hajtjuk meg az emlékezés zászlaját azok előtt a milliók előtt, akik vérüket, életüket áldozták azért, hogy országunk népe szabad hazában boldogabb, emberibb jövőt építhessen magának. Őszinte megbecsüléssel emlékezünk mindazokról a politikusokról, államférfiakról, tudósokról és gazdasági szakemberekről, akik élni mertek és élni tudtak a lehetőséggel, akik megharcolva tengernyi nehézséggel, meggyőződésük igazságának és erejének tudatában kemény akarattal és töretlen lelkesedéssel járták végig azt a nemegyszer göröngyös utat, amely a szocialista társadalomhoz vezette el népünket. S elismeréssel emlékezünk azoknak a munkásoknak, parasztoknak, értelmiségieknek névtelen millióiról is, akik ennek az új társadalomnak a felépítését napi munkájukkal lehetővé tették.

A hála és a köszönet hangján emlékezünk az új társadalmi rend nagy országára, a Szovjetunióra, amely nem csupán a felszabadulást hozta meg számunkra embertelenül súlyos áldozatok árán egy negyed évszázaddal ezelőtt, hanem huszonöt éven át népünk és hazánk igaz barátjának, megértő támogatójának is bizonyult. S hálával és köszönettel gondolunk vissza Pártunk huszonöt éves tevékenységére, melynek eredményeül országunk a társadalmi haladás szilárd pontjává lett.

Emlékezve az elmúlt negyedszázadra, helyesnek és szükségesnek látjuk, hogy számvetést csináljunk saját szakterületünkön is, hogy — emlékezőként a múltra és okulásként a jövőre — számot adjunk magunknak és mindenkinek, aki szaktudományunk iránt érdeklődik: hogyan éltünk mi a számunkra biztosított lehetőségekkel.

Mi, magyar nyelvészek a felszabadulás után bizonyos szempontból sokkalta kedvezőbb helyzetben voltunk, mint a társadalomtudományok számos más ágazatának tudósai. Ugyanis: az elmúlt korszak tudományos eredményeinek nagy részét átvehettük, ezekre építeni lehetett, csak egy kisebb hányadát kellett megrostálni vagy elvetni, vagyis nem kellett a nyelvtudomány addigi eredményeit alapvetően átértékelni.

Ennek ellenére nem volt könnyű a felszabadulás után újjáéledő magyar nyelvtudomány helyzete sem. Az évekig dúló háború, az ebből következő katasztrofális gazdasági helyzet a magyar nyelvészeknek egyébként sem sűrű sorait megrikkította, kisszámú intézményeit meglehetősen szétzilálta, a nyelvtudományi élet szempontjából életbevágóan fontos publikációs lehetőségeket igen erősen csökkentette. De mindezeknél is nagyobb gondot és nehézséget okozott az a tény, hogy az előző korszak szakmai szempontból igen súlyos

adósságokat hagyott maga után. A magyar nyelvre vonatkozóan hiányzott számos olyan alapvető fontosságú mű, amelyeket más országoknak szerencsésebb körülmények között munkálkodó nyelvészei már évtizedekkel korábban elkészítettek. Azaz: e tekintetben a két világháború közötti magyar nyelvtudomány meglehetősen elmaradt a nemzetközi teljesítményektől. S ez az elmaradás annál is inkább sajnálatos volt, mert elsősorban olyan típusú művek hiányoztak, amelyekre társadalmi igény is jelentkezett.

Ahhoz, hogy a magyar nyelvtudomány ezeket az előtte álló feladatokat a szocialista társadalmi rend igényeinek megfelelően, kellő tudományos színvonalon és viszonylag gyorsan elkészíthesse, alapvető változásokat kellett végrehajtani a nyelvészeti kutató munkában, mindenekelőtt tartalmi vonatkozásban és szervezeti téren. E két cél megvalósítását szolgálta, hogy a magyar nyelvészeti kutatásokban már az 1940-es évek végén érvényre jutott a szocialista társadalomra jellemző tervszerűség és szervezettség. A tervszerűség a kutatási tematika részletes kidolgozásában és ütemezésében jelentkezett elsősorban, a szervezettség pedig a központi jellegű nyelvészeti kutatóhelyek kialakításában: a Nyelvtudományi Intézet létrehozásában, illetőleg az egyetemi és főiskolai magyar nyelvészeti tanszékek kifejlesztésében.

A magyar nyelvtudomány felszabadulás utáni első tudományos tématervének, különösen pedig a terv ütemezésének mai szemmel nézve számos fogyatékosága volt ugyan: valami meghatóan naiv optimizmus, olyan realitásokkal, mint idő, munkaerő, anyagi lehetőségek, alig számoló túlzott lelkesedés sugárzik ezekből a tervekben. Ami mögött azonban a tudományos tervezésben való teljes járatlanság mellett ott feszül az alkotni vágyásnak a jövőbe vetett hite és bizalma is. A negatív vonások a tervek megvalósításában szinte napjainkig éreztették ugyan hatásukat, e tervek összeállításának azonban mégis megvolt az a vitathatatlanul pozitív és ösztönző vonása, hogy világosan kijelölte a magyar nyelvtudomány fő feladatait. S történelmi érdeme e terv összeállításának, hogy ezeket a feladatokat úgy állapították meg, hogy huszonöt év távlatából visszanézve is fontosnak, lényegesnek tarthatjuk őket.

Igen lényeges vonása volt ennek a tervnek — s ebben már az épülő új társadalom igényeinek messzemenő figyelembevételre tükröződik —, hogy jelentős helyet kaptak benne olyan művek, tudományos összegezesek, amelyek a szakterület szűkebb céljain túl a társadalom szélesebb igényeit is kielégítik, amelyeknek társadalmi hasznossága, sőt szükségessége vitathatatlan, s amelyek elengedhetetlenek az anyanyelvi kultúra széleskörű fejlesztéséhez. S aligha lehet kétséges, hogy a magyar nyelvtudománynak különösen a felszabadulás utáni időkben ez volt az elsőrendű, legfontosabb feladata és kötelessége. S úgy érezzük, hogy ezt a kötelességüket a magyar nyelvészek becsülettel teljesítették is.

Szervezeti téren a legjelentősebb változás a Nyelvtudományi Intézetnek 1949-ben történt megalakítása volt. Ezzel létrejött hazánkban is a nyelvészeti kutatásoknak egy olyan központi műhelye, amely lehetőséget biztosított azoknak a nagy szellemi és anyagi kapacitást, magas fokú szervezettséget kívánó szintéziseknek az elkészítésére, amelyeknek létrehozása a felszabadulás előtti szervezeti és tudománypolitikai adottságok között eleve kilátástalan volt.

A Nyelvtudományi Intézetben már közvetlenül megalakulása után a munka gerincét egy nálunk új típusú kutatási forma, a kollektív k u t a t ó m u n k a alkotta. A kollektív kutatás, amely nálunk a társadalomtudományok területén elsősorban a nyelvtudományban kapott jelentős sze-

repet, a kutatótól kétségtelenül igen nagy fokú fegyelmettséget, sőt — a régebben kizárólag egyéni kutató munkához szokott tudós szemszögéből nézve — egyfajta lemondást is kíván. A kollektív munkában való részvétel az egyéni munkának világosan névhez kapcsolódásával szemben bizonyos fokú névtelenséggel jár. Érthető tehát, hogy a kollektív munkával szemben egy ideig némi fenntartás mutatkozott, egyesek a kutatói szabadság korlátozását, a kutatói invenció háttérbe szorítását látták benne. Nagy érdeme az intézet akkori vezetőségének, hogy mindezek ellenére nem engedte háttérbe szorulni a kollektív tervtémákat. Azok a ma már teljesen vagy részleteikben megjelent nagyszabású magyar nyelvtudományi művek (mint például „A magyar nyelv értelmező szótára”, „A mai magyar nyelv rendszere”, „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”, „A magyar nyelvjárások atlasza” stb.), amelyek nemzetközi viszonylatban is elismerést arattak, csak így készülhettek el. S minden kétséget kizáróan bebizonyosodott az is, hogy a kollektív tervtémák az egyéni kutatói invenciót sem sorvasztják el, hiszen a Nyelvtudományi Intézet munkatársainak tollából húsz év alatt megjelent több mint másfélszáz könyvnek a nagy többsége — nem említve a mintegy kétezer tanulmányt, cikket — egyéni alkotás, s ezeknek zöme magyar nyelvészeti tárgyú.

Számottevő szervezeti jellegű változás volt azonban az egyetemi és főiskolai magyar nyelvészeti tanszékek fokozatos kiépülése is, hiszen ezeknek mindegyike ma már a magyar nyelvészeti kutatásoknak fontos műhelye, s jelentőségüket még csak növeli az, hogy a magyar nyelvtudománynak egy-egy részterülete éppen itt talált a legaktívabb művelőkre.

A felszabadulás utáni magyar nyelvészeti kutatásokban a tematikai és szervezeti változásoknál is jelentősebb átalakulást jelentett a marxizmusnak, a dialektikus és történelmi materializmus szemléletének fokozatos érvényesülése. Különösen az 1950-es évek végéig — elsősorban hazai általános nyelvészeink részéről, valamint nem nyelvész szakemberek szájából — nemegyszer hangzott el a marxista magyar nyelvtudomány megteremtésére vonatkozó sürgető felhívás. Az ilyen jellegű, túlnyomó többségükben minden kétséget kizáróan jóindulatú megnyilatkozások azonban a marxizmusnak a nyelvészeti kutató munkában való érvényre jutását talán túlságosan is egyszerű folyamatnak tekintették. A marxista magyar nyelvtudomány megteremtését nemegyszer csupán bizonyos elméletek, módszerek alkalmazásában látták, gyakran éppen olyan elméletekében és módszerekében, melyeknek nem marxista voltát bizonyos idő elteltével ők maguk is felismerték. A marxizmus azonban nem olyan modell, amelyet készen alkalmazhatunk a kutató munkában. A marxizmusnak mint élő és ható elméletnek egész világnézetünket, egész nyelv- és társadalomszemléletünket kell áthatnia, s csak így, többszöri áttétellel tükröződhet a kutatás eredményeiben is.

A marxizmus tanításainak érvényesülése a kutató munkában természetesen lassú folyamat volt, de fokozatos érvényesülése. — különösen huszonöt év távlatából szemlélve — vitathatatlan, és eredményeiben is jól érzékelhető; de éppen a marxizmus jellegéből következik, hogy ez a folyamat sohasem tekinthető lezártnak.

A magyar nyelvtudományi kutatások nagy részét szinte az 1950-es évek végéig egy bizonyos fokú módszertani egyoldalúság jellemezte. Nemigen találtak követőkre a külföldön előtérbe került újabb nyelvészeti irányzatok, kutatási módszerek, illetőleg ami ezekből hatott a kutató munkára, az alig volt több elméleti-módszertani jellegű következtetéseiben szélsőséges túlzá-

soktól terhelt mechanikus adaptációnál, s éppen ezért konkrét tudományos eredményeik eléggé szerények voltak. Ennek ellenére ma már, bizonyos történeti távlatból megállapíthatjuk, hogy közvetett módon mégis megvolt a maguk pozitív hatása. Éppen a magyar nyelvtudományon belül vitára serkentettek, mintegy kényszerítettek az elméleti-módszertani kérdésekkel való behatóbb foglalkozásra, s így közvetve előmozdították a marxista nyelvszemlélet erősödését és terjedését, s mindezekben keresztül segítették ezeknek az újabb irányzatoknak az elméleti-módszertani tisztulását is. Ennek a ténynek nagyon beszédes és szemléletes példája a generatív-transzformációs elmélet és módszer helyzetének alakulása nálunk. E koncepció esetében ugyanis a korábbi, csupán elméleti megfontolásokból sarjadt deklarációkat éppen napjainkban szorítja háttérbe e módszer egyes művelőitől kezdeményezett józan kritikai állásfoglalás kialakítása.

Az elmúlt huszonöt év alatt a magyar nyelvtudomány számos lényeges feladatot megoldott, tudományos és gyakorlati szempontból egyaránt jelentős műveket alkotott. Néhány szintén igen fontos feladatának azonban nem tudott eleget tenni. Így alig jutott előbbre az Akadémiai Nagyszótár ügye, nem készült még el az oly sokaktól várt szinonimaszótár, s az alkalmazott nyelvtudomány több ágazata sem talált művelőre. Mindezek ellenére mi mindenképpen úgy látjuk, hogy az elmúlt huszonöt esztendő magyar nyelvészeti munkásságát nagy eredmények, igen magas színvonalú és különösen hasznos művek fémjelzik. Megítélésünk szerint az elmúlt negyedszázad a magyar nyelvtudomány egyik legtermékenyebb korszaka. Nyelvtudományi munkásságunk minden előző koroknál jobban szolgálta egész társadalmunk érdekeit, jelentős mértékben hozzájárult népünk szellemi kultúrájának emeléséhez, s a magyar nyelvtudomány számos olyan művet alkotott, amely a szocialista magyar tudomány hírét és tekintélyét a nagyvilágban is növelte.

Amikor egész népünkkel együtt hazánk felszabadulásának negyedszázados jubileumát ünnepeljük, folyóiratunk melegen köszönti minden munkatársát, a magyar nyelvtudomány minden munkását is, és mindannyiuk nevében köszönjük népünknek azokat a bőséges lehetőségeket, amelyeket anyanyelvünk kutatásához teremtett számunkra.

A szerkesztő bizottság nevében
IMRE SAMU

Az etimológiai kutatás mai helyzete*

1. 1967-ben a Bukarestben tartott tizedik nemzetközi nyelvészkongresszuson több száz előadás és hozzászólás hangzott el. Közülük egy sem foglalkozott kimondottan a szó kutatással, és a nyelvtörténetet is csak néhányan vették figyelembe. Világosan emlékszünk még HAJDÚ PÉTERNEK arra a cikkére, amelyben néhány éve kritizálta a magyar finnugristákat: „A mai uráli nyelvészetről” (Néprajz és Nyelvtudomány IX [1965.], 15–21). HAJDÚ anélkül hogy kétségbe akarta volna vonni az etimológiai kutatás jogosultságát, cscdálja magyar kollégáinak nagy buzgalmát a szófejtés terén, és túlságosan burjánzónak véli hazája etimológiai irodalmát.

* Fő vonalaiban elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén Budapesten, 1969. október 13-án.

Az utóbbi évtizedekben új szelek fújnak a nyelvtudományban. Az új irányzatok leglelkesebb képviselőinek némelyike teljesen el akarta felejteni az olyan klasszikus területeket, mint az etimológia és általában a nyelvtörténet. Az Egyesült Államokban nemrégiben megjelent összefoglaló művekben, amelyekben a nyelvtudományt tárgyalják — többek között az egyetemi tankönyvekben is —, az etimológiát csak röviden és elnagyoltan említik. JOHN B. CARROLL „Study of Language” című (1. kiadás 1955.) műve csak néhány mondat erejéig tér ki az etimológiára, s ez a rövid kitérő is a következő intelmet tartalmazza: „Úgy tűnik, hogy a kritikátlan és tudománytalan etimologizálás az emberi nem örök szokásai közé tartozik.” JOHN P. HUGHES bevezetése: „The Science of Language” (1. kiadás 1962.) az etimológiát egy néhány oldal terjedelmű fejezetben érinti, így benne nyilvánvalóan nem magyarázható meg a szófejtés módszere.

2. Természetesen hiábavaló volna behunyt szemmel felvenni a harcot minden új irányzattal szemben, mint ahogyan JOHANNES LOHMANN tette a „Philosophie und Sprachwissenschaft” című (1965.) könyvében és „Der Sinn der indogermanischen Etymologie” című cikkében (Kratylos XI. 1966.). A tudomány szabadsága nevében az ilyen egyoldalú és elavult hozzászólásoknak is joguk van megnyilatkozni. Minden tudósnak megvan az a lehetősége, hogy kiválassza azt az irányt és azokat a témákat, amelyek iránt érdeklődik. Az egyik nyelvész szívesen rendezgeti a nyelvi elemeket bizonyos viszonylag könnyen kezelhető normák és sémák szerint. Többeket a matematikai aspektus lelkesít új területek meghódítására. Mások szívesen fordítják idejüket logikai és nyelvfilozófiai fejtegetésekre, megint másokat az emberi nyelv és kultúra múltja érdekli. A mi korunk utilitarisztikus tömeggondolkodása természetesen fontosabbnak tartja a fordítógépek fejlesztését és a normatív kézikönyvek kiadását, mint a nyelvtörténettel való foglalkozást.

Vajon az etimológia olyan virág lenne, amelyet a romantika szült, amelyet a nemzeti érzés ápolt gyöngéden, és amelynek nincs semmilyen életlehetősége a rideg úrkorszakban? Természetesen talán hasznosabb, ha a gyors fordítógépeket fejlesztjük, és megfejtjük a világűr misztikus „nyelveit”, amelyek a rádiócsillagászokat foglalkoztatják, mintsem megtudjuk, hogy a magyar *hal* szó ugyanaz, mint a finn *kala*, és hogy az utóbbi legalább hat évezreden át őrizte az eredeti hangalakot és jelentést. Szerencsére az emberi lét — legalább most még — nem jelent pusztá számsorokat vagy ezek analízisét, programozását. Szerencsére a nyelvészet nem, legalábbis még nem képletek és egyenletek halmaza. Találón mondta valaki: a csak matematikai módszereknek az alkalmazása a nyelvtudományban arra vezetne, hogy a nyelv meghalna a műtőasztalon. A strukturalisták közül néhányan még a szavak jelentését is figyelmen kívül akarják hagyni. A jelentésoldal úgymond teljesen a lingvisztikán kívül álló, „a nem lingvisztikus világba tartozó” valami. Ám semmi nem mondható nyelvi jelenségnek, aminek nincs jelentése. Az akusztikai körvonalak csupán pusztá hangok, visszhangok volnának, ha nem lenne jelentésfunkciójuk, mondanivalójuk. Az európai nyelvészek zöme bizonyára még mindig hisz abban, hogy a nyelv több, mint kommunikációs és információs eszköz. Senki sem tagadhatja, hogy a nyelv egyúttal történeti jelenség is, és hogy a nyelvet történeti aspektusból is vizsgálni kell, — még akkor is, ha a nyelvtörténeti módszer elsajátítása jókora fáradságot igényel, és ha a történeti kutatás nem ad egzakt eredményt, inkább csak valószínűt.

Éppen az egzakt eredményekre való törekvés inspirálta a különböző divatos nyelvészeti irányzatokat, s nincs is okunk kétségbe vonni ezen irányzatok indítékainak és célkitűzéseinek jóhiszeműségét. Azt is őszintén el kell ismernünk, hogy az alkalmazott természettudományoknak nagy jelentőségük van a nyelvtudománynak sok területén. Másfelől nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a matematikai-természettudományos iránynak megvannak a saját korlátai is. Végtelen lenne, ha túlságosan bíznánk a gépek varázserejében. Erre példa JURIJ KNOROZOVnak az a kísérlete, hogy megfejtse a közép-amerikai mayahieroglifák nyelvének rejtélyét. A kísérletből kudarc lett, mivel KNOROZOV vakon hitt a számítógépeknek, annak, hogy ezek lényeges emberi tényezőket pótolhatnak.

Azt mondják, hogy a nyelvtörténet és annak legközpontibb területe, az etimológia az egyetemi hallgatók körében sem sokkal népszerűbb. Igaz, hogy a helsinki egyetem nyelvszakos hallgatói panaszkodnak, mert tőlük túlzott mértékben kívánnak meg nyelvtörténeti ismereteket. Való a történet arról a finnlapp fiatalemberről is, aki az oslói egyetemre ment tanulni, mert úgymond „Helsinkiben csak nyelvtörténetet tanítanak”. Másfelől a hallgatók természetesen megértik, hogy a szavak összehasonlítása nélkül nem volna finnugrisztika, sem indogermanisztika, sem romanisztika, sem szlavisztika stb. Éppen a kritikus etimológiák révén kezdett százötven évvel ezelőtt tudomány fejlődni a tapogatózó és ösztönös nyelvmegfigyelésekből. Noha a nyelvtörténet azóta elvesztette hegemon helyzetét, jelentőségét, még most is mindenütt elismerik mint a nyelvtudomány egyik fontos ágát.

3. A jelenlegi etimológia már nem ugyanaz, mint a százötven évvel ezelőtti, s nem is ugyanolyan, mint amilyen volt az újgrammatikusok fénykorában. A módszert sokféleképpen fejlesztették, s a többi nyelvtudományi ágakkal való együttműködés is sokoldalúvá vált és elmélyült. A nyelvföldrajzi aspektus — a szavak elterjedtsége — a mai etimológiai kutatásban még jobban előtérbe került. Példa a finnugor nyelvtudomány köréből: A zürjén nyelv régi csuvas jövevényszavairól vallott felfogás új megvilágításba került, amióta figyelembe vették, hogy a csuvas elemek azokra a zürjén nyelvjárásokra korlátozódnak, amelyek a votjákok szomszédságában helyezkednek el. Legtöbbször tehát nyilván votják közvetítéssel átkerült jövevényszavakról van szó, vagy pedig a kereskedelem folytán szélesebb körben is elterjedt csuvas elemekről. Az óspermiéknél aligha voltak számottevő kapcsolataik az ócsuvasokkal.

A finn nyelv etimológiai szótárában — legalábbis a II. kötettől kezdve — többnyire a ritkább eseteknél viszonylag sok adatot adtunk meg a szavaknak, szóváltozatoknak és jelentésváltozatoknak a finn nyelvterületen való elterjedésére. A nem kimondottan fennológusok szerint oly sok nyelvjárásföldrajzi adat van benne, hogy azok szinte zavart keltenek. A könyv szerzőinek véleménye szerint ezek mégsem haszontalanok, sőt az etimológia szempontjából nélkülözhetetlenek. Nélkülük sokszor nem is lehetett volna megfajteni például azt a problémát, vajon egyes finn és lapp szavak a balti finn—lapp, azaz a korai közfinn együttélés idejéből származnak-e, vagy pedig kölcsönzésről van-e szó az egyik vagy másik irányba: a finnból a lappba vagy a lappból a finn nyelvjárásokba. — Két másik esetet említek még, amely a SKES.-ben fordul elő, s amelyben a szóföldrajzi tényeknek döntő szerepük volt a szó eredetének megfajítása közben, vagy amikor műveltségtörténeti következtetéseket vont le az ember.

A következő melléknévvel kellett foglalkoznom: *saine, saines, sainea, sainis* 'lassú, ügyetlen, csendes, gyenge; fösvény, zsugori'. Az a magyarázat, amelyet PAASONEN adott e szó eredetére hatvanöt évvel ezelőtt, egy bizonyos lapp és cseremisiz 'mohó' jelentésű szóhoz kapcsolva, már a vokalizmus szempontjából sem meggyőző. Az említett több alakú finn melléknév a mai köznyelvben viszonylag ritka és nyelvjárási színezetű. Már a XVIII. századtól kezdve adatolva van a szótárakban. Semmilyen más balti finn nyelvben nem ismeretes, és a finn nyelvterületen is csak a nyugati nyelvjárásokból mutatták ki. Éppen a nyugati elterjedés következtében jutottam arra a gondolatra, hogy régi skandináv átvételről lehet szó. A svéd nyelvben van egy *sen* melléknév, amely nyelvjárásilag archaikusabb formában is előfordul: *sein, säjn* 'lassú, tétova, késedelmes'. Ez ugyanabból az indogermán szócsaládból való, mint például a középfelnémet *seine* 'lassú, hanyag' és a litván *atsainus* 'hanyag'. Az ősskandináv alapalak **sainiz* volt, amely tehát tovább élt egyes archaikus nyugat-finnországi nyelvjárásokban (helyenként a vele szinonim melléknevek: *ahne* és *saita* befolyásolták a szó hangalakját). Ez a régi skandináv jövevényszó néhány lapp nyelvjárásban is megvan: lapp N. *sainás, sainas* 'lassú' (az utolsó szótagban korábban *i* volt).

A finn nyelvjárásokban több külön elnevezés ismeretes a szénagyűjtés terminológiájába tartozó 'ruko' fogalomra ('Heuschober, Feimen; kis szénaboglya, petrence, rakás'). Közülük a *saatto* szó nyelvterületünknek csupán a délkeleti nyelvjárásaiban található meg, azokban, amelyeket a második világháború előtt még beszéltek a Karjalai földszoroson és a Ladoga partvidékén. A finn szónak pontos megfelelői vannak a legtöbb balti finn nyelvben: a karjala-aunusziban és a lüdben (*suatto, soatto*), a vepszében (*sat*, plur. *-od*), valamint az észtnben (*saad*). Ennek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy egy a kései közfinn korszakból származó, tehát körülbelül kétezer éves közös kifejezésről van szó. Valószínűleg mégsem ilyen régi szóval állunk szemben, hanem „csak” egy körülbelül ezer évessel. A nyomok ismét skandináv eredetre mutatnak, ezúttal azonban nem a nyelvföldrajzi tények. A svédben széles körben használnak egy szénarakást jelentő terminus technicust: *säte*, amelynek ósvéd alakja *sata* (plur. *saton*) volt, és amelyet a mai nyelvjárásokban például *säton, sätan* alakban ejtenek. A szó óizlandi megfelelője *sáta*, ősskandináv formaként pedig egy **sätōn* alak rekonstruálható. A skandináv szócsalád nem lehet balti finn jövevényszó. A kölcsönzési iránynak a fordítottjának kellett lennie. De hogyan magyarázható, hogy a balti finn nyelvekben a szó használata csak a Ladoga környékére és Észtországra korlátozódik? Nyilván földművelési szakszóról van szó, amely a korai középkorban került át azoktól a skandinávoktól, közelebbről a svéd varjágoktól, akik a Ladoga déli partvidékén és az Olhava (Volhov) folyó partján telepedtek le. Központjaik közé tartozott többek között a Sztaraja Ladoga, az ősskandinávok Aldeigjuborgja, Rurik székhelye. Mint ismeretes, ennek a központnak döntő szerepe volt mind a novgorodi orosz fejedelemségnek, mind Finn-Karjalának létrejöttében. — Így tehát őstörténeti következtetéseket lehet levonni abból a tényből, hogy egy ósvéd jövevényszó a finn nyelvterületeknek mely részén található meg, s egyúttal jó példája az eredményesnek bizonyult „Wörter und Sachen”-elvnek.

4. Az etimológiai módszereket mindenütt felül kellett vizsgálni és tovább kellett fejleszteni. Korunk etimológistái közül például YAKOV MALKIEL,

SZEMERÉNYI OSWALD és VALENTIN KIPARSKY foglalkozott módszertani kérdésekkel.

A romanista MALKIEL az 1950-es években egy sor etimológiaelmélettel foglalkozó tanulmányt publikált. A romanista szótörténészeknek igyekeznek segítséget nyújtani „Etymology and Historical Grammar” című (Romance Philology VIII. 1954.) és „The Uniqueness and Complexity of Etymological Solutions” című (Lingua V. 1956.) cikkeiben. Az etimológia problémáit szélesebb perspektívából tárgyalja az „A Tentative Typology of Etymological Studies” című (International Journal of American Linguistics XXIII. 1957.) tanulmánya. MALKIEL néhány néállapításából csaknem szállóige lett, amelyet a szótörténet művelői és ellenzői egyaránt kultiválnak, mint például az, hogy az etimológia „an art rather than a science”.

SZEMERÉNYI, aki különösképpen a nyugati indogermán nyelvek kutatójaként vált ismertté, 1961-ben Innsbruckban a „II. Fachtagung für indogermanische und allgemeine Sprachwissenschaft” alkalmával tartott előadást, amely a következő évben jelent meg nyomtatásban: „Principles of Etymological Research in the Indo-European Languages”. Különösen hangsúlyozza: mint-hogy az általa előadott elvek az indoeurópai nyelvek kutatása közben alakultak ki, nem állítja, hogy azokat automatikusan és feltétlenül alkalmazni lehet más olyan nyelvekre, amelyek nem tartoznak ehhez a csoporthoz. SZEMERÉNYI szerint „etymology in the modern sense is the biography of the word; its origin is merely a point of departure”. Hat alapelvet ad, hogy megtalálja azt a pontot, ahol a legtöbb nehézség merül fel, és hogy megmutassa a helyes utat a kutatónak. Az első három alapelv minden szótörténeti kutatásban tekintetbe vehető. SZEMERÉNYI ezekben óv mindenkit az „evidens” összehasonlítástól, ha vagy (1.) a hangalak, vagy (2.) a szó felépítése vagy (3.) a szemantikai oldal tekintetében feszültség támad. SZEMERÉNYI hosszú cikkében talán azok az új és szemléletes példák a legérdekesebbek, amelyeket a különböző indoeurópai nyelvekből hoz, s amelyekkel alapelveit szemlélteti.

KIPARSKY „Etymologie gestern und heute” című előadása a Kratylos XI. évfolyamában jelent meg (1966.). Hangsúlyozza, hogy az etimológia nem olyan, „wie etwa die Lösung von Gleichungen zweiten Grades oder einfache chemische Analysen, [die sich] vom jeden Primaner betreiben lässt. Mit einer noch so sorgfältigen Exzerpierung des Materials und der einschlägigen Literatur ist es noch lange nicht getan. Es bedarf einer schöpferischen Leistung, die eine überdurchschnittliche Kombinationsgabe oder einen glücklichen Fund voraussetzt.” KIPARSKY úgy véli, hogy mi az etimológia további fejlődését nem „alapelvekkel”, hanem a legprecízebb részletkutatásokkal érhetjük el. Így folytatja: „Ich bleibe dabei, dass bei scheinbar unüberbrückbaren s e m a n t i s c h e n Klüften zunächst einmal versucht werden soll, Brücken zu schlagen.” KIPARSKY speciális területéről, a szláv és a balti nyelvek köréből sok érdekes etimológiai magyarázatot hozott fel, és szemantikai párhuzamot mutatott ki a nem rokon, sőt a lehető legtávolabbi nyelvekből is.

5. Az egzaktaságra való törekvés, amely önmagában dicséretes dolog, az 1960-as években néhány tudóst arra készítetett, hogy a szótörténet terén is hasonló formulákat találjon ki, mint amilyeneket a matematikusok, fizikusok és vegyészek használnak. Képletekkel találkozunk mind a nyugati, mind a keleti nyelvtörténeti munkákban. ALAN S. C. ROSSnak, a finnugrisztika terén is érdemeket szerzett sokoldalú angol tudósnak „Etymology” című

könyve — amely egyetemi tankönyvnek készült — 1958-ban jelent meg, s azóta már másodszer is kiadták. ROSS sokat fáradozott azon, hogy képleteit és „axiómáit” megtervezze. — ERIC HAMP a műről hosszú ismertetőt írt (Word XVII. 1961.), amelyben kimutatta, hogy ROSS képletei nem állják meg a helyüket, s egyúttal bemutatta saját képleteit, amelyekről nem nagyon lehet azt állítani, hogy világosabbak, mint a ROSSÉI. — V. N. ТОПОРОВ bírálatában kifejtette (Вопросы Языкознания IX. 1960.), hogy ROSS képletei nem vesznek figyelembe olyan fontos nyelvi jelenségeket, mint a kontamináció, a szinonimia és a homonimia.

Az ukrán születésű JAROSLAV RUDNYÓKYJ csatlakozott ERIC HAMPnek ahhoz a megállapításához (1961.), hogy etimológiákat nem lehet megoldani képletekkel úgy, mint az algebrai egyenleteket. Ez a véleménye azonban nem gátolta meg abban, hogy elő ne terjessze a saját „univerzális képletét”, amelyről megállapította, hogy a szláv nyelveken kívül alkalmazható az angolra, a szanszkritra és az eszkimóra. RUDNYÓKYJ hangsúlyozza, hogy képletét nem szánta valamiféle „bölcsek kövének”, könnyű eszköznek, amelynek segítségével bárki gyorsan megbízható eredményeket érhet el az etimológia terén. Az „egyetemes képletnek” az a célja, hogy a kutató számára „intellektuális munkájához eszközül” szolgáljon. Ez az instrumentum így néz ki:

$$A_x = \frac{CH[a+o+(a+o)d+s]}{A_1x_1 A_2x_2 A_3x_3 \dots A_nx_n} < S$$

„die Etymologie des Wortes x (mit seinem semantischen Inhalt) im System der Sprache A resultiert aus der GENETISCHEN VERWANDTSCHAFT (<) des gegenwärtigen (C) und historischen (H) Materials, das aus sämtlichen Appellativen (a) und Namenbildungen (o) nebst ihren Ableitungen (d) und ihrer semantischen Sphäre (Synonymen und Äquivalenten) (s) besteht und mit Entsprechungen aus den anderen verwandten Sprachen ($A_1x_1 A_2x_2 A_3x_3 \dots A_nx_n$) verglichen wird, mit der Quelle (S)” (KIPARSKY nyomán: Kratylos XI, 72).

Ezt a képletet egyfajta kontroll-listának szánta, hogy etimologizálás közben ne maradjon figyelmen kívül semmi lényeges szempont. — Ugyan hány etimológus őrizheti azt az íróasztalán? Legalábbis a SKES. szerkesztői nem tartják kéznél, s bizonyára a magyar etimológiai szótárak írói sem. Maga RUDNYÓKYJ megkísérelte betartani képlete útmutatásait, amikor igen nagy alaposágra törekvő ukrán etimológiai szótárát írta („Etymological Dictionary of the Ukrainian Language”. 1961 —.). Feltehetjük azonban a kérdést, vajon van-e gyakorlati haszna például a hosszú hely- és személynév-listáknak nevezetesen az etimológiai szótárakban. Az anyagnak illetévaló mesterkéltségű felduzzasztása nem gazdaságos. Másrészt a legjobb etimológusok már jóval RUDNYÓKYJ „egyetemes képlet”-ének megjelenése előtt figyelembe vették azokat a tényezőket, amelyre a séma figyelmeztetni akarja a kutatókat.

Az etimológiai képletek felfedezői bizonyára nem olyan naivak, hogy azt képzeljék, hogy a képletek megóvják a hibáktól a kutatókat, vagy hogy mechanikusan gyors eredményre vezetnek. Nyilvánvaló, hogy a fenti képletek tervezetése a matematika és a technika túlbecsüléséből, a humán szakembereknek tudatos vagy tudat alatti, de alaptalan kisebbségi érzéséből ered, amely korunknak jellemző tünete.

A képleteknek sem mi jelentőséget nem lehet tulajdonítani az etimológia módszereinek fejlődésében.

6. Az utóbbi évtizedekben az indoeurópai nyelvészetben néhány más eszközt is ajánlottak, amellyel az etimologizálást „kellemesebbé” és „könnyebbé” kívánták tenni. Így például túlságosan közkedvelt volt az úgynevezett „Wurzelerweiterung” és a „Wurzelsvariationen”-teória. A legtöbb indogermanista állhatatosan „gyökökkel” operált, noha többek között SZEMERÉNYI is hangsúlyozta, hogy „the IE languages inherited words, not roots”. A finnugristákat bámulatba ejti továbbá az a rendkívüli szemantikai lazaság, amely az indogermán etimológiák körében uralkodik, mint — többek között — JULIUS POKORNY alapvető művében (Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. 1949 — 1959.). Böven talál az ember olyan esetet, amikor a „feketéből” a szó szoros értelmében „fehéret” csinálnak vagy fordítva. — A módszer tekintetében sokkal egzaktabbnak, a tényekre támaszkodóbbnak, következőképpen megbízhatóbbnak tűnik a fiatalabb korosztályhoz tartozó MANFRED MAYRHOFER munkája (Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen; az első kötet 1951-ben jelent meg).

7. Tudjuk, hogy a finnugor etimológiai kutatás kezdettől fogva ugyanazokat az irányzatokat követte, mind az indoeurópai nyelvészet. M. A. CASTRÉN a nagy úttörőknél, RASMUS RASKNAK és JACOB GRIMMNEK a nyomdokain haladt. BUDENZ JÓZSEF pedig THEODOR BENFEY és AUGUST SCHLEICHER tanítványa volt. A német újgrammatikusok intenzív hatása jól érződik mind E. N. SETÁLÁ és HEIKKI PAASONEN, mind MUNKÁCSI BERNÁT és GOMBOCZ ZOLTÁN etimológiai munkásságán. A finnugor és uráli etimológiai kutatásoknak több okból nem az indogermán példákat kellett szolgai módon követniük, hanem új utakat kellett keresniük, és önálló módszereket is ki kellett dolgozniuk.

Hogy a magyar és a finn tudósoknak mennyire volt sikeres ez a törekvésük, BJÖRN COLLINDERNEK, a tekintélyes „külső” szakértőnek a véleménye világítja meg: „Amikor az etimológiai módszer finomságáról és szigorúságáról van szó, az uráli összehasonlító nyelvészet magasabb színvonalon áll, mint az indoeurópai. Ez olyan kutatóknak az érdeme, mint Paasonené, Gombocz Zoltáné és Melich Jánosé, de talán mindenekelőtt az ímént elhunyt Y. H. Toivononé.” (Introduktion till de uraliska språken 45.)

8. Így volt régen, de mi a helyzet ma? Vajon megrekedt-e az uráli nyelvek etimológiai kutatása, miután a COLLINDER által felsorolt nagy tudósok eltávoztak közülünk? Vajon tényleg elmondtak-e mindent ezen a területen, megtettek-e minden lehetőt és szükségeset? Vajon csak a régi nótát fűjjük és mellékes körülményekkel bíbelődünk? Minden hungarológus, fennológus, finnugrista és uralista tudja, hogy nem így áll a dolog. Nem szükséges ezúttal mellékelnem az elvégzendő munkák és a megoldásra váró feladatok listáját. Fárasztóan hosszú kívánságlista lenne. Egyes területek teljes egészükben szinte érintetlenek még, sőt még az anyag sincs rendszeresen felgyűjtve. Milyen igénytelen és tapogatózó például a legtöbb uráli nyelv névanyagának etimológiai kutatása, hogy csak egy területet említsek a sok közül, amelyen képzeletünk kénye-kedve szerint csaponghatott.

Az uralisztika különböző területein szükség lenne még több kutatóra — s nem legkevésbé az etimológiai feladatok elvégzése céljából. Hiba volna azt gondolni, hogy a nyelvtörténetet manapság csupán a hagyományos képzésben részesült idősebb nyelvésznemzedék műveli. A fiatal kutatók is együtt dolgoznak az idősebbekkel, és új szempontokkal gazdagítják a nemzetközi

vitákat. 1969-ben Németországban indult meg egy új folyóirat, a „Lingustische Berichte”. Ennek 2. számában van egy fiatal müncheni docensnek, JOHANNES BECHERTnek „Indogermanistik und generative Phonologie” című cikke, amelyben modern módszerekkel közelíti meg az indoeurópai alaphely hangrendszerét. Egy amerikai kutató, STEPHEN A. TYLER nemrég (Language XLIV. 1968. december) nyúlt fenntartás nélkül egy régi, minket finnugristákat különösen érdeklő témához: „Dravidian and Uralian: the lexical evidence.” Még nehezebb kérdéshez, az úgynevezett „nosztrát” nyelvi kapcsolatok rendszeres tárgyalásához fogott a fiatalon elhunyt V. M. ILLIČ-SVITYČ. Kutatásának első részét a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának új sorozatában, az „Etimológiájá”-ban tették közzé 1968-ban.

Az etimológiai kutatás életerejének csalahatatlan bizonyítéka, hogy az etimológiai szótárak száma az elmúlt évtizedekben elképesztő gyorsasággal gyarapodott. Valóságos áradatról beszélhetünk. KIPARSKYNak minden bizonynyal igaza van, amikor azt állítja, hogy az etimológia népszerűsége szociálpszichológiai okokból ered. A nyelvhelyességi kérdések mellett éppen a szavak — különösképpen pedig a nevek — eredete érdekli a művelt európai nagyközönséget. Ne felejtjük el, hogy az aktív szó művészei közvetlen munkaeszközt látnak az etimológiai szótárakban, ahogy többek közt VELJO MERI, az ismert finn író mondotta egyik rádióinterjújában. Az etimológiai szótárak bizonyos vonatkozásokban jó üzletnek bizonyultak a kiadók számára. A nagyközönségnek néha népszerűsítő etimológiai ismereteket, könnyen kezelhető, nagyvonalú szójegyzékeket készítenek, amelyeknek nincs tudományos értékük. Magyarországon és Finnországban nem tértek rá az efféle népszerűsítő könyvek kiadására. Mégis valószínű, hogy hamarosan megjelenik a „Suomen kielen etymologinen sanakirja” rövidített és olvasmányosabb változata, amelyet valamelyik világnyelvre is lefordítanak, ám a mű tudományos aktualitásának rovására még ekkor sem teszünk engedelményeket.

9. KIPARSKY „Über etymologische Wörterbücher” című (Neuphilologische Mitteilungen LX. 1959.) cikkében megállapította, hogy a „Magyar etymologiai szótár” teljességét tekintve közel áll az etimológiai szótárdeálhoz. Ugyanez a megállapítás érvényes az éppen megjelenő nagy műre, „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-ra.

Nem törekedtünk hasonló alaposágra a „Suomen kielen etymologinen sanakirja” megírásakor. A legfeltűnőbb különbség talán az, hogy a finn szótárból teljesen hiányoznak a bibliográfiai utalások. Ezt a hiányt esetleg sokan alapvetőnek tartják, de a szerzők véleménye szerint a bibliográfiai jegyzetek nálunk majdnem fölöslegesek. Van ugyanis egy igen alapos forrásmunka, amelyet KAI DONNER és ELVI ERÄMETSÄ állított össze „Verzeichnis der etymologisch behandelten finnischen Wörter” (I. 1937.; II. 1953.); hasonló lista tudomásunk szerint nincs semmilyen más nyelv viszonylatában. Mégis szándékunkban áll a SKES. végére egy mutatót csatolni, amely az egyes etimológiákat lényegbevágóan magyarázó kutatásokat tartalmazná.

Másfelől a SKES.-ban bőven van olyan anyag, amelyet az eddigi finn nyelvű lexikális források egyáltalán nem ismertek, még LÖNNROT rendkívül gazdag finn—svéd szótára sem (1880.). Ez abból ered, hogy a SKES.-be a köznyelv szavain kívül olyan népnyelvi szavak is bekerültek, amelyek eredetét meg lehetett magyarázni. Nyelvjárási szavakat egyetlen etimológiai szótárba sem vettek be oly mértékben, mint a SKES.-be. Ezért például

a homonimák száma feltűnően nagy a műben. — Egy példa talán elég lesz arra, hogy megvilágítsa a dolgot. A mai finn szótárírók sehol sem említik a *rossa* szót. LÖNNROT-nál is csak egy fordul elő: *rossa* 'oroszló pénz: 2 kopek v. 1/2 kopek'; a szó ismert a keleti finn nyelvjáráásokban, valamint a karjalaunusziban, a lüdben (*groša*) és a vepszében (*groš*). A szó nyilván az oroszról származik: 'ррou '2-Kopekenstück, Groschen'. A SKES.-ben ezenkívül két homonima szerepel. Először is az egész északi nyelvjárásterületen ismeretes egy *rossa* szó, amelynek jelentése 'szélroham'. Ennek forrása vagy a norvég *rossa* 'szélroham', vagy az onnét átvett Inari-lapp *rossa*. Csak a Nyugat-Uusimaa-i népnyelvből jegyezték fel a harmadik *rossa* szót pontosan ugyanezzel a jelentéssel. Nehéz eldönteni, hol van szó eredeti, hol jövevénykifejezésről. A svéd főnévnek nincsen megfelelője a germán nyelvekben, így — legalábbis egyelőre — az a legvalószínűbb, hogy finn eredetű helyi kölcsönzóval van dolgunk. — Miért is hagytuk volna ki a SKES.-ből ezt a három *rossa* szót, noha azok egészen jelentéktelennek és periferikusnak tünnek? Saját módjukon ezek is fényt derítenek anyanyelvünk életére.

HERMANN HIRT annak idején a következő tanácsot adta az etimológiai szótár íróinak: „Der Verfasser eines etymologischen Wörterbuchs sollte sich darauf beschränken, das Sichere und einigermassen Wahrscheinliche aufzuzeichnen, ohne nach sonstigen Lorbeeren zu streben.” Meg kell jegyeznünk, hogy maga HIRT egyetlen etimológiai szótárt sem írt. Megkérdézhajjuk, vajon hány etimológiai szótár szerzője elégszik meg azzal, hogy csupán másoló és kompilátor legyen. Az etimológiai forrásmunkák publikálói általában maguk is aktív kutatók, akiknek nagyon sok önálló mondanivalójuk is van: helyesbítő, pótló s egészen új megjegyzésük. — Ez a helyzet különösen akkor, amikor olyan nyelvről van szó, ahol a szókinés változásával korábban egyáltalán nem foglalkoztak rendszeresen. A SKES. például arra törekszik, hogy minden részlete a szakembernek is különféle egészen új magyarázatokkal szolgáljon. A szerzők munkájuk közben, amikor az anyagot betűrendben tárgyalják, gyakran találkoznak olyan részletekkel, amelyekről nem is tudták, hogy anyanyelvük kincsei között fellelhetők. A legtöbb ritka esetet mégis viszonylag könnyen sikerült megfejteni. A felfedezés adta hasonló öröm bizonyára kollégáinknak, V. I. LYTKIN-nek és JULIUS MÄGISTÉ-nek is osztályrészül jutott, miközben anyanyelvük etimológiai szótárának szócikkein munkálkodtak.

Noha a finnugor etimológia mindig a nemzetközi lingvisztika periferikus ágai közé fog tartozni, mégis foglalkoznunk kell vele. És ezt a munkát é p p e n e k ü n k kell folytatnunk, akik anyanyelvünként beszéljük valamelyik finnugor nyelvet, és úgy véljük, hogy legfinomabb árnyalatait is észlelni tudjuk.

E munka közben nem áll előttünk könnyű, egyenes út vagy mechanikus módszer, hanem serény kutatómunkára van szükség, ezenkívül széleskörű ismeretekre és megfontoltan éber kritikára; — bár ténylegesen el kell ismer-nünk, hogy a szerencsés véletleneknek is megvan az őket megillető szerepük. Ám legyen, hogy egyesek az etimológiát csupán intellektuális időtöltésnek, sőt művészetnek titulálják, a szófejtés a művészethez hasonlóan mégis minden időben magával ragadta az emberi lelket, s vonzóereje nem is fog soha elapadni.

A magyar mondattanírás néhány elvi kérdése

1. Az alábbi gondolatsort HADROVICS LÁSZLÓnak „A funkcionális magyar mondattan alapjai” című, izgalmasan érdekes, vitatkozó hangnemű és vitára készítő nagy műve (Bp., 1969.) hívta életre.

A szerző ismételten hangoztatja benne, hogy könyvét az annak idején tölem szerkesztett, kollektív munkával készített „A mai magyar nyelv rendszere — Leíró nyelvtan” 1962-ben megjelent második, mondattani kötetével való elégedetlenségének, elvi szembenállásának kifejtésére írta, afféle egyelőre vázlatosan kidolgozott ellen-mondattanul. Nyilván lehet tehát személyes érdekeltség is mostani írásomban. Mégis igyekszem tölem telhetőleg nem a védekezés s a viszontbírálás, hanem a további tanulságkeresés alapállásából szedni össze mondanivalómat. Végre is az 1952-ben munkába vett MMNyR. a szerzők minden újabb részeredményének, modernebb felfogásának beleoldozása ellenére csak a szerintünk legjobb, addig ismert nyelvtani elvekre építhetett, s eléggé a kor meghatározta tudományos és közműveltségi szempontú standard-munkának készült. Nyilvános vitaüléseim s a folyóiratokban közzétett próbamunkáim követő hozzászólásokban (a nyelvtan tárgyát és felosztását most nem nézve) senki sem hangoztatott akkor merőben más mondattani vonatkozású elveket. A megjelenést követő hazai recenziók tárgyköre és hangneme sem mutatott egyebet. Az előttem ismeretes élesebb szóbeli bírálatok pedig — ha nem voltak egymással is szöges ellentétben — jórészt az 1960 tájt megerősödő formális nyelvleíró irány néhány tagjától eredtek. Ám HADROVICS LÁSZLÓ (az alábbiakban: H. L.) velük mint „terméketlen irányokkal szemben az aktív harcot” most meddőnek, fölösleges idővesztésének is tartaná (361), s a MMNyR.-t cáfolva egyben az ő felfogásuk bírálatát is meg akarja adni; tehát nem az ő szellemükben helyteleníti a MMNyR.-t. Az azóta megjelent különféle leíró nyelvtani, illetőleg pontosabban mondattani munkákban pedig szintén gyakran találni több-kevesebb elvi és módszertani egyezést könyvünkkel, de ebben meg, azt hiszem, nagyzási hóbort volna elsősorban a MMNyR.-nek a hatását látni. Legtöbbször nyilván közös előzményeinkből vagy azonos tények párhuzamos megítéléséből fakad a kisebb vagy nagyobb mérvű hasonlóság. De a tudomány újabb fejlődése könyvünk szerzőinek — úgy látom — amúgy sem fájna: azóta ilyen vagy olyan irányban többen is igyekeztek tovább lépni közös nyelvtanunk fejlődési fokán. S azt is tudjuk mind, hogy munkánknak nem egy része gyöngébb, mint szerettük volna.

H. L. mindenesetre új úton kívánt járni, s ez máris tiszteletet érdemel. A bírálatnak szintén legáldozatosabb módját választotta, sok részletben rögtön megvalósítva saját elgondolását. Van tehát könyvében elég újszerűség a nem nyelvész olvasónak is, kivált van mit mérlegelnie, min tépelődnie a nyelvész kutatónak. Még az is külön megbecsülésre méltó, hogy H. L. saját hatalmas, önálló szépirodalmi példagyűjtéséből indult ki, új tételeinek tehát nem merő „bölcsekedés” a forrása.¹

¹ Példatárát azonban a mai nemzeti nyelvi szinkronia szempontjából egy kevésbé régies súlypontúnak és túlzottan szépirodalmi jellegűnek tartom. Olykor pedig egy-egy kivételes, nyakatekert mondat is komolyan foglalkoztatja a szerzőt, hiszen nagy írótól vette. Így: „két . . . kocsis érte utol egymást” (104); „Két férfihang vitatkozik a belépés utóbbisága felett” (157); stb. Szerencsére H. L. sok részletben természetes mai köznyelvi példákat is felhasznál. (És hát szokatlanabb írói példamondat az MMNyR.-ben is akad.)

2. Nyilvánvaló, hogy minden új, úttörő elméletnek tudatosan szembe kell fordulnia azzal, amihez képest előre akar lépni. Ha azonban túlexponálja antitézis jellegét, akkor az olvasó gyakran szubjektivitást érez benne, s mástól várja a tézist és antitézist helyes arányban érvényesítő szintézist.

Nézzük meg ezt először egy közismert általános nyelvészeti tétel alkalmazásában! Lehet, hogy 1950 után viszonylag sokszor és néha kevéssé átgondoltan idézte tudományunk azt a tételt, hogy a nyelvtani rendszer lassabban változik, mint a fogalmak, eszközök, divatickek stb. alakulását egyidejűleg tükröző szókészlet — pontosabban ennek nem az alapszókincshez tartozó része. S nem is fűztük mindig mindjárt hozzá, hogy az alaktani és a szintaktikai rendszer, illetőleg az idevágó szabályok változását azért az új alakulatoknak szavakkal kapcsolatban jelentkező mennyiségi felhalmozódása, másfelől a régi-eknek megritkulása szokta előkészíteni. Mégis sok túlzást látok H. L. megfogalmazásában: „A mondattani jelenségek funkcionális vizsgálata *t a r t h a t a t l a n n á* teszi azt a tanítást, amely szerint a nyelvtani szerkezet *l a s s a b b a n* változik, mint a szókincs. Itt rögtön tisztáznom kell, hogy én hogyan értelmezem a nyelvtani szerkezetet. Aki a nyelvtani szerkezetten a ragozások sematikus összeállítását érti, annak számára minden további fejtegetésem tárgyitalan. Ha valaki ezen kívül még hozzáveszi azokat a logikai viszonyokat is, amelyek alapján a szintaktikai jelenségeket hagyományosan rendszerezni szokták, annak számára is fejtegetéseim tárgyitalanok lesznek. Mert az világos, hogy a ragozások lassabban fejlődnek, mint a szókincs, a logikai viszonyok pedig még állandóbb jellegűek. Ha azonban valaki hajlandó magáévá tenni a mondattan szemantikai felépítését, annak a nyelvtani szerkezet a nyelvi eszközök használatát jelenti, azt a módot, ahogy a közlés folyamatában a nyelvi eszközök, mint egy gépezet fogaskerekei, egymásba illenek, és meghatározott funkciókat végeznek. [Bekezdés.] Aki így tekinti a nyelvtani szerkezetet, az előtt világosnak kell lennie, hogy nincs olyan új szó, ami valamilyen szintaktikai relációba ne kerülne más szavakkal. Lehet, hogy ezek a relációk a szintaktikai jelenségek körében csak mennyiségi változást idéznek elő . . . Viszont a szókincs gyarapodása is mennyiségi . . . [Bekezdés.] . . . A nyelvtani szerkezet változása tehát a szókincsével párhuzamosan halad, de annál sokkal szerteágazóbb” (358).

Azt hiszem, más is érzi ennek a felfogásnak túlzó voltát. Ha külön pregnáns morfológiai fejlődési ténynek tekinteném, hogy mondjuk a *-k* többesjel ma már az új *tolóhajó* szóhoz is hozzájárul, s ha külön mondattani szerkezeti változásként fognám fel, hogy immár van *tolóhajót gyárt, újonnan gyártott tolóhajó* stb. szintagmánk (szintagmaláncunk), akkor valóban elmosnám a különbséget a nyelvtani kategória általános, illetőleg a nyelvtani szabály elvont és törvényszerű jellege meg az egyes szó egyedi, szinte esetleges és konkrét ténye közt (a szintagma is inkább ilyenféle), tagadnám a lassú mennyiségi felhalmozódás meg a gyorsabb minőségi átcsapás nagy különbségét. Hiszen akkor akár azt is mondhatnám: a nyelv fonémaszerkezete szintén megváltozik, ha ma megszületik egy (fiktív példa!) *fakadály* szó, mert módosul vele a nyelv fonémamegterheltségének aránya; vagy ha átveszünk egy idegen (szintén elképzelt példa!) *dauma* szót. Valójában a fonémarendszer ugyancsak lassabban változik a szókincsnél (értsd: a kiegészítő vagy peremszókincsnél), s a születő vagy elhaló egyes szók külön csak akkor érdekesek e tekintetben, ha egy régi fonéma elhalásához (mondjuk: az *ly*-éhez) vagy egy újnak a meghonosodásához (így az idegen *au* diftonguséhoz) stb. fontos figyelmeztetővé,

számottevő statisztikai adattá vagy stilisztikai eszközzé válnak. Mindez persze nem új dolog. H. L. nem is beszélt a fonémarendszerről, sőt én sem tekintem a fonémarendszert ugyanolyannak, mint a ragozástanit vagy a szintaktikait: a párhuzam mégis sok mindent megvilágít. — Az eltűnő egyedi példák hasonló számbavételére egyébként kevésbé is van módja a szinkrón nyelvtannak, s ezt H. L. sem hiányolja. Pedig: vagy — vagy!

Nem én túlzom el így H. L. mindig harcos, kisarkított álláspontját.

A) Egyrészt ő ezen az alapon bírál másokat. Mint írja: „Külön nagyon érdekes probléma az idegen szavak szintaktikai asszimilációja és az egész nyelvújítás szintaktikai kihatása... Csak sajnálni lehet, hogy egy olyan kitűnő gyűjteményes munkából, mint a »Nyelvünk a Reformkorban«, hiányzik az új mondattani jelenségek rendszerező vizsgálata” (358). Tudjuk mármost, hogy a reformkor a nyelvújításnak csak végső, körülbelül záró szakasza, s ezért az egyes nyelvújítási képzés- és összetételi módok teljes taxatív felsorolása szintén elmaradhatott a jelzett kötetből. A hiányolt szempont azonban általánosabb összefüggésben ott is szóba került: „valójában minden fennmaradt előző korbéli szó más egy kissé, mint azelőtt volt: ha egyébként nem, mert... új jelentésárnyalatokhoz jut, mert más szinonima-sorba tartozhat, más szavakkal kerülhet mondattani kapcsolatba, új képzései, összetételei keletkeznek stb.” (i. h. 334); „a szókincs megnövekedése korántsem mérhető fel p u s z t á n a z ú j h a n g a l a k ú lexémák számbavételével. Hiszen a szójelentéseknek meg a nyelvtani kapcsolás lehetőségeinek megszorodása (pl. igéknek tárgyassá válása, ... új határozóvonzatok, új névutói, kötőszói funkciók kialakulása) ugyancsak igen-igen fontos része lexikonunk mennyiségi-minőségi gyarapodásának” (357); más részleteket, egyes példákat elhagyok). S a mű arányaihoz mérten ugyanígy szó van a xenologizmusok, a mondattani archaizmusok, tömörítő igeneves szerkezetek stb. fokozatos irodalmi nyelvi terjedéséről, mennyiségi felhalmozódásáról, szintaktikai vagy stilisztikai átértékelődéséről (376 kk.) — ha nem is a H. L.-tól 1969-ben várt rendszerességgel, aspektusban és arányban. Azt pedig most nem akarom itt minden további következményével számba venni, hogy az egyes szónak más szavakhoz való, részleteiben stilisztikailag is eléggé hullámzó-fodrozódó kapcsolhatósága (németül: Valenz, Fügungspotenz) meddig szótári és mettől mondattani kérdés, ennek változása meddig parole-kérdés és mettől a langue-nyelvészeti problémája, meddig vizsgálható leíró és mettől csak történeti módszerekkel. Az bizonyos: mint láttuk, elvből nem rekesztettem ki a reformkori nyelvi vizsgálatból ezt a gazdagodást én sem. S például a névutóvá fejlődés a MMNyR. mondattani részében nem azért nem szerepel összefoglalóan, mert a szerzők nem tartották a szintaktikát is érintő, ma is működő fontos tendenciának, hanem mert ebben a műben a megelőző szófajtani stb. fejezet már igen bőven foglalkozott az efféle átcsapások főbb típusaival. De egyes esetekre a mondattan is többször utal (II, 219, 225 stb.).

B) Másrészt az iménti idézet is segít megértetni, hogy miért fontosak H. L.-nak annyira végletesen a ritkább jelentéskapcsolatok szabványos szintaktikai kifejezésformái is, semhogy megelégednék a szabályok, legfőbb típusok bemutatásával, hogy ne hiányolná szinte minden szintaktikai szerkezeti helyzetben az alkalmazhatóság eseteinek teljes szótári felsorolását. Így például a 67. lapon ezt írja: „Itt tehát megjelölhetem a leíró mondattan egyik feladatát. Össze kellene gyűjteni és jelentés szerint rendszerezni mindazokat a tárgyas igéket, amelyeknél az alaptárgyat nem kell kitenni, mert benne foglaltatik

az ige jelentésében” (67; a taxatív sorok hasonló igénye a tárgy fejezetén belül is még többször ismétlődik). Persze végső fokon: korpuszokban statisztikailag, gyakran stilsztikailag, fő tanulásaival szintaktikailag (és a nyelvtanításban) ez szintén tanulságos lehet. A nagy ÉrtSz.-beli szótári anyag tapasztalatai után s a gépi adatgyűjtés és feldolgozás korában jobb lehetőségeink is vannak effajta kiadós anyaggyűjtésre és anyagrendezésre. De tudjuk, hogy minden társadalmi körben és minden munkaterületen, illetőleg szöveggörnyezetben úgyis erősen módosulna ez a sor, s az összefoglaló nyelvtani rendszerezéseknek csak a fő tanulságokra és típusokra lehet kiterjedniük. (Az *előkészít, rendez* igébe szakmánként más-más tárgyat értünk bele.)

Amellett mindez H. L. funkcionális mondatának terjedelmi arányával is összefügg. Anélkül, hogy a részletekbe mennék, két adatra utalok. I. A tárgyas szintagmáról szóló egység az ő vázlatos kidolgozásában a 60. laptól a 123.-ig tart. Ebben azonban nincs még benne a tárgyas és az alanyi igeragozás használatáról, a jelölt és a jelöletlen tárgyról, a személyes és mutató névmási tárgy odaérthetőségéről, illetőleg kötelező kitételéről, az esetleg külön további tárggyal bíró főnévi igenévi tárgyról stb. szóló teljes szabályanyag, sok kisebb, például nyelvhelyességi részletet — meg a tőle kívánt nagy taxatív szó-sorokat és csoportosításukat — nem említve. Összehasonlításként: H. MOLNÁR ILONA tárgyi fejezete a MMNyR. II. kötetében bibliográfiájával együtt a 147–61. lapon kapott helyet, pedig szerintem alig tértünk el vele a mű átlagos kidolgozási arányaitól; s ehhez csak egy lapnyi szöveg tartozik a szó-szerkezetek anyagából: 83–4. 2. A másik adat a „birtokviszony” tárgyalására vonatkozik. H. L.-nál ez az egység a 139–76. lapon van, s jórészt az egymással ilyen összefüggésbe kerülhető szavak jelentésvizonyait elemzi. (Rendszerező kérdéseire alább még visszatérek.) A MMNyR.-ben a „birtokos jelző” teljes tárgyalására körülbelül 10 lapot használtam fel (II, 285–95), s ehhez számítható a szó szerkezeti anyagban talán még 20–30 sor. De ebben nálam ismét benne van a raghasználati, szórendi stb. kérdésekig minden, beleértve a szófajhasználatot, sőt a jelentésvizonyok lényegét is: hogy tudniillik a szerkezetbeli birtokosszó igen ritkán jelöl valódi (jogi) birtokost, s hogy olykor a birtokos — birtok jelentésvizony meg is fordítható (mint: a szerző műve ↔ a mű szerzője).

Eszemben sincs tagadni, hogy H. L. a maga ritkább vagy épp egyedi jelentéskapcsolatokra is kitérő igényével igen sok további valós összefüggést derít föl, mégpedig nem csupán periferikusát, hanem sokszor fontosat is; nemcsak a nyelvésznek érthetőt, hanem gyakran a nagyközönségnek is élvezeteset. Azt is elmondhatom, hogy ha például SEBESTYÉN ÁRPÁDNak szép monográfiája (A magyar nyelv névutórendszere. Bp., 1965.) mint „segédlet” már rendelkezésünkre állt volna, megkíséreltük volna taxatív elsorolni mai névutóinkat; s ha efféle igekötői előmunkát (akár csak az ÉrtSz.) segített volna már a mai igekötők teljesebb szótárszerű összeállításában, erre is sort kerítettünk volna. (Pedig mindkét szófajnak rendkívül elmosódottak a szinkrón határai.) Mégis úgy látom: H. L.-nál az egyedi szókapcsolatok jelentésvizonyainak csaknem lexikonszerű, pontos számbavétele bizonyos fokig a polemikus szembenállás túlhangsúlyozásával is összefügg, s eléggé extrém nyelvtani felfogásra vezet, amely már-már a szintaktikai rendszerkategóriák és szabályok súlyát csökkenti.

C) De máskor meg világosan az tűnik ki, hogy H. L. a hagyományos felfogástól korántsem olyan független, mint első pillantásra látszik. Sok példát idézhetnék rá, de csak kettővel foglalkozom most.

1. Néha egészen mély újgrammatikus hagyományra épít ő is, így a határozókból kidolgozott kis mintában. „Az igéhez szorosabban vagy lazábban csatlakozó r a g o s határozók” egységéből (18) a *-tól, -től* ragosak csoportján azt mutatja be, hogy „A vizsgálat minden ragnál az alaphelyzetekből indul ki, és halad az absztrakt, ill. grammatizálódott használatok felé” (18). Ezek ragunk esetében: „(1) a távolodás—távolítás, ill. távollevés—távoltartás: *megszökik a háztól* (2) az eredet: *kitől származik?* (3) az ok: *megijed a saját árnyékától* (4) a grammatikai eszközzé válás: *a tanártól feladott tétel.*” Emellett számol még a főbb típusokból kivált, illetőleg sajátosan külön álló alakulatokkal (124 kk.). — Azt hiszem mármost, hogy a határozók kifejezőeszközeinek ezt a térszemléletből adódó helyi értelem felől absztrakt irányban való eltolódását, puszta grammatikai szereppé módosulását a l a p j á b a n a nálunk SIMONYI-tól ismételt (például MHat. I, 15 kk.) megrajzolt lélektani és történeti fejlődésvázlatra (vagy ennek külföldi előzményeire) vezethetjük vissza. De végső fokon ugyanebben a szellemben készítette B. LŐRINCZY ÉVA is a MMNyR.-be a határozók irányhármassággal kombinált funkcióeltolódását bemutató, szerintem sokkal szemléltetőbb — s az időhatározóval is többet foglalkozó — sémáját (II, 170—5). Az ugyanis, hogy a MMNyR. nem ragonként (esetleg névutónként, határozószónként?) elkülönítve, hanem nagyobb grammatikai összefüggésekben és elvontabban tekinti át az általános menetet, a lényeg (a mondattani jelentéseltolódás szinkroniabeli megmutatása) szempontjából éppen nem káros. Még azt is lehetővé teszi, hogy B. L. É. az átmeneti sávokban k o m p l e x határozókról beszélve könnyebben elkerülje a leegyszerűsítően kategorikus besorolás veszélyeit. Amellett ez az összefoglaló tárgyalás ismét csak tisztábban kiemeli a véges terjedelmű standard leíró nyelvtanok fő feladatát: az általános szabályszerűségek, a rendszertani összefüggések ábrázolását.

2. Részletesen foglalkozik H. L. az úgynevezett határozói értékű tárgyyal. Anélkül, hogy a részletekbe mennék, hivatkozom H. MOLNÁR I. idevágó tanulmányára (MNy. LIV, 243—54), amely a kérdéskört modern szempontokból feldolgozta, s mely épp a MMNyR. egyik mellékterméke volt: enélkül H. L. sem lehetett el (bár sokban eltért tőle), hacsak újra el nem végezte az előzőleg már publikált kutatásokat.

3. De lássuk végre pontosabban a fő elveket: mit rosszall H. L. leginkább azoknál, akikkel szembefordul, s miben látja saját értékeit?

„Végeredményként arra a meggyőződésre jutottam, hogy az a logikai rendszerezés, amely az egésznek [értsd: a MMNyR. második kötetének] az alapja, túlságosan egyoldalú, nem eléggé nyelvszerű, nem a nyelv természetes adottságaiból indult ki, hanem a f o r m á l i s l o g i k a [én ritkítettam: T. J.] összefüggései alapján alkot rendszert, és ehhez méri a nyelvi jelenségeket”, „Az ilyen mondattani rendszerezés gyökerei természetesen mélyre nyúlnak a magyar hagyományba... Tulajdonképpen... a logikai alaprendszer, az iskolai szükséglet és a nyelvhelyességi normatív elv alakította... olyanná, amilyen” (7).

Ezzel szemben „véleményem szerint — írja H. L. — sokkal nyelvszerűbb az a vizsgálati mód, amelyet röviden f u n k c i o n á l i s n a k nevezhetünk”. Ennek fő jegyei: „a szófajok jelentésviszonyaiból indul ki, s lényege az, hogy a közlés tartalma és a grammatikai megformálás között az összefüggések egész bonyolult szövedékét igyekszik feltárni, s a jelenségeket igyekszik

okaikra visszavezetni" (8). „A szófajok jelentésviszonyainak, r e á l l o g i k a i [én ritkítottam: T. J.] összefüggéseinek előtérbe állítása, annak hangsúlyozása, hogy a közlés a tárgyi és lelki valóság összefüggéseit van hivatva tükrözni, a mondat szerkezet vizsgálatának a hagyományostól eltérő módszerét teszi szükségessé" (uo.), „...mind az egyszerű, mind az összetett mondat tagjainak egymáshoz való viszonyát nem az úgynevezett mondatrészek összefüggései, hanem a szófajok szemantikai adottságai alapján vizsgálom... az egyszerű mondat részeinek viselkedését szófaji jellegükből vezetem le, a mellérendelő összetett mondatok kapcsolatait belső jelentésviszonyaik alapján ítélem meg, s az alárendelő mondatok vizsgálatában nem azt nézem, hogy a mellékmondat a főmondatnak milyen mondatrészét helyettesíti, hanem hogy a mellékmondat a főmondat melyik »üres« szavának vagy kifejezésének ad tartalmat" (8–9). — A szintagmavizsgálatban a „t á r g y i” és a „l e l k i... valóság” nyelvi megformálása érdekli H. L.-t a maga diszkrepanciáival, továbbá a nyelvi formába öntés sajátos „p s z i c h i k a i m e c h a n i z m u s a”; de számba veszi azt is, hogy „A nyelvi megformálásnak megvannak a... l o g i k a i s z a b á l y a i”, s kitér végül „a nyelvi eszközök f u n k c i ó g y a r a p o d á s á”-ra, az úgynevezett „szintaktikai a n a l ó g i a” hatásaira (9–10).

„A formális logikai konstrukciókat mint rendszerező elvet” többször is szemére veti a MMNyR.-nek (és talán hallgatólag más, korábbi magyar nyelv-tanoknak?), szembeállítja őket „a v a l ó s á g l o g i k a i ö s s z e f ü g g é s e i n e k” tőle végzett vizsgálataival (pl. 353); sokszor kiemeli amazok „káros” hatását, emezek egyedül célravezető voltát, egységes elviségét, a mondattanírást újra igazi tudománnyá fejlesztő hasznait stb.

Hogy azonban az általánosságokon túl miben látja az első szemlélet „formális logikai” szellemét, azt mégis elég nehéz megfogni. Az már az eddigiekből is bizonyos, hogy nem filozófiai szempontból, a d i a l e k t i k u s logikával szembenálló logikai irányra utal vele, hanem valahogy a saját elméletére vonatkoztatott r e á l i s l o g i k a i (r e á l l o g i k a i) műszavának ellentétéként, persze ugyancsak rosszallásának kifejezésére él vele, bármennyire szokatlan is ez így mai értekező prózánkban. Mindenesetre világosan a „formális logikai” tárgyalást kívánja elkerülni azzal, hogy az egyszerű mondatban a szintaktikai szerkezeti elemek (mondatrészek) helyett a szófajiságot veszi elsődleges fontosságúnak: „a mondat bővíthetőségét nem a szavak mondatrészi szerepe, hanem a szófaji kategória, tehát lényegében a szó jelentése határozza meg” (15).¹ Ugyanígy azzal is ezt kívánja elérni, hogy a mellékmondatok további fajtáit nem a főmondatban nekik megfelelő mondatrész neme szerint csoportosítja (alanyi, állítmányi stb. mellékmondat), hanem a mutató névmási

¹ Ezzel kapcsolatban rögtön megjegyeznék két dolgot. 1. A MMNyR. szintagma-tani részét, mely a szófaji összekapcsolhatóság szempontjait természetesen szemléletet-ben tipizálja, H. L. is helyes elvi alapúnak mondja (15). 2. Azt, hogy e rendszert a teljes mondatokon belül csak az ottani valóság mértékéig lehet érvényesíteni, szerintem nem veszi kellően figyelembe. Pedig például a határozó már korántsem annyira szófaji kötődésű rész, mint a jelző. A névszói állítmány mellett körülbelül minden igéhez járuló szabad határozó előfordulhat, mert a zérus fokú kopula ezt is lehetővé teszi: „*Miattad sz o m o r ú p a d*”; „*Mikor j ó e z*”. A névszói állítmány tehát mondatrészi értéke szerint is kaphat határozót, nemcsak szófaji jellege szerint. Azt is tudjuk, hogy a leg-tágabb értelemben vett módosító jellegű határozó nemegyszer csak a mondat-tartalom egészére vagy valamely nagyobb egységére vonatkozik: „*Természetesen (szerintem, állí-tólag, bizonyára stb.) neked kell ma gondoskodnod az étel adagolásáról és felszolgálásáról.*” (És ilyenféle jelenség egyebütt is bőven akad még.)

és névmási határozószói utalószós csoportban — tehát kisebb körben és kevésbé alapszempontként — újra e főmondati hely szófaji jellege szerint (főnévi, . . . , határozószói utalószót tartalommal megtöltő mellékmondat). Azzal, hogy a mellékmondatoknak ez a szófaji osztályozása már a XIX. század közepi német és magyar iskolai nyelvtanokban jelentkezett, röviden foglalkoztam 1968 végi tudománytörténeti konferenciánkon (anyaga sajtó alatt van); erre tehát nem térek ki. Mármost H. L. ettől függetlenül és elvei fönntartásával a határozói mellékmondatokon belül mégis következetesen hely-, idő-, ok- stb. határozói mellékmondatról beszél, sőt rövideje miatt olykor él az „alanyi, állítmányi stb. mellékmondat” terminussal is. Másrészt a mellérendelő összetett mondatokban ugyan szavai szerint „a belső jelentésviszonyokat” vizsgálja (lásd fönt, 18. l.), de azért a gyakorlatban ez alapon is kitarthat a hagyományos logikai elnevezéseknél (kapcsolatos, ellentétes stb. mondatok). Csak épp más-ként keresztezi el rendszerező szempontját.

Nem érdektelen ezzel kapcsolatban, hogy H. L. „egyenesen károsnak” tartja azt a világszerte eléggé elterjedt szemléletet, amely szerint a mellékmondat a főmondat valamely mondatrészét fejezi (fejti) ki (192); de azért szintén fő- és mellékmondatnak nevezi e két tagot. Ám ha nem a főnti szerkezeti összefüggés miatt mondjuk az összetett mondatnak ezt a fajtaját alárendelőnek, akkor miért főmondat az egyik tag, miért mellékmondat a másik, s miért alárendelő viszonyú a kettő egymáshoz képest?! Pedig annak mondatszerkezeti magyarázatával adós marad H. L. könyve, hogy miért nem alárendelés egy hiányzó vagy halvány jelentéstartalmú szónak tagmondati megvilágítása így: „*A tálon van sovány hús, a b b ó l adj!*”; „*V a l a m i t* mondtál, *ezt nem értettem eléggé*”. Ellenben miért az emígy: „*Ami sovány hús a tálon van, a b b ó l adj!*”; „*V a l a m i t* mondtál, *amit nem értettem eléggé*”. S a főmondat szerkezetében csak nem lehet közömbös, hogy melyik része helyén van „üres” hely! H. L. annyira mellőzi a főmondat szerkezeti jegyeit, hogy azonos típusba sorol tárgyias (*elrendelte, hogy*) és alanyi ragozású (*az történt, hogy*) főmondati állítmány melletti mellékmondatokat (229, 234 stb.). — A MMNyR. követte szemlélet jogosságát egyébként NY. Sz. POSZPELOV fejtette ki annak idején elméletileg a V. V. VINOGRADOV szerkesztette 1950-i „Voproszú szintaksziszta . . .” című kötetben (321—37); ugyanonnan megismerhetők H. L. felfogásának valószínű forrásai is. (Ő maga, sajnos, a 7 kk. kifejtette elvei miatt könyvében rendesen semmilyen szakirodalmi forrást nem említ a MMNyR.-n kívül. Ez persze épp az elvi kérdések tisztázását s a tudományos újítások értékelését teszi nehezzé.)

Nem is vizsgálom tovább, miért mondja H. L. (a szembenállás kiemelésén túl) *f o r m á l i s* logikainak a MMNyR. mondattani csoportosítását, *r e á l l o g i k a i*nak pedig a sajátját. Csak ezt hangsúlyozom: a m o n d a t t a n b a n a m o n d a t r é s z i viszonyok alapul vétele, az így kialakított egységes szintaktikai rendszerezés lehet valahol vagy valamilyen szempontból formális, lehet erőltetett is, eredménytelen is valaki szerint, de „formális logikai” nehezen. — T u d o m á n y t ö r t é n e t i szempontból is fonák egy kissé H. L. műszóhasználata. A mondattannak következetesen a mondatrészi viszonyokra épített belső rendszere ugyanis KLEMM nézete szerint a mondatannak önálló résztudománnyá — s egyben a mondattani alapú nyelvtan gerincévé — válását is jelentette. Ezt a fejlődést pedig Magyarországon lényegében csak az újgrammatikus iskola érte el a maga nyelvpszichológiai érdeklődésével, tehát már a nyelvlogikai irány után. (Vö. pl. KLEMM IMRE:

I. OK. V, 483—502.) Szerintem ugyan a mondatrészi kategóriák már a nyelvlogikai irány idején erősen kezdtek kirajzolódni, de a rendszer teljes kiépítését illetőleg egyetértek KLEMMmel.¹

Az egyszerű mondat leírásának H. L. alkalmazta rendszerező szempontjai és terminus technicusai egyébként több zavaró meglepetéssel is szolgálnak. Így egyebek közt azzal, hogy a mondatban első, „A névszó” című nagy részének 6. pontjaként (a melléknévi, számnévi, igenévi „szerkesztés” egységei után) nem a (főnévi?) birtokos (jelzős?) „szerkesztés” vagy „szerkezet” kerül sorra, hanem „A birtokviszony” (18; kidolgozás: 139 kk.). Ebben pedig, mint említettem, főleg a birtokos szó és a birtokszó jelentésvizonyainak igen aprólékos tipizálását kapjuk. A „szerkesztés” helyett alkalmazott „viszony” műszó, azaz a szintaktikai alap helyére lépő szemantikai alap azonban azt is magával hozza, hogy a fejezetben tárgyalt példákban csak a nagyobb része áll birtokos (jelzős) szerkezetből (mint: *a gazda tehene*). Emellett nagy számban kerülnek elő pusztán birtokos személyragos egyes szók, melyekben 1. és 2. személy esetén még világos a ki nem tett birtokos személye (így 140: „Egy kis jó meleg *levesem* párolog ott”), de 3. személyben olykor az égvilágon semmit sem tudunk meg a birtokosról (pl. 145: „Néha átrándul az *ismerőseihez*”), illetőleg ezt csupán más, szerkezetben kívüli mondatrész nevezi meg (vö. 141: „Eliz . . . bezárkózott *szobájába*”). Még furcsább dolog, hogy többször kerül az anyagba a birtoklást kifejező *van, nincs* stb. ige és részeshatározói bővítménye melletti személyragos alany is (141: „Van kegyednek . . . *keresztlevele*?”). S hogy a mondatnani rendszerezés zavarait kiteljesítse, kivételesen idéz a szerző egy-két -é birtokjeles egyszerű szói szinonim példát is, mint: „az nem az *élet mozdulata* többé, hanem az elkésett *halálkíné*” (155); „Nem a *gyermek mosolya* volt ez . . . , hanem a *szüzé*” (161).

— Sokszor találkozunk amellett régesrég formaszókká vált elemekkel is a „birtokviszony” kifejezései közt. Így inkább képző értékű ma a 163. lapon levő (szamárról) *voltom*, (szegényről) *volta* stb.; névutó uo. az (idők) *folytán*, a 167. lapon az (uzsonna) *táján* és egy-két további szó. Az időhatározó egyik típusa korunkban az *egy órája* (hagyták abba) szerkesztés (167).

Hogy miért tartom módszertani szempontból aggályosnak a jelzős szer-

¹ Ismét megengedem, hogy más nyelvészeti irányok másként építik ki a mondatnani sajátos belső elvi és szerkezeti, továbbá módszerbeli egységét. A generatív nyelvtani irány például más önálló rendszert dolgozott ki magának. H. L. szófaji kiindulását is el tudnám fogadni, ha csakugyan egységes rendszert hozna a mondatnamba. De például a formaszóknak mellékmondati tartalomadását a részletekben „négyféle szempontból minősítem — írja —, mind a négy alkalommal egy-egy szembeállítást alkalmazva. A tartalomadás lehet: (1) lényegi és mellékes (jelzői), (2) abszolút és viszonyított, (3) általános és alkalmi, (4) szabad és kötött (irányított)” (197). Az eddigi alapszempontokat aztán még tovább kiegészítve tűzi ki a feladatokat: „Vizsgálni kell a konkrét és a *bsztrakt* fogalomvilág egymástól elütő jelenségeit, figyelemmel kell lenni a *pszichikai mechanizmusra*, a főmondat és a mellékmondat közötti *logikai törvényszerűségekre*, és végül figyelembe kell venni az *analógia* szerepét. Ezeket kívül a fő- és mellékmondat sajátos természetéből kifolyólag vizsgálni kell, hogy mit jelent az, ha a mellékmondat a főmondat után vagy előtt áll, a bevezető mondatnak hogyan *halványulhat* vagy *erősödhet* a funkciója, a mellékmondat mikor csatlakozik *szorosabban* és mikor *lazabban* a bevezető mondatához. Ez összesen nyolc szempont” (201). Mármint lehet, hogy valaki ilyen bonyolultan változó szempontú osztályozással, illetőleg figyelemmel is jó eredményre jut (H. L. bizonyosan ezt igazolja sok helyt); de a mondatnani mint külön tudományágat önállóvá tevő elméleti alapvetésként, a sajátosan egységes szemlélet és módszer igazolásaként ez a mű szerintem nem eléggé meggyőző.

kesztéstípusok sorában a birtokviszonynak ezt a tisztán jelentéstani szempontból egységet mutató dokumentációját? 1. Részint azért, mert a szinonim szintaktikai alakzatok látszólag nagyvonalú keverése elmosza a köztük levő lényeges mondattani különbséget. S pontosabban „A névszó” mondattani részéből kirí a dativus possessivus, a szintagmák közül a puszta szó.¹ 2. Részint meg azért, mert így a lehetséges egyes jelentésösszefüggések mennyisége csak csillagászati számokkal fejezhető ki, s az apró jelentéstípusok már alig is érdemelnek részletes mondattani kifejtést véges terjedelmű összefoglalásban. Mihelyt a *neki van, nincs, lehet, nem lehet, akad, nem akad* stb. *valakije, valamije* igei állítmányú szerkezeteket belevonjuk a birtokos jelzős szerkezetekkel együtt a „birtokviszony” kategóriájába, parttalanabbá tettük a jelentésvizsgálatot is. Tagadni ugyanis olykor a legképtelenebb hipotetikus összefüggéseket is kell vagy lehet: bárminek vagy lehet, vagy nem lehet valamije! De tudvalevőleg a szorosan vett birtokos jelzős szerkezetek jelentésviszonyait is a végtelenségig lehetne részletezni anélkül, hogy ezáltal a fő típusokból s egy „stb.” szóból nyert tanulsághoz képest további arányos többletet kapna az olvasó. (Még kevésbé volna például érdemes pontos jelentéstani típusokba foglalni egypár kiemelkedő csoporton fölül, hogy milyen értelmű főnév lehet alany a puszta létezését kifejező igei állítmány — *van, nincs* stb. — mellett.) A birtokviszonyt jelentő nyelvtani szinonimák teljes összeállítását pedig így sem adja H. L.: az *-s*, az *-i*, az *-ú*, *-ű* képzős szó, a *birtokol valamit*, az *övé valami*, a *birtokában tart*, *magáénak vall(hat) valamit* stb. szókapcsolat és néhány további kifejezés mégsem kerül szóba.

Nem akarom semmiképp eltorzítani H. L. törekvését: a birtokviszony bevezetőjében ő is hangsúlyozza, hogy „a magyarban [de szerintem nemcsak ott, s ez sem közömbös!] szinte beláthatatlan azoknak a főneveknek . . . száma, amelyek egymással birtokviszonyra léphetnek, és ez beláthatatlan számú kombinációt ad” (139). Ezért ő igyekszik öt tág — egymással nem is egy síkon álló — nagy osztályt fölvenni. De arra egyáltalán nem is gondol, hogy ne csupán jelentéstaniilag, hanem szintaktikai formájuk szerint is körülhatárolja azokat a kifejező eszközöket, amelyeket együtt tárgyalhat. Végre is a *Péternek van cipője* igei alaptagú részeshatározós szó szerkezet (s két főnévi része csupán az igei állítmányon át kapcsolódik össze), a *Péter cipője* ellenben birtokos jelzős főnévi szintagma; a *cipője, Péteré* pedig önmagában csak morfológiailag fejez ki töredékes birtokviszonyt.

A jelentéstani központúság tehát mint alapszempon t nem okvetlen korlátlan úr a szintaxis rendjében. A sajátos mondattani szerkezet fontosságát pedig egészében túlzás a mondat tanban azzal diszkreditálni, hogy „formális logikai” címkével látjuk el őket. S az egymás utáni fejezetek címe sem vall egységes elviségre: 4. „A tárgy as szintagma”; 5. „A *-tól, -től* ragos határozó”; 6. „A birtokviszony”; stb.

H. L. (35 kk.) legélesebben ott minősíti „formális logikai”-nak a MMNyR. jelentés szerinti mondatrész-értelmezését, ahol a főnévi állítmányról ezt mond om: „többnyire az alanyénál szélesebb körű fogalmi kategóriát nevez meg”

¹ Itt jegyzem meg, hogy H. L. kétségben hagy afelől, hogy a *ragozást* ant belevonja-e mondat tanába, vagy sem. A szófajok tárgyalását láthatólag beletervezi, de a ragozás alaktani sorait, kategóriáit, használati szabályait egész világosan se nem kapcsolja ide, se ki nem zárja. — Ugyanígy nem tisztázza, hogy a *könyvem*-féle alakulatokat (s egyben valamennyi finit igealakot, személyragos főnévi igenevet stb.) ráértéssel a szintagmák („sonka szerkezetek”) közé vonja-e, mint egy-két elődünk rendszerezése, vagy sem.

(II, 124; utána én az alanyéhoz hasonló körű főnévi állítmány azonosító szerepéről, majd a „Goethe . . . Goethe marad” típusú, stilisztikai értékű tautológiákról beszélek). Okfejtését — megvallom — nem értem egészen: szerinte a közlés pszichikai folyamatában ilyenkor éppen „az szükséges, hogy az alany szélesebb körű, az állítmány szűkebb körű fogalom legyen, mert hiszen éppen ezzel állapítunk meg valami közlésre érdemes tényt” (példája mégis: *ez a madár rigó* stb.). Ezért látja a MMNyR.-ben a logikai elemzés „eredendő bűné”-t. Hiszen — mondja — ilyenkor a beszélgetőknek épp az alany a meghatározatlanabb fogalom, s az állítmány ad ehhez valami határozott jegyet. Csakhogy szerintem tudni való: az alany és az állítmány közül „a közlés pszichikai folyamatában”, modernebb szóval: a mondat aktuális tagolása szerint (vö. ELEKFI: NyK. LXVI, 330 kk.) bármelyik tartalmazhat ismert, már meghatározott részletet (ELEKFI szavával: témát) is, meg egyelőre ismeretlenebb, tehát újságoló részletet is (ELEKFI terminusával: propozíciót; DEZSŐ L. és SZÉPE Gy.: NyK. LXIX, 369 *topic* és *comment* műszóval jelzi a két részt; sőt újabb kéziratokban a *téma* és *réma* műszót is olvastam már). Ez az eljárás azonban ismét csak a régi rossz műszóval pszichológiai alanynak és állítmánynak mondott fogalmak kérdését keveri bele a szintaktikai (és egyben értelmi-tartalmi) viszonyokéba!

Attól tartok, hogy az állítmány megjelölésében szintén azért hökkent meg engem néha H. L. mondatelemzése, mert a kritikus példákban hallgatólag a beszédhelyzetbeli újságoló részt vallja nyelvtani állítmánynak, nem pedig az alanyra vonatkoztatott állapot- vagy minőségmegnevező, nominativusi alakú főnevet, amely akár essivusi vagy (nem tárgyias ige melletti) praedicativusi határozóvá is transzformálható. H. L. szerint többek közt állítmány a „helyünk a kolostor” utóbbi része (40), holott szerkezeti transzformja szerint világosan alany ez: *'helyünkül, helyünknek a kolostor van, szolgál, mondható'*; s ha hangsúlyos minősítő jelzője volna az első résznek („*Jó v. rossz helyünk a kolostor*”), a megváltozott lélektani helyzet miatt talán ő sem úgy elemzett volna. Elégge erőltetett szerintem az is, ahogy állítmánynak valószínűsíti ő a következő példában az utalószt: „A dolog veleje az, *hogy . . .*” Igazi szerkezeti transzformját ebben látom: „A dolog *velejének az látszik, marad, vehető* stb., *hogy . . .*” Az az tehát nyelvtani alany, ha hangsúlyos is! — Még kirívóbb, hogy a főnévi igenévi tagot ugyan ő is helyesen alanynak minősíti a *nevelni magasztos hivatás, rosszat mondani nem szép dolog* típusban, de már — tévesen — állítmánynak veszi a *hivatása oktatni, a mi dolgunk volt hallgatni* stb. szerkezetben (47–8). Azt hiszem, fölösleges a kérdés végeláthatatlan irodalmára hivatkoznom újra meg újra. De például a főnévi igenév utóbb látott, H. L. szerinti állítmányi minősítésére igazán nem lehetne védelmül idézni SIMONYI, SZINNYEI, KLEMM vagy más nagy rendszerezők mondattani szemléletét! S olyat sem állítottak sokan, hogy az alany fogalmi köre általában szélesebb az állítmányénál. Legföljebb az azonosító állítmányra nem áll az ellenkezője; és persze minden szószerkezetbe foglalás leszűkítheti egy kissé mindkét szerkezettag szélesebb szótári jelentését. S végül a beszélő alkalomszerűen szűkebbnek is veheti az alany, tágabbnak az állítmány körét, mikor predikatív szerkezetbe állítja őket: „A csapat ezentúl az *én gyermekem lesz*”; „Karinthy álmában *két macska volt*.”¹

¹ Természetesen jócskán van részletkérdés is, amelyben eltérek H. L. kategorizálásától, felfogásától. Csak mutatóba idézek belőlük: Bár a megengedés hagyományos fő- és mellékmondati megkülönböztetése valóban vitatható itt-ott, nem kellene egészében

4. Nem akarok immár azzal is hasonló részletességgel foglalkozni, hogy hányan és hányféle értelemben használják korunkban a nyelv-tan-i funkció, funkcionális nyelv-tan-írás stb. terminust. GOMBOCZ (MNY. XXX, 1–7) saussure-i fogantatású „funkcionális nyelvszemlélet”-e igazában csak a fonéma jelentésmegkülönböztető, a szó képzetkeltő s a szintagma viszonykeltő szerepének rendszerszerű alappá szélesítését, tehát a jelentésbeli fontosság döntő érvényesítését jelentette a nyelvtudományban. DEME (MNY. LXI, 170 kk.) — ugyancsak SAUSSURE-re hivatkozva — a nyelvi eszközöknek működésükben való vizsgálatát nevezi „funkcionális”-nak, de ezt szigorúan a parole-nyelvhelyzet részének értelmezi, mely „ezért nem is alapulhat másra, mint a megterheltségi vizsgálatra, vagyis a felhasználásbeli numerikus törvények nyomozására”. A funkció egyébként minden grammatikai részben eltérően is értelmezhető: KLEMM a szintagmák „tartalmi”, azaz jelentéskategóriabeli összefüggéseivel szemben szintaktikai funkción az elsődleges vagy nem elsődleges predikatív rávonatkoztatást értette (pl. MNY. LII, 405–15; uo. lásd RIES és mások felfogását); RUZSICZKY (Nyr. LXXXII, 200–8) a képzők funkciójával a valamilyen szófajú szóból valamilyen szófajú szót alkotó képességet nevezte meg, szemben a képző szófajon belüli „jelentés”-ének fogalmával. Nem tágitom tovább térben és időben a nyelvtannal kapcsolatos funkciófogalom vizsgálatát, csak arra utalok, hogy a berlini Humboldt-Universität társadalom- és nyelvtudományi tárgyú Wissenschaftliche Zeitschriftjének 1969/2. száma két érdekes tanulmányban is foglalkozik a modern nyelvészet funkciófogalmával. (Szerzők: GERHARD HELBIG és WILHELM SCHMIDT.) H. L. nem kapcsolja saját műszavát egyik értelmezéshez sem, de el sem különíti tőlük. Végre is „Engem elsősorban nem a mondatnani elméletek, hanem a feldolgozott mondatnaniok érdekeltek” — írja (12); a maga eléggé komplex „funkcionális” módszerét pedig azért többé-kevésbé világosan körvonalazza (8; 1. főntebb). Viszont ezért nem tudom szervesen összehasonlítani mások „funkcionális” nyelvtanaival, esetleg pusztán mondatnanaival, erre vonatkozó elméleteivel. (Egyes elvi-módszertani részleteiről már volt vagy még lesz szó.)¹

tagadnunk a megengedő mellékmondat létét (pl. *há . . . is, habár, bárha* stb. kötőszóval; vö. 183–200). Az egyes mondatrészek közti ellentétet — *nem egy, száz keringett* (180) — jobban el kellene határolni a mondatok köztitől. „A mező tele van virággal”: a *tele* itt nem melléknév, hanem határozószó (41). A „Gondol egy számot” mondat tárgya nem eredménytárgy, nem a rá gondolás hozza létre: a számfogalom a társadalmi tudatban megvolt már a rá gondolás előtt is (62). A *hangosat* (kiáltott) aligha vehető határozószónak (332), sem az *akkorára* (uo.). A *kivált, főleg, főként* szót nem minősíteném ellentétes kötőszónak (191). A *furcsa szó* (*hogy* előtti főmondatként) aligha főnév (240). Stb. Ugyancsak eltérnek olykor a finom jelentésárnyalatok elkülönítésében, illetőleg egybefogásában.

¹ Inkább csak érdekességül idézem WILHELM SCHMIDT meghatározását: „Das Wesen der funktionalen Sprachbetrachtung besteht darin, dass sie grundsätzlich immer beide Pole der Form-Funktion-Korellation im Auge behält. Dabei kann die funktionale Betrachtung sowohl von der Form wie auch von der Funktion ausgehen. Entscheidend ist nur, dass sie nicht bei der isolierten Betrachtung der einen Seite der Wechselbeziehung stehenbleibt und dass sie den sprachlichen Kommunikationsakt immer in der Absicht untersucht, die Gesetzmäßigkeiten des Funktionierens der sprachlichen Mittel und ihre funktional bedingte Ordnung aufzudecken.” (Grundfragen der deutschen Grammatik². Berlin, 1966. 30.) E szerint ugyanis a MMNYR. felfogása talán még szabatosabban megfelel a funkcionális nyelvszemléletnek, mint H. L. munkájáé. Vö.: „A nyelvtudománynak általában e g y s é g b e n kell vizsgálni a j e l ö l t t a r t a l o m (jelentés) és a j e l ö l ő k i f e j e z é s (hangalak) kérdéseit. Ez azonban nyelvtani munkákban nem azt jelenti,

5. Az elmúlt tíz-tizenöt évben a hazai nyelvtudományban is nagyobb szerephez jutott, a nyelv formai szabályszerűségeinek, főként a rendszerszerű szerkezetformák egzakt alaki leírására törekvő *strukturalista* nyelvészeti irányok élesen szembekerültek a most már *hagyományosnak* nevezett nem strukturális kutatásokkal. Nem kétséges, hogy H. L. e polarizálás szerint az utóbbi minősítést kapná. (Ő is ezt mondja a 360. lapon magáról.) Hiszen elveti az extrém formális leírás mechanisztikus szemléletét, mindig elsősorban a jelentéviszonyokra ügyel, feltárva a közlés lélektani mozzanatait és ügyelve a szókapcsolatok és a fogalomkapcsolatok logikai értékére stb. Mindezt én csak helyeselhetem, s ettől tarthatom akár úttörőnek, újszerűnek is. Mindamellet úgy látom, a formai vizsgálódástól a kelleténél jobban tartózkodik: a részletekben azért többet profitálhatnánk a formális leírások kipróbálta vagy továbbfejlesztette gyakorlati eljárásokból.

Elvileg persze H. L. nem zárja ki a jelentésközpontú kutatásból sem a formát. A kettő együtt kivált sok finom eredményre vezet például a mellékmondatok tárgyalásában, az utalószó és a kötőszó megfelelésével s a mondatrenddel foglalkozó pontokban. Talán itt is részben a szembenállás túlhangsúlyozása okozza, hogy a könyv egészében mégis benyomást tett rám, mintha az úgynevezett mondatalkattan kevésbé érdekelné a szerzőt. Általában ugyanis valahogy úgy jön ki neki a lépés, hogy az ilyen részleteket éppen nem dolgozta (még?) ki. Így van ez az alany és az állítmány, a tárgy szerkezete s a birtokviszony egységében. Egypár formai részletet főntebb már említettem is; de nem esik például sehol szó az analitikus (toldalékoló) és a szintetikus (segédszóval körülíró) formációkról sem. Nem foglalkozik a különféle számbeli, személybeli, alanyi és tárgyias ragozásbeli stb. kongruenciával sem.¹ Még csak nem is sejteti H. L., hogyan képzeli el az újszerű tipizálást a szórend, a hangsúly, a hanglejtés, a beszédtempó dolgában, ha a szófaji jelentésből akar kiindulni. (A lélektani-kommunikációs szempontot már DEME LÁSZLÓ is alkalmazta a MMNyR.-ben.)

Továbbá a formális struktúravizsgálat utóbb már arra törekedett, hogy lehetőleg mindig nyelvtipológiai összehasonlításra is alkalmas áttekintést adjon az összefüggésekről: H. L. munkája viszont e tekintetben nem igyekszik távlatokat adni megfigyeléseihez. Feltűnő például, hogy egyetlen táblázat, grafikus séma, ábra sem emeli ki a fő rendszertani tanulságokat; pedig ez már nem is csupán az amerikai strukturalistákhoz képest negatívum. Bármennyire nem becsülöm én sem az öncélú, kiagyalt szimbolikus sémákat (még kevésbé tartom az ilyesmit önmagában „modern”-nek), bizony a jó vizuális kiemelés

hogy valóságosan, minden kis részletben egyszerre tárgyalják a két oldalt, hanem csak azt, hogy általában egységes szemlélettel, egységben lássák az éppen tárgyalt vonatkozásokat” (MMNyR. I, 24; vö. még uo. 49–50); nyelvtanunk „magasabb fokon fel akarja tárni... a nyelvi eszközöknek a gondolatok közlésében és kifejezésében való törvényszerű működését” (38). A nyelvi funkcióknak azonban ma egész hierarchikus rendszerével számolhatunk, vö. HELBIG: i. h. 241–9; a funkcionális nyelvészet fogalmát is bonyolultabban kellene hát értelmeznünk.

¹ Persze mondjuk, a határozói egyeztetés nem is oldható meg pusztán a határozós szintagmára szorító tárgyaltásban olyan jól, mint az egész mondatra kiterjedően, hiszen a határozó — formájában vagy jelentésében — hol az alannyal, hol a tárggyal, hol más főnévi mondatrészszel kongruál. De feldolgozásának hiánya szerintem még H. L. kisebb anyagán is meglátszik. A *mint* kötőszós állapotahatározót ugyanis a mai rendszerben egyebek közt épp kongruenciája miatt („Elítéltek, *mint* *spirituscsempészt*”) nem szerencsés még mindig a mellékmondatok között tárgyalni; hiába függeszt hozzá egy megjegyzést, hogy ez a mellékmondat típus „érintkezhet” az egyszerű határozóval (342).

teljes hiánya sem könnyíti meg a lényeg korszerű bemutatását. (H. L. a 360. lapon adott magyarázata szerint bonyolultabbnak tartja a nyelvi szerkezetet, „semhogy egyszerű formulákkal, matematikai jelekkel ki lehessen fejezni”. Én mégis úgy hiszem, hogy ez nem magyarázza meg eléggé az ábrák, táblázatok, sémák teljes mellőzését.)

Bár ez még kevésbé tekinthető a formális, illetőleg a strukturalista leírás újításának, szintén sajnálatos, hogy az igen terjedelmes nyelvtani fejezetekben egyetlen számszerű utalást sem találunk a párhuzamos kifejezések százalékos használati arányára. (E tekintetben ugyan már a MMNyR. mondattani része sem adott jó példát, de a szerzőtársak későbbi leíró mondattani publikációi világosan mutatták az igény meglétét.)

6. Nem várhatunk több egyezést H. L. mondattana és a generatív modell szerinti nyelvtani leírás megfelelő része között sem, kivált az elveket illetően nem. Hiszen a generatív modell tudvalevőleg az egész nyelvi rendszert felöleli, s bár koncepciójában épp a mondattan van a legmagasabb szinten (s egyben ez a kiinduló rész), ez azért szervesen összefügg a többi nagy szint (egység) feldolgozásmódjával: az utóbbiakat szinte magába zárja. H. L. pedig csak a mondattan kérdéseivel foglalkozik. — Amellett CHOMSKY generatív iránya nem a meglévő mondattani szerkezetek jelentésközpontú elemzésére törekszik, hanem minden nyelv végtelen számú helyes mondatának megszerkesztésére akar véges, bár igen nagy számú deduktív átalakító utasítást adni. Ezek nyelvenként néhány egyszerű mondatforma felől vezetnek az egyre bonyolultabbak felé. A szigorúan, majdnem öncélúan szabályozott, aprócska lépésekben haladó, szinte áttekinthetetlen mennyiségű algebrai nyelvű transzformációs szabály minden újabb alakulatot a közvetlenül megelőzőből vezet le. Mindez merőben távol áll H. L. munkájától. — Az alapelveiben nyelvek fölötti módszer (megalkotói szerint) különféle nyelvek leírására alkalmazva ismét bőven szolgálna tipológiai tanulságokkal, sőt az átalakítás fokozatai még a nyelvfejlődésre is fényt vetnének (feloldva SAUSSURE leíró és történeti nyelvszemléletének merevségét). Az egész nyelvtani leírás a maga automatizmusával és nyelvek fölötti elveivel betöltené az általános nyelvelmélet szerepét is, föltárná a nyelvi univerzálisok nyelvenkénti realizálódásának rugóit. A generalásnak ebben a rendjében nagy szerephez jut már a jelentés és más jegyek szerint pontosan csoportosított eszközök, elsősorban szavak taxatív elsorolása is.¹

¹ Hangsúlyoznám: a strukturális és a generatív modell szerinti nyelvtani deskripció változatait én csak mint ez irányokon kívül álló kutató tanulmányoztam, s csupán azzal a céllal, hogy lássam: tudnék-e az igazságkeresés igényével eredményesebb munkát végezni, ha csatlakoznék valamelyikükhöz. Szellemükben, módszerük szerint azonban már nem láttam szükségét, hogy tartós próbamunkát is végezzek. Így persze most számolnom kell azzal, hogy róluk adott vázlatom itt-ott hézagosabb, külsőségebb vagy homályosabb, mint ez „iskolák” aktív tagjaié volna; főleg elmossa az egyes kisebb irányzatok közti eltéréseket s az egyének (CHOMSKY!) munkásságában fölismerhető fejlődést. De nem is ez irányokról kívánok részletes jellemzést adni, csak H. L. munkájá. ak esetleges egyező vonásait keresem. Másrészt az említett irányokra vonatkozó fenntartásaim igen sokban megegyeznek azzal, amit a debreceni nyelvészaktíva 1968 novemberi vitájának „Általános nyelvészetünk helyzete” című részében már többen megfogalmaztak (l. az IMRE SAMU szerkesztette, „Kézirat gyanánt” jelzésű sokszorosított kötetkét), illetőleg amit BAKOS FERENC „Generatív nyelvtan és strukturalizmus” (TársSzle. 1969/1, 84—5) és H. MOLNÁR ILONA „A generatív nyelvtannak mint nyelvi modellnek és vizsgálati módszerének néhány kérdése” (MNY. LXV, 262—77) címen pregnansabban kifejtett. (Mindamellett sok részletben tanulságosnak tartom ezt a módszert is.)

H. L. munkája nem követi a generatív iskolák e látványos-hangzatos, de nagyrészt kellően nem igazolt elméletét és módszerét; ám ez még nem jelentené, hogy mondattana nem helyes elvi alapú, sőt azt sem, hogy nem modern. Az persze kétségtelen, hogy nem ad olyan hatalmas általános koncepciót, mint emezek; s legtöbb vonatkozásban nyelvszemlélete is még az újgrammatikusokéra vagy ezek közvetlen követőire emlékeztet. Viszont így szerintem jobbra megbízható és alapos. Kutató módszerében pedig azért több, az iménti iskolák alkalmazta eljárás is megtalálható. Bőven él H. L. mindenekelőtt a *t r a n s z f o r m á c i ó v a l*, ezzel a szórványosan azelőtt is elő-előbukkanó, objektív értelmező-elkülönítő fogással; ő szerintem természetesebben és reálisabb, közvetlenebb célokra alkalmazza, mint a generatív nyelvészek, viszont nem annyira következetesen és pregnánsan. Azt már láttuk, hogy ő a mellékmondat és a főmondati mondatrész szintaktikai megfelelését lényegében elveti, s így a kettőnek sokszor rendkívül szemléltető transzformációs viszonyát nem mutathatja meg. Azt is említettem: a főnévi állítmánynak (állítmányi résznek) a létezését kifejező igei állítmányok essivusi stb. határozójával szintaktikailag rokon természetét sem aknázza ki eléggé (vagy helyesen?), hogy a nyelvtani alany és állítmány megkülönböztetését egészen egzakttá tegye. (Ez az iskolai nyelvtanításban elhanyagolható részlet; többször írtam is ellene, hogy alsó vagy középső fokon ezzel nehezsítsük a munkát. De egyetemi fokon és a tudományos rendszerezésben ez sem mellékes.)

H. L. — mint a generatív nyelvészet — ugyancsak fel akarja oldani a *d i a k r ó n i a* és a *s z i n k r ó n i a* éles saussure-i szembeállítását azzal, hogy a mai jelentéstani szerkezetek sorát a történetileg elsődlegesnek látszó egyszerűbbel kezdi, s a belőle értelmezhető bonyolultakkal a fejlődés további útjára is utalni kíván (vö. i. m. 357). Ez elvileg jó, bár korántsem új eljárás. (De csak akkor veszélytelen, ha a mai egyszerű és bonyolult formációk valóban történeti fejlődést igazolnak, azért elég nehéz jól alkalmaznunk; én magam már tévedtem az ilyen egyszerűsítő átvitelek dolgában.) Persze hogy H. L. éppen CHOMSKYÉKTÓL tanulta volna mindezt, azt nem tudhatom.

Már volt róla szó, hogy H. L. is, a generatív nyelvéírás is nagy súlyt vet a *j e l e n t é s* elemzésére, s a tárgyalt módon használható, csoportokba szedett elemek megadásában egész a *t a x a t í v* sorokig igényes. A részletekben azonban e ponton is nagy eltérés van köztük. A generatív nyelvtannal kapcsolatba került, nehézkes és kevésbé termékeny formális szemantikai elemzés (részleteire l. H. MOLNÁR: i. h. 269 kk.; továbbá DEZSŐ: ÁNyT. IV, 31—67; KIEFER: uo. 105—55; SZÉPE: uo. 157—65) bizonyosan idegen H. L. módszerétől és felfogásától. Mégis utaltam már rá, hogy a szójelentés-csoportok összeállításában, taxatív kifejtésében szerintem ő is a kelleténél nagyobb mondattani érdeket lát. (A birtokviszony jelentésének egy részletéről alább még szólok.)

Én is úgy hiszem, hogy a generatív modell szerinti leírás algebrai formanyelve erősen egyszerűsítve és eléggé tudákosan ábrázolja a mondattani viszonyokat (l. fönt). Mindamellet H. L. e tekintetben is az ellenkező végletet mutatja, s a legfőbb magyar összefüggések vizuális-logikai kiemelésével egyáltalán nem segíti a tipológiai tanulságok tudatosítását. — S itt térek ki mindjárt a kommunikációs szempont érvényesítésének egy kérdésére. Tapasztalatom szerint a generatív nyelvtani modell egész rendszere elég erősen magába építette az *i n f o r m á c i ó e l m é l e t* eddigi eredményeit is. H. L. mármost a kommunikációs helyzettel lélektanilag mindig igen gondosan foglalkozik,

s ez rendkívül örvendetes. De talán itt is erősebben kívánja hangsúlyozni az információelmélet műszóival tetszelgő-hivalkodó, fölületesebb munkákkal való jogos elégedetlenségét? Megérteni ezt is megérteném, mégsem tartom szerencsésnek: nyelve annyira kerüli a *csatorna*, *kód*, *redudancia*, *visszacsatolás* stb. szót és a velük kapcsolatos, világszerte kialakult szemléletet, hogy emiatt sokszor hosszas körülíró magyarázatra szorul, s az olvasó alig meri a kifejtettek helyére odatenni a tömör mai műszót, mely immár egyszerűbben, jobban utalna a lényegre.

H. L. mondattana tehát megfontolt a modernnek nevezett nyelvészeti irányok igazolhatatlan vagy még nem igazolt elveinek és módszereinek követésében. Az egyezések többsége is bizonyára inkább az új irányok befogadástól függetlenül jelentkezik nála, s ez sem vonhat maga után helytelenítést. A nyelvi forma behatóbb vizsgálatának, a struktúrák s más lényegbeli összefüggések kiemelésének, szemléltetésének több-kevesebb lebecsülését azonban ismét inkább túlzott opponáló kedvével magyarázhatjuk, s hasonlóképpen bizonyos mai szemléletre utaló terminusok abszolút kerülését.

7. H. L. azonban nem is ez újabb kutató irányokkal való kisebb-nagyobb egyezéseiben látná saját vizsgálódásainak modernségét és eredményességét, elméleti és gyakorlati értékeit, hanem a jelentésviszonyok feltárásában, részletes beszéléslelektani és logikai szempontú elemzéseiben, a hazai hagyománytól eltérőbb, jelentésközpontú mondattani kategóriáiban — s koncepciójának egészében. Én mindezeket a föntiek értelmében korántsem látom egyértelműen, korszakalkotóan újszerűnek, időállóknak, föltétlen követésre méltónak. Főleg mint funkcionális mondattant nem igazolja H. L. elég módszeresen. De igen-igen sok eredményét én is nagyfontosságúnak tartom, kivált egyes magyar mondattani összefüggések lélektani háttérére, kommunikációs szerepére, egymásba való átfejlődésére, finom árnyaló erejére vonatkozólag. S ha most mindezekre egy-két konkrét példát emelek ki, sokszor részleteiben vizsgálva olyasmit is dicsérhetek, amivel eddig szemben álltam. (Lehet valami a nagy összefüggésekben nem úgy igaz, ahogy a szerző beállította, de önmagában igen tanulságos.)

Említettem például, hogy H. L. túlzottan szembefordul a mellékmondatok szokásosabb szintaktikai értelmezésével és osztályozásával, s hogy ezt nem látom meggyőzőnek. De azt sikerült szerintem is igazolnia, hogy a keresztező: szófaji és jelentéstani csoportosítás még sok olyan tanulságot is napfényre hozhat, amely az MMNyR.-nek a mellékmondatokat bevezető rövid általános fejezetében nem világosodott meg kellőképp. Csak nem cáfolja meg az alanyi, tárgyi stb. mellékmondat meglétének tényét. Közismert, híres idegen nyelvi tudományos nyelvtanok szintén megtarthatták ezt egyetlen vagy legalább egyik osztályozó elvükként; ugyanakkor közös jegyeik miatt esetleg együtt tárgyalták — mondjuk — a vonatkozó mellékmondatokat. A hazai modern nyelvtani irodalomban is szép példákat láttunk arra, hogy a mondatrészek szerinti mellékmondati alaprendszerezést a H. L.-tól eléggé mostohán kezelt „sajátos jelentéstartalmú” (tehát a feltételes, a hasonlító, a következményes és a megengedő) mellékmondatok esetében felváltotta ez az elsődlegesen jelentés szerinti rendező elv, s itt csak ezen belül jelentkezett az alanyi, állítmányi stb. mellékmondaté mint alszempont. (Legteljesebb érvényesítése „A mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyv RÁCZ ENDRE írta mondattani részében.) Sőt a függő beszédet, kérdést tartalmazó mellékmondatokat a MMNyR. is együtt, a tárgyi mellékmondatok összefüggésében tárgyalta.

De ismétlem: H. L. a maga elvei szerinti, nem is könnyű rendszerben végzett mellékmondat-tárgyalásban az egyes típusok értelmező elemzését remekül tudta gyümölcsöztetni. Sok új, megbízható és értékes tanulságot leszárt, s néha egészen újszerű megvilágításban vagy összefüggésben láttatta meg az ismert részleteket is.

Nemegyszer érte nyelvtanírásunkat az a megrovás, hogy igazában csak a nyelvtani rendszerhez legjobban illő, „minta”-mondattípusokat tárgyalja, ám kevésbé foglalkozik a beszédben gyakoribb töredékes, felemás, ráértéses, átszövődéses stb. formákkal. Nos, H. L. mondattanának megfelelő része ezekre is nagyobb gondot fordít. Persze előfordult egy-egy tőle vizsgált alakulat eddigi irodalmunkban is, így többek közt az *ami azt illeti* kezdetű (Nyr. LXXX, 443 és MMNyR. II, 332). Mások meg éppen nem kerültek be az ő művébe amonnan, például az ellentétes kötőszóknak a beszédet másra terelő vagy beszélgetést kezdő szerepe (vö. az ÉrtSz. több címszavával stb.); a pusztá kötőszói mondatot sem tárgyalja H. L. (vö. Nyr. LXXXVI, 265 kk.). De egészében mégis derék munkát végzett. Amit például ő a beszélő felek közt ismert, külön kimondásra nem váró „tudati tartalék”-ként itt is, ott is számba vesz, az jóval pregnánsabb mindannál, amit e kérdéstről korábban bárhol olvastunk. Helyesen igyekszik arra is utalni, hogy némely idegen eredetű szerkezet csak újabban honosult meg, s kissé még „kilóg” szintagmarendszerünkől (*függ valamitől*).

Többször utaltam rá, hogy a birtokviszony lehetséges jelentésviszonyait szerintem túlzott keretekben dolgozta föl H. L. Hadd teszem most hozzá: a visszafordítható és a nem visszafordítható szerkezetek közti legfőbb különbségre mindamellettt igen jól rávilágít (146–7). A korrelatív fogalmakat jelölő szavak ugyanis tipikusan visszafordíthatók (*gazda—jóság, völegény—meny-asszony, sportoló—egyesület* stb.), a többi (*tehén—borjú* stb.) ellenben nem. Helyesebben — teszem hozzá — legföljebb alkalmi helyzetekben, ráértéssel cserélhető vissza. Hiszen a 147. lapon megfordíthatatlannak jelzett az *orvos autója* is visszafordítható, ha mondjuk olyan mentőautókról van szó, amelyeknek állandó orvos kísérőjük van. Igaz, az *autó orvosa* ekkor csak külsőséges kapcsolatot fejez ki, nem igazi birtoklást; de az *orvos autója* is gyakran csak tőle használtat jelent.¹ S ez egyben ismét jelzi, hogy a jelentéstani alapú szintaktikai kapcsolhatóság ilyen szinkrón vizsgálatai aligha vehetik számba a teljes (potenciális) nyelvhasználatot, tehát tanulságaik csak meghatározott korpuszokra vonatkozhatnak, illetőleg pusztán százalékos vagy tájékoztató értékűek lehetnek.

Nézetem szerint H. L. a tőle is vallott hagyományos nyelvtanírásról belül maradva, érdekesen, tanulságosan élezett ki több olyan részletet, melyben elégedetlen volt a korábbi eredményekkel. Az analógiának és általában a lélektani szempontnak jogaiba való visszajuttatásáért folytatott vitáját is helyeselnünk kell, az elmúlt évtizedek mechanisztikus felfogásainak visszahatásaként. Hogy azonban a beszéléslélektan mai szemléletéhez és terminológiájához nem kellene-e közelebb vinni a munkának ezt az oldalát, azt nálam jobb szakértőknek kellene mérlegelniük.

Valóban új mondattani irány-e hát az, amit H. L. könyve bemutat nekünk? Szerintem még nem az, bár több vonatkozásban efelé közeledik. De sajátos elméleti alapja — ha csakugyan új — helyenként ingatag vagy

¹ És némely szerelőről humorosan nem lehet azt mondani, hogy az *autó orvosa?*
— P. D.

homályos, sokszor csak üres szó, olykor pedig túlzó tétel, vagy önmagában jó szempont egyoldalú érvényesítését jelenti. (Leginkább bizonyosan a jelentésvizsgálat elmélyítése teszi újszerűvé a könyvet.)

Az újgrammatikusok óta mondatközpontú magyar nyelvtanban a mondatrészek szerinti rendszer és feldolgozás kétségtelenül erősen a gondolkodásbeli (= logikai) alapformák és viszonyok régi megfogalmazásának emléke. A jelentéstani alapú mondattani elemzést azonban szerintem nem szűkíthetjük le egyetemesen a mondatformáló szavak szótározható: szófaji-nyelvtani és egyedi jelentésének számbavételére, mert ez például a főnévi állítmánynak és alanyának helyes szerkezeti megkülönböztetésére nem ad módszertani biztosítékot. A mondatrészi szerep pedig mindig az alkalmi mondatösszefüggésben állapítható meg, de azért ott ez is szerves része az egységes formai-tartalmi vizsgálatnak. Új és jó mondattani rendszer kidolgozásához legfőljebb úgy juthat el a tudomány, ha a SAUSSURE utáni szintagmatika, a strukturálisizmus, a generatív nyelvtan helyes részeredményeit is harmonikusan magába építve, a nyelvi valóságábrázolás legfőbb elvont relációit képviselő mondat szerkezeti funkciókategóriákat a nyelvtudomány, a dialektikus logika, az ismeretelmélet, a pszicholingvisztika stb. mai követelményeihez illőbben tudja rendszerezni. Ismeretes, hogy különféle nyelvek grammatikusai (így a németére HANS GLINZ, majd JOHANNES ERBEN) már megkísérelték újra összeállítani a mondatrészi funkciók rendszerét, de igazat kell adnunk W. SCHMIDT bírálóatának: ezek még nem jobbak a hagyományosaknál, több tekintetben inkább csak bonyolultabbak náluk.

Amíg tehát ez a tudomány helyzete, addig a forma és a jelentés (funkció) egységét szem előtt tartó mondattannak szerintem a grammatikailag szerkesztett mondatban általában ma is a mondatrészi + a szófaji + az egyedi szói összetevőkből kell kikerekítenie az egyes szerves részek jelentését (funkcióját) — már az elsónél is természetesen támaszkodva a szófaji kategória, a ragozástan alak s a szórend, esetleg az intonációs eszközök tanulságaira.

Mint hogy a szófaji kategória és az egyedi szójelentés történetileg a mondat szervezetében alakult ki, elméletileg nem tartom különösebben megokoltnak, hogy a szintaktikai helyzet, szerep vizsgálatát egyetemesen alárendeljük a mondattanban a szófajiság vagy a konkrét jelentésvizonyok elemzésének. Bár nemegyszer kényelmesebb gyakorlatilag az utóbbi út, az elsőt mégiscsak tudományosabbnak, biztosabbnak kell tartanunk a szinkrón rendszer leírásában. De ezt a sorrendi kérdést nem tartom döntőnek mindaddig, ameddig a szófajiságból kiinduló elemzés sem hanyagolja el a mondatrészi-szintaktikai funkciót. (A mondatrészi elemzés elsőségére utalt már KÁROLY is: Nyr. LXXXII, 449.)

TOMPA JÓZSEF

Vonatváltás a szabad-ban

1. Az állítmányként használt *szabad* melléknév igesüléséről már sok esett szakirodalmunkban (MNy. XXXVIII, 258, XL, 153, XLIV, 92 stb.). Nem foglalkoztunk azonban azzal a kérdéssel, hogy ezt a 'liber → licet' jelentésváltozást vonatváltás is kísérte.

A mai *szabad* + *neki* + *infinitivusos* szerkezet típus ugyanis a korai századokban ismeretlen volt. KÁROLY SÁNDOR „Igenév-

rendszerünk a kódexirodalom első szakaszában” című kötetében, mely XV. századi kódexek anyagát gyűjti egybe, egyáltalában nem szerepel a főnévi igenév a *szabad* mellett. A NySz. is csak 1567-ből közli rá az első adatot, további példái pedig már a XVII. századból valók. Bár néhány évvel korábbi előfordulást is idézhetünk a Batthyány család levéltárának egy zalai leveléből 1561-ből: „orzagh wegezte hogy *zabad legijen Az Jobbagnak Jarnyj*” (OL. Batthyány család lt. 25535.), valószínűnek látszik, hogy a *szabad* mellett a főnévi igeneves vonzat a XV. században még nem volt járatos, s csak a XVI. század második felében vált általánossá.

De ugyancsak a NySz. feljegyezi a korábbi szerkezetformát is. A Szólások címszó alatt találjuk ADÁMI, Sprachk. 1763. 202: „*Szabad vagyok véle: Ich kann damit thun, was ich will*”, tehát a *szabad* + eszközhatározós szintagma-típust. Erre vonatkozóan a NySz. első adata a XVI. század első negyedéből származó Virginia-kódexből való, de korábbi, már XV. századi példát találunk rá a SermDom.-ban (II, 570): „non poteris villicare, i. e. non valebis i. e. villicationem tenere [*eggikkkel sem leheth azthan zabadj*]”.

2. A *szabad*-nak ezt a *-val, -vel* ragos vonzatát könnyebben megértjük, ha PAIS megállapításából indulunk ki (MNY. LII, 268—9): „Az Árpád-kori jövevény *szabad* szó a mentességnek, felszabadításnak, szabadságnak egy olyan változatát jelölhette meg, amely az akkori társadalmi viszonyok mellett éppen az országban élő szláv népelemek egy részének a társadalmi, gazdasági és jogi állapotára volt jellemző. A »szabadság«-nak ez a formája később kiterjedt más népiségű elemekre is, s ezzel az általánosabb használat következtében a vele összefüggő nyelvi kifejezés is fokozottabb nyomatékot kapott. Így a kevésbé konkrét jelentésű vagy ellenkezőleg ilyen jelentésben esetleg éppen egészen szűk tárgykörben megrekedt *búcsú* szó háttérbe szorult, sőt az idő haladtával ilyen jelentés kifejezőjeként használatlaná vált.”

XVI. századi leveleinkben s még később is a *szabadság* szó valóban legtöbbször ’privilegium’ jelentésű. 1561: „mývta en emlekezem ys papath Býrom, ez wta ez wam zedesth wgýan ezen *zabadsagal Bjýrtham* . . . attýam kezehez ys ewel ez *zabadsagal jwth*” (SoprLev. 12.);¹ 1575: „hath eztendeigh *Zabachagha legien*, hogj senkinek dezmath ne aggion” (OL. Békássy család lt.); 1575: „jo wolna Nagodnak Azon *zabathsagon tharthanj* mjnth zegenj Azzonjom tharthotta” (OL. Batthyány család lt. 1295.); 1577: „wethem volth kylencz Szeker borokat, kýket Sop[ro]ny waras földyn akartham el wýtethny, nem twdwan az warasnak Reghy *szabadsaghat* . . . az en boraýmat el wétetthék es az warasban be wýtették az warasnak *privilegiomija* szerýnt” (SoprLev. 71.); 1629: „portiomat azon igassaggal, *szabadsaggal* es jóuedelmiuel *birhaszak*” (OL. Ányos család lt.). A *szabad* melléknév is ’valamiféle kiváltsággal rendelkező’-t jelent a következő példákban: 1576: „Nem az warmegjen zekýn Letth az therwen, Hanem az Nagod Hazaban, Nagod Biroasaga es *zabad Ispansagaban*” (OL. Batthyány család lt. 1338.); 1629: *szabados szölömeth; szabad eleő földéiuel, Erdeiuel; szabad Urasagaban*; „azon helinek *szabad es örökös ura*” (OL. Ányos család lt.).

3. A *szabad* mellett álló eszközhatározói vonzat éppen ezt a valamivel való rendelkezést, szabadságot fejezi ki eredetileg. Igen sok példánk van rá a XVI. századból. Ám a szerkezetek felépítése közel sem egyforma. Úgy látszik azonban, hogy e különböző szintagmatípusok őrzik azokat a fokozatokat,

¹ Ennél az utalásnál a számok a forráskiadványban közölt levelek sorrendjét jelzik.

amelyek során a *szabad véle*-féle szerkezet átadta helyét a *szabad neki* + infinitívusos megoldásnak.

A *szabad* eredeti jelentése azokban a példákban a legvilágosabb, amelyekben *-val, -vel* rag járul ahhoz a személy- vagy dolognévhez, amelyre a kiváltság vonatkozik: DebrK. 1519 k. 332: „Mondanak az kyral'ok: *Zabad ó felsege uelönc*” (NySz.), jelentése: 'joga, hatalma, kiváltsága van fölöttünk, rendelkezik velünk'; ÉrdyK. 1524–1527. 22: „Mynden ember . . . kezűlyön hozyaa mynd Idwessegheehoz mynd halalahoz mynd az hatalmas byrowal valo zamveteesehez, mygh ydö vagyon neky es *zabad magawal*”;¹ Ver: Verb. Szót. 1565. 30: „*Magawal szabad ember: sui juris esse*” (NySz.); Ver: Verb. Előb. 1565. 33: „*Magokkal szabad emberek; liberi*” (NySz.); Helt: Mes. 1566. 304: „Bátor vgy légyen io farkas vram, *szabad légy velünk*, mert te vagy urunk” (NySz.); DecsiG: Préd. 1582. 47: „*Nem vattoc szabadoc magatockal*” (NySz.); Fal: SzE. 1773. 538: „*Akaratunkat semmi külső erő meg-nem kötheti, szabad magával*” (NySz.).

4. Ezekből vezethetők le azok a példák, amelyekben a *véle* egy korábban, az előző mondatban megnevezett tárgyra utal vissza. A *szabad* állítmánytól függő választó értelmű mellékmondatok — gyakran függő kérdések — pedig kettős lehetőségfelvetésükkel a tetszőlegességet, az alany kizárólagos választási jogát is kifejezik: VirgK. 1529 e. 27: „Tagad ky magadat az atyay űrűk-segbűl es boczasd *mind en kezembe*, hoga *legiek zabad vele* kynek adom, es houa tezem”; Ozor: Christ. 1535. B VII: „*Valamit* irtanak ak kőniveknek kűüle ah kik mondatnak elrendelt irasoknak, *zabad uele* ah ki oluassa auag' halgat'a, hog' ha mi ű neki teccyk ha elő wyzy, auag' hanem teccyk hatra hag'a”; 1598: „*Ezeket* Eőrókben hatta[m] Nekÿn Ellÿen vele, *zabad legÿen vellek*, ha El adgÿa az vagÿ hówa Thezÿ Eőweÿe” (SoprLev. 208.).

Előfordul, hogy a mellékmondat nem fejt ki a különböző lehetőségeket. Helt: Krón. 1575. 37: „Ihol mind a *királyság*, mind a *hertzezség, szabad légy velle*, mellyiket fel veszed” (NySz.); 1598: „*azt az 5. hód földeth* Eőrókben hagÿo[m] genchÿnek Ellÿen velle *azal zabad lezen* valahówa Thezÿ . . . az grajszerben való *zólóth* azttóttÿs genchÿnek hagÿo[m], Eőrókben, *Ezellÿs zabad lezen* vala hówa Thezÿ” (SoprLev. 208.); 1655: „ha pedig kezemből kj akarnam adnj *őrsöt* és az *Fajszí porciot* . . . ha ű kegielme kezehez nem uenne *sz[ab]a[d] legiek vele* anj summa penzbén masnak atthassam” (OL. Ányos család lt.).

5. Mindezekben az esetekben az eszközhatározó — rendszerint a *vele* — elsősorban visszafelé, az előző mondatban említett tárgyra utal. Minthogy azonban ezt a szerkezetet minden esetben követi egy — vagy párhuzamosan két — mellékmondat — általában függő kérdés —, a *vele* egyszersmind e mellékmondatokra való előremutatás szerepét is betölti. Az alábbi mondatokban a *vele* már csak ez utóbbi funkcióban szerepel. Ozor: Christ. 1535. 54: „Vagy megversz vagy meg őlesz, *szabad vagy velle*” (NySz.);² Helt: Mes. 1566. 416: „*Az isten szabad vele*, kinek mint és miczodát ad” (NySz.); 1575: „ez polgar Jart el otth ben minden dologban. Mastan Immar *Nags; zabad welę* mjkeppen wegez welę” (OL. Batthyány család lt. 1275.); 1598: „*Ezellÿs zabad vagÿjok*

¹ A NySz. példáit gyakran ki kellett egészítenem az eredetiből vett szövegkörnyezettel, ezekben az esetekben csak a leldőhelyet adom meg, a NySz.-ra nem hivatkozom.

² Ebben a példában a mellékmondatok megelőzik a főmondatot; itt a *vele* történetesen visszafelé utal.

ha hagyok az vagj Nemjs Nekÿn” (SoprLev. 208.); Wathay: Énekek 1603—1605: „ha az szent Istensegnek akarattia, hog’ itt uegie ell az en szegin Löl-kömött, *azualis szabad*” (RMKT. XVII. sz. I, 142); Bar: SzBúcsú 1659. 260: „*Szabad véle*, ha el-végzi-é vagy nem” (NySz.).

6. A következő csoportot azok a szerkezetek alkotják, amelyekben az *ő szabad véle* szerkeztípustól függő mellékmondatot főnévi igenévvél rövidítik, sűrítik. Természetesen ekkor nincs szükség a mellékmondatot bevezető rámutató szóra, ezért a *véle* névmás elmarad: 1585: „Kit en urasagtoktól nem ugÿ kiuanok, hogy holtom utan giermekimnek . . . akarna[m] hadnÿ, hanem hogÿ urasagtok kezeben es hatalmaban leuen, *szabad lenne* viszontok *urasagtok* mas kezeben . . . *bochatanÿ*, az en utanna[m] ualokat kÿ elegetuen belöle” (SoprLev. 122.); 1589: „meg szorzottem az en Mostoha leaniommal, Illÿ okal, hogÿ en az Maÿoromat, Nekÿ Adom . . . Az maÿorth, ha el Akarna Adnÿs thahath, senkinek el ne Adhassa . . . ha en nem Akarnam meg Vennÿ . . . *kg legion szabad* masnak *el Adnÿ*” (SoprLev. 151.).

Hogy ez a típus is általánosabb lehetett, s a közölt két példa nem elírás vagy egyéni nyelvhasználat, azt SIMONYIVAL is bizonyíthatjuk, aki a MHat.-ban (I, 302—3) a mai magyar nyelvjárásokból közöl hasonló jellegű szerkezeteket. „Ezen kifejezéseknek (ti. a *neki kell, illik, lehet, szabad* stb.) van egy másik, úgynevezett személyes szerkezetük is, melyben az előbbi dativus helyett nominativust látunk. Ez a szerkezet a mi nyelvünkben leginkább a csángóknál s a Rába vidékén dívik, s legtöbbször a *kell* igével. Példák: *Papp György* tíz forintot *kell fizetni* Borcsa Mihálynak (Hétfalu) Nyr. VI, 231. *Minden ember kellett* egyet *adni*; *bor es kell lenni* (Moldva) III, 51. *A tésasszony el kell bujni* (Nép, Kis-Unyom, Vas m.). *En kelletttem kocsis lenni*; *nem szabadotam elmenni* (Rábaköz, Répcemellék) Nyr. I, 391. *Két ember be lehetett vóna fekkünnyi* ebbe a gödörbe (Röjtök, Sopron m.) III, 554.”

7. A továbbiakban olyan példákat közlök, ahol a *szabad* mellett szintén igenév rövidíti a korábbi mellékmondatot, de a cselekvés általános vonatkozású, a cselekvő alany tehát sem nominativusi, sem egyéb formában nincs kitéve, grammatikailag az igenév válik alannyá. Dáv: Útm. 1567. 96: „Fele mas barmot *nem szabad volt őszue fogni*” (NySz.); 1568: „abban egy napot is *nem szabath el engedni*” (SoprLev. 36.); 1598: „nem keollet uolna az orzagtul magokat auellalny, hanem per viam licentionis *zabad uolt uolna* mas falwba *ablicentialnÿ*” (SoprLev. 207.); Wathay: Énekek 1603—1605: „*Innia enni suelek nem szabad uala*” (RMKT. XVII. sz. I, 198). — Az is előfordul, hogy az igenév személyragja utal a cselekvőre: 1568: „harom eztendönel külömben *nem szabath fogadnia be*” (SoprLev. 36.).

8. Ezek a *szabad enni*-féle szerkezetek viszont már azonosak a jelentés-tanilag velük asszociatív kapcsolatban levő *kell, lehet, illik enni*-félékkel. Márpedig ez utóbbiak — ha nem általános alanyiak voltak — akkor részes-határozós vonzattal fejezték ki a cselekvéshordozót, így a *neki kell, lehet, illik enni* analógiájára kialakulhatott a *neki szabad enni* szerkezet is. Erre a típusra a NySz. csak Pázmánytól közöl adatokat: Kal. 430: „Javallyák-é, hogy papság után *senkinek szabad ne légyen meg házasodni*” (NySz.). Álljon itt a XVI. századból is a bevezetőben idézett 1561-i példán kívül még néhány: 1568: „*nem szabath két Inasnál töbet az mesternek fogadnia, magyar orzagban*” (SoprLev. 36.); SZIKSZF. 1590: „Olly poharak kiketaz lakodalom vtan *szabad el vinni az vendegnek*”; 1593: „collateralisth *mÿjndennek zabad zednÿ*”

(SoprLev. 176.); a XVII. század elejéről Wathay: Énekek 1603—1605: „Temp-
lomban *nem szabad menni Pogannak*” és *Papoknak sem szabad oda mennie*
(RMKT. XVII. sz. I, 195); 1611: *szabad leszen Zechj Vramnak redimalnij*
(OL. Batthyány család lt. 9469.); stb. A XVII. században már megszapo-
rodnak a példák.

9. Adataink kronológiája azt mutatja tehát, hogy a *szabad* + *infi-*
tivus + *neki* szerkesztésmód a XVI. század második felében alakult ki,
s vált egyre általánosabbá, míg végül is az irodalmi és köznyelvűből teljesen
kiszorította a *szabad véle-féle* szerkezeteket.

Az eszközhátározós vonzat sem hal ki, hanem tovább él a népnyelvben.
SIMONYI példái (MHat. I, 367): „Hogyha az *asszony szabad lesz magával*,
meg is menekedik annyi sok nyughatatlanságtól. Mik:MulN. 197. A grófné
tudja, hogy *nem szabad éltemmel*. Ar: MO. 3:158. *Leszek én még a babámmal*
szabados. Népk. II, 70.” A MTsz. Csallóközből idéz: „Azt megteheded, *szabad*
vagy vele. A *mivel szabad vagyok*, az iránt rendelközni is akarok.”

10. Ha most jelentéstanilag vizsgáljuk meg a *szabad* + *-val*, *-vel*, illetve
szabad + infinitivus szerkezeteket, azt találjuk, hogy az előbbiben a *szabad*
többet őrzött meg melléknévi jellegeből, jelentése közelebb áll a 'liber'-hez;
míg az utóbbi szintagmában ez a jelentés teljesen elhomályosult, a kifejezés
a 'licet' egyenértékese lett. A vonzatváltást tehát jelentésváltozás is kísérte.

A NySz. is csak az utóbbi szerkezeteket értelmezi 'licet'-tel. Érdekes,
hogy KNEI ZSA (SzJsz. I/1, 484), aki — mint a NySz. — szintén felveszi a *szabad*
szónak 'liber' és 'licet' jelentését, az utóbbi legkorábbi előfordulásaként
az OklSz. 1326. és a NySz. 1467. évi adataira hivatkozik. Az OklSz. *szabad*-ra
vonatkozó 1326-i adatai: *Zobodlok* és *Wduornuk Zabada*. Közülük egyiket sem
tarthatjuk 'licet' jelentésűnek. Hasonlóképpen nem talállok 'licet' jelentésű
szabad-ot 1467-ből a NySz.-ban sem. A 'licet' első adatát a NySz. Dávid
Útmutatójából idézi; ez száz évvel későbbi a KNEI ZSÁTÓL jelzettnél, 1567-ből
való: Dáv: Útm. 96: „Fele mas barmot nem szabad volt őszue fogni”. Egyéb-
ként elsőnek 1577-ben a KolGl. II. értelmezi 'licet'-tel a *szabad*-ot: *zabad*: *licet*.
Majd hasonlóképpen VERANCIS FAUSTUS is 1595-ben: *Liber* — *Frey* — *Szabad* / *Licet* — *Es ist frey* — *Szabad*. Ettől kezdve a későbbi szótárak is hasonló
megkülönböztetést tesznek.

A 'liber → licet' jelentésváltozás tehát valóban a vonzatváltással pár-
huzamosan, a XVI. század második felében ment végbe. A *szabad neki* + infi-
nitivus szerkezet további sorsa már közismert. Ez a jelentéstanilag már igei
értékű *szabad* az állandó állítmányi használat következtében és a vele hasonló
szerkezetben jelentkező, vele rokon fogalmat kifejező *lehet*, *kell*, *illik* hatására
igei mód- és időjeleket vehetett fel. ZOLNAI GYULA (MNY. XL, 153) már
a XVII. század második feléből idéz rá példákat: 1767: „Miért nem szabadna”.
Újabban a *szabadott*, *szabaggyon* alakot is feljegyezték, sőt SIMONYI már
bemutatott példái között *szabadottam* is szerepel. Ezzel a *szabad* melléknév
igésülése formailag is bekövetkezett.¹

E. ABAFFY ERZSÉBET

¹ Érdekes és érdemes volna megvizsgálni azt is, milyen módon fejezte ki a magyar
nyelv korábban a 'licet' jelentéstartalmát. A teljesség legesekélyebb igénye nélkül össze-
gyűjtött példatárból a következő típusok adódnak. A *szabad* szó -n határozóragos alak-
jával és legtöbbször ható igével: JókK. 1450 k. 24: „Vala houa akarandaz menned el
mehez *zabodon*” (NySz.); GuaryK. 1492 k. 6: „Az rezogos torcosokat ordog vgan bírta
mint embor v barmat vg hog valami nemü bínre acaria vket haytania, *zabodon* meg-

A Müncheneri Kódex határozószóinak egy csoportjáról

I. Alapos gyűjtő és elemző munka során vizsgálat alá vettem a Müncheneri Kódex határozószó-rendszerét. A kódex nyelvének számos kérdésével foglalkoztak már a nyelvészek, de határozószóinak rendszerbe foglalása, bemutatása, leírása még nem történt meg. Pedig a MünchK. azon kódexeink egyike, melyek úgy rögzítették a határozószók a korbéli állapotát, hogy egyben azok kialakulásáról, fejlődéséről is képet adnak. A MünchK.-ben kialakulásában lehet tetten érni ezt a kategóriát, ezért vizsgáltam a határozószók kérdését a XV. század első felének nyelvállapotát tükröző MünchK. nyelvi anyagán.

A feldolgozás során a határozószók leíró szempontú bemutatásával párhuzamosan a történeti aspektust is igyekszem érvényesíteni, oly módon, hogy az egyes határozószókat belehelyezem a diakrón bizonyítás síkjába, a nyelvtörténet fejlődésébe. Igyekszem rámutatni arra, hogy az adott határozószó a fejlődésnek milyen szakaszán áll, a határozószók ismert fejlődésének melyik fázisát képviseli. Nyilván nem áll valamennyi határozószó ugyanazon a fejlődési fokon, sőt ugyanazon határozószó több fejlődési alakban is szerepel. Hogy a fejlődésbeli állapotot így módon meg lehessen ragadni, a határozószóvá válás stádiumában levő leendő határozószókat is vizsgálom, valamint a határozószók (más szófajba való) továbbfejlődését is. Így a határozószók kategóriáját eléggé kiszélesítettem: nemcsak a már „kész” határozószókat tárgyalom, hanem néhány határozószóvá fejlődés útján álló, illetőleg nemrégén azzá vált ragos névszót is, olyan szavakat, melyek ragos névszó — határozószó, határozószó — módosító szó, határozószó — névutó — igekötő közti átmenetet képviselnek. Annál is inkább, mert a fejlődés szempontjából ezek a legtanulságosabb, legtöbbet mondó alakok.

Éppen ezek okozták egyébként a problémákat is a feldolgozás során. Nem ment nehézség nélkül például annak megállapítása, hogy egy adott szó még ragos névszó-e, vagy már határozószó. Ez a probléma főleg a fiatalabb határozószóknál jelentkezik, melyek formailag ragos névszók (élesen elkülönül a *tó* és a *rag*), funkciójukat, mondatbeli szerepüket és gyakoriságukat tekintve azonban határozószónak tekinthetők. Ezeket a határozószók közé soroltam be, megtéve a szükséges megjegyzéseket. Ilyen határozószók például: *eleibe*, *közibe*, *ellenbe*. Hasonló a probléma az olyan határozószóknál, melyek a XV. század elejére már igekötővé fejlődtek. Itt a megfelelő szófajba való besorolás kérdésében a következő elvet követem: akkor tekintem az illető szót határozószónak, ha a mondatban határozó szerepét tölti be, ha kikövetkeztethetőleg hangsúlyos helyzetben áll; és akkor igekötőnek, ha nem önálló mondatrész, ha gyakran kapcsolódik bizonyos igékhez (vö. J. SOLTÉSZ KATALIN, Az ősi

teheti”; 1571: „es valakönynek akarja hagnya . . . *Zabadon* mynden[n]ek Ellene El hagy-hassa” (SoprLev. 41.); 1580: „ha penig meg nem akarnam elegethenem hath *zabadon* foghasson mind en magamath mind penig falwmbelj emberth” (OL. Békássy család lt.); 1586: „*zabadon* arwltak borth” (OL. Békássy család lt.). — Máskor a *szabad* vagy a *szabadság* valamely ragos formájához még a *hagy* ige is járul, s ezzel hangsúlyozódik a ’meg van engedve’ jelentésárnyalat: GuaryK. 1492 k. 6: „bolas be minket ez diznogra kik eth velonc vadnac es legottan zabadda hağa vket belege mennie”; PéldK. 1510 k. 73–4: „hagyok tynektewk zabadsagot touabba elnetek ez vylagban”; „hagy mynekewnk touabba valo zabatsagot hogy ez vylagban tewbbit vygathassunk”; 1567: „haggion zabadon be wjnnj [bort] az pispek wram hazaba” (SoprLev. 34.); 1570: „keonnyerge ennekem . . . hogy en szabadon hadnam hogy megh tartana soprony emberth” (SoprLev. 38.). — Később a *szabad neki* világosan ’licet’ jelentésű szintagma elterjedésével párhuzamosan háttérbe szorulnak ezek a nehezkesebb megoldások.

magyar igekötők 15). Mégis sokszor nehéz, vagy nem is lehet eldönteni, hogy határozószóval vagy igekötővel van-e dolgunk. Az ilyen átmeneti adatokat külön csoportba veszem fel.

A mai nyelvben, egy adott mondatban majdnem mindig el lehet dönteni, hogy éppen melyik szófaji értékben szerepel egy adott szó, de a XV. század elején az egyes szófajok, fejlődési fokok közti határ még sokkal elmosódottabb volt, s ilyen időbeli távolságban sokkal nehezebb is a tényeket rekonstruálni. — A *reggel, ma, éjjel, holnap* stb. kettős szófajú szavak szófajiságát természetesen a kódexben is könnyű megállapítani, hiszen egyértelműen vagy főnév, vagy határozószó.

2. Megvizsgáltam a kódex teljes határozószó-rendszerét, hely-, idő- és elvontabb körülményre utaló határozószóit. Ebből a nagy anyagból most csak a helyhatározószókat, ezek közül is csak a névszói alapszavúakat tárgyalom. A gyakoriságot tekintve ez utóbbiak állnak az első helyen, emellett ezek a legproblematikusabbak, ezek mutatnak leginkább alakuló, átmeneti, fejlődésben levő állapotot.

A névszói alapszavú helyhatározószókat sem szándékozom teljességükben bemutatni, hanem ezek közül is kiválogattam azokat, melyek történeti szempontból a legérdekesebbek, melyek legjobban dokumentálják a határozószók fejlődését, e fejlődés három szintjét, szakaszát. Ez a három szint a következő: A) A határozószóvá válás stádiuma, azaz a ragos névszó fejlődése a határozószóvá válásig. B) A határozószón belüli fejlődés: az alakilag elemezhető határozószóktól az elemezhetetlen, teljesen megkövesedett felé; ugyanakkor az elavulás, kihalás felé; másfelől az ablativus — locativus — lativusi jelentés felé. C) A határozószók továbbfejlődése más szófajok (igekötő, névutó) felé. Ezt a három stádiumot mutatom be közelebbről, néhány illusztráló példán keresztül.

A határozószókat a következő rendszer szerint vizsgálom: először röviden utalok a tárgyalásra kerülő határozószók jellegére, majd közlöm az egyes határozószók kódexbeli előfordulásait. Ha kevés az adat egy-egy határozószóra, akkor valamennyit, ha sok, akkor csak a legjellegzetesebbeket, de ilyenkor mindig megadom az összes előfordulás számát is. Az olyan határozószók adatait, melyek igekötőként, illetőleg névutóként is megtalálhatók a kódexben, hármas csoportosításban közlöm. Az 1. csoportban található a határozószós adatok, a 2.-ban az átmeneti jellegűek: azaz az igekötőszerű határozószók vagy névutószerű határozószók, a 3. csoportban pedig az igekötős, illetőleg névutós adatok. A példák után azok értékelése, tanulságok levonása következik. Ha szükséges, itt adom meg a latin megfelelőt, és a határozószó kódexbeli jelentését (ha a maitól eltér).

3. Vegyük sorra a határozószók három fejlődési stádiumát legjobban dokumentáló határozószókat!

A) A ragos névszó fejlődése a határozószóvá válásig. — A helyhatározószók zöme már teljesen kialakult állapotban van. Csak egy van útban a határozószóvá válás felé. Ez a *fölle* határozószó, mely a kódexben lényegében még ragos főnév. Határozószóként nem fordul elő, egy esetben névutói szerepű, alakilag ragos főnév: 34vb: „es q vget megiruā q feie felire vetec” (hová? kérdésre: „super caput”).¹

¹ Az adatokat a kódex utolsó kiadásának (DÉCSY GYULA, Der Münchener Kodex. Wiesbaden, 1966.) jelzése alapján idézem. A naptár utáni kódex 1. lapját 15. sorszámmal

B) Vannak a kódexben olyan alakulatok is, melyek formailag ragos névszók, de funkciójukra és gyakoriságukra való tekintettel határozószóknak értékelhetők. Bennük élesen elkülönül a *tó* és a rag (ezek elsődleges ragok származékai), szemben a *tóból* + primer ragból álló régi, megkövesedett határozószókkal, mint *alá, alól, alatt; elé, elől, előtt; felé, felől, felett; mellé, mellől, mellett;* stb.

A fent említett ragos névszó jelleget megőrizte például az *eleibe* szó, mely elég sokszor előfordul a kódexben: 1. 30vb: „el iqt a' völegēn kelletec *eleibe*” (a latin megfelelő is adverbium: „exite obviam ei”); 59va: „hoznacuala eg embert agban . . . es keresicuala qtet be vinni es o *eleibe* vetni”; 39vb, 46rb: „*eleibe* futa”; 74rb: „*eleibe* futuan”. Ezekben az adatokban mondatrész értékű határozószó az *eleibe* szó. Az ÉrtSz. 4. jelentésében a leggyakoribb: 'valamely személy, tárgy haladása irányában, őt megelőzve'. — 2. 30vb: „menenc a' völegennec es a' meñ azzonnac *eleibe* : exierunt obviam sponso et sponsae”; 59va: „ala erežtec azt agauual közepbe icnac *eleibe* : ante Jesum”; 75vb: „*eleibe* kelenc oneki”. Összesen 11 hasonló adat van a kódexben. Ezekben az *eleibe* szó névutószzerű határozószó, ugyanis *-nak, -nek* ragos névszó után (latinban adverbium), illetőleg személyragozott *-nek* rag előtt áll (*eleibe kelének oneki*, latinban a 'megelőz' igével van kifejezve). Ezekben a példákban az *eleibe* szó birtokos szerkezet tagja. Ez az állapot a névutóvá válást megelőző lépcsőnek tekinthető. — 3. 52ra: „Ki mene a' pituar *eleibe*”; 43va: „a golekezet *eleibe* vetnec” (összesen 6 hasonló példa). Ezekben az esetekben az *eleibe* szó névutóként szerepel, ragtalan szóval együtt értve. Összegezőképpen az *eleibe* szóról megállapíthatjuk, hogy már határozószó, sőt élő, aktív, használatos, és már névutói használata is általános. Alkotóelemei azonban világosan kielemezhetők, ami azt mutatja, hogy nemrégén szakadt ki a ragos főnevek közül. E főnévi tőhöz más ragok is járulnak, amikkel együtt a szó csak ragos főnév marad (nem határozószó). Erre csak egy példa: 19ra: „es leznc az emberecnc utoli gonozbac *eleinel*”.

Hasonló típusú a *közbe, közibe* határozószó is, ami azonban csak névutóként szerepel a kódexben. A mai *közé* névutónak felel meg. A lativusi *-é* helyett illativusi *-be* rag fejezi ki (ragtalan, ritkábban *-nak, -nek* ragos főnévvel együtt) a *hová?* kérdésre felelő helyhatározót.

Tó és rag hasonlóképpen elkülönül az *ellenbe* határozószóban: 1. 53ra: „Latuā ke' a' centurio ki *ellenbe* aluala”. Itt hol? kérdésre felelő határozószó, 'szemben' jelentésben. — 2. 35rb: „Valanac ke' ot magdolnai maria es a' mas maria vluē a koporso *ellenebe*” (hol? kérdésre); 64ra: „euezenec ke' gerazenosnac vidēkecbe ki vagon galileanac *ellenébe*”. Az utóbbi két adat névutószzerű határozószó, birtokos szerkezetet alkot. — 3. Névutóként nem fordul elő. Elég gyakori viszont a kódexben az *ellenbe* határozószó *-be* rag nélküli formája, az *ellen*, szintén locativusi jelentésű határozószó: 1. Tiszta határozószóként nem fordul elő. — 2. 49rb: „vluē ic a' gazofilancium *ellen* : contra gazophylacium”; 49va: „micor vlnq oliuetnec hegen a' templom *ellen*” ('szemben, átellenben'). Ezekben az adatokban helyre vonatkozó névutószzerű határozószó az *ellen*, mégpedig eredeti locativusi jelentésben. — 3. 29vb, 80ra: „tamad

jelöli általában a szakirodalom. E lap versoját 16-ossal és így tovább. Décsy kódexkiadásában nem lapokat, hanem leveleket számoz, v-vel jelölve a levél hátsó lapját, a és b-vel az egy-egy lapon levő kétszövegoszlopot. Eszerint például: RMNy. 41 = Décsy 21ra, 21rb; RMNy. 42 = Décsy 21va, 21vb; RMNy. 43 = Décsy 22ra, 22rb stb. A Décsy-féle lapszámjelölés alapján a kódexben könnyebb az adatokat visszakeresni.

nēzet nēzet *ellen'* es orzag orzag *ellen* : gens in gentem". Még 8 hasonló adat van, melyekben az *ellen* névutó, de már nem helyre vonatkozik. Helyhatározói jelentését azóta teljesen elvesztette. Funkcióját a *szemben* határozószó, illetőleg névutó vette át, ami a MünchK.-ben még nem használatos. Ma csak névutó, mint az adatok 3. pontjában, hasonló képes értelemben. Egy olyan példa van erre a szóra a kódexben, melyben mintha alkalmi szófajváltás következett volna be: az *ellen* határozószó melléknévnek tűnik. Ez a példa a következő: 21rb: „A haidlka ke a haboctol hagigaltatikuala a tenger közepet mert a zel *ellen* vala : erat contrarius ventus". Az *ellenszél* kifejezés ma is él.

Az eddig tárgyalt fiatalabb határozószókhöz sorolható az *egybe* határozószó is. Benne szintén élesen elválik a rag, de a határozószó jelentése már távol áll a tő + rag jelentésétől. — 1. 8rb: „mi elot *egbe* ignenec"; 22rb: „Es *egbe* o hozia hiuan a golekezeteket : convocatis". Összesen 7 hasonló adat. Ezekben a mondatokban hová? kérdésre felelő helyhatározó az *egbe* határozószó (bár bizonyos igekötőszerszerűség is kimutatható). — 2. 3. 25ra: „Kiket isten *egbe* zerket ember megnē valazia : coniunxit"; 24va: „*egbe* golekezendne"; 37rb: „golekezene *egbe*"; 8vb: „*egbe* goituen"; 29va: „goiti *egbe*"; 19vb: „*egbe* zēggūo". Összesen 19 hasonló adat, melyekben az *egybe* ugyanezen igék előtt vagy után áll. Ezekben a példákban már inkább igekötőként viselkedik, bár e szó esetében a határ még nem éles a két szófaji kategória (határozószó — igekötő) között.

Egészen új határozószónak tűnnek fel a kódexbeli *hátmegé*, *hátmegöl*, ha egyáltalán határozószónak tekinthetők. Mai nyelvünkben hiányzik mint határozószó. Adatok: 49vb, 76rb: „ki lend a mezon megne fordollon *hatmege* o ruhaiat felvenni: retro"; 67ra: „Senki nēkez isteēne orzagaba mēni ky ereztj o kezet az ekere es *hatmege* nez: retro"; 104rb: „Hog azert mōdotta onekic en vagoē (ti. az isten) elmēnec *hatmege* es esene a földre: retrorsum". Összesen 7 hasonló, mindig hová? kérdésre felelő adat van a kódexben. Első pillantásra a *hatmege* névutós főnévnek tetszik, azonban mivel viszonylag sokszor fordul elő (lativusi irányú helyhatározóként) 'vissza, hátra' (latinul is *retro*, adverbium) jelentésben, mintha megszilárdult alakulat, határozószó volna. Ez a határozószók fejlődésének azon a fokán van, amikor „alkotóelemeit alakilag ugyan azonosítani tudjuk bizonyos ismert szavakkal (*hát-ul* stb. — bizonyos ismert tővel és raggal), de az alaki tagoláshoz nem társul megfelelő jelentéstagolódás, a határozószó jelentésánilag (adott esetben azért még nem teljesen) elszigetelődött alkotóelemeitől." (BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, MNyTört. 205.) — Ablativusi irányú párja is előfordul a kódexben, ezek alapján az is külön, önálló határozószó: 15rb, 64va: „hozia vepec *hatmegol* es illete o ruhaianc peremet: accessit retro". Kétszer fordul elő eredeti ablativusi jelentésben, egyszer pedig — ebből fejlődött — locativusiban: 62vb: „eg nemberi . . . allapuan *hatmegol* o labainal: stans retro".

Határozószón belüli fejlődés, alakváltozás ragadható meg az *elé*, *elől* határozószók kódexbeli előfordulásaiban. Ezekkel két fejlődési, illetőleg fejlettségi alakban találkozhatunk. Érdekes megfigyelni, hogy az *elé* (*előre*) határozószóként (és igekötőként) a szó régebbi alakját őrzi: *eleue*, névutóként egy újabbat: *elue*, de még ez sem a mai *elé*. Adatok: 1. 14va: „senki sē mehetne *eleue* az vton"; 78rb, 104rb: „*eleue* megenvala"; 81vb: „a tizenketto kozzol ég . . . *eleue* mulla vala azokat" ('megelőzi'); 38ra, 60rb: „az *eleue* vetetne keñeret megēue" (ugyanaz a Máté-evangéliumban: 18ra: „az *elo* veto keñereket

meg ötöt"); 86rb: „Menden ember elqzer a' io bort veti *eleue*"; 55va: „*eleue* kelz vrnac orcaia elot megkezeitened o vtait" ('előre mégy az úr színe előtt'). Összesen 13 hasonló, hová? kérdésre felelő adat van a kódexben, ahol önálló mondatrészt alkotó határozószó az *eleue*. Ma az *elé* helyett párjának, az *elő* határozószónak továbbragozott alakját (*előre*) használjuk hová? kérdésre felelő helyhatározóként. — 2. 89va: „es *eleue* iqne kic iokat tottenec életne felkeleteben" ('eljönnek, előjönnek'). Ebben a példában igekötőszerű az *eleue* határozószó. — 3. 43vb: „mene tenger *elue*" ('a tulsó partra', latinul: „abiit trans fretum"). 12-szer fordul elő ebben az összefüggésben. 104ra: „Ki mene Cedronnac arradatta *elue*" ('a Cedron patakon át'). Ezekben az adatokban névutó az *elue*. E névutó kódexbeli jelentése ma már nem élő: 'valami elé; úgy, hogy azon át; a tulsó oldalára'.

Az *elé* határozószó ablativusi párja, az *elől* is többször előfordul a kódexben, szintén kétféle alakban. 1. Tiszta határozószóként nem szerepel. — 2. 35va: „im *elol* kel tütqket galileaban: praecedit vos in Galileam". Jelentése: 'megelőz, előre megy'. 47va: „es kic *elol* mulnacvala es kic kqetic uala qtet iuqltne vala". A *kel* és *múl* igékkel (és csak azokkal) kapcsolatban 14-szer fordul elő e határozószó, ami már bizonyos igekötői jelleget ad neki. Különben pontos fordítás latinból (praecedit: 'elől kel, megelőz'). — 3. 38ra: „soc gqlekezet kqete qtet galileabol es Idumeabol a Jordan *eluel*" ('a Jordánon túlról' — honnan? kérdésre); 85va: „Ezec betaniaban lqttec Jordan *eluel* hol uala Jan9" ('a Jordán előtt, a Jordánon túl'). 6 ilyen locativusi adat van. Ezekben a példákban névutó az *eluel*, mégpedig eredeti, ablativusi jelentésben egyszer, locativusiban 6-szor fordul elő. Ez jó példa az ablativus → locativus irányú jelentésfejlődésre.

A kódex egyes határozószói a határozószón belüli, az elavulás, kihalás felé haladó fejlődésre is adnak példát. Ilyen például a *rokon* 'közel' jelentésű határozószó, mely ma már nem élő: 90vb: „egeb haioc iutanac thiberiadisbol *rokon* a' helhez hol qttecuala a' keñeret"; 106va: „*rokon* vala a' koporso: iuxta erat". 7-szer fordul elő e határozószó 'közel', egyszer pedig 'körös-körül' jelentésben, locativusi irányt jelölve: 65rb: „erezdel a' gqlekezeteket hog menuen fordollanac a' castelocba es a' falucba mellec *rokon* vadnak: quae circa sunt". E határozószó középfokban is megtalálható: 67vb: „E harq kqzzql ki teccic teneked (68ra) hog *rokonb* volt annac ki a' toluaioc kqzibe eset: proximus". E határozószó alapfoka: *rokon* 'közel' *valamihez*. Itt: *rokonb annak*. Ez a vonzat megengedi azt a feltételezést, hogy itt a *rokonb* középfok nem a *rokon* határozószó, hanem a főnévi értelmű *rokon* melléknév középfoka. A kódexben egyszer melléknévként is előfordul: 37ra: „meñnetec a *rokon* falucba". A *rokon* határozószó, mondatbeli szerepét tekintve vagy helyhatározó (hol? kérdésre felelő), vagy összetett állítmány névszói része (*rokon vala valami*).

Nem elavult, csak ma ritkán használatos, választékos határozószó a *középuitt* ~ *közepett*, mely a kódexben elég gyakori. Ma a *középen* az általános. Adatok: 1. 83rb: „a' templomnac soporlaha *közepet* kette žakažtatec"; 93rb: „a' nēberi *közepet* aluan: in medio". Hol? kérdésre felelő határozószó, de csak két esetben. — 2. Átmeneti alak nincs. — 3. 82ra: „Tüz goituā ke' a' pituar *közepet*"; 21rb: „tenger *közepet*". 6 esetben névutó, ebben a szerepben locativusi irányú helyhatározói viszonyt fejez ki. Ragtalan főnév után áll, birtokviszonyban már egyszer sem fordul elő.

Régi, elavult alak a *környöl*. Mai formája: *körül*. 1. 40vb: „kerengi

vala a: castelocat *korñol* taneituan" ('bejárja a kastélyokat körös-körül'); 69vb: „Soc golekezet ke' *korñol* aluan"; 28ra: „Kie e kép es a' *korñol*valo iras" (5 locativusi jelentésű határozószós adat); 44va: „Es legottan *korñolloc* te- / kentuen senkit sem latanac toabba"; 71vb: „ereziec ganeit *korñollo*" (2 lativusi jelentésű határozószós adat, latinul: „circa illam"). — 2. 83ra: „Tüz goituā ke' a' pituar közepet' es azoc *korñol* vluēn Peter vala o közepettec: circumsedentibus illis"; 47va: „*korñol* nezuē mēdeneket"; 51va, 53ra: „a' *korñol* alloc kozzol"; 38vb: „es *korñol* tekintuē azokat kie o *korñollo* vñc vala monda" (5 esetben igekötőszerű ez a határozószó). — 3. 38ra, 40rb: „Es *korñol* tekintuē . . . megzomorodec". Összesen 3 ilyen igekötős adat van a kódexben, mindig a *tekint* ige előtt. A *környől* határozószó nemcsak az igekötők kategóriájával érintkezik, hanem a névutókéval is: 36rb: „kõdmeñ ruha vala o forloka *korñol*" (2 hol? kérdésre felelő névutós adat). Összegezőképpen a *környől* ~ *körül* határozószóról azt mondhatjuk, hogy ez is különböző fejlettségi állapotokat mutat: eredeti ablativusi jelentése már nincs meg, használatos viszont locativusi (5 adat), sőt lativusi (2 adat) jelentésben is. Ez a határozószó a kódex korára már igekötővé és névutóvá is vált, mint a fenti példák mutatják, de még nem választja el és határ a határozószót az igekötők kategóriájától. Ezen utóbbi megállapítást a *környől* igekötőszerű határozószós adatai bizonyítják (l. a 2. pont alatt).

Elavultnak tekinthetjük a *megé* 'hátra' jelentésű határozószót is, mely ma már nem él a köznyelvben, csak névutóként (*mögé*) használatos. A Münchener Kódexben azonban egy esetben határozószó: 91vb: „Ettol foguā o taneituanñ kozzol sokac menenec *meje* es imar nē iarnacuala o vele: abierunt retro" — adverbium. Itt a lativusi -é eredeti jelentésében szerepel, hová? kérdésre felel. Azt, hogy ez a határozószó a MünchK. korában névutó is volt, bizonyítja a következő adat, melyben a *megém* szó személyragozott névutó: 44rb: „Meñ en *megem* sathanas: Vade retro me".

Ahogy a régi *megé* határozószó ma csak névutó, úgy a régi *meg* határozószó ma csak igekötőként használatos. Érdekes tanulsággal jár a kódexbeli *meg* határozószó, illetőleg igekötő vizsgálata. Adatok: 1. 16rb: „ha a' haz melto lend iq o reia tu bekesegetec Ha ke' nē lend mēlto tū bekesegetec *mig* tū hoziatoc fordul". Ha az itt szereplő *mig* a *meg*-gel azonos, akkor ezt az előfordulást értelemszerűleg és mondatbeli funkciója alapján határozószónak tekinthetjük. Ez a *meg* határozószó hangsúlyos, mondatrész értékű, jelentése 'megint, ismét, újra, újból' (ÉrtSz.). Tehát: 'a házról a ti békességtek újra tihozzátok fordul'. — 2—3. 26vb: „es azoc *meghaguā* ['el-, otthagyván'] a' varosbol elki mene betaniaba". Itt igekötőként szerepel a *meg*. Igekötőként igen sokszor előfordul, a maihoz hasonló sokféle jelentésben. Az imént idézett példa (*meghagyván*) a *meg* igekötőnek egy régi, ma már nem élő jelentését példázza: 'valakit meghagy' = 'otthagy, maga mögött hagy'. Ez a *meghagy* sokszor ismétlődik a kódexben.

A határozószón belüli fejlődésnek egy másik iránya az ablativus → locativus → lativusi jelentés fejlődése. Nézzünk meg néhány határozószót ebből a szempontból! Adatok a *fellől* ~ *felül*(ről) határozószóra: 1. 87rb: „Ki *fellol* iqt mēdenecne felette vagon: qui desorsum venit"; 53ra: „Kette zakada *fellol* mēd . . . allaignan"; 105rb: „Sem eg hatalmat nē vallanal en ellenem' ha *fellol* adatuā nē volna teneked: desuper" — adverbium. Összesen 7 hasonló ablativusi jelentés. — 35va: „Vrnac angala . . . elhengereite a' kquet es vluala *fellol* raita: sedebat super eum"; 83rb: „Vala ke' a' *fellol* irt irat

iratuā felette: superscriptio scripta”. Összesen 2 locativusi jelentés. — 107vb: „hog lezállottanac a földre | latanac zeneket vetuē es halat *fellől* reia teuē: et piscem superpositum”. Ez az adat ablativus és locativus is lehet. — 2. 81rb: „tū kozottetec nagob légén mikeppen a: kűseb es ki *fellől* mulo mikeppē a: zolgalo: qui praecessor est”, ’megelőz, felülmúl’ jelentésű. A *fellől* határozószó itt a *múl* igéhez kapcsolódik, ami bizonyos igekötői jelleget ad neki. A *fellől* határozószó tehát nemcsak eredeti, ablativusi jelentésében szerepel a kódexben, hanem locativusban is. Az, hogy olyan eset is van, ahol nem lehet eldönteni, melyik jelentésben (ablativus vagy locativus) szerepel a határozószó, arra utal, hogy a *fellől* jelentése éppen változóban van, az eredeti ablativustól a locativusi jelentés felé. E fejlődés azonban még kezdeti stádiumában lehet, mert 7 biztosan ablativusi alakkal csak 2 biztosan locativusi alak áll szemben. A *felül* ma csak locativust jelent, ablativusi jelentést további viszonyrag ad neki: *felülről*.

Ugyanilyen ablativus → locativus irányú jelentésváltozás tapasztalható a *kívől* (*kivülről*) határozószóban is. — 1. 29rb: „emberecnc *küüöl* zepecnac tetnc: a foris”; 29rb: „tū emberecnc *küüöl* igazacnac tettetec” (2 honnan? kérdésre felelő adat); 33vb: „Peter ke: vlvla *küüöl* a pitvarban: foris”; 63vb: „te atadfiat *küüöl* alnac” (15 hol? kérdésre felelő adat). — 2. Átmeneti alak nincs. — 3. 95rb: „valaki . . . a sinagoga *küüöl* lenne” (hol? kérdésre: „extra synagogam”); 58va: „vetec otet a: varos *küüöl*” (hová? kérdésre). Az utóbbi két példában névutóként szerepel, egyszer hol?, egyszer hová? kérdésre felelő helyhatározót alkot. Ebben a két esetben őrzi a kódex az ősi jelöletlenséget, azaz a névutó ragtalan főnév után áll. 4 esetben már a mai formát találjuk: *-n* ragos főnév után áll a névutó, ’valamin kívül’: 42vb: „semmi nīL emberen *küüöl*” (hol? kérdésre); 79ra: „Es a: zolōn *küüöl* vetue” (hová? kérdésre). 4 hasonló adat. E határozószóban tehát két síkú fejlődést ragadhatunk meg az adatok alapján: a) határozószón belüli jelentésfejlődést, ablativustól a locativus felé (hozzá kell tennünk, hogy a kódexben már sokkal gyakoribb az újabb locativusi jelentés, ez az általános); b) határozószón kívüli fejlődés, azaz más szófajjá, névutóvá válás.

Az ablativusi *-l* jelentésváltozása más határozószóknál is nyomon követhető, például a *belől* esetében: 43ra: „embernc *belől* zūuebōl zarmaznac gonoz gondolatoc: ab intus”; 43ra: „mēd e gonozoc *belől* zarmaznac”; 68rb: „es o *belől* [’belülről’] feleluen mōgon: de intus”. Ebben a 3 esetben szerepel eredeti ablativusi jelentésében a *belől* határozószó. Néhány locativusi adat: 29ra: „Tiztohadmīg elōzer azt mel *belől* vagon a kelhen: intus”; 69rb: „Nemde az é ki totto mel *kiüöl* vago totto azt mel *belől* vago”; 29ra: „*belől* ke: tellesec vattoc ragadozattal”. Összesen 8 locativusi adat áll szemben 3 ablativusival. Ez arra enged következtetni, hogy az ablativus → locativus irányú jelentésfejlődés itt már eléggé előrehaladott. A MünchK.-ben a *bél* főnévnek csak az *-l* ablativus- és *-é* lativusraggal ellátott formája van meg határozószóként, locativusi irányú társuk hiányzik. Mintegy ennek pótlására vette fel az ablativusi alak a locativusi jelentést is, annyira, hogy a *belől* többször szerepel locativusi, mint ablativusi jelentésben. A *belől* alak mellé szabályos hangfejlődéssel kialakult később a *belül*. A két változat között aztán jelentésmegoszlás következett be: a *belül* locativus, a *belől* ablativus lett, majd az ablativusi jelentés kifejezésére egy továbbragozott forma, a *belülről* (latinul is ’ab intus’) vált általánossá.

Míg a *kívől* és *belől* határozószók locativusi jelentésben is előfordulnak

(sőt, a *belől* locativusként gyakoribb), addig a *messzöl* csak eredeti ablativusi jelentésében szerepel: 43va: „nemellec 9 közöll9c mezzöl 9ctten9c: a longe”; 51va: „Peter ke mezzöl 9k9eti vala 9tet” (12 hasonló ablativusi adat). Ez a *messzöl* forma azóta elavult, funkcióját a tő lativusraggal és újabb viszonyraggal ellátott formája (*messziről*) tölti be.

Az ablativusi *messzöl* locativusi megfelelőjének funkcióját a lativusraggal ellátott *messze* határozószó tölti be: 14vb: „Vala ke nē mežze 9 9tll9c: non longe”: adverbium; 42va: „E nep aiakaua1 tiztel engemet | zúu9c ke mežze en 9tllē” (12 hasonló adat); 84rb: „9 tettete 9magat mežžeb mētet: ipse se finxit longius ire”. Egyszer fordul elő középfokban e határozószó. A kódexben az alapfokú *messze* tehát mindig hol? kérdésre felel, és *-tól, -től* ragos névszóhoz kapcsolódik. E határozószó az *-e* lativusrag jelentésváltozását dokumentálja.

C) A határozószók fejlődésének harmadik szintje, szakasza: a más szófajokká (igekötővé, névutóvá) válás. Erre a problémára — ha felmerült — az eddig tárgyalt határozószók esetében mindig kitértem. Most csak csoportosítom ebből a szempontból a MünchK. névszói alapszavú helyhatározószóit: 51 különböző eredeti határozószó ismétlődik a MünchK.-ben. Ezek közül: 3 (*el, ?fel, le*) már csak igekötő; 12 (*előtt, felől, felé, között, közbe, közibe, közül, mellél, mellé, mellől, mögül ~ megől, szerént*) már csak névutó. Az igekötőrendszerrel kapcsolatba került határozószók száma (melyek határozószói, igekötői, illetőleg igekötőszerű határozószói minőségben is előfordulnak): 8 (*be, egybe, elé ~ eleue, elő, ?fel, ki, meg, vissza*). A névutórendszerrel kapcsolatba került határozószók száma (melyek határozószóként és névutóként is előfordulnak): 8 (*alól, alatt, eleibe, ellen, ellenbe, felett, kívül, középtől ~ középtett*). Mind az igekötő-, mind a névutórendszerrel kapcsolatba került határozószók száma: 5 (*alá, által, elé ~ eleue ~ elue, elől, körül*). A csak határozószóként szereplő eredeti határozószók száma: 16 (*bele, belől, fölé -- még ragos főnév, fellől, félre, jelen, kinn, rokon, közel, megé, hátmegé, hátmegől, messze, messzöl, otthon, szerte*). Középfokban is előforduló határozószók: *alább, elébb, ?rokonb*. A fokozhatóság a határozószók névszói tulajdonságára mutat, de ilyenkor is határozói körülményt hasonlítunk össze vagy nyomósítunk.

4. Az itt tárgyalt 20 névszói alapszavú helyhatározószóról (mely az összes névszói alapszavú helyhatározószóknak körülbelül 40%-a) összefoglalásképpen azt mondhatom, hogy jól dokumentálják a határozószók egész kategóriájának Müncheneri Kódexbeli, XV. század eleji állapotát. Mutatják, hogy ez az állapot nem statikus, hanem nagyon is mozgó, változó, fejlődésben levő. Vannak egészen friss határozószók a kódexben, melyek nemrégén szakadhattak ki a ragos főnevek közül. Ilyenek például: *eleibe, közibe*. Élesen elkülönül a tő és a rag az *ellenbe, egybe* határozószókban is. Néhány határozószó régies alakot őriz (*eleve ~ elvé, elvöl; középtett, környől, megé*), vagy azóta elavult (*rokon*). A *meg*, mely legősibb igekötőink közé tartozik, a kódexben még határozószóként is előfordul. Több határozószóban ragadhatjuk meg az ablativus → locativus irányú jelentésváltozást, amennyiben az *-l* ablativusragos alak hol? kérdésre felelő helyhatározóként is szerepel, sőt egyes esetekben (pl. *kívől, belől*) ezen utóbbi funkcióban fordul elő gyakrabban. A lativusi *-é* jelentésváltozását példázza többek közt a *messze, szerte* határozószó. A MünchK. korára a határozószók egy része már igekötővé, illetőleg névutóvá is vált. Néhány határozószónál nehéz eldönteni, hogy az adott esetben határozószó-e még, vagy igekötőként kapcsolódik az ígéhez, illetőleg határozószó-e, vagy

névutó. Ez az eldöntésbeli nehézség azt mutatja, hogy ezen esetekben még nincs éles határ a határozószók és igekötők, illetőleg a határozószók és névutók szófaji kategóriája között.

A kódex egész határozószó-rendszeréről — melynek most egy töredékét mutattam be — az adatok tanúsága alapján, összefoglalóan azt mondhatom, hogy nagyjából már elérte a mai fejlettségi állapotot. Előfordulnak olyan ragos névszók is, melyek átmeneti jellegűek, a határozószóvá fejlődés útján haladnak, vagy éppen hogy csak határozószóvá váltak. Ezek (kevés kivétellel) ma határozószók. Több mai határozószó a kódexben még ragos névszó. Ebből következően a kódex határozószó-rendszere szegényebb, mint a mai. Viszont: néhány olyan szó, mely ma már csak igekötő, névutó, kötőszó, a kódexben még határozószó, illetőleg határozószóként is előfordul. Erről az oldalról nézve pedig (persze ide kevesebb határozószó tartozik) a kódexbeli határozószó-rendszer gazdagabb a mainál.

MÁTAI MÁRIA

A román nyelv magyar jövevényszavai alaktani beilleszkedésének néhány kérdése

I. Többen foglalkoztak már a román nyelv magyar jövevényszavai alaktani beilleszkedésének egyes kérdéseivel: az alaktani meghonosodás, hangtani behelyettesítés és hangfejlődés közötti különbséggel (EMIL PETROVICI, *Evoluție fonetică, substituie de sunete sau adaptare morfologică? În legătură cu tratamentul lui o final în elementele slave în limba română*: CL. VI, 25—30); az átvett szó hangalakjának szerepével (L. TREML, *Der dynamische Wortakzent der ungarischen Lehnwörter im Rumänischen*: BL. II, 34—66; N. DRĂGANU, *Etimologii. Elemente ungurești*: DR. III, 710 kk., IV/2, 754 kk., V, 328 kk., VI, 245 kk.; TAMÁS LAJOS, *Ugoesai magyar—rumén kapcsolatok*. Kolozsvár, 1944.; GÁLDI LÁSZLÓ, *Samuelis Kleini Dictionarium Valachico-Latinum*. Bp., 1944.; I. PĂTRUȚ, *Influențe maghiare în limba română*; SCL. IV, 211—7; I. NEIȚESCU, *Accentul în cuvintele de origine maghiară*: CL. III, 137—42; M. SALA, *În legătură cu originea sufixului românesc -șug*: *Omăgiu lui Iorgu Iordan* 1958. 763—4); a mondattani összefüggésekben leggyakrabban előforduló változat fontosságával az alaktani beilleszkedésben (SZABÓ T. ATTILA, *Az Isztambul, illetőleg a Malomba típusú helynévkölcsönzés kérdéséhez*: MNYj. VII, 1—21; E. KIS, *Cu privire la terminația -ă a substantivelor românești de origine maghiară*: StudBB. Phil. II/1, 146—53); a szójelentésnek és szinonimáknak az alaktani beilleszkedésre gyakorolt hatásával (E. KIS, *Aspecte din încadrarea elementelor de origine maghiară în limba română*: StudBB. Phil. IV/2, 53—67); e valamennyi kérdéssel TAMÁS LAJOS művének (*Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen — unter Berücksichtigung der Mundartwörter*. Bp., 1966. 2. kiadás Bloomington, 1967.) számos szócikke. Példaanyagunkat, ha más forrást nem jelölünk, ez utóbbi műből idézzük, ahol a szó jelentései, nyelvtörténeti, nyelvföldrajzi vonatkozásai részletesen megtalálhatók. Mivel a következőkben a formális elemzésre helyezzük a súlyt, nem minden esetben tartottuk szükségesnek kiírni a megvizsgált szó jelentését is, legkevésbé akkor, ha ugyanaz, mint a magyar eredetié.

2. A román nyelv magyar eredetű elemeinek alaktani meghonosodásán mindazon változások összességét értjük, amelyek alkalmassá teszik az átvett szót arra, hogy bármely mondattani összefüggésben — melyet a szemantikai sávok megengednek — a román nyelvben helyes mondat része lehessen, oly módon, hogy a mondattani összefüggések által megkövetelt módosulások mindegyike megfeleljen az alaktan szabályainak. Amennyiben az „alaktani meghonosodás” szinonimájaként az „alaktani beilleszkedés” kifejezést használjuk, az idegen szót helyezzük előtérbe, mely mindezen változásokat elszenvetted; amennyiben a „rendszerkényszer megnyilvánulása” kifejezést, úgy a működésben levő nyelvrendszer mozgékonyágát, kivételeket ellenző kényszerítő erejét kívánjuk hangsúlyozni. Szerintünk a rendszerkényszer és a beilleszkedés ugyanannak a meghonosulási folyamatnak két arculata.

Rendszerkényszer megnyilvánulásának tartjuk például a szóvégi mássalhangzó labializációját a *pecu* 'pék' szóban. Olyan faluban, ahol nincsen pék, a fenti szóval válaszolt a kérdező (ALR. II, 504/141), majd hozzátette: „*aia să vine pe ungrime, nu-i rumânește*” (ez magyarul van, nem románul). Mégis a nyilvánvalóan magyarnak tartott szó román mondattani összefüggésbe helyezve beillik a román alaktani rendszerbe szóvégi labializált mássalhangzó-jával. Más mondattani összefüggésben, például amely többes számot igényelne, már nem. Hasonló a helyzet a hosszás tétovázás után kiejtett *sēmveidiăuă* (ALR. II, 292/325) szóval, mely után a beszélő megjegyezte, hogy nem tudja, mint nevezik románul. Nem illeszkedett a román alaktani rendszerbe a *gombosțu* — *gombosțu'uri* (így!) (ALR. II, 523/334), vagy *bogiș* — *bogiș'asztag'* (133/76) szó, bár a rendszerkényszer hatása alatt többes számban megjelenik a román alaktan *-uri*, illetőleg *-i* ragja, csakhogy egyes számban *u*, illetőleg *g + ie* végű szótó a románban nincs. Az előbbiektől eltérő okokból nem tartjuk beilleszkedett szavaknak a következőket: *henger* — *hengeriăuă* (ALR. II, 26/334), *lăcătuș*ⁱ — *lăcătuș'ăr*ⁱ (ALR. II, 501/987), *d'ond'uf* — *d'ond'ur*ⁱ, *d'ond'ufur*ⁱ (ALR. II, 383/235). Egyrészt a román névragozásban a szótó hangsúlya nem változik, azonkívül az egyes szám—többes szám ellentétpár esetében nem szerepel a mássalhangzóban végződő *tő* és *-ăuă*, mássalhangzó és *-uri*, illetőleg *-uf* és *-uri* oppozíció. Következésképp ezeket a szavakat a fenti meghatározásból kiindulva — TAMÁS LAJOS véleményétől eltérően — nem tartjuk a román nyelv elemeinek.

3. Ugyancsak a meghatározásból kiindulva az említett anyag alapján a továbbiakban a következő kérdésekkel kívánunk foglalkozni:

A) Az általunk vizsgált alaktani beilleszkedésnek sajátos előzményei vannak: az átvett szó megelőzőleg alkotó eleme volt a magyar mondattani összefüggéseknek, és e mondattani összefüggésektől igényelt módosulásai megfelelték a magyar alaktan követelményeinek. Van-e valamilyen szerepe, van-e valamilyen nyoma e sajátos előzményeknek a román alaktanba való beilleszkedésben?

B) Ismeretes, hogy a román nyelvben való hangtani meghonosodás esetében lehet következtetni a magyar nyelv hangtani sajátosságaira (vö. E. PETROVICI, O particularitate a fonetismului maghiar oglindită în elementele maghiare ale limbii române: Studii și cercetări științifice V, 439 kk.). Az átvett szónak a román alaktanba való beilleszkedését vizsgálva lehet-e következtetni az átadó nyelv valamely alaktani sajátosságára?

4. Arra a kérdésre, hogy van-e valamilyen része az átvett szó sajátos előzményeinek (megelőző magyar mondattani összefüggésekbe való beágyazó-

dása, előzőleg magyar alaktani rendszerbe való tartozása) a román alaktanba való illeszkedésben, határozott nemmel kell felelnünk, mégpedig a következő indokok alapján.

Először is az alaktani meghonosodás folyamata old és köt: mielőtt rákényszerítené az átvevő nyelv alaktani relációit az átvett szóra, feloldozza az átadó nyelv kötöttségeitől. A megelőző nyelv leggyakrabban használt mondattani összefüggéseiből való kiszakításával eleve semlegesíti az átvett szóban szereplő formáns elemeknek paradigmájában elfoglalt oppozíciós jellegét.

Az átvett egyes számú alak elszakítva korrelatív többes párjától már nem okvetlenül egyes számú. Így lett román többes szám a *bocanci, iobagi*, nyelvjárásokban *fugăi, gestine, lipii, jivani, pocioaie, tocorman, vifeli*, a magyar *bakkancs, jobbágy, fogoly, gesztenye, lepény, pocsolya, takarmány, vőfély* egyes számú változatokból. Többes számként kerülhetett be számos birtokos személyraggal ellátott egyes számú alak; így a román többes *bulfeie, heleşteie, meredeie, sicrie*: nyelvjárás *chindeie, hinteie, lacreie, lepedeie, vişeie* stb., melyeknek eredetije lehet a magyar *bélfája, halastója, meredője, szekrénye, kendője, hintója, lékrije, lepedője, vésője*, mivel többes számát, sőt esetleg birtokos személyrag nélküli változatát kevésbé gyakran használták az átadó nyelvben. Fennállhat ennek fordítottja is (vö.: NICOLAE DRĂGANU: DR. VI, 301–2; HUNFALVY: NyK. XIV, 444): mondattani összefüggésekben gyakran használt többes számú magyar eredetiből magyarázzák a román egyes számú *opsag, haiduc, tipic, vîndroc, ciormoiag, harţag, hădărag* szavakat *hopsák, hajduk, cipők*,¹ *vándorok, csormolyák, harcok, hadarók* (megjegyzendő: a hadaró csakugyan nem egy részből áll). TAMÁS óvatosabb, csak a *haiduc* többes számú eredetét fogadja el. A többi szó esetében képzőcserére, szinonimák hatására stb. gondol.

Hasonlóak a magyar *-t* tárgyragú alakokból magyarázott román alanyesetek: *căput, târhat* (vö. ALEXICS GYÖRGY, Magyar elemek az oláh nyelvben. Bp., 1888. 69, 101), *but, valost* (N. DRĂGANU: DR. IV/2, 754, nota 5, VI, 253), *şifont* (MÁRTON GYULA, A rumén nyelvatlasz első három kötetének magyar eredetű anyaga. Kolozsvár, 1942. 33) < magyar *kaput, terhet, bút, választ* (utóbbi *-t* jellel mint nominativus a magyarban is, l. TAMÁS), *şifont*: „bút felejt”, „kaput nyit”, „terhet visz”, „választ kap, ad” jellegű mondattani összefüggésekből. Hozzátehetnők még a román nyelvjárási *ciort* (ALR. II, 375/64, ALRM. I, 252/64), *cirist, k'işafat, larmăt, perset* < magyar *csört, csirizt, kiséfát, lármát, N. perset* (BENKŐ LORÁND, A magyar *ly* hang története. Bp., 1953. 74). Mindez elegendő bizonyíték arra, hogy az átvett szót a beilleszkedés pillanatában mentesnek tekintsük az átadó nyelv paradigmaticus oppozíciótól. Annál is inkább, mert megtörténhetik, hogy épp az átvevő nyelv kényszerít nem az alanyeset, hanem más gyakran használt változat meghonosodására, mint azt TAMÁS a román *căput* szó esetében véli, ugyanis egy **capu* átvétele magyar *kapu* változathoz egyalakúság veszélye miatt (l. rom. *cap* 'fej') képtelenség.

A sajátos nyelvi előzményeknek nem lehet szerepük az alaktani beilleszkedésben egyéb ok miatt sem. Nemcsak magyar elemek többes számú alakját, illetőleg tárgyragos alakját használja a román nyelv egyes számú alanyesetként, hanem hogy messzebbre ne menjünk, latin elemek többesét is: román *armă, faţă, foaie, frunză, gheaţă* < többes számú latin *arma, facies*,

¹ Székelykeresztúr környékén is *cipők* toldalékos alak egyes számként használatos; például „vettem egy pár *cipőköt*” (CSEH ZOLTÁN szíves közléséből).

folia, frondea, glacies vagy latin elemek tárgyesetét: román *lapte, lege, noapte* < latin *lactem, legem, noctem*, és nem a *lac, lex, nox* nominativusból, melyek mondattani összefüggésben ritkábban fordulnak elő, és nem lehet típusalaknak tekinteni (vö. A. ROSETTI, *Istoria limbii române* I. 1. kiadás, Bukarest, 1938. 98–101, 2. kiad. 117).

Harmadik ok, mely miatt az említett sajátos előzményeknek nem lehet szerepük az alaktani meghonosodásban, épp a rendszerkényszer rugalmassága, mely a többféle alaktani változat megengedésében, létezésének lehetőségében nyilvánul meg. IORGU IORDAN (*Limba română actuală. O gramatică a „greșelilor”* I. kiad. Iași, 1943. 91) ugyan a rendszerkényszerter úgy tekinti, mint az idegen elemek asszimilációjáért folytatott nehéz harcot: az ingadozások éppen e harc nehézségéből következnének, és az átvett szó eredetijének hatásából, mely jelen van a beszélők emlékezetében éppen újdonsága és csekély elterjedése miatt. Az alaktani beilleszkedésben megnyilvánuló ingadozásokat L. ONU (*Modificarea condiționată a locului accentului în flexiunea substantivelor. O inovație în structura morfologică a limbii române*: SCL. XI, 22–57, különösen 34) az írott nyelvből való átvétellel magyarázza, szembeállítva ezt a tájnyelvvvel. Magunk az „Încadrarea substantivelor de origine maghiară în sistemul morfologic al limbii române” című (1964.) doktori dolgozat védésekor ezen ingadozásokat a beszélők kétnyelvűségének fokozataival hoztuk kapcsolatba. Anélkül, hogy előző álláspontunkat feladnók, meggondolkoztatónak találjuk azt, hogy az ingadozás, többalakúság a román nyelvben nemcsak az idegen eredetű elemekre, sőt nemcsak az újkeletű, csekély elterjedésű vagy éppen írott nyelvből átvett szavakra korlátozódik. Például a román *noru-mea* 'menyem', *soru-mea* 'nőtestvérem' változat ma is együtt él a *noră* 'meny', *soră* 'nőtestvér' egészen más szótöcsoportba tartozó alakváltozatával, mely esetben kizárt az emlékezetben élő, avagy az írott nyelvből ismert eredeti hatása. A harmadik deklinációhoz tartozó latin *grandinem, marmorem* a románban első deklinációhoz tartozik: román *grindină, marmură* (vö. S. PUSCARIU, *Pe marginea cărților*: DR. V, 761–3).

A latinban nőnemű fa-elnevezések a románban hímneműek, a szlávból átvett semlegesnemű főnevek nagy része nőnemű lett, a szlávban hímnemű főnevek nagy része semlegesnemű. Az egyes számú alak nőnemű és hímnemű változata közötti ingadozás előfordul a legkülönbözőbb eredetű szavaknál: *grăunț ~ grăunță* latin, *cartof ~ cartoafă* német, *cojoc ~ cojoacă, zalog ~ zălogă* szláv, *cotlet ~ cotletă* francia (l. felsorolásukat: I. IORDAN, *Limba română contemporană*. 1956. 276; legfőképp J. BYCK–A. GRAUR, *L'influence du pluriel sur le singulier*: BL. I, 14 kk.). Tehát az olyan alakváltozat-ingadozások, mint egyes számban román *cupă ~ cup*, többesben *cupe ~ cupuri, dărăbă ~ dărăb* és *dărăbe ~ dărăburi, gubă ~ gub, litără ~ lităr, motrină ~ motrinc*, nem azzal magyarázhatók, hogy a magyar nyelvben hiányzik a nyelvtani nem, vagy hiányzik a szótövek kis számú deklinációba való tömörülése, hanem legtöbbször a többes számnak az egyes számra gyakorolt hatásával (l. J. BYCK–A. GRAUR: i. h.). A rendszerkényszer rendszer-voltából, vagyis a nyelv közlési funkciójából következik, hogy nem válogatja eszközeit differenciáltan a szórványosan élő vagy elszigetelten behatoló elemek fogadtatására, hanem az idegen szó feladata az, hogy hozzáidomuljon. Hozzá való alkalmazkodásában a behatoló szónak eléggé tág lehetőségei vannak a nyelv rugalmasságából következően, ez pedig a nyelv nagyfokú penetrabilitását szolgálja. Ha az átvett elem sajátos alaktani előzményei befolyásolhatnák

az új szó nemének, szótó-hovatartozásának, alaktani ragjainak az átvevő nyelvbéli milyenségét, éppen lényegesen csökkenne az ingadozások esélye. Legékezzőlőbb példa rá a román *cormană* < magyar *kormány* szó, mindhárom nyelvtani nemhez tartozó alakváltozataival.

Negyedik érünk, amely cáfolni látszik a behatoló idegen elem alaktani előzményeinek szerepét az átvevő nyelvben való meghonosodásban, az, hogy az egy időben, ugyanazon nyelvterületen, utolsó szótagjaikban hasonló felépítésű hangtesttel rendelkező és különböző eredetű idegen szavak — amennyiben a jelentéstani sávok megengedik — sajátos alaktani előzményeiktől függetlenül azonos alaktani csoportba illeszkednek be. Mint ION PĂTRUȚ (Despre genul substantivelor românești de origine slavă: CL. VI, 95 kk.) is rámutat, a mássalhangzóban végződő szláv elemek túlnyomó része semlegesnemű a románban, függetlenül attól, hogy milyen nemű volt azelőtt. Ez a helyzet a magyar eredetű mássalhangzóban végződő főnevek esetében is, függetlenül attól, hogy a magyar nyelvben nincsen nyelvtani nem: többes számban *-uri* végződésű semleges a román *aldămaș, alean, belșug, bir, borviz, ceardaș, chin, chip, fâgaș, fedeleș, gulaș, ham, hoit, imaș, locaș, meleag, neam, răntaș, rit, sălaș, țel, vig* < magyar *áldomás, ellen, bőség, bér, borviz, csárdás, kín, kép, vágás, fedeles, gulyás, hám, holt, nyomás, lakás, mellék, nem, rántás, rét, szállás, cél, vég* és még számos tájszó. Semlegesnemű, többesben *-e* ragban végződő főnév: román *cleștar, ciopor, doboș, fâgaș, hotar, lacăt, oraș, papricas, țârcălam* < magyar *kristály, csopor, dobos, vágás, határ, lakat, város, paprikás, círcalomb* és sok tájszó. Hasonlóképp a román igeragozás ugyanazon *-ui* toldalékú csoportjába illeszkedtek bele a szláv eredetű igék éppúgy, mint a magyar eredetűek: *bănuî, birui, bizui, bîntui, burzului, cheltui, chibzui, îngădui, locui, mîntui, pecetlui, ului, urlui* < *bán, bír, bizik, bánt, borzol, költ, képez, enged, lakik, ment, pecsétel, vall, öröl* stb.

5. Tehát a fenti érvek alapján úgy találjuk, hogy magyar eredetű szó alaktani előzményeinek nincsen szerepük az átvevő román nyelv alaktanába való beilleszkedésében. Szerepük ugyan nincsen, de ez nem jelenti azt, hogy nyoma sincsen. Az átadó nyelv paradigmatiszós összefüggéseiből való kiszakítás semlegesítette ugyan az átvett szóban szereplő formáns elemek oppozíciós jellegét, de az átadó és átvevő nyelv egybeeső mondattani összefüggései újszólván „katalizálják” a funkciójuktól megfosztott, csökevényekké vált, üres formáns-elemek megőrzését. Ilyen csökevényként maradt meg a szóvégi *-k* és *-t* hajdani rag az említett példákban, sőt más ragok is. Így a birtokos személyrag: r. *harță, hasnă, labă, seamă, talpă*, r. N. *leveșe, labosă, cocie*, r. R. *helge, fuglă, oacă* < m. *harca, haszna, lába, száma, talpa, leveše, lábosa, kocsija, hōlgye, foglya, oka* stb. Esetleg más, így eszközhatározó ragú alakból, mint m. *harcca(l), lábba(l), talppa(l), leveše(l), lábossa(l), hōlgyye(l), okka(l)* stb. Vagy egy időben több raggal, mint ahogy TAMÁS a román *holm* szót több magyar ragos alakból magyarázta. Hasonló eset a helyneveknél: r. *Bert'a* < m. *Berke, r. T'eștihata* < m. *Kecskéhata*, r. *Vădalmază* < m. *Vadalmája* (SZABÓ T. ATTILA—GERGELY BÉLA, A Dobokai völgy helynevei. Kolozsvár, 1946. 25, 51, 53). Más ragú alak például az illativus ragját őrző r. *halube, lubă* < m. *halomba, luba*; helynevek: r. *Malomba, Holumba* < m. *Malomba, Halomba* és ezek alakváltozatai (SZABÓ T. ATTILA: MNyj. VII, 121). Elativusi alak: r. *torumbu* < m. *toron(y)bu(l)* (MÁRTON: MNy. XXXVII, 112, XL, 63), ablativus: r. *bicantău* < m. N. *bükkentű(l)*, adessivus: r. *bogheană* < m. N. *boggáná(l)*, r. *polochim* < m. N. *palakúni(l)* vagy r. *chilom* < m. *kilónyi*:

sublativus: r. *modru* < m. *módra* vagy a SZABÓ T. ATTILA által említett helynevek: r. *Hidekutrea*, *Oroskutra*, *Savakutra*, *Sejkekutra* < m. *Hidegkútra*, *Oroszkútra*, *Szavakútra*, *Szejkekútra* (l. i. m. 7, 13, 14, 17).

A funkciójuktól megfosztott esőkevényekké vált formáns-elemek megőrzésének feltétele az alakítani beilleszkedéskor az átadó és az átvevő nyelv egybeeső mondattani összefüggésein kívül az, hogy e két nyelv genetikai és strukturális különbsége minél nagyobb legyen (vö. SULÁN BÉLA, A szókölsönzés kérdéséhez: MNy. LVII, 150). Ez a magyarázata a román nyelvben fellelhetőkhöz hasonló szláv példáknak is: szlovén, rutén *barda* < m. *bárd* + *a* (DA. 498); horvát *bota* < m. *bot* + *a* (KNIEZSA ISTVÁN, SzJsz. 802); délszláv *korda* < m. *kard* + *-a*; cseh *palcát* < m. *pálcát* < *pálca* + *-t*; cseh argó *házba* < m. *ház* + *-ba*; szlovák, ukrán kárpátalji *kapura* < m. *kapu* + *-ra*; ukrán kárpátalji *talpa* < m. *talp* + *-a*, szerb-horvát *azna* < m. *hasz(o)n* + *-a*; stb., cseh argó *katónák* < m. *katona* + *-k*; szlovák argó *emberek* < m. *ember* + *-k*; morva, szlovén, cseh *hajdúch* < m. *hajdú* + *-k* stb. (Vö.: SULÁN BÉLA, Sur quelques éléments hongrois du vocabulaire tcheque: StudSlav. III, 279–98; vö., Adalékok az argó – különösen a közép-európai argók – szókincsének tanulmányozásához: MNyj. VII, 70.) A cigányok nyelvében levő hasonló magyar elemek: cig. *n'erge* < m. *nyer(e)g* + *-e*, *nyerge(t)*; cig. *sárka* < m. *sar(o)k* + *-a*, *sarka(t)* (l. A. AVRAM, Cercetări lingvistice la o familie de țigani: Fonetică și Dialectologie II, 98, nota 1). Török toldalékos elem az orosz *лошадь* szó (vö. Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, часть II. Москва, 1953. 123). Hasonló finn és lapp jövevényszó található az orosz nyelv-járásokban (vö.: R. MECKELEIN, Die finnisch-ugrischen. I. Die finnisch-ugrischen Elemente im Russischen. Berlin, 1914. 19; T. I. ITKONEN, Lappische Lehnwörter im Russischen: Suomalaisen Tiedeakatemia toimiktukaia: Annales Academiae Scientiarum Fennicae XXVII, 47–65).

6. Arra a kérdésre, hogy az átvett szó román alakban való beilleszkedését vizsgálva lehet-e következtetni az átadó magyar nyelv valamely alakítani sajátosságára, ugyancsak nemmel felelhetünk, mégpedig két okból:

A tagadó felelet egyik oka az, hogy a román és a magyar alakban közöti megfelelés nem kölcsönösen egyértelmű, annak ellenére, hogy előfordul olyan eset, amikor azonos típusú relációk helyettesítik az elhalványult sajátos reláció-előzményeket. E relációkat L. HJELMSLEV (Prolegomena to a Theory of Language. Baltimore, 1953.) három nagy csoportba osztályozza: kölcsönös összefüggések, determináció, konstelláció. HOLGER STEEN SØRENSEN (On the Logic of Classes and Relation in Linguistics: Travaux du I-ère Congres de Sémiotique. Warszawa, 25–8 Aout, 1968.) a katataxis, hypotaxis és parataxis elnevezést használja a fenti fogalmakra. Mi átvesszük SØRENSEN elnevezését.

Van eset rá, hogy a magyar nyelvre jellemző katataxis átadja helyét a román nyelv alakában előforduló katataxisnak. Például a szótő és a toldalék egységét biztosító magánhangzó-illeszkedés a magyar *mesterség* ~ tájnyelvi *mestersig* szó átvétele esetében átadja helyét a román nyelvre jellemző szinharmonizmusnak (vö. E. PETROVICI, Fenomene de sinarmonism în fonetica istorică a limbii române: Cercetări de lingvistică II, 97–123); ez ugyancsak hozzájárul a szótő és toldalék egységének kialakításához. E folyamatot, mely részleteiben követhető a román *mestersig* > *mesterșiugu* > *mesterșugu* típusú alakváltozatokon keresztül csakúgy, mint a román *mirișug*, *betșug*, *belsug*, *chelciug*, *viclesug*, *vindișug* < magyar *mesterség*, *nyereség*, *betegség*, *bőség*, *költség*,

hitlenség, vendégség stb. eseteiben, helyesen magyarázza M. SALA említett művében a szóvégi labializált magánhangzóhoz, illetőleg a szóvégi *-u* raghoz való azonosulással. A magánhangzó-illeszkedés lényegében késleltetett, ismételt alaktani információ. Helyét most az alaktani információ előrevetítése, megelőzése foglalja el. Amennyiben a szótót információs középpontnak tekintjük, a magyar alaktanra jellemző centrifugális információ előzményei nem akadályozzák meg az átvevő román nyelvre jellemző centripetális információ kialakítását. E két reláció (bár ellentétes előjelű) mind a két nyelvben katataxis.

Parataxis a magyar nyelvben a szóvégi *a* jelenléte és a birtokos személyrag funkciója közötti viszony. Nem minden szóvégi *a* birtokos személyrag, és nem minden birtokos személyrag *a*. Ugyancsak parataxis a román nyelvben egyrészt a szóvégi *ă* magánhangzó, másrészt az egyes szám, nőnem, alany-, illetőleg tárgyeset-összefüggés között fennálló viszony. Az egyes szám nőnemű alany-, illetőleg tárgyesetet jelölheti *-e* is, vagy *-a*; a szóvégi *-ă* jelölheti egyes számban hímnemű főnevek nőnemű többesét. Így román *ouă* 'tojások', *pîrauă* 'csermelyek' stb. Más szóval az *-a* birtokos személyraggal ellátott alakok átvétele esetében a román nyelvbe való beilleszkedés parataxist parataxissal helyettesít. SZABÓ T. ATTILA a *Malomba* típusú ragos átvételeket vizsgálva hangsúlyozza, hogy ilyen jellegű átvétel különösen olyan körülmények között jelentkezik, amikor „a román lakosság számbeli túlsúlya miatt a két nép érintkezésében a román nyelv sokkal inkább a mindennapi érintkezés nyelve, mint a magyar.” (I. h.) Nem lenne érdektelen megvizsgálni, hogy nem hasonló körülményekre vezethető-e vissza minden olyan átvétel, amikor magyar szót használó kétnyelvű beszélők magyar katataxist román katataxissal, magyar parataxist román parataxissal helyettesítenek.

Az alaktani beilleszkedés azonban többnyire bonyolultabb. Például a magyar katataxis helyét román kata-, hipo- és parataxisnak adja át. A román *şarg* < magyar *sárga* szó esetében a szótövön belüli magánhangzó-illeszkedésből következő labialis magyar *a* hangot a románul beszélő értelmezhetette az egyes számú nőnemű határozatlan alak szóvégi *-a* jel variánsaként a román alaktanban, ami hipotaxis, vagy az egyes számú nőnemű alak *-ă* ragja egy variánsának, ami parataxis. Amennyiben a román szó jelentése 'szürke ló, tarka ló', és hímnemű állatra vonatkozik, az *-a* deglutinációjával kap a román katataxisnak megfelelő egyes számú hímnemű határozatlan alakot. Tehát a magyar nyelv katataxisának elmosódásával egy időben körvonalazódik a román nyelvnek nem egy, hanem három típusú relációja.

Természetesen a fordított eset is lehetséges: a magyar nyelv több típusú relációja helyén rajzolódik ki a román nyelv egy alaktani relációja. A *csudafája* szó a magyar alaktani rendszerben katataxis (magánhangzó-illeszkedés) és parataxis (a birtokos személyrag jelenléte) hordozója. Ezeket a relációkat a román *ciumăfaie* szó a román alaktan *-e* ragjának megfelelően hipotaxissal helyettesíti. A magyar katataxis és parataxis elhalványulás kiemeli a román hipotaxis élesebbé válását.

Tehát a két alaktani tér közötti megfelelés nem kölcsönösen egyértelmű. Ha ez a megfelelés kölcsönösen egyértelmű volna, akkor egy magyarból románba átkerült szó visszavétele esetén például a magyar *gombostű* > román *bumbuşcă* ismét *gombostű* változottá alakulna vissza, ami természetesen képzelenség. A beilleszkedés visszafordíthatatlanságának és annak, hogy az alaktani beilleszkedésből nem következtethetünk az átadó nyelv alaktani sajátosságaira, más oka is van. Mint a *Malombába* jellegű, tehát toldalékkal több-

szőrösen ellátott példák bizonyítják, az idegen szó alaktani vagy mondattani jellegzetességeit az átvevő nyelv a hangtan tengelyére fordíthatja át, és az eredeti nyelvre jellemző hangtani relációkat szétbontja és elhelyezi az alaktan, illetőleg a mondattan tengelyén. A fonológiai meghonosodás linearitásával (vö. A. M. ROT, A magyar nyelv keleti szláv jövevényszavai fonológiai meghonosodásához: MNy. LXIV, 38—46) ellentétben az alaktani beilleszkedés több kiterjedésű: csak térben ábrázolható.

7. A cikk elején feltett két kérdésre való nemleges válasz egyúttal azt jelenti, hogy határesetekben a magyar eredetű elemek román alaktani sajátosságai homlokegyenest különbözőhetnek alaktani előzményeiktől. Például a magyar nyelvben indulatszó *rajta!* a románban nőnemű főnév: *raită*. Ide-sorolhatnánk még egynéhány másként is magyarázható esetet (TAMÁS csak más magyarázatot tart elfogadhatónak). A magyarban középfokú *puhább*, N. *puháb* melléknév a románban alapfokú: *puhab*. A magyar szintagma *te hülye!* a románban melléknév: *tăhui* — *tăhuite* 'ostoba, bolond, zavarosfejű'. A magyar igék egyes szám 3. személyű alakja: *kivarrja, esztergál, hozatja, toldja* a románban főnév lett: *chiuăreasă* 'mesterien dolgozó varrónő', *esztergál* — *esztergături* 'esztergapad', *hczate* 'mindaz, amit egy utas magával hord', *toldea* — *toldele* 'toldás az ingvállnál' (GH. BULGAR, Lexic regional. 1960. 13).

8. Tehát összefoglalva:

1. Az idegen szó beilleszkedése a román nyelv alaktani rendszerébe nyelvtani nem- és szótőcsoporthoz való hovatartozás, a toldalékok rögzítése valójában reláció-helyettesítésnek tekinthető, s visszafordíthatatlan folyamat.

2. Az átvevő és átadó nyelv relációi közötti megfelelés nem kölcsönösen egyértelmű, a közöttük levő különbség annál kirívóbb, minél távolabb van egymástól a két nyelv genetikai és strukturális szempontból.

3. Az átadó nyelv relációinak elmosódása egyenes arányban áll az átvevő nyelv relációinak élesebbé válásával.

4. Az alaktani beilleszkedés gyors, mondhatni azonnali. Az idegen szó hangtani elemei beilleszkedésének sürgőssége egyenes arányban áll nyelvtani informativitásukkal és fordított arányban lexikális informativitásukkal.

5. A lényegében alaktani rendszerkényszer a nyelv valamennyi szintjét mozgásba hozza, több dimenziójú térben ábrázolható, nem lineáris.

6. Az idegen szó alaktani beilleszkedése esetében a nyelvi eszközök ugyanazok, mint bármely más nyelvi megnyilvánulás alkalmával. A nyelvi rendszerkényszer sajátossága nem megkülönböztetett eszközökben áll, hanem mindennapi eszközei felhasználásának módozataiban, rugalmasságában.

HORVÁTH EMESE

Testrésznevekből alakult mértékneveink története

VII. Marok ~ marék*

1. HEXENDORF EDIT (MNy. LII, 302) „A *mar* ige családja” című tanulmányában ezt írja: „Testrészeire vonatkozó kevés ismeretlen eredetű szavunk közé tartozik a *marok* ~ *marék*. A szónak gazdag a jelentésköre: I. testrész-

* I. rész: Népr. és Nytud. II, 49—72; II. rész: Népr. és Nytud. III—IV, 115—27; III. rész: MNy. LXI, 298—305; IV. rész: MNy. LXIV, 56—66; V. rész: Népr. és Nytud. XII, 39—45; VI. rész: Népr. és Nytud. XIII, 45—54.

név, 2. mértéket kifejező szó, 3. földművelési műszó; továbbképzett alakokban és összetételekben elég nagy számban és elég gyakran szerepel.”

A felsorolt három jelentés azonban elsősorban a *marok* alakra érvényes, mert alakváltozatát: a *marék* szót csak mértékjelentésben emlegetjük a köznyelvben, — erre HEXENDORF is utal (i. h. 303). Szinte azt mondhatnók, hogy szóhasadás következtében elkülönült egymástól a két szóalak. Mivel azonban mindkét változat a hangzóhiányos változatú névszótövek csoportjába tartozik, a torlódásos töből alkotott szóalakváltozataik (pl. *marok* : *markot*, *marék* : *markot*) egyformák, nem különböznek egymástól, s olykor a jelentések elkülönülése sem következetes. Ezért tekinthetjük még ma is összetartozónak a két formát, s ezért szólunk együtt róluk az itt következő fejtegetésben.¹ — A népnyelvet ismerő és felhasználó íróknál váltakozva is előfordul mindkét forma. Veres Péter például ugyanazon a lapon egyszer *marok*, egyszer *marék* alakot ír, mindkettőt mértékjelentésben: „Végül is úgy egyeztek meg, hogy Nagy Erzsi markolt a bal kezével *egy fél marok sót*” (A Balogh család története III, 14); „... egy tekintetre is eltörhetik a mécses. De néha még arra is, ha valami mozdulat nem jól sikerült, ha elhullajt *egy marék lisztet*” (uo.).

Az ÉrtSz. külön szótározza a két szóalakot. A *marok*-nak (IV, 946–7) 5 jelentését sorolja fel. Ezek közül csak az 1. és az 5. köznyelvi: „1. Behajlított tenyér, kül. vminek a befogadására v. megfogására . . . 5. jelzői haszn Maroknyi”. A 2. jelentés (‘Az ökolbe szorított marok szélessége mint a ló magasságának mértékegysége’) és a 4. (‘*Marokra!*: láss — hozzá!’) a szótár szerint is régies, a 3. pedig (‘A kaszával v. sarlóval learatott gabonának ölbe szedett mennyisége’) népies használatú. De a fentebb idézett 5. jelentést sem mondhatjuk igazán köznyelvinek, hiszen a *marok* helyett, jelzői használatban inkább a *-nyi* képzős *maroknyi* (~ *maréknyi*) járatos.

A *marék* változatnak két jelentését veszi fel a szótár (IV, 941), az első azonos a *marok* első jelentésével, ezért csak utal rá; a második jelentése mértéket jelöl; „2. jelzői haszn Maréknyi”. Azonban az itt említett első jelentés példái is azt mutatják, hogy a *marék* forma csak határozóragos alakban él, főleg *-val* ~ *-vel* raggal (*marékkal*; példát is csak erre idéz), ragtalan alakban ugyanis szinte kivétel nélkül jelzői értékben fordul elő, és így a másodikként számba vett jelentésben használjuk.

2. A *marok* ~ *marék* szóra a SzófSz. (197) szerint az első köznévi adat a XIV. század végéről, a BesztSzój.-ből való, a *pugnus* (110), majd a *pugna* (111) fordításaként (az utóbbiról FINÁLY megjegyzi: „helyesebb lesz *vala pugnus*, *pugnellus*, idem”); FINÁLY H., A Besztercei szöszedet 15). Bizonytalan személynévi adat már a XIII. századból is van szavunkra (vö. OklSz.). HEXENDORF (i. h. 302–3) szerint ezt „A SzófSz.-ban megkérdőjelezett első adatot valószínűleg idevonhatjuk. Ez az adat az 1240 körüli Albeus-féle pannonhalmi összeírásból való. A Veszprém megyei Keresztur helységhez tartozó személyek felsorolásában van: »Hec sunt nomina fabrorum de eodem predio: Colov, Paulus, Moruc . . .«” (PRT. I, 776). Az ÓMOlv. (95) a három név közül a *Colov*-ot és a *Moruc*-ot dőlt betűs szedéssel közli, annak jeleként, hogy szerinte magyar szórványokat kereshetünk bennük. Az erőskezü mesteremberről feltehető, hogy *marok* a neve, — a név tehát foglalkozásával függ össze, de egyszersmind testi adottságán is alapulhat. Nem zárható ki azonban

¹ Ha mindkét változat előfordul azonos használatban, előbb a *marok*, majd a *marék* adatait soroljuk fel.

az a lehetőség sem, hogy a *Marcus* vagy a *Mauricius* latin személynevek magyar változatával van dolgunk.”

A SchlSzj. (391., 578.) a *pugnellus* címszónál adja a *marok* szót, előbb a testrésznevek fejezetében, majd a fegyverek és harci felszerelések tárgykörébe tartozó szavak között. SZIKSZAINÁL (90) a testrésznevek között találjuk: „Vola — *Marok*”. Megtaláljuk MA. szótáraiban, például az 1621-i kiadás magyar–latin részében (195): „Maroc: *Vola, Manipulus*.” (A latin–magyar részben csak az utóbbi címszónál, itt feltehetően mértékjelentéssel: „*Egy maroc, egy kéve*” [578].) PPB. (218) szótározza már mind a három jelentését: „Marok: *Vola, Manipulus* . . . die flache Hand, eine Hand voll. Marokba-kötöm: *Palmo*, as. ich heffte die Reben. Marok-gabona: *Manipulus*, eine Hand voll Korn.” (a későbbi kiadásokban is szinte szó szerint így). SZD. 144 viszont csak az összetételeket, illetőleg az átvitt jelentéseket veszi számba (erről l. később). MÁRTON (LexTril. II, 881) a *pugnus* fordításaként mind az *ököl*, mind a *marok* szót megadja, az előbbit konkrét testrészelentésben, az utóbbit csak mértéknévként: „pugnus . . . *egy marok*, (mérték); die Faust als ein Maaß”. A *vola* címszónál (II, 1731) pedig megtaláljuk a testrészelentést: „Völa . . . *marok*; die hohle Hand”. KRESZNERICS (II, 37–8) — a korábbi szótárakra hivatkozva — szavunknak valamennyi összetételét és származékát felsorolja (l. később).

3. Igen régi nyelvszokás maradt fenn mai nyelvünkben abban a nyelvtényben, hogy egy-egy testrésznek más-más neve van aszerint, hogy milyen helyzetben, milyen célra használjuk. Számos példát idézhetünk erre rokon nyelveinkből (vö. az *arasz*-ról szóló fejezetet), de ezt tapasztaljuk a magyarban a kéz különféle helyzetű elnevezéseiben is (vö. *tenyér*). A *marok* elsődlegesen a begörbített ujjú kéz belső felének a neve: „. . . fejét csóválja, midőn elébe tartja *öblös markát*” (Athenaeum I, 84; 1843-ból*)¹; „. . . méla hangú sípom helyett *Markaimba* lehelgetek.” (Gyórfy I.: Tréfás versek; 1873-ból*); „Mialatt a két *markommal* megmertem nagy ügyelettel a fazekat, elgondoltam a szegény szomjas vadak helyzetét is, akik nem sok Dunát kapnak itt a Hargitában.” (Tamási: Ábel a reng. 31). Régebben a *marék* változatot is használták ebben a jelentésben: „László *marékra* fogta a csirkeczombot” (Bodon I.: Elbeszélések 233; 1878-ból*). Olykor speciális jelentésárnyalat nélkül, általában 'kéz' jelentésben is előfordul (vö. HEXENDORF: i. h. 304–5): „. . . ölon kaplak kardra termett *markommal*” (Csokonai: Gerson 673; 1795/1844*); „De hát azt véled, hogy szárnyam újra Ne sarjaznék ki szintoly hosszúra? Hátha elvégzem magam *markával*, Amit nem birtunk közös csatával” (Horváth Á.: Ötödfélszáz énekek 169; 1813/1953); „Jóska megrettent, de csak azért, mert nehezeltette a vállán a biztos nagy *markát*.” (Móra: A vadember 338).

4. Már a mértékjelentés felé mutatnak azok a kifejezések, amelyekben egy igei vagy igenévi alaptag határozói bővítményeként találjuk a *marok* vagy *marék* határozóragos alakját: „Hol ez (ti. a sajtószabadság) nincs meg, bár másképp mindenek. Eláradó bőségben termenek, S bár az utósó szolgál és a pór Zsebéül aranyat *marokkal szór*: Azon nemzetnek még nincs semmije, Azon nemzetnek koldus a neve.” (Petőfi: Az országgyűléshez); „. . . az elismerést, ha neki fog, két *marokkal is szórja*” (Dömötör I.: Munkái 146*); „Ha más bolond és *marékkal szórja* a pénzt, . . . neki esze van és felszedi.” (Kukliné

¹ A megcsillagozott adatok a NSz. anyagából valók.

prédikációi 83, szerző nélkül; 1860-ból*); „A cigánynak *marékkal* dobta az ezüst forintost” (Benedek E.: A kollektor 112); „El is *osztogattam* már útközben, ide is *egy-két marékkal*, amoda is, s mire megérkeztem a tetthelyre, nem is maradt egyéb a kilenc kád szarkatojásnál.” (Móra: A vadember . . . 266); „*Két marékkal tömködi* befelé a nédest, orra, szeme, füle mind csupa piskótamorzsa.” (Móra: A vadember . . . 12). A személyragos változatról nem lehet eldönteni, vajon a *marok* vagy a *marék* alakhoz tartozik-e: „Számolt a papírcigarettdoboz hátán, visszaadott, *markával* kivette az ezüstpénzeket . . .” (Kosztolányi: Pacsirta 57).

Mind a *marok*, mind a *marék* változatnak kialakult a mértékjelentése mértékképző nélküli alapszó formájában is. Viszonylag korai adatokat találunk erre. Így: „A’ ki egy *marok* sárral pofon tsapna, nem fogadhatna besteledenben.” (Faludi: Nemes Ember 27; 1748-ból*); „Vedd-el ezt a’ *marok* aranyat . . .” (Kazinczy: Geszner 73; 1788-ból*); a példákat még tovább is sorolhatnók.

A *tenyérnyi* melléknévhez hasonlóan a *marok* ~ *marék* alapszónak is háromféle jelentését figyelhetjük meg, ha mértékként szerepel. Jelölhet éppen akkora mennyiséget, amennyi a marokban elfér; de kifejezhetjük vele azt is, hogy valami kevesebb vagy több a várhatónál.

Vizsgáljuk meg ezeket a jól elkülönülő jelentéseket!

A) A *marok* ~ *marék* jelentése a következő példákban ’annyi, amennyi éppen elfér benne’: „Ha [a lenmag] vastagságáról akarsz itilni, vegyél belőle *egy marakkal*” (így!) (Len- és kenderművelésről való oktatás; 1789-ből*); „Végy elegendő lisztet, szép fejéret, *egy marok* nád-mézet, hat tojásnak a’ fejéret . . .” (Veres M.: A Jó Gazda-asszony 185; 1797-ből*); „Vess *egy marok* sót hideg vízbe . . .” (uo. 12*); „Egy asztal volt Abellino ágya mellett, azon egy tányérban félzsemlye állott, láthatólag igen száraz és *egy marok* öregre darált só” (Jókai: Kárpáthy Z., nemz. kiad. VI, 256); „adgy-hozzá: *másfél marék* fejér málva virágot” (Rácz S.: Orvosi tanítás II/2, 14; 1778-ból*); „*Egy marékkal* — a mennyit a marék foghat — módjával, mert »a ki sokat markol, keveset szorít«” (Herman O.: A magyar pásztorok nyelvkincese 132; „Mérték” fejezet); „A király soha be nem tette a lábát a szegedi városba, anélkül, hogy *egy-két marék* aranygöngyöt be ne kötött volna a szűrűjébe — hátha meg tudna valakit segíteni Szegeden” (Móra: A vadember 271).

B) Jelölhet szavunk viszonylag kisebb mennyiséget; ez mindig a szövegkörnyezet függvénye. Ilyenkor gyakran megtaláljuk a mondatban a *csak*, *kis*, *kicsi*, *kevés* szavakat. Példák: „Uram! adj bár *tsak marok* lisztetskét, A’ meg sokasult éhes szegényeknek” (Szónyi: Szentek Hegedűje 337; 1771-ből*); „Majd meglátom meddig tart a *marok*-liszteske a Nádszál papné olajos korsójában” (Baksay: Gyalogösvény II, 16; 1887-ből*).

Ebben a jelentésben igen gyakran vonatkozik kevés számú embercsoportra, SzD.² 144 fel is veszi szótárába az *eggy marok nép*, *marokhad*, *marok-sereg* kifejezéseket. A bőséges példaanyagból idézzünk néhányat: „tsuda [száz ötven ezer törökön] győzedelmeskedni *egy marok Magyarinak*” (Bessenyei Gy.: Hunyadi János 69; 1778-ből*); „az az *egy marok pásztor* urává lett az egész világnak” (Faludi: T.É. 57; 1787-ből*); „*tsak marok néppel* Te Martinyestinel, Száz ezret meg verted” (Gvadányi: Nándor Fejér Várnak 48; 1790-ből*); „Béla alig fúthatott el előlek azon *egy marok katonával*” (A m. történeteknek r. rajzolatya 64; 1792-ből*); „Az Araltz *tsak egy marok nép*” (Benkő F.: Magyar Geográfia II, 50; 1801-ből*); „Igy kevesedve *marok seregével*, tönkre verétek” (Malatides D.: Édesi Gergely 14; 1824-ből*); stb.

Ebből a használatból szólások is alakultak: „*Marokkal* hintik a' magot, nem vékával” (KRESZNERICS, Köz. II, 146b; 1808-ból*). O. NAGY GÁBOR (MSzól. 468) szintén felveszi szólásgyűjteményébe ezt a régi szólást, s az ő értelmezéséből is kiviláglik, hogy itt ugyancsak a 'viszonylag kevés' jelentés szerepel: „beosztással kell költeni, nem szabad pazarolni!”. „Jobb egy *marék* szerencse, mint egy véka pénz = a jó szerencse többet ér, mint a gazdagság”.

C) A másik alkalmazása a szónak a 'viszonylag nagyobb mennyiség' jelölése. Erre jóval kevesebb a példa, sokkal ritkábban fordul elő, mint az előző két jelentés. Ez természetes is, hiszen a *marok* nem képes nagy mennyiséget magába foglalni. Ilyen jelentést láthatunk például: „egy fa tobák tartót elővevén 's abból jó *marékkal* szippantván, elkezdett prüsszögni” (Széjas Péter Urnak történetei 124; 1817-ből*).

Valódi mértéknévvé válását — a többi testrésznév eredetű mérték-névhez hasonlóan — az mutatja, ha pontos értékét megnevezik úgy, hogy egy másik, ismert mérték segítségével határozzák meg. Vizsgált szavunk esetében erre elég régi adataink is vannak: „4 Tzoll [ti. tett] egy Tenyeret vagy *Markot*” (Kováts F.: Az utak és utszák építésének módja 8; 1778-ból*), itt tehát hossz mérték. Ūrmértéknek tekinthetjük SIMAI adatait. Nála megvannak a mértékjelentésnek imént bemutatott változatai: „Marok: *Manipulus, vola*; Tele marok: *Plena vola*; Egy-marok: *Unus manipulus, v. vola, pauci, numerus exiguus*” (VSzót. I, 64; 1809-ből*).

Sajátságos mértékegység a *marok* a kender, len, illetőleg a gabonafélék mennyiségének meghatározásában: „... a' Kendert ki-növik [!], s' *markokba* rakják ...” (Nagyváthy: A szorgalmatos mezei gazda I, 162; 1791-ből*); „4. Pos. mérő Kender magról 500. négy-négy *marokból* álló [!] kévének kell-ki-jönni” (Közönséges instructio Festetits György Uradalmiban gyakoroltatni szokott Gazdaságnak rendjén keresztül 383; szerző nélküli kézirat az Akadémia könyvtárában 1795-ből*). GYARMATHI (Vocabularium 36; 1816-ből) együtt említi más mértékegységekkel: „Kita, pászma, ... matring, *marok*, zseréb, l. manipulus”.¹ Szépirodalmi adatot is találunk rá: „... a leány, a kezében volt *marok-kendert* hirtelen két végén fogva a szája elé tartotta” (Baksay: Szeder-indák 105; 1891-ből). Az OrmSz. (365) szerint a *marok*-nak magában is megvan ez a jelentése: „... *marok* 'egy kéve vágón, tilón, gerebenen meg-tört, *mögeresztött* kender vagy len”.

Korán mértékegységévé válik a száras gabonának is (SzD.² 1792. 144): „*marok* ... *gabona*”; „A gabona, melly ... *markon* feküdt: jobbára mind ki-tsirádzott” (M. Hirmondó II, 228; 1793-ből*); „Sokszor midőn délre nyug-szol az ernyőbenn *Markonn* a' jószágod a' búza mezőbenn Némellyek már mondják: kösd-fel a' *markokat* 'S hogy esső ne érje rakd öszve azokat” (Édes Gergely: Természet könyve 40—1; 1793-ből*); „De addig is, míg tart szíve áldozatja, A *búza markokat* sűrűen forgatja” (Csokonai: Művei II, 301; 1794/1922.*).

¹ ALEXANDER HÚŠČAVA a *kita*-ról, a kendernek és a lennek régi mértékegységéről írt tanulmányában (Kytá — stará miera konopí a ľanu; Slovenský národopis II, 1—2, 7—11) kimutatja, hogy a *kita* és *marok* mértékegységek nem azonosak, bár sok régi forrás nem tesz különbséget közöttük. A *marok* a földön szétteregtetett len- vagy kenderszárból annyi, amennyit a markába tud venni a gazdasszony úgy, hogy hüvelykujjának a hegye a mutató, illetőleg középső ujjának a hegyével érintkezzék. Ezzel szemben a *kita* korábban a lenből és kenderből beadandó tized mennyisége, a fejlett feudalizmus korszakától kezdve pedig a len és kender tiszta szálaiból *húsz marok* (vö.: i. m. 13—5; OklSz. 506; NySz. II, 318). Ez a jelentés még ma is ismert (vö. MTsz. I, 1138—9). Emellett a magyar nyelvterület nagy részén ismert a 'hajfonat' jelentése is (vö. MTsz. uo.).

A *marok* ebben az alkalmazásban eredetileg a levágott gabonának akkora mennyiségét jelentette, amennyi a markokban elfér, később azonban egy ölnyi, vagyis a két karral átfogható gabonamennyiség neve lett; újabban pedig: „*marok* 'annyi búza, amennyit aratáskor a *marokszödő* egyszerre felölel sarlójával'” (OrmSz. 365). Az ilyen markokból kötötték a kévéket: „Az öreg béresnek két felfűzött karja A *markokat* szoros kévékbe takarja” (Csokonai: Művei II, 301*; 1794 körül); „... a *markokat* ... kévékre köti” (Majer I.: A regélő István bácsi; 1871-ből*); „... a legénység egy része kévének szedi a »markot«” (Gyarmathy Zs.: Három leány regénye 107). Általában két marokból lesz egy kévé, de van *négymarkos kévé* is (vö. OrmSz. 365).

Ebből a használatból született a *marokba köt*, *marokba szed* kifejezés, erre már régi szótári adataink is vannak: „Fasciculus . . . colligere in fasciculos manuales: *Markokba kötni*” (PPB. I. 243a); „*Marokba kötöm*: Palmo” (SIMAI, VSzót. II, 152); „*Marokba szedem*: In volam colligo” (SIMAI: i. h. 67).

Volt a *marok* szónak még egy sajtószerű mértékjelölő szerepe, úgynevezett lómértékként is használatos volt a népnyelvben, sőt a XVIII. század végi és XIX. századbéli irodalmi nyelvben is van adat rá (vö. ÉrtSz. IV, 947). HERMAN OTTÓ (A magyar pásztorok nyelvkincese 133) írja: „*Marok* — német: Faust: lómérték, a földtől a *mar* élég; (átlag 10 cm).” Gvadányinál többször előfordul: „A Törököknek lovai . . . leg-inkább 14. *markot* mérnek” (A' mostan folyó török háboru 74; 1790-ből*); „Tizen-öt *markot* ütt [ti. a ló], kétszer-is meg-mérte” (Időtöltés 57; 1795-ből*). A múlt század elejéről való adat: „... egy almás szürke 12 Esztendő 16 *markon* fellül” (Kultsár: Hazai és Külföldi Tudósítások II, 148). — Ironikus színezettel emberi termetre is vonatkoztatták: „... a 16 *markot* nem ütné meg petrezselyem-termeted” (Jakab J.: Falusi lakodalom 27; 1834-ből*); „Nem hiába . . . [az esperes] neve Nagy Samu, mert megüti a tizenhat *markot*, és van neki nyaka, de vastag, miként Luther Mártonnak” (Endródi S.: Petőfi napjai 474; 1848/1911.*). Egy méterrendszerrel szóló századvégi munkában centiméterben megadott pontos méretét is megtaláljuk: „1 *marok* (lómérték) 10.536 centiméter” (Jády József: A méterrendszer 24; 1875-ből). (Ez a lómérték Amerikában és Angliában ma is használatos, vö. ISAAC ASIMOV, Realm of Measure 7.)

5. A *-nyi* mértékképzős *maroknyi* ~ *maréknyi* jelentései:

1. 'amennyi a marokban elfér': „... egy *Maréknyi* Sót tölts a' Borba” (Erdélyi bor-gazda 49; 1800 tájáról*); „De hozhat Alaszkából egy *maréknyi* aranyport is” (Dutka Á.: A nagy kaland 174).

2. 'kevés, kicsi' (ez a jelentésárnyalat gyakoribb): „Vágyamat, melly éggel földdel ére, Most *maroknyi* por temesse be?” (Vörösmarty: Börzsönyben); „Éz a kis világ, Szeged és környéke — apró tanyák, kinnal bérelt, *maroknyi* földek . . . világa . . .” (Sőtér I.: Tisztuló tükrök 31). — „[Petőfi] most egy *maréknyi* por” (Arany: Emlények III, 4); „[ezt] dörmögé egy kis *maréknyi* emberke” (Tolnai L.: A rongyos 156; 1890-ből*); „... az egyes szám harmadik személyében fellépő *-ik* — csak egy *maréknyi* ígéhez járulhat . . .” (Antal L.: A magyar esetrendszer 64).

6. Mértéket jelöl több olyan összetett szó is, amelynek elő-, illetőleg utótagja a *marok* ~ *marék*.

1. Eredetileg mértékjelzői előtag a *marokszéna*, *marokgyapjú*, *marokvessző* összetételekben (vö.: SZD.² 144); „Kerek erdőt járattam *Marok* vesszőt vágattam” (Merényi I.: Er. népm. I, 213; 1861-ből*). Nyilvánvaló a mérték-

jelölés a *marékszám[ra]* kifejezésben is: „Ide *marékszám* kell a czukor!” (Rákosi I.: *Ida* 73; 1883-ból*).¹

2. Utótagként találjuk az *összemarok* ~ *összemarék* kifejezésben: „... ételebe egy *öszve marék* szitaltt hamut [ti.: tégy]” (Festetits Urad. Instr. 296; 1795-ből*; vö. még SzamSz. II, 205).

Az említett kifejezések közül néhánynak összetétel voltát, illetőleg összetételi hovatarozását többen vitatják. Így SZINNYEI JÓZSEF SIMONYinak „A magyar nyelv” című könyve 2. kiadásához írott ismertető bírálatában kétségbe vonja a következő megállapítás érvényességét: „— A többi [ti. a jelzős összetett szók közül] pregnáns kifejezés, vagyis olyan, hogy belé van értve egy-egy közvető szó, melyet elhallgatunk; pl. *ellen-párt* = *ellen(ünk) való párt*, *ösze-marok* = *ösze-fogott marok stb.*” (SIMONYI i. m. 287). SZINNYEI (NyK. XXXV, 443—4) szerint „Az *összemarok* aligha pregnáns kifejezés (= összefogott *marok*), hanem inkább elvonás az *összemarkol* igéből (*markol: marok* ~ *összemarkol: öszemarok*.” Úgy gondolom, hogy itt a két vélemény nem ellentmondó. SZINNYEI helyesen tartja elvonásból létrejöttnek az *ösze-marok* szót, de az elvonás eredménye szerkezetileg éppen olyan összetétel, mint az *által-út*, *ki-út*, melyekről ugyanúgy, mint az *összemarok*-ról SIMONYI (i. m. 286—7) is azt állítja, hogy „... részben analógia termékei”. Az analógia is természetes: mintául a *tele marok*, *üres marok*, *szűk marok* szolgálhatott, ezek már régóta párhuzamosan előfordultak: „Inānis... Inanes redierunt: *Üres marokkal* tértek vissza.” (PPB. I. 294a); „Temesmegye főispánja sok isteni *tele marokkal* részesült abban, minek szeretetreméltóság a neve” (Mátrai B.: *Az élet szinfalai* 163; 1880-ból*); „... takarékosan, *szűk marokkal*,” (MÁRTON, *Lexikon* I, 1064; 1818-ból); „... ebben a korban *szűk marokkal méri* az élet örömeit” (Gyarmathy Zs.: *Beszélyek és apróságok* 321; 1887-ből*). Az *összemarok* nyelvjárásainkban ma is ismert mértéknev, a SzamSz. (II, 205) szerint a jelentése: „... 'összefogott kettős marok'”; példái mind mértékjelölők: „*Egy öszemarék liszt. Aggyál neki egy öszzmarékkal.*” Az OrmSz. (420) ezt írja: „*összemarok, öszzmarék* fn. és mn. 'annyi vmi, amennyi összefogott tenyeremet egyszer megtölti'. *Aggyá* égy *összmarékká*...”

C) A korábban felsorolt összetett szók közül a *marokgyapjú* összetétel voltát viszont HEXENDORF (MNy. LII, 303—4) nem fogadja el: „A *marokgyapjú*... szerintem nem tekinthető összetett szónak. A *marok* ugyanis ebben nem a gyapjúnak egy különleges fajtáját jelöli, hanem mértékjelző: 'egy nyalábra való', 'egy kötegre való'.” A NySz. (III, 1149) adata ebből a szempontból valóban nehezen értelmezhető, mert nem összefüggő szövegből való: „*Marok gyapjú* vagy kender, melyet olajba mártnak: hapsus PPBL.” Kétségtelen, hogy a *marok* jelző mennyiségjelölő szerepben került a gyapjú elé; specializálódott jelentése azonban az összetétellel válásra mutat.

Ezzel szemben a *marokvessző* összetett szó voltát kétségtelennek találja HEXENDORF is (uo.): „A hasonló típusú *marokvessző* összetételként való kezelése már nem igen vitatható. Ha csak szótári adat állna rendelkezésünkre, itt is joggal kételkedhetnénk. A CALEPINUS-kiadás szómutatója például a kifejezés két előfordulását nem egyformán ítéli meg (*marok* alatt 409 és *marokvessző* alatt 421). A rendelkezésünkre álló szövegadatok (NySz. III, 1126) — különösen a *nagy* jelző nélküli JordK.-beli adat — arra vallanak, hogy a szókapcsolat valóban összetétellel vált, sőt az előtag mértékjelzői funkciója

¹ Hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye a régi *marokvas* összetétel (vö. NySz. III, 1023); vö. még: MTsz. I, 1406 és SzamSz. II, 65).

elhomályosult. Érdekes magánlevélbeli adat 1579-ből: »Azt montad, hogy giermek vagiok es *Marok Vefßovel* Meg uerß« (ECKHARDT SÁNDOR, Két vitéz nemesúr levelezése 212). Tájszótárainkban a *marokvessző* nincs meg, de a népnyelvben szórványosan előfordulhat. Egyik szómagyarázatában CSEFKÓ GYULA is alkalmazza (NéNy. II, 122), s zárójelben 'seprő'-nek értelmezi."

7. Igei származék — a többi testrésznévhez hasonlóan — a *marok*-ból is alakult: *markol* 'marokkal fog, szorít, vesz valamit'. Igekötős származékai is gyakoriak: *belemarkol*, *bemarkol*, *emarkol* stb.

8. A *marok* ~ *marék* szó etimológiáját HEXENDORF EDIT tanulmánya (MNY. LII, 304) nyomán eldöntöttnek fogadhatjuk el. A szó eredetére vonatkozó korábbi véleményeket a szerző így foglalja össze: „Eredetét a SzófSz. ismeretlennek mondja, úgy, hogy zárójelben utal a MUSz.-ra. Ebben BUDENZNAK egy kérdőleg megfogalmazott feltevését találjuk (281), amely szerint az erzá-mordvin *morgo* 'Zweig' szóhoz lenne köze a magyar *marok*-nak. Ámbár a két jelentés között az összefüggés levezethető, mégsem tarthatjuk bebizonyítottnak a két szó összetartozását. BUDENZCEL körülbelül egy időben nyilatkozott SIMONYI is (Nyr. V, 148). Ő a vogul *marek* 'szárny' szóra utal, de a »még kétes« eredetű -ék végződésű főnevek közt említi szavunkat. Több kísérlet a szó eredetének megmagyarázására nem történt."

A továbbiakban meggyőzően kifejti HEXENDORF, hogy a *marok* a *mar* ige származéka (uo.): „A *marok* szó a befelé görbülő ujjakkal tartott kézre vonatkozik. Valaminek a megragadásához, szaggatásához, megtépázásához, kaparásához, dörzsöléséhez stb., tehát mindahhoz, ami a kézzel való marás, marcangolás, morzsolás körébe tartozik, mindehhez ilyen kéztartás, illetőleg azilyent másmylenekkel váltakoztatva tartalmazó mozdulatsor szükséges. Felvetődik tehát az a gondolat, hogy a szót a *mar* ige származékának magyarázzuk."

A származtatás alaki magyarázata során megtudjuk, hogy a szóvégi -k-ban már régóta képzőt sejtettek nyelvészeink, és ugyanabba a szócsoportha sorolták, amelybe *hajlok* ~ *hajlék*, *ajándok* ~ *ajándék*-féle szavaink tartoznak (vö. TMNY. 488—9). Ezt a véleményt vallja HEXENDORF is. Végül az alapszó és képzett szó jelentésbeli összetartozásáról ezt írja (uo.): „... a *marok* ~ *marék*: a cselekvés eszközét jelölő szó lehet, tárgyias igéből alakult. A disszimilációs alak kései feltűnése megfelel a képző eredetéről való újabb magyarázatnak. (A képző gazdag irodalmára nézve l. BÁRCZI, TA. 167—8)."

VELCSOV MÁRTONNÉ

A római kori személynévadás kutatása

1. A római birodalom területén előkerült és a szakirodalomban számon tartott latin nyelvű feliratok száma ma már bizonyosan meghaladja a százszázat. A párizsi Année Épigraphique anyagából következtethetően ez a mennyiség évente mintegy félezerrel növekszik. Nem szükséges bizonyítani, hogy ez az óriási forrásanyag milyen sokrétű vizsgálatokat tesz lehetővé. Az igazgató, a hadsereg, a közösségi formák, a történeti földrajz, a vallás stb. valóban tudományos kutatásáról csak azóta beszélhetünk, hogy a feliratok MOMMSEN által kezdeményezett kritikai gyűjtése megindult. A római birodalom néhány további szempontból való vizsgálatához is alapvető források lennének a felira-

tok, ha megfelelő módszer állna rendelkezésre. Így például egyre erősebb törekvés nyilvánul meg a feliratok nyújtotta számszerű adatok értékelésére (életkor, árak és bérek, feliratstatisztikák stb.), ami azért lenne fontos, mert az ókorból statisztikák vagy statisztikailag értékelhető adatok szinte egyáltalán nem maradtak fenn. A feliratok túlnyomó többsége első pillanatra semmitmondónak látszó, sírfelirat vagy fogadalmi oltár, amely a közismert formulákon kívül csupán személynveket tartalmaz. Forrásként csak tömegükben, lényegében statisztikai módszerekkel értékelhetők, akkor azonban páratlan fontosságú társadalomtörténeti forrásokká válnak. Ilyen irányban az utóbbi évtizedek kutatómunkája sokféle és különböző eredményességű kísérletet tett. E változatos szempontú és módszerű kutatások közös vonása az, hogy számukra a legkisebb adategység a személynév, s mivel a birodalom legtöbb tartományának társadalmához szinte egyetlen szöveges forrásunk a feliratanyag, a személynév kutatása a római társadalomtörténet kiemelkedően fontos segéd-tudományává vált.¹ Ma már a különböző vizsgálati lehetőségek és irányzatok eléggé kikristályosodtak ahhoz, hogy jellemezni lehessen őket, s az egyes irányzatok mérlege is megvonható.

2. A római név a régiségtankönyvek hagyományos meghatározása szerint három, nőknél két részből áll.

A *praenomen* a mai keresztnév funkcióját töltötte be, csak férfiak viselték. Nagyon bő számítással sem ismerünk többet ötvennél, mert a hiteles forrásokkal követhető időszakban már csak egy tucat volt használatban (*Caius*, *Lucius*, *Marcus* stb.), a többi pedig vagy igen ritkán, vagy pedig csak egyes nemzetségekben fordult elő (pl. *Opiter* a *Verginius*-oknál, *Vopiscus* a *Julius*-oknál stb.). A császárkorban egyre inkább a családi név része lett, különösen az új polgárok által felvett császári nevek hatására, amelyre még visszatérünk. Épp ezért a *praenomen* megkülönböztető szerepe egyre csökkent, s a II–III. század folyamán teljesen el is tűnt a használatból. A legtöbb III–IV. századi személy *praenomen*-ét már nem is ismerjük: valószínű, hogy nem is volt nekik. — A *praenomen*ek korlátolt számuk és gyakori örökletességük miatt csak kevés tanulsággal szolgálnak. Figyelembe veendő azonban a családok elterjedésének kutatásánál. Egyes családok csak a *praenomen* alapján különböztethetők meg más, azonos családi nevet viselő családtól. Egyes *praenomen*ek pedig bizonyos területi csoportosulást mutatnak, amelyek mögött a helyi lakosság eredeti névadása húzódik meg. Így a *Titus* és *Lucius* nevek gyakorisága Dalmáciában az illír nyelv *Tit-* és *Luc-* (*Lic-*) tövű személynveiben leli magyarázatát.

3. A *nomen gentile* vagy *gentilicium* vagy egyszerűen *nomen* a család (nemzetség) neve, apáról fiúra öröklődik, s csak örökbe-fogadással, esetleg örökség elfogadásával cserélhető másik névre. A *nomen* örökletessége alkalmassá tette a jog szerinti származás jelzésére is. A *nomen* ugyanis nemcsak a vér szerinti származást jelölte, hanem a jogállás eredetét is. A felszabadított rabszolga (*libertus*) a felszabadítás (*manumissio*) aktusával a gazda polgárjogát is elnyerte, s egyben a volt gazda nevét vette föl. A római polgárjoggal megajándékozott „idegen” (*peregrinus*) pedig szintén felvett egy *nomen* és *praenomen*-t, mégpedig többnyire azét, akinek közbenjárására polgárjogot nyert. Innen ered az *Antonius*-ok vagy *Pompeius*-ok nagy száma. A

¹ A személynév kutatás problémáinak legjobb összefoglalása J. ŠAŠEL, *Probleme und Möglichkeiten onomastischer Forschung: Akte des IV. Internat. Kongr. für griech. u. lat. Epigraphik* (Bécs, 1962–1964.) 352–68, további irodalommal.

császárkorban a legtöbb tartományban szinte kötelezően a polgárjogadóma-nyozó császár nomenét vette fel az új polgár. Ilyen módon például mindazok, akik *Titus Flavius* Vespasianus császár alatt kerültek a polgárok közé, a *Titus* és *Flavius* neveket vették fel, s amikor Caracalla császár (211–217.) megadta a birodalom minden szabad lakosának a római polgárjogot (Constitutio Antoniniana), az alattvalók többsége egy csapásra *Marcus Aurelius* lett. Világos, hogy ilyen körülmények között a gyakoribb nomenek egyre kevésbé voltak alkalmasak az egyén megkülönböztető jelölésére. A III. század második felében a *Iulius*, *Claudius*, *Flavius*, *Ulpus*, *Aelius*, *Septimius* és *Aurelius* nomenek (a császárok nomenei) fokozatosan eltűnnek, s hasonló sorsra jutnak valamivel később a többi nomenek is. A késő antik időkben már nem lehet megállapítani, hogy egy római nevet viselő ember nevei közül melyik tölti be a nomen funkcióját. — A nomenek rendkívül sokrétű vizsgálatra alkalmasak. Eredet szempontjából a következőképp osztályozhatók:

Itáliai eredetű nomenek, amelyek valamely itáliai nyelv (etruszk, latin, oszk stb.) családi neveként kerültek be a római névadásba.

Úgynevezett provinciális eredetű, többnyire *-ius* képzővel cognomenből képzett nevek. Az alapul szolgáló cognomen bármely birodalmi nyelvből (kelta, germán, sémi stb.) származhatott.

Helynévből képezett nomenek: különösen közrabszolgák vették fel az ilyeneket a felszabadításkor.

A nomenek vizsgálata azonban további, finomabb osztályozást igényel. Az „itáliai” nomenek közül a császári családok nomenei (*Iulius*, *Claudius*, *Flavius*, *Cocceius*, *Ulpus*, *Aelius*, *Septimius* és *Aurelius*) külön kezelendők, mert viselőik túlnyomó többsége az illető császár alatt nyert polgárjogával együtt szerezte nomenét. — A többi „itáliai” nomen is különféle módokon terjedhetett el a birodalomban: az itáliai család (részleges) elvándorlásával, a család libertusainak megtelepedésével (kereskedőcsaládok előszeretettel építették ki hálózatukat felszabadított rabszolgáikból); helytartók, colonia-alapító szenátorok, seregtoborzó hadvezérek nomeneit gyakran tömegesen vették fel pártfogoltjaik, katonáik vagy a közbenjárásukkal polgárjoghoz jutott provinciális bennszülöttek; egyes gyakori itáliai eredetű nomeneket, mint *Valerius*, *Antonius*, *Aemilius* stb. egyelőre meghatározatlan körülmények között császárkori új polgárok is felvették. (A legismertebb ilyen eset az egyiptomi *Apion*, aki a ravennai flottába való besorozásakor az *Antonius Maximus* nevet kapta vagy vette föl.) — A provinciális eredetű nomenek a legtöbb tartományban csak szórványosan fordulnak elő. Jellemzőek ellenben a galliai és germániai tartományokra, ahol minden jel szerint nem volt szokásban a császári nomenek felvétele. Az új polgárok apjuk nevéből képezték nomenüket, amely azonban nem vált örökletessé. A polgár gyermeke nem apja nomenét viselte, hanem apja cognomenéből képzett új noment vett föl. Ilyen módon a nomen nemzedékenként változott. Mivel e tartományokban előfordult, hogy peregrinusok is jelzővé alakított apanevet használtak, polgárok és peregrinusok szétválasztása olykor nehézségekbe ütközik.

4. A harmadik név, a c o g n o m e n egyes nemzetségekben már igen korán megjelent (pl. *Scipiók*), más nemzetségeknél csak jóval később, általánosság pedig csak az időszámításunk szerinti I. század második felében vált nem volt cognomene pl. a történetíró *Titus Livius*-nak, s kortársai közül több igen előkelő család tagjainak). Bár a cognomen a legkorábbi időkben igen gyakran a nomenhez járuló állandó név volt, mint a *Scipió*-k, *Pisó*-k, *Metellus*-ok stb.

családjában, egyre inkább a praenomen funkcióját vette át, s a császárkorban az egyént megkülönböztető, a mai keresztnév funkcióját betöltő névvé vált. A praenomen, majd nomen elkopása után a cognomen maradt meg egyetlen névként, a későrómai ember neve azonban több, egyenrangú cognomenből állt, s e nevek közül majd az első, majd a második vagy harmadik öröklődött. — A cognomenek felvételében jogi kötöttségek nem voltak. Ennek következtében változatosabbak, s különféle nyelvi, társadalmi, vallási stb. hatásoknak is jobban ki voltak téve. Csak annyiban öröklődtek, hogy a gyermek cognomenét igen gyakran valamelyik szülő cognomenéből képezték, például *Victor*: > *Victorinus*. Mivel az így derivált cognomenek nem bővíthetők a végtelenségig további suffixumokkal, az unoka esetleg újra a tőnevet kapta. Megfigyelhető, hogy egyszerűbb családokban a cognomenek két nemzedékenként visszatérnek; a nagypapa és az unoka cognomene gyakran azonos. Ez igen sok törzsi társadalom névadására jellemző szabály, s különösen a bennszülöttek körében mutatható ki a római birodalomban.

A feliratot állító családok történetében rendszerint épp a feliratállítással egyidejűleg alapvető változás következik be a névadásban, akár polgárjoggal rendelkező, akár peregrinus jogú környezetben. A feliratállítás ugyanis a család romanizálódásának jele, s ez a folyamat a névadásban is megmutatkozik. Bár a cognomenek igen gyakran két nemzedékenként visszatérnek, a barbár (kelta, germán, illír, trák, sémi stb.) névadást a romanizálódás következtében elhagyják, s azontúl latin (esetleg görög) cognomenek öröklődnek. Épp ezért valószínű, hogy sok újonnan felvett latin név a családban használt barbár név fordítása (így lehet magyarázni a punoknál gyakori *Datus*, *Honoratus* stb., a trákoknál gyakori *Valens* és *Vitalis* neveket). A gyakoribb és rendszerint világosabban is eredeztethető névlatinositás azonban a hangzás után történt: a kelta nyelvterületen így terjedtek el a *Ver-* tövű nevek (*Verus*, *Verax* stb.), vö. a *Ver-* tövű kelta nevekkal, mint *Vercinegtorix*, *Vervix*, *Vercombogius* stb. Illír nyelvterületen a *Luc-*, *Lic-* tövű latin nevek válnak ugyanilyen okból gyakorivá. Az ilyen latinositás néha csak a latinos suffixumra szorítkozik, s meghagyja az eredeti tövet: *Anculatus* (Noricumban gyakori kelta név), *Mucianus*, *Dinius*, *Dolens* (trák nyelvterületen). Mivel egyes vidékeken a barbár névadás a feliratállítás kezdeti időszakában még megvolt, igen nagy mennyiségű kelta, illír, germán, trák, pun, szír stb. személynevet tart számon a kutatás, s ezek legtöbbször különféle összeállításokban rendelkezésre is áll. Egyes ókori nyelvek ma ismert szókincsét csaknem kizárólag ezek a személynevek alkotják. A római birodalom európai tartományainak nyelvterületeit e névadás alapján lehet megrajzolni, bár épp a legutóbbi időben figyelemre méltó aggályok merültek fel az eddig követett módszert illetően.¹ Külön vizsgálatra érdemes a névadás romanizációjának menete.

Egyes vidékeken a barbár névadás részben beépült a latinba, „szalonképessé” vált, másutt a feliratállítás korában és szociális szintjén már nyoma vész. Szabályszerűségek mutathatók ki például abban, hogy az új polgár megtartja-e cognomenként barbár nevét (pl. *Titus Flavius Cobromarus*), vagy pedig a római polgárjoggal együtt római hangzású cognoment választ-e

¹ További irodalommal az illír kérdést illetően R. KATIČIĆ, Die neuesten Forschungen über die einheimische Sprachschicht in den illyrischen Provinzen: Symposium sur la délimitation territoriale et chronologique des Illyriens a l'époque préhistorique (Sarajevo, 1964.) 30—58 és E. SWOBODA, Carnuntum seine Geschichte und seine Denkmäler (4. kiad. Graz—Köln, 1964.) 221—2.

(pl. *Marcus Cocceius Matumari filius Florus*). A latin névadáson belül is határozott területi, társadalmi és időbeli csoportosulásokat lehet megfigyelni. A legvésebb kikutatott kérdéscsoport épp ezekkel kapcsolatos. Bár már MOMMSEN felhívta a figyelmet bizonyos tipikus névképzési módokra¹ (pl. Afrikában az *-osus*, *-itta* képzőre), s újabban számottevő kísérletek történtek a birodalom egyes vidékeire jellemző latin névadási típusok meghatározására, megbízható eredményeket csak a teljes római kori onomasticontól várhatunk. Jobb a helyzet egyes társadalmi rétegek jellemző névadását illetően. A rabszolgák és libertusok meglehetősen élesen elkülönülő cognomeneit már többen tárgyalták,² s ma már meglehetősen biztonsággal mutathatunk rá a szenátorok, katonák, orvosok stb. cognomen-típusaira is. A cognomenek korok szerinti jellemzése még a jövő feladata. Egyelőre csak bizonyos általános vonásokat határoztak meg, mint derivált vagy hosszabb nevek százalékos gyarapodását a késői időben vagy pedig néhány tipikus késő antik névképzési módot.³ Fontos szerepe lesz ebben a keresztény névadási szokások elterjedésének is.

5. A praenomen, nomen és cognomen hármasságából adódó névrendszert nevezzük *tria nomina* nak, amely azonban szigorúan véve csak az i. sz. II. századában volt általánosan jellemző. A háromnevűséget (pl. *Marcus Tullius Cicero*) annyira nem tekintették szabályszerűnek, hogy csak a görögök figyeltek fel rá a II. században, s maguk a rómaiak a három névelemnek sem sorrendjére, sem terminológiájára nem ügyeltek különösebben. Az előkelő származás jele pedig épp a háromnevűség időszakában a polyonymia volt, például *Sosius Priscus*-nak, a 169. év egyik konzuljának 38 neve volt, ebből 4 praenomen és 10 nomen.

A *tria nomina* rendszerébe illeszthető névadás a római polgárokra jellemző névadási forma volt. Mivel a római birodalom területén igen nagy, bár csökkenő számban éltek római polgárjoggal nem rendelkező szabadok (peregrinusok) és rabszolgák, s ezek feliratokon is igen gyakran szerepelnek, a római kori névadásnak szerves része a jogilag és etnikailag nem római elemek névadása is.⁴

A peregrinusoknak szabályszerűen csak egy nevük van, amelyhez a genitivusba tett apanév járul. Nagymúltú görög városok vagy Duna vidéki barbár törzsek tagjai egyaránt így nevezik meg magukat: *Περικλῆς Ξανθίππου υἱός* vagy *Nertomarus Irducissae filius*. A *υἱός* vagy *filius* kitétele nem szabályszerű, s ezért a peregrinust nem mindig lehet megkülönböztetni a rabszolgától, aki a gazdája nevét tette egyetlen neve után genitivusba, s a *servus* megjelölést gyakran elhagyta. Egyes törzseknél helyi fejlődés vagy római hatás eredményeképpen a peregrinusok egynevűsége megszűnőben volt. A többnevűség létrejöttét nem mindig tudjuk lenyomozni. Világosabb az eset akkor, ha az apanévből jelzött képeznek: például *Casata Magiona* voltaképp *Casata Magionis filia*. Egyes dalmáciai illír törzseknél azonban olyan bonyolult két- és háromtagú névadást találunk,⁵ amely a római háromnevűséggel rokon anélkül, hogy római polgárokat jelölne.

¹ TH. MOMMSEN, *Cognomina Africana*: *Ephemeris Epigraphica* IV, 520–4.

² Így például irodalommal M. L. GORDON, *The Nationality of Slaves under the Early Roman Empire*: *Journal of Roman Studies* XIV (1924.), 93–111.

³ Így A. MÓCSY, *Zur Bevölkerung in der Spätentike*: in *G. Alföldy Gesellschaft und Bevölkerung der römischen Provinz Dalmatien* (Bp., 1965.) 212–26.

⁴ Minderről MÓCSY A., *A római polgár nevééről*: *AntTan.* XII (1965.), 39–45.

⁵ E névadással D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ foglalkozott számos tanulmányában, különösen „*Hirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*” (*Vjesnik za archeologiju i*

Láthatjuk, hogy a római névadás messzemenően jogi szempontokat követett. A személyes jogállás a római polgár teljes nevének további részleteiben is kifejezésre jutott. A római polgár teljes neve így hangzott: *Caius Iulius Cai filius Claudia tribu Savaria Maximinus*. A nomen után a filiáció jelzi a szabadszületést. Libertusoknál az apa neve helyett a volt gazda (patronus) praenomenét adják meg, s *filius* helyett *libertus* áll. A *tribus* a római polgárjog kétségtelen jele (eredetileg választókerület, a császárkorban már csak személyjogi jelentősége van). A *tribus* után jelölték az *origot*, azt a várost, amelynek a római polgár szükségképpen polgára. Az ilyen teljes névforma csak feliratokon és okiratokon fordul elő, irodalmi szövegekben soha. Feliratokon sem kötelezően teszik ki, a II. század közepe után egyre ritkábban találkozunk vele. Valószínűleg tudatos archaizálás és konzervatív tüntetés az, amikor a késő antik időkben egyes itáliai vagy afrikai városok feliratain még mindig ezt a nyolcrészes névformát alkalmazzák.

6. A római kori névadás e vázlatos ismertetése meggyőzhetett arról, hogy több tényező szerencsés összejátszása folytán a római kori forrásokban óriási számban ránk maradt személynévek páratlan forrásértéket képviselnek, sőt néhány alapvető történeti kérdés vizsgálatához épp ők alkotják az egyetlen vagy a legfontosabb forrást. Ennek ellenére csak a legutóbbi időkben ismerték fel igazán a római név kutatásának ilyen irányú lehetőségeit. Azok a kísérletek, amelyeknek tanúi és résztvevői lehetünk, különféle irányban, különféle módszerekkel fogtak a munkához, s egymást mind a módszerek, mind pedig az eredmények tekintetében némileg kiegészítik.

A legnagyobb múltra azok a gyűjtések tekinthetnek vissza, amelyek egy többé-kevésbé jól elhatárolható nyelv vagy nyelvcsoport szókészletének összeállítását célozzák. Mivel a római birodalom népeinek nyelve nagyrészt nem maradt ránk összefüggő szövegekben, rekonstrukciójuk elsősorban azoknak a tulajdonneveknek segítségével végezhető el, amelyek az illető nyelvből eredeztethetők. Ezzel meg is határoztuk e névgyűjtemények korlátait. A kérdéses nyelveket beszélő őslakosság szállásterületeit antik szerzők közvetlen adatai alapján nem mindig lehet pontosan körülhatárolni. Pontos körülhatárolást a tulajdonnevek, mégpedig inkább a kellően megrostált személynévek, mint a nyelvről nyelvre öröklődő helynevek alapján adhatnók. Egy adott nyelv névanyagát azonban csak a szállásterület ismeretében különíthetjük el. A kelta szókincs hatalmas gyűjteményét¹ épp azért használhatjuk ma is nyersanyagként, mert úgyszólván szemponttalanul minden olyan nem latin vagy nem görög nevet megtalálhatunk benne, amely a kelta vándorlások által érintett területeken egyáltalán előfordul. Ugyanakkor erősen kétséges, hogy egy nagyon szigorú nyelvészeti rostálás után összeállított névgyűjtemény nem vezet-e félre bennünket egyrészt azért, mert tévesen konstruált hangtörvényekre alapítva idegen anyagot is felvett, másrészt pedig épp téves konstrukciók következtében odatartozó anyagot mellőzött. Így például H. KRAHE ma is használt illír névkatalógusában² kétségtelenül sémi (szír) neveket is találunk, mert az összetett nevek két tagja bizonyos módosításokkal meg-

historiju dalmatinsku 52 [1935—1949.] Prilog II), és legutóbb „Problemi romanizacije ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku: in Symposium sur les Illyriens a l'époque antique (Sarajevo, 1967.) 139—56.

¹ A. HOLDER, *Alt-Celtischer Sprachschatz I—III.* (Lipce, 1896—1917.).

² H. KRAHE, *Die alten balkanillyrischen Personennamen* (Heidelberg, 1925.).

található illír nyelvterületen, és maga a név nem mond ellent az illír nyelv KRAHETŐL feltételezett törvényeinek. Nem mindig célravezető az sem, ha a forrásokban kifejezetten valamely nép tagjaiként szereplő személyek neveiből indulunk ki. A kvád (tehát germán) *Vannius* király neve például egyebütt többször is előfordul, s ezek alapján keltának kell tartanunk. Ilyen körülmények között egyes nyelvek névanyagának összeállításánál többféleképpen járhatunk el. A HOLDER-féle anyagösszeállítások, bár nyersanyagként igen jó szolgálatot tesznek, nem viszik előre a kérdés megoldását. Nem vezetett eredményre a KRAHE, MAYER, DETSCHEW és mások által követett eljárás sem, amely a feltételezett nyelvterület teljes nem latin és nem görög névanyagából lezárt névadási sajtások alapján adott egy körülhatárolt illír, illetőleg trák szókincset.¹ R. KATIČIĆ módszere² abból áll, hogy csakis azokat a neveket veszi figyelembe, amelyek egy körülhatárolt területen többször, azon kívül pedig nem, vagy kimutathatóan idegen személyek neveiként fordulnak elő; több azonos elterjedésű ilyen név lehetőséget nyújt egy „névterület” feltételezésére, s e névterületek névadási sajátosságai vezetnek el az egyébként ismeretlen nyelvterületek elhatárolásához. Ez a nagyon igényes módszer azonban többnyire azon bukik meg, hogy a forrásainkból ilyen módon kihámozható névanyag rendkívül kicsi. Egy-egy ilyen névterület alig áll egy tucattól több névből, ami akkor is kevés, ha — mint joggal feltételezhető — a törzsi keretek között élő népek névkincse szegényes volt.

A legutóbbi névgyűjtemények³ épp ezért nem egy adott nyelv feltehető szó- és névkincsének összeállítását célozzák, hanem egy geográfiai vagy politikai terület egység (pl. egy tartomány) teljes „primitív” névkincsét katalogizálják, számolva azzal, hogy a feldolgozott terület egyetlen nagy nyelvterület kisebb része (pl. Gallia a kelta nyelvterületben), vagy több nyelvterület határai futnak rajta keresztül (pl. Pannoniában). Előbbi esetben a kellően megrostált anyag olyan megbízható alapot nyújt, amely az utóbbi esetekben már a szétválasztáshoz is bizonyos kiindulás lehet. Alapvető követelmény azonban, hogy a kiválogatott névanyag csakugyan a helyi őslakosság névanyaga legyen. A legfontosabb ezért a körülmények kimerítő elemzése minden egyes név minden előfordulásánál.

7. Jóval rövidebb múltra tekinthet vissza a latin nyelvű névadás kutatása. Általánosan elterjedt a nézet, hogy a római névadás uniformitásában a romanizáció nivelláló hatása érvényesült. Még ma is meglehetősen ellenérzéseket vált ki minden olyan kísérlet, amely a latin névadás térbeli és időbeli sajátosságait igyekszik megközelíteni; különösen, ha a cognomenekre alapítja vizsgálatát. Mivel mindig is köztudott volt, hogy egy adott nomen felbukkanása valamely tartomány feliratos anyagában nem tetszőleges névválasztás eredménye, az italikus eredetű nomenek elterjedését a birodalomban több munka is értékesítette az itáliai kereskedők megtelepedésének, a korai kolonizációnak és a polgárháborúk hadseregének kutatásánál. Fontos kísérletek történtek a nomenek alapján egyes tartományok italikus telepeseinek vizsgálatára is.⁴ Különös módon azonban csaknem teljesen mellőzték a császári nomenek érté-

¹ D. DETSCHEW, *Die thrakischen Sprachreste* (Bécs, 1957.). A. MAYER, *Die Sprache der alten Illyrier* (Bécs, 1957—1959.).

² L. itt 2. j.

³ Így: L. ŽGUSTA, *Kleinasiatische Personennamen* (Prága, 1964.); M. L. A. FIRMAT, *La Onomastica Personal Primitiva de Hispania* (Salamanca, 1966.).

⁴ C. DAICOVICIU, *Gli Italici nella provincia Dalmatia: Ephemeris Dacoromana V* (1932.); M. PAVAN, *Ricerche sulla provincia romana di Dalmazia* (Velence, 1958.).

kesítését a polgárjog-politika tanulmányozásánál, holott az igen pontosan követhető épp e névadási szokás alapján.

A cognomenekkel szemben, mivel azok önkényes névválasztás eredményei a legutóbbi időkig szkeptikus volt a nomenekkel egyébként behatóan foglalkozó kutatás. Első pillanatra csakugyan nem csábító a sok *Maximus*, *Probus*, *Firmus*, *Crescens* stb. összegyűjtése pusztán azért, hogy végül is a név általános elterjedését állapíthassuk meg, vagy jobb esetben tartományonként százaléokban kifejezhető csekély eltéréseket mutathassunk ki. — A nevek túlnyomó többségét azonban nem ezek a színtelen nevek alkotják. A latin cognomeneknek legalább fele egyes tartományokra vagy tartománycsoportokra jellemző, amit a Corpus Inscriptionum Latinarum névindexeinek statisztikus feldolgozása eléggé bizonyít. Még markánsabban jelentkezik ez a területi csoportosulás akkor, ha egy név központi elterjedésének határain kívüli, szórványos felbukkanásait alaposabban szemügyre vesszük, és nem elégszünk meg az indexek alapján kiszámítható százalékos eltérésekkel. A szórványos előfordulások ugyanis igen gyakran olyan kivételek, amelyek a szabályt erősítik; például az afrikai *Datus* név Afrikán kívüli előfordulásairól a legtöbbször egyéb ismérvek alapján kimutatható, hogy elvándorolt afrikaiak viselik. Még a színtelen nevek esetében sem mindig hiábavaló az ilyen elemzés; például egy salonai feliraton szereplő házaspár a lényegében színtelen, bár százalékosan afrikai túlsúlyt mutató *Fortunata* és *Saturninus* neveket viselte. Gyermeüknek az *Africanus* nevet adták.

Nem nagyon élt eddig a kutatás azzal a lehetőséggel sem, hogy nomen és cognomen együttesen vegyen figyelembe. Aquincumból régóta ismert egy sírkő, amelyen *Secconius Paternus* neve olvasható. A két név önmagában nem sokat árul el, a *Secconius* azonban galliai—germániai típusú, *Paternus* pedig némi nyugati csoportosulást mutat. Együttesen a két név már biztossá teszi, hogy viselője nyugati eredetű s így magyarázatot nyer az egyébként ismeretlen, nyilván hibásan írt eredetmegjelölés is: *Nemes*(. . .), amely *Nemausus* vagy egy *Nemet-* tövű galliai helynév. Egy másik (aquincumi feliraton *Nundinius Optervius med(icus)*-t olvastak. Sikerült kideríteni, hogy a *Nundinius* nomen az *Offentina* tribusba sorolt Mediolanum városban volt gyakori, a *-tervius* töredék pedig feltehetően az Észak-Itáliában gyakori *Tertullus* cognomen elírása. Világos ezek után, hogy a név olvasása helyesen: *Nundinius Of. Tertullus Med(iolano)*. Ilyen aprólékos elemzésekkel sok névről ki lehet mutatni, hogy szórványos elterjedésük a központi elterjedési területről származó emberektől ered. Lényegében ilyen elemzéseket végzett az utóbbi években J. ŠAŠEL,¹ aki egyes nomenek és cognomenek előfordulásait birodalmi méretekben vette vizsgálat alá. Módszere példamutató minden hasonló névizsgálat számára, egyben azonban rávilágít arra is, hogy egyes nevek elterjedésének bármily alapos lenyomozása még mindig nem teszi lehetővé, hogy a nomen + cognomen egységből adódó további tanulságokat is felhasználhassuk.

8. Minden amellettszól tehát, hogy alapvető feladat volna a római birodalom teljes onomasticonjának kidolgozása. Azonban addig is, amíg ez nem áll rendelkezésre, egyéb módokat kell találnunk a névkutatás lehetőség szerinti helyes módszereinek kidolgozására nem utolsósorban azért, hogy az onomasticonhoz kellő tapasztalatok birtokában lehessen hozzáfogni. A német akadémia müncheni Thesaurus Linguae Latinaeje annakidején már elindította

¹ J. ŠAŠEL, Caesernii: Ziva Antika X. (1960.) és Barbii: Eiréné V. (1966.), továbbá itt 1. j.

a maga latin onomasticonját, amely azonban többek között épp a módszerbeli bizonytalanságok következtében az ábécé első betűinél megrekedt. Sajnos, csak az első tájékozódásra alkalmas I. KAJANTO hatalmas szorgalommal összeállított új cognomen-katalógusa,¹ amely, bár az adatok statisztikus értékelésére is törekszik, épp a területi csoportosulásokat hagyja figyelmen kívül.

A reménybeli onomasticon előmunkálataihoz leginkább az a módszer látszik célravezetőnek, amelyet a magyar kutatás alkalmazott Pannonia,² Dalmácia³ és Moesia Superior⁴ tartományok lakosság- és társadalomtörténetének megrajzolásához. Lényege az, hogy az adott tartomány teljes személynévanyagát gyűjti fel tekintet nélkül a biztos vagy feltételezhető nyelvi hovatartozásra. Külön katalógusban csoportosítja a nomeneket és a cognomeneket (ideszámítva a rabszolgák és peregrinusok neveit is), messzemenően figyelembe veszi minden egyes név előfordulásának társadalmi-történeti körülményeit, a vele együtt megnevezett emberek neveit, s a nomenekből és cognomenekből adódó lehetőségeket együttesen értékeli. Igyekszik megállapítani a név eredetét, meghonosodásának körülményeit, társadalmi és etnikai hovatartozását stb. A személynév e módszer számára természetesen „csak” történeti forrás, amely a tartomány feliratot állító (tehát szociálisan és politikailag vezető) rétegének összetételéhez nyújtja az adatokat. Természetes, hogy a névanyagot, amelyet egyelőre semmilyen egyéb biztos kritérium alapján sem csoportosíthatunk, egy történeti és földrajzi elegység keretein belül kell vizsgálnunk a teljesség igényével. Egyes kisebb területegységek névanyaga is vezethet meglepő új eredményekre (így pl. H. G. PFLAUM néhány afrikai város nomen-anyagából a korai kolonizáció néhány mozzanatát hámozta ki,⁵) de ilyen esetekben mindig fennáll a veszély, hogy valamely jelenség általánosabb érvénye elkerüli a figyelmünket. Ez történt például akkor, amikor Intercisa (Dunaújváros) bennszülött névanyagával kapcsolatban felmerült viselőinek noricum eredete. A teljes pannoniai névanyagból ellenben kiderült, hogy az egész tartomány kelta névadását erős noricum kapcsolat jellemzi,⁶ amely néhány évszázaddal korábban lezajlott kelta népmozgalmakra vezethető vissza. Csak egy tartomány teljes névanyaga adhat megbízható felvilágosítást a helyi lakossággal szemben követett polgárjogpolitikáról. Tartományi keretekben ugyanis már kiküszöbölődnek azok a hibalehetőségek, amelyek akár egy kisebb terület teljes anyagából, akár pedig egyetlen császári nomen elterjedésének elemzéséből adódhatnak, amikor nincsen mód összehasonlításra. Világos ugyanis, hogy a nagyszámú *Iulius* vagy *Claudius* csak akkor bizonyíthatja egy tartományban a *Iulius*—*Claudius* dinasztia polgárjogadásait, ha e nome-

¹ I. KAJANTO, *The Latin Cognomina* (Helsinki, 1965.).

² A. MÓCSY, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen* (Bp., 1959.); L. BARKÓCZI, *The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian*: *ActaArch.* XVI (1964.).

³ G. ALFÖLDY, *Gesellschaft und Bevölkerung der römischen Provinz Dalmatien* (Bp., 1965.); csak az értékelő részt tartalmazza, a névkatalógus még nem jelent meg.

⁴ A. MÓCSY, *Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Moesia Superior*: *ActaArch.* XI. (1959.) és *Moesia Superior romanizációja* (kézirat, 1967.).

⁵ H. G. PFLAUM, *Remarques sur l'onomastique de Castellum Celtianum*. in *Caruntina*, hg. E. Swoboda (Graz, 1956.) és *Remarques sur l'onomastique de Cirta*: in *Limes-Studien* (Basel, 1959.).

⁶ SZABÓ M., *Néhány nyelvészeti szempont a pannoniai kelta személynévanyag vizsgálatában*: *AntTan.* X (1963.) és *A pannoniai kelta személynévanyag vizsgálata* *ArchÉrt.* XCI. (1964.).

nek viselőinek cognomenai a helyi lakosságra jellemzőek, s ha a *Iulius* és *Claudius* nevet viselők mellett kimutathatók megfelelő számban a későbbi császárok helyi polgárjogadásai is. Ellenkező esetben csak arról lehet szó, hogy későbbi bevándorlásokkal került e két nomen a tartományba, s ilyen esetben az általuk viselt cognomenek megítélése is módosul.

E módszernek kétségtelen hátránya, hogy míg a tartományon belül a lehető legnagyobb részletességgel vizsgálja a neveket, addig ugyanezeket a neveket a tartományon kívül csak nagyon globális szempontokkal veheti figyelembe. Ideálissá akkor válhatnék ez a módszer, ha minden egyes tartomány névadását azonos módon feldolgozhatnók.

9. Kétségek nem is erről az oldalról hangzottak el. A legsúlyosabbnak látszó kétségek¹ csak részben érintik a névkutatást, mert a források reprezentációs értékét vonják kétségbe. A feliratos anyag természetének, társadalmi jellegének pontosabb körülhatárolásával e kétségek könnyen elháríthatók. További bizonytalanságok elsősorban abból adódtak, hogy a hasonló korábbi kísérletek részben a módszer kidolgozatlansága, részben a kitűzött cél egyoldalúsága miatt nem lehettek sikeresek. J. SCHARF² harminc évvel ezelőtt a rajnai tartományok lakosságának történetét vizsgálta a nyelvi hovatarozás szerint szétválasztott névanyag statisztikáira építve, KERÉNYI ANDRÁS³ pedig a dákoromán kontinuitás vitájához járult hozzá a dák névadás dáciai nyomainak felkutatásával (külön csoportokat állított fel minden nyelv névanyagából). Mindketten megelégedtek egy eleve feltételezett nyelvi szétválaszthatóságra alapított statisztikával.

A római névkutatás további feladatait két irányban jelölhetjük ki:

1. A személynévanyag teljes felgyűjtésén alapuló részletes és komplex vizsgálata egy tartomány határai között.
2. A névadás tartalmi és formai vizsgálata a személyi joghelyzet, a vallás és a társadalmi körülmények szempontjából: a különféle névformák és nevek rang-, jogállás-, vallás- és korjelző szerepe.

MÓCSY ANDRÁS

Szentendre neve

1. A Duna-kanyar déli kapujában egy régi településű kisváros hívja fel magára a figyelmet. A rómaiak idejében *Ulcisia Castra* volt a neve, ma *Szentendre*.

Környékén az emberi településnek a kőkorszaktól kezdve vannak nyomai (vö. NAGY GÉZA, Budapest és vidéke az őskorban. 1901. 97), de a mai város magvát alkotó Várdomb benépesedése csak i. e. háromszáz évvel kezdődött. Név szerint ismert őslakói az illírek voltak, akiket hamarosan magába olvasztott a kelták eraviszkusz törzse (NAGY LAJOS: ArchÉrt. 1943: 96). Az illír települést valószínűleg *Ulk*-nak nevezték (NAGY LAJOS: ArchÉrt.

¹ E. SWOBODA: *Gnomon* XXXIV (1962.), 387—94 és K. KURZ, *Gnoseologische Betrachtung über die sogenannte statistisch-epigraphische Methode: Listy Filologické* LXXXVI (1963.), 207—22. Mindkét bírálat a „magyar módszer”, különösen pedig alulírott ellen irányul. Vö. A. MÓCSY, *Provinzbevölkerung und ihre Inschriften: ActaArch. XV* (1963.), 427—30.

² J. SCHARF, *Bevölkerungsgeschichte der Rheinlande auf epigraphischer Grundlage* (Berlin, 1938.).

³ KERÉNYI A., *A dáciai személynevek* (Bp., 1942.).

1930: 243), amely a germán *Wulk ~ Wulf ~ Wolf* szóra vezethető vissza. Ebből keletkezett a Várdombtól délre, a Bükkös patak torkolatánál fekvő római erőd latin neve: *Ulcisia Castra* (Itin. Antonini 266), amely az illír szó alapján *Farkasvár*-nak mondható. A tábort később Nagy Konstantin császár (306–337.) iránti tiszteletből *Castra Constantia* (Not. Dignitatum, occ. XXXIII, 34., Corp. Descrip. Lat. III, 15172) néven is emlegették (vö. OPOLCZER JÚLIA, Szentendre település-földrajza. 1938. 16–7).

A régészeti kutatások bebizonyították, hogy ezt a római tábort nemcsak az avarok (vö. NAGY TIBOR: ArchÉrt. 1942: 272), hanem a honfoglaló magyarok is megszállták (vö. MAKKAI LÁSZLÓ, Pest megye története... 1958. 61). Nagyon valószínű, hogy a magyar településnek két góca volt, a Várdomb és a római erőd környéke. A középkori Szentendre tehát a Dunába ömlő Bükkös patak két oldalán levő védelmi háromszögben alakult ki, ahonnan a Pilis hegység lábához simulva legyezőszerűen terjeszkedett tovább.

2. Magyar nevének keletkezését homály borítja. A hagyomány szerint kapcsolatban van Szent *Andronicus* személyével, aki állítólag Pannóniának volt a püspöke; a püspök görög eredetű nevét a latin népek *Andreanus*-nak ejtették, s ebből lett a helység magyar neve: *Szentandrás*, később pedig *Szentendre* (vö. VAJDA ISTVÁN, Szentendre. A Pest Megyei Hirlap különkiadása X, 73). Ez a népetimológia nyelvészeti szempontból hibás, történelmi szempontból meg tévedésen alapul. *Andronicus* ugyanis Szent Pál apostolnak volt a fogolytársa, és az I. század közepén élt, amikor Pannóniában a kereszténység terjesztéséről még szó sem lehetett.

A város történetével többen foglalkoztak, de nevének eredetét csak néhányan kutatták. Ezek abból indultak ki, hogy I. Endre királyunk (1047–1060.) két kolostort alapított: „*Tychonium et iuxta Visegrad*” (vö. BATTYÁN IGNÁC, S. Gerardi ep. Chanadiensis scripta et acta. 1790. 352). Az előbbit a bencés szerzeteseknek adta 1055-ben, és Szent Anyos (Anianus) tiszteletére szentelték (ERDÉLYI LÁSZLÓ, A tihanyi apátság története. 1908. I, 6–7), aki az életveszélyben forgó királyok égi pártfogója volt a középkorban. Az utóbbinak pontos helyét régebben nem ismerték. Ezért egyesek a „*iuxta Visegrad*” adatot úgy értelmezték, hogy a kolostor Szentendrén volt, amelyet I. Endre 1055 után alapított, és saját védőszentjéről, Szent Andrásról nevezett el. De orosz származású felesége kedvéért Vazul-rendi görög szerzeteseket, bazilitákat telepített bele. Így vélekedett SÖRÖS PONGRÁC (Az elenyészett bencés apátságok. 1912. 47), SZTRIPSZKY HIADOR (Jegyzetek a görög kultúra... 1913. 22), HÓMAN BÁLINT (MTört. I [1941.], 283), és mások.

Ezek adataiból OPOLCZER JÚLIA azt a következtetést vonta le, hogy Szentendre névadója ez a bazilita kolostor volt: „A kolostor, mint művelődési centrum körül élénkebb kereskedelmi élet indul meg... Az így létesült település felveszi a kolostor nevét. Innen a neve: Szentendre.” (I. m. 20.) OPOLCZER tetszetős elmélete közvetlenül a második világháború előtt látott napvilágot. A fő forrása, SÖRÖS munkája pedig az első világháborút megelőző évekből való. Mind a kettőnek alapvető hibája, hogy a szerzők CZOBOR BÉLA ásatásainak a MOB-nál nyilvántartott és később közzé is tett (vö. LUX KÁLMÁN, Visegrád vára. 1932. 33–4) eredményeit nem használták fel. Pedig ezekből nyilvánvaló, hogy a bazilita kolostor alapfalait már 1894-ben megtalálták Visegrádon, a mai SZOT-üdülő területén. (Vö. HÉJJ MIKLÓS, Visegrád. 1957. 10.) OPOLCZERÉK elméletét tehát megcáfolták a tények, mielőtt még megszületett volna.

3. A másik felfogás hívei a valóságnak megfelelően állították, hogy a kolostor Visegrádon volt. Ebbe a csoportba tartoznak: FÉNYES ELEK (Geogr. 1837. II, 409); RUPP JAKAB (Mg. helyr. tört. 1870. I, 48); GALGÓCZI KÁROLY (Pest m. monogr. 1876. III, 97); REISZIG EDE (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. Szerk. BOROVSKY. É. n. I, 162); KARÁCSONYI JÁNOS (A görögkath. magyarok eredete. 1924. 13); MORAVCSIK GYULA (Bizánc és a magyarság. 1953. 60); GYÖRFFY GYÖRGY (Művészettörténeti Értesítő 1956: 282); MAKKAI LÁSZLÓ (i. m. 69).

Az utóbbi véleményt fogadta el Szentendre nevének legelső magyarázója, SZOFRICS PÁL (Momentumok ... 1903.). Szerb nyelvű munkájában lehetségesnek tartja, hogy a kolostornak filiája volt ezen a helyen, és ezért lett a helység neve *Szentendre* (l. a szentendrei múzeumban levő gépelt fordítás 3. lapján). A legújabb elgondolás alapján pedig úgy keletkezett a *Szentendre* helységnév, hogy: „A kor szokása szerint egy-egy kolostor védőszentje mintegy a környező vidéket is birtokába vette, s a védőszent nevét a visegrádi kolostortól délre is kiterjesztették” (SOPRONI SÁNDOR—DR. BOROS LAJOS—SZOMBATHY VIKTOR, Szentendre 29; lényegében ugyanezt olvashatjuk a 2., átdolgozott kiadásban is: i. m. 31).

SZOFRICS véleményét még nem cáfolták meg a tények. Megnyugtatónak azonban nem mondható, mert Szentendre területén semmiféle kolostornak nincs nyoma. Még a városon kívül levő, de „sokat ígérő” Hunka-dombon is (Ppk. könyvt. Letopisz évk. 1854. 89) római őrtorony maradványai láthatók. Középkori kolostorra emlékeztető leletek eddig nem kerültek elő. (SOPRONI SÁNDOR szóbeli közlése.) Viszont RÓMER FLÓRISnak a MOB-nál őrzött kézírata szerint a Hunka-dombon Szent György temploma állott a középkorban.

4. Szerintem SOPRONIÉK elgondolása is téves, mert az adatokból az látszik, hogy *Szentendre* nem kaphatta nevét a visegrádi bazilika kolostortól.

A) Az események időrendje miatt. Szent István az 1009-i oklevélben felsorolja a veszprémi püspöknek adományozott falvakat: „... in comitatu Wsagradiensis civitatis villam unam sitam super Danubium, latere ex cuius dextro rivus, (qui) Apurig nuncupatur, discurrit...” (GYÖRFFY GYÖRGY: TörtSz. 1960: 534). A felsorolt falvak azonosítását KARÁCSONYI JÁNOS végezte el. Szerinte: „... a Duna mellett, Visegrád megyéjében fekvő falu a mai Szentendrével egy” (KARÁCSONYI, A magyar nemzet áttérése ... 1927. 33). Ugyanígy nyilatkozott BALANYI GYÖRGY (Szent István Emlékkönyv. 1938. I, 344) is: „Visegrád megyében egy, a Duna és Apurik (Egerug, Egregy) patak közt fekvő falu, mai értelmezés szerint Szentendre.” Ebből az adatból nyilvánvaló, hogy Szentendre az államszervezés idején már falu volt. A nevét tehát nem kaphatta a visegrádi bazilika kolostortól, amelyet fél századdal később alapítottak.

B) A visegrádi bazilika kolostort most és hajdan is több kisebb település és két falu választotta el Szentendrétől. Nem látszik tehát valószínűnek a névátadás (vö. KARÁCSONYI: KatSz. 1927: 16), annál is inkább nem, mert az egyik királyi, a másik pedig egyházi birtokon volt. Hazai történelmünkben nincsen adat arra, hogy egy kolostor nevet adott volna más földesúr tulajdonában levő és tőle minden tekintetben független településnek.

C) II. Endre királynak III. Honorius pápához írott leveléből tudjuk, hogy a kolostor: „... grecos habet monachos et habit ab antiquo...” (MonRomVespr. I, 54). De a görög szerzetesek vezetése alatt annyira tönkrement mind anyagi, mind szellemi téren, hogy a feltámasztására nem volt

remény. A romlás okai közül a király csak azt említi, hogy a baziliták nem beszélik a szomszédos plébániák nyelvét. Ezért latin szertartású szerzeteseket kér a pápától, és a pápa a bazilita kolostort 1221-ben bencés apátsággá szervezte át (THEINER, *MonHistHung.* I, 29). Az ilyen állapotok természetesen nem voltak alkalmasak arra, hogy a kolostor kiterjessze jogkörét a tőle eléggé távol fekvő Szentendrére.

D) A visegrádi bazilita kolostor családi jellegű volt. Tehát olyan, mint a mai Szigetmonostor templomának őse (vö. GYÖRFFY GYÖRGY, *A szávaszentdemeteri görög monostor . . .* 1953. 85). A király azért építette, hogy kielégítse feleségének és orosz kíséretének vallási igényeit (vö. KARÁCSONYI i. m. 13), és annyira a sajátjának tekintette, hogy anyagiakkal is az udvar látta el. Talán ez a magyarázata annak, hogy a kolostornak — a Csepel-szigeten levő Szöllöst kivéve — máshol nem voltak birtokai (vö. MAKKAI i. m. 69).

Összegezve: az időrendi, a helyrajzi és a művelődéstörténeti adatok, valamint a kolostor jellege alapján megállapíthatjuk, hogy *Szentendre* nem a visegrádi bazilita kolostortól kapta a nevét. A város nevének eredetét tehát máshol kell keresnünk.

5. Köztudomású, hogy a középkorban a szentek nevét viselő helységeket a saját templomuk védőszentjéről nevezték el (vö. KNIEZSA ISTVÁN: *Nyelvtudományi vizsgálatok.* 1960. 20). Szerintem így történt *Szentendre* esetében is. Bizonyítékaim a történelem és a nyelvészet köréből valók.

A mai plébániatemplom történetét Cs. TOMPOS ERZSÉBET írta meg (*A szentendrei plébániatemplom építéstörténete.* 1959.). Munkája az 1959-ben megindult műemléki felújítással kapcsolatos kutatások alapján készült. Régészek állapították meg, hogy a templom egyes részeinek eredete a román kor késői szakaszába, a tatárjárásig nyúlik vissza (vö. i. m. 144). De lehetséges, hogy már a tatárjárás előtt is megvolt. Ezzel a feltevessel sem alaprajzi elrendezése, sem korai részletformái nem állnak ellentétben (vö. HORLER MIKLÓS, *Szentendre.* 1960. 23).

A régészeknek ez a feltevése az oklevelek alapján valóságnak mondható. Hiszen az 1009. évi oklevélből tudjuk, hogy Szentendre az államalapítás idején már falu volt. Szent István törvényei pedig előírták, hogy: „Tíz falu építsen egy egyházat és javadalmát is adja meg” (ERDÉLYI LÁSZLÓ, *Magyarország törvényei.* 1942. 28). Az a tény, hogy Szent István a Duna-kanyar falvai közül Szentendrét adta át a veszprémi püspöknek, azt is bizonyítja, hogy egyházas hely volt, vagy hamarosan azzá lett. A faluadományozások célja ugyanis aligha lehetett más, mint tizedszedő központok létesítése az egyházmegyének a püspöki székhelytől távol eső részein (vö. HOLUB JÓZSEF, *Egy dunántúli egyházi nagybirtok . . .* 1943. 9). Az ilyen jelentős helyeket pedig templom nélkül elképzelni Szent István korában nem lehetett.

Az 1146. évi oklevél (ÁÚO. I, 58 és PRT. I, 599) záradéka még többet mond: „Actum est hoc in curia episcopali *S. Andreae* secus Danubium, anno d. inc. 1146 . . .” (SZENTPÉTERY, *KritJegyz.* I, 73. sz.). Ezt a záradékot Szentendre keresztlevelének szokták mondani, mert belőle tudjuk, hogy a település neve kezdetben *Sanctus Andreas* volt. Sőt azt is, hogy püspöki udvarházzal (*curia episcopalis*) rendelkezett, ahol a veszprémi püspökök udvari szolgálatuk idején huzamosabban tartózkodtak (vö. MAKKAI: i. h.), és a királyok okleveleket is állítottak ki (vö. B. SZABÓ LÁSZLÓ, *Pest megye történetének okleveles emlékei.* 1938. 7. és 24. sz.). Végül egy 1226-i pápai bulla

(MonRomVespr. I, 87) arról értesít, hogy főesperesi székhely volt, papja pedig a királyné alkancellárja címet viselte (JANKOVICH MIKLÓS: Budapest régiségei XIX. 1959. 59). Ezek alapján senki sem vonhatja kétségbe, hogy Szentendrének volt temploma már Szent István korától kezdve.

6. Vannak adataink arra is, hogy plébániatemplomának védőszentje *Szent András* apostol volt nemcsak a középkorban, hanem Mohács után is. A legrégebb adat 1318-ból való. Ekkor adta át a veszprémi püspök Szentendrét és tartozékait I. Károlynak három Zala megyei faluért, mert a visegrádi vár ellátása szempontjából a királynak szüksége volt rá (KUMOROVITZ L. BERNÁT, Veszprémi regeszták. 1953. 96. sz.). Az átadási szerződésben a püspök kéri, a király pedig megígéri, hogy: „... *in ecclesia sancti Andree* ...” a veszprémi püspök jogai továbbra is sértetlenek maradnak (KUMOROVITZ i. m. 97. sz.). A másik adat 1430-ból való. Egy Szentendrén lakó, de esztergomi egyházmegyei kispap kéri a pápától többedmagával a nagyobb rendekhez bocsátását: „Supplicans Guaspar Michaelis perp. port. par. *eccl. S. Andree de villa S. Andree* acol. Strig. d. . . de ord. sacr. in. Rom. curia RApp. VI. id. Mart. a. XIII.” (LUKCSICS, A XV. századi pápák oklevelei. Olasz—Magyar Okt. I, 251).

Mohács után Szentendre is török kézre került, és az adólajstromok tanúsága szerint egyre inkább elnéptelenedett. A vallási élet újjászervezése csak Buda 1686-i visszafoglalása után indulhatott meg. Temploma ekkor már nem volt, mert az 1725-i megyei összeírásban ezt a hibás latin szöveget találjuk: „In oppido *Sz. Andre* Ecclesia *S. Andrea* fundamenta extant . . .” (Pest és Nógrád megyei állami lt. C.C. VII, 1).

Látnivaló ebből, hogy Szentendre templomának védőszentje a török hódoltság idején is *Szent András* volt, sőt Buda visszafoglalása után azt a szükség-kápolnát, amelyet egy-két évet leszámítva a ferencesek láttak el egészen 1723-ig, szintén erre a titulusra szentelték. Bizonyítja ezt egy 1711-ből való adat. Eszerint a ferences plébánost feljelentették a primásnál, mert egy csizmadiával elvált asszonyt esketett össze: „... *currente anno parochus in exempta parochia ad S. Andream* quendam hungaricum Cothurnasium Vetero Budae possessionatum cum quadam persona soluta Pestiensis . . . copulavit . . .” (Prim. lev. A.E.V. n. 506). Ugyanekkor azonban a tervezett új templom védőszentjének, Keresztelő Szent Jánosnak a tisztelete is terjedt, mert a város legrégebb, 1717-ből való harangján, amely 1872 óta a ref. templom tornyában van, ez olvasható: „*SS. Andreas* et *Johannes* ora pro nobis . . .”

Ezek után bővebben bizonyítanunk nem kell, hogy Szentendre templomának védőszentje kezdettől fogva *Szent András* apostol volt egészen 1725-ig. Az ő középkori latin neve, a *Sanctus Andreas* szerepel az 1146-i oklevél (i. h.) záradékában helységnévként. Nyilvánvaló tehát, hogy róla nevezték el a mai Szentendre Szent István-kori őst. Következésképpen a Szentendre névnek a középkori latin *Sanctus Andreas*-ból kellett kifejlődnie. Csak az a kérdés, hogyan?

7. A város nevére vonatkozó adatok szerint ez a fejlődés fokozatosan történt, és az első szakasza a XV. század közepén fejeződött be. Ezekből az első századokból csak latin nyelvű adatok maradtak reánk, amelyek közül némelyik *Szent András* apostolt már nemcsak a templom, hanem más egyházi intézmény birtokosának is mondja: 1146: „... *in curia episcopali S. Andree* . . .” (SZENTPÉTERY: i. h.); 1226: „... *archidiaconatus S. Andree* . . .” (MonRomVespr. I, 87); 1318—1320: „... *archidiaconatus sancti Andree* . . .” (MonRomVespr. II, 39); stb. Később pedig a templomszent az egész falu birtokosaként

szerepel: 1301: „... accessimus in villa m *sancti Andree*...” (MonRom-Vespr. IV, 314); 1318: „... villa *sancti Andree*...” (KUMOROVITZ i. m. 96. sz.); 1318: „... de decimis ville *sancti Endree*...” (KUMOROVITZ i. m. 226. sz.); stb. Végül a birtokot jelentő szó elmaradt, és a helység jelölésére csak a templomszent nevét használták: 1298: „... Josephus archidiaconus de *sancto Andrea*...” (MonRomVespr. II, 379); 1332–1337: „... Paulus plebanus de *s. Andrea*...” (NÉMETHY LAJOS, Series parochiarum... 1894. 270); stb. Ilyenfajta adatok bőven állnak rendelkezésünkre, és mindegyik azt bizonyítja, hogy a helység neve fokozatosan fejlődött ki a templom védőszentjének nevéből. Vagyis a *Sanctus Andreas* személynévből lassankint *Sanctus Andreas* helységnév lett.

A latin *Andreas*-ból a magyar *András* fejlődött ki a következő sorrendben: *Andreas* > *Andorjás* > *Andorás*. Az utóbbiból a második nyílt szótag kiesésével lett az *András*, az előbbiből pedig rövidüléssel az *Andor*. Ez a két személynévünk tehát egy töről sarjadt, mindkettő a latin *Andreas*-ból származott (vö. BENKŐ LORÁND: Nyr. LXXIV, 336). Kétségtelennek látszik, hogy az *Andreas* névvel függ össze az *Endre* is. De származásának módjára vonatkozóan eltérők a vélemények. Ezek közül bennünket Szentendre nevével kapcsolatban csak kettő érdekel.

Az EtSz. (I, 1559–60) szerint az *Endre* név közvetlenül az egyházi latin *Andreas*-ból fejlődött ki. A szerkesztők ezt azzal bizonyítják, hogy a latin *Andreas*-nak volt a hazai latinságban *Endreas* változata is. Egy 1300. évi oklevél ugyanis ezt írja: „Magister Stephanus et *Endre*, filii *Endree* curvi.” Az EtSz. szerint ez az *Endree* genitivus egy hazai latin *Endreas*-ból, *Andree* az *Andreas*-ból. Mármost, ahogyan kialakult a latin *Andreas*-ból a magyar *András*, ugyanúgy kialakulhatott a hazai latin *Endreas*-ból a magyar *Endrés*, mint az *András* magashangú változata. Ebből pedig később kicsinyítéssel keletkezett az *Endre*.

PAIS DEZSŐ (NyK. XLIV, 326–7) 1916-ban, tehát az EtSz. (1929.) előtt foglalkozott a névvel. Ő (i. h. 332) is megengedi azt a lehetőséget, hogy az *Endre* forma magyar kicsinyítőként alakult ki, de valószínűbbnek tartja, hogy az *Endre* név az egyházi latin *Andreas*-ból szláv közvetítéssel fejlődött. Hivatkozik arra, hogy az *Endre* személynév a XIII. századtól kezdve gyakran *Endrei* és *Endrey* változatban fordul elő a hazai oklevelekben. Ez pedig az egyházi latin szláv megfelelőjére, az *Ondrej* vagy *Andrej* keresztnévre vezethető vissza. Adatokkal igazolja, hogy az *Endrei* személynévnek szóvégi kettőshangzóját a XIII. század eleje körül *e* váltotta fel. Az így keletkezett *Endré* változat írása természetesen többféle volt: *Endre*, *Endree*, *Endreh*, ahol szerinte a *h* az előtte álló magánhangzó hosszúságát jelöli.¹ Végül a fejlődés utolsó mozzanataként az *Endré* szóvégi hosszú magánhangzója megrövidült az *epé(-t)*: *epe*-féle szavaink analógiájára. PAIS DEZSŐ szerint az *Endre* névalakot nem tekintették a múltban – amint ma sem – mindig azonosnak az *András*-sal.

8. Szentendre nevének második fejlődési szakasza a XV. század közepétől a XVIII. század közepéig tartott. Ekkorra már országszerte elterjedt a latin *Sanctus Andreas* helynév magyar megfelelőinek a használata. Leggyakrabban a *Szent András* változat fordult elő. HUNFALVY (EPH. K. IV, 597) szerint 17 „ilyen patrónus-szenttől” származó *Szent András* nevű helységünk

¹ Újabbban – jó ideje – feltehetőnek tartom, hogy főképpen az 1211-i tihanyi összeírás szórványaiban a szóvégi *e* után jelentkező *h*-nak bizonyos hangértéket és ezzel együtt alakítási funkciókat tulajdoníthatunk. – P. D.

volt a középkorban. CSÁNKINÁL viszont 21 található. A *Szent Endre* változatra azonban Pest megyén kívül nincsen példa sehol az országban. Hogyan keletkezett ez a változat?

Abból, hogy a város nevének adatai között nem fordul elő a régi magyarban használatos *Andorjás* és *Andorás* név, az is következik, hogy Szentendre nevének fejlődése nem az EtSz.-ban található, közvetlennel mondott: *Andreas* > *Andorjás* > *Andorás* > *András* fejlődési irányt követte a XV. századtól kezdve, hanem PAIS DEZSŐ elmélete szerint szláv közvetítéssel származott a latin *Sanctus Andreas* helységnévből. Közvetítői a szerbek voltak.

A szerbek az első rigómezei csata (1389.) óta jelentős részét alkotják Szentendre lakosságának. A törökök elől menekültek ide, és a XV. század közepéig teljes autonómiát élveztek. Zsigmond ugyanis Nándorfehérvár fejében többek között Szentendrét is Brankovics György szerb despotának ajándékozta. Az autonómiával együtt járt a szerb nyelvű közigazgatás bevezetése. Érthető tehát, ha településüknek a korábbi *Sanctus Andreas* helyett *Sveti Ondrej* nevet adtak, amelyet LIPSZKY (Repertorium . . . 1808. 633) szerint a XVIII. század végén is használtak.

PAIS magyaroztatát szem előtt tartva, Szentendre nevének második fejlődési szakaszában a következő fokozatok észlelhetők: Először a *Sveti Ondrej*-ből a magyarban *Szent Endrei*, később pedig *Szent Endré* lett. Az előbbire nem találtam adatot, az utóbbira azonban akadt néhány, de csak a XVIII. század elejéről: 1717: *Szent Endré* (Pest és Nógrád megyei állami lt. CP. II, 60); stb. Korábban pedig *-d* kicsinyítő képzővel: 1609: *Zent Endréd* (GYÖRFFY i. m. 69). Továbbá az *ei*-ből fejlődött *é* helyébe rövid *e* lépett: 1458, 1464, 1468: „ . . . hospes de *Zenth-endre* . . .” (CSÁNKI I, 15); 1521: „ . . . in eadem possessione *Zenth Endre* in comitatu Pilisiensi . . .” (Prot. Budense 561—2); stb. Azonban vannak adataink arra is, hogy az *é* hangot *ő* kicsinyítő képző váltotta fel: 1698: *Szent Endrő* (I. lt. CP. II, 22); és *d*-vel megtoldva: 1717: *Szent Endrőd* (uo. CP. II, 63); stb.

A felsorolt adatokból nyilvánvaló, hogy a *Szentendre* helységnév évszázadokig tartó fejlődése során végigment mindazokon a fokozatokon, amelyeket a PAIS-féle felfogás az *Endre* személynév kialakulásával kapcsolatban feltüntet. Így aztán bebizonyított tény az is, hogy a latin *Sanctus Andreas*-ből szláv közvetítéssel származott, és már a XV. század közepén felvette a mai hangalakját, a *Szent Endré*-t.

9. A *Szent Endre* név használata azonban Buda elfoglalása (1541.) után veszélyben forgott, mert a törökök majdnem teljesen elpusztították az időközben mezővárosi (oppidum) rangra emelt helységet. A hódoltság idején készült térképek közül a LÁZÁR DEÁKÉN: *Andre* (1528.), a LÁZIUS-félén: *Z. Andre* (1546. 1570.), a többiekén pedig *S. Andre* néven szerepel. A törökök kiűzése után, a visszatérő magyarokon kívül szerb, német és dalmát telepések érkeztek romjai közé. Ezek közül a magyarok a régi *Szent Endre* nevet elevenítették fel, a szerbek *Sveti Ondrej*-nek mondták, a német és dalmát nyelvű nyomtatványokon viszont *Sankt Andras* (vö. LIPSZKY) alakban fordul elő az újjáépülő város neve. Ezek a különféle nyelvű adatok azonban nem változtatnak a lényegen, mert mindegyikből az látszik, hogy *Szentendrét* középkori plébániatemplomának védőszentjéről, *Szent András* apostolról nevezték el.

10. A *Szentendre* helységnév eredetének kutatása kettős feladat elé állított. Egyrészt cáfolnom kellett a név eredetével kapcsolatos tévedéseket, másrészt bizonyítanom, hogy a helység a saját templomának védőszentjétől

kapta a nevét. A bizonyítás során kimutattam, hogy Szentendrének volt temploma Szent István korától kezdve, és ennek 1725-ig *Szent András* apostol volt a védőszentje. Végül adatokkal igazoltam, hogy *Szent András* latin nevéből, a *Sanctus Andreas*-ból fejlődött ki a város mai neve.

A *Szentendre* helységnév tehát templomszent nevéből keletkezett (vö. EtSz. I, 1560). Ezt a névadó templomszentet azonban nem kell a távoli visegrádi kolostorban keresnünk, mert megtaláljuk ma is helyben, *Szentendre* templomának egyik oltárán.

VAS JÓZSEF

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Megjegyzés H. Molnár Iona „A generatív nyelvtannak mint nyelvi modellnek és vizsgálati módszerének néhány kérdése” című tanulmányához

H. MOLNÁR ILONA írása az első nagyobb terjedelmű bírálat a generatív grammatikáról nyelvészeti irodalmunkban. Méltán várhatja hát az olvasó, hogy a megtámadott elmélet hazai hívei válaszolnak a szerzőnek, és megvédik álláspontjukat. Védekezésre azonban ezúttal nincs módunk, a szerző fejtegetései ugyanis — szándékával ellentétben — egyáltalán nem érintik CHOMSKY koncepcióját. Így válaszunk csak annyiból állhat, hogy rámutatunk: miért lehetetlen érdemben vitatkoznunk tanulmányával.

H. Molnár Iona — tárgyi bírálatokban szokatlan közlékenységgel — elárulja, hogy a generatív grammatika elméletének és gyakorlatának megismerése nem okozott neki „intellektuális kielégülést”, s ez indította arra, hogy érveket keressen ellene. Noha az intellektuális kielégülés elmaradása nem feltétlenül az elmélet hibája, éppenséggel ebből is kiindulhat egy kritika. A kérdés csak az, hogy meg tudja-e fogalmazni a kritikus módszertani vagy tartalmi ellenvetések formájában elégedetlenségének okait. Mert ha nem, akkor kiteszi magát annak a vádnak, hogy szubjektív élménybeszámolót nyújtott tudományosan vitatható érvek helyett.

Sajnos, azt kell látnunk, hogy ez esetben a szerzőnek nem sikerült racionalizálnia ösztönös ellenérzéseit, s ez nem véletlen, hanem abból ered, hogy módszertanilag is, tartalmilag is szinte hihetetlen mértékben félreérti kritikája tárgyát.

Legsúlyosabb módszertani tévedése az, hogy nem veszi figyelembe a tapasztalati tudományok — így a nyelvészet — és a matematikai, illetőleg logikai tudományok módszerének alapvető különbségét. Már a meghökkentően személyes indítás mögött is ez a zavar húzódik meg. A követelményt, hogy egy elmélet lehetőleg okozzon intellektuális kielégülést azoknak, akik foglalkoznak vele, TARSKITól vette át (pontosabban A. SCHAFFTÓL, aki TARSKI tanulmányát idézi). Mármost TARSKI a megfelelő helyen (A. TARSKI, *The semantic Conception of Truth: Semantics and the Philosophy of Language*. Szerk. L. LINSKY. Illinois, 1952. 41–2) azért beszél az intellektuális kielégülésről mint értékelési kritériumról, mert veszélyesnek tartja, ha a matematikai és logikai teóriákat kizárólag alkalmazhatóságuk szempontjából ítélik meg. Mivel az ilyen elméleteknek nincsenek megfigyelhető következményeik, értékelésüknél — a magától értetődő belső koherencián felül — alkalmazhatóságukat is értékelési kritériumnak szokás tekinteni. TARSKI azokkal vitatkozik, akik túlhangsúlyozzák ezt a szempontot, és arra figyelmeztet, hogy ez veszélyessé válhat, mert gátolhatja az olyan kutatások kibontakoztatását, amelyek esetében nincs remény a közvetlen alkalmazásra.

Nem vagyok illetékes annak megítélésében, hogy a TARSKI által javasolt kiegészítő kritérium megoldja-e a matematikusok és a logikusok problémáját. Minden-

esetre látom, hogy a probléma felvetésének és a javasolt kritériumnak — akár használható, akár nem — az adott összefüggésben van értelme. A tapasztalati tudományokban azonban, így a nyelvészetben is, az elméleteknek vannak megfigyelhető, tapasztalatilag ellenőrizhető következményeik. Amennyiben az elméletből levezetett adatok empirikusan helytállóknak bizonyulnak, épp elég okunk van arra, hogy dolgozzunk az elmélettel, függetlenül attól, hogy milyen élményekben volt részünk tanulmányozása során.

De nem ez az egyetlen pont, ahol megnyilvánul a szerzőnek az a hiedelme, hogy a generatív nyelvelmélet valami olyasmi, mint a matematika vagy a logika. Ha nem ezt hinné, akkor tudniillik nem beszélhetne arról, hogy a generatív grammatika szabályai „bizonytalan tartalmúak”, sőt „ellenőrizhetetlenek” (267), noha belsőleg, a matematikai megalapozottság tekintetében „erősek” (266), hanem minden bizonytalanság nélkül rámutatna azokra a szabályokra, amelyek rosszak, oly módon, hogy levezetne a segítségükkel olyan adatokat, amelyek nem felelnek meg a nyelvi tényeknek. Deduktív teória a nyelvészetben (vagy a biológiában, a fizikában, a kémiában stb.), amelyből nem következnek megfigyelés adatok, mégpedig olyanok, amelyekről határozottan eldönthető, hogy adekvátak-e vagy sem, egyszerű képtelenség.

Könnyen belátható, hogy ha valaki nem tisztázza, hogy mit jelent a hipotetiko-deduktív módszer a tapasztalati tudományokban, ha egy nyelvelméletet — pusztán azon az alapon, hogy az deduktív rendszer — azonosít a matematikával és a logikával, nincs abban a helyzetben, hogy a szóban forgó nyelvelmélet módszertani problémáihoz akár építőleg, akár kritikailag hozzájárjon.

De H. Molnár Ilonának a generatív nyelvelmélettel kapcsolatos tartalmi félreértései sem kevésbé súlyosak. Ezek közül csak azt említeném, hogy összetéveszti a generatív grammatikát a „Phrase Structure” grammatikával, mert ez már önmagában is lehetetlenné teszi, hogy fejtegetéseit annak vegyük, aminek szánta őket. A 265. lapon ezt írja: „A generatív nyelvtan . . . szigorúan formális elmélet: kezdő S szimbólumától az úgynevezett terminális láncokig, azaz a legelvontabb mondatfogalomtól a tovább már nem elemzett konkrét morfémasorokig egyetlen összefüggő formális szabályrendszer akar lenni . . . Szabályainak általános formája: $A \rightarrow Z(x)$, azaz: A (x környezetben előfordulva) behelyettesítendő (behelyettesíthető) Z-vel.” Bár az újraírási szabálynak nem ez az általános formája, világos, hogy arra gondol a szerző. Az a grammatika azonban, amely ilyen szabályok segítségével próbálja meg létrehozni egy nyelv összes jól formált mondatát (és csak jól formált mondatait), nem a generatív grammatika, hanem a „Phrase Structure” grammatika. Egy ideig még reménykedünk, hogy a szerző említést tesz a transzformációs szabályokról is, de minden reményünk elszáll, amikor a következő lapon ezt olvassuk: „. . . az $A \rightarrow Z(x)$ típusú szabályokon alapuló teljes nyelvéírás [H. Molnár Ilona kiemelése] voltaképpen azt kíváná” stb. A dolog félreérthetetlen.

De ha még ezek után is kételkednénk, minden kételyünket eloszlatja az a megállapítás, hogy „CHOMSKY nem vizsgálta meg azt sem, hogy a hagyományos vagy az újabb deszkriptív nyelvészet adatait és fogalomkészletét milyen mértékben helyes, lehetséges és célszerű a generatív nyelvtanban felhasználni” (265). Erre csak azt tudjuk válaszolni, hogy többek között a szerző által is idézett „Syntactic Structures” című mű 4. és 5. fejezetében CHOMSKY mást sem tesz, mint azt vizsgálja, hogy milyen mértékben helyes, lehetséges és célszerű a deszkriptív nyelvészet fogalomkészletét felhasználni a generatív nyelvéírásban. Hogy ez elkerülte a szerző figyelmét, csak annak tudható be, hogy ezeket a fejezeteket a generatív grammatika kifejtésének tekintette, ami alig fér a fejünkbe, tekintve, hogy a 4. fejezet címe „Phrase Structure”, az 5.-é pedig „Limitations of Phrase Structure Description”.

Főlösképpen lenne tovább szaporítani a szót. Az olvasó számára valószínűleg érthetővé vált, hogy miért nem tudnak a generativisták vitába szállni H. Molnár Ilonával.

Tanulmánya a felsorolt okok miatt nem tekinthető a generatív grammatika módszertani, de tartalmi bírálatának sem, az pedig, hogy ki mit érez egy elmélettel kapcsolatban, magánügy, nem tartozik a tudomány körébe.

PAP MÁRIA

Válasz Pap Mária megjegyzéseire

A generatív nyelvtan elméletét és módszerét bíráló cikkemre PAP MÁRIÁNAK nincsen érdemleges mondanivalója; így hát csak röviden adom elő véleményemet, nagyjából az ő kifogásainak sorrendjében.

1. A szerző kissé fölényesen vagy kényelmesen úgy nyilatkozik, hogy a vitát — cikkem súlyos félreértései és tévedései miatt — „ezúttal” lehetetlennek tartja. Ám hazai nyelvtudományi irodalmunkban még nem volt példa rá, hogy a generatív nyelvtan hívei bárkit is (akár külföldi, akár hazai bírálót) méltónak találtak volna arra, hogy CHOMSKY koncepciójáról vitázzanak vele. Talán azért, mert eddig még senki sem tudta eléggé magas elméleti szinten megfogalmazni ellenvetéseit? Nem hiszem, de ha így volna, természetesen tovább kell haladni az általánosításban. Még akkor is, ha az olvasók jól megértették az eddigi bírálatokat is.

2. Az én generatív nyelvtani „élményeimet” — a pozitívakat és a negatívakat egyaránt — az elméletnek épp azok a „megfigyelhető, tapasztalatilag ellenőrizhető következményei” szolgáltatták, amelyekre Pap Mária hivatkozik. Csak az hiheti, hogy ez két külön dolog, aki csupán olvasmányaiából szerzett intellektuális élményei alapján formál véleményt valamely kérdésről.

3. A szerző teljesen helyesen mutat rá, hogy a tapasztalati tudományokban a deduktív teóriákból gyakorlatilag ellenőrizhető tételeknek kell következniük. Igaza van. (Csak azt nem tudom, kit akar felvilágosítani, mivel cikkem I. 9. pontjában én ugyanezt a gondolatot fogalmazom meg.) Annyira valóban ellenőrizhetők a generatív szabályok, hogy kiderüljön róluk: az egzakttság körül valami baj van (l. cikkemnek a 266—7. lapon levő részét). Ez is tapasztalat! Ha itt valami ellentmondás mutatkozik, akkor az elméleti kérdés nem lehet egyéb, mint ez: mi az ellentmondásnak az oka? — Cikkem első részében elmulasztottam állításom igazolására konkrét példákat felhozni: igen egyszerű, mondhatnám, technikai okokból. Főként azért, mert egy-egy generáló szabálysornak a tapasztalati tényekkel való összemérése írásban rendkívül helyigényes, külön tanulmányt tölthet ki. Példa természetesen van elég, és megállapításaimban éppen rájuk támaszkodom.

4. CHOMSKY hipotézisét sem a matematikával, sem a logikával nem azonosítom. Egy ilyen nyakatekert állítás — úgy látszik — azt a megfigyelésemet érti félre, hogy CHOMSKY generáló módszere a nyelvi elemek halmazait olyasféléképpen kezeli, mintha azok — mondjuk — számok halmazai volnának. Meggyőződésem, hogy ilyen módszer nem alkalmas arra a célra, amelyre CHOMSKY szánta. Ez a kérdés azonban nem vita közben, hanem a gyakorlatban dől el.

5. Még alaptalanabb kifogás, hogy a közvetlen összetevők nyelvtanát összevetésem a generatív nyelvtannal. De a „Phrase Structure” grammatikát nem lehet a generatív nyelvtannal teljesen szembeállítani. CHOMSKY úgy bírálta és úgy lépett túl rajta, hogy egyben szervesen be is építette saját elméletébe és generálási mechanizmusába. Bizonyos típusú mondatok létrehozására épp ezt a fajta grammatikát szánta mint alkomponenst, amelyből a transzformációk kiindulnak. Ezért volt szó a generatív nyelvtan mondat szerkezetéről. De nemesak szó volt róla, hanem a „Phrase

Structure” grammatika ott van a generatív nyelvtani munkákban. A kérdés itt a következőképpen alakul: be tudja-e tölteni a „Phrase Structure” grammatika azt a szerepet, amely a generatív nyelvtanban reá hárul?

Ami pedig a szabályformákat illeti: a cikkemben megadott $A \rightarrow Z/x$ általános forma korántsem az újraírási szabály sajátos formája akar lenni, bár elismerem, hogy félreérthető. Arra a kreatív alakú szabálytípusra kívántam vele utalni, amely — úgy hiszem — a generatív nyelvtan egészéből elvonható. Miért volt szükségem rá, hogy ilyen általános formát keressek? Azért, mert a generatív nyelvtanban tapasztalatom szerint mind az újraírási, mind a transzformációs szabálytípus — a szintkülönbség ellenére — ugyanolyan (vagy legalábbis igen hasonló) természetű előzetes nyelvészeti vizsgálódást kíván meg, és a nyelvi eszközöknek ugyanolyan mechanisztikus kezelésére készíti a kutatót. Mondanivalóm szempontjából ezért alig lehetett volna különbséget tenni a két szint között. (A transzformációkról egyébként l. külön is cikkem 11. pontját. Itt kell megjegyezni, hogy ha nem akarjuk velük létrehozni a természetes nyelvek minden helyes mondatát és csak a helyeseket, akkor mind a mondatszerkezeti, mind a transzformációs elemzés kiválóan alkalmazható különféle nyelvészeti részterületeken.)

6. Hiába Papp Mária meghökkenése, az a bíráló, amellyel CHOMSKY a közvetlen összetevők nyelvtanát illetve, nem vetett föl néhány fontos kérdést a leíró, illetőleg a generáló nyelvtan fogalomkészletére, kategóriáira vonatkozóan. Most nem sorolhatom fel mindegyiket. De például: Miért volt evidens, hogy az ismert szófaji és mondatrészi kategóriák, amelyek a hagyományos történeti, illetőleg leíró nyelvészet termékei, a generálásban, vagyis a kompetencia leírásában is beválnak? Miért volt evidens, hogy közülük épp a szófajiak azok, amelyek alkalmasak a kompetencia leírására? Milyen vizsgálat útján derült ez ki? E kérdés a mondattan minden művelőjét érdekli, megvizsgálása szorososan hozzátartozott volna a generatív koncepció megalapozásához. (A generatív nyelvtan későbbi változatában történtek is ilyen irányú korrekciók.)

H. MOLNÁR ILONA

Az igésítő képzők kérdéséhez

1. KISS JENŐ újabban megjelent cikkében: „Az igésítő képzők kérdéséhez” (MNY. LXIV, 445—9) a nem igazi képzők (álképzők, képzőszerű végződéses vagy alakulatok stb.) válfajával foglalkozik. Megállapítja, hogy ezek a szokványostól eltérő funkciójú képzők szókészletünknek két rétegében figyelhetők meg: a belső keletkezésű hangutánzó-hangfestő szavakban és jövevényszavainkban. Definíciójukat a lényegre mutatóan BENKŐ LORÁND fogalmazta meg, hangfestő eredetű igéink alaktani elemzése során: „Ezeknek az elemeknek nem a szó szoros értelmében vett képzés a funkciójuk, hanem csupán arra szolgálnak, hogy az egész alakulatot beleillessék nyelvünk igei . . . alaktani rendszerébe” (MNY. L, 259). Ez a világos meglátás nagy jelentőségű különösen jövevényigéink átvételi módjának a megítélése szempontjából. — KISS JENŐ elsődleges célja azonban ezúttal az, hogy az eddig kellő figyelemre nem méltatott úgynevezett igésítő képzőknek gondosan körülhatárolt, szinkron nyelvi jellemzését adja, és ezzel kijelölje helyüket az igazi képzők sorában. Az igésítő képzők életének problémáit a hangutánzó-hangfestő szavakban jelentkező funkciójuk oldaláról ragadja meg, a jövevényszavakat illetően pedig csak arra utal, hogy szerepükre nyelvtudományunkban elsőknek a jövevényiszó kutatás, illetőleg az igei átvételek alaktani vizsgálata irányította a figyelmet.

2. A különleges képző kategória megfigyelése a jövevényszavak területén időrendben Gomboczknak „Az igeszók átvételéről” szóló közleményével indul meg (Nyr. XXX.

[1901], 105—9). Itt hangzik el sokat ismételtetett megállapítása: „A legtöbb nyelvben a szókategóriák képzete csak bizonyos hangsorokhoz kapcsolódik. Ha az igei alaprész olyan, hogy hozzá az átvevő nyelvben igei fogalom nem kapcsolódhat . . . [az átvett ige] kitevőt kíván”. Vagyis: az idegenszerű igei meghonosodását csak egy — az átvevő nyelv igei alakrendszerében hagyományos járulékelem teszi lehetővé. — Szembetűnő azonban, hogy ez az általánosított megállapítás, amely a maga korában termékeny vita elindítója lett, GOMBOCZ speciális munkaterületén, honfoglalás előtti török igei átvételeink vizsgálatában nem érvényesül teljes egészében. GOMBOCZ említett dolgozatában (109) és később is minden adandó alkalommal (BTLw. 38, 66, 193) újból hangsúlyozza a magyar és török igei típusok feltűnő hasonlóságát és ennek következményét, hogy tudniillik az átvett török igei — kevés kivételt nem számítva — minden „kitevő” hozzáadása nélkül, pusztán tőalakban honosodott meg nyelvünkben. Ugyanakkor azonban nem vonja le idézett megállapításának magától adódó másik konklúzióját is, hogy a kevés számú kivétel esetében nyilván igei alakrendszerünkbe be nem illő török igei átvételéről van szó. Még 1930-i egyetemi előadásában is a nem tőalakban átvett török igeik mint megfejtésre váró esetek szerepelnek (vö. NytudÉrt. 24. sz. 20—1).

3. A mindvégig óvatosan kezelt kivételek közül most csak azokat az igei emelést ki, amelyeknek feltehető átvett tövét a BTLw.-ben GOMBOCZ megadta: *arat* < ? *ora-*; *bocsát*: *bocsán* < *boša-*; *borít* ~ *borul* < *bur-* (vö. *buru-*). Mind a három esetben a régi teljesebb és a megrövidült tő is egymás mellett él a törökségben. Ha mármint úgy látszik, hogy ezekben az esetekben a régebbi teljes tő került nyelvünkbe, akkor annak okvetlenül kitevővel kellett bővülnie, ha a mai nyelvallapothoz hasonlóan, a kölcsönhatás korára is, csak zárt szótagú magyar igei érvényét tesszük fel. A nyílt szótagú török igei kitevőt igénylő tulajdonsága összefügghet, párhuzamos lehet a magyar igei mássalhangzós végűvé fejlődésének tendenciájával. Amennyiben a kivételeknek ezt a csoportját a sorvadó magánhangzók síkján próbáljuk magyarítani, felvetődhetik a gondolat, hogy a cél, a beilleszkedés más módon is végbemehetett volna, és pedig a magyar igei mintájára: a török igei véghangzójának a lekopásával. Egyelőre azonban úgy látszik, hogy ez a folyamat csak a ritkábban előforduló testesebb, háromtagú igei átvételénél következett be. Például török *jorgala-* > *nyargal* (vö. MNy. LXV, 461). A BTLw. felsorolt példái: *arat* < *ora-* 'ernten, mähen'; *bocsát* < *bosa-* 'freilassen, loslassen'; *borít* < *boru-* 'einhüllen, bedecken' azzal a tanulással is szolgálnak, hogy itt — a hangutánzó-hangfestő alakulatok túlnyomórészt igei szófajiságot kölcsönző végződéseivel szemben — a járulékelem nem „igésítő” képző, erre szükség nincs. A kitevő kizárólagos funkciója, domináns mozzanata (s ez vonatkozik a honfoglalás utáni igei kölcsönzésekre is): az idegenszerű igei alaki beillesztése az átvevő nyelv azonos szó kategóriájába. — De más tekintetben is különbözik egymástól a belső szótermelésben és a jövevényigékben megfigyelhető alképzők természete. A hangutánzó-hangfestő szó és kikövetkeztetett képzőszerű végződése spontán, egyszerre születik, ami — legalábbis a honfoglalás előtti török igei átvételekre vonatkozólag — nem állítható. Hogy a BTLw. ismert, idézhető példái mellett maradjunk, maga az a tény, hogy a török *buru-* igei háromféle: *-t* műveltető, *-l* reflexív és *-gat* gyakorító képzővel is gyarapodhatott a magyarban, nem zárja ki a feltevést, hogy a teljesebb török igei egy darabig tovább élhetett a magyarban. A bizonyos fokú két-nyelvűséget feltételező igei kölcsönzések átvettetői nyilván török anyanyelvű egyének lehettek. Magyar ajkon azután — az akkori nyelvallapotnak megfelelően — hosszabb-rövidebb idő lejártával — a nyílt szótagú igei idomulnia kellett, kitevőt kapott, illetőleg zárt szótagú igévé lett. A beilleszkedésnek ezt a minden bizonnyal nyelvtörténeti körülményekkel meghatározott fokozatosságát *arat* igei példái látszik igazolni: török *ora-* > ősmagyar **ara-* > votják **ara-*, s ez a nyiltabbá vált tő még az ősmagyar

kor folyamán — *t* kitevőt kapott, a votjában pedig *aral-* 'ernten, mähen' alakot nyert (vö. AOr. XX, 111, 18).

4. Szókészletünk két rétegének álképzői azonban nemcsak funkció és a szótesthez kapcsolódás időrendiségében térnek el egymástól, de különbség van köztük kvantitás és kvalitás szempontjából is. KISS JENŐ Mihályiban gyűjtött népnyelvi anyagában például képzőállományunknak összesen 30 képzője szerepel igésítő képzőként hangutánzó-hangfestő szavakban. Ezzel szemben, ahogy tovább (i. h. 447) olvassuk: „A jövevényigék igésítésére (csak) a denominális *-l* és az idegen eredetű *-éroz* szolgál.” Látnivaló, hogy KISS JENŐ megfigyelései csupán a szláv, német és latin eredetű igékre terjednek ki, illetőleg csak Mihályi nyelvjárásának tanulságait nyújtja. — Amikor azonban az álképzők, középszerű végződések stb. kategóriájával szemben elfoglalt elvi álláspont kialakításáról van szó, amire KISS JENŐ is törekszik, akkor nem lehet a jelentős számú régi török igei átvételeket kirekeszteni. GOMBOCZ, akire a megadott irodalomban hivatkozik is, éppen ebből a szempontból egy kalap alá vette a honfoglalás előtti és utáni jövevényigéket. ASBÓTH (Nyr. XXX, 221—4) meg ezek túlságba vitt általánosítása ellen tiltakozik; szélesebb körű, alapos kivizsgálást sürget mind a két oldalon. De a szláv, német és latin kölcsönzésekhez hasonlóan a kitevők száma a török igei átvételeknél sem nagy. A BTLw. említett példái szerint — amelyek száma azonban szaporítható — a nyílt szótagú török ige az *-l*, *-t* és *-n* egyszerű képzővel bővíthet a magyarban, s ami figyelemre méltó és a későbbi átvételeknél nem tapasztalható, ugyanaz a török igező különböző képzőkkel ellátottan is kimutatható. Itt természetesen számba kell vennünk a kivételek másik csoportját is, amikor a török ige minden valószínűség szerint már képzett alakban lépett nyelvünkbe, amit a két nyelv egyszerű verbalis képzőinek gyakori egybeesése rendkívül megkönnyített. Például *gyűl* < török *jiyül* < *jiy-il* 'ua.' stb. Vannak azután határesetek, mint amilyen a *bocsát* ~ *bocsán* ige is (vö. KÁŠG. *bošat* ~ *bošin* < *boša* 'ua.'), amikor magyar, de török képzésre is gondolhatunk.¹ — A szóban forgó két szóréteg álképzőinek kvalitatív különbözősége talán abban jelölhető meg, hogy a hangutánzó-hangfestő alakulatok képzőszerű végződésai sok esetben, elsősorban a nyelvjárásokban, az alapszó hangulati tartalmát felfokozó változatos képzőbokrok; a jövevényigék területén ellenben a ritkán előforduló összetett képzők csak kései analógiás fejlemények.

5. Az elmondottakból kitetszhetik, hogy a belső keletkezésű hangutánzó-hangfestő szavak és a különböző eredetű jövevényigék járulékos elemei, képzőszerű végződésai mind a nyelv hagyományos jelkészletéből valók ugyan, de „rendszerbe alakító” közös funkciójuk mellett jelentős különbségeket is mutatnak. A közömbös szófajiságú hangutánzó-hangfestő alakulatokba ágyazva „igésítő képzők” is, de a jövevényigékben ilyen funkcióra nincs szükség. Valamikor „honosító eljárás”-nak is nevezték az idegenszerű igező toldalékolását. Az igazán megfelelő elnevezés azonban majd csak az összes igei átvételek tüzetes elemzése és összehasonlítása után alakulhat ki. — De függetlenül a tárgyalt járulékos elemek elnevezésétől, a leíró nyelvtan szempontjából a mindenkori hangutánzó-hangfestő igék és a nyelvérzék számára ki nem elemezhető régi és újabb kölcsönzésű igék is: tőigék. (Vö. PAPP FERENC: Nyr. XCI, 47.) Történeti-etimológiai tekintetben pedig a kitevővel ellátott jövevényigék koruk nyelvallapotát tükröző szabályos belső fejlődésű szavak éppen úgy, mint finnugor eredetű tőigéink, amelyek ősi tövét már csak összehasonlító úton nyomozhatjuk ki.

A honfoglalás előtti és utáni jövevényigéink meghonosodásában, alaki módosulásában mutatkozó különbségek szokott szembeállítására, illetőleg a tapasztalható különbségeknek mint feltűnő jelenségeknek a kihangsúlyozása nem helyeselhető. A két alkalommal más-más nyelvsaládból történt az átvétel, és egymástól távol eső korszakok

¹Vö. erre nézve PAIS, Bocsát, bocsánik, búcsú: MNy. XLIII, 200—4, főképpen 202. — P. D.

különböző nyelvi eseményei közt zajlott le. A természetes az, hogy a kettő között különbség van, csak a végére kell járnunk a különbség okainak. — A kiutat BÁRCZI (MNy. XLIV, 93—4) sejteti, amikor úgy nyilatkozik, hogy a nyelv életében nemcsak a hangállomány, a formanskészlet és mondat szerkesztés változik szakadatlanul, hanem az igék átvételi módjában mutatkozó eljárás is, egyszersmind azt is jelzi, hogy szerinte az igei étvételekben és a nyelv igeteremtésében párhuzam van. K. PALLÓ MARGIT

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A Gyöngyös állatnév jelentéséhez. 1. A magyar nyelvterület különböző tájegységein *gyöngyös* szavunk gyakran járatos kutyanevként. NYÍRI ANTAL (Nyr. LXXX, 352) mint óvónevet említi, és kapcsolatba hozza a *Gyöngyös* folyónévvel.

KŐHEGYI MIHÁLY (Nyr. LXXXVIII, 205—6, XC, 423—4) azonban meggyőződen igazolja, hogy az óvónévadás szokása ma már nem eleven nálunk, és a *Gyöngyös* kutyanev inkább az állat színe után alakulhatott ki, minthogy Dunántúlon csak tarka kutyák kaphatják ezt a nevet.

Folyónévre visszavezethető kutyanevet szamoszszegi anyagomból én is többet idézhetek: *Maros*, *Rájna* és a különösen kedvelt *Sajó* és *Tisza* neveket. Él itt a *Gyöngyös* kutyanev is, de ezt — KŐHEGYIHEZ hasonlóan — én sem sorolhatom a fenti nevek közé, mivel községem lakossága csak fehér színű állatok tulajdonnevként alkalmazza. Meglepőnek látszik a dunántúli és szamoszszegi névhasználat között tapasztalható jelentésbeli eltérés. Tévedésről, féljegyzési pontatlanságról azonban itt szó sem lehet.

Hogy a *Gyöngyös* névhez Szamoszszegen valóban a fehér szín képzete kapcsolódik, azt igazolja a tehénnévként használt változat. A *Gyöngyös* nevet a község lakói csak magyarfajta teheneknek adják. Ezek pedig — noha valóságos színük szennyeszürke — a helybeli felfogás szerint fehéreknek számítanak.

2. Meggyőződésesem, hogy a *Gyöngyös* állatnévben mutatkozó jelentésbeli különbség nem összeegyeztethetetlen. És ha a *gyöngy* alapszót részletezőbb vizsgálat tárgyává tesszük, a probléma meg is oldható.

A *gyöngy* szóval jelölt fogalom nagyon heterogén. Benne összetevőként szerepelnek mindazok a tényezők, amik jellemzőek a *gyöngy*-re. Ezek igen nagyszámúak: a *gyöngy*-nek határozott alakja és színe van. Ritka előfordulása miatt értékes, s mivel hamisítás lehetősége is fönnáll, valódi is. Szépsége miatt ékszerűl sajtatos füzér formában alkalmazták. — S ezeknek a tényezőknek az együttese adja a *gyöngy* szó jelentését.

Különösen a költői nyelv, de gyakran a prózai köz- és tájnyelv is hajlamos a hasonlításra, azonosításra. Erre a célra természetesen a *gyöngy* szót is fölhasználja. Ilyenkor azonban az ismertetett jellemző tényezők összességére nincs tekintettel a nyelv. Egyet mint uralkodó tényezőt kiemel a sok közül, s esetleg néhányat még hozzákapcsol, és így végzi a hasonlítást, illetőleg azonosítást. Ebben a megoldásban azonban mindig benne rejlik az eltérések lehetősége, mivel hol ez, hol az a tényező kerül kiemelésre.

Vizsgált *Gyöngyös* állatnevünkben is a hasonlításra kiemelt tényezők különbözőségéből adódik a jelentésbeli eltérés.

3. Problémánk megoldására elegendő, ha csupán a *gyöngy* fogalmához kapcsolódó **f o r m á t** és **s z í n t** vesszük itt szemügyre.

A *gyöngy* formai jellemzője a gömbalakúság. A színbeli jellemzőt csak hozzávetőlegesen tudjuk meghatározni, mivel ez a fehérség és az üvegszerűen áttetsző között van.

A *gyöngyvirág*, *fa gyöngy* növényi köznevek vizsgálatánál találkozhatunk is ezekkel a tényezőkkel. Mindkettőre jellemző a gömb-, pontosabban bogyszerűség és fehér szín.

Harmadik tényezőként természetesen a füzérszerűség is jelentkezik itt. De ha tekintettel vagyunk arra, hogy a három kiterjedésben érzékelhető gömb két kiterjedésben 'kör'-nek, köznapi nyelven kisebb-nagyobb 'pötty'-nek minősül, eljutunk a *gyöngytyúk* köznévtel értelmezéséhez is. Végeredményben ez a szó a következőt jelenti: 'baromfifajta, melynek tollazata olyan színű, mintha fehér gyöngyökkel volna behintve'. Ebből a 'fehér petty' jelentésből pedig igen kis általánosítással kialakulhat a dunántúli *Gyönggyös* kutyánévnek megfelelő 'tarka' jelentés. A névben tehát ilyen jelentés mellett a *gyönggy* formaisága van előtérben, s a szín csak másodlagos szerepű.

4. A szamosszegi *Gyönggyös* állatnévben a fehér szín a fő tényező, s a pöttyszerűség teljesen mellőzött. Az eddigiek alapján ezt nem is volna szükséges külön igazolni. Mint-hogy azonban a *gyönggy* szintényezője határeset, néhány költői adatot említek a 'fehér' jelentés bizonyítására: „Szája két sor *gyöngyei*” (Kisfaludy S.: Kesergő Szerelem¹ 124); „*Gyönggyöt* őszig válogattam, fogaimra úgy akadtam” (József A.: Medvetánc 239); „Patyolat a kurucz, *Gyönggy* a felesége, Hetes vászon a hajdú, Kőd a felesége” (Kurucz Költ. 113); stb. E néhány idézet fényesen bizonyítja, hogy a *gyönggy* szó jelzői szerepben, hasonlatban vagy azonosításban gyakran 'fehér' jelentésű. Így nem meglepő, hogy a szamosszegi nép a *Gyönggyös* állatnév esetében ezt a tényezőt emelte ki a *gyönggy*-ből.

Meg kell jegyezni, hogy a fentiek mellett két nyelvjárási tényező is befolyásolhatta a *Gyönggyös* állatnevet abban, hogy ne 'tarka', hanem 'fehér' jelentése alakuljon ki Szamosszegen. Egyik tényező, hogy e községben a *gyönggy* szó csak 'fehér', illetőleg üvegszerű *gyöngy*-öt jelöl, és ha szóbeli eltérés mutatkozik, akkor jelzőként a megfelelő színt kifejező szót mindig kapcsolják a *gyönggy* szóhoz: *pirozsgyönggy*, *zöldgyönggy* stb. Másik tényezőként az elevenen élő *iromba* 'tarka, fehérrel pettyezetett' szót említhetem, ami gátlólag hathatott a *Gyönggyös* név 'tarka' jelentésének kialakulására.

5. A *Gyönggyös* földrajzi névről is volna mondani valóm. — Az előbbiek szerint a *gyönggy* fogalmához hozzátartozik a gömbszerűség és az áttetsző üvegkristályszerűség. Ezek alapján természetesen tarthatjuk, hogy a költői nyelv gyakran a *gyönggy* szóval jelzi a folyadékesepeket, főképp a 'könny'-et és 'harmat'-ot: „S lankadó nefelejtszemed *Harmatgyönggyöt* görgedez” (Bersenyi: Lollihöz 58); „*Harmat-gyönggyös* zöld mezőben” (Kisfaludy S.: Boldog szerelem 275); „Nem birva terhét, a felhő könnyekre Fakad, s a rózsa gyűjti *gyöngyeit*” (Petőfi: Örök bú 407); „Liliomról pergő harmat, Hulló *vízgyönggy* hatyú tollán” (Arany J.: Ágnes asszony I, 224); „*Gyönggy* a füben, lomb az ágon” (Vajda J.: Vége van... 102); stb. — Talán nem járok messze a valóságtól, ha az idézetekben szereplő *gyönggy* szóról az az elképzelésem, hogy bennük uralkodó tényezőként a *gyönggy* áttetsző, üvegkristályszerű jellemzője szerepel. Ugyanez jelentkezik a *Gyönggyös* folyónévben is, s ezért jelentése ez lehet: 'üvegkristályszerű áttetsző, kristálytisza (víz)'.²

6. Észrevételeim lezárásaképpen tehát azt mondhatom, hogy a 'tarka' és 'fehér' jelentésű *Gyönggyös* állatnév, valamint a *Gyönggyös* folyónév egy tőről, a *gyönggy* szóból sarjad. Jelentésbeli eltéréseiket csupán az okozza, hogy a 'tarka' jelentés mellett a *gyönggy* formaisága, a 'fehér' jelentés mellett a színe, a folyónév kialakulásában pedig a kristályszerű áttetszőség uralkodott el.

BALOGH LÁSZLÓ

¹ A cikkben idézett verseskötetek könyvészeti adatai a következők: Kurucz költészet. Bp., 1903. Franklin-Társulat. — Bersenyi Dániel munkái. Bp., Franklin-Társulat (Magyar Klasszikusok sorozat VI.). — Kisfaludy Sándor munkái I–II. Bp., 1903. (Magyar Remekírók sorozat 10–11.). — Petőfi Sándor összes költeményei. Bp., 1949. — Arany János munkái I–VI. Bp., Franklin-Társulat (Magyar Klasszikusok sorozat XXI–XXVI.). — Vajda János válogatott művei. Bp., 1951. (Magyar Klasszikusok sorozat). — József Attila összes versei. Bp., 1950. Révai Könyvkiadó.

² Másfépp MIKESY: MNy. XLIII, 254–8. — P. D.

Fiatal. E szavunk, mely 1302-től van adatolva (Oklsz.), de e dátumnál nyilván sokkalta régebbi alakulás, kétségtelenül a *fiú* szó származéka, ebben különben mindenki egyetért; a *-tal* elemet pedig általában *-t* meg *-l* elemi képzőkből alakult kicsinyítő képzőbokornak tartják (TESz.). Ámde sem **fiat* kicsinyítő képzős alak egész nyelvtörténetünkben nem fordul elő, sem *-tal* kicsinyítő képzőbokra nincsen más példánk, ígyhogy mindenesetre jogos, ha e szavunk szerkezetére más, valószínűbbnek látszó magyarázatot keresünk.

Nézetem szerint *fiatal* szavunkban mint toldalékot a *-tal* fosztóképzőt kell látnunk, mely tudvalevőképpen a ma is eleven *-talan*, *-tlan* fosztóképzőnek az alapja. Belőle az Ómagyar Mária-siralom óta általános *-t(a)lan*, *-t(e)len* az *-n* mód- és állapothatározóval alakult. Az *-n* nélküli *-tal*, *-tel* fosztóképzőre eddig a *meztélláb*-on kívül csupán néhány Nyitra vidéki község nyelvjárásából ismerünk adatot, így Barslédecről: *sájtál* 'sótlan', *mezejtel*, *hirtel* (IMRE SAMU—KÁLMÁN BÉLA: MNy. LI, 509; KÁLMÁN BÉLA: Pais-Eml. 319). Az is ismeretes, hogy e képzőknek mása a vogul *-tal*, *-tál*, *-tál*, *-tál* stb. (BEKE: NYK. XXXIX, 418 kk., Nyr. LIV, 136; stb.). Továbbá nyilván igaza van Sz. KISPÁL MAGDOLNÁNAK, amikor csak a *-t*-elemen látja a fosztóképzőt, az *-l*-t pedig ablativus ragnak magyarázza (Pais-Eml. 628). E nézetét támogatja a barslédeci *hirtel* 'hirtelenül' határozói használata is.

A fölvetett magyarázat szerint *fiatal* szavunk eredeti jelentése 'gyermektelen; akinek vagy aminek (még) ivadéka nincsen', vagy ha döntő fontosságot tulajdonítunk annak a ténynek, hogy e szó eleinte forrásainkban csak fára vagy erdőre vonatkozik, olyan fa, erdő, 'amelynek fia, azaz tőhajtása vagy éppen termése (még) nincs'. Bármelyik kiindulópontot fogadjuk is el elsőlegesenek, ebből a 'nem öreg' jelentés kifogástalanul érthető. Bár meggondolkodtató, hogy élőnyre (állatra, emberre) vonatkoztatva a szó csak a XVII. században jelentkezik (TESz.), könnyen lehetséges, hogy ennek az oka a *fiatal*-nak az azonos jelentésű *ifjú*-val való konkurrenciájában keresendő. Ebben a versengésben a *fiatal* átmenetileg alulmaradt, vagy talán inkább a kettő között jelentésmegoszlás történt, ami szavunk számára jelentésszűkülést, a faneműekre való korlátozódást jelentett. Az a körülmény, hogy a benne levő *-l* határozórag ellenére a *fiatal* tudomásom szerint sohasem jelentkezik határozói szerepben, nem akadály a magyarázatnak, hiszen nemcsak a Nyitra vidéki *sájtál*, *mezejtel* alakok mellékevesültek, hanem a még egy határozóraggal bővült *sótlan*, *meztelen* stb. stb. rendesen ugyancsak mellékevek (noha alkalmilag még határozókul is használhatók, mint *okvetlen*, *hirtelen* stb.). Viszont éppen az a körülmény, hogy a *fiatal* mindig melléknév vagy főnév, arra mutat, hogy a szó viszonylag kései fölbukkanása ellenére igen régi időben, esetleg az ősmagyarban alakult ki.

BÁRCZI GÉZA

Robot. E szó 'gépmember' vagy általában 'emberi munkát végző gép' jelentésben egyre gyakrabban használatos nyelvünkben. Nem ritkák az alábbi fajta hirdetések: „Ez a gép már a *robotok* előfutára! Mindent tud, mindent elvégez a villamos hálózattól függetlenül működő, könnyen mozgatható *Robot* MH-1-es típusú robbanómotoros hegesztőgép.” (Népszabadság 1969. X. 21.). A rádiónak az úrhajózással foglalkozó egyik minapi hírmagyarázatában pedig ilyen összetételben hallhattuk: *robotsonda*. A televízió népszerű Mézga-sorozatának egyik darabja (Robotdirektor, 1970. I. 25.) szintén emberi munkát végző *robot*-okat jelenített meg.

Mégis, szavunknak e jelentését hiába keresnők az ÉrtSz.-ban. Ott csak a feudalizmus korabeli 'jobbágmunka', továbbá a félfudális kapitalista rendszerben használt 'napszámosmunka', valamint az átvitt, rosszálló árnyalatú 'lélek nélkül végzett unalmas, nehéz munka' jelentések kapnak értelmezést; tehát mindhárom esetben magáról a munkáról, nem pedig az emberi munkát végző gépről van szó. Pedig szavunknak a fenti 'gépmember' jelentésű változata már 1921-ben megjelent nyelvünkben, éspedig K a r e l

Čapek „R. U. R.” című fantasztikus-utópisztikus drámájának a Kolos Ernőtől és Polák Józseftől fordított magyar szövegében. (Bemutatta 1921. december 14-én a kassai Magyar Nemzeti Színház, majd 1923. február 23-án a kolozsvári Magyar Színház, s könyvalakban kiadta a Szlovák Könyvnyomda Kassán, 1922-ben.) Itt — egyebek közt — ilyen összetételek is előfordulnak: *robotnő*, *robotszolga* stb.

Maga a szó Karel Čapek alkotása; az 1920-ban írt „R. U. R.” (Rossum's universal robots) című drámájában így nevezi azokat a gépembereket, amelyek a technika fejlődése folytán annyira tökéletesedtek, hogy már mindent tudnak, amit az ember tud, hatalmas az értelmi képességük és szervező készségük, viszont bármiféle érzelem — hit, szerelem, lelkesedés, félelem — teljesen hiányzik belőlük, ami természetesen roppantul felfokozza teljesítő erejüket. Lázadásuk megsemmisítéssel fenyegeti az évezredek emberi értékeket, egy tudományos felfedezés azonban — utópisztikus fordulattal — még idejében érző lényekké, vagyis emberekké változtatja őket.

A dráma elemzése, szemléletének, illetőleg filozófiai távlatainak bírálata és jelentőségének méltatása most nem feladatunk. Hatására és világirodalmi sikerére azonban jellemző, hogy a 'robot' szó már 1923-tól (a londoni bemutatótól) kezdve a legtöbb modern nyelvben meghonosodott 'gépember' jelentésben; így rögzíti — Čapek drámájára utalva — az Encyclopaedia Britannica is (XIX, 359).

A szó keletkezésének történetéhez hozzátartozik, hogy maga Karel Čapek a művéről írt följegyzésében elmondta, hogy ő először a prágai gölem-monda alapján és szellemében kívánt nevet adni a darabjában szerepeltetett homunkuluszoknak, s hogy a jól hangzó *robot* szót fivére, Josef Čapek, a festő javasolta neki. (Itt meg kell jegyezni, hogy a csehben a 'jobbágymunka' jelentésű szó nem *robot*, hanem *robota*, s hogy az előbbi hímnemű, az utóbbi pedig nőnemű. A *robot* tehát nemcsak jelentésében, hanem alakjában is teljességgel újonnan formált szó.)

Amikor Čapek drámáját 1924-ben bemutatta a budapesti Vígyszínház, a fentebb már említett fordítás szövegét Kosztolányi Dezső „alkalmazta színpadra”. Minthogy Kosztolányi valószínűleg úgy érezte, hogy az újonnan alkotott *robot* és a régi magyar *robot* azonos alakja félreértést kelthet, szövegében a Čapektől származó *robot* szót — az Országos Széchényi Könyvtár színháztörténeti osztályán őrzött rendezői példány tanúsága szerint, ám, úgy véljük, vitatható módon — *robotos*-ra változtatta. Ezzel merőben új jelentést adott nemcsak a szónak, de az egész drámának is: a magyar színpadon nem a robotok, hanem a robotosok lázadtak fel az emberiség ellen; a fantasztikus dráma nagyon is realizisztikussá lett. S hogy ez nem volt csak ártatlan fordítói ferdítés, mutatja a Napkelet bírálata, amely szerint a dráma „a tőke és a munka harcáról antibolsevista irányban közöl több értékes megfigyelést” (1924. évf., 291).

A *robot* szó nemzetközi elterjedésére jellemző, hogy ma már minden nyelvben további jelentésárnyalatokkal gazdagodik, s ennek megfelelően képzők is módosítják eredeti értelmét. Akár csak az egyik világnyelv — a francia — néhány, esetlegesen gyűjtött példája is szemléltetheti tételünket. Így a DAUZAT—DUBOIS—MITTERAND-féle etimológiai szótár — egyebek közt — ezt az igei alakot említi: *robotiser*, s a jelentése körülbelül az *automatizál* igéével szinonim. Másutt, egy — Amerikáról szóló — útleírásban (GEORGES BLOND, J'ai vu vivre l'Amérique. 1957, 27) ez a mondat ötlík szembe: „Les autos ont une physionomie robotique [Az autóknek robotszerű a külső alakja].” Az ECKHARDT SÁNDOR szerkesztette „Francia—magyar szótár”, miután természetesen 'gépember' jelentéssel közli a szót, idéz egy sajátos melléknévi előfordulást is: *le français robot*, s így értelmezi: „Basic-French” (vagyis szellemtelenné egyszerűsített francia nyelv). Noha e példa — ismereteim szerint — korántsem általános érvényű, inkább csak stílus-színező egyéni lelemény, mégis jól érzékelteti szavunk rendkívüli életképességét. Ennél állandósultabb, szinte már szaknyelvi képződménynek látszik a *Nouvel Observateur*

1969. november 10-i és a Figaro 1969. december 9-i számában talált alábbi szókapcsolat: *portrait-robot*, ami — a szöveggörnyezet egybehangzó tanúsága szerint — olyan fénykép, amelyet a bűnügyi rendőrség a személyleírási adatok összevetésével készít egy gyanúsítottól. Végül, a nemzetközi elterjedés példájaként, hadd említsük meg, hogy már könyv — igaz, gazdaságtudományi szakmunka — is készült a robotokról: A. H. BRUINSMA műve, amely 1960-ban e címmel jelent meg Párizsban: „*Les Robots et leurs circuits* [A robotok és körforgásaik]”.

Adatainkat mérlegelve megállapíthatjuk, hogy ez a cseh eredetű, ám írói ötletként keletkezett műszó — a *robot* — nem közvetlen átvétel útján, hanem a vázolt nemzetközi elterjedés hatására honosodott meg nyelvünkben, jöllehet már idestova fél évszázaddal ezelőtt, Kassán, nyomtatásban is megjelent és színpadon is elhangzott.

Az elmondottakból az is kiviláglik, hogy az Új Magyar Lexikon vonatkozó címszava, a *robotember* eleve megtévesztő, minthogy a szó mai — a Čapekétől némileg eltávolodott jelentésű — használata már inkább kapcsolódik az emberi (kéz)munkát helyettesítő gépekhez, mint az embert a külső alakjában is utánzó homunkuluszokhoz.

DOBOSY LÁSZLÓ

Huszár. 1. KNEZSA ISTVÁN (SzlJsz. 219) a *huszár* szócikkben első előfordulásként a Nyr. V, 511-ből PESTI FRIGYES 1403, keltezésű adatára utal: „... Zsigmond király hosszú kormányzásának első éveibe eső oklevélben olvassuk Szerdahelyi Dersfy Márton, György fiáról, hogy ő Capitaneus H u z a r o n u m, azaz h u s z á r-kapitány volt.”

Ez az adatközlés helyesbítésre szorul. Ugyanis a Zsigmondkori Oklevéltár II/1, 265–6. lapján közölt 2211. és 2212. számú oklevelek regesztájában nem *huszár*kapitányról, hanem a m a g y a r csapatok kapitányáról olvashatunk. (PESTI ezenkívül felcserélte az apát és fiát is.) A szöveg helyesen: „1403. Jan. 18. (in montibus Kuthnis, in Prisce) Zs. Zerdahel-i György fia Ders Márton mester aule nostre familiaris et unus ex generalibus capitaneis totius exercitus *Hungarorum* nostrorum szolgálataiért” birtokot adományoz. A másik oklevélben pedig „Zs. jóváhagyja Zerdahel-i Ders György fia Márton mester, aule nostre familiaris, pridem regni nostri Hungarie vicepalatinus, nunc autem unus ex capitaneis exercitus *Hungarorum* nostrorum” kérésére Emericus Bubek intézkedését, amellyel egyházának egy Baranya megyei birtokát neki és testvérének adományozott. — A *huszár* első adataként tehát PESTI FRIGYES közlése nem használható fel.

2. Az 'egy fajta lovaskatoná' jelentésben a *huszár* legkorábbi előfordulásaként FRANKÓI VILMOS, Mátyás király levelei II, 105 1481. évi adatát kell nyilvántartanunk: „Nunc tamen 400 pedites et 150 equites, sub conductu capitanei nostri Blasii Magyar, premissuri sumus, reliqui *hussarones* hoc est 150 alii brevi subsequenter; ita ut in toto 300 equitum, ex quibus 100 erunt armigeri 200 vero *hussarones*, numerum compleant.” Uo. 107: „Alius ordo est equitum levis armature, quos *hussarones* appellamus, hi pro angaria 10 florenos habere volunt ad unum equum, et aliter isthuc proficisci nolunt.”

3. TAKÁTS SÁNDOR „Emlékezzünk elődeinkről” című (Bp. [1929.]) tanulmánykötetében többek között ír a *huszárokról* is. A 85. lapon a szövegben ezt olvassuk: „Nagy Lajos királyunk írja 1378-ban a bánnak, hogy bizonyos szolgáló nép, akiket közönségesen *hunzar*-oknak neveznek az ebresiek erdeiben hatalmaskodnak.” A lábjegyzetben TAKÁTS közli az eredeti oklevél latin nyelvű szövegrészét is. Ez is helyesbítésre szorul. A pontos olvasat ez: „quidam condicionary nostri wlgon (!) *Hunzar* dicti quandam silvam ipsorum ad dictam possessionem Ebres vocatam pertinentem” (OL. DI. 35887).

4. A fentiekén kívül a *huszár* szóval kapcsolatosan egy érdekes és korainak számító

adatra kívánom a figyelmet felhívni. 1391-ben egy Bodrog megyei nádori közgyűlés alkalmával számos tolvajt, rablót, orgazdát stb. levelesítettek. Két gonosztevő nevét következőképpen jegyezték föl: „*Jacobum filium Georgy de Janusy Jobagionem Stephani filij Johannis de eadem latronem ulgariter Huzzas dictum . . . Nicolaum dictum Gerhy hospitem de Hethees Jobagionem Demetrii filij Pauli de eadem latronem et Huzzas*” (ZichyOkm. IV, 469). A *Huzzas* olvasata jó; ellenőriztük az eredeti oklevél alapján (OL. Dl. 78060).

Tudjuk, hogy a *huszár* eredeti jelentése 'rabló, lator, gonosztevő' volt. TAKÁTS SÁNDOR is írja, hogy: „a XIV. és XV. századi írott emlékek szerint a huszárokat még csakúgy üldözték, mint a többi gonosztevőt” (i. m. 87). Talán ez az 1391. évi adat kapcsolatba is hozható a *huszár* szóval, ha feltesszük, hogy a szó végén levő *r* helyett tollhibával *s*-et írtak. Bár kétszer elírni ugyanazt a szót ritkán szokták. Az is elképzelhető, hogy az oklevélíró nem értette a *huszár* szót, és népetimológiával *huszas*-ra alakította.

Ha a *Huzzas* a *húsz* számnév származéka, akkor is több mint száz évvel korábbi adat az eddig ismertnél: MA. 1604.: „Vicenarius, a, um. *Hufzas*.” | „*Hufzas*, Vicenarius, a.” Azonban ez jelentéstanilag nehezen hozható kapcsolatba a 'lator' fogalmával, főleg akkor, ha valamiféle régi pénznek gondoljuk MOLNÁR ALBERT szótári adatát. A *huszas* pénzegység ugyanis csak a XVIII. század második felében jött használatba. A *huszár* eredeti 'rabló, lator' jelentésében a gonosztevőkről szóló oklevél szövegkörnyezetébe teljes mértékben helyénvalónak tetszik.

FEHÉRTÓI KATALIN

Szajtli. Kihalóban levő vagy talán már ki is halt nyugat-dunántúli tájszó. A történeti szótárakban hasztalan keressük, a tájszótárak közül az ÚMTsz.-ban van rá három adat: *szajtli* 'egy meszely' Sopron megyéből és Vasból (Kemenesalja), *sejtli* 'fél icce' az Őrségből. A szóra vonatkozó első adat 1833-ból való. KISS JÓZSEF „Sopron Vármegye Esmértetése” című írásában olvashatjuk: „sok német szavak kevertetnek a magyar beszéd közé . . . P. o. a' meszely helyett: *szajtli* . . . mondatik” (TudGyűjt. I, 32). 1860-ban VASS JÓZSEF közli dunántúli jövevényszóként *szajtyli*¹ alakban (MNyszet. V, 67).

A szó eredetének megfejtője maga a tájszóközlő VASS JÓZSEF volt. Ezt írja ugyanis: „*szajtyli*: messzely, Seidel” (uo.). MELICH német nyelvjárási adatokkal szerzi meg e szófejtést (Nyr. XXIV, 399 és DOLw. 247), amely — kiegészítve — ekként fest: baj-osztr. *seidl* 'die Hälfte der landüblichen (Getränk- und Flüssigkeits-) Maß' (SCHMELLER, BayWb.² II, 224), vö. még német T. *sauil* 'Seitel, das alte Getränkemaß, 1/4 der Maß' (SCHATZ, WbTfM. II, 570), 'der vierte Teil einer Maß, ein Schoppen, ein Quart' (CAST. 225).

A *szajtli* fölösleges jövevényszó, mert már régóta megvolt nyelvünkben az illető fogalom jelölésére szolgáló — ugyancsak német eredetű — *messzely*.

Sléffül. Csupán egy adatom van a szóra, a rábaközi Mihályiból: *sljéffül* 'sietve, gyorsan, lopva megy, (lehetőleg észrevétlenül) eliszkol'. Nincs nyoma sem a történeti, sem a tájszótárakban, s ez arra mutat, hogy a szó tájszó volt (ma is az), továbbá, hogy minden bizonnyal újabb keletkezésű eleme nyelvünknek.

A *sléffül* bajor-osztrák jövevényszó: vö. bajor-osztrák *schlieff* ~ 'schließen; bújik, esúszik, surran' (SCHMELLER, BayWb.² I, 510). E nyelvjárási szó a német irodalmi *schließen* változata. A német szó jelentéséhez vö. még: „in vielen Fällen tritt bei *schließen* die Bedeutung des schlüpfens durch eine Öffnung ganz zurück und es überwiegt der begriff

¹ A DOLw.-ban tévesen *szajtyli* (247) van megadva, jóllehet MELICH „Német vendégszók” című közleményében (Nyr. XXIV, 399), amely a szót ebből a forrásból veszi, s amely a DOLw. alapjául szolgált, a helyes *szajtyli* alak található.

des schleichens überhaupt, meist mit der vorstellung des leisen, geschmeidigen, ver-stohlenen" (GRIMM, DtWb. IX, 685).

Magyarázatra szorul a magyar szó alaktani szempontból. A szóvégi *l* képző, és pedig az *-l* igésítő képző, amely arra szolgál, hogy a jövevényigét beleillessze a magyar nyelv — az adott nyelvjárás — igei alaktani rendszerébe. A nyelvjárásba kerülő jövevény-igék között tőszó egyetlenegy sincs, kivétel nélkül igésítő képzőjű alakulatok (vagy *-l*, vagy *-éroz* képzővel lépnek be a nyelvbe). Ez bizonyosan nyelvünk minden egyes változatára érvényes (l. BÁRCZI: MNy. XLIV, 92—4), de további megerősítésre szorul, mert eddig csak a moldvai csángó és a mihályi igéket vették ebből a szempontból beható vizsgálat alá (MÁRTON GYULA: NyIrK. X, 295 és magam: MNy. LXIV, 445—8). A bajor-osztrák *schlieffen* ~ magyar *sléffül* viszonyára l. *abézul* 'a tehén sok ízékét hagyva, pazarolva eszik', *dinctul*, *dunctul*, *grejfül* 'ellop, elcsen', *kóstul*, *rempül* 'szid, ócsárol', *simfül* 'gyaláz' stb. (mihályi adatok). A szóbelseji *geminata ff* az átadó nyelvi formát őrizi; szóbelseji bajor-osztrák *ia* ~ magyar nyugati nyelvjárási *é* (*ié*) megfelelésre vő. bajor-osztrák *wiäšťl* 'virslí' ~ *blézsli*.

Bár a *sléffül* csak egy faluból adatható ezideiglen, bizonyosra veszem, a nyugati nyelvjárásokban másutt is ismerik vagy ismerték. Mihályiban német (bajor-osztrák) anyanyelvűek ugyanis legjobb tudomásom szerint a múltban sem éltek, ma sem élnek, másrészt pedig a falu nem határos a bajor-osztrák nyelvterülettel. Az viszont közismert, hogy a Sopron megyeiék régen is (l. TudGyűjt. 1833/I, 21), meg a monarchia idején is Sopronba és Bécsbe jártak piacra: eladni és vásárolni. A szónak ezért másutt is nyoma kell, hogy legyen. KISS JENŐ

Fidibusz. ZSOLDOS JENŐ (MNy. LXV, 84) a szó eredetével foglalkozva kivonatossan ismerteti a Kedveskedő című bécsi magyar folyóirat idevágó névtelen cikkét (1824. I, 29—30). Ennek lényege az, hogy a dohányzástól eltiltott diákok FID.IBUS — azaz „Fratres fidelibus” („meghitt barátoknak”, ZSOLDOS fordítása szerint „bizalmas cimboráknak”) — megszólítású latin nyelvű cédulákat köröztek egymás között, jelezvén, hogy melyiküknél mikor gyűlnek össze titkos pipázásra, s az összejövetelen ezzel az össze-sodort cédulával gyűjtötték rá az első pipadohányra. ZSOLDOS ezzel az adalékkal is valószínűsíteni igyekszik MELICH (EtSz. II, 244—5) korábbi gyanítását, hogy a szó eredete a német diáknyelvben keresendő.

Azonban van erre nyomósabb, szinte döntő jelentőségű érvünk is. A Pesther Tageblatt 1843. október 13-ik számában (1046. l.) ugyanezzel a témával foglalkozik egy „Fidibus” című cikk, mégpedig szinte szó szerinti egyezéssel a Kedveskedő hivatkozott cikkével. Feltételezhető lenne az átvétel is, csak hogy a Pesther Tageblatt cikke bevezetőben a forrást is megjelöli. Magyar fordításban közöljük a vonatkozó sorokat: „A fidibuszok tehát dohánygyűjtők... De mért nevezik őket 'fidibusz'-nak? Erre vonatkozóan felvilágosítással szolgál Ebert morális-szatirikus hetilapja 1770-ből (*Ebert's moralisch-satyrisches Wochenblatt von 1770*).” Ezután következik a már fentebb kivonatossan ismertetett magyarázó szöveg.

A helyes következtetést maga az ismeretlen cikkíró levonja a záró mondatokban: „Így maradt fenn napjainkig a jólismert 'fidibusz' szó, és még tovább is élhet a diáknyelvben, annak ellenére, hogy várható a német nyelv megtisztítása minden idegen szótól, mint aminők a 'Tabak' és a 'Cigarren' is.”

Autóbusz. SOLTÉSZ KATALIN „Mostoha anyanyelvünk” című cikkében (Élet és Irodalom 1964. 49. sz.) egyebek közt ezt írja: „A latin és görög, ez úgy nevezett holt nyelvek életképességét biznyítja többek között a görög-latin öszvér» szavak keletkezése. Annak idején sokan kifogásolták az *automobil*-t, s különösen az *automobil-omnibus*

összerántásából létrehozott *autóbusz*-t; hogy is ne, görög névmási tő, latin többes dativus-raggal mint főnév alanyesete! Az *autómobil* hovatovább elavult szónak számít, az *autóbusz* pompás egészségnék örvend, sőt a *busz* elem önálló életre kelt, és újabb közlekedési eszközök nevének alkotásában vesz részt (trolibusz, vizibusz)."

Mindehhez csak annyit fűznék hozzá, hogy az *autóbusz* nem „hic et nunc”, nem nálunk és nem mostanában keletkezett, hanem Párizsban a század elején, közelebből 1906-ban. Ekkor jelentek meg a „Fény városának” utcáin a lófogató omnibuszok helyett a benzin hajtotta autóbuszok. S aki erről a hazai közönséget legelőször tudósította, s magát a szót magyar szövegben elsőnek használta, az nem más, mint ADY ENDRE.

Egyik párizsi levelében írja a Budapesti Naplónak 1906. október 5-én: „Az automobil-omnibusz esete. Párizs fölfortyant, mikor a gyors omnibuszok evvel a hosszú névvel megkezdték a forgalmat. Nincs ideje s kedve az embernek ilyen hosszú neveket használni. Egész Párizs versenyzett a kitalálásban s pár nap múlva megszületett az autóbusz név. Ma így hívja az automobil-omnibuszt egész Párizs.” (Úti jegyzetek. Ady Endre összes prózai művei, újságcikkek, tanulmányok VIII, 93.)

Ám az *autóbusz* szó ekkor még nem honosodott meg nyelvünkben. Azon egyszerű oknál fogva, mert nálunk még sokáig csak a lófogató omnibusz járta. Csak 1915. március 1-én indult meg Budapesten az autóbusz-közlekedés (az Esti Hírlap adata szerint), de az *autóbusz* név még ekkor sem gyökeresedett meg. A Magyarország nevű napilap 1919. január 26-i számának a budapesti közlekedéssel foglalkozó cikkében ezt olvassuk: „A jelenlegi villamosoknak néhány éven belül teljesen el kell tűnniük a város belső részeiből és helyüket részben a földalatti gyorsvasutaknak, részben pedig a *motor-omnibuszoknak* kell átengedniük.”

Csak a húszas években vált általánossá az *autóbusz* elnevezés, amely a jelenkorunkban rövidült *busz*-szá. Mert most már — hogy Adyt idézzük: „nincs ideje s kedve az embernek” még az autóbusz kimondására sem. Így csinált karriert egy névrag.

Ebben a tárgykörben érdemes még megemlíteni, hogy az *autóbusz* A d y nak nem az egyetlen nyelvi kezdeményezése a benzines közlekedési technika terén. Az automobilok megjelenése idején, a századfordulókor, megszületett az autó-duda hangját utánozó *töff-töff* kifejezés. Ez persze nem Ady szóalkotása, de ígésített alakjával nála találkozunk vele első ízben. „Mi az ördög lelte Kossuth Ferencet, — írja — hogy csúzosan *eltöff-töffözik* Marienbadba.” (Ady i. h. 330.) — Ómaga azonban nem géperejű járművön távozott körünkből félévszázada, hanem — „az Illés szekeren” . . .

KUNSZERY GYULA

Hajtófa vagy hajtófa? O. NAGY GÁBOR (Mi fán terem? 133—5) egy szólásnak két változatát is ismerteti: „Nem ér egy *hajtófát* sem”, „Mind a kettő sem ér egy *hajtó[!]-fát*.” Ez utóbbi legrégebbi előfordulási formájával az 1788 körüli éveket jelöli. H e r m á n y i D i e n e s J ó z s e f: Nagyenyedi Demokritus (389) is így használja: „. . . de a gazdaságod nem ér egy *hajtófát*”. Néhány évvel előbből találjuk tehát, mint a fenti dátum, azaz 1759-ből.

Úgy véljük mi is, hogy a szólás a pásztorkodás nyelvéből alakult ki. A *hajtófa* és a *hajtófa* közé nyugodtan egyenlőségi jelet tehetünk, mivel a pásztorkodás nyelvében a két szó egyetlen tárgyra vonatkozott: a *hajtófát hajtották*. Eredetibbnek a *hajtófa* formát tartjuk, ez azonban csak egy foglalkozás szava volt, csak a pásztorok értették a pontos jelentését. A hajtófa változat érthetőbbnek tetszett, így kiszorította szólásunkból a hajtófát.

Van-e szaga a pénznek? Köztudomású, hogy a pénzről sok szólásunk van. Gyakran halljuk vagy olvassuk: A *péznék nincs szaga*. (O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és

közmondások P 445.) Az eredetét nem ő, hanem TÓTH BÉLA (Szájrufl szájra 145) magyarázza meg. Suetonius (Vespasianus 23) és Dio Cassius (66, 14) szerint Vespasianus római császár mondása: *Non olet* (ti. a pénz): tehát nem a pénz eredetét kell figyelni, hanem az értékét. (Vö. Mikszáth: A Noszty-fiú esete Tóth Marival. (Szépirodalmi Kiadó, 1954. 88): „S különben sem gondolnám, hogy valami finnyás volna a pénzek eredetére.”). Hogy Vespasianus mondta-e először, nem tudjuk. Az azonban igaz, hogy nemcsak a latin és a magyar nyelv őrizte meg, hanem Európa számos nyelve. Németül: *Geld stinkt nicht* (H. SCHLANDT, Deutsch-magyarisches Sprichwörter-Lexikon 82).

A magyarban az ellenkezője is előfordul ilyenformán: *szaga van a pénznek, érzi a pénz szaga*. O. NAGY szólásgyűjteményében a takarékoságra vonatkozóan találjuk (Sz 16.): *Nincs jobb szag, mint a penészes pénz illatja*. Köznyelvünkben és irodalmi alkotásainkban más jelentéssel is találkozunk: *A pénznek akkor még szaga volt*. (Mikszáth i. m. 15.) Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus. (Magvető, 1960. 38): „... és maga is szóla Barta mellett, de hiába, mert Bartánál *pénn büzt érze Szokolyai*.” Az idézett példából világos, hogy a pénznek igenis *van szaga*, legalábbis nyelvünkben ismeretes ez a mondás. Hasonló — nem pénzre vonatkoztatott — szólásokat O. NAGY is sokat említ: *Érzi a büdöset* (B 1360), *Érzi a bűze* (B 1395), *Érzi a büzt* (B 1399), „Ha nem is látta magát, *megérzette a szagát*” (Sz 14), „*Megérzi a pecsenye szagát*” (P 341). Ezek minden valószínűség szerint rokonok az általunk említettekkel. Tehát csak „rokonok”, és nem „szülők”.

Pénn büzt érze — a vadászat egyik szólásából ered. Amikor a vadászeb a vad nyomára akad, vagy a vadállat megérzi az ellenség közeledtét, szokták mondani: „*Szapot fog [kap]*” (Sz 15). Ebbe a képbe csupán a pénzsóvár embert és a pénzt kell behelyezni. Nemcsak az argó használja, hanem írónk is. Általunk ismert legrégebbi előfordulása Hermányi művében található (1759-ből). MIZSER LAJOS

Poroszka. BARTHA ANTAL „A IX—X. századi magyar társadalom” című (1968.) tanulmányában főként a szovjet régészeti irodalomra támaszkodva próbált világosságot deríteni a magyar őstörténettel összefüggő némely kérdésekre. BARTHÁNAK ebben a könyvben olvasható egyes megnyilatkozásaiból is azt láthatjuk, hogy BARTHA nagyon nem szívesen akar tudomást venni azokról a szláv jövevényszavainkról, amelyek azt tanúsították, hogy az intenzív földművelés és állattenyésztés gyakorlata a Tisza melléki szlovákok körében a magyar honfoglalás korában nagyjában már általános volt.

Ebben a művében különösen feltűnt nekem a lótenyésztésre vonatkozó szláv helynévi és szóanyag határozott tanúságával szemben való negatív magatartása. Azzal nyugtatja magát, hogy a Tisza melléki szlávok lótenyésztésére vonatkozó helynevek és szavak csak a XIV—XVI. századból származnak, sőt *kabala* szavunk csak a XIII. századtól fogva fordul elő (i. m. 151). S ez hiperpozitivistá felfogása szerint azt jelentené, hogy korábban ezek a nevek és szavak nem is lettek volna a magyarban, vagyis — úgy látszik — szerinte valamikor a XIII. század folyamán lótenyésztő szlovákokat telepítettek volna a Tisza mellékére. No, de azért a Bihar megyei *Konyár* neve *Canar* alakban megvan már a VárReg.-ban is, amely tudvalevőleg a XIII. század első harmadából származik. Korábbi időkben ezek a nevek és lótenyésztési szláv jövevényszavak persze azért nincsenek meg, mert a korábbi gyér számú írásos emlékekben nem fordulnak elő.

Kései szlávnak mondja BARTHA *zabla* szavunkat is, csakhogy már a BesztSzj.-ben is van rá adat, sőt a szláv *o*-nak (*zobalo*) *a*-s megfelelése is azt tanúsítja, hogy a magyar *o > a* hangváltozás előtt, vagyis még 1250 előtt került a nyelvünkbe valami új fékfajta neveként, mert hisz ennek az eszköznek ősi magyar elnevezése — tudnivaló! — *félk* volt.

Nem tartja elfogadhatónak, hogy *poroszka* szavunk régi szláv származású szó, de nem szláv jövevényszó, ahogy ő képzeli. A csupán a magyarban meglevő *poroszka* szavunkat ugyanis „török kori délszláv jövevényszó”-nak teszi meg, amelyről még azt is tudja, „hogy a délszlávok ezt a lovaglási módot [ti. a poroszkálást — M. E.] az oszmán-törököknek és az általuk hozott lóanyagnak a Balkánon való elterjedésével ismerték meg” (i. m. 152). Nem volt könnyű számomra annak a kitalálása, hogy KNEZSA SziJsz. (439) *poroszkál* cikkének első kikezdéséből szerezte ezt a tudását. Abban tudniillik a szóra egy XVI. századi adat található. Ez BARTHÁNAK már elég volt; pedig ha a cikket tovább is olvassa, akkor talán ő is rájött volna arra, hogy *poroszka* szavunk régi (vö. BesztSzj.!) magyar nyelvi elvonás a *poroszkál* igéből, amelynek az őse egy valószínűleg délszláv *prusati* szó, amely a szláv *u* > magyar *o* megfelelésre való tekintettel már az 1250 előtti korban került a nyelvünkbe. — A *poroszkál* ~ *poroszka* szópárra vonatkozó nyelvi adatok mindenesetre élesen tanúsítják, hogy mit ér az a szláv jövevényszavaink adaptálására alapított kényelmesnek látszó hiperpozitivistá álláspont, amely azt akarná velünk elhitetni, hogy valamely szláv származású művelődési szóra vonatkozó legrégebbi írásos adat annak a tárgynak vagy technikának nálunk való legkorábbi meghonosodását is jelenti.

MOÓR ELEMÉR

Panoráma. 1. E szónak nyelvünkben ma már csak egyetlen jelentése él, és pedig az, melyet az ÉrtSz. az első helyen közöl: 'valamely vidéknek, tájnak rendsz. magasabb helyről akadálytalanul a néző elé táruló nagyméretű képe; kilátás, látkép'. Élt ugyan nyelvünkben a szónak néhány más jelentése is, ezek azonban a technikai haladás és a művészi ízlés változása következtében egytől egyig kihaltak. Így járt egyebek között a szónak eredeti, legrégebbi jelentése is.

2. A múlt századi lexikonok és GERMAIN BAPST monográfiájának (*Essai sur l'histoire des panoramas et dioramas*. Paris, 1891.) tanúsága szerint J o h a n n A d a m B r e y s i g (1766—1831.) danzigi díszletfestő 1787-ben vetette fel az ötletet, hogy egy nagyobb kerek építmény henger alakú belső falán teljesen körbe futó festményt lehet elhelyezni. Ez a térben és témában zárt egészet alkotó kép tág horizontú tájakat vagy egymáshoz kapcsolódó eseményeket ábrázol, s a kör alakú tér közepéről mesterséges megvilágításban szemlélve a valóság nagy távlatú, többé-kevésbé fotografikus hűségű látzatát kelti.

Breysiget az ötlet megvalósításában az Oxford English Dictionary szerint egy Robert Barker nevű (1739—1806.) ír festő előzte meg, aki német kartársáról, úgy látszik, nem is tudott. Barker 1787-ben szabadalmaztatta az illuzionisztikus eszközöket alkalmazó festményfajtát, s annak első példányát két év múlva *panorama* névvel Edinburgh-ban fel is állította. Később két fiával együtt még számos panorámát festett és állított ki Nagy-Britannia városaiban. Barker a görög *pan* (= minden) és *horáma* (= látvány) szókból alkotta meg találmánya nevét.

Csakhamar Londonban is felállítottak ilyenféle panorámákat, majd Párizsban és a kontinensen is. A panoráma típusú festmény legismertebb hazai példája F e s z t y Á r p á d n a k a millennium ünnepére 1892—1894-ben nagy művészi gonddal festett „A magyarok bejövetele” című. 120 méter kerületű, 15 méter magas körképe volt. Pesten állt a Városliget szélén egy külön épületben, s a város ostromában, 1944—1945 telén elpusztult. Feszty művét tudomásom szerint kezdettől fogva is csak körképnek hívták, s nem panorámának, habár e festménytípust múlt századi irodalmunk többnyire *panoráma* néven emlegette.

3. Az első magyar, aki festett körképet (akkor még *panorámá-t*) látott, s az idegen szót le is írta, alighanem W e s s e l é n y i M i k l ó s volt. 1822. április 1-én Párizsban

ezt jegyezte naplójába: „A panorama passage-on keresztül akartam menni egyenesen [a salle d'armes-ba]” (A Napló 1925-ös kolozsvári kiadása, 89). A Wesselényi említette sikátor a Montmartre boulevard-on a 11. házszám alatt nyílik, s ma is ugyanezt a nevet viseli, annak emlékére, hogy Robert Fulton, a gőzhajó amerikai feltalálója 1804-ben e helyen állította ki európai nagyvárosokról festett körképeit. Ily módon akart tőkét teremteni egy gőzhajó és egy tengeralattjáró építéséhez.

Reformkorunk nagy utazói közül többen emlegették a London látivalói között számon tartott körképeket. Bölöni Farkas Sándor londoni útinaplójában 1831. május 11-én ezt írta: „Londonnak mint Párizsnak is számtalan panorámái, diorámái, cosmorámái s microcosmosai vannak, de azok között legnevezetesebb a Colosseumban való panoráma, mely Londont és vidékét ábrázolja Szent Pál tornyából felvéve” (az 1966-i bukaresti kiadás, 322; vö. még a június 28-i bejegyzést a 373. lapon). Ugyanezt Szemere Bertalan is megemlíttette 1840-ben: „Londonnak és vidékének 40,000 □ lábnyi vászonra festett panorámaképe” (Utazás külföldön II, 103–4). Tóth Lőrincz is megemlékezett róla (Uti Tárca 1844. V. füzet 61). Szakszerű leírást már 1833-ban, tehát hamarosan Bölöni után adott a Közhasznú Esmeretek Tára: „PANORAMA kerek festmény (a' gör. Orama átnézet szótól) egy városnak vagy tájnak perspectivai vizarányos ábrázolatja, a' színes és világított perspectivai ábrázolásnak legesalókébb neme, melyet — mint mondják — Angliában Panker Robert talált, 's legelőször Edinburgban 1787 állított fel. . . . Ha . . . a panorámának minden része elkészült, az egy e' végre alkotott kerekfestményben úgy állítatik össze 's úgy függesztetik fel, hogy a néző középben egy folyosóval körülvéve úgy áll, mintha épen azon a ponton volna, honnan az egész rajzolatot. . . . A panorámában a világosság köröskörül csak felülről esik rá, a' nélkül hogy a' néző szemét vakítaná. . . .” (IX, 42; vö. még V, 225.) A Gyalulat pedig két évvel később a többféleképp értelmezhető *környékrajz* szóval magyaráította.

4. A fogalom s tárgy ismertté válásának és a szó divatba jöttének, elterjedésének csakhamar szétágazó irányú jelentésféjlődés lett a következménye. Közvetlen átvitel útján alakult ki az a jelentése, mely mindmáig él: 'nagy távlatú, széles látószögű kilátás egy magaslati pontról, látkép'. Ez tehát a teljes, 360 fokos körképi látványnak csupán egy része, pars pro toto. Már Bölöninél is megtaláljuk ezt 1831. május 11-én: „Egy kabinetbe [= liftbe] lépünk, hol az egész épület mozgása alatt felemelkedünk a toronyba, honnan van London legszebb panorámája” (323). Kazinczy Gábor 1843-ban: „Megállítjátok kocisitokat az álmodozó fenyvek és bükkök árnyaiban, 's szemetek eluszik e' panoráma festői edenváltozatain” (Életképek II, 89: NSz.). Tóth Lőrincznel többször is olvasunk nagyvárosok magaslati pontról látott „élő 's mozgópanorámjájá”-ról (61, 229), valamint 'szép tájak, megfestésre kínálkozó látképek sora' jelentésben (85).

5. A másik, az előzővel úgyszólván egy időben kialakuló jelentésváltozat átvitt, képletes értelmű volt. Így lehetne körülírni: 'valakinek lelki szemei előtt elvonuló emlékek sora'. Talán legkorábbi előfordulása Petőfinek „Katona barátomhoz” (ti. a soproni Kuppis Vilmoshoz) 1844-ben írott verse:

Ha előttem a multat kitarja
Képzeményim hű panorámája:
Katona barátom!
Tévelygő szememnek
Elfáradt sugára
Képeden pihen meg.

A nagyszótári gyűjtésben további adatok is vannak. „Látom szerelmednek ragyogó képeit, Átmennek előttem, mint egy panoráma” (Szász Károly, 1867.); „Mint valami panoráma képei tűnnek föl hányatott életének egyes jelenetei” (Vértesi A.,

A nyomorúság iskolája, 1878. 53); „Múltjának . . . képei . . . zibbasztó gyorsan, változó panorámában gördültek le előtte” (Pekár Gyula: Az esztendő legendája, 1899. 165).

6. Emez átvitt jelentésnek — mely egyébként a XX. századra kiveszett irodalmi nyelvünkől — érdemes lehet az eredetét nyomozni. Felmerülhet a kérdés: nem tükörfordítás, semantic borrowing-e. Az angol nyelvben ugyanis, az OED. tanúsága szerint, ez az átvitt jelentés 1836-tól kezdve nem ritka. Tekintve a *panoráma* szó britanniai eredetét, ezt a lehetőséget nem szabad kirekeszteni, habár alighanem közelebb jutunk a jelentésbővülés okához, ha mint forrásra a technikai fejlődés egy mozzanatára gondolunk. A teremnyi méretű hengerbelsőre mint falfelületre festett körképnek ugyanis korán kialakult egy lényegesen szerényebb méretű, könnyebben előállítható s ezért lényegesen olcsóbb változata is, melyet itt-ott *kozmorámá*-nak is neveztek. A körkép esetében a kép rögzített volt, s ha a néző az egészet látni akarta, akkor kénytelen volt lassan körbe fordulni. A kozmorámánál a helyzet éppen fordított volt: a néző egy kis ablak előtt állott, mely mögött egy erősen megvilágított, lassan tovább gördülő festett képszalag húzódott. A kép rendszerint egy nagyobb, változatos tájegység sávját (pl. egy nagyváros folyóparti képeit, kikötői életét) mutatta be folytatólagos jelenetek alakjában. Némelykor több képsorozat is követte egymást. Ilyenféle kozmorámát hirdetett a Honderű is 1846-ban (II, 118). Ebben „Budapest, A puszta, Salzburg’ vidéke, A tengeri vihar, Egy téli vidék, Freyburg, Berlin” voltak „legkitünőbbjei az első osztálynak s a’ nézőt teljesen a hely színére varázslók”. Nem lehetetlen, hogy a P e t ő f itől P e k á r i g használt képes értelem ebből a kozmoráma típusú panorámából ered.

A *panoráma* nevet viselő oktató és szórakoztató intézmény alakulása nem állott meg e kozmoráma fajtájú, a mozgókép, a némafilm szerény előfutáraként tekinthető látványosságnál. Messze eltávolodva az eredetileg művészi szándékú és kiviteli nagy körképekben testet öltő alaktól, a panoráma a XIX. század második felében lesüllyedt az olcsó vásári mutatványos bódék színvonalára. A Nagyszótár cédulái között található idézetek elmondják, hogy ebben a 3. vagy 4. értelemben vett panorámában „a mázolások csak azért szépek, mert távolító kristályokon át nézzük azokat” (Camera obscura, 1844. 47), hiszen „a jó panorama . . . optikai csalódást tüntet elő” (Aszalay J.: Szellemi omnibus kéjutazásra, 1856. II, 40), s az ember kis üvegablakokon kukucskálhat be az immár nem is mozgó, hanem állóképeken szemlélhető látványosságok közé. Ennek a látványosságnak egy kifinomult változata századunk elején, még az első világháború alatt is, szemlélhető volt a budapesti Belvárosban, a Curia utcában. Ahogy GRANASZTÓI PÁL emlékirataiban leírja (Vallomás és búcsú. 2. kiadás, 1965. 686—7), ebben az Univerzum Világpanoráma nevű intézményben a külföldi táj- és városképeket sztereoszkopikusan, térláttató eszközökkel mutatták be. Különös hiányossága lexikográfianknak, hogy a *panoráma* szó e jelentését szótáraink nem regisztrálták (még az idegen szavak szótárai sem). Csupán CSŰRY BÁLINT 1908 és 1915 között gyűjtött nagy szamosháti adatfelvétele (SzamSz. II, 214) tartalmazza, ez azonban példamutató alaposítással: ’vásári képmutogató sátor vagy bódé, melyben belépődíjért nagyítóüveggel felszerelt likakon át különféle nagyított képeket láthat az ember’.

7. Az utolsó századforduló idejére e krajcáros vásári látványosságok nevéhez az ott bemutatott képek alapján a „szokatlanul idegenszerű, bizarr jelenség” hangulati eleme is hozzátapadt. Talán azért, mivel némelykor nemcsak tájképeket mutattak ott be. „[Kamill] lábán vörös nyers-bőr czipő és kamásli. Maga az apja is alig ismert rá ebben a *panorámába* való öltözetben” — írta 1886-ban R á k o s i V i k t o r (Verőfény 19: NSz.). Két évvel később S z ű r y D é n e snél „panorámák sora következik súlyos hölgyekkel a kirakatban” (Mosolygó ég 3: NSz.). A panoráma tehát már bármiféle vásári látványosság lehet. T ó t h B é l a 1892-ben a Tárcalevelekben (75: NSz.) a *panorámás*-ról írt, aki „nyolelábú borjút mutat a fejkavarva bámuló parasztoznak”. B r ó d y

Sándortól pedig megtudjuk, hogy a közönségszót hagyományos, ma is élő eszközeit e mutatónyelvi is alkalmazták: „mellén panorámában nyert mellé” (Nyomor 1884. 35: NSz.).

A panorámák e faja a XX. század elején csatát veszített a gyorsan terjedő mozival szemben, és az első világháború végére már a vásárokról is eltűnt. Vele a szónak e jelentése is, mely később már csak nosztalgikus hangulatú visszaemlékezésekben bukkant fel nagynéha. Így például Krúdy Gyulának „A XIX. század vízitkártái” című sorozatában, a Magyarság napilap 1926. szeptember 12-i számában Beniczky Bajza Lenkéről írva: „Én, aki valamit láttam a Jókai korából (amennyit egy gyermek a panoráma kerek ablakán láthatott) . . .” (új kiad. 1961. „A tegnapiak ködlovagjai” köt. 326).

8. A szó a múlt században többnyire *panoráma*, néha *panorama* betűképpel élt. A szabadságharcig elvéve *panorám* alakban is előfordult. Ritka melléknévi származékát *panorámai* alakban Szemerénél (I, 78) és Tóth Lőrincznel (V, 85) találjuk. A vásári fajta mutatónyelvi bódét századunk elején göregábori szinten *pannarámá*-nak ejtették. — A szó egyetlen ma élő jelentésében gyakori ebben a klisészerű szókapcsolatban: „nagyszerű (elragadó, fenséges stb.) panoráma tárult fel szemünk előtt”.

9. Figyelemre méltó, hogy míg az amerikai angolban Lotz János (Am. Sp. 1954: 156—8) és a franciában Östen Södergård (Neuphil. Mitt. 1959: 348—53) szerint a *panorama* szóból levált a *rama* (< *orama*) elem, s már a múlt század közepén divatszóvá lett, mely az idők folyamán a legkülönbözőbb előtagokhoz kapcsolódva új összetételek egész sorát alkotta meg (ezek egy töredéke ma is él), — addig nálunk ez a jelenség nem következett be, *-rama* végű szavaink száma hazai termékekkel észrevehetően nem gyarapodott (vö. VégSz. 67).

10. Ez a skót földön született ál-ógörög szó több mint száz éve tulajdonnévként is él nyelvünkben. Már a múlt század közepén így nevezték a budai Várnegyedben levő, Fortuna utcai hajdani Fortuna vendéglátóháznak és étteremnek kerthelyiségét, az onnan kínáló szép kilátás miatt. A *Panoráma* név ma is él (sőt terjed) kilátóponton levő vendéglő nevének. Így hívnak egyebek között egy nagy kerti vendéglőt Dél-Buda egyik dombtetőjén, a balatoni műúton, valamint Kőszegen egy 1968-ban megnyílt magaslati szállót.

ORSZÁGH LÁSZLÓ

Szüleség, szülés. 1. A magyar népi rét- és szénagazdálkodásnak számos olyan eleme van, amelynek a megnevezésére nincsen köznyelvi szó. A jelölésükre szolgáló szavak megmaradtak tájnyelvi szónak, a köznyelvbe nem kerültek be. Ilyen szavunk a *szüleség* és a *szülés*. Az ÉrtSz. nem tartalmazza, s nem került be az OklSz.-ba és a NySz.-ba sem. BÁRCZI és KNIEZSA szótáraiban (SzófSz. és SzlJsz.) is hiába keressük.

Az egyformán 'takarmány' jelentésű *szüleség* és *szülés* szó pedig elég jelentős területen elterjedt: a magyar nyelvterület nyugati és északi peremén, Göcsejtől Zempléniig nagy félkörben. A MTsz. adatai és saját gyűjtésű adataim alapján elég finoman megrajzolható e szavak elterjedése. Az MTsz. közli Zalából (Alsólendva vidéke, Hetés, Szentgyörgyvölgy), Vasból (Órség, Kemenesalja, Répceszentgyörgy), valamint Sopronból (Horpács, Kisfalud, Nagymihály, Répce vidék) a *szüleség* szót. Ezt a szót — több alak-tani változatban — csak a Dunántúlon jegyezték fel. Göcsejből 'széna' jelentésben találjuk: „A völgyek rétjein nem mindenütt terem jó »szüleség« (széna), mivel több helyen a talaj nagyon süppedékes, a rajta fakadó forrásvizektől.” (GÖNÖZI FERENC, Göcsej. Kaposvár, 1914. 586.) Pár sorral alább megjegyzi: „Általában savanyú »szüleség« terem itt . . .” Vas megye nyugati szélén Nagykölkeden ma is használják a *szüleség* szót 'takarmány'

jelentésben, de avult szónak érzik (Magyar Néprajzi Atlasz gy. füzete). Felsőőr (Vas m.) vidékén a *szülesség* szó 'takarmány' jelentésben ma is általános. (IMRE SAMU szóbeli közlése.) Bővíti a *szülesség* elterjedési területét a Tsz. egyik adata, miszerint „Balaton melléki szó”.

Az ugyancsak 'széna, takarmány' jelentésű *szülés* különböző alakváltozatait a MTsz. felsorolja a Mátyusföldről, Nyitrából (Pográny és vid.), Gömörből (Rimaszombat és hely nélkül), Borsodból (Sáta), Abaújból (Beret) és Zemplénből (Legyesbénye, Bodrogköz). Cz.F. (V [1870.], 1491) szerint a *szülés* a „Nyitra völgyében annyi is, mint *szülesség*”. Ugyanott a *szülesség*-hez a következő magyarázatot fűzik: „Barmok eledelül betakarított széna, szalma, stb. szokottabban takarmány. E szóban az *e* hang könnyebb kiejtésre szolgáló toldalék, mint ezekben: *eleség, nyereség, vereség*. Eredeti jelentésére vö. *Szül.*”

A Nyitra megyei Zobor-vidéken a padlás feljárata az udvarról nyílt, s ez tulajdonképpen a nyitott eresz kiszélesített nyílása volt. Mivel itt szokták a szénát a padlásra felrakni, a nyílást „széna”, illetőleg „szüllés hányó lyuk”-nak nevezik. (MORVAY JUDIT, Néprajzi adatok a Zobor-vidékről: NéprKözl. II. [1957.] 1—2. sz. 125.)

A Karancs-vidékről egy múlt századi adatot ismerünk: „A' széna és sarjú takarmány sok vidéken 's a' palócoknál is, *szüless*-nek nevezetik.” (SZABÓ ISTVÁN, Karancs-vidéki palócz nyelv: TudGyűjt. 1837. I, 59.) Helyszíni feljegyzéseim szerint *szüless*-nek nevezték a szénát harminc-negyven éve a gömöri Nagybalogon és a tornai Szádellőn. Mindkét községben kuriózumként említették, mint „a régi öregek” kifejezését. Ma szénát mondanak helyette.

A most körvonalazott területen túl a *szülés* és a *szülesség* szót nem használják 'takarmány' jelentésben. A Nagyalföldről és Erdélyből nincsen adatunk még szórványos előfordulására sem. A SzamSz., a SzegSz. és az OrmSz. s az erdélyi szógyűjtemények nem tudnak róla. A múlt század elején bekerült ugyan gazdasági irodalmunkba is a *szülesség*, de a korbéli viszonyok nem kedveztek ezúton való terjedésének. A keszthelyi Georgikont igazgató NAGYVÁTHY JÁNOS írja: „... a' gulyásokra senki se vigyázott, és így bőven pazérlották a' *szülességet* . . .” (Magyar practicus tenyésztő. 1836. 88.)

2. Szavaink írásbeli történetét — az anyag szegénysége folytán — könnyű áttekinteni. A 'takarmány' jelentésű *szülés* főnév első feljegyzéseként a fentebb említett 1837. évi, a Karancs-vidékről közölt adatot ismerjük.

A *szülesség* viszont számos XVIII. századi feljegyzésben szerepel. BEKE ÖDÖN közléséből (Nyr. LXXII, 80) látjuk, hogy a Sopron megyei Széchenyi György sűrűn használta levelezésében, gazdasági jegyzeteiben. Így például 1700 telén kelt feljegyzése: „Ezen holnapban minálunk oly hó vala, hogy csaknem minden *szülességből* kifogyánk, majd kétszáz forint ára szénát kölleték vennem.” Tőle (uo.) találjuk a *szülesség* szót az 1705., 1708., 1711., 1714. és 1716. évből. Többen hivatkoznak KRESZNERICS adatára, aki 1772-ből, VAJDA SÁMUEL munkájából említi a *szülesség*-et (Nyr. XLIV, 326—7, XLVIII, 93—4, LXXII, 80). *Szüresség* alakban fordul elő 1812-ből Kazinczy egyik Zala megyei levelező partnerének levelében (Nyr. XLVIII, 93).

A XVII. századból csak egy nem egészen tisztázott jelentésű adatot ismerünk: „Hogy népének lovai . . . tikkadtságukból pihenhetne, s az *szülességnek* idején szolgálhatna . . .” Az adatot feltáró MARIÁNOVICS MILÁN (Nyr. XLIV, 326—7) 'takarás, aratás' értelmet tulajdonít a *szülesség* szónak ebben a feljegyzésben (forrása: Szalárdi: Siralmas krón.: MKönyvtár. 68. sz. 38). Nem bizonyítható másik értelmezése sem; az általa idézett B r a s s a i szóhasználatából nem következik, hogy a *szülesség* szó 'takarmány, termés' értelemben Erdélyben is ismert volna: „Ime, ismét minő gazdag *szülessége* azoknak a jellemvonásoknak . . .” írja B r a s s a i (vö. Nyr. i. h.).

3. A *szülesség* és a *szülés* szó származásáról, keletkezésének részleteiről többen is nyilatkoztak, illetőleg elejtettek egy-egy megjegyzést. Fentebbi idézetünk szerint a *szül*

ige származékának tartja CzF.; KRESZNERICS úgyszintén. A *szül* szócsaládján belül maradvá magyarázta SIMONYI (Nyr. VI, 290) is, de két eltérő változatban. Előbb a *szüle* alapszóból, a *-ség* képzővel, de a jelentés teljes mellőzésével. (Nyr. VI, 290. Példának említi meg az *eleség*, *vereség*, *nyereség*, *veszteség* szavakat.) Közel két évtizeddel később a 'takarmány' jelentésű *szülés* szóból magyarázta a *szüleség*-et hasonló módon. A szóképzés hangtanilag, szótanilag érthető volna SIMONYI elgondolása szerint, de hipotézise tárgy történeti, jelentéstani oldalról egyáltalán nincsen alátámasztva.

Ezt a hiányosságot veti fel MARIÁNOVICS [, azaz SIMONYI: P. D.] (Nyr. XLIV, 327) is: „(A *szüleség*) . . . elég távol áll a *szül* igének rendes jelentésétől. Nézetem szerint a *szüleség* nem ebből az igéből lett, hanem a szlovén *silje* (*selje*, *sel*) 'vetés, gabona' szó rejlik benne, a *szüleség*, *szülés* alakokat pedig a rokonértelmű *eleség*, *élés*, *termés* analógiájára vette föl.”

A szlovén szó átvételét a *szüleség* nyugat-dunántúli elterjedése támogatná, ha magában állna, de a *szülés*-nek Mátyusföldtől a Bodrogközig tartó előfordulása ellene mond. Szlovén kölcsönzés esetén inkább azt várhatnók el, hogy a Dunántúl déli, keleti felében is használatos, ismeretes legyen. Jelentésbeli akadályok is mutatkoznak, hiszen a 'vetés, gabona' bármily közel is áll a takarmányozáshoz, mégsem szárított szénatakaromány. Bizonyára nem véletlen, hogy *szülés*, *szüleség* szavunkat KNEZSA sem tárgyalja a szláv jövevényszavak között.

4. Vizsgáljuk most már azt, hogy az ugorkori *szül* ige, illetőleg származékainak valamelyike a jelentés oldaláról nézve elfogadható-e 'takarmány, széna' értelemben használt szavaink alapszavának. Az *-ás*, *-és* vagy a *-ság*, *-ség* képző éppen lehetővé tenné a képzésnek ezt az útját: *szül* :> *szülés* :> *szüleség*, de a *szül* igéből való képzést a jelentés oldaláról nehéz volna megindokolni. Fel kellene tennünk valamilyen elavult jelentésárnyalatát, illetőleg a maitól eltérő szemléletet. A tárgykörünkbe tartozó *sarjú* szót (? 1364.) egy ki nem mutatható *sar* ige származékának tekinthetjük, *takarmány* szavunkat (XVI. sz. m. f.) pedig a 'begyűjt, betakarít' jelentésű *takar* (1211.) ige származékának (BÁRCZI, SzófSz. 265, 298). A *szül*-ből is igen korán kellett volna kialakulnia a *szülés*-nek és a *szüleség*-nek. Késői felbukkanásuk azonban, egyelőre ellentmond e feltetésnek.

Arra joggal gondolhatunk, hogy a magyarság a honfoglalás előtt is ismerte a szárított, gyűjtött takarmányt, s azt meg is nevezte. Ezt az elnevezést szoríthatta ki a szlávoktól korán átvett *széna* (1055.), ami rövid idő alatt országosan elterjedt. SZABADFALVI JÓZSEF a *gaz* és az *avar* régi jelentéseit és a régi magyar állatteltetés módját tárgyaló cikkében — miután figyelmét a *szülés*, *szüleség* szavakra felhívtam —, a *szül* igéből véli magyarázhatónak ezeket, s eredetüket — a *gaz*-zal és az *avar*-ral együtt — a honfoglalás előtti időre teszi (Ethn. LXXIX, 347). E feltételezéssel kapcsolatban kérdés marad, hogy miért csak a XVII—XVIII. századi feljegyzésekben találjuk legkorábbi előfordulásukat, s miért nem ismerik az Alföldön és Erdélyben.

5. Van azonban a jelentés és a tárgy történet oldaláról indokolhatóbb magyarázat is. Tudott dolog, hogy a Kárpát-medencében — a klimatikus adottságoktól s az állatteltetés rendszerétől függően — évente egyszer vagy kétszer kaszálnak fűvet. A szárazabb éghajlatú Alföldön általában csak egyszer kaszálnak évente, a második kaszálás bizonytalan, s gyakorlata nem régi. A csapadékosabb Nyugat-Dunántúlon és a Felföldön a kétszeri kaszálás rendszeres volt. Az első kaszálású fűből lett a *széna*, a második kaszálásból pedig a *sarjú*. (Néhol még harmadjára is kaszáltak, s ebből *fattyú-sarjú* lett.)

Az első és a második kaszálásból nyert takarmányt csak a városi ember tekinti egyformán *széná*-nak. A magyar paraszt a sarjút sehol sem nevezi *széná*-nak. A két takarmányt külön tárolja, s meghatározott rendje van a *széna* és a *sarjú* felhasználásának is,

hiszen takarmányozási értékük is különböző. A sarjút lehetőleg növendék jószággal etetik fel. Az Alföldön, ahol többnyire csak egyszer kaszálnak évente, e megkülönböztetés nem olyan éles, és a felhasználás rendje sem olyan kimódolt, mint a Dunántúlon és a Felföldön. A szóhasználat is eltérő. Erdélyben és az Alföldön az első kaszálású takarmány neve: *széna*, mondhatnók: „a széna”. Árvíz, tavaszi szárazság vagy más természeti csapás kényszerítette az alföldi és az erdélyi magyart arra, hogy „a sarjút”-val is bajoljon.

Ezzel szemben ahol rendszeresen kétszer-háromszor kaszáltak, a széna és a sarjút legtöbbnyire szóösszetételek második tagjaként jelentkezik. Most csak az első kaszálású takarmányra említek néhány példát. Van *anyafű*, *anyaszéna* általában északon (pl. Gice, Berzete Gömör, Domaháza, Sajóvárkony, Mezőcsát Borsod, Tokaj, Pácín Zemplén: mind s. gy.; Debrecen: BALOGH ISTVÁN, A jószág telettetése Debrecen környékén. Debrecen, 1938. 20; Monor környékén: BORZSÁK ENDRE: NéprÉrt. XXVIII, 58). Az *eleje fű*, *eleje széna* kifejezések Kelet-Dunántúlon használatosak (pl. Kopács, Baranya, Sárköz, Szentgál stb.). Az *öregfű*, *öregszéna* elnevezést ismerjük a Kisbaltaton vidékéről, Zalavárról, a zalai Pusztamogyoródról, Vasból, az *aggfű*, *aggszéna* kifejezést pedig Göcsejből (GÖNCZI i. m. 586), Becsvölgyéről (PAIS SÁNDOR: NéprKözl. IX. 2. szám 44).

Szüleszéna adatunk nincs ugyan — az MTsz. és az ÚMTsz. sem ismer ilyet —, de az *anyaszéna* alakban mutatkozó tárgyszemlélet alapján a régiségben joggal feltehető.

Azt hiszem, a szóképzés alapját jelentő népi szemlélet a fenti példákban, az első és második kaszálású takarmány összefüggésében világosan megmutatkozik. Természetes, hogy az előbb csak jelzőként használt *öreg*, *anya*, *agg*, *szüle*, *első* könnyen főnevesülhetett 'első széna, első kaszálású takarmány' jelentésben, a *széná*-nak, mint második tagnak a lekopása révén. Erre mezőcsáti adatközlőmet idézem: „Május végétől októberig kaszáltam. Elkezdtek vágni az *anyát*, utána az aratás, aztán meg a *sarnyúvágás* [következett]. Csak októberben tettem le a kaszát.”

Az ilyen összetételből elvont *szüle*-ből, az *-s*, illetőleg a *-ség* képzővel alkották — nézetem szerint — a *szülés*-t és a *szüleség*-et. Hasonló módon keletkezett a juhászat néhány terminusa; így: 'anya birkák' → *anyaság*, 'toklyó birkák évjáratá' → *toklyóság*, 'idei bárányok' → *ideiség*, 'tavalyi évjárat' → *tavalyiség* (PALÁDI-KOVÁCS, A keleti pásztorok pásztorkodása. 1965. 87, 91).

Szülés, *szüleség* szavunk ma már elavult, miként az alapszónak tekintett *szüle* alak is csak tájszóként tengeti magát. Még annyit, hogy *szülés*, *szüleség* szavunk jóval az elsőnek ismert előfordulás előtt keletkezhetett. Erre abból következtethetünk, hogy a XVIII. század legelején már kibővült jelentésben nemcsak az első kaszálású széna megjelölésére szolgált, hanem a *széna* és a *takarmány* szinonim jelentésű kifejezése volt.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Csillebérc. 1. A budai hegyek egyik közkedvelt kirándulólhelye a Csillebérc. Kevésbé ismert azonban a költői hangzású név eredete. A *Csillebérc* elnevezés tudatos névadás eredménye; a budai terület több más, ma is használt nevével együtt *Döbrentei Gábor* alkotta a múlt század közepén. Az akkori városi tanács a *Döbrentei* által javasolt neveket hivatalos rangra emelte, és 1847. június 11-i közgyűlésén, *Döbrentei*-nek az egyes nevekhez fűzött magyarázataival együtt, jegyzőkönyvben rögzítette. Ennek — a reformkor szellemét tükröző és a nyelvújítással párhuzamos, tudatos „névújításnak” — részleteire, elvi és történeti hátterére itt nem térek ki, minthogy ezt másutt már bővebben kifejtettem. (Vö. POGÁNY I., Beiträge zur bewußten Flurnamenschöpfung in Ungarn um die Mitte des 19. Jahrhunderts: ALingu. XVIII, 317—31.)

2. Mindenekelőtt szükséges pontosan meghatározni a szóban forgó terület helyét. PÁPA MIKLÓS útikalauza (Budai hegyek. Bp., 1956. 15) szerint: „A Budaörsi hegy É-i

oldalában, a Hármashatártól DNy-ra, fenyőerdőben fekvő részlet, ahol a sétaút kört képez . . . A Csillebérc helymeghatározása meglehetősen bizonytalan és sok félreértésre adott alkalmat. Volt idő, hogy a Kakukk-hegyet nevezték így.” Az adatok tanúsága szerint, mint látni fogjuk, nem alaptalanul azonosították a Csillebércet a Kakukk-heggyel. Ezért célszerűnek tűnik, ha ezzel a névvel, valamint a közvetlen közelében levő úgynevezett Hármashatárral (Buda, Budaörs és Budakeszi érintkezési pontján) is kissé alaposabban foglalkozunk.

Buda 1686. évi felszabadítása óta — ami az itteni földrajzi nevek esetében korszakhatárnak fogható fel, mivel a lakosság részben elpusztult, részben kicserélődött zömében német anyanyelvűekre — a fennmaradt egyik legkorábbi adatforrás az 1789. évi szőlőbirtok-összeírás (Conscription der Stadt Ofen 1789—1790; I—V. köt. FővLvt. Budai Lt. Telekhivatali összeírások). Ez hatvan dűlőre osztja Buda külterületét, amelyek között szerepel a Kakukk-hegy és a Hármashatár határleírása: „K u k u k b e r g genant gränzet mit der Ersten Seithe an den Pösinger Maÿrhoff von der 2ten Seithe mit den Budaközer Weingärten von der 3ten Seithe mit der 3 Hotter Wiesen und von der 4ten Seithe mit der Hochstrasse” (Conscript. 4. XXXVII.), továbbá: „Item eine Wisen Ried dreÿ Hotter genant welcher 1te Seith an den Swabenberg 2te an Hochstrass 3te an den Kuckerberg [Kuckuckberg elírása. — P. I.] 4te an den Budagözer Wald angränzet” (Conscript. 4. XXXVIII.). A későbbiek során is ezeket az elnevezéseket használták, illetőleg a főváros magyarosodása iránti igény jelentkezésekor, ami körülbelül a XIX. század elejétől egyre erősödött, egyszerűen lefordították magyarra. D ö b r e n t e i kéziratai között (DÖBRENTÉI GÁBOR, Budapest magyarosodása. MTA Könyvtára, Kézirattár. M. Nyelvt. 4. r. 23.) van egy 1840 körülre datálható, nyomtatott hivatalos dűlőnévjegyzék, amely egymással párhuzamosan felsorolja a magyar és német elnevezéseket. Ebből szintén arra következtethetünk, hogy ezeket mindkét nyelven használták, tehát: „Kakukhegy — Kuckukberg; Háromhatár — Drei Hotter.” A plakát verzőjén, amelyen D ö b r e n t e i szemmel láthatóan új neveit „kísérletezte ki”, az ő kézírásával, tintával beírt, több különböző név között a *Csile* is szerepel. A *Csillebérc* név gondolata ekkor vetődhetett fel nála először, de még nem volt kialakult elképzelése arra nézve, hogy melyik területre helyezze. A budai tanácsülési jegyzőkönyv anyagában D ö b r e n t e i a kérdéses nevet a következőkkel indokolja: „33. *Csilebércz*, (eddig Kuckukberg és dreihotter) melly nevezet gr. Majláth Ján. Geschichte der Magyaren 5 köt. 49 lapján fordul elő; külön alkalmazása a 17ik század elején kelt német jegyzékekből igazoltatik, mellyekben azon hegy Csepelyhegynék nevezetik: 'der Stuhlweißenburger Gebür [= Gebirge], allwo besser Weingart ligt, csepelyhegy wüth genant, wie auch tails nennen Sasadj hegy, alwo die Hotterung ist'. — A város régiebb térképei a fehérvári hegyet azon tájon jelölvé ki, mellyen az említett Kuckukberg fekszik, és a határ három dombja is odaesvén, a csilebércz név fölélesztve tisztileg használándó.” (Buda sz. kir. fővárosa 1847. évi junius 11. napján tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Főv. Lvt. Budai Lt. Budai Tanácsülési Jegyzőkönyv 1847. 4117.)

3. A jegyzőkönyv tanúsága szerint tehát D ö b r e n t e i a *Csilebércz* nevet a Kuckukberg és Dreihotter = Kakukk-hegy és Hármashatár dűlők együttes, új elnevezéséül ajánlja. A hivatalosan előírt név azonban nem tudta kiszorítani a régieket; a mai térképeken általában mindhármát megtaláljuk, esetleg a Hármashatár marad le. A *Csillebérc* egy kisebb részterület nevéül foglalódott le, de manapság ez a legismertebb és a legelterjedtebb. Pedig D ö b r e n t e i nek a név „felújításához” fűzött indokolása és magyarázata zavaros, sőt értelmetlen, több tárgyi tévedés is tartalmaz. Mindenekelőtt szokatlan, hogy a XVII. századi német jegyzékeket nem nevezi meg pontosan, noha máskor, ha csak adatai nem egészen légből kapottak, ezt mindig megteszi. A hangalaki és topográfiai eltéréseket figyelembe sem véve, azt állítja, hogy a Csillebérc azonos

a Csepeli-heggyel. Valóban volt Csepeli-hegy is, mégpedig Budafokon, a Csepel-szigettel szemben: „Promontorium . . . hieß von der benachbarten Insel Csepel, wozu dieses Gebirg gehörte, theils Promontorium Csepel, theils von seinem Besitzer, dem großen Eugen: Eugen's Vorgebirg . . .” (HAEUFLER, J. V., Buda-Pest. Historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen. Pest, 1859. 121), de a „város régiebb térképei” semmiképpen sem jelölik ezt, vagy akár a Fehérvári-hegyet a régi Kuckuckberg és Dreihotter helyén. Ekkora tévedésről nem lehet szó, valószínűleg kegyes csalással állunk szemben. D ö b r e n t e i magyarosító és nyelvújító buzgalmaiban attól sem riadt vissza, hogy a neki tetsző nevekről az „eredetiség” és a „felélesztés” látszatát keltse.

4. Jelen esetben ráhibázott, mert a szó földrajzi és személynévként többször előfordul a régiségben; vö. 1323: „*Chyllekutha*” (Oklsz.), továbbá egy 1386. július 15-én Esztergomban kelt oklevélben Mária királynő elzáratási parancsot ad ki bizonyos személyek ellen, ezek közt szerepel „famulus Petew de *Chyle*¹⁰ [10. ma Alcsil-Csil (Arad megyében). A középkorban a világosi kastélyhoz tartozott.]” (Doc. Val. 324–5). KNIÉZSA ISTVÁN „Keletmagyarország helynevei” című tanulmányában (Magyarok és románok I. Szerk. DEÉR J., GÁLDI L. Bp., 1943. 111–313) megállapítja: „Nyilván a régiségben gyakori, egyébként azonban ismeretlen eredetű *Csil*, *Csile* szn.-ből alakult (vö. a *Chel*, *Cheel*, *Chyl*, *Chele*, *Chela* szn.-eket . . .). A román név a magyarból származik.” (I. h. 188.) A települési és történeti viszonyok ismeretében azonban nem valószínű, hogy a *M a i l á t h*nál említett *Csile Berg*-nek (l. később), amelyre *D ö b r e n t e i* hivatkozik, köze volna a középkori, korai előfordulású nevekhez.

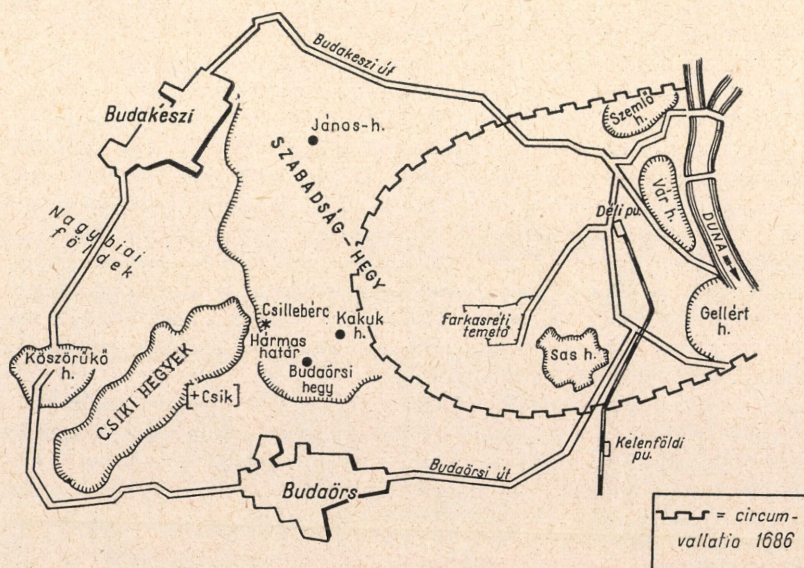
Felvetődhetik, hogy a *Csillebérc* név a *csille* 'szállítókoesi bányákban, építkezésen' jelentésű szóval volna kapcsolatban. Egy ilyen magyarázatot azonban szintén nem tartok elfogadhatónak. Egyrészt a budai hegyekben ez időben legfeljebb ha kőfejtő működött, fejletlen technológiával; de erről sincs adatunk. (WENCZEL GUSZTÁV, Magyarország bányászatának kritikai története című műve [Bp., 1880.], amely a téma alapos feldolgozása, meg sem említi.) Másrészt a TESz. szerint a *csille*, amely eredetileg hajót, csónakot jelentett, a ma általánosan ismert jelentésében csak 1843-ban fordul elő először. SZABÓ JÓZSEF 1848-ban megjelent Bányaműszótárában már közli, de TOLDY FERENC Német–magyar Tudományos Műszótárában, amelyet 1858-ban adtak ki, még új szót alkot a csillére — *tolóká*-nak nevezi —, tehát még mint szakszó sem volt teljesen általános ebben a korban. (A bányászati adatokra GREGOR FERENC volt szíves felhívni a figyelmemet.) Valószínűtlen, hogy *D ö b r e n t e i*, aki az új földrajzi neveket a hősi, nemzeti hagyományokból, esetleg a nyelvújítás romantikus csengésű szavaiból merítette, egy új, szakipari műszót alkalmazott volna dülőnévként.

Legutóbb PURUCZKI BÉLA (Nyr. XCII [1968.], 414) a Debrecen környéki nyelvjárásokban meglevő *csihe*, *csijje*, *csilye* 'csomóba rakott szalma vagy kukoricacsutka', illetőleg másutt 'kis szállítmány, egylovas taliga' jelentésű szóból származtatta nevünket. Azonban Buda környékén ebben az időben főleg német nyelvjárásokat beszéltek, így nehezen képzelhető el, hogy ezek beszélői tartották volna fenn a régi magyar népnyelvben helyenként előforduló szót.

5. Vissza kell tehát térnünk ismét *D ö b r e n t e i* magyarázatához, aki a *Csillebérc* forrásául elsősorban *M a i l á t h*ot említi. Mailáth a Döbrenteitől jelzett helyen a következőket írja: „Die Kaiserlichen hatten die Gebirge von Ofen inne. Das Ofner Gebirge bildet ebenfals ein Dreieck, dessen Basis längst der Donau der Blocksberg, die Festung, Alt-Ofen mit seinen Gebirgen, die Spitze des Dreieckes des *Berges Csile* ist. Auf der Seite gegen Stuhlweissenburg liegt der Blocksberg, Adlersberg, Burgerberg, der Budanörser [sic!] Berg, der *Berg Csile*. Diese Linie läuft paralell mit der Stellung der Türken, der *Berg Csile* liegt gegenüber dem Klein-Turbaler

Walde . . ." (MAILÁTH, J., Geschichte der Magyaren. Bd. 5. Wien, 1831. 49). Mailáth nem közli, hogy a *Csile Berg* nevet milyen forrásból veszi. KOLOS ISTVÁN „Gróf Mailáth János 1786–1855.” című munkájában (THIENEMANN T.—PUKÁNSZKY B. [Szerk.]: Irodalomtudományi Évkönyv V. Bp., 1939. 251–455) megállapítja, hogy Mailáth történelme „nem önálló, azaz saját kutatásokon alapuló munka, inkább nagyobb műveknek a kivonata”. Kimutatja továbbá, hogy filológiai akribiára nem volt képes; példaként idézi a Kalocsai Kódex Mailáth-féle kiadását, amelynek első 76 sorában 10 sorra átlag 5–6 hiba esik (289).

Mindez megerősített abban a feltevésben, hogy a *Csillebérc* neve végső soron elírásra vagy sajtóhibára vezethető vissza, és nem más, mint a *Csiki-hegyek* félreértett változata, amelyet Döbrentei ráadásul még rossz helyre is lokalizált. A *Csillebérc* második eleme, a *bérc* ez esetben nyugodtan kikapcsolható, hiszen nyilvánvaló, hogy Döbrentei csupán a *Berg* 'hegy' költőibb visszaadására törekedett használatával. A többi neveknél is szívesen alkalmazta a *bérc* összetételeit, például *Kelembérc*, *Vajdabérc* stb. A Mailáth-féle helymeghatározás lehetővé teszi az előbbi feltevést, miután a Sas-hegytől a Budaörsi-hegyen át húzott, képzeletbeli vonal végére helyezi a *Csile Berg*-et, azaz *Csile-hegy*-et, a Budaörsi-hegytől délnyugatra pedig már a *Csiki-hegyek* kezdődnek. Továbbá Mailáth állítása, miszerint „. . . der Berg Csile liegt gegenüber dem Klein-Turbaler Walde . . .” [Kleinturwall = Torbágy] mindenképpen a Csiki-hegyekre vonatkozatható, ugyanis a mai Csillebérc északabbra fekszik, és közte, valamint a Torbágyi-erdő között a Csiki-hegyek húzódnak.



Mailáth a *Csile-hegy*-et az 1686. évi budai ostrom leírásakor említi. Rendelkezésünkre áll azonban egy Mailáthnál sokkal alaposabb szerző, KÁROLYI ÁRPÁD, aki Buda visszafoglalásának történetét szinte órára nyomon követhetően feldolgozta (Buda és Pest visszavívása 1686-ban. 2. kiad. átd. WELLMANN I. Bp., 1936.). Tőle megtudjuk, hogy az ostromlók, a várat védő Abdurrahman segítségére küldött török felmentő csapatok ellen, védelmül létrehozták az úgynevezett circumvallatiót. A circumvallatio a Gellért-hegytől a Sas-hegyig (a mai Bartók Béla út vonalán), majd a Sas-hegytől nyugatra,

a Farkasréti temetőtől északra fordulva, a Szabadság-hegyen keresztül a Kút völgyig és innen le a Szemlő-hegyig húzódott. De az is kiderül, hogy az ostromló sereg külső védelmi vonalának legnyugatibb pontját tulajdonképpen a Csiki-hegyeken állomásozó magyar előőrs alkotta, és a török az áttörést épp a Csiki-hegyek táján kísérelte meg. Lotharingiai Károly 1686. augusztus 14-én erősítést küldött a Csiki-hegyeken táborazó magyar előőrsnek a vele szemben felvonuló török sereg ellen (339). A vezetéssel gróf Dünnewaldot bízta meg. Hamarosan csatára került sor. „A török csapat elkergette a Csiki-hegyek északnyugati oldalában álló őrsöt . . .”, a kocka azonban hamarosan megfordult és „. . . a huszárok s vértések a Nagybíai földeken, a Csiki-hegyek nyugati oldalán, s a Kőszőrűkőhegy délkeleti lejtőin a menekülőket üldözték” (340). A *Csile-hegy*-ről sehol sem történik említés, a hadi jelentésekben és más forrásokban is következetesen csak a *Csiki-hegyek*-ről esik szó. Ez utóbbi azonban gyakran előfordul; tudniillik az augusztus 14-i csata az ostrom szempontjából igen fontos volt, mert a török felmentő sereg itt meghátrált és másnapra táborát is visszavonta.

6. Topográfiai és történeti szempontból tehát indokolt az a feltevés, hogy *M a i l á t h* rejtélyes *Csile-hegye*, amelyet *D ö b r e n t e i* kritika nélkül átvett, tulajdonképpen a *Csiki-hegyek*-et jelenti. Állításom támogatásához azonban foglalkozni kell még ez utóbbi név eredetével is. A *Csiki-hegyek* elnevezés egy középkori magyar település nevére vezethető vissza, amely a budai és budaörsi határon feküdt, és sok más magyar községhez hasonlóan a török hódoltság idején elpusztult. Már a XIII. században említik oklevelekben: 1274: *Chek* (CD. V/2, 221); 1325: *Csék*; 1769: *Chik* (vö. ARATÓ-ALBECKER, M., Die Flurnamen von Budaörs. Deutsche Forschungen in Ungarn VIII [1943.], 41). A *Csik* földrajzi név a török megszállás után is fennmaradt; a betelepített német lakosság is átvette. A település lett a névadója az ottlevő hegycsoportnak, a *Csiki-hegyek*-nek. A *Csiki-hegyek* neve is előfordul számos oklevélben: 1766: *Mons Csik*; 1778: *Csiker berg*; 1820: *Montem O-Csik*, sőt németesített alakban is: 1739: *Schickenberg* (uo.). ARATÓ-ALBECKER több példán igazolja, hogy a magyar helységnév ma is igen elevenen él tovább Budaörs német és magyar dűlőnévanyagában (i. h. 40 kk.).

Valószínűleg *M a i l á t h* is a *Csik* hegy alakot használta idézett művében, németül *Csik Berg* vagy *Berg Csik* formában. A *Csik Berg*-ből úgy alakulhatott *Csile Berg*, hogy a szerző már eredetileg is pontatlanul írta le a kéziratában a nevet, vagy a szedő a kurzív *k* betűt „szétolvasta” *le*-nek. Nem szokás még ebben a korban túl nagy jelentőséget tulajdonítani a helyesírásnak, de jelen esetben érdemes felfigyelni arra, hogy *M a i l á t h* és az ő nyomában *D ö b r e n t e i* következetesen egy *l*-lel írja a szót, ami csakis *k > le* „feloldás” alapján érthető.

7. Összefoglalva tehát: azt hiszem, megállapítható, hogy a Budai-hegyvidék egyik legszebb hangzású dűlőneve végeredményben egyszerű elírásra, egyfajta „leiterjakab”-ra vezethető vissza. Az igen ügybuzgó, de kevésbé körültekintő *D ö b r e n t e i* számára viszont elégtételül szolgálhat az a tény, hogy mégiscsak eredeti magyar nevet adott ennek a szép vidéknek, ha nem is egészen így gondolta. POGÁNY IRÉN

Tol, tojik, tűz. I. A szakirodalomban a *tol* és a *tojik* igéket azonosnak tekintik, s rokon nyelvi megfelelőikként olyan szavakat tartanak számon, amelyeket a *tűz*-etimológiájába kell sorolnunk. A következőkben a három szó összefonódott egyeztetését választom szét egymástól, a *tűz*-igéet megtoldom egy osztják taggal.

A szótörténeti kutatás a *tol*-igét a *tojik* szóval azonosítja, hivatkozva arra, hogy a magyar nyelvjárásokban az előbbinek *toly* és *toj* hangalakú változata is előfordul. Az *ly*-es és a *j*-s variánsok azonban PAIS szerint (I. OK. VII, 114) kétségtelenül belső magyar nyelvfejlődés eredményei. A 'schieben, fortrücken, drängen' jelentésű *tol* igét egy egyelőre

ismeretlen eredetű *to-* *tő* származékának kell tekintenünk a R. *tosz*, a *taszit* és a N. *tom* szóval együtt.

A *tojik* igét BUDENZ (MUSz. 222, 137) finnugor eredetűnek tartotta, magyarázata azonban feledésbe merült. Csupán a századforduló körül hivatkozik rá egyetlen kutató: A. GENETZ (VähKirj. XXX, 12 stb.). Az etimológia — magyar tag nélkül — általános elfogadott volt (l.: Beitr. 296; STEINITZ, FgrVok. 45; COLLINDER, FUV.). A *tojik* bízvást összekapcsolható újra az alábbi rokon nyelvi megfelelőekkel: vog. (MUNKÁCSI, VNGy. I, 3) É. *jū-tūli* 'behoz' (*jū* 'be'), (III, 355) KL. *tūli* '(be)visz'; (MUNKÁCSI: NyK. XXII, 79) AL. *ju-tulan* '(в двор) жағони'; (KANNISTO: FUF. XIV, 48) TJ., TCs. *tōl-ōlām* 'ich hole hinein' stb. | osztj. (KARJALAINEN, OL. 139) DN., Trj., V., Vj., Ni. *tū-*, Kaz. *tō-*, O. *tu-* 'holen, bringen'; (PAASONEN—DONNER 2652) Ko. *tōwəm, tāwəm, J. tūwəm* 'bringen; führen' | mord. (PAASONEN, MdChr.) E *tujems, tuwoms, M. tujems* (a *tō tu-* is) 'bringen, holen', E. *tuiķa, tuķa* 'gib her' | finn *tuoda* 'bringen, herzubringen' | észt *tooma* 'holen, bringen, herbeibringen' | lapp (LAGERCANTZ 2668) Wefsz. *tyōkket* 'verkaufen'; (BERGSLAND, Nielsen-Festskr. 34) D. *duok-e-(j)h* 'ua.' || szam. jur. (LEHTISALO 476) O. *tās* 'geben, bringen'; jen. B. *tedabo, Ch. terabo* 'ua.'; tvg. *tāda'ama, tatujuama* 'bringen, holen'; szelk. (CASTRÉN—LEHTISALO: MSFOu. 122. sz.) N. *tādāp, tādāp* 'ich brachte, принес', *tādārap, tādārak* 'ich hole, беру, несу'; kam. *teṭim, deṭim* 'bringen'.

A felsorolt rokon nyelvi megfelelők egyeztetésének sem hangtani, sem alaktani akadályai nincsenek. A magánhangzó-megfelelések nem egészen tipikusak ugyan, de lehetségesek. A jeniszeji és a kamasz szavak eredetileg nem voltak magas hangrendűek (l. COLLINDER, CompGr. 155). Az uráli alapalak **toys-* lehetett. A magyarban a *j* hiátus-töltő. A vogul és a kamasz *-l*, a jeniszeji, tavgi, szelkup *-da* képzők.

2. Az etimológia eddigi mellőzésének nyilvánvalóan jelentéstani okai voltak. Hogyan kapcsolható össze a többi finnugor nyelv 'hoz, ad' jelentése a magyar '(tojást) tojik' jelentéssel? Kezdjük talán azon, hogy — az adatok szerint — egészen a XVII. századig a tyúk és ludak nem *tojás*-t, hanem *mony*-at tojtak. Tudtommal a *tojik* első előfordulása 1536-ból való: „Egy lud vala, ky aran *monyiat tojik wala*” (Pesti: Fab. 55). A *mony* 'tojás' jelentésben, valamint származékai: *megmonyasz, monyász, monyasol* 'kezével megvizsgál (tyúkot v. ludat), hogy van-e benne tojás' (MTsz.), *monyasodik* 'tojósodik (tyúk)' (uo.), *monyos tyuk* v. *tik* (uo.) ma is élnek a népnyelvben a nyelvterület két szélén, a Dunántúl és a Székelyföld egyes részein (l. MTsz.). Nem *tojása*, hanem *monya* volt egyéb állatoknak is: „a pachirta *monnyait* űlte volna” (Helt: Mes. 478: NySz.); „szárcsa *monnyal* néha ő asztalát tartja” (RMKT. IV, 242: NySz.); „Hangya *monyat* vigy ruhában” (OrvK. 34: NySz.); stb.

A *mony* jelentése azonban nemcsak 'Ei', hanem 'Hode' is. XVI—XVII. századi írónk használják mindkét értelemben, például Heltai: „a pachirta *monnyait* űlte volna” (Mes. 478: NySz.); „Egy kőlyket heréle meg, és annac a *monyát* hoza” (Helt: Krón. 46: NySz.); — COMENIUS: „*Monyakat* tojnak” (Jan. 35: NySz.); „Herélt az, a kinec tőkei avagy *monya* széki kivéttenec” (Jan. 55: NySz.). Így érthető GELEJI KATONA ISTVÁN megjegyzése (Titk. 1119: NySz.): „*Tojás, tojomány*: mellyet valamelly trágár ember mondott volna elsőben *monynak*, el hagyván a két első syllabakat, és az a-t o-vá változtatván, s immár mind úgy mondják: *tikmony, ludmony, holott igazán tik-tojomány, lud-tojomány* volna.” A XVII. században még a *tojomány* a gyakoribb. Az első példát COMENIUSNÁL találjuk (Jan. 35: NySz.) 1643-ból: „*Monyakat* tojnak, mellyek az ő héjok allat *tojomány* fejéret és székít el-rejtik.” A XVIII. században a *tojás* kiszorítja a használatból. (Bár még ma is: *tojomán* Vas m.: MTsz.). A *tojás* 'Ei' tudtommal GELEJI KATONA ISTVÁNNÁL (Titk. 1119: NySz.) fordul elő először 1643-ban, de 'das Eierlegen' jelentésben már MA. 1604-ben.

Igen valószínű — GELEJI KATONA idézett passzusa is erre utal —, hogy a *mony*

'Hode' jelentése miatt fokozatosan tabuvá vált, és az obszcén szót elkerülendő használtak új szót: a *tojomány*-t, illetőleg később a *tojás*-t az 'Ei' jelölésére. A rokon nyelvi adatokat áttekintve valószínűnek tarthatjuk azt is, hogy a magyar *tojik*-ban jelentésváltozás történt. Az eredeti (finnugor kori) általános 'valamit hoz, ad' jelentés specializálódott, a 'tojást (R. monyt) ad' művelet jelölésére korlátozódott.

3. Azok a rokon nyelvi szavak, amelyekkel eddig a *tojik* igét rokonították (NyH.?²; SzófSz.; FUV.), a *tűz* 1. 'anstecken, aufstecken', 2. 'steppen, bestecken, ansticken', 3. 'stechen, brennen (Sonne)', R. *tövik* 'stechen, nageln' stb. megfelelői. Az etimológiát SIMONYI (Nyr. XXXII, 354 m., ? votj.; tévesen ? cser., ? fi.), ANDERSON (Wandl. 146—7 m., z., vtj.; részben tévesen z.; tévesen cs., md., fi.), PAASONEN (NyK. XLI, 378 m., fi.), LIIMOLA (Vir. 1937: 166 + vg.), UOTILA (SyrjChr. 161, FUF. XXVI, 178 + z., votj.) állították fel. A rokon nyelvi megfelelők a következők: vog. (KANNISTO, közli LIIMOLA: Vir. 1937: 167) TCs. *teβ*-, KK. *täy*-, P. *teβ*-, Szo. *taγ*- 'pistää, työntää, tunkea; stechen, stoßen, drängen, durchdringen', (KANNISTO—LIIMOLA: MSFOu. 114. sz. 526) KK. *täy*:- *kβälsöämmä läptäyiläm* 'ich verstopfe die Hüttenecke (d. h. die Wandritzen der Ecke) mit Moos' | zürj. (WICHMANN—UOTILA) V., Lu., I. *tojnä*, Ud. *tojnäs* 'zerstoßen, stampfen, zerstampfen; stoßen, schieben'; (GENETZ) KP. *týj*- 'stoßen' | votj. (MUNKÁCSI) Sz. *tuj*-, Uf. *tüj*- 'dug, bedug, betol' | finn (PAPP, F.—m. szót.) *työntää* 1. 'tol, taszít, lök', 2. 'dug, szúr'.

A zürjén, votják szavak eredetileg magas hangrendűek voltak (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 276, 277, 279). — A finn *-nt* képző.

Ehhez az egyeztetéshez a következő osztyák szót kapcsolom: (KARJALAINEN—TOIVONEN 978, 979, 986) V. *tq̄vel'tä* 'verstopfen, dichten (z. B. eine Wand)', Ni. *tēyattä*, Kaz. *tēyattä*, O. *tēyeldä* 'packen, stopfen (in etw.), dichten, verstopfen (Spalten z. B. mit Lumpen, auch Heu mit einer Spatel um den Fuß), mit Moos dichten (ein Haus) (Ni. Kaz., O.); hineinstopfen (Ni.)'; V. *tōkūä*: *koṭnā tōkīm kāt* 'mit Moos gedichtetes Haus', Vj. *tq̄kūä* 'stopfen, dichten, dichten (ein Boot, ein Haus)', Trj. *tāk itä's* 'ua., mit Werg dichten', *tē-gəptedä* 'füllen, vollgießen', Ni. *tēkəntä*, Kaz. *tēgəntä*, O. *tq̄gəndä* 'sich füllen, voll werden (Gefäß, Stube usw.)', V. *tq̄xnam*, Vj. *tq̄xnam* 'eng (z. B. Stiefel)'; (PD. 2466, 2515) Ko. *tēkəptəm*, J. *tāwəntəm* 'füllen, voll aufladen', J. *tēknəm*, *tāknəm* 'sich füllen', J. *tākkəjəm* 'mit Moos ausstopfen', Ko. *təknəm*, J. *tāknəm* 'eng'.

Egyes osztyák nyelvjárásokban (származékokban) a várható szóközépi *y helyett *k-t találunk. Ez a változás nemcsak interdiálektikusan fordulhat elő, hanem gyakori a vogul ~ osztyák megfelelésekben is (l. STEINITZ, FgrVok. 20).

Az osztyák *-l*, *-i*, *-nt* stb. képző. — Az eredeti 'hineinstoßen' jelentésből fejlődött a 'stecken; stechen; schieben; stopfen, dichten stb.' (l. UOTILA: NyK. XXVI, 179). — A finnugor alapalak **teys-* lehetett.

Az elmondottakkal talán sikerült a *tol*, a *tojik* és a *tűz* igéknek a szakirodalomban erősen összefonódott etimológiáit szétválasztani, illetőleg azt bizonyítani, hogy e három szó eredetét tekintve független egymástól.

K. SAL ÉVA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok*

szilajcsikós 'a szilajménes csikósa'. — 1800: „meg fogadván... *Szilajj Csikóssoknak*” (Mgy. gazd. sz. 82) | 1802: „*Szilaj Csikóssoknak* meg fogadódtak” (Mgy. 1: 40).

* L. MNy. LXV, 225—39, 330—47, 467—78.

szilajcsödör 'szilajmènesben levő csödör'. — 1802: „*Szilaj Csödöröknek is gondgyát viselyék*” (Mgy. 1: 40).

szilajmènes 'a nem hámos lovak ménese' 1840: MTsz. — 1833: 1. *renyhéménés* a.

szilajos 'kissé szilaj'. — 1786: „*szilajas kancza*” (Fgy. 35: 1).

szobalány 1838: Tzs. — 1781: „*Egy Szoba-Leánynak [fizetése]*” (k. ir. 128) | 1787: 1. *komorna* a.

szorgalomkocsi 'gyorskocsi' 1836: NyÚSz. — 1847: „*Szorgalom kocsin Szegedre érkezett*” (k. jk. 188. sz.). — Vö. *delizsánc*.

szószátyárkodás. — 1831: „*szószátyárkodásáról* már egy izben . . . megintetvén” (Ngy. 3: 73).

szökédékes 'pattanásos, pörsenéses'. — 1846: 1. *pofo* s a.

szömörös 'sömörös'. — 1813: 1. *sömörös* a.

szótttes 1863: MTsz. — 1846: „*visel tarka szótttes rokoját*” (Mgy. 118: 191).

szurdálás 'tetoválas'. — 1829: „*a jobb karján a neve ki van szurdálással* irva, a mejjén pedig egy sziv, melyben CK veres betük vagynak” (Mgy. 113: 138) | 1832: „*bal kezén egy koronás sziv MZ vel és 1829. veress szurdálással*” (Mgy. 114: 333).

szuszka 'nehezen szuszogó' 1874: MTsz., 'az orrán át beszélő' 1915: Gyula. — 1795: „*Szuszka Simon István Debretzeni fi*” (Fgy. 44: 8).

szülemény 'születés, származat' 1516–1519: NySz. — 1786: 1. *kölön* c a.

szülevény 'ua.'. — 1786: „*Ketskeméti szülevény*” (B. 9: 156) | 1788: „*Szirág helységbül való szülevén volt*” (Fgy. 40: 56).

szürökolna; vö. *kolna* 'szőlőbeli présház' 1839: MTsz. — 1822: „*a kertekben fen-állók Házak föld színig el fognak bontatni, — egyedül a szürű Kolnák . . . fog[na]k meg engedtetni*” (Mgy. 112: 30).

táclí, tászli 1603: MNy. L, 464, 'fodor vagy csipke az ing nyakán vagy ujjá végén' 1839: MTsz. — 1769: „*tászlit visel*” (Fgy. 27: 23) | 1772: „*egy ing ki varrott tászléval*” (uo. 100) | 1786: „*Egy pár közönséges Táclí*” (k. ir. 1820) | 1786: „*Két pár dupla Bétsi Táclí*” (uo.). — Vö. 1788: „*Ein feines Hemd mit glatt batistenen Tazeln*” (k. ir. 2245).

tájék 'vidék' 1763: NySz. — 1748: „*az mezőben Demeter Páll Kuttya táikán*” (úrisz. ir.).

tajtékpipa; alakv. *tajtékpipa* 1807: MÁRTON. — 1786: „*Egy ezüstös lyukas Tajték pipa*” (k. ir. 1820).

taksa. — 1. 'cenzus, füstpénz, földbér' 1718: MNy. LVIII, 229; ott az 'adónem' értelmezés törlendő. 1769: „*Taxát mennyit fizetel [fizettél] az Uraságnak*” (k. ir. 162) | 1782: „*sem ő Felsége adóját sem a Méltóságos Uraság Taxáját meg nem adhattyuk*” (k. ir. 159) | 1835: „*Taxa vagy füstpénz 1 f*” (Mgy. jk. 110). — 2. 'postadíj' 1729: MNy. LVIII, 230. 1786: „*[A levelet] bizonyos Taxának le fizetése mellett szabadon Postára ereszttesse*” (B. 9: 152) | 1791: „*A Postára adandó levelek Taxája*” (Fgy. 43: 1). — 3. 'hatósági ügyködésért fizetett díj' 1839: „*Testamentom tétel taxájába 4 f. . . Testamantom felbontás taxája 2 f.*” (Mgy. jk. 30) | 1839: „*Dob taxa 1 f 30.*” (uo. 51) | 1853: „*a Gyulai Uradalomtól dobtaxa fejében befolyt 12 xrrp [krajecár pengőpénzben]*” (Mgy. 20: 207). — 4. 'vámdíj' 1788: „*Trietzen . . . gyapjútúl újra az elébbeni taksa úgymint egy mázsa . . . gyapjútúl . . . 16 xr. vétetődjék*” (Fgy. 40: 55) | 1792: „*Harmintzadbéli Taksa*” (Fgy. 42: 53). — 5. 'helypénz' 1750: MNy. LX, 230 *helypénz* a. — 6. 'szabott ár' 1786: „*Az Orvosságok . . . Taxájának nagyobb meg tartására való nézve*” (k. ir. 306. mell. 4) | 1786: „*Az ott lévő Tracterban találandó étkeknek ki szabott pénzbeli Taxája*” (B. 9: 142). — 7. 'türelmi adó' 1791: „*az Zsidókra szabott taxának . . . bé szedése*” (Fgy. 42: 1) | 1842: „*ő eddig Aradon fizette a tolerantiális taxát*” (Mgy. 117: 228).

taksál 'árt vagy bért szab; zsarol' 1835: KUNOSS, Gyal. — 1. 'becsmérel' 1720: „Szólga Biráinkat . . . illetlen szokkal *taxalni* . . . kévánta” (k. ir. 83). — 2. *taksál valakit* 'taksát (díjat, füstpénzt, árat) fizettet valakivel' 1783: „Nemes Békés Vármegye Donáth, Fabian . . . pusztáktul a Szentesi Lakosokat kezdette *Taxalni*” (k. ir. 317) | 1786: „Hogy pedig az ott [a vendégfogadóban] múlatozó . . . Uraságok . . . felettébb ne *taxáltassanak*, . . .” (B. 9: 143).

taksapaléta 'füstpénzcédula'. — 1794: „*Taksa paléták* nyomtatásáért” (OL. P. 418. S. 183).

taksapénz 'füstpénz'. — 1846: „füst v *taxa pénz*” (Mgy. jk. 47).

taksás fn. 1717: MNy. LVIII, 230. — 1769: „*Taxások* és szabadmenetelűek vagyunk” (OL. P. 418. S. 177) | 1769: „ugy mint *Taxások* Contractus szerént éltük a földet” (uo.).

taksaszedő 1770: MNy. LX, 491. — 1794: „*Taksza szedő*” (OL. P. 418. S. 183) | 1794: (uo. több sz-es adat).

talán; alakv. *taláng* 1878: MTsz. — 1788: „Szentés Várossában sok zúr, zavartt, de *taláng* a Ns Vgyének is bajt . . . okozott” (k. ir. 264) | 1788: (uo. más adat is) | 1788: „*talángh* vissza jövetelemigh sem foghnak el készülni” (k. ir. 898).

talicskáz 1874: CzF. — 1773: „Vármegye fogságából midön a Vármegye dolgában *talicskázott* volna le vervén a vasat a lábárúl, el szökött” (k. ir. 218).

tályog; alakv. *táragy* 1825: KNEZSA, SzJsz. — 1787: „egy tináját a *táragy* ölte . . . meg” (k. ir. 317) | 1787: „a *táragy* egy tavalyi Tinóját megölt” (uo.).

tályogos. — 1782: „Vajda János *tályogos* tehenével is éppen akkor bajoskodott” (t. ir. 7).

tambura. — 1786: „Egy Tambura” (k. ir. 1820).

[*tápaszkodik*] *feltápaszkodik* 1868: BALL., TeljSz. — 1815: „[A veszett kutya] sokszor hirtelen öszve rogyik, de csakhamar ismét *feltápaszkodik*” (Mb. 24: 307).

tapogatódik 'tapogatódzik'. — 1744: „az ágyban *tapogatódtak*” (úrisz. ir.).

táragy. — 1787: l. *tályog* a.

tárhajó 1766: MNy. LX, 491. — 1766: l. *bókony* a.

tarkakutya hitű 'a reformátusok gúnyneve'; vö. *tarkahitű* 'aki más vallásra tért át' é.n.: MTsz. — 1818: „[A református] Kis A. Jánost . . . *tarka kutya hitűnek*, gyermekeit kutya kölyöknek kiabállya, és azt mondotta hogy mind ilyen a Calvinista” (Mgy. 97: 47).

[*tarkóz*] *megtarkóz* 'megnyakal'. — 1829: l. *húzkál* a.

[*táskásodik*] *feltáskásodik* 'nagy darabon felhólyagosodik'. — 1770: „látta többször [a deresre vont legény] *fel táskásodott*, *ki korhadott*, s genyetséggel telyes farát” (t. ir. 1/1769. 45).

tászli. — 1769: l. *tácli* a.

teátrálista 'színész' 1835: KUNOSS, Gyal. — 1837: „Góron Antal *Teátrálista*” (Mgy. 116: 139).

tekergős-kukorgós. — 1716: „Ben a patkán ült Harcasné s font, ra tekintek hát olyan nagy *tekergős kukorgos* szarva ereszkedett, hogy ugyan felre allottam előtte” (t. ir. 9/1717).

telekes föld 'televény föld' XIX. sz. 2. f.: MTsz. — 1786: „mivel *telekes földben* és jó korán való időben volt az Vetés, . . . Nagy [termés lesz]” (k. ir. sz. n.).

télléget, *töllöget* 'teszeget, teddegél' 1863: MTsz., *telléget* 'gesztikulál, a kezével hadonáz' 1874: CzF., *tellegeti magát* 'kelleti magát' 1873: BALL., TeljSz. — 1717: „a kis gyermekem igen beteg volt, . . . de ha Barnáné neki *töllögette* s édesgette, mindgyart gyógyult” (t. ir. 4).

temhe 'lomha, renyhe' 1840: MTsz. — 1740: „Miért... lusta, miért *temhe*” (OL. P. 418. U. 49).

terhelő 'széles szíj, mellyel a lovon a nyeret vagy a pokrócot megszorítják' 1839: MTsz. — 1787: „*Terhellőre* két karikát fel kötöttem” (k. ir. 3046) | 1787: „a mint a *terhellő* volt fejéres szőr vagyon” (Fgy. 37: 26) | 1788: „[A ló] bal oldalán, a hol a *terhelő* csattya szokott lenni, mint egy tenyéryi seb vagyon” (k. ir. 826).

tévő 'Ofenblech' 1838: Tzs. — 1806: „Kementzéhez való *tévő* vasból” (Mgy. ár. 26).

tintuch 'tüll' 1780: MNy. LX, 492; alakv. *tintuk* 1781: HARTNAGEL i. m. 12, *tintok* 1816: GYARM.: Voc. — 1776: „Sárga *Tintoch*... Keszkenő” (OL. P. 418. U. 79) | 1785: „31 rőf *Tintuk*” (Fgy. 32: 26) | 1786: „Veres pántlikás egy *Tintuch* Kötény” (k. ir. 1820).

típpan 'Straußgras' 1807: KNEZSA i. m., alakv. *típan* 1677: OklSz. — 1788: „jó féle *Típpant* termő gyeb föld vólt” (k. ir. 4209) | 1788: „még ott is káka termet a hol az előt *Típpan* vólt” (uo.) | 1788: l. *nyargalódzik* a. — Vö. *kőtíppan*.

típpanos 'típpant termő'. — 1788: „igen jó féle *Típpanos* föld vólt” (k. ir. 4209).

Tiszát általússza. — 1745: „a melly Aszszony egyszer *által uszsa a Tiszát*,... mászszor is néki mér az annak menni” (OL. P. 418. U. 51).

tivornya 'tiltott kurtacsapszék és az ott folyó féktelen mulatozás' 1795: MNy. XLVI, 276, 1795: SzófSz. — 1756: „mindenkor *Tivorna* vólt a Házok... minden-némű Pásztorok oda gyűlvén hegedűltették magokat tanczoltak” (úrisz. ir.) | 1816: „éjtzakának idején házánál muzsikás *Tivornyát* ne tartson” (Mgy. 1/1: 29) | 1828: „ha többé az ily *tivornyákban* részt vesznek, ... 12 páltzákát kapnak” (Mgy. 2: 9).

tivornyáz 1789: NyÚSz. — 1818: „ott *divornyáz* veled” (Mgy. 97: 54).

tivornyázás 1873: BALL., TeljSz. — 1818: „a mostani *divornyázás*” (Mgy. 97: 57).

tombác 1825: KNEZSA, SzlJSz., 'ein starker Balken vom Eichenholz unter eine Wassermühle' 1838: Tzs., MTsz. — 1788: „[A malom] kemény fájai, *Tambáczai*, Kővei meszse Tartományról költségesen hozattatnak” (k. ir. 1144).

tombácos malom. — 1801: „a *Tombáczos malom*knak le rontása” (Fgy. 46: 62) | 1801: (uo. más adat is) | 1803: „sehol *Tombáczos Malom* fel ne állittassék” (Fgy. 49: 42).

toporodik. — 1788: „[Fagyos] lábaival nagyon *toporodott*” (k. ir. 2387).

toporog 1879: MZsz. — 1787: „*toporgott* körülette, azt gondolta a Tanu hogy fel taszéttya” (k. ir. 594).

toroz 'tort ül' 1807: MÁRTON] *torozás* 1874: CzF. — 1777: „minden Lakodal-mazások, *torozások*, és keresztelői vendégeskedések... tilalmaztatnak” (Fgy. 28: 99).

torzs, R. és N. *tors* 1592: NySz., 1838: MTsz. — 1786: „a sövénynek belőlről *torsai*... volnának” (k. ir. 2388). — Vö. *nádtors*, *sövénytors*.

torzsong 'kötekedik, torzsalkodik'; vö. *torzsankodik* 1803: NySz., 1838: Tzs. — 1788: „ezek illy formán *torsongottak*” (k. ir. 8).

tölgyfa fiatal 'öreg tölgy tövéről nőtt nevendék tölgyfa' 1302: OklSz. — 1757: „ment egy *tölgyfa fiatal* alá” (úrisz. ir.).

töllöget. — 1717: l. *telleg* a.

[*töpött* 'összeaszott' 1628: NySz. *töp* a., 1877: MTsz.] *töpött szőlő* 1873: BALL., TeljSz. — 1786: „*töpött szőlő*, mazsola szőlő, kapri, riskása...” (Fgy. 32: 51).

[*töppedt* 'megaszott' 1838: MTsz.] *töppedt szőlő* 1873: BALL., TeljSz. — 1786: „*töppedt szőlő*” (B. 8: 44) | 1786: „*töppöt szőlő*” (k. ir. 62).

tördős 'tördel' 1896: MTsz. — 'töredezik' 1786: „ha... kalapattsal reájok ütnek, mint az üveg *tördösnek*” (Fgy. 35).

- t ő s z o m s z é d* 1592: NySz. — 1787: „*Tű szomszédja* lévén” (k. ir. 559) | 1792: „Török János *Tű Szomszédja* lévén a Tanúnak” (OL. P. 418. U. 88).
- traktér* 'vendégfogadó' 1752: HARTNAGEL i. m. 13. — 1. 'ua.' 1786: 1. *t a x a* 6. jel. a. | 1843: „A Vásári Zsidó *Traktér*” (Ngy. 14: 21). — 2. 'fogadós, vendéglős' 1786: MNy. LX, 493. — 1786: „melly áron vennék az *Tractirok* a szénát” (B. 9: 143).
- tripláz* 'háromszoroz' 1865: BABOS. — 1758: „[A ló] lapoczkáján . . . *triplázva* ilyen belyege vagyon” (t. ir. 3).
- truccoskodik* 'dacoskodik'; alakv. *trucoskodik* 1838: Tzs. — 1802: „a békeséget nem tartják, hanem az ellen *truczoskodnak*” (Mgy. 1: 42).
- tucat* 1708: NySz.; alakv. *tucet* 1748: NySz., *tücet* 1807: MÁRTON. — 1759: „Egy *Tuczet* festett kanalat [lopott]” (t. ir. 5) | 1765: „edgy *Tüczett* kalán” (k. ir. 72/1766. 35) | 1795: „2. *Tüczet* [olv. *tucet*] Asztal kendő” (OL. P. 418. U. 93) | 1800: „1. *Tuttzett* Ordinari ivópharakért” (Mgy. gazd. sz. 53) | 1805: „egy *Tuttzett* Czín Tányér” (Mgy. árv. 3) | 1813: „Edgy *tützet* asztali kés” (uo. 102) | 1852: „2. *duczet* kis fejer csontnyelű kés” (Mgy. 121: 82) | 1852: (más adat uo.).
- tukarc* 'tekeres' 1836: MTsz. — 1716: „azon Párnábúl edgy hosszú *Tukarts* tollat vett ki” (t. ir. 6).
- türisüveg*. — 1841: „*Türisüveg* fehér tollal” (Mgy. 117: 159).
- [*türemlik* 1787: NySz.] *megettüremlik* 1874: CzF. — 1775: „bugyogója . . . a térde felé *megettüremlik*” (Fgy. 27/1: 63).
- türet* 'rétgelesen összehajtott vászonnemű', vö. egy *türet* vászon 1594: OklSz. — 1822: „29 réf világos zöld *Türetbe* hajtott Flanel” (Mb. 25: 246) | 1846: „[A ládán] egy *türet* vászon és a szenyas ruhák voltak” (Mgy. jk. 69).
- türöm-tagadom*. — 1774: „Vagy *türöm* vagy *tagadom* [mi türés-tagadás] Hóhér kinzása által szabadultam meg” (k. ir. 152).
- tüze* *steremtette*; vö. *tüzesadta* 'mennykőadta' 1874: CzF. — 1724: „ezek az *Tüzes* *teremptették* engem megh égetinek” (OL. P. 418. U. 3) | 1724: (uo. más adat is) | 1740: „Anas Herodes Kaifas Pontius Pilatus *tüzes* *teremptette*, tagadod, hogy meg nem iszod a pálinkát” (uo. U. 47) | 1756: „Gyere *Tüzes* *teremtette*” (úrisz. ir.).
- ugarozás* 'ugarolás'. — 1770: „a földeket ha hasznokat akarjuk venni *ugarozással* kellekik élni” (OL. P. 418. S. 178).
- újjnyi* 'hüvelyknyi': NySz. — 1785: *únyi* l. *nyomnyi* a. | 1786: „egy *únyi* szélességű” (Fgy. 35: 19) | 1786: „mintegy *Ujnyi* szélességű” (B. 9: 267) | 1788: „szélin a vékának vagy egy *únyi* zabb maradt” (k. ir. 802).
- újkék*. — 1755: „*ui* *kék* nadragja [vagyon]” (k. jk. IX, 390).
- újlakos* 'eigány' 1775: MNy. LX, 493, é. n.: NySz. — 1769: „az *Ujj Lakosok* hoz vagy *Czigányok*hoz is járulván” (Fgy. 27: 13) | 1772: „keményen parantsoltatik az *Ujj Lakosoknak*” (uo. 82) | 1774: „Az *Ujj Lakosok* vagyis *Czigányok*” (Fgy. 28: 36).
- újmagyar* 'ua.' 1875: MTsz. — 1786: „Farkas János *Újj Magyar*” (k. ir. 1123) | 1834: „MGyulai *Ujj Magyarok*” (Mgy. jk. 40) | 1840: „Rác Mihály, Farkas Istvánné . . . *újj Magyarok*” (Mgy. jk. 79).
- újparaszt* 'ua.'. — 1778: „Szabó Miklós *ujj Paraszt*” (Fgy. 28: 80) | 1786: „*Ujj paraszt*” (Fgy. 35: 4) | 1786: „Horvát János *uj paraszt* . . . Magyarúl *Czigányossan* beszél” (B. 9: 235).
- újzöld* 'újfajta zöld'. — 1772: l. *káplia*.
- umbrella* 'napernyő, esernyő' 1816: GYARM., Voc. — 1785: „*umbrellák*” (Fgy. 31: 16) | 1810: „Két otska Kanavasz *Umbrellák*” (Mgy. árv. 13).
- unifomis* 'egyenruha' 1816: GYARM., Voc. — 1753: „[A mente] Cárolyi Tiszgyének [tisztjének] *Uniformissa* volt” (k. ir. 166) | 1785: „a midőn az *uniformist* magára vészi, az kalapján és kardgyán a Múszkai Portupét is hordja” (Fgy. 31: 23) | 1785: „*Unifomishoz* való Laiblit [vitt el]” (k. ir. 806).

[*üstöz* 'ezüstöz'] *megüstöz* 1772: MNy. LX, 494. — 1772: „*meg üstözve* az oldalán rövid kardot visel” (Fgy. 27: 81).

üstszín 'ezüstszín'. — 1788: „*üst színre* festett Strimflit... visel” (Fgy. 40: 63).

üstszínű 'ezüstszínű'. — 1774: „*Üst színű* Leibliban szökött el” (Fgy. 27/1: 8).

[*üt*] *kiüt* '(tüzet) csihol, kicsihol' 1767: NySz. — 1755: „*ki ütven*[,] tüzet midőn gerjesztett[,] látta a Tanú” (úrisz. ir.).

vagdós 1838: Tzs. — 1814: „nem fogják az erdőt engedni *vágdosni*” (Mgy. 110: 87).

vagyonka 1799: OklSz. — 1788: „soha... még kevés *vagyonkát* nem szerzettem” (k. ir. 733).

vakköröm 'hibásan nőtt köröm' 1838: Tzs. — 1782: „az edgyik keze vjján *vak köröm* vagyon a vágás miatt” (k. ir. 31) | 1783: „az egyik Hüvelk ujján *vak körme* vagyon” (k. ir. 4).

vakter 'éjjeliőr, bakter'. — 1777: „az *Vakterek*” (Fgy. 28: 99) | 1802: „a Város Hites *Vaktera*” (Mgy. 1: 81) | 1803: „a *vakter* s több Varos Cselédjei hallatára” (uo. 161).

vallis (ruhaanyag). — 1810: „*vallis* hosszu Ruha” (Mgy. árv. 15) | 1810: „Nyoltz rőf fejér *vallis* uj materia” (uo.) | 1821: „fejer *valetz* Iberrok” (Mb. 25: 180) | 1839: „Piquet és *vallis* szoknyák” (Mgy. 116: 465). — Vö. ném. *Wallis* 'weißes, beköpertes und gestreiftes Baumwollenzeug; auch ein dünnes engl. Wollenzeug' (HEYSE, Fwb.¹⁶). L. *velesz*.

vanilia 1787: MNy. XLIII, 309; alakv. *vaniglia* 1792: uo. — 1788: „Thee, *Vaniglia*, Fahéj” (k. ir. 406).

vapőr (női ruhaanyag); vö. *vapérkendő* 1873: MTsz. — 1818: „fejér *Vapeur* ruhái” (Mb. 24: 602) | 1818: „fejér stikkelt *vapőr* ruha” (uo.) | 1818: „*vapőr ruha*” (Fgy. 57: 93) | 1821: „1 *vapeur*... hosszu ujjú fejér ruha” (Mb. 25: 180). — Vö. ném. *Vapeur* 'ein äußerst dünner und durchsichtiger Zeug zu Frauenkleidern' (ADELUNG, HWb.⁵).

vármegye 'a vármegye embere, aki vármegyézésre van kiküldve'. — 1728: „mink *Vármegye* vadgyunk[, a] tolvajokatt kergetyűk” (OL. P. 418. N. 7.).

vármegyéző 'a vármegye megbízásából megyeszerte gonosztevőket keres'; vö. 1874: MTsz. — 1783: Egy Csongrád megyei iratban: „Nemes Békés Vármegye tsak a szomszéd Szent Tornyai, és Szénási Pusztakig jött ki *Vármegyéznü*” (k. ir. 317) | 1783: „A rosz embereket ki irtani iparkodván szabadon *Vármegyézett*... a Tanu is Hadnagy korában... azon a pusztákon [!], mert azon üdőben sokasága vólt a gonosztévő embe-reknek[,] minden második héten... *Vármegyézett*” (uo.).

vármegyéző 'aki vármegyéznü jár'. — 1784: „üsmérié azon Marhákat, melyeket... Ns Békés Vármegyének *Vármegyézői* a Szenási Pusztan járó Szentesi Ökör Csordáról el hajtottak” (k. ir. 110) | 1786: „tudakozta Barta Mátyástul kik voltak azok, [ő pedig] feleltt[:] *Vármegyézők*” (k. ir. 1207).

vármegyéző hadnagy. — 1783: „A Tanu ennek előtte mintegy 7. eszten-dökkal Nemes Csongrád Vármegyének Szentes Várossában *Vármegyéző Hadnagya*... vólt” (k. ir. 317).

vasat pengét 'rab'. — 1830: „az adóbeli pénzhez nyulni... nem szabad, s aki ez ellen tselekszik *vasat pengét*” (Mgy. 114: 165).

[*vásul*] 1838: Tzs.] *elvásul* 'elváslik' 1838: uo. — 1783: „[A ló] hátulsú körme a mint a Földhöz verí *elvásult*” (k. ir. 333).

vattíroz 1832: MNy. XLVI, 276. — 1812: „Aszszony köpönyeg... *vattírozva*” (Mgy. 109: 124).

veksely 'váltó' 1767: PPB. — 1788: „*Veksely*, avagy Váltó Levélre... adattott költsön a Pénz” (k. ir. 1788).

velesz 'barchent' (ruhaanyag) 1516: OklSz. — 1780: „fehér *velesz* Laibliban . . . szökött el” (k. ir. 101) | 1786: „Dupla *Velesz*” (k. ir. 1601) | 1839: „*Velesz* szoknyák” (Fgy. 65: 119). — Vö. *vallisz*.

vendégoldal 1800: MNy. LX, 494. — 1785: „*vendégoldalakat* és *Rakonezákat* is vigyének” (Fgy. 31: 76).

vendégszár XIX. sz. 2. f.: MTsz. — 1765: „edgy pár duplázott hátulsó fűles kocsis kantár *vendégh szárral* edgyütt” (k. ir. 72/1766).

verdung 'negyed font' 1881: MTsz., 'negyed icce' 1829: MNy. LX, 121. — 1785: „Egy *Verdung* pamutt” (Fgy. 32: 24) | 1786: „egy *verdung* puska por” (k. ir. 1836).

veremvágó (szerszám). — 1834: „a hol kivántatik *verem vágót*, a helyly színén fognak kapni” (Mgy. 115: 90).

[*véresedik*] *megvéresedik* 1807: MÁRTON. — 1750: „azon véres bot . . . mitűl *véressedet* megh?” (t. ir. 2).

vereskés 'kissé veres'. — 1814: „*vereskés* hajú” (Mgy. 110: 105).

vergődő 'ütköző, serkedő'. — 1843: „most *vergődő* barnás bajszú” (Mgy. 117: 344) | 1843: (Ngy. 14: 39).

[*verődik*] *kiverődik* 'ütközik, serked'. — 1787: „most *verődik ki* a bajusza” (Fgy. 36: 9) | 1787: (k. ir. 518).

veszettadta 'veszett kutya teremtette, *ebadta*' 1862: CzF. *adta* a. — 1816: „*veszett attát* nem is félek ilyen embertől” (Mgy. 1/1: 32).

veszett doktor. — 1815: „*veszett Doctorok* . . . A kuruzsoló és Csábító orvosokat, kik titkos szereket árulnak a *veszettség* ellen, példás és keménybüntetéssel kell ettől . . . eltiltani” (Mb. 24: 208) | 1817: „[Elrendeltetett, hogy] a rendes és diplomaticus [diplomás] orvosokon kívül senki semmi némmű gyógyításban [ne] *ereszkedjen*, még-is . . . az illy rendelések . . . az úgy nevezett *veszett Doctorok* által meg nem tartatnak” (Fgy. 57: 65).

veszett-teremtette 'veszettadta' 1769: MNy. LX, 495. — 1756: „sok teremtette mondást, úgymint *veszett teremtette*, *Láncz teremtette*, *ebteremtette* mondást elegyített azon beszédei közbe” (úrisz. ir.) | 1756: „Hivám ezt a Gazdát a *veszett teremtettét*” (uo.).

[*veszt*] *megveszt* 'megront' 1728: OklSz. — 1716: „Kis Istvánnának tudom nyilván való boszorkányságát, mert nékem a fűletem *meg vesztette* hogy meg siketűltem . . . a nyelvemet *meg vesztette* úgy hogy a fűlem tövéhez vonta” (t. ir. 7) | 1716: l. *megköt* a.

vesztés 1. 'rontás' 1728: OklSz.; 2. 'kivégzés' 1807: MÁRTON. — 1. 1716: „a Batyádatis meggyogytám a *vesztésből*” (t. ir. 7) | 1716: l. *kötés* a. | 1717: „ha valaha valakit megh fenyegetet volna és fenyegetesse után rajta *kötés* vagy *vesztés* eset volna” (t. ir. 4). — 2. 1722: „mostan nem régiben midőn élesdre ment volna Emberek *vesztésére* György Mester [a hóhér]” (t. ir. 1).

vigyorgós. — 1829: „*vigyorgos*, s széles fogait akközben mutogatja” (Mgy. 113: 120).

világosas 'kissé világos'. — 1785: „*világossas* gesztenye színü . . . hajju” (k. ir. 188).

villahegyben van; vö. *villahegy* 'villányi esomócska, amelyenekben a szénát szárogatják' 1840: MTsz. — 1788: „a buzácskámát, *villa hegyben* lévén, a más jószágai öszve tapodták, a szemet kigázolták” (k. ir. 4294).

villogós. — 1820: „fekete *villogós* szemű” (Mgy. 111: 221).

violet 'violaszínű' 1865: BABOS. — 1847: „egy *violet* színű nadrág” (Mgy. 118: 397). — Vö. ném. *violet*, *violet* 'veilchenfarbig, veilchenblau' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

virga, *virgát hány* 1702: MNy. XLVI, 84. — 1717: „annak utánna *virgát*

hánt a néző . . . , asztis monta a Néző Aszony, hogy a két Körös köszt lakik edgy bába, arra reá ment a virga, hogy az a boszorkány” (t. ir. 4).

[*viselkedik* 'öltözködik' 1845: NyÚSz.] *viselkedett* 'viselt'. — 1784: „*viselkedett* Gyalogkatona Köpönyegben . . . szökött-el” (k. ir. 72) | 1813: „*visel zöld viselkedett* posztóból . . . Réklit, . . . fején pedig volt vörös selyem *viselkedett* nagy keszkenyő” (k. ir. 59).

viselős 'viselő, hétköznapi'. — 1788: „2. *Viselős Keszkenyő*” (k. ir. 2950).

vissza 'a hal vendégállkapcsa' 1887: MTsz. — 1757: „negyedik csont . . . hal-szálkának *visszaja* lévén” (úrisz. ir.).

visszáló 'Zwirrad' 1838: Tzs., 'több fonal összesodrására való orsó' 1875: MTsz. — 1830: „6. gyalog orsó, eggy *visszálóval*” (Mgy. árv. 311).

vitriololaj 'vitriol'. — 1786: „*Vitriol olaj*” (k. ir. 176) | 1786: „egy mázsa választó Viznek, *Vitriol olajnak* . . . be hozatalától 4. frt Vámot szükség fizetni” (B. 8: 73).

vizjárta. — 1770: l. *lapányos* a.

vodka 'rosszabb minőségű, alja) pálinka' XVIII. sz. el.: NySz.; vö. *voťkás hordó* 1731: OklSz. — 1851: „*voťkát* (:Lutter:) készítenek” (Ngy. 16: 92).

vodkakupa. — 1796: „Vas abrantsú *voťka Kupa*” (a pálinkaházban: OL. P. 418. S. 183).

vodkatartó hordó. — 1796: „fél fenekű *voťka tartó* . . . *hordó*” (uo.).

volándli; vö. *volán* 'hosszú, könnyű női ruha' 1790: HARTNAGEL i. m. 12. — 1786: „Viola színű kotzkás Creditor . . . szoknya, *Volándli*, és Frantzia Leibli” (k. ir. 1820) | 1786: „Vad galamb színű *prűszler* szoknya és *volándli*” (uo.). — Vö. *Volante* 'langes, leiches Damenkleid, nicht gefütterter Frauenüberrock' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

zabló l. 'abrakos tarisznya' 1544: OklSz.; 2. 'abrakosvályú, nyári jászol' 1838: Tzs., de *zablóval* 1807: MÁRTON. — 2. 1784: „a Vályúkat, vagy is *Zablókat* igazították” (k. ir. 279) | 1784: „két *Zablót* tsináltak” (uo.) | 1787: „[A deszkákából] a mén lovak számára *Zabló* készített” (k. ir. 3354) | 1804: „[A] *zablót*, rácsot . . . az istállóikból kihordották” (Mgy. 106: 31).

zabszemű sarkantyú. — 1785: „avít csizmában [jár,] mellyen *zab szemű sarkantyú* vagon” (k. ir. 492).

zavuty 'pletyka'; vö.: *zavutyos* 1721: MNy. LVIII, 231, alakv.: *szavaty* 'ua.' 1570: KNEZSA, SzJsz. 493; vö. *szavattyus* XIX. sz. 2. f.: MTsz. — 1755: „A Tanú meg értvén Szabó Andrásné ellen való *zavutyot* mondotta néki, no már ugymond hallom hogy nem titok a kend dólga” (úrisz. ir.).

zihál 1821: Nyr. LXXXII, 91. — 1830: l. *sihedten* a.

[*zökkent* 1838: Tzs.] *megzökkent*. — 1842: „[A dézsmagabona beadásakor] a vékát semmi szín alatt *megzökkenteni* . . . szabad nem lészen” (Ngy. 6. cs.) 1845: „*megzökkenteni*” (uo.).

zöldárja 'a folyók májusi áradása' 1887: MTsz. — 1833: „a várható *zöld árja* alkalmával . . . a mostan szenvedett több Gyulai Tanyabeli szállások már valahára megmenekedhessenek” (Mgy. 114: 400).

zrínyi 'magyaros szabású dolmány vagy mente' 1838: Tzs.; 1874: CzF.; vö. *Zrínyi-dolmány* 1817: NyÚSz. 17. — 1838: „fekete posztó *Zrínyi*” (B. 14: 2) | 1845: „csikos pantallonja s fekete *Zrínyije* . . . van” (Mgy. 118: 84).

zuvat 'pletyka' 1838: MTsz. — Vö. *zavuty*.

zsakonét 'finom muszlinfajta'. — 1833: „*Zsakonét* kendő” (Ngy. 13: 98) | 1833: (más adat uo. 99). — Vö. ném. *Jaconnet* 'feiner, . . . meist glatter Mousselin' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

zsali kendő; alakv. *zsalyi kendő* XIX. sz. v.: MTsz. — 1848: „Egy nagy *zsali kendő*” (id. biz. ir. 567). — Vö. ném. *Schaly* 'linnenartiger, sehr feiner Wollenstoff' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

zsalu 1838: Tzs.; alakv. *sallu* 1787: MNy. LV, 551. — 1815: „5. Schalló a szobák ablakain” (Mgy. árv. 121).

zsalu gáter; alakv. *salugáter* 1833: DANK., Lex., *salukáter*: 1807: MÁRTON. — 1786: „egy *sallókáterhez* új forajbl vagy fordító” (k. ir. 1965) | 1825: „majorjanak *salukátère* . . . kóborlók által le vétetett” (Mgy. 1/1: 402) | 1838: „több otska *sallukáterok* . . . lettek a láng prédaivá” (Magy. jk. 51) | 1849: „*Zsalugáter* 7 ablakra” (védbiz. ir. 1: 77).

zsámelli 'asztali evőeszköztartó, készsámoly'. — 1833: 1. *sámelli* a.

zsámoly 'ua.'. — 1842: „11 darab ezüst *zsámolyok*” (Mgy. 117: 220).

zsandár '(osztrák) csendőr'. — 1851: „a *Zsandár* tiszt Úrtól már kapvänn [hirdetményt]” (Mgy. 120: 37) | 1851: „*zsandár*” (uo. 193) | 1852: „nem lévén passusa [útlevele], a *zsandárok* által tartóztatott le” (Mgy. 122: 41).

zsandárság 'csendőrség'. — 1854: „a *Zsandárság* számára készített egy fa tányér” (Mgy. 20: 16).

zsánét (ruhaanyag). — 1818: „1. úgy nevezett sárga *Zsánét* Laibl” (Mgy. 97: 25). — Vö. ném. *Jeannets* 'weiße oder farbige, gedruckte, geköperte Baumwollenzeuge' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

[*zsémbeskedik* 1792: SzófSz.] *zsémbeskedő*. — 1786: „már valaha . . . a 'sémbskedő' versengések el mellőztessenek” (B. 9: 191).

[*zsiba* '(kis)liba' 1787: NySz.] *zsibaszinű*. — 1784: „ünnep nap . . . *Zsiba színű* Mentében [jár]” (k. ir. 311).

zsinat 'zsvaj, lárma' 1784: SzD. 49, 96. — 1776: „[A csapszékben] a hegedülés és Nagy *Zsinat* miatt [nem hallotta a beszédet]” (úrisz. ir.).

zsirandol 'karos gyertyatartó'. — Vö. *girandol*.

IMPLOM JÓZSEF

Szarvasmarhák külsejének leírása 1684-ből

A régi inventariumok, akármilyen célból vették is fel őket, az állatoknak csak faját, életkorát adják meg. Érthető, hiszen több száz vagy ezer főnyi állományt megszámolni sem lehetett pontosan, csak összegszerűen vették fel a leltárba, nem terjeszkedhettek ki minden állat külön-külön való leírására, és nem is volt rá szükség. Egészen ritka, hogy a XVII. században egyenként leltározzanak, bár kevés számú, de együttükben mégis jelentős majorsági állatot, mint az alábbi inventarium teszi. Adatai nemcsak az állattenyésztést, hanem a nyelvtudományt is érdeklik, mert eddig, ha történtek is szórványos, levéltárakból kimásolt közlések, azok nagyobb táj- és időbeli egységet ölelnek fel, s többnyire későbbiek is.¹

Az alábbi inventariumot az erdélyi fejedelem birtokához tartozó Huszt várában vették fel, mikor nagyenyedi Sárközy István átvette huszti Szentgyörgyi Istvántól a provizori tisztséget, melyet akkori magyar szóval *gondviselő*-nek neveztek, feladata és hatásköre nagyjából azonos a későbbi „bonorum director”-ével, jószágigazgatóéval.

Az összeíró a *tehen* ~ *tehin* nevet vaglyagosan használja, az *i*-ző nyelvjárás nyomait sejthetjük benne. Az *ö* és *ő*, valamint *ü* és *ű* magánhangzók között nem tesz

¹ Pl. GYÖRFFY ISTVÁN, Az alföldi szarvasmarhák megjelölései: Nyr. XXXIX, 162—3. — NAGY-CZIROK LÁSZLÓ, Pásztorélet a Kiskúnságon. Bp., 1959. 364, 376, 378—9. — SCHRAM FERENC, 1790—1819 közti körözések nyelvi és néprajzi adatai. Bp., 1964. 43—5, 47—52. — SZABÓ KÁLMÁN, Adatok a kecskeméti pásztorok szókinéséhez: Ethn. 1937: 87—9. — TÁLASI ISTVÁN, A Kiskúnság népi állattartása. Bp., 1936. 12—4.

különbséget; ezt igyekeztünk megtartani. A *tarka* jelző helyett álló *tarcha* tizennégy évvel később ugyanott *tarcsa* alakban kerül elő.¹ Az inventarium lelőhelye OL. E 156. *Urbaria et Conseriptiones*. Fasc. 148. Nr. 11.

Labas marhák rendi.

Béres ökrök.

1. Fejer sárga szelyes hátra álló hegjes szarvu heted fü.
2. Hatra horgat szarvas vegü barna ökör heted fü.
3. Hatod fü bogar szarvu szöke ökör.
4. Sárga rött elő álló hegjes szarvu hatod fü.
5. Ki álló vékony szarvu fejer szöke ökör hatod fü.
6. Hatod füre menő kék barna szelyes kajla szarvu hodos.
7. Ötöd füre menő fejer homloku s ajaku alats[ony] vekony kajla barna.
8. Ugjan ötöd füre menő fejer sarga hátra álló szarvu.
9. Veres *tarcha* hegjes szarvu hatod fü.
10. Szöke barna nyaku s szemöldökü vastag karika szarvu nyoleczad fü.
11. Hatod fü sárga ugjan karika szarvu.
12. Hátra álló szelyes szarvu hegjes kék szöke.
13. Vastag kerek szarvu vén rött ökör.
14. Elé álló vastag rövid szarvu vén rött barna.
15. Kék szöke fel álló szelyes rövid szarvu tized fü.
16. Ugjan kek szöke fel álló hosszu fejer szarvu heted füre menő.
17. Szöke *tarcha* rövid szelyes szarvu hatod fü.
18. Rövid fen álló szarvu kék barna ötöd fü.
19. Kék szöke bogár szarvu hatod fü.
20. Ki álló rövid szarvu kék heted füre menő.
21. Kék szöke hátra álló nagj villa szarvu ven ökör.
22. Sarga szöke egjenes hegjes szarvu heted füre menő.
23. Tiszta fekete szelyes hatra álló szarvu fejer ajaku ven.
24. Fejer sarga hosszu fen álló szarvu egy kicsinyegh hatra görbet.

Bikák és tehének.

25. Szöke barna közep szerő egjenes hegjes szarvu heted fű bika.
26. s 27. Ugjan szöke barna negjed fü rövid vastagh szarvu bika kettő.
28. Szöke barna hodos hatra horgat hegjes szarvu nyoleczad fü tehén.
29. Fekete *tarcha* öszve horgat hegjes szarvu nyoleczad fü tehén.
30. Nagj szöke elé allo hosszu vekony szarvu nyoleczad fü tehén.
31. Barna fejü s nyaku szoke kesely hatod fü tehén.
32. Szöke buta szarvu heted fü tehén.
33. *Tarcha* kesely két felé álló buta szarvu ven tehen.
34. Szöke elé álló szelyes szarvu hegjes nyoleczad fü tehén.
35. Tiszta fekete rövid ki álló szarvu heted fü tehin.
36. Szöke barna hodos egjenes hegjes szarvu heted fő tehin.
37. Barna szabasu bojtos homloku hatra álló szarvu ötöd fü tehin.
38. Fekete *tarcha* ötöd fü tehin, edgyik szarva hatrab ál a másnál.
39. Egj rött kesely forma rövid szarvu hodos ötöd fü tehin.

¹ Érthető! A *tarcsa* tudniillik a *tar* melléknévnek nem *-ka*, hanem *-csa* kicsinyítő képzővel alkotott alakpárja (vö. PAIS: MNY. VIII, 303). — P. D.

40. Kék szőke bogár szarvu heted fü tehén.
41. Fejer szőke ki álló hosszu vekony szarvu hatod fü tehén.
42. Negjed füre menő rovid hegjes szarvu szőke tehén.
43. Ugjan negjed füre menő kétt felé álló hosszuka(!) szarvu kék szőke tehén.
44. Negjed füre menő vekony szelyes fejer szarvu fejer szőke tehén.
45. Negjed füre menő szőke sárga elé álló rövid szarvu tehén.
46. Negjed füre menő elő álló vékony hegjes szarvu rőt tehén.
47. Ket esztendős fejer szőke buta fejü rövid szarvu ünő tino.
48. Harmad füre menő hátra álló szarvu sarga ünő tinó.
49. Elő álló szarvatskájú kek ünő tino.
50. Kek barna hatra álló szarvu ünő tino.
51. Bogár szarvu rött hodos ünő tinó.
52. Szőke tarcha buta szarvu betegh ünő tinó.¹
53. Ötöd füre menő elő álló buta szarvu kek tulok.
54. Harmad füre menő sarga rét két felé álló buta szarvu ökör tino.
55. Negjed füre menő bogar szarvu tiszta rött ökör tino.
56. Negjed füre menő nagj szeles hegjes szarvu barna ökör tino.
57. Ugjan negjed füre menő fejer kis buta szarvu ökör tino.
58. Ki álló rövid buta szarvu barna ökör tino.
59. Ki álló vastagh hegjes szarvu fejer ökör tino.
60. Ki álló kajla szabasu szarvu szőke ökör tino.
61. Fel álló egjenes rövid buta szarvu szőke ökör tino.²
62. Szőke buta szarvu tavalyi ökör borju.
63. Tavalyi sarga szabásu két felé álló hegjes szarvu ökör borju.
64. Barna nyagu kis rövid szarvu tavalyi sarga ökör borju.
65. Aligh látszo szarvu tavalyi kék ökör borju.
66. Rött tarcha tavalyi ökör borju mégh nints szarva.
67. Barna szabásu tavalyi kek üszö borju szarvatlan.
68. Rövid szarvu tavalyi fekete ünő borju.
69. Tavalyi kek ünő borju.
70. Az idei szőke szabasu ünő borju egy.
71. Veres is egy.
72. Az idei veres ökör borju egy.

SCHRAM FERENC

NYELVJÁRÁSOK

A felsőöri nyelvjárás *j*-zésének magyarázata

1. Általánosan ismert tény, hogy a köznyelvben *ly*-nal írt, de *j*-vel ejtett hangok, valamint az *l* (*ll*) + *j*-vel jelölt, de *jj*-ben realizálódó hangkapcsolatok a nyugat-dunántúli nyelvjárásokban még ma is meglehetősen következetességgel *l* (*ll*)-es ejtéssel jelentkeznek (pl. *kivál*, *kálha*, *illen*, *ollan*, *bellebb*, *alla*, *halla*, *üllön lē* stb.), illetőleg eredetibb *ly* helyén főképpen szóvégen gyakran polifonematikus értékű megoldás található (pl. *konkly*, *tengy*, *bivā ~ bivj*, *mühē*, *gērendü* stb.). A nyugat-dunántúli területen a *j*-s formák legfeljebb csak mint újabb, a köznyelv hatását mutató változatok jelentkeznek, ma is csak igen szórványosan.

¹ 49–52. számig a leltár összefoglaló jelet tesz a margón, mellé írva függőlegesen, ugyanannak a kéznek írásával: *Hatod füre menök*.

² 58–61. számig ugyanígy: *Heted füre menök*.

A magyar dialektológusok között ismeretes azonban ugyanakkor az is, hogy a legnyugatibb magyar település, Felsőőr nyelvjárásában a viszonylag erős fokú *l*-ezés mellett a távolabbi nyugat-dunántúli környezettől eltérően számottevő mértékben találunk *j*-ző formákat is. Ma is csak *l*-es formában élnek például a következő morfémák és származékaik: *bagla* 'boglya', *billég* 'bélyeg', *csoroszla*, *fokla* 'hosszabb fenyőszilánkból készített világító eszköz, fáklya' (elav.), *gérábla* 'gereblye', *godzsolla* 'golyva', *gombolag*, *gombolit*, *gömbölü*, *gulás* 'pörkölt', *hel*, *helés* 'csinos', *hugllag*, *hüüll* 'hüvely (babé, borsóé, máké)', *hömbölög* 'hömpölyög, hentereg', *föhömbölödik* 'felbukfencezik', *kölök*, *lik*, *mélük*, *mocsola* 'pocsolya', *uplik* 'némelyik', *pélva*, *petrészselém* ~ *petérzse*, *polákk* 'lengyel', *bepuolál*, *selém*, *séráglá* 'saroglya', *sindöl* 'zsindely', *sölled* 'süllyed', *válluo* 'vályú'. — Polifonematikus értékű, tehát közvetlenül feltehetően *l*-hez kapcsolódó megoldással: *fértá* 'negyed', *géréndü* 'gerendely', *hüökköm* 'hüvelykujjam' (az alapalak nem nagyon használatos), *kasti* 'kastély', *kevi* 'kevény', *konku* ~ *konkuo*, *kordí* 'kordély', *kovárti* 'kvártély', *körpü* 'a taliga rúdján levő □ alakú vas', *mösszü* 'meszely (régí úrmérték)', *píhi* 'pehely', *ráspu* 'ráspoly', *tengüö*, *törkü* 'törköly' stb. — Illetőleg kettős változattal: *bival* ~ *bivaj*, *míl* ~ *mí* ~ *mij* (de helynévben csak *Mílut*, származékban *mísíg* 'mélység', toldalékolt formákban: *míjebb*, *míjjen*, *míre* 'mélyre' stb.), *puoka* ~ *pujka*, *míhel* ~ *míhée* 'műhely'.

Csak *j*-s változatban használatosak ma: *bagoj*, *fojik*, *fojtat*, *gwoja*, *íjjen*, *kádzsojja* 'meztelen csiga', *kájha*, *Káraj*, *kiráj*, *kristájcukor*, *mějjen*, *Miháj*, *mosojog*, *nyavajja*, *ojjan*, *padmaj* 'küszöb', *puoja* (ritka, újabb elnevezés, szokásosabb neve *vánkös*), *pórsój*, *zsámój* (szekérrész); illetőleg változatként: *bivaj* ~ *bival*, *mij* ~ *mí* ~ *míl*, *pujka* → *puoka*. Hasonlóképpen *j*-s ejtésűek a köznyelvben *-ály*, *-ély* képzős főnevek: *akadáj*, *osztáj*, *segij*, *veszújés* stb.; valamint kivétel nélkül az *l* + *j* hangkapcsolatot tartalmazó formák is: *bejjebb*, *féjjebb*, *ajja*, *hajja*, *ájjom* *jé* stb. Megjegyzem azonban, hogy az általánosan használatos *fojik*, *fojás*, *fojwo* stb. alakok mellett élnek a *küfút* 'kifolyt', az *e* *Pinka* *fútába* 'a Pinka folyása mentén' formák is, amelyek minden bizonnyal *l*-es előzményre mennek vissza. A *Miháj* személynév *j*-s ejtése ma általánosan tekinthető ugyan, de tulajdonképpen nem népi alak, inkább csak „hivatalos” forma, helyette a *Miska*, *Miska báccsi* megnevezés-megszólítás használatos. Nagyszentmihály (Grosspetersdorf) község nevében ma sem ritkák azonban az efféle alakok: *Szemihá*, *Szemmihá*, *Szemihára* 'Szentmihályra', *szemmiháli* 'szentmihályi' stb. A *bagoj* madárnév is ma csak *j*-s változatában használatos, de ismeretes — bár kihalóban van — a nyelvjárásban egy *bugwošüög* 'az egész fejet beborító, csak az arcot szabadon hagyó kötött hálósüveg' jelentésű szó is, amely — véleményem szerint — eredetibb *bagolysüveg* formára vezethető vissza. Nem népi név a *Károly* sem.

2. A felsőőri nyelvjárás *j*-zésének magyarázatára eddig kevés kísérlet történt. Egy nyelvjárástípuson belül jelentkező számottevőbb mai nyelvjárási eltérések gyakran településtörténeti okokra vezethetők vissza. A felsőőri nyelvjárás esetében azonban ez a magyarázati lehetőség eleve elesik; ugyanis Felsőőr ősi, Árpád-kori település, az utóbbi négy-öt évszázad alatt jelentősebb számú magyar anyanyelvű lakosságot nem települt a községbe. Bízást elháríthatjuk azt a gondolatot is, hogy esetleg valami egészen új, a köznyelv hatását mutató jelenségről van szó. Ez esetben ugyanis a *j*-zésnek általánosabb érvényűnek kellene lennie, vagy legalábbis az *l*-ező : *j*-ző formáknak sokkal jobban össze kellene mosódnniuk. BENKŐ LORÁND így vélekedik erről a kérdésről: „Érvényre jutott bizonyos *j*-zés nyugaton, a felsőőri nyelvjárászigeten is . . . A felsőőri nyelvjárászigeten megmaradt régi *ly*-ek *j*-vé válását nem tudta megakadályozni, illetőleg a régi *ly*-eket nem tudta kipusztítani az általános nyugati *l*-ezés, mivel a kis felsőőri nyelvezet még a XVI—XVII. század táján leszakadt a nyugati magyar tömbről.” (NyatudÉrt. 1. sz. 70.)

BENKŐ tehát a felsőőri nyelvjárás *j*-zését a nyelvjárás sajátos belső fejlődésének

tartja. Ez nyilvánvalóan így is van. E sajátos belső fejlődés magyarázatát pedig a nyelvszigetetté válás tényében véli megtalálni. Ez a magyarázat azonban már nem meggyőző. Ugyanis: a régi Vas megye északnyugati részén, nagyjából a BENKŐ által megjelölt időben, esetleg valamivel még korábban nem csupán Felsőőr vált nyelvszigetetté, hanem Alsóőr, Óriszigeti és Jobbágyi is. Ezek a községek Felsőőrtől is, külön-külön egymástól is alig 2–4 km távolságra fekszenek. Gazdasági, kulturális kapcsolatuk mindig szoros volt, s mindig Felsőőr volt a legnagyobb lélekszámú, központi szerepű település. S ez a szerepe a nyelvszigetetté válással még inkább megnövekedett. A négy község közül azonban csak Felsőőr nyelvjárása *j*-zó a fentebb említett mértékben, pontosabban szólva Felsőőrben is csak a *reformátusvallású* magyaroké. Igaz, hogy az első világháború előtti időkig ők alkották a felsőőri magyar anyanyelvű ősi, paraszti lakosság többségét, a község életében betöltött szerepük is meghatározó jellegű volt, tehát a felsőőri nyelvjárást is lényegében ők reprezentálták.

Elméletileg elképzelhető ugyan, hogy egy ilyen viszonylag kis nyelvi egységen belül is egy község nyelvjárása belső okokból a többitől alapvetően eltérő módon fejlődik. Efféle jelenségeket találunk is a nyelvszigeten belül; például csak Felsőőrrre jellemző a *dzs, cs* jelentkezése *gy, ty* helyén (*dzserék, kucsca*); csak Alsóőrben él a *kapa* : *kápal* típusú kettősség; vannak eltérések a szókincsben; például a borsó neve Felsőőrben *csicsére*, Alsóőrben *kikülle*, Óriszigeten: *urbiszi*; a tücsök neve Felsőőrben és Alsóőrben *tücsök*, Óriszigeten: *cürükk* stb. Ennek ellenére érdemes megvizsgálni, hogy a felsőőri *j*-zés esetében a belső fejlődés nem hozható-e kapcsolatba a nyelvszigeten kívüli okokkal.

A Felsőőr vidéki magyar nyelvsziget községeivel kapcsolatban tudni kell a következőket. A négy község az idők folyamán vallási szempontból határozottan elkülönült. Felsőőr túlnyomó többségében református vallású volt, a községen belül a reformátusság egy tömbben lakott a „fűszög”-ben (‘felszeg’). Alsóőr teljes egészében római katolikus, Órisziget evangélikus, hasonlóképpen Jobbágyi magyar lakosságának nagy része is. Felsőőrben az „oaszég”-ben (‘alszeg’), az Alsóörhöz közelebb eső részben élt számottevőbb római katolikus vallású magyarság. Az ő nyelvük azonban Alsóörhöz hasonlóan *l*-ező volt.

Azt, hogy ez a vallási elkülönülés mikor mehetett végbe, egészen pontosan nem lehet megállapítani. Kétségtelennek látszik, hogy a XVI. század folyamán az egész mai nyelvsziget áttért az új hitre. Hogy a református : evangélikus szétválás, illetőleg Alsóőr rekatolizációja mikor történt meg, pontosan nem adatolható ugyan, de valószínű, hogy ez a folyamat a XVII. század közepéig befejeződött (vö. KOVÁCS MÁRTON, A felsőőri magyar népsziget 53–7). A vallási szétválás tehát feltehetően megtörtént még abban az időben, amikor a nyelvjárásban a régi *ly*-ek *l*-lé, illetőleg *j*-vé válásának folyamata még nem zárult le.

A felsőőri református magyarság *j*-zésének magyarázatát — véleményem szerint — itt kell keresnünk: a vallási különbségekhez kapcsolódó művelődéstörténeti okokban.

3. Mielőtt azonban ennek részletesebb kifejtésére rátérnék, hasonlítsuk össze a mai Pápa vidéki nyelvjárás *l*-ezését : *j*-zését a felsőőrrivel! Az összehasonlított adatok a következő képet mutatják:¹

¹ A bemutatott anyag zöme a Magyar Nyelvjárások Atlaszából való. A Pápa vidéki anyagot itt elsősorban Tapolcafi (C-14) képviseli. Néhány — a nyelvatlaszban nem szereplő — adatot átvettem azonban HORVÁTH ENDRE „Bakonyalji nyelvjárás”, illetőleg BEKE ÖDÖN „A pápavidéki nyelvjárás” című munkájából, Felsőőrrre vonatkozóan pedig saját gyűjtésemből. A jelek magyarázata: | = *j*-zó, — = *l*-ező, + = *j*-zó és *l*-ező forma.

Mely morféma?	P.	F.	Mely morféma?	P.	F.	Mely morféma?	P.	F.
<i>folyik</i>			<i>lyuk</i>	—	—	<i>Mihály</i>	+	+
<i>golya</i>			<i>gombolyít</i>	—	—	<i>bélyeg</i>	+	—
<i>ilyen</i>			<i>gömbölyű</i>	—	—	<i>mosolyog</i>	+	
<i>milyen</i>			<i>gulyás</i>	—	—	<i>bivaly</i>	—	+
<i>nyavalya-</i>			<i>hólyag</i>	—	—	<i>pulyka</i>		+
<i>olyan</i>			<i>kölyök</i>	—	—	<i>bagoly</i>	—	
<i>kályha</i>			<i>melyik</i>	—	—	<i>Károly</i>	—	
<i>király</i>			<i>petrezselyem</i>	—	—	<i>polyva</i>		—
*			<i>selyem</i>	—	—			
<i>beljebb</i> stb.			<i>skatulya</i>	—	—			
<i>hallja</i> stb.			<i>vályú</i>	—	—			
			<i>boglya</i>	—	—			
			<i>csoroszlya</i>	—	—			
			<i>gereblye</i>	—	—			
			<i>saroglya</i>	—	—			
			<i>hely</i>	—	—			
			<i>hüvely</i>	—	—			
			<i>műhely</i>	—	—			
			<i>hüvelykujj</i>	—	—			
			<i>fertály</i>	—	—			
			<i>konkoly</i>	—	—			
			<i>kordély</i>	—	—			
			<i>kvártély</i>	—	—			
			<i>messzely</i>	—	—			
			<i>pehely</i>	—	—			
			<i>ráspoly</i>	—	—			
			<i>tengely</i>	—	—			
			<i>zsindely</i>	—	—			

A fenti táblázat összesen 46 adatot tartalmaz, 1—1 „adat”-nak tekintve az *l + j* hangkapcsolat esetében az *alja*, *beljebb* típusú névszói, illetőleg a *hallja*, *üljön* típusú igei alakokat. E két típus különválasztását azért láttam megokolttnak, mert éppen a nyelv-atlasz anyagának tanúsága szerint ez a két típus az *l*-ezés : *j*-zés szempontjából a jelenség egyes peremterületein határozottan kettéválhat.

A 46 adatból ma a Pápa vidéki és a felsőőri nyelvjárásban egyaránt csak *j*-zű változatban él 10. Köztük az *l + j* hangkapcsolat mindkét típusa, ami a *j*-zésnek a beszédben való gyakoriságát igen nagy mértékben növeli. — Csak *l*-ező formában, esetleg *l*-re visszavezethető polifonematikus megoldással 28. — Ma mind az *l*-ező, mind a *j*-zű változata ismeretes mindkét nyelvjárásban 1 morfémának. — Az egyik nyelvjárásban mindkét változat, a másikban csak az egyik ismeretes ma 4 morféma esetében. — S csupán 3 morfémában (*bagoly*, *Károly*, *polyva*) mutatkozik ma a megvizsgált anyag-

ban határozott eltérés a két nyelvjárás között. De a felsőőri *bagoj* formával kapcsolatban is fentebb már utaltam a régies *bagyosűg* adataira.

4. A fenti adatok alapján aligha lehet vitás, hogy a Pápa vidéki és a felsőőri nyelvjárás *j*-zése : *l*-ezése azonos jellegű. Ez a kép a mai nyelvallapotot tükrözi ugyan, de talán éppen ezért tekinthető kétségtelennek, hogy ez a jelenség a két nyelvjárásban genetikusan összefügg. Ilyen mértékű egyezés ugyanis egymástól teljesen függetlenül, két nyelvjárás sajátos belső fejlődésének eredményeképpen aligha képzelhető el. De az is vitathatatlan, hogy ez esetben az átadó nyelvjárás csak a Pápa vidéki lehet és nem fordítva.

Mivel magyarázható a Pápa vidéki nyelvjárás hatása az *l*-ezés : *j*-zés terén a felsőőrire? Szerintem a következőkkel:

Pápan 1531 óta működött protestáns iskola. 1585-ben az iskola már református jellegű volt, s állandó törvényekkel rendelkezett. A kezdetben alsófokú iskola ekkor már az „alma mater” nevet viselte, tehát bizonyos „rangot” szerzett magának a dunántúli református iskolák között. A XVII. században a dunántúli reformátusságnak egyik legtekintélyesebb iskolája lesz a pápai, s így nagyon valószínű, hogy a Pápa vidéki nyelvjárás — legalábbis a nyugat-dunántúli reformátusság körében — bizonyos fokig a „regionális nyelvi norma” rangjára emelkedik, az itt tanuló növendékek ezt a nyelvi normát sajátítják el.

Felsőőr szintén viszonylag korán egyházas helyé lett. Valószínűleg már a XV. században volt papja; még 1443-ból ismeretes a *papwelge* (vö. Kovács i. m. 53), ma is élő határrésznév. Az 1500-as évek legvégén már református papja van Felsőőrnek, 1655-ből pedig már a református iskolamester neve is ismeretes, és azóta mindig volt mester a felsőőri református iskolában. A felsőőri református egyház és iskola súlyát világosan mutatta az is, hogy az 1681. évi soproni országgyűlés egész Vas megyében egyedül Felsőőrt jelölje ki református artikuláris helynek (vö. Kovács i. m. 53—5).

A felsőőri református prédikátorok, iskolamesterek jelentős része — bár erre kétségtelen bizonyító adatok egyelőre nem állnak rendelkezésemre — minden valószínűség szerint a pápai iskola növendéke volt, s ott elsajátította a Pápa vidéki „regionális normát”, ezen belül a feltehetően éppen az ebben az időben kialakuló *l*-ezés : *j*-zésnek Pápa vidékén formálódó változatát is. S ez a Pápa vidékén kialakult nyelvi sajátság az iskolamesterek ténykedése, az istentisztelet nyelvi hatása folytán elterjedt és megszilárdult a felsőőri reformátusság nyelvében is. Ezt feltehetően elősegítette vagy legalább megkönnyítette az a tény is, hogy éppen abban az időben folyó nyelvi változásról van szó. — Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a Pápa vidéki nyelvjárás számos más nagy hatású nyelvjárási sajátságában (viszonylag erős *i*-zés, bizonyos fokú hangsúlyos *ö*-zés, az *ú*, *ű*, *í* erős rövidülése, a *borgyu*, *aptya* típusú alakok megléte, a nyitódó kettőshangzók stb.) azonos az északnyugat-dunántúli nyelvjárással, és így a felsőőrirel is.

Ez az elgondolás megmagyarázza a református Felsőőr, illetőleg a katolikus Alsóőr és az evangélikus Órisziget nyelvjárása között az *l*-ezés : *j*-zés terén mutatkozó eltérést is. Óriszigeten, de különösen Alsóőrben éppen az *l*-ezés : *j*-zés megszilárdulása idején nem volt annyira állandó jelleggel sem iskolamester, sem pap, mint Felsőőrben. Az újra római katolikus hitre tért Alsóőr vallási szempontból közvetve valószínűleg Vasvár (esetleg Szombathely) hatókörébe tartozott, az evangélikus Órisziget pedig az északnyugat-dunántúli evangélikus településeibe (Csepreg stb.), s nyelvi szempontból ezek közül mindegyik erősen *l*-ező.

5. Joggal merülhet fel azonban az a kérdés, hogy más nyugat-dunántúli református települések nyelvében miért nem alakult az *l*-ezés : *j*-zés olyan formában, mint a felsőőri nyelvjárásban. Ennek magyarázatát abban látom, hogy ezeknek a településeknek

református vallású lakossága a XVII—XVIII. században viszonylag kis számú; saját iskolamesterük, papjuk folyamatosan általában nem volt, s így az ő nyelvi hatásuk nem érvényesülhetett olyan mértékben, mint Felsőőrben. IMRE SAMU

Adatok a nyelvjárási *kaszrol* — *kasztró* — *kaszró* elterjedéséhez

1. A címben szereplő szónak már a MTsz. több alakváltozatát közli: *kasztról* (Csallóköz), *kastról* (Bars m.), *kaszroj* (Szeged és Debrecen), *kasztroly* (Jászkunság; Borsod m. Ónod vidéke). A romániai magyar nyelvjárások közül mindössze a székelység három-széki részlegéből van rá adat: *kásztró* ~ *kászró*.

Mivel a MTsz.-ben nincs benne minden addig közölt adat, de főleg azért, mert azóta sok új adat került felszínre, nem lesz felesleges ezeket is számba venni, hogy így a szó elterjedéséről, alakváltozatairól és jelentéséről pontosabb képet alkothassunk.

Vegyük előbb számba a MTsz.-ban nem szereplő, illetőleg a szótár megjelenése után közölt adalékokat. A felsorolást KNIEZSA ISTVÁN három adatával kezdjük (SzLJöv. 852): *kaszroj* ~ *kajsztrom* (Bereg m.: Nyr. XXVI, 382), *kasztronka* (Nyitra vid.: Nyr. XLIII, 141). További adatok: *kásztról* (Barslédec: MNyj. IV, 183), *kasztról* (Csütörtök Pozsony vid.: uo), *kaszrol* (Nemeshodos, Izsap; palóc nyj.) *kaszroly* (Hajdúszovát: Nyr. XXIV, 482; NéprÉrt. I, 99), *kaszrój* (Balmazújváros: MNyj. X, 140), *kaszlor* (Izsap), *kásztrony* ~ *kresztrony* (Nagyhind: palóc nyj.), *kásztrony* ~ *kajsztrony* ~ *kajszron* (Tornagörgő: MNyj. VI, 136), *kajsztron* (Magyarbód Abaúj-Torna m.: MNyj. IV, 183), *kajsztrony* ~ *kajszrony* (Jánok Abaúj-Torna m.: uo.), *kajsztron* (Nagyszalánca Abaúj-Torna m.: uo.), *kajsztrony* (Deregnő Zemplén m.: uo.), *kasztró* (Ada Bács-Bodrog m.: Nyr. XXVII, 411), *kasztró* ~ *kaszró* (Martos Komárom m.: MNyj. VI, 136), *kasró* (Ormányság: SzegFüz. I, 282; OrmSz).

A minket közelebről érdeklő romániai magyar nyelvjárásokból lényegesen kevesebb adalék látott napvilágot: *kásztról* (Fogaras: Nyr. XLII, 112), *kásztrój* (Zilah vid.: Nyr. XXVIII, 58), *kászron* ~ *kászro* (Bereck: NyÍrK. VIII, 102), *kászró* (Gyimesbük: Nyr. LXXXIII, 327). Különösen sok, a szóra vonatkozó adalék került felszínre viszont a Székely Nyelvjárás Atlaszának, valamint a Román Szocialista Köztársaságban készülő többi magyar nyelvatlasznak¹ az anyaggyűjtése során. Ezek a következők: a s z é k e l y n y e l v j á r á s h á r o m s z é k i r é s z l e g é b ől: *kászló* (Paploc), *kászló* (Bikfalva), *kászló* ~ *kászró* (Torja), *kászró* ~ *kászló* (Dálnok), *kászró* (Komolló), *kászró* (Nagybacon); *kászró* ~ *kászró* ~ *kászró*: *lábos* (Kézdimartonos), *kászró* ~ *kászló*: *lábos* (Petőfalva); *lábos*: *kászró* (Páké), *lábos*: *kászró* (Fotos-Martonos), *kászró*: *lábos* (Kézdivásárhely), *lábos*: *kászró* (Sepsibükszád), *lábos* ~ *lábos*: *kászró* (Szentiván-Laborfalva), *kászró*: *lábos* (Sepsiszentgyörgy), *kászró* ~ *kászró* ~ *kászró*: *lábos* ~ *lábos* (Bölon), *lábos*: *kászró* (Gelence), *kászró* ~ *kászró* ~ *kászró*: *lábos* (Szárarajta); *kászró* ~ *kászró* ~ *kászró*: *lábos* (Zágon), *kászró* ~ *kászró* ~ *kászró* ~ *kászró* ~ *kászró* | *lábos* (Nyújtód), *lábos*: *kászró* ~ *kászró* ~ *kászró* ~ *kászró* (Ikafalva), *lábos*: *kászró* ~ *kászró* (Petőfalva).

¹A feldolgozott adatok a következő atlaszok kérdőíves, illetőleg orvanyagából valók: Moldvai Csángó Nyelvatlasz (szerk. GÁLFFY MÓZES, MÁRTON GYULA és SZABÓ T. ATTILA); Székely Nyelvjárás Atlasz (szerk. GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA); a Felső-Maros és a Nyárádmente Nyelvjárás Atlasza (szerk. BALOGH DEZSŐ és TEISZLER PÁL); A Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza (szerk. SZABÓ T. ATTILA és MURÁDIN LÁSZLÓ). Az adatok rendelkezésemre bocsátásáért az említetteknek itt is köszönetem nyilvánítom.

Szükségesnek tartom még megjegyezni azt is, hogy a tanulmányban szereplő adatok „A mai magyar nyelv román kölcsönszavai” című monográfia anyagának feltárása során kerültek felszínre, így cédulázásukban rajtam kívül PÉNTÉK JÁNOS és VÖÖRISTVÁN is részt vett.

A székely nyelvjárás többi részlegéből már kevesebb adalékra hivatkozhatunk. Mindössze egy adatunk van rá a csíki tájszólásból: *kászró* (Gyimesbükk); a gyergyói tájszólásból öt pontról két alakváltozat: *kászró* (Tekerőpatak, Gyergyócsomafalva, Kilyénfalva, Gyergyószentmiklós), *kásztró*: *lábos* (Remete Kicsibükk néven ismert része); az udvarhelyszéki tájszólásból ismét csak egy pontról: *kászró* (Magyarhermány); a hétfalusi tájszólásból szintén egy adat: *kászró* (Tatrang); a moldvai csángó nyelvjárás mindhárom alegységéből: *kásztron* ~ *kásztrony* ~ *kásztron* ~ *kásztrón* ~ *krászton* ~ *krásztron*.

Csak szórványos adataink vannak a szóra a többi romániai magyar nyelvjárásból: *kaszroj* (Szigetfalva: Bánság), *kásztrony*: *lábos* (Mezőkeszű: mezőségi nyj.), *kásztró*: *lábos* (Magyarsáros: mezőségi nyj.). Előfordul anyagunkban a szó két összetétele is: *tejskászró* 'tejes lábás' (Torja), *téforaló kászró* 'ua.' (Magyarhermány).

2. A szóra vonatkozó fenti adattár, sajnos, még mindig nem tekinthető teljesnek. A MNyAtl.-nak anyagából ugyanis eddig mindössze a szlovákiai kutatópontokon lejegyzett tájszavak láttak napvilágot IMRE SAMU és KÁLMÁN BÉLA összeállításában (MNy. L, 212—21, 501—6; MNy. IV, 173—99, VI, 124—46), a többi csak az atlasz megjelenése után válik hozzáférhetővé. Nem állt módunkban tanulmányozni az ÚMTsz. anyagát sem. A romániai magyar nyelvjárásokra vonatkozó ismereteink ugyanakkor lényegesen teljesebbek, mivel a RMNyAtl.-nak mintegy 130 ponton gyűjtött anyaga mellett felhasználhattuk több táji nyelvatlasz (kalotaszegi és borsavölgyi, Fekete-Körös völgyi, moldvai csángó, székely stb.) anyagát is.

Jóllehet a szóra vonatkozó forrásoknak csak egy részét nézhettem át, mégis a MTsz.-ban foglaltakhoz képest lényegesen többet mondhatunk a szó elterjedésével és alakváltozataival, valamint jelentésével kapcsolatban egyaránt. Látható, hogy a szó napjainkban is adathozható az északnyugati és az északkeleti nyelvjárásból, a romániai magyar nyelvjárások közül pedig a székely háromszéki és gyergyói részlegéből, a moldvai csángóból, kisebb mértékben a csíki és udvarhelyszéki részlegekből, valamint a mezőségi és bánsági nyelvjárásból, ugyanakkor az északkeleti romániai részlegéből, a kalotaszegi-ből, a Fekete-Körös völgyiből egyáltalán nem. Egyelőre egyetlen adatunk van rá a Bánságból.

Különösen figyelemre méltó az alakváltozatok nagy száma. Ezek többsége viszonylag könnyen megmagyarázható az osztrák-német *Kastrol* ~ *Kassrol* (< francia *casserole*, ir. német *Kasserolle*) 'Bratpfanne' szóból (KNIEZSA i. m. 852). A kölesönző átdő nyelvbéli *Kastrol* alakjához a *kasztrol* ~ *kasztrol* ~ *kásztról* áll legközelebb, melyből a szóvégi *l* lekopásával *kasztro* keletkezett. A *Kassrol*-ból ugyanígy keletkezett a magyar nyelvjárások egy részéből adathozható *kaszró*. A magyar hangtörténetből ismert *l > ly ~ j* változással megvilágítható a *kasztroly* ~ *kasztroj* ~ *kaszroj* alakok keletkezése is, mint ahogy a *kasztromy* alakváltozat is szervesen összefügg az *l ~ ly > ny* szórványos hangváltozással (pl. *fökény* 'fekély', *harkány* 'harkály', *sármány*, *csorosznya* 'esoroszllya' stb. (l.: BENKŐ, A m. *ly* hang története 64—5; BÁRCZI, Htört.² 161). A háromszéki nyelvjárás több pontján lejegyzett *kászló* nyilvánvalóan a vele több ponton párhuzamosan előforduló *kászró*-ból keletkezett a nyelvtörténetből és a mai nyelvjárásokból szintén ismert *r > l* hangserével (vö. pl. szláv *gömbčarb* > m. *gölöncsér*: BÁRCZI i. m. 138; *berkenye* ~ *berekenyér* ~ *belekenyér*: MTsz.; *göroncség* ~ *gölöncség* 'göröngy', *csërekjé* ~ *csërekjé* ~ *csëlekjé* 'fenyőtű', *szirop* ~ *szilop*, *kocsörbq* ~ *kocsölbq* 'szénvonó' < román *cociorbiq* 'ua.', *ëstër* ~ *ëstël* 'magtalan <tehén>' < román *stir*, -a 'ua.': a Székely Nyelvjárás Atlaszának anyagából). A háromszéki Nyújtódon lejegyzett *kászló* alak pedig a székely nyelvjárásból is adathozható *sz* ~ *s* hangváltakozással függ össze (vö. MÁRTON: NyIrK. X, 334—7).

Nehezebb feladat a KNIEZSÁTÓL Bereg megyéből közölt *kajstrom*, valamint a

főleg Abaúj-Torna és Zemplén megyéből közölt többi *j*-s alakváltozat (*kajsztron* ~ *kajsztrony* ~ *kájsztrony* ~ *kájszrony*) *j* elemének megmagyarázása. Ha a fenti alakok a székely nyelvújrásban fordulnának elő, a magyarázat nagyon természetes lenne, hisz e nyelvújrásban, nyilván disztribucionális alapon, megfigyelhető a *j* szórványos *s*, *sz*, *z* előtt olyan szavakban is, amelyekben nem volt adva az *s+j*, *sz+j*, illetőleg *z+j* kapcsolat. Íme néhány példa a Székely Nyelvújrás Atlaszának anyagából: *legàjsz* 'legalsó' (Maroshévíz), *mèjsze* 'messze' (Háromszék), *bújzq* (Polyán: Háromszék), *Mòjzi* (Torja: Háromszék). A szóban forgó alakok azonban olyan nyelvújrásokból valók, amelyekre a székely nyelvújrás egyes részlegeiből (l. HORGER, Nyelvj. 107) ismert jelenség nem jellemző. A MTsz.-t lapozgatva azonban olyan adatokra, szóalakokra is bukkantunk, amelyek mellett szólunk, hogy az *j*-nek *z* és *sz* előtti jelentkezése nem korlátozódik a székely nyelvújrásra. Íme egy-két példa: *klázli* ~ *kélázli* ~ *kelázli* (ez utóbbi alak Sopron m.-ből), *kósza* ~ *kojsza* 'dologkerülő, henyé', *kojsza puskás* 'csavargó puskás' (Szabolcs m.), *flaszteroz* ~ *flajszteroz* 'lever, ledöngöl (földpadlót); lepadol (szobát)' (Pozsony m.). Talán ide sorolható a *mázli* szó többfelé hallható alakváltozata is. E néhány kiragadott példa mellett szól, hogy a *j* betoldása az említett mássalhangzók előtt nem korlátozódott a székely nyelvújrásra; más nyelvújrási alakulatokból, többek közt éppen a minket közelebből érdeklő palócból és az északkeleti nyelvújrás említett részéből is adathozható. Így semmi akadályja annak, hogy a *klajsztrom*-ban és alakváltozataiban jelentkező *j* elemet ugyanígy magyarázzuk. Talán megkockáztathatjuk azt a nézetet is, hogy a *j* betoldását ebben az esetben az említett szórványos disztribúció mellett a mássalhangzótorlódás is elősegítette. A *j* beiktatása ugyanis könnyebbítette a hangzóközi *sztr*, illetőleg *szr* hangkapcsolat kiejtését.

Az alakváltozatok kialakulására vonatkozó megjegyzéseinket a *kr* hangkapcsolattal kezdődő alakokhoz (Nyitra megyei *kresztony* és moldvai csángó *krászton* ~ *krásztron*) fűzött egy-két észrevételünkkel zárjuk. Ez alakok keletkezettek egyszerű hangátvetéssel, de a moldvai csángó esetében nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt sem, hogy a tárgyalt szó a román nyelv szókészletének is alkotóeleme, s egyes román nyelvújrásokban a köz- és irodalmi nyelvi *castron* 'tál; lábas' mellett *craston* ~ *castrolă* ~ *crastolă* ~ *crastol* alakban fordul elő (Dicț.Ac.). Feltehető tehát, hogy a szóban forgó csángó alakok keletkezésében a román nyelvi hatás is közrejátszott.

A szó jelentése a MTsz. szerint 'serpenyő, lábas'. A tőlünk felsorakoztatott adatok erről a kérdésről is lényegesen többet mondanak. Kétségtelen, hogy legelterjedtebb jelentése 'lábas'. Az adatközlők néhány ponton megjegyezték ugyan, hogy inkább a régi típusú öntött érclábast jelöli, a palóc, északkeleti és székely nyelvújrásterületről felsorolt pontok túlnyomó többségén azonban a 'lábas' fogalmának nyelvi kifejezésére szolgál. Különösen a háromszéki tájszólásban gyakran fordul elő a *lábás* párjaként, abszolút szinonimájaként.

Vannak azonban olyan nyelvújrási alakulatok is, amelyekben nem a közönséges lábast jelöli a szó. Az OrmSz. szerint a szó jelölte edény olyan háromlábú vaslábás, amelyben parázs fölött sütnék. Ez a szó jelentése VÖÖ ISTVÁN szerint a bánági magyar nyelvújrásban is.

A moldvai csángóban két jelentése van a szónak: 1. 'tál'; 2. 'lábas'. Mint láttuk, ugyanez a szó jelentése a román nyelvben is. A csángó nyelvújrási adatok és a román nyelvi alakok közt ezek szerint nemcsak hangtani kapcsolatok mutathatók ki, hanem jelentésbeli egyezés is.

A fenti jelentéskörtől kissé elüt a Zilah vidékéről régebben közölt 'csizmadiák csirizes csupra' jelentés. Saját tapasztalatomból tudom, de a RMNyjAtl.-ának anyaga is mellett szól, hogy az északkeleti nyelvújrás romániai részlegében 'lábas' jelentésben nem fordul elő a szó. A szóban forgó adat mégis arra figyelmeztet, hogy szakszóként

ebben és esetleg más nyelvjárásokban való előfordulásával esetleg számolhatunk.

A szó eredetének kérdését KNEZSA ISTVÁN megnyugtató módon tisztázta. Minden szempontból helytálló szószármaztatását mindössze azzal az észrevétellel egészítenők ki, hogy az említett hangtani és jelentéstani érvek arra utalnak, hogy a moldvai csángóba nem az osztrák-németből került, hanem a román nyelvből (vö. Kósa: NyIrK. X, 362). De ha nem is román kölcsönszó a csángóban, hangalakjának és jelentéstartalmának kialakításában a román hatás jelentős szerepet játszott.

MÁRTON GYULA

SZEMLE

A szójelentéstani kutatások újabb tizenkét éve

(1957-től 1968-ig)

I.

A Magyar Nyelv LIII. kötetében közölt beszámoló (BÁNHIDI ZOLTÁN—PAIS DEZSÓ, A jelentéstan helyzete hazánkban 1945 óta: 291—8) a felszabadulás utáni tizenkét év szójelentéstani tanulmányairól adott áttekintést. Igaz, itt nem „szójelentéstan”, hanem általában „jelentéstan” megjelölés szerepel, de a tárgyalt anyagból világosan kiderül, hogy a szerzők lényegében a szójelentéstanra gondoltak. E régebbi szemlében felvázolt kép nem túlságosan lelkesítő, ami azt mutatja, hogy a felszabadulás utáni első évtizedben a jelentéstan művelését nem lehet kielégítőnek mondani. A negatív jellegű értékelés, amely BÁNHIDI fejtegetéseiből tárul elénk, elsősorban a jelentéstan elméleti, illetőleg összegező, rendszerező munkájára vonatkozik. A konkrét jelentéstani kutatás ebben a korban sem hiányzott, ahogy erre PAIS felhívta a figyelmet, s ugyanakkor jelezte, hogy az elkövetkező korszakban a jelentéstan fellendülésére lehet számítani.

Mielőtt rátérnék az újabb helyzetkép felvázolására, okvetlenül szükséges, hogy néhány szót magáról a „jelentéstan” műszóról is mondjak. A jelentéstan — eddigi tudásunk szerint is — legalább két nagy területet foglalt egybe: a szójelentéstant és a mondatjelentéstant. Annak, hogy mondatjelentéstanról kevesebbet beszéltek, az a magyarázata, hogy ez beleolvadt a grammatikába. A viszonyító eszközök, például névszóragok, névutók, kötőszók, igei és névszói jelmorfémák jelentésével a grammatika foglalkozik. Ugyancsak a grammatikához tartozik a szóképzéssel és a szóösszetétellel kapcsolatos jelentéstan, amelyet SIMONYI „alaki jelentéstan”-nak nevezett, szembeállítva ezt az alaki eszköz nélküli jelentéstannal, amelynek az „anyagi jelentéstan” nevet adta. Beszámolómat most erre az „anyagi jelentéstanra” korlátozom. A jelentéstan fogalmának a szójelentéstanra való leszűkítéséhez hozzájárult az a külföldön divatos grammatikai felfogás is, amely a grammatikát pusztán formális tudománynak tekintette és száműzte belőle a jelentést. A jelentés azonban a grammatikában is nélkülözhetetlen. Ezért a világos és egyértelmű szóhasználat érdekében célszerű a „szójelentéstan” megjelölést használni, ha valóban erről van szó.

Más kérdés, hogy a valóságban mennyire különíthető el a szó- és a mondatjelentéstan, illetőleg a szójelentéstan és a grammatikai szóalkotás jelentéstana. A határok éles megvonását különösen az újabb szemantikai törekvések teszik problematikusá. Ezek révén egyre világosabbá válik, hogy az egyes szavak jelentései és a szavak egyes jelentései szintaktikai struktúrákhoz vannak kötve, és fordítva: a mondatstruktúráknak konkrét szavakkal való kitöltésében fontos szerepet játszanak az egyes szavak jelentéstípusai. A kettő éles elkülönítése ezért sem a lexikográfiai, sem a grammatikai gyakor-

latban nem valósítható meg. Ennek ellenére van a jelentéstannak olyan területe, amelyben nem a formális szavaknak és morféimáknak (affixumok, névutók, kötőszók stb.) a szerepe dominál. Ilyen a poliszmia, homonimia, szinonimia, jelentésmegosztás, mezőösszefüggés (fogalmi összefüggés), szóhangulat leíró és történeti szempontú vizsgálata. Jelen beszámolómmal tehát erre a területre korlátozódik, és a mondatjelentéstant, valamint a grammatikai szóalkotás jelentéstannát, amely másrészt megint csak szoros vonatkozásban van a mondatjelentéstannal, a mondattanról, illetőleg a grammatikai szóalkotásról szóló beszámolóknak engedi át.

Ami magát a szójelentéstant illeti, ez a diszciplína is nagyon szoros vonatkozásban van más tudományterületekkel. A szójelentéstán a szókincs, a szókészlet vizsgálati köréhez tartozik, így sokszor „cím szerint” nem is szerepel. A Magyarországi Nyelvtudomány Bibliográfiája eddig megjelent öt kötetének (1961–1965.) szakozási rendszerében „A magyar nyelv rendszere” tétel alatt a következő altételek találhatóak: fonetika és fonológia, morfológia, szintaxis, szókészlet stb. A jelentéstán külön tételként nem fordul elő. A szójelentéstani tanulmányok a „Szókészlet” tételében vannak feldolgozva. Ennek a gyakorlatnak felel meg az az elméleti tézis is, amely szerint a jelentéstán nem önálló stúdium, mert bizonyos megszorításokkal (ha a fonetikát és fonológiát, valamint a morfológia fonetikai-fonológiai oldalát nem számítjuk) a nyelvtudomány maga is jelentéstán. Ezért nemcsak egyes konkrét kutatási időszakokra, hanem általában is érvényes, amit PARS a jelentéstán érdekében és védelmében mond: „Azt hiszem, a jelentéstán nálunk inkább cím szerint hiányzik vagy van háttérben, mintsem a valóságban . . . Nagyon fontosnak tartom, hogy a mi nyelvtudományi vizsgálataink különféle ágaiban a nyelvi jelenségek alakja és funkcionális — azaz jelentésbeli — oldalának a számbavétele általában eléggé egyensúlyban van.” (MNY. LIII, 297.) Hogy ez valóban így van, azt a jelzett bibliográfia „Szókészlet” tételének az anyaga is igazolja. E tétel alatt évente átlag száz cikk, tanulmány van felsorolva. Ezek etimológiai, szótörténeti, néprajzi, stilisztikai stb. magyarázatot tartalmaznak, de majdnem mindig fontos szerepet kapnak bennük — a dolog természeténél fogva — a jelentéstani fejtegetések is.

Noha a jelentésvizsgálat a komplex nyelvi kutatásoknak többnyire nem önálló, elkülönített területe, mint szempont, aspektus lehet meghatározó szerepű. Egy jelentéstani szempontú áttekintésben tehát lehet szelektáló elvünk az, hogy a kutató mennyire irányította fő figyelmét magára a jelentésre, s hogy mennyire törekedett az egyes eseteken túlmutatató általánosabb jelentéstani törvényszerűségek felfedezésére. Ezért a szókészlet körébe tartozó dolgozatok közül azokat emelem csak ki, amelyekben a jelentésvizsgálat mint kutatási cél domborodik ki, s ezek közül is elsősorban azokra vagyok tekintettel, amelyek valamely összefüggő szócsoporthoz vonatkoznak. Az egyes szavak elszigetelt vizsgálatával foglalkozó etimológiai, szótörténeti stb. tárgyú cikkek szemléjét az etimológiai, szótörténeti stb. témájú beszámolókra bízom. Nem foglalkozom az egy-egy szócsoporthoz felölölő olyan cikkekkel sem, amelyekben a rendszerezés nem jelentéstani indítékú. Itt is más diszciplínáknak engedem át a számontartást — azt hiszem jogosan. A tulajdonnévnek a nyelvi rendszerben betöltött sajátos státusa és folyóiratunk szemlérovatának eddigi gyakorlata miatt a tulajdonnevek szemantikai kérdéseinek a témáját ugyancsak mellőzöm.

A konkrét szójelentéstani kutatások mellett természetesen figyelembe veszem azokat a tanulmányokat is, amelyek a jelentés elméleti kérdéseivel, a jelentés fogalmával vagy a jelentéstán körébe vágó fogalmak (homonimia, szinonimia, metafora stb.) tisztázásával, a jelentéstani szempontok rendszerezésével stb. foglalkoznak. Az általam vizsgált időszakokban az ilyen tanulmányoknak a száma igen jelentősen megnövekedett. Ez öröndetes, és híven tükrözi az elmúlt időszak megnövekedett elméleti érdeklődését. Már lényegesen kevesebb azoknak a tanulmányoknak a száma, amelyek egy-egy jelenség-

csoporthoz vonatkozó konkrét jelentéstani kutatások eredményeit közlik. Ez sajnálatos, mert a jelentéstani elméleti fejlődése is jelentékeny részben ezektől a tanulmányoktól várható. Az elmélet ugyanis kétféle forrásból meríthet: 1. az eddig feltárt tapasztalat általánosításának és más tudományok (filozófia, pszichológia, logika stb.) eredményeinek a felhasználásából; 2. újabb konkrét tervszerű kutatások eredményeinek az általánosításából. A két fázisnak nem szabad egymástól elmaradnia. Ha az 1. fázisban lemaradás tapasztalható, a 2. fázis nem kap elég ötletet a további munkához, régebbi tapasztalatok általánosításának a hasznosításával kénytelen beérni. Ha viszont az 1. fázis túl erős a 2.-kal szemben, az elméletben a rossz értelemben vett spekuláció uralkodik el. A két fázis összhangjára van szükség.

Az eddigiek alapján nem lesz meglepő, ha szemlémben a jelzett időszakasz természetéről a következő felosztásban számolok be: 1. A jelentés elméleti kérdéseivel (fogalomtisztázás, rendszerezés, más tudományágakhoz való viszony stb.) foglalkozó tanulmányok. — 2. Elsősorban jelentéstani szempontú konkrét kutatások eredményeit közlő tanulmányok, többnyire elméleti igénnyel. — 3. Szókészleti vizsgálatok, amelyek a jelentéstani tanulságokat is összegezik. — 4. Jelentéstani általánosításra alkalmas szókészletvizsgálatok. Ez utóbbiakból csak néhány reprezentatív tanulmányt említek.

E négy fokozat valamely részdiszciplína tudatos művelésének a fokozatait, az általános és a konkrét nyelvészet sokat vitatott összefüggésének a dinamikus sémáját is szemlélteti. Az alacsonyabb tudatossági szint csak az adott részdiszciplína szempontjából értendő, egy másik részdiszciplína szempontjából ugyanaz a tanulmány lehet magasabb szinten. Így e fokozatok nem jelentik a tudatosság abszolút értékelését, még kevésbé az adott tanulmány abszolút értékelését. Egy domináns szempont kiválasztása, illetőleg maga a komplex feladat vállalása több, egymásnak mellérendelt szemponttal egyaránt lehetőség a kutatásban. Így tehát az általam 4. fokozatba sorolt tanulmányok is lehetnek kiválóak a maguk nemében, eredményük azonban a jelen diszciplína szempontjából kiértékelésre, illetőleg további eredményekkel való összevetésre vár. Mivel a nyelvtudományon belül is érvényesül a kutatás komplexitása, talán nem haszon nélküli az ilyen szemléletmód alkalmazásának a gondolata. (Az itt érintett általános természetű kérdés szorosan összefügg azzal az alapvető elméleti-módszertani kérdéssel, hogy a tudományos véggél: a valóság megismerése — lehetőleg minden összefüggésében — milyen stratégiával érhető el jobban. Ennek a megvitatása természetesen nem lehet ennek a beszámolóknak a feladata.)

II.

1. A jelentés elméleti kérdéseivel foglalkozó tanulmányok.

Hazai jelentéstani, jelentéselméleti irodalmunkban egészen sajátos szintet képvisel ANTAL LÁSZLÓ, aki egész sor tanulmányával a hazai gyakorlattal élesen szembenállva a BLOOMFIELD-i strukturalista iskola módszere alapján egy strukturalista szemantika felépítését tűzte ki célul. — „Jel, jelentés, szövegösszefüggés” című (Nyr. LXXXV [1961.], 203—8) dolgozatában kifejti, hogy a morfémák jelentése független a szövegkörnyezettől. Ami a környezettől függ, az nem jelentés, hanem jelölés. A *Romam ire* és a *Romam videre* szerkezetekben az eset jelentése azonos, a különbség köztük az, hogy a konkrét valóságban mást jelöl az egyik, mást a másik. Nem a jelentésük, hanem a jelölésük különbözik. — A nyelvi jel pszichologista koncepciójáról című (ÁltNyelvTan. I [1963.], 11—7) írásában SAUSSURE, GOMBOCZ, OGDEN, ULLMANN, WEISGERBER jelentéskoncepciójának a saját álláspontjáról való bírálatát nyújtja: a jelentés nem képzetek viszonya, mert akkor a jelentés csak pszichikai kapcsolatot eredményezhet, nyelvit nem. — „Tartalom, jelentés, megértés” című (NyK. LXV [1963.], 439—44) cikkében a jelentést és a tartalmat úgy választja el, hogy a jelentés megértése a nyelv feltételeihez van

kötte, a tartalom megértése nem. „A tradicionális grammatika arra a meggyőződésre épült, hogy a mondat szerkezetét felismerhetjük annak jelentésé alapján... A strukturalizmus, elsősorban a nagy Bloomfield iskolája, melynek szerény követője e sorok szerzője is, e naiv meggyőződéssel szemben két aggályának adott hangot.” E két aggály: 1. A jelentés vizsgálata csak a formák interpretációja lehet, ez pedig nem mentes a szubjektívizmustól. 2. A jelentések és a formák tagolódása nem egynemű. „A strukturalizmus tehát nem a jelentéssel szemben szkeptikus, hanem a jelentés lehetséges vizsgálatával szemben.” — E cikk tulajdonképpen részlet egy későbbi nagyobb tanulmányból, amely külföldön jelent meg: „Content, Meaning, and Understanding.” Hága, 1964. A könyv bírálatát adja KIEFER FERENC (ÁltNyelvTan. IV, 259—9). — 1963-ban jelent meg ANTAL első nagyobb tanulmánya külföldön: „Questions of Meaning.” Hága. Ez magyarul is napvilágot látott: „A jelentés kérdései” (NyK. LXVIII, 279—325). ANTAL ebben a tanulmányban fejti ki legrészletesebben jelentéstani nézeteit. A magyar nyelvű szöveghez csatolt utószóban utal a könyvét ért külföldi és hazai bírálatokra. Itt említi: „A transzformációs elemzéshez közel álló bírálóm nem értették meg azt a hevet, amivel a lingvisztikai pszichologizmust ostromoztam — hisz a transzformációs elemzés számos tekintetben visszatért az újgrammatikusok pszichologizmusához, s ismét az egyéni tudatban lejátszódó nyelvi jelenségeket állította a figyelem középpontjába.” — ANTAL könyvéről alapos bírálatot írt HERMAN JÓZSEF (ÁltNyelvTan. III, 242—58). HERMAN fő kifogása, hogy ANTAL a logikai szemantika képviselőjének, C. H. MORRISnak a jelentésfogalmát mechanikusan alkalmazza a nyelvre. KÁROLY SÁNDOR saját szemantikai nézeteinek (ezekre vö. Bevezetés az általános és a magyar jelentéstanba. 1968. Doktori értekezés tézisei) az alapjáról bírálja ANTAL tanulmányát, s fő kifogása, hogy a nyelvben levő ellentmondásokat (például, hogy a nyelv jelrendszer is, meg a „gondolat valósága” is, a nyelvi jel önkényes is, ugyanakkor a jelhasználat társadalmilag determinált stb.) ANTAL az egyik álláspont felé leegyszerűsíti (Megjegyzések „a jelentés kérdései”-hez: NyK. LXVIII, 327—42). Mind ANTAL tanulmányához, mind KÁROLY bírálatához megjegyzéseket fűz FABRICIUS-KOVÁCS FERENC (Megjegyzések egy jelentéstani polémiához: MNy. LXIII, 453—61), s bírálatát a társaslélektan álláspontjáról fejti ki. Elsősorban ANTAL strukturalista nézeteivel áll szemben, de KÁROLYnál is hiányolja a következetes társaslélektani kiindulást, mivel az „individualitás” szerinte (FABRICIUS-KOVÁCS szerint) „biológiai fogalom”. — ANTAL szemantikai tárgyú cikkeinek a sorát — a jelzett gondolat körben — „Jegyzetek az igazságról, a jelentésről és a szinonimiáról” című dolgozata (ÁltNyelvTan. III, 9—19) zárja be. (Vö. Notes on Truth, Meaning, and Synonymity: Linguistics 1965.)

BABOS ERNŐ az oktatás igénye felől kiindulva sorra veszi a nálunk ismert jelentéstani koncepciókat. (A szójelentés értelmezése és struktúrája: Nyr. XCII, 73—81.) A cikk nagy érdeme, hogy ha vitatható módon is, de megpróbálja a GOMBOCZ utáni jelentéstani törekvéseket néhány koncepció köré tömöríteni. Értékelésének vezető szempontja a jelentésstruktúra operatív jellegű felhasználhatósága.

BALÁZS JÁNOS, a kitűnő lexikográfus, A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának egyik szerkesztőjeként „A szótárírás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában” című kiadványban (NytudÉrt. 36. sz.) a jelentések értelmezéséről szóló fejezeteket írta. Ő „Szintagmatizálódás és lexikalizálódás (A lexikológia és a lexikográfia elméleti kérdéseihöz)” című dolgozatában fejti ki jelentéseméleti nézeteit (Szótártani tanulmányok. 1966. 79—98). BALÁZS SAUSSURE érték-fogalmát fejlesztí tovább, a nyelvi jeleknek a következő értékeket tulajdonítva: alaki, jelölési, szófaji, helyi és stílusérték. — Ezekről lásd még: „Bevezetés a nyelvtudományba II.” (Szerk. TELEGGI ZSIGMOND. Tankönyvkiadó. 1967.) kiadványban tőle: „A szókészlet” és „A szókészlet változásai” című fejezetek. Bár elsősorban a mondatjelentéstan körébe vág, de a szójelentés szempontjából sem közömbös a középkorai szuppozíció-elmélethez csatlakozó szituátum-

elmélete. Vö. „A szintagmatizálódás alapfeltétele” (ÁltNyelvTan. III, 21—34), továbbá „Jel és jelölési érték” (ÁltNyelvTan. IV, 5—30).

BÁRCZI GÉZA (MNY. LIV, 43—52) a szótári homonimia kérdésével foglalkozik. A lexicográfia számára — véleménye szerint — célszerűbb a történeti szempont következetes alkalmazása, mivel a szinkrón szempont sokkal ingatagabb. Igen fontos elvi kérdést érint akkor, amikor a nyelvérzéklet, az átlagos beszélő nyelvtudatát ingatag kritériumnak tekinti.

BALOGH LAJOS „Az állathívogatók és -terelők akaratközlő funkciójáról” című (NytudÉrt. 58. sz. 335—8) dolgozatában kommunikációelméleti megvilágításban tárgyalja a gyűjtött anyagot. Érdekes megállapítása, hogy az adott szavak esetében az információt a morfémák jelentéstartalma helyett „közvetlenül a hangok akusztikája, gyakori periodikus ismétlődése és sajátos intonációja hordozza”. E szavakkal az ember olyan közlést valósít meg, amellyel „az állati kódok utánzására törekszik”.

BÉKÉSI IMRE „A szókép ismeretelméleti kérdései az oktatás szemszögéből” című (Nyr. XCI, 238—45) dolgozatában a tárgyaknak (denotátum) és a jelentéseknek a szétválasztásában látja az oktatás szempontjából is gyümölcsöző módszert. A denotátum és a jelentés között ismeretelméleti viszony van, de a tükrözés nem mechanikus. Egy másik cikkében GOMBOCZ jelfelfogását bírálja „marxista pszichológiai szempontból” (MNY. LXIV, 407—16). A jelentés általánosított társadalmi tapasztalat, amely a logika fogalom-kategóriájával megegyezik genezisében, de intellektuális elemei mellett emocionális és gyakorlati, tapasztalati tartalma is van.

DEZSŐ LÁSZLÓ (ÁltNyelvTan. IV.) „A szemantika és a lexikológia néhány kérdése” című dolgozatában sok problémát fog össze, és különböző felfogásokat ismertet. Szerinte a grammatikai szabályokat helyes kirekeszteni a jelentés köréből. DEZSŐ konkrét jelentéstani fejtegetései a KATZ-FODOR-féle szemantikai elképzeléshez csatlakoznak. — ELEKFI LÁSZLÓ az igék jelentéstani kategóriáinak a megállapításához, fogalomkörü besorolásához abból indul ki, hogy a szótári jelentésdefiníció olyan strukturális jelentéselemet tartalmaz, amely alkalmas általánosabb szemantikai kategóriák megállapítására. Az elemzés alapján kapott igecsoportjai „elsősorban azzal függnek össze, hogy az ige jelentéstartalma hogyan viszonyul az alanyához”. (A szójelentésben és a mondatjelentésben összefüggése, amelyet a bevezetőben említettem!) ELEKFI dolgozata: „Az igék szótári ábrázolásáról” értelmező szótári munka mellékterméke (Szótártani tanulmányok [1966.] 183—214).

FABRICIUS-KOVÁCS FERENC „A konkrét — absztrakt jelentésfejlődés problematikája” című tanulmánya (NytudÉrt. 61. sz.) eredetileg kandidátusi dolgozatnak készült. A szláv nyelvek értelmi tevékenységre vonatkozó szóanyaga alapján a szerző arra az eredményre jut, hogy lelki jelenséget csak olyan szavak jelölhetnek, amelyek régebben érzéki jelentésűek voltak. Ez kivétel nélküli törvény, s azért van így, mert a szó jelzések jelzése. A pavlovi tanítás alapján a nyelvészeti vizsgálat eredménye szilárd indokolást kap. FABRICIUS-KOVÁCS munkájában a konkrét kutatás és az elméleti igényesség megfelelő arányban párosul. Lásd még: „A propos d'une loi sémantique” (ALingu. XI, 405—13 és StSlav. III, 207—21). — „Jelentés, társaslélektan, kommunikációelmélet” című (Magyar Pszichológiai Szemle XXIV, 331—46) dolgozatában FABRICIUS-KOVÁCS a társaslélektan felől közelíti meg a jelentés problémáját. Mondanivalójának lényege: „a nyelv közös tevékenység eredménye, a jelentést is az első és a második személy közösen hozzák létre.” Lásd még: „A jelentés és a »másik ember«” (Kortárs XI (8. sz.), 1273—82).

FÓNAGY IVÁN „A hang és a szó hírértéke a költői nyelvben” című (NyK. LXII, 73—100) esszészzerű dolgozatában a költői művek szemantikai hírértékét különböző szempontokból vizsgálja. Foglalkozik a metaforával, az új szavak entropiájával, s a szemantikai redundanciával is, amelynek sajátos szerepe van a költészetben. — HERMAN

JÓZSEF „Az alak és a jelentés kapcsolatának kérdéséhez” című (ÁltNyelvTan. I, 125—42) tanulmányában jelentésdefiniót ad (hangsorhoz kapcsolódó tudati elemek), és részletesen foglalkozik — kritikai megjegyzések kíséretében — a disztribúciós elemzéssel, amely a jelentést a jelentés megkerülésével vizsgálja. Az intuitív-introspektív módszer HERMAN szerint elkerülhetetlen, de az ebből adódó hibalehetőség csökkentésére két módszert ajánl: 1. a disztribúciós elemzést, 2. a praxis kritériumát. — BENKŐ LÁSZLÓ „Képszerűség és lexikográfia” című (MNY. LXIV, 426—34) közleményében BALÁZS JÁNOS említett szintagmatizálódási felfogásából indul ki, de a költői nyelv képeit azzal magyarázza, hogy a költői kép szintagmáinak összetevői az objektív valóság különböző síkjaiban helyezkednek el, s „ezért összekapcsolásuk konvencionálisan nem, csak képzelet segítségével lehetséges”.

(Folytatjuk.)

KÁROLY SÁNDOR

KÜLÖNFÉLÉK

Eckhardt Sándor

1890—1969

1. Hosszú betegség után, de számunkra, tanítványai és tisztelői számára, akik betegeskedését nem követhettük közvetlenül nyomon, váratlanul távozott el tőlünk 1969. május 16-án Eckhardt Sándor, a kiváló nyelvész, filológus és irodalomtörténész. Nem mi méltatjuk elsőként szellemi életünk kiemelkedő tényezőjének pályáját, de az előttünk járó megemlékezők többnyire irodalomtörténeti, filológiai tevékenységét értékelték. Eckhardt Sándor azonban nemcsak mint irodalomtörténész, mint filológus ért el kiváló eredményeket, hanem mint nyelvész is igen figyelemre méltó helyet foglal el a magyar tudományban. Ha tehát nyelvészeti munkásságát magasra értékeljük, természetesen, hogy a Magyar Nyelv hasábjain is megemlékezzünk róla. Már csak azért is kötelességünknek érezhetjük munkásságának e helyen való méltatását, mivel az összes nyelvészeti fórum közül a legnagyobb ragaszkodás évtizedeken át éppen Társaságunk folyóiratához fűzte őt, amióta első cikke napvilágot látott a Magyar Nyelv 1927. évi XXIII. kötetében.

2. Eckhardt Sándor esetében értelmetlen lenne mérlegelni, hogy mint irodalomtörténész vagy mint nyelvész volt-e kiválóbb, mert azt, amit irodalomtörténeti eredményként tartanak számon az irodalomtörténészek, sokszor jogosan tarthatjuk számon nyelvészeti eredményként is. Így vagyunk Balassi-tanulmányaival. Az 1913-ban Balassi Bálint irodalmi mintáival megindult és egészen haláláig folytatott Balassi-kutatásai a XVI. századi magyar irodalmi nyelv és stílus vonatkozásában jelentős nyelvészeti eredményeket is képviselnek. Még ha ilyen közleményei, néhány kivétellel — így: Balassi Bálint nyelve és írása; Balassi Bálint hangja; Megjegyzések, adatok Balassihoz —, többnyire irodalomtörténeti fórumban jelentek is meg, a magyar nyelvészet számára is értékes gyarapodást hoztak.

3. Irodalmi-nyelvi kihatású vizsgálatok mellett hasonló gazdagságban talán a nyelvtörténeti források feltárásával szolgálta legkitartóbban, legfolyamatosabban a Magyar Nyelv ügyét. Szinte megszoktuk tőle, hogy évről évre értékes, régi magánlevelek, jobbágylevelek, jogi-gazdasági iratok közlésével mozdítja elő nyelvészeti forrásaink ismeretét, mindig megtalálva bennük azt, ami nyelvtörténetileg érdekes: felismerve a függő és egyenes beszéd sajátosságait a pozsonyi kamarai iratokban; a „Lovak orvossága”

szövegkiadásával (MNYTK. 94. sz.) példát adva a hajdani természettudományi szó-kincs tudományos megbecsülésére; utalva a magyar múlt „izgalmas” műveltségtörténeti eseményeire. — Olvasatait a filológus pontossága jellemezte. Tanítványait is mindenkor a „szöveg” legkritikusabb szemléletére és a leghűségesebb visszaadására nevelte. — Egy velem kapcsolatos eset jellemző Eckhardt Sándor fejlett forráskritikai érzékére és áttekintésére: egyszer panaszkodva említettem neki, hogy korbéli kézírással három ráolvasás-szöveget találtam a XVII. századból az Akadémiai Könyvtárban (RM I. 4° 23), de sajnos, mit sem ér a fölfedezés, hiszen mindhárom csaknem betűhíven megtalálható a Bornemisza Péter-féle „Ördögi kísértetek”-ben. Ő nyomban kialakította számomra a tárgyilagos megoldást: utalt arra, hogy ezeknél nem is a tartalom az érdekes, hanem az a művelődés-történeti tény, hogy az egyházi üldözés és az „Ördögi kísértetek” példányainak nyilvános elégetése ellenére ezeket a lemásolt ráolvasásokat így, kézírásban őrizték, sőt terjesztették.

4. Ámbár nyelvünket — véleményünk szerint — az irodalmi nyelv tényeinek felderítése, illetőleg a nyelvtörténeti források feltárása terén gazdagította elsősorban, magyar nyelvészeti érdeklődése egyéb irányokban is megnyilvánult. Egy életpályájában korán jelentkező ilyen érdeklődési terület: a szófejtés. Éles kritikával illette például a magyarok egykori állítólagos **ugor*, illetőleg **Hunni-Gours* alakú 'anciens Huns et des féroces Oïgours' jelentésű nevét, pontosabban azt a téves etimológiát, amely azt hirdeti, hogy a francia *ogre* a. m. 'emberevő szörnyeteg' a magyarok népvnevéből származott (MNY. XXIII, 246). Etimológia-bírálatának illusztrálására persze számos más példát is kiragadhatnánk munkásságából. — Rövidségük mellett is fontosak „A magyarok francia neve” és „Vallon-francia írásjelek emlékeinkben” című közleményei (MNY. XXV, 9—11, XXIII, 571—2).

Hogy mennyire érdekelte nyelvünk ügye, azt tanúsítja az általa szerkesztett „A jó magyar ejtés aktái” című (1941.) kiadvány, és mutatja az is, hogy jártában-keltében, így villamoson, autóbuszon, mindig gondosan ügyel a helyes magyarságra, felismeri a „kalauz-imperativuszok” barbarizmusait, sőt fáradságot fordít arra, hogy helyesbítéseit és a romló magyar nyelv miatti méltatlankodásait a Magyar Nyelv számára megfogalmazza. Különösen idősebb évei folyamán számos ilyen típusú közleményt is kaptunk tőle.

Megtalálható volt Eckhardt Sándornál a névtudományi érdeklődés is. Nem beszélve saját vezetéknevéről, melynek testvére nevéből való eltérő írásformája csaknem olyan anekdotikus ténye lett a magyar családnév-történetnek, mint Jókainak az *i*-hez való ragaszkodása, számos dolgozatában érint névtudományi kérdéseket (*Balassi Bálint* nevének írása; Mikolt, Attila feleségének Kézainál jelentkező megnevezése; *Sycambria*, Óbuda egykori neve stb.), de egyetemi előadásai során, leírt dolgozata el nem készült formában is sokszor utalt névtudományi vonatkozásokra.

Amennyiben a magyar nyelv kapcsolatban áll a mondatörténettel, márpedig a magyar őstörténet alakulásának felderítése szálán kétségtelen a kapcsolat, mondatörténeti kutatásai, különösen a hun mondakörre vonatkozó észrevételei is sok tekintetben nyelvtudományi jelentőségűek.

5. Eckhardt Sándor azonban nemcsak a magyar nyelvtudomány épületében munkált ki maradandó falrészeket, de a francia nyelvtudományéban is. Az első magyar—francia nagyszótár létrehozása, ha később A. SAUVAGEOT vállalkozása hasonlóan bizonyult is, az ő nevéhez fűződik. A szótár új kiadásánál rendkívüli energiával gazdagította az eredeti szókincset; tanítványainak egy részét is bevonva a munkálatokba, kettős célt ért el: a szótár szókincsének a legmodernebb fogalmakkal való kiegészítését és tanítványainak a lexikográfiával való megbarátkoztatását. A „francia szellem” nyelvi-stilisztikai megnyilvánulásainak felderítése és az „Újfrancia leírnyelvtan” is olyan alkotások,

melyeket francia nyelvészeti szempontból különös elismeréssel kell méltányolni. Főképpen a három kiadásban megjelent nyelvtan fontos kezdeményezés a tekintetben, hogy benne a hagyományos beosztású francia nyelvtanokétól merőben eltérő, önálló jellegű nyelvtan-rendszerező elveket öntött könyvalakba.

6. Önmagát Eckhardt Sándor nemegyszer pusztán pedagógusként kategorizálta, mint aki legfőbb céljának tekinti a francia nyelvnek, irodalomnak és kultúrának tanítványaival való megismertetését. E cél elérésére, már ami a francia nyelv megismertetését illeti, sajátos, hosszú évtizedek tapasztalatát magukba olvasztó elvei voltak. Módszerének egyik elve — az érdeklődés dinamizmusának felébresztése; ezért változtatja át katedróját sokszor színpaddá, és olvassa fel az éppen szóban forgó költői vagy színműírói szövegrészeket színészt megszegyenítő elevenséggel. Úgy tetszik, hogy az utóbbi évtizedekben fejlődésnek indult érdeklődés- és beállítódás-pszichológiai eredmények (vö. a kanadai D. E. BERLYNE és a szovjet D. N. UZNADZE munkásságát) nyelvoktatási következtetéseit szinte előre, minden apró részletében megsejtette. — Az egyes nyelvek közötti interferencia-jelenségek — melyekről szintén sok szó esik manapság — hasonló nyelvoktatás-elméleti felhasználás hatáskörébe estek nála: gyakran utalt például — hogy csak egy ilyen vonatkozást említsünk — azokra a szavakra, amelyek francia eredetük ellenére a magyarban egészen deformált jelentést nyertek (m. *minyon* < fr. *mignonne*, m. *fazon* < fr. *façon*, m. *okkázio* < fr. *occasion*). — A gyermekpszichológusok és pszichonyelvészek egyik alapkérdésére, hogy a kisgyermek miként képes anyanyelvét az ismert gyorsasággal és tökéletességgel megtanulni, az idegen nyelvek oktatásának módszertanára is kiható, teoretikus választ adott: a kisgyermek — úgymond Eckhardt Sándor — minden egyes szót és grammatikailag formált szókapcsolatot a situacionális eseménykörnyezethez és az ezzel együtt megjelenő inger-együtteshez kapcsoltan tanul meg.

7. Átfogó tudományos koncepciókban gondolkodó, sokoldalú, de sokoldalúsága mellett is minden területen szintetikus áttekintésre törekvő tudós volt Eckhardt Sándor. Ezt bizonyítja, többek között, Balassi-kutatásainak átfogó jellege, de erre példa az „Összehasonlító irodalomtörténet Közép-Európában” című (1931.) nagyszerű kongresszusi előadásának anyaga is, melynek tanulságaiból napjaink fejlődésben levő irodalomtörténeti komparatiztikája számos szintetikus elvet, összefüggés-meglátást meríthet még manapság is. A nyelvészet vonatkozásában abban látunk nála szintetikus irányú programadást, hogy minden erejével a nyelvtudományi kritika szellemét ébreszti bennünk. Pontosabban szólva talán mégsem pusztán a kritikai érzék ébresztése az a program, ami kiemeli őt sok más tudós köréből, hanem az a tény, hogy sajátos szuperkritikai törekvése mutat példát: kritikái nyomán sokszor évszázados tudományos „igazságok” veszítik el hitelüket, vagy nemegyszer immár a köztudatba átkerült tudományos „megállapítások” hiedelem-volta lepleződik le. A borral is kereskedő, kardját is ügyesen forgató romantikus-népies Balassi-képből az ő tudományos ferdítésekkel harcra szálló tollának nyomán emelkedik ki az európai műveltségű poeta doctus, a humanista V a l e n t i n u s B a l a s s i; az Európa irányába mutató magyar műveltségi kapcsolatok német-centrikus, „bécsi-kapura” esküvő koncepciója az ő szívós kutató-novelő munkája nyomán bizonyul egyoldalú és kétes értékű beállításnak. Nézetünk szerint éppen itt, Magyarországon, ahol a tudományos mezben fellépő téves beállítások — többnyire hatalmas megfontolásból vagy presztizs-okokra visszavezethetően — sokszor századokon át tartották magukat, éppen itt, kultúránk e sajátos „arculatának” megváltoztatása kapcsán, minden értékében ma még le sem mérhető jelentősége van Eckhardt Sándor kritikai, hiedelem-szétoszlato módszerbeli iránymutatásának. Talán éppen e módszer nyelvészeti-nyelvtörténeti érvényre juttatását érezhetjük magunkra nézve leginkább kötelezőnek szellemi örökségéből.

BÜKY BÉLA

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Beszámoló az Orientalisztikai Szakosztály működéséről

1. A II. világháború pusztításai következtében a tudományos társaságok rendkívül nehéz helyzetbe kerültek: anyagi nehézségek léptek fel, a tagok száma is megfogyatkozott. Szükségessé vált a kis társaságok erőinek összefogása. Ilyen körülmények között került sor a Magyar Nyelvtudományi Társaság újjászervezésére. A társaság 1949. május 31-i közgyűlésén egyesült az Országos Néptanulmányi Egyesülettel és a Kőrösi Csoma Társasággal. Ez a közgyűlés átalakította a Társaság szervezetét is: elhatározták négy szakosztály létrehozását, s ezeket alelnökök és titkárok képviselték a tisztikarban. Ekkor kezdődött az Orientalisztikai Szakosztály működése is. 1959-ben a közgyűlés újra módosította az alapszabályt: azóta a szakosztályokat szakosztály-elnök vezeti a szakosztály-titkár támogatásával.

Az Orientalisztikai Szakosztályt képviselő alelnök 1959-ig Ligeti Lajos volt, azóta Czeglédy Károly a szakosztály elnöke. A szakosztály titkára kezdetben Czeglédy Károly volt, utána Uray Géza következett, majd pedig Lorincz László viselte ezt a tisztséget.

2. Az Orientalisztikai Szakosztály tevékenyen részt vett a Magyar Nyelvtudományi Társaság munkájában, fennállása alatt mintegy 65 felolvasó ülést rendezett. A felolvasó ülések témái főként a nyelvtudományhoz fűződtek: török, mongol, iráni, tibeti, indiai, kínai nyelvtörténeti és leíró nyelvészeti, valamint nyelvjárástörténeti kérdéseket tárgyaltak. Közülük néhány magyar nyelvtörténeti kérdésekhez is kapcsolódott. Fontos helyet kaptak azonban az orientalisztika egyéb területei is, mint például a keleti népek történetét, társadalomtörténetét, filozófiáját, folklóráját tárgyaló előadások. A szakosztály ülésein többször keleti tanulmányútjaik eredményeiről számoltak be a felolvasók.

Az előadók névsorában szinte minden magyar orientalista nevét megtaláljuk, CZEGLÉDY KÁROLY, RÓNA-TAS ANDRÁS, KARA GYÖRGY kettőnél több előadással szerepelt. Az Orientalisztikai Szakosztály sok esetben teremtett lehetőséget tagjainak külföldi kutatók munkájának megismerésére, akik magyarországi tartózkodásuk alkalmával örömmel fogadták azt a lehetőséget, hogy a szakosztály ülésén beszámoljanak eredményeikről. Három alkalommal orientalista előadást hallhattunk a Magyar Nyelvtudományi Társaság évi közgyűlésén is, 1960-ban NÉMETH GYULA a török rovásírásról, 1961-ben CZEGLÉDY KÁROLY a *kündü* szóról, 1963-ban LIGETI LAJOS a magyar nép mongolkori neveiről tartott előadást.

3. A kiemelkedő rendezvények között kell említeni az 1959 júniusában tartott orientalista kongresszust, amely Goldzieher Ignác születésének századik évfordulója alkalmából ült össze. 1960 márciusában Schmidt Józsefnek szenteltek emlékülést. 1960 novemberében a hetven éves Németh Gyulát, 1962 októberében pedig a hatvan éves Ligeti Lajost ünnepelte a szakosztály és rajta keresztül a Társaság.

4. Anyagi tekintetben sem érkezett üres kézzel az orientalisztika a Magyar Nyelvtudományi Társaságba. A Bibliotheca Orientalis Hungarica és a Kőrösi Csoma Archivum régebbi köteteinek eladása jelentős összegeket hozott. — Ugyanakkor számottevő segítséget jelentett a kutatásban az az anyagi támogatás, amiben a Magyar Nyelvtudományi Társaság részesített fiatal keletkutatókat: Róna-Tas András és Kóhalmi Katalin mongóliai utazására 800,—, Diószegi Vilmos szovjetunióbeli útjára 1000,— Ft-ot kapott.

Az eltelt két évtizedben a Magyar Nyelvtudományi Társaság munkája jelentősen kibővült. Amíg az egyesülést követő évben csak két felolvasó ülés volt, most minden hétre jut, sőt előfordult, hogy a szokásos keddi időpont helyett pénteken kellett előadásokat tartani a zsúfolt program miatt. A Társaság tagjainak a létszáma az 1954-beli 198-al szemben jelenleg több mint 500. A szakosztályok száma hétre nőtt. Az előadások közönsége „szakozódott”. Időközben az orientalisták is megsokszorozódtak, az orientalisztika problematikája — a nyelvtudományi célkitűzések fenntartása mellett — kiszélesedett.

Egyre inkább szükségesnek látszott, hogy a magyar „keletész”-ek orientalista-központú fórumot kapjanak, ahol rendszeresen számot adhatnak eredményeikről, nem mindig nyelvtudományi jellegű problémáikat megtárgyalhatják, és hogy legyen egy olyan magyar orientalisztikai tudományos társaság, amely a hasonló külföldi társaságokkal kapcsolatot tarthat.

Ezért alakult meg 1968-ban a Kőrösi Csoma Társaság.

BETHLENFALVY GÉZA

Fokos Dávid üdvözlése

I. A Magyar Nyelvtudományi Társaság finnugor szakosztályának 1969. december 8-án tartott ülésén KÁLMÁN BÉLA köszöntötte FOKOS-FUCHS DÁVIDOT, a Társaság alelnökét nyolcvanötödik születésnapja alkalmából.

Kedves Professor Úr!

Nekem jutott az a kitüntető feladat, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében nyolcvanötödik születésnapja alkalmából jó egészséget és további sikeres és eredményes tudományos munkásságot kívánhassak Professor Úrnak.

Professor Úrnak, mint a finnugor nyelvtudomány nesztorának a neve már fogalomná vált nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi finnugrisztikában is. Nincsen olyan valamire való finnugor nyelvész, aki ne ismerné Professor Úr nevét és munkásságát. Ha megkérdeznénk bárkit a szakemberek közül akár nálunk, akár Finnországban, akár a Szovjetunióban, Amerikában vagy Németországban, kik a legnagyobb finnugor nyelvészek, Professor Úr neve nem hiányoznék a névsorból, sőt bizonyára az elsők között említenék.

Noha permi kutatónak indult, és a permi nyelvek területén fejtette ki napjainkig is munkásságának legnagyobb részét, az osztják nyelvvel is hosszú évtizedekig tartó barátságot kötött. Még fiatal korában kiadta PATKANOV SZERAFIM szójegyzékét. Jobb kezekbe nem is kerülhetett volna e munka. A tragikus sorsú R e g u l y osztják hagyatéka egy fél évszázadig megfejtetlen titokként hevert az Akadémia kéziratárában. PÁPAY JÓZSEF a múlt század utolsó éveiben helyszíni tanulmányai alapján nagyrészt megfejtette e páratlan értékű epikus műveket, de csak egy csekély részüket adta ki. A kiadás munkáját ZSIRAI MIKLÓS folytatta, korai halála azonban megakadályozta abban, hogy ezt a munkáját be is fejezze. Így a többszörösen elárvult hagyaték legnehezebb részét, a részben átiratlan, jegyzetek és fordítás nélküli hősénekeket FOKOS DÁVID vette gondozásba. Ilyen, szinte emberfölötti nehéz feladatra csak egy olyan kiváló, sokoldalú tudós vállalkozhatott, mint Fokos Dávid.

Az élet nem kényeztette el. Nem kapta meg még az őt jogosan megillető elismerést a hivatalos szervektől, az elmaradt kitüntetésekről nem is szólva. De egy igazi tudós egyéniség nem is az elismerésért, a címekért, kitüntetésekért dolgozik. Ezek is jelenténe nek ugyan számára bizonyos ösztönzést anélkül, hogy jelentőségüket az ember túlbecsülné. A tudomány szeretete, alázatos és odaadó művelése azonban önmagában hordja jutalmát.

Sohasem szabad elfelejtenünk, hogy Fokos Dávid milyen nehéz körülmények között küzdötte fel magát az élvonalba. Középiskolában tanított és igazgatóként működött mintaszerű lelkiismeretességgel és felelősségtudattal még a legsúlyosabb korszakokban is. Tudományos munkára csak szükös pihenőidejének egy részét fordíthatta. Mégis a finnugor nyelvtudomány művelése területén elérte és felülmúlta nem egy — szerencsésebb körülmények közt dolgozó — tudós kollégáját.

Elég későn kapta meg a lehetőséget arra, hogy egyetemi katedráról nevelhessen tanítványokat. De mesterének vallhatja őt egy egész tudós nemzedék, magamat is beleértve. Tanultunk mesterien fölépített, tudós alapossággal és sok ötletességgel megírt cikkeiből, a személyes érintkezésből, beszélgetésekből, megismerhettük széleskörű tudását, mélységes tudományzeretét, nagyszerű lényeglátását. — Bárki és bármikor fordulhatott hozzá tanácsért, segítségért. Sohasem felejttem el első találkozásomat Fokos Dáviddal. 1947-ben az Akadémia kéziratárában böngészgettem szinte reménytelenül Munkácsi Bernát kéziratot följegyzéseit. Munkácsinak szép, kiírt, olvasható az írása a letisztázott szövegekben, cédulákon, bár orosz betűi némileg egyéniek. Gyakorlatlan szemnek azonban kezdetben szinte hieroglifák, különösen akkor, ha valaki csak gyarló orosz tudás birtokában próbálkozik megfejtésükkel. De a helyszínen írt, a vogul szöveg sorai közé ceruzával sebtében följegyzett orosz és vogul magyarázatai bizony az oroszul jól tudó gyakorlott kutatót is próbára teszik. Miközben orosz szótárral igyekeztem kisilabizálni az alig olvasható, ceruzával írt orosz nyelvű bejegyzéseket, odalép mellém valaki, és bemutatkozik, egyben följajnlja segítségét. Mondanom sem kell, hogy ez a valaki Fokos Dávid volt, aki a nem egészen ifjú, de azért kezdő kutatónak megadta kérés nélkül is azt az indítást, ami sok-sok fáradságos munkától kímélt meg engem, kedvet és bátorságot adott ahhoz, hogy vállaljam azt a nehéz és felelősségteljes munkát, amit Munkácsi hagyatékának közkinccsé tétele jelent.

Fokos Dávid az elmúlt húsz esztendőben csodálatos frissességgel, a fiatalabbakat megszégyenítő termékenységgel állította össze zürjén, votják és osztják szövegkiadványait (az utóbbi két nyelvből Munkácsi és Reguly hagyatékának egy részét tette közzé), mintaszerű zürjén szótárát, kitűnő tanulmányait a Nyelvtudományi Közleményekben és más folyóiratokban. Kandidátusi vitákban részt vett opponensként és bizottsági tagként. Rendszeresen segítette a Finnugor Bizottság munkáját.

Közmondásossá vált szerényeége, udvariassága nem jelenti azt, hogy bírálataiban elnéző volna. A legszigorúbb követelményeket azonban saját magával szemben állítja föl. Szigorú következetességgel védi a tudományos igazságokat. Nem könnyű vitatkozni vele. Nem azért, mintha makacsul ragaszkodnék cáfolt véleményéhez, hanem azért, mert ritkán nyilvánít könnyen megecáfolható véleményt. Tudós legyen a talpán, aki vitába mer szállni vele! Pedig vitáiban sohasem személyeskedő vagy elfogult.

Most, mikor üdvözljük a nyolevanöt éves tudóst, jó egészséget, töretlen munkakedvet kívánunk Neki az elkövetkező évtizedekre, hogy értékes munkásságával továbbra is gyarapíthassa a hazai és nemzetközi finnugor nyelvtudományt.

2. FOKOS DÁVID ÍGY VÁLASZOLT AZ ÜDVÖZLÉSEKRE:

Tisztelt Nyelvtudományi Társaság!

Mikes Kelemen egyik levélében egy érdekes török néphitre utal. E szerint a néphit szerint, amikor egy gyermek megszületik, Allah egy bizonyos mennyiségű kenyeret rendel számára, és ez az ember addig él, míg a számára rendelt kenyeret el nem fogyasztotta.

Természetesen jól tudom, hogy azt a részemre rendelt kenyéradagot én már majdnem teljes egészében elfogyasztottam: most már csak legfeljebb egy pár morzsát várhatok.

Ebbe bele kellett nyugodnom. Bele is lehetett nyugodnom, hiszen gazdagon kárpótolt a kegyes sors: megérhettem szeretett tudományunknak, a magyar nyelvtudományunk csodálatra méltó hatalmas fejlődését és virágzását.

Megérhettem, hogy az, ami pályám kezdetén csak kevés embernek volt szívügye: a magyar és finnugor nyelvtudomány szolgálata, az most már nem csupán néhány embernek az ügye. Azt most már nagyszerű intézmények, szervezetek keretében egy nagy, tudásban és tehetségben egyaránt kiváló lelkes gárda vállalta magára, és ez a gárda ma már minden más munka alól mentesülten a tudományunk szentelheti egész életét.

Köszönet és csodálat illeti ennek a kiváló tudósok irányítása és vezetése mellett működő lelkes gárdának a munkáját. Versenyeznek egymással Akadémia, az Akadémia Nyelvtudományi Intézete, a mi szeretett Nyelvtudományi Társaságunk, az egyetemek. Kiváló munka folyik a bölcsen irányított folyóiratokban és tanulmányorozatokban. Könyvekben, szimpozionokon, értekezleteken számolnak be újabb meg újabb kutatások eredményeiről, tanulmányutak tanulságairól.

Csodálattal szemlélem ezeket a munkákat, és csak sajnálom, hogy én már nem tudok bennük résztvenni.

Hálásan köszönöm, hogy Önök mégis megemlékeznek az én szerény munkámról, méltányolják azt, hogy én is részt akartam venni ebben az áldásos munkában. És ha csekélyek is az érdemeim, arra gondolnak: *in magnis saepe et voluisse sat est.*

Mélységes hálával gondolok azokra, akik segítségükkel, támogatásukkal mellettem álltak és állnak, és további nagy eredményeket kívánok nekik és nyelvtudományunknak.

Köszönöm az itt elhangzott, engem rendkívül megtisztelő szavakat, köszönöm, hogy Önök ma ilyen végtelenül megtisztelő módon üdvözöltek engem nyolcvanötödik születésnapom alkalmából. Legyen bő áldás az Önök munkáján, érjenek el újabb és újabb jelentős eredményeket!

De hálátlan volnék, ha nem mondanék forró köszönetet azoknak is, akik a legnagyobb megpróbáltatások idején is hűséges és szerető gondozásukkal, biztatással, bátorítással, önfeláldozó szeretettel mellettem álltak és ma is mellettem állnak: az én drága családomnak.

Legyen áldás Önökön, kik ma olyannyira megtiszteltek, legyen áldás hazánkon és tudományunkon!

LEVÉLSZEKRÉNY

Szabó T. Attila írja: A XVI–XIX. századi kolozsvári becenevekről írt dolgozatomba (NytudÉrt. 59. sz.) elnézésből egy olyan sajnálatos, számomra pedig igen bosszantó tévedés került bele, amelyre jobb, ha magam hívom fel a figyelmet, mintsem hogy mások tegyék szövé. A *Marci* szócikk alatti első adat (87. l.) ugyanis törlendő, mert az 1568-i „Anna Consors *Marci* kowach” idézetben a *Marci* nyilvánvalóan nem a *Márton* keresztnév -*ci* képzőjű származéka, hanem a latin *Marcus* név genitivusa.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárcki Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253–70. számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI:

35. **Benkő László:** A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerkesztette **Országh László**. 1962. 24,— Ft.
37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1963. 28,— Ft.
39. **Rácz Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. **Ligeti Lajos** és **Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd**. 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.
42. **D. Bartha Katalin:** Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964. 18,— Ft.
43. **Imre Samu:** A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. **Papp László:** Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. **Török Gábor:** A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964. 12,— Ft.
46. Alak- és mondattani gyűjtelék. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György:** A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Szabó Zoltán:** A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. **Magdics Klára:** A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. **Hadrovics László:** Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István:** A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean:** Adalékok a *meg* igeikötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János:** A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László—Fábián Pál—Bencédy József:** A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. **Farkas Vilmos:** Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16,— Ft.
56. **Hegedűs József:** A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás:** Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai). Szerkesztette **Imre Samu** és **Szathmári István**. 1967: 95,— Ft.
59. **Szabó T. Attila:** A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. **H. Molnár Ilona:** Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabricsius-Kovács Ferenc:** A *konkrét* → *absztrakt* jelentésféjlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet:** XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála:** A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter**. 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárás román kölesönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértói Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedüs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. Elfogyott.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10,— Ft.
106. Szij Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárásai szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarchívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei ő-zó nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
115. Pais Dezső: Régi személynveink jelentéstana. 1966. 10,— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. Kelemen József: Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
119. Jacobson Roman—Lotz János: Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
121. E. Abaffy Erzsébet: Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. Lotz János: Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. Kiss Lajos: Kniezsa István. 1968. 14,— Ft.

ÉRTESÍTÉS

A Magyar Nyelvtudományi Társaság második kiadásban — fotomechanikus eljárással — megjelentette kiadványsorozatának 1—23. számait. A sorozat ára 400 Ft. Számonként is megszerezhető.

Tagjaink — a többi társasági kiadványhoz hasonlóan — ezeket is mind együttesen, mind számonként 50%-os kedvezménnyel kapják.



Kérjük tagjainkat, hogy tagdíjukat a Társaság csekkszámlájára 1970. június 15-ig befizetni szíveskedjenek.

LXVI. ÉVF.

1970. JÚNIUS

2. SZÁM

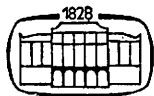
MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BÉNKŐ LORÁND

454. SZÁM



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1970

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN

TARTALOM

<i>Penttilä Aarni</i> : A homonimiáról, különös tekintettel a finn nyelvre.....	129
<i>O. Nagy Gábor</i> : Szótártípusok	135
<i>Deme László</i> : „A magyar kiejtés kézikönyve” előmunkálatáról	146
<i>Benkő Loránd</i> : Legrégibb olasz jövevényszavaink nyelvi és történeti tanulságai....	154
<i>Moór Elemér</i> : A csepesz 'fököttő' és 'recésháj'. /.....	168
<i>Gregor Ferenc</i> : Magyar <i>massa</i> — szlovák <i>maša</i>	173
<i>Bakos Ferenc</i> : A végartikulus alakulása román jövevényszavainkban.....	178
<i>Szabó Géza</i> : Helyhatározóink történetéhez	182
<i>Mikesy Sándor</i> : Személynévkutatásunk első szakaszához	197
Kisebbségi közlemények. <i>Bárczi Géza</i> : Vajon Himfy verscinek három felét akarta Kazinczy tűzre vettetni? — <i>Kristó Gyula</i> : A tihanyi alapítólevél és XI. századi szóbeliségünk. — <i>Kiss Jenő</i> : A nyelvtörténet leíró szempontú képzővizsgálatáról. — <i>Boros Rezső</i> : A beszéddallam lejegyzéséhez. — <i>Vértess O. András</i> : Az erdélyi <i>x</i> betűről	207
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Gyallay Domokos</i> : Történelem szavakban rögzödve. — <i>Kunszery Gyula</i> : Sváda. — <i>Mizser Lajos</i> : Az adósság nem hal meg. Alamuszi macska nagyot ugrik. — <i>Papp József</i> : Mócúrka. — <i>Reuter Camillo</i> : A pegyvet 'szibériai szürke mókus'. — <i>K. Sal Éva</i> és <i>Rédei Károly</i> : Kengyel	215
Nyelvművelés. <i>G. Varga Györgyi</i> : Néhány megjegyzés a dz fonémáról....	227
Nyelvtörténeti adatok. <i>Zsoldos Jenő</i> : Szótörténeti adalékok.....	231
Szemle. <i>Károly Sándor</i> : A szójelentéstani kutatások újabb tizenkét éve — <i>Márton Gyula</i> : Kiegészítés Balogh Lajosnak „A mai magyar nyelvjárások irodalma 1959-től 1968-ig” című szemleicikkéhez	240
Különfélék. <i>Zaicz Gábor</i> : A szófejtő Sajnovics János. — <i>Pásztor Emil</i> : Toldi Miklós megjelölései Arany „Toldi”-jában	246

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111-010). — A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP-IRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekkszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámúszám. 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111-010.

Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon: 159-450, 45.780.057. számú csekkszám) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.)

Imre Samu
(1917-1990)



MAGYAR NYELV

LXVI. ÉVF.

1970. JÚNIUS

2. SZÁM

A homonimiáról, különös tekintettel a finn nyelvre

1. Már régóta tudott dolog, hogy vannak olyan kifejezések, amelyek alakilag egybeesnek, de jelentésben különböznek. GOMBOCZ ZOLTÁN említi Jelentéstan című művében ([Pécs,] 1926. 10), hogy Arisztotelész is ismerte ezt a jelenséget, és *ὁμωνυμία*-nak nevezte.

A homonimiának talán első meghatározását AUGUSTINUS egyházatyja 387-ben írt „Principia dialecticae” című művében találjuk. Ott ez áll (Thesaurus linguae latinae, s. v. *aequivocus*): „ea quae una definitio potest includere, univoca nominantur, illis autem quae sub uno nomine necesse est definire diverse, aequivocis nomen est”. — AUGUSTINUS meghatározása igen érdekes. Azt mondja, hogy azok a szavak, amelyeknek (vagy amelyek előfordulásának) értelmét egy meghatározás alá vonhatjuk, *univoca*-k, azokat pedig, amelyeknek értelmük megállapításához több definícióra van szükség, *aequivocá*-knak, azaz homonimáknak nevezzük.

Nézzük mármint, mit mond ezekről egy középkori tudós, JOHANNES DE GARLANDIA. Ez az angol születésű latinista a XIII. század elején élt, és többek között írt egy művet, amely számos kiadást ért el, és amelynek a címe „Synonyma et Equiuoca”. Nekem ennek a műnek egy 1500-ból való és Wolfenbüttelben a Herzog-August-Bibliothekban őrzött példányát volt alkalmam használni. E műnek az *equiuoca*-ról szóló részében az egyik címszó *animus*. Ehhez hexameterekben írt meggyarázatot fűzött. Az első sor így hangzik: *Est animus ratio. sapientia. vita. voluntas*, azaz az *animus* jelentése lehet: *ratio* (pl. „*animus meus dictat hoc id est ratio mea*”), aztán lehet: *sapientia* (mint pl. „*animus impiorum peribit id est sapientia*”), máskor lehet: *vita* (pl. „*sustinet hec animus cui spes sit sola tributa*. Animus id est vita sustinet hec supple inferiora. cui spes supple vite eterne est tributa”), és jelentheti azt is, hogy *voluntas* (pl. „*in bono animo iusti probra tulerunt*”). — Tehát JOHANNES DE GARLANDIA az *animus* szó helyére különféle kapcsolatokban más-más szót helyez, és így annak a véleményének ad kifejezést, hogy ennek a szónak az előfordulásai a különböző mondatokban eltérő jelentésűek, azaz egymáshoz való viszonyukat tekintve homonimák.

Ezt a felfogást a magyar nyelvre alkalmazva azt kellene mondanom, hogy például a *lélek* szó Jókainak ebben a mondatában: „Éjfélkor megjelent előtte a lélek, s — össze-vissza ijesztgette” és ebben a mondatban: „Ennek a színésznek az alakítása csak technika, nincs benne lélek”, ahol a *lélek* belső átélést jelent, *aequivocá*-k (mind a két példám a „Magyar nyelv értelmező szótára”-ból való). Vagy a finn nyelvre alkalmazva azt kellene mondanom, hogy ez a szó: *suomi* ebben a közmondásban: „Laittain *suomi* kiittää” (= a finn szidva dicsér) és ebben a mondatban, hogy „Äidinkieleni on *suomi*” (= anyanyelvem finn), homonimák.

2. Azt gyanítom, hogy kedves hallgatóim kétkedve viszonyulnak JOHANNES DE GARLANDIA felfogásához, és többségükben talán azon a nézeten vannak, hogy a szójelentéseknek sokkal nagyobb mértékben el kell térniük egymástól, mint ahogy azt JOHANNES DE GARLANDIA megkívánta, és jobban el kell térniük, mint az említettem magyar *lélek* vagy finn *suomi* példákban. Ugyanazon szó különböző előfordulásai ugyanis jelentés tekintetében valamennyire eltérhetnek egymástól, de azért azokat még ugyanazon szó előfordulásainak érezzük, s még nem tekintjük őket homonimáknak („ugyanazon szó” kérdéséről l. INGER ROSENGREN, Wort und Wortform: Studia Linguistica XXIII, 103–13). Ahhoz, hogy homonimáknak tekinthessük őket, jelentésüknek nagyobb mértékben el kell térniük egymástól, hogy amikor összevetjük őket, számunkra különböző szavak legyenek. Ha a szavak etimológiailag nem tartoznak egybe, és a jelentésük is világosan elkülönül egymástól, akkor nyilvánvaló, hogy nem azonos, csak azonos alakú, azaz homonim szavakkal állunk szemben. Nem kétséges, hogy például a fentebb említett *suomi* 'finn' és az igealak *suomi* (imperpektum egyes szám 3. sz.) a *Hän suomi hevostaan* (= ütötte lovát) mondatban szintén homonimák. Vagy a magyar *korán* határozószó és a mohamedánok szent könyvét jelentő *korán* homonimák.

Az utóbbi példákban még világosabb a kérdéses szavak közötti eltérés, mert más-más szófajt képviselnek, és így mondattanilag is jól elkülönülnek. Az, hogy a szavak etimológiailag ne tartozzanak össze, nem feltétlen követelmény. Fontos az, hogy a jelentésük legyen élesen különböző. Így a Nykysuomen Sanakirjában homonimák ezek a szavak: *jyräys* 'dörgés, zörgés' és *jyräys* 'henger (földművelési eszköz)'. Pedig a szerszám onnan kapta a nevét, hogy a munkát egy zörgő dologgal végzik. Tehát a szerszám neve a 'dörgés, zörgés' jelentésű *jyräys* szóból fejlődött. A két szó etimológiailag összefügg egymással.

Hogy két különböző szóval vagy ugyanazzal a szóval van-e dolgunk, ezt gyakran különböző módon lehet megítélni. Vannak, akik azt mondják, hogy a jelentésbeli eltérés oly világos, hogy homonimákról kell beszélnünk. Mások szerint a jelentésbeli eltérés áthidalható és homonimia helyett ugyanazon szó különböző jelentésben való előfordulásáról beszélhetünk csupán. Így a Nykysuomen Sanakirja nem tartja homonimáknak a 'lóiga, illetőleg lójárom' jelentésű *luokka* meg az 'osztály' jelentésű *luokka* szót. Valóban igaz, hogy a jelentéskülönbség áthidalható, s hogy az 'osztály' jelentés a 'lójárom' jelentésből fejlődött. De énszerintem ez nyelvtörténeti megállapítás, és a mai finn nyelvtudat számára egyáltalán nem világos. Tehát a két *luokka* szót én homonimának tartom. Ugyanúgy a Nykysuomen Sanakirja egy szónak tartja a 'védelem, oltalom' jelentésű *suoja* szót és az 'olvadás' jelentésű *suoja* szót. A mai nyelvérzék számára ezek a szók egymástól igen távol állnak.

3. Az a megfigyelésem, hogy a finn nyelvben a homonimia nagyon gyakori jelenség. Talán azt is mondhatnám, hogy gyakrabban fordul elő, mint sok más nyelvben. Sajnos, számszerű adataim egy nyelvből sincsenek az úgynevezett h o m o n i m a f é s z k e k előfordulására vonatkozólag. (Meg kell jegyezni, hogy a *homonimafészek* műszót VIHMA HELGI észt nyelvész „Homonüümia mõistest” című tanulmányából vettem át: Emakeele Seltsi Aastaraamat X, 1964.) Ezért érdemleges összehasonlítást nem tudok tenni. Idegen nyelveket illetően csak találgatásokra vagyok utalva, és a finn nyelvből is csak nagyon summás számításaim vannak. A hat kötetes Nykysuomen Sanakirja három kötetét vizsgáltam át, és csak belőlük jegyeztem ki a homo-

nimákat, több mint 12 000 homonimafészket. Hasonló gyűjtési módszerrel a szótár egész anyagában tehát mintegy 25 000 homonimafészkek lehet. JIŘÍ KRÁMSKÝ cseh nyelvész egy cikkében, amely az Acta Linguistica Hafniensiában jelent meg, azt írja, hogy a homonímia a finnugor nyelvekben nem gyakori. Ez az állítás legalábbis a finn nyelv esetében nem állja meg a helyét.

4. Egy-egy homonimafészkekbe nagyon gyakran mindössze két tag tartozik. Ez oly gyakori, hogy egyes kutatók a homonimiát két kifejezés viszonyának nevezik és homonimapárokról beszélnek (például TRNKA, Bemerkungen zur Homonymie: Travaux du Cercle Linguistique de Prague IV. 1931.). Olyan homonimafészkek, amelynek csupán 2 tagja van, például az a finn fészkek, amelybe a *vaara* 'veszély' jelentésű jövevényszavunk és az 'erdős domb, lankás hegy' jelentésű *vaara* szavunk tartozik, vagy akár a magyar *vár* ige és *vár* főnév.

A finn nyelvben az sem ritka, hogy egy homonimafészkekben 3 tag van; például *vastaamme* 'felelünk', *vastaamme* 'seprőnket' és *vastaamme* 'ellenünk'. Természetesen az olyan homonimafészkek, melyben 4 tag van, ritkább, de azért ebből is akad elég sok; például *kourin* egyes genitivus (nom. *kouri* 'Cyprinus carassius'); *kourin*: a *koura* 'marok' szó instrumentalisa; *kourin*: a *kouria* 'megfog' ige jelen idő egyes 1. sz.; *kourin*: imperfectum egyes 1. sz. ugyanabból az igéből. Még ritkább az 5 tagú fészkek; például: *tein* imperfectum egyes 1. sz. a *tehdä* 'tesz' igéből; *tein* instrumentalis a *te* 'ti' névmásból; *tein* lehet a *tie* 'út' szó instrumentalisa; *tein* a *tee* 'tea' szó instrumentalisa; *tein* 'szerszám', egyes nominativus, melynek genitivusa *tekimen*. — NAGY J. BÉLA említ „Alakegyezés” című cikkében (Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. 1942. 283) egy magyar homonimafészket, amelyben 5 tag van: 1. „*értetek* jön”; 2. „Budapestre *értetek*”; 3. „most én *értetek* hozzá valamit”; 4. „én *értetek* meg vele valamit”; 5. „ti is *értetek* hozzá”. Vannak a finnben több tagú homonimafészkek is. A legnagyobb homonimafészkek, amit eddig találtam, 16 tagú.

5. Min alapul a homonimáknak ez a gazdagsága?

Régóta ismeretes, hogy homonimafészkek keletkeznek akkor, ha a nyelvbe olyan jövevényszavak kerülnek, melyek alakilag azonosak az átvevő nyelvben meglévő szavakkal. Ilyenféle jövevényszavak a finnben is vannak; így *puristi* 'purista' ugyanolyan alakú szó, mint a *puristaa* 'szorít' igének a múlt idejű egyes 3. személye: *puristi*. Vagy ilyen az átvett *keksi* 'keksz' és *keksi* 'csáklya'. De ennek a homonimatípusnak a finn nyelvben nincs különösebben nagy jelentősége.

Egy másik ok, melynek következtében homonim szavak jönnek létre, az, hogy hangváltások következtében eredetileg eltérő alakú szavak azonos alakúakká lettek. Erre igen sok példa akad a finn nyelvben. Így például az *aj* diftongusnak *oj* diftongussá való válása következtében egyalakúság jött létre az *a* és *o* tövű névszók többes számában, így *padoissa* lehet többes inessivusa mind a *pata* 'fazék', mind a *pato* 'gát, töltés' szónak, *sadoissa* a *sata* 'száz' és a *sato* 'termés' jelentésű szónak stb. Az így keletkezett homonimák száma kevésnek éppen nem mondható.

Egy harmadik tényező, amely homonimafészkek keletkezéséhez vezetett, a szavakban végbement jelentésdifferenciálódás lehet. Például az angol nyelvben két *collation* szó van: az egyik 'egybevetés', a másik pedig 'könnyű étkezés' jelentésű. Ez a mai állapot úgy jött létre, hogy a kolostorokban a

könnyű étkezés alkalmával végezték az egybevetést, vagyis a „collatio patrum”-ot, azaz az egyházatyák írásainak az egybevetését, és így a könnyű étkezésre ráragadt a *collation* elnevezés. S ennek révén az angolban homonimafészek keletkezett.

Hasonló változás a finn nyelvben is történt. Példa lehetne erre az a homonimafészek, amelynek a *luokka* 'lóiga, lójárom' és *luokka* 'osztály' szók a tagjai. Ez úgy keletkezett, hogy a *luokka* 'lójárom' eszközt felhasználták a fenyőzsindelyek, világító szilánkok mérésénél. Az egy csomóban levő világító szilánkok és az egy csomóban levő tanulók egyformán *luokka*-t alkottak.

6. Nekem az a benyomásom, hogy a finn nyelv homonimákban való gazdagsága — talán eltérően más nyelvek homonimiájától — a nyelv alaki gazdagságán és azon alapul, hogy a finn nyelvben ugyanaz a morféma a morfológiai rendszer különböző helyein megismétlődhetik. Nem tudok arról, hogy a homonimia keletkezésének ilyen fajtájáról valahol említés lenne, de a magam részéről az alaki gazdagságot a homonimák keletkezésére kedvező talajnak tartom. Hadd világítsam ezt meg a következő, az írott nyelvből való példákkal.

A szóvégi *sta/stä* betűsört is különbözőképpen lehet elemezni. Lehet egység (a mai nyelvérzék szempontjából), és lehet összetett toldalék, melyet *s + ta/tä* elemre bonthatunk. Mint egység 1. lehet az elativus ragja vagy 2. lehet képző. Ennek következtében a finn nyelvben lesz olyan homonimafészek, melynek egyik tagja *-sta/-stä* ragú elativus, másik tagja pedig olyan származék, melynek *-sta/-stä* a képzője; például

<i>sisusta</i> (elativus, nom. <i>sisu</i> 'kitartás, szívósság')	<i>sisusta</i> 'belső rész'
<i>edusta</i> (elativus, nom. <i>etu</i> 'előny')	<i>edusta</i> 'eleje valaminek'
<i>perusta</i> (elativus, nom. <i>peru</i> 'örökség')	<i>perusta</i> 'alap, bázis'.

Van továbbá olyan fészek is, amelynek egyik tagja egyes elativus, másik tagja pedig egy denominalis kaptatív ige imperativusának egyes 2. személyű alakja; például

<i>kalasta</i> (elativus, nom. <i>kala</i> 'hal')	<i>kalasta</i> 'halássz!'
<i>metsästä</i> (elativus, nom. <i>metsä</i> 'erdő')	<i>metsästä</i> 'vadássz!'

Ugyanaz a *sta/stä* tartalmazhat továbbá tővégi *s* hangot és a partitívus *-ta/-tä* ragját, de lehet egy denominalis *-sta/-stä* képző is. Ez esetben a homonimafészekben egy ilyen partitívus és egy *-sta/-stä* képzős szó nominatívusa lesz; például

<i>sisusta</i> (partitívus, nom. <i>sisus</i> 'belső rész')	<i>sisusta</i> 'belső rész, belseje valaminek'
<i>edusta</i> (partitívus, nom. <i>edus</i> 'előszoba, előzék')	<i>edusta</i> 'valaminek az eleje'
<i>perusta</i> (partitívus, nom. <i>perus</i> 'alapat, talaj')	<i>perusta</i> 'alap, bázis'.

Ezen felül a *sisusta*, *edusta* és *perusta* lehetnek imperatívus egyes 2. személyű alakok is, úgyhogy a most említett homonimafészek mindegyikében 4 tag is lehet.

Mint hogy azonban a *sta/stä* úgy is elemezhető, hogy a *-ta/-tä* elem benne az infinitívus képzője, természetesen könnyen előállhat olyan homonimafészek is, amelyben az egyik tag infinitívus. Például *solista* 'csobog' (praesens egyes 3. sz. *solisee*) tagja lehet egy olyan homonimafészeknek, amelyben egy többes elatívus van: *solista* 'szorosokból, hágókból' (egyes nom. *sola* 'hágó, szoros'). Másik példa: *kurista* 'korog' (praesens egyes 3. sz. *kurisee*) oly homonimafészekbe tartozik, amelyben van egy egyes elatívus: *kurista* 'fegyelemből' (nom. *kuri* 'fegyelem') és egy imperatívus 2. sz. is: *kurista* 'nyomj, szoríts' (az 1. infinitívus *kuristaa* 'nyom, szorít'). Hasonlóan *supista* 'suttog' beletartozik egy olyan homonimafészekbe, melynek másik tagja egyes elatívus: *supista* 'mosómedvéből' (nom. *supi* 'mosómedve'), harmadik tagja pedig a *supistaa* 'összevon, csökkent' ige imperatívusának egyes 2. személye: *supista* 'vond össze'.

Természetesen olyan homonimafészek is van, amelyben egy egyes partitívus és egy elatívus található, mint fentebb futólag említettem. Például *sanasta* 'szócskát', egyes szám partitívus a *sananen* 'szócska' szóból, *sanasta*: egyes elatívus a *sana* 'szó' szóból. De idetartozik még az imperatívus egyes 2. személyű alakja: *sanasta* a *sanastaa* 'szavakat gyűjt' igéből. És ez korántsem az egyetlen példa ebből a csoportból.

Miként a *sta/stä*, ugyanúgy az *-n* rag is alkalmat nyújt homonimák keletkezésére. Az *-n* lehet ugyanis genitívusrag, de része határozóragoknak is, ezenkívül ragja az 1. személynek, sőt megtalálható egyebütt is az igei ragok között. Vannak továbbá képzők is, melyeknek eleme, így része a felsőfok jelének is. Hadd említsek egy példát. Az előbb említett *puristi* 'purista' egyes genitívusa *puristin*. Ez olyan homonimafészekbe tartozik, ahol ott van még az imperfectum egyes 1. személye: *puristin* (1. inf. *puristaa* 'szorít'), valamint a *puristin* 'sajtó, prés' eszköznév.

Sok homonimafészek keletkezett annak folytán is, hogy van egy határozóragunk: *na/nä* essívusrag, és egy denominalis képzőnk: *-na/-nä*. Így az utoljára említett képzővel alakult egyes nominatívus több homonimafészekben ott található, ahol egyes vagy többes essívus is van; például: *savana* essívus a *sara* 'sás' szóból és *savana* 'sarokvas', *joikuna* egyes essívus a *joiku* 'lapp ének' szóból és *joikuna* 'éneklés'; *värinä* essívus a *väri* 'szín' szóból és *värinä* 'remegés'.

Jónéhány homonimafészek keletkezett annak következtében is, hogy az egyes 2. személyű birtokos személyrag ugyanolyan, mint egyes igék, tudniillik az úgynevezett összevont tövű igék imperfectum 3. személyű alakjának végződése. Így: *sahasi* 'fűrész' (nom. *saha* 'fűrész') és *sahasi* 'fűrészelt' (1. inf. *sahata* 'fűrészelt'); *silmäsi* 'szemed' és *silmäsi* 'tekintett'; *suojasi* 'védelmed' és *suojasi* 'oltalmazott'.

Az egyes 1. személy, úgyszintén a többes 1. és 2. személy birtokos személyragozott alakjaival azonos alakokat is találunk az igeragozásban is, és ezek érthetően számos homonimafészket alkotnak. Így *sahaamme* 'fűrészünk', egyes illatívus *sahaamme* 'fűrészünkbe', egyes partitívus *sahaamme* 'fűrészünket' és a *sahata* 'fűrészelt' ige többes 1. személye jelen időben: *sahaamme* 'fűrészelnünk'.

A felsorolt példák elegendők ahhoz, hogy fogalmat adjanak arról, miként válhatott a finn nyelv morfológiai szerkezete a homonimafészek nagy számának forrásává. — Hogyan áll e kérdés a magyarban, ahhoz nem tudok hozzászólni. Ahhoz a magyar nyelv alapos ismeretére van szükség.

szójáték is van (*Hagyma* lesz holnap is — *Hagyj ma*, lesz holnap is). Ez nem általános — az én felfogásom szerint.

9. A hosszú fejtegetés folyamán talán észre lehetett venni, hogy szerintem a homonimia csak az észlelhető szavakat érinti, tehát ha írott nyelvről van szó, olyan szavakat, amelyek szemmel érzékelhetők, amelyeket tintával, krétával vagy ceruzával leírtak, vagy egyéb anyagból a szem számára érzékelhetővé tettek. Amikor erre való tekintet nélkül beszélnek teljes homonimiáról — ezt a jelenséget én inkább szóhomonimiának nevezném —, az elnevezést külön meg kell magyarázni. A ragozott és a ragozatlan szavak ugyanis nem láthatók, nem reális alakzatok. Teljes homonimáknak azokat a szavakat tekinthetjük, amelyeknek minden alakja, minden előforduló alakja homonim, és ugyanazon homonimafészeknek a tagja. Ilyen teljes homonimia a finnben elég sok van, legalább 500. Példakép említessék a *vaara* 'veszély' és *vaara* 'erdős domb', *haka* 'horog' és *haka* 'kerítés', *tammi* 'tölgy', *tammi* 'gát', *tammi* 'a szélmalom szárnyát tartó oszlop' és *tammi* 'dámajáték', *sarka* 'szövetfajta' és *sarka* 'dűlő'.

A finn nyelvben főleg szóalakhomonimia van, azaz a különféle szóalakok minden előfordulásukban (amelyekben a szavak észlelhetőek) egyező alakúak, de jelentésben jellegzetesen eltérnek.

Utaltam már arra, hogy sokszor nehéz eldönteni, vajon az egyes szóalakok jelentésileg különböznek-e annyira, hogy azokat homonimáknak lehessen tartani. Nem csoda tehát, hogy történt kísérlet a homonimák formális meghatározására is, figyelmen kívül hagyva a jelentéstan kritériumokat. NOAM CHOMSKY (Syntactic Structures, 8. fejezet) úgy gondolja, hogy azokat a szavakat nevezhetjük homonimáknak, amelyeket alakilag egynél több módon lehet elemezni; például *perusta* elemezhető így: *peru+sta* (tő + elativusrag), *peru+sta* (tő + *sta* képző) és *perus+ta* (tő + partitivusrag). Az így keletkezett homonimafészekben tehát három tag van. Ez a felfogás szerintem csak látszólag független a jelentéstan körülményektől, mert hiszen a szóalakok felismerése jelentéstan tényeken nyugszik. Aztán meg a homonimia körén kívül maradnának az előbb említett szóhomonimák, amelyekben nem lehet morfémaeltérést tapasztalni.

Mint a bevezetőben mondtam, a homonimia sokszor hívta fel magára a figyelmet az elmúlt évszázadok folyamán. Ez az érdeklődés az utóbbi években — úgy látszik — egyre fokozódott. Ebben része van minden bizonnyal annak, hogy a homonimáknak különös jelentőségük van a gépi fordításban. A homonimák okozzák az egyik legnagyobb nehézséget, amit a fordító gépnek le kell győznie, hogy elfogadható eredményt tudjon produkálni. De természetesen a homonimia a nyelvtudománynak is sokoldalú problémát jelent diakronikus és szinkronikus szempontból egyaránt.

PENTTILÄ AARNI

Szótártípusok

1. A lexikográfiának a lexikológiától való elhatárolása (MNy. LXV, 257—62), valamint az a megállapítás, hogy a lexikográfia a szótárírás gyakorlati és elméleti kérdéseivel foglalkozik (vö. i. h. 258—9), még csak igen nagy vonásokban határozza meg a lexikográfia mibenlétét, mert nem ad feleletet arra a kérdésre, mit kell szótárírásról értenünk. Látszólag az oldaná meg ezt a problémát, ha megadnók a szótárírásnak vagy magának a szótárnak a definíció-

ját. A szótárírást illetően hivatkozhatnánk például V. V. VINOGRADOVNAK találó, bár nem mindegyik szótártípusra vonatkozatható megállapítására: „A szótárírást fő célja, a lexikográfia közvetlen tárgya: a szavak jelentéseinek meghatározása, ill. értelmezése” (A szavak szótári jelentéseinek főtípusai: NYIK. V, 3), a szótár fogalmának a megvilágítására pedig idézhetnénk a legrégibb magyar „szótárdefiníciót”, a BOD PÉTERÉT 1767-ből (PPB.), amely szerint a *lexikon* vagy magyarul a *Zótár* annyi mint „fokot magyarázó könyv” (vö.: MELICH, MSzótárir.: NYF. 46. sz. 1—3; GÁLDI, Szótir. 10 37. jegyzet). Ez utóbbit azért, mert noha a szótár fogalmának az újabb szótári definíciói ennél sokkal részletesebbek, mégis azok a jegyek, amelyeket ezek a meghatározások felsorolnak, vagy beleérthetők a BOD-féle értelmezésbe, vagy pedig olyanok, amelyek a szótáraknak csak bizonyos fajtáira jellemzők, és éppen ezért az értelmezések is általában csak vagylagosan említik őket. (Vö.: LITTRÉ. 1878. *Dictionnaire* a.; OxfEnglDict. *Dictionary* a.; SURLJ. *Словарь* a.; ÉrtSz. *szótár* a.; stb.)

A *szótár* szó jelentésének a pontosabb meghatározásaiban szükségszerűen előforduló vagylagosságok magukban is nyilvánvalóan mutatják, hogy a szótár fogalma alá sorolható műveknek egymástól lényeges vonásokban különböző fajtái vannak. Noha valamennyinek közös jellemzője az, hogy valamely nyelv szókincsének a jelentős részére vonatkozólag bizonyos információkat — mégpedig mindig az egyes szavakra vonatkozó tudnivalókat, tájékoztatókat — tartalmaz, az információnyújtás lehetőségeinek sokfélesége miatt a szótárnak vagy a szótárírásnak az általános érvényű definíciója nem visz bennünket közelebb a lexikográfia mibenlétének, tulajdonképpeni tárgyának és feladatkörének a megismeréséhez. E cél érdekében elengedhetetlenül szükséges, hogy a szótárakat legfontosabb jellemvonásaik szerint típusokba soroljuk, és a részekből közeledjünk az egész felé.

2. A szótáraknak egyöntetű csoportokba rendezését elsősorban nem az nehezíti meg, hogy az említett információk igen sokfélék lehetnek, hanem inkább az, hogy a legtöbb szótár az egyes címszavakkal kapcsolatos információk egész sorát megadja, s igen gyakran nehéz eldönteni, hogy melyik ezek közül az, amelyik a szótár tulajdonképpeni jellegét meghatározza. Például a külföldi lexikográfiában meglehetősen gyakori két- és többnyelvű szinonimaszótárak esetében kétséges, hogy az idegen nyelvű megfelelők közlését vagy az egy nyelven belüli jelentésviszonyok vizsgálatát tekintjük-e az illető szótárak fontosabb jellemvonásának. (Kétnyelvű szinonimaszótár például: a SÁGI Könyvészetében — MNyTK. 18. sz. — nem említett mű: BURIÁN JÁNOS, *Latin synonymika*. Bp., 1892.; H. W. KLEIN, *Englische Synonymik für Studierende und Lehrer*. Leverkusen, 1951.; R. B. FARREL, *Dictionary of German Synonyms*. Cambridge, 1953. Többnyelvű például: J. A. EBERHARDS *Synonymisches Handwörterbuch der deutschen Sprache*. Umgearb. v. O. LYON. 17. Ausg. Leipzig, 1910., amely a német szinonimacsoportok elemzése előtt közli a szavak angol, francia, olasz és orosz megfelelőit is.)

Fokozza a szótárak elvszerű rendszerezésének a nehézségét az, hogy nem elég az osztályozásban csupán magukat a szótári információkat és ezek mennyiségét figyelembe venni, hanem tekintettel kell lennünk az információk közlésének a módjára, továbbá — nem utolsó sorban — arra is, hogy milyen jellegű és mennyiségű nyelvi anyagot dolgoz fel a szótár. Ezek a szempontok természetesen keresztezhetik és a gyakorlatban igen gyakran keresztezik is egymást, s így olyan sokféle átmeneti típusú szótár keletkezik, hogy alighanem remény-

telen is volna a szótárak olyanfajta csoportosítására vállalkozni, amely valamennyi szótárnak a gyakran csupán egy-egy műre jellemző sajátosságait regisztrálja. De ennek ellenére is megvan annak a lehetősége, hogy a szótárak egész csoportjára jellemző legfontosabb vonásokat kiemelve és alapul véve, a lexikográfia sokáig feladatait is megvilágító rendet teremtsünk a különféle jellegű szótárak között.

Mielőtt saját rendszerezési elveimet ismertetném, bemutatom két külföldi szerzőnek egymástól függetlenül kialakított, de lexikográfiaelméleti szempontból egyaránt jelentős szótártipológiai szempontjait.

3. Az újabb nyelvtudományi irodalomban először L. V. SCSEBBA szovjet akadémikus kísérte meg a szótárak fő típusainak a lényeges jegyekből kiinduló és azokat jellemző, tehát nem pusztán bibliográfiai jellegű elkülönítését. Tanulmányában (Опыт общей теории лексикографии. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Том I. Ленинград, 1958. 54—91) hat szótári ellentétpár szembeállításával mutat rá a szerinte legjellegzetesebb szótárfajták megkülönböztető jegyeire, s e típusok jellemzése során rávilágít a lexikográfia számos fontos kérdésére is.

Elsőnek az akadémiai típusú és a tájékoztató jellegű szótárak különbségeiről szól. Az előbbieket elsősorban arra a kérdésre adnak választ, hogy meghatározott esetben használhatunk-e valamely már ismert szót, az utóbb említett típusba tartozó szótárakat ellenben általában azért forgatjuk, hogy egy-egy ismeretlen vagy nem pontosan ismert szó jelentését megtudjuk belőlük. Egy másik különbség köztük az, hogy az akadémiai típusú szótárak valamely egységet alkotó közösség nyelvtudatát tükrözik, a tájékoztató jellegűek ellenben nem törekszenek erre. Az előbbieket tehát olyan normatív jellegű szinkrón szótárak, amelyek lehetnek szakmai jellegűek vagy akár tájszótárak is, ha nem tartalmaznak olyan címszót, amely nem tartozik bele a szóban forgó nyelvközösség szókészletébe, viszont — tájszótár esetén — felölelik mindazokat a köznyelvi szavakat is, amelyek részei az illető nyelvjárás szókészletének. Noha SCSEBBA nyelvészeti szempontból csupán az akadémiai jellegű szótárt tekinti valójában tudományos szótárnak, mégis el kell ismernie, hogy a gyakorlatban — az 1939 előtt megjelent szótárakat tekintetbe véve — a jellegzetesen akadémiai típusú szótárak gyakran nem felelnek meg a követelményeknek, ellenben a tájékoztató szótárak között — ilyeneknek tartja SCSEBBA az enciklopédikus jellegűeket és az írói szótárakat is — mind tudományos, mind gyakorlati szempontból sok kiváló mű akad (i. m. 54—66).

Az enciklopédikus jellegű és az általános szótárak között levő különbségeket — minthogy ezek első tekintetre is mindenki számára nyilvánvalóak — nem részletezi SCSEBBA. Ehelyett inkább a két szótártípus világos elkülönítése során mutatkozó nehézségekkel foglalkozik. Ezek közül kettőt tárgyalt részletesebben: azoknak a határoknak az elmosódottságára mutat rá, amelyeknek egyrészt a tulajdonnevek, másrészt pedig a szakmai szavak szótározása tekintetében meg kellene különböztetniük az enciklopédikus szótárakat az általános szótáraktól. A két szótártípus közötti különbség azonban nem annyira a címszóanyagban, mint inkább a meghatározások, értelmezések jellegében, szakszerűségében mutatkozik meg. (I. m. 66—8.)

Harmadik ellentétpárként a thesaurust és a szokásos (értelmező vagy fordító jellegű) szótárt tárgyalja SCSEBBA. Szerinte az az alapvető különbség köztük, hogy a thesaurus, amely elvileg magában foglalja a valamely nyelvben meglévő összes szavakat és e szavak szócikkeiben mindazokat az idézeteket,

amelyekben csak előfordulnak az illető szavak, lényegében a „nyelvi anyagot”, a többi szótár pedig a „nyelvi rendszert” tartalmazza. A „nyelvi rendszer” a „nyelvi anyagnak” olyan szintézise, általánosítása, amely a grammatika és a szótár szabályaiban — azaz csupán a szótárt tekintve: a szójelentésekben — ölt testet. Nyilvánvaló azonban, hogy a SCSEBÁTÓL meghatározott értelemben csupán holt nyelvek anyaga dolgozható fel thesaurusszá, vagyis olyan „ideális szótárrá”, amely egy nyelvnek a — legalábbis számunkra ismeretes — teljes corpusát felöleli. (I. m. 69—77.)

A betűrendes és a fogalomkörök szerinti elrendezésre vonatkozólag SCSEBÁNAK — úgy látszik — az a felfogása, hogy a kétféle elrendezés szótár-tipológiailag nem csupán külsőleges különbség és nemcsak a szótár használata szempontjából jelentős. A szokásos (értelmező vagy fordító jellegű) szótárnak a fogalomköri szótárral (идеологический словарь) való szembeállításakor ugyanis annak a nézetének ad hangot, hogy a ’szó’ fogalmát egyoldalúan korlátozzák a gyakran több jelentésűnek tartott „fonetikai szóra”. Szerinte a forma és a tartalom egységének a tételéből kiindulva inkább egyjelentésű „szófogalmakról” (о словах-понятиях) kellene beszélnünk, mert mindig annyi szóval („szófogalommal”) van dolgunk, ahány jelentés egy-egy „fonetikai szóhoz” tartozik. „Eszert egészen pontosan azt mondhatnók — írja (i. h. 78) —, hogy a szokásos szótárak a „fonetikai szavaknak” és ezek jelentéseinek a listái, a fogalomkörök szerint elrendezett szótárak pedig a „szófogalmaknak” és ezek szinonimáinak a gyűjteményei”. Mint gyakorlati lexikográfus (például kitűnő orosz—francia szótárában) azonban maga SCSEBA sem veti el a polyszémia elvét, és a szóban forgó tanulmányában is el kell ismernie, hogy bármennyire kívánatosnak látszanék is a nyelvi gondolkozást hűen tükröző fogalomköri szótárak készítése, ezek rendszerének kidolgozása még elvi vonatkozásban is elháríthatatlan akadályokba ütközik (i. m. 78). (Ahhoz, hogy a szinonimaszótárak anyagának fogalomköri elrendezése sem elvi, sem gyakorlati szempontból nem előnyös, vö. tőlem: Nyr. XCIV, 3—4.)

SCSEBA szótár-tipológiájában az ötödik ellentétpár az értelmező és a fordítószótár. Mint ismeretes, az egynyelvű értelmező szótárak azok számára készülnek, akik beszélnek vagy jól ismerik a szótárban feldolgozott nyelvet, a fordító jellegű szótárak pedig az idegen nyelvű szövegek megértésének az igényeit kívánják kielégíteni. Ezenkívül azonban ez utóbbi típusba tartozó szótárak közrejátszanak SCSEBA szerint a nemzeti nyelv kialakulásának a folyamatában is azzal, hogy feltárják egy-egy idegen irodalmi nyelv szókincsbeli gazdagságát. A továbbiakban a fordítószótárak hiányosságaival foglalkozik a szerző, és azokra a lehetőségekre világít rá, amelyekkel a nyelvek szókincsrendszerbeli különbségei legalább nagyjából áthidalhatók. (I. m. 85—90.)

Végül a nem történeti és a történeti típusú szótárakat állítja egymással szembe SCSEBA. Itt azonban mindjárt arra kell rámutatnia, hogy ha a meglevő szótárakra akarjuk alkalmazni ezt a megkülönböztető szempontot, csupa olyan lexikográfiai művel találkozunk, amelyről nem dönthető el egyértelműen, hogy szinkrón vagy diakrón jellegű-e. Az igazi történeti szótárnak tudniillik SCSEBA szerint úgy kellene megadnia egy meghatározott időtartamon belül minden egyes szónak a történetét, hogy ne csupán az új szavak és az új szójelentések felbukkanására mutasson rá, hanem ábrázolja a szavak kihaladását, elavulását és változásait a szókészlet egész rendszerének a történeti mozgásával párhuzamban, mert például a szójelentések megváltozása teljességgel

csak az egész rendszer keretén belül érthető. Ilyen szótár azonban egyelőre még nincsen, sőt ennek a szótártípusnak még az elméletét sem dolgozták ki. (I. m. 90—1.)

4. SCSEBÁNak a fentebb nagy vonásokban ismertetett tanulmányát nemcsak úttörő volta teszi a szótártípológia kimagasló jelentőségű alkotásává, hanem az is, hogy észrevételeinek, megállapításainak jelentős része a tanulmány megjelenése óta eltelt harminc év alatt sem avult el. A szótárszerkesztői munkát a gyakorlatban is jól ismerő szovjet akadémikus és megfigyelőképességéről és tisztánlátásáról tanúskodik egyrészt az, hogy világosan felismert számos fontos szótártípust, és ezeket találóan jellemezte, másrészt pedig az, hogy feltárta azokat a buktatókat, amelyeket a lexikográfusnak az egyes szótárfajtákat meghatározó elvek gyakorlati megvalósítása során el kell kerülnie. Noha a szerző igen jól ismeri a lexikográfiai aprómunka nehézségeit, nem vész el a részletekben, hanem mindig szem előtt tartja azt a célt, amelynek a megvalósítására a szótárírónak törekednie kell. Szemléletét az jellemzi, hogy a nyelvi tényeket rendszerszerűségük figyelembevételével vizsgálja, és a nyelvi (szókincsbeli) rendszer ábrázolásának a szempontjából ítéli meg az egyes szótártípusok jellegét és jelentőségét is.

Rá kell azonban mutatnunk SCSEBÁ rendszerezésének két módszerbeli fogyatékoságára is. Az egyik az, hogy noha látszólag — az egyes szótártípusok tézis-antitézisszerű szembeállításával — a dialektikus módszer alapján jár el, valójában mégsem használja ki e módszernek az előnyeit, mert több esetben nem mutat rá arra, hogy az olykor csupán látszólagos ellentétek — ezek látszólagos voltát alkalomadtán maga SCSEBA is hangsúlyozza — hogyan alkotnak magasabb szinten olyan egységet, amelyet az elméleti meggondolás és a gyakorlat is igazol, és amely mint szintézis már új és fejlettebb típust jelent. Például az a körülmény, hogy a gyakorlatban — amint azt szerzőnk is kiemeli — nincs tiszta történeti és nincs tiszta szinkrón szótár, arra figyelmeztet, hogy a nyelv állandó mozgásban levő rendszer, amelyből — elméletileg — kivághatunk ugyan egysíkú metszeteket, de ezekben — különösen lexikai vonatkozásban — szükségszerűen benne van az is, ami már elhaló és az is, ami még csak csíráként létezik, ami tehát igazában csak a jövő rendszerére lesz jellemző. Az a tény tehát, hogy nincs teljesen szinkrón szótár, hanem csak olyan, amely az előbb említett értelemben többé-kevésbé „történeti” is, lényegében a nyelv alkatából is következik, és ez a „történeti-szinkrón” szótár magasabb szinten, teljesebben ábrázolja a valóságot, mint az élettől idegen és csak laboratóriumi metszetként elképzelhető és ilyenként értékelhető „tiszta” szinkrón szótár. Ugyanezt a kérdést más oldalról megközelítve azt is mondhatnók, hogy SCSEBÁ rendszerezéséből hiányzik azoknak a szótári típuskombinációknak a bemutatása, sőt gyakran még az említése is, amelyek olykor tulajdonképpen megint új típusokat alkotnak, méghozzá olyanokat, amelyek a valóságban sokkal gyakoribbak és természetesebbek, mint a SCSEBA által a kellesténél többre értékelt és gyakran csak elméletileg létező „tiszta” típusok.

SCSEBÁ szótárfelosztásának egy másik gyengéje az, hogy nem veszi eléggé tekintetbe azokat a módszereket, amelyek szerint a szótáríró feldolgozza a nyelvi anyagot, és ezzel kapcsolatban azokat a szótári információkat, amelyeknek pedig mind mennyiségi vonatkozásban, mind pedig sajátos jellegüket tekintve típusmegkülönböztető értékük van. Ha ezt a szempontot is megteszi az osztályozás egyik alapjának, ugyanolyan joggal sajátos típuspárokként tarthatná számon például az etimológiai és az etimológiát nem tar-

talmazó szótárakat, valamint a szinonimaszótárakat és a szavak közötti jelentéviszonyokat nem vizsgáló szótárakat, mint az általa felsorolt szótári ellentétpárokat.

Noha tehát nem mindenben értünk egyet SCSEBBA rendszerezésével, szempontjaiból, megfigyeléseiből mégis igen sokat felhasználhatunk a szótáraknak típusokba sorolása és a különféle szótártípusok jellemzése során. Ehhez azonban egyrészt ki kell egészítenünk a tőle kidolgozott rendszert azoknak a hagyományos szótárfajtáknak a számbavételével, amelyeknek ő kevés figyelmet szentelt, továbbá az újabban kialakult típusoknak a felsorolásával, másrészt pedig meg kell ismerkednünk a szótártani irodalomnak egy olyan újabb termékével, amely ugyancsak a szótárak tipologizálásával és az egyes szótártípusok jellemzésével foglalkozik.

5. A szótárfajták egymástól való elkülönítésének érdekes módszerét mutatta be YAKOV MALKIEL amerikai professzor az indiánai egyetem 1960-ban tartott lexikográfiai kongresszusán: *A Typological Classification of Dictionaries on the Basis of Distinctive Features (Problems in Lexicography*. Ed. by F. W. HOUSEHOLDER and S. SAPORTA. Bloomington, 1962. 3—23). Dolgozata olyan sajátos, absztrakt tipológiai módszert alkalmaz, amelyet az jellemez, hogy „a formális bibliográfia hagyományos műfajától” eltérően nem annyira a meglévő szótáraknak a vizsgálatából indul ki, mint inkább azoknak a lexikográfiai sajátosságoknak, jegyeknek a kombinációs lehetőségeit állítja össze, amelyek a szótárak konstrukcióját és struktúráját meghatározhatják. Ez a tipológia nem akarja pótolni a hagyományos könyvészeti leírásokat, hanem csupán az a célja, hogy mint az osztályozás legelvontabb módja „kiigazítsa” a közvetlen bibliográfiai eredményeket (i. m. 7).

MALKIEL osztályozásában a három fő szempont a terjedelem („classification by range”), a lexikográfiai perspektíva („classification by perspective”) és a lexikográfiai ábrázolásmód („classification by presentation”). E három fő kritériumon belül az osztályokra való bontást számos megkülönböztető jegy segíti elő.

A terjedelem szerinti osztályozás során tekintettel van a szótárba felvett lexémák számára, a szótár töménységi fokára, amelyet a címszavak gyakoriságának, közkeletű voltának a mértéke határoz meg, s ezen a horizontális kiterjedtségen kívül figyelembe veszi a szótár vertikális terjedelmét is, vagyis azt, hogy milyen mélységekig hatol a szótáríró a szavak és az állandósult szókapcsolatok jelentésskálájának a feltárásában. Tekintettel van továbbá a szótárban felhasznált nyelvek számára, azaz arra, hogy egy-, két- vagy többnyelvű-e a szótár. Végül pedig vizsgálja a lexikális adatok töménységi fokát, vagyis azt, hogy mennyi enciklopédikus anyagot (reáliákat, személyneveket stb.) tartalmaz egy-egy szótári mű. (I. m. 7—15.)

A lexikográfiai perspektíva szerint, ami mintegy a szótáríró „stratégiáját” illeti, arra kell figyelemmel lenni, hogy történeti vagy egyidejű nyelvszemlélet irányítja-e a lexikográfust; konvencionális (betűrendes), szemantikai (szófajok, esetleg tárgykörök szerinti) vagy teljesen önkényes-e a szótári anyag elrendezése; objektív, normatív-didaktikus vagy tréfás-játékos-e a szótár hangneme. (I. m. 15—20.)

A lexikográfiai ábrázolásmód szempontjából — ez mintegy a szótáríró „taktikáját” juttatja kifejezésre — tekintetbe veszi a jelentésmeghatározás (értelmezés) technikáját, terjedelmét, a szóbeli dokumentációt, azaz egy-egy szójelentésre példaként említett szókapcsolatokat, mondatokat, idézeteket, azt,

hogyan van-e és milyen mennyiségű a szótárban a képi illusztráció, a szótár sajátos jellemvonásait, például az adatok locus-megjelöléseit és a fonetikus átírást, azaz a kiejtésjelölés módját és mértékét. (I. m. 20–2.)

MALKIEL annyira rugalmasnak tartja osztályozási rendszerét, hogy az szerinte a szókincs-összeállításoknak egy kis százalékát nem tekintve mindenféle szótárra alkalmazható. Tipológiai összeállítása végén mégis külön fejezetben emlékezik meg azokról a szótárakról, amelyeknek a nyelvi anyaga elkülöníti őket a szokásos szótártípusoktól. Ilyenek például a szólásgyűjtemények, az irodalmi klisék összeállításai, a közmondásgyűjtemények és a különféle névtárak. Ezenkívül a MALKIEL tulajdonképpen a rendszerezéséből hiányzó műveknek sajátos csoportját alkotják azok a műszótárak, amelyek a kereskedelemnek, a mesterségeknek, a művészetnek és a tudományoknak olyan szakkifejezéseit gyűjtik össze, amelyeket a szokásos szótárak nem tartalmaznak. (I. m. 22–3.)

Tanulmányának utolsó fejezetében a lexikográfiai megkülönböztetett jegyeknek, azaz a sajátos szótári jellemvonásoknak a kölcsönhatásáról szól MALKIEL. Itt említi meg például, hogy a történeti szempont és a tömeges képi illusztrálás nem fér össze egymással: térképek, rajzok, fényképek elsősorban a szinkrón szemléletű, különösen pedig a földrajzi eltéréseket is regisztráló szótárakba, tehát a tájszótárakba valók. (I. m. 23–4.)

6. Amint vázlatos ismertetésünkéből is látható, MALKIEL szótártipológiai tanulmánya rendkívül sok és változatos szempontot tartalmaz. A szerző figyelemre kiterjed a lexikográfiai módszereknek csaknem minden fajtájára, és ezekkel kapcsolatban számos olyan megállapítást tartalmaz, amely mind elméleti, mind gyakorlati téren sokoldalúan gazdagítja a szótárakra és a szótárírás elvi kérdéseire vonatkozó ismereteinket. Abban a tekintetben is egyet kell értenünk vele, hogy a tőle alkalmazott absztrakt tipológiai módszer jelentős mértékben hozzájárul azoknak a lehetőségeknek a feltárásához, amelyek a lexikográfiai gyakorlat előtt állanak. Egészében véve azonban mégsem ad MALKIEL tanulmánya a lényegét világosan kiemelő, jól áttekinthető és a szótárműfaj tényleges osztályait bemutató csoportosítást, mert a szerző nem találja meg vagy nem emeli ki azt az egységes szempontot, amelynek alapján a szótárak egymástól nyilvánvalóan elkülönülő típusokba sorolhatók. Ez nyilván abból következik, hogy a MALKIELTől bibliográfiai nevezett eljárást, tehát a valóban meglévő szótárak sajátosságainak a leírását és a köztük levő eltérések regisztrálását mellékesnek, elhanyagolhatónak vagy legalábbis nem a maga feladatának tekinti. Abban sem érthetünk vele egyet, hogy a különféle szakszótárakat és a frazeológiai gyűjteményeket kirekeszti a tulajdonképpeni lexikográfiai művek közül, és csak mint a rendszerébe bele nem illő típusok képviselőit említi meg őket. Nyilvánvaló pedig, hogy azok a sajátosságok, amelyekről a többi szótártípussal kapcsolatban szól — például a lexikális adatok töménységi foka, a betűrendes vagy más elrendezési mód, az értelmezés technikájának a sajátosságai — a szakszótárakra és a frazeológiai szótárakra is jellemzők, és ezeknek a szótárfajtáknak az alkatát is meghatározzák.

7. Véleményem szerint a szótárakat legtermészetesebben sajátos funkciójuk alapján osztályozhatjuk. Azt kell tehát elsősorban megnéznünk, hogy az egyes szótárfajtákban a lexikográfusnak milyen szótári célja valósul meg, vagyis hogy mire való az illető szótári mű, milyen feladatot tölt be a tudományos és a gyakorlati életben, milyen társadalmi-tudományos igényt

elégít ki. Ha ezt a szempontot választjuk a felosztás alapjául, ha a meglévő, nem pedig az elképzelhető szótárak jellegét vizsgáljuk, és ha a gyakran a külsőségekből kiinduló régebbi „bibliográfiai” osztályozásokkal ellentétben inkább a szótárak belső alkatát vizsgáljuk — de persze a „bibliográfiai” szempontot sem hanyagoljuk el teljesen —, akkor a szótárak négy fő csoportját különböztethetjük meg: A) interlingvális szótárak; B) terminológiai szótárak; C) speciális (nyelvtudományi és nyelvművelő jellegű) szótárak; D) általános (értelmező) szótárak. E fő csoportokon belül a következő három szempont alapján különíthetünk el altípusokat: a) a tekintetbe vett, illetőleg feldolgozott nyelvi anyag — azaz a corpus — jellege, b) a feldolgozás szempontjai, vagyis a közölt információk sajátosságai és c) a szótárak terjedelme szerint. Itt mindjárt meg kell jegyezni, hogy a mennyiségi: c) szempont, noha természetesen érvényesíthető mind a négy fő típus alosztályokra bontásában, a terminológiai és a speciális nyelvi szótárak körén belül nem különít el olyan szótárfajtákat, amelyeket érdemes volna külön is számon tartani.

A) Az interlingvális szótáraknak az a funkciójuk, hogy a fordítást és az idegen nyelvek tanulását megkönnyítsék, illetőleg hogy a kevésbé ismert nyelvek szókészletét — egy vagy több más nyelv felhasználásával — leltározzák és feltárják, elsősorban a kutatók számára hozzáférhetővé tegyék. Eszerint részben gyakorlati, részben nyelvtudományi célú munkák tartoznak ide. E két cél azonban igen gyakran egybeesik. Azonkívül, hogy az olyan régi szótárak, amelyek írásuk idejében gyakorlati jellegűek voltak (CAL., MA., PP., PPB., Tzs. stb.), ma a nyelvtörténeti kutatás fontos forrásai, és azonkívül, hogy a nagyközönség számára készült modern kétnyelvű nagyszótárak is gazdag anyagot nyújtanak az egynyelvű lexikográfia számára (például az ÉrtSz. igen sokat merített a SAUVAGEOT-féle Magyar–francia nagy kézisztárból), az olyan jelentős szótári művek, mint amilyen például a GEORGES-féle latin–német és a LIDDEL–SCOTT-féle görög–angol szótár, egyaránt szolgálják a latin, illetőleg görög filológiai kutatásnak és a klasszikus nyelvekből modern nyelvekre való fordításnak a célját. De meg azért is egyetlen fő csoportba sorolhatjuk a fentebb említett funkcióit betöltő valamennyi interlingvális szótárt, mert akár a nagyközönség számára készültek, akár főként a nyelvész kutatók használják őket — mint például a kisebb finnugor népek nyelvénél a rendszerint német ekvivalensekkel közölt szótárait —, lényegében ugyanazt a funkciót látják el: a lexikográfiai feldolgozásra kiválasztott nyelvek lexikális elemei között levő jelentéskülönbségeket hidalják át megfelelő ekvációk segítségével. Ezért is nevezem őket interlingvális szótáraknak, nem pedig közkeletűbb, de kevésbé pontos megjelöléssel két- vagy többnyelvű, illetőleg fordítósztáraknak. Az előbbi megjelölés szótártipológiai szempontból tágabb a kiterjedésénél, hiszen terminológiai, etimológiai, sőt értelmező jellegű szótárak is felhasználhatnak két, esetleg több nyelvet jelentések megvilágítására, pontosabb meghatározására — például állat- és növénynevek esetében —, a fordítósztár megjelölés használata pedig kizárná e szótártípus köréből a főként nyelvészeti kutatók, nem pedig a nagyközönség számára készült, kevésbé ismert nyelvek szókincsét idegen nyelvű megfelelőikkel feldolgozó szótárakat.

Az interlingvális szótárak lehetnek: a) anyaguk jellegét tekintve: α) köznyelvi, azaz olyanok, amelyek a címszavakat adó úgynevezett vezérnyelvnek a leggyakoribb szavaiból kiindulva terjedelmüknek megfelelő mértékben vesznek fel kevésbé közkeletű lexémákat is címszavaknak és β) szaknyelvi, azaz olyanok, amelyek a címszavakat adó úgynevezett vezérnyelvnek a leggyakoribb szavaiból kiindulva terjedelmüknek megfelelő mértékben vesznek fel kevésbé közkeletű lexémákat is címszavaknak és β) szaknyelvi,

azaz olyanok, amelyek elsősorban a valamely szakma, szakterület vagy foglalkozás körébe tartozó szókinccset tolmácsolják egy vagy több idegen nyelven, anélkül azonban, hogy a vezérv nyelv terminológiai egységesítésére törekednének, vagy hogy a szakmai megnevezések meghatározásait is közölnék; b) a közölt információk sajátosságait tekintve α) kétnyelvű ekvációkat tartalmazó szótárak, β) kettőnél több nyelvű ekvációkat tartalmazó szótárak, γ) két- vagy többnyelvű szinonimaszótárak, δ) két- (vagy több) nyelvű képezzótárak, azaz olyanok, amelyekben minden szóhoz ábra is csatlakozik, s amelyek épp ezért csupán konkrét jelentésű „címszavakat” közölhetnek, de ezek idegen nyelvű megfelelőit is megadják; c) terjedelmüket tekintve: α) kisszótárak (dióhéj-, zseb-, úti-, miniszótárak), β) kézis�ótárak és γ) nagyszótárak.

B) A terminológiai szótárak funkciója a szaknyelvi műszóhasználat regisztrálása és egységesítése, különösen pedig a terminusok egyértelművé tétele avégett, hogy szakmai érdekű közlésekben, elsősorban szakmunkákban a több értelemben használt megjelölések miatt keletkező félreértéseket vagy pontatlanságokat kiküszöböljék. Noha az ilyen jellegű művek közeli rokonságban vannak egyrészt az interlingvális szaknyelvi szótárakkal, másrészt pedig a szaklexikonokkal, lényeges vonásokban különböznek is tőlük, s ezért mindenképpen megokoltnak látszik, hogy a lexikográfiai művek sajátos típusaként tartsuk számon őket. Az interlingvális szaknyelvi szótárakhoz elsősorban abban hasonlítanak, hogy a terminológiai szótárak is igen gyakran két- vagy többnyelvűek. Ez utóbbiaknak azonban nem az a céljuk, hogy idegen nyelvű szakmunkák fordításához segédeszközül szolgáljanak, noha olykor erre is felhasználhatók, hanem az, hogy a szaknyelvi terminológia kérdéseit tisztázzák, és hozzájáruljanak e terminológia fejlesztéséhez és egyértelművé tételéhez. A szaklexikonoktól pedig elsősorban az különbözteti meg őket, hogy szerkesztőik mindenekelőtt a nyelvi érdeket, a műszóhasználat kérdéseit, nem pedig a tárgy ismertetközlést tartják szem előtt.

A terminológiai szótárak lehetnek: a) anyaguk jellegét tekintve α) tudományos műszavak szótárai, s itt a további csoportosítás az egyes tudományágak szerint történhet, β) egyéb szaknyelvek (például ipari szakmák, sport, vadászat) szakszavait tárgyaló szótárak; b) az információk sajátosságait tekintve α) kifejtő értelmezéseket tartalmazó terminológiai szótárak — ilyen például a Műszaki Értelmező Szótárnak az 1958 és 1967 között megjelent 28 kötete —, β) valamely nomenklátúra terminusait utalással megvilágító vagy több nomenklátúra összehasonlítását tartalmazó szótárak; az előbbire példa: CSAPODI VERA—PRISZTER SZANISZLÓ, Magyar növénynevek szótára (Bp., 1966.), az utóbbira: DONÁTH TIBOR, Anatómiai értelmező szótár. A bázeli, jénai és párizsi nomenklátúra szervek szerinti összehasonlító áttekintése. (Bp., 1959.).

C) A speciális (nyelvtudományi és nyelvművelő jellegű) szótárak funkciója valamely sajátos nyelvtudományi szempont szerint történő szókinccs-feltárás és szókinccs-feldolgozás, illetőleg az anyanyelvi műveltségnek valamely vonatkozásban való gazdagítása. Azért nevezzük őket speciális szótáraknak, mert — az általános (értelmező jellegű) szótárakkal ellentétben — az ebbe a típusba tartozó művek rendszerint csak egy-egy sajátos lexikográfiai célt valósítanak meg, azaz sajátos jellegüknek megfelelően vagy a feldolgozásra kiválasztott nyelvi anyaguk alkotja csupán egy különleges szempont szerint meghatározott részét az illető nyelv szókinccsének, vagy a feldolgozás szempontját korlátozzák ezek a szótárak bizonyos nyelvi jelenségekre, a szavak eredetére, a lexémák közti jelentésviszonyok bemutatására stb. A feldolgozandó

anyag kiválasztásában azonban — a terminológiai szótárakkal ellentétben — itt nem valamely tartalmi — azaz a szavak jelentéskörét, tárgyi vonatkozásait meghatározó — szempont az irányadó, hanem a szavaknak a nyelvi jellege, használatuknak időbeli, földrajzi, társadalmi korlátozottsága, valamely író életművében való előfordulása, a hangalakja vagy az írásbeli formája. Ebben a sokféleségben van tehát egység is, mégpedig az, hogy a speciális szótárak mindig valamely sajátosan nyelvi (anyanyelvi) szempontot érvényesítenek mind a címszavak kiválasztásában, mind pedig a hozzájuk kapcsolódó információk megadásában.

A speciális szótárak lehetnek: a) anyaguk jellegét tekintve α) nyelvtörténeti szótárak, β) tájszótárak, γ) írói szótárak, δ) argószótárak, ϵ) idegen szavak szótárai, ζ) rövidítésszótárak; b) az információk sajátosságait tekintve α) a lexémák eredetével foglalkozó etimológiai szótárak, β) a lexémák közti jelentésviszonyokat bemutató (egynyelvű) szinonimaszótárak, γ) a szavak szokásos vagy állandó kapcsolatait feldolgozó stíluszótárak és frazeológiai gyűjtemények, δ) a szavak hangalakját, írásképét vagy gyakoriságát bemutató illetőleg a szavak végződése szerint elrendezett felsoroló szótárak, azaz helyesírási, kiejtési, gyakorisági és szóvégmutato (a tergo) szótárak.

D) Az általános (értelmező) szótárak fő funkciója a lexémák jelentésének (jelentéseinek) a pontos meghatározása és a használatukat jellemző egyéb (stilisztikai, grammatikai és frazeológiai) tudnivalók közlése, valamint általában a nyelv szókészletére vonatkozó sokrétű felvilágosítás nyújtása. Az általános szótárak főként abban különböznek a speciális szótáraktól, hogy sem anyaguk nem korlátozódik a szókészlet valamely társadalmilag, földrajzilag stb. meghatározott rétegére, sem a bennük foglalt információk nem vonatkoznak a lexémáknak csak egy bizonyos sajátosságára. Nem szükségszerűen szinkron jellegűek, de nem hiányozhatnak belőlük az élő nyelv szókészletének a közkeletű elemei; tartalmazhatnak tájszavakat, idegen szavakat és argotikus elemeket is, de ezeknek az arányát mindig a köznyelvhez viszonyított jelentőségük szabja meg; magukba foglalhatják, sőt magukba is kell foglalniuk az irodalmi nyelvnek legalább a központi jelentőségű szókészleti elemeit, de nem tükrözhetik csupán egyetlen író nyelvhasználatát; közölhetnek és igen gyakran közölnek is etimológiai megjegyzéseket, a címszavakhoz kapcsolódó szinonimákat és frazeológiai egységeket; eligazítanak helyesírási kérdésekben, és tartalmazhatják a szavak kiejtésjelölését — jellegüket azonban nem az határozza meg, hogy a felsorolt lehetőségek közül melyikkel élnek, hanem az, hogy e lehetőségek közül egyszerre mindig többet is megvalósítanak. Az általános szótár a nyelvtannal együtt a nyelvleírás feladatát valósítja meg egyrészt azzal, hogy számon tartja, mintegy leltározza a szókészletnek legalábbis a törzsállományát, másrészt pedig azzal, hogy sokrétű felvilágosítást nyújt a lexémák nyelvi életére és beszédbeli felhasználására vonatkozólag is.

Az általános szótárak lehetnek: a) anyaguk jellegét tekintve α) szinkron szótárak (de azzal a megszorítással, amelyről SCSEBBA szótártipológiájának az ismertetése során szóltunk), β) a jelen nyelvéllapotot történeti háttérrel együtt bemutató szótárak, γ) holt nyelvek esetében valódi thesaurusok, élő nyelvek esetében pedig kisebb-nagyobb mértékben a thesaurusjellegre törekvő szótárak; b) az információk sajátosságait tekintve α) normatív jellegűek, azaz olyanok, amelyek a nyelvhasználat bizonyos szabályozását is célul tűzik ki, β) regisztráló (tájékoztató) jellegűek, azaz olyanok, amelyek nyelvhelyességi kérdésekben nem foglalnak állást, γ) lexikonszerű enciklopédikus szótárak,

amelyek a nyelvi információkon kívül bizonyos tárgyi ismereteket is közölnek; c) terjedelmüket (de nem az információnyújtás sokoldalúságát) tekintve α) kisszótárak, β) középszótárak, γ) nagyszótárak.

8. A fenti csoportosítással kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a speciális (nyelvtudományi és nyelvművelő) szótárak kivételével az altípusokként említett szótárfajták csoportjai nem zártak, vagyis a szótári egyedeket általában az a), b), c) — a terminológiai szótárakat tekintve az a) és a b) — betűk alatt említett sajátságok együttesen jellemzik. Például az interlingvális szótárak között vannak köznyelvi kisszótárak, amelyek kétnyelvűek, az általános szótárak között pedig szinkrón középszótárak, amelyek egyben enciklopédikusak is, és így tovább. A kombináció lehetőségei azonban ezekben a csoportokban sem teljesek: korlátot szab nekik a célszerűség, a gyakorlati érdek és végső soron a megvalósítás lehetősége is. Például az általános szótárak között aligha van thesaurus jellegű normatív kisszótár, mert a valamely nyelv teljes szókészletének a számbavételére való törekvés nemigen fér össze a normatív jelleggel, és igen kevés nyelvemlékben fennmaradt, kihalt nyelv az, amelynek az egész ismeretes szókészlete belefér egy kisszótárba. Az efféle kombinációs lehetőségekről mégis azt kell mondanunk, hogy teljes bizonyossággal csak az zárhatná ki őket a szótártípusok közül, aki a világ valamennyi szótárát ismeri. Minthogy pedig ilyen ismerethalmaznak — még ha az csupán annotált bibliográfiai leírásokon alapulna is — senki sincsen a birtokában, bizonyos engedményeket kell tennünk az absztrakt (azaz a nem empirián alapuló) tipológiai módszernek. Annak ellenére tesszük ezt, hogy az extrém eseteket nem tekintve mégiscsak a valóban létező és a tapasztalatból ismert szótárak jellegzetességeiből való kiindulást tartjuk a műfaji csoportosítás megbízható alapjának.

A speciális (nyelvtudományi és nyelvművelő) szótárak csoportjában felsorolt altípusok a többiektől eltérően önmagukban is egyedi műfajok, azaz ebben a csoportban a feldolgozott nyelvi anyag jellege és a közölt szótári információk sajátossága külön-külön is meghatároz egy-egy szótártípust. Ebből következik, hogy a speciális szótáraknak egy-egy görög betűvel megjelölt altípusa — például az írói szótár vagy a szinonimaszótár — tipológiailag azonos szinten van az egyébként nagybetűvel megjelölt szótárfajtákkal, például a terminológiai szótárral vagy az általános szótárral. Ezt a felosztásbeli egyenlenséget könnyen megszüntethettük volna úgy, hogy nem négy, hanem tizenkét — vagy ha a „felsoroló szótár” összefoglaló megjelölést mellőzve a helyesírási, a kiejtési, a gyakorlati és a szóvégmutato szótárakat is külön típusoknak vesszük: tizenöt — főtypust sorolunk fel. Ennél a tipológiai következetességnél azonban fontosabbnak tartottuk azt, hogy egyrészt kiemelhessük a speciális szótáraknak a többi szótártípusától lényegesen eltérő és az altípusoknak egymáshoz hasonló funkcióját, másrészt pedig azt, hogy itt is rámutathassunk azokra az eltérésekre, amelyeket részint a feldolgozott nyelvi anyagnak, részint pedig az információknak a sajátosságai eredményeznek. Végül pedig azt is meg kell jegyezni, hogy bár nem rendszerszerűen, de ebben a csoportban is van a típuson belüli felosztás alapjául választott két szempontnak némi kombinációs lehetősége. Például egészen természetes a történeti és az etimológiai szempontnak az összekapcsolása, folynak egy-egy nyelvben belüli szinonimakutatások (J. FLIPEC, Česká synonyma z hlediška stylistiky a lexikologie. Praha, 1961. 62), és bár elvétve, de készülnek írói frazeológia-

gyűjtemények is (RAISZ RÓZSA, Mutatvány a készülő Mikszáth-szólásszótárból. Eger, 1966.).

9. Visszakanyarodva a bevezetésben mondottakhoz, úgy gondoljuk, hogy a szótártípusoknak a fenti vázlatos bemutatása — részben pedig éppen csak a felsorolása — is ad már némi képet a lexikográfia szerteágazó és sokrétű feladatairól. A szótártan problematikájának az alaposabb megismeréséhez azonban még föltétlenül szükséges az említett típusok beható alkati vizsgálata és a velük kapcsolatos elvi-gyakorlati kérdéseknek a részletes tanulmányozása.

O. NAGY GÁBOR

„A magyar kiejtés kézikönyve” előmunkálatairól

Idestova öt éve, 1965 októberében, a helyes magyar kiejtés egri konferenciája úgy határozott, hogy meg kell indítani a kiejtésünk problémáinak intenzívebb tanulmányozását szolgáló munkákat, s ennek eredményeként minél hamarabb megfelelő összefoglalást kell a közönség elé bocsátani. Az ügy gondozására háromtagú bizottságot küldött ki: LŐRINCZE LAJOST mint a nyelvművelő munkabizottság elnökét, RÁCZ ENDRÉT mint a magyar nyelvészeti munkabizottság titkárát, és DEME LÁSZLÓT mint az akkor lezajlott konferencia vitaindító előadóját s akadémiai nyelvtanunkban az e kérdéskörbe vágó részek szerzőjét. (A konferencia anyagát lásd: „Helyes kiejtés, szép magyar beszéd” címen. Tankönyvkiadó, 1967. Az említett határozatok a kiadvány 259–60. lapján.)

A nyelvtudományban is uralkodó munkatervezési rendszernek kétségtelenül sok előnye és számos konkrét eredménye van már. Itt azonban inkább csak a hátránya jelentkezett: hogy terveink egészében kitöltik tudományunk kapacitását, s ezért új munkát igen nehéz már a meglévőkhöz hozzáiktatni. — A fontos és megtisztelő megbízatás ebben az esetben is pluszfeladatként hárult a kijelölt kis közösség mindegyik tagjára; és teljesítésére egyébként munkálatokban való — és tervekben rögzített — teendőik rovására nem is tudtak azonnal időt teremteni. Ráadásul az e tevékenységben legaktívabbnak szánt tag, Deme László, 1969 őszéig folyamatosan a pozsonyi egyetemen teljesített kiküldött vendégtanári szolgálatot; s ez nemcsak az effektív munkában korlátozta erősen, hanem a főleg rá háruló szervező tevékenység elvégzésében is.

A kijelölt kis testület első megbeszélését — egy rövid előzetes terv elkészítésével és szétküldésével megalapozva — 1966 januárjában hívta össze. Ezen megbeszéltek a munkálat elvi alapkérdéseit, menetét, személyi problémáit s elnagyolt időtervét. Munkatársi gárdaként akkor a következőkre gondoltak: MAGDICS KLÁRA, MOLNÁR JÓZSEF, BOLLA KÁLMÁN (hangképzés és mondatfonetikai eszközök), ELEKFI LÁSZLÓ (hangkapcsolódások), ÉDER ZOLTÁN (mondatfonetikai eszközök), WACHA IMRE (beszédstílus-problémák). Deme László vállalta a szervezés és a szerkesztés munkáját; ez utóbbin belül kiemelten a morfématár megszerkesztését. Lőrincze Lajos mint a nyelvművelő bizottság elnöke biztosította a bizottság támogatását és részvételét minden olyan probléma elvi megvizsgálásában, amelyre nézve ez menet közben szükségesnek mutatkozik. Rác Endre mint a magyar nyelvészeti munkabizottság titkára — BÁRCZI GÉZÁNAK, a munkabizottság elnökének előzetes egyet-

értésével — a maga részéről vállalta a szervezésben való részvételt, a munkabizottság nevében pedig a folyamatos (elméleti és effektív) közreműködést a kézikönyv egyes anyagrészeinek egybeállításában, s az egésznek folyamatos előzetes elbírálásában.

A magyar nyelvészeti munkabizottságnak ez a vállalása igen nagy jelentőségűnek bizonyult. Ez a közösség ugyanis a felsőoktatási (egyetemi és főiskolai) magyar nyelvészeti tanszékeknek és a Nyelvtudományi Intézetnek képviselőit egyesíti magában. Így szakmailag magas szintű és földrajzilag kedvező szórású mutató fórum, melynek állandó részvétele és ítélete jelentős biztosíték az ilyen típusú munkálatok egyik legfontosabb követelményének, az egyének és tájak felett álló kollektivitásnak megvalósítására.

1966 második negyedére esik az első nyilvános cikkváltás a kiejtés dolgában, még az egri konferencia utóhangjaként, TÖRÖK GÁBOR és DEME LÁSZLÓ között (vö. Nyr. XC, 1, 117). Ez — habár nem kesernyés mellézköngye nélkül — hasznosan lendítette előre a munkálat dolgát. Jó előre tisztázta ugyanis a kétségtelen egyetértést az egyik legfontosabb alapkérdésben: hogy az ilyen jellegű szabályrögzítő és változatminősítő tevékenység csak széles alapra helyezett kollektív megoldásformában reális és eredményes; és nem lehet valamilyenféle preskripciók és proskripciók gyűjteménye, csak egy elképzelt — de az úzus által megalapozott — eszmény központba állítása, s az ekörül szóródó variánsok stílusértékelő számbavétele.

1966 októberére készült el azután az a részletezőbb tervezet, amely a munkálatot és az annak eredményeként létrehozandó kézikönyvet már egyaránt tekintetbe vette; s általános problémáikon túlmenve az elkészítés folyamatát ütemekre, a kiadandó művet pedig fejezetekre bontotta, időtervet is próbálván adni. — Sajnos, épp ami a gyakorlati megoldást illeti, ez a terv a továbbiakban inkább ideálisnak bizonyult, mintsem reálisnak. Elkészítésekor ugyanis Deme László nem számolt eléggé azzal, hogy maga meg a számításhoz vett többi munkatárs mennyire van lekötve más, félre nem tehető tervmunkálatokban. Így a magyar nyelvészeti munkabizottság e tervezetből — jó valóságérzéssel — megtárgyalásakor csak az érdemi részeket fogadta el, az ütemek időzírási javaslatát a továbbiaktól tette függővé. Határidőt egyet tűzött ki mindössze; azt, amelyik saját effektív részvételére vonatkozott; s ezt — tegyük hozzá — meg is tartotta azután.

Ez a tervezet a készítendő kézikönyvet a következő fejezetekre bontotta:

1. r é s z : A magyar hangállomány akusztikai és fiziológiai jellemzése. Az egyes hangok ideális képzésmódja és hangzása; a megengedett szélső értékek; a szélsőkön túli változatok stílusértékei; kiemelve a gyakoribb és legjellemzőbb helytelenségek. — E részben kell állást foglalni a zárt *ë*-zés kérdésében; a különféle enyhébb és erősebb nyelvjárási realizációk értékelését illetően; stb. Ezt a fejezetet feltétlenül rajzos és hangos mellékletnek kell kiegészítenie.

2. r é s z : A magyar morféimák (szótövek és toldalékok) fonematikus állaga és morfonematikus jellemzői (azaz: hangképlete). A helyesnek (köznyelvinek, illetőleg irodalmi nyelvnek) elfogadott alakok taxatív felsorolásban; hozzájuk kapcsolva a szokásos alakváltozatokat, mindegyiket a megfelelő stílusminősítéssel, akár a normán belül, akár azon kívül áll a változat. — E részben tulajdonképpen fel kell sorolnunk az alapszók közül mindazokat, amelyeknek kiejtési változataik vannak a legszélesebb értelemben vett (tehát az alsó szintet

meg a regionális színezetűt is magában foglaló) köznyelvben. A toldalékállományt meg tanácsos teljes készletében felvenni, hogy anyaguk és természetük egyaránt rögzítve legyen. Felülvizsgálva a szokásos szótári és helyesírási minősítéseket és előírásokat, e részben újból állást kell foglalnunk a változatok kiejtésbeli értékének meghatározása szemszögéből; mert nemegyszer megeshet, hogy a helyesírás által mellőzött variáns kiejtési szempontból megengedett vagy épp helyeselt alakká lép elő.

3. rész: A magyar morfémakomplexumoknak (toldalékos szóalakoknak és összetett szavaknak) morfonetikus jellemzői. Azaz: a hangkapcsolódások szabályai, e szabályok érvényesülése és érvényessége; az érvényesülési változatok értéke a morfematikus felépítés felől, másrészt a normajelleg és a stílus-hatás felől meghatározva. — E részben nyilván állást kell majd foglalni nemcsak a nyelvjárásos vagy vulgáris módosulásváltozatok értékéről és stílus-hatásáról, hanem egyes újabbán észlelhető fejlődési tendenciák dolgában is. Főleg annak a törekvésnek tekintetében, amely korunkban láthatóan (bár lehet, hogy csak látszólag) az írás és kiejtés nagyobb fokú egybehangelődését célozza; más oldalról nézve talán arra irányul, hogy a morfológikus képlet — amelyet helyesírásunk világosan tükröz — a kiejtésben is jobban kidom-borodjék, mint ahogy a hagyományos törvények engedik.

4. rész: A mondatfonetikai eszközök (hangsúly, hanglejtés, szünet, beszédtempó) használati szabályai a magyarban. Az értelmi alapformák, a jellemzőbb és gyakoribb érzelmi változatok; az egymással szembenálló vagy szembeállítható megoldási formák funkció- és stíluskülönbségei; a legtipikusabb helytelenségek. — E részben kell talán a legnagyobb felderítő és a leg-erősebben normalizáló jellegű munkát végezni; széles közvéleménykutatásra támaszkodva vállalni számos, soha még nem rögzített részletkérdésben az első regisztrálás és rostáló állásfoglalás ódiúmat és minden kockázatát. E fejezet-hez is elengedhetetlen a rajzos és a hangos mellékletanyag, mégpedig tekintélyes terjedelemben.

5. rész: A beszédstílus problémái. A hangadás és hangvétel stílus szerinti változatai, illetőleg változatok szerinti stílusértéke; a beszédstílus(ok) általános meghatározói és részletekben való jellemzői. Egyéni, helyzeti, műfaji jegyek a beszédben; a beszédsajátságok a helyzet és a szöveg függvényében vizsgálva. — Ez a problémakör a legkevésbé felderített; pedig feldolgozása alapfeltétele annak, hogy a beszéd ne önmagában és önmagáért legyen „szép”, hanem mindenkor funkcionálisan és stílusosan adekvát, azaz helyzethez és tartalomhoz illő. E kérdésben a legkevesebb is több az eddigiénél; ám épp ezért e fejezetnek szinte minden mondatához új és önálló vizsgálatok szükségesek.

A tervezet szerint az egész feldolgozásnak (már mint műnek) fejezetenként visszatérően ilyesféle szerkezete volna: a) a kérdéses jelenségtípusnak abszolút standardja; b) a standardtól eltérő, de még a normán belül mutatózó szórások; c) a megállapított normasávon kívül jelentkező változatok, még mindig csak stílusértékeléssel, s egymáshoz viszonyítva is érték differenciálással; d) kiemelve közülük: a legjellegzetesebb helytelenségek állománya; még a helytelen kategóriáján belül is értékkülönbségek jelzésével.

Az egész műnek tehát pozitív volna az alapbeállítottsága. Nem azt éreztetné, hogy van jó változat, s mellette rosszak; azaz hogy van egy bizonyos „norma”, s hozzá mérten már csak hibák. Inkább valami ilyesfélért próbálna kifejezni: egy bizonyos fejlődésnek vagyunk tanúi, tényezői és részesei

egyszerre. E fejlődésben annak elérése a távolabbi és ideális cél, amit itt — a tényleges használat ismeretében s a távlatok felmérésével — standardként állítottunk a központba. De nagy eredmény már annak a közelebbi és realisabb célnak elérése is, ha minél többeknek kiejtése a normán belüli szórássterületre jut. Nem rossz éppen az a változatanyag sem, amely a külső, a normán kívüli szórási sávba jutott; de objektíve korlátozott értékű, elmúlóban, kikopóban van, csak szűkebb földrajzi vagy társadalmi körben teljes érvényű. Tehát azonnali negatív feladatunk tulajdonképpen csak azzal a réteggel szemben van, amely helytelenként szerepel a felmérésben; ám még ezt sem valamiféle kényszernek kell diktálnia, csak a beszélő belső igényességének; illetőleg — ha nevelő munkánk sikeres — előbb-utóbb majd valamiféle közigenyességnek.

A tervezet hangsúlyozta: már az első, a legideiglenebbnek, valóban csak kísérletnek és vitaanyagnak szánt kiadvány is azt éreztesse, hogy maga a „norma” is tulajdonképpen nagyon finoman differenciált valami; hogy más és más a „norma”, azaz a támasztható igény életkoronként, iskolaszintenként, műveltségi fokonként, társadalmi helyzetenként. Van tehát egy eléggé határozott szétszinteződés; és a következő szintre, a magasabbra való fellépés senkire nézve nem lehet adminisztratív végrehajtandó követelmény. Belső igényből kell ennek fakadnia; de még ezt se valami társadalmilag szentesített erkölcsi kényszer sarkallja, csak az, hogy maga az egyén egy fokkal feljebb törekszik kulturáltságában és önbecsülésében.

A terv elengedhetetlennek ítélte, hogy már az ideiglenes kézikönyv is széles társadalmi összefogás eredményeként jöjjön létre. Főleg azért, mert a „norma” csak az úzson, a közgyakorlaton alapulhat, s így kiszűrésére, a részlemek értékének megítélésére egyetlen objektív fogódzó található: a beszélői szubjektivitásnak kollektívva való szervezése. Bárki válogatna és minősítene egyedül vagy néhányadmagával, óhatatlanul szubjektíve cselekednék. Amit viszont tíz szakemberből nyole, száz laikus beszélőből nyolcvan, öt tájegységből négy tart provinciálisnak vagy vulgárisnak vagy éppen választékosnak, az már valóban és objektíve olyan. Ahol meg a vélemények sokféle oszlanak, ott maga a jelenség értéke bizonytalan. Azaz: nyelvi — és főleg: nyelvhasználati — kérdésekben a kollektív szubjektivitás általában objektív értékű; habár ezzel az elvvel sem jó túlzásba esnünk, és valamiféle értékelés nélküli „tömegstatisztikára” alapoznunk.

Mindezeket megértve s a továbbiak alapjául elfogadva, a magyar nyelvészeti munkabizottságba tömörült felsőoktatási (egyetemi és főiskolai) magyar nyelvészeti tanszékek önkéntes munkaként vállalták egyrészt a morfématar alapananyagának egybegyűjtését, másrészt a folyamatosan készítendő kéziratoss fejezetek áttekintését. Ez utóbbit két ütemben: tanszéken belüli vitán, majd ennek eredményeit magukkal hozva munkabizottsági vitán is.

A morfématári alapananyag egybegyűjtése az értelmező szótár, illetőleg a kétkötetes akadémiai leíró nyelvtan alapján folyt. Egységének biztosítása érdekében először néhány tanszék meg a munkálat vezetője — megbeszélte szempontok szerint, de egymástól egyelőre függetlenül — próbacédulázást végzett; bő módszertani megjegyzésanyagot is fűzve a cédulakötegekhez. Ezeket is felhasználva, Deme László 1967 második negyedére részletes gyűjtési útmutatót állított össze, ezt a bizottság megtárgyalta, némileg kiegészítette, majd jóváhagyta. — A toldalékanyag gyűjtéséhez később Rácz Endre készített hasonló útmutatót, már a tőszóanyag kiírásának tapasztalataira is támaszkodva.

Az értelmező szótár, illetőleg a leíró nyelvtan feldolgozásában vállalt rész munkát minden tanszék elvégezte 1968 második negyedére. Ennek eredményeképpen kb. 13 000 cédulát kitevő nyersanyag állt össze a morfématár megszerkesztéséhez; magában foglalva a kiejtési problémát rejtő tómorfémákat és toldalékmorfémákat s az olyan morfémakomplexumokat (toldalékos és összetett alakokat), amelyek egyedi, azaz általános szabállyal meg nem fogható problémát mutatnak.

A tanszékek részvétele korántsem manuális jellegű volt, hanem nagyon is érdemi. Jelentős tudományos értéket ad ugyanis az anyagnak az, hogy a gyűjtemény kollektív munka eredménye. Minden egyes adat legalább két tudományos munkásnak (gyűjtőnek és ellenőrzőnek) az értelmező szótárral mint forrással egyetértő (vagy egyet nem értést jelző) és egymáséval magán a cédulán vitázó véleményét is tükrözi. De sok kritikus esetben nemcsak a két tag véleményét tartalmazza, hanem szélesebb (nemegyszer tanszéken kívüli szakemberekkel is kiegészített) tanszéki megvitatás eredményét. — Az anyagnak máris egyfajta közvélemény-kutatással felérő színességet ad az, hogy földrajzilag különféle fekvésű kultúrközpontok kollektívái dolgoztak rajta; s ezeknek tagjai sem csak a környékről származnak, hanem olykor eléggé távoli vidékekről. S másrészt: egy-egy tanszék egy-egy kötetet cédulázván, az azonos problémát tartalmazó, de más-más betűrendi helyre tartozó esetek révén minden probléma, még az alig néhány példával bíró is, több kutatóhelyről kapott minősítést, egymástól függetleneket. De, — mint az elmondottak magyarázzák — még a teljesen egyedi esetek is két munkatárstól kaptak szavazatot; legtöbb esetben más-más földrajzi pontról származó két embertől.

Az elvégzett gyűjtőmunkának jelentős erkölcsi értéke az, hogy a benne részt vett, összesen negyvenhat felsőoktatási dolgozó tudományos lelkesedésből, ellenszolgáltatás nélkül teljesítette. — Meg kell jegyeznünk, hogy az anyagon belül az egyetemi és a főiskolai tanszékektől származó részek között — némely hivatalos körök hiedelmével ellentétben — semmiféle tudományos szintkülönbség nincsen. Viszont földrajzilag nagy veszteség lett volna, ha a főiskolák e kollektív munkából kimaradnak. S egyébként is: csak azokkal érthetünk egyet, akik a főiskolai tanszékeken folyó tudományos munkát igen fontosnak s magukat a főiskolákat nemcsak a tanárnevelés, hanem a tőle elválaszthatatlan tudományos kutatás nélkülözhetetlen regionális bázisainak tartják.

A volumenében és tudományos értékében egyaránt jelentős munka elvégzése a következőképpen oszlott meg: Az ÉrtSz. I. kötetét a szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar nyelvészeti tanszéke dolgozta fel; NYÍRI ANTAL vezetése alatt, a tanszékiek megosztott gyűjtő és ellenőrző munkájával. — Az ÉrtSz. II. kötetét a Szegedi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszéke dolgozta fel; INCZEFI GÉZA és BENKŐ LÁSZLÓ vezetésével és ellenőrzése alatt. Innen TÖRÖK GÁBOR külön is küldött be anyagot és megjegyzéseket. — Az ÉrtSz. III. kötetét az Egri Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszéke dolgozta fel; BAKOS JÓZSEF vezetésével és ellenőrzése alatt. — Az ÉrtSz. IV. kötetét a Pécsi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszéke dolgozta fel; TEMESI MIHÁLY vezetésével és ellenőrzése alatt. — Az ÉrtSz. V. kötetét a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszéke dolgozta fel; BACHÁT LÁSZLÓ vezetése és ellenőrzése alatt. — Az ÉrtSz. VI. kötetét a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar nyelvészeti tanszékei együtte-

sen dolgozták fel; RÁCZ ENDRE vezetése és ellenőrzése alatt. — Az ÉrtSz. VII. kötetét a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar nyelvészeti tanszéke dolgozta fel, PAPP ISTVÁN vezetésével és ellenőrzése alatt. — A MMNyR. I. és II. kötetét a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar nyelvészeti tanszékei dolgozták fel, ugyancsak közösen; RÁCZ ENDRE útmutatója alapján és vezetésével, KÁZMÉR MIKLÓS ellenőrzése alatt.

Már e munka közben nyilvánvalóvá vált egy további és eléggé égető probléma: a regionális köznyelvi kiejtésformákról való ismereteink szinte teljes hiánya. Az irodalmi nyelvnek hangtani arculatáról ugyanis — nyelvtani, nyelvművelő és helyesírási szakirodalmunk jóvoltából — már elég sokat tudunk. Biztos és széles körű ismereteket szereztünk legutóbb a köznyelvnek Budapesten beszélt, azaz helyzeténél fogva központi változatáról G. VARGA GYÖRGYNEK alapos munkája (Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Bp., 1968.) révén. Van képünk a kiejtésnek nyelvjárások szerinti megoszlásáról is; több évtizedes szorgos gyűjtőmunka, néhány jó összefoglalás és nem utolsósorban „A magyar nyelvjárások atlasza” alapján (ennek I. kötete már megjelent; Bp., 1968.). — De szinte semmiféle támpontot nem találtunk akkor, amikor valamennyire is objektív fogódzókat próbáltunk keresni arra nézve, hogy mi van e két szélső réteg: a központi irodalmi-köznyelvi meg a provinciális-nyelvjárásos formák között. Pedig vannak regionális köznyelvi változatok, melyek nagyobb városainkban, műveltjeik ajkán élnek, és jelentős hatókörűek.

Ezeknek felmérésére éppúgy nem sikerült kapacitást teremtenünk, amint — sajnálatosan — a kézikönyv fejezeteinek tényleges munkába vételére sem. Ezért a nagyközönséghez fordultunk: középiskolás pályázatot hirdettünk 1967 végén „Városunk köznyelvi kiejtése” címen; az immár hagyományossá vált néprajzi és nyelvjárás gyűjtőpályázat keretében, de elkülönített témaként. A nyelvművelő bizottság, a magyar nyelvészeti munkabizottság, az országos oktatási tanács titkársága és sok tanügyi illetékes megértő segítségére támaszkodva, DEME LÁSZLÓ indította meg a pályázat folyamatát, és állította össze a részletes gyűjtési útmutatót. (Megjelent: Magyartanítás 1968. évi 1. füzet, 1–17. lap.) Ezt kapták meg a pályázaton való részvételre jelentkező iskolák, kiegészítve azzal a sokszorosított segédlettel, amelyet IMRE SAMU készített mintául a feldolgozandó problémák összeállításához; meg VÉGH JÓZSEF a magnetofonfelvételek sikeresebb elvégzésének segítésére. A szervezőmunkában RÁCZ Endre, Végh József és Wacha Imre is részt vett; a minisztérium részéről hasznos támogatást nyújtott Bencédy József és Gálos Tibor. Az anyag 1969 első negyedében érkezett be. Elbírálását — Deme László átmeneti kiesése folytán — RÁCZ Endre szervezte meg az imént említettek közreműködésével; sok segítséget kapva mind a Nyelvtudományi Intézet, mind a budapesti magyar nyelvészeti tanszékek tagjaitól. A jutalmakat a Művelődésügyi Minisztérium biztosította, s néhány kiadóvállalat kiegészítette könyvadományaival.

Középiskolás tanulók gyűjtése természetesen nem hiteles forrás, inkább csak tájékoztató anyag. De felhasználhatóságát a szervezés igyekezett a maximumra növelni. A részt vevő tanulók egyéni munkát végeztek benne mindannyian; de iskolájukon belül (hárman–ötten) egy-egy vezetőtanár által munkaközösséggé összefogva, azaz egymást segítve, és nevelői irányítás alatt dolgoztak. Gyűjtötték és rendszerezték — elég részletesen megadott szempontok szerint — saját megfigyeléseiket, s ebből született pályázatuk írásos része. De az írásban foglaltak dokumentálására és illusztrálására, mintegy „akusztici-

kai fedezetül” hangfelvételt is készített mindegyikük adatközlője beszédéről; s ezt is mellékelte a dolgozathoz. Tanáraik minősítették egyéni és közösségi munkájukat, sőt a megfigyelt személy kiválasztásának helyességét is.

A pályamunkák persze nem egyenlő értékűek. De — erkölcsi és nevelő hatása mellett — mégiscsak ez a vállalkozás, illetőleg az ennek eredményeként egybegyűlt anyag ad elsőként támpontokat a köznyelv regionális megoszlásának adatokkal eddig nem dokumentált problémaköréhez. — Az anyagok a következő városokból valók: Debrecen, Éger, Gyöngyös, Kalocsa, Kaposvár, Kisvárd, Miskolc, Mosonmagyaróvár, Pápa, Sátoraljaújhely, Szeged, Székesfehérvár. (Budapestet ebből a pályázatból — érthető okokból — eleve kizártuk.)

Az egri konferencia óta eltelt öt évben tehát történt egy és más, ami célszerűen és közvetlenül a tervezett kiejtési kézikönyv elkészültéhez való közelebb jutást szolgálja. Közvetetten még ennél is több: tanfolyamok, ankétok, amelyek részben a közvetlen közönségnevelés feladatát teljesítették, részben meg tapasztalatokkal szolgáltak annak felméréséhez, hogy a kiejtés területén mik a legégetőbb problémák, s egyes tervezett megoldásainknak mi a várható tömegvisszhangjuk.

De nem tagadhatjuk: bármennyire is „mobilizáltuk magunkat”, sőt „élére állítottuk a kérdést”, maga a fejezetek tényleges elkészítése nemigen haladt előre. A számításba vett munkatársak közül Deme László 1969 ősziéig Pozsonyban teljesített szolgálatot (s Fónagy Iván, akire ugyan nem terveztünk, de számítottunk, még most is Párizsban tanít vendégként). Magdics Klára elhagyta az országot. Bolla Kálmán megtisztelő és fontos, de minden idejét lefoglaló minisztériumi tisztséget kapott. Wacha Imre a készülő kis értelmező szótárban volt teljes erejével lekötve; Elekfi László részben ugyanott, részben — Éder Zoltánnal együtt — a nyelvművelő kézikönyv készítésén szorgoskodik. Ez utóbbi két társunk tulajdonképpen abban a témakörben mozog itt, amely a kiejtési kézikönyvben várt volna rá; de ez a mi munkálatunk szempontjából nem előny, hanem éppen hátrány, mert szándékában, jellegében más természetű feldolgozást kíván.

A vállalkozás 1969 utolsó negyedében mozdult el a holtpontról. Ekkor ugyanis a Nyelvtudományi Intézet — habár szerény részesedéssel, de mégis hivatalosan — tervfeladatai közé iktatta a kiejtési kézikönyvet. Kezdetként az alkalmi munkákra szánt költségvetésből két fiatal technikai segéderőt adott — átmeneti időre — a szerkesztő rendelkezésére. Ezek közül az egyik kiegészítő gyűjtést végzett a morfématárhoz: a kis képes értelmező szótárnak — a nagyéhoz képest tekintélyes többletet tartalmazó — kiegészítő címszójegyzékét dolgozta fel. A másikuk a meglevő anyagot válogatta szét négy csoportra. Közülük az elsőbe az az anyag került, ami a morfématában (esetleg morfématakomplexumban) egyedi, tehát valóban szótári úton vizsgálendő és megoldandó problémát rejt. A második csoportban a kétféle *e*-zés, a harmadikba az *i*, *u*, *ü* időtartamviszonyait rögzítő szókinsz rész cédulái sorolódtak. A negyedik csoportba azok estek, amelyekben a kiejtési probléma nem egyedi, hanem valami általánosabb szabállyal megfogható jelenség tükröződése, s így a cédula szótári szempontból tulajdonképpen fölösleges.

A magyar nyelvtudományi bizottságnak 1970 januárjában tartott ülésére a kijelölt szerkesztőnek most már elodázhatatlanul konkrét időtervet kellett készítenie a továbbiakról. A tervmunkálatok sokaságában való tájékozódás bizony nem valami biztató eredményt hozott. Kiderült: a munkatársak többsége csak körülbelül 1972 végére szabadul fel jelenlegi — nem kevésbé fontos —

beosztásából. Akkor kezdhet bele azokba a kutatásokba, amelyek a kiejtési kézikönyv megkívánt színvonalának biztosításához szükségesek, s még éveket vesznek igénybe. Utána idő kell a gondos megszövegezéshez, a körültekintő egyeztetéshez és az inkább szélesebb, mintsem szűkebb körben való előzetes megvitatáshoz is. Így „A magyar kiejtés kézikönyve” — az ideálisnak elképzelt színvonalon és terjedelemben — aligha érhetne nyomdakész kéziratú 1976 előtt; ami már maga is túlvan a problémát felvető egri konferenciának tizedik évfordulóján.

S itt még egy körülménnyel kellett számolni. Azzal, hogy a kiejtés dolgában születendő első kiadvány — ha mégoly szorgos kutatás és széles körű megvitatás eredménye is — mindenképpen kísérleti forma; tulajdonképpen vitaanyag, amelyet körülbelül öt év múltán újból ki kell majd adni, szakemberek, olvasók, használók addigi hozzászólásai, tanácsai alapján megfelelően módosítva.

Ezen a kissé perspektívtalan perspektíván mind az intézetnek, mind a munkabizottságnak el kellett töprengenie. Hiszen e kiadvánnyal kapcsolatosan valahogy többről van szó, mint egy tervmunkálatról a sok közül. A kiejtés szabályainak rögzítését társadalmunk fejlődésének jelenlegi szakasza sürgeti tőlünk, örvendetes módon, de kötelező erővel. A demokratikus nemzet ugyanis tömegesen beszélő nemzet, s így közszükséglet számára az, hogy az egyre nagyobb számban és egyre szélesebb körben megszólaló emberek megfelelő segítséget kapjanak ehhez a tevékenységükhöz.

A Nyelvtudományi Intézet épp ezért — mások áldozatvállalása árán — felszabadította már az 1970. évre Deme László munkaidejének egy részét a kézikönyv munkálatai érdekében. Lehetőséget biztosított Wacha Imrének is, hogy fontos és eléggé nehéz fejezetének anyaggyűjtésére és kidolgozására időt fordíthasson. Egy-egy rövidebb időszakra lehetővé tette technikai segéderő igénybevételét is a munkálat lebonyolításában. Sokszorosítási keretéből is kiszakított bizonyos összeget (ennek fontosságáról a későbbiekben lesz szó). — A magyar nyelvészeti munkabizottság tagjai vállalták a folyamatosan készülő részleteknek eléggé gyors ütemű áttekintését és megvitatását; a munkabizottság mint tudományos testület pedig annak ódiúmat, hogy az ideális megoldás helyett egyelőre a realisabbnak látszót támogatja; nem adva fel természetesen az alaposabb és részletesebb feldolgozás későbbi elkészíttetésének igényét sem.

E megfontolások és vállalások alapján született meg az a terv, amelynek alapján a munka jelenleg folyik. Ennek értelmében „A magyar kiejtés kézikönyvé”-nek előfutáraként egy terjedelmében és igényeiben némileg kisebbre méretezett, viszont realisan elkészíthető kiadványnak kell megszületnie, lehetőleg már 1972-re. Ez főleg abban különbözne az eddig tervezettől, hogy a szükséges további kutatásokat még nélkülözné. Azaz legjobb mai tudásunkat foglalná össze (ezt nagyobb betűs szedéssel), és problémalistát adna mai „nemtudásunkról” is (apróbb betűkkel). A szélesebb közönség számára föltétlenül hasznot jelentene már egy ilyen hézagosabb eligazítás is; a szakembereket meg részvizsgálatokra serkenthetné a jelenleg nyitva álló kérdések és kérdéscsoportok felsorolása. Így már ez a kiadvány betöltené a „vitaanyag” funkcióját; s akkor a részletesebb kézikönyv nemcsak az elvégzendő további kutatásoknak, hanem a közben beérkező hozzászólásoknak, bírálatoknak, kiegészítéseknek anyagával is gazdagabb és teljesebb lehetne; s továbbra is az 1976. vagy 1977. évre volna tervezhető.

A jelenlegi elgondolás szerint ez az „előkiadvány” körülbelül 25 íves volna; a vásárló választása szerint hanglemezzel, illetőleg magnetofonszalag-melléklettel. Fejezetbeosztása azonos az eddig tervezettel. A hangképzésről szóló részt Molnár József, a beszédstílusokkal foglalkozót (nagyobb monografikus kidolgozásának summázásával) Wacha Imre készíténé el. A többi fejezetet Deme László állítaná össze, vállalva az egész kiadvány s benne a morfématár megszerkesztésének munkáját is; ez utóbbiban a felsőoktatási tanszékek gyűjtötte anyagra meg az intézeti munkával végzett kiegészítésre támaszkodva. — A legnagyobb különbséget a korábbi tervekhez képest a morfématár jelentené. Ebből ugyanis hiányozna most a kétféle *e*-zésnek meg az *i*, *u*, *ü* időtartalmának problémaanyaga taxatív felsorolásban. Mindkét problémakör csak szabályok, illetőleg kérdésfeltevés formájában szerepelne; teljes anyagával nem. Ez a morfématár tehát csak azokat a tőszavakat, toldalékokat (és elég kis mennyiségben jelentkező morfémakomplexumokat: képzős és összetett szavakat) tartalmazná, amelyeknek kiejtési problémája egyedi, csak rá jellemző, általánosabb szabállyal meg nem fogható.

Persze a kollektivitás elvét még így sem szabad feladni. Ezért igen fontos az, hogy a magyar nyelvészeti munkabizottságba tömörült felsőoktatási tanszékek továbbra is vállalták a munkálat segítését. Folyamatosan áttekintik, s először (lehetőleg másokkal is kibővített) tanszéki értekezleteken, majd annak eredményeit magukkal hozva bizottsági szinten megvitatják az elkészülő fejezeteket. S a munkabizottság rajtuk kívül bevonja az oktatásügyi-szakfelügyeleti hálózatot, az arra felkészült tanítóképzőket és más érintett intézményeket és testületeket is (például a színészek, újságírók, írók szövetségeit, a beszédvizsgálattal foglalkozó társulatokat stb.). — A megvitatások ütemének gyorsítására a Nyelvtudományi Intézet sokszorosítani készül a kéziratrészeket, hogy az érintettek egyszerre kaphassák kézhez, s egymással párhuzamosan, egy időben tanulmányozhassák őket.

Ennek az elgondolásnak van egy erőssége és egy gyengéje. Erőssége: hogy legnagyobb részében egyetlen kutatóra épül, aki jobban tud számolni és gazdálkodni saját erejével és akaratával, mint egy közösségével. Gyengéje ugyanez; mert ha ennek az egyetlen kutatónak körülményeiben jelentősebb akadály vagy változás jelentkezik, az egész vállalkozás megállhat. Ám itt ez a próbálkozás majdnem csak a pusztta várakozással áll szemben; s csak nyerni lehet rajta, veszíteni szinte nincs is mit.

Már itt jó hozzátennünk mindezekhez: a kiadványnak példányszámban és árban is olyannak kell lennie, hogy széles körökbe eljuthasson. Kiejtési kultúránknak közvetlen érdeke, hogy első fecskéje minél többekre lehessen nevelő hatással; és további érdeke, hogy fejlesztéséhez minél többektől kapjunk ennek a kísérleti összefoglalásnak révén további segítséget.

DEME LÁSZLÓ

Legrégibb olasz jövevényszavaink nyelvi és történeti tanulságai

1. Az alább következőkben azt kívánom bizonyítani, hogy *szerecsen* és *számár* szavunk olasz eredetű, ami egyszersmind azt is jelenti, hogy e két szó olasz jövevényszavainknak alkalmasint legkorábbi elemeit képezi. A kérdés jelentősége természetesen már csak időrendi vonatkozásainál fogva is mind

nyelvtörténeti, mind művelődéstörténeti szempontból jóval túlmegy két jövevényszó egyszerű, szokványos etimológiai problematikáján, mivel a magyarságot ért olasz művelődési és ezzel együttjáróan nyelvi hatás eddig nem mindenben felfedett mozzanataira világíthat rá.

2. Hogy a jelzett szavak olasz eredetének etimológiai bizonyítására szükség van, azt az e szavak származására vonatkozó eddigi szakirodalom egészen vázlatos áttekintése, illetőleg a mi szempontunkból fontosabb elemeinek a kiemelése is megérteti.

A) Korábbi, ma már legföljebb tudománytörténeti érdekességű előzményeket nem számítva, *szerecsen* szavunk származtatásában a múlt század második fele óta a latin, szláv és olasz eredet lehetősége merült föl, igen gyakran egymással párhuzamosan, azonos szerzőknél is. A latinból való származtatásban a latin *saracenus*, *sarracenus* 'arab, mohamedán' előzményre hivatkoztak több-kevesebb meggyőződéssel (l. pl.: CzF.; KOVÁCS GYULA, LatÉl. 41, 54, 57; MELICH: MNy. V, 329; KNIEZSA, SzlJsz. 753; KARINTHY, OlJsz. 32). A szlávból való átvétel lehetőségét főként egyházi szláv nyelvmelékek *sracinz*, *sracíninž* szavaira, illetőleg ezek alapján kikövetkeztetett **sracínz* alakra építették (l. pl.: MIKLOSICH, SlEl. 55; SZARVAS: Nyr. XI, 459; MELICH: NyK. XXXIX, 25, MNy. V, 393; KNIEZSA, SzlJsz. 753; SzófSz.; KARINTHY, OlJsz. 32). Az olasz eredet hívei vagy lehetők tartói az olasz *saraceno*, *saracino* 'arab, mohamedán' szóban látták az előzményt (l. pl.: KÖRÖSI, OlEl. 35, Nyr. XXI, 414; KARL LAJOS: MNy. VI, 174; KOVÁCS MÁRTON: Nyr. XXXIX, 258; KARINTHY, OlJsz. 32; BÁRCZI, Bev.² 55, 67, Szók.² 118—9, MNyÉletr. 125.)

A probléma főként egy részletkérdés körül csúcsosodott ki, s ez a szókezdő magyar *sz* kérdése. Az olasz eredet ellen — a várt *s* helyett — ez a szókezdő magyar *sz* szolgált fő érvként (l. MELICH, KNIEZSA, KARINTHY: i. h.-ek, valamint SzófSz.), ami a vitát hosszú időn keresztül láthatólag a közvetlen szláv átvétel javára döntötte el. Ez ellen az újabb időkben egyetlen határozott ellenvélemény hangzott el, a BÁRCZIÉ, aki a SzófSz.-beli nézetével szemben azt vallotta, hogy a *szerecsen*-t „horvát közvetítésének is magyarázták, noha erre semmi kényszerítő ok nincs, a szó az olaszból közvetlenül is kifogástalanul levezethető” (Szók.² 118; a 119. lapon azonban a szót már csak az „esetleg idetartozó” olasz jövevényszók közt említi). BÁRCZI ugyan az olasz eredet melletti, fent idézett állásfoglalásához részletesebb megokolást nem adott, egy más helyen elejtett megjegyzéséből azonban arra lehet következtetni, hogy a szóban eredetibb magyar szókezdő *s*-et tesz föl (**serecsen*), melyből magyar hangtörténeti fejlődményként vezeti le a *szerecsen* alakot, egészen, illetőleg részben hasonlóan KÁRL LAJOS és KOVÁCS MÁRTON korábbi elgondolásaihoz (i. h.-ek), akik szintén magyar **serecsen*, illetőleg **serecen* változatból indultak ki. — Meg kell még jegyezni, hogy a szó részletesebb magyarázóinak a magyar palatalis hangrendűség is problémát okozott, s ezt egyik átadóként felvett nyelv alapján sem tudták kielégítően megokolni.

B) Ami *szamár* szavunk eredetét illeti, a vélemények szintén eléggé megoszolóknak, többször egyazon szerzőnél is többféle lehetőséget fölvetőknek mondhatók, s a kérdés itt sem jutott nyugvópontra. A szláv származtatás hívei a nyugatról és északról környező szláv nyelvek *somar*, *soumar* 'szamár' szavában látták a magyar szó kizárólagos vagy lehetséges előzményét (l. pl.: MIKLOSICH, SlEl. 54; SZARVAS: Nyr. XI, 458; MELICH, SzlJsz. I, 170; SzófSz.; KNIEZSA, SzlJsz. 747). Egy időben az olasz (velencei) *somaro*, *somar* 'szamár' közvetlen átvételének is voltak vallói (l. pl.: KÖRÖSI: Nyr. XIV, 68, OlEl.

35; ÁSBÓTH: AkNyÉrt. XX/3, 95). Fölmerült a németből való átvétel lehetősége is; vö. ófelnémet *soumari*, középfelnémet *soumære*, *soumâr* 'számár' (LUMTZER—MELICH, DOLw. 248). E nézetekhez mérten viszonylag újabban a bizánci görögből való származtatás gondolata került előtérbe, több-kevesebb kétséggel fűszerezve; vö. középgörög *σαμάριον*, ritkán *σαμάριον* 'málha, málhás állat', újgörög *σαμάρι* 'teher, tehernyereg' (l. pl.: MORAVCSIK: Melich-Eml. 271; KNEZSA, SzlJsz. 746; BÁRCZI, Szók.² 109). Közben GOMBOCZ (Klebensberg-Eml. 157) a szót tisztázatlan eredetűnek tartotta, KARINTHY (OlJsz. 44) pedig az olasz származtatást megokolás nélkül elvetette, más lehetőségre sem utalva.

A magyar szókezdő *sz* kérdése e nézetekben is többszörösen helyet kapott, elsősorban mint az olasz származtatást kizáró tényező. E tekintetben KNEZSA nyilatkozik talán a leghatározottabban: „az olaszból való származás ellen a magyar szókezdő *sz* tiltakozik.” (SzJsz. 747, de hasonlóan már korábban is: AECO. I, 209.) A vitában — mint a *szerecsen*-nél is — többször előkerültek még kronológiai és szóföldrajzi szempontok is.

3. Bocsássuk még előre a két szó legrégebb adatait is, melyek a származtatás szempontjából igen lényeges régi magyar művelődéstörténeti, kronológiai, nyelvföldrajzi, hangtani, jelentéstani stb. viszonyokra fényt vethetnek.

A) A *szerecsen* adataihoz már indulásként meg kell jegyeznünk, hogy a magyarországi vagy magyar vonatkozású oklevelek latin *saracenus*, *sarracenus* elnevezéseit magától értetődőleg nem számíthatjuk a magyar nyelvi *szerecsen* adataihoz (e latin formák jelölési körére egyébként később még visszatérünk). Ilyenformán a legkorábbi *szerecsen*-adatok, melyek kivétel nélkül mind tulajdonnéviek, a következők: 1138/1329: *Scerecin* szn. (MNY. XXXII, 132); 1165: *Scerecin* szn. (ÓMolv. 44); 1165 k.: *Zerechen* szn. (MonStrig. I, 118); 1215/1550: *Scerefun* szn. (VárReg. 176); 1222: *Zerechen* szn. (OkISz.); 1256: *Zerechyn* hn. (Hokm. VII, 49); 1264: *Scerechun* szn. (OkISz.); 1277: *Zerechin* szn. (OkISz.); 1293: *Zerechun* szn. (OkISz.); stb. Az első köznévi adat a BesztSjz.-ből való: „sorachenus: *zerechen* orzaga” (81.); a szó XV. századi szójegyzékeinkben és kódexeinkben is gyakori.

Ami az adatokban tükröződő hangalakot illeti, az tárgyunk szempontjából különösen a szókezdő hanggal kapcsolatban fontos. Határozottan mondhatjuk, hogy minden idézett korai adat föltétlenül *sz-szel*, és nem *s-sel* olvasandó; a DömAd.-ben a palatalisok előtti szókezdő *sc* betű mindig *sz* hangot, a szókezdő *s* betű pedig legtöbbször *s* hangot jelöl: *Scemet*, *Scegze* (i. h. 131), *Scegun* (132) stb.; *Sebudi* (131), *Símun* (132) stb. Ugyanez vonatkozik az 1165-i oklevélre: *Scecu* (i. h. 45), valamint a VárReg.-ra: *Sceculzaz* (208.), *Scepa* (209.), *Sceret* (360.) stb. Az első esetleges *s-ező* adat — amennyiben egyáltalán magyar nyelvi elem — sok tucatnyi biztosan *sz-ező* adat után — 1375-ből való, Sopronból: *Schereczeni* (l. MOLLAY: MNY. LIII, 270). De még később előforduló *s* betűs magyar adatokról is vajmi csekély valószínűséggel lehet föltenni az *s* hangú ejtést; pl. a BesztSjz.-ben is van — a *z* kezdetű írásmód mellett — *s* betűs változat: *serechen* (84.); de vö. ugyanott: *serdek* 'szerdek' (1012.), *sek* 'szék' (1233.), *alut sen* 'aludt szén' (1285.) stb. — A származtatás szempontjából jelentősége lehet még az utolsó szótag kezdő mássalhangzójának. A *ch* mellett itt-ott feltűnő *c-s* és *f-es* jelölések *cs-s* olvasata azonban nem nagyon lehet vitás: vö. DömAd.: *Kracín* (i. h. 131), *Cracín* (205) ~ *Crachín* (133), továbbá *Cepel* 'Csepel' (203), *Cepudi* 'Csepüdi' (132), *Cibe* 'Csibe' (132) stb.; VárReg.: *Bulfu* (95.) ~ *Bulchu* (358.), *Karafun* (41.) ~ *Crachun* (365.), *Sypeu*

'Csípő' (323) stb. — Minden bizonnyal mondhatjuk tehát, hogy *szerecsen* szavunk már az ómagyarban is *sz-szel* és *cs-vel* hangzott: a *szerecsin* ~ *szerecsün* (~ *szerecsön*) ~ *szerecsën* ejtémódok váltogatták egymást. Ha volt is talán magyar *serecen* ejtészváltozat, azzal legföljebb a szó későbbi élettörténetében lehet számolni.

A korai személynévi és a jóval szórványosabb helynévi adatokból természetesen egészen pontos jelentést elvonni nem lehet. Mivel azonban a XIV—XVI. századi köznévi előfordulások tucatjai mindig az arabokat jelölik e néven, ide értve az *Aethiops* népvétet is, aligha van okunk a magyar szó kbrábbi 'arab' jelentésében kételkedni. E jelentésbe persze a 'mohamedán' fogalma is benne foglaltatik, de ez is elsősorban az arabokra konkretizálva; legalábbis nincs olyan magyar köznévi adatunk, amely nem arab mohamedánokra, tehát például törökökre, tatárookra, perzsákra stb. volna vonatkozható. (Hogy a *szerecsen* megnevezést a XII—XIII. századi Magyarországon közelebről kik viselhették, illetőleg az ekkori személynévek kikre vonatkozhattak, arra később, más összefüggésben még visszatérek.) A XVI—XVII. században kezdett a szó a magyarban melléknévi, 'sötétbarna, fekete' jelentést is fölvenni; vö. pl.: „A fekete festéknek eze a gradicsi vannac: sötét, barna, *szerecsen* szabású” (Com: Jan. 63: NySz.); „Ezek előtt mégyen vitéz Amirassen, maga is fekete, lova is *szerechen*” (Zrinyi I, 22: NySz.). A XVIII. században ment át a négerek jelölésére is; az idevonatkozó első biztos adat: 1780: „*Szeretseneknek* nevezem mind azokat, a kiket más nemzetek *Negereknek* . . . hívják” (M. Hirmondó 77: NSz.).

Bár a *szerecsen* „terminus ante quem”-jére az adatok nem nyújthatnak konkrét fogódzót, annyi nagy valószínűséggel mondható, hogy a XII. század negyedik évtizedében köznévként is ismert lehetett a magyarban vagy legalábbis a magyarul beszélők egyes csoportjainál, hiszen az ekkori személynévi használat ennek közvetlen adaptációja, vetülete lehet. — A szóhoz kapcsolódó XII—XIV. századi személynévi és helynévi adatok — melyeknek jelentékeny része lokalizálható — nagyobb részben Magyarország nyugati, kisebb részben déli részéről valók; a ritka kivételek között viszonylag korai csupán a VárReg. adata. E tény nyelvföldrajzi jelentőségét nem szabad eltúlozni, de persze figyelmen kívül hagyni sem: mindenesetre némi fogódzót nyújthat a szó magyarba kerülése földrajzi irányának megállapításához.

B) A *samar* legkorábbi adataihoz meg kell jegyezni, hogy a szó első adatként számbavett (l. pl. SzófSz.), 1082-re datált *Scamard* hn. (Hokm. IV, 6) törlendő, illetőleg csak jóval későbbre datálható, mivel a kérdéses oklevelet a XIII. században hamisították (l. SZENTPÉTERY, KritJegyz. I, 9). Ilyenformán a XII—XIII. században mind tulajdonnévi adatok időrendje: 1138/1329: *Zamar* szn., *Samar* szn. (MNy. XXXII, 132, 205); 1171: *Zamard* hn. (ÓMOlv. 47), 1193: ? *Zamor* hn. (ÓMOlv. 57); 1208: *Samar* hn. (FEKETE NAGY, Trencsén m. 210); 1211: *Somardy* hn., *Somard* hn. (Oklsz.); 1229: *Zamard* hn. (Oklsz.); 1231: *Zamard* hn. (Hokm. I, 10); 1233: *Samard* hn. (Oklsz.); 1237: *Zamard* hn. (ÁÚO. VII, 42), *Zomargumulche* hn. (MNy. 10: 426); 1240 k.: *Samard* hn. (Oklsz.); 1241: *Zamar* hn. (Hokm. VI, 39); 1265: *Zamar* hn. (ÁÚO. VIII, 122); *Zamarvth* hn. (Oklsz.); 1274: *Zamarfolua* hn. (ÁÚO. IX, 106); 1292: *Zamarwar* hn. (Oklsz.); 1295: *Zamard* hn. (Oklsz.); 1296: *Zamarus* hn. (CSÁNKI III, 449); stb. Köznévként először a XIV. század közepe tájáról fordul elő: LeuvGl.: „*scumartiuii*”, majd a század végéről: BesztSzj. 966.: *zomar*, 967.: „vad *zamar*”.

Ami a kritikus magyar szókezdő hangot illeti, az adatok nem hagynak kétséget afelől, hogy az a legkorábbi időktől kezdődően általában *sz*. Így olvasandók, illetőleg olvashatók az *s* betűvel írtak is; vö.: DömAd.: *Sourad* (MNY. XXXII, 131), *Sobolci*, *Soth[ma]rdi* (132) stb.; 1211: *Sombot* (ÓMOLv. 75, 76), sőt palatalisok előtt is: *Sentus* (ÓMOLv. 75) ~ *Zentus* (76), *Sephal* (76) stb. Természetesen nem lehet kizárni teljes bizonyossággal az *s*-es olvasatot sem, hiszen főként velarisok előtt az *s* betű ilyen hangértéke már a DömAd.-ben sem ritka: *Soulum* (MNY. XXXII, 130), *Sagu* (131), *Surandi* (132) stb. Valószínűsíteni azonban a szó magyar *s*-es kiejtését ennek ellenére sem lehet, hiszen a későbbi adatok, a későbbi kiejtésformák (nyelvjárási változatok stb.) ennek semmi nyomát nem mutatják. A Bagonyai Ráolvasásokban előjövő *s*-es írás-változatok (*samar* hatan, *samara*) is nyilvánvalóan *sz*-szel olvasandók; vö. ugyanitt: *sen*th, *serethew*, *Semdege*, *soth* 'szót' stb. — Az adatok, illetőleg a róluk mondottak alapján szinte teljesen bizonyos, hogy *szamár* szavunk az ómagyarban *szamár* ~ *szomár*, esetleg *szumár* kiejtésű volt, s egy ómagyar *samár* ~ *somár* kiejtési mód csak nagyon kicsiny eséllyel eshet latba.

A szó magyar jelentésbeli vonatkozásai egyszerűbbek a *szerecsen*-énél. A régi tulajdonnévi adatok mögött nyilván minden esetben az 'asinus' jelentésű állatnév áll, legföljebb a személyneveknek egy részénél gondolhatunk elvontabb tulajdonságot kifejező árnyalatokra, esetleg a 'buta, ostoba' fogalom jelenlétére. A *szamár* butaságáról vallott hiedelem ugyanis — bár valójában nincs objektív alapja — igen régi keletű. A főnévi jelzői használatból elvonódott melléknévi jelentés azonban köznévi szinten minden kétséget kizáróan csak a XVI. század óta igazolható a magyarban (l. NySz.).

A *szamár*-ra vonatkozó ómagyar adatok kronológiájáról és nyelvföldrajzáról szinte szakasztott ugyanazt lehet mondani, mint amit a *szerecsen*-nél taglaltunk. Az azonos idejű első előfordulás óta a tulajdonnévi adatok itt is fokozatosan szaporodnak, s a biztosan vagy valószínűséggel lokalizálható korai névadatok mind a Dunától nyugatra eső területekre utalnak.

4. Az adatok és a belőlük levont következtetések alapján most már könnyebb lesz arról beszélni, hogy a tárgyalt szavainkkal kapcsolatosan az olaszon kívül felmerült másféle eredeztetések mért nem állhatják meg a helyüket.

A) A magyar *szerecsen* nem jöhetett közvetlenül a latinból; ez esetben ugyanis nyelvünkben korai **saracénos*, esetleg *saracén* formát várhatnánk. Ilyennek azonban egyrészt a legcsekélyebb nyoma sincs, másrészt belőle a *szerecsin* ~ *szerecsen* változatot bajos is volna magyarázni. Hiszen a hangrendi átcsapásnak semmi okát sem tudnók adni, a különféle képzéscserék, disszimilációk feltevéséhez szükséges korai átmeneti alakokból (**saracén*, **serecen* stb.) — a szóra vonatkozó sok adat ellenére — megint csak egyet sem tudunk valószínűsíteni. E súlyos nehézségek mellett már szinte eltölpül az, hogy — mint látni fogjuk — a latin *saracenus* ~ *sarracenus* jelölési köre a középkorban jóval tágabb volt a magyar *szerecsen*-énél.

Nem áll sokkal erősebb lábón a szónak szláv nyelvekből való magyarázata sem. Itt ugyanis — mint már MELICH rámutatott (MNY. V, 393) — a legjobb esetben is ómagyar **szaracsony* vagy **szarácson* alakot várhatnánk, melyek azonban megint csak nincsenek. És különben is, miért, hogyan váltak volna ezek palatalis hangrendűekké? De van itt még más nehézség is, melyet részben KNIEZSA (SzlJsz. 754), részben a SzófSz. is jelez: a szláv *sračini* maga is oly kései alak, amely a magyar szó szempontjából aligha jöhet figyelembe, a **sračino* pedig csupán feltevés. E nehézségek nagy részét természetesen az sem

oldja fel, ha KNEIEZSA-val (i. h.) szláv *c* hang (*sraciniŋz*, *sraciniŋz*) magyar *cs-s* helyettesítését tennék föl.

B) A *szamár*-nak a nyugati és északi szláv nyelvekből való átvételét már az állattörténet, illetőleg állatföldrajz is kizárja: e jellegzetesen mediterrán állatot a magyarság nyilvánvalóan nem cseh, szlovák, kárpátukrán stb. kultúrhatásra ismerte meg. A komolyabban amúgy sem számításba vehető német eredeztetés e szempontból természetesen szintén valószínűtlen. Szorosan ide kapcsolódnak a szótörténeti és szóföldrajzi vonatkozások is: már ÁSBÓTH (i. h.) nagyon határozottan és meggyőzően rámutatott arra, hogy mindazokban a szláv nyelvekben, melyekben a szónak 'szamár' a jelentése, éppen a magyarból történt az átvétel és nem fordítva. Az ófelnevet és cseh eredeztetés továbbá még hangtani oldalról is kizárható, hiszen ez esetekben nyelvünkben első szótagi *ó-t* találnánk (l. KNEIEZSA i. m. 747 is). — Az állatföldrajz, illetőleg állattörténet szempontjából a magyarba közvetítés terén kulcshelyzetben levő déli szláv nyelvekben a *szamár*nak más elnevezései vannak: bolgár *mazápe*; szerb-horváth *màgare*, *màgarac*, *osao*; szlovén *osel*. Ezek közül a *magare* típus végső soron feltehetően görög eredetű balkáni vándorszó; vö. még albán *magár*, román *màgar* 'szamár' stb. (BERNEKER, SLEtWb. II, 2), az *osel* típus német jövevényszó. E nyelvek felől tehát 'szamár' jelentésű szót nem vettünk át. Igaz, hogy a szlovénból a *somár* 'teherhordó állat' jelentésében is ismeretes, de csak XIX. század végi adatban; továbbá a *vendben* van a szónak 'szamár' jelentése is. Az előbbiről azonban teljesen jogos KNEIEZSÁNAK a magyarba kerülés szempontjából elhárító véleménye: „csak egy forrásban fordul elő, az sem bizonyos, hogy élő szó-e” (i. m. 747), az utóbbi meg nyilván a magyarból való átvétel. Egyébként e szó a minket érdeklő nyelvekben más jelentésekben él: szerb egyházi szláv *samarž* 'teher'; bolgár *samár* 'fanyereg'; szerb-horvát *sámár* 'teher, tehernyereg' (KNEIEZSA uo.). Olyan feltevéseket, hogy a szerb-horvátban lehetett a szónak 'szamár' jelentése, vagy hogy a magyarba 'teher'-féle jelentésben jöhetett át a szó, s nálunk történt jelentésváltozás, legföljebb hittel lehetne támogatni, tényekkel nem.

Az a lehetőség, hogy *szamár* szavunk közvetlenül a görögből származik, több oldalról is ellentmondásokba ütközik. Hogy a középgörög *σαμαριον* (*σαμαριον*) 'málha' és esetleges 'málhás állat' jelentése alapján Konsztantinosz *σαμαρια* többese a *szamarak* megjelölésére szolgálhatott (vö. MORAVCSIK: Melich-Eml. 272), nem több hipotézisnél. De e szó természetesen alaki okokból sem lehet a magyar szó előzménye. Jobban lehetne az az újgörög *σαμαρι*, viszont ennek csak 'tehernyereg' jelentése van: az újgörögben a *szamár* neve *γαϊδαρος*, *γαϊδορι* (MORAVCSIK uo.). Hogy 'szamár' jelentésben *σαμαρι* típusú görög szó nem sugárzott észak felé, azt a déli szláv nyelvek előbb említett helyzete is világosan bizonyítja. A magyar szó görög származását illetően tehát igen is megokolt, sőt nagyobb nyomatékkal is megerősíthető BÁRCZI kétke-dése: „itt is fönnáll a jelentések nagy különbsége, melyet aligha lehet áthidalni, továbbá az a kérdés, milyen régi a *σάμαρι* alak” (Szók.² 19).

5. E zsákutcákkal élesen szemben áll kérdéses szavaink olasz származtatásának problematikája, mivel annak minden vonatkozása pozitív jellegű. Nézzük előbb a kérdésnek a szigorúan nyelvészeti oldalát, abban is mindenekelőtt a két szó „előtörténetét”, valamint a rájuk vonatkozó olasz nyelvi-nyelvjárási anyagot.

A) A tárgyalt népnév végső fokon arab eredetű; vö. arab *šarqiyīn*, mely a *šarq* 'kelet', illetőleg *šarqī* 'keleti' származéka. Az araboktól a bizánci

görög (gör. *Σαρακηνοσ*), majd a közélatin (lat. *saracenus*, *sarracenus*) közvetítette tovább. A latinból részben átöröklés, részben kölcsönzés révén elsősorban a mediterrán vidékek nyelveiben vált ismertté: olasz *saraceno*, *saracino*; óprovanszál *sarrasing*; ófrancia *sarrazineis*, *sarrazzinois*, *sarrazin*, francia *sarrasin* (R. *sarrasine*), *sarresin*, *sarasin*; spanyol *saraceno*, *sarraceno*; portugál *sarraceno* (R. *sarrazzino*); stb. Természetesen bekerült távolabbi nyelvekbe is: angol *saracen*, német *Sarazene* stb. A görög forrásokban az i. sz. III. század óta előforduló népnév jelentése életútján fokozatosan bővült. Eredetileg a Sinai-félsziget, illetőleg az Aqabai-öböl vidékén élt nomád arab törzsekre vonatkozott, majd átterjedt egyrészt az Arab-félszigeti, szíriai stb., másrészt az észak-afrikai arabok megnevezésére is. A középkor latin és újlatin nyelvű történeti, földrajzi, szépirodalmi stb. szerzői elsődlegesen a levantei arabokat, illetőleg az Észak-Afrikát, majd Dél-Európa egyes részeit előzőnlő muzulmán népeket emlegették e néven. A mohamedánság révén a szó jelentésköre később még a törökségre is kiterjedt. (Az idevonatkozó szakirodalmat l. pl.: BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt.; WARTBURG, FrEtWb.; COROMINAS, DicEtCast.; MACHADO, DicEtPort.; OxfEngDict.; GrBroekh.; stb.).

A népnév Dél-Itáliára vonatkozó forrásokból már a IX. század eleje óta adathozható, olasz nyelvi szövegekből pedig a XII. század óta mutatható ki. A szó jelzőként átment a hajdina, tatárka megnevezésére: *grano seraceno*, *gran saraceno* (tkp. 'szerecsen-gabona'); ez az írásbeliségben a XVI. század óta mutatható ki, de már a XV. század első fele óta nyilvánvalóan használt kifejezés volt. Bár a szó népnévként is máig él, főként növénynevi használatának köszönhető, hogy a magyarba kerülés szempontjából nagyfontosságú olasz nyelvjárási változatai szép számmal ismeretesek. Kifejlődött az olaszban a szónak 'sötét, fekete' jelentése is, ami többek között a *saracinare* 'feketébe borít, gyászfátyollal letakar' igei származékban is tükröződik. (Mindezekre l.: BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt.; OLIVIERI, DizEtIt.; DEVOTO, DizEt.; stb.; a *gran saraceno* magyar vonatkozásairól l. FOGARASI MIKLÓS: MNy. XLV, 305).

Az észak-olasz nyelvjárási változatok egy részében az első két szótag magánhangzója velaris: trieszti, friuli *sarasin* (PINGUENTINI, DizTriest.; PIRONA, VocFriul.; SCALA, VocFriul.); giuliai *sarafin*, *sarazin* (ROSAMANI, VocGiul.); bolognai *sarafen* (UNGARELLI, VocBol.); stb. Szép számmal vannak azonban második szótagban palatalis magánhangzót mutató változatok: vicenzai *saresin* (PAJELLO, DizVice.); trieszti *saresin*, *sarisin* (KOSOVITZ, DizTriest.); friuli, velencei *sarefin* (l. ROSAMANI, VocGiul.); velencei *šarežin* (JABERG—JUD olasz nyelvátlasza VII, 1467, 375. kutatópont) stb. Toszkán területen első szótagban palatalis, második szótagban velaris alak is él: *seracino* (BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt.). Végül, de nem utolsósorban megvannak a szó tiszta palatalis hangrendű változatai is: velencei *serefin* (l. ROSAMANI, VocGiul.), *serešinár* (OLIVIERI, DizEtIt.); friuli *šerezin* (JABERG—JUD i. m. VII, 1467, 357. kutatópont); isztriai *šerezin* (uo. 397. kutatópont); stb. A közölt adatok többsége a hajdinára vonatkozik; PINGUENTINI triesti közlésében a 'hajdina' jelentésen kívül van a szónak 'sötét, fekete' jelentése is (pl. *cavalo sarasin* 'sötét színű ló'), UNGARELLI bolognai közlésében pedig 'szinesedni, sötétedni kezdő szőlőfűrt' jelentése is. A nyelvátlasz-adatok a „La saggina” címszó alatt szerepelnek, tehát a seprűcirok elnevezéseiben fordulnak elő.

B) Tárgyalt állatnevünk végső fokon egy 'nyereg, málhanyereg, rakomány stb.' jelentésű alapszóra megy vissza: görög *σάγμα*, latin *sagma*, *sauma*, olasz *soma*, spanyol *soma* stb. (e névszó maga is igei fő továbbképzése; vö. pl.

görög *σάπρω* 'felpakol, felszerel, ellát'); l. még pl. német R. *Saum* 'teher, málha', *Saumtier* 'málhás állat'. A névszói alap további származéka az a szóelem, amely hangtestében a magyar *szamár*-nak közelebből is megfelelője; a már idézett görög *σαμάριον, σαμάριον* 'málha, málhás állat', újgörög *σαμάρι* 'tehernyereg' szavakon kívül vö. erre: latin *sagmarius, saumarius* 'teherhordó állat', olasz *somiere, somiero* 'teherhordó állat', *somaro* 'szamár', R. *somaio* 'szamár'; a franciában ugyanez a szó 'matrac, sezlón stb.' jelentést kapott: *sommier*, R. *sumier, sumer*. A szó egyébként 'szamár' jelentésében Itáliából mint központból számos más nyelv felé is szétterjedt; pl. Közép-Európa irányába: ófelnémet *soumari*, cseh *soumar* stb.; de eljutott a baszkba (*zamari* 'ló') éppen úgy, mint a berberbe (*agmar* 'ló, öszvér'). (L. mindezekre pl.: BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt.; OLIVIERI, DizEtIt.; DEVOTO, DizEt.; l. még MORAVCSIK: Melich-Eml. 271—3.)

A minket legközelebből érdeklő olasz nyelvjárasi adatok végett nem is kell az olasz tájszótárak vallomásához folyamodnunk, hiszen JABERG—JUD nyelvatlászában a szó teljes olasz anyagát megtaláljuk. A VI. kötet 1066. sz. térképe (*somaro* 'asino') a szónak az olasz nyelvterület számos vidékén való elterjedését jelzi; ezek közül számunkra a legfontosabb az a hatalmas terület, amely az észak-olasz nyelvjárások délkeleti, valamint a közép-olasz nyelvjárások északkeleti részlegében, tehát földrajzilag a Velence környékétől, illetőleg a Pótól délre eső szélesen és hosszan elnyúló Adria-melléki sávban a 'szamár' fogalomra szinte kizárólagosnak mutatja a szó jelenlétét. Az itteni, igen változatos fonetikai felépítettségű alakok közül néhány: *šomār, šomār, šomāru, šomāro, šomāru, šomāra, sumār, šumār, šumār, šumār* stb.

7. A következőkben azokról a hangtörténeti problémákról kell szólni, melyek a fentebb közölt olasz szavak és magyar megfelelőik viszonyában különös fontossággal bírnak. A bemutatott szakirodalmi előzmények alapján világos, hogy itt mindenekelőtt a szókezdő hang kérdése merül föl és vár megvilágításra, hiszen mind a *szerecsen*, mind a *szamár* eredetének magyarázóit főként e téma tántorította el az olasztól, és hajtotta más lehetőségek keresése felé, noha legalább annyit mindnyájan tudtak, hogy e szavak megvannak az olaszban is.

A vulgáris latin szókezdő (valamint természetesen szóbelseji) *s* olasz nyelvi folytatásai, illetőleg megfelelői meglehetősen változatos fonetikai arculatot öltöttek. A végbement változások eredményei a fonetikai helyzettől függttek, közelebből az *s*-re következő hang minősége szerint variálódtak. Az egyes változás-típusok persze időben és területileg meglehetősen nagy szóródásúak voltak, s igen változatos nyelvi-nyelvjárasi helyzetet eredményeztek. A változásoknak még hozzávetőlegesen is csak a jóval kisebbik része kronológizálható; például tudjuk, hogy a hangképzésnek az *š* felé való eltolódása és eljutása igen régi, a középkorba visszanyúló jelenség. Nagyobbik részükben, főként a fonetikailag finomabb, fonológiailag nem differens jellegű jelenségeknél azonban a helyesírás sematizmusa, illetőleg megszilárdulása a kronológiai fogódzókat legtöbbszörire elmosta. A változások ideiglenes végeredménye persze minden típusban pontosan ismert, hiszen a mai olasz nyelvjárasi helyzet világosan tükrözi. A magyar szempontból különösen érdekes keleti észak-olasz és északkeleti közép-olasz nyelvjárasi típusokban az *s* és *š* közti sokféle átmenetnek, a palatalizált ejtésmódoknak, a cacuminalis változatoknak stb. rendkívül széles skálája bontakozott ki, mégpedig területileg meglehetősen sűrűn tagoltan; pl. olyan viszonylag „szűkebb” nyelvjárasi részlegben, mint a velencei dia-

lektus is, többféleképpen variálódóan. (E kérdésekre l. pl.: G. ROHLFS, *Historische Grammatik der italienischen Sprache*. I. Bern, 1949. 280 kk., 313 kk. stb.; C. TAGLIAVINI, *Introduzione alla glottologia II*. Bologna, [1963.] 86 kk.; G. BONFANTE—M. L. PORZIO GERNIA, *Cenni di fonetica e di fonemàtica*. Torino, [1964.] 24; stb.; — a nyelvjárási helyzetre l. a JABERG—JUD-féle nagy olasz nyelvatlasz megfelelő térképlapjainak sokaságát, pl. *sordo I*, 190, *serva VIII*, 1593 stb.)

A mondottakból a magyar összefüggéseket tekintve legalábbis két tanulság levonható. Az egyik az, hogy a szókezdő olasz *s*-variációknak a jellege olyan volt, amely a magyar fül számára, a magyar hangrendszert tekintetbe véve az *sz*-es és az *s*-es átvételt, illetőleg hanghelyettesítést hosszú századokon keresztül egyaránt lehetővé tette. A magyar megoldás függött ugyan az átadó olasz nyelvjárási részleg jellegétől, de a jelzett nagymértékű változatosság gyakran szinte ugyanazokról a területekről is variálódási lehetőséget nyújtott, úgynevezett kettős nyelvjárási átvételek érvényesülését engedte meg (e problémákra már más olasz eredetű szavaink vonatkozásában is rámutattam: *FilK. XIV*, 480 kk.). — A másik tanulság az, hogy az olasz ejtésvariációk kibontakozása — mint általában is lenni szokott — hosszan tartó, szinte máig zajló nyelvi folyamat lévén, időben visszafelé haladva a magyar *sz*-es átvételek lehetősége az *s*-esek mellett, nem szűkül, hanem ellenkezőleg inkább bővül; e folyamatba természetesen nem számítva most bele a viszonylag új, irodalmi nyelvi olasz átvételeket, valamint a német közvetítéseket, amelyekben az *sz*-es ejtés más okokból dominál (*szaltó*, *szóló*, *osztriga* stb.).

Ha az olasz hangtörténet mindezt így vallja, akkor azt lehet várnunk, hogy e tény nyelvünk régebbi olasz jövevényszavaiban a hangtani, illetőleg a helyesírási variációkat tekintve nyomokat is hagyott. Mert ha a magyarban a szókezdő *sz* és *s* váltakozása kimutatható, akkor a fenti tételek erről az oldalról is megerősítést nyernek, ellenkező esetben viszont — legalábbis a mi jövevényszavaink tükrében — nem realizálódóknak tekinthetők. A megerősítő példákat azonban nem kell soká keresgelnünk.

Olasz jövevényszavaink későbbi, de még korántsem legújabb rétegeiben számos olyan szót találunk, amelynek *sz*-es változata is volt. E jelenséget leg-tömegesebb régi adatban *strucc* szavunk produkálja: 1529—1531: *yztrucz* (*ÉrsK.* 263), 1526—1541: *uzturuch* (*KazK.* 103), 1559: „*uszturucz* tolat” (*OkI Sz.*), 1565: *uzturuch* (*Mel: Jób. 72: NySz.*), 1585: „*Ztrucz* madar” (*CAL.* 1012); 1604: „*Sztrucz* madar” (*MA.* 1.); stb. Az már nyelvünk belső fejlődésének tematikájába tartozik, hogy az alakváltozatok küzdelméből végül is a szintén régi gyökerű *strucc* forma jutott uralomra. Ugyanilyen jelenség mehetett végbe az *egres*-ben és a *maskará*-ban is; mindkettőnek éppen legkorábbi adatai *sz*-ezők: 1395 k.: *egrez* (*BesztSzj.* 808.); 1585: *mazkara* (*CAL.* 662, kétszer is), sőt az utóbbiban az *sz* később is ismételen fölbukkan: 1657: „*maszkara* névnek” (*Nyr. LXXIII*, 81), 1786: *maszkara* (*M. Hirmondok* 142: *NSz.*) stb. (A *maskará*-ról l. részletesebben *FilK. XIV*, 491—2). — Efféle jellegű más szavainkban viszont az *sz*-es változat uralkodott el. A *paszomány*-ban például az adatok szerint korábban meglehetősen váltakozhatott az ejtés mód (valószínűen *s*-ező kiejtésű alakjait l. az *OkI Sz.*-ban), de az *sz*-ező forma régi gyökereit az irodalmi nyelv mellett a nyelvjárások is széles skálában mutatják (l. *MTsz.*, *ÚMTsz.*), természetesen nyelvtörténeti adatok mellett: l. pl. 1771: „üst *Paszománytos*”, 1779: *paszományos* (*MNy. LX*, 372) stb. A *szardella* nemcsak hogy *sz*-ező

alakban tűnik föl: 1600 k.: *Szardella* (Radv: Szak. 155: NySz.), hanem ilyen ejtémódját később is megtartotta: 1770: *Szardelat* (MNY. LX, 490) stb. — E szavak *sz-es* formái vagy biztosan, vagy nagy valószínűséggel közvetlenül az olaszból valók. Még a más nyelvi (német) közvetítés szempontjából leginkább számításba vehető *szardella* esetében sincs semmi nyomósabb okunk az olaszból való átkerülésben kételkedni. Az pedig, hogy e szavak akár egy részének is az *sz-es* kiejtését olasz irodalmi nyelvi alakok újabb átvételei produkálták volna, a nyelvtörténeti adatok és problematika ismeretében teljességgel kizárható. Sőt e viszonylatban még az sem egészen bizonyos, hogy az *osztriga* típusú szavak *sz-ezése* — mint eddig gondolták — föltétlenül másodlagos a magyarban, azaz csupán újabb, megismételt olasz átvétel eredménye.

Látható tehát, hogy sem olasz, sem magyar nyelvi szempontból nincs elegendő alapja valami olyan dogma föllállításának, mely szerint az olaszból csak *s-ező* szavakat vehettünk és vettünk át, illetőleg hogy a magyar nyelvi *sz* ilyen viszonylatban kizáró tényező. Ez a vélemény nem egyéb, mint egyike azon nyelvészeti babonáknak, melyeket a kutatók kézzől kézre adnak, illetőleg alaposabb vizsgálat nélkül elhisznek. A mi mostani tárgyunk körében a rég hurcolt és számos téves következtetést magával hozó vélekedést már KARINTHY revideálhatta volna, ha olasz jövevényszavaink kérdését tüzetesebben taglalja. Ő azonban alig ment tovább az addigi vélemények egybefoglalásánál, ami nem is elsősorban saját hibája, hanem a körülményeké, amelyek a szükséges források, szakirodalom stb. felhasználását nem tették számára lehetővé.

A mondottak értelmében semmi különös nincs abban, hogy *szerecsen* és *szamár* szavaink *sz-es* szókezdettel jöttek át az olaszból, és így is gyökeresedtek meg a magyarban. Sőt, ez a körülmény az átvételeknek — konkrét magyar adatokkal is bőven igazolható — igen korai voltával még bizonyos mértékben külön is összhangban van. Természetesen elvileg nem zárható ki, hogy e szavaknak a későbbiekben — mint ahogy számos más olasz jövevényszavunkban is tapasztalhatjuk — az *sz-ező* mellett *s-ező* változata is bekerülhetett volna nyelvünkbe; a korai magyar *sz-ező* ejtés megszilárdulása, általánosulása azonban ezt a lehetőséget már nemigen engedte realizálódni. Ennek ellenére is — elsősorban a *szerecsen* esetében — *s-ező* változat későbbi beszűremkedése egy-két adat alapján éppen elképzelhető; ez az esetleg átkerült ejtészvariáns azonban a szó korábban megszilárdult, elterjedt formájának már nem tudott érdemleges versenytársa lenni.

Egy rövidebb hangtani természetű megjegyzést a *szerecsen* *cs* hangja is megkíván. Hogy a szó mai olasz nyelvjárási megfelelőiben igen gyakran *z* és *ž*-féle realizációkat találunk, az a magyar *cs-s* átvétel lehetőségének, illetőleg tényének nem mond ellent. A latin *k*, *c*-nek *e* és *i* előtti palatalizációs, affrikációs stb. fejlődményei folytán az olasz, közelebről észak-olasz nyelvjárásokban a *č*, *ć*, *š*, *š*, *ž*, *ž*, *c*, *č*, *z*, *ž* stb. változatok egész sora keletkezett, nagyon különböző kronológiai vetületekkel; ezek az Adria menti nyelvi típusokban is széles variációs skálán jelentkeznek (l. pl. JABERG—JUD i. m. IV, 737. térkép: *vicino*, VI, 1126. térkép: *pulcino* stb.). E variációk közül több nyelvünk olasz jövevényszavaiban is nyomot hagyott; például a latin *decima*-nak megfelelő olasz *dežima* és *dezima* jelentkezik a magyar *dézsma* ~ *dézma* kettősségben, melynek magyarázataiban másféle lehetőségek után nézni szintén felesleges (vö. TESZ. is). — A *szerecsen* esetében természetesen *č-s* variáció átvétele is lehetséges; az északkeleti olasz nyelvjárások hangtani fejlődményeinek ismeretében azon-

ban némileg valószínűbben számolhatunk prepalatalis affrikátás alak (*serecin*) átvételével, melynek a magyarban akár *cs*-s, akár *ty*-s kiejtés megfelelő lehet. (E kérdésekre vö. még: G. ROHLFS i. m. I, 255 kk.; C. TAGLIAVINI i. m. II, 74; stb.) Igen valószínű egyébként, hogy *szerecsen* szavunk ugyanazon olasz nyelvi típusból való, mint a későbbi, de még szintén középkori átvételű olasz jövevényszavunk, a *bakacsin* 'gyászfátyol'; sőt e tekintetben bizonyos érintkezések a *narancs* és a R. *lácsa* (> *lándzsa*) olasz nyelvjárási típusbeli előzményeivel is feltehetőek.

Igen fontos hangtani momentum, hogy *szerecsen* szavunk olasz nyelvi megfelelői közt a részben vagy teljesen palatalis hangrendűeket bőven lehet adatolni. E viszonylag nagy területre kiterjedő változatok a hangrend tekintetében nyilvánvalóan a magyar alak közvetlen előzményei, s egyúttal szavunk olasz eredetének számottevő bizonyítékai, hiszen itt konkrét tanúságát találjuk annak a szükségszerű előzménynek, melyet más nyelvben még feltenni sem nagyon tudunk.

Olyan eddig is ismert dolgokról, mint az olasz szóvégi magánhangzók hiánya, itt részletesebben szólni fölösleges volna.

A szavaink történetébe vágó hangtani problematika summázásaként azt mondhatom, hogy e szavakat az Észak-Adria menti olasz nyelvjárási típusokból *szerecsin* ~ *szerecsin*, illetőleg *szomár* (esetleg részben *szumár*) formákban vettük át. A régi magyar adatok, illetőleg a magyar hangtörténet ismert tényei ezzel teljes összhangban állnak.

8. A szóátvételek tekintetében a legvilágosabban kirajzolódó nyelvészeti problematika sem nélkülözheti a történeti-művelődéstörténeti háttér felfedésének, illetőleg az ez oldalról való bizonyításnak a szükségességét. Különösen áll ez olyan típusú szavakra, mint a most tárgyaltak, melyekben a történeti mozzanatok tisztázása egyenesen elengedhetetlen.

Két olyan jelentéstartalmú szónak, mint a *szerecsen* és a *szamár*, a kapcsolatos történeti-művelődéstörténeti mozzanatokban látszólag vajmi kevés köze lehet egymáshoz. Pedig nem egészen így áll a dolog: e két szó nyelvünkbe kerülésének körülményei bizonyos mértékben egyazon gyökerűek és síkúak, egyazon művelődéstörténeti folyamat velejárói, s az azonos nyelvi eredet mindennek nem csupán bizonyítéka, hanem következménye is.

A) Nyilvánvaló, hogy *szerecsen* szavunk átvételének történeti problematikája nem választható el a magyarországi mohamedánok (izmaeliták) Árpádok korabeli történetétől. E rendkívül bonyolult és egyes mozzanataiban sokat vitatott kérdéskör részleteibe természetesen nem kívánnék belebonyolódni, egynémely vonatkozásának érintésétől, illetőleg az ezekben való állásfoglalástól azonban a mondottak értelmében nem zárkozhatom el.¹

Tárgyunk szempontjából kevésbé lényeges, hogy mohamedán vallású egyének vagy csoportok mióta kerültek a magyarsággal közelebbi kapcsolatba: a honfoglalás előtt, alatt vagy után; hogy éltek-e már hazánkban Taksony vezér korában, mint Anonymus mondja (57. &) stb. Mindez egyébként is többféleképpen megítélhető. Az azonban már bizonyosság, hogy I. László és Kálmán korában számuk jelentékeny, a királyi törvények is többször foglalkoznak velük. Sokkal fontosabb kérdés számunkra az, hogy a XI–XII. században ténylegesen kimutatható hazai mohamedánok milyen származásúak,

¹ Az idevágó kérdések áttekintéséhez értékes segítséget kaptam PAIS DEZSŐTŐL, CZEGLÉDY KÁROLYTÓL és SINKOVITS ISTVÁNTÓL. Fogadják érte e helyütt is köszönetemet.

milyen etnikumúak, s a rájuk vonatkozó elnevezések e tagolódást hogyan tükrözik, illetőleg mit vallanak róla.

E tekintetben elsősorban is meg lehet állapítani, hogy az egykorú hazai latinságban a rájuk vonatkozó legszélesebb jelölési körű megnevezés az *izmaelita* (*hysmaelita*, *hysmahelita* stb.) volt, mely lényegében a mohamedán vallásúak gyűjtőnévéül szolgált, származási, etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül. E megnevezés jellegével szemben áll a *káliz* és a *böszörmény*; az előbbi kétségtől, az utóbbi nagyon valószínűen nem vallási hovatartozást, hanem etnikumot jelöl, nem gyűjtőnév, hanem keletről beköltözött, iráni, illetőleg török nyelvű, mohamedán vallású népcsoportokra vonatkozik.

Az Árpád-kori Magyarország mohamedánjaival kapcsolatos ezen elnevezések közé illeszkedik latin nyelvű okleveleink *saracenus* szava, mely a XII. század második felétől kezdve egyre sűrűbben fordul elő a hazai írásbeliségben. Az összefüggések ismeretében már eleve valószínű, hogy a hazai latin *saracenus* használatát, jelentés-, illetőleg jelölés körét két tényező befolyásolta: egyrészt a *saracenus*-nak a középkori latin írásbeliség már említett, egyrétegű jelentése (vö. ehhez még DU CANGE adatait is), másrészt a magyarban ekkor már kétségtől meglevő *szerecsen* szónak az előbbivel nem föltétlenül azonos, sőt minden bizonnyal szűkebb jelentése. A hazai latin *saracenus* voltaképpen fogalmilag bizonyos mértékben közbeeső értékű megnevezés lehetett egyrészt az *izmaelita*, másrészt a *böszörmény* és a *káliz* funkciója között: jelölte a mohamedánság egészét, de jelölte annak csupán egyik részlegét: kifejezetten arab-levantei népcsoportjait is. A szűkebb — és minden valószínűség szerint korábbi — jelölési körre többek között abból is következtethetünk, hogy míg a *káliz*okat, *böszörmény*eket több esetben is illetik az *izmaelita* névvel (ide vonatkozóan érdekes a BesztSzj. egy, fentebb nem idézett adata is: 82.: „*ysmaelita: bezermen orzaga*”), a keleti eredetű mohamedán népcsoportoknak a *saracenus*-sal való megjelölése hiányzik. E tény kizárásos alapon is arra mutathat, hogy a *saracenus* a hazai latinságban eleinte legtöbbször a mohamedánság arab-levantei részlegeire vonatkozhatott. Ennek nem mond ellent, hogy magyar vagy legalábbis magyar vonatkozású oklevelekben már a XII. század második fele óta a Szentföldet birtokló mohamedánok is általában *saraceni* ~ *sarraceni* néven említetnek (l. pl.: 1173—1196: ÁÚO. I, 83; 1199: ÁÚO. VI, 206; 1200: ÁÚO. VI, 215; stb.). A hazai latin *saracenus* jelöléstágulása — hasonlóan az európai latinság más régióihoz — hamarosan megindulhatott. Ennek folyománya az *ismaelita* = *saracenus* azonosítás, melynek első hazai nyoma az 1190: „*villa Hysmaelitarum*” ~ 1207: „*villa Saracenorum*” névváltozás (l.: ÁÚO. XI, 61, 222; HOkm. VII, 3), s amely később, XIII—XIV. századi emlékekben már sűrűn előjön (l. pl.: CD. III/2, 319; SRH. I, 303, II, 63 stb.). A jelöléstágulás egyik szélsőséges példája egy 1232-ből való, királyi pénzverőkről szóló oklevélrészleg: „*omnes sarracenos . . . sive sint Ungari, sive Bulgari, sive Cumani, vel cuiuscunque nationis homines*” (HóMAN, Magyar pénztört. 462—3; idézi MOLLAY: MNy. LIII, 270), bár valószínűleg a jelölési kör itt sem terjed túl a mohamedánságon. (Mindezekre a kérdésekre l.: KARÁCSONYI JÁNOS, Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták. Bp., 1913.; KOSSÁNYI BÉLA, A XI—XII. századi „izmaelita” és „saracenus” elnevezésekről: Károlyi-Eml. 308—16; UÓ., A kalizok vallása: Domanovszky-Eml. 355—68; GYÓNI MÁTYÁS, Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok: MNy. XXXIV; 86—90; l. továbbá az EtSz. és a TESz. *böszörmény* szócikkeit, valamint CZEGLÉDY KÁROLYnak „Az Árpád-kori mohamedánok

(kálizok) nevééről” című előadását az 1969. szeptemberi budapesti névtudományi konferencián.)

Amilyen súlyos hiba lenne, ha a középkori hazai latinság *saracenus* terminusának fogalmi tartalmát egyszerűen azonosítanók a magyar nyelv *szerecsen* szavának jelentés-, illetőleg jelöléskörével, annyira nem volna megokolt az sem, ha az itt kétségtől meglevő kölcsönhatásokat — mondjuk a magyar szó nem latin eredetére való hivatkozással — mellőznénk. A hazai latinság *saracenus* terminusa is hozzásegít ugyanis annak a feltevésnek a megtámogatásához, hogy *szerecsen* szavunk — noha a kizárólag tulajdonnévi jellegű korai előfordulások miatt konkrét ’arab’ jelentését csak a XV. század óta adathajtuk — eredetileg is a Magyarországra került levantei arabok jelölője volt, szemben a nem ilyen eredetű hazai mohamedánokkal, azaz első sorban etnikumot fejezett ki.

Hogy a magyarországi mohamedánság emez eltérő eredetű csoportjainak megkülönböztetése és ennek következtében nyilván külön-külön elnevezése is nem pusztán feltevés, hanem annál jóval több, annak nagyszerű bizonyítékát szolgáltatják Abū Hāmid XII. századi mór utazó ide vonatkozó közlései. CZEGLÉDY KÁROLY fentebb említett előadásában kimutatta, hogy a nálunk 1150 és 1153 közt járt utazó, aki az egykori mohamedán problematika kitűnő ismerője volt, világosan megmondja: az akkori Magyarországon kétféle mohamedánság élt: egyfelől nagyszámú hvárezmi, tehát keleti mohamedán, másfelől szintén nagyszámú magribi, tehát észak-afrikai, levantei mohamedán. Mivel pedig a keleti mohamedánok *böszörmény* és *káliz* elnevezései ismertek, erről az oldalról megközelítve sem juthatunk más következtetésre, mint arra, hogy a régi magyar *szerecsen* népnév a nyugati, arab eredetű mohamedánok jelölője volt. Igen érdekes, hogy jó fél évszázaddal ezelőtt — számos, azóta ismertté vált adat nélkül is — így sejtette ezt már MELICH: „Nem lehetetlen, hogy a magyar beszédben a XII., XIII. század folyamán *szerecsen*-en nem akármilyen „ismaelita”-t értettek. Lehet, hogy az akkori időben *szerecsen*-nek csakis a levantei vidékekről hozzánk került arab, syriai stb. eredetű kereskedőket értettek [ə: neveztek]” (MNY. V, 391). — *Szerecsen* szavunknak ez a régi magyar jelölési köre lényegében teljesen megegyezik az olasz megfélelők jelentésével.

A történeti adatok alapján tudjuk, hogy a Magyarországon élő „nyugati”, levantei mohamedánok sem pusztán csak kereskedők voltak, hanem egyrészt a kereskedelem tágabb régióiba tartozó adószedők, vámszedők, pénzváltók, pénzverők stb., másrészt katonák, zsoldosok, akik a király szolgálatába szegődtek.

A levantei szerecsenek Árpád-kori hozzánk kerülésének fő útja, színtere más, mint az Adria, nemigen lehetett, és nem is volt. E tekintetben pedig a bizánci császárság előtt is messze Velencéé volt a főszerep: a szóba jöhető időben a velencei köztársaság tartotta kezében az arab világgal való kapcsolatok legjelentékenyebb szálait, mindenekelőtt a hajózás, a kereskedelem terén, de egyéb vonatkozásokban is: a politikai-diplomáciai kapcsolatoktól a hadászati-katonai érintkezésekig. Velencében, illetőleg az észak-adriai olasz városokban a levantei arab hajósok, kereskedők, zsoldosok éppen nem voltak ritka vendégek. E tekintetben nem kivételek Dalmácia kikötői sem: különösen Zara, Sebenico, Spalato és Ragusa tartottak élénk kapcsolatot a Földközi-tengernek szinte minden partvidékével, s közvetítették egyúttal a mediterrán kereskedelem termékeit a belső vidékek, így hazánk felé is. (A középkori adriai

kereskedelem magyar kapcsolatairól I. FEKETE NAGY ANTAL, A magyar — dalmát kereskedelem. Bp., 1928.)

A magyar királyság — délnyugati területszerzései során — a XI. század legvégén hatol el az Adriáig, s 1105-re a dalmáciai magyar hódítás teljességgel végbemegy. Az Észak-Adria szerepe természetesen már a megelőző évtizedekben sem volt jelentéktelen Magyarország irányában, de a XII. század elején a kapcsolatok ugrásszerűen megnövekedtek. Ez az idő lehetett a levantei arabok megjelenésének is első számottevőbb szakasza. Így aligha lehet véletlen, hogy *szerecsen* szavunk maga is a XII. század közepe tájának magyar írásbeliségében jelenik meg először, majd hódít rohamosan teret. A szerecsenek beszüremkedésének, és egyúttal az őket jelölő elnevezés terjedésének útját jelezheti *szerecsen* szavunknak az a XII — XIII. századi nyelvföldrajzi helyzete, melyre az adatok alapján előbb már rámutattam. S ugyancsak erre az útvonalra utalhatnak azok a *Saracenus*, *Saracen* személynevek, amelyek a XIII. századtól kezdve gyakran bukkannak föl a dalmáciai és horvátországi vonatkozású oklevelekben (ÁŰO. VIII, 378; MonCivZagr. I, 253; CD. X/3, 82; stb.).

Bár a levantei arabok megismerésének fő színtere, majd hozzánk kerülésének fő útja s ezzel együttjáróan az őket jelölő olasz szó átjvetelének fő iránya nyilvánvalóan az adriai hajózás és kereskedelem, illetőleg Velence és Dalmácia volt, az arabok olasz szóval való elnevezése másfelől is kaphatott némi erősítést. E tekintetben egyrészt számításba vehető még, hogy az Árpád-kori magyar pénzverés, pénzforgalom számai is legfőképpen Itália, különösen Firenze felé vezetnek, a hazai arab muzulmánokat pedig királyaink előszere-ttel alkalmazták e funkciókban (l.: HÓMAN i. m. passim; HÓMAN — SZEKFÜ I, 291, II, 71 stb.). Másrészt figyelemre tarthat számot még egy konkrét katonai vonatkozás is: 1158 nyarán Frigyes német császár követe, Dániel prágai püspök Magyarországon járt, hogy segítséget kérjen Milánó ostromához. A király legalább 500 szaracén zsoldost ígért a követnek, s szavát nyilván meg is tartotta, mert Milánó ostromában 600 válogatott nyilas vett részt, mint a magyar király segédcsapata. (L. KARÁCSONYI i. m. 5.) Így a magyarok számára az arabok olasz nevének megismerésére, illetőleg megszilárdítására Észak-Itáliában itt és ez alkalommal is adódhatott további lehetőség.

B) Az Árpád-kori magyar kereskedelem szempontjából rendkívül nagy jelentőségű volt Horvátország és Dalmácia meghódítása, illetőleg az Adriára való közvetlen kijutás. Az addig nálunk viszonylag csak gyérebb hatású adriai hajózás és kereskedelem a XI — XII. század fordulója után közvetlen és tartós összeköttetésbe jutott a magyar területekkel. Az olasz kereskedők Velencén kívül főleg Ravennában, Riminiben, Anconában rakodták be áruikat, hajózták át a dalmát városokba, majd innen már szárazföldi útvonalakon keresztül hozták Magyarországra. A fő kereskedelmi útvonal Zágrábon keresztül vezetett hozzánk, ahol az iratok a XII. század végén már konkrét bizonyóságot adnak olaszok jelenlétéről, nem sokkal később pedig már a „vicus Latinorum”-ban kereskedelmi telepük jelentős méreteket ölt. Egy másik olasz — dalmát kereskedelmi útvonal a Szerémségen keresztül vezetett Magyarországra, itt Francavilla (Nagyolaszi) volt az olasz kereskedők legfőbb telephelye. Ezeknek a XII. században már szilárdan kiépített kereskedelmi kapcsolatoknak a következő századokban végig megvolt a szerves folytatásuk, mely akkor sem hanyatlott, midőn Magyarország időlegesen, majd véglegesen elvesztette Dalmáciát, s akkor sem szűnt meg, amikor a török e régiókban megjelent. A levantei, olasz, dalmát kereskedelem termékei még Erdélybe is ezeken a délnyugati útvo-

nalakon, olasz kereskedők útján jutottak el nemcsak a középkor végén, hanem a hódoltság idején is. (Mindezekre l. részletesebben FEKETE NAGY i. m. passim, de különösen 17, 20, 31, 33, 35, 36, 61, 64, 70, 75, 84.) — Annak ellenére, hogy a magyar és az olasz nyelvterület viszonylag messze feküdt egymástól, nyelvünk viszonylag nagyszámú középkori olasz jövevényszavai átvételének legfontosabb lehetőségét ezek a körülmények teremtették meg, különös tekintettel a kereskedelemnek nemcsak áru-, hanem szóközvetítő szerepére.

A felénk irányuló olasz kereskedelem vízi szállítója a hajó, szárazföldi áruhordozója főként a szamár volt. Hogy még az Árpádok idején átvett hajóelnevezések (*bárka, gálya, sajka*) olasz eredetűek nyelvünkben, azt HADROVICS LÁSZLÓ szépen és meggyőzően bizonyította (Pais-Eml. 284—92). A mondtak értelmében a szamár nevének átadói is az olaszok voltak: a nálunk már az Árpád-korban is élénken tevékenykedő olasz kereskedők legfontosabb „munkaeszközük” nevét juttatták nyelvünkbe. — Azt a lehetőséget természetesen, hogy a magyarság a szamarat mint állatot már jóval korábban, esetleg már a honfoglalás előtt ismerte, nem lehet és nem is kell kizárni. Az elnevezéstörténet azonban világosan bizonyítja, hogy az olasz művelődési-nyelvi hatás előtt népünk életében ez az állat nem játszhatott fontosabb szerepet; ha ismert is volt, vagy nem volt külön elnevezése, vagy ez csak alkalmi, kevéssé megszilárdult és könnyen kiszorítható lehetett. Talán az olasz eredetű elnevezés sem terjedhetett túlságosan gyorsan észak és kelet felé, legalábbis a szó már érintett régi magyar nyelvöldrajza ezt látszik sejtetni.

Megint csak nyilván több a véletlennél, hogy *szamár* szavunk első adatolása az olasz—dalmát kereskedelmi kapcsolataink megerősödése utáni évtizedekből való, bár magától értetődőleg — mondjuk — XI. század végi átvételének sem volna különösebb történeti-művelődéstörténeti akadály. Mégis azt kell mondanunk, hogy *szamár* és *szerecsen* szavaink első írásbeli jelentkezésének, majd további sorsának feltűnő azonossága, valamint ennek a vonatkozó történeti körülményekkel való nagyfokú összhangja mindkét szónak inkább XII. század legeleji átvételét valószínűsíti.

9. Biztosan olasz eredetű szavaink sorát tehát a magyar nyelvtörténeti adatolhatóság szempontjából a *szerecsen* és a *szamár* indítja el. E viszonylag igen korai átvételektől azonban még hosszú az út a KARINTHYTÓL biztosan olasz jövevényeknek tekintett szavakig. A korai rétegekbe ugyanis nemcsak a most tárgyalt szavainkkal szoros művelődéstörténeti kapcsolatban levő, HADROVICSTÓL igazolt *bárka, gálya* és *sajka* tartozik még, hanem több más szó is. Ezek közül régi nyelvünknek olyan fontos elemeivel, mint a *remete*, valamint a *dézma* ~ *dézma*, majd más alkalommal kívánok foglalkozni.

BENKŐ LORÁND

A csepesz 'főkötő' és 'recésháj'

1. Hogy a 'főkötő' jelentésű székely *csepesz* szó a magyar nyelvterületen ebben a jelentésben valamikor általánosan elterjedt lehetett, azt a leghatározottabban az a körülmény tanúsítja, hogy ez a szó ilyen jelentésben a BesztSzj.-ben és SchlSzj.-ben is említve van.

Szavunkat már MIKLOSICH is a szláv *čepce* 'főkötő' szóval hozta kapcsolatba. Ezt a származtatást az EtSz. szerzői túlzott kriticizmussal a szabály-

talannak látszó szláv *сѣб* ~ magyar *sz* megfelelésre való tekintettel elvetették, bár e műveltségi (!) szóra vonatkozólag valami más, illetőleg számukra elfogadhatóbbnak látszó magyarázatot egyáltalán nem tudtak adni. Kniezsa azonban rámutatott arra (SzlJsz. I, 126), hogy a hivatkozott megfelelés egyáltalán nem lehet ok a származtatás elvetésére, mert hisz a szóvégi *-sz* a magyarban *cs—c > cs—sz* disszimiláció útján eredeti *c*-ből is létrejöhetett, ahogyan például a *csámesz* szóalak is bolgár *čamec*-ből származott. — De az sem lehetetlen, hogy a **csepec-t > csepeszt* tárgyesetből következtették ki a *csepesz* nominatívusi alakot, mert hisz a magyarban a *ct* hangkapcsolat nem szokott előfordulni, míg a *szt* hangkapcsolat nem ritka. — Sőt, ha a *csepesz* korai átvételnek tekinthető, még az sem volna képtelenségnek mondható, hogy a magyarban ebben a szóban az eredeti *c*-szóvégi *sz*-szel helyettesítődött . . . Egy szóval a 'főkötő' jelentésű magyar *csepesz* szónak a szláv nyelvek ugyanazon jelentésű *čepec* szavával való összetartozásában kételkedni nem lehet.

A szláv *чепец* mindenesetre eredeti szó (a görög *σκεπάω* 'decken, bedecken, verhüllen' igével látszik kapcsolatban lenni); szavunknak tehát a szláv *čapka*, *šapka* szavakhoz, amint ezt már Miklosich is feltette, semmi köze (vö. Berneker I, 143), bár Kniezsa nem teljes határozottsággal utasította el ennek a kapcsolatnak a lehetőségét (vö. SzlJsz. 126).

2. A 'főkötő' jelentésű *csepesz* szó a székely *csepész*, *csepsz* (elvonva a *csepészemet > csepszemet* alakból) szóalakra való tekintettel mindenesetre X. századi átvételnek tekintendő, mert hisz az *ë (< i)* csakis X. századi szláv *ь* folytatása lehet; tudniillik a XI. századi szláv *čepec* szóalakban a második szótag *e*-je is már nyílt *e* hang volt. Mivel pedig a X. században őseink csak szlovákokkal és bolgárokkal állottak a szláv népek közül közelebbi kapcsolatban, szavunk a legnagyobb valószínűséggel a mai szlovák *čepec* 'főkötő' szó előzményéből származott; ez a szó ugyanis nemcsak a bolgárban nincsen meg, de az óbolgárban sem volt meg.

Hogy milyenféle főkötőt értenek a székelyek ma *csepész*-en, sajnos nem tudjuk. A régiek a Birk-K.-ben olvasható a *csepesznek halozasa* kifejezésre való tekintettel (vö. EtSz. I, 947) nyilván hálószerű fejkötőt értettek a *csepesz* szón, vagyis olyan főkötőfélét, aminőt ma *hajháló* néven emlegetnek. Esetleg a hajviselet változása nyomán tűntek el a hálószerű főkötők és jöttek divatba másfélék, már *főkötő* néven: a *Fewkethw* szó először 1504-ben van említve (vö. OklSz.). Sőt — úgy látszik — ezeket már egy specialista készítette, mert 1715-ben a *főkötővarró* mint foglalkozásnév is feltűnik. — Persze közben a hálószerű főkötők újból divatba jöttek, de ezeket már *fejkötháló* néven ismerték: 1536-ban említenek ilyent (vö. OklSz.), jeléül annak, hogy egy időre a *csepesz* néven ismert hálószerű főkötők egyes vidékeken teljesen kimentek a divatból, sőt a magyar nyelvterület legnagyobb részén már a régi *csepesz* szavunk is eltűnt, a székelyeknél azonban a régi név gyaníthatólag az újmódi *főkötő*-kre is átruházódott.

Az előadottakból már eleve is következik, hogy ez a főkötőféleség, amelyet magyar asszonyok a X. század folyamán szlovák asszonyoktól átvettek, szintén hálószerű volt. De ezt tanúsítja az a körülmény is, hogy több északi szláv nyelvben — úgymint a szlovákban, csehben, lengyelben és ukránban — a kérődzők második gyomrának, az úgynevezett recegyomornak ('Netzmagen') a megnevezésére a 'főkötő' jelentésű *чепец* szó folytatása szolgál. Ez mindenesetre azt tanúsítja, hogy a hálószerű főkötő nagyon ősi volt a szláv népeknél, mert az mégsem valószínű, hogy négy egymás szomszédságában élő szláv

népnél a kérődzők recés gyomrát egymástól függetlenül nevezték volna el az asszonyok hálószerű főkötőjéről.

Mivel ez a *csepesz* nevű ruhadarab eredetileg a szlovákoknál és a magyaroknál is tulajdonképpen a családi állapot megjelölésére szolgált (a lányok ugyanis mindkét népnél bizonyára fedetlen fővel jártak), ezt a ruhadarabot a magyar asszonyok valószínűleg nem divatszerűleg vették át a szomszédságukban élő szlovák asszonyoktól, hanem magyar férfiak szlovák származású feleségei terjeszthették el viselését magyar faluközösségek asszonyai körében, vagyis ez a szó is magyar—szlovák vegyesházasságok tanújelének tekinthető. Nem lehetetlen, hogy a honfoglalás utáni időkből nőhiány volt több magyar faluközösségben. Az azonban valószínűnek mondható, hogy a *csepesz* szó mint egy bizonyára kenderfonalból készített ruhadarab neve egy nyelvi rétegbe tartozik a szintén szlovák származású, eredetileg 'vászorruha' jelentésű *ruha* szavunkkal, valamint a kenderrost kikészítésének szintén szlovák nőktől a X. század folyamán eltanult előrehaladottabb módjával (vö. Moór: MNy. LXI, 142). Mindezeket a székelyek ősei a XI. század végén a Dunántúlon keresztül elvitték magukkal Erdélybe,¹ és érdekes, hogy mind a *ruha*, mind a *csepesz* eredeti jelentése náluk megmaradt, aminthogy sziget- és peremnyelv-járásokban nem ritkán megőrződnek archaikus nyelvi jelenségek.

3. A 'főkötő' jelentésű *csepesz* szó azonban nyelvünkben egy más fogalomnak a megnevezésére is szolgált a *csepesz-háj* összetételben (1539., 1551.), amely szó ma — úgy látszik — csak Fogarasban van még meg. Esetleg azonban másutt is megvan; a beszédben ugyanis csak nagyon ritkán, vagyis csak disznóélskor fordul elő. Az EtSz. (I, 947) 'takaróháj, recés haj, bélkövér, a hasnak első részében való beleket takaró hártya (elsősorban disznóknál)' kifejezésekkel értelmezi.² Hogy ez a jelentésátvitel a magyarban következett-e be, vagy pedig szintén a szlovákból került a nyelvünkbe, az elsősorban is attól függ, hogy ez az átvitt értelemben használt jelentés megvan-e a szlovákban is. Ebben a vonatkozásban Kniezsánál egy kis botlást találhatunk. Ő tudniillik ebben a vonatkozásban azokra a fentemlített szláv nyelvekre hivatkozott, amelyekben szavunk megfelelője a 'kérődzők recés gyomra' értelemben is használatos. Hogy ez a jelentés a szlovákban is megvan, abból a magyarban is meglévő 'recés-háj' jelentésére vonatkozólag természetesen nem következnék még semmi. Ellenben az EtSz. a cseh és szlovák *čepce* szónak 'Fetthaut' jelentését is idézi. De mi ez a 'Fetthaut'? Egy régebbi német—magyar szótár — a KELEMEN-féle nem ismeri — a *Fetthaut* szót 'hájhártya' kifejezéssel fordítja, ami azonban nyilván mondva csinált fordítás. Akárhonnan való is a német *Fetthaut* kifejezés, mégsem vonatkozhatik másra, mint a recés-hájra, ha tudniillik a csehben és a szlovákban — tehát a lengyelben és ukránban már nem — *čepce* a megfelelője.

Elvileg persze feltehető volna, hogy a hálószerű főkötőnek *csepesz* nevét a magyarok a szlovákoktól függetlenül vitték volna át a disznó recés-hájára, de az mégis csak hihetetlen, hogy egy ilyen névátvitel nálunk a szomszéd

¹ A 'fonó' jelentésű *guzsalyos* szónak a székely nyelvjárásokban való meglétére (i. h. 147) dolgozatomban csak olvasmányi emlékeim alapján hivatkoztam; Tamási Áron is emlegeti *guzsajos* alakban „Hétszínű virág” című kötetében (1963. 35).

² En ezt a recés-hájat *nécc* néven ismertem. Hogy honnan szereztem ezt a szót, nem tudom, mert németül is többnyire *Netz* néven ismerik; de így emlegette a szegedi böllér is... A Dunántúlon ezt a *nécc*-et köleskásás hurkatöltelék (mazsolaszerűen húsdarabkák vannak belekeverve) beburkolására használják, az Alföldön pedig a vesepecsenyét vagy a karajt takarják be vele.

néptől teljesen függetlenül következett volna be, amikor nem lehet kétséges, hogy a szlovákoknál ez a névátvitel a magyar honfoglalás korában már bekövetkezett, mert hisz megvan a csehben is.¹

4. Ha őseink a Közép-Don és Közép-Volga közötti Levediában valamennyire meg is ismerkedtek török földműves jobbágyaik sertéstenyésztésével (talán télen sertés-beszolgáltatásra kötelezték őket), az már teljesen valószínűtlen, hogy maguknak is lett volna sertéstenyésztésük: sertésekkel ugyanis költözéses nomádos gazdálkodást folytatni már csak azért sem lehet, mert a sertés nagyon nehezen terelhető állat. A fáatlan Etelközben, vagyis a Donyec-medencében pedig sertéstenyésztés egyáltalán nem volt lehetséges, mert hisz a sertéstenyésztés a régiéknél mindenütt a makkoltatásra volt alapozva, arról pedig még csak szó sem lehetett volna, hogy a hosszú vándorutat a Donyectól a Tiszáig sertésekkel meg lehetett volna tenni. Ezek szerint a sertéssel mint háziállattal először azok a magyarok ismerkedtek meg közelebről, akik a vándorút folyamán állatállományukban elszenvedett veszteségeik következtében a Felső-Tisza mellékén lakó szlovákok példája nyomán kénytelenek voltak *ugar* és *iga* szlovák származású jövevényszavaink tanúsága szerint már a X. század első felében áttérni a földművelésre (vö. MNy. LXIII, 175, 178).

Mivel pedig a disznó volt jóformán egyedül az a háziállat, amelyet — sertéitől eltekintve — kizárólag a húzáért tenyésztettek, nyilvánvaló, hogy a sertéshúsfeldolgozásnak már a legrégebbi időkben is nagyobb jelentősége volt, és semmi okunk sincs feltenni, hogy a sertéshús-feldolgozás legnevezetesebb tartósított termékeivel, úgymint a szalonnával, a zsírral és a kolbással őseink nem a Felső-Tisza-mellék szlovákjai révén ismerkedtek volna meg. — Csakhogy persze a sertéshús-feldolgozáshoz nem ért mindenki. Ma is többnyire szakemberféle szokott ebben segídezni, mint a *böllér*. Ennek a szlovák böllérnek a X. században feltehetőleg *mesarb* volt az elnevezése, amely szó egyszerűen 'húsműves'-t jelentett. És amint ismeretes, ez a szó *menszár(os)*, *mészár(os)* alakban a magyarban is meghonosodott (vö. SzlJsz. I, 337). Hogy a *mészár* alak a magyarban fejlődött-e ki, amint ezt KNIEZSA is felteszi, vagy pedig egy másik szlovák nyelvjárásból vagy pedig a dunántúli szlovénből való átvétel-e,² ez a kérdés bajosan dönthető el véglegesen, mert hisz ismeretes, hogy a denasalatio sziszegő hangok előtt már a X. században a szláv nyelvekben is kezdetét vette. Számunkra azonban ez a kérdés ezúttal egyáltalán nem is fontos, mert nem kétséges, hogy a *menszár(os)* szóalak X. századi átvétel, márpedig őseink — mint tudjuk — a X. században szlovákokon kívül csak az alföldi bolgárokkal állottak szorosabb kapcsolatban, a bolgárban pedig ennek a szónak még a nyoma sincsen meg; de nem is valószínű, hogy az alföldi bolgároknak egyáltalán lett volna sertéstenyésztésük.³

¹ Az EtSz. szerzői, akik a 'főkötő' jelentésű *csepezs* szóról azt akarták feltenni, hogy nem szláv származású, — természetesen magyar jelentésfejlődésnek tulajdonítják ennek a szónak a recéshájra való átvitelét. Ezek szerint a véletlen játékát kellene abban látnunk, hogy két egymás mellett élő szláv nép nyelvében, vagyis a csehekében és a szlovákokéban a 'recés háj' megnevezésére ugyanaz a 'női főkötő' jelentésű szinte teljesen azonos hangsort feltüntető, de állítólag eltérő származású hangkapcsolat szolgálna, mint a magyarban... Mégis egy kissé túlzott követelmény, hogy ilyesmit elhiggyünk.

² A vendek a disznótort FLISZÁR szótára szerint *mesaria* néven emlegetik.

³ KNIEZSA (i. m. 338) szerint „szavunk lehet ószerb, óhorvát vagy ószlovák is”. Az előbb említett lehetőségek azonban csak formális jellegűek, mert hisz ószerbnek, óhorvát-nak vagy ószlovénnek nevezhető szláv népekkel őseink a X. század folyamán egyáltalán nem állottak még kapcsolatban. Ilyen alapon akár még az ócseheket is meg lehetett volna említeni.

Nyilván a szlovák *mesarb*-ok révén ismerkedtek meg ősünk a recésháj-nak 'női recés főkötő' jelentésű — a cseheknél és a szlovákoknál szokásos — elnevezésével is; bizonyára azért, mert a szlovák *mesarb*-ok a recésháját is felhasználták valamire. Hogy mire, azt bizony nem tudjuk megmondani, mert nem ismerjük a szlovákok sertéshús-feldolgozásának a módját.

5. A *csepesz-háj* szóalaknak, amelyet magyarázatos összetételnek tekinthetünk, egyébként van egy *cseplesz-háj* alakváltozata is, amely először SZIKSZF. szójegyzékének 1597-i kiadásában tűnik fel (a korábbi kiadásokban még *Chepez haay* alakot találunk (vö. EtSz. I, 947); az ugyanis kétséges, hogy a MURM.-ban található 1533-i *Cheples gaay* szóalak tényleg *cseplesz háj*-nak olvasandó-e. SZIKSZF.-ből azután ez a szóalak a nyelvújítók közreműködésével is szépen vándorolt szótárból szótárba, úgyhogy a végén már a KELEMEN-féle szótárban is szerepel a *cseplesz* szóalak 'Netz'-cel értelmezve, míg a német--magyar részben a *Netz* 2. jelentéseként a *cseplesz (háj)* szóalakot találjuk. Bár a *csepleszháj* szóalak állítólag a debreceni népnyelvben is megvan, nem tartom lehetetlennek, hogy ez a szóalak mégis csak SZIKSZAI FABRICIUS találmánya, aki értelmetlennek érezhette a 'főkötő-háj' jelentést, és ezért a *csepesz-háj* kifejezést *cseplesz háj* kifejezéssé alakította, illetőleg javította át, mert ennek aztán már megfelelő értelme volt számára, amennyiben a *cseplesz* szó 'hitvány, silány' jelentésben is használatos lehetett. Ha pedig a *cseplesz* nemcsak szótári, hanem népnyelvi szóalak volna is, akkor is csak ilyenféle népetimológiával jöhetett létre, amint ezt a szóalakot már KOVÁCS MÁRTON ilyenformán magyarázta (Nyr. XXXV, 231). Ezt a magyarázatot azonban a EtSz. szerzői és hozzájuk csatlakozva KNEZSA is azzal vetették el, hogy 'hitvány, silány' jelentésű *cseplesz* szó csak 1816-ban bukkan fel. Ezt az ellenvetést azonban csak abban az esetben találhatnók esetleg helytállónak, ha e magyarázat kifogásolói valami megfelelőbb magyarázattal tudtak volna szolgálni, mert hisz a *cseplesz* *l*-je KNEZSA szerint is „nyilván valami keveredés eredménye”. Mivel azonban más olyan óhajtott *l*-es szó, amellyel a *csepesz* „keveredhetett” volna, nem létezik, az EtSz. szerzőinek ellenvetésében ismét csak a hiperkritikának vagy — ha úgy tetszik — a betűimádatnak egy megnyilatkozását tudom látni.

Mindenesetre helyes volna egy körkérdést intézni a folyóirat olvasóihoz, hogy ismerik-e, illetőleg hogy használja-e a nép valahol a *cseplesz* vagy a *csepleszháj* szóalakot, illetőleg hogy milyen néven ismerik 'a disznó hasának első részében levő beleket borító hártya'-t és egyúttal azt is, hogy milyen célra használják.

6. MIKLOSICHnak bizonyára nem okozott nagyobb nehézséget annak a felismerése, hogy a 'főkötő' jelentésű magyar *csepesz* szó valahogyan kapcsolatban van az azonos jelentésű szláv *csepec* szóval. Sőt KNEZSA is könnyen felismerhette, hogy a EtSz. szerzőinek e magyarázattal szemben felhozott kifogása csak kákán csomókeresésnek tekinthető. — Művelődés- és néptörténeti szempontból azonban ez a felismerés még egyáltalán nem vagy csak nagyon kis mértékben lett volna hasznosítható, ha KNEZSÁVAL megelekedtünk volna annak a megállapításával, hogy átadó nyelvként formális szempontból majdnem egy féltucat szláv nyelv is számba jöhet. Láttuk azonban, hogy három egyszerű és már sok példán kipróbált elvnek az érvényesítése lehetővé tette számunkra annak pontosabb meghatározását is, hogy mikor és hol és melyik szláv nyelvből került ez a szó nyelvünkbe. Ez a három elv: 1. Azok a szláv

jövevényszavak, amelyekben a régi szláv *jer*-hangok visszatükröződése állapítható meg, még a X. század folyamán kerültek a nyelvünkbe. 2. Azok a szláv jövevényszavak, amelyek még X. századi átvételeknek tekinthetők, vagy szlovák vagy bolgár származásúak. 3. Valószínűtlen, hogy a bolgárból származnának azok a szláv jövevényszavaink, amelyeknek sem a bolgárban, sem az óbolgárban nincs nyomuk. — Ez elvek segítségével nemcsak azt tudtuk megállapítani, hogy melyik szláv nyelvből való átvételnek tekinthető a *csepesz* szó, hanem azt is, hogy mikor, hol, miért és hogyan került ez a szó nyelvünkbe. Következtetésünk helyességét még az a körülmény is támogatta — és ez mintegy negyedik elvnek tekinthető —, hogy a *csepesz* szó két olyan tárgykör szóegyüttesébe is beleilleszthető volt, amelyekkel őseink szintén még a X. század folyamán valahol a Felső-Tisza mellékén szlovákok révén ismerkedtek meg. — Ezzel ez az önmagában jelentéktelen tárgyra vonatkozó szó olyan művelődés- és néptörténeti jelentőséghez jutott, amit semmiféle archeológiai, irodalmi vagy néprajzi emléanyag nem pótolhat.

Arról is meg vagyok azonban győződve, hogy bármily jelentős tárgyra vonatkozó jövevényszó, mint történeti forrásanyag csak akkor lesz igazán értékesíthető, ha az átvétel korára, helyére, módjára és okára legalább megközelítő pontossággal feleletet tudunk adni és ha az ily módon meghatározott szavakat kapcsolatba tudjuk hozni egy tágabb fogalmi kör azonos származású kifejezéssel is. — Az a véleményem, hogy ez a legtöbb esetben lehetséges is. Ezzel természetesen nemcsak történeti forrássá tudjuk átalakítani esetleg még jelentéktelen tárgyra vonatkozó szavak származtatását is, hanem a magyar szókincs kialakulását is csak ilyenféle behatóbb és szélesebb körű elemzésekkel lehet igazán megérteni.

MOÓR ELEMÉR

Magyar *massa* — szlovák *maša*

1. A magyar *massa* szó mind jelentéstartalom, mind pedig eredet szempontjából tisztázásra szorul. A mai napig nincs ugyanis teljes bizonyossággal eldöntve, hogy a XVII—XVIII. században, de adott esetben még a XIX. században is pontosan mire vonatkozott a vasgyártásban a *massa*. A korabeli forrásanyag alapján nem lehet minden kétséget kizáróan megállapítani, hogy a *massa* nagyolvasztó volt-e, mint azt például BARTHOLOMAEIDES állítja (vö. Memorabilia provinciae Csetnek. Neosolii, 1799. 158; Inlyti Superioris Hungariae Comitatus Gömöriensis Notitia historico-geographico-statistica. Leutschoviae, 1806. 348, 352), vagy pedig a tótkemencét értették-e rajta, illetőleg valamilyen más típusú kohót jelöltek-e vele. VASTAGH (Kohászati Lapok 1961: 475) a kérdést taglalva kijelenti, hogy miután a vas olvasztására szolgáló kemencék nomenklatúrája még véglegesen nincs kialakítva (de nem egységes például a német szakirodalom szóhasználata sem), a *massa* viszonylatában is kellő óvatosság szükséges. Az látszik a legvalószínűbbnek, hogy a *massa* a. m. 'Flossofen'. Ezzel kapcsolatban pedig tudni kell, hogy a nagyolvasztó és a tótkemence „között foglaltak helyet a Masselofen, Blauofen, Flossofen megjelölésű kemencék, amelyek már nyersvasat termeltek (a Blauofen adott esetben kovácsolt vasat is termelhetett!), de méreteikben és a termelés nagyságában kisebbek voltak a nagyolvasztónál...” Hasonlóan vélekedik HAPÁK is, amikor így ír: „Na Slovensku a vóbec v Uhorsku prvá vysoká pec (menšie pece boli nazývané mašami) bola postavená roku 1680 pri Dobšinej na

rieke Hnilec” (P. HAPÁK, Dejiny železiarskeho priemyslu na Slovensku. Od konca 18. storočia do roka 1867. Bratislava, 1962. 11). Kétségtelen tehát, hogy a *massa* mindig egy bizonyos fajta olvasztókemencét, kohót jelölt.

Van azonban olyan adatunk is, amely szerint a magyar *massa* a palócoknál a. m. 'gyártelep' (l. Gömör és Kishont vármegye. Szerkeszti BOROVSKY SAMU. 201). Ez esetben jelentésbővülés következtében az olvasztó és kovácsolómű, azaz a hámor alkotta egész ipari egységre átvivődött a szó. Eleinte tudniillik a vasércet minden bizonnyal bucakemencében kohósították, a bucát pedig az ugyanott fölállított műhelyben, a hámorban kovácsolták ki (vö. HECKENAST: Kohászati Lapok 1962. II, 331). A bucakemencék, vagyis a tótkemencék mellett tehát mindenkor hámorok is épültek (l. HAPÁK i. m. 9–10), s például a Szepes megyei Belényes 1600. évi leltárában szintén együtt szerepel a kohó és a hámor: „... egy koh ház kemenczéje, régi, egy öreg verő ülöstül, kit az viz hajt, az verőhöz való kerék tengelyestül, kit hámorinak is hínak...” (TörtTár. 1901: 469). Így az idők folyamán az olvasztókemence *massa* elnevezése egyes helyeken a hámorra, majd pedig az egész gyáregységre is vonatkozni kezdett.

Amint erre ŠTEFAN TÓBIK rávilágított, hasonló jelenséggel találkozunk a szlovákban is, ahol némely vidéken a *huta* és a *maša* mellett a *hámor* szó egészen a legújabb időkig 'kohó, huta' jelentésben is használatos. A szerző hangsúlyozza: „Niekedy používanie slova *huta* alebo *hámor* býva rozdielne podľa krajov, inokedy sa dodnes popri *hámor* užíva sa aj *maša*” (Sborník Filozofickej fakulty Univerzity P. J. Šafárika v Prešove. 1960. 85).

2. A *massa* szó eredetét kutatva több nehézséggel találkozunk. A különféle jellegű följegyzések nyelvi elemzése alapján mindenesetre az látszik a legvalószínűbbnek, hogy a magyar *massa* forrása a latin *massa*, vagyis végső fokon azonos eredetű a magyar *massza* szóval. Kérdés azonban, hogy milyen úton-módon történt az átvétel.

Tekintettel arra, hogy a magyarországi ércbányászat és ércfeldolgozás felvirágoztatása az idetelepült németek munkásságához kapcsolódik, s így az erre vonatkozó népi szakterminológia jelentős része is német eredetű, fontos megvizsgálni szavunkat német szempontból is. SCHLEICHER (MTA Műszaki Osztályok Közleménye XII, 409) hivatkozik OSANN 1923-ban megjelent „Lehrbuch der Eisenhüttenkunde” című művének második kiadására, amelyben a szerző a német *Massel*, *Massen* szavakat a latin *massa ferri* 'a vas tömege' kifejezésből származtatja. Ugyanakkor SCHLEICHER több szakmunka alapján kiemeli, hogy a *massa* „a 14. és 15. századból származó svéd szavakban is megjelenik, mint pl. *masugn* = *Massenofen*, *massomaestre* = *Massenmeister*”. Hasonló értelemben nyilatkozik a német nyelvtudomány részéről KLUGE¹⁷ (464) is, aki szerint az újfelnémet *Masse*, középelnémet *masse* 'ungestalteter Stoff, Metallklumpen' forrása a latin *massa* 'Teig, Klumpen', s magyarázatul hozzáteszi: „Das Wort bezeichnet zunächst den Brotteig, der durch Hefe aufgeht, dann das Metall, das durch Zusatz echten Materials sein Volumen vergrößert...”

E felfogás helyessége magyarországi adatokkal is igazolható. Így például Szendrő várának 1570. évi urbáriumában ez van: „Sunt hic quattuor furni cum quattuor follibus germanice Bloswerkh vocati, ubi minera ferri opera montanistarum et artificum liquefit in rudem *massam ferri*” (Urbáriumok XVI–XVII. század. Szerk. MAKSAY F. 1959. 479). Ez a 'nyersvas' jelentésű *massa ferri* — szemben a *minera ferri* 'vasérc' kitéttel — a kohászatban jelentéstapadással átvivődött arra a kemencére, kohóra, amelyben a vasérből a nyersvasat olvaszt-

tották. S a XVII. század utáni adatokban a latin *massa* már 'kohó' értelemben is jelentkezik. Így Dobsinán 1724-ben Lányi Pálnak két vashámorát írják össze „praeter *massam*” (TörtSz. V, 29), a Szepes megyei Jakubany helységben meg 1776-ban az olvasztókemence „fornax maior *Massa dicta*” megjelöléssel említődik (l. Historické štúdie IV, 130) stb.

A dobsinai német adatok arról tanúskodnak, hogy a nagyolvasztó és a tötkemence között helyet foglaló *massa* valamikor a XVII. század első harmadában kezd tért hódítani a magyarországi kohászatban. MIKULIK ugyanis a dobsinai városi tanács és az ottani evangélikus egyház jegyzőkönyvében ilyen bejegyzéseket talált: 1629: „seine ganze Handlung als Hamer sampt seinem ganzen Zuehörung, die *Masz* sampt derselbigen zuehörungen” (TörtTár. 1881: 500); 1637: „Ex Chalýbeis conflatorijs *Mass* vocatis 50 d. quotiescung agit” (i. m. 498); 1640: „*mass* vnd hamer, mit aller zuehörung mit allen seinen Bärge” (i. m. 500). — Nem kétséges, hogy a *masz*, *mass* itt minden esetben olvasztókemencét jelöl. A dobsinai németben a szó *Mass* ~ *Mos* alakban ma is él (l. J. LUX, Wörterbuch der Mundart von Dobschau. Marburg, 1961. 142). De ezzel csupán a német kifejezés eredetére mutattunk rá, míg a magyar *massa* közvetlen forrása továbbra is kérdéses maradt. A tárgyalt szóban ugyanis a német a mai napig minden esetben *ss* (*s*), ezzel szemben a magyar következetesen *šš* (magyar helyesírással *ss*) hangot használ, ezért a német közvetítés aligha jöhet számításba.

3. Miután az egykori magyarországi ércfeldolgozás jelentős mértékben szlovák lakta vidékeken történt, ezért e téren figyelembe kell venni a szlovák nyelvi hatás lehetőségét is. A szlovák szak- és népnyelvben ismeretes *maša* 'huta, kohó' szót a szlovák nagyszótár a XIX. század második felétől kezdve idézi (l. Slovník slovenského jazyka II, 104). Első előfordulása az általam föllet anyagban 1732. Ugyanis az egykori Rózsahegy környéki bányászatot tárgyalva HOUDEK ebből az évből zárójelben idéz egy *mašu* (a *maša* egyes tárgyesete) adatot 'nagyolvasztó' értelmezéssel (l. Sborník štátneho banského muzea Dionýza Štúra v Banskej Štiavnici. II, 74). A múlt századi szlovák szótárak (így BERNOLÁK, JANCOSVICS, LOOS) egyébként nem ismerik, de PALKOVIČ már szlovák szónak minősíti (l. KÁLAL 325) és RANK német—cseh szótárának 8. kiadásában (a korábbiakat nem állt módomban megnézni) a cseh alakú *maše* 'große Eisenhütte, Eisenschmelzwerk, Floßofen' szlovák szónak van fölvéve. Kétségtelen tehát, hogy a múlt század első felében, de nyilván a XVIII. században is, a *maša* egyes vidékeken már közismert szó volt. BOŽENA NĚMCOVÁ ugyanis a XIX. század közepén Zólyom megyei utazása során egyremásra találkozott *maša* elnevezésű létesítményekkel, melyekről lábjegyzetben ezt mondja: „Maša, veliký stroj na vodě, ku př. na klince, na dráty a pod.” (Národopisné a cestopisné obrazy ze Slovenska. Praha, 1955. 207). ZECHENTER-LASKOMERSKÝ pedig a *mašár* 'kohász, kohómunkás' származékot is használja (Úsmevy nad životom. Bratislava, 1958. 466), bizonyosságul a szó teljesen honos voltának. Az általános '(nagy)olvasztó' jelentés mellett a *maša* használatos 'hámor' értelemben is (l. a fenti TÓBIK- és NĚMCOVÁ-idézetet), de egyes helyeken, így Rochovce-n a *maša* a. m. 'fűrésztelep' (az adat a készülő Szlovák Nyelvjárási Szótár cédulaanyagából való, megtalálható Pozsonyban a Szlovák Nyelvtudományi Intézetben).

A XVIII. század első felétől adatható szlovák *maša* lényegében tehát azonos jelentéstartalmú a magyar *massa* szóval, formailag azonban lényeges eltérés van a két kifejezés között. A szlovák ugyanis kivétel nélkül egy *š-sel*

ejti a *maša* szót, míg a magyar geminált *šš*-sel használja a *massá*-t. A feltehetőleg XVII. századi jövevény *massa* egységes *šš* (magyar helyesírással *ss*) hangja pedig nem magyarázható a szlovák *š*-ből még abban az esetben sem, ha a szlovák szó eredete tisztázva volna.

A szláv nyelvekben csaknem társtalanul álló szlovák *maša* '(nagy-) olvasztó' szóról érdemben csupán MACHEK nyilatkozik. NĚMCOVÁ megjegyzéséből (l. fent) kiindulva MACHEK úgy véli, hogy a szlovák *maša* a *mašina* (< német *Maschine*) 'gép' származéka (l. MACHEK, EtSÍČSl. Dodatky). Csak-hogy itt két olyan szempont is felmerül, melyeket, úgy látszik, MACHEK figyelmen kívül hagyott. Nevezetesen: a *maša* csak másodlagosan vonatkozott a hámorra, kezdetben csupán 'kohó, olvasztókemence' volt a jelentése, ez pedig különbség. S ez utóbbi a németben *so h a s e m Maschine*. Továbbá a *mašina* > *maša*-féle szóalkotás a szlovákban egyáltalán nem tipikus, inkább a fordított irányú képzésmód ismeretes (vö. J. HORECKÝ, Slovo tvorná sústava slovenčiny. Bratislava, 1959. 105–8). Éppen ezért MACHEK véleménye nem látszik megalapozottnak.

A szlovák szó eredetének megállapításánál első pillantásra járhatóbb útnak látszik a német *Mass(el)* 'kohó, olvasztókemence' szóból való kiindulás. Az idegen eredetű szavak *s* hangja ugyanis a szlovákban *š*-sel is jelentkezhet. STANISLAV példáiból azonban kiderül, hogy a magánhangzóközi szlovák *š* az idegen *s* helyén mindenekelőtt a korai, X–XI. század előtti jövevényyszavakra jellemző. S idesorolandó az *sk* > *šk*, *st* > *št*, *sl* > *šl* stb. változás egy része is (Dejiny slovenského jazyka I², 587–91). Mindamellett azonban az idegen eredetű *s* + *m á s s a l h a n g z ó* a középkori vagy esetleg későbbi átvételekben is *š* + *m á s s a l h a n g z ó*-ra változhat, például *firšt* (< német *Firste*), *fošna*, *hašpel*, *koštovať*, *kunšt*, *šparkasa* stb., a kelet-szlovákból van adatunk a szóvégi *m a g á n h a n g z ó + s* > *š* változásra is: *ratuš* (< német *Rathaus*). Magánhangzóközi helyzetű német *s* (*ss*): szlovák *š* megfelelésre azonban a későbbi átvételű szavakban nincs adatunk. Ilyen esetekben az eredeti *s* (*ss*) megőrződik, például *asentírka*, *fasovať*, *kasa*, *kasáreň*, *vaskarkasta* (ez utóbbit l. Banicka dedina Žakarovce. 1956. 657) stb. Nem valószínű tehát, hogy a szlovák *maša* a németből származnék. Tekintet nélkül azonban a szlovák szó eredetére, a magyar *massa* a geminált *šš* miatt nem lehet a szlovák *maša* átvétele.

Megjegyzendő, hogy a szerb bányásznyelvből a XVIII. század közepéről van *maža* 'ein von Bleiglätte gereinigtes Stück Blei' adatunk, ehhez kapcsolódik a szerb-horvát *mažza* 'das erste Eisen, das aus dem Schmelzofen fließt'. A szerb *maža* Schneewis véleménye szerint a német *Maß*, *Massel* átvétele (l. E. SCHNEEWIS, Die deutschen Lehnwörter im Serbokroatischen. Berlin, 1960. 81). Csakhogy egyrészt a német jövevényiszavak *s* hangja helyén a szerb-ben a XIII. század előtti átvételekben található *ž*, másrészt a német *ß* megfelelése a szerb-ben *s* és nem *ž* (l. H. STRIEDTER-TEMPS, Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen. Berlin, 1958. 58–50). Így a *maža*, *mažza* — melynek rokonsága a magyar *massa* és szlovák *maša* szóval kétségtelennek látszik — nem fogadható el kizárólagosan német eredetűnek. STRIEDTER-TEMPS (i. m.) nem is tárgyalja a szerb nyelv német jövevényiszavai közt, noha ugyanazt a forrást ő is használja, ahonnt SCHNEEWIS a *maža* adatot vette.

4. Mindezek figyelembevételével arra kell gondolnom, hogy a magyar, szlovák és szerb szavak közvetlen forrása éppúgy a latinban keresendő, mint a német *Masse*, *Maß*, *Massel*, *Massen* szakterminusé. Nem ismeretlen tény,

hogy régente a magyarországi latinban az *s* valójában *š*-nek, magánhangzóközi helyzetben általában *ž*-nek ejtődött (l.: FLUDOROVITS, LatJsz. 28—9; BÁRCZI G.—BENKŐ L.—BERRÁR J., A magyar nyelv története. 1967. 294). A geminált magánhangzóközi *ss* azonban nagyon gyakran *šš*-nek hangzott és hangzik ma is a magyarban, például *komissió* (< latin *comissio*), *missió* (< latin *missio*), *passió* (< latin *passio*) stb. Később, körülbelül a XVIII—XIX. század fordulójától kezdve egyre erőteljesebben érvényesülni kezd a klasszicizáló ejtés mód, ezért az újabb latin jövevényszavakban *s* (magyar helyesírással *sz*) hangzik. S BENKŐ szavaival élve: „Több esetben kettős ejtés változat áll egymással szemben, a régi *s* (*zs*)-s és az újabb *sz* (*z*)-s, jeléül annak, hogy a régebben átvett szóban később érvényesült a klasszicizáló ejtés mód: *passus* ~ *passzus*, *Kristus* ~ *Krisztus*, *sákrámentum* ~ *szakramentum*, *zsálya* ~ *szálya*, *csízsió* ~ *csízsió* stb.” (BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR i. m. 295). Ez történhetett a latin *massa* (*ferri*) esetében is. A XVII—XVIII. században a *massa* még minden bizonnyal *šš*-nek vagy *žž*-nek is hangzott a hazai latinban, s ez az ejtés mód rögzítődött a magyar *massa* 'huta, olvasztókemence', a szlovák *maša* 'ua.' — a közép- és kelet-szlovák hangrendszerben a geminált mássalhangzók hiányoznak, ezért az idegen eredetű ilyen mássalhangzók is leegyszerűsödnek — és a szerb *maža* meghonosodása folyamán. A magyar *massa* a XVIII. század második felében bukkann fel először. MIKULIK a dobsinai levéltárban levő egyik perkönyvből, amely a csetneki uradalom által Dobsina ellen 1770-ban indított per anyagát tartalmazza, ezt jegyezte ki: „Tiness Pálnak vagyon egy *massája*, attúl jön esztendeig négy forint. Peress Hanesznak vagyon aczél hámore, kitúl fizetnek négy forintot” (TörtTár. 1881: 499). További példák: 1781, Szokolayahuta: „*Massabéli* Legények Deputatuma vulgo fáer gelt” (MTA Műszaki Osztályok Közleményei XXV, 173); 1782: „Mindennémü költségek a Szokolai *Massa*, Hámor, Gátak és más egyéb ott lévő épületek körül” (i. m. 172); 1782: „*Massabéli* épület más egyéb eszközökkel” (i. m. 173); 1794: „... a' Garam vizének kút fejtől nem messze, egy aczél *massa* fel állittatott...” (TermtudKözlöny XX, 479). Ma a csehszlovákiai Füleken és környékén a *massa* a. m. 'kohóműhely, saját gyűjtésem), Rudnán pedig ez a mondat hangzott el: „Ott volt a *massa*, ott égették ki a vaskövet” (Barabás Jenő gyűjtése, elhelyezve a Néprajzi Múzeumban).

5. E közsavunkat őrzi a Bükk hegységben található *Ómassa* helység-név is. E falu lakói az egykori Felső-Magyarország bányavidékeiről, elsősorban Szepes és Gömör megyéből (l. I. SIPOS, Geschichte der slowakischen Mundarten der Huta- und Hámor-Gemeinden des Bükk-Gebirges. 1958. 30—1, 68) származtak ide a XVIII. századi második felében. Az első családok megtelepedése SOÓS IMRE (Borsodi Szemle IV, 515) szerint az 1770-es években történt. Ezen a helyen ugyanis vasolvasztót létesítettek. „A *massának* nevezett vasolvasztó munkásai — mintegy 15 család — a *massánál* telepedtek meg és az új telepítést is *Massának* kezdték nevezni, mely 1813 után, *Ómassa* elnevezést kapott”.

6. A latin *massa* a későbbi klasszicizáló ejtés mód hatására az *ss* megőrződésével a magyarban *massza*, a szlovákban *masa* alakban ismét polgárjogot nyert. Ugyanakkor az elsősorban népi használatból ismert magyar *massa*, szlovák *maša* megtartotta az eredeti *š*-es ejtést. Nem lehetetlen, hogy az *s* (magyar helyesírással *sz*) hangzású változat meghonosodásánál az eltérő jelentésnek is befolyásoló szerepe volt. Hasonló jelenséggel találkozunk a régi átvé-

telő magyar *passió*, szlovák *pašia* és a későbbi jövevény magyar *passzió*, szlovák *pasia* (mindkettő a latin *passio*-ból) esetében is. De a magánhangzóközi *šš* megmaradt a későbbi időkben honossá lett magyar *komissió*, szlovák *komišia* (BERNOLÁKNÁL *Komiššia*), nyelvjárasi *komešija* (I. F. BUFFA, Nárečie Dljej Lúky v Bardejovskom okrese. Bratislava, 1953. 165) alakokban, melyekben az *šš* (*š*) szintén a klasszikustól eltérő magyarországi latin ejtésmódra utal. Egyéb nyelvekben ez esetben *s*-szel találkozunk, így német *Kommission*, cseh *komise*, lengyel *komisja* orosz *komissija* stb.

7. Űgy gondolom, az előadottak alapján a magyar *massa* és a szlovák *maša* indokoltan sorolható azon jövevénytiszavak közé, melyek a XVII. század folyamán közvetlenül a latinból kerültek át a magyarba, illetőleg a szlovákba, s főként a XVIII. században váltak szélesebb körben ismertté.

GREGOR FERENC

A végartikulus alakulása román jövevénytiszavainkban

1. Román jövevénytiszavaink kutatásának történetében új szakaszt képviselnek azok a kutatások, amelyeket a kolozsvári Babeş—Bólyai Tudományegyetem magyar nyelvészei MÁRTON GYŰLA és SZABÓ T. ATTILA irányításával folytatnak. Ennek egyik jellemzője, hogy a nagyszabású gyűjtőmunka mellett a feldolgozás során korszerű elveket alkalmaznak, így többek között egyre inkább előtérbe kerülnek alaktani kérdések is. MÁRTON GYŰLA „A moldvai csángó nyelvjárasi román kölcsöntiszavai” című monográfiájában (Bp., 1969. NytudÉrt. 66. sz.) külön fejezet szól erről. Ez az irányzat készítette ZSEMLYEI JÁNOST is, amikor közreadta „Román kölcsöntiszavaink *-uj* szövégenek kérdéséhez” című dolgozatát (NyÍrk. XII, 117—21).

ZSEMLYEI röviden áttekinti a kérdésben eddig elhangzott véleményeket. Idézi BLÉDY GÉZA nézetét, aki szerint végartikulusos román alakokat vettünk át, és ezekhez magyar birtokjelek (*-ja*, *-je* stb.) járultak, majd az így kialakult magyar *-uj* végződést tőnek és a *-(j)a*, *-(j)e*-t birtokragnak fogva fel, ez utóbbit elhagyták; a folyamat BLÉDY szerint így zajlott le: román *boful* > magyar *bócul* + *ja* = *bóculja* > *bócuja* > *bócu*j (Infl. 14.). Ennek a magyarázatnak azonban több gyengéje is van. Főleg az *-* és ez már többször is említést nyert (a legmeggyőzőbben MÁRTON: ErdMúz. XLIX, 231—2) —, hogy a románban az *-ul* végartikulus csak a helyesírásban maradt fenn, funkcióját a köznyelvben már igen régen az *-u* vette át. A BLÉDYTÓL feltett átmeneti **bóculja*, **bócuja* alaktípusok nem is mutathatók ki, sőt *ul* végű román jövevénytiszavunk csak egy van: *batul*, ez azonban nem végartikulusos, hanem tövégződésű. (A *batul*-ra vö. TESz.; az ott megadott *măr pătul* mellől a *** törölhető: BORZA román növénynévszótárában (DicțEtnobot. București, 1968. 106) az almafajták román nevei között a megfelelő többes számú alak is szerepel.) Az *-uly* végződés miatt számba jöhetne még a *muszuly*, ez azonban végső fokon *Moszul* város nevére megy vissza.

ZSEMLYEI a maga részéről MÁRTON már említett nézetéhez csatlakozik, és *-u* végű végartikulusos román alakokból indul ki. Ez elvileg, és főleg pedig ha csupán szinkron szempontokat veszünk figyelembe, feltétlenül helytálló, azonban a magyar szövégi *j*-t ugyanúgy nem magyarázza meg, mint BLÉDY-nek előbb tárgyalt okfejtése. Az igazsághoz tartozik azonban, hogy van néhány olyan *u* végű román jövevénytiszavunk, amelyek feltehetően a román

végartikulust tükrözik. ZSEMLYEI be is mutat néhányat (i. h. 120); számukat még növelni is lehet: *bicsu* 'ostor' (ÚMTSz.: Belényes, 1906—7.) < rom. *biciu(l)* 'ua.'; *csiru* 'fonalír' (SzamSz. I, 150; vö. még BLÉDY i. m. *csir* a.) < rom. *ciru(l)* 'ua.'; *icsu* 'dobógolyó' (ÚMTSz.: Udvarhely és Háromszék m., 1900.) < rom. *ichiu(l)* 'játékhoz használt ólmozott báránycsont' (PAMFILE, Jocuri II. AnAcRom. II/XXX, 293); *kápou* 'fej, emlékezet' (ÚMTSz.: Hajdúnánás, 1941.) < rom. *capu(l)* 'fej, ész'¹. Felvetődik azonban, hogy vajon nem román népnyelvi jelenséggel van-e dolgunk, ugyanis a román nyelvatlaszok tanúsága szerint — és ezt külön lapokon is szemléltetik — Erdély nyugati részein, délen és északon egyaránt, széles területen bizonyos mássalhangzók után egy félhangzós *u*-féleség hallható. Ezt egyébként ZSEMLYEI is említi (i. h. 120). Bizonyos azonban, hogy egyszerű tővégi román *u* átvétele jelentkezik a Felsőbányáról feljegyzett *cugu* 'szopós malac' (ÚMTSz.; vö. még BLÉDY i. m. *cuga* és *cuguca* a.) < rom. *țugu* 'disznóterelő szó' és az Erdély számos pontjáról adatolt *kucu*, *kuszu* 'kutyus; kutyahívó, -űző szó' (ÚMTSz.) < rom. *cuțu* 'ua.' esetében. (A szó földrajzi elterjedése inkább a románból való átvétel, mint a belső hangutánzó eredet mellett szól.) Végül meg kell még jegyezni, hogy ZSEMLYEI *u* végű anyaga maga is többarcú. A *prudu* 'lék a folyó jegén' a román *produf*, *produh* 'ua.' szóvégi mássalhangzójának lekopásával alakult, a *fțetu* 'román egyházfi' a *fătul bisericii* állandó jelzős kapcsolatból szakadt ki. (Nem hagyható említés nélkül, hogy ez a román szókapcsolat a magyar *egyházfi* szabályos tükörfordítása; — vö. DACR. *făt* a.). Van azonban ennek egy *fțetuj* ~ *fatuj* változata is (i. h. 119). Itt és a *pomuj* 'a temetéskor feldíszített fa' (uo.) < *pomul morții* esetében a kiejtésben *-u*-nak hangzó végartikulus hat. Úgy tűnik tehát, hogy a magyar *u* végekben — legalábbis az esetek többségében — román tővégződéssel van dolgunk, míg az *uj* végűek valamilyen módon a végartikulus folytatásai.

2. Honnan származik azonban ez a magyarban jelentkező *j* hang? Az eddigi magyarázatokat ZSEMLYEI sem érzi kielégítőnek, a maga részéről a kérdés további tisztázásához igyekszik hozzájárulni. Ennek érdekében egyrészt az eddig ismert *uj* végű román kölcsönszavakhoz számos új adalékot szolgáltat, mégpedig a Kiszamos vidékének magyar népnyelvéből (i. h. 118—20), majd arról ír, hogy az *uj* végződés kialakulásában nem elhanyagolható szerepet játszott a román jövevényszavaink tekintélyes részében meglevő *j* végződés, és ennek igazolására ilyen elemeket sorol fel ismét csak a saját gyűjtőterületéről (i. h. 120—21).

ZSEMLYEINEK mindebben igaza van. Hosszan lehetne sorolni az Erdély minden területéről származó további *j*, különösen *oj* végű román kölcsönszavakat (e tekintetben elég csupán BLÉDY távolról sem teljes anyagára utalni), sőt igazolható ZSEMLYEI azon feltevése is, hogy az „*-uj*-végű kölcsönszavak közül nem egy éppen *-oj*-képzős román szó átvétele is lehet” (121); az *ákuj* 'nagy tű' és *hurduj* 'tejtartó fadézsza' szóvégének ilyen analógiás módosulására már BLÉDY is rámutatott, és etimonként a román *acoi* és *hurdoi* alakokat adta meg, de ez a helyzet a *bacsuj* 'szamadó' (ZSEMLYEI adata) esetében is (< rom. *băcioi* 'ua.': ALR. MN. 1807.); a *mutuj* ilyen magyarázata azonban kevésbé valószínű.

¹ Ez úton is hálásan köszönöm a MTA Nyelvtudományi Intézete munkaközösségeinek, hogy az ÚMTSz. és a MNyA. (= A Magyar Nyelvjárások Atlasza) kéziratot anyagának felgyűjtését számomra lehetővé tették.

ZSEMLYEINEK a *j* végződés analógiás hatására vonatkozó nézete segít megérteni a románban *aie* végű jövevényszavak végének alakulását, ezek ugyanis a magyarban általában *j*-re végződnek; pl.: r. *fliscoaie* 'fűzfasíp' > m. *fliszkoj* ~ *pliszkoj* 'ua.' (ZSEMLYEI adata); r. *hobaie* 'völgykatlan' > m. *hobáj* 'ua.' (ÁRVAY, Hétfalu helyn. 179); r. *ludaie* 'tök' > m. *ludáj* 'ua.' (BLÉDY i. m.; ÜMETSz); r. *tigaie* 'serpenyő' > m. *tigáj* 'pléhtepsi fogantyúval' (Gyímes: NyIrK. III, 116). Elképzelhető lenne ugyan egy nőnemű végartikulusos *-aia* (erről l. alább), és ebből az *-a* birtokjelként való elvonása, az első magyarázat azonban jóval egyszerűbb és meggyőzőbb. Analógiás úton jöhetett létre a román *coptă* 'üreg, vájat' szóból a fazekasműszóként használt *koptěj* 'oldalüreg az agyagveremben' (NyIrK. VIII, 102), és minden bizonnyal ez magyarázza a román *scrînciob* 'körhinta, libikóka' szónak a magyarba *krincsu*j 'hintaféle: földbeásott lábon forgatható kosarak' (Déva: NéprÉrt. VII, 92) formában való átvételét.

3. Mindezek ellenére úgy gondolom, hogy az egyes román jövevényszavainkban jelentkező *uj* végződés kialakulása sokkal inkább történeti produktum, mintsem ZSEMLYEI bemutatja, bár tanulmányának végső kicsengése mintha ide utalna: „A történeti anyag hasznosítása e jelenség tekintetében is új, eddig nem ismert mozzanatokat fedhet fel” (121. l. 6. jegyz.) Valóban erről van szó, a hangtani jelenséget azonban román eredetű közszavainkban nem tudjuk nyomon követni, mivel *-uj* végű román jövevényszavak csak a XIX–XX. században jelentkeznek, vagyis abban az időben, amikor a román köznyelvi-népi ejtésben az *-ul* *l*-je már nem hangzik.

Köznevek híján a névanyaghoz fordulhatunk, és ezek tanúsága fényében próbálhatunk következtetni az esetleges hangfejlődési sajátságokra. A románok Erdélyben való megjelenését regisztráló okleveles anyagban (DocVal.) a következő határozott névelős személynévek érdemelnek figyelmet: 1368: *Dragul* (213); 1360: *Myhul* (147); 1326, 1363, 1370: *Negul* (66, 167, 236); 1370, 1371, 1383: *Radul* (228, 243, 302). Valamennyi XIV. századi adatban *ul* szerepel és nem kétséges, hogy ez az egykorú román ejtés pontos lejegyzése. A XV–XVI. századból sajnos nem sikerült adatokat gyűjtenem, de ezt némiképpen feleslegessé is teszi a Bihar megyei Belényes 1600-ból származó urbáriumának (ÖL. UC. 17/6 – kiadta D. PRODAN: Anuarul Institutului de Istorie din Cluj. V. 1960.) gazdag névanyaga. Néhány példa: „Paulus Karacson *Turkul*” (68), „*Szerbul* Farkas”, „*Zerbul* Mihalné” (80), „*Kuczsa Stanczul*” (90), „*Mosul* Balk”, „*Sandor Albul*”, „*Giurko Lupul*” (94), *Danchul* (95), *Trifful* (96). A román elemek tehát változatlanul *ul* alakban jelentkezők, ugyanakkor azonban a *Mihály* keresztnév hol *Mihal* (80, 94), hol *Mihalij* (81, 84) formában van lejegyezve. Ez utóbbi a magyar *l* hang palatalizálódását mutatja; szóföldrajzilag és kronológiailag egybevág BENKŐ LORÁND megállapításaival (NytudÉrt. 1. sz. 46, 52).

Az Erdélyben bekövetkezett *l* > *ly* változás nyomai fedezhetők fel a román fejedelemségekben uralkodó Radu Șerban, illetőleg Radu Mihnea nevének írásában: 1604: *Ráduly* (ErdOrszEml. V, 358), 1616: *Raduli* ~ *Radulj* (uo. VII, 353), *Radul* ~ *Raduly* (uo. VII, 360). A XVII. század második feléről a Kolozs megyei Gyalu urbárium tájékoztat (Kiadta JAKÓ ZSIGMOND Kolozsvár, 1944.). Az *l* ~ *ly* ~ *lj* ingadozás ugyanazon román személynévnél itt is követhető: 1666: *Triphulj* (153), 1670: „*Kis Triful*” (184), 1687: „*Kis Triphulj*” (220); 1666: *Paskulj* (154), 1670: „*Stana Paskuly*” (197), 1687:

Paskulj (220); 1666: *Fatulj* (154), 1670): *Fatul* (190), 1698: *Fatulj* (232). Hasonló ingadozás tapasztalható a *Mosul*, *Urszul* stb. személyneveknél. Úgy gondolom, mindez világossá teszi, hogy a XVII. századi Erdélyben a román személynevekben egy *ul* > *uly* > *uj* változás ment végbe, és ez nem volt független a magyar tővégi *l* palatalizálódásától.

A jelenséggel kapcsolatban, de bővebb indoklás nélkül magyar *l* > *ly* hangváltozást említ DRÁGANU (Dacoromania IV/1, 148 jegyzet); román eredetű neveknek a fentebb bemutatott váltakozására további gazdag történeti anyagot tárgyal recenziójában ŞT. PAŞCA (uo. VI, 446–7).

A gazdag névanyag után még meggyőzőbben szól egyetlen XVII. század végi és valóban idevágó *uly* végű román jövevényszavunk tanúsága: *drákuly* 'ördög' < román *dracul* (Rozsnyai: HorTurc. RMKtár. 38. sz. 189: MNy. XXVIII, 318). E korban a román *-ul* teljes hangteste még hangzik, a *drákuly*-ban tehát ugyanaz a hangváltozás tükröződik, mint a nevekben.

4. Talán nem túl merész az a feltevés, hogy az így kialakult, de túlnyomórészt román tulajdonnevekben gyakori *uj* végződést az erdélyi román-sággal érintkező magyarok jellegzetes román nyelvi sajátásként fogták fel, és mintegy típusvégződésnek tették románból átvett és helyesen románnak érzett jövevényszavak végére. (Román kölcsönszavaink átvételében — közvetlen nyelvi érintkezésről lévén szó — a kétnyelvűségnek, pontosabban a másik nyelv ismeretének jóval nagyobb a szerepe, mintsem ez az eddigi irodalomból kitűnik.) Ennek a sajátos morfémanak a kialakulásában és elterjedésében még két újabb, de állandóan ható tényezővel kell számolnunk. Ezekről már esett szó: a népnyelvi ejtés végartikulusos *-u* végű alakjai és a számos román jövevényszavunkban meglevő etimologikus *j* (elsősorban *oj*) végződés. Tanulságos módon a szinkrón jelenségek nemhogy gátolták, hanem egyenesen segítettek egy történeti folyamat kiteljesedését.

A fentiekkel szemben az a kifogás támasztható, hogy ez csupán elmélet: az *uj* végű elemek útkeletűek, ezért helytelen történeti gyökereket feltenni. Ennek az ellenvetésnek a jogosultságát azonban sokban gyengíti az a tény, hogy a nyelvjárási elemek rendszeres gyűjtése csak a legutóbbi időben indult meg, és ez a tevékenység az érintett alakok tömegét hozta felszínre. Legújabb kori előkerülésük semmiképpen sem jelentheti, hogy ilyen típusú román jövevényszavak jóval korábban már nem élhettek nyelvünkben — erre éppen a *drákuly* a példa —; a sajátos, morféma jellegű végződés kialakulása pedig nyilvánvalóan hosszabb nyelvtörténeti folyamat eredménye.

A végartikulus nélküli és *uj* végződésű alak váltakozása román jövevényszavainkban egyáltalán nem ritka jelenség: *glod* 'vizenyős hely' (MNyA. Limbus 97) ~ *gloduj* 'iszap' (ÚMTSz. — Mindkét adat Alsó-Fehér megyéből) < rom. *glod* 'sár'; *krák* 'ágas; rúdszárny' (MNyA. I, 149; NyIrK. VI, 199) ~ *krákuj* 'ágasfa' (NyIrK. VII, 286) < rom. *crac* 'ág; (eszköz, tárgy) szára'; *kort* 'cigánysátor' (MNy. VI, 380) ~ *kortuj* 'sövényház' (Nyr. XVI, 377) < rom. *cort* 'sátor'. Ezt a jelenséget azonban a legszebben a ZSEMLYEI gyűjtötte anyagban tanulmányozhatjuk, ráadásul az alakváltozatok egymás közvetlen szomszédságában élnek. Úgy gondolom, mindehhez nem kell további magyarázat: ama feltevésünk mellett bizonyít, hogy az *uj* végződésnek az eredeti román szótóhoz való hozzátevése a tőlem említett keletkezési tényező megléte, jelenleg is produktív volta mellett szól. Itt említendő meg, hogy egyes szórványos esetekben a teljes végartikulusos román szó is átkerült idegen nyelvekbe:

r. *moşul* 'öregember; ős, előd' > blg. *moşul* 'apó'; ukr. *moşul* 'nagyapa' (SCURTU, Termeni de înrudire în limba română. Bucureşti, 1966. 14). Ez *mosuj* alakban Erdélyben is eléggé elterjedt.

Néhány kivételt nem tekintve az *uj* végződés mindig olyan főnevekhez járul, amelyek a románban mássalhangzóra vagy végartikulusos *-u*-ra végződtek. Ez ismét a mellett szól, hogy bizonyos nyelvi tudatosságot, a román nyelv valamelyes ismeretét az átvétel körülményei közül nemigen lehet kihagyni. A román végartikulusnak az egész jelenségkomplexusban való jelenlétét egyébként a románból átvett nőnemű főnevek is mutatják. Figyelmen kívül hagyva a számszerűleg legnagyobb csoport, az *ã* végűek szóvégeinek alakulását — itt ugyanis pusztán elméletileg a magyar *a* hanghelyettesítés is lehetne — a többi ragozási osztályból a magyarba került főnevek végződése ismét végartikulusos (példáimat igyekeztem BLÉDY anyagából összeállítani, ahol forrásjelzés nincs, az adat innét származik): r. *-e*, végartikulusal *-ea*: r. *ciocãnitoearea* > m. *csokenyitara*, *crucea* > *krucsa*, *zburãtoarea* > *ezburutura* 'Epilobium' (NyIrK. III, 108); r. *-ie*, végartikulusal *-ia*: r. *figaia* > m. *cigája*, *gulia* > *gulya*, *scumpia* > *iszkumpia*; r. *-ea*, végartikulusal *-eava*: r. *cãţeava* 'szuka' > m. *keccáva* 'ua.' (NyIrK. IV, 131) ~ *kecava* (MNYA. II, 184). A moldvai csángóban a románból átvett nőnemű főneveknél, mint erre monográfiájában MÁRTON rámutatott, hasonló a helyzet; a hímneműeknél a jelenség azonban alig érvényesül (i. m. 80 kk.). Ennek okát — MÁRTONnal ellentétben — én a moldvai csángót ért román hatás viszonylag újabb keletűségében látom, értve ezen, hogy az *uj* végződés történetileg az erdélyitől eltérően alakult.

Az *ul* > *uj* fejlődés sajátos morfológiai jellege mellett még valami tanúsodik; a románban *l* végződésű jövevényszavak szóvégi *l*-jüket általában megőrzik: *cól*, *kecel*, *kaskavál* (BLÉDY i. m.); *fitil* 'tapló, lámpabél' (HORGER, Hétfalusi cs. népm. 395) < rom. *fitil* 'lámpabél, kanóc', *kopil*, *koptyil* 'fattyú' (számos adat az ÚMTSz.-ben és a NyIrK. kötetekben) < rom. *copil* 'gyerek'; ezekben csak ritkán fordul elő *l* > *j* fejlődés. Ezzel szemben *ly* ~ *j* jelenik meg olyan román jövevényszavainknak a végén, amelyeket feltehetően a többes nőnemű *-le* végartikulusal vettünk át: r. *fuştele* > *fustély* (TESz.), r. *furdale* 'hulladék' > *furdály* 'alja dohány' (az egyes számból: EtSz.; az első adat: 1796: „egy rosz kártya *furdalyal* együtt”: HOKLSzj. 44; a szó BLÉDYNél nem szerepel); és talán a *hara* 'durva szőrruha' szó *harály* változata (Brassó m.: MTsz.) is egy román *harale* alakra megy vissza. (A román eredet valószínűségéről: TAMÁS, UngElRum. 441 *hórã* a.). Hímnemű többes végartikulusos *-ii* alak átvételére is van példa: r. *bucii* 'csepű' > m. *bucsi* 'ua.' (ÚMTSz.; MNYA. IV, 6).

BAKOS FERENC

Helyhatározóink történetéhez

I. A magyar nyelv határozóinak kutatása nagy múltra tekint vissza, és gazdag eredményt mondhat magáénak. Határozóink történetével — a számos kisebb terjedelmű dolgozatot most külön nem említve — olyan nagy összefoglaló művek foglalkoznak, mint: SIMONYI ZSIGMOND, A magyar határozók I—II. Bp., 1888—1895.; KLEMM ANTAL, Magyar történeti mondat-tan. Bp., 1928—1942.; BERRÁR JOLÁN, Magyar történeti mondat-tan. Bp., 1957.; BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1967.

Ennek ellenére hiba lenne azt hinnünk, hogy a további kutatásoktól nem sok újat lehet remélni, mivel az eddigiek lényegében minden megoldható megoldottak. — Számos kérdés vár még tisztázásra, itt csak néhányat említenék meg elsősorban helyhatározóink területéről. Egyáltalán nincs felderítve a helyviszonyragok és a névutók egymáshoz való viszonya a határozók rendszerén belül nyelvünk fejlődése folyamán. Sok megoldatlan problémát vet fel a határozóragok és a névutók irányjelentése, annak kialakulása, jelentésfejlődése. Külső és belső helyviszonyt jelölő határozóink tüzetesebb tanulmányozása is igen hasznos lenne.

Hogy ősi helyhatározóragjaink eredeti jelentésének kutatása még sok új eredményt hozhat, azt újabban A. KÖVESI MAGDA tanulmánya (Ősi határozóragjaink történetéhez: NyK. LXVIII, 225—47) bizonyítja. Az említett tanulmány legfőbb mondanivalója: A finnugor alapnyelv határozóragjai (-n, -t, -k, -l) „kezdetben az irányjelölés szempontjából közömbös lokális elemek voltak és a beszédhelyzettől — főleg a vezéride jelentésétől — függően mindhárom irányt jelölhették.” (I. h. 247. — Én ritkítottam. Sz. G.).

Az alapnyelvi rágélemek indifferens irányjelentéséről szóló vélemény a múlt század végéről származik, de az utóbbi időben is hangot kapott (i. h. 226—7).

Ez a nézet roppant nagy horderejű, és azt is magában foglalja, hogy a finnugor alapnyelvre feltett ősi háromirányúság a helyhatározókat, illetőleg a határozókat illetően nem létezett. A probléma további tisztázása végső fokon a finnugor összehasonlító nyelvtudomány feladata. De a kérdés megoldása csak akkor valósulhat meg, ha az egyes rokon nyelvek határozói történetének kutatásában jelentős előrehaladás történik. — Helyhatározóink történetének kutatásában végül is el kell jutnunk az ősmagyar kor jellemző sajátosságainak feltárásáig.

Az előttünk álló feladatok megoldásához új, megbízható nyelvi anyag bevonása szükséges. Bár nyelvjárásaink sok értékes adattal képviseltetik magukat a nyelvtörténeti munkákban, mégis mind ez ideig alapos, módszeres vizsgálatban nem részesültek, pedig nélkülük nehezen képzelhető el, hogy határozóink történetének kutatásában újabb eredményekre jutunk. Mai nyelvjárásaink archaizmusaiából határozóink történetének számos fontos mozzanata hámozható ki. Nyelvjárásaink módszeres feltárása, a nyelvelmékek alaposabb kiaknázása együttesen lehetővé tenné, hogy határozóink történetének jelentős, de még eddig kevésbé ismert szakaszait jobban megközelítsük. Talán nem egy vonatkozásban az ősmagyar kor elejéig juthatnánk el időben visszafelé. — Ez egyelőre még igen távoli célnak tűnik, amelynek eléréséhez nyelvjárásaink és nyelvelmékeink adatainak korszerű feldolgozása elengedhetetlen.

2. Dolgozatomban ízelítőt kívánok adni nyelvjárásaink ritka helyhatározóiból. Teljességre nem törekszem, hiszen anyagom túlnyomó többsége melléktermékként állt elő, ezért csupán néhány szórványos adatot közlök névutóknak és határozóragoknak sajátos, a köznyelvtől eltérő használatára. Részletesebben foglalkozom viszont az *ellen* és az *iránt* névutókkal, melyek nyelvjárásainkban még helyhatározói funkcióban is szerepelnek. Végezetül adataimból néhány következtetést vonok le nyelvjárásaink helyhatározóinak archaikus vonásait illetően.

Legfőbb célként annak bizonyítását tűzöm magam elé, hogy nyelvjárá-

saink határozói megérdemelnék a velük való gondosabb törődést. — Nyelvjárásaink határozóinak gyűjtésére és közlésére annál is inkább nagy szükségünk van, mivel az egyébként igen értékes és nélkülözhetetlen táj szótárainktól ezen a téren meglepően kevés segítséget kapunk. Gondolok itt elsősorban ritkább, illetve archaikus névutók és határozószók szótározására, értelmezésére, azoknak megfelelő mennyiségű példamondatokkal való illusztrálására.

Adataim túlnyomó részét népnyelvi szövegek közléseiből jegyeztem ki. Az *ellen* és az *iránt* névutóknak helyhatározói funkciójú használatára Szabó Pál írói nyelvéből is vettem adatokat, mivel az írónál a két névutónak helyhatározói használata nyelvjárásának tekinthető.

Adatközlésomben az alábbi egyéni rövidítéseket használom: Becsvölgye = PAIS SÁNDOR, A becsvölgyi gazdálkodás. Kézirat gyanánt. Néprajzi Közlemények IX, 2. Bp., 1964.; Fedics = ORTUTAY GYULA, Fedics Mihály mesél. Bp., 1940.; Heg., Moldv. = HEGEDŰS LAJOS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp., 1952.; Heg., Orm. = Uő., Népi beszélgetések az Ormánságból. Pécs, 1946.; Kakasd I, II = DÉGH LINDA, Kakasdi népmesék. I—II. Bp., 1955—1960.; Kalotaszeg I, II = KOVÁCS ÁGNES, Kalotaszegi népmesék I—II. Bp., é. n.; Karcsa = BALASSA IVÁN, Karcsai mondák. Bp., 1963.; s. gy. = saját gyűjtésem; Somogyi par. csal. = S. DOBOS ILONA, Egy somogyi parasztcsalád meséi. Bp., 1962.; Sziv. I, II = SZABÓ PÁL, Szivárványerdő I—II. Bp., 1966.; Végh, Sárr. = VÉGH JÓZSEF, Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Debrecen, 1944. A népnyelvi szövegekből gyűjtött adatokban a határozóknak ritkítással való kiemelése tőlem ered.

Nyelvjárásainkban általánosnak mondható az *alatt* névutó 'közvetlen közelében' (de nem lefele, a föld irányában) jelentésben, például: *a falu alatt* 'a falu közvetlen közelében'. A következő adatokban az *alatt* névutó jelentése egymástól többé-kevésbé eltér. A szövegek környezet alapján igyekszem a névutó jelentését megállapítani, mivel a példamondatok nem igazítanak el bennünket egyértelműen e tekintetben.

Alatt: 1. 'mögött, szélében, közvetlen közelében': *Úk mēg maj ēmēnnēk másik ódalon a kert alatt mer a kert alatt a lóval nem lehetētt ēmēnni.* (Lúzsok: Heg., Orm. 134); 2. 'mellett': *... azon a nagy rétön, ami elterül a csárda alatt* (Szaporca: Heg., Orm. 178); 3. 'mellett el': *Még azeleőt sárjülegin koromba, ha elmēntünk az Aranyos csárda alatt, mindig száólt a muzsika.* (Nagyrábé: Végh, Sárr. 126); 4. 'keresztül', 5. 'között': *Hát a dísznőük má akkor elmēntek ki azon a kert alatt, a vejtü kerték alatt, má akkor ēhajtották, ...* (Hirics: Heg., Orm. 113); 6. 'túlfelől rajta, de közvetlen közelében': *Vóút a cigányok alatt ēty hóút főüdünk.* (Doboz Békés megye: s. gy.; a „cigányok” 'cigánytelep' a község szélén.

A *között* 'közében, mellett' jelentésben — tudomásom szerint — még nincs szótározva. Az Istvándiban magnetofonra vett szövegben előforduló *között* névutó fenti jelentésének társadalmi érvényűségében egészen addig nem mertem bízni, noha a két mondat két adatközlőtől származik, amíg hasonló példára nem bukkantam az Ormánságból. *Id, D a r a k ē z ē t t | van ēggy | oja három | nyárfa vóút. Istvándi kōzōtt összeütkōzött a Bērta a Zētorrāl.* (Istvándi Somogy megye: s. gy.); *Utánna jön a Kecskés [ti. dülő] | Ez is szinte a környékibe van, a | f a l u k ō z ō t t, vagy a falu alatt.* (Adorjás: Heg., Orm. 17). Ez utóbbi mondatban a *vagy a falu alatt* úgy fogható fel, mint a *falu között* helyhatározó sajátos azonosító értelmezője, amely a ritka, erősen nyelvjárásias

határozót egy ismertebbel magyarázza. A mondat másképp nem értelmezhető, ugyanis a *Kecskés dűlő*, amelyről szó van, csak egy helyen lehet. Névutónk időhatározói szerepben is előfordul 'körül, tájban' jelentéssel: *Mikor gyün? | Úty, kéröm szépön — aszongya — égyg óra tájt, két óra kőszt kél neki gyünni...* (Drávacsehi: Heg., Orm. 55).

A mellé, mellett névutóknak a köznyelvitől eltérő jelentésben való használatára is vannak adataim: *Mellé*: 1. 'szélébe': *Elmément éty kerek erdő mellé. A nyeret a fejem alá tettem.* (Luzsok: Heg., Orm. 148); 2. 'mögé': *Legénnyel ébujtatok a bokor mellé!* (Hobol Somogy megye: s. gy.); *Na, de elbujtatta ez is égyfa mellé...* (Somogyi par. csal. 204). — *Mellett* 'szélében': *...asz montá a komá medve | hoty hónab dylkór csánunk éb bált az érdő mēllētt én naf fa qlatt.* (Trunk: Nyr. LXXXI, 109).

Nyelvjárásainkban a *között* ~ *közt*, *közé* névutók olykor a *-ban*, *-ben*, illetőleg a *-ba*, *-be* határozóragok helyett használatosak. Erre a jelenségre viszonylag sok adatom van. Ugyanakkor elgondolkoztató, hogy a *-ból*, *-ből* rag helyén szereplő *közül* névutóra csak két példát találtam. A *között* ~ *közt*, *közé* névutók használata a megfelelő belső helyhatározóragok helyett ősi sajátságának tekinthető. Ez a névutóhasználat a köznyelvből jóformán teljesen kiszorult, sőt ma már a nyelvjárásokban is archaikus, de a különböző nyelvjárás típusban való előfordulásuk azt bizonyítja, hogy régebben a mainál sokkal általánosabb lehetett.

Megoldatlan kérdést jelent, hogy a *közül* névutó a *-ból*, *-ből* rag helyén miért szorult háttérbe társainál jóval nagyobb mértékben. — Ez a jelenség egyben arra is figyelmeztet, hogy helyhatározóinkat a rendszerek tagjainak egymáshoz való viszonyában is vizsgálni kell, nem elegendő csupán a különböző alaki eszközök előfordulásának, funkciójának regisztrálása.

Között, *közt* névutó *-ban*, *-ben* határozórag helyett: *Szárqzan á töpörtýű magqba nem át el, de zsír között osztā megvót.* (Amadékarcsa Szlovákia: MNyj. X, 137); *... az erdő sűrűje között éty tűszfény világított.* (Sajóvámos Borsod-Abaúj-Zemplén megye: MNyj. III, 168); *...hanem bisztos van tetű a haja között...* (Somogyi par. csal. 193); *Hát a kislány odaül, keresi a tetűt a haja között* (uo. 133); *Hát zavartam a bokor között, égett minden részem...* (Karcza 501); *...s mint epréstem, az erdő közt valami tolvajok rámrohantak...* (Kakasd I, 300); *Hát, az a reméte lakott az erdő közt égy barlangba* (uo. 328); *Hát mēnyén az erdő közt, addig barangolt, hogy kiért égy puszta mezőre.* (uo. 329); *Járt föl jobbra, balra egész nap az erdő közt* (uo. 337); — *Hogyne gondolkoznék, mikor korán régveltül burungolok az erdő közt* (uo. 426); *Eridj — aszongya —, itt az erdő közt megtalász te... égy folyóvizet.* (Kakasd II, 36); — *Há ne mēnj el lēányom, mivel hogy nem és jártál még itt az erdő közt.* (uo. 50); *Addig mēntek az erdő közt, hogy elértek égy kérésztutat...* (uo. 66); *Addig mēnt a gyermek, hogy estére jutott imán az erdő közt.* (uo. 66); *Mégindult futni a sok erdőü kőszt.* (Kalotaszeg II, 117); *... élment a Somosra és ott a gabona közt agyonlötte magát a barázdába.* (Karcza 292); *... de mán ahun legelő nem vót, ott meg a buza közt vót gyalogósvény...* (uo. 424); *Nem az után láttak, hogy egyék, hanem megvót a nagy csudálkozás, nagy bámulás, öröm. Minden elbūgykezett a nép közt az egész palotán.* (Fedics 157); *... abba a másik érdőbe van nekem éty fálka gujám. A k kőszt van két arászörű bika.* (Békés: Végh, Sárr. 31); *Méglát ott a biva jcsorda kőszt*

két nacs csúnya, m̄rcsozs bivajt (uo. 38); odabent vátok a rít köszt azok a lápok. (Nagyrabé: Végh, Sárr. 123).

Közé névutó -ba, -be határozórag helyett: *Mikor Ándris ollyán súdöy suhánc vóyt, kezdett a fálu közé járnyi* . . . (Óbást Nógrád megye: MNny. III, 365); *Akor betétük kemenciébe | a fonalat, | h a m ũ k ö z i é, | . . .* (Sármellék Zala megye: MNy. III, 60); *Kényérbe is tészik [ti. a krumplit], megfőzik és krumpinyomóve beleszakétyák a liszt közé.* (Becs völgye 82); *Belelököm, — azt mongya, — a szilaj guja közé, összegázéjja, összetapossa.* (Fedics 112); *Lenyergelte, becsapta a ménes közé* (uo. 256); . . . *a szálna lecsuszott, ű meg csuszott a szálmával, ágyéka közé ment a hörgas.* (Karcsa 190); *Kiment hat bika az eggyik éccaka és bement a gulya közé . . .* (uo. 263); *Avval elindultak ók az erdő közü* (Kakasd I, 61); *El és mentek beértek az erdő közü* (uo. 192); *Akkor elmént vissza az erdő közé* (uo. 273); *Így elbúcsúztak az apjiktul, anyjiktul, s elméntek bé a sötét erdő közü* (uo. 294); *Hát béményen az erdő közé . . .* (uo. 379); . . . *mikor kezdett lemenni a nap, letértek az erdő közü.* (uo. 389); *Addig szaladott, hogy béert eggy jó sötét erdő közü.* (Kakasd II, 35); . . . *annál jobban mént bé az erdő közü* (uo. 35—6); *Hát én többé a világ közü nem méheték, . . .* (uo. 68); . . . *mint beértek eggy erdő közü* (uo. 108); *A marhákat a fenyyes közü engedik* (Magyarbikal Kalotaszeg: MNny. IV, 143); *Avval csúnyán a szemém közé nízett.* (Békés: Végh, Sárr. 47); *Mégint keményen a szemém közé nízett.* (uo. 47); *Útyhogy é leszáltam a kocsiúl, a búza közé méntem, és a feje az góromig irt.* (Berettyóújfalu: Végh, Sárr. 106).

A -ból, -ből határozórag helyén levő közül névutóra csak a következő két adatom van: *Hogy hátha kitalána ó az erdő közül* (Kakasd II, 36); . . . *kiérék az erdő közül* (uo. 36).

A külső és a belső helyviszony jelölésének tanulmányozása nyelvjárásainkban még sok új ismeretet adhat határozóragjaink jelentésének fejlődését, helyhatározórendszerünk kialakulását illetően. — Itt most néhány olyan adatot közlök, amelyben a valóságos belső helyviszonyt külső helyviszonyrag jelöli:

A -nál 'ban' ragban: *Éggy éjjel mékháltak éty | t é m p l o m n á l, b é h ú s z t a k o d a, | é l m é n t e k a z o l t á r u t á n.* (Lésped: Heg., Moldv. 37); ebben a mondatban egyébként az is figyelmet érdemel, hogy az után névutó 'mögé' jelentésben fordul elő; *Vót eggy örök harangozó, améjik mincsak abba a t é m p l o m n á l harangozó vót.* (uo. 61); *A k o c s m á n á l v ó u t a b á l.* (Istvándi Somogy megye: s. gy.); *Csak az i s k o l á n á l v a n v i l l a n y. T é v é t s z o k t u n k n é z n i a z i s k o l á n á l.* (Öttömös Csongrád megye; egy magyar szakos levelező hallgató beszédéből jegyeztem fel); . . . *égy nagy erdőbe ért. Mán este vót, kezdett sötétedni* *Lát ám éty kis háznál világosságot.* (Somogyi par.csal. 167); *Éccer asztán éjjél táján, a padlásnak az eggyik s a r k á n á l, a szobának az eggyik s a r k á n á l léesik égy láb.* (uo. 169); *Amint mégy, lássa . . . hogy a lánya ott áll az a b l a k n á l é z s g o m b o l é t v a l a m i t. . . Mégy, mögen csak ollátya a lányát az a b l a g b a . . . áldogál . . . mögen gombolét.* (uo. 200).

A -hoz 'ba' ragban: *Hát, szépon | még'gyün ám az idő. Menneg be a f o n y ó h á s z h o n a l á n y o k.* (Drávacsehi: Heg., Orm. 42); *Békopogtatott a legszélő házhól.* (Somogyi par.csal. 198); . . . *hát gondúta bémögy éty házhól és kér szállást.* (uo. 438); *Élméntek | k o r c s m á h o z ú r a s t ó l, | é s e k i z s g y e r m é k e j k é t o t h o n h á t t á k, . . .* (Diósfalu: Heg., Moldv. 172); *Attak kalbászt, | ész szálót, | kéttüöt, | tojjást szettünk, | akkor visszamentünk a k o c s m á h o, | a k o c s m á r o s s á m é k s ü t t é t t é k.* (Acsád Vas megye: s. gy.).

A -ra, -re' -ba, -be' ragban: *Róka mēnd biè a f a l u r a, | vādászni.* (Trunk: Nyr. LXXXI, 109). *Elmēnēn a róka biè a f a l u r a, | vész èty tyukot, | lopott èty tyukot s | mēnēn barlank felē.* (uo.: i. h. 109). *Elmēnēn a róka mēk | tyukászni | így g f g l u r g.* (uo.: i. h. 110); *Mégáj, maj á kezēmre kerűsz!* (Dravacsehi: Heg., Orm. 42).

Általános helyhatározói szerepe van az -n határozóragnak a következő adatban: *Mēgy haza a szēgényembőr . . . Hát már alig eresztötték be az inasok. Mindön a j t ó n inas ált, . . .* (Somogyi par. csal. 210). Ilyen archaikus funkcióban az -n határozórag nyelvjárásainkban is bizonyára nagyon ritkán fordul elő.

A -nál határozórag valójában a -ra szerepét veszi magára a következő mondatban: . . . *és kiirta az a j t ó n á l, hogy ő ullyan doftor . . .* (Klězse: Heg., Moldv. 77).

Meglelepő az -ig terminativusrag használata -hoz, -hez, -höz helyett: *Hát el is mēnt a róka, dehát ű csak a mēzēsfazéki g mēnt el a bokorba. Jó èccsomó mēzēt mēgēvēt és azzal visszamēnt.* (Somogyi par. csal. 150.); *Szalad a k u t y á i g: — Tē kutya! Nēm láttál erre èty kislányt . . . Szalad az a l m a f á i g: — Tē almafa! Nēm láttál èty kislányt erre szaladni? Szalad a k e m e n c é i g: . . .* (uo. 194). — Az -ig ragnak erről a funkciójáról szakirodalmunk nem szól (vö.: SMOYNYI, MHat. I, 338—9; HORGER, Nyj. 131; KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink. Bp., 1966. 51—2). Lehetséges, hogy ez a jelentésfunkció újabban keletkezett, vagy most van keletkezőben? A kérdés tisztázásra vár.

3. A fentiek előrebocsátása után egy kicsit részletesebben kívánok foglalkozni a nyelvjárásainkban még valóságos helyhatározói funkcióban előforduló *ellen, iránt* névutókkal. Ezek a névutók a valóságos helyviszony eszközeként meglehetősen archaikusak. Ilyen szerepben a kódexek korában voltak általánosak. (Vö. BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története 442.)

A helyhatározói szerepű *ellen, iránt* névutókban tehát bizonyos mértékben a kódexek korának nyelvállapotát őrizték meg a nyelvjárások. Mindkét névutónk ritkán fel-felbukkan még archaikus szerepében az irodalmi nyelvben is, de ezek az adatok kétségtelenül nyelvjárási eredetűek (vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD, A magyar nyelv névutórendszere. Bp., 1965. 40, 57—8).

Az *ellen* névutó minden valószínűség szerint az *elő* névszó *el-, ele-* tövéből keletkezett -n locativusraggal. A szóbelseji *ll* nyúlás eredménye. (Vö. TESZ. I, 748.) — Az *iránt* (~ *aránt* ~ *eránt*) névutó az *irány* (~ *arány*) 'Richtung, Ziel' jelentésű főnév -t locativusragos alakja (vö. SEBESTYÉN i. m. 57).

Ezek után tekintsük át tájszótárainknak a két névutó archaikus szerepét bemutató anyagát: MTsz.: Az *ellen* névutóra nincs adat. Az *iránt* névutó *aránt, eránt, erént* alakjaira a magyar nyelvterület különböző pontjairól vannak adatok, de helyhatározói jelentésben, példamondatban csak a következő található: „'nek'. *Hegy aránt menni* (Csík m. Gyimes Nyr. IX. 504).” (I, 951). — SzamSz.: „*ellen* nu. 1. 'irányában, felé'. *Mēnt, mēndegélt hetethét orszá g ellen* (mesében).” (I, 215); „*iránt* nu. 1. 'in der Richtung, gegen'. *Megállottunk az utonn a hid iránt. Ere láttā futni a kapu iránt: Tārcson egyenesen a kut iránt.*” (I, 414). — OrmSz.: „*ellen* mn (sic!) 1. 'felé, irányában'. *A mēnős ē szokot futni sokszor három-néty falu ellen. 2. 'ig' (pl. határáig). *Ékalészó harmadik falu ellen is.*” (123); „*iránt* ~ *eránt* nu. 'irányában, felé'. *A búza**

íránt rakták a kukoricát (a padláson). — *Mikor a lapátot fejéneg dopta, ét hátú, füle éránt.*” (254). — SzegSz.: „ellen nu. 1. 'irányában, felé'. *Mönt, möndögélt hetethét ország ellen.* 2. 'bizonyos távolságon'. *Alig möntünk három ház ellen, esni kezdött az eső.*” (I, 343); „íránt nu. 'erge'. *Torony íránt kő mönni.* Sz. *Íránta ér* (= szemközt ér vkivel, vmivel.) *Éppen íránta értem a sógornak.* Dóc.” (I, 638). — CsángSz.: „ellen (H) ellen, gegen” (30); „áz-árānt in der Richtung, jenem gegenüber” (7); „H íránt íránt, in der Richtung, nach hin” (67).

Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy tájszótáraink igen kevés adatot tartalmaznak e két névutó helyhatározói funkciójának bemutatására. Az *ellen* és az *íránt* névutók értelmezésével kapcsolatos észrevételekre szükséges lesz később visszatérni. Most vegyük szemügyre a rendelkezésünkre álló többi adatot. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a névutókat irányultságuk és helyviszonyjelentésük szerint értelmezem.

Ellen — latívusi irányultságú: 1. '-ig, hosszat': *Hát, | mikó mén, | elmént, alig mént éty | — ké- három- néty ház ellen, | léugrott a forgács.* (Drávacsehi: Heg., Orm. 67). 2. 'felé, irányában': *Mént oszt újra hetethét ország ellen.* (Biharnagybajom: Végh, Sárr. 132). 3. '-ig' vagy 'előtt el': *... és útnak indultak. Elmennek a harmadik kapu ellen.* *Megáll az Úr Jézus Krisztus, azt mongya Szent Péternek...* (Fedics 133). — *A Ment, mendegélt hetedhét ország ellen* mondatban az *ellen* névutót mind a SzamSz., mind a SzegSz. 'felé, irányában' jelentéssel adja meg. Valójában az *ellen* névutó ebben a frazeológiailag állandósult kapcsolatban a 'felé, irányában' jelentésen kívül transitívusi funkciót is ugyanúgy betölthet: 'vmi mentén, vmin át, végig'. Ezt jól érzékeltetik az alábbi példák, amelyekben az *ellen* névutót az említett frazeológiai kapcsolatban az *-n* határozórag, illetőleg a *keresztül* névutó helyettesíti: *Élmént osztán, mēndégélt hetethét országō.* (Biharnagybajom: Végh, Sárr. 131); *Mēgint ēlmént, oszmēndégélt hetethét országom, (m-) (uo. i. h.); Hát ű, mēnt ű hetethét országom még azon és kērészttű...* (Lábnik: Heg., Moldv. 202); *Ment-mendegélt hetethét országon keresztül.* (Hosszúpályi: Végh, Sárr. 170).

Transzitivusi funkciójú tehát az *ellen* névutó ebben a mondatban: *Mēgy, mēndégél az opsitos hetethét ország ellen.* (Kalotaszeg I, 249). — Meg kell jegyezni, hogy a beszédösszefüggésből kiszakított mondatban olykor nem lehet eldönteni, hogy ebben a népmesei fordulatan 'felé, irányában' vagy 'vmi mentén, vmin át, végig' jelentésben fordul-e elő névutónk. Annál is inkább így van ez, mivel a *hetedhét ország* nem valamiféle többé-kevésbé körülhatárolható birodalom, hanem nagy messzeségben levő föld, terület, amelyről nem tudni, hogy hol kezdődik, és hol ér véget. — Olyan archaikus névutós helyhatározóval van itt dolgunk, amely szinte egyformán lehet 'felé, irányában' jelentésű differenciálatlan latívus, illetőleg a locatívusi irányultsággal is érintkező 'vmi mentén, vmin át, végig' jelentésű transitívus.

Ugyancsak a fenti állandósult kapcsolatban fordul elő az *ellen* névutó *-t* locatívusraggal megtoldott *ellent* alakja: *Hol vót, | hol nem vót, | hetedik het ország ellent is túl...* (Drávacsehi: Heg., Orm. 44). Itt a locatívusi *-n* rag helyén találjuk az *ellent* névutót. — Névutónknak ilyenféle használata meglepő és magyarázatot kíván. A fenti mondat — véleményem szerint — két mellrendelő tagmondat összevonásával keletkezhettek: *... heted(ik) hét ország ellent (vót), és azon is túl (vót) > ... heted(ik) hét ország ellent is túl (vót).* Az összevont mondat előzményére jó példa a következő adat: *Hát ű, mēnt ű hetethét országom még azon és kērészttű...* (Lábnik: Heg. Moldv. 202).

Az *iránt* névutó helyhatározói funkcióban nyelvjárásainkban *aránt*, *éránt* alakban is előfordul. A névutó *aránt* alakjára csak a csángó nyelvjárás-típusból van adatom. Az *iránt*, *aránt* töve bizonytalan eredetű; lehetséges, hogy ugor kori örökség (vö. TESz. I, 171). Az *iránt*, *aránt* hangalakjának egymáshoz való viszonya még további kutatást igényel. — Sz. KISPÁL M. (NyK. LIV, 246) véleménye szerint névutóink alapszáva az *irány* ~ *arány* „ugor magánhangzó-váltás nyomait őrzi”. — Elképzelhetetlennek tartom, hogy ilyen ősi alaki kettősség jelentéstani megoszlást ne idézett volna elő már az ősmagyarban, ugyanis: „Az *arányoz* ~ *irányoz*, *arányú* ~ *irányú*, *aránt* ~ *iránt* stb. párok jelentései a magyar régiségben általában azonosak... Jelentéstani megoszlásuk, majd elkülönülésük tudatos törekvések eredményeként a nyelvújítás korában következnek be.” (TESz. I, 171.) Jelentéstani szempontból tehát nagyon megokoltnak látszik az alaki szétválás idejét jóval későbbre tenni. Minthogy a vegyes hangrendű *irányoz*, *irányú*, *iránt* változatok könnyen megmagyarázhatók az *arányoz*, *arányú*, *aránt* alakokból — elhasonlással (például: *aránt* > *éránt*, majd zártabbá válással: *éránt* > *iránt*), de a hangváltozás fordítottja teljesen valószínűtlen lenne, azért a mély hangrendű alakok tekinthetők eredetibbnek.

Az *iránt* helyhatározó funkciójára az alábbi adatokat közölhetem:¹ Locativusi irányultságú: 1. 'nál': *A Kérészen átmenni, Fárka z z u g é r á n t v a g y u n k.* (Doboz Békés megye: s. gy.); ... *a M a g y i l l ó i r á n t v a n e g y d u g ó h e l y, o t t s o k h a l l é s z.* (Kakasd I, 106); *Hát mindjárt a t e m e t ő ü i r á n t v ó t a t k, f é l m e n t e k a t e m e t ő ü r e.* (Karcza 476). 2. 'nél, előtt': *Mikor a k a p u i r á n t v a n, k i á t a j u h á s z e g g y e t, c s a k b e f o r d u l a z e l e j e.* (Fedics 244). 3. 'nél, mellett': *Félőtösztetik idnapló ruhába a h ó t a t, | d e n e m t é s z i k á g y b a, | h a n e m k i n y ú t t y á k n y ú t ó p a d r a a b l a k i r á n t.* (Lábnik: Heg., Mold. 192). 4. 'előtt': *Mikor a b í r ó i r á n t m e g y ü n k, k i á t o n n e t a z ő r s z e v e t ő:* »Fedics, lépjén csak be a főbíró úrnál.« (Fedics 49); *Majd eccer jön a k o c s i, a k ű a k k o r m á n k i v ó t a k e r é k v á g á s b a h ö n g ö r i t v e. M e g á l l a k ű i r á n t.* (uo. 367); *Akkor a k a r á m m e l l e t t, a k a r á m á j t ó u i r á n t e g y k ö r t h ú z o t t a b o t j á v á l m a g á n k ö r ű l . . .* (Karcza 211). A bukovinai csángóban az *iránt* névutó az az mutató névmással együtt 'ott' jelentésben is előfordul: *Mikor jó kifente a k a r d o t, b é m é n t v i s s z a a s z o b á b a, s m e g á l l t a z i r á n t, a h u n b o n t o t t á k a f a l a t.* (Kakasd I, 386).

A következő adatokban a névutó locativusi és lativusi irányultsága összefolyik: 1. 'fölött, fölött el': *Amint repültünk é l é g n a t y p a t a k i r á n t, o t m o s t a k é c s c s a p a t a s s z o n y o k . . .* (Kalotaszeg II, 95). 2. 'nél, mentén': *Félhasiccsák | a | h á t a g ö r é n n y e i r á n t h o s z s z á n, | é s l e v e t i k h a m a r a b b a | s z é p s z a l o n n á j á t k é t f e l ű.* (Lábnik: Heg., Moldv. 198).

Lativusi irányultságú az *iránt* az alábbi példákban: 1. '-hoz, -hez': *Aval a k e r t é n k é r é s z t ű l u g r o t t, s s z a l a d n i k e z d é t t. M i k o r a z a b l a k i r á n t é r t, ú r a b é k i á l t o t t . . .* (Kakasd I, 75); *Mikor az a b l a k i r á n t é r t . . .* (uo. 76); ... *mikor a | t é m p l o m é r á n t é r t a l e g é n y, a k k o r é s m é t l ó t t é g g y e t a p i s t ő j v a l.* (Lábnik: Heg., Moldv. 189); *Mikor i r á n t o é r t, a z e m b é r i r á n t, a k k o r | c s a k a l ó r ó l l e u g r o t t | a z a z e m b é r a l ó h á t á r ó l b é s z ö k ö t t a v ő z b e.* (uo. 202).

— A névutó személyragozva helyhatározói funkcióban nagyon ritka. 2. 'felé, irányában': *Hát, láttam, . . . h o t y f e h é r j ö t t u t á n n o m | t é l j e s f e h é r b e ő t ö z v e, |*

¹ Nem látszik szükségesnek e névutót alakváltozatok szerint külön kezelni.

eléjött mellettem, bészalatt ide a Márton aránt a gödörbe, Márton aránt. (Gajcsána: Heg., Moldv. 264).

A moldvai csángóban az *iránt* névutó határozószó nyomatékosítására is használatos: *... látod ... immár má mü | műk vagyunk a gazdák. Elménnek őg bé iránt. | Még mégnezik éccer a gazdaságot.* (uo. 207). — Ugyanolyan szerepben jelentkezik itt az *iránt*, mint a *befelé, kifelé* határozószóban a *felé* névutó.

A népnyelvi szövegekből kijegyzett adatok után most már szembetűnőbb, hogy tájszótáraink a helyhatározói funkcióban szereplő *iránt* névutó jelentését többnyire pontatlanul adják meg. Így a SzamSz. három példamondatában a névutó jelentését külön-külön adnám meg az alábbiak szerint, egyébként a szótár használatában teljes bizonytalanság lesz úrrá: 'mellett, -nál, közelében': *„Megállottunk az utonn a hid' iránt.”* (I, 414); 'felé, előtt el, mellett el': *„E're láttā fut:ni a ka-pu iránt:.”* (i. h.); 'felé': *„Tārcson egyenesen a kut' iránt'”* (i. h.). Az OrmSz.-ban is túl általánosan van megadva az *iránt* ~ *éránt* névutó. Én a következőképpen értelmezném a két példamondatban szereplő névutót: 'mellé, közelébe': *„A búza iránt rakták a kukoricát (a padlason).”* (254); '-nél, táján': *„Mikor a lapátot fejéneg dopta, ét hátú, füle éránt.”* (i. h.).

Végül közlöm Szabó Pál adatait, melyek szépirodalmi szövegben való előfordulásuk ellenére a sárréti Biharugra nyelvét képviselik.

Ellen — locativusi irányultságú: I. '-nál, mellett, táján, körül': *Mikor kilépett az utcára, távolabb, negyedik vagy ötödik ház ellen, öregasszony jött errefelé.* (Sziv. I, 144); *Csak egy ember ballagott lefelé az utcán, ötödik vagy hatodik ház ellen...* (uo. 291); *... még öregek is ólálkodtak odább, a harmadik ház ellen.* (uo. 349); *Kondoros negyedik ház ellen járt már ekkor...* (Sziv. II, 103); *Nem messze van. Mindössze a negyedik vagy ötödik ház ellen* (Sziv. II, 435). 2. '-ban, -on': *Hetedik határ ellen járt már akkor, mikor megint találkozott egy szegényes gúnyjájú emberrel.* (Sziv. I, 469). — Lativusi irányultságú az *ellen*: I. '-ig, határáig': *De most alig megyen az ács egy falu ellen, ime megint jön rá szemközt egy idegen.* (Sziv. I, 469). 2. '-ig' — komplex, hely- és időhatározói funkcióban: *A férfi megyen jó néh any lépés ellen, aztán elmarad...* (Sziv. II, 362). — Ablativusi irányultságú az *ellen*: '-tól, tájáról': *... utoljára fordul vissza a törvénybíró hetedik ház ellen.* (Sziv. I, 343). — A névutónak ez a jelentése igen ritka lehet, ugyanis nyelvjárási szövegekben, tájszótárakban eddig még nem találkoztam vele. Az *ellen* névutónak erről a jelentéséről nem tesz említést sem a NySz., sem SIMONYI (MHat. II, 184), sem KLEMM (TörtMondt. 239—40). — Annak bizonyítására, hogy névutónknak ez a jelentése társadalmi érvényűnek tekinthető, Szabó Pál egy másik művéből közlöm a következő adatot: *A dobosról szinte minden ház ellen mentek a két pártirodába hírek, most itt dobol, most abban a kocsmában iszik...* (Politika. Bp., 1944. 172).

Az *iránt* névutó helyhatározói funkcióban Szabó Pál nyelvében gyakoribb, mint az *ellen*. Az itt közölt viszonylag nagyszámú adatból jól látható, hogy névutónk milyen sokféle jelentésben használatos.

A helyhatározói funkciójú *iránt* névutóra szinte teljes mértékben vonatkozik, hogy jelentését közelebről az ige mint fölérendelt szintagmatag határozza meg, illetőleg az alapszó, amellyel együtt a névutó határozót alkot. — Lényegében ugyanez állapítható meg a helyhatározói funkciójú *ellen* névutó-

ról is, csak ez a nagyfokú jelentésmódosulási képesség nála ma már kevésbé szembe tűnő, mivel névutónk archaikus szerepében igen erősen háttérbe szorult. Sajátos szemantikai tulajdonsága miatt az *iránt* névutó jelentésének közelebbi meghatározása az egyes esetekben olykor nehéz feladatot jelent, sőt nem is mindig oldható meg megnyugtatóan. Hiszen névutónk nemegyszer — alakilag differenciálatlanul — olyan helyviszonyokat jelöl, amelyeknek körülírására az adott beszédösszefüggés szükséges.

Mind az *ellen*, mind az *iránt* névutók sajátos eseteiben valójában egy általánosabb helyviszonnyal állunk szemben, olyanal, amely helyhatározóink mai fejlettségi szintjén roppant meglepő. Nem egy esetben anakronizmusnak tűnik mai, jelentésfunkció szerint finoman differenciált helyviszonyító eszközeinkkel visszaadni a sokkal kevésbé differenciált helyviszonyokat.

Iránt — locativusi irányultságú: 1. 'felett': — *Nótát, fiúk!* — *s büszkén lóbáltta meg válla iránt a kardját.* (Sziv. I, 205); *Féje iránt nagy szeg állot ki a falból ... keveset babrált a szíjon, köpött egyet és felakasztotta magát.* (uo. 306); *két hamvas térdet látott közvetlenül közel a feje iránt* (uo. 388); *Tojásos Mikó a gerendába dugta a bírópálcát, a törvényház ajtaját bezárta, a kulcsot felakasztotta egy szegre a szemöldök iránt...* (uo. 396). 2. '-nál, -nél, táján': *jónak jó vóna, csak egy kicsit szűk.* (Ti. a csizma — Sz. G.). — *Ihun, la! A bokám iránt.* (Sziv. I, 62); *Most se ültem volna, ha nem fájna az egyik lábom itt a bokám iránt,* (uo. 78); *Megcsókolta a szemé iránt a keszkenőt...* (uo. 101); *... irtó sötétség van körös-körül, csak fejük iránt vakító a fény.* (uo. 103); *Eleinte bizonytalan ingadozással akart megkapaszkodni ez a folt szemöldöke iránt...* (uo. 196); *Már ott kaparászott a gyerek gallérja iránt...* (uo. 216); *Kint az árokban ruták fürödnek a vízben, a csatorna kifolyása iránt.* (Sziv. II, 174). 3. 'irányában, felett': *Az összegyűlt pipafüst lomha csúszással libegett utána a válla iránt.* (Sziv. I, 9); *Micsoda nagy madár repül amott, la ... A hívő Kovács nyárfája iránt.* (uo. 496). 4. '-nál, mellett, táján': *... fia az új krajcárt mutogatta a bátyjának az ablakeránt.* (Sziv. I, 24); *... de csak a mocskos, sárból szót (sic!) plafon bámult le rá, és az ablakeránt a régi Kossuth-kép a falon.* (uo. 32). 5. 'irányában, táján, alatt': *... és lehajtott feje iránt tócsát alakított a sirás.* (Sziv. I, 201). 6. 'helyén': *... mikor nagy nehezen odábbvonszolták, egy tócsa vér maradt a feje iránt.* (Sziv. I, 43). 7. '-nál, fölött': *... kösse össze nadrágja szarát a bokája eránt...* (Sziv. I, 371). 8. '-nál, -nél, előtt': *... éppen akkor lépett ki az utcára egy ember, mikor Só Mihály a kocsmá iránt járt.* (Sziv. I, 379); *Amint megáll a szekér a szín iránt, megint régi embernek érzi magát.* (Sziv. II, 56). 9. '-on': *Van itt egy törís a sarkameránt...* (Sziv. I, 59); *... már ottlebegett a plafon iránt...* [ti. a beszűrődő fényfolt] (uo. 196). 10. 'fölött, táján': *Tizenhat pengő kuncogott itt, a mellényzsebében a szíve iránt.* (Sziv. I, 68). 11. 'irányában, felé fordulva' — komplex, hely- és állapothatározó: *... füle a szószmötölést hallja, s a tehén zörgése iránt megáll.* (Sziv. II, 433). — A locativusi és alativusi irányultságú a következő *iránt* névutós helyhatározóban szorososan érintkezik: 'felett, fölé': *Az asszony nagy sebbel-lobbal ment ki a pitvarba, kezében lóbázva hozott be egy spárgára kötött darab szalonnát. Felakasztotta a gerendába vert szegre a fazék iránt...* (Sziv. I, 37). — Lativusi irányultságú az *iránt*: 1. '-hoz': *Már bele is söpört vele a jászolba, de aztán újra kiölelte* (ti. a lucernát — Sz. G.),

nem, azért is odább, egészen a *Julcsa feje iránt*. Hadd egyen takarosan, komótosan... (Sziv. I, 142). 2. 'felé': *Seres András feloldalra cseszelt vállát előbbre lódította az a b l a k e r á n t*. (Sziv. I, 33); *Tágra nyitotta a szemét, de lassan, lebegve eltűnt a koszorú a s a r o k i r á n t*. (Sziv. I, 189). 3. 'felé, környékére': *A pénzdarab nagyot koppant a padlón, s egy pillanatig az élén billegett, aztán félkaréjban elgurult az ágy l á b a i r á n t*. (Sziv. I, 71). 4. 'fölé': *Az inas örömmel vette el tőle, zsebébe tette a s z í v e i r á n t*. (Sziv. I, 137). — A locativusi és az ablativusi irányultság összefolyik a következő adatban: '-nál, felől': *Mindenki megáll az elégen — hangzik a szó emitt, a g a r m a d a i r á n t*... (Sziv. II, 207).

Az *ellen* és az *iránt* névutóknak helyhatározói funkcióban való előfordulási arányáról, jelentésvonatkozásairól a fenti adatok alapján néhány megjegyzés tehető. Az *ellen* névutó nyelvjárásainkban ritkább, mint az *iránt*. Ez a megállapítás tovább finomítható, ha ezeket a névutókat irányultságuk szerint is vizsgáljuk. Így Szabó Pál adatai kivételével nincs ablativusi, locativusi irányjelentésű *ellen* névutóra adatom. Az Ormánságból van ugyan egy locativusi irányjelentésű *ellent* névutóm, de ez is állandósult frazeológiai kapcsolatban fordul elő. A néprajzi szövegekből kijegyzett adataimból az derül ki, hogy ma már az *ellen* névutó leginkább lativusi irányjelentéssel fordul elő.

Hogy az *ellen* névutónak locativusi irányjelentése meglehetősen kiavult, azt Szabó Pál adatai sem cáfolják, illetőleg nem tükrözik hamisan a nyelvi valóságot. Ezt bizonyítja az a tény, hogy Szabó Pál mintegy 1000 nyomtatott oldalnyi szövegében mindössze hatszor fordul elő az *ellen* locativusi irányjelentésben. De ha az előfordulásokat a névutó alapszó szerint vizsgáljuk, még inkább kiderül, hogy névutóknak ez a jelentésfunkciója mennyire ritka. A hat adatból ötször a *ház* és egyszer a *határ* alapszóval fordul elő az *ellen* névutó. — Ezek az adatok abból a szempontból is fontosak, hogy egy ősi funkciójában kiavult névutó „utolsó óráit” örökíti meg. Az *ellen* névutó lativusi irányjelentésében még valamivel erősebb, különböző alapszóval együtt alkothat határozót, de így is a kiavulás útján jár már jó ideje.

Az *ellen* ablativusi funkciójára csak Szabó Páltól van adatom. Ez a funkciója régen is ritka lehetett, és ezért nincs adatolva. Minthogy az *ellen* névutó mindkét esetben a *ház* alapszóval együtt alkot ablativusi irányjelentésű helyhatározót, ez a jelentése részben a locativusi és az ablativusi irányjelentés érintkezésével, részben a fölérendelt igei szintagmatag jelentésével magyarázható. SEBESTYÉN ÁRPÁD az efféle jelenséget csupán az ige jelentésével magyarázza: „A h o n n a n ? és h o l ? irány az ige jelentése miatt gyakran összefolyik: *Ebben a pillanatban a tető felől hirtelen hatalmas fény lobbant fel*. (Karinthy: K. 66)” (i. m. 49).

Az *iránt* névutó helyhatározói funkcióban még sokkal elevenebb. Valószínű, hogy — ha különböző mértékben is — még szinte valamennyi nyelvjárástípusban előfordul, sőt vidéki származású írók nyelvében újabban is fel-feltűnik (vö.: Nyr. LXXX, 79; SEBESTYÉN i. m. 57—8).

Nyelvjárási szövegekből kijegyzett adataim közül 8 lativusi, 13 locativusi irányjelentésű. Szemben az *ellen* névutóval az *iránt*-ról megállapítható, hogy locativusi irányjelentése gyakoribb, mint a lativusi, másrészt még helyhatározói funkcióban sem tekinthető annyira kihalónak, mint archaikus párja. Szabó Pál nyelvében az *iránt* különösen locativusi irányjelentésben gyakori.

Talán rendszertani törvényszerűség következményének tekinthető, hogy az *ellen* névutó helyhatározói funkcióban a kiavulása előtti szakaszban lativusi irányjelentésben, az *iránt* névutó pedig inkább locativusiban válik gyakoribbá. Az *iránt* ablativusi irányjelentését ugyanúgy magyarázhatjuk, mint az *ellen*-ét: a locativusi irányjelentésből az ablativusiba az átlépés az irányjelentés kategóriák érintkezése miatt, valamint a fölérendelt igei tag jelentésének hatására történt meg. Mindkét névutónk igen régről adatolt: az *ellen* legelső írásbeli előfordulása 1372-ből való (TESz. I, 748), az *iránt* a SzófSz. szerint a XVI. század elején fordul elő először nyelvemlékeinkben. Mind a két névutónk már a régiségben használatos locativusi és lativusi irányjelentésben (vö. SEBESTYÉN i. m. 39—40, 57—8, irodalom is itt).

Alaki és jelentéstani vonatkozásai alapján nagy valószínűséggel feltehető, hogy névutóink még az ősmagyarban keletkeztek. Bizonyos jelekből arra lehet következtetni, hogy az *ellen* névutó régebben keletkezhetett, mint az *iránt*. Ezt bizonyíthatja az a tény is, hogy az *ellen* archaikusabb nyelvjárásainkból is jobban ki van avulva, és különösen az eredetibbnek tekinthető locativusi jelentése szinte ma már teljesen eltűnt, ilyen funkcióban csupán egy-két alapszóval fordul elő nagyratkán. Talán még nagyobb a bizonyító ereje annak, hogy az *előtt* névutóval azonos töből származik (TESz. I, 755), de szerkezete egyszerűbb. Az *ellen* morfológiai szerkezete, amint már fent láttuk: *el(e)*-tőmorféma, *-n* locativusrag, az *előtt*-é pedig: *el*-tőmorféma, *-ő* (~ *-ü*, *-ű*) lativusrag, *-t* (*tt*) locativusrag (TESz. I, 755). Ebből arra lehet következtetni, hogy az egyszerűbb szerkezetű *ellen* egyben régebbi is, ugyanis az *előtt* akkor keletkezhetett, amikor az **ele* tő már csak toldalékos formában létezett lexémaként. Egyébként az *előtt* jelentésfunkcióját nem egy esetben ma is megtaláljuk az *ellen*-ben, csak nem annyira tisztán és körülhatároltan. Így egyben választ kapunk arra a kérdésre is, hogy miért kellett az *előtt*-nek létrejönnie, ha már lényegében az *ellen* is betöltötte ugyanazt a funkciót.

A dolgozatomban felsorolt archaikus helyhatározókból arra kell következtetnünk, hogy egy régebbi nyelvállapotban helyhatározóink korántsem voltak olyan differenciáltak irányjelentés és egyéb helyviszonyjelentés szempontjából, mint ahogy azt a mai köznyelvi és irodalmi nyelvi állapot alapján elképzelhetnők.

Az *ellen* névutónak meglehetősen általános volt a jelentése, tehát szűkség volt az *előtt* névutóra, amely egy fontos helyhatározói viszonyt pontosabban jelöl meg, mint elődje. Az *ellen* és az *előtt* keletkezése között nagy időbeli különbség lehet. Az *előtt* keletkezésekor az *ellen* és az *elő* lexémák tövét a nyelvtudat már nem érezte összetartozónak, egyébként *elett* > *ellett* alaknak kellett volna létrejönnie. De e két névutó koráról még többet mond az a nagyon is figyelmet érdemlő különbség, hogy az *ellen*-nek nincs ablativusi, illetőleg lativusi párja (csakúgy, mint az *iránt*-nak), viszont az *előtt*-nek van: *elől*, *elé*.

Mindenképpen elgondolkoztató, hogy gazdag névutó-állományunkból a mai köznyelvben csak hat háromtagú névutócsalád mutatható ki (vö. SEBESTYÉN i. m. 204), de egyes nyelvjárásokban, illetőleg némely regionális köznyelvben a *fölött*, *fölé* is csonka sort alkot, hiányzik az ablativusi *föől* ~ *fől* tagja. Ezt a hiányt a *felé* ablativusi párja, a *felől* pótolja. Itt jegyzem meg, hogy az ÉrtSz.-ban (II, 695) csak *felől* (*e* vagy *ë*) van, *föől* nincs.

Az elmondottak alapján feltehető, hogy a háromtagú névutócsaládok

nyelvünknek későbbi korában keletkeztek, mint az *ellen* és az *íránt*. Az *ellen* és az *íránt* egy olyan régebbi nyelvallapotot képviselnek, amelyben a névutók egyetlen alakja az igei fölérendelttől, illetőleg alapszavától, valamint tágabban a beszédhelyzettől függően hol locativusi, hol lativusi funkciót tölthetett be. Ugyanígy olyan névutók is lehettek, amelyek ablativusi és locativusi irányjelentésben egyaránt előfordulhattak. — Ez a nyelvallapot áthúzódott a magyar nyelv önálló létének idejére is, bár a gondolkodás fejlődésével, a gondolatközlés egyértelműségére törekedve megindult a névutóknak egy-egy funkcióra való lefoglalása, illetőleg olyan névutók keletkezése, amelyek pontosabb helyviszonyokat jelölnek meg. Jelen esetben az *ellen* és az *előtt* szembenállásában erről van szó.

A probléma még sokoldalú, rokon nyelveink mindegyikére kiterjedő kutatást igényel.

Bár az *ellen* és az *íránt* locativus-raggal vannak ellátva, mai köz- és irodalmi nyelvünkben mégis a lativusi irányultságú névutók között foglalnak helyet (vö. SEBESTYÉN: i. h.). E névutók irányjelentésének fejlődése nem kis gondot okozott a kutatóknak. Újabban az a vélemény mondható elfogadottnak, hogy a lativusi irányjelentés a tőmorféma „eleven célfelidéző képességének következménye” (SEBESTYÉN i. m. 40, 57, további irodalom is itt). — Ezt a magyarázatot nem tartom meggyőzőnek. Azért nem, mert e névutókban olyan tövek lappanganak, amelyek a nyelvtudatban elhomályosultak. Bár *irány* szavunkat a XVIII. század közepe táján sikerült elvonással feleleveníteni (vö. SzófSz. 137), de a nyelvjárásokban az *aránt* ~ *eránt* ~ *iránt* névutó sok évszázadig locativusi helyviszonyjelentésben is szerepelt, sőt adataim azt mutatják, hogy ebben a jelentésben ma gyakoribb. Ugyanakkor az *ellen* névutó locativusi irányjelentésének kiavulása napjainkra nyelvjárásainkban is majdnem befejezettnek mondható.

Mindkét névutónak lativusi irányjelentését a köznyelvben a következőképpen magyaráznám. Mielőtt az *ellen* és az *íránt* a köznyelvben kizárólag elvont határozói szerepben lett volna általános, valóságos helyhatározói funkcióban lativusi irányjelentéssel volt használatos: *Torony íránt megy* (bár ez a névutós szókapcsolat igen korán módhatározói szerepet kapott), *Heted-hét ország ellen megy*. — Ezek a névutók tehát már a nyelvjárásokból lativusi irányjelentéssel kerültek be a köznyelvbe. Ebből következik, hogy nem a köznyelvben változott meg locativusi irányjelentésük lativusira. Véleményem szerint az *ellen* és az *íránt* névutóknak lativusi irányjelentése a messzi múltban gyökerezik. Úgy gondolom, hogy mind az *ellen*, mind az *íránt* keletkezésekor primer határozóragjaink (már) nem voltak indifferens lokális elemek, ezért mindkét névutónk — morfológiai szerkezetének megfelelően — először locativusi irányjelentéssel indult útjára, de ekkor még inkább határozóragos névszó, mint névutó volt. Tehát a névutóknak a két, esetleg három irányjelentését nem a bennük levő határozóragok indifferens lokális elem voltával magyaráznám, hanem azzal, hogy a nyelvtudatban elhomályosuló, illetőleg elhomályosult morfémakapcsolat a nyelvben olyan viszonyító eszközként jelentkezett, amelynek irányjelentését a fölérendelt igei (igenévi) szintagma-tag jelentése határozta meg. Az igei (igenévi) fölérendelt szintagma-tag jelentés szempontjából mindig megfelelővé tette a névutóként kicsapódó határozóragos névszót. Ugyanígy járhatott el a határozószókkal is. — Ez a jelenség arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyelvtörténetileg kielemezhető határozórag eredeti jelentésének olykor nem sok köze

van a névutó, illetőleg a határozószó adott irányjelentéséhez.

Nyelvjárásainkban nem ritka, de a köznyelvben is akad példa arra a jelenségre, hogy a helyviszonyító eszközök nem saját jelentésfunkciójukban jelentkeznek, illetőleg egy helyviszonyító eszköz (rag, névutó, határozószó) két, illetőleg három különböző irányjelentésben is felléphet. A kérdés mind ez ideig kellő figyelemben nem részesült. KLEMM (TörtMondt. 158—63) e jelenséget lélektani okokra vezeti vissza, és képzettársulással magyarázza. Mint-hogy a kérdés taglalása külön dolgot kívánna, most csak néhány adatot említék itt.

Nyelvjárási adatok: „A Felső-Tisza vidékén és ettől keletre használatos személyekkel kapcsolatban hol? és hova? kérdésre felelve az *-ék* rag: *Balogék ment, Balogék vót*” (KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink. Bp., 1966. 51.). „A palóc, az északkeleti, a mezőségi és a székely nyelvjárásban . . . a »hova?« kérdésre felelő helyhatározót is *-nál, -nél* raggal fejezik ki, ha személyről van szó: *gyere nálunk! Elment a bírónál.*” (i. m. 58). „A nyelvetület nagy részén gyakran hallunk lativusi vagy ablativusi határozói alakokat olyankor is, mikor az állítmány nem mozgást, hanem helyben lételet jelent: *Hideg van odaki. Ki van a mezőre. Odavótam az erdőre. Hátra lakik a kerbe. — Ot van szérül* (szélen). *Fejtül van a vánkus.*” (i. h.). „A *-ban, -ben* rag szinte teljesen elavult a nép nyelvében; helyette általában a *-ba, -be* ragot használják. Pl. *benn van a házba, lakodalomba vótak, útba van . . .*” (HORGER, Nyj. 125).

Köznyelvi adatok: „A történeti mondattan tanúsága szerint a *-ba ~ -be* már igen régóta előfordul *hol?* kérdésre felelő helyhatározó ragjaként, a *-ban, -ben* helyett is . . . Noha számos irodalmi példát hozhatnánk még fel a *-ba ~ -be* rag ilyenféle alkalmazására, ez mégis inkább csak a beszélt nyelvben és a nyelvjárásokban gyakori.” (MMNyR. II, 176 — apróbetűvel). „A külviszonyragok esetében is tapasztalhatjuk . . . hogy tudniillik nem mindig a jellemző funkciójuknak megfelelő helyhatározót alkotnak. Így például *-ra ~ -re* raggal olykor olyan helyhatározókat is hozhatunk létre, amelyek nemcsak *hová?*, hanem *hol?* kérdésre felelő határozóként is felfoghatók: *Annyi bútot csináltam, hogy a piactérre nem férne el* (Nagy I.: Nincs m. 97).” (I. m. 177. — apróbetűvel.) „Akad olyan névutó is, amely nem három, hanem csak két alakú. Ilyen például a *felől, felé*. E névutónak ezzel a két alakjával azonban valójában éppen úgy utalhatunk a térbeli viszonyítás három fő irányára, mintha három alakja volna.” (I. m. 181.)

A határozói viszonyító eszközök ilyenféle használata miért nem okoz vajon zavart a kommunikációban? Azért, mert a beszédösszefüggés kizárja a félreértést. A határozói viszonyító eszköz használatában az alak és a funkció ellentétét feloldja az igei fölrendelt szintagma tag. — Ősi idők óta napjainkig — bár ma már erősen megfékezve — ható törvényszerűségről van itt szó, mégpedig arról, hogy a határozói viszonyító eszköz irányjelentését a fölrendelt igei tag befolyásolja, illetőleg befolyásolhatja. Csak ezzel tudnám magyarázni, hogy azonos alakú viszonyító eszköz különböző funkciót láthat el a nyelvi kommunikáció legkisebb zavara nélkül. — Ma már helyhatározói viszonyító eszközeink jelenlegi fejlettségi fokán ennek a törvényszerűségnek a hatása meglehetősen háttérbe szorult. De egy régebbi nyelvallapotban, amikor névutóink háromalakúsága még talán meg sem volt, ez a törvényszerűség sokkal erősebben hatott. Külö-

nösen a locativus és a lativus viszonylatában lehetett gyakori a funkcióváltás. A locativusi helyviszonyjelölő névutó lativusi irányultságot vonzó igével lativusi jelentésű lett. Ennek a fordítottjára is van példa mai nyelvünkben: pl. a *felé* névutó hová? kérdésre és hol? kérdésre felelő helyhatározót egyformán alkothat (SEBESTYÉN i. m. 45–6). A *messze* határozószó lativusi és locativusi irányjelentésű egyformán lehet (ÉrtSz. IV, 1291). A példákat nem szaporítom. A felsorolt nyelvjárási és köznyelvi adatoknak az alakra nem jellemző funkcióját szintaktikai úton keletkezettnek tekintem.

A funkcióváltásban a főszerepet a fölrendelt igei tag játssza, de az irányjelentés kategóriák érintkezésének is fontos része van e jelenségben.

A locativusi és a lativusi irányjelentés kategória érintkezésével, valamint az ebből adódó funkcióváltás lehetőségével kapcsolatban figyelemre méltó BUBRICH megállapítása: „... значение »где« и »куда« близки друг к другу и во многих языках обслуживаются одними и теми же средствами.”¹ (D. V. BUBRICH, *Isztoriceszkaja morfologija finszkogo jazüka*. Moszkva, 1955. 20.) A lényeges kérdés tehát, hogy a hol? és a hová? irányultság a mi nyelvünkben sem különült el sohasem annyira egymástól, hogy alkalmi átcsapások ne teremtettek volna utat társadalmi érvényű funkcióváltásnak. Még inkább így lehetett ez abban a korban, amikor három alakú névutóink felhetően még nem voltak, vagy csak keletkezőben voltak.

4. A felsorolt adatok kevésnek bizonyulnak ahhoz, hogy belőlük mint nyelvjárásaink archaikus vonásait tükröző nyelvi anyagból messzemenő következtetéseket vonjunk le. Az azonban talán az eddigiekből is kitűnik, hogy nyelvjárásaink még sok értékes adalékkal járulnak majd helyhatározóink történetének mélyebb megismeréséhez.

Az adatokból nyilvánvaló, hogy nyelvjárásaink helyhatározóiban az alak és a funkció gyakrabban szembenáll, mint az egységes nyelvtípusban; azaz gyakoribb, hogy alakai differenciálódás nélkül ugyanaz a helyviszonyító eszköz különböző jelentésben szerepel.

Nyelvjárásaink helyhatározóinak (és egyéb határozóinak) alaposabb megismerése még előttünk álló feladat. Módszertani szempontból meg kell jegyezni, hogy akkor érjük el igazán célunkat, ha helyhatározóink irányjelentését az adott szó szerkezetben az igei (igenévi) fölrendelt szintagmatag jelentésével egybevetve vizsgáljuk. A különböző irányokon belüli helyviszonyjelentés tanulmányozása is nagyobb eredménnyel jár, ha a névutós szókapcsolat, illetőleg a határozóragos morfémakapcsolat alapszavának jelentésére nagyobb figyelmet fordítunk.

A fölrendelt igei (igenévi) szintagmatag, illetőleg az alapszó jelentésére elsősorban abban az esetben kell különösebb figyelmet fordítani, ha a helyviszonyító eszköz alakja és funkciója között ellentét mutatkozik. Nyelvjárásainkban a ragok és a névutók a helyhatározók kifejező eszközeiként kevésbé különülnek el, mint a köznyelvben, ezért egymáshoz való viszonyukban alak- és jelentéstani szempontból tanulmányozni kell őket. Annál is inkább, mivel a helyhatározóknak ez a vonása megőrzött régiségnek látszik.

SZABÓ GÉZA

¹ „... a »hol« és a »hová« jelentése egymáshoz közel áll, és sok nyelvben egy és ugyanazzal az eszközzel fejeződik ki.”

Személynévkutatásunk első szakaszához

A magyar antroponimia kezdeteinek még nincsen olyan összeállítása, mint amilyennel SZABÓ T. ATTILA érdeméből helynévkutatásunk rendelkezik (A magyar helynévkutatás a XIX. században. Kolozsvár, 1944. 86 l.). Ezt a hiányt a távolabbi jövőben pótolni szerettem volna, azonban a témát a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1967. december 12-én tartott tudománytörténeti konferenciája időszerűvé tette.¹

I. A névtudomány számos tudománnyal érintkezik. Tartománya leg-hosszabban a nyelvészettel határos, de az antropológia, a genealógia, a címer-tan, a település-, művelődés-, tisztelet- és irodalomtörténet, a néprajz stb. területének is van vele kapcsolata. Mivel pedig a szomszédos területek közül a történettudománynak volt a XIX. század elején nálunk a legkorszerűbb, legkidolgozottabb módszere, egészen természetes, hogy a névészet szűz föld-jére az első felderítők nem a nyelvészet, hanem a história felől érkeztek. És bár a történészek akkori módszerei lényegesen fejletlenebbek voltak a maiaké-nál (gondoljunk például FEJÉR GYÖRGY névátírásaira a Codex Diplomaticus kötetekben), kétségtelen, hogy ennek ellenére tudományosság szempontjából jóval előbbre voltak a nyelvészeknél, akik között a történetiség gondolata maga is csak ekkor kezdett RÉVAI MIKLÓS, illetőleg BOPP FERENC munkássága révén utat törni és terjedezni.² E cikkben természetesen nem nyúlok vissza a névészet olyan régi forrásáig, mint Anonymus (magyarázatairól újabban BORZSÁK: MNy. XLIX, 105 és BENKÓ: MNy. LXII, 139–40) vagy egyes középkori megnyilatkozások („Zent doctoroknak magyarazattyok zerent az Wydnak neue mondatyk eelethek, quasi vita”: ÉrdyK. 336; „Lazlo Ladyslaus . . annyat teezen Neepnek istentewl adatot dycheeret”: i. h. 394), Batizi András maga nevének fejtegetése (vö. HORVÁTH, A reformáció jegyében 42), Ilosvai Selymes Péter 1568-i névmagyarázó költeménye (RMKT. IV, 259–61), a kis-karácsonyi templomi névmagyarázatok szokása (vö. Nyr. XCI, 499) stb. Nem tárgyalom BOD PÉTER kétszáz éves névjegyzékének jelentőségét sem, mivel ez is kívül esik a tudománytörténeti konferencia időkorén (1850–1920.). A szabadságharc utáni antroponimia történetéhez azonban megítélésem szerint tanulságos némi előzmények bemutatása. Szükségesnek tartom továbbá, hogy az egyes fejlettebb területekről érkező „kirándulásokat” külön csoportosítva tárgyaljam. Tudom, hogy a különféle megnyilatkozások a valóságban kibogoz-hatatlan szövevényt képeznek, de az áttekinthetőség kedvéért — sine systemate

¹ A cikk 1969 augusztusában érkezett. Az említett tudománytörténeti konferencia előadásai azóta „Tanulmányok a magyar és a finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)” címen SZATHMÁRI ISTVÁN szerkesztésében megjelentek: Tankönyvkiadó. Bp., 1970. — P. D.

² Ez a helyzet napjainkban is fennáll. Megfigyelhetjük, hogy a fejlődés és a társadalmi elismertség előrehaladottabb szakaszában levő történettudomány ma is diktálja a névtudománynak a problémafelelvést és módszert. KNIEZSA ISTVÁN névtudományi munkássága nem bontakozott volna ki, ha a harmincas évek második felében a település-történetnek nem lett volna szüksége rá. Én sem foglalkoztam volna Veszprém megye helyneveivel, ha ILA BÁLINTTÓL nem kapok rá megrendelést. A történettudományhoz való viszonyunkra jellemző, hogy MOOR ELEMÉR könyvet írt „A nyelvtudomány mint az ós- és néptörténet forrástudománya” címen, ahol is a *forrástudomány* szó — gondolom — szépítés *segédtudomány* helyett. Magától értetődő, amit FÜGEDI ERIK nemrég (Studia Slavica XI [1965.], 309) kijelentett, hogy tudniillik a történész szempontjából a nyelvészet eredményei ott kezdenek hasznosak lenni, ahol az egyéb források elapadnak.

chaos! — célszerű lesz e kezdeményeket céljuk szerint osztályozni. Az érdeklődés persze nem egyforma: a geográfusokat például főként a helységnevek (és helyesírásuk), a történészeket inkább a forrásokban előjövő személynevek (és kapcsolataik) érdeklik.

2. Kezdjük a történészekkel! A XIX. század elején a történettudomány volt nálunk a legkorszerűbb módszerekkel dolgozó disciplina, nem utolsósorban azért, mert ez szállította az uralkodó osztályoknak a történeti érveket a hagyományos jogaik elleni támadások elhárítására. HEVENESI GÁBOR még a XVII. század utolsó évtizedében megindította a rendszeres egyháztörténeti forráskutatást, TIMON SÁMUEL (1675–1736.) az eredeti források tervszerű felkutatásának és felhasználásának elvét átvitte a nemzeti történelem terére, míg PRAY GYÖRGY felléptétől számítjuk a történetkritikai irányt (vö. HÓMAN: Klebelsberg-Eml. 456–61). Szinte önkéntelenül vált a történész névfejtővé az olyan esetekben, amelyekben például a középkori „villa clericorum”-nak az újkorban *Deáki*, az 1330-ban feltűnő „villa Abbatis”-nak később *Apátfalva* felel meg, amikor felfedezi, hogy a *Laczkfy* család ősenek a pecsétjén ez a körirat olvasható: „S(igillum) *Ladislai* de (ge)nere He(rman)”, vagy amikor egy 1380-i osztályos levélből kiderül, hogy az *Anych* nevű személy azonos egy másik oklevél *Anná*-jával. S noha már PRAY-nál, sőt a korábbi történészeknél is találunk névre vonatkozó megjegyzéseket, HORVÁT ISTVÁN volt az első, aki komolyabban „beleártotta magát” a névészetbe.

3. HORVÁT ISTVÁN első névtudományi jellegű munkája huszonhat éves korában jelent meg: „Pest szabad királyi városának régi Ofen nevérol” (Pest, 1810.). Később RUMY KÁROLY GYÖRGYgel a *Tárnok* névről (a Nemzeti Gazda 1817. évi IX., XI. és XII. számaiban) és „A régi Sirmium Város igazi nevérol” (TudGyűjt. 1817. VIII, 142–59) vitázott, majd „Veszprém vára nevérol” értekezett (TudGyűjt. 1821. III, 37–70). S noha e tanulmányában maga is megrója „a’ próbákat ki nem állható találmány”-okat és azokat, „kik minden gyermekes etymologiai tsavarásokon kapkodnak, s’ elhinni nem akarják, hogy az eredet magyarázásoknak nem pusztá véletleneken, hanem historiai vagy diplomatikai bizonyításokon szükség épülniek”, e hibába „Rajzolatok a magyar nemzet legrégebb történeteiből” című munkájában (1825.) maga is beleesett, az ókori népeknél, sőt a paradicsomban is találván magyar neveket. Tekintsünk el e képtelen képzelmenyekről és fordítsuk arra tekintetünket, ami munkásságában maradandó. A 49. lapon helyesen állapítja meg, hogy a helységnevekben, „mellyekben eddig kiovíult Magyar szovakat lappangani gondolt a’ Tudós Sereg”, főként személynevek rejtőznek. „Ki szovaimnak nem hiszen, vegye elő p. o. a’ Várodi Regestrumot, s’ írja ki belőle egyik Lajstromba a’ Kereszt Neveket A. B. C. szerént; a’ másik Lajstromba ugyan A. B. C. szerént a’ Falu neveket iktassa, és vesse öszve a’ Két Lajstromot. A’ Magyar O n o m a s t i c o n nálunk még gyermeki korban sintsen, bár haszna igen n a g y lehetne a’ Genealogia készítésben és a’ perlekedés folytatásokban. E’ n e m k é p z e l t tárgyról keveset mondani annyi még most, mint N e v e t s é g e t okozni: azért különös munkában szándékozom bizonyító példákkal e’ megöszült Régiséget felvilágosítani.”

Ami itt HORVÁT indítványozott, azt a maga tapasztalatából tette: az Országos Széchényi Könyvtárban kéziratok között megtalálható a Várad Regestrom elkezdett kicédulázásának tanúbizonyosságaként a halványkék árkusokra kiírt névanyag.

A Tudományos Gyűjtemény 1820-i évfolyamában Th(aisz András) egy „felsőbb Hivatalban levő Tudós Hazánkfiá”-nak a vezetéknevének gyűjtésére vonatkozó kérelmét közölte (III, 116–20). Az illető felszólításához a magyar „jelentő” nevek első jelentéstani csoportosítását mellékelte. Csoportjai a következők: állatnevek, állatok bírását jelentő nevek, mesterségnevek, a lakóhely környezetéről vett nevek, természetvénynevek, a bőrnek színéről tájékoztató nevek, érc- és egyéb tárgynevek, muzsika, katonaság, hivatal, testalkat, mineműség, foglalatosság, polgári állapot, tisztség, pénz, nemzetség, és keresztnév címszók alá tartozó nevek. — Esetleg HORVÁT ISTVÁN volt a kezdeményező.

4. Ennek a vezetéknev-összeállításnak a nyomdába adása napján egy hasonló tárgyú cikk érkezett a szerkesztőségbe. Ezt SEBESTYÉN GÁBOR küldte be, aki egész munkássága alapján inkább nevezhető genealógusnak vagy történésznek, mintsem nyelvésznek (l. SZINNYEI, Mír. XII, 815–8). SEBESTYÉN írása a magyar névtörténet nagy vonásokban való első áttekintésének is számíthat (A' Magyarok' Vezeték' Nevei: TudGyűjt. 1820. XII, 87–99). — Megállapítja, hogy „magyar eleinknek . . . tulajdon Vezeték neveik nem voltak”, és hogy 1351-ben az ország nagyjainak vezetéknevük még nem volt. (Itt tulajdonképpen HORVÁT ISTVÁNNAL vitatkozik, mert HORVÁT „Magyar Ország' gyökeres régi Nemzetségeiről” című, Pesten 1820-ban megjelent értekezésében a 109. lapon azt írta, hogy „Állandó Vezeték nevek csak a' XIV-ik Század' közepe előtt kezdettek használtatni.”) Elődeink eredeti pogány neveiket a keresztény vallásra való áttéréskor apródonként elhagyogatták, s bár régi őseink nevének értelmét nem ismerjük, bizonyára volt tulajdon jelentésük. A keresztnévek mellé a vezetéknevet a familiák elágazódása és a nép szaporodása által előidézett zűrzavarok elhárítása okáért vették fel. Nála a vezetéknevek osztályozása — a történetiségnek is jobban megfelelően — a keresztnévből valókkal kezdődik, majd felsorolja az osztályozását alkotó 25 jelentéstani csoportot.¹

5. HORVÁT ISTVÁN és SEBESTYÉN GÁBOR után JERNEY JÁNOS munkáságának névtudományi oldala és annak jelentősége következnek, de ez szükségtelenül növelné cikkem terjedelmét, hiszen névészeink tisztában vannak „Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából” című, 1854-ben két közleményben megjelent munkájának történeti érdemével. HORVÁT ISTVÁNNAK az egy magyar onomasticon szükséges voltát felismerő és elkészítését sürgető szavai (TudGyűjt. 1821. III, 49) e munkában termették meg első gyümölcsüket. Noha az előszóban (I, VIII. l.) így nyilatkozik: „Nem levén czéлом magyar Onomasticon írása, — ez egy külön, eddigelő a' jámbor ohajtások özönében uszó fontos vállalat gyanánt kínálkozik fiatal íróinknak”, nem kétséges, hogy JERNEY az OklSz. ez elődjének kiadásával jelentős lépést tett feléje. A „nem céлом” csupán annak a felismerésnek a kifejeződése, hogy a feldolgozandó anyag elfogyhatatlan kásahegy, mellyel ő már megbírkózni képtelen (1854-ben szeme aggasztóan elgyengült, 1855-ben szélütésben elhunyt), ezért javasolja a további gyűjtést ifjú íróknak, ami nála természetesen történéseket jelent. Megható az a féltés, szeretet és gondoskodás, amellyel „Szózat író-

¹ Az utolsónak tárgyalt, a helységnévből származó vezetéknevek csoportjában azt a névföldrajzi észrevételt teszi, hogy a *-fa* utótagú faluk főként Vas, Zala és Baranya vármegyében fekszenek, de nem jutott még el annak a felismerésére, hogy ez a névtípus a *-falva* megrövidüléséből ered (legalábbis nem utal rá).

társaimhoz a 'magyar *onomasticon* ügyében' című felszólításában szívügyét a következő nemzedéknek ajánlja (II, 89–90).

A sornak nincs vége, s jóllehet a következő történeznemzedék nem jutott el olyan összegezésig sem, mint JERNEY, óhajtasokban, felszólításokban, tervekben, sőt kezdeményekben nem volt hiány. 1861-ben az ÁÚO. II, 247. lapján olvasható jegyzetében ÉRDY JÁNOS búsan jegyzi meg: „A magyar *onomasticon* meg volt ugyan kezdve (Tud. Gyűjt. 1821. III. 37–70); de haladásnak épen nem akar indulni.” Egy évtized múlva, 1872-ben a Századokban többen is foglalkoznak a készítendő *onomasticon*nal (CSÉPLŐ PÉTER: VI, 269; NAGY IMRE: VI, 341; NAGY GYULA: VI, 488). CSÉPLŐ családneveink kialakulásához fűzött fontos észrevételeket. NAGY IMRE, JERNEYhez hasonlóan, a nevekkel való foglalkozást a fiatalabb történetkedvelőknek mint „parlagon maradt téren való bűvárlatot és működést” ajánlotta. NAGY GYULA is tett megjegyzést a vezetékevekről (Száz. VII [1873.], 623), és okmányokban előforduló jobbágyneveket közöl (i. h. 625, 628–9, 631–2), ezek azonban az OklSz.-ban nem szerepelnek. Ugyancsak ő a kamarai levéltár anyagából a Nyr.-ben is publikált adatokat (Nyr. IX, 364–7). Rajtuk kívül még számosan hagyták ránk névészeti érdeklődésük tanújeleit vagy ilyen irányú tapasztalataikat elszórt megjegyzésekben, amelyeknek pusztá felsorolása is hosszú lenne. Elégdjünk meg annak a megállapításával, hogy középkorral foglalkozó jeles történetbűváraink majd mindegyike írt névtudományi cikket (például PESTY FRIGYES, Okiratbeli személynevek: Nyr. V, 509–11; PÓR ANTAL, Régi magyar keresztneveinkről: Budapesti Hírlap 1890. 317. sz.; NAGY GÉZA, Árpádkori személyneveink és az Osl nemzetség eredete: Turul IX [1891.], 49–57, 112–130; TAGÁNYI KÁROLY, A *Balassa* névről: Száz. 1895: 179). KARÁCSONYI JÁNOS működését már névkutatásunk következő szakaszába számítom, noha első névfejtő cikke még 1888-ban megjelent (Turul VI, 135–6). A magyar *onomasticon*t sürgetők sorát zárjuk azzal, aki munkásságával, amely már szintén a második szakaszhoz tartozik, a legtöbbit tette történetíróink közül a helynévfejtésért, CSÁNKI DEZSÓVEL (MNy. II, 386).

6. Térjünk vissza inkább a nyolcvanas évekhez, helyesebben a nyolcvanas években SZERÉMIHEZ (1836–1924.). Ez a különös herceg — korában szokatlan módon háromszor nősült, kétszer elvált, gyermekeinek eredetieskedő nevet adott (keresztnevgyűjteményemben az első *Alinka*, *Édua*, *Gyalma* és *Zuárd* az ő érdeme), szikói kastélyában a cselédség középkori öltözetben teljesített szolgálatot, és nevezetes vendég érkezését két ágyú elsütésével jelezték (vö.: KEMPELEN VIII, 43; SZINNYEI IX, 1226) — szintén fejébe vette a magyar névtár megalkotását. SZINNYEI (i. h.) 1903-ban így emlékezik meg SZERÉMI tervéről: „Több éve dolgozik Árpád- és Anjou-kori magyar családok *Onomastikon*án, mely az e korbéli okmányokban előforduló magyar neveknek teljes gyűjteménye lesz; nemcsak száraz nevek lajstroma, de a nevek történeti levezetésével és ha képviselője történeti személy volt, ennek rövid életrajzával.” Hagyatékának birtokomban levő töredéke, amelyet *Zemplén Szilárdné Ivánka Irén tanárnőtől* 1951 májusának végén kaptam, amikor is első férje, *Jakubovich Emil* könyvtárát feloszlatta, valóban ezt mutatja.¹ Ebből közlöm az alábbi két levelet.²

¹ *Jakubovich* ismerte Szerémit. — P. D.

² Az Akadémiai Könyvtár kéziratárának 1963-i gyarapodásáról beszámolva ezt írja CSAPODI CSABA: „*Jakubovich Emil*nek, az Országos Széchényi Könyvtár egykori igazgatójának, történeznyelvésznek már korábban megszerzett leveleihez most kéziratái

Az első levél Szabó Károlytól való. Mint ismeretes, ő derítette fel a magyar történet bizánci forrásait, és ő gondolt először arra, hogy a Bíborbanszületettnél felsorolt törzsneveket helységneveink között kell keresni. Bizonyára jó híre tette, hogy Szerémi őt kereste fel névtára ügyében. Helyesen tanácsolja a hercegnek, hogy először a magyar és megmagyarosodott neveket adja ki, és csak ezután haladjon az ismeretlenek felé. Mint olvassuk, Szabó ismerte ugyan FÖRSTEMANN és POTT híres műveit, de nem voltak állandóan kezeügyében.

Kolozsvár 1880. apr. 14.

Méltóságos Herczeg Ur!]

Bocsásson meg, hogy ezelőtt mintegy két hónappal vett levelére csak most válaszolok. A levelet melyre azonnal szándékoztam felelni, minthogy véletlenül egy nagy csomag írás közzé keveredett, történetesen csak ma találtam meg, s így tartalmára, melyre egy átolvasás után csak nagyjában emlékeztem, eddig nem lehettem képes válaszolni.

A magyar Onomasticon megírását igen nehéz feladatnak tartom, részint azért mert okleveleink kiadásai (Fejérnél, a váradi regestrum stb.) nem teljesen megbízhatók, részint azért, mert az eredeti oklevelekben fenmaradt nevek helyes kiejtése és hangoztatása igen gyakran bizonytalan lehet. Még nagyobb akadálylyal járhat a legrégebbi nevek nézve annak meghatározása, melyek igazán magyarok s melyek idegenek.

A rendkívül fáradságos munkához én Méltóságodnak kitartó türelmet, s ezzel együtt minél kedvezőbb sikert kívánok; de a munka végrehajtására nézve bátor vagyok azt (ajánlani) ajánlatot tenni, hogy a sok ezer meg ezer név közül előlegesen válogassa ki Méltóságod azokat a neveket, melyek kétségtelenül magyarok, mint *Bors, Szabolcs, Farkas, Szerelmes* stb. vagy idegenből magyarosodtak át, mint *Dancs, (Daniel), Dózsa, Mózsa Csépán (István)* stb. s ezek megfejtését tenné elébb közzé, mint amelyek a magyar közönséget inkább érdeklik. Egyes nevek megfejtése és kitisztázása is tanulságos volna s érdeket keltene a készülöben levő nagy munka iránt.

A mi a külföldi Onomasticonokat illeti, én Förstemann és Pott munkáin kívül mást, annyival inkább szláv nevekre vonatkozót nem ismerek; könyvtárunkban ezek sem találhatók. Pesten talán Szilágyi Sándor és Szinyei az egyetemi könyvtárban adhatna bővebb fölvilágosítást.

A Katona III-ik kötetében közlött oklevél kérdéses helyét, alighanem az interpunctio hibás volta miatt, úgy a hogy Katonánál olvasható, értelmezni nem tudom. Katona ez oklevelet *Pez Bernhard* Thesaurusából adta ki, utána akartam keresni, de könyvtárunkban Pez ezen kiadványa hibázik, s így erre nézve sem adhatok fölvilágosítást.

Levelem ily későre maradásáért ismételve bocsánatot kérve a legőszintébb tisztelettel maradok

Méltóságodnak

alázatos szolgája
Szabó Károly
mk.

járultak: az Árpád-kori személynevekre vonatkozó gyűjtés, az ó-magyar olvasókönyvből terjedelmi okokból kihagyott részek, . . ." (MTud. IX [1964.], 331).

[A borítékon:] Szerémi *Herczeg Odeschalchi Art(hur)*
ő Méltóságának

Szkiezó.

utolsó posta: *Aranyos-Maróth.*
(Bars várm.)

A másik levél PÓR ANTAL esztergomi kanonok (1834—1911.) kezétől származik. Ő — mint írja — igen mellékesen foglalkozik régi személyneveinkkel, de ezt csak szerénysége mondatja vele, hiszen fentebb láttuk, hogy a következő évben a Pesti Hírlapban cikkezett róluk, 1891-ben pedig — NAGY GÉZÁVAL vitatkozván — részletesen is kifejtette középkori neveink magyarázatánál alkalmazott „kedvenc elméletét” (Turul IX, 182—8): „a középkor neveinek fejtegetésénél inkább azokhoz kell fordulnunk, kikkel együtt éltünk, kiktől a keresztény civilizációt átvettük; és csak akkor, ha itt nem kapunk kellő felvilágosítást, fordulnunk oda, honnét nemzetünk századok előtt elszakadt” (182). Etimologizáló hajlama ebben a levélben is megmutatkozik: Botka Tivadar (1802—1885.) vezetéknevét magyarázza. A herceg hivatott, illetékes személyt keresett fel útbaigazításért.

Főméltó Uram!

Élénk érdeklődéssel olvastam és újra olvastam kedves levelét. Különös örömmel töltött el azon szíves értesítése, hogy az ú. n. Magyar Onomasticonnal ex asse foglalkozik. Biz az nagy sor; valaminthogy nehéz minden uttörés, kivált ha a Donnál kezdjük! Am kísértse meg fordított irányban haladni, például így: ma Desiderius Dezső; a XVI században Derzső, a XIV-ben Ders vagy Deers, még előbb Dees: tehát Dés, Dézs, Ders, Dérs, Derzső, Dezső Desiderius, amit véletlenül okmányilag is be lehet bizonyítani.

De legtöbbször nincs egyéb kritériumunk, hanem csak a szem, a fül, az érzék, melyek valamennyien tévutra vezethetnek. De vigasztaljon, hogy buk-dácsolás nélkül nem kezdődik semminemű tudomány.

Tehát csak rajta! Kiadni, ami készen van!

Igen szerény nézetem szerint, mert én hasonló külföldi művet még nem is láttam, csoportok és családok szerint kellene a neveket rendezni.

A csoportok lehetnének: *Férfinevek. Nőnevek. Cselédnevek. Helységnevek. Vezetéknevek. Ragadványnevek. Ósmagyar nevek. Meg nem fejtett nevek.*

A családot így képzelem:

Antonius

Onth (mondd: Anth. található Cod. Patr. I, 113)

Antu (Knauz, Monum. eccl. Strigon. I, 90.)

Onthus (Antos. Fejér VIII/1, 210)

Anthol (Antal Cod. Patr. VII, 296)

Antaleus (Zichy I, 229.)

Antalius, Anthalius (Zichy I, 242. Fejér VIII/V, 274.)

Antuald (Knauz, Monum. I, 96.)

Antalos (?)

Tanos (?)

Anthos virágot jelent, hátha ily fordításban is található.

Vagy:

Zacharias

Zach, Fejér VII/II, 175 *Zaah*, SztarayOkl. (!) I, 85.

Zah, Anjk. Okmt. II, 17.

Zak, *Zaak* Anjk. Okmt. II, 408. Cod. Patr. IV, 46.

Zache Fejér I, 393.

Zaha Cod. Patr. 157. *Zaka* Cod. Patr. V, 33.

Zahy u. o. VII, 77.

Zahu Knauz Mon. I, 96.

Zocho u. o. II, 180.

Zacha Anj. Okmt. IV, 365.

Zachar Fejér III/II, 126.

Zachur Batthyany, Leges III, 161.

Zachary Fejér IX/IV, 116.

Zacharias ?

Czeheries Fejér VIII/I, 469.

Perse ez csak hitvány mutatóvány, mert én igen mellékesen foglalkozom csak az effélékkel.

Martyrologium az összes keresztény szentek névsora, mely szakaszonként és naponként felolvastatik az Officium Divinum Primáján (ez zsolosmázás). Talán ajánlható: *Müller A.* Allgemeines Martyrologium Regensburg, 1860). [betoldás: 18,000 név van benne.] és hozzá: *Stadler*, Heiligen Lexicon. 5 Bande. (Augsburg. 1858—1882.) Én e művek egyikét sem ösmerem, azért tüzetesen nem szólhatok rólok; de amennyit felőlök olvastam, gondolom, igen hasznavehető munkák lehetnének.

Végül bocsánatot kérek, hogy ily hosszasan adtam elő, tudom, nagyon is haszontalan gondolataimat. Mintha bizony a farkasnak berket kellene mutatni!

Köszönöm, hogy kegyes figyelmére méltatta Csák Mátémat. Én jóllehet egy szót nem váltottam boldogult Botkával (Bodomerius, Bod, Botka?) nagy tisztelője voltam és vagyok.

Engedje meg, hogy Főmagasságodnak is kifejezhessem megkülönböztett mély tiszteletemet, melylyel vagyok

legalázatosb szolgája
Pór A.

Pozsony, 1889. febr. 9.

[A borítékon:] Főméltóságú

Szerémi Herceg Odescalchi

Arthur urnak.

Szkicó.

7. A nyolcvanas években egy Árpád- és Anjou-kori személynévgyűjtemény összeállításának gondolata foglalkoztatta KUBÍNYI FERENC (1836—1903.) kővári földbirtokost is, de annyiban megelőzte Szerémit, hogy a máig vajúdo magyar onomasticonnak ő nemcsak tervezgetője, hanem — hacsak az *Ab—Almus* közé eső nevek vonatkozásában is — megvalósítója is volt (A régi magyarok személynevei. Magyar történelmi névtár. I. Bp., 1891. 40 l.). „A jelen munkában nem nyelvtudományi fejtegetéseket vagy nyelvbúvárlaton alapuló néveredeztetéseket vesz a t. olvasó — írja az előszóban, hanem történelmi névtárat, mely magában foglalja a hazai krónikákban és oklevelekben elszórva fennmaradt mind azon személyneveket, melyek a régi magyaroknál, illetőleg a

Magyarország területén lakott egyéneknek a honfoglalás idejétől kezdve a XIV. évszázad végéig használatban voltak, valamint — az illető kútfők megnevezésével — mind azon személyeknek lehető teljes névsorát, kik ama személyneveket a megjelölt időszakban viselték.” Természetesen KUBINYI is tudta, hogy a régi személynevek összegyűjtése nem csupán történelmi tekintetben kívánatos, de nyelvészeti szempontból is fontos, hiszen ezek képezik a legrégebb magyar „nyelvkinccseket” (7, vö. Turul III, 173). Ezért a betűrendes rész minden lapján van — a program ellenére — névmagyarozó jegyzet. A mű bevezetését a Turul 1885-i évfolyamában megjelent cikk alkotja (III, 172–80), de a 2–4., 9., 11., 15., 19., 21–3., 25. §-okat és a 22. lapon levő három csillag utániakat itt jelentette meg először (jelentősebb betoldás, illetőleg kihagyás van a 6., 16., valamint a 27. §-ban). Szerföltt nagy veszteség, hogy tervezett névtárából csak mutató lett, mert személynév kutatásunk ma sokkal előbbre lenne, ha a XIX. század végén már egy ilyen személyekre lebontott Árpád- és Anjou-kori névgyűjteménnyel rendelkezhetnénk volna.¹

8. A történettudomány ágaiból a genealógia áll a nevekkel a legszorosabb kapcsolatban. A neveket családok viselik, tehát családtörténet nélkül nincs névfejtés. Hiába magyarázható meg egy név valamely északi szomszédunk nyelvéből, ha a családtörténet szerint délről költöztek hazánkba. Több nyelvből való eredeztetés lehetősége esetén is természetesen a család származása a döntő. — Genealógusaink persze nemcsak vezetéknévek esetében használják fel a nevek vallomását, hanem a családban öröklődő „családi név”-vel kapcsolatban is („E feltételezést támogatja bizonyos tekintetben az is, hogy [Gottfried] utódainál a *Keled* név kétszer is előfordul”: Száz. 1900: 870), illetőleg az egy időben élő rokonság neveinek tanúságaként (a *Ludan* nemzetség cseh származását a soraikban levő *Bohma*, *Indrih*, *Vitko*, *Smislaui* és *Hinko* nevű személyekkel is támogatja BOTKA TIVADAR: Száz. 1876: (második) 670, 674–5).

Középkori eredetű családok esetében a genealógia segítője a címertan, tehát közvetve — bár a „beszélő címerek” révén néha közvetlenül is — a heraldika is összeköttetésben van a névtudománnyal. Így például a régész HAMPEL JÓZSEF — mint írja — „kedves meglepetésére” ismerte fel a nápolyi Szent Klára templom két Merloto családtagokat rejtő sírládáján a Drugetek rigós címerét (*merlotto* 'fiatal rigó'). E családnak volt *Drugo* nevű tagja, maga is a fent nevezett egyházban nyugszik (†1339). A név azonban a családban nyilván már előbb is előfordult, mert 1295-ben „Nicolaus de *Druget* deputatus ad servitia liberorum Caroli Martelli regis Hungariae” Károly magyar király gyermekeinek gondozásával volt megbízva. (Száz. 1881: 134, 141, 209–13.) Tehát a címertan segítségével tudtuk meg, hogy a Drugetek végső soron francia származásúak és nevük is onnan eredeztetendő.

A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság 1883-ban megindított folyóirata, a Turul számos névtudományi vonatkozásokat tartalmazó cikket közölt. A fontosabbakat már említettem a történészekkel kapcsolatban, hiszen akkor még gyakran szinte szétválaszthatatlanul egyesül a kutató személyében

¹ Névtári kísérletéről alkotott jó véleményünket sajnos egyáltalán nem öregbíti Nyelvőr-beli cikke (XVIII, 86–9). Nyilvánvaló tévedéseit nem tekintve (például *Ernestina*, *Gervasius*, *Grisoldis*, *Matheus*, *Rosalia* alatt) a felhozott nevek lelohelyének meg nem adása erősen műkedvelő ízüvé teszi a közleményt. Hogyan is gondolhatta, hogy ilyen formában a NySz. hasznosíthatja adatait?

az anya- és a leánytudomány. Itt nem szólok az érdeemes járási orvosról, WERTNER MÓRRól, akinek a Nyelvészeti Füzetek 73. és 77. számaként önállóan is napvilágot láttak névmagyarázatai, mert névfejtő munkásságának súlypontja alapján őt már személynévkutatásunk második szakaszába sorolom.

A magyar névtudomány munkásai őszintén fájjalják, hogy a számukra fontos genealógia és heraldika művelése nálunk újabban erősen visszaesett. Igazságtalanok volnánk azonban, ha a családtörténet hátraszorításáért kizárólag a felszabadulás utáni idők történéseit tennők felelőssé. Ez a folyamat megkezdődött már a század elején. 1912-ben például így panaszkodnak egy BÉKEFI REMIGHEZ benyújtott doktori értekezésben: „[A művelődéstörténelem szempontjából fontosnak] kell tekintenünk a családtörténettel való foglalkozást is, amelynek legújabb időkben akadtak ellenzői, pedig voltak idők, amikor a világ sorsa dőlt el egy-egy család kezén, s az ily család mégis csak megérdemli a vele való foglalkozást” (BUDAY KÁROLY, *A magyar művelődés a XIV. század első felében*. Sátoraljaújhely, 1912. 175). Az említett „ellenzők” nyilván a hivatásos történészek voltak, akiket ingerelt a sok tudománytalan „családtani” közlemény. Ezért kívánják a genealógia tudományos jellegének megőrzését és a dilettantizmustól való mielőbbi megtisztítását (például Turul XXII, 101, XXXIII, 54). Ámbár sok vizsgálódás indítéka valóban a tudománytól idegen célból történt (családi hiúság, nemességigazolás, vagyonöröklés), ez a tapasztalt mértékű leállást semmiesetre sem igazolja, annál kevésbé, mert a jobbágycsaládoknak is van történetük, mégpedig a „nagy” familiákénál semmivel sem kevésbé tanulságos, csak más irányú felhasználhatóságú történetük. Nem megszüntetni, hanem demokratizálni kell a genealógiát, azaz az eddig csak nemesekkel és főnemesekkel törődő családtörténeti érdeklődést ki kell terjeszteni a polgári, paraszti és munkáscsaládokra is, és az eddigi csak fiági leszármazást kimutató táblák helyét a fi- és leányági leszármazást egyaránt feltüntető családfáknak kell elfoglalniuk, hiszen névtudományi szempontból az anyaaági névöröklés sem hagyható figyelmen kívül. Sajnos, a modern genealógiának ez az „eszkaláció”-ja nálunk csak kívánalom, noha egy-két komoly eredménye már mutatkozott (MOLNÁR JÓZSEF, *Egy parasztcsalád leszármazása és kapcsolatai*. Bp., 1940. 23 l., kny. a Magyar Családtörténeti Szemle VI. évfolyamából; NEMESKÉRI JÁNOS, *Ivád község — Ivády család. Biogenetikai tanulmány*. Bp., 1944. 29 l., kny. a Századok LXXVIII. kötetéből; SZENTPÉTERY IMRE, *Adalékok a parasztcsaládok leszármazása és története kutatásának módszertanához*: Turul LVIII—LX [1944—1946.], 14-9). Ha most ehhez hozzászámítjuk, hogy Lengyelországban ma is művelik a genealógiát és a Szovjetunióban a címertant (vö. KAMENCEVA—USZTYUGOV orosz pecsét- és címertani tankönyvének BERTÉNYI IVÁNTÓL való ismertetését: LtK. XXXVII [1966.], 344—5), akkor talán mi is be fogjuk látni, hogy e tudományágak megférnek a szocializmus építésével. Egyébként az utóbbi időben a XX. század történetének kutatói is egyre gyakrabban hangoztatják, hogy a genealógiát nem lenne szabad a középkorra korlátozni, hiszen a családi kapcsolatok felderítését munkájukban a legújabb kor kutatói sem nélkülözhetik (vö. PERÉNYI JÓZSEF, *A történész műhelytitkaiból*. 1965. 78—9, 178). A remélhetőleg újabb felfelé ívelés előjelei KUBÉNYI ANDRÁS tanulmányai, legutóbb Jageiló-kori budai és pesti polgárok családi összeköttetéseiről (LtK. XXXVII, 227—91), KUMOROVITZ L. BERNÁT cikkei, legutóbb a magyar közép- és nagycímer kialakulásáról (LtK. XXXVI, 209—34).

9. Érdekes vállalkozást indított el 1880-ban SEIBERT ERNŐ ÁGOST bregenzi tanár: Ausztria és Magyarország földrajzi neveinek magyarázatát fogja folyóiratában oktatási célból közölni. Ahhoz a két felszólaláshoz kapcsolódva, amelyek kitűnő folyóiratában, a *Zeitschrift für Schulgeographie*-ban a névmagyarázatoknak a földrajzoktatásában való fontosságát hangsúlyozták, az olvasók tevélegyes részvételét kívánja a névfejtés munkájában, annál is inkább, mert folyóiratának másik érdemes tette abban áll, hogy helyet biztosít az egyes földrajzi nevek jelentése és kiejtése iránt tudakozódó kérdésekre való válaszolásnak. „Von besonderer Wichtigkeit ist eine Erklärung geographischer Namen unserer vielsprachigen Monarchie, weshalb wir uns an mehrere Fachmänner mit der Bitte gewendet haben, diese Arbeit zu unternehmen” — írja SEIBERT. Az első adalékokat „Erklärung ungarischer Namen” cím alatt SCHWICKER JÁNOS HENRIK szállította Budapestről (*Zeitschrift für Schulgeographie* I [1879/80.], 243—52, II [1880/81.], 54—62; ez azonban SZINNYEINÉL: Mf. XII, 784 nem szerepel). SCHWICKER — a folyóirat gyakorlati célkitűzéseinek megfelelően — a névanyagot a német nyelvű kézi- és tankönyvekben előforduló magyar nevekre korlátozta, és ország-, terület-, hegy-, völgy-, víz- és helynevek csoportjára osztotta. FRANGEŠ SIMON (i. h. III [1881/1882.], 61—72) horvátországi, szlavóniai, dalmáciai, boszniai, valamint dél-magyarországi és erdélyi délszláv és olasz, illetőleg román neveket magyarázott hasonló módon (i. h. III [1881—1882.], 61—72). Nem túlzott tehát UMLAUFT FRIGYES, amikor a Császári-királyi Földrajzi Társaság I. Ferenc József uralkodásának félszázados évfordulójára megjelentetett emlékkönyvében megállapította: „Die «Zeitschrift für Schulgeographie» enthält eine ganze Reihe von Arbeiten, welche sich mit Aussprache und Erklärung der geographischen Namen befassen.” (Die Pflege der Erdkunde in Oesterreich 1848—1898. Bécs, 1898. 295). — SCHWICKERnek „Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen” című (Wien und Teschen, 1881.) és a „Die Länder Oesterreich—Ungarns in Wort und Bild” sorozat XII. köteteként megjelent „Das Königreich Ungarn” című (Wien, 1886.) könyvében is vannak névmagyarázatok. A nehezebbekkel nem is próbálkozik, például Pozsonyról csupán azt írja, hogy tréfásan „a magyar *Pensionopolis*”-nak nevezik (48). Arrább: „An der Ostgrenze des Preßburger Comitats liegt die Stadt *Tyrnau* (slavisch *Trnava*, d. i. Dornbach, magyarisch *Nagy-Szombat*, d. i. Groß-Samstag). Der Name beweist die ursprüngliche slavische Ansiedlung” (49).

A nyolcvanas évek közepén már önálló osztrák névkönyv foglalkozott a monarchia helyneveivel. UMLAUFT FRIGYES „Geographisches Namenbuch von Oesterreich-Ungarn” című (Bécs, 1885—1886. XVI, 304) munkájára gondolk. A kitűnő földrajzos, 1875-től a bécsi tanítótovábbképző intézet tanára névtárában 8000-nél több ország-, táj-, hegy-, folyó-, hely- és népnév magyarázatát adja. Nem akarok a derék professzorral szemben igazságtalan lenni, de szinte jelképszerűen már legelső magyar — egyébként SCHWICKERre visszamenő — származtatása tévedés: *Aba-fája* = *Aba's Geschlecht* (a *faj* szóra gondoltak), amit kevésbé ellensúlyoz, hogy a következő etimológia helyes: *Aba-falva* = *Aba's Dorf*. Vannak természetesen jó eredeztetései is, például „*András, Szent-*, 17 Orte in Ungarn = Sanct Andreas, nach dem Patronats-heiligen der Kirche (oder Hauptkirche) benannt”, mégis jellemzőbbek az ilyen — szintén SCHWICKERre hivatkozó — cikkek, mint például „*Magyar-Igen* = Magyarisch-Igen (igen = ja, auch)”. Persze UMLAUFT is érzi, hogy a geográfusok az etimológiával zsákutcába kerülnek, ezért vetette papírra a monarchia

XIX. század második felebeli földrajzi név-tudományának fejlődését tárgyaló cikkében ezt a mondatot: „Es ist klar, dass Irrthümer entstehen mussten, so lange nicht sprachlich gelehrte Männer sich mit dem Gegenstande beschäftigen” (Die Pflege der Erdkunde . . . 276).

Messze kanyarodtam talán a személynévkutatástól, de a fentebb említett cikkekben és könyvekben a dolog természeténél fogva személynevek is előkerülnek, hiszen számos, helyesebben számtalan személynévből keletkezett magyar település-, illetőleg városnevünk van. A földrajz és a névészet kapcsolatából magától értetődik, hogy a budapesti egyetem általános földrajzi tan-székére 1870-ben meghívott HUNFALVY PÁL is közölt névmagyarázásokat. UMLAUFT fentebbi névtárának irodalmi jegyzékében ORTVAY TIVADAR „Magyarország régi vízrajza” és WOLFF JÁNOS „Die deutschen Dorfsnamen in Siebenbürgen” című (Nagyszeben, 1881.; vö. SCHULLER, Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen IV, 518—9) tanulmányán kívül HUNFALVYNak „Die Ungarn oder Magyaren” című (Wien und Teschen, 1881.) munkájára is forrásként hivatkozik.

Itt most nem vizsgálhatom tovább a földrajz és a névtudomány kezdet-beli szoros kapcsolatát, csak utalok még arra, hogy EGLI JÁNOS JAKAB „Geschichte der geographischen Namenkunde” című (Lipcse, 1886.)¹ könyvében lelkesedésében odáig ment, hogy a bontakozó új tudományt egészen kisajátította. Könyvének előszava így végződik: „Und nun, mein Buch geschrieben, um der bis anher heimatlosen geographischen Namenkunde einen eignen, wohnlichen Herd zu bereiten” — természetesen a földrajztudomány körén belül. Mondanom sem kell, hogy maga EGLI is a zürichi egyetem földrajz-tanára volt (PallasLex. V, 726). Egyébként szintén hangsúlyozta, hogy a névfeltés szervesen beleilleszthető a földrajz-tanításba. A név és a vele jelölt földrajzi objektum fizikai vagy történeti jellegzetessége közötti kapcsolat megvilágításával ugyanis a diák számára a megértést és a rögzítést — az általa addig nem sejtett összefüggés feltárása révén — nagy mértékben elősegítjük (i. m. 387). EGLI sem járt teljesen töretlen úton, hiszen néhány lappal előbb már hivatkozott HENNY ANTALRA (i. m. 384), aki „Leitfaden der Geographie bei'm Geschichtsunterrichte an der St. Galler Kantonschule” című (St. Gallen, 1838.) füzetében szintén a névmagyarázatok hasznosítását javasolta.

(Folytatjuk.)

MIKESY SÁNDOR

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Vajon Himfy verseinek három felét akarta Kazinczy tűzre vettetni?

Kazinczynak Himfyvel kapcsolatos szigorú epigrammája közismert, szinte minden antológiában helyet kap:

DAYKA: Tűzre felét! HMFY: Vetem.

DAYKA: Újra felét! HMFY: Ím.

DAYKA: Harmadikát még!

HMFY: Lángol az is.

DAYKA: Jer most, vár az olympusi kar.

(HORVÁTH JÁNOS, Hatszáz magyar vers. 1942.² 208).

¹ Én 1966-ban a hollandiai Névtudományi Iroda könyvtárában az Amszterdamban 1963-ban megjelentetett fotomechanikus úton készült kiadást használtam.

Többször találkoztam azzal az értelmezéssel, hogy Kazinczy itt Himfy verseinek h á r o m felét ítélte máglyahalálra. Először gimnazista koromban egyik tanárom, jó matematikus, említette mint képtelenséget, legutóbb az Irodalomtörténet című folyóiratban (LI, 885) találkoztam vele. A félreértés nyilvánvaló. Kazinczy nem akarhatja azt mondani, hogy Himfy akkor lesz méltó az istenek társaságára, ha költeményeinek 150%-át megsemmisíti, azaz a még ezután megírandókat is. A mégoly szigorú önkritika, mely után egyetlen vers sem kap kegyelmet, még nem jogosíthat föl az Olympuszra. Úgy vélem, az epigramma a következőképpen értendő: Vesd tűzbe a felét, majd a megmaradtnak a felét, azaz az egész negyedrészt, végül talán harmadszor is a még megmaradtnak a felét, tehát még egy nyolcadot, bár én inkább úgy értelmezném a kérdéses helyet, hogy a megmaradtnak egy harmadát kell még megsemmisíteni. Bár nem tudnám példával igazolni, hogy a *harmadik* egy harmadot jelent (harmadik részt), de ez a jelentés éppúgy érthető, mint akár a *harmad*-nak sorszámnévből keletkezett törtszámnévi jelentése. Vagyis Kazinczy Himfy művének egy nyolcadát vagy inkább egy hatodát tartja méltónak és elegendőnek arra, hogy a költő az istenek közé emelkedjék. Ez az ítélet Kazinczyra jellemző; bár fölötte szigorú, de mégsem megalázóan elutasító, mint volna a másik értelmezés szerint, amely oly képtelen botlás volna, hogy azzal a nagy műgondra törekvő Kazinczy aligha vádolható.

Egyes antológiákban *harmadikat* van, ez lehet sajtóhiba a *harmadikát* helyett (esetleg már a „Tövisék és virágok”-ban, mely nincsen előttem), de bárhogyan is álljon a dolog, a szónak és az epigrammának az értelmezésén nem változtat.

BÁRCZI GÉZA

A tihanyi alapítólevél és XI. századi szóbeliségünk

1. HORVÁTH JÁNOS 1954-ben közreadott felfogása szerint a „legrégibb ‘magyar gesta szerzője az a Miklós püspök volt, aki mint királyi notárius a tihanyi apátság 1055-i alapítólevelét is oly figyelemreméltó művészettel fogalmazta meg, és aki gestájának utolsó fejezeteiben saját történeti szerepét oly erőteljesen domborítja ki” (Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. 1954. 308). Eme — akkor még nem is megfogalmazott — koncepció egyik, a gestát a tihanyi alapítólevélhez csatlakoztató fonálát PAIS DEZSŐ már 1944-ben elvágta, vagy legalábbis megvékonyította, amikor gazdag bizonyítóanyag felsorakoztatása után kifejezésre juttatta: „Egyáltalán nem látom olyan kétségtelennek, hogy M i k l ó s, a p ü s p ö k szerepelt a tihanyi alapítólevéllel kapcsolatban *notarius*-ként” (Száz. LXXVIII, 240; újra közölve MNY. LI, 17). Magát az itt idézett koncepció egészét pedig legújabbban CSÓKA J. LAJOS (A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. 1967. 361–3) kérdőjelezte meg.

Mindezek ellenére ma sem állítható, hogy HORVÁTH JÁNOS felfogását alapjaiban megcáfolták volna. Túlléptek ugyan azon többen is (GERICS JÓZSEF, Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. 1961. 62–71; CSÓKA i. m. 363; l. még MÁLYUSZ ELEMÉR, A Thuróczy-krónika és forrásai. 1967. 34–5), de HORVÁTH JÁNOS egyik és éppen a fontosabbak közül való érve mellett szóltanul haladtak el.

2. A tihanyi alapítólevél — melyet HORVÁTH JÁNOS 1955-ben PAIS óvásai ellenében is a gestairó Miklós püspök fogalmazatának tart (MNY. LI, 148) — arengája elmondja: „Mivelhogy a halandók közül igen sokan, lélekben többnyire eltompulva, akár tunyaságuk miatt, akár a hanyagság vétkéből kifolyólag, leggyakrabban azonban a világi dolgok miatti gondjukban — amik pedig veszendők rövid idő múlva — t u d a t l a n n e m t ö r ő d ö m s é g ű k b e n a k ö n n y e l m ű f e l e d é k e n y s é g r e b i z -

z á k m i n d a z t, amit láttak és hallottak: azért a tudósok és bölesek, számosan atyáink, megfontolt bölcsességgel, valamint illő serénységgel feltalálták, hogy amit az emberi nem fiai törvényerejűnek határoznak el, azt az írók keze szüntelen gonddal bízva a betűk emlékezetére, hogy így az ne semmisülhessen meg a szuvas régiség folytán az elkövetkező kor leszármazóinál. Mivel tehát ez a régi bölesek előtt hasznosnak látszott és jónak, kell, hogy minden mai böles előtt ugyanez még hasznosabbnak tűnjék, sőt a legjobbnak” (BÁRCZI GÉZA, A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. 1951. 8. Lfj. HORVÁTH JÁNOS fordítása: MNy. LI, 150—1).

HORVÁTH JÁNOS szerint e gondolatok megfogalmazója (egyben első krónikásunk), Miklós püspök a tihanyi alapítólevél nagy stílusművészettel megírt, szinte költői lendületű arengájában olyan eszmét pendít meg, amely nem az oklevélíró szerepét és fontos funkcióját akarja igazolni, hanem a történetíró hivatását: a történetíró tiszte és hivatása írásban megörökíteni az utókor számára mindazt, amit látott és hallott. Ez a középkor arenga-irodalmában a maga nemében egyedülálló és egyszeri gondolat csak olyan valakitől származhatik, aki a történetírás gondolatával foglalkozik, az tölti be egészen érdeklődési körét. „Általánosságban azonban nem lehet azt állítani, legkevésbé a középkorban, hogy az írás a látottak és hallottak megörökítésére szolgál. Különösen nem helyénvaló ezt a gondolatot egy oklevélben fejtegetni, amely sajátos jogi jellegénél fogva a legtávolabbról sem a látottak és hallottak megörökítésére szolgál, hanem célja éppen az, ami a tihanyi alapítólevél is, hogy valamely jogi rendelkezés érvényesülését biztosítsa még a késő utódok idejére is: »per succedentium temporum curricula«, ahogy az alapítólevél kifejezi” (MNy. LI, 151). „Mindenképpen történetírói beállítottságra vall azonban — vonja le a végkövetkeztetést HORVÁTH JÁNOS — a tihanyi alapítólevél arengájának az a nem egészen stílszerű elvi megállapítása, hogy az (ok-)levélírás a látottak és hallottak megörökítésére szolgál” (MNy. LI, 156).

3. Úgy véljük, még a XI. századi tihanyi alapítólevél leginkább inkriminált passzusából sem lehet kitagadni a XI. században k o r s z e r ű oklevélírói szemléletet, s történetírói hivatást „eláruló” értelmezéssel helyettesíteni azt. Felfogásunk szerint a látottaknak és a hallottaknak az utókor számára történő lejegyzése éppenúgy feladata a (korai) oklevelező gyakorlatnak, mint a narratív irodalomnak. Miért? A *hallottak* szó oklevélben az eladományozást követő beiktatás (a notariusnak az *assignatio*-ban játszott szerepére l. PAIS: Száz. LXXVIII, 237—9) végrehajtására vonatkozó — nagyon jellemzően, a XI. századi viszonyoknak megfelelően — s z ó b e l i parancsal, utasítással függhet össze. Utal arra, hogy a XI. században legtöbbször a s z ó b e l i elintézési mód dívott, szemben a XIII. századtól kezdődő gyakorlattal, amikor (a hiteleshelyeken) í r á s b e l i parancs alapján történt a feladat elvégzése. A *látottak* szó a határjárásra, a határjárás kapcsán látott és később az oklevélbe foglalt határok közvetlen szemügyre vételére vonatkozhat. Az *utókor* emlegetése az arengában az oklevél jogszerű, jogbizonylat-jellegével kapcsolatos. A tudósok, gondolkodók és egyházatyák példájára való hivatkozás, az írás szükségességének bizonygatása pedig egészen természetes az egyházat ért adományozás esetében klerikus író tollából. Úgy látjuk, HORVÁTH JÁNOS olyan vonásokat tulajdonított történetírói szemléletnek, amelyek — legalábbis a XI. században — még az oklevelezésnek is sajátjai. Megítélésünk szerint a tihanyi alapítólevél a s z ó b e l i s é g és az í r á s b e l i s é g határmezsgyéjén áll.

4. És ezen a ponton röviden utalnunk kell a magyar nyelvi szórványok indítékainak problematikájára. Már PAIS DEZSŐ megfogalmazta, hogy azt a nézetet, amely szerint „a szerzőt latin tudásának fogyatékosága kényszerítette vagy legalábbis készítette volna a magyar elemek beiktatására, korántsem tartom kielégítő magyarázatnak” (MNy. LI, 6). PAIS véleményét nekünk is osztanunk kell, hiszen nehezen hihető, hogy u g y a n a z

a fogalmazó, aki az arengát „nagy stílusművészettel” (HORVÁTH JÁNOS: MNy. LI, 151) írta meg, a *formula pertinentiarum*-ban elfelejtette volna pármondattal feljebb csillogtatott tudását, ha csak nem helyezkedünk KOMJÁTHY MIKLÓS (LtKözl. XXVI, 30—1) álláspontjára, aki szerint „az oklevél ma ismert fogalmazata két részre oszlik, a szorosan vett rendelkezés és az azt bekeretező részekre.” Aki — folytatja a gondolatsort KOMJÁTHY — „az arengát írta, jól tudott latinul”, míg „az oklevélnek a birtokadományokat felsoroló része döcögő nyelvvel, rosszul egyeztetett szerkezetével, rengeteg vulgáris kifejezésével csak olyan embertől származhatott, akinek a *latin nyelven való írás nem volt mindennapi kenyere*.” Az effajta „interpolációs” elmélet, mely voltaképpen az arenga és a dispositio latinsága közti — vélt — ellentmondás feloldására hivatott, végső fokon szintén az oklevél (első) fogalmazójának fogyatékos ismeretanyagában keresi a magyar szórványok indítékát.

Meggyőződésünk, hogy a helyes nyomon PAIS indult el, amikor hangsúlyozta: „A szórványok félreérthetetlenül egy rendszernek, elvi szempontnak a megnyilvánulásaként kerülnek be a narratio szövegébe: a határkijelölés mozzanatainak szabatos feltüntetését célozzák azzal, hogy a közönségesen használatban levő település- és határresz neveket híven közlik, de többször a bizonyára tulajdonnévvé még nem is rögződött határresz- vagy határpontjellegzőket is a hazai nyelven fejezik ki.” (MNy. LI, 6.) PAIS kimutatta, hogy az itáliai és francia területekről származó X—XI. századi latin nyelvű oklevelek „nem az általánosan használt kifejezésekkel tüntették fel a táji részleteket, hanem az odavaló vulgáris szókkal vagy a belőlük latinositott formákkal. — Vajon nem az ilyenekre emlékeztetnek-e a mi tihanyi alapítólevelünk szórványai, persze azzal az eltéréssel, hogy nálunk a latin alapszövegbe egy tőle teljesen idegen nyelv van belekeverve . . . ?” (MNy. LI, 7.)

A kérdésre feltétlenül igennel kell válaszolnunk. Egyrészt: a későbbi, XII—XIV. századi oklevelek viszonylag gyakori magyar szórványai önmagukban jelzik: semmiképpen sem lehet ezek indítékát általánosságban a gyarlónak vélt latin tudással magyarázni, feltétlenül „egy rendszernek, elvi szempontnak a megnyilvánulása”-ról itt szó. Másrészt: tagadhatatlan ugyan, hogy a tihanyi alapítólevelél kiténik szórványainak gazdagságával, de vajon véletlen-e, a szilárd latin nyelvi ismeretek hiányának számlájára írható-e ez. Aligha. Mutatja a kezdetek kiforratlanságát az oklevél nyelvi kompozíciójában, utal arra, hogy ez a latin nyelvi írásbeliség még szervesen kapcsolódik a magyar nyelvi szóbeliséghez. Ami pedig a tihanyi diploma arengáját illeti: bár ebben mi nem tudnánk kizárólagos történetírói beállítottságot látni, nem tudnánk elfogadni e helyet egy, Miklós püspök által írt I. András-kori krónika elvi indokolásaként, az arengát egy vonatkozásban mi is nagyon lényegesnek tartjuk: jelzi, hogy a királyi udvar már elindult az írásbeliség útján. S az oklevél e részének valóban figyelemreméltó stílusművészete, költői lendülete és mindenekelőtt maga a gondolatsor bizonyítja, hogy a királyi udvarban — az o b j e k t í v igények mellett — megteremtődött az írásbeliség s z u b j e k t í v feltétele is.

KRISTÓ GYULA

A nyelvtörténet leíró szempontú képzővizsgálatáról

I. A nyelvtörténet különböző korszakai leíró szempontú vizsgálatának a lehetőségei nagyon korlátozottak. Ennek az az oka, hogy a nyelvtörténet — a jelenkor nyelvvel szemben, amely a nyelvi rendszer teljességét tárja elénk — csupán részletekkel szolgál, s e részletek birtokbavételét is számos gyakorlati nehézség akadályozza (l. legutóbb BENKŐ: ÁNyT. V, 56). A nyelvtörténet leíró szempontú vizsgálatának eredményessége szinte teljes egészében a rendelkezésünkre álló anyag milyenségétől és mennyiségétől

től függ. Arról eleve le kell mondanunk, hogy a nyelvtörténet bármely korszaka bármely nyelvváltozatáról vagy egy-egy nyelvváltozata bármely jelenségéről valaha is pontos leírást készíthessünk. Az előbbre lépés: a nyelvtörténet minél alaposabb megismerése érdekében azonban ki kell használnunk a szűkös lehetőségeket is.

A leíró képzővizsgálatok föllendülése, a képzőleírás szempontjainak kikristályosítása hívta föl a figyelmünket arra, hogy a képzők történeti vizsgálatában új szempontok alkalmazhatók, s e szempontok alkalmazása több vonatkozásban is bővítheti a képzőkről való ismereteinket. SZABÓ ZOLTÁNÉ az úttörés érdeme: „A régi nyelv igeképzőinek vizsgálódási szempontjairól” című cikkében (Studia Univ. Babeş—Bolyai IV/2 [1961.], 47—53) tett konkrét eredményekkel járó kísérletet a régi nyelv igeképzőinek új szempontú tanulmányozására. Jelen közleménnyel e téren óhajtok eggyel előbbre lépni. Azt vizsgálom meghatározott anyagon, alkalmazhatók-e, s ha igen, milyen eredménnyel a képzőleírás szempontjai a nyelvtörténeti vizsgálatokban.

2. A vizsgálat tárgya: a deverbális *-at*, *-et* főnév- és a mozzanatos *-m* igeképző múlt századbeli állapota. Forrásom a MTSz. A képzőleírás szempontjai a következők: 1. produktivitás, azaz alkottak-e új származékot az adott időszakban a vizsgált képzővel vagy sem; 2. a produktivitás foka, tehát: milyen funkciójában termékeny a képző; 3. gyakoriság, azaz: hány származék alkotásában vett részt a képző és végül 4. stilsztika: van-e és ha igen, milyen stílusértéke a képzőnek (vö.: RŰZSICZKY: Nyr. LXXXII, 200—8 és MMNyR. I, 335—40; SZABÓ ZOLTÁN: NytudÉrt. 48. sz. 10—7 és NyIrK. V, 161—4).

Lelezzük mindjárt az elején: a képzőminősítés mindegyik szempontja föltételezi a nyelvi rendszer (a nyelvi anyag) viszonylagos teljességét, mivel pedig forrásanyagunk e követelményt távolról sem elégíti ki, a vizsgált képzők minősítése nem végezhető el.

Lássuk azonban kicsit részletesebben. A leíró képzővizsgálat első szempontja a termékenység. Annak eldöntése, hogy valamely képzővel alkottak-e új származékot vagy sem, sok esetben a mai nyelvben is nagyon problematikus azon egyszerű oknál fogva, mert ma még nincs a termékenység meglétének vagy hiányának megállapítására biztos módszerünk. A nyelvtörténeti vizsgálatra mindez hatványozottan érvényes. Ámbár — úgy látszik — a következő szempont segítségünkre lehet: „A viszonyítás során [ti. különböző korszakok egybevetése alapján] a vizsgált képző megterheltségi fokában észlelhető különbség jó kiindulási alap. Ez arról tájékoztathat, hogy a képző termékenységében is lehet különbség. A nagyobb megterheltségi fok ugyanis a képző produktivitására vallhat, a kisebb pedig arra, hogy elevenése csökkent, improduktívá lett” (SZABÓ ZOLTÁN: i. h. 52—3). Az esetleges félreértések elkerülése végett nyomatékosan hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a gyakoriság és a termékenység nem feltételezi egymást, a köztük levő összefüggés nem szükségszerű; következésképpen a gyakoriság utalhat a termékenységre, de nem bizonyíthatja azt. A köznyelvben például az *-at* deverbális főnévképző gyakori, de nem termékeny; a denominális *-ismus* ritka, mégis termékeny; a Rábaközben a deverbális *-lódik* ritka, mégis termékeny, a deverbális *-kozik* gyakori, de nem termékeny. A gyakoriság alapján tehát csak nagy óvatossággal megfogalmazott, de nyelvi ténynek nem tekinthető következtetések vonhatók le. A képzőleírás második szempontja a produktivitás foka. Azt kell tehát felderítenünk, milyen funkciójában vagy funkcióiban termékeny a képző. Mivel a vizsgált képzőről azt sem állapíthattuk meg, termékeny-e vagy sem, e feladat megoldásáról eleve le kell mondanunk. Hasonlóképpen nem dönthető el, hogy a múlt században a képzők — jelen esetben az *-at* és az *-m* — gyakoriak voltak-e vagy sem. Azt ugyanis, hogy valamely képző ritka vagy gyakori, csak saját rendszerén, egy adott nyelvváltozaton és időszakon belül állapíthatjuk meg. Előfordulhat például, hogy valamely képzőre két nyelvváltozatból (A és B) is ugyanannyi — mondjuk száz — származékunk van. Csupán ezért nem minősíthetem az A és B nyelvváltozat x képzőjét egyaránt gyakorinak vagy ritkának. Elképzelhető ugyanis,

hogy az A nyelvváltozatban a száz származékkal rendelkező α képző a legkevesebb származékú képző (tehát ritka), a B nyelvváltozatban viszont ennek a képzőnek van a legtöbb származéka (tehát gyakori). Az a tény, hogy az *-at* a múlt században szinte minden nyelvjárásban gyakoribb volt, mint századunkban, nem jelenti azt, hogy — bármely nyelvjárásról volna is szó — egyszersmind saját rendszerében is gyakori volt. A fentiek mutatis mutandis a képzők stilisztikai minősítésére is érvényesek. A stílus, a stílusérték létezésére a szinonimika ad alapot, A szinonimasorok egy-egy tagjának (például egy képzőnek) csak úgy állapítható meg a stílusértéke, ha ismerjük és „érezzük” az egész sort. A nyelvtörténet leíró szempontú képzővizsgálatában éppen ezért teljességgel lehetetlen a képzők stilisztikai minősítése. Egyetlen kivétel azonban lehetséges: az, ha a különböző grammatikákban az egykorú nyelvre, az egyes nyelvi jelenségekre vonatkozó stilisztikai természetű megjegyzéseket találunk (vö. SZATHMÁRI, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk 98, 108 stb.).

Összegezésül: SZABÓ ZOLTÁN (i. h. 52) szerint „Egy olyan korszak igeképzőinek a minősítése . . . amelynek képzőrendszerét . . . nem ismerjük, talán megvalósíthatatlan feladat.” Sajnos, nem talán. Biztosan.

3. Ha valamit önmagában és önmagából nem tudunk meghatározni, leírni, jellemezni, akkor az ugyanazon genusba tartozó többi dologhoz, jelenséghez való viszonylatában lehet és kell megragadnunk. A nyelvtörténet leíró szempontú képzővizsgálatában is ez az egyetlen többé-kevésbé járható út. Tehát: egybe kell vetnünk a vizsgált képzőt vagy képzőket 1. más nyelvváltozat(ok) azon korbeli ugyanazon képzőjével vagy képzőivel, illetőleg 2. ugyanazon vagy más nyelvváltozat(ok) megelőző vagy követő korszakainak ugyanazon képzőjével vagy képzőivel. A dolog természetéből következően számunkra a legtöbbet a különbözőségek jelentik majd. Az pedig, hogy az egybevetés milyen eredménnyel jár, minden esetben a rendelkezésünkre álló konkrét anyagtól függ.

Kis kitérőül szólnunk kell röviden a nyelvjárási képzők (a nyelvtörténet nyelvjárások története!) vizsgálatának szempontjairól. Mint ismeretes, a nyelvjárási képzők vizsgálódási szempontjai kétfélék: általános jellegűek, mert bármelyik nyelvjárási jelenség tanulmányozásában érvényesíthetők, illetőleg érvényesítendőek (rendszeresség elve, köz- és irodalmi nyelvi hatás, stílusérték stb.); sajátos jellegűek, mert csak a képzőkre vonatkoztathatók. Az általános szempontok szerint történő elemzésnek meg kell előznie a sajátos szempontok szerint való vizsgálatot azért, mivel a vizsgált jelenség rendszerszerű összefüggései és jellegzetességei azzal írhatók le. A sajátos szempontok szerint történő elemzés arra ad feleletet, hogy egy-egy nyelvjárási jelenség miben mutat eltérést a köz- és irodalmi nyelv, illetőleg más nyelvjárások ugyanazon jelenségéhez viszonyítva (SZABÓ ZOLTÁN: NytudÉrt. 48. sz. 10—7; úő: MNyj. VI, 90—9).

Fentebb megállapítottuk, hogy a nyelvtörténeti kutatásokban a képzőleírás teljes nyelvi rendszert föltételező szempontjai nem alkalmazhatók. Az egyetlen járható útnak különböző nyelvváltozatok és korszakok azonos elemeinek egybevetése látszik. Következésképpen nyelvtörténeti képzővizsgálatainkban a képzővizsgálat sajátos szempontjait lehet (= kell) alkalmaznunk (hadd utaljunk ismét arra, hogy a nyelvtörténet nyelvjárások története). Ezek a szempontok a következők: 1. a képző hangalakja; 2. szófajalkotó és jelentésmódosító szerepe; 3. megterheltsége; 4. termékenysége; 5. a képzőállomány rendszere: elavult képzők eltűnése, kikopása és új képzők fölbukkanása (a szempontokat SZABÓ ZOLTÁN dolgozta ki: i. h. 47). (Megjegyzem, hogy véleményem szerint SZABÓ 4. szempontja — a termékenysége — nem alkalmazható az összehasonlító módszerű vizsgálatokban sem. Indokolását l. fentebb).

SZABÓ ZOLTÁN idézett cikkében az imént vázolt összehasonlító módszert alkalmazta. Különböző korszakok azonos képzőit vetette — a NySz. alapján — egybe, s a fenti öt szempont alkalmazásával több érdekes, újszerű megállapítást tett a vizs-

gált képzőkről. Eredményeit itt elismételnem fölösleges, csupán azt óhajtom megjegyezni, hogy hiányolom cikkében a képzők nyelvváltozathoz kötését, illetőleg e problémának legalább az érintését (például, hogy a vizsgált képzőket miért nem lehetett nyelvváltozathoz kötni). A vizsgált nyelvi elemek nyelvváltozathoz kötése, lokalizálása — hacsak mód van rá — elengedhetetlen követelmény ma már a nyelvtörténeti kutatásokban.

Magam — ugyancsak az összehasonlító módszert követve — azonos korszak különböző nyelvváltozatainak egy-egy képzőjét vizsgálom, ezzel óhajtom bemutatni, hogy — némi eredménnyel — ez az út is járható.

A tőlem vizsgált múlt századi anyagnak a nyelvtörténet számára fontos tanúvallomása, hogy a köznyelvben ismeretlen *-at* és *-m* képzős névszóknak, illetőleg igéknek több, mint a fele csak archaikus nyelvjárásokban volt meg, a következő megoszlással: Székelyföld — Dél-Dunántúl (Szlávia és az Ormánság, valamint Göcsej és Órség) — ÉNy-Dunántúl (Csallóköz). A 91 *-at* képzős származék közül 31-et csak Székelyföldről, 20-at csak Dél- és ÉNy-Dunántúlról közöl forrásunk. A 26 *-m* mozzanatos képzős származékok közül pedig 14-et csak Székelyföldről, 6-ot Dunántúl idézett nyelvjárásaiból közöl. Figyelemre méltó továbbá, hogy a régebbi, nomen actionis jelentésű *-at*, *-et* képzős származékok nyelvöldrajzi megoszlása pontosan egyezik a fent megrajzolt képpel. Göcsejből közlik forrásaink a *fűtet*, *kepe-hordat*, *kaszálat*, *porhátat*, *takarát*, *vetet*, Dél- és Nyugat-Dunántúlról a *fászat*, *futamat*, *matet*, Székelyföldről az *érkezet*, *futamat*, *gyegyelet*, *gyalmászat*, *történet* származékokat. (Az újabb nyelvjárási képzőtanulmányok megerősítenek véleményünkben; l.: D. BARTHA: MNyj. I, 51; A. KÖVESI: MNyj. II, 95; SZABÓ ZOLTÁN: NytudÉrt. 48. sz. 52.) Hogy ennek mi az oka, nem dönthető el pontosan. Gondolhatunk arra, hogy a szóban forgó nyelvjárásokban a képző produktívabb volt, vagy tovább volt termékeny, mint másutt; esetleg, hogy csupán megőrzött régiségről van szó. De akárhogy is van, az a tény, hogy a különböző nyelvjárásokban alakítani elemek és funkcióik ilyen arányban egyeznek, nem lehet véletlen műve. Mindez arra mutat, hogy e nyelvjárások között genetikai összefüggés van. BENKŐ LORÁND „A nyelvöldrajz történeti tanulságai” című tanulmányában a szókincs tanúvallomása alapján arra a megállapításra jutott: „A nyelvöldrajz tényei... biztosan mutatnak arra, hogy az említett területeken [ti. Dél- és DNy-Dunántúl—ÉNy-Dunántúl—Kassa vidéke—Székelyföld—Dél-Erdély] élő magyarság valamikor a z o n o s n y e l v j á r á s t í p u s t beszélt” (I. OK. XXIV, 47). A jelen közlemény: a szűkre szabott képzővizsgálat eredményei teljes mértékben támogatják a szókincs tanúvallomását.

4. A vizsgálat — nagyobb forrásanyag bevonásával — kiterjeszhető több képzőre is. Tetemes anyag, sok képző vizsgálata után következtetéseink is számosabbak és — nagyon fontos — szilárdabbak lesznek. Ez alkalommal csak figyelem fölkeltésére vállalkoztam. Kívánatos lenne, ha létrejövendő nyelvjárástörténeti képzőtanulmányainkban a kínálkozó lehetőségeket nem hagynók kihasználatlanul.

KISS JENŐ

A beszéddallam jegyzéséhez

(Bartók János észrevételeihez.)

Amikor BARTÓK JÁNOS „A magyar beszéddallam jegyzése” című írásomat (NytudÉrt. 67. sz. 76—87) múlt tavasszal lektorálta, nem közölte a későbbi idevágó cikkében kifejtett ellenvetéseit, sőt úgy nyilatkozott, hogy egészen egyet ért velem, bár a beszédhang és énekhang különbözőségét hangsúlyozta. Utasításait követtem, így került a bírált mű 22. sz. — érthetetlen — kottapéldája cikkembe pontosan (én csak betűkkel vettem föl).

Dolgozatomban minél több példát akartam adni a természetes, valószerű beszéd-dallamokra, s a szerkesztőség nagyon lekötölezett velem, hogy ezt megtehettem. BARTÓK is jóknak fogadja el példáimat, csak a könyv 27. kottája helyett ajánlott dallamomat mondja ritmusban „eltorzított”-nak, a *merít* hosszú *i*-je miatt (élesritmus). Ha a *vesztit*, *rikít*, *kerít*, *visit*, *merít* *i*-je sem igazán hosszú, ha ezekben a szavakban sem tehetünk föl élesritmust, hol marad a magyar hosszú *i* és a jellegzetes élesritmus? (Ugyanakkor a szerzők képtelen 463. sz. bosszankodás-kottáját BARTÓK hitelesnek vagy lehetségesnek tekinti.) Úgy tudjuk, a hosszú *i* az irodalmi, az írógépek rövid *i*-je pedig eredetileg táj-szólást követ; de ez, úgy látszik, egyre általánosabb lesz. Lehet, hogy az idézett személy is röviden ejtette. — A ritmusjelzés hiányát éppen azért nem hangsúlyoztam nagyon, mert a szótagok hossza ingadozhat, és sokszor alig rögzíthető kottaértékekbe határozottan. Versszerű skandalás természetesen egészen elhibázott lenne.

Nem így áll a dolog a hangközökkel. A legtávolabbról sem helyeslem BARTÓK ama tanácsát, hogy olvassa az olvasó a dallamokat előjegyzés nélkül, akár kereszt, akár bé, akár előjegyzés nélkül: egyforma jó (92. 1. 6. p.). S hozzá kell tennem: a félhangnál sokszor nagyobb az eltérés a szerzőknél attól, amit valószerűként váránk. — Ha pedig nem szabad lejátszani a beszédkottákat, sem leénekelni, akkor chimaera marad, valami olyan, aminek hangzásáról nincs mód meggyőződnünk. Ha magnetofonra vannak véve, egy jó zenész megmondja, helyesen vannak-e lekottázva. A szerző „kiéneklése” alighanem úgy értendő, hogy a magnetofon-felvételt akarta utánaénekelni; s itt történt a hiba, zenei elképzelései és ösztönös egyszerűsítő hajlandósága lejegyzéskor megtévesztette. BARTÓK úgy gondolja, MAGDICS kartársnő megtanulta volna és azután próbálta lekottázni. Mindezt csak nagyon gyakorlott zenész tehetné volna meg, aki átment a hangtálalás nehéz iskoláján. Értem ezt legalábbis a hosszabb, mozgalmasabb vagy pláne összetett mondatokra (pl. cikkemben a 4. pontban házigazdám szavai, 83. 1.) Rövid, 3—4 szavas kijelentéseknek nem oly nehéz megtalálni a dallamát, ezért csodálom, hogy a *Nem jut az eszembe* és hasonló szólásokra nem kapunk a szerzőktől valószerű dallamot.

Nem csatlakozhatom BARTÓK ama feltevéséhez, hogy a szerzők sok különféle beszélői, színész, diák, gyerek, közéleti szereplő, tanácskozó stb. mind (különböző?) rétegnyelvet beszélhettek. — A bővített másodra, bővített kvartra — írtam (80. 1., 2. p.) — nem mint klasszikus zeneelméleti szabályokra hivatkoztam, hanem mert egyezést látok az ének és beszéd közt. Amit nekünk eredetileg nehéz énekelni, az beszédünkben sem szokott szerepelni. (Egy idevágó sajtóhiba egy a dolgozatomban idézett példában, 84. 1. 5. p.: „Én, mint a kormány” . . . Az „Én” hangja *h*, nem *f*.) — A bővített másodot és a kistercet egyébként csak az írás különbözteti meg. — De ha BARTÓK a félhangtávolságot nem tartja megállapíthatónak (92. 1. 6. p.), miért állítja, hogy bővített negyed szerepel a hanglejtéseinkben (91. 1. 5. p.), és hogyan különíti el a tiszta kvarttól, tiszta kvinttól?

Tapasztalatom marad az, hogy a valószerű hanglejtést erős és tartós önkritika árán félhangnyi pontossággal meg tudjuk találni. De ne feledjük, hogy több valószínű hanglejtés lehetséges ugyanarra a szövegre. Ezeknek hangulati árnyalatait kibozgogni is a jövő feladata volna. Ehhez előbb azonban minél több elfogadható hanglejtéskottára lenne szükség. Ha nem szabad a kottákat lejátszani, sohasem fogjuk tudni, hogyan hangzott a beszéd. Beszédünk dallamának megismerése nélkül pedig nem ismerhetjük meg igazán nyelvünket.

BOROS REZSŐ

Az erdélyi *x* betűről

Kimutattam, hogy K á j o n i J á n o s nem tévedésből jelölte a ž mássalhangzó rovásjelének hangértékét *x* betűvel, s utaltam a Rudimenta (XVIII. századi) marosvásárhelyi átdolgozásának ugyanilyen jelölésmódjára (MNy. LXII, 461—2).

Úgy látszik, hogy ez a magyar helyesírási sajátosság elterjedtebb volt, mint e két emlékből következtethetnénk. Tudniillik fölbukkan a román ortográfia történetében is, mégpedig a XVIII. század második felében. SIEGESCŰ JÓZSEF a magyar helyesírásnak a románra való hatását vizsgálva, ismerteti két német katekizmusnak egy névtelen ferencestől származó román fordítását (A román helyesírás története. Bp., 1905. 109—14), s a többi között megemlíti, hogy a fordító a *ž* hangot *x*-szel írja, például a *sluxitorilor* és a *xalbae* szóban. SIEGESCŰ azonban nem idézett *ž* hangértékű *x*-es magyar adatot. Valószínűnek tartom, hogy annak az erdélyi magyar hangjelölési sajátásnak a hatásával van dolgunk, amelynek nyomát az idézett rovásírásos följegyzésekben is látjuk. Éppen nem lehetetlen, hogy az erdélyi ferences Kájoni és a (föltehetően szintén erdélyi) névtelen ferences jelölésmódja között genetikus kapcsolat van. Föltevésemet az is erősíti, hogy a két katekizmusfordítás helyesírása úgyszólván egészen a magyar ortográfia tükre (vö. SIEGESCŰ i. m. 114).

VÉRTES O. ANDRÁS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Történelem szavakban rögződve. 1. Torockón hallottam. A kis Istókegy csomó játszótársát bekalauzolta a kertjünkbe, a málnabokrok megszedésére. Nagyanyó nem nézte jó szemmel a mohó vendégeket. — Miért hoztál a nyakunkra annyi *zsoldost*? — dorgálta unokáját. *Zsoldost*? Megállapítottam, hogy azon a környéken az alkalmatlan, élösködő, harácsoló embert *zsoldos*-nak nevezik. Abból a korból maradhatott ez, mikor a nemzeti fejedelemség megszűnése után Rabutin és más tábornokok vezetése alatt császári zsoldosok kegyetlenül éltek, sarcolták, sanyargatták a lakosságot.

2. Diákkoromban egy alkalommal valami hazafias ünnepélyről nemzeti színű csokorral mentem haza szülőfalumba. Templomból kijövet az idős nénik közrefogtak: „Nó, né, milyen szép *Unió bokréta!* Abizony, *Unió pántlika!* — A székelyek közt negyvennyolcban az Unió kimondása után vált ismeretessé a hármás nemzetiszín, azért kapta az *Unió bokréta* nevet.

3. Művelődéstörténeti emlék. Tordán egy kitűnő fajta bort úgy neveznek: *Minerva teje*. A város öreg krónikása, Albert János (Jókainak is kalauza volt az „Egy az Isten” című regény anyaggyűjtésében) így magyarázta meg a szóban forgó bornév eredetét: „Régen az a szőlő, amely a kitűnő bort termette, a helybeli unitárius kollégium alapítványi ingatlanai közé tartozott. A kollégium a tudomány istennőjének, *Minervá*-nak a védelme alatt állt. Mármost könnyen eszébe juthatott egy élelmes seniornak, hogy a kollégium borát *Minerva tejé*-nek lehetne nevezni.” — Jó ötlet volt, a név a bor hírnévét, kelendőségét a messiáz utókorra, az én fiatal tanár koromra is átszármasztatta.

4. Csíksomlyón a ferences tanárok minden iskolai év elején az ifjúság javából Mária tiszteletére egyesületet szerveztek. A kiválogatás szava *ascendálás* alakban a csíki népnyelvbe is átment. A kölesönszót egy csíki barátomnak a történelemből próbáltam megmagyarázni. Negyvennyolc előtt a csíki nép mindközönségesen határőri szolgálatot teljesített. A székely huszárezred számára azonban a legények elejét válogatták ki. A császári tisztek tehát *assentáltak*, assentíroztak, soroztak. A ferences tanárok ehhez hasonlóan a diákok javából *ascendáltak*.

5. Falusfelem, László Pál, azzal dicsekedett, hogy ő Kossuth-huszár volt, s *Péter-késsel* fogyatta a császáriakat. „Késsel?” — csodálkoztam gyermekkoromban. Később,

a szent történetek tanulása rendjén arra a feltevésre jutottam, hogy László Pálban a 'Péter-kés' fogalma a biblia hatása alatt alakult ki. Maga a szó kardot, szablyát jelenthet. Jézus így szólt a heveskedő Péterhez mikor ez a főpap szolgájának a fülét levágta: „Tedd hüvelyébe a szablyádat!” (János evang. 18. rész).

6. A MTsz. bőven közöl följegyzéseket a *pusztia* szóról. Feltűnő alakú szó, mi lehet az eredete? A *-tia* végződés a latinra utalna, de ha latinból szállt volna át a magyarba, a *t* betű *ia* előtt *c*-nek hangzanék, mint szokott a népnyelvben is meghonosult latin szavakban (*instancia, grácia, penitencia*). Itt azonban a *t* betű az élőbeszédben is *t*-nek hangzik. Megkísérlem, hogy a szó eredetét a történelem segítségével megmagyarázzam. A XVIII. század közepén a magyar katonák sokat véreztek és sanyarogtak az osztrák örökösödési meg a hétéves háborúban. Ezeket a háborúkat *Prussziá*-ban, a poroszok ellen vívták. A *Prusszia* szóból (dalszövegekben is előfordul) a mássalhangzótorlódás megszüntetésével *Pusszia* lehetett, ez meg a szintén nyomorúságra emlékeztető *puszta* szó hatása alatt szóvegyüléssel *pusztia*-vá alakult át. Ma tulajdonnév-jellegének elvesztésével gyakran mondják: *Menj a pusztia*! Ez szelídebb formájában annyit jelent: 'Menj a fenébe!'

7. Báthory Kristóf fejedelem (1576—1581.) parancsot ad kőröspataki (Háromszék) *Keolteo* Tibáld Istvánnak, hogy többek közbejöttével Mikó Jánost és társait iktassa be egy adományozott birtokba (OLt. Lécfalvi Bodor-levelek 3165—67-es doboz). Itt a *költő* szó jelzőként áll a családi név előtt, de a későbbi fejedelmek lustráiban már magában nevezi ugyanazt a családot. Jelentékeny család volt: a *Költők* az Aporokkal, Cseyekkel, Basákkal, Donáthokkal álltak rokonságban. Miből származott a melléknévi igenév alakú, foglalkozást jelentő *Költő*? Poetát tehát nem jelentett. *Pénzköltő* volt a névszerző (*bőköltő*), *tojásköltő*, *tésztaköltő* (sütőmester?). Azt hiszem, egyik sem, hanem a székely hadi szervezetben viselt tisztséget: a hadraköltésben tevékenykedett. Dobszóval, trombitával, véres karddal fölkereste a vitézlő népet, s a fejedelem nevében harcba hívta. — De mit töröm a fejemet, hiszen nemcsak engemet érdekelnek ezek a kérdések. Méginkább érdekelnek egy hivatásos nyelvtudóst, Károly Sándort: ő ugyanis *Költő* leányt bír feleségül. A nő foglalkozhatnék nemcsak a név eredetével, hanem régen elhunyt apósának: *Költő* Gábornak az emlékével. Kitűnő ember volt *Költő* Gábor, már kora fiatalon táblabíró Kolozsvárt. Nagy erényei különösen az erdélyi magyarság válságos idejében mutatkoztak meg. Ő öntött bele lelket, az irodalmi és tudományos munkásság külső feltételeit, a nyomdát, sajtót, művelődési szervezeteket ő hívta életre. Megfelelt a családi hagyománynak, ébresztő szellem volt, életharcra *költő*!

†GYALLAY DOMOKOS

A füzet nyomdai munkálatai során jutott el hozzánk a szomorú hír, hogy elvesztettük Gyallay Domokost, szépirodalmunk egyik kitűnőségét, a magyar publicisztika és művelődés áldozatos és nagy hatású munkását, aki folyóiratunkat is gazdagította érdekes közleményeivel.

Emlékét kegyelettel őrizzük.

PAIS DEZSŐ

Sváda. I. Alábbiakban a szó német kapcsolatához óhajtnék hozzászólni. FÁBIÁN PÁL „Sváda” című cikkéből (LIII, 423—31) kiindulónan több hosszabb-rövidebb közlemény jelent meg ezzel a szóval kapcsolatban a MNy. utóbbi évfolyamaiban (LIV, 349, LIV, 471, LV, 250). Ez utóbbiakat ezúttal figyelmen kívül hagyva a FÁBIÁN-féle eredeti tanulmányra óhajtok visszautalni egyetlen — de talán nem egészen érdektelen — német vonatkozású adat erejéig. FÁBIÁN alapos tanulmánya ugyanis a szónak erre a vonatkozására is kiterjeszkedik, mondván (430—1): „Felvetődhet *sváda* szavunkkal kapcsolo-

latban a német közvetítés lehetősége is, ugyanis a németben is volt és van egy 'Mundfertigkeit, Zungenfertigkeit, Zungengeläufigkeit' jelentésű *Suada* (*Suade*) főnév, és vannak adatok a mi jó svádája van kifejezésünkkel azonos német fordulatra is. A *Suada* tulajdonnévnek német nyelvbeli útja a magyar fejlődéssel tökéletesen egyezőnek látszik . . . a németben is bekövetkezett a latin *Suada* tulajdonnév köznevesülése . . . A *sváda* jöhetett volna hát a németből is. Mégis az a véleményünk, hogy a *sváda* nem német közvetítéssel került nyelvünkbe, hanem közvetlenül a latinból . . . valószínűnek látszik azonban az, hogy a német köznévi *Suada* hozzájárult a magyar *sváda* gyors és általános elterjedéséhez."

2. Ez utóbb idézett állítás támogatására tartjuk felettébb alkalmasnak azt az adalékot, amelyet egy múlt század derekán megjelenő pesti német újságból jegyeztünk ki. A Pesther Tageblatt 1843. évi december 13-i számában (az évfolyam 1265. lapján) szinibírálat jelent meg a pesti Német Színházban december 7-én bemutatott „Maria Széchy, die Herrin von Murány” című színdarabról, melynek szerzője bizonyos F. v o n H o l b e i n. A bírálat tartalmi összefoglalásában olvassuk, hogy Wesselényi, mint a császári generális követe megjelent Széchy Máriánál a vár átadása ügyében, azonban „die glühende Beredsamkeit des Liebenden, die glatte S u a d e des Diplomaten scheitern an der gepanzerten Brust Mariens und Wesselényi zieht unverrichteter Sache ab.” Azaz: a szerelmes izzó ékesszólása, a diplomata síma *svádája* meghiúsul Mária páncélos keblén és Wesselényi dolgavégezetlenül elvonul.

A német S u a d e szó tehát itt már köznévi értelemben jelenik meg, mégpedig — s ez egyáltalán nem lehet közömbös — nem magasabb irodalmi síkon, s nem is határainkon túli szótári adatként, hanem az élő beszédhez legközelebb álló — s arra legkövetlenebbül ható — hírlapi nyelvben, s még hozzá a pestiek német nyelvében. S ezért talán FÁBIÁN óvatos megfogalmazásán túlmenően erőteljesebben is hangsúlyozhatjuk a magyar *sváda* és a német *Suade* közeli kapcsolatát.

3. Ezt az alkalmat felhasználva hadd térjünk ki a FÁBIÁN-féle tanulmány egy félreértésére alkalmat adó mondatának (429) helyesbítésére. „BLOCH MÓRICZ szótárában (1847.) a német *Suada*, *Suada* 'beszédkellem'; BALLAGIÉBAN (1854.) 'beszédkellem, rábeszélő tehetség' . . .” A megfogalmazásnak illetően tömör módja némelyeknél esetleg annak a félreértésnek veszedelmével jár, mintha itt két külön személyről lenne szó.

KUNSZERY GYULA

Az adósság nem hal meg. Sok szólásunk van arról, hogy a kölcsönbe adott pénzt és egyéb javakat (sőt: cselekedeteket) vissza kell adni. S mi történik azzal, aki nem tudja adósságát megfizetni, mivel már meghalt? Erről is van szólásunk. G á r d o n y i G é z a „Aggyisten Biri” című regényében: *De az adósságot nem szokták melléje temetni senkinek* (Szépirodalmi, 1967. 15) | H e r m á n y i D i e n e s J ó z s e f Nagyenyedi Demokritusában: *Az adósság nem is hal meg* (Magvető, 1960. 75). Jelentése: ha az adós meghal, az örökösöknek kell fizetni.

A régi magyar törvényhozás szerint az adósság öröklődik. A nemesi birtok örököse félve vette át a ráeső részt, mivel nem tudta, hogy nincs-e terhelve. Az apa adósságát a fia, esetleg az unokája fizette meg. Gondoljunk csak a Jókai-regényekben szereplő, évtizedekig elhúzódó perekre! — A törvény alapja a tíz parancsolat: „ . . . megbüntetem az atyák vétkeit a fiakban harmad- és negyedíziglen” (Mózes II. 20: 5.). Az egész középkori törvényhozás a biblián alapult, hogy így a törvényeket isteni eredetűnek tüntessék fel, s ezért mindenkinek bele kellett nyugodnia. Ebből következik, hogy isten rendelése miszerint a kölcsönadónak akkor is jogos a követelése, ha az adós már nem él. Abban az esetben, amikor nem voltak örökösök, mondták ezt: *Megfizeti a nagy harang* (O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások H 290).

Alamuszi macska nagyot ugrik. 1. Ez a szólás ismeretes az egész magyar nyelvterületen, s gyakran ki is egészítik: *egeret fog*. Legelső — általunk ismert — előfordulása K á r m á n J ó z s e f „Fanni hagyományai” című művében található: *Alamusz macska nagyot ugrik, egeret fog* formában (Válogatott Művei. Szépirodalmi, 1955. 135).

O. NAGY GÁBOR két változatot is ismertet — eltérő jelentéssel: *Alamuszi macska előbb megfogja* [hamarább elfogja v. alázatos macska hamar elkapja] *az egeret* = azok érik el hamarabb a céljukat, akik nyugodtan kivárájk a számukra kedvező pillanatot” (Magyar szólások és közmondások, M 72) | *Alamuszi macska nagyot ugrik* (*aztán egeret fog*) = az alamuszi embertől óvakodnunk kell, mert kínos meglepetéseket okozhat” (i. m. M 73). Ha a kettőt összevonjuk, a jelentése: ’olyan ember, akitől nem várunk tetteket vagy éppen semmit; hirtelen tesz valamit, s ez a cselekedete teljesen váratlan’.

2. Legelőször is az *alamuszi* szó jelentését kell megmagyarázni. Az ÉrtSz szerint: „1. alattomos, ravasz, sunyi, 2. aluszékony természetű, tehetetlen, ügyefogyott, mam-lasz”. A szólásban szereplő szó jelentéséhez közelebb áll a székely *alamusza* Tsz.-beli (20) egyik értelmezése: „Teszen olyan alázatos maga viseletet, mellynél fogva valaki magát meghúzza, és hogy mi fekszik vagy mi lappang benne, ki nem mutatja vagy adja, hogy azután inkább meglepjen vagy csaljon vele mást.” Az elmondottak alapján a ’tettető’ jelentés alakult ki.

Az *alamuszi* szó képzésmódja vitatott. Abban minden kutató egyetért, hogy az *al-* ’schlafen, dormire’ lehetett az alapszó. Ehhez járult egy ikerszó második tagja. Nem a *szuszi-muszí* kifejezés volt ehhez a kiinduló pont, hanem a *szusz-musz*. A *szusz* szó ma már régies-népiesnek tűnik fel. P e t ő f i a János vitézben használja: „Futott, míg a *szusz*-ból gazdája kifogyott;” (ÖK. Szépirodalmi. 1959. 85). Képzett alakjai: *szuszog*, *szuszszan(t)*. A *szusz* főnév eredeti jelentése tehát: ’lélegzet, lélegzetvétel’. A korról és egyes betegségekkel (pl. asztma) jár a szokásosnál hangosabb be- és kilélegzés, a *szuszogás*; a kortól, illetőleg a betegségtől elgyengült embert neveztek *szuszu sz*-nak, tehát azt, aki a lényegről (öregség, betegség) eltereli a figyelmet, s csak egy vonásra (a *szuszogásra*) összpontosított. Ha az *al-* tőhöz hozzátesszük a második tagot, a jelentés így módosul: ’alvással a figyelmet elvonó s ezáltal másokat becsapó ember’.

Felvetődhet az a kérdés, hogy miért éppen a macska szerepel a szólásban? Egyszerű megfigyelés az alapja: a macska az egérlyük előtt alvást színel, hogy az egér bátran előjőjön, s így könnyebben meg tudja fogni. Ha az egér ráadásul óvatos is, nagyot kell ugrania a siker reményében. Ebből alakult ki a ’mást (sunnyiságot, tehetetlenséget) tettető ember, aki könnyebben célt ér, mint a becsületesek’ jelentés; vagy ismét a Tsz. (uo.) szavaival: „*A l a m u s z í*, olly magaviseletű, ki szép lelki tehetségét resten ’s úgy használja, hogy lappangása által a’ vele lévőket megcsalhassa”. MIZSER LAJOS

Mócurka. A Békés megyei Bucsa és a környékbeli települések nyelvében él a címül írt szó; jelentése ’álarcos, áluhás személy’. A disznótorral kapcsolatos népszokáshoz fűződik a róla kialakult hiedelem.

Falusi embernek mindig eseményszámba ment a disznóölés. Megfogni is, elfogyasztani is volt segítség. Estére elkészültek feldolgozásával. A háziasszony megfőzte az orjalevest, a toroskáposztát, — és sülték illatával bélelte a házat, mire az ünneplőbe öltözött szomszédság és rokoni retye-rutya megjött a vacsorára. A nehéz ételeket jó tőkeborral úsztatták. Évődtek. Valaki citerával adott szárnyat a nótának, mulatásnak. A pelyvatőrekkel felszórt földpadlójú helyiségben körbeforgóست vagy csárdástáncot jártak, vaskos vérpezsdítő dalokat énekeltek. Már jó mélyen benne voltak a multságban, amikor betoppant a *mócurka*, bő gatyájú, cifra mellényű, árvalányhajbóbitás kalapú betyárnak vagy kosaras tippanszedő cigányasszonynak öltözve. A vendégek kíváncsian riva-

logtak, a háziak szívesen fogadták. Kóstolót adtak neki, hogy megnyerjék jóindulatát, mert a hiedelem szerint ha a *mócurka* elégedetlenül távozik, megdöglik vagy girhes marad a következő hizlálásra fogott süldő. Elégedettsége jeléül viszont éjfélkor leleplezte magát a *mócurka*, és most már „nyílt sisak”-kal tréfálkozott, dárídózott tovább a többiekkel.

Hasonló népszokásról tesz említést TÁLASI ISTVÁN „A bakonyi pásztorkodás” című cikkében (Ethn. L, 25): „A disznótor nagy vigalom, ilyenkor a *tamónak*, maskarának öltözött fiatalok meglátogatták az ismerős disznótoros házat.” Más variánsa a VARGA IGNÁCTÓL leírt Vas megyei *tótasszony* (Ethn. XXXI, 97). Tárgyalja ezt a szokást SZENDREY ÁKOS is „A népi társasmunkák és összejövetelek” című cikkében (Ethn. XLIX, 281), de a szót ő sem említi.

2. A *mócurka* szó eredetére nincs biztos fogódzónk. A MTsz.-ban van ugyan *mó-cikál* 'lábujjhegyen ugrál' és *mócircál* 'lejtőt jár, guggolva táncol' ige, de az első somogyi, a második kemenesaljai tájszó, így messze esnek a nyelvterület keleti részén talált *mócurká*-tól.

PAPP JÓZSEF

Pegyvét 'szibériai szürke mókus'. 1. Ez a régiségből számos adattal igazolt állatnév az által vergődött hírnévre, mert egy feltételezés szerint egyike azon ritka szavainknak, amelyek szókezdő finnugor *p-je nem vett részt a magyar *p- > f- mássalhangzó-változásban. — E téren ma sincsen egyöntetű állásfoglalás, aminek elsősorban az az oka, hogy a szó finnugor származtatása körül is vita van (KÁLMÁN: MNyTK. 43. sz. 23—4; BÁRCZI, Htört.² 9, 113, 124; kétes értékűnek tartja LAKÓ, M. ny. fgr. alapjai 68; nem említi SZINNYEI, NyH.⁷; HAJDÚ, Bev. az uráli nyt.).

A *pegyvet* finnugor etimológiája PAASONEN HENRIK (KSz. XIV, 49—50) és DONNER KAI (MSFOu. XLIX, 163—5) nyomán indult meg, akik PALLAS „Zoographia rossoasiatica” című művének (I, 191; idézve előbbiekkal együtt KÁLMÁN i. m. nyomán) osztják *pailan-lanki* (MNy. XXX, 104) ~ *pailan-langi* (KÁLMÁN i. m. 23) szavát vetették össze a magyar *pegyvet* (< **pegy-ebet*) szóval. Ez az összevetés vándorol azután írásműből írásműbe, több-kevesebb bírálat hangoztatása mellett. Tudomásom szerint azonban senki sem értékesítette a középkori magyar misszilisekben fennmaradt, és szavunkra vonatkozó számos szórványemlék művelődéstörténeti és nyelvtörténeti adatszolgáltatását.

2. Ezen előzmények után olyan oldalról kívánok a kérdéshez hozzá nyúlni, amely a szó jelentésének meghatározásával tud segítséget nyújtani. Ha ugyanis átvizsgáljuk régi írásbeli adatainkat — ami, úgy látom, az eddigiekben elmaradt —, a latinba ágyazott, sőt egy német szórvánnyal értelmezett magyar nyelvi adatok számos fogódzót nyújtanak az állatfaj tüzetes meghatározására.

Igen értékes útmutatást kaphatunk néhai patai Szubor Jakab és özvegye ruháinak 1435-ből való jegyzékéből (ZichyOkm. VIII, 552—3; hiányosan Nyr. XLIII, 22). A felsorolásban a *pegyvet*-en és *pegyvetmál*-on kívül (7 esetben), nyest (8 esetben) és hölgy(menyét)bőrt (1 esetben) neveznek meg. Abból viszont, hogy a *pegyvet* szórméjét 6 esetben női és csak egyetlen esetben férfiruhával kapcsolatban említik, az akkori divatra következtethetünk (vö. „Feh ist ein ausgesprochenes Damenpelzwerk.” Der grosse Brockhaus¹⁵ V, 290). 1446-ban Várdai Miklós végrendeletében (i. h. IX, 105; hibásan Nyr. XLIII, 22) egy esetben férfiruhán említik, kivülről rókaprém szerepel szintén egy esetben. A magyar nagyhatalom korának gazdagságával éles ellentétben 1599-ben Király György hagyatékában (KárOkl. III, 602—5; hiányosan Nyr. XLIII, 22) találtak négy nyesttel bélelt női, egy-egy nyesttel, illetőleg nyusztal bélelt férfi ruhán kívül 18 nyestprémet és 19 rókahátat — az egyetlen *pegyvetmál* gereznán kívül. Az élethálharcban álló ország öltözködésében is jelentkezik az elszegényedés, — vagy talán ez is a divat múlásával függ össze?

Az adatok tanulmányozása más haszonnal is járt. Nyilvánvalóvá lett, hogy eleink — mint MISKOLCZI GÁSPÁR említi a „lokak előtt avagy tsak a' bőriről elég esmértes állat”-ot igenis tüzetesen megkülönböztették a hölgytől, nyesttől, nyusztól, rókától, sőt a „tengeri nyúl”-tól is (KárOkl. III, 227).

CALEPINUS 772 a „peniculus” 'ecset' (FINÁLY 1440) szót így értelmezi: „Kep iro penna,” *pegyuet* fark festő penna”. A szibériai szürke mókusról írja BREHM (Gutenberg kiadás VI, 336), hogy „farokszőrükből jó festő ecseteket csinálnak”. 1597-ben írják: „Pellibus *Pegyweth* germanice *Veeh* [*Vech?*] vocatis” (OkISz. 763). E német szót a mai *die Fehe* 'sibirisches Eichhörnchen und dessen Pelz' (SANDERS—WÜLFING, Hwb. der d. Spr.⁸ 201) szóval azonosítom, amely BREHM (VI, 327, 336) szerint *Feh* [ázsiai — orosz] 'szürke mókus', gereznája *Fehrücken*, *Fehwammen*. Itt látjuk az azonosságot a sokszor emlegetett *pegyvethát* és *pegyvetmál* gerezna elnevezésekkel.

A szibériai szörme nemcsak ma uralkodik a világgpiacon, hanem régen is fontos kereskedelmi cikk volt. Az Árpádok dinasztikai kapcsolatai korai meglétét igazolják az orosz kereskedelemnek (vö. 1288: „mercatoridimidiam marcam autem, de Ruseya ueniens, unius equi, siue in Pest, siue Strigonij, siue alibi descendant[!] . . . soluunt” MonStrig. II, 238; KNEZSA, NytudÉrt. 40. sz. 209 nyomán). Mátyás magyar király III. Iván Vasziljevics (1462—1505.) orosz cárral tárgyalásokba bocsátkozott, aki „Fejedelmi ajándékot is küldött . . . Mátyás magyar királyhoz Stiborral, egy fekete czobolyt, melynek körmösckéi arannyal vannak kiverve és gyöngyökkel ékítve, mindenik lábán 20 darab novgorodi gyöngy . . .” (Száz. XIII, 249). 1581-ben említik: „Egi *pegweth* malbol chinalt misemondo ruha a m w s k w a k a mi keppen wiselik, weres tafota az feoly” (OkISz. 763). — Ez azt jelenti, hogy *pegyvet* szavunk a *Sciu rus vulgaris* L. 'közönséges mókus' szibériai tájváltozatát, a *szürke mókus*-t jelenti.

3. Legtüzetesebben KÁLMÁN BÉLA (i. m. 23—4) foglalkozott e kérdéssel, és a *Pteromys volans* LINNÉ 1758 (= *Sciuopterus russicus* TIEDEM.) 'orosz sutaszárnyú mókus' finnugor nevei közé sorolta. Úgy látom azonban, hogy inkább az előző etimológiák alapján, mint meggyőződésből.

A fentiek számbavétele alapján súlyos ellentmondás mutatkozik az írásbeli emlékek értelmezése, feloldása és az eddigi etimológia között. Fokozza — és meglátásom szerint áthidalhatatlanná tesz az ellentmondást — még a következők. A *Pteromys volans* L. éjjeli és aránylag apró állat, teste 16 cm, farokkal és farokbojttal alig éri el a 30 cm-t. Nincs tudomásom arról, KÁLMÁNTÓL idézett adaton kívül (i. m. 5), hogy gereznáját felhasználták volna prémnek, vagy szőrmejéért vadászták volna. De kereskedelmi jelentéktelenségét mutatja, hogy 1909-ben 21 millió darab bőr között nem szerepel, 1923-ban 23,5 millió darab bőrből mindössze 30 ezer a repülő mókus. Ellenben 1909-ben a fenti összmenyiségből 15 millió, 1923-ban 20 millió a szürke mókus (különböző színváltozatokban). Mérhetetlen tömegének vándorlása ismert (AKIMUSKIN IGOR, Hová? Hogyan? Állatvándorlások. Bp., 1968. 43).

Ha tovább vallatjuk írásbeli emlékeinket, még egy jellemző adatot tudunk kiszűrni. 1442: „Vestem . . . cum pellibus *varijs* wlgariter *pedwethat*[!] vocatis” (OkISz.); 1522 k.: „Unam subam *variolina* m bonam *pegwethath* fl xiiij (uo.); 1523: „Subbam subductam tergore *varioli* wlg *peghwethath* (uo.); 1532: „Vnam subam . . . cum pelle *variolo*[!] wlg *pegweth*” (uo.).

Már a BesztSjz. 1076—7. és a SchlSjz. 1657—8. ezt tartalmazza: „*variolus*: *pegueth* | *variolina*: *pegueth* (ber) gerezna”. Ez azután megőrződik a PPB. 1767. évi kiadásában¹ is. Vagyis általánosságban valami 'tarka, foltos' színezetű szörmeről, ebből összeállított — elsősorban béléssel alkalmazott gereznáról — van szó. Ehhez

¹ A MA.- és PP.-féle szótárakon át. — P. D.

az említett 1597 évi adatból ismert *Vêch* német szó 'buntes Pelzwerk' jelentése igen szépen csatlakozik.

4. Miután ismerjük ZOLNAI BÉLA kitűnő dolgozatát *bunda* szavunkról (Nyr. LXXXI, 115—8, 121), amelyet KNEZSA I. is helyesel (i. h. 119—20), olyan egész kerekedik ki előttünk, amely méhében hordja e rokon értelmű, hasonló jelentésű szók problémájának megoldását.

Miről is van szó? Arról, hogy több nyelv egyes szavaiban megközelítőleg hasonló jelentésfejlődést tapasztalunk, mint amit ZOLNAI, a német *bunt* > magyar *bunda* magyarázata során feltételezett. — Lássuk először is magát a *bunt* szót. ZOLNAI tüzetes ismertetése után néhány kiegészítést fűzök hozzá. H e l t a i 1551 évi adata: „Ime a kosok hagnac vala az tarkakra, szeplösekre es *bontakra*” (Bibl. I. 04: NySz. I, 281) K á r o l i n á l így hangzik: „hogy imé a juhokat hágó kosok csíkos lábúak, pettyegetettek és tarkák” (Móz. I. 31: 10., majd 12.). Tehát a *bonta* ~ *bunta* kétségtelenül élő állat szőrméjének tarkaságát, foltosságát, pettyegetettségét, csikosságát, egyszóval többszínűségét jelentette. A jelentésfejlődés a következő tehát: 'foltos szőrméjű <élő állat>' → 'foltos szőrme → 'foltos (tarka) szőrmebélésű ruhadarab'. Utóbbi fejlődéssel kapcsolatban meg kell említeni, hogy ha a divat igényli, foltos (tarka) szőrmék állíthatók elő úgy is, ha például többféle, de egyszínű szőrmét valamilyen szabályosság szerint (pl. sakktablettészerűen) varrják táblába, majd ebből ruhadarabot (bélést) szabnak.

Nagyon fontos az a tény, hogy a természetben szinte nincsen egyszínűszőrmés állat. Még az sem egyszínű, amit annak tartunk, mert — igen ritka kivételeket nem tekintve — az állatok málja mindig világosabb mint a háta. Az apró állat nyúzása — szinte valamennyi, rókánál kisebb állaté — úgy történik, mindig és ma is, hogy úgynevezett tömlőrefejtéssel, másként zsáknýúzással lehúzzák bőrét, az oreán kezdve a bőr nyúzását (FRECSKAY, MestSz.). Így a sötétebb hátat előlről világosabb színű mál előzi. Következő, a divat kívánta, sőt diktálta lépés az, amikor a bőröket színük szerint darabolják („die kleinen Felle des russischen Eichhörnchens werden in zwei Stücke zerteilt benutzt, die grauen »Fehrückens« und die weissen, grau geränderten »Fehwammen« ...”). (K. HASSACK, Lehrb. d. Warenkunde. Wien, 1919.⁷ 288; BREHM i. m. VI, 336) és varrják egygé.

Így lesz az eredetileg *bonta* 'tarka, foltos szőrű bőr'-ből *bonta* 'tarka vagy egyszínű szőrmé'-n át *bunda* 'állati szőrmével bélelt ruhadarab'.

ZOLNAI BÉLA helyes úton járó kutatását (i. h. 117) egészíti ki az is, hogy a hollandusban e jelentések jobban megmaradtak, mint a középfelnémetben. *Bont* 'das Fell, der Pelz, das Rauchwerk'; mit *Bont* voere 'mit Pelz füttern'; *Bontwerk* 'das Rauchwerk, Pelzwerk'; és a németben kihaltnak jelzett *Buntwirker* mását a hollandus *Bontwerker* 'der Pelz-, Rauchhändler, Kürschner' szóban találjuk meg (J. M. en N. S. CALISCH, Nieuw Hoogduitsch Woordenboek. Amsterdam, [é. n.].¹² I, 48).

Ilyen jelentésfejlődést (bővülést, majd szűkülést) látunk a következő német szóban is. A *bunt*-ról állapítják meg: „*Bunt* es verdrängte das alte heimische Wort *vêch*, indem es, wie dieses, gern auf mehr farbiges Pelzwerk bezogen ward, im Gegensatz zu dem einfarbigen *gra* (gra unde bunt Nib. 60,4), aber auch auf mehrfarbiges überhaupt: *varium bunt*, dat maningerleye verwe heft (DIEF.); alle fleckete und *bundte* schafe (1. Mos. 30. 32)” (M. HEYNE, DW.² 1905. I, 515—6).

A középfelnémet *vêch* 'buntes Pelzwerk' főnevesült melléknév a középfelnémet *vêch*, ófelnémet *fêh* 'bunt' (= gót *faihs*, angolszász *fáh*) szóból. Ma *Feh* ~ *Fehe* 'sibirisches Eichhörnchen' (KLUGE, EtWb.⁷ 129). A szőrmekereskedelem „In recht beträchtlichen Mengen verarbeitet man unter dem Namen *Feh* (Grauwerk) die kleinen Felle des russischen Eichhörnsches (*Sciurus vulgaris*) auf Fütterungen von Mänteln” (K. HASSACK i. m. 288). FRECSKAY (MestSz. 376) ismeri a *Buntfütterer* 'bélelő szűcs' iparost. — Az emlí-

tett szónak a Hoogduitsch Woordenboek (II, 111) a következő jelentését és összetételeit ismeri: *Feh* 'eekhorennelvetje: mókuszprém'; *Fehe* 'eekhorentje van Siberie: szibériai mókusz'; *Fehhändler* 'bontwerker: szörmekereskedő'; *Fehpinsel* 'penseel van eekhorennenn: mókusfarkszőrből készült ecset'; stb. Így ismeri ADELUNG kézi szótára (1846. 87). És így ismerik az említett magyar nyelvi emlékek is: CAL. 772: „peniculus: Kep iro penna, *pegyuet* fark festő penna” és 1597: „Pellibus *Pegyweth* germanice *Veeh* [*Vech?*] vocatis” (Oklsz.):

5. Nem véletlen tehát, hogy a latin *varius* 'tarka' szó is a középkorban megtette a fentebbi utat: „*Varius*, i, (DŪ C. Vares seu Verii) murium ponticorum species, qui ventre tantum albi sunt, dorso fuscisculo; *nyest*. Cf. *Variolina*. Száz. XIII. 234. Pellibus de Vario et de Ipri.” | „*Variolina* pellis *variorum*, murium ponticorum, qui ventre tantum albi sunt, dorso fuscisculo; *nyestbőr*, *petymetgerezna*, *petymetbőr*.” | „*Variolinus*, 3., V. *Variolina*. . .” (MLSz. 689). — Megjegyezni kívánom, hogy a magyar szórvány- és más típusú nyelvemlékek tanúsága szerint a *pegyvet* (*bőr*, *gerezna*, *mál* és *hát*) sohasem vonatkozott a *nyestre*, attól mindig igen élesen megkülönböztették. Legtöbbször együtt is fordulnak elő, más-más ruhadarabon. Vö. 1736: „Egy citrom színű kamuka mente *penved* béléssel és nyusztal prémzett [szegélyezett!], asszonyinak való” (TörtT. 1908: 129 > Nyr. XLIII, 22) és 1435: „Item duo tegumina lectuum de camuca, unum deauratum rubei coloris, . . . una subducta cum *pethvethmal*, et in circuitu cum *pegveth* posita, . . .” (ZichyOkm. VIII, 552–3, hiányosan: Nyr. XLIII, 22).

A *varius* 'tarka' szónak a klasszikus latinból vezethető le hasonló jelentésbővülése: *varius* „dem Stoffe, den Bestandteilen nach mannigfaltig, — verschiedenartig, aus verschiedenen Stoffen zusammengesetzt” (K. E. GEORGES, LDHwb. 1918.⁸ II, 3370). MIGNÉ (2264) a *varius* szót 'Pelles variae, id est murium Ponticorum' jelentésben ismeri, a *varmigrisum* pedig 'Muris Pontici pelles; petit-gris, vair', a *varis* 'Muris Pontici species; hermine, petit-gris'-t jelenti. Innen — a középkori latinságból került az (olasz) *vaiò* 'bunt; graues Eichhörnchen; Grauwerk', (velenc.) *varoter* 'Grauwerkverkäufer', (lombard) *varoga* 'Murmeltier', (montbél.) *čegeryo* 'Eichhörnchen' az újlatin nyelvekbe (W. MEYER-LÜBKE, RomEtWb.³ 764).

Az a titokzatos állat, amelyet *mus ponticus* ~ *muris pontici species* néven emlegetnek, nem más, mint az északról kereskedelmi úton forgalomba került szürkemókuszprém, amely azután más nemesprémű — hasonló származású — állatok kereskedelmi gyűjtő-elnevezése lett, minden tüzetes faji meghatározás nélkül (vö. MUNKÁCSI: NyK. XLII, 456). Így a szótárak kísérletezései a szó jelentésének megadásával kapcsolatban figyelmen kívül hagyhatók. Összevethető a mai szóhasználat *tengeri* jelzőjével: például „tengeri malac” azaz „tengerentúlról származó állat”.

Ebből az európai középkori latinságból került azután hozzánk. Így például SchlSzj. 1657—8.: „*variolus*: *pegueth* | *variolina*: *pegueth gerezna*”. Nem valószínű — ami máskor gyakran előfordul —, hogy PPB. 1767. adatában a szó szótárból szótárba vándorlásának lennének tanúi.¹ Nem, mégpedig azért, mert számos — közbenső — írásbeliségben megőrzött adat igazolja élő nyelveliségét.

6. Ennyi — részletező — bevezető — adat után ismételten látjuk felbukkanni a szibériai mókusz nevéét, mégpedig mind a német *Feh* ~ *Fehe*, a magyar *pegyvet* és a latin *variolus* szók jelentésében, ami nem lehet véletlen.

Ismerve azonban a szörme piac divattól irányított voltát, a szörmekereskedelemnek a középkorban különösen — a szállításból jelentkező — nehézkes forgalmát, nem csoda,

¹ Vö. a jegyzetet (220), melyet a PPB. 1767.-ből idézett adattal kapcsolatban odatettem, még mielőtt a szerkesztésben idáig eljutottam volna. Pótlásul idézhetem: SzikszF. 67: „*Variolus*: *Pegymet* | *Variolina*: *Pegymet gerezna*”. — P. D.

hogyan fel-felbukkannak a *pegyvet* más értelmezései. A valóság és a kalandos mesebeliség keveredik állatunk *Miskolczy Gáspártól* származó leírásában: 1691/1769: „A' Pegymet-is ide tartozik [az alább való Négy-lábú állatok közé]; fokak előtt avagy tsak a' bőréről elég esmérates állat . . .” (Egy jeles vad-kert 246—7). A leírásban azután földi rágcsálók, apró ragadozók ismertetőjegyei keverednek úgy, hogy ilyen tulajdonságokkal rendelkező állat nincs is. — Nem volna teljes, ha nyelvünk művésze, ARANY JÁNOS hozzászólását mellőznék. SZALONTAI JÁNOS néven (Nyr. VII, 456) ezt írja: „A *petymeg* a népnyelvben nem lehet járatos, mert az állat sem az; de nem új csinálmány, mert már Raff György¹ természet históriájának magyar fordításában (gondolom e század elején) előfordul.”

Összefoglalva a felvetett magyarázatokat, mindenesetre tényként fogadható el, hogy a *pegyvet* alatt nem érthetjük sem a repülő mókust (*Pteromys volans* L.), az előzőekben elmondottak miatt; sem a csíkos evetet (*Tamias/Eutamias sibiricus* LAMM), ezt a földön élő erdei állatot, amelynek finnugor nevével meg sem kísérelték egyeztetni. Ez természetesen azt jelenti, hogy *pegyvet* állatnevünket törölni kell obi-ugor eredetű állatneveink sorából, törölni kell a *por*, *para*, *pegyvet* szóhármashból.

7. De akkor mit tudunk meg róla? A *pegyvet* állatnév megfejtésére a **pegy-evet* összetétel alkalmas. A *pegyvet* > *pegyvet* ~ *petymeg* fejlődést írásbeliség igazolja, nem vitatható. A *-gyv-* > *-tym-* fejlődés első pillanatra valóban szokatlan (gondoljunk csak *negyven* szóban való etimologikus megmaradására!).

A **pegy-evet* szó első részét már többen összevetették magyar szavakkal. A *pej* szóval való — és MUNKÁCSI BERNÁTTól származó (ÁKE. 517) — összefüggést — a szerzőn kívül (NyK. XLVII, 455) — már KÁLMÁN is elutasítja (i. m. 23), szerintem is helyesen.

JUHÁSZ JENŐ (MNy. XXXI, 148—9) összefüggést lát a *pegyvet* állatnév és a *petteget*, *pedz*, *petsz* — *petyeg* szók között, de elgondolását bővebben nem fejti ki. KÁLMÁN elutasító álláspontjának megismerésére megnéztem az OklSz. *pej* címszavának adatait, s igazat adtam neki.

Ellenben szemet szúrt a *pej* előtt levő *peg* 'coloris maculosi; scheckig' jelentésű címszava alatt összegyűjtött anyag. Ez, mint már SZAMOTA (SchlSzej. 1370.) kimutatta, az egyházi szláv *pěgъ* 'varius', szláv *pěgъ* 'ua.' átvétele. Figyelemreméltó az orosz *pegávuj* 'mit einem hellen Scheck auf einer Seite' (SzlJsz. I/1, 409) szó, amely a szürke mókus máljának világos színét az egész szőrme sötét alapszínén levő foltnak fogja föl. A gondolat — **peg evet* — megszületett, s ez az eddigi *tarka* adatokhoz kitérően illeszkedett.

A feltételezett **peg evet* tehát 'tarka, foltos mókus'-t jelentett, mint a középfelnémet *vêch*, ófelnémet *fêh* 'bunt' > mai német *Feh* (~ *Fehe*) 'sibirisches Eichhörnchen'. Nehézséget okozott azonban a *g* > *gy* változás magyarázata. Míg erre a változásra adatokat és irodalmat kerestem, JUHÁSZ JENŐ „A magyar -t kicsinyítő képzőről” című cikke nyomán (MNy. XXXII, 226) szemembe ötlött „MUNKÁCSI: NyK. XLVII, 455” hivatkozás, amelyet — miután egyetlen, a *pegyvet* szóval foglalkozó tanulmány sem említette — lényegtelennek láttam. De mivel idővel minden irodalmi adatot felkeresek, végül is sort kerítettem rá. Nagy meglepetéssel olvastam, hogy MUNKÁCSI BERNÁT már 1930-ban arra a meggyőződésre jutott, amire más nyomon, úton és okadatulással én is gondoltam fentiekben. Gondolata azonban ötlet maradt, mert — úgy látszik — az igazolás hiánya miatt — senki sem tekintette egyébként. ZOLNAI GYULA is elutasító álláspontot képviselt a *g* > *gy* hangváltozás XV—XVI. századi lehetőségével szemben (MNy. XXXVII, 336).

¹ Raff György munkáját nem leltem föl.

MUNKÁCSI BERNÁT — mint említettem — az előző **pej-ebet* (ÁKE. 517) magyarázatát itt (NyK. XLVII, 455) visszavonja, és felveti a **peg-ebet* szófejtést. Mint említettem, elgondolása visszhang nélkül maradt.

A **peg-ebet* szó így oldható fel. A kétnyíltszótagos (HORGER-féle) törvény a XII—XIV. században tetőzik (BÁRCZI, Htört.² 78), így a **peg-ebet* > **pegvet* — írásbeliségben igazolt — fejlődés elismerésének akadályja nincsen.

A **pegvet* > *pegyvet* hangfejlődést az újabb adatok (és biztos olvasatok) nyomán fel kell tennünk. Hogy történhetett? A **peg-ebet* > **pegy-ebet* > *pegyvet* fejlődés azonban — az elmondott művelődéstörténeti valószínűsítésen kívül hangtörténeti tényekkel is igazolható, s végleges magyarázatát adja szónknak. A *peg* > *pegy* hangváltozás azonos DEME LÁSZLÓTÓL fölvetett¹ — és igazolt — *g* > *gy* változással (MNy. XXXVII, 260—1, XXXVIII, 112—6). DEME kutatását megerősíti és fontosságát kiemeli B. LŐRINCZY ÉVA (NytudÉrt. 58. sz. 372). Ahogy ezt az eléggé nem ismert *g* > *gy* hangváltozást a *mög* I. > *mëgy* (SzamhSz. 70, 116), *legyel* 'legel', *körülel* [y]el 'körüllegel', *legyellő* 'legelő', *legyeltet* 'legeltet' (OrmSz. 345; de Baranyában közismert e kiejtészváltozat) mutatja. Valószínűsíthető azonban, hogy *peg* szónknak volt *pegy* ejtése is: 1309—1318: „Super facto equi ueres *pegy* coloris” (SzilyEml. 120), 1444: „Duos equos bonos wlgo *pegy* simulcum magno equo similiter *peg*” (OklSz.) (vö. KNEZSA, Hlr. 47—8, 59). További lehetőséget látok a székelységből ismert *petyke* 'kockás darab' (MTsz. II, 135), sőt a *pitymalik* (< **pëgymalik* 'tarkán hámlik, vedlik', azaz a hasadó hajnal [~ esti szürkület] tarka színváltozását málásnak tekinti) — eredeztetésében (az utóbbit vö. ZSIRAI: MNy. XLI, 2: szint jelentő melléknevekből — általában ikesen ragozva — valaminek látszást jelent: *piros* : *piroslik* és SIMA F.: MNy. LXIII, 360). A korai **peg* > *pegy-ebet* változást az ó-magyar korszakban megkezdődő *j*-sülés is elősegíthette (1285: *Medes* > 1427: *Mege* : PAIS, Meddő: MNy. XXV, 345), mint a szórványos mássalhangzóváltozások egyike. Az 1420—1433. évi *pegueth* olv. *pegyvet*-je (SchlSzj.; KNEZSA, Hlr. 90) utáni korai (1442: *pedvethat* [!]; 1505: *pedweth* [!]; 1519: *pethweth*, *pethwethmal*: OklSz.) adatok arra mutatnak, hogy hamarosan regresszió lépett fel, téves alapon. Majd a *gy*-sült *pegyvet* kiejtés, az írásbeliség tanúsága szerint állandósult, ami ritkán használt szónál könnyen megeshetett. A nyelvérzék meghibásodását mutatják az ilyen „túl” palatalizált alakok is, mint *vagyalma* (MNy. XXXIX, 391), *harmagykik* (AporK. 183), *pegyeg* 'pedig' (LevT. I, 68) (BÁRCZI, Htört.² nyomán), amelyeket az *i* (ü, é, ő) előtt jelentkező nyelvjárási *d* > *gy* változások is elősegítettek. Könnyen érthető azután ez egy olyan „divat”-szónál, amilyennek mutatkozik a *pegyvet*.

Gondolom — a DEMÉTŐL felismert és hangsúlyozott — *g* > *gy* változás jó magyarázatát adja a *pegyvet* szófejtésének. A *pegyvet* szóban levő *-gyv-* tehát csak látszólagosan azonos a *negyven -gyv-*jével, amit további viselkedése is bizonyít.

3. A *pegyvet* szó magyarázatánál ismételten rátértem arra, hogy a szibériai szürke mókus neve a németben és a latinban mindig valamilyen 'tarka' jelentésű szóból fejlődött, amely azután 'tarkaprémmelelt ruhadarab' → 'bunda' jelentésbe ment át.

Az azután nyilvánvaló, hogy a külföldi prém elmaradása (akár szegénység — akár divatjárás miatt) a szó jelentésének elhalványulásához, értelmének elhomályosulásához, sőt kiejtésének módosulásához vezetett. 1743-ban így jelenik meg a *petymeg* (OklSz.) küzdve a *pegymeg* alakkal (PPB. 1767. 285). — Végül is győz a *petymeg*, azt hiszem, nem tévedek, azért, mert önkéntelenül a *pettyes* szó jelentésével rokonították. SÁNDOR (Told.) szerint a *petymeg*, *petymet* régen *pety-menyét* volt. A NyŰSz. I, 261 írja, hogy SÁNDOR azután ebből, illetőleg a *pettyegetett*² igéből vonta el a *petty* 'macula' szót. SÁNDOR *petymeg* szavát használta fel — a növény és állatnevekben igen sok galibát okozó és a nyelv-

¹ Vö. PAIS: NNy. II, 38. — P. D.

² Itt *pettegetett* van. — P. D.

szeket is gyakran megtévesztő nyelvújítás — *petymeg* néven a *Genetta genetta* L. nemének —, valamint a ma már helyesen cibetmacska-féléknek (*Viverridae*) nevezett *Viverra* L. genus tagjaira.

Hogy eleink megkülönböztették a Spanyolhonban és Dél-Franciaországban élő *Genetta* szőrméjét a *pegyvet* — alig összetéveszthető — prémjétől, szépen igazolják a WERTNER MÓRTÓL közölt (de tévesen értelmezett és magyarázott) adatok: 1663: „fekete virágos bársony *genettel* bélelt subát”; 1668: „Pelles reperimus ex genere *Genet* paria 6. Item subductum una antiqua ex genere *genet*” (TörtT. 1900: 455; 1895: 553 > Nyr. XLIII, 22). Értékéről tájékoztat a következő: 1668: „Suba ex holoserico nigro pellibus *Genet* dictis subducta Congregationi Morientium Posonii data in fl. 100” — ami hatalmas pénz volt, hiszen hasonló, de nyúlászörme (*pellis cuniculi* 'tengeri nyúl') bélésű suba csupán 12 forintért kelt el (TörtT. 1895: 555).

Feltevésemnek, hogy a **peg[y]* + *vet* jelentése 'szibériai szürke mókus', íme, igazolása az is, hogy a latin *varius*, a német *bunt* és *Feh* után a szláv *pěgō* is belekapcsolódott ebbe a 'tarka állat' → 'tarka szőrme' → 'tarka szőrmebélésű ruhadarab' sorozatba. Szegényebbek lettünk egy sokszor emlegetett finnugor szófejtéssel, de művelődéstörténeti úton sikerült megoldani a szó eredetének kérdését.¹

REUTER CAMILLO

Kengyel. 1. E szavunkat a szakirodalomban elhomályosult összetételnek tekintették (MUNKÁCSI: Nyr. XXIX, 152, ÁKE. 399; NyH.?²; SzófSz.; stb.), melynek első elemét obi-ugor, illetőleg szamojéd szavakkal vetették egybe: vogul É. *kens* 'чулки' ~ osztják V. *kinč* 'Strumpf; eine Art Schuh aus Renntierfell' ~ ? szelk. *kāč* 'Stiefel'. Annak ellenére, hogy az etimológiának hangtani, jelentéstani és tárgytörténeti akadályaira többen is rámutattak (Moór: MNY. XLV, 159, ALH. II, 61, IX, 160; BÁTKY: Ethn. XLII, 87; stb.), a nyelvészeti köztudat mégis általában a helyes magyarázatok között tartotta számon. A vogul és az osztják szó kétségtelenül összetartozik. A szelkup szó eredeti velaritása miatt nem vonható ide.

2. A régészeti, illetőleg néprajzi kutatások szerint a magyarság a kengyelt, mint tárgyat, legkorábban az i. sz. VI. század végén ismerhette meg, amikor bolgár-török népek között és azok időleges államalakulatainak kötelékében élt (SELMECZI, A ló mint munkaállat hazánkban a IX—XX. századig, kézirat²). A honfoglaló magyarok kengyele hurok alakú volt (LÁSZLÓ, A honfoglaló magyar nép élete 351). Népi kovácsok még a XIX. században is készítették ilyen formájú kengyeleket (SELMECZI i. m.). A nem egyes, hanem hajlított aljú kengyel a puha talpú lábbeli, illetőleg a láb vonalához igazodott.

A köznyelvben 'Steigbügel' jelentésű szónak a MTsz. három jelentését közli, ezek közül az elsőt említi meg: 'nadrág talpalója, mely a nadrágszárat nem engedi följebb csúszni'. Az ÚMTsz. kéziratosa anyaga a következő értelmezéseit tartja számon: 'a kákó hosszabb rúdjáról lelógó, hurokban végződő kötél, illetőleg maga a hurok', 'a kukorica-fosztáskor használt fatör szija, amelyet a mutatóujjra feszítenek', 'vászon- vagy bőrszalag, amelyekkel a bundamellest a háton összekötötték', 'fazék, korsó, kosár füle'. A felsorolt népnyelvi jelentések mindegyikében nagyjából olyan hurok, (fél)kör formájú tárgyról van szó, amely egy másik tárgyat körül fog. A régiségben (kör alakú) tavaknak és (hurok alakú) folyókanyaroknak gyakran *Kengyel*, *Kengyeles* a neve (vö.: PAIS, MAn.

¹ Jelen dolgozatom a h ö r e s ö g 'Cricetus cricetus L.' magyar nevének vizsgálata során előkerült adatokból alakult — az esetleges azonosság kizárásának vagy igazolásának érdekében. Köszönettel tartozom ANDICS FERENC erdőmérnök kollégámnak, aki értékes állatleltani és állatföldrajzi ismereteivel támogatott.

² Köszönettel tartozom TÁLASI ISTVÁNNAK, amiért a kéziratra fölívta a figyelmeztetést.

133; MIKESY: MNyTK. 53. sz. 17): 1075/ + 1124/ + 1217: „aque *kengelu*” (MonStrig. I, 58); 1264: „Ad unum lacum *Kengelus* uocatum” (Oklsz.); 1284/1454: „*Kengeler* (GYÖRFFY I, 783); 1333: „Quoddam alveum, quod uoigo *Kengeleer* dicitur” (MNy. XXV, 312); 1339: „Ad usque aquam *kengel* uocatam” (Oklsz.); stb.

Az eddigi vélemények szerint elhomályosult összetétel a **kengy* + *al(ja)*, illetőleg MOÓR (i. h.) szerint a *kengy* + *el(eje)* szavakból keletkezett. Az elnevezés első tagja önállóan vagy más kapcsolatban nyelvünkben nem mutatható ki. A vélt megfelelők alapján 'bórból készült harisnya, lábbeli alja vagy eleje'-féle jelentéssel kellene számolnunk, ez azonban nem illik a *kengyel* idézett jelentéséhez. Természetesen azt az ellenvetést föl lehetne tenni, hogy az eredeti jelentés elhomályosult, a népnyelvi adatok pedig a *kengyel* alakjához hasonló tárgyat jelölnek. — A **kengy-al* magyarázat azonban a tárgytörténeti nehézségekkel aligha tud megküzdeni. Miért éppen a lábbeli alját emelné ki az elnevezés, amikor a *kengyel* az egész lábfejet fogja körül? A huroknak *n i n c s a l j a*. Ezen kívül a bőrkengyelt nyilván *l á b b e l i n é l k ü l* is használták. A **kengy-el* elnevezés tárgytörténetileg még kevésbé valószínű. A MOÓR (i. h.) említette japán papucs alakú *kengyel* mását csupán a középkori páncélos lovagok felszerelésében találjuk meg. A magyar *kengyel*nek egyikhez sincs köze. A japán *kengyel*forma Ázsiában elszigetelt maradt.

Biztosra vehető, hogy a *kengyel* szó nem jövevény. Azok a nyelvek, amelyekről kölcsönözhetjük volna, egészen másképpen nevezik ezt a lószerszámot.

A *kengyel* szó ismert etimológiáját (**kengy* + *al* ~ *el*) tehát jelentéstani, valamint tárgytörténeti nehézségek miatt nem tartom elfogadhatónak.

K. SAL ÉVA

1. *Kengyel* 'Steigbügel, Bügel' szavunknak a vogul (ÁKE. 400) KL. *keš* 'Lederstrumpf mit halbem Haar', (CSERNY.) *kens* 'чулки', osztják (OL. 167) Ko. *kenč*, V. *kinč* stb. 'Strumpf: eine Art Schuh aus Renntierfell' szavakkal való egyeztetése hangtanilag védhető volna, és finnugor *-nč- ~ *-č- feltevése esetén (erről l. COLLINDER, CompGr. 137) a magyar -gy- a *-č- folytatója lenne, l. *fágy*, *fogy*, **kégy*. Jelentéstani és történeti-művelődéstörténeti szempontból azonban súlyos nehézségekbe ütközik egy ilyen magyarázat. Az ugyancsak idevont szelkup *kāč*, *kāče* 'Stiefel' összefüggése akár a *kengyel*-l, akár az obi-ugor szavakkal a szelkup szó velaris hangrendűsége miatt ma már fel sem merülhet. K. SAL ÉVÁNAK fenti történeti-művelődéstörténeti fejtegetése teljesen meggyőző: „a magyarság a *kengyelt*, mint tárgyat legkorábban az i. sz. VI. század végén ismerhette meg . . .” „A honfoglaló magyarok *kengyele* hurok alakú volt.” A *kengyel*-nek K. SAL ÉVÁTÓL közölt N. jelentései is mind hurok formájú tárgyakra vonatkoznak. A *kengyel*-nek az ajánlott obi-ugor szókkal való egybevetése tehát sem jelentéstani, sem tárgytörténeti szempontból nem állja meg a helyét.

Ha abból a megalapozottnak látszó feltevésből indulunk ki, hogy a magyarság *kengyele* eredetileg hurok alakú volt és szavunk egyéb jelentései is hurokra emlékeztető tárgyakat jelölnek, akkor a *kengyel* *kengy*- része etimológiailag azonos lehet a 'kör, karika; Kreis, Ring, Reifen' alapjelentésű R. *kégy* (*kígy*, *kőlg*, l. NySz.) 'stadium, circus, curriculum, meta' szavunkkal. Ez utóbbi mai N. származéka a *kegyelet* 'szívárvány; Regenbogen'. A *kengyel* -n-je inetimologikus hang (vö. BENKŐ: MNy. LVII, 299, LXI, 403), az -(e)l utórész pedig denominalis főnévképző, mely valamivel való ellátottságot jelöl, s talán '-féle, -szerű' jelentése is volt (vö. D. BARTHA, Szóképz. 113). Hasonló szemléleten alapuló eredetileg 'hurok, kör' formájú tárgyat jelölő 'kengyel' jelentésű szavak más nyelvekben is vannak, például német *Stegreif* 'Reif, Ring zum Besteigen des Pferdes' (KLUGE—MITZKA, DtEtWb.¹⁹).

2. A **kégy* biztosan finnugor eredetű szavaink közé tartozik, de vagylagosan két eredeztetése is szóba jöhet: 1. osztják (OL. 79) V. *kõsø* 'Reif zu Fässern' | karjalai (TOIVONEN: FUF. XIX, 144) *keřšõj* 'Ring'; észt *kets* 'Rad (an Maschinen . . .)', *küts* 'stehendes Spinnrad' (TOIVONEN: FUF. i. h., XXX, 363; FUV.). A finnugor alapalak: **kečz*. — 2. vogul (VNGy. II, 657) É. *kis* 'abroncs' | osztják (KT. 443) V. *kõč* 'Ring am Ende des Schneeschuhstables [o: -stockes]' | zürjén (WUo.) *kič* 'Ring, Ohrring' | votják (MUNK.) *kič*, *kiš* kötőszinór, szalag, hurok' | cseremisiz (WICHM.) *kečə* 'Sonne, Tag' | mord. (PAAS.) E *či*, M *ši* ua. | finn *kehä* 'Kreis, Umkreis, Ring' (SETÄLÄ: FUF. II, 223; PAASONEN: FUF. VI, 238, Beitr. 115; ZSIRAI: NyK. XLVI, 308; TOIVONEN: FUF. XIX, 64; HORVÁTH KÁROLY: MNy. XLV, 50, XLIX, 380; FUV.; SKES.). A finnugor alapalak: **kečä*. Mindkét egyeztetés esetében finnugor kori 'kör, karika; Kreis, Ring, Reifen' alapjelentéssel kell számolnunk.

RÉDEI KÁROLY

NYELVMŰVELÉS

Néhány megjegyzés a *dz* fonémáról

I. SZEMERE GYULÁNAK „A feladatlapos felvételi vizsgák egyetemi tapasztalataiból” című írásában (Nyr. XCIII, 84–92) olvashatjuk, hogy 1968-ban a budapesti egyetem magyar szakára jelentkező 282 pályázó közül 63-an *dzz*-s formában írták a *fogószik* ige felszólító alakját. „Ha meggondoljuk — írja SZEMERE —, hogy a pályázók óriási többsége még iskolába sem járt akkor . . ., amikor helyesírásunk törvénykönyve a *dz*-nek *ddz* formájú kettőzését kodifikálta, nehéz magyarázatot találni az . . . említett hibára” (i. h. 89).

A helyesírás felől nézve valóban érthetetlennek látszik, hogy miért éppen a *dzz*-féle kettőzés tanúsít ilyen szívósságot az elavult helyesírási szabályok közül; az AkH. 10. kiadásában bevezetett többi újítást (*kevésbé*, *éjszaka* stb.) elfogadta az írásgyakorlat. Nem volna igazságos pusztán helyesírás-tanításunkat tenni felelőssé a *dzz* formájú kettőzésért, bár — mint ez a későbbiekben kiderül — igen nagy fontosságot tulajdonítok e tekintetben is az alsó- és középfokú oktatásnak. Úgy látom, hogy a *dzz*-s kettőzés makacssága mögött mélyebb összefüggések rejlenek. Az egyetemen a leíró hangtan oktatói naponta tapasztalják, hogy milyen nehéz megértetni a hallgatósággal a *vadzab*, *nádzugás* *d + z* hangkapcsolata és a *madzag*, *edzés* *dz* hangja közötti különbséget. A sűrűn előforduló típushibák között tartjuk számon az egyetemi órákon elhangzó ilyenfajta feleleteket: „Zöngés alveoláris affrikáta — máskor — a *c* zöngés párja a *déz*.” A hallgatók belső hallásában nincs különbség a *d + z* és a *dz* között; KÁZMÉR MIKLÓS fogalmazásában (Még egyszer a *dz*, *dzs* hangról és betűről: Nyr. LXXXVI, 24–32): „. . . abból a betű- és hangkészletről, amelyet a magyarul írni-olvasni tudók számon tartanak, tulajdonképpen mindmáig hiányzik a *dz* és a *dzs*” (i. h. 30).

Hadd egészítsem ki SZEMERE adatait a magam 1969. évi felvételi vizsgán szerzett tapasztalataival. Ez évben a *pedz* ige kijelentő és felszólító módú, alanyi és tárgyias ragozása, egyes szám 2. és 3. személyű, valamint a többes szám 1. személyű alakjait kellett a felvételizőknek beírni a feladatlap megfelelő táblázatába. A leggyakoribb, még az egyébként jó dolgozatokban is előforduló nyelvtani hiba a *dz* kettőzésének elmulasztása a kijelentő módú, tárgyias ragozása *peddzük* alakban. — 223 értékelhető dolgozattól származnak a következő adatok:

Minden tekintetben kifogástalan:	37 = 16,59%
A felszólító mód jó, a kettőzés: <i>ddz</i> ; kijelentő módban a megfelelő helyen nem kettőz:	61 = 27,35%
Nyelvtani zűrzavar, de ha kettőz, <i>ddz</i> -t ír:	48 = 21,52%
Nyelvtanilag kifogástalan, de <i>dzz</i> -vel kettőz:	14 = 6,27%
A felszólító mód nyelvtanilag jó, de <i>dzz</i> -vel kettőz; kijelentő módban a kritikus helyen egyszerű <i>dz</i> -t ír:	34 = 15,24%
Nyelvtani zűrzavar, <i>dzz</i> formában kettőz.	29 = 13,00%

Tekintsünk most el az adatokban tükröződő elszomorító nyelvtani tudatlanságtól (lehetséges, hogy a jelenséget reprezentáló szó szerencsésebb megválasztásával jobb eredményt kaphattunk volna). A *dzz*-s kettőzés magas arányának (34,53%) okát kutatva a szóbeli vizsgán sok jelöltől megkérdeztem, hogy miért írta ebben a formában. Többen nem is értették, hogy mit kérdezek, nem tudták, hogyan lehetne másképp írni. Az értelmesebbje ezt válaszolta: „Mert beolvadt a *j* hang.” Tehát pusztán a kettőzés okát jelölték meg. Néhány jó képességű vizsgázó a kettőzés okán kívül ennek módjára is választ próbált adni: „Beolvadt a *j* módjel, ezt érzékeltetjük a *z* [!] kettőzésével, mint a *nézze, vonzza* esetében.” Világos, egyértelmű válasz. Akinek nem önálló hang a *dz*, annak egyetlen logikus kettőzési lehetősége van: a *pedzse* forma. A kérdéses hiba tehát nem elsősorban helyesírási konzervativizmussal vagy helyesírás-tanításunk fogyatékoságával magyarázható, hanem a *dz* fonémaértékének bizonytalanságában gyökerezik; fogalmazzunk egyelőre óvatosabban: a nyelvi tudatban nem tükröződik elég szilárdan a *dz* fonéma volta.

Vegyük sorra a *dz* fonéma ingatag helyzetének nyelvi, helyesírási és oktatási vonatkozásait.

2. Ismeretes, hogy a *dz* a legfiatalabb belső keletkezési mássalhangzónk. A mintegy hatodfél évszázada kimutatható hangnak megszilárdulása, fonémává érlelődése hosszú folyamat eredménye. BÁRCZI GÉZA írja erről: „A *dz* főleg affrikalódással keletkezett *z*, *zz*-ből a XVI. század első felétől, a fejlődés azonban még nem fejeződik be a középnyelvi, sőt ma is tart” (Htört.² 159). — A *dz* hang mennyiségi növekedésére valóban sok példát kínál mai nyelvhasználatunk is: az *-őzik, -őzik ~ -ódzik, -ódzik* képzőváltakozást a szavak egész sorában a nemzeti nyelv is befogadta; alsóbb nyelvi szintről valók a *péndz, bendzin, szendzáció* (KÁZMÉR: i. h. 30), *rejtődzik, törülködzik* stb. A hang gyakorisági arányának emelkedése kedvezően hat a fonémaérték megszilárdulására.

Egy-egy új hang — felbukkanása kezdetén s feltehetően utána is még hosszú ideig — csupán ejtésváltozat; önálló hangeszközzé válása hosszú folyamat eredménye, melynek során különböző fejlődési fázisokat, belső nyelvi ingadozásokat figyelhetünk meg (vö. BENKŐ, Nyjtört. 14). De nem minden ejtésváltozathoz lesz fonéma. Talán nem tévedünk nagyon, ha fölteszük, hogy a *dz*-ből azért lett fonéma, mert szükség volt rá, mert funkciója volt, mert segítette a mássalhangzó-rendszerünkben kiteljesedő (vagy kiteljesedőben levő) zöngés—zöngétlen korrelációt. Bizonyára ugyanezen okból fogadta be nyelvünk az oszmán-török szavak közvetítette *dzs*-t is, hiszen egyébként az oszmán-török hatás a fonéma-rendszernél lényegesen mozgékonyabb szókinésre sem volt nagy befolyással (vö. BÁRCZI, Szók.² 78—9). — Arra a kérdésre keresek választ, hogy befejeződött-e teljesen a *dz* fonémává érlelődése, a fejlődés mely szakaszában tartunk ma.

A *dz* helyesírásával és hangrendszerbeli helyzetével kapcsolatos zavarokat magam is csupán a nyelvi tudat fogyatékoságának tulajdonítottam (és kizárólag anyanyelvi oktatásunk rovására írtam) mindaddig, míg elő nem vettem a Nyatl. 118. számú *bodza* térkép-lapját. A térkép tanúsága szerint az ország nyugati—déli sávjában, főképp a B, a D és a G kockában szavunk *bozda* formában ejtődik. Felbukkan ez az alak a Ro—13.

és a RO—22. kutatóponton is. Összesen 42 településen a *bozda* az első adat. Hangátvetés csak két külön hang esetében lehetséges: $d + z > z + d$; aligha képzelhető el a *c*-nek vagy a *cs*-nek $*c > t + sz > sz + t$, illetőleg $*cs > t + s > s + t$ fejlődése. Így az sem tehető fel, hogy a *dz* affrikáta elemeire bomlott, majd bekövetkezett a hangátvetés ($*dz > d + z > z + d$). A *bozdá*-t közvetlenül megelőző forma csak hangkapcsolat lehetett. Nyelvjárási alakról lévén szó, figyelmen kívül hagyhatjuk, hogy a *dz* írásképe egyenesen sugallja az egységes hangnak két hangként való felfogását, ezzel legföljebb a köznyelvben kell számolnunk. — BÁRCZI a *dz* forrásaként az affrikálódáson kívül a $d + z$ hangkapcsolatnak *ddz*-vé való összeolvadását is megemlíti, igaz, hogy csak az *-ózik*, *-őzik* képzőre vonatkoztatva (Htört.² 159). KÁZMÉR a *madzag* és a *bodza* szavakban is eredeti $d + z$ -t tesz föl (i. h. 31). A *bozda*-féle alakok arra figyelmeztetnek, hogy gyakrabban keletkezhetett *ddz* összeolvadással, mint korábban gondoltuk.

Az kétségtelen, hogy ma a nyelvterület egészén *ddz* affrikátát, nem pedig $d + z$ hangkapcsolatot ejtünk a megfelelő helyeken. Mennyiben jelentkeznek e hangunkban a fonémákra általában érvényes ismertetőjegyek? A *dz* részt vesz szavak és szóalakok felépítésében, de a hangok rokonsági rendszerén alapuló oppozíciói még nem fejlődtek ki oly mértékben, mint a mássalhangzó-rendszer többi tagjának. — A képzésmód szerinti *z*: *dz* megfelelésre egyetlen talán ide vonható példa az *ez*: *edz*. Szép számban találunk $z \sim dz$ hangváltakozást képzett szavainkban: *fogózik*—*fogódzik*, *takarózik*—*takaródzik*; *gyűrűzik*—*gyűrűdzik*; *gyürkőzik*—*gyürkődzik* stb., ezek azonban — legalábbis ma még — ugyanazon szavak alakváltozatai. Az alakváltozatok magukban hordozzák a külön szóvá fejlődés lehetőségét; ennek bekövetkeztével erősödne a *z*: *dz* oppozíció. Találkoztam olyan nézetrel, mely szerint a *fogózik*—*fogódzik* között jelentéskülönbség van kifejlődőben. E szerint a *fogózik* 'kapaszkodik' jelentésén kívül 'fogócskázik' értelemben is használatos a gyermeknyelvben, a *fogódzik* csak 'kapaszkodik' jelentést hordoz. — A képzéshely szerinti *dz*: *dzs* különbségre nem találtam adatot. — A rövid—hosszú korrelációban nem vesz részt a *dz*. — Arra sem tudok példát, hogy a *dz* hiánya (*dz*: \emptyset) valamely szó megkülönböztetésére szolgálna (a *dzéta*: *éta* görög betűk nevei, nem magyar nyelvi fejlemények). — Szón belüli zöngés: zöngétlen oppozícióra nincs adatom, de a *dz* részt vesz a zöngés—zöngétlen hasonulásban, márpedig ez a magyar nyelvben fonématulajdonosság, e tekintetben pontosan úgy viselkedik, mint bármely más, a zöngés—zöngétlen korrelációban részt vevő fonéma: *arc*: *ardzból*, *tánc*: *tándzba*, *nerc*: *nerdzbunda*, *vicc*: *vidzből*; *edz*: *echet*, *pedz*: *pechet*, *rángatódzik*: *rángatóctam*, *takaródzik*: *takaróchat*; *sok dzéta* a kiejtésben: *sog dzéta*. Indukáló szerepe korlátozott, mivel magyar szóban nem fordul elő szókezdő helyzetben.

Mindezek alapján úgy látom, hogy bár a *dz* teljes jogú tagja fonéma-rendszerünknek, státusa még nem olyan szilárd, mint a rendszer többi tagjáé. Fonémaértéke erősödőben van, ezt a folyamatot támogatni kellene, e hangunkat bele kell vinni a nyelvi köztudatba. A folyamatot erőszakkal befolyásolni természetesen nem szükséges, de nem is lehetséges.

3. A *dz* (és a *dzs*) helyesírási vonatkozásairól már igen sok szó esett, így éppen csak érintem e kérdést. Az AkH. 10. a *ddz* formájú kettőzés bevezetésével jelentős mértékben segítette, az *ed-zi* megoldású elválasztási szabállyal hátráltatta a *dz* (és a *dzs*) fonéma voltának tudatosítását, e hangok nyelvi funkciójának erősödését.

4. KÁZMÉR MIKLÓS már említett cikkében figyelmeztet iskolai oktatásunknak, elsősorban ábécés könyveinknek a *dz*, *dzs* hanggal és betűvel kapcsolatos felelősségére (i. h. 30—1). — A jelenleg használatos tankönyvekben a következőket tapasztaljuk:

A) Az első osztályos olvasókönyv 38 betűt tartalmaz didaktikai megfontolások szerinti sorrendben; az évi tananyag összegezeként a könyv fedelének belső részén

megtalálható a 38 betű betűrendbe szedve, képpel illusztrálva. (Olvasókönyv az általános iskola első osztálya számára. Ötödik kiadás. BERTALAN FERENC, CSOMA VILMOS, KOVÁCS DEZSŐNÉ Kossuth-díjas, MAKOLDI MIHÁLYNÉ Kossuth-díjas és PERJÉS ANTALNÉ munkája.) — Tehát az első, a legfontosabb, a megalapozást szolgáló iskolai év tananyagából hiányzik a *dz* és a *dzs* betű, csonka ábécét ismernek meg az írni-olvasni tanuló gyerekek.

B) A második osztály nyelvtan- és helyesíráskönyve a 24. lapon „Hány betű van?” címen 44 betűt sorol föl ábécérendben. (Édes anyanyelvünk. Az általános iskolák 2. osztályának magyar nyelvtan- és helyesíráskönyve. Ötödik kiadás. TIHANYI ANDOR és TIHANYINÉ HODÁSZY IRÉN munkája.) — Az anyanyelvvel ismerkedő gyerek a *q*-val, a *w*, *x*, *y* betűkkel együtt, ezekkel egy szinten találkozik először a *dz*-vel és a *dzs*-vel.

C) A harmadik osztályban nem következik be változás: a 6. lapon „Tanuljátok meg a teljes ábécét!” címen ismét 44 betűt találunk. (Édes anyanyelvünk. Az általános iskolák 3. osztályának magyar nyelvtan- és helyesíráskönyve. Harmadik kiadás. RÉCZEY MIKLÓSNÉ és VARGA GYULA munkája.)

D) A negyedik osztályos tankönyv 13. lapján „A magyar ábécé” címen sorolják föl a 44 betűt. (Édes anyanyelvünk. Az általános iskola 4. osztályának magyar nyelvtan- és helyesíráskönyve. Ötödik kiadás. FELLNER LÁSZLÓ és DR. HEGEDÜS FERENCNÉ munkája.) — Itt a fejezetcím is félrevezető.

E) Az ötödik osztályos tankönyv tartalmazza a kérdés elvszerű megoldását: „A magyar ábécé negyven betűből áll. Ezek a következők: . . .” (23), majd: „Idegen szavakban és régi magyar családnevekben találkozunk még a *w*, *x*, *y* betűkkel” (24). A *q*-t — nagyon helyesen — itt még meg sem említi, majd csak magasabb fokon kerül rá sor. (Magyar nyelvtan az általános iskola 5. osztálya részére. HERNÁDI SÁNDOR és SZEMERE GYULA munkája.) — Az ötödik osztálytól kezdve az általános iskolában végig, majd a középiskolában is így tanítják a magyar ábécét.

Tisztában vagyok azzal, hogy milyen sokat fejlődött hazánkban az írás-olvasás tanítása, s ez nem utolsósorban a tankönyvek kitűnő, nagy tekintélyű szerzőgárdájának köszönhető. Az írás-olvasás tanításának e kiváló szakértői bizonyára elfogadják, hogy az iskolai oktatás nem kerülhet ellentmondásba a nyelv érdekeivel, összhangba kell kerülnie a nyelvi valósággal. Az első osztályban valamennyi magyar betűt meg kell tanítani, s ebbe beletartozik a *dz* és a *dzs* is. Ha meg tudják tanulni a gyerekek az *ly*-t, melynek hangértéke a nyelvterület nagy részén egybeesik egy másik betű, a *j* hangértékével, akkor meg tudják tanulni a *dz*-t és a *dzs*-t is, hiszen ezek befogadását a nyelv is támogatja: hangrendszerünk egy-egy önálló hangját képviselik. — A II–IV. osztályban a 40 betűs magyar ábécé talán elegendő is volna, az idegen szavakban és régi magyar tulajdonnevekben található *w*, *x*, *y* betűk megismertetését rábízhatnánk a felső tagozatra. A *q* betű belefoglalása az ábécébe kizárólag hagyománytisztletre vagy pusztá megszokásra épül. Nincs rá szükség ezen a fokon, főlegesen terheli a tananyagot. Ismeretes, hogy a közkeletű idegen szavakban *lv* betűkapcsolattal írjuk az eredeti *q*-t (*qu*-t), vagyis a kiejtés szerint (AkH. 10. 268.), tehát: *akvárium*, *antikvárium*, *kvartert*, *kvarc* stb. Milyen életkorban kerülnek először kapcsolatba a gyerekek olyan szavakkal, melyekben megtartjuk a *q* betűt (*quasi*, *quattrocento*, *quercus*, *querulans*, *quising* stb.)? Semmiképpen sem az általános iskola alsó tagozatában.

5. Összegezeként megállapíthatjuk, hogy bár a *dz* teljes értékű tagja hangrendszerünknek: releváns jegyekben különbözik a rendszer többi tagjától, részt vesz szavak és szóalakok felépítésében, valamint a zöngés—zöngétlen hasonulásban, fonémává érlelődése még nem fejeződött be teljesen. A *dz* önálló hangeszköz voltának tudatosítását az általános iskola első osztályában kell elkezdni; nem szabad szem elől tévesz-

teni nyelvművelő munkánkban sem, s előbb-utóbb helyesírásunknak az elválasztás szabályában is ehhez kell igazodnia.

6. A *dz*-ről elmondottak jó része a *dzs* hangra is vonatkoztatható, de a *dzs*-re kevés adatom van, így csak néhány megjegyzést fűznék hozzá. A *dzs* is részt vesz a zön-gés—zöngétlen hasonulásban: *kincs : kindzsből*, *becs : bedzsben tart*, *papucs : papudzsban*; *bridzs : bricstanfolyam*; indukáló szerepe fejlettebb a *dz*-énél, mivel meghonosodott idegen szavakban szókezdő helyzetben is előfordul: *édezs dzsem*, *sötéd dzsungel*, *soq dzsessz* stb. Érdekes, hogy mássalhangzó-torlódásban a várható *dzs* helyett olykor *zs* esjtődik: *tekindzsd meg ~ tekinzsd meg*, *döndzsd meg ~ dönzsd meg*; ennek fonetikai okai nyilvánvalók.

G. VARGA GYÖRGY

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok

Szótörténeti adatgyűjteményem elé néhány megjegyzést óhajtanék írni: 1. Ismervo a régi hivatalos gyűjtőmunka elutasító magatartását az idegen szavak és jövevényszavak feljegyzése terén, mindenekelőtt ebben a vonatkozásban törekedtem az anyagelemek kiszemelésére. — 2. Mivel „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” még szerkesztés alatt álló kötetéhez kívántam esetleg felhasználható adalékokat nyújtani, az ábécé első betűivel kezdődő szavakat nem vettem jegyzékbe. — 3. Az idézetek előtt a szövegkiadások évszámát azok előtt a művek előtt nem tüntettem fel, amelyeknek bibliográfiai adatai a rövidítések jegyzékében szerepelnek. — 4. A ritkábban használt művek címét vagy részlegesen rövidítve vagy teljes címmel közlöm; a gyakrabban előforduló lelőhelyeket a következőképpen jelölöm: *AndAnekd.* = Elmés és mulatságos rövid anekdoták. Melyeket iminnen amonnan válogatva egybe-gyűjtött s magyar nyelven kiadott Andrád Sámuel. Bécs. I–II, 1789–1790. — *BethÉlet.* = Bethlen Miklós Önéletírása. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta V. WINDISCH ÉVA. Szépirod. Könyvkiadó, 1955. — *CookUt.* = Cooknak, ama híres anglus hajós-kapitánynak a Föld körül utazása. Németből fordította Horváth Zsigmond. Kiad. Kis János. 2. kiadás. Pest, 1816. — *GeiKatTitk.* = Geleji Katona István: Titkok titka . . . Gyulafehérvár, 1645. — *HalmNapl.* = Halmágyi István naplói és iratai. Közli SZÁDECZKY LAJOS. Budapest, 1906. — *KemÉlet.* = Kemény János Önéletírása és válogatott levelei. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta V. WINDISCH ÉVA. Szépirod. Könyvkiadó, 1959. — *MagyForm.* = PAPP LÁSZLÓ, Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. Budapest, 1964. *NytudÉrt.* 44. sz. — *SoprLev.* = HÁZI JENŐ, XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron szabad királyi város levéltárából. Sopron, 1928. — *SzéchLev.* = Gróf Széchényi György levelei báró Ebergényi Lászlóhoz. Kiad. BARTFAI SZABÓ LÁSZLÓ. Budapest, 1929. — *TessFrUt.* = Tessedik Ferenc Utazása Franciaország déli részeiben. Pest, 1831.

handlíroz. — 1714: „Az husvéti ünnepeket ők [= a zsidók] is most tartván, ugy látom, nem szoktak az ő szokások szerint addig *handlírozni*, mig azok el nem múltak” (SzéchLev. 497).

hasis. — 1858: „Igyatok értem *hasis* bort, rumot” (Lisznyai Kálmán: *Dalzongora* 224); „*Hasi* titkok keleti virágnevvekből készített mesés szörp” (i. h.).

hazard. 1790: MNyTK. XXXII, 14. — 1627/1880: „Senki, se mester, se legen a feleleb valo reszegsegbe auagy a *hasartba* be ne merüllyön a Cehnek kisssebbsegere” (JAKAB ELEK, Oklevéltár Kolozsvár története . . . II. és III. kötetéhez. II, 273).

herberg. — 1818: „Kétszáz vacir legény vólt ott eggy *herbergen*” (Kondor

Sámuel: Tzéh-Mester erköltsi gyűjteménye 173) | 1844: „A legény ekkor a *herbergre* megyen, . . . vagy a legények összesen . . . összegyűlnek a *herbergben*” (Századunk 361).

hipotézis. — 1645: „az Iften a' kigyó Izavához és igéretihez képeft Izoll így; avagy a'nak *hypothefíéből*, itéletiből és vélekedíéből; s nem peng a' maga thefifeből” (GelKatTitk. 69—70).

hotel. — 1831: „Augustus 14-kén (1827.) délutáni öt óraker indulánk el a' már említett *Hótelbül* [= Hotel-des-fermes] melly a város közepe táján fekszik” (Tess-FrUt. 6) | 'palota' 1836: „Azon nagyszerű pompás *hotel*, mellyet Rothschild báro . . . építtetett, . . . mintegy 3 1/2 millio forintba kerül” (Regéló 815).

hottentotta. — 1816: „A' hajoket [!] valamint az Islandiaiak halzsiral [!] kenik 's ettől olly bűdösök mint a' *Hottentóták*” (CookUt. 131).

humorista. — 1748/1853: „A mit előhoztam, az újjamból, nem szoptom, a *humoristák* szédelgésétől ment vagyok” (Faludi Ferenc: ÖM. 74) | 1819: „Ez a Satyrai elmességéről nevezetes *humorista* poéta [= Blumauer] született Steyerben” (Mokry Benjámín: Közönséges . . . Kézi-Lexikon 235) | 1824: „Sterne Lőrincz, ánglus *humorista*” (Kedveskedő 26).

humorisztikus. — 1847: „Szólónak ezen *humoristicus* előadását valódi tapsvihar 's éljenzés kísérte” (Bud. Híradó II. 455).

illusztrál. — 1683: „az Apoftolok . . . femmit benne [= a kredóban] meg nem változtattanak; hanem csak ezt világofították, *illuátrálták*” (Tofeus Mihály: A szent zsolnárok resolutiója 637).

illuzió. — 1657—1658: „Hallottam egy tréfás *illusiót* erről, mely noha nem igen civilis, de valósággal igaz volt” (KemÉlet. 80).

immunis. — 1594/1877: „Az két ur peng Báthorý István és Báthorý Boldisár . . . húsz-húsz pénz fizetésből *immunisek* legyenek” (ErdOrszgyEml. III, 432).

impresszió. — 1764: „megmaradott az *impressio* az emberebben” (HalmNapl. 142).

improvizál. — 1842: „Latjuk, . . . miként bűnhődött a' határtalan góg, mikép aláztatott meg a' népek' zsirján hizott, 's gazdagodott parvenu család, mellynek *improvisált* monarchákká lett tagjai egyenként a' princípálissal a' trónrul lehullottak” (Tudománytár 283).

inas. 1698: MNY. LXIV, 467. — 1613/1897: „Szolgáló leányának midón hasa dagadna, azt kólté Beza, hogy merigybe esett. Azért egy kertbe iktatá és oly barbély-*inas* vete melléje, ki mind érvágással, mind erős purgációval elveszteté vélle a gyermeket. Ezt pedig, úgymond Bolsecus, nékem sok jámbor hallatára maga beszéllette a barbély-*inas*” (Pázmány P.: ÖM. III, 546).

indifferens. — 1645: „ha [a térdhajtás]tsak mint Izabados, és *indifferens*, külömbözetlen ceremo | nia, . . . tétetik, méltán nē kárhoztathatik” (GelKatTitk. 989—90).

infámis. — 1768: „mely mocskos protestatiót ellene a máramarosiak béadtak, visszavették, azt *infámis* írásnak nevezvén Toldalagi” (HalmNapl. 392).

injuria. — 1588: „mýnth tanachbelý szemely proponaltam, nem o woghre hogý En adversarius awagy contrapars legýek, sem walamý *Iniuriabul*” (SoprLev. 168) | 1594: „amý Az *Iniuriakat* Illetý kýket az actor proponált, arra eszt mondom” (i. h. 204).

instál. 1646: MNY. LXIV, 467. — 1620/1858: „kérík az egész gyűlést, császárnál *instáljanak* serio, hagyja le azt a propositumot” (MTörtTár. IV, 203).

instrukció. — 1556 után: „hýzýk azth hogh *Instruccioiaba* Nýnchen ew felseghethwl ennek felette” (SoprLev. 4) | 1577/1951: „mig onnan felől *instructiojok* jó, megvárja Zólyomban óket” (Balassi B.: ÖM. I, 314) | 1595/1877: „Váradý uramnak is mindjárást írjon kegyelmed, hogý . . . a több választott nemes uraimmal . . . menjen be, megküldvén nekiek az *instructiót is*” (ErdOrszgyEml. III, 465).

insurrekció. — 1598: „az varosnak Nem Jowara, hane(m) nagy artalmokra es karokra kówethközendeó *Insurrectioth* es rebellioth tentaltanak” (SoprLev. 241).

intenció. — 1698/1940: „az Isten is (mondok) meg vér, ha abbéli *intentionnak* . . . eleget tenni tellyes tehetségem fzerint nem igyekezem” (Tótfalusi Kis Miklós Ment-sége 5).

intercedál, vö. *intercedálás*. 1592: MNy. LXII, 501. — 1585/1962: „Az en Felelegemnek penig hagyom feő tutorol, az Felfeges Lengyel Kýralt, keönyörögwen Eő Felfegenek . . . *Intercedallion* Eő Felfegenel Czýazarunknal mellette” (Balassi B. végrendelete: MNy. LVIII, 380).

intermezzo. — 1846: „Egy érdekes kis *intermezzoval* ismertethetjük meg olvasóinkat” (Bud. Híradó II, 328).

interregnum. — 1645: „Íften az *inter-regnumban* . . . vezér és Izabadito Hertzeg felől gondolkodék” (GelKatTitk. 476).

intrádá. — 1657–1658: „Udvarhoz állásom s annak első *intrádája* mint lött, ide előbb megjelentetem” (KemÉlet. 98).

intresszál. — 1704/1862: „oka lett volna eő Felségének, hogy mindannyájunk ellen, az kik fegyvert fogtak s *interessálták* magokat, tovább is keményebben . . . procedálhatott volna” (HORNYIK JÁNOS, Kecskemét város tört. IV, 290).

intrikál. — 1657–1658: „Mivel . . . az dolgok . . . így *intricálódnak*, . . . valóban kívántatnék az szemben létel” (KemÉlet. 399).

invenció. — 1657–1658: „lőn más *inventiójok*: hogy az kassai vicegenerális . . . júne feles magával” (KemÉlet. 172).

inventarium. — 1584/1861: „annak az háznak foglalására . . . eressen egy fű embert, ki mindeneket inventáljon, és az *inventarium* szerint adja kézhez” (MTörtTár. VIII, 242).

iskola. 1544: OklSz. — 1561: „A ki Íftenec *Iskolaiban* mondgya hogy volt, annac Íftenhez illendő tudomant kelly is czelekedet által mutatnyi” (Melius: Szent Pál apostol levelének . . . magyarázatja B8a).

ispót 'érvágó kés'. 1585: NySz. I, 1621. — 1562: „Mint az Barbely hogy az *Ípottal* fel bontja a febet, de nem ő czinállya a febet, hanē czac mutattya” (Melius: Az Aran Tamas hamis és eretnek tévelygésinek . . . meghamisítása 77).

jakut. — 1834: „A' *Jakutok* . . . szörnyü nagy falók, mindent . . . megemésztnek” (A M. Házi Barát 115).

jenki. — 1831: „Magok az Északkeleti tartományok lakosai [a szabad Statu-sokban] . . . híressé lettek *Yankee* név alatt a' hazugságban és csalásban” (TudGyűjt. IV, 108–9) | 1836: „Az egyesült státusokban két élesen kijelelt typus mutatkozik: a' *yankee*, 's a' virginiai” (Kémlő 369).

judaismus. — 1657–1658: „az *judaismust* publice kezdvén exerceálni, . . . esmét convincáltaték” (KemÉlet. 75).

judicium. — 1572: „ma adak meg az K(egýelmed) levelet mynd az *Judiciom-mal* es czýtromal” (SopLev. 78).

junta. — 1847: „Ezen okirat az oportoi *juntának* ajánlott s általa visszautasított föltételeket tartalmazza” (NemzÚjs. 360).

jux. — 1871/1956: „Foglaljuk le *juxból* a jakhec fűtyülőjét” (Mikszáth K.: ÖM. I, 51) | 1885/1969: „Im a nagyuri *juwok* ne továbbja!” (Vajda J.: ÖM. II, 93).

kajüt. — 1789: „Egy hajós szolga bé-lopá magát a' költséges *kajutába*” (And-Anekd. I. 69) | 1816: „a' *kajutának* hasznavételéért is szép summa pénzt fizetett néki” (CookUt. 9).

kalmük. — 1834: „A' *Kálmukok* szembetünökép különböznek a' többi, orosz birodalmat lakó, nemzetektől” (A M. Házi Barát 48).

kamea. — 1845: „A pénzgyűjtemény tizenkét csinos, kagylóból metszett «kamee»-vel bír, mellyek . . . IVdik. Henrik mellényén gombokul szolgáltak” (Nemzűjs. 805).

kanonizál. — 1645: „[A papisták azt tanítják,] hogy az Angyalokat, és a Pápától *canonizaltatott* holt Szenteket-is religiosè kell imádni” (GelKatTitk. 872).

kaprisz. — 1790: „Már a' bizony tsak makatság (pervicacia, *caprice*) monda a barátja” (AndAnekd. II, 18); 1833: „Ezen uj *caprice*-sza Ó hollandi Felsőségének . . . a' Schelde ügyét egészen kiveszi a' conferentia kezéből” (Jelenkor 83).

karakter. — 1645: „azért hívja őtet a' Szent Pál a' láthatatlan Iftennek ábrázatjának, . . . és az ő fzemélyének, *characterének* az az, olly bötűjének, a' mellyvel az, mint egy eleven színvel, és feltékvel az embernek eleiben ki-nyomattatik” (GelKatTitk. 585).

karambol. — 1845: „ha szabad mezőn kapja e' barátságos *quarambollet*[,] nem hagyja torlatlan (Erd.Híradó 608).

kategorice. — 1624/1915: „én *categorice* ezideig Kgdnék mutatandó jó akaratomat különben nem declaráltam” (Bethlen G. levelei Illésházy Gáspárhoz 75).

kaució. — 1708—1710: „Valami *cautionnak* és *securitásnak* nemét ő feltalál, készek vagyunk reá” (BethÉlet II, 114).

kékharisnya. — 1837: „Különös figyelmet érdemelnek az írónék, kiket az angol blue stocking (*kék harisnyának*) nevez (Athenaeum I, 118); „Őrizkedj, jámbor olvasó, a *kék harisnyától!*” (i. h.).

kenguru. — 1816: „A' lakosok *Kanguru*-nak hívják [az agárhoz hasonló állatot]” (CookUt. 159); „Hihető, hogy a' *Kängurut* is ilyenképpen fogják meg” (i. h. 169).

klasszikus. — 1645: „Az ellenkezők fem kaphatnak fohol a régi *Clafficus* authorokban példát réja” (GelKatTitk. 51).

klauzula. — 1645: „ha meg-engedik-is az elfő *claululaban*, . . . de mindaz által onnan nē következik, hogy az utánna következő *claululaban*, rekesztékben-is, a'nak a' lzóvznak azon lzélelsége légyen” (GelKatTitk. 935—6).

koffer. — 1792/1969: „elébb kell egy kis *koffert* venni, a' mellybe ruháját . . . belé rakja” (ItK. LXXIII, 370); „tallért is lehet Bétsben szerezni és a *Cofferbe* tenni; de félő, hogy Cofferestől el-ne vesszen, azért a *Cofferre* minden station gondnak kell lenni” (i. h.).

kollekcio. — 1752: „Voltak [Tits nevű képíró] házában feles *collectio*k. Tengeri esiga iszonyú sok . . .” (HalmNapl. 473).

komfort. — 1844: „[a pénz] egyedül képes «*comfort*» ot nyujtani ő kegyelmének” (Camera obscura 48) | 1845: „Olaszországban [az utazók] azon *komfortokat* és kényelmeket . . . nem találják, mellyeket . . . szellemeik követelnek” (Nemzűjs. 118). Vö. 1831: *comfort*: Nyr. XCIII, 393.

komikus. — 1819: „[Blumauer] Főképen travestált Aeneassával, mint tréfás és *komikus* poéta, szerzett magának felette nagy hírt nevet” (Mokry Benjámin: Közönséges . . . Kézi-Lexikon 236).

komissio. 1786: GÁLDI, SzótIr. 209. — 1575: „wrwnk ew felsegetheöl volna valamý *Commissiom*, hog'h az warmegieth Indettannam Papa eörzessere” (SoprLev. 87) | 1594: „megh tecczyk az En elsew Irasomban, hogý en sem *Commissiorul* sem szý-tokrwl valamý wallast nem tewtthem” (i. h. 208).

komótos. — 1752: „A király házában vagyon egy karos faszék, . . . nincsen semmi posztó a fenekében, mégis igen *commod*” (HalmNapl. 531) | 1762/1787: „*Commód* uratskákat az aszszonyok lelnek” (Orczy Lőrinc: Költeményes holmi egy nagyságos elmétől 178).

kompakt. — 1846: „ha mégis *compact* nemzet volnánk, semmit sem szólnék” (Irinyi József: Német-, francia- és angolországi útijegyzetek II, 78).

kompanista. — 1847: „az alatt H.St. 's egyszörű *companisták* már meg is tartották a tót gyűlést” (PHirlap II, 325).

kompassz. — 1613/1897: „a vas nyelvecskének magneshez dörgölt hegyecsskéje-is egyenesen arra a csillagra fordúl; az által mutatya a *compas* az órát” (Pázmány P.: ÖM. III, 36).

kompilátor. — 1645: „Tsuda ha Enyedi józan volt, mikor ezt írta, s' a' *Compilerától*-is nagy Grobianfág volt, hogy ilyen oftobálkodálát, a'nak gyalázatjára, világ eleiben botsatani mérézfzlette” (GelKatTitk. 560).

komponál. — 1584/1861: „ez dolgot is közöttök igaz törvény szerint lássa és itélje meg („*componállja ex aequo et bono*”), úgy hogy mindenik fél . . . az ő végzésén maradjon meg” (MTörtTár. VIII, 242).

koncesszió. — 1833: „Igy siklott ki kezeiből Belgium, midőn már épen, de későn, a legelső *concessiót* akará tenni” (Jelenkor 724).

kondíció. — 1594/1874: „Ezeken kívül is ha valami több *conditio*k is kellelénének [!] az ő kegyelme iteletire hattuk” (MTörtTár. XIX, 14).

konfekció. — 1594/1874: „Énnekem ő kegyelme hozzon száz sing buratot, szederjest, és zöldet saladiát is; *confectiókat* is, bisalmát [!], baraczkot is jó félét; ostrigát” (MTörtTár. XIX, 15).

konfrontál. — 1708–1710: „a birák pap nélkül jőjenek Fejérvárra, ott *confrontáljuk* Bethlen Miklóssal” (BethÉlet. II, 107) | 1718: „az quietantiákat akarja *confrontálni*” (SzéchLev. 677).

konspirál. — 1598: „az mý megyési Jobbagyñk . . . földes vrok ellen *Conspirál-tanak*” (SoprLev. 240).

konsignáció. — 1620/1915: „azokról a dolgokról bizonyos *consignatio*t is küldöttünk az levelünk mellett Kgd kezében” (Bethlen G. levelei Illésházy Gáspárhoz 16).

kontentál. 1592: MagyForm. 64. — 1578/1957. „io vegel maradianak veletek es *contentallianak*” (MNy. LIII, 265).

kontentus. 1589: MagyForm. 64. — 1578/1957: „*contentusok* leottetek volna azon, kýt mas keppen attak vala wk ertenwñk” (MNy. LIII, 265).

kontradikál. 1586: MagyForm. 64. — 1575/1957: „az ellen Moftan femmý-kepen nem *contradicalhatnanak*” (MNy. LIII, 260).

kontrakaríroz. — 1768: „Sándor László régi perceptor, a limitania militia dolgát is *contracarirozta*” (HalmNapl. 389).

kontraszt. — 1818: „meglehetne [!] tartanunk a' *kontrasztot* is, mert van asztba végződő szónk, p. o. haraszt, paraszt” (Dessewffy József: Bártfai levelek 20).

kontráz. — 1585/1951: „Mosóczy Zakariás nyitrai pispek uram csak ő *contráz* ebbe [= a házassági ügybe]” (Balassi B.: ÖM. I, 338).

konveniál. — 1594: „ew keg(ýjelme) tewrwenth pronuncialt a' két fél kew-zewt, es *conuenialtak* egymással” (SoprLev. 204) | 1594: „hogý . . . nem akartam volna en ew wele *conuenialny*, . . . Az actor welem hogy aszt almaban latta” (i. h. 209).

konverzáció. — 1577/1951: „lengyel barátim 7 mélyföldig Malburgig [ki]-sérhetek s az *conversatio* miatt, . . . énnekem nemhogy vajdáné asszonyom, de még hugom ő maga sem jutott eszembe” (Balassi B.: ÖM. I, 311).

konzekvencia. — 1613/1897: „semmi *consequenciát* elégségesnek nem találunk a keresztyén hitnek fundamentomára” (Pázmány P.: ÖM. III, 146) | 1663: „okoskodaffal, tudos Difcurfuffal, Kellemes *Consequentiakkal* ki hozzak a Dialecticaban forgot Bölések, mind ezeket az Iften fzavaibul” (Czeglédi István: Barátsági dorgálás 86).

kordon. — 1831/1965: „Miben van a' cholera állapotja? a' kutak megmérge-zése — . . . Váczi zendülés — *Cordon-rendelések*” (Vörösmarty M. levelezése II, 18) | 1841:

„végzéssé lőn, hogy a nissai és leszkoeczai kerületek határain lévő őrvonal (*cordon*) megerősítessék” (Világ 144).

korrektor. — 1645: „A’ nyomálbã még is ezt, a fizes *corrector*, jobbito, elzében veheti” (GelKatTitk. 860).

korruptál. — 1589: „az en Berelmes fiamath az Jo Palth . . . Bechbe az végre fel ne bochassa hogy . . . megh *Corrumpaltassek* az ű hitiben” (SoprLev. 176).

korruptió. — 1847: „A *corruptio* kérdése naponkint újabb adatokkal gazdagodik” (NemzŰjs. 360).

kozmpolitizmus. — 1848: „Ha a törvényhozónak a humanismus és *cosmopolitismus* eszméjét kellene követni, . . . ugy az egész honosítási törvényre semmi szükség nem lenne” (Az 1847—48. országgyűlés naplója 138).

kreátúra. — 1645: „a’ fok hamis Iftenek közzül-is némellyek gyűjthettek . . . magoknak tiftzelőket . . . az ő hamis Profetaik, által, a’ kik ő *creaturaiknak*, ő teremtéfiknek, mondathattak” (GelKatTitk. 937—8) | 1657—58: „Vala egy Schultetus doctor . . . Bethlen Gábor *creaturája*” (KemÉlet. 159); „Bethlen Gábor igen megerősítette maga familiáját, s az kik *creaturái*, azok el nem állanak mellőlök” (i. h. 168).

kreól. — 1846: „a vádlott egy *creol* Basse-Terreből Guadeloupeben, 28 éves” (NemzŰjs. 252).

krinolin. — 1861: „ezentúl a *crinolin* a pruszlikkal egyesüljön a női bájak emelésére” (Ormódi Bertalan [Tüz Lőrinc]: Százestendős Naptár 18) | 1863: „Az Isten, ki a’ figefa levelét növeszté, nem akart semmi *Crinolin*” (Kikeriki. Tréfás tárca. Levélhordó könyve az 1863 dik évre. Bécs. 22) | 1863: „Ha női a kis fiu — s serdülni kezd a lány / A hózedlira már *krinolint* kell venni” (Kovács Pál: Aranylakodalom. Tréfás örömeinek 1).

krízis. — 1764: „Ily *chrysis*ekbe kell nekem is szolgálnom” (HalmNapl. 130).

krokí. — 1844/1908: „Nemsokára a *Croquis*-k írója, valami Húgó nevű, németül adand ki jellemzéseket” (Szemere Bertalan levelei Szemere Miklóshoz és Györgyhöz 37).

kupé. 1865: BABOS, Közh. magyarázó szótár. — 1831: „elöl a’ *Coupeban* hárman ültek” (TessFrUt. 5); „az ur elöl ülhet a’ *Coupeban* tiz frankért” (i. h. 40).

*kurázs*i. — 1753: „a diákok . . . pereat kiáltással őket megtisztelték, sőt fontoknak (!) is nevezték, mondván ha *kurázs*ok van, menjenek le egy koszperdre” (HalmNapl. 586) | 1790: „mostani Caractere nem engedte, hogy szerelem-társájával a maga vitézségét (*curage*) meg-mérhesse” (AndAnekd. II, 340).

kurzus. — 1752: „nem régen végezte Göttingában *academiai cursusát*” (HalmNapl. 530).

kvadrál. — 1598: „Ahol pediglen az orzagh teorueniehez tamaskodnak hogy három esztendeig keollene zabadsagokban lenny az ide nem *quadral*” (SoprLev. 239).

kvalitás. — 1563: „nem Iftenec allát fzerint valo igafsagual igazulunc, hanem annac az allát fzerint valo igafsagnac *qualitätsaua*, az az, kőzülhető ereieuel” (Melius: Magyar prédikációk CCa) | 1645: „a’ Szent Lelket . . . tsak valami *qualitätsnak*, mineműfégnak, lenni állatják” (GelKatTitk. 473).

labirintus. — 1613/1897: „Iszonyú bizonytalanságok feselhetetlen *labyrinthusába* keverődnek az új tudományok” (Pázmány P.: ÖM. III, 156).

lazúr. — 1584: „A feyer on, es *Lazur* . . . tellyes eiftendeo altal beuen talaltatic” (Kalendariom. Nagyszombat. 32a).

lektor. — 1613/1897: „A gonosz-tévők sanyargatására rendelt fogházak . . . telin vóltak püspökökkel, papokkal, diaconusokkal, *lectorokkal*” (Pázmány P.: ÖM. III, 88)

lexikon. — 1627/1901: „a’ kik közönséges nyelvekre fordították a’ Bibliát . . . Glossákkal, *Lexiconokkal*, magok okosságával éltek, mint emberek” (Pázmány P.: ÖM. V, 496).

liberális. — 1645: „ilyen *liberalis* az engedelemben mi hozzánk, nem-barati-hoz nem lótt volna” (GelKatTitk. 332) | 1657–58: „[Bethlen Gábor] kegyelmes, *liberalis*, oconomus, munkában fáradhatatlan . . . ember vala” (KemÉlet. 149).

libériá. — 1752: „A szekér fejéren és veresen vagyon festve, úgy a szolgálk is a szekérrel hasonló *libériával* öltözve” (HalmNapl. 467).

libériás. — 1752: „Az electoralis követeknek pedig borral és hallal kedveskednak, hasonló *libériás* cselédek által” (HalmNapl. 467).

likvidál. — 1708–1710: „ez [= a számtartó] mindjárt maga is sokat *liquídált*” (BethÉlet. II, 62).

limitál. — 1698/1940: „A' Bibliát *limitáltam* és adtam mint-egy öt forinton” (Tótfalusi Kis Miklós Mentsége 7).

lump. — 1789: „Te ringy-rongy! (*Lump*)” (AndAnekd. I, 217).

luzitániai. — 1573: SPanioloc, *Lulitaniaiac*, Némotec 'és nagy loc Olaf3 wr fiac, Ez hadat haluán Károlyly mellé futnac” (Valkai András: Cronica avagy szép historiás ének E4b).

macedoniánus. — 1535: „kergiők az Ariofokat, azt ualliak hog ah Christus teftben iwt ez uelagra, . . . kerd touabba ah *Macedonianofokatis* azokis azt felelik” (Ozorai Imre vitairata. Kiad. VARJAS BÉLA. Ddva).

macerál. — 1713: „Hogy sem így *maceráljam* magamat, készebb vagyok elevenen koporsóban tennem testemet” (SzéchLev. 385).

machináció. — 1658: „[a fejedelem] némely titkos *machinatiók* felől is tudósított” (KemÉlet. 379).

mágus. — 1613/1897: „[csudákat] senki a szemfény-vesztő *mágusok*-közzül nem cselekedhetett” (Pázmány P.: ÖM. III, 79) | 1631/1901: „szabad volt Christust imádni, mikor e' földön járt (mint a' *Mágusok*, a' meggyógyult vak és egyebek imádák)” (Pázmány P.: ÖM. V, 334) | 1645: „a' *Magusok* a' gyermek Jeluft tsak mint embert úgy imádták volna” (GelKatTitk. 169).

mahagóni. — 1847: „a tanácskozási teremben létezik . . . egy pompás *mahagonibutor*, mellyben a 459 [parlamentari] tag mindegyikének . . . külön fiókja van” (NemzÚjs. 360).

makaróni. — 1790: „a CLX-dik 'Soltárban így vagyon az ő született (handele was) *makaróni* (macceroni, bólti-laska) 'Sidó nyelvén” (AndAnekd. II, 389).

malőr. — 1804: „Ezen nagy *Malőr* miatt mit volt, mit tennünk, fiákhert keresztünk” (Gaál György: A tudós palócnak . . . levelei V, 17); 1852: I. *pech* a. | 1863: „Ily sok *malheuröktől* akarta isteni / Parancsával az Ur — szolgálait védeni” (Kovács Pál: Aranylakodalom. Tréfás öröm-ének. 2).

mameluk. — 1613/1897: „Szelim . . . 1516. esztendőben egész Syriat, Egyiptomot, Palestinát birodalmához fogá. A *mamelucusokat*, ezeknek a tartományoknak urait, egy lábíg levágá; a *mamelucusok* pedig (kiket törökül zercasoknak neveztek), a mint Sorancius írja, cserkeszek voltak” (Pázmány P.: ÖM. III, 739).

mandarin. — 1843: „[Kinában] A' különböző rangu tisztviselők neve koang, az europaiaik a' portugalusoktól kölcsönzött névvel *mandarinoknak* hívják” (Múlt és Jelen

manipuláció. — 1792/1969: „nem kell, vele semmi *manipulációba* ereszkedni” (ItK. LXXIII, 369).

manöver. — 1841: „Ezen *maneuverből* következik, hogy . . . ez a vagyon képviselje a' szellemi és anyagi erő” ([NagyKároly]: Daguerrotyp 235) | 1848: „A' közlekedés ügyet illetőleg eddig három lépés történt, . . . 's mind a három cselekvés nem a' siker ohajtásának, de olly sajátszerű *manoeuvrenek* színét viseli, mellyel eredvényt aratni alig lehet” (Jelenkor 101) | 1868: „Franciaországban ön ezzel a *manoeuverrel* nem menne semmire” (Pecsovicus júl. 12. 2).

manufaktúra. — 1752: „Lévén szó a magyarországi *manufacturákról* . . . ; kérdé: terem-é nálunk olaj?” (HalmNapl. 539).

masamód. — 1863: „Gyöngéd Verháltnissban él egy *Machamóddal*” (Kovács Pál: Aranylakodalom. Tréfás öröm-ének 2).

maskara. — 1752: „ő [= báró Steinbach] *maskarában* körüljárván azon camarákat, igen sok embereket talált benne” (HalmNapl. 530).

matador. — 1809: „[a bikaviadalon az állatok közül] a' legszebbeket, legerősebbeket és az olyanokat választják, melyekről fellehet [!] tenni, hogy a' Picadoroknak vagy *Matadoroknak* (így nevezetnek a' bikákkal viaskodók) legtöbb dolgot fognak adni” (Kis János: Nemzeteket és országokat esmertető gyűjtemény II, 21) | 1848: „A' pénzaristocrazia *matadorjai* ki 12, ki 15 ezer frankkal kívánja a' sebesültek fájalmát enyhíteni” (Erd. Híradó 170).

matematikus. — 1584: „[Az ünnep az] (ale)xandriabeli *Matematicusoknak* ira(sai) miat . . . 5 heettel kefebben efet” (Kalendariom. Nagyszombat. 276).

matiné. — 1844: „A' budapesti dalegylet . . . hozzánk érkezett, az itteni siketnémák intézete javára egy reggélyt (*matine*) rendezendő” (Életképek 90).

matrica. — 1698/1940: „az Amfterdamban hagyott *matricaim* (mellyekhez nem kitsínyé biztam) megvólnának” (Tótfalusi Kis Miklós Mentsége 31) | 1819: „[Haas Wilhelm] a' földabroszokra nézve a' betűformája (*Matrice*) öntésének mesterségét is feltalálta” (Mokry Benjámín: Közönséges . . . Kézi-Lexikon II, 229).

mechanizmus. — 1789: „én a' tanítás' módját, a' mennyiben azt . . . tsak lzóval tett tanátlásaim által tehettem, a' *Mechanismustól* meg-tífztogattam” (Kazinezy Ferenc: Hivatalba vezető beszéd 5).

melankólia. — 1694/1881: „Ratkay uram harmad nap mulva | nagy *melancholiájában* megholt” (MonÍrók XXXI, 240—1).

melankolikus. — 1752: „A lengyel király Augustus egykor igen *melancholicus* lévén, semmi úton-módon nem excitáltathatott” (HalmNapl. 544).

memoár. — 1819: „az Anatómiának tanítása bizatott reá [= Galvanira], a' melly alkalmatossággal adta ki, a' madarak' vizelletedényekről való nevezetes *memoire-ját* (*memoárját*)” (Mokry Benjámín: Közönséges . . . Kézi-Lexikon II, 235).

meteor. — 1645: „a' meg-jegyezettett Soltárban a' Profeta a' *meteorumokrol*, az az, a' fen termő tűzes, es eses allatokrol, a' villámáfokrol, és fzelekrol láttatik vífgá-lodni” (GelKatTitk. 330).

mezalianusz. — 1846: „Agricola urnak ez az — ugy-é bár képtelen — *mésalliance* egy plebejus és a B. Híradó között, bolygatta fel epéjét?” (Bud. Híradó II, 69).

míder. — 1863: „Hát még a sok schmizli, manchet, steifrock, *mieder*, / Nem csoda, ha olykor a papa zu wieder!” (Kovács Pál: Aranylakodalom. Tréfás öröm-ének 2).

migrén. — 1868: „Mióta a *migraine* és podagra éjjel nappal gyötör, e gondolat nagy mértékben kezd aggasztani” (Pecsovics. júl. 12. 2).

mikroszkóp. — 1752: „Voltunk egy kereskedőnél is, kinek neve énnékem excidált, melynek musaeumában solare *microscopiumot* láttunk” (HalmNapl. 473).

milícia. — 1768: „engedetlenségre vetemedtek volt . . . 13 faluk lakosai a possessoratus ellen, úgy hogy *militiával* kellett őket compescálni” (HalmNapl. 384).

miskulancia. — 1759/1960: „Az asszonyi állat olyan, mint a tarkabarka pixis, amelyben sokféle *miskulancia* vagyon” (Hermányi D. József: Nagyenyedi Demokratikus. Sajtó alá rend. KLANICZAY TIBOR. 213).

misztérium. — 1645: „a' *myfterium*, olly el-rejtett titok, a' mellyet lenki egyeb meg nem ért, hanem tsak a' ki az Ekklefiában tanittatott” (GelKatTitk. 690).

misztrál. — 1831: „Viviers-hez közelítvén, legelsőben éreztük a' *mistralt*” (TessFrUt. 23); „itt is érezni a' hideg keménységét, 's a' *mistral* szél alkalmatlankodását” (i. h. 72).

modell. — 1827: „Girodet festőműhelyében gyakran *model*-nek szolgált” (TudGyűjt. XI, 5) | 1830: „Ne akarjuk, hogy egész világ minket vegyen mintául — *modellál*-ul” (Széchenyi: Hitel 69).

molestál. — 1594: „ew engemet Illyen indebite *molestal*” (SoprLev. 213) | 1719: „assecuráalom kgdet, hogy csak holnap is *molestálni* fogom ő hgségét” (SzéchLev. 799).

monopólium. — 1834: „a nyomozást nyomozás ellen használandják majd, hogy az egyedár (*monopolium*) és kiváltság vallomásból új bizonyságokat mérítsenek a kereskedés szabadságára” (Jelenkor 734).

monotón. — 1835: „A' kamara *monotón* tanakodását e' napokban némileg újra föléleszté a polgárkatonasági kérdés” (Jelenkor 224).

morózu s. — 1713: „Itt való plébánus uram *morozus* az ürmös borral” (SzéchLev. 428).

motivum. — 1671: „Magyar kancellarius uram micsoda *motivumokat* keres” (TörtTár. 1889. 287) | 1764: „egyéb hathatós *motivumokat* is . . . eleiben találunk adni” (HalmNapl. 133).

mottó. — 1847: „A könyv czimén . . . *mottoul*, szellemét jellemzően a szavak állnak, melyeket József lelki atya Richelieu bibornoknak mondott vala” (Bud. Híradó II, 325).

műtét. — 1863: „A műtő, ki a *műtétnél* a folyam hatását szemmel kíséri, most már könnyen megítélheti, mikor közeledik az érensodrony . . . az olvadás veszélyéhez” (Frommhold Károly: A villamégetés. 14).

műtétel. — 1844: „az intézetben magában két orvos és egy sebész van fizetés mellett alkalmazva . . . A tanuló ifjak, kik *műtételek* alkalmával bocsáttatnak ide, évenként 10 dollárt fizetnek” (Mokesai Haraszthy Ágoston: Utazás Észak-Amerikában II, 244).

műtő 'a műtétet végző személy'. — 1863: I. *műtét* a.

náthás. — 1584: „[A tavasz okozta betegségektől] kialtképpen fellyenece az alzony emberek, á *nathaloc*, es uén emberek” (Kalendariom. Nagyszombat. 29a).

naturalizmus. — 1765: „itt még se deismust, se *naturalismust* nem kap, . . . mind a székelység, mind az oláhság maga vallásában állhatatos” (HalmNapl. 197).

negatíva. — 1588: „az *Negatiuat* Imigý amwgý býzonettýa” (SoprLev. 166).

negligál. — 1590: „zolgálok keg(elme)teknek valamýben legeth, de ha thý keg (elme)tek *negligállýa*, . . . en ream ne wessen thý keg (elme)tek” (SoprLev. 187) | 1593/1951: „De ezt is az prokátor *elnegligállta* az törvénybe megdisputálni” (Balassi B.: ÖM. I, 302).

nemere. — 1781: „Nemere fzelének, és tsak magára *Nemerének*-is fzikott itt neveztetni a napkeleti fzel” (Magyar Hírmondó 58).

nívó. — 1844: „Nézzük az egyesült-statusokat. Hol lelünk egyenlőleg magasb *niveaut* kevesebb felőlő csucsokkal” (Társalkodó 58).

norma. — 1763: „kimaradott a conceptusból azon clausula, hogy felállván a continuum iudicium, a régi processusok *normája* szerint procedáljanak, a statusok revisiojáig” (HalmNapl. 61).

novella. — 1763: I. *prolongál* a.

notárius. — 1594/1877: „az *notariusnak* Trausner Lukácsnak rendeltünk . . . száz forintot (ErdOrszgyEml. III, 432).

nunciatúra. — 1768: „ezek sem obstálván a *nuntiaturának* és Rómába való appellationak véget vetettek” (HalmNapl. 375).

(Folytatjuk.)

ZSOLDOS JENŐ

SZEMLE

A szójelentéstani kutatások újabb tizenkét éve
(1957-től—1968-ig)*

A jelentés elméleti kérdéseivel foglalkozó tanulmányok között sajátos szerepe van KIEFER FERENC dolgozatainak. „A jelentéselmélet formalizálásáról” című (ÁltNyTan. IV [1966.], 105—55) értekezésében ÁBRAHÁM SAMUVAL együtt végzett munka eredményeképpen kísérletet tesz egy formális (KIEFER értelmezésében a matematikai nyelvészet területéhez tartozó) jelentéselmélet felépítésére. (Vö. még *Linguistics* 17 [1965.], 11—20.) Megkülönböztet általános (egzakt) és formális nyelvelméletet. Az előbbi nem okvetlenül formális. A formális jelentéselméletben fontos szerepe van a kompatibilitásnak, az összekapcsolhatóságnak. Egy formális szemantikaelméletnek mindenekelőtt arra kell feleletet adni, ahogy KIEFER megállapítja, hogy egy adott grammatikailag helyes mondat szemantikailag is helyes-e. Számos jelentéstani fogalom formális definícióját találjuk meg e dolgozatban. Egy másik cikkében (Some semantic relations in natural language: Foundations of Language 2 [1966.], 228—40) néhány a jelentésstan körébe tartozó fogalom formális definícióját adja meg. Ilyen fogalmak: hasonlóság, kontraszt, szinonima, antonima, inklúzió. — Két fontos fogalomnak az elhatárolását tűzte ki feladatául LENGYEL LAJOS „Átvitt» vagy »képes» jelentés” című dolgozatában (Szótártani tanulmányok. 1966. 161—82). A lexikográfia következetlenségeinek elméleti korrigálására törekszik. A névátvittelek céljával, osztályozásával, képszerűségével, a „képelhomályosító” és „képmegőrző” tényezőkkel foglalkozik. — A szinonimitás elvi kérdéseit vizsgálja O. NAGY GÁBOR több cikkben. A készülő Magyar Szinonimaszótárról című dolgozatában (MNY. LX [1964.], 16—31) a rokonértelműség legfőbb kritériumának a kontextusban való felcserélhetőséget tartja. Egy másik tanulmányában (A lexémák funkciója és a rokonértelműség: MNY. LXI [1965.], 312—22; vö. még *ALinguHung.* XVI [1966.], 29—42) tovább építi gondolatmenetét, beszél a lexéma különböző funkciójáról, a lexikológiai szinonimitásról, végül pedig a nyelv szemantikai rendszerének és a szinonimitásnak az összefüggéséről. A szinonimitásnak a lexikográfiai gyakorlattal való kapcsolatáról ír „A rokonértelműség szinonimaszótári szempontból” című (Szótártani tanulmányok. 1966. 99—121) cikkében. — Ugyancsak a lexikográfiai gyakorlat szempontjából tárgyalja a szinonimákat ORSZÁGH LÁSZLÓ „Fogalomkörök és szinonimacsoportok” címen (Szótártani tanulmányok. 1966. 28—9).

A jel és a jelentés általános kérdéseivel foglalkozik BAKOS FERENC „Semnul lingvistic unitatea conținutului și a formei” című (Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 de ani. Bukarest, 1965. 39—42) dolgozata. Mint ahogy a cím is utal rá, a nyelvi jelet mint a tartalom és a forma egységét értelmezi. Helyteleníti a jelöltnek (signifié) a jeltárggyal való azonosítását. A jelentésnek és a fogalomnak van egy tartalmi azonossága, de a kettő eredete szempontjából különbözik. — A jel, a jelentés és a valóság viszonyával foglalkozott TELEGDI ZSIGMOND egy előadásában és egy hozzászólásában az 1961-i erfurti konferencián, amelynek a témája a nyelvi jel és a nyelvi rendszer volt. Előadásában TELEGDI kifejti: A jelentés nem bennünk van, nem pszichológiai, a tudattól függetlenül létezik. A jeleknek társadalmi érvényességük van. A jelentés a szóhasználatban van adva mint szabály, szükségszerűen grammatikai, szintaktikai mozzanatot is tartalmaz. A fogalomban a jelentés a valóságra való közvetlen vonatkozástól elszakad, s ezzel meg is szűnt jelentés lenni: a fogalom nem nyelvi kategória. (Zeichen und System der Sprache I. Berlin, 1961. 209—11.) A nyelvészeti pszichologizmus a nyelvi valóságot

* L. MNY. LXVI, 117—22.

úgy fogja fel, mint ami a képzetekre épül; nem a külső világra, hanem a tudatra irányul. Pedig a nyelvi érintkezés feltételezi az objektív módon adott valóság létezését. A jelentéshordozó formákban olyan ismeretek vannak, amelyek történetileg meghatározottak és változók, de abszolút mozzanatot is tartalmaznak. (Zeichen und System der Sprache II. Berlin, 1962. 30–3.) — Kommunikációelméleti aspektusban tárgyalja a jelentés kérdéseit, lexikográfiai tapasztalatait egy életmű számba menő tanulmányba összefoglalva ÚJVÁRI LAJOS. (A nyelvi jelek szerkezete és funkciója: NyK. LX [1952], 369–88.) A gazdag tartalmú cikk a mondat, a szó és a lexéma alaki és jelentéstani összefüggéseinek számos alapvető kérdését érinti.

TERESTYÉNI FERENC „A leíró jelentéstan kérdéséhez és módszeréhez” című dolgozatában (MNy. LVIII [1962.], 173–82 és 326–36) a jelentésvizsgálat általános módszertani problémáival, nehézségeivel foglalkozik, tudománytörténeti áttekintést ad. Részletelesen tárgyalja a melléknevek jelentéselemzését, különös tekintettel a melléknevek használatának a relatív feltételeire, a jelentések viszonylagosságára. — A szójelentéseknek nyelvtörténeti szótárban való megállapításával, a szó egyes jelentéseinek az elhatárolási módszerével, a szójelentés és a szintaxis összefüggéseivel, a szemantikailag szorosabb és lazább kapcsolatokkal foglalkozik KÁROLY SÁNDOR egy BERRÁR JOLÁNNAL írt közös cikkben (Az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár szerkesztési elvei: MNy. LXIII [1967.]. Az idevágó részek: 265–9, 381–5). — Egy kevésbé ismert szó, a *sváda* jelentésének a vizsgálatát adatközlők nyilatkozata alapján mutatja be G. VARGA GYÖRGYI „A jelentésvizsgálat egy módszeréről” (MNy. LVIII [1962.], 182–7). E módszer az erősebben ingadozó jelentésű, éppen jelentésváltozáson átmenő szavak jelentéseinek a megállapítására alkalmas.

A jelentés kérdését is érinti PAPP FERENC „Szemiotikai jegyzetek” című dolgozatában (ÁltNyTan. III [1965.], 157–75).

A történeti jelentéstan körébe vág KUBÍNYI LÁSZLÓ „Fogalomváltozás és jelentésváltozás” című cikke (MNy. LIII [1957.], 80–7). A fogalom fokozatos módosulása nem jelent szerinte okvetlenül jelentésváltozást — lélektani értelemben —, de szókészlettörténeti szempontból igen. — A jelentésváltozások osztályozására tesz GOMBOCZ után újabb kísérletet PAIS DEZSŐ: „A jelentésváltozások rendszerezéséhez” (MNy. LVII [1961.], 144–8). Inkább MEILLETHEZ mint GOMBOCZHOZ csatlakozik. Osztályozása az okok alapján történik. A lélektani indítékú jelentésváltozások mellett felvesz tárgyi indítékúakat, amelyeket történeti és társadalomtagozódási indítékek alapján oszt újabb két csoportra. Az osztályozás kifejezésre juttatja, hogy PAIS nagy jelentőséget tulajdonít a nyelv szociális vonatkozásainak. — PAPP ISTVÁN „A szóalkotás problémái” című dolgozatában (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 43. sz. Debrecen, 1963.) a „Jelentésbeli szóalkotás” című részletben a jelentésváltozásokkal is foglalkozik. Funkcionális szempontból névadás, névátvitel és jelentésátvitel kategóriákat állít fel, s különös jelentőséget tulajdonít az emóciónak.

A tárgyalt tizenkét éves időszakaszba esik egy nagyobb összefoglaló jelentéstani munkának az elkészülte: KÁROLY SÁNDORNAK „Bevezetés az általános és a magyar jelentéstanba” című akadémiai doktori disszertációja 1968-ban került megvitatásra. Mivel e munka 1970-ben jelent meg, a róla való beszámoló a következő ismertetési periódus feladata lehet.

A jelentéstan elméleti kérdéseivel foglalkozó művek között említjük meg egyetemi tankönyvek és jegyzetek jelentéstani fejezeteit. A „Bevezetés a nyelvtudományba I. rész” című (1961.) jegyzet szerzője TELEGGDI ZSIGMOND. A IV. fejezet címe „A jelentés” (15–20), A jelentést TELEGGDI mint a jel alkalmazási szabályát definiálja. A jelentés nem azonos sem a képzetrel, sem a fogalommal. Objektív társadalmi léte van. — A jegyzet II. része (1964.) két jelentéstani vonatkozású fejezetet tartalmaz: A) VIII. „A szókész-

let"; B) II. „A szókészlet változása” (65—70 és 83—91). E fejezeteket BALÁZS JÁNOS írta. Mindkettőben az egyéb dolgozataiban kifejtett s fentebb ismertetett ötféle érték a vizsgálati szempontja leíró, illetőleg történeti aspektusból. — „A mai magyar nyelv” című (1968.) egyetemi tankönyv jelentéstani fejezete (501—55) BENCÉDY JÓZSEF munkája; felhasználja hozzá MARTINKÓ ANDRÁS kéziratot anyagát és KÁROLY SÁNDOR doktori értekezését. A jelentést a jelhelyzet figyelembe vételével határozza meg. Jelentésstruktúrákat mutat be a többjelentésű szavak köréből, s a magyar nyelv poliszemantikus összefüggéseire egész sor összeállítás ad. Foglalkozik a szóhangulattal és a tulajdonnevek jelentésánál is. — „A magyar nyelv története” című (1967.) tankönyvben „A szavak jelentéstörténete” című rész BERRÁR JOLÁNTól származik (235—59). Az anyagot lényegében a hagyományos szempontok alapján tárgyalja: a jelentésváltozásokat a bővülés, szűkülés, valamint az átvitel alapján osztályozza. Külön fejezetben foglalkozik a jelentésváltozások okaival, a szóhangulattal és a szókészlet szemantikai csoportjaival (szinonima, homonima, heteronima, antonima). — Szorosan érintkezik a szójelentéstanal „A magyar stilisztika vázlata” című egyetemi tankönyvnek (1958.) „A szó jelentésének stilisztikai vizsgálata” című fejezete (65—148). SZATHMÁRI ISTVÁN, a fejezet szerzője, amikor a metaforával, metonimiával, rokonértelmű szavakkal stb. foglalkozik, érinti szükségszerűen a jelentéstan problematikáját is.

2. Elsősorban jelentéstani szempontú konkrét kutatások eredményeit közlő tanulmányok.

Az itt megemlíthető tanulmányok a szó alakjának és jelentésének a különféle viszonyaiból adódó kategóriákba sorolhatók be. A poliszémia, a szinonimia, a fogalomkör (szemantikai mező) és a jelentésmegoszlás körébe vágó dolgozatok tartoznak ide. Egy-két dolgozatban jelentős szerepet kap a szóhangulat mint a poliszémia kísérő jelensége.

Poliszémia. — A konkrét — absztrakt jelentésfejlődés néhány sajátos esetét vizsgálja BERRÁR JOLÁN „Egy fejezet a *néz, illet, tartozik* igék jelentéstörténetéből” című dolgozatában (NyttudÉrt. 40. sz. [1963.] 52—9). A XVI—XVII. századi adatok alapján végzett összeállítás a jelentésváltozásnak olyan típusára vet fényt, amely kapcsolatban van a grammatikai (viszonyító) jelentés kialakulásával, a szó segédelemmé válásával. (Vö. még: Calepinus: *illendő — tartozó — néző*: MNy. LXI [1965.], 458—60). — FÓNAGY IVÁNNAK egy nagyobb tanulmánya: „A metafora a fonetikai műnyelvben. Adatok a tudományos gondolkodás fejlődésének történetéhez” (NyttudÉrt. 37. sz. 1963.; vö. még „Die Metaphern in der Phonetik”. Mouton. 1963.) az átvitt jelentést az egyik nyelvtudományi ág szaknyelvében vizsgálja. A *magas, mély, sötét, világos magánhangzók* és az ezekhez hasonló fogalomjelölések történetével, a fonetikában található metaforák sajátos okaival, a költői és a tudományos metafora különbségével foglalkozik. — LŐRINCZE LAJOSNAK egy régebbi cikke (vö. Pais-Eml.) német változatban olvasható (ALinguHung. XII, 53—66). „Einige »latente« Bedeutungen des ungarischen Adjektivs *édes 'süss'*” címmel. Az *édes* melléknév a magyar nyelvben a pregnáns íz hiányának a jelölésére is szolgál (nem erős, nem savanyú, nem keserű, nem sós), sőt használata kiterjed a tapintásérzet területére is. — Bizonyos poliszemantikus összefüggések törvényszerűségét kutatja konkrét anyagon SULÁN BÉLA „Jelentéstani jegyzetek” című dolgozatában (Acta Univ. Debreceniensis. Tom. VII/1. 1961.; vö. még ALinguHung. XI [1961.], 255—72). Ennek témakörei: az állatok nemére vonatkozó elnevezés átvitele tárgyakra, absztrakt jelentéssel; az üldöző elnevezése az üldözendőőről; ellentétes jelentések; a *vak* szó 'nem igazi' jelentése. Az adott jelentéstani összefüggések alapján SULÁN általános jellegű módszertani következtetésekre jut. — WACHA IMRE „Néhány tárgyas igénk új, tárgyatlan jelentésének kialakulásához” című cikkében (Nyr. LXXXIV [1969.], 33—6) tranzitív igéknek (*tol, húz, tép, repeszt*) intranzitív jelentésűvé fejlődését mutatja be. — ZOLNAI BÉLÁTÓL „A nyelvalkotás eszközei. Értékelő szavak” (NyttudÉrt. 38. sz.

[1963.], 200—13) érdekes gyűjteményét adja azoknak a szavaknak, amelyek összetételek előtagjaként valamilyen értékelő jelentéssel egészítik ki az utótag jelentését. Az értékelés lehet pejoratív (gyenge, hitvány, csúnya, gonosz stb.) vagy fokozó (nagy, szép, nemes stb.). A példaanyagban különösen sok a növényelnevezés. A cikk bőséges anyaga, de nyelvészeti szempontból bizonyos rendezetlensége miatt lehetővé tenne szemantikai szempontból egy újabb csoportosítást.

S z i n o n i m i a. — BALASSA LÁSZLÓ a *hajnalodik* ige szinonimáit sorakoztatja fel irodalmi példákkal (Nyr. LXXX [1957.], 205—22). A cikk második felében a hajnal irodalmi leírásait találjuk. Ez úgy fogható fel, mint egy szó asszociációs mezeje, illetőleg egy szituáció különböző nyelvi ábrázolásmódja. — KÁROLY SÁNDOR egy szinonimacsoport, illetőleg fogalomkör szavainak leíró és történeti elemzését nyújtja (NytudÉrt. 58. sz. [1967.], 119—21). A leíró elemzésben kimutatja, hogy a szinonimasorban szinte minden tagnak van valami jelentéskörnyezettel is jellemezhető különbsége. A történeti elemzés rávilágít arra a műveltségi zónára, amelyben a jelentésmotiváció közös. A jelentéstanilag középértékű szavak később keletkeznek a példaanyag tanúsága szerint. — MEGGYES KLÁRA „A szócsaládon belüli szinonimia a *ver* igében és visszaható származékai-ban” című (MNY. LXIV [1968.], 290—300, 393—402) tanulmányában az egész magyar nyelvtörténetet végigkíséri adatösszeállításával, tekintetbe véve a vonzatszerű használatot és a szókapcsolatok felcsereíhetőségét is. A cikk végén összegezi általánosítható tapasztalatait. Bár nem említi, de körülírással kifejezésre juttatja, hogy a párhuzamos származékok között a jelentésmegoszlásnak is nagy szerepe volt. — PÁLFALVI ÉTELKÁTÓL „Nyelvemlékszövegek stilisztikai vizsgálata” (NytudÉrt. 58. sz. [1967.], 514—7) a *kiált* ige szinonimáinak a XV. és XVI. századi használatáról ír, különösen tekintettel a szavak hangulatára. A jelentéstani elemzéssel párhuzamosan szövegösszehasonlító munkát is tartalmaz a cikk néhány kódex feldolgozása alapján. — SOLTÉSZ KATALIN és HARTAY SÁNDOR az elektromosság kifejezéseinek (*villany*, *villamos* stb.) XIX. és XX. századi használatát, a szinonim szavak egymás közti harcát mutatja be (Nyr. LXXXIX [1965.], 22—34). Kimutatják, hogy a történeti fejlődés eredménye, mint sok más szinonimacsoport esetében is, az egyszerűsödés.

F o g a l o m, f o g a l o m k ö r. — HEXENDORF EDIT nagyméretű értekezése emelkedik ki ebben a tárgykörben: „Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből” (NytudÉrt. 15. sz. 1958.); kandidátusi értekezés anyagát tartalmazza). A vizsgált fogalomkörök: a logikai meghatározás fogalmának kifejezései; az irodalmi szövegfordításra vonatkozó kifejezések; egyéb szavak, amelyek az írásbeliség, az iskolázás, a tudomány, az irodalom és a művészet körébe tartoznak. A szerző a XV. század végéig teljes szöveganyagot dolgoz fel, de utal az előzményekre és a folytatásra is. A vizsgálati mód komplex, amennyiben jelentéselemzés, szinonimavizsgálat, etimológiai, szótörténeti és művelődéstörténeti kutatás egyesül a dolgozatban. A magyar szóanyagnak a latinnal való párhuzamát is előtárja a szerző. — KERESZTES LÁSZLÓ „A beszélést és a gondolkodást jelentő igék az obi-ugor nyelvekben” című dolgozatában (NyK. LXIX, 245—82) PAAVO SIRO módszerét követve a 'mond', a 'beszél', a 'beszélget' és az 'elbeszél', valamint a 'gondol', 'gondolkodik', 'tud' és 'becsül' jelentéseknek megfelelő szavak összeállítását adja az obi-ugor nyelvekből és nyelvjárásokból. 35 ígének az elemzését és etimológiáját (amennyiben van ilyen) közli, statisztikai táblázatokat és nyelvjárási térképeket ad. — KOVÁCS FERENC (NyK. LXI [1959.], 65—78; vö. még ALinguHung. VIII, 343—60) a magyar *hús* szóval kapcsolatos etimológiai javaslatát tárgyaló dolgozatában a számfogalmak kialakulásának a kérdésével is foglalkozik és arra az eredményre jut, hogy valaha lehetett a finnugor vagy uráli nyelvekben egy huszas számrendszer, amelynek alapja a kezek és a lábak együttesen számított hús ujsa volt.

Jelentésmegozslás. BENKŐ LORÁND „Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez” című tanulmányában (NytudÉrt. 38. sz. [1963.], 18–39) a párhuzamos alak- és jelentésmegozslás eseteinek a csoportosítása után a *virrad*, *virraszt*, valamint a *virág*, *virul* szavak és csoportjaik etimológiai összefüggésével, jelentéstani és alak magyarázatával foglalkozik. A vizsgálatba idegen nyelvű analógiákat is bevon. — Ebben a tárgykörben a legjelentősebb GRÉTSY LÁSZLÓ munkája: „A szóhasadás”. 1962. (Eredetileg kandidátusi dolgozatnak készült.) Egy elméleti bevezető részben a jelenség definícióját is adja, és próbálja indokolni, miért nevezi a jelentésmegozslást szóhasadásnak, egy korábbi cikkétől (A párhuzamos alak- és jelentésmegozslásról: MNy. LV [1959.], 198–207; 362–73) eltérően. Végeredményben a szinonimák disztribúciója néven ismert jelentésváltozástól akarja elkülöníteni az itt tárgyalt jelenséget. A szóhasadás eseteit három csoportban tárgyalja: a) magánhangzóváltakozást mutatók: *vacak* : *vacok*; b) mássalhangzóváltakozás viszonyában levők: *padló* : *palló*; c) tóváltozatból származók: *gondatlan* : *gondtalan*. A gazdag példaanyagot világos, olvasmányos stílusban bemutató és elemző munka megvilágítja, hogy a szóhasadásnak a XVIII. századtól való elterjedése irodalmi és köznyelvünk fejlődésére jellemző, és nagy szerepe van benne a nyelvi ökonómiának. — KÁROLY SÁNDOR a „Jelentésmegozslás a *fon* szó családjában” című (NytudÉrt. 38. sz. [1963.], 59–68) dolgozatában azt fejti ki, hogy egy szócsaládon belül a jelentések hogyan különülnek el a szavak morfológiai szerkezete és fonológiai, valamint morfofonematikai felépítése szerint, és hogyan kapcsolódnak össze. — A *vidt* és az *üdt* szavak etimológiai összefüggését magyarázza MIKOLA TIBOR „A szóhasadás kérdéséhez” című cikkében (MNy. LXI [1965.], 35–40).

Az ismertetett tematikába nem fér bele a népetimológia néven ismert jelenség. Ennek legtipikusabb esete, amikor egy idegen hangzású szót magyar szavak kapcsolatának értelmezzünk, s így a szónak jelentéstani motivációt kölcsönzünk. BEKE ÖDÖN „Népetimológia a magyar növénynevekben” címmel (MNy. LVI [1960.], 264–7, 399–406, 477–81) 54 növénynevet állít össze, amelyek feltehetően népetimológiával kapták alakjukat.

3. Szókészleti vizsgálatok jelentéstani tanulságok összegezésével.

HEXENDORF EDIT „Adalékok bibliafordítási tükörszavak keletkezéséhez és éle-téhez” című dolgozatában (NytudÉrt. 58. sz. 103–9) egy bibliai héber kifejezésnek görög, latin és magyar bibliai szövegekben való megfelelőit követnyomon, így egy fogalom különböző nyelvi megvalósulásait mutatja be. (Ez a cikk tehát sok tekintetben az előző ponthoz is tartozik.) — PAIS DEZSŐ „Szer. Egy szószervezet szétágazásai a magyarban és más finnugor nyelvekben” című értekezésének (NytudÉrt. 30. sz. 1962.; vö. még ALinguHung. XI, 1–18) „A fontosabb jelentésfejlődési mozzanatok áttekintése” című II. fejezetében összegezi a gazdag szócsalád jelentéstani összefüggéseit, a konkrét — absztrakt irányú jelentésfejlődéseket. A különböző rokonnyelvek, sőt indoeurópai nyelvek adatainak nagytömegű bevonásával a szerző azt illusztrálja, hogy a nagyszámú egyedből álló „szervezet” felkutatása sokkal alkalmasabb a jelentéstani összefüggések feltárására, mint a szavak elszigetelt vizsgálata. — KOVÁCS FERENC „A magyar jogi terminológia kialakulása” című (1964.) könyvében az egyes vizsgált jogi terminusok jelentésével behatóan foglalkozik, többször külön pontban tárgyalva a jelentéstani problémákat. — R. HUTÁS MAGDOLNA „Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebb szakácskönyvünkben” című (MNyTK. 101. sz. 1958.) tanulmányában a műveletneveket és eszközneveket a rokonértelműség szempontjából is összefoglalja és tárgyalja a tapadás néven ismert jelentésváltozást is. — VELCSOV MÁRTONNÉ több cikkben (vö. MNy. LXI [1965.], 298–301, s itt a többi cikk bibliográfiai adata) foglalkozik testrésznevekből alakult mértékneveink történetével, részletesen tárgyalva az idetartozó szavak jelentésfejlődését.

Itt említhetjük meg BÁRCZI GÉZA „A magyar nyelv életrajza” (Gondolat. 1963.) és KÁROLY SÁNDOR „A magyar nyelv történetének főbb szakaszai” (Kultúra Világa VII/1964. 40—75, vö. még SZENDE—KÁROLY—SOLTÉSZ „A szép magyar nyelv” című Minerva zsebkönyv. 1967. 5—67) munkájának az egyes magyar nyelvtörténeti korokat tárgyaló fejezeteiben található jelentéstani részeket.

4. Jelentéstani általánosításra alkalmas szókészletvizsgálatok.

Mivel a szótörténeti, etimológiai, vagy akár a stilisztikai, nyelvművelési cikkek jelentős része jelentéstani fejtegetéseket is tartalmaz, légió volna azoknak a cikkeknek a száma, amelyeket itt fel kellene sorolni. De ettől — a szemlénk bevezetőjében említett okok miatt — lemondunk. Olyan cikkekről volna itt szó, mint például BENKŐ LORÁND-nak „A borzas és családja” (MNY. LXI [1965.], 398—404), PAIS DEZSŐnek „A finnugorság lélekképzetei és rájuk vonatkozó kifejezései” (NytudÉrt. 40. sz. [1964.], 282—7) vagy MOÓR ELEMÉRnek „A házi »férgék« nevei nyelvünkben” című (Nyr. LXXXVIII [1964.], 22—9) cikke. Egy a jövőben esetleg elkészülő magyar történeti jelentéstani szintézishez az ilyen értekezések mind értékes adalékokat szolgáltatnak.

KÁROLY SÁNDOR

Kiegészítés Balogh Lajosnak „A mai magyar nyelvjárások irodalma 1959-től 1968-ig” című szemlecikkéhez

BALOGH LAJOS szemlecikke (MNY. LXV, 351—61) minden szempontból megfelel az ilyen jellegű egybeállításokkal szemben támasztott igényeknek, azonban a szerző figyelmét sajnálatos módon elkerülte több romániai kiadvány, így kiegészítésre szorul. Szemlecikkének tartalmaznia kellett volna az alábbi tanulmányokat, közléseket:

Nyelvföldrajzi vizsgálatok: SZABÓ T. ATTILA, GÁLFFY MÓZES, MÁRTON GYULA, Tájékoztató a moldvai csángó tájnyelvi térképről (NyIrK. VII, 215—28 + 6 térképmelléklet). — A szerző cikke e fejezetében megemlíti cím szerint csak készülő magyar tájnyelvi atlaszokat, a moldvai csángó nyelvjárás atlaszából kiizzétett fenti mutatóványra azonban cím nélkül utal. Véleményünk szerint a 900-nál több térképlapot tartalmazó, teljesen kész atlasz több figyelmet érdemelt volna. — BALOGH DEZSŐ, TEISZLER PÁL, Mutatóvány a Felső-Maros menti tájnyelvi atlaszból (StUnBB. Philologia 1963. Fasc. 1. 103—33, benne 25 térképlap). — Sajnálatos módon egyáltalán nem tájékoztatja BALOGH LAJOS a szakembereket arról sem, hogy 1954 és 1967 közt befejeződött a mintegy 310 kutatópontot felölelő Székely Nyelvjárási Atlasz anyaggyűjtése, és előrehaladott állapotban van az atlasz szerkesztése (l. erről: GÁLFFY MÓZES, MÁRTON GYULA, A Bolyai Egyetem magyar nyelvészeti tanszékének nyelvjárás-kutató tevékenysége a Magyar Autonóm Tartományban: A kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei. TársTudSor. I—1956, 1—2. sz. 253—79 + 12 térkép melléklet; űő., Mutatóvány Csík és Gyergyó Tájnyelvi Atlaszából: NyIrK. I, 63—74 + 25 térképmelléklet). P. HIDVÉGI ANDREA és PAPP LÁSZLÓ előző szemlecikke (MNY. LV, 288 kk.) viszonylag részletesen kitér e nagy tájnyelvi atlasz-vállalkozásra (438—9), BALOGH — sajnos — egyáltalán nem tájékoztatja az érdeklődőt a munka jelenlegi állásáról. Igaz, hogy mi sem számoltunk be külön róla, azonban több tanulmányunkban utaltunk rá (l. pl. MÁRTON GYULA: NyIrK. XI, 215, XII, 120; MNY. LXIII, 244, LXIV, 485). Az utóbbi helyen jeleztük is, hogy a gyűjtést 1967 nyarán sikerült befejeznünk.

H a n g t a n i t a n u l m á n y o k. A következő tanulmányokkal egészítjük ki BALOGH egybeállítását: MÁRTON GYULA, Adatok az e-zés állapotához a Fekete-Körös völgyében (StUnBB. 1962. Philologia 13—7); űő., A mássalhangzó-torlódás viselkedése

szó belsejében a moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavaiban (StUnBB. 1963. Philologia. Fasc. 2. 117—20); SZABÓ T. ATTILA, A nyelvjárás *alsó* > *arsó*-féle hangfejlődéshez (StUnBB. 1963. Philologia. Fasc. 2. 99—107).

A l a k t a n i t a n u l m á n y o k: VÁMSZER MÁRTA, A kalotaszegi nyelvjárás *ira* *vala*, *irá* *vala*-féle igealakjáról (StUnBB. 1959. Philologia 179—85); MÁRTON GYULA, Az ikés ragozás állapotáról a Fekete-Körös völgyében (StUnBB. 1960. Philologia 47—55); B. KOVÁCS JÚLIA, A középfok jelének nyelvjárás *-jabb*, *-jebb* alakváltozata Domokoson (StUnBB. 1963. Philologia. Fasc. 2. 135—7).

S z ó k i n c s k ö z l é s e k é s t a n u l m á n y o k: GÁLFFY MÓZES, MÁRTON GYULA, Tájszók Kalotaszegről és környékéről (a Studii de lexicologie. 1965. című kötetben, 1—156; ism. VÖÖ ISTVÁN: NyIrK. X, 382—5); BALOGH DEZSŐ, Néhány népetimológia (StUnBB. 1961. Philologia 77—9); UŐ., Süved (StUnBB. 1963. Philologia. Fasc. 2. 141—2); GÁLFFY MÓZES, Néhány népetimológia (StUnBB. 1959. Philologia 163—7); UŐ., A méh nevről a moldvai csángó nyelvjárásban (StUnBB. 1960. Philologia. 87—9); UŐ., Kolozsvár és vidéke szóföldrajzához (StUnBB. 1962. Philologia. Fasc. 2. 35—52); MÁRTON BÉLA, A tutajozás szakszókincséből (StUnBB. 1963. Philologia. Fasc. 2. 131—3); MÁRTON GYULA, Adatok a nyelvjárás *mezsde* ~ *muzsda* előfordulásához (StUnBB. 1966. Philologia. Fasc. 2. 93—6); UŐ., Székely nyelvjárás *csákyázik* : *gilyeszik* 'koresolyázik' (StUnBB. 1968. Philologia. Fasc. 2. 51—8); ZSEMLYEI JÁNOS, A *sovány* és *kövér agyag* elnevezéséhez (StUnBB. 1962. Philologia 49—54); UŐ., *Bot*, *bunkó*, *kótics* (StUnBB. 1964. Philologia. Fasc. 1. 129—32).

Végül a szemle 8. pontjában (A szomszédos idegen nyelvek és nyelvjárások hatása) felsorolt tanulmányok és cikkek jegyzékét egészítjük ki egy címmel: MÁRTON GYULA, Eredményeink és feladataink a magyar nyelvet ért román nyelvi hatás tanulmányozása terén (StUnBB. 1959. Philologia. Fasc. 2. 29—41).

Befejezőként fölvetem a kérdést, hogy a mai magyar nyelvjárásokkal foglalkozó nem magyar nyelven megjelent cikkek és tanulmányok számbavétele nem lenne-e célszerű. A magyar nyelvjárások, valamint a magyar és a vele érintkező nyelvek kölcsönhatásának vizsgálatára vonatkozó kép csakis így lehet ugyanis teljes.

MÁRTON GYULA

K Ü L Ö N F É L É K

A szófejtő Sajnovics János

A Demonstratio szójegyzékéről

I. A Demonstratio tizenkét fejezete négy nagy egységre oszlik: a) bevezető elméleti fejtegetésekre és a magyar-lapp nyelvrokonságot bizonyító b) hangtani, c) szókészlet és d) alaktani vizsgálódásokra. Az alábbiakban megadom a fejezetcímeket, és az egyes szerkezeti egységeket röviden ismertetem és értékelem.

I., II. és „utolsó” fejezet: Idioma Ungarorum, & Lapponum idem effe poteft, quin loquentes se mutuo intelligant. An Idioma Ungarorum, & Lapponum idem lit? ex libris harum gentium investigari non debet. Idioma Ungarorum, & Lapponum idem effe confirmatur ex fenfu quorundam Celebrium Authorum. — E fejezetekből „a nyelv életében oly döntő jelentőségű történeti szempont fontossága domborodik ki, és meglepő éleslátással, ragyogóan tisztázódik a rokon nyelvek egymáshoz való viszonyának alapvető kérdése is” (ZSIRAI, A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I. Sajnovics és Gyarmathi. Bp., 1952. 25). A finnugor nyelvek rokonságának hirdetői, O. RUDBECK,

N. WITSEN, F. J. SRAHLENBERG, J. E. FISCHER és a többiek, a nagy elődök a szerkezet bizonyító erejének fontosságát figyelmen kívül hagyták, és pusztán szóegyeztetésekre szorítottak.

III—VII. fejezet: Idioma Ungarorum, & Lapponum idem esse evincitur ex fimili apud utramque gentem vocum enunciatione. De Orthographia Lapponica Leemiana, atque Orthographia Ungarorum. Reductio Orthographiae Lapponicae Leemianae ad Orthographiam Ungarorum. De diverfitate Dialectorum in genere. De diverfis Dialectis Lapponum Finmarchiae, Montanorum, & Maritimorum. — A két nyelv rokonságának bizonyítását Sajnovics fonetikai és ortográfiai egybevetésekkel kezdte. A hangtani fejezetek — a Demonstratio legkevésbé sikerült részei — elméletileg megalapozatlanok és rosszul szerkesztettek, bizonyító erejük csekély.

VIII. fejezet: Idioma Ungarorum, & Lapponum Idem esse oftenditur ex vocabulis utriusque genti communibus. — Az Elenchus című alfejezetben a szerző 150 rokon szót sorol fel. Dolgozatom témája e szójegyzék vizsgálata.

IX—XI. fejezet: Idioma Ungarorum, & Lapponum idem esse probatur ex Declinatione Nominum, Comparisone Adjectivorum, Formatione Diminutivorum, & ufu Numeralium. Idioma Ungarorum, & Lapponum Idem esse probatur ex fimili ufu Pronominum, Affixorum, & Suffixorum, item Praepositionum. Idioma Ungarorum, & Lapponum Idem esse Probatur ex Conjugatione Verborum, & Verbis Auxiliariibus. — Sajnovics legfontosabb, máig helyes megállapításai: a magyar és a lapp nyelvben a birtokos személyragozás és az igeragozás szerkezetileg (pl. a névutók is felvehetnek birtokos személyragokat) és anyagilag (a ragok azonossága) egyezik; a nyelvtani nem mindkét nyelvből hiányzik; a többesjel, a melléknév középfokának a jele és az elbeszélő múlt időjele megfelel egymásnak; a deminutív és a műveltető képzők azonosak; egyeznek a tőszámnevek (2—6, 100), a személyes (*én, te, ő, mi, ti, ők*), a kérdő és vonatkozó (*ki, mi*) névmások; vannak azonos mondat szerkezetek is (pl. a számnévi jelző után a jelzett szó egyes számban áll). Sajnovics, a modern értelemben vett nyelvhasználat megalapítója e nyelvtani egyezések felismerésével és kimutatásával szerzett magyar—lapp rokonság elméletének tudományos hitelt. ZSIRAI MIKLÓS méltán szögezheti le: „Bizonyítani voltaképpen csak az olyan szerkezeti egyezések bizonyítanak, amelyek anyagi egyezésekkel járnak karöltve, amelyek azonos funkciót azonos nyelvtani elemmel végeztenek. Sajnovics ilyeneket keresett, ilyeneket sorolt fel a magyar és a lapp nyelv rokonságának bizonyítékaként, s ebben a kezdeményezésben van valódi úttörő érdeme.” (I. m. 29.)

2. DECSY SÁMUEL, a Demonstratio első magyar méltatója (1742—1816.) megállapítja: „P[ÁTER] SAJNOVICs fok okokkal akarja a' Magyar és Laplandiai nyelveknek atyafilágát megmutatni . . . , nevezetelen — I. E' két nyelvben elő-forduló fok ízóknak egyforma hangzáfából; 2. A' Laplandufok' és Magyarok' iráfa módjának egyenlőségéből; 3. Sok Lapponiai és Magyar ízóknak egymás közt való meg-egyezéséből. Ezekből világos a' Laplandiai és Magyar ízóknak nagy égyenlősége.” (Pannóniai Féniks, avagy hamvából fel-tamadott magyar nyelv. Bécs, 1790. 36, 38, 40, 43)

A Demonstratio határozott nyelve, szuggesztivitása magával ragadta a bécsi Magyar Kurir szerkesztőjét; de Sajnovics művének első hazai bírálata mégsem sikerült. DECSY a nyelvek grammatikai egyezéseinek nem tulajdonított lényeges bizonyító szerepet, helyette a Demonstratio szétfolyó hangtani fejezeteit emelte ki. Elfogadta továbbá Sajnovics valamennyi szófejtését.

Sajnovics 150 magyar és lapp szót egyeztetett egymással. A 150 közül 114 tőszó, a többi származék. A tőszók közül MUNKÁCSI BERNÁT 36 szó (Nyr. XI, 348; elfogadja: HÁM SÁNDOR: Magyar Sion III [1889.], 127), KISBÁN EMIL 38 szó (Tordasi és Kálbzi Sajnovics János. 1733—1785. Bp., 1942. 46), ZSIRAI MIKLÓS pedig 35 szó egyeztetését fogadja el helyesnek (i. m. 38).

A) Az alábbiakban előbb betűrendben közlöm a szójegyzék helyes egyeztetéseit. Először a szavak mai hangalakját adom meg, majd pedig zárójelben a Sajnovics közölte lapp (és szükség esetén a magyar) alakokat. A norvég lapp adatokat K. NIELSEN szótárából (Lappisk ordbok I–IV. Oslo–Leipzig–Paris . . . , 1932–1956.), az MSzFE. alapján idézem. A megadott lapszám a Demonstratio nagyszombati kiadására vonatkozik.

Sajnovics helyes egyeztetései a következők: m. *ad* ~ lpN. *vuow¹det -wd-* 'sell' (Ungarice *adom* ~ Laponnice *addom*; 67, 68¹⁻⁵); m. *áll* 'Kinn' ~ lpN. *ál¹dná -ln-* 'the part of the gum which corresponds to each tooth' (Lapp. *aalon: aalon-dajte*; 61¹); m. *csap* ~ lpN. *čuop¹pát -pp* 'chop, cut, cut up; amputate' (Ung. *tsapom* ~ Lapp. *zhiaskom*; 66₂); m. *csomó* ~ lpN. *čuol¹bmä -lm-* 'ua.' (Ung. *tsomo* ~ Lapp. *zhiuolm*; 76³⁻⁵); m. *éj* ~ lpN. *iggjá -j-* 'ua.' (Lapp. *ije*; 77₂); m. *él* ~ lpN. *ället -æl-* 'live, be living, be alive, pass (one's life); be, feel' (Ung. *élem, élek* ~ Lapp. *ælam*; 58–59¹, 70₁); m. *epe* ~ lpN. *sap¹pe -pp-* 'ua.' (Lapp. *saeppa*; 62³); m. *fagy* 'Frost; frieren' ~ lpN. *buollet -l-* 'burn, be on fire, burn down, up (intr.)' (Lapp. *vuodzhie*; 74²⁻³); m. *fél* 'halb' ~ lpN. *bælle -æł-* 'side; half (of a thing divided lengthways); stb.' (77¹); m. *fészek* ~ lpN. *bæsse -æs-* 'ua.; primitive dwelling' (Ung. *félzek* ~ Lapp. *bæse*; 63⁴); m. *jég* ~ lpN. *jięęná -ę-* 'ua.; glacier' (Lapp. *jęęn*; 74¹); m. *kéz* ~ lpN. *gięttá -đ-* 'ua.' (Lapp. *gięt*; 61⁴); m. *lágý* ~ lpN. *loaž¹že -žž-* 'abated wind (not an absolute calm)' (Lapp. *loigie*; 69¹); m. *megy* ~ lpN. *männát -n-* 'go, journey, travel' (Ung. *megyök* ~ Lapp. *męęgam*; 70–71¹); m. *mell* ~ lpN. *mieł¹gá -lg-* 'breast, chest (of animal; of the human chest only in certain expressions)' (Ung. *mely* ~ Lapp. *mieęlg*; 61₁); m. *mony* ~ lpN. *männne -n-* '(bird's) egg' (Lapp. *manne*; 63⁵); m. *nyal* ~ lpN. *njoallot -l-* 'ua.' (Ung. *nyalom* ~ Lapp. *nicaalom*; 59₁₋₃); m. *nyel* ~ lpN. *njięllát -l-* 'ua.; stb.' (Ung. *nyelem* ~ Lapp. *nięlam*; 59²⁻³); m. *nyíl* ~ lpN. *njuollá -l-* 'ua.; stb.' (Ung. *nyil* ~ Lapp. *niüol*; 63²); m. *sír* 'weinen' ~ ? lpN. *čierrot -r-* 'ua.' (Ung. *sírom* ~ Lapp. *zhięrom*; 67³⁻⁵); m. *száj* ~ lpN. *čoddá -d¹dág-* 'throat; stb.' (Lapp. *solve*; 59–60¹); m. *szarv* ~ lpN. *čoar¹ve -rv-* 'antler or horn (of animal); stb.' (Lapp. *zhioarve*; 62₁₋₂); m. *szem* ~ lpN. *čal¹bme -lm-* 'ua.; stb.' (Lapp. *zhialbme*; 61³); m. *szén* ~ lpN. *čidná -n-* 'charcoal' (Lapp. *zhiidn*; 74⁵); m. *szép* ~ ? lpN. *čęęp¹pe -pp-* 'clever, efficient' (Lapp. *zhięppe*; 68₂); m. *tél* ~ lpN. *dai¹ve -lv-* 'ua.' (Lapp. *dalve*; 77₃); m. *toll* ~ lpN. *dęł¹ge -lg-* '(bird's) feather' (Lapp. *dolęęe*; 63³); m. *tud* ~ lpN. *dęw¹dát -wd-* 'ua.; stb.' (Ung. *tudom, tudok* ~ Lapp. *duowwdam*; 65₂₋₅); m. *vad* ~ lpN. *vuow¹de -wd-* 'forest, wood (of big trees)' (Lapp. *vuodnom*; 62₄); m. *vaj* ~ lpN. *vuogęgá -j-* '(fluid or semi-fluid) fat; butter, margarine' (Lapp. *vuoięi*; 64²); m. *váll* ~ lpN. *oal¹ge -lg-* 'ua.' (Ung. *vála-közt* ~ Lapp. *vaala-keřt*; 76₁); m. *vér* ~ lpN. *várrá -r-* 'ua.; stb.' (Lapp. *vuor*; 62¹⁻²); m. *világ* ~ ? lpN. *vił¹gis, vięł¹gád* 'white; light, pale' (Lapp. *vięlgad*; 69⁴).

Sajnovics helyes szóegyeztetéseinek a száma tehát 33.

Tudománytörténeti érdekességként megemlíjtük, hogy MUNKÁCSI BERNÁT szerint a Demonstratio alábbi 36 egyeztetése „áll meg a tudomány mai [= 1882. évi] színvonalán is” (MUNKÁCSI: i. h. 348): *ad, áll* 'Kinn', *anya, ár* 'érték', *árva, csillag, éj, él, elme, epe, fél* 'halb', *fészek, jég, kéz, közt, lyuk, mell, mony, nyal, nyel, nyíl, nyug-, sugár, szarv, szem, szén, szép, tél, toll, tud, ük, üres, vad, vaj, vér és viláy*. Az *anya, ár* 'érték', *csillag, elme, közt, lyuk, nyug-, sugár, ük, üres* lapp rokonságát természetesen el kell vetnünk. A magyar *árva* nem szerepel Sajnovics szójegyzékében (a Demonstratio 79. lapján a szerző helyesen egyezteteti a lpN. *oarbes -r¹bas-* 'ua.' szóval). Feltűnő viszont, hogy MUNKÁCSI nem tesz említést a magyar *csap, csomó, fagy, lágý, megy, ? sír, száj* és *váll* szavakról, amelyeknek pedig – a *sír* kivételével – biztos lapp etimológiai megfelelői vannak.

B) A továbbiakban Sajnovics téves egyeztetéseit adom meg. Zárójelben a szavak etimológiája áll. Feltűnő, hogy e jegyzék is 35%-ában finnugor elemeket tartalmaz. A téves egyeztetések a következők: *ágy* 78¹ (fgr.); *ár* 'Preis' 68₃ (fgr.); vö. lpN. *ar¹vo* 'value; significance, importance < finn *arvo* 'ua.; stb.'): *ár* 'Flut': *árvíz* 73₂ (ugor); *bajusz* 61² (?);

ballag 71² (hangfestő); *bár* 'obwohl' 77² (< m. *bátor*); *béres* 64₂ (< m. *bér*); *bizik* 65₁–66¹ (? fgr.); *bizony* 66² (< m. *bizik*); *bő* [büv] 70² (< török); *bújik* 78² (fgr.); *bús* [búfos] 67₁ (< m. *bú*); *cafrang* 69₂ (? hangutánzó); *csal* 60₁₋₃ (?); *csigáz* 67² (< m. *csiga*); *csillag* 69₃ (fgr., hangfestő); *csorda* 63¹ (< szláv); *dob* 'werfen' 75³ (ugor); *dug* 74₁ (fgr.); *együgyű* [együgyő] 69² (< m. *egy* 'l' + *ügy-ű*); *elme* 65² (?); *ered* 77³ (fgr.); *fázik* 74⁴ (ugor, ? uráli); *folyó* 73³ (< m. *folyik*); *forog* 75₂ (fgr.); *főz* 63₁₋₄ (< m. *fő* 'kochen'); *fut* [fuf's] 77⁴ (uráli); *görbe* 70¹ (< szláv); *gúnya* 71₄ (< szláv); *gyanakszik* 66³⁻⁴ (< m. *gyanú*); *gyermek* 64–65¹ (?); *hág* 71³⁻⁴ (ugor, ? fgr.); *idő* [üdő] 77⁶ (< ? török); *jön* [jöttel] 75₃ (ugor, ? fgr.); *karnyíl* 'brachii apertura' 61₄ (téves adat; SAJNOVICS szóalkotása); *káromkodik* 60³ (< m. *kár*); *kép* 74₅ (< török); *kert* 72₂ (< m. *ker-*, vö. m. *kerít*, *kerül* ~ lpN. *gierre-r* 'twist'); *kő* 75⁴ (fgr.); *közt* [költz] 76₂ (< m. *köz*); *lakat* 75¹⁻² (< ófrancia); *lassan*, *lassúdan* [lassodom] 75₄₋₅ (< m. *lassú*); *lyuk* 74₂ (fgr., ? uráli); *málé* 64¹ (< román); *méreg* 62⁴ (? iráni; ? fgr.); *méret* [méretem], *mérő* 68₄₋₅ (< m. *mér*); *méz* 68₁ (fgr.; vö. lpN. *miétté-d*- 'ua.' < fi. *mesi* ~ *mete-* 'ua. '); *mező* 72¹ (< m. *mez-*); *nyak* 61₂₋₃ (? uráli); *nyár* 77₄ (~ ? m. *nyárfa*, *nyírok* vagy < török); *nyugszik* 77₁ (fgr.); *pök* 70₂₋₃ (hangutánzó, a m. *köp* alakváltozata); *ráncos* 69₁ (< m. *ránc*, *ráncol*); *rángat* 66₁ (< m. *rán-*: *rándít*, *rándul*, *ránt*); *rét* 'mező' 72² (~ m. *rét* 'réteg'); *rév* 73₁ (< ófrancia vagy olasz); *rokka* 76² (< középfelnémet vagy olasz); *rút* 'csúnya' 70₄ (fgr.); *rút* 'nyers, fel nem dolgozott' 70⁴⁻⁵ (?); *sugár* 69₄ (< m. *súg* 'suhog'); *szakik* 64₁ (téves adat?); *szarvas* 62₃ (< m. *szarvas-állat*); *szeglet* 74₃ (< m. *szeg* 'szeglet'); *szekér* 65³ (? ugor; jövevénytiszó); *széna* 72₁ (< szláv); *szól* 60² (< m. *szó*); *táplál* 64³ (< m. *táp-*); *tok* 74₄ (< török); *utca* 73¹ (< szláv); *üres* 70³ (ugor); *vádol* 66₃ (< szláv); *vár* (ige) 71₁ (ugor); *vár* (fn.) 71₂ (< iráni); *ver* [veretem] 67¹ (? fgr.); *vétek* 66₄ (< m. *vét*); *villám* 69³ (< m. *világ*); *víz* 73² (fgr.); *von* 75₁, 76¹ (ugor); *völgy* 71₃ (?); *zák* 76₃ (< német).

3. A Demonstratio 150 (114) szófejtéséből 33, azaz az etimológiák 22%-a (29%-a) helyes. Ez a számarány első látszatra igen gyengének tetszik.

KISBÁN EML, a Sajnovics-monográfia írója a téves etimológiák magas százalékát a következőkkel magyarázza: A Demonstratio írójának „hangtani ismeretei nem voltak. Nem ismerte még az összehasonlító hangtan alaptételét: a mássalhangzók szabályszerű váltakozását. Nem volt tudatában annak, hogy a szabályos eltérések gyakran nagyobb bizonyító erővel rendelkeznek az összehasonlító nyelvtudományban, mint a hasonlóságok. Ő pedig éppen a hasonlóságok halmozása végett írta át gyakran még erőszakosan is LEEM szótárát. Következtetés útján olyan lapp-szókat is idézett, amelyek a magyar szóhoz való hasonlóságuk miatt alkalmasak ugyan az általa felállított tétel bizonyítására, de a valóságban sohasem éltek a lapp nyelvben. — Azonkívül munkáját főleg források alapján írta: a lapp részre vonatkozólag LEEM, a magyar részre vonatkozólag SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótárából vette az adatokat. Hasonlításai a meg-tévesztés vádjának elkerülése végett a maga gyűjtötte szavakat nem vette fel. Elhanyagolta a helyi lapp nyelv kutatási lehetőségeit s kiaknázatlanul hagyta egyéni magyar nyelvtudását.” (KISBÁN i. m. 46)

Mindezek tények. De ha figyelembe vesszük, hogy BUDENZ JÓZSEF korszakalkotó „Magyar—ugor összehasonlító szótár”-ában (1873–1881.) 127 szófejtésből 28 helyes (vö. Csúcs: NyK. LXX, 395), tehát az etimológiáknak ugyancsak 22%-a, akkor a több mint egy évszázaddal korábban megjelent Demonstratio szerzője mint szófejtő is elismerésre méltót alkotott. Ha pedig a Sajnovics művében szereplő személyes, kérdő- és vonatkozó névmásokat, valamint a számneveket sem hanyagoljuk el, akkor a helyes etimológiák száma 47-re növekszik, ez pedig a 169 (133) etimológiának már 28%-a (35%-a).

Sajnovics Demonstratiójában tehát közel 50 magyar és lapp szót egyeztetett helyesen: a FUV. 160, az MSZFE. kb. 225 magyar—lapp egyeztetésének 29, illetőleg

21%-át. A FUV. tizenhárom évvel az MSzFE. I. kötete előtt jelent meg, de ez alatt az idő alatt a finnugor etimológiai kutatások fejlődésével a két rokon nyelv szóegyeztetések száma 29%-kal növekedett. Megjegyzendő, hogy a FUV.-ban összesen mintegy 360 (ennek 37,5%-a uráli, 62,5%-a finnugor kori; az MSzFE. I. kötete szóanyagának százalékos megoszlását l. Csúcs: i. h. 394), a MSzFE. három kötetében — az ugor eredetű szavakat nem számítva — mintegy 450—500 magyar etimológia található (az ugor szavakkal együtt a magyar címszavak száma 600—650).

MUNKÁCSI a Nyr. VI. kötetében és HALÁSZ IGNÁC a Budapesti Szemle XXII. kötetének (1880.) 43. számában megállapítja: Sajnovics a szóhasonlítás terén „több helyen önkényesen járt el, sőt bizonyos fokig hamisított is. Mindazonáltal tekintetbe véve a nyelvészet akkori álláspontját és a segédeszközök tökéletlen, hiányos voltát, Sajnovics a szóhasonlításban is kielégítő eredményt ért el” (idézi HÁM: Magyar Sion III [1889.], 205—6). Olyan eredményt, amely a két nyelv szerkezetének vizsgálatával együtt elégséges volt ahhoz, hogy a két legtávolabbi finnugor nyelv rokonságát elsőként bebizonyítsa.

ZATCZ GÁBOR

Toldi Miklós megjelölései Arany „Toldi”-jában

I. Néhány évvel ezelőtt már írtam Arany „Toldi”-jának nyelvi gazdagságáról (MNy. LX, 68—80). Most a főszereplő Toldi Miklós nyelvi megjelöléseit veszem számba és vizsgálom meg.

Gyűjtőmunkámat egyelőre a Toldi-trilógiának csak első részére, a „Toldi”-ra terjesztettem ki, annak a Toldi Miklósnak történetére, kinek „még legénytoll sem pehelyzik állán”. Figyelemre méltó, hogy már ez az ifjú Toldi is több mint száz különböző megjelöléssel szerepel Arany művében: *a fiú, bajtárs, Miklós gazda, utasunk, öcsém, te fickó, a hatalmas gyerek, ismeretlen bajnok, a Toldi Lőrinc fia, lelkeimtől lelkezett gyönyörű magzatom* stb. Ennek az első „Toldi”-nak a cselekménye — az előhang és az utóhang két-két versszaka között — időben mindössze kilenc napra terjed, így a száznál több megjelölés nagyjából azonos időpontban mutatja be Arany János kedves epikai hőst.

A megjelölések ragtalan, tárgyragos és határozóragos változatait (pl. *Miklós, Miklóst, Miklóshoz*) azonos megjelölésnek veszem, a jelzővel vagy értelmezővel bővült kifejezéseket (pl. *kedves öccsét*, ill. *öccsét Miklóst*) azonban a bővítmény nélküliekkel (pl. *öccsét*) szemben más, külön esetnek számítom. A névelő nélküli és a névelős megjelöléseket (pl. *öccse*, ill. *az öccse*) különböző megjelöléseknek tekintem, hiszen olyanféle különbség van köztük, mint a jelző nélküli és a jelzős megjelölések közt. A különböző (1—2—3.) személyű birtokos személyragos főneveknek és határozószóknak (pl. *öcsém, öcséd, öccse; rólam, rólad, róla*) is mindegyikét más-más megjelölésnek fogom fel, mert a különböző személyragok más-más (ti. az *én, te, ő*) személyes névmásnak felelnek meg. A *neki ~ néki-, téged ~ tégedet*-féle kettős alakokat szintén külön-külön megjelöléseként veszem számításba, mivel e kettős alakok használatában a nyelvi változatosságra való törekvés nyilvánul meg. Ugyanígy különbözőséget látok a *te* és a *téged* névmásalakban: mindkettő más megjelölésként értékelhető, ezek közt ugyanis lényegesebb alaki különbség mutatkozik, mint pl. a *Miklós ~ Miklóst*-féle szóalakokban.

Általában csak az olyan szót vagy szókapcsolatot tekintem Miklós megjelölésnek, amelynek helyébe oda lehetne tenni a főszereplő „hivatalos” nevét, vagyis amelynek Miklós valamilyen megjelölése a célja. Íme három sor Arany Toldijából: „De a mészárosok nem engedék *neki* [= Miklósnak], Hogy a vágószínbén *magát* pihenje ki, Egy jó darab májat kilöktek *elébe* . . .” (IX. 12.). Itt a *neki* a. m. 'Miklósnak', tehát Miklós megjelölése. A *magát* már nem helyettesíthető azzal, hogy 'Miklóst'.

Persze, azért a *magá* névmás is lehet önálló megjelölés, például a következő mondatban: „*Magá* [= Miklós] pedig ment a benyíló szobába” (VI. 7.). Az *elébe* szintén nem számítható Miklós megjelölésének, mert csak két szóval helyettesíthetnénk: 'Miklós elé' (vö. *neki* = 'Miklósnak': egy szó), s az *elébe* határozószóban nem is a személyjelölés ('Miklós') az elsődleges, hanem a körülményjelölés ('elé'). Ilyen meggondolás alapján a névutókból eredő személyragos határozószók (*előtte*, *utána* stb.) mindegyikét mellőzöm, a személyes névmások határozóragos alakjait helyettesítő határozószókat (*neked*, *rád* stb.) azonban megjelölésnek veszem, mert az utóbbiakban nem a körülményjelölést, hanem a személyjelölést érzem uralkodóbbnak.

Toldi Miklós nyelvi megjelölései elsősorban főnevek (vagy főnévi értelemben használt melléknévek): ezeket elsődleges megjelöléseknek nevezhetnők. Négy csoportot alkotnak: a) személyragtalan főnevek jelzővel, illetőleg értelmező nélkül, pl. *a gyermek*; b) személyragtalan főnevek jelzővel, illetőleg értelmezővel, pl. *a daliás gyermek*; c) személyragos főnevek jelzővel, illetőleg értelmező nélkül, pl. *fiam*; d) személyragos főnevek jelzővel, illetőleg értelmezővel, pl. *édes fiam*. A főnévi megjelölések után a névmásiakat (másodlagos megjelölések) és a határozószókat (harmadlagos megjelölések) tárgyalom: e) névmások, pl. *én*, *te*; f) személyes jellegű határozószók, pl. *belőle*, *rá*. A *Toldi Miklós* megjelölést, mivel ez csak történeti szempontból tekinthető jelzős szerkezetnek, az a) csoportba sorolom.

Először azt mutatom be, hogy az Aranyak történelmi alapot szolgáltató Ilosvai Selymes Péter milyen megjelölésekkel említi XVI. századi történelmi énekében Toldi Miklós személyét. Ez után veszem sorra Miklós megjelöléseit Arany Toldijában. Az Ilosvai-idézeteket a „Magyar versek könyvé”-nek, az Arany-idézeteket a kritikai kiadásnak (ÖM. II.) szövege, illetőleg helyesírása szerint közlöm. Ilosvainál is, Aranyánál is megszámozom a különböző megjelöléseket, és a sorszám után zárójelben feltüntetem, hogy az a megjelölés összesen hányszor fordul elő. A többször előforduló megjelöléseket általában csak egy — lehetőleg a legérdekesebb — példával idézem, de a megszólításként szereplő megjelölésekre külön is felhívom a figyelmet.

2. Toldi Miklós — Ilosvai történelmében.

Ilosvai Selymes Péternek 1574-ben írt s ugyanebben az évben nyomtatásban is megjelent történelmi éneke („Az híres-neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való történelm”) 101 négysoros versszakot foglal magában. Arany a Toldiban, a Toldi-trilógia első részében a mondai szájhagyományon kívül elsősorban ennek a munkának első 40 versszakát vette történelmi alapul. Ez a rész Ilosvainál 160 sorból áll, tehát tíz és félszer kisebb terjedelmű, mint Aranyak 1674 soros műve. (Itt Ilosvai történelmének csak ezzel a 160. sorig terjedő részével foglalkozom.)

RIEDL FRIGYES írja kiváló Arany-monográfiájában: „Ilosvai Péternek Toldiról a XVI. század második felében írt műve száraz, krónikás cammogású verses életrajz; jellemzése alig érthető, de nyelve helyenként bizonyos erőt és tömörséget mutat” (Arany János. Gondolat Kiadó, 1957. 168). Ilosvai munkájának nyelve a főszereplő Toldi Miklós megjelölései szempontjából is elég gazdagnak, változatosnak mondható. Miklós 16 különböző megjelöléssel szerepel nála:

1. (8-szor) Pusztá vezetéknév, például: „Erős, vastag gyermek *Tholdi* kicsin korában” (5. vsz.). — 2. (9) Pusztá keresztnév: „...rétén, nádon *Miklós* búdosik vala” (12. vsz.). — 3. (9) Vezetéknév és keresztnév: „Írtak akkor ezerháromszáz és húszban, *Tholdi Miklós* hogy születék Nagyfaluban...” (5. vsz.) — 4. (3) Ugyanaz jelzővel: „Mostan emlékezem az elmúlt időkről, Az elmúlt időkben jó *Tholdi Miklósról*...” (1. vsz.) — 5. (1) Névelővel és más jelzővel: „Az híres-neves *Tholdi Miklósnak* jeles cseleke-

deteiről és bajnokságáról való história” (cím). — 6. (1) Főnév 3. személyű raggal: „*Fiat* Tholdi Lőrinc felnevelte vala . . .” (6. vsz.) — 7. (1) Ugyanaz a főnév más jelentésben, 1. személyű raggal, megszólításként: „Oly igen szabódván eseh vitéz, így szóla: »*Fiam*, kérlek, de ne siess halálomra . . .” (38. vsz.) — 8. (2) Más főnév személyraggal: „*Öccsét* [Tholdi György] igen feddéd, erősen dorgálá . . .” (27. vsz.) — 9. (1) Ugyanaz értelmezővel: „Kegyelem megvolna [Tholdi György] *öccsének, Miklósnak* . . .” (26. vsz.) — 10. (1) Az előbbi értelmezős szerkezet fordítottja: „Magában Tholdi György úgy búskodik vala, *Miklóstra öccsére* nagy haragja vala . . .” (12. vsz.) — 11. (10) A 3. személyű *ő* névmás, Ilosvainál ez Miklós leggyakoribb megjelölése: „Csakhamar béjutá *ő* Pestnek városába” (17. vsz.). — 12–15. (1, 1, 1, 1, 1) Személyragos határozószók: „Keveset olvasok *róla* krónikában . . .” (3. vsz.); „Isten ajándékát *benne* megtekéntsük . . .” (4. vsz.); „Sok szóval az utat *tőle* kérdik vala . . .” (16. vsz.); „. . . megkegyelmeze *nékie* az *ő* bátyja” (13. vsz.). — 16. (2) Az előbbi határozószó -e személyrag nélkül: „Király azért ötet fejéhez választá, És tizenkét lóra *néki* hópénzt adata” (40. vsz.).

3. Miklós megjelölései.

A) Személyragtalan főnév jelző nélkül:

1. (A főszereplő pusztá vezetőkéneve: a címben és még 41-szer.) Ilosvai Toldi-históriájának hosszú, tíz szóból álló címe helyett Arany elbeszélő költeményének címe csak egyetlenegy szó (*Toldi*), de ez az egy szó élő szoborként állítja az olvasók elé a mű hőségének rendkívüli alakját. *Toldi* — Aranynál ez Miklós második leggyakoribb megjelölése. Egy példa a sok közül: „*Toldi* a jó késsel a cipót fölszelte . . .” (IV. 11.) Megszólításként is előfordul ez a megjelölés: „. . . Állj meg, állj meg, *Toldi!* gyilkos a szándékos, Jaj ne vess bosszúdnak véres martalékot” (V. 15.).

2. (67) Arany legszívesebben és leggyakrabban a pusztá keresztnévvel jelöli meg művének főszereplőjét: „Így vesződéék *Miklós*, nyers, haragos búban . . .” (II. 1.) Ez a közvetlen hangú, sokszor visszatérő megjelölés együtt érző, meleg családi körbe kapcsolja egymással Miklóst, a költőt és az olvasókat. Kétszer meg is szólítja hőseit a *Miklós* szóval. Az egyik példa: „Fuss, ha futhatsz, *Miklós!* pallos alatt fejed!” (III. 7.)

3. (6) A vezetőknév és a keresztnév együtt aránylag kevésszer jelöli a főszereplőt: mindössze hatszor. (Ilosvainak tíz és félszer rövidebb szövegében kilencszer találkozzunk evvel a megjelöléssel.) Arany ezt a *Toldi Miklós* jelölést egy kissé hivatalosnak vagy nagyon történelminek érezhette a közvetlen és egyszerű *Toldi* vagy a még közvetlenebb *Miklós* mellett: „Ilyenforma *Toldi Miklós* gondolatja, Mely sovárgó lelkét mélyen szántogatja . . .” (I. 7.)

4. (11) *A fiú*: ez (így, személyragtalanul) Ilosvainál egyáltalán nem fordul elő, Aranynál viszont elég nagy számmal szerepel. Ő szívesen használja ezt a sok együttérzést is kifejező, közvetlen hangú megjelölést: „Akkor bútt fel a nap az ég karimáján, Meg is akadt szeme *a fiú* ruhájában” (XI. 5.).

5. (1) Egészen más hangulatú az a megjelölés, mellyel Laczfi szólítja meg hőseit a történet elején: „Hé, *paraszt!* melyik út megyen itt Budára?” (I. 9.) A nemesi származású Miklóst ez a szó döbönti rá igazán a rideg valóságra, hogy ő szinte menthetlenül lesüllyedt a paraszti sorba: Laczfi és vitézei parasztnak nézik. Arany János érzékeny lelke talán egy fájó gyermekkori emléket őrzött meg ebben a szóban. Az ő családjukat is nemességre emelte I. Rákóczi György erdélyi fejedelem: a költő ősei, Arany János és Ferenc 1634. május 10-én kaptak nemességet hadi szolgálataikért (vö. GYÖNGYÖSV LÁSZLÓ, Arany János élete és munkái. 1901. 4–5), de később paraszti sorba szorultak le. A szép jövőről ábrándozó gyermek Arany János talán tanúja volt egyszer, hogy édesapját, aki még őrizte a hazá szolgálatában vitézi tettekért kapott nemesi levelet,

valami nagy úr „hetykén, csak amúgy félvállra” ugyanezzel a megszólítással illette: „Hé, paraszt!” Nem lehetetlen, hogy a költőt még gyermekkorában egy ilyen élmény döbbsentette meg és rázta fel: az ő költői álmainak világa is talán csak álomvilág, melyből nehezen vagy sohasem lesz valóság „egy népi sarjadék” számára. Igen, a költő „Válasz Petőfinek” című versének sorai jutnak eszünkbe:

„S mi vagyok én, kérded. Egy népi sarjadék,
Ki törzsömnek élek, érette, általa;
Sorsa az én sorsom s ha dalra olvadék,
Otthon leli magát ajakimon dala.”

Eredetileg nagyfalusi volt az Arany nemzetség, az ott birtokos Toldiak jobbágya (GYÖNGYÖSY i. m. 4). Földművelő jobbágyoknak, kismemeseknek „népi sarjadéka” Arany János, a Toldi költője. Toldi Miklós alakjában egy kicsit önmagát rajzolja, legalábbis Toldi „nagy lelke” Arany nagy lelkének mása. Szülőhelye, Szalonta és a reformkori magyar világ is ott van ennek az elbeszélő költeménynek minden lapján. Toldi Lőrinené alakjában sok vonás a költő saját édesanyjáé, Bence pedig és „egész Nagyfalu” Nagy-szalonta népének, a magyar vidéknek jelképe. Úgy gondolom, Miklósnak ez a *paraszt* megjelölése nem egészen véletlenül került Arany János tollára: mögötte sok minden rejtőzik. A parasztságnak a reformkorban mindinkább előtérbe kerülő problémája is tükröződik ebben a megjelölésben. Amikor Arany ezt a történetet írja (1846. október 23-án fejezte be!), már csak két év választja el népünket 1848-tól.

Ilosvainál még nincs meg ez a paraszt-párhuzam. Azt Ilosvai is említi — két helyütt —, hogy Miklós otthon paraszti munkát végez: „Otthon Tholdi Miklós lakik az anyjával, Lát minden dologhoz az béres szolgálkkal . . .” (9. vsz.); [Laczi András] „Egy rakodó szénaszekeret lölt vala, Tholdi Miklós kezében nyomtató rúd vala” (15. vsz.). Arról azonban nincs szó Ilosvainál, hogy a nádor Miklóst parasztnak nézi, parasztnak szólítja. A fiú megdöbbenéséről, jussát követeléséről, fölemelkedési vágyáról is csak Aranynál olvasunk. György rosszindulatú, hazug megjegyzése, hogy öccse „parasztnak is rossz, lebzsel készakarva” (II. 11.) — ez is csak Aranynál szerepel.

Arany Toldijában aztán még egyszer előbukkan a reformkori parasztság problémája. Amikor György a királynál így beszél Miklósról: „. . . korhely, buta lón: jóra semmi kedve, Hon maradt betyárnak, pórnak nevedkedve” (VIII. 4.). Ezekben a szavakban nagyon jellemzően mutatja meg a költő, hogy a reformkori magyar nemesség reakciós részének — mely a haladó szellemű Toldi Miklósokat „vesztené, ha tudná, egy vizes kanálba” (II. 12.) — milyen képe, milyen véleménye volt a parasztságról: „betyár” és „pór” között nemigen látott különbséget.

Arany művében Miklós és György nem egyszerűen két személy: az ő gondolatvilágukban, törekvéseikben, vitájukban két típus áll egymással szemben, s e két típus a reformkori magyarság két nagy csoportjának jegyeit is magán viseli. Míg az egyik dolgozik, fárad, a másik „gögösen henyél” (I. 7.); testvére felé az egyiknek „karja ölelésre nyílik akaratlan”, a másik „eltaszítja testvérét magától, gögösen fordul el jó atyjafiától” (II. 9.). Miklós és György mellett ott áll és *reménykedik* édesanyjuk, aki mintha csak a magyar haza jelképe volna. „György — olvassuk Aranytól — az édesanyját hidegen köszönté, Bár ez a lelkét is majd élébe önté!” (II. 7.) Néhány sorral lejjebb így folytatja a költő: „A szegény anyának könny tolul szemébe, Kőszívű fiának sírva lép elébe, Reszkető ajakkal, keze fejét gyúrván, Ott reménykedik . . .” (II. 9.) Tudjuk, hogy végül melyik testvérnek válnak valóra a tervei: a jó, a tehetséges, a nagyra hivatott Miklósnak — Arany János őt állítja példaképül a reformokért küzdő magyar társadalom elé. Az édesanya is Miklósnak mondja: „Lelkemtól lelkezett gyönyörű magzatom”

(XII. 17.). Az is nagyon jellemző, amit a költő Miklóssal mondat édesanyjának a történet legvégén: „Mármost Toldi Györggyel lakhelyet cserélünk, Ó Nagyaluba megy, mi pedig itt [Budán] élünk: Valaha tán ő is hozzám édesedik; ha nem, irigykedjék, míg el nem temetik” (XII. 18.).

6. (1) Amikor Miklós a vendégoldallal megmutatta az utat Buda felé, Laczfi a hősiünek annyira fájó *paraszt* szó után elismerően mondja vitézeinek: „Ember ez magáért . . . akárki” (I. 11.). Az ott elvonuló vitézek némelyike már *bajtárs*-nak szólítja: „*Bajtárs!* mért nem jössz csatára? Ily legénynek, mint te, ott van ám nagy ára” (I. 14.).

7. (1) Megint más hangulatú az a szó, mellyel Toldi Lőrincé illeti kisebbik fiát, mikor Györgynek a kérdésére válaszol: „Szénát hord *szegényke* künn a béresekkal . . .” (II. 7.) Ebben a kicsinyítő képzős szóban nemcsak az anyai szeretet fejeződik ki, hanem a félárva és testvérbátyja által elnyomott kisebbik fiú szomorú sorsa is. Szereti Miklós a munkát, s nem szégyelli, hogy „béresekkal gyűjt, kaszál egy sorban” (I. 7.), de úgy érzi, többre született, mint hogy „petrencét hordjon akárki fiának” (IV. 16.). Miklósnak *szegényke* megjelölése édesanyjára is nagyon jellemző, aki sajnálja és félti kisebbik fiát.

8. (1) Györgyre is jellemző, milyen szóval ad választ jussát követelő testvéröccsének: „»Itt a juss, *kölök*; ne mondd, hogy ki nem adtam!« György kiált és arcul csapja, szintúgy csattan” (II. 14.). Miklós még felindulásában is sokkal szebben szólította a bátyját: „Egy betű való sincs, *Toldi György*, a vádban” (II. 12.); „Add ki, *bátya*, tüstént, ami engem illet” (II. 13.).

9. (1) Metaforikus kifejezés, határozatlan névelővel: „Hé fiúk! amott ül *egy tuzok* magában . . .” (III. 3.) Ez a megjelölés is Miklóstra vonatkozik: György mondta e gúnyos szavakat, „midőn meglátta a telek lábujában Űlni öccsét Miklóst nagy-busan magában”. A *tuzok* 'mezőkön, szántókon élő, pulyka nagyságú, zömök testű, nehéz röptű, sárgásbarna színű madár' (ÉrtSz.).

10. (1) Arany néha körülírással jelöli meg a szereplőket. Erre látunk példát, mikor a főszereplő így beszél Bencéhez a nádásban: „De hiszem az Istent, *az árvát* sem hagyja, Mert azért az árvák gondviselő atyja; Tán veszett nevemet is lemossa vérem, Mit fejemre költe drága jó testvérem” (IV. 15.). Az első sor értelme — úgy vélem — ez: 'De hiszem az Istent, e n g e m sem hagy el . . .' Tehát *az árvát* jelentése itt elsősorban nem 'az árvákat', hanem 'az árva Miklóst'. Erre vallanak a harmadik és a negyedik sor Miklóstra utaló személyragos szóalakjai: *nevemet, vérem, fejemre, testvérem*. Érdekes, hogy Ilosvai nem beszél Miklós árvaságáról, sőt azt olvassuk nála: „Fiat Tholdi Lőrinc felnevelte vala” (6. vsz.). Arany viszont ezt mondatja Györggyel a királynak: „Miklós a tizedik esztendőben járván, Kimúlt szegény apánk s ő elmaradt árván” (VIII. 4.). Ezt a félig árva fiút közelebb érezzük a szívünkhöz. Ilosvai csak „az jó Károly királynak” világból való „kimúlását” említi, Toldi Lőrinc haláláról nem ír: így kissé homályban marad az a következő versszakbeli sora, hogy „otthon Tholdi Miklós lakik az anyjával” (9. vsz.).

11. (1) A következő megjelölésben az tükröződik, hogy Toldi Lőrincé a cselekmény idején is úgy tekint Miklóstra, mint amikor ez még gyermek volt: „Hát mikor melléről elszakadt a *gyermek!* Kínját elbeszélni nyelve nincs embernek . . .” (VI. 18.) Toldiné egész lelkével szerette, féltette ezt a fiát, és most úgy érzi, Miklós elmentével a saját lelke is kiszakadt, tövestül: „Lelke volt talán a lánca közöttük, aki Nem kikapcsolódott: tövestül szakadt ki” (uo.). Ilosvainál ez a megjelölés is hiányzik, Aranynál azonban nagy szerepet kap az anyai és gyermeki szeretet rajza, s igen gyakoriak az evvel kapcsolatos megjelölések.

12. (1) A dühös bika megfékezésével sokakat megmentő Miklóst jellemzi egy újabb megjelölés (folyamatos melléknévi igenév főnévi értelemben): „Ez hát a jutalma száz meg száz életnek, Hogy a *megmentőnek* alamizsnát vetnek —” (IX. 12.). Tulajdonképpen ez is körülírás (vö. 10.).

13. (1) A pesti utcán gondolataiba mélyedt Miklós elképzeli, hogyan szólítanák őt, ha „paizs, páncél, fegyver” nélkül jelentkeznék bajvívásra (melléknév főnévi értelemben): „Félre innen, *rongyos!*” (IX. 16.)

14. (1) A boldogságát kereső „boldogtalan” fiút ábrázolja a következő megjelölés (ez is főnévi értelemben használt melléknév, de névelővel): „A játszi reménység amidőn imette *A boldogtalannál* hitelét vesztette, Álmot küld szemére, kecségetető álmot . . .” (X. 1.) Az *imette* szó jelentése Arany János lapalji jegyzete szerint: 'ébred, nem álomban'.

15. (1) Hogy ez az álom hamarosan valóra is válik, tükrözi az a megjelölés, melylyel a király szólítja meg Miklósunkat a győzelem után: „*Bajnok!* nyisd fel sisakodat, Mondd neved s mutassad vitézi arcodat” (XII. 4.).

B) Személyragtalan főnév jelzővel:

16. (1) Toldit a történet elején mint „egy legényt” látjuk a „nagy határ mezőben”. Forró nyári nap van, s aki csak teheti, „boglyák hűvösébe” húzódik a nagyfalusi határban: „*Egy, csak egy legény* van talpon a vidéken, Meddig a szem ellát pusztá földön, égen . . .” (I. 3.) A *legény* főnév nagyjából már a főszereplő életkoráról is tudósít, a megismételt, hangsúlyos *egy* jelző pedig arra utal, hogy ez a valaki nem akármilyen ember: van ebben a legényben valami rendkívüli.

17. (1) Laczfi a *paraszt* megszólítás után — vö. 5. — (mutató névmási jelzővel) *suhanc*-nak nevezi Miklóst, így beszélve vitézeihez: „Nos fiúk, birokra, hadd lássuk, ki áll ki? Vagy ki tartja úgy fel azt a hitvány rúdat, Amellyel mutatja *e suhanc* az útát?” (I. 11.) Úgy érezzük, ebben a megjelölésben Laczfi elismerése is benne van a nagyerejű legény iránt, persze a katonák szokásos férfinyelvén kifejezve. (A fiú kezében látott „szörnyű vendégoldalt” is csak a vitézeit tréfásan unszoló vezér mondhatja „hitvány rúdnak”.)

18. (1) Jelzős szerkezet, melynek külön-külön már mindkét tagja előfordult Miklós megjelöléseként (vö. 4., 6.): „Szégyen és gyalázat: zúg, morog mindenki, *Egy paraszt fiúval* még sem áll ki senki!” (I. 11.) Hősünk, noha „béresekkkel gyűjt, kaszál egy sorban”, maga — tudjuk — nem paraszt, de Laczfi és vitézei annak nézik. Ebben a megjelölésben a költő az ő szemükkel látatja a fiút, akiknek nyilván ürügy is a Miklós „*paraszt*” voltára való hivatkozás, hogy ne kelljen kiállniuk vele birokra.

19. (1) Ugyanaz a jelzett szó határozott névelővel és sajnálatot, együttérzést kifejező jelzővel: [György] „ilyen ajánlást tett *a szegény fiúrul*” (VIII. 1.). Arany János, a költő nyilatkozik így a jobb sorsra érdemes, üldözött Miklósról, akinek épp a testvérbátyja akarja „Lajos királynál megásni a vermet”. Az itteni *szegény* jelző Toldiné szavát juttatja eszünkbe: ő nevezte e kisebbik fiát *szegényké*-nek (vö. 7.) a György kérdésére adott válaszában.

20. (1) A következő megjelölés a király szavait idézi, aki Györgynek — Miklós személyes megismerése után — szemére hányja gonoszságát: „*Egy ilyen testvérré* annyi rosszat kenni, Ki csupán magától ennyire bírt menni!” (XII. 9.) Ez a határozatlan névelős, mutató névmási jelzős szerkezet nemcsak általános példálózás az „ilyen” testvérekről, hanem határozott rámutatás Miklósról, abban az értelemben, hogy 'erre a fiúra mint testvérré'. A *testvér* szóval a király György felelősségét akarja hangsúlyozni, aki oly rosszszívú volt öccsével szemben.

21. (1) Egy másik mutató névmási jelzős szerkezettel György jelöli meg — sok rosszindulattal — Miklóst, a *gazda* szóval is csak sértő felelősségrevonást éreztetve. Édesanyjuknak mondja, de a gúnyos leckéztetés főképp öccsének szól: „Most van a dandárja réten a munkának, De foga nem fülük ahhoz *e gazdának* . . .” (II. 10.)

22. (1) Ugyanaz a jelzett szó tulajdonnévi jelzővel: „Ne nehezteljen meg *Miklós gazda* érte . . .” [ti. Bence szavaiért] (IV. 17.). Milyen más tartalma, mennyire más han-

gulata van az iménti *gazda* szónak most, amikor Bence illeti vele Miklóst! Ez a szó Bencének és „egész Nagyfalunak” megbecsülését, ragaszkodását fejezi ki iránta. Amikor György nevezte *gazdá*-nak, e szó elnyomottságát, megalázottságát juttatta eszébe, Bence szájából hallva azonban elhagyott szülőfalujára s a Toldiak „sok derék cselédjére” (IV. 18.) emlékezteti, „kik mint gyermeküket, úgy szerették” *Miklós gazdát*. Figyelemre méltó, hogy Ilosvainál egyszer sem, Aranynál viszont többször is előfordul a *paraszt* és a *gazda* szó. Ebben egyrészt a nagyszalontai költőnek paraszti származása, paraszti környezetet tükröződik, másrészt a reformkor társadalmának a parasztság iránt mindjobban megnyilvánuló érdeklődése.

23. (1) Emlékszünk arra a jelenetre, amikor György arcul csapja jussát követelő öccsét, és Györgyöt csak a Miklós jövőjét féltő édesanya közbelépése menti meg ennek bosszújától. Az alábbi jelzős szerkezet azt fejezi ki, hogy a mélyen megsértett fiú csak mint anyjának jó gyermeke fékezi magát, hogy felindulásában meg ne ölje az egyszeriben „ijedve hátráló” Györgyöt: „Most a szörnyű gyermek karját elereszté, Fejét és szemeit búsan lefüggeszté . . .” (II. 16.)

24. (1) Ugyanaz a jelzett szó más jelzővel: „Így szerette anyját a daliás gyermek . . .” (XII. 19.) Arany Toldijában ez Miklós legutolsó külön megjelölése, ez vezeti át alakját a halhatatlanságba. Igen, ebben a daliás Toldiban sok kedves gyermekiség van. Egyrészt erős, *daliás* férfi, másrészt jó *gyermek*e édesanyjának, falujának, és a gyermekek tiszta lelkivilága jellemző rá. A jelzős szerkezet két tagja jól érzékelteti Toldi Miklós alakjában ezt a megragadó ellentétet. Így él ő mindnyájunk szívében: mint *daliás gyermek*.

25. (1) Ugyanaz a jelzett szó más jelzőkkel: „Toldi György testvére ez a vitéz gyermek . . .” (XII. 7.) Evvel a megjelöléssel a király mutat rá hősiükre az urakhoz intézett beszédében. Érdekes, hogy Lajos király is egyrészt vitéznek, másrészt gyermeknek nevezi. E látszólag ellentétes vonások szép összhangja jellemzi Toldi Miklósunkat.

26. (1) A választékosabb *gyermek* helyett a bizalmasabb *gyerek* szó is szerepel egy jelzős szerkezetben, a csárdai mulatozás epizódjában: „Toldi is beléunt [Bence után] a mulatozásba, Asztalon leborult két izmos karjára: (Meztelen karjában dagadtak az erek) Úgy aludt el, úgy hált a hatalmas gyerek” (X. 23.).

27. (1) A következő jelzős szerkezet a bajvívásra jelentkező Toldit mutatja. Ennek a bajnoknak személye még mindenki előtt ismeretlen. „Sisakellenzője le vagyon bocsátva”, senki sem láthatja az arcát: „*Ismeretlen bajnok* fekete paripán Vágtat a zászlóhoz és mérközni kíván” (XI. 11.).

28. (1) Ugyanaz a jelzett szó mélyhangú mutató névmási jelzővel: „De ki az a *bajnok*? nem ösmered Toldi?” (XII. 2.) Ezt a király kérdezi Györgytől, mikor a bajnok „megfogá a csehet És az ijedtében legott térdre esett”.

29. (1) A *bajnok* megszólítás után (vö. 15.) a király másodsorra egy jelzős szerkezettel szólítja meg hősiüket: „*Ifju vitéz*, állj fel: Eladott a bátyád, de többször nem ad el” (XII. 10.).

30. (1) Ugyanaz a jelzett szó mutató névmási jelzővel. A király mondja a társaságában levő uraknak (amikor a bajvívást figyelik): „De ily erőt, mint amely van e *vitézben*, Én nem tapasztaltam soha emberkézben . . .” (XII. 2.)

(Folytatjuk.)

PÁSZTOR EMIL

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253-70. számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI:

37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1963. 28,— Ft.
39. **Rácz Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. Tanulmányok a magyar nyelv. életrajza köréből. **Ligeti Lajos** és **Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd**. 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.
42. **D. Bartha Katalin:** Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964. 18,— Ft.
43. **Imre Samu:** A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. **Papp László:** Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. **Török Gábor:** A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964. 12,— Ft.
46. Alak- és mondattani gyűjtések. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György:** A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Magdó Zoltán:** A kalotaszegi nyelvjárási ígéképző-rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. **Magdics Klára:** A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. **Hadrovics László:** Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István:** A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean:** Adalékok a meg ígékötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János:** A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László—Fábián Pál—Bencédy József:** A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. **Farkas Vilmos:** Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16,— Ft.
56. **Hegedűs József:** A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás:** Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkonferencia előadásai). Szerkesztette **Imre Samu** és **Szathmári István**. 1967. 95,— Ft.
59. **Szabó T. Attila:** A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. **H. Molnár Ilona:** Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabricsius-Kovács Ferenc:** A konkrét→absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet:** XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála:** A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter**. 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárási román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértői Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi ígéképzői. 1970. 12,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 22.).

Ára: 14,— Ft

Előfizetés egy évre: 44,— Ft

INDEX: 25.549

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedüs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkonferen-
szus. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról.
1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései
legrégebbi szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. Elfogyott.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10,— Ft.
106. Szij Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964.
10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözölevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964.
12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincsgyűjtések és a magyar
szókincsarchívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei ő-zó nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában.
1966. 4,— Ft.
115. Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 1966. 10,— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966.
30,— Ft.
118. Kelemen József: Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtu-
dományban. 1967. 6,— Ft.
119. Jacobson Roman—Lotz János: Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.)
1967. 15,— Ft.
121. E. Abaffy Erzsébet: Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. Lotz János: Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. Kiss Lajos: Kniezsa István. 1968. 14,— Ft.

ÉRTESÍTÉS

A Magyar Nyelvtudományi Társaság második kiadásban — fotomecha-
nikus eljárással — megjelentette kiadványsorozatának 1—23. számait. A sorozat
ára 400 Ft. Számonként is megszerezhető.

Tagjaink — a többi társasági kiadványhoz hasonlóan — ezeket is mind
együttösen, mind számonként 50%-os kedvezménnyel kapják.



Kérjük tagjainkat, hogy tagdíjukat a Társaság csekkszámájára
1970. szeptember 15-ig befizetni szíveskedjenek.

LXVI. ÉVF.

1970. SZEPTEMBER

3. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

455. SZÁM



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1970

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN

TARTALOM

<i>Király Péter</i> : Az elmúlt huszonöt év nyelvészeti kutatásai a szocialista országokban	257
<i>Imre Samu</i> : A nyelvészeti kutatómunka tervezése és szervezése	271
<i>Pais Dezső</i> : Az <i>oyur</i> és hozzátartozói	284
<i>Domokos Péter</i> : Egy sajátos szócsoport keletkezésmódjáról	294
<i>D. Bartha Katalin</i> : A labialis–illabialis tendencia állapota a Nagyszombati Kódex nyelvjárásában	300
<i>Incefi Géza</i> : A leggyakrabban használt képzők szerepe a földrajzi nevekben	312
Kiseb b közlemények. <i>Balogh László</i> : Hangutánzó és hangulatfestő szavaink gemináciáiról	323
Szó- és szólásmagyarazatok. <i>Bárczi Géza</i> : Fa. Fiú. — <i>Fehértői Katalin</i> : Egy rokonságot jelölő középkori szóról. — <i>Horváth József</i> : Róthizó. — <i>Kunszery Gyula</i> : Ez is megjárta Szombathelyt. — <i>Mészáros Henrietta</i> : Láb. — <i>K. Palló Margit</i> : Gyaláz. — <i>Pokomándy Gyula</i> : Rima. — <i>Reuter Camillo</i> : Nehéz a kérget cserzeni.	326
Nyelvtörténeti adatok. <i>Zsoldos Jenő</i> : Szótörténeti adalékok. — <i>Schram Ferenc</i> : Váci káromkodások és szitkozódások a hajdankorból	337
Szemle. <i>Molnár József</i> : A magyar leíró hangtan tizenöt éve. (1956–1970.) — <i>Nagy Ferenc</i> : Gondolatok a magyar szóvégműtató szótárról	346
Külföldi felélek. <i>Pásztor Emil</i> : Toldi Miklós megjelölési Arany „Toldi”-jában. — <i>Gergely János</i> : Megfigyelések a Franciaországban élő magyarok magyar beszédéről. — <i>Kiss Jenő</i> : A magyar nyelv a góttíngai egyetemen	359
Társasági ügyek. <i>Mikesy Sándor</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	377
Levélszekrény	384

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111–010). — A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP-IRÓDÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámú számlaszám. 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111–010.

Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215–11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185–612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon: 159–450, 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.)

Imre Samu
(1917-1990)

Az elmúlt huszonöt év nyelvészeti kutatásai a szocialista országokban*

I. 1917 végén Oroszország állott a nemzetközi érdeklődés középpontjában. A figyelemnek különleges oka volt: Oroszországban győzött a proletárforradalom, mely világgraszoló események elindítója lett. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom eszméi fényes lángoszlopként csaptak fel a magasba, s fényük messzi tájakat bevilágított. Az oroszországi forradalom eszméi sok országban termékeny talajra találtak. Így Magyarországon is, ahol a forradalmi erők — Oroszország példáját követve — győzelemre vitték a harcot, s létrehozták a Magyar Tanácsköztársaságot.

A Magyar Tanácsköztársaság vezetőit — érthetően — igen érdekelték az oroszországi forradalom tapasztalatai. Tanulni akartak, ezekből keresték a példát arra vonatkozólag, hogy miként építsék fel az új, kommunista társadalmat, miként alakítsák ki ennek politikai, gazdasági és társadalmi struktúráját. A közművelődésnek és a tudományos életnek is új alapjait tervezték lerakni. Ezért dokumentációs csoportot hoztak létre, amelynek az volt a feladata, hogy a szovjet kormány rendeleteit és rendelkezéseit magyarra fordítsa. S talán nem lesz érdektelen megemlíteni, hogy e csoport vezetője nyelvész volt, ASBÓTH OSZKÁR szlavista professzor, aki a Tanácsköztársaság idején a budapesti bölcsészkar dékáni tisztségét viselte. A haladó hazai nyelvészek egyébként is szimpátiával fogadták az Oroszországból érkező híreket. Ennek tanúsága az is, ahogyan SIMONYI ZSIGMOND a Nyelvőr 1918. évi kötetében kommentálja az orosz helyesírási reformról szerzett értesüléseit: „... A Lenin-féle kormány alatt már eddig is nagyot haladt Oroszország európaisodása, meghonosították az európai naptárt, a tizedes mértékrendszert stb. Azonfölül egyszerűsítették a helyesírást: már 1917-ben eltörölték a néma betűket s a teljesen fölösleges ß betűt, 1918. augusztus óta pedig teljesen újjászerveztették, egyszerűbb, kiejtés szerinti írásmódot rendeltek el. (A cirill-betűket megtartották.) Az újságok fokozatosan alkalmazzák az új helyesírást, először is a kormányrendeletek közlésében.” (MARIÁNOVICS MILÁN [SIMONYI Zs.], Ukrán és orosz nyelvművelés: Nyr. XLVII, 190.)

Az egész világ feszülten figyelt Szovjet-Oroszországra. De különösen Európa forradalmi erői várták éber figyelemmel: milyen terveket fognak kidolgozni, milyen eredmények születnek Szovjet-Oroszországban. S a Szovjetunió egymás után hozta létre nagy alkotásait a gazdasági és társadalmi élet minden területén. Ekkor a tudományos kutatás is új tartalmat nyert, a tudományos kutatómunka számára is új távlatok nyíltak.

* Előadasként elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének hazánk felszabadulása huszonötödik évfordulója alkalmából rendezett ülésén, 1970. április 3-án.



A Magyar Tanácsköztársaság létrehozásával Magyarország forradalmi erői is megteremtették a lehetőségét annak, hogy az ország a haladás útjára lépjen. Az ismeretes okok miatt azonban a Tanácsköztársaság idején kidolgozott nagyszabású tervek megvalósítására csak 1945 után, a szovjet hadsereg győzelmének kivívása után kerülhetett sor. Ekkor vált lehetővé az, hogy Magyarország — több európai országgal együtt — hozzáfoghatott az ország újjáépítéséhez, s ennek kapcsán sor kerülhetett a tudományos élet gyökeres átalakítására is. Az Akadémia végre betölthette valódi hivatását: a tudományos élet központi irányító-szervező intézményévé válhatott. Fennhatósága alatt egy sor kutatóintézet jött létre, a szakemberek tudományos tervekkel dolgoztak ki, és országos összefogásként megindult a szervezett tudományos kutatómunka.

2. E rövid történeti visszapillantás után most rátérek előadásom tárgyára: a szocialista országokban folyó nyelv tudományi kutatások negyedszázados fejlődésének áttekintésére.

Először is meg kell említenem: tudatában vagyok azoknak a nehézségeknek, amelyek e téma feldolgozásával együttjárnak. Világos ugyanis számomra, hogy e téma túlságosan szerteágazó ahhoz, hogy a vele kapcsolatos problémákat egy előadás keretében kielégítő módon áttekíthessem. S ez érthető is. Egyrészt azért, mivel a vizsgálandó időszak túl nagy (25 év), másrészt azért, mert a feldolgozandó irodalom túlságosan gazdag (igen sok nemzet nyelvészeti terméséről van szó). De ezenfelül gondolni kell arra is, hogy én sem ismerem egyforma részletességgel és mélységgel az összes részterületet. Épp ezért racionális megoldásra kell törekednem, s előadásom tematikáját úgy kell leszűkítenem, hogy abban csak a jelentősebb nyelv tudományi hagyományokkal rendelkező országok nyelvészeti munkájának néhány fontosabb területéről, problémájáról legyen szó. Az itt elmondottak miatt például a Szovjetunió területéről közelebből csak az orosz nyelvészet eredményeivel óhajtok foglalkozni, noha kívánatos lenne, hogy egyéb (a többi szláv, finnugor, kaukázusi stb.) nemzetek nyelv tudományi munkájára is sort kerítsek. Így például tanulságos lenne az ukrán nyelv tudomány helyzetének az elemzése; ez egyben nem is lenne nehéz feladat, márcsak azért sem, mivel egy 1957-ben, illetőleg 1967-ben megjelent műben kitűnő áttekintést találunk az ukrán nyelv tudomány negyven, illetőleg ötven évének eredményeiről. Sajnos — a már említett okok miatt — egy-egy nemzet teljes nyelv tudományi problematikáját nem tudom önállóan vizsgálni. Csak arra vállalkozhatom, hogy néhány fontosabb kérdést vizsgáljak meg több szocialista ország nyelvészeti termésének tükrében.

3. Mielőtt rátérnék e problémák taglalására, előzetesen röviden át szeretném tekinteni a szovjet nyelv tudomány 1917 utáni fejlődésének főbb szakaszait és ezek jellemzőit. Ez a bemutatás azért kívánatos, mivel a szocialista országok nyelv tudományi életében 1945 után bekövetkezett változások sok párhuzamosságot mutatnak a szovjet nyelv tudomány 1917 utáni korszakával. S ez érthető: a szocialista forradalom ugyanis valamennyi, a szocializmus útjára lépő ország nyelv tudományával szemben lényegében azonos elméleti igényeket és gyakorlati követelményeket támasztott, s ezzel magyarázható az, hogy ezen országok nyelv tudományi életében hasonló törekvések bukkantak fel.

A szovjet nyelvészek 1917 után cselekvően vettek részt a háború és az intervenció által elpusztított ország talpraállításában: derekasan kivették

részüket a művelődési forradalom munkájából. Azon fáradoztak, hogy az ország lakossága írástudóvá váljék, hogy művelt generációk felnevelését segítsék elő. Ezért kidolgozták az orosz helyesírási reformot, elhatározták — Lenin javaslatára — orosz értelmező szótárak elkészítését, és hozzáfogtak a korszerű orosz iskolai nyelvtan kidolgozásához. A többi oroszországi nyelv vonatkozásában azonban gyakran még az ábécé megteremtésével kellett kezdeniük az alapvetést, s csak ezután kerülhetett sor az irodalmi nyelv kiművelésére, a nyelvtanok és szótárak elkészítésére. Áldozatos munka volt ez! Ennek eredményeként a sok nemzetiségű országban ma már nincs olyan nép, amelynek ne volna ábécéje, sőt irodalmi nyelve. Ezenfelül sok, azelőtt teljesen kiműveletlen nyelv tudományos nyelvtana is már elkészült.

A szovjet nyelvészek munkaerejét hosszú ideig ezek az igen nemes indítékú, gyakorlati jellegű feladatok kötötték le. De emellett jutott idejük a szorosabban vett kutató-elméleti munkára is. Sajnos, ebben az időben a papírhány miatt több mű, tanulmány nem láthatott napvilágot. Ezeket a kézirat-tárak őrizték meg az utókor számára. (Vö. Bibliograficeszkij ukazatel' literaturü po jazükoznaniu izdannoj v SzSzsZR sz 1918 po 1957 god. Vüpuszk I (1918—1955.), Moszkva, 1958. 4—5.)

A szovjet nyelvtudomány fejlődésére — elméleti-módszertani vonatkozásban — érezhető befolyást gyakoroltak a forradalom előtti orosz nyelvészeti iskolák: a harkovi, a moszkvai, a kazányi és a pétervári iskola. — A harkovi iskola megalapítója a russzista A. A. POREBNYA volt (1835—1891.). Ő a grammatikai kategóriák kutatását helyezte előtérbe, fontosnak tartotta a forma és a jelentés, valamint a nyelv és a gondolkodás viszonyának vizsgálatát. — A moszkvai iskola élén a komparatista, indoeuropeista nyelvész, F. F. FORTUNATOV (1848—1914.), az újgrammatikus iskola egyik válfajának vezető képviselője állott, aki a nyelvet szociális jelenségként fogta fel, felfigyelt a nyelv és a társadalom története közötti kapcsolatokra, sürgette a diakrónia és a szinkrónia megkülönböztetését. Sok figyelmet szentelt a nyelv és a gondolkodás kapcsolata vizsgálatának. Újszerűek a grammatika elméletével foglalkozó fejtegetései, különösen a nyelvi formákról szóló tanításai (a későbbi oroszországi formalizmus nagyrészt ezekből a tanokból sarjadt ki). Ehhez az iskolához tartozott a russzista A. A. SAHMATOV is (1864—1920.); őreá a komplex vizsgálati mód volt jellemző, a nyelvet a nemzeti művelődés szerves részének tekintette. — A kazányi iskola megteremtője J. BAUDOUIN DE COURTENAY (1845—1929.) funkcionális nyelvszemléletével és a rendszerszerűség gondolatával Oroszország határain túl is nagy hatást gyakorolt. Ő tekintendő a fonéma-elmélet megalapítójának. Védelmeszte a nyelv leíró jellegű vizsgálatának jogosultságát. Tőle származik a statikus és a dinamikus nyelvvizsgálati mód megkülönböztetése. Az iskola képviselői az experimentális fonetika (V. A. BOGORODICKIJ stb.) és a fonológia úttörői között foglalnak el előkelő helyet. — A pétervári iskola — vezetője L. V. SCSEBBA (1880—1944.) — már nem annyira újszerű nyelvszemléletével, mint inkább a BAUDOUIN DE COURTENAY-féle tanok bizonyos értelmű továbbfejlesztésével tűnt ki. (L.: CSEMODANOV, N. Sz., 50 let szovetszkogo jazükoznaniija: Ruszszkij jazük v skole 1967/5., 10; ZVEGINCEV, V. A., Isztorija jazükoznaniija XIX—XX vekov. I. Moszkva, 1964. 233—7; JAGIĆ, V., Isztorija szlavjanszkoi filologii. Szentpétervár, 1910. 550—6; KRAVCSUK, R. V., Z isztoriji szlov'jansz'kogo movoznavsz'tva. Kijev, 1961.; IVIĆ, MILKA, Pravci u lingvistiku. Ljubljana, 1963. 67—70.)

Az 1917 előtti oroszországi nyelvtudományt tehát az jellemezte, hogy az

újgrammatikus iskola tanai mellett már az újabb (funkcionális, szociológiai, formális) irányzatok is jelentkezni kezdtek.

A húszas években az összehasonlító-történeti módszer veszíteni kezd népszerűségéből. Például G. O. VINOKUR 1925-ben így nyilatkozik róla: „A ma nyelvésze számára világos, hogy az indoeurópai nyelvek összehasonlító nyelvtana terén már semmi újat nem lehet adni.” (Teoreticeszkije problemü szovetskogo jazükoznanija. Red. F. P. FILIN. Moszkva, 1968. 7.) Ebből úgy tűnik, hogy a nyelvészek egy része már időszerűtlennek tekintette ezt a problematikát. — A magyarázat főként két tényezőben keresendő. Az egyik ok FERDINAND DE SAUSSURE tanításainak hatására vezethető vissza, aki az új szemléletű, szinkronikus nyelvtudomány követelményét állította fel, s a nyelv jelrendszer voltát hangoztatta. A másik, ennél jelentősebb tényező N. J. MARR (1864–1934.) tanainak erősödő befolyása volt (Teoret. probl. 7). MARR ugyan egy ideig nem távolodott el az összehasonlító-történeti módszertől, de később kialakította önálló „új nyelvszemléletét”. A húszas években ugyanis — a szocializmus építésének, a művelődési forradalomnak szükségleteivel összhangban — előtérbe került „a nyelv és a társadalom” problematikája. E kérdéskör tisztázására irányuló, célkitűzésükben, alapelvek gondolásukban helyes, marxista ihletésű törekvések azonban fokozatosan tévútra futottak. Ezzel függ össze az is, hogy MARR tanai a stadiálitásról, a glottogonikus folyamat egységéről, a nyelv osztály-jellegéről stb. a későbbiekben nem állták ki a kritika próbáját. Bár MARR tanai kiváltságos helyzetet élveztek a szovjet nyelvtudományban, mégis a marrizmus időszakában is megjelentek összehasonlító-történeti művek (ZSIRMUNSZKIJ 1946., DESZNICKAJA 1941., 1947., 1948., 1949.; vö. Teoret. probl. 9). A negyvenes években kísérletet tettek arra is, hogy a marrizmust, pontosabban ennek a MESCANINOV által kidolgozott változatát, a stadiális-tipológiai módszert összeházasítsák az összehasonlító-történeti módszerrel (ZSIRMUNSZKIJ 1940.; GUHMAN 1941., 1946.; DESZNICKAJA 1948.). Később azonban az említett szerzők is rájöttek arra, hogy ez az egyesítési — vagy pontosabban „helyesbítési” — kísérlet nem megvalósítható.

Új korszakot nyitott meg a szovjet nyelvtudomány történetében az 1950-ben lezajlott sajtóvita és az ezt követő nyelvészeti ülészek. Mint ismeretes, ekkor SZTÁLIN is nyilatkozott a nyelvtudomány kérdéseiről, hangoztatva, hogy MARR tanítása nem egyeztethető össze a marxizmussal, sőt annak ellentmond. Így veszítette el pozícióit a marrizmus, s így vált tudománytörténeti érdekességgé „a nyelvről szóló új tan”. Érdekes megemlíteni azonban, hogy a későbbiekben (1965 táján) egyesek MARR tanainak újból való tanulmányozását, kritikai elemzését javasolták azzal az indoklással, hogy 1950-ben a téves tanokkal együtt MARR esetleges helyes gondolatait is elvetették (Obscsee jazükoznanije. Bibliograficeszkij ukazatel' literaturü izdannoj v SzSzsZR sz 1918 po 1962 g. Red. B. A. SZEREBRENNIKOV. Moszkva, 1965. 4).

A marrizmus bukása után egy időre SZTÁLIN nyelvtudományi cikkeinek hatása vált szinte egyeduralkodóvá. Egy SZEREBRENNIKOV-tól származó megállapítás szerint ez a hatás oly mérvű volt, hogy „N. J. MARR kultuszát I. V. SZTÁLIN kultusza váltotta föl” (vö. Obscsee jazükoz. 4). A SZTÁLIN fellépését követő időszakban különösen az alábbi kérdések vizsgálata került előtérbe: a nyelvtani rendszer állandósága (stabilitása), az alapszókinccs, az összehasonlító-történeti módszer elméleti alapjai, a szubsztrátum és a nyelvkereszteződés problémája, a nyelvjárások, az irodalmi nyelv kérdései stb. Ahogyan azonban ezt a későbbi kutatások kimutatták, SZTÁLIN állásfoglalása nem volt

elég pontos és megfelelően árnyalt olyan fogalmakkal kapcsolatosan, mint például a „felépítmény”, a „nemzeti nyelv” és a „dialektusok”, a „nyelvtani rendszer” stb.

SZTÁLIN fellépése mégis jelentős volt. Egyrészt megteremtette a lehetőségét annak, hogy a szovjet nyelvtudomány visszatérhessen a nyelvrokonság kérdéseinek vizsgálatához és az összehasonlító-történeti jellegű kutatásokhoz, másrészt lehetőség nyílt arra, hogy a kutatások a hagyományos nyelvtudomány területén más irányban is kibontakozhassanak. Az összehasonlító-történeti jellegű kutatásokhoz való visszakanyarodás azonban nem volt könnyen megvalósítható. Kevés olyan tudós volt ugyanis, aki ezeken a nyelvtudományi hagyományokon nevelkedett fel. Kétségtelen, volt bizonyos káderhiány. Ézzel kapcsolatosan V. V. VINOGRADOV és B. A. SZEREBRENNIKOV 1956-ban a következőket írják: „Az 1950–1955. közötti időszakban nálunk [ti. a Szovjetunióban] egyetlen új, önálló eredményeket tartalmazó mű sem jelent meg az indoeurópai nyelvek összehasonlító-történeti nyelvtanának területéről... De az utóbbi évek folyamán kevés történet a szláv nyelvek összehasonlító-történeti vizsgálata terén is.” (V. V. VINOGRADOV—B. A. SZEREBRENNIKOV, O zadacsah szovetszkogo jazükoznaniija v oblaszti isztoriceszskogo i szravnitel'no-isztoriceszskogo izucsenija jazükov: Voprosü Jazükoznaniija 1956/2: 14.) Ez azzal függött össze, hogy az 1950-i vitáulés után lényegében újra kellett kezdeni az alapok lerakását, s csak ezután — az ötvenes évek második felében — kerülhetett sor az összehasonlító-történeti vizsgálatok fellendítésére. Az azóta eltelt időben e kutatások mennyiségi és minőségi vonatkozásban egyaránt jelentős fejlődést értek el. Emellett a legkülönbözőbb részterületek kerültek előtérbe. Így például behatóan foglalkoztak az összehasonlító-történeti kutatások módszertani kérdéseivel. Ezzel összefüggésben megemlíthető, hogy e módszert többen eredményesen tudták kiegészíteni a belső rekonstrukciós eljárással, az areális nyelvészet elemeivel és a tipológiai jellegű vizsgálati móddal. (M. M. GUHMAN 1957., 1959.; V. V. IVANOV 1958.; E. A. MAKAEV 1964., 1965.; B. A. SZEREBRENNIKOV 1958., 1959.; A. A. ZALIZNJAK 1964.). Ezenkívül sok egyéb részterület és probléma vizsgálata került napirendre; ilyenek az „ősnyelv” kérdése, az indoeurópai nyelvek összehasonlító alaktana, hangsúlya, igerendszer, grammatikai kategóriái, az indoeurópai nyelvek közötti nyelvi kontaktusok, a nyelvfejlődés belső törvényszerűségeinek kérdése stb. (Vö. Teoret. probl. 13, 15, 22, 24—5, 27.) Ma a szovjet nyelvtudomány e stúdiumokban nemzetközi vonatkozásban is igen előkelő helyet foglal el. A kutatásokat olyan nevek fémjelzik, mint V. M. ZSIRMUNSKIJ, B. V. GORNUNG, O. N. TRUBACEV és többen.

De fokozatosan a strukturalizmus is döngetni kezdte a nyelvtudomány kapuit. A strukturalizmus gyökerei messzire nyúlnak vissza az oroszországi nyelvtudományban. Közismert, hogy az orosz nyelvészek nemcsak megjelenésének kezdeti időszakában, hanem alkalmazásának későbbi szakaszaiban is érdemeket szereztek. A kezdetek a moszkvai iskoláig (F. F. FORTUNATOVIG) és a pétervári iskoláig (BAUDOUIN DE COURTENAYIG) nyúlnak vissza. Az első ilyen értelmű állásfoglalások az újgrammatikus doktrínák elleni oppozíció eredményeként jöttek létre. Mint ismeretes, mindkét iskola közel jutott a nyelv rendszerszerűségének nemcsak felismeréséhez, hanem érvényre juttatásához is. Az oroszországi származású R. JAKOBSON szerint a strukturalizmus kezdetei FORTUNATOV „formalizmus”-ában lelhetők fel;

N. S. TRUBETZKOJ pedig azt vallja, hogy az ő fonológiai koncepciója BAUDOIN DE COURTENAY és L. V. SCSEBBA eszméi továbbfejlesztésének tekintendő. Nem hathat meglepetésként ezért az, hogy amikor BAUDOIN DE COURTENAY oroszországi tanítványai megismerkedhettek FERDINAND DE SAUSSURE „Cours de linguistique générale”-jával, az ebben kifejtett elvek nem mindegyikét találták újszerűnek, számukra ismeretlenek (vö. Teoret. probl. 154–5).

A húszas-harmincas években a „moszkvai fonológiai iskola”, az úgynevezett „HOBOMOCKOBCKAJA ŐKOLA” tett szert hírnévre. Ennek képviselői (R. I. AVANESZOV, P. SZ. KUZNECOV, A. A. REFORMATSZKIJ) a fonémáról szóló elméletnek újszerű megfogalmazását dolgozták ki. Ugyanakkor N. N. DURNOVO, A. M. PESKOVSKIJ, E. D. POLIVANOV, M. N. PETERSZON a grammatikai kutatások területén a nyelvészeti vizsgálódások formalizációjára törekedtek (vö. Teoret. probl. 155).

A strukturalizmus szovjetunióbeli kibontakozása azonban csak az ötvenes évek második felére tehető; a strukturális kutatások fejlesztésére vonatkozó tervet is a szovjet akadémia csak 1958-ban dolgozta ki. — A strukturalizmus szovjetunióbeli fogadtatása nem volt egyöntetű. Voltak akik mechanikusan, a kívánatos kritikai állásfoglalás nélkül vették át egyik-másik külföldi elméletet; egyesek nihilisztikus álláspontra helyezkedtek a hagyományos nyelvészettel szemben; némelyek a nyelvi elemzést a túlzott matematizáció és formalizáció útjára vitték stb. De nem segítette elő a kívánatos kibontakozást az sem, hogy ismét mások épp ellenkezőleg teljesen elutasították a strukturalizmust; annak elvi alapjait bírálva ugyanis elvetették a kutatásokat szolgáló — egyébként hasznos — vizsgálati módokat is. Egészében véve a strukturalizmusnak fontos szerep jutott a szovjet nyelvtudomány történetében: a nyelvi struktúra tanulmányozásának újabb megközelítési módjait hozta, s ezzel teljesebbé tette az addigi ilyen jellegű vizsgálódásokat (Teoret. probl. 168; Obscsee jazükoznanie 5.). Az utóbbi évtizedben egyre jobban kezd kibontakozni a Szovjetunióban folyó strukturális kutatások sajátos arculata. Ezekre általában véve az jellemző, hogy jobban építenek a nyelvi alapra, mint a hasonló jellegű külföldi kutatások (SZ. K. SAUMJAN stb.).

A szovjet nyelvtudománynak még sok részterületén elért eredményeiről lehetne beszélni. A rendelkezésemre álló rövid idő azonban arra készített, hogy lassan lezárjam előadásomnak ezt a részét. Ezért a következőkben már csak egy-két kérdést fogok érinteni.

Az egyik ilyen kérdés az irodalmi nyelv vizsgálatának problémája. A szovjet korszakban e részterületnek a kutatása előtérbe került. Ennek az oka részben elméleti vonatkozású, részben gyakorlati indítékú volt. A kutatómunka során a szovjet nyelvészek (SZ. P. OBNORSZKIJ, L. A. BULAHOVSKIJ, V. V. VINOGRADOV és mások) igen sok elméleti kérdéssel foglalkoztak magas szinten, ilyenek: az irodalmi nyelv fogalma, a helyesírási és nyelvhelyességi norma kérdése, az irodalmi nyelv fejlődésének törvényszerűségei stb. Az elméleti kérdések vizsgálata vonatkozásában kedvező helyezetet teremtett az, hogy a soknemzetiségű Szovjetunióban igen sok, más-más jellegű irodalmi nyelv történeti előzményeinek, fejlődésének, jelen állapotának és jövő perspektíváinak tanulmányozására kerülhetett sor. S épp e sokszínű, gazdag vizsgálati anyag segítette a szovjet nyelvészeket ahhoz, hogy ennek révén nemzetközi vonatkozásban is figyelemre méltó eredményeket érhessenek el. (Vö.: Razvitie jazükoznanija v Szovetszkom Szojuze za 50 let: Voproszű Jazükoznanija 1967/5: 12–3; Bibliograf. ukaz. 7–8.).

A szovjet nyelvtudomány egyik további jellemző vonása az is, hogy sikerrel fel tudta számolni korábbi befeléfordulását, a külföldtől való elzárkózását, s ennek eredményeként már hazamosabb idő óta eleven és sokirányú külföldi kapcsolatokkal rendelkezik. A nemzetközi nyelvtudománnyal való kapcsolattartásnak egyik velejárója és feltétele az is, hogy a szovjet nyelvészek kitűnően megszervezett információszolgálatot hoztak létre. Ennek köszönhető az, hogy a Szovjetunió gyorsan és eredményesen tud tájékozódni a külföldi nyelvtudomány legújabb vívmányairól, gyorsabban, mint a többi szocialista ország. Természetes azonban az is, hogy a szovjet nyelvészek nem rekedtek meg a mechanikus tájékoztatásnál, hanem a külföldi elméleteket, módszereket kritikai elemzésnek vetik alá. A szovjet nyelvtudomány azonban e marxista igényű kritikai álláspont kialakítását célzó törekvésében nem mindig volt egyformán következetes, nem mindig sikerült e gyakran bonyolult kérdéseket elég elmélyülten és elég árnyaltan vizsgálnia. Innen származnak az időleges ingadozások is. Ez elsősorban az ötvenes évekre vonatkozik, amikor egyrészt (pl. 1952-ben) némelyek az amerikai deskriptív nyelvtudomány „idealizmusa” és „reakciós” jellege ellen hadakoztak igen erősen, másrészt amikor valamivel később többen a kritikátlan epigonizmusba estek. (Vö.: M. N. GUHMAN, Protiv idealizma i reakcii v szovremennom amerikanszkom jazükoznanii [L. BLUMFIELD i „deskriptivnaja” lingvisztika]: Izv. OLSA. XI (1952)/4: 281—304; Obscsee jazükoznanie 5.) Szerencsére azonban ez az időszak a szovjet nyelvtudományban átmeneti jellegű, rövid életű volt. Ma a szovjet nyelvészek igen magas szinten foglalkoznak a nyelvtudományi elmélet és a nyelvtudományi metodológia kérdéseivel. Ezzel kapcsolatosan érdekes megemlíteni azt is, hogyan vélekedtek (1965-ben) a szovjet nyelvészek az elmélet terén elért eredményeikről. A nyelvészek egyik csoportja szerint az elméleti kérdések vizsgálatának intenzitása nem volt megfelelő, és sok elméleti kérdés, különösen a marxista nyelvtudomány problémái, ezideig nincsenek megfelelően kiművelve. A nyelvészek másik része viszont ezzel szemben azt hangoztatja, hogy a Szovjetunió egy sor általános nyelvészeti kérdés vizsgálatában jelentős eredményeket ért el (Obscsee jazükozn. 3). Saját magam úgy vélem, hogy a Szovjetunióban e téren kétségkívül jelentős eredmények születtek, de a nyelvtudomány elméleti kérdéseinek tisztázására további komoly erőfeszítéseket kell tenni. Ezzel kapcsolatosan általánosságban véve legyen szabad megemlítenem azt is: úgy gondolom, hogy a nyelvtudomány elméleti kérdéseinek vizsgálata — a nyelvészek igényes és elmélyült munkáján kívül — akkor teljesezhet ki igazán, ha a marxista filozófusok, szociológusok, logikusok, pszichológusok az eddiginél többet foglalkoznak a nyelvtudományt érintő problémákkal.

A „hagyományos” és a „modernista” nyelvészek közötti harc egy időben a Szovjetunióban is kiéleződött, fokozatosan azonban keresni kezdték az egymáshoz vezető utat, „párbeszédek” formájában. Ennek eredményeképp arra törekedtek, hogy a „hagyományos” és a „modern” irányzatokat egymáshoz közelítsék (így pl. a strukturális-tipológiai kutatások esetében). „Ha — olvassuk 1967-ben — tíz-tizenöt évvel ezelőtt sok strukturalistánk állhatatosan hangoztatta szakítását a nyelvtudomány hagyományos problematikájával, úgy ma már egyre inkább világossá válik a régi és az új nyelvtudomány problematikája közötti kapcsolat és a folyamatosság.” (V. A. ZVEGINCEV, Teoreticeszkaja i prikladnaja lingvisztika. Moszkva, 1968. 14; Razvitie jazükoznaniija: Voproszü Jazükoznaniija 1967/5: 19—20.)

A Szovjetunióban a múlt tapasztalatait értékesítve világosan látják azt, hogy a nyelvtudományi vizsgálatok nem kapcsolódhatnak egyetlen módszerhez, hanem hogy a nyelvi valóság megközelítésének, tudományos elemzésének többféle útja, módja lehet. A szovjet nyelvtudományra ma a nyelvi vizsgálatok módszerbeli gazdagsága, változatossága jellemző. Ez összefügg egyrészt azzal a felismeréssel, hogy a feladatok, a célkitűzések nagyrészt önmagukban is meghatározzák a követendő módszerbeli eljárást, másrészt ez következik abból a tapasztalatból is, hogy ugyanaz a kérdés, jelenség olykor többféle módszerrel vizsgálható.

4. A következőkben a többi szocialista országok nyelvtudományi helyzetének ismertetésére térek át. Érthetően itt sem törekedhettem teljességre, sem az országok vonatkozásában, sem a nyelvtudományi problematika tekintetében. Ehelyett néhány fontosabb eredmény megemlítésével, illetőleg a hiányosságokra való utalással próbálom a helyzetet jellemezni.¹

A szocialista országok nyelvtudományának alakulását, fejlődését több tényező határozta meg. Az egyik igen fontos tényező a régebbi, 1945 előtti nyelvtudományi hagyományok továbbélése, befolyásoló ereje volt. E vonatkozásban azonban az említett országok között érzékelhető különbségek mutatkoztak. Például Lengyelországban különösen két nyelvészeti iskola éreztette hatását. Egyik a krakkói, amely az újgrammatikus iskola hagyományait fejlesztette tovább; képviselői J. ROZWADOWSKI (1867–1935.), K. NITSCH (1874–1958.), T. LEHR-SPLAWIŃSKI (1891–1965.). Másik a varsói, amelyre a strukturalista, funkcionális törekvések voltak jellemzőek; az iskola alapítója tulajdonképpen a lengyel származású BAUDOUIN DE COURTENAY, aki 1918 és 1929 között működött Varsóban; az iskola képviselői közé tartozik a szlavista W. DOROSZEWSKI és a Krakóban működő J. KURYŁOWICZ rangos indoeuropeista. E két iskolán kívül azonban a lengyelországi nyelvtudomány fejlődését további irányzatok is befolyásolták. — Csehszlovákiában is tovább éltek az újgrammatikus iskola hagyományai, de itt mindegyik szocialista országnál erősebben érvényesültek a nyelv funkcionális vizsgálatára irányuló törekvések. Ezeknek megtestesítője, az 1926-ban létesített „prágai nyelvészeti kör” néven működő iskola nemzetközi jelentőségre tett szert. Az iskola tulajdonképpen alapítói a cseh anglista és általános nyelvész V. MATHESIUS (1882–1945.), valamint az oroszországi származású szlavista, R. JAKOBSON voltak. Alapítói sokat merítettek SAUSSURE, J. BAUDOUIN DE COURTENAY és FORTUNATOV tanaiból. A kör munkájából aktívan kivette részét a fonológia atyja, N. S. TRUBETZKOY is. A cseh és a szlovák nyelvészek legnagyobb része is ennek az iskolának tanait tette magáévá, így B. HAVRÁNEK,

¹ A szocialista országok nyelvtudományi tevékenységének áttekintésére vö. a szlavisztikai kongresszusokon elhangzott beszámolókat: Belgrád, 1955.; Moszkva, 1958.; Szófia, 1963.; Prága, 1968. Vö. pl.: Beogradski Međunarodni slavistički sastanak 15–21. IX (1955.), Beograd, 1957. 25 kk.; Slavica XXVIII (1959.), XXXIII (1964.), XXXVII (1968.), XXXVIII (1969.); stb. Az egyes nyelvekre vonatkozóan folyóiratokban találunk beszámolókat; vö. pl. a szlovákra: E. PAULINY: Jazykovedný časopis XVI (1965.), 113 kk.; Št. PEČIAR: Slovenská reč XXX (1965.), 193 kk.; E. JÓNA: uo. XXXIII (1968.), 329 kk.; J. MASÁR: uo. 330 kk.; F. BUFFA, F. MIKO, J. ORAVEC, J. RUŽIČKA: uo. XXXIV (1969.), 14 kk., 129 kk., 257 kk., 326 kk.; a lengyelre: W. DOROSZEWSKI, Językoznawstwo w Polsce: Wielka Encyklopedia Powszechna PWN. 5. Warszawa, 1965. 298–300; a bolgárra vö. I. LEKOV: Bálgarszki Ezik XIV (1964.), 258–88; a románra vö. Conferința națională de lingvistică românească — octombrie 1964 (I. IORDAN stb.): Limba Română XIV (1965.), 3–15; stb.).

J. VACHEK, B. TRNKA, VL. SKALIČKA, L' NOVÁK, E. PAULINY. (L. JOSEF VACHEK, *The Linguistic School of Prague*. Bloomington—London, 1966. 3 kk.; Prazsszkij lingviszticeszkij kruzsok. Red. N. A. KONDRASOV. Moszkva, 1967. 5.) A csehszlovákiai strukturalistáknak különösen egy része (HAVRÁNEK stb.) azonban nem fordított hátat a nyelvtudomány múltból örökölt haladó hagyományainak. — Jugoszláviában is legerősebben az újgrammatikus iskola hatása érződött, de a francia nyelvészeti iskola befolyása sem hanyagolható el (pl. MILIVOJ PAVLOVIĆ esetében). A jugoszláv nyelvészet egyik vezető egyénisége A. BELIĆ volt (1876—1960.), aki sokat merített az orosz FORTUNATOV haladó újgrammatikus nézeteiből. — Bulgáriában is neves követőkre talált az újgrammatikus iskola (SZ. MLADENOV 1880—1963., B. CONEV 1863—1926., K. MIRCSEV), de a francia iskola és a prágai fonológiai irányzat is éreztette hatását (I. LEKOV). — A romániai nyelvészet sok hasonlóságot mutatott a bulgáriaival: az összehasonlító-történeti módszer képviselői mellett megtaláljuk a francia iskola, valamint a cseh és a skandináv strukturalizmus követőit is: A. ROSETTI, E. PETROVICI. — Az NDK nyelvtudományának 1945 előtti előzményeivel e helyütt nem óhajtok foglalkozni.

A magyarországi nyelvtudományra az volt jellemző, hogy itt őrződtek meg leginkább az újgrammatikus iskola hagyományai. Sem a francia (pszichofiziológiai, pszichológiai és szociológiai) iskola, sem az orosz, svájci, cseh (fonológiai, strukturalista) iskola tanításai nem tudtak Magyarországon oly mértékben meghonosodni, mint a környező országokban. Ennek egyik velejárója például a leíró nyelvtani stúdiumoknak szinte teljes elhanyagolása volt. De a magyarországi nyelvtudomány sem rekedt meg az újgrammatikus iskolánál. Nem fordult ugyan szembe ezzel az irányzattal, de fokozatosan új elemekkel ötvözve továbbfejlesztette. Idézzük ezzel kapcsolatosan BÁRCZI GÉZA szavait: „Nálunk az újgrammatikus iskola (SIMONYIN, SZINNYEI JÓZSEFEN, GOMBOCZ ZOLTÁNON és a ma élő nyelvészekén át) egy különleges ágazatba fejlődik, melyet a nemzetközi tudományban *b u d a p e s t i i s k o l a* néven tartanak számon. Ez az iskola, melyet nyelvészeti realizmus jellemez, módszerében nagyrészt levetkőzte az újgrammatikus tanok merevségeit, rugalmassá vált, és a szűk pozitivizmus gátjait szakadatlanul fessegette . . .”. A hazai nyelvészekre azonban a funkcionális szemlélet is hatással volt. Ennek — írja BÁRCZI — „. . . nálunk híve volt GOMBOCZ (MNY. XXX, 1) és főleg LAZICZIUS GYULA (Általános nyelvészet. 1942.), de átszínezte az egész újabb nyelvtudományt, s így a budapesti iskolát is, . . .” (Bev. 1953. 137—8.) Sajátmagam úgy érzem, lassan elérkezik az ideje annak, hogy a budapesti iskola elveinek bővebb kifejtésére, módszereinek árnyaltabb megfogalmazására is sort lehet keríteni.

Röviden így tudtam jellemezni az 1945 előtti helyzetet. Természetesen tudatában vagyok annak, hogy az a kép, amelyet itt megrajoltam, szükségszerűen leegyszerűsített, hiányos, és sok kiegészítésre szorul. Ezúttal azonban nem feladatom, hogy ezt részletesebben tárgyaljam.

A másik tényező, amely a szocializmus útjára lépő országok nyelvtudományi fejlődését érezhetően befolyásolta, a *s z o v j e t n y e l v t u d o m á n y* volt. E kérdéssel azonban — azt hiszem — itt nem szükséges részletesebben foglalkoznom, hisz a szovjet nyelvtudomány főbb szakaszait és ennek jellemzőit az előbbieken már felvázoltam. Ezért e helyütt röviden csak annyit jegyzek meg, hogy a szovjet nyelvtudomány igen sokat segített országunként egyrészt a múlt negatív örökségének felszámolásában, másrészt az új arcú nyelvtudomány megalapozásában: az elvi-módszertani vonatkozású problé-

mák megoldásában. Egyébként a szovjet nyelvtudomány egyes korszakait tekintve megállapítható, hogy a szocialista országok nyelvtudományára a marrizmus csak időlegesen volt hol gyengébb, hol erősebb hatással. A marrizmus ugyan nem siklatta át a kutatásokat ebbe az irányba, de egyrészt MARR tanai általában véve zavart okoztak a nyelvtudományban, másrészt MARR tanainak közvetítése nem vonzó formában történt, emellett a marrizmus bukása egyesek számára ürügyül szolgált a marxizmus hitelének rontásához.

A marrizmus bukása után hatalmas befolyásoló erőként hatottak azok a törekvések, amelyek a nyelvtudomány marxista szellemű átalakítására irányultak. A szovjet nyelvészek e téren úttörő munkát végeztek, s ilyen jellegű tevékenységüket állandó feladatuknak tekintik. A legutóbbi években is például néhány kitűnő mű látott napvilágot, amely a nyelvtudomány elméleti kérdéseit tárgyalja marxista igénnyel. Ilyenek: *Teoreticeszkije problemü szovetszkogo jazükoznaniija*. Red. F. P. FILIN. Moszkva, 1968.; *Jazük i obscesesztvo*. Red. F. P. FILIN. Moszkva, 1968.; *Iszszledovanija po obscej teorii grammatiki*. Red. V. N. JARCEVA. Moszkva, 1968.; stb. — De a többi szocialista ország nyelvtudósai is sokat tettek a marxizmus és a nyelvtudomány viszonyának tisztázására, a nyelvtudománynak a dialektikus és történelmi materializmus szellemében történő művelésére. Az erre irányuló törekvések azonban — a feladat bonyolult volta miatt — némelykor csak buktatók, kitérők után vezetnek el időtálló eredményekhez. A problémafelvetés és a megközelítés módjai is némelykor mások és mások. Ezzel kapcsolatosan most csak két példát ragadok ki. Utalok például a román A. GRAUR „*Studii de lingvistică generală*” című művére (1955.), amelyben a szerző behatóan vizsgálja azt a kérdést, hogy a marxista dialektikának a módszerei milyen új eredményekre vezethetnek a nyelvtudományban, de alkotó-elemző munkájának kibontakozását mintha bizonyos fokú kötöttség korlátozná (kritikai ismertetésére vö. BAKOS FERENC, *A nyelvtudomány néhány elvi kérdéséhez*: *ÁNyTan*. I (1963.), 19—40). Másik példaként a „*Problémy marxistické jazykovědy*” című tanulmánykötetet említem meg (megjelent Prágában, 1962-ben), melyben a szerzők magas szinten foglalkoznak a modern, marxista igényű nyelvtudomány elvi-módszertani kérdéseivel; e művel kapcsolatosan az a véleményem alakult ki, hogy a szerzők több vonatkozásban új eredményekkel gazdagítják a marxista nyelvtudományt. (Ismertetésére vö. T. V. BULÜGINA: *Voproszü Jazükoznaniija XII* (1963.)/6: 140—4.) A szovjet nyelvtudomány marxista igényű törekvései a magyarországi nyelvtudományra is megtermékenyítően hatottak, s ez egyformán kimutatható a speciális és az általános nyelvészeti munkákban. Míg azonban az elvi-módszertani kutatások területén gyorsabban születtek az eredmények (nyelvművelés, lexikográfia, dialektológia), addig a tulajdonképpeni általános nyelvészet vonatkozásában a kutatások — nagyobbrészt a múlt örökségének következményeként — csak fokozatosan tudtak kibontakozni. Az utóbbi évtizedben azonban már figyelemre méltó eredmények születtek. Utalhatok pl. az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* című évkönyv köteteire (1963-tól), továbbá több kitűnő tanulmányra és műre, amilyen például: DEME LÁSZLÓ, *Az általános nyelvészet alapjai*. 1969.; KÁROLY SÁNDOR, *Általános és magyar jelentéstan*. 1970.

A nyelvtudomány is — mint minden egyéb tudományterület — szerves részét képezi a nemzetközi tudományosságnak. Ezért nélkülözhetetlen, hogy az egyes országok tudományos központjai között érintkezés alakuljon ki. A felszabadulást követő években a szocialista országok elsősorban a Szovjetunióval

alakítottak ki sokoldalú és gazdag kapcsolatokot, de egymás között is kifejlesztették a hol jól, hol kevésbé jól működő kooperációt. Ezen túlmenően az említett országok nyelvészei a kapcsolatok kiszélesítésére törekedtek a nyugati világ nyelvtudományi intézményeivel is. Ennek során egy időben az amerikai nyelvtudomány tanulmányozása került előtérbe, s ennek következményeként háttérbe szorult a francia, az angol, az olasz stb. nyelvtudomány figyelemmel kísérése. Az kétségtelen, hogy a múlt mulasztásait sürgősen pótolni kellett, hogy az amerikai nyelvészeti iskoláknak (pontosabban egyes modern irányzatoknak) nemzetközileg elismert és méltított eredményeivel meg kellett ismerkedni. Ez az ismerkedési, elsajátítási és alkalmazási folyamat azonban bonyolult feladatok elé állította a nyelvészeket. Ezzel kapcsolatosan idézem TELEGDY ZSIGMOND szavait, aki az Általános Nyelvészeti Tanulmányok I. kötetének bevezetésében (1963.) így ír erről: „... előttünk áll, sürgetően, a feladat, meghonosítani nálunk is a nyelv vizsgálatának új módjait, nyelvészetünket ebben a vonatkozásban is a kor szintjére emelni. Természetesen átértékelő átvételről van szó, amely képes különbséget tenni a valóságos felismerések és ezeknek gyakran téves, idealista filozófiáktól befolyásolt értelmezése között. . . .” (i. m. 9.) Az amerikai modern irányzatok átplántálása a legtöbb szocialista országban sikerrel járt (ezzel kapcsolatosan érdemes megemlíteni, hogy ZVEGINCEV az egyoldalú, szélsőséges strukturalizmus példájaként ANTAL LÁSZLÓnak a „Questions of Meaning” című műve (1963.) 7. lapján található állásfoglalását idézi; vö. Teoret. i prik-ladn. lingv. 294). Kritikai elemzésük azonban nem ezzel egyidejűleg történt meg. E vonatkozásban a legnagyobb erőfeszítést a szovjet nyelvészek tették, különösen a „Novoe v lingviztike” című sorozat munkatársai. (A sorozat szerkesztője V. A. ZVEGINCEV.)

A következőkben röviden a nyelvtudományi kutatások tematikai vonatkozásaival óhajtok foglalkozni. Ezzel összefüggésben megállapítható, hogy a szocialista országok között ezen a téren is sok hasonlóság található. Hogy ez így van, az azonos indítékú társadalmi-művelődési törekvésekkel függ össze. Miként a Szovjetunióban, úgy a többi szocialista országban is a szinkrón nyelvi stúdiumok kerültek előtérbe. A múltbeli örökség, a fejlettségi fok különböző volta miatt azonban ezek a feladatok nem mindegyik országban jelentkeztek egyforma sürgősséggel. Így például a helyesírás problémái a Szovjetunióban voltak igen aktuálisak, hisz ennek az országnak sok népe még írással sem rendelkezett. A többi szocialista országban viszont e téren a felszabadulást követően különösebb gondok nem voltak, hisz mindegyik nyelv helyesírása lényegében a fonematikus elvet követte. — De most így is találkozunk helyesírási reformtervekkel. Így az 1949 végén Budapesten megrendezett Országos Nyelvész Kongresszus résztvevői is fontosnak mondták a magyar helyesírás egyszerűsítését. „Magyar vonatkozásban — olvassuk a Nyelvőr 1950. évi kötetében — még a helyesírás megkönnyítésének törekvéseiről kell beszámolnunk, mint elsőrendűen közérdekű munkáról: minél egyszerűbb helyesírási rendszerünk, annál könnyebben jutnak a széles tömegek a műveltség birtokába.” (DEME LÁSZLÓ, A magyar nyelvtudósok első kongresszusa: Nyr. LXXIV, 158.) A magyar helyesírási rendszerben azonban lényeges változások nem következtek be. Problémát jelentettek viszont a helyesírás kérdései a szlovák nyelvészek számára. A problémák itt — végső soron — a szlovák nemzeti törekvések realizálásának mikéntjével függnek össze, nyelvi síkon. A szlovák szeparatizmus idejében (1940-ben) ugyanis egy

purista orientációjú helyesírás látott napvilágot. Ezért az ebben fellelhető túlzások kiküszöbölésére, de azért is, mivel ez a kiadás már egyébként is elavult, a szlovák nyelvészek 1953-ban új, javított helyesírási szabályzatot jelentettek meg. Az azóta eltelt időben azonban újból felvetették a szlovák helyesírási reform szükségességének a gondolatát. (L.: Pred úpravou slovenského pravopisu: Slovenská reč XVIII (1953.), 321 kk., 385–6; Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava, 1953., 1957., 1962. 6–7; l. még Slovenská reč XXX (1965.), 22 kk., 129 kk., 200 kk.)

A felszabadulás előtt a legtöbb ország nem rendelkezett megfelelő színvonalú értelmező szótárakkal. E hiány pótlására a szocializmus időszakában nyílt lehetőség. Így a Szovjetunióban 1935 és 1940 között jelent meg USAKOV négykötetes orosz középszótára, 1949-ben OZSEGOV egykötetes kézisztótára, és 1950 és 1965 között látott napvilágot a 17 kötetes akadémiai szótár. A szótár-trilógia megírására minden országban igen nagy erőfeszítéseket tesznek. Nálunk is megjelent már a 7 kötetes középszótár, A Magyar Nyelv Értelmező Szótára, amely igen korszerű lexikográfiai elvek alapján készült el. Befejezéshez közelednek az egykötetes képes értelmező szótár munkálatai is, de kívánatos, hogy a magyar nyelv nagyszótárának munkálatai is megfelelő lendületet nyerjenek. A többi szocialista országban is sorra jelennek meg az értelmező szótárak. Az egynyelvű szótárak a tudományos és népszerűsítő célkitűzésen túlmenően azért is fontosak, mert ezek révén is lehetőség nyílik a marxista világnézet széleskörű terjesztésére. Egy-egy politikai, közgazdasági, filozófiai stb. vonatkozású szócikk megfogalmazása, értelmezése ugyanis egyben ideológiai állásfoglalást kíván és ilyen ismereteket közvetít.

Az irodalmi nyelv kérdéseinek vizsgálata a legtöbb szocialista országban a fellendülés korszakát éli. A kutatók egyrészt az irodalmi nyelv kialakulásának történetét vizsgálják eredményesen (nálunk e vonatkozásban elsősorban PAIS DEZSÓ, BENKÓ LORÁND, PAPP LÁSZLÓ és TOMPA JÓZSEF munkássága említhető meg), másrészt olyan vizsgálatok folynak, amelyek az irodalmi nyelv szinkron problémáit érintik. Ezeknek sorában fontos helyet foglalnak el a nyelvi norma kérdései. Az ez irányú érdeklődésnek többféle oka, indítéka van. Az egyik, külső nyelvi mozzanat az a körülmény, hogy egyesek e problémáknak némelykor politikai tartalmat is adnak, s azt vizsgálják, hogy az általuk idegen nyelvi behatásoknak vélt elemek mennyire egyeztethetők össze az általuk felállított, illetőleg az általánosan elfogadott nyelvi normával. Hogy ez a kérdés milyen mértékben éleződhet ki, erre példa a szlovák nyelv értelmező szótárának, a „Slovník slovenského jazyka”-nak ügye (Bratislava, 1959–1968.).¹ De egyéb példák is arra intenek, hogy a nyelvi norma kérdésével — a többségi és a kisebbségi nemzet, nép szakembereinek egyaránt — igen komolyan, nacionalista elfogultság nélkül kell foglalkozniuk.

Az anyanyelvi műveltség elmélyítésében fontos szerep jut a leíró nyelvtanoknak. Ennek a tudományterületnek a művelése a felszabadulást követő években minden szocialista országban erőteljesen fellendült. E kutatások egyik jellemzője az is, hogy a megközelítés módjai igen változatos képet mutatnak. Öröndetes ez a jelenség, mivel a különböző (a hagyomá-

¹ Vö.: Slovník slovenského jazyka. VI. Bratislava, 1968. 321–2; Št. PEČIAR, O výbere a hodnotení slov v Slovníku slovenského jazyka: Slovenská reč XXX (1965.), 101–9; Konferencia o slovníku spisovnej slovenčiny: uo. XXXI (1966.), 3–44; Diskusia o Slovníku slovenského jazyka: uo. 76–112; Št. PEČIAR, Odpoved' na kritiku SSJ: uo. 113–9; Ještě o smolenické lexikografické konferenci: Naše řeč L (1967.), 171–4.

nyos, strukturális, funkcionális, generatív stb.) módszerekkel végzett nyelv-tani kutatások egyrészt nagy mértékben elősegítik a nyelvi struktúra pontosabb megismerését, és általában sokat lendítenek a grammatika elméleti kérdéseinek tisztázásán, másrészt jelentősen hozzájárulnak a gyakorlati nyelv-oktatás mikéntjének tökéletesítéséhez is. Megelégedéssel állapíthatjuk meg, hogy a grammatikai kutatásokat hazánkban is a módszerbeli változatosság jellemzi (továbbfejlesztett hagyományos, funkcionális, generatív szemléletű kutatások).

Az a n y a n y e l v i m ű v e l t s é g ápolását mindegyik szocialista ország fontos feladatának tekinti. E stúdiumok elvi kérdéseivel való foglalkozás és a gyakorlati nyelv-művelő munka (rádió, televízió stb.) mindenütt a fellendülés időszakát éli. Ezzel összefüggésben örömmel állapíthatjuk meg, hogy a magyar nyelvészek e téren elismerten kitűnő munkát végeznek (LŐRINCZE LAJOS stb.).

A régészek szívesen használják a „leletmentés” kifejezést olyan esetben, amikor az archeológiai anyag a terepen veszélybe kerül. Több-kevesebb vonatkozásban lényegében a n y e l v j á r á s o k k a l is hasonlóan vagyunk. A szocialista forradalom kibontakozása és a tömegkommunikációs eszközök elterjedése következtében ugyanis a nyelvjárások kiegyenlítődése igen meggyorsult, s a mai nyelvjárások fokozatos megszűnése csak idő kérdése. Épp ezért rendkívül sürgős feladat a nyelvjárásai anyag minél teljesebb felgyűjtése. De közismert a nyelvjárásoknak a köznyelvi norma alakítása szempontjából vett fontossága és egyéb vonatkozású jelentősége is (nyelvtörténet stb.). A szocialista országokban igen szorgos ilyen irányú munka folyik. Nyelvatlaszok, tájszótárak, nyelvjárásai monográfiák és nyelvjárásai rendszerező művek látnak napvilágot. Megjelent például az orosz (ennek egy része), a belorusz, a lengyel, a kasub, a szorb, a szlovák, a bolgár, a magyar és a román nyelvatlasz. De a többi (cseh, szlovén, szerb-horvát) nyelvatlasz is előkészületben van. Tudományos értékén felül politikai jelentősége is van annak a ténynek, hogy több országban a k i s e b b s é g i n y e l v j á r á s o k a t is feldolgozzák (nyelvatlaszok, monográfiák stb. formájában). Így a Szovjetunióban a bolgár, az NDK-ban a szorb, Magyarországon a szlovák és német, Romániában és Jugoszláviában a magyar nyelvjárásokat gyűjtik és dolgozzák fel. Magyarország a dialektológia területén figyelemre méltó eredményeket ért el, de a nyelvjárások (pontosabban a magyar nyelvjárások) monografikus feldolgozása terén is fel kell zárkóznia a többi ország (Szovjetunió, Lengyelország, Csehszlovákia, Bulgária) mögé. A nyelvjárások modern rendszerezése már több országban napvilágot látott; ilyen P. IVIÓ könyve a szerb sto-nyelvjárásokról (1958.), R. I. AVANESZOV—V. G. ORLOVA szerkesztette kollektív mű az orosz dialektusokról (1965.) és SZT. SZTOJKOV műve a bolgár nyelvjárásokról (1968.). Épp ezért öröndetes, hogy a magyar nyelvjárásokkal kapcsolatosan is új összefoglalás, rendszerezés készült el (IMRE SÁMU).

A dialektológia területén a legnagyobb arányú vállalkozás az 1958-ban Moszkvában a szlavisztikai kongresszuson elfogadott Általános Szláv Nyelvatlasz terve. Ez ma már nem terv, hanem befejezéséhez közeledő vállalkozás. A munkálatban a szláv országokon kívül az NDK, Magyarország, Románia, Ausztria és Olaszország szlavistái is részt vesznek. Ez a vállalkozás egyúttal a nemzetközi együttműködésnek is nagyszerű példája.

A nép története, a nyelv múltja mindig foglalkoztatta az emberiséget. Ez az érdeklődés a felszabadulás utáni években sem lanyhult. A múlt igazi,

tényeknek megfelelő feltárásához, a régebbi művelődés bonyolult összetevőinek felfedéséhez sokban járulhatnak hozzá a *szófejtő vizsgálatok*. Ezek a stúdiumok az utóbbi években a Szovjetunióban is erősen fellendültek; a szovjet etimológusok és névtanosok pótolni igyekeznek azt a mulasztást, amely a marrizmus vétkéből náluk bekövetkezett (CILUJKO, TRUBACSEV stb.). Magyarország a szófejtés területén a múltban is rangos helyet foglalt el, s ma, amikor a nagy összefoglaló etimológiai művek készülnek, a szófejtés újabb fellendülésére számíthatunk. Ezzel szemben a magyar névtani kutatások sajnálatos módon csak most kezdenek kibontakozni. A névtani kutatások Lengyelországban (W. TASZYCKI), Csehszlovákiában (VL. ŠMILAUER, V. SVOBODA), az NDK-ban (R. TRAUTMANN, R. FISCHER) és Bulgáriában (VL. GEORGIEV) tűnnek ki nagy intenzitásukkal és magas színvonalukkal. Az NDK-beli névtani kutatások egyik jellemzője az, hogy a régebbi szláv örökség feltárásában érnek el kitűnő eredményeket.

A *műszaki haladás* érezhetően hozzájárult a nyelvtudományi vizsgálatok körének kiszélesítéséhez. Ennek következtében szorosabb együttműködés alakult ki a matematika, az orvostudomány és a nyelvtudomány között; gyümölcsöző kapcsolatok jöttek létre a híradástechnika, a kibernetika és a nyelvtudomány között stb. Mivel ezek a kutatások jelentős anyagi beruházásokat is igényelnek, ezért érthető, hogy e modern tudományterületek elsősorban a Szovjetunióban indulhattak nagyobb fejlődésnek. A többi szocialista országban — így hazánkban is — e kutatások a tudományos felkészültség és az anyagi lehetőségek arányában folynak. De még a Szovjetunióban is például a gépi fordítás vonatkozásában — az elért sikerek ellenére — úgy ítélik meg a helyzetet, hogy a gépi fordítás tökéletes megvalósításához olyan tudományos ismeretekre és anyagi eszközökre lenne szükség, amelyekkel a tudósok ma még nem rendelkeznek (vö. Razvitie jazükoznanija 19).

A világszerte tapasztalható nagyarányú tudományos fellendülés sürgetően megköveteli az *országok közötti tudományos együttműködés* kialakítását. Nem kétséges ugyanis, hogy a munkamegosztás és a kooperáció milyen hatalmas előnyöket rejt magában, s hogy jelentős mértékben elősegítheti, meggyorsíthatja a tudományos fejlődést. A műszaki, illetőleg természettudományok és a társadalomtudományok között azonban ebben a vonatkozásban lényeges különbség mutatkozik. A műszaki és természettudományok elvi és módszertani vonatkozásai, valamint konkrét szakmai problémái ugyanis lényegében nemzetközi jellegűek, ami azt jelenti, hogy valamennyi idetartozó kérdés feldolgozására egyformán igényt tarthat bármelyik tudományos szempontból megfelelően fejlett ország. Hasonlóképp könnyen megvalósítható a különböző országok között a munkamegosztáson alapuló eredményes együttműködés is. S ami lényeges: az így elért eredmények egyaránt felhasználhatók bármelyik országban. A társadalomtudományoknak — s ezen belül olyan tudományoknak is, mint a nyelvészet — természetesen vannak *nemzetközi vetületei* is: a nyelvtudománynak elvi és módszertani vonatkozásai. De maga a tematika, pontosabban a vizsgálat tárgyául szolgáló anyag már egészében sajátos színezetű, úgy is mondhatnánk, *nemzeti jellegű*, s a nemzetközi munkamegosztáson alapuló együttműködés lehetősége az ilyen témák vonatkozásában aránylag kicsi. Mindebből az következik, hogy a speciálisan magyar, orosz, román stb. témák nagy többségének kidolgozása a hazai kutatókra vár. A reálisnak látszó együttműködési lehetőségekkel azonban bátran élünk kell. Hogy nagyobb

arányú együttműködés is megvalósítható, erre kitűnő példa a már említett Általános Szláv Nyelvatlasz. De egyéb vonatkozásban is törekedni kell a szorosabb kooperációra. Ilyen terület mindenekelőtt a nyelvtudomány elvi-módszertani kérdéseinek vizsgálata. Itt számos olyan fontos kérdéskör található, amelynek nemzetközi összefogáson alapuló művelése jelentős eredményeket hozhat. Elméleti és gyakorlati vonatkozásban is hasznosnak ígérkezik az az együttműködés, amely a különféle nyelvek kontrasztív (egybevető) vizsgálata terén van kialakulóban. A Szovjetunióban előtérbe került a nyelvek kölcsönhatásának vizsgálata, s ennek problémáit a múlt, a jelen és a jövő vonatkozásában is tanulmányozzák. (Vö. pl. Vzaimodejstvje i vzaimoobogascsenie jazükov narodov SzSzsZR. Red. N. A. BASZKAKOV. Moszkva, 1969.) Ez is olyan terület, amelynek aktualitása kétségtelen, s amelynek kutatása a szocialista országok közös vállalkozásaként is kívánatosnak látszik.

5. A szocialista országok nyelvtudománya sokat ígérő jövő előtt áll. Ezt a továbbfejlődést azonban közös erőfeszítéssel tudatosabban elő kell segíteni. Így például meg kell szüntetni azokat a helyenként még felbukkanó gátló hatású mozzanatokot, amelyek e kibontakozás ütemét lassítják.

Előadásom végéhez értem. Mint látható, a szocialista országok nyelvtudományát sok hasonló vonás jellemzi. A jövő, a további kibontakozás szempontjából meghatározó erejű az a körülmény, hogy ezen országok nyelvtudományát elvi síkon és gyakorlati vonatkozásban egyaránt sokban azonos célok kötik össze. Az egyik ilyen közös, általános érdekű célkitűzés: az új, szocialista jellegű társadalom felépítése. Valamennyi szocialista ország nyelvtudósának és így a hazai nyelvészeknek is nemes kötelessége, hogy e közös nagy cél elérésén munkálkodjék.

KIRÁLY PÉTER

A nyelvészeti kutatómunka tervezése és szervezése*

1. Előadásomban a nyelvészeti kutatómunka tervezésének és szervezésének néhány kérdésével kívánok foglalkozni. A tervezésnek azonban nem tartalmi-tematikai, hanem inkább formai-módszerbeli vonatkozásairól fogok beszélni. Valószínűleg többen vannak a jelenlevők között olyanok, akikben felmerült az az aggály, hogy vajon helyes volt-e ezt a témát egy nyelvészeti tudományos ülészak keretébe iktatni. Véleményem szerint igen. A kutatómunka tervezése és szervezése ugyan valóban nem sorolható a szorosabb értelemben vett nyelvészeti szakkérdések közé, de mint fontos tudománypolitikai és szakigazgatási tényező közvetlenül hat a nyelvtudományi kutatómunkára, segítheti vagy gátolhatja. A kutatómunkában való szerepe tehát mindenképpen igen jelentős.

Ha felmerülne ugyanis az a kérdés, hogy melyek azok a legfontosabb jellemzők, amelyek az elmúlt negyedszázad hazai nyelvtudományát megkülönböztetik az előző korokétól, s amelyek az utóbbi huszonöt évben leginkább meghatározták a nyelvészeti kutatómunka jellegét, én a következőket sorolnám fel:

A) A nyelvszemléletnek viszonylag ugyan lassú ütemű, de ma már jól érzékelhető megváltozása. — B) A Nyelvtudományi Intézet megalakulása. —

* A Nyelvtudományi Intézet által hazánk felszabadulásának huszonötödik évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülészakon elhangzott előadás.

C) A tervszerűség és a szervezethez egyre erősebb fokú érvényesülése a kutatómunkában. — D) A tematika megváltozása, a társadalmi hasznosság szempontjának előtérbe kerülése a tematikában. — E) A kutatási módszerek kiszélesedése.

A felsorolt öt tényező természetesen szorosan kapcsolódik egymáshoz, és külön-külön is, együttesen is összefüggnek azokkal a politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális változásokkal, amelyek a második világháború után következtek be hazánkban. Ezeknek a változásoknak részletesebb elemzésére azonban nem térek ki.

2. Annak, hogy előadásomban a felsorolt öt fontos tényező közül éppen a nyelvészeti kutatómunka tervezésével és szervezésével foglalkozom, több oka is van. — A) A tervezés és a szervezés szocialista társadalmunkban kapott különösen nagy szerepet. Hazánk felszabadulásának negyedszázados évfordulója tehát egyrészt megfelelő alkalmat ad, másrészt kötelez is bennünket arra, hogy ezt a nyelvtudományi munka eredményessége szempontjából oly fontos kérdéskört most már bizonyos fokig történeti távlatból is áttekintsük, értékeljük ilyen jellegű ténykedésünket, és levonjuk a szükséges következtetéseket. — B) A párt tudománypolitikai irányelvei, amelyek a kutatómunka hatékonyságát kívánják előmozdítani, szintén arra köteleznek és ösztönöznek bennünket, hogy értékeljük eddigi munkánkat, megvizsgáljuk, mennyire tudtunk élni lehetőségeinkkel. S annak, hogy a jövőben még eredményesebb kutatómunkát végezhessünk, egyik fontos alapfeltétele a körültekintőbb tervezés és a hatékonyabb szervezés. — C) Az Akadémia átszervezése, az átszervezésből következő azon tény, hogy szélesedik a tudományos intézetek önállósága, de egyúttal fokozódik a felelősségük is, szintén arra serkent bennünket, hogy munkálataink tervezését és szervezését még magasabb szintre emeljük. — D) Végül erre készíttet minket az az előttünk álló igen jelentős feladat is, hogy rövid időn belül el kell készíteni a nyelvtudomány távlati terveit, s ebben a munkában számos intézeti és intézeten kívüli tudományos kutatónak kell alkotó módon, kellő megfontoltsággal, nyelvtudományunk egészének jövőjét figyelembe véve részt vennie.

Amikor a kutatómunka tervezésének és szervezésének a szocialista tudományos életben való különleges jelentőségét hangsúlyozom, természetesen nem akarom azt állítani, hogy a tervszerűség és a szervezethez a felszabadulás előtti magyar nyelvtudományban semmiféle szerepet nem játszott.

A tervszerűsége való törekvésnek a nyelvtudomány területén egyik legszebb példája a Tanácsköztársaság idején kidolgozott nyelvtudományi munkaterv. De nem ez az egyetlen példa. Jól mutatja a tervszerűséget SIMONYI ZSIGMOND egész munkássága, s erre való törekvést tükröz „A magyar nyelvtudomány kézikönyve” sorozat elkészítésének szándéka is az 1920-as évek elején. Nagyon világos kutatási tervet készített a debreceni egyetem Népryelvkutató Intézete számára CSÚRY BÁLINT. S a nyelvjáráskutatás kitűnő tervét állította össze az 1941-ben megtartott első magyar népryelvkutató értekezéslet.

Több példáját sorolhatjuk fel a szervezethez való törekvésnek is. Aligha lehet vitatni, hogy a körültekintő, jó szervezésnek nagy szerepe volt a századforduló táján olyan kiemelkedő munkák létrejöttében, mint például a Nyelvtörténeti Szótár, a Magyar Tájsszótár, a Tüzetes magyar nyelvtan, a Nyelvészeti Füzetek sorozatában közzétett gazdag és értékes nyelvjárási ismeretanyag. Hasonlóképpen az 1930-as évek végén kialakult és mindössze

néhány év alatt igen szép eredményeket felmutató debreceni nyelvjáráskutató tevékenység is elsősorban CSÚRY BÁLINT jó szervező munkájával függ össze. És fontos szerepe volt a jó szervezésnek a TAMÁS LAJOS igazgatósága alatt működött Erdélyi Tudományos Intézet eredményes tevékenységében is. Sőt éppen ez az intézet adott a ma inkább csak kívánságként oly sokat emlegetett komplex kutatásokra — nyelvészek, néprajzosok, régészek és történészek közös munkájára — olyan példát, melyhez hasonló máig sem valósult meg, s legfeljebb a nemrégén megindult „palóc kutatások” vethetők vele egybe.

A nem nagyon távoli múltból azonban említhetünk beszédes példákat arra vonatkozóan is, hogy a kellő szervezettség hiánya hogyan fojthat meg kitűnő terveket. Ez történt például a már idézett „A magyar nyelvtudomány kézikönyve” sorozattal. Azt meg, hogy hogyan sorvaszthat el értékes tudományos kezdeményezéseket, a GOMBOCZ—MELICH-féle „Magyar Etymologiai Szótár” sorsa példázza igen szépen. (Részletesen lásd: BENKŐ LORÁND, A szintézisek szerepe a magyar nyelvtudományban: NytudÉrt. 65. sz. 41—65.)

Ismétlem tehát, a tervszerűsége és a szervezettségre való törekvés szándéka felfedezhető az előző korok hazai nyelvtudományában is. A felszabadulás utáni időkben azonban mind a tervezés, mind a szervezés szerepe alaposan megváltozott a kutatómunkában. Nyugodtan mondhatjuk, hogy e téren minőségi változás következett be.

A régebbi korokban mind a tervszerűsége, mind a szervezettségre való törekvés inkább csak egy-egy kiváló tudós személyéhez kötődött; többnyire csak a nyelvtudománynak egy-egy részterületére vonatkozott; mindezek következtében erősen periodikus és sporadikus volt. Ezenkívül — s ez talán a legfontosabb — az átfogó szervezéshez hiányzott a megfelelő gazdasági alap, a munkálatoknak legalábbis tekintélyes részét összefogó megfelelő intézmény. Az Akadémia ugyanis erre a feladatra akkori szervezetében nem volt alkalmas.

1945 után a helyzet gyökeresen megváltozott. A tervszerűség átfogta az egész hazai nyelvtudományt, kialakultak a megfelelő intézmények (Nyelvtudományi Intézet, az egyetemi tanszékek oktatói kara stb.), amelyek széles körben biztosították legalábbis a lehetőségét a tervszerű és szervezett kutatómunkának. És — ha többnyire talán nem is az óhajtott vagy szükséges méretekben, de azért folyamatosan — rendelkezésre állt a mindig viszonylag tekintélyes gazdasági alap, a jelentős szellemi kapacitás.

Mindennek a fontosságát ebben a körben nem is szükséges hangsúlyozni, hiszen nyilvánvalóan elsősorban a fentebb elmondott körülményekkel, lehetőségekkel magyarázható az a tény, hogy az elmúlt huszonöt esztendő a magyarországi nyelvtudománynak, ezen belül is a szűkebb értelemben vett magyar nyelvtudománynak egyik legeredményesebb, ha nem a legeredményesebb korszaka.

3. A tervszerűség érvényesülése a nyelvészeti kutatómunkában — vagy egy kicsit leszűkítve most már, a Nyelvtudományi Intézetben — azt jelenti, hogy a távlati tervek főbb vonalaiban hosszú, esetleg tíz-tizenöt éves időszakra meghatározzák az intézet munkásságát. A hároméves, illetőleg éves tervek pedig már gyakorlatilag is konkretizálják a munkát. Kijelölik az egyes vizsgálandó témákat, lényegében körvonalazzák az elvégzendő munka mennyiségét, sőt ezt többnyire személyekre is felbontják. Mindez természetesen azt is jelenti, hogy ezek a tervek hosszú időre lekötik az intézeti kutatók hivatali munkaidejének jelentős részét.

Ugyanakkor viszont a párt tudománypolitikai irányelvei nagyon hatá-

rozottan és teljesen egyértelműen állást foglalnak a tudományos kutatás szabadsága mellett.

Nincs-e ez esetben ellentmondás e két, elvi szempontból egyaránt alapvetően fontos tétel, a kutatómunka tervszerűsége és a kutatás szabadsága között? Először hallva ezt a két tételt, valóban lehet olyan érzése az embernek, hogy az egyik tétel érvényesítése eleve kizárja a másik érvényesülésének lehetőségét. De ha egy kissé szélesebb összefüggésekben nézzük a kérdést, rövidesen fel kell ismerni, hogy ez az ellentét csak látszólagos, a lényegyet tekintve ilyen ellentét nincs.

A kutatás szabadságát hangsúlyozó elvi jelentőségű deklaráció ugyanis semmiképpen sem jelentheti a fő hivatású kutatók teljes hivatali szabadságát, azt, hogy az intézet minden munkatársa azzal foglalkozik, amivel éppen akar. Ez nem a kutatás szabadsága lenne, hanem a kutatómunka anarchiája. A kutatás szabadságának ilyen szellemben történő realizálása ugyanis mind a nyelvtudomány egészét, mind az intézetet tekintve mindenképpen a kutatómunka elaprózódásához, szétforgácsolódásához vezetne, aminek szükségszerű velejárója lenne egy bizonyos öncélúság, befelé fordulás, bizonyos fokú eltávolodás a gyakorlattól, magától az egész társadalomtól. Mindez szükségszerűen bekövetkeznék még akkor is, ha jó néhány kitűnő mű is születnék; — ami egyébként nagyon valószínű. Egy effajta szemlélet éppen az olyan nagyszabású tudományos vállalkozásokat veszélyeztetné, amelyeket eddig is szocialista nyelvtudományunk legnagyobb eredményeként könyvelhetünk el, s amelyek több területen már ma is a további kutatás alapvető fontosságú forrásai.

A kutatás szabadsága — szerintem — elsősorban azt jelenti számunkra, hogy nincs tudományterületünknek olyan részlete, olyan témája, amelynek kutatását a társadalom érdekei, politikai megfontolások tiltanak, nincsenek olyan kutatási módszerek, amelyeknek alkalmazásától eleve tartózkodni kellene. Vagyis sem a párt, sem az államhatalom nem kívánja sem a tematika, sem a módszer tekintetében, de még kevésbé a kutatás végső eredményeit illetően megkötni a tudósok kezét. Az akarat szabadságával kapcsolatban írja ENGELS, hogy „az nem jelent egyebet, mint azt a képességet, hogy hozzáértéssel dönthetünk”. Ebben a szellemben értelmezem én a kutatás szabadságát is, hogy tudniillik az egyes szakterületek szakemberei maguk dönthetik el hozzáértéssel, tehát egyéni kívánalmaik mellett a szaktudomány általános és különös szempontjait, a társadalom egészének érdekeit is figyelembe véve, hogy adott lehetőségeik alapján mely témákkal kívánnak foglalkozni, milyen módszereket kívánnak alkalmazni. S kutatásaik végső eredményeit legjobb tudásuk alapján, legőszintébb meggyőződésük szerint fogalmazhatjuk meg.

A kutatás szabadságának fogalmába természetesen semmiképpen sem fér bele a marxizmus tanításaival ellentétes, szocialista társadalmi rendünkkel szemben ellenséges ideológiák tanításai érvényesítésének szabadsága. Tudom, hogy ez a kérdés sokkalta bonyolultabb annál, semhogy egyetlen sommás mondattal elintézzettnak tekinthessük. Ennek mélyebb filozófiai, politikai vonatkozásaival azonban most nem kívánok foglalkozni, de legalább az utalást magára a problémára mindenképpen igen fontosnak tartottam. S itt említem meg, hogy a kutatás szabadságának elvéből nem következik automatikusan a publikálás teljes szabadsága sem. Ennek részletezésére azonban most szintén nem térek ki.

4. Az eddigiekben többnyire együtt említettem a kutatómunka tervezésének és szervezésének problémáját. Ezt szándékosan tettem. Úgy látom

ugyanis, hogy az elmúlt huszonöt esztendő alatt mind tervező, mind szervező munkánknak az volt egyik legszámottevőbb fogyatékosága, hogy ez a két fázis a gyakorlatban, ha nem is tudatosan, de eléggé következetesen kettévált. A tervezéskor szinte teljesen figyelmen kívül maradtak a szervezés szempontjai. A szervezés során pedig nemritkán elfeledkeztünk a már rögzített tervekről. (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a szervezés fogalmába beleértem a gazdasági és a káderproblémákat is.)

Az előbb mondottakra idéznék egy-két konkrét példát is. 1949-ben jelent meg a magyar és a finnugor nyelvtudomány első ötéves terve (MNy. XLV, 97—100). Ez az elaborátum nagy éleslátással sorolta fel a magyar és a finnugor nyelvtudomány előtt álló feladatokat. Tehát mint szakmai tematikai lista igazán kitűnő alkotás. Mint ötéves kutatási terv azonban teljesen irreális. Bár az elaborátum szerzői a közzétett tematikát szerényen csupán az ötéves nyelvtudományi terv „vázlatának” nevezik, ennek realizálása húsz év elteltével is csak részben sikerült; annak ellenére, hogy az intézet kutatóinak munkássága igen tekintélyes: húsz év alatt több mint másfélszáz önálló mű, hozzávetőleges becslésem szerint mintegy kétezer cikk, tanulmány stb. készült az intézetben. E terv megvalósítása tehát semmiképpen sem a nyelvészek vagy a Nyelvtudományi Intézetben múltott. Az okok elsősorban magában a tervben, annak irreális voltában keresendők. Ennek meg nyilvánvalóan az a magyarázata, hogy a tervezet összeállítói nem vizsgálták meg, vagy ha megvizsgálták — tapasztalatok híján — teljesen irreálisan ítélték meg a munka megszervezésének lehetőségeit, a munka elvégzéséhez szükséges anyagi és szellemi szükségleteket. De — némileg szerényebb méretekben — ugyanez jellemezte az 1960-as évek elején összeállított távlati nyelvtudományi tervet is. Sőt hosszú éveken át az intézet éves terveinek összeállítása is két fázisban történt. Az Akadémia, úgy szeptemberben, elkészíttette az intézettel azoknak a témáknak a jegyzékét, amelyekkel az intézet a következő évben foglalkozni kívánt. S ezek a listák — a képzelő erőt meglehetősen szabadon engedve — évenként el is készültek. De az érdekelték maguk is tudták, hogy ez nem tekinthető tervnek, csak afféle „kívánságlistának”. Ugyanis: decemberben — januárban ismerte meg az intézet a számára biztosított pénzügyi és személyi kereteket, s a korábban elkészített listákat, most már figyelembe véve a szervezés lehetőségeit is, általában erősen megnyirbálva kellett tudományos tervvé formálni. Tehát tervezés és szervezés még a felsőbb hivatalos szervek ügyintézésében is hosszú ideig élesen kettévált. Idézhetnék azonban példákat fordított irányból is; elsősorban a távlati tervekből, de — különösen régebben — az intézeti tervekből is. Arra tudniillik, hogy jóváhagyott, teljesen reális tervek nem valósultak meg egyszerűen azért, mert az érdekelt kutatók témájukat minden komolyabb ok nélkül abbahagyták, megváltoztatták.

A tervezésnek ezeken az elemi fogyatékoságain ma már jórészt túljutottunk. Mégis úgy gondolom, kutatómunkánk hatékonyságát a jövőben nem kis mértékben növelhetné, ha tervezésünk még realisabb formákat öltene, különféle terveinkben még gondosabban felmérnénk az anyagi lehetőségeket, a rendelkezésre álló szellemi erőket s a kutatómunka szervezésének egyéb feltételeit; másrészt pedig, ha a már elfogadott tervekhez jobban ragaszkodnánk, megváltoztatásukra csak valóban megokolt esetben kerítenénk sort.

5. A kutatómunka tervezéséről és szervezéséről beszélve feltétlenül szólnunk kell a kutatómunka formáiról, a csoportos és az egyéni kutatásról, ezek viszonyáról. Nemcsak azért, mert ennek a két kutatási formának a vi-

szonya az Akadémia közgyűlése alkalmából is felmerült az I. Osztály ülésén, hanem főképpen azért, mert e téren valóban vannak megoldandó feladatok az intézetben is.

Az egyéni kutatással szemben az előbb szándékosan használtam a kissé szokatlan csoportos kutatás megnevezést a munkaközösségekben végzett kutatásra. Az ilyen jellegű kutatásoknak ugyanis legalább két típusát kell megkülönböztetnünk: A) A k o l l e k t í v k u t a t á s; ezen az olyan típusú munkát értem, amikor a kutatók munkája lényegében névtelen, az elkészült tudományos műben nem válik szét világosan, sőt gyakran még nagy filológiai apparátussal sem volna pontosan kielemezhető a munkaközösség egyes tagjainak tudományos eredménye. Ilyenek intézetünkben általában a szótári munkák, ilyen volt a nyelvatlasz. B) A k ö z ö s k u t a t á s; ebbe a kutatási formába azokat a témákat sorolom, amelyeken szintén munkaközösség dolgozik, de a téma egyes részterületeit a munkaközösség által közösen kialakított elvi-módszertani kereteken belül az egyes kutatók önállóan dolgozzák fel. Az egyes részek többé-kevésbé kerek egészet alkotnak ugyan, de mindegyik rész a szerzőnek saját munkája, a szerző saját neve alatt jelenik meg. Itt tehát az illető rész a kutatónak — bizonyos határok között — lényegében egyéni alkotása. Ilyen közös kutatás volt az intézetben „A mai magyar nyelv rendszere” című leíró nyelvtan; ilyen jellegűek az „Általános nyelvészeti tanulmányok” egyes kötetei. S talán mondanom sem kell, hogy az ilyen jellegű kutatásnak bizonyos típusai már igen közel állnak az egyéni kutatáshoz, ami azt is mutatja, hogy csoportos kutatás és egyéni kutatás között nincs mindig éles határ.

A kutatási formákat tárgyalva azt is világosan kell látnunk, hogy a csoportos, illetőleg az egyéni kutatási forma nem valami öncélú, szubjektív megmondolásokból alkalmazott megoldás a kutatók foglalkoztatására. A kutatási formát elsődlegesen a téma jellege, ezen belül is főképpen a téma mérete határozza meg. Nyilvánvaló, hogy olyan terjedelmes művek, mint „A magyar nyelv értelmező szótára”, „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”, „A magyar nyelvjárások atlasza” — hogy csak a legjelentősebbeket említsem — egyéni munkaként soha el nem készülhetek volna. Magának a műnek a jellegéből következik az is, hogy éppen az előbb felsorolt munkák elkészítésében az általam kollektív kutatásnak nevezett forma volt a legmegfelelőbb.

Más területeken, más témakörökben pedig — szintén a téma jellegéből következően — inkább az egyéni kutatás vagy esetleg a közös kutatás formája alkalmazható. Ilyeneknek látom például elsősorban az elméleti jellegű munkálatokat.

Más kérdés, és kizárólag gyakorlati okokkal, elsősorban a kutatók hiányával magyarázandó az a tény, hogy intézetünkben egy-két esetben egyetlen ember dolgozik viszonylag nagy témán is, — így például a szinonimaszótáron vagy a földrajzi nevek etimológiai szótárán. Ezek az esetek azonban — amelyek, hangsúlyozom, a kényszerűség szülte, viszonylag ritka jelenségek az intézetben is — nem vehetők teljes mértékben egy kalap alá a szó szoros értelmében vett egyéni kutatással. Ezek a témák ugyanis hosszú évekre éppen úgy lekötik a kutató munkaidejének jelentős részét, mint a kollektív tervtémák. Azok a pszichikai negatívumok — amelyekről még szólni fogok — bizonyos idő elteltével itt éppen úgy jelentkezhetnek, mint a kollektív témákban dolgozó kutatóknál. Az egyéni kutatómunka nagy ösztönző ereje, a tematikai

változatosság ez esetben éppen úgy hiányzik, mint a kollektív munkában. Sőt az effajta témák kidolgozásakor jelentkezhet egy más jellegű szakmai vonatkozású negatívum is. Mégpedig az, hogy a különböző, akár a munka megindításakor, akár munka közben jelentkező elméleti-módszertani vagy egyéb gyakorlati problémák megoldásában a kutató nem támaszkodhat egy munkaközösség kollektív tudására. Pedig én a magam részéről ezt a „kollektív bölcsességet” igen jelentős plusznak, nagy szakmai támasznak, sőt nevelő erőnek tartom.

6. Mielőtt rátérnék az intézeti munka belső problémáinak részletesebb elemzésére, a félreértések — vagy esetleges félremagyarázások — elkerülése végett szeretném leszögezni a következőket. Megítélésem szerint az intézetben a munkafegyelem jó. A kutatók zömének munkaerőlcse kifogástalan, sőt tekintélyes részüké példamutató. Ezt az intézet eredményei beszédesen bizonyítják. Mindezzel természetesen nem akarom azt mondani, hogy az intézet minden kutatójának munkája — akár csak saját képességeihez mérten is — kifogástalan. Sőt az ebből a tényből adódó tervezési és szervezési jellegű kérdésekkel a következőkben talán aránytalanul is sokat foglalkozom. Ezeket a problémákat ugyanis nem lenne helyes lekicsinyelni, még akkor sem, ha a kutatóknak csak viszonylag kis részéhez kapcsolódnak. Egyrészt azért nem, mert kétségtelenül zavarják a folyamatos, tervszerű munkát, de talán még inkább azért, mert ha az intézet vezetősége ezeket az önmagukban talán nem is különösebben jelentős problémákat teljesen figyelmen kívül hagyja, az könnyen elégedetlenséget kelt az egyes munkaközösségekben, zavarja a kollektív szellemet, és így közvetve is igen káros lehet a munka eredményessége szempontjából.

7. Ahogy fentebb kifejtettem, a kutatási formát lényegében a téma jellege határozza meg. Az akadémiai tudományos intézeteknek — tehát a Nyelvtudományi Intézetnek is — az az elsődleges feladatuk, hogy olyan témákon dolgozzanak, amelyek nagyobb szellemi és anyagi kapacitást igényelnek, amelyek már méreteiknél fogva is megkívánják azt az erősebb fokú koncentrálttságot, körültekintőbb szervezést, amelyet elsősorban a fő hivatású kutatóhelyek, vagyis az intézetek tudnak leginkább biztosítani. Ebből következik, hogy az intézet munkájában a jövőben is igen nagy szerepet kap a csoportos kutatás, ezen belül is a kollektív munka. Éppen ezért érdemesnek, sőt szükségesnek látszik ennek a kutatási formának a problémáival egy kissé részletesebben is foglalkozni.

Nem volna helyes nem venni tudomásul, hogy intézetünk kutatóinak egy részében, ma talán már jóval kevésbé, mint a múltban, de még mindig van bizonyos fokú húzódozás a kollektív tervmunkákkal szemben. És ez — ismerjük el — szubjektíve nem is egészen megokolatlan. A kollektív kutatási formát, illetőleg a kollektív tervtémákat hosszú időn át meglehetősen súlyos, a kutatókat több vonatkozásban is érzékenyen érintő hátrányos megkülönböztetések kísérték, amelyek gyakorlatilag még ma sem szűntek meg egészen.

Egy kissé történeti távlatban is nézve a problémát: a Nyelvtudományi Intézetben — a társadalomtudományok között elsőként — már megalakulása idején igen nagy szerepet kapott a kutatás kollektív formája. Ezt a tényt felsőbb szerveink, beleértve az Akadémia elnökségét is, helyeselték. Nemegyszer elismerően nyilatkoztak az intézet ilyen irányú törekvéseiről. Ez az erkölcsi elismerés azonban nem járt együtt a méltányos tudományos és anyagi elismeréssel. Ennek igazolására csak két tényt említenék meg. Az egyik az,

hogy hosszú időn át nemcsak kollektív, hanem közös kutatás révén elért eredményekkel sem lehetett tudományos fokozatért pályázni. A másik pedig az Akadémia elnökségének az a számunkra ma is érthetetlen és — véleményünk szerint — teljesen méltánytalan állásfoglalása, hogy legelső és egyik legjelentősebb kollektív tervmunkánkért, az Értelmező Szótárért sem az első, sem a második kiadás esetében nem engedélyezte semmiféle szerzői honorárium kifizetését.

Ezek a kollektív kutatással szemben alkalmazott méltánytalan és kellőképpen meg nem okolt, hátrányos megkülönböztetések elvileg ma már megszűntek, de az elmondottak alapján bizonyos fokig érthető, hogy egy időben a kutatók egy részében nem volt különösebb lelkesedés a kollektív kutatás iránt.

8. Intézetünkben az elmúlt évek során elsősorban a magyar és a finnugor tárgyú témákon dolgozó kutatók zöme munkaidejének körülbelül 50—60%-át fordította csoportos kutatásra. Ennél többet — úgy látom — legalábbis folyamatosan, az utóbbi években legfeljebb csak egy-két kutató. Minthogy az intézet magyar és finnugor tárgyú munkálatainak gerincét szükségszerűen a jövőben is a nagyobb szellemi és anyagi erőket igénylő témák fogják alkotni, ezeken az arányokon lényegesebb mértékben intézményesen aligha lehet változtatni. Ezzel a ténnyel az intézet minden munkatársának, amikor az intézetbe jön, számolnia kell, ezt tudomásul kell vennie. Egyébként is azok a nézetek, amelyeket nem is az idősebb, hanem éppen egyes fiatalabb, kevésbé tapasztalt kutatók szoktak hangoztatni, hogy tudniillik a kollektív tervmunkákban való részvétel valami áldozatféle lenne a kutató részéről, mert a tudományos fejlődést elsősorban az egyéni kutatómunka tudja biztosítani, — ebben a fogalmazásban — tévesek és elfogadhatatlanok. A két kutatási forma — véleményem szerint — egy-egy kutató fejlődésében kölcsönösen kiegészíti egymást. Az egyéni kutatómunka — megfelelő és kellően találékony témaválasztás esetén — a kutató szakmai látókörét talán valóban jobban szélesíti, mint a kollektív kutatás. Az egy szakterületben való alaposabb elmélyedést azonban, különösen a fiatalabb kutatóknál, megfelelő szakmai vezetés mellett — az én tapasztalataim szerint — a kollektív tervtémákban való részvétel biztosítja inkább. S ez a kutatási forma nagy segítség a kutatói fegyelem kialakulásához is.

De visszatérve ahhoz a gondolathoz, amelyből kiindultunk: mivel a kollektív kutatás a jövőben is igen nagy szerepet kap az intézet munkájában, én úgy látom, hogy az egyes kutatóknak a kollektív kutatásra fordított munkaidejét aligha lehetséges intézményesen lényegesebb mértékben csökkenteni. Érdemes volna azonban megvizsgálni azt, hogy kollektív tervtémáinkat illetően a tervezésnek és a szervezésnek az intézetben kialakult jelenlegi gyakorlata a legmegfelelőbb-e, és nem lehetne-e e tekintetben olyan módosításokat végrehajtani, amelyek némileg esetleg növelhetnék az egyéni kutató munkára fordítható időt anélkül, hogy kollektív tervmunkáink üteme ezáltal számottevőbb mértékben csökkenne.

Én a következőkre gondolnék. Nagy kollektív tervmunkálataink zöme jelenlegi személyi és anyagi lehetőségeink mellett szükségszerűen csak hosszú évek alatt készülhet el. Az ezekben a munkálatokban való részvétel igen széles körű és elmélyült szakmai ismereteket, megfelelő találékonyságot, kutatói invenienciót követel. Tehát a szaktudományát szerető kutató megtalálhatja és meg is találja a munkában az alkotás örömét. De ugyanakkor nem volna helyes

teljesen figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy kollektív munkáink egy részében — elsősorban a különböző típusú szótárak készítésében — hosszabb idő eltelte után egyre jobban kiütközik a munka természetében rejlő mechanikus jelleg. A kutató számára a munka kezd egyre inkább rutin jellegűvé, tehát unalmasabbá, ennek következtében fárasztóbbá válni, csökken munkájának hatékonysága, kevesebbet, gyengébb minőségűt termel. Valamiféle közömbösség, sőt ellenérzés lép fel benne a témával szemben — még azokban a kutatókban is, akik a kutatott témát egyébként nagyon szeretik. S ezt a munkára is kiható kedvetlenséget esetleg még csak fokozza az a reménytelennek látszó helyzet, hogy a munka még évekig tart. Ilyenkor támadnak azután a kisebb-nagyobb személyi ellentétek, súrlódások, amelyeknek végül is maga a munkálat látja a kárát. Éppen ezért arra gondolok, hogy a kollektív tervtémában huzamosabb ideig résztvevő, megfelelő eredményt felmutató kutatók számára, ha ezt igénylik, bizonyos periódusokban — esetleg két-három évenként —, nem lenne célszerű intézményesen lehetőséget biztosítani a kollektív munkából való viszonylag hosszabb — néhány hónapos, esetleg fél-éves — ideiglenes kikapcsolódásra, legalábbis olyan mértékben, hogy a szálak azért ne szakadjanak el egészen. S ez alatt az idő alatt az illető kutató a maga választotta témákon dolgozhatnék, képezhetné magát.

Hasonlóképpen célszerűnek látnám, ha egy-egy nagy kollektív tervtéma befejezése és a következő tervfeladatba való bekapcsolódás között szintén viszonylag hosszabb időt — az arra érdemesnek látszóknak esetleg egy-két évet is — biztosítani lehetne kizárólag egyéni kutatás végzésére.

Ennek a javaslatnak a gyakorlati megoldása természetesen nem egyszerű, de talán nem is megvalósíthatatlan feladat. Ezt azonban itt nem kívánom részletezni.

Ugyanakkor talán változtatni lehetne és kellene a kollektív munka tervezésén, a teljesítmény ellenőrzésének, számonkérésének az intézetben szokásos jelenlegi módján is. Mint tudjuk, az intézeti kutatók munkaidejüknek 50—60%-át fordítják a kollektív tervtémákra és 40—50%-át egyéb, lényegében szabadon választott feladatok megoldására, beleértve ebbe az úgynevezett „közérdekű” tevékenységüket is. Tervezésünkben, illetőleg a végzett munkáról készített jelentésekben is, a fő szempont — újabban — egy kissé a formális oldal felé tolódt el. Ezt úgy értem, hogy elsősorban azt vizsgáltuk, az illető kutató mennyi időt tervezett, illetőleg mennyi időt fordított a kérdéses tervtémára. Ez a tény újabban meglehetősen furcsa szemléletet kezd kialakítani néhány kutatónkban. Úgy érzik, hogy ha munkatervükbe egy bizonyos munka elvégzésére — mondjuk — 150 napot vettek fel, majd jelentik is, hogy 150 napot dolgoztak a témán, tulajdonképpen teljesítették a tervüket, függetlenül attól, hogy a feltüntetett munkát teljesen vagy esetleg csak 80—90%-ában végezték el. A tervezésnek, de főképpen a számonkérésnek ezen a gyakorlatán az intézet vezetőségének mindenképpen változtatni kellene. Én e téren az intézet munkatársai számára a nagyobb szabadságot biztosítanék, de szigorúbb követelményeket is támasztanék velük szemben. Elképzeléseim szerint egy-egy munkaközösség minden tagja év elején megkapná azt a világosan, félreérthetetlenül körülhatárolt feladatmennyiséget, amely munkaideje 50—60%-ának megfelelően a közös munkából rá hárul. Ha ezeket a feladatokat kifogástalanul megoldotta — teljesen függetlenül attól, hogy mennyi idő alatt — a fenn maradó idejét egyéni kutatásra használhatja fel. Vagyis: ha munkáját a tervezett időnél gyors-

sabban elvégezni — ismét hangsúlyozom — kifogástalan minőségben, az így nyert időt egyéni kutatásokra fordíthatja; ha hosszabb idő alatt végzi el a munkát, az egyéni kutató idejének a rovására megy.

Ezzel megszűnnék az a gyakran jelentkező visszásság, hogy egyik-másik kutató nem igyekszik a tervezettnél rövidebb idő alatt elvégezni munkáját akkor sem, ha erre képes volna, mert — nem is alaptalanul — attól tart, hogy új penzumokat kapna a kollektív tervtémából. Mások meg azért nem igyekeznek a kollektív témával kapcsolatos feladatok megoldásával, mert ha a tervezett időt felhasználják, a kialakult gyakorlat szerint az elmaradt munkát többnyire úgysem kell elvégezniük.

Csoportos munkáinkkal kapcsolatban felmerül egy másik probléma is. Úgy érzem, hogy az egyes részfeladatok szétosztásában eddig nem nagyon voltunk tekintettel arra a tényre, hogy egy-egy munkaközösség tagjai képzettségükben, munkabírásukban, munkastílusukban jelentős mértékben különbözhetnek egymástól, és természetesen — más a fizetésük is. A legjobban megszervezett munkaközösségeinkben is az egy bizonyos időszakra megállapított penzumok többnyire a személyi adottságokra való tekintet nélkül lényegében azonosak voltak. Ez az eljárás adminisztratív szempontból kétségtelenül a lehető legegyszerűbb, de — megítélésem szerint — nem feltétlenül méltányos, és helyessége mind szakmai, mind gyakorlati szempontból legalábbis vitatható. Helyesnek látnám, ha e téren az egyes munkálatok vezetői a jövőben differenciáltabban járnának el. Helyesnek látnám ezt annak ellenére, hogy tudom, a megoldás módja nem könnyű.

A fenti elképzelések megvalósításával — véleményem szerint — mindenképpen csökkennének azok a kisebb-nagyobb lemaradások, amelyek kollektív munkáink egy részénél tapasztalhatók, s amelyeknek valódi okait kibogozni többnyire csak igen nagy időráfordítással lehet, ha egyáltalán lehet.

Ez a módszer azonban jelentősen növelné az egyes témák irányítóinak, az osztályvezetőknek a felelősségét. A kollektív munkák szervezése, az egyes munkafolyamatok megfelelő egybehangolása, ellenőrzése eddig is magasfokú szervező készséget és tevékenységet kívánt. Ez esetben azonban még gondosabban, az eddigieknél sokkal konkrétabban kellene körvonalazni a terveket. A munkaközösséggel egyetértésben igen alapos mérlegeléssel kellene szétosztani a részfeladatokat. S a munkát folyamatosan, az eddigieknél rendszerebben kellene ellenőrizni is.

Itt jegyezni még a következőket. Függetlenül attól, hogy a fenti elképzelés megvalósul-e vagy sem, egyes osztályvezetőknek, témafelelősöknek szervező tevékenységüket az eddigieknél egy kicsit jobban át kellene gondolniuk. Némileg határozottabban kellene összefogniuk a vezetésük alatt álló munkát a szervezés és az ellenőrzés síkján egyaránt. Nagyobb gondot kellene fordítaniuk a munka ellenőrzésére, számonkérésére, még akkor is, ha ez a feladat nem valami kellemes, és talán nem is különösebben népszerű.

9. A csoportos kutatás másik formájáról, a közös kutatásról már kevesebbet kívánok beszélni. Ez a forma szervezés tekintetében már kevésbé veszi igénybe a témafelelőst, és több szabadságot nyújt a kutató számára is. Itt a téma pontos körvonalazásán túl elsősorban a közös koncepció kidolgozása, a részfeladatok világos kijelölése okozhat gondot. Az egyes kutatók alkotói önállósága itt már jóval nagyobb, bár a munkálat összefogására, időnkénti egyeztetésre és bizonyos mértékű ellenőrzésre természetesen itt is szükség van. A hivatali munkaidő felhasználása szempontjából a közös kutatást éppen úgy kellene elbírálni, mint a kollektív munkákat.

A csoportos kutatási formát az intézetben az elméleti-módszertani jellegű, valamint a fonetikai és az egyéb alkalmazott nyelvészeti kutatások területén látom elsősorban hasznosnak. S úgy hiszem, jó volna, ha az említett területeken ez a kutatási forma az eddigieknél nagyobb szerepet kapna. Ez az e területeken folyó munkának bizonyos mértékig nagyobb fokú koncentrátságot is biztosítana. Ami — megítélésem szerint — mindenképpen hasznos lenne.

10. A csoportos kutatások után feltétlenül szólni kell az egyéni kutatómunka problémáiról is. Én az egyéni kutatómunkát egy-egy kutató szakmai fejlődése szempontjából igen fontosnak tartom, s meggyőződésem, hogy nagy tervtémáinkban sem tud huzamosabb időn át megfelelő színvonalú munkát végezni az, aki nem végez elmélyült egyéni kutatást. (Ugyanakkor azonban hangsúlyoznám azt is, hogy a csoportos kutatómunkában szerzett tapasztalatok igen gyümölcsözően használhatók az egyéni kutatásokban is. S éppen a csoportos kutatás során felmerülő, de ott különböző okokból részletesen ki nem dolgozható problémák állandó forrásai lehetnek az egyéni munkának.) Az egyéni kutatómunka lehetőségét tehát intézményesen is biztosítani kell. (Más kérdés az, hogy egy olyan kutató számára, akit a saját maga választotta téma érdekel, a kutatómunka nem zárul le a hivatali munkaidővel. De erről itt nem akarok beszélni, már csak azért sem, mert nyilvánvaló, hogy e téren kutatóink lehetőségei nem teljesen azonosak. Lakás, saját könyvtár, család, életkor, egészség stb. ezt a lehetőséget jelentősen befolyásolja.)

Az egyéni kutatómunka területén a kutatás szabadsága — úgy érzem — teljes mértékben érvényesült eddig is. Ezen — szerintem — elvileg a jövőben sem szabad változtatni, tehát továbbra is érvényesülnie kell annak, hogy egyéni kutató idejükben a kutatók olyan kérdésekkel foglalkozzanak, amelyek legjobban érdeklik őket, beleértve ebbe az úgynevezett „hobbykutatás”-okat is. A félreértések elkerülése végett azonban szeretném leszögezni, hogy a kutatás szabadsága az egyéni kutatási időt illetően sem azonos a kutató teljes szabadságával abban az értelemben, hogy ez alatt az idő alatt a kutató azt csinál, amit akar. Ez az idő kutatásra fordítandó.

A kutatási szabadság elvének hangsúlyozása mellett felvetném mégis azt a kérdést, hogy nem lehetne-e bizonyos fokig tervszerűbbé tenni az egyéni kutatómunkát is. Nem lehetne-e jobban figyelembe venni az egyéni célok mellett a szaktudomány általánosabb érdekeit is?

Arra gondolok, hogy szakterületenként végre valóban fel kellene mérni, melyek azok a témák, amelyek egyéni kutatással jól megoldhatók, és feldolgozásuk mindenképpen kívánatos volna. Egy effajta „témajegyzék” közzétételével, amelyből a kutatók szabadon, a maguk tudományos érdeklődésének megfelelően választanának — vagy nem választanának —, nem csupán a tudomány nyerne, hanem sok esetben még egyes kutatók témaválasztási gondjain is enyhítenénk. Ilyen gondjai különösen egyes fiatalabb kutatóknak ugyanis kétségtelenül vannak. Ezzel talán elő lehetne segíteni a kutatási idő nagyobb koncentrálsát is. A kutató számára sem szerencsés megoldás ugyanis, ha egyéni kutatómunkája szétaprózódik, s esetleg tizenöt év alatt sem kerül ki kezei közül egy olyan munka, amely szakterülete problémáinak elmélyültebb, összetettebb és szélesebb körű vizsgálatát kívánta meg, s amelyet például a kandidátusi fokozat megszerzéséhez is benyújthatna.

Az egyéni kutatómunkát illetően a tervszerűségnek és a szervezethezességnek abban az értelemben is jobban kellene érvényesülnie, hogy az osztályvezetőknek, az intézet vezetőségének az egyéni kutatómunkára fordított hivatali

kutatási időt is jobban számon kellene kérni egyes kutatóktól, egyéni kutatómunkájukat is nagyobb figyelemmel kellene kísérni. Van egy-két olyan munkatársa az intézetnek, akik évek óta viszonylag tetemes időt fordítanak egyéni kutatómunkára, de ennek eredményei egyáltalán nem vagy csak elfogadhatatlanul szerény mértékben jelentkeznek. Másnál egy-egy téma kidolgozása megokolatlanul hosszú ideig elhúzódik. Van, akinek egyéni munkájában bizonyos kapkodás jelentkezik. Az sem példátlan, hogy egy-egy fiatalabb kutató olyan szerteágazó téma kidolgozásába fog, amely nyilvánvalóan meghaladja erejét. Ezt azonban esetleg csak hosszú évek hiábavaló munkája után ismeri fel, s mond le a témáról, esetleg minden jelentősebb eredmény nélkül.

Az egyéni kutatómunkában természetesen sokkal több szabadságot engedélyezhetünk, mint a csoportos kutatásban, még a leírt terv teljesítése terén is. De azért a munka szétfolyását itt sem lehet szó nélkül tudomásul venni, még akkor sem, ha ez ismét a kutatóknak csak viszonylag kis részére vonatkozik.

Úgy gondolom tehát, hogy a jövőben az egyes kutatók egyéni munkáját is nagyobb figyelemmel kellene kísérni. S ha vannak olyan kutatók az intézetben, akik egyéni kutatómunkájukban a számukra biztosított lehetőséggel huzamosabb időn át nem tudtak vagy nem akartak élni, meg kell találni a módot arra, hogy az illetők munkaidejüknek ezt a részét is az intézet és a maguk szempontjából gazdaságosabban használhassák fel. Más szóval: meg kellene esetleg gondolni azt, hogy az egyéni kutatóidő biztosításában nem kellene-e a jelenlegi, egy kissé mechanikus gyakorlaton túllépni, és személyenként jobban differenciálni, figyelembe véve a kutatónak eddig felmutatott eredményeit is.

11. Még egy megjegyzést! Úgy gondolom, hogy a csoportos kutatás mindkét formájában, de különösen a kollektív kutatás területén nagyobb szerepet kellene kapnia az anyagi ösztönzésnek, illetőleg az anyagi elismerésnek. Így például differenciáltabban kellene megállapítani a szerzői honoráriumokat. Tudom, hogy ez ma kizárólag a kiadó joga, de talán mégis tehetne az Akadémia ennek érdekében bizonyos lépéseket.

Gondolkozni kellene azon is, hogy az igazgatói alapból történő jutalmazáskor hogyan lehetne figyelembe venni a valóban kiemelkedő teljesítményeket. Így például a csoportos kutatásokban a terven felüli többletmunkának a jutalmazás összegében is jobban kellene realizálódnia, mint eddig. S nem tartanám elképzelhetetlennek, hogy a kollektív tervtémákból kapott feladatok el nem végzése a jutalmazásból való kizárást vonná maga után még akkor is, ha az illető kutató más területeken esetleg eredményes munkát végzett.

Ehhez persze meg kellene vizsgálni, és — amennyiben lehetséges — jobban összehangba kellene hozni az egyes tervtémák területén arra a bizonyos 50—60%-nyi kutatási időre kialakult penzumokat, ha tetszik „normákat”.

12. A kutatómunka tervezésének és szervezésének alapvetően fontos problémája a szakember-utánpótlás. Ez igen akut kérdés az intézetben is, és e téren egyáltalán nem lehetünk megelégedve eredményeinkkel. Annak, hogy a szakember-utánpótlást illetően a helyzet az intézetben — sőt a nyelvtudomány egész területén — meglehetősen aggasztó, nyilvánvalóan több oka is van. Utánpótlási igényünk nincs eléggé körvonalazva. Nincsenek eléggé világos és határozott elképzeléseink arra vonatkozóan, hogy akár a nem nagyon távoli jövőben is mely területekre, milyen ütemezéssel kívánunk fiatal kutatókat beállítani. Ez azonban nagyrészt annak a következménye, hogy nem is

merjük káderfejlesztési lehetőségeinket. Az, hogy kapunk-e egy-egy új státushelyet vagy sem, mindig a legutolsó pillanatban dől el. Tapasztalataink szerint az egyetemek részéről számunkra javasolt szakemberanyag sem mindig a legmegfelelőbb. De ez is érthető, minthogy az egyetemi oktatás mai rendszere mellett a kutatómunkára való képesség az egyetemi évek alatt igen nehezen mérhető le. S végül minden bizonnyal szerepet játszanak ebben a tudományos kutatók fizetése körül mutatkozó egyre súlyosabb problémák is.

Nem alakult ki azonban az utánpótlás szakmai nevelésének megfelelő módszere az intézetben sem. Régebben egy meglehetősen szűk, prakticista gyakorlat érvényesült. Hogy kollektív tervmunkáink legelőbb gondjait enyhítsük, a fiatal kutatót beállítottuk egy-egy tervmunka valamelyik — többnyire alacsonyabb szintű — sávjába, ahol már kialakult a munka mechanizmusa. Egy-egy ilyen részterületen való munkálkodás azonban csak igen szűk fejlődési lehetőséget biztosított, és a fiatal kutató — képletesen szólva — inkább csak a „betanított szakmunkás” szintjét érthette el. Ez a munka az önálló gondolkodást, a kutatói leleményesség fejlődését, a problémalátást többnyire nem segítette elő kellőképpen. Különösen akkor nem, ha mind a tanulásban, mind az egyéni munkában a fiatal kutató meglehetősen magára maradt. S bizony nagyon gyakran ez volt a helyzet.

Ezen úgy próbáltunk javítani, hogy a kezdő kutató számára nagyobb lehetőséget biztosítottunk a továbbképzésre, nem kötöttük le egyetlen témához. Igyekeztünk intézményesen megvalósítani azt, hogy a szakterületéhez közelebb eső intézeti munkálatokat megismerhesse, szakmai ismereteit, látókörét ezáltal is szélesíthesse. Jelentősebbnek mondható eredményt ez a gyakorlat sem hozott, bár — úgy gondolom — ez esetben a hiba nem is elsősorban a továbbképzési elgondolásban, hanem inkább magukban az érdekelt kutatókban volt.

De nem mutatkozott eredményesnek az az eléggé liberális jellegű elgondolás sem, hogy a fiatal kutató azonnal a saját maga összeállította, többnyire egészen nagyszabású feladatoknak önálló megoldásához fog hozzá.

Úgy hiszem, hogy egész káderképzési gyakorlatunkat nagyon rövid időn belül és igen alaposan felül kellene vizsgálnunk. Egyrészt az intézet tematikájával összhangban, figyelembe véve az intézet jelenlegi személyi állományát is, határozottabb káderfejlesztési tervet kellene kidolgoznunk. Ugyanakkor célszerű volna már az egyetemen — mondjuk a harmadik évtől kezdődően — elkezdni az intézet sajátos igényeinek megfelelő kiképzést, felhasználva erre a speciálkollégiumok tartásának lehetőségét, a szakdolgozatírást, az apróbb tudományos közlemények készíttetését stb. De ennek folytatásaként az intézetben is tervszerűbb és viszonylag széles körű továbbképzést kellene kapnia a kezdő kutatónak egy-egy képzett vezető irányítása mellett, beleértve ebbe még az apróbb, esetleg publikálásra is alkalmas konkrét kutatási feladatok kijelölését is.

A szakember-utánpótlás kérdésének vannak azonban olyan vonatkozásai is, amelyek magasabb szintű megoldást sürgetnek. A gyakornoki intézmény a szakember-utánpótlás szempontjából jelenlegi formájában csak fél megoldás. Az intézetek ma igazán tehetséges gyakornokaik számára sem nagyon tudnak státushelyet biztosítani. Az, hogy budapesti tanári állást vagy más munkahelyet szerezzenek számukra, többnyire szintén meghaladja egy akadémiai intézet lehetőségeit. Még inkább vonatkozik ez azokra a gyakornokokra, akik kutatómunkára nem bizonyultak alkalmasnak. S ugyanilyen

okokból nem valósítható meg a felsőbb szervek részéről következetesen ajánlott és elvileg kétségtelenül helyes személyi csere sem.

Véleményem szerint a szakember-utánpótlás problémája csak akkor oldható meg eredményesen, ha a tudományos intézetek körül kialakul egy külső munkatársi gárda, elsősorban a középiskolákban tanító tanárokból, akik közül a legtehetségesebbeket szerződéses munkaviszony kapcsolja az egyes intézetekhez, és így folyamatosan részt vesznek bizonyos tudományos kérdések megoldásában, tehát kapcsolatuk a kutatómunkával megmarad. S közülük lehetne egy-egy intézeti státushely betöltésekor szakmai, emberi szempontból is a legmegfelelőbbet kiválasztani.

Ehhez azonban feltétlenül szükséges intézményesen lehetőséget biztosítani egyrészt arra, hogy az egyetemet végzett fiatalok közül a legkiválóbbak az illető tudományos intézet székhelyén, — tehát a nyelvészek budapesti iskolákban — helyezkedhessenek el, másrészt pedig az intézetek számára is meg kell teremteni azt a lehetőséget, hogy ezeket a fiatal kutatókat bármilyen szerény keretek között is, de foglalkoztathassák.

13. Előadásomban a kutatómunka tervezésének és szervezésének problémáit elsősorban az intézet szemszögéből vizsgáltam. A tervszerűség és a szervezettség ugyanis — érthető módon — az intézeti munkában jelentkezik a leginkább kézzelfogható módon. Úgy gondolom azonban, hogy a tervszerűségnek a jövőben jobban át kellene hatnia nyelvtudományunk egészét, tehát az eddigieknél erőteljesebben kellene érvényesülnie a többi kutatóhelyen is. Ennek megvalósítására bizonyos lehetőségeket ad is az új távlati tervnek az elkészítése, de ez csak az intézet, a többi kutatóhelyek, illetőleg az egyes akadémiai bizottságok szoros együttműködésével valósítható meg. Ebben azonban a kezdeményező szerepet, a koordinálást nyilvánvalóan nagyrészt az intézetnek kell vállalnia.

14. Előadásomban olyan problémákat érintettem, amelyek — feltehetően — az intézetnek igen sok kutatóját érdeklik, s amely problémákról intézetünk számos dolgozójának megvan a maga nézete. A felvetett kérdések — úgy gondolom — valóban léteznek. Megoldásuknak azok a módjai, amelyeket — zömükben egyéni elképzelésként — felvettem, minden bizonnyal nem az egyetlen lehetőséget jelentik. Éppen ezért előadásomat tulajdonképpen vitaanyagnak szántam. Nagyon hasznosnak látnám, ha ezeket a kérdéseket minél szélesebb körben megvitátnánk, ha nem is itt és most, de nem is a nagyon távoli jövőben. Meg vagyok győződve ugyanis róla, hogy közös erőfeszítéssel találunk olyan módokat, amelyek kutatómunkánknak hasznára válnak.

IMRE SAMU

Az *oγur* és hozzátartozói

Hogyan lehetett e g y szó a török *oγur* 'boldogság' meg az *oγur* törzsvagy népnév?

I.

1. Egy szócsoport összeállításával kezdjük.

A jelentéseket a közlésekben talált sorrendben tüntetem fel, mivel egy-két eset kedvéért nem érdemes az én származtatási szempontjaimhoz igazodó változtatásokat tenni.

Türk *oγur*, *oγ(u)r* 'Zeit, Grund' (BANG—GABAIN, AnIndTurkT.) | *oγur* 'Zeit, Gelegenheit, Ursache, gelegentlich von' (GABAIN, AlttürkGramm. Gloss.) | Kāšyari *oγur* 1. 'Zeit'; 2. 'Regierungszeit'; 3. 'Möglichkeit'; 3. *γuzz* 'Ersatz'; 5. 'Segen, Glück' (BROCKELMANN). — Oszmánli *oγ(u)r* 'rencontre, augure, voie (au figuré)' (DENY 537) | oszmánli, csagatáj, krími, azerbajdzsáni, ujugur *oγur* 1. 'Zufall, ein glücklicher Zufall, Glück, ein gutes Zeichen, 2. csagatáj 'der Schutz, die Wache' (RADL. I, 1010—1) | az oszmánliban *uγur* is: 'ua.' (i. h. 1618).¹ — Kāšy. *oγurlamaq* 'zur gelegenen Zeit tun, daher stehen'. — Kāšy. *oγurlanmaq* 1. 'zeitig werden'; 2. *jol oγurlandy* 'die Reise war glücklich'; 3. *at oγurlandy* 'das Pferd wurde umgetauscht'. — Kāšy. *oγurluy* 'gelegen'. — Kāšy. *oγurluq* 'Gegengabe'. — Ujugur, csagatáj *oγurluq* 'glücklich' (RADL. I, 1013—4). — Oszmánli, krími *oγurlu* 'glücklich, von glücklicher Vorbedeutung' (i. h. 1013). — Oszmánli *oγurluluq* 'das Glück' (i. h. 1014). — Krími, oszmánli *oγursuz* 'unglücklich, Unglück bringend, was als ein böses Vorzeichen angesehen wird' (i. h. I, 1014). — Oszmánli *oγursuzluq* 'das Unglück' (uo.). — Van oszmánli *uγurlu*, *uγurluq*, *uγursuz*, *uγursuzluq* (i. h. 1618): a szóeleji *o*-zó formákkal egyező jelentésekkel. — Türk *oγra* ~ *oγura*- 'passen [illeszt]'; 'planen, im Begriff sein' (GABAIN, Gloss.) | Kāšy. *oγramaq* 1. 'treffen, begegnen'; 2. 'besuchen' | oszmánli, csagatáj, turki, ujugur, azerbajdzsáni, krími *oγra* 'begegnen, zusammentreffen, treffen' (RADL. I, 1018—9) | oszmánli *oγra* 'rencontrer sur son chemin, s'exposer à [kiteszi magát valaminek]' (DENY 537). — Kāšy. *oγratmaq* 'nach etwas streben lassen' | krími, oszmánli, csagatáj *oγrat* 'begegnen lassen, treffen lassen, zusammenbringen' (RADL. I, 1019). — Kāšy. *oγralmaq* c. dat. 'erstrebt werden'. — Kāšy. *oγrašmaq* 'sich begegnen' | oszmánli, csagatáj *oγraš* 1. 'sich begegnen, einander entgegen kommen'; 2. 'arbeiten'; 3. 'ein Gefecht eingehen, kämpfen' (RADL. I, 1020). — Oszmánli, krími, azerbajdzsáni *oγraš* 1. 'das Zusammentreffen, die Begegnung'; 2. 'Kampf, Gefecht'; 3. azerbajdzsáni 'Kuppler, Kupplerin (Schimpfwort)' (RADL. I, 1019). — Kāšy. *oγraq* 1. 'Ziel'; 2. 'Lager'; 3. 'gegenüber liegendes Ufer' ~ *oγray* 'Ziel' | oszmánli (avult) *oγraq* 'ein Ort, wo man sich trifft, zusammenkommt, Versammlungsort' (RADL. I, 1019). — Kāšy. *oγraylyq* bei *γuzz* und *Qyčəq oγray-syq* der treffen soll'. — Kāšy. *oγramsınmaq* 'tun als ob man begegnen wolle'. Csagatáj *oγur* 'reussieren, Erfolg haben' (RADL. I, 1011). — Csagatáj *oγurt* 'glücklich machen' (i. h. 1014).

2. Az alaktan oldaláról aránylag nem sok megjegyezni valóm van.

Az *oγur* (*uγur*) alapszó mint névszó, közelebbről főnév és — a tőlem használt segédletekben csupán a csagatájából adatolva — mint ige is jelentkezik. Tehát nomen-verbummal van dolgunk.

A szócsoport tagjainak alakulás-, illetőleg képzésmódjával kapcsolatban különösebb problémák nem merülnek fel.

A Kāšyari-féle *oγurla* denominális *-la* képzővel alakult igei származék (DENY 528—9). Az ugyancsak tőle idézett *oγurlan*-ban a denominális *-la* és reflexivum-passivum *-n* képzők kapcsolatából álló *-lan* összetett képző van meg (DENY 529—30, 364—5, 375). — Az *oγurluq* ~ *oγurluy* és *oγurlu* az *oγur*-nak denominális *-luq* ~ *-luy*, illetőleg *-lu* képzős névszói: főnévi vagy melléknévi származékai (DENY 327—43). — Az *oγursuz*-ban privativum funkciójú toldalék van (vö. DENY 342—3, 588—9).

¹ Kun nyelvelemként KUUN GÉZA (CC. 256) egy *oγar* 'fortuna prospera' szót vesz fel. Ez KUUN hibás olvasata. A CodCum.-beli adat (114: 33) valójában *kulatus d em gar glüich*: K. GRÖNBECH (202) magyarázata szerint kun *qula tüz* 'egészen hasonló'. (LIGETI LAJOS szíves közlése.)

Az *oy(u)ra* denominalis *-a*-val képzett ige (DENY 537–8). Az *oy(u)r* 'rencontre, augure, voie (au figuré)' :> *oyr-a-maq* 'rencontrer sur son chemin, s'exposer à', valamint az *oy(u)n* :> *oyn-a-maq* 'jouer' származtatást DENY (537) szerepelteti a névszóból *-a* : *-e* képzővel alakult igék példái között. Az *oyrat* az *oyra -t* képzős műveltetője (DENY (369)). A Kášyarinál felmerülő *oyral -l* képzős szenvedő forma (DENY 375–6). Az *oyraš* mint ige *-š* reciprocum képzős alakulat (DENY 366–8). A másik *oyraš* deverbális *-š* képzős névszói származék (DENY 554–5). — Az *oyraq* az *oyra-* igéből származtatható mint *-q* képzős alakulat (vö. DENY 560–3). DENY (562) felveti, hogy az *oynaq* 'qui a du jeu, mobile' és az *oqraq* 'lieu de rencontre' névszók összefüggenek az *oyna-maq* 'jouer', illetőleg az *oqra-maq* 'rencontrer' igékkel, azonban viszonyuk természetéről bizonytalanul nyilatkozik. Én azt hiszem, nincs komolyabb okunk problémázni arra nézve, hogy a fentebbi *q* végű formák denominalis *-a* képzős igékből való *-q* képzős névszói alakulatok.

3. Hogy a fentebbi szócsoportot szócsaláddá szervezhessük, s további etimológiához alapot teremtsünk, rá kell mutatnunk az egyes elemekkel kapcsolatban adatolható jelentések összefüggésére, illetőleg egymásból való fejlődésüknek legalább a főbb mozzanataira.

A jelentés, amelyikből kiindulva a többit levezethetjük: a 'találkozás'.

A) Hogyan lett a 'találkozás' mozzanatból a Kášyari-féle *oyra-* 'látogat', továbbá az oszmánli—csagatáj *oyraš-* 'megütközik, harcol', valamint az oszmánli, krími, aszerbajdzsáni *oyraš* 'ütközet, harc', nyilván nem szorul külön magyarázatra. — Hasonlóképpen magától értetődik az aszerbajdzsáni *oyraš* névszónak 'Kuppler — Kupplerin' jelentésben való alkalmazása is.

A türk *oyra* ~ *oyura* ige 'passen [összeilleszt]' jelentése ebből lehetett: 'találkoztat', s így összevethető a görög *συμβαίνω* 'összemegy, összetalálkozik' átviteles intranszitiv 'zusammenpassen' jelentésével (BENSELER, GriechWb.). A türk *oyra* igének 'planen, im Begriff sein' jelentése a 'passen' értelemeire vihető vissza. Figyelembe vehetők egyébként hozzá a törökségből: a) altaji, teulut, lebed, sór, küäri, kun, toboli, kazáni *tabys* 'sich finden, sich treffen, sich begnegen' (RADL. III, 974) ~ kirgiz, szagáj, kojbál *tabyš* 'ua.' (i. h. 972) ~ jakut *tabys* 'sich gegenseitig treffen' (BÖHTL. 91): az *-yš* ~ *-ys* reciprocum-reflexivum képzővel (vö. DENY 366–8, 538). b) keleti nyelvjárások *tabyš* I. 'sich vereinigen'; 2. 'sich versöhnen' (RADL. III, 974) ~ kirgiz, szagáj, kojbál *tabys* I. 'ua.'; 2. 'ua.' (i. h. 972). Ezeket „Az uráli és altaji *tap* 'fogni' szócsalád” című dolgozatom török szóanyagába foglalom bele (NyK. XLIX [1935.], 300, 303 és németül: UngJb. XV [1936.], 606, 609), és ezt jegyzem meg velük kapcsolatban (i. h. 303, illetőleg 609): „e jelentések lehetnek ugyan [a *tap* ige előbb idézett származékainak 'erhalten: finden' jelentéskörében létrejött] 'találkozik' elváltozásai is, azonban valószínűbb, hogy a [*tap* másik jelentéskörébe vágó] 'összeilleszkedik' érteleméből fejlődtek”. — A türk *oyra-* igének 'planen, im Begriff sein' jelentése az igének előbb idézett és magyarázott 'passen' értelmére vihető vissza.

Az *oyur* 'alkalom' és 'körülmény' jelentései létrejöttének magyarázatához elegendő arra hivatkoznunk, hogy a francia *rencontre* kiinduló 'találkozás, összetalálkozás' jelentés fejleményeként a 'csetepaté, párbaj' mellett szerepel 'alkalom' és 'körülmény' értelemben is (vö. ECKHARDT S., FrMSz.). Az 'alkalmas', az 'időszerű', a 'kedvező időben cselekedni' jelentések beletartozhatnak a szócsoport jelentéskörébe, mégpedig fejlődés szempontjából valószínűleg úgy, hogy az 'alkalom → kedvező alkalom' folytatásai. Ez irányban össze-

vetésre kínálkozik a latin *occasio*: etimológiailag tulajdonképpen az, ami a német *Zufall*, vagyis 'véletlen', — további értelmezésekként pedig a MENGE-féle latin szótárban ezek vannak feltüntetve: 'günstige Gelegenheit, günstiger Zeitpunkt od. Moment, Gunst der Umstände'.

Hogy az 'ok — okozat' viszonyra ráillik az 'összetalálkozik — összehalálkozás' értelmű kifejezés, eléggé természetes a türk *oγur* esetében.

A 'találkozásra, gyülekezésre kijelölt hely' értelemből vezethető le a Kāšyarī-féle *oγraq* ~ *oγray* 'cél' jelentése. Továbbá a 'kitűzött időben való szándékos találkozás' értelemből válhatott ki a türkben és Kāšyarīnál feltűnő 'idő' jelentés.

A Kāšyarīnál található *yuzz oγur* 'Ersatz: kárpótlás, megtérítés' jelentésével kapcsolatban 'találkozás → viszonzás' előzményre gondolhatunk, vagyis hasonló fejlődést láthatunk benne, mint aminőt az ugyancsak Kāšyarī-féle *ogurluq* 'Gegengabe' mutat.

A Kāšyarīnál előforduló *oγratmaq* és *oγralmaq* c. dat. 'nach etwas streben lassen', illetőleg 'erstrebt werden' jelentésfejlődés szempontjából az ugyancsak Kāšyarīnál jelentkező *oγraq* ~ *oγray*-nak többször adatolt 'cél' értelmével rokoníthatók. — Az *oγralmaq*-hoz azt jegyezhetjük meg, hogy a passivum használatának olyan esete lehet, amelyben — DENY (376) szerint — „Il prend souvent du lieu du sens normal de »être l'objet d'une action« celui de »pouvoir être objet d'une action«". Tehát az *oγralmuq* c. dat. így értelmezhető: 'élérhető, elnyerhető valaki számára'.

DENY (367) az *oγraš*-t példaként az olyan -š reciprocum képzős igék között sorolja fel, amelyek az 'erőfeszítés, munka' fogalmát fejezik ki. Úgy lát-szik, ezt a RADLOFFtól az oszmánliból és csagatájából adatolt *oγras* 2. 'arbeiten' jelentésére vonatkozathatjuk.

B) A 'találkozás' értelemből vált ki a 'véletlen', ebből meg a 'kedvező véletlen', majd folytatásként a 'szerencse — siker — boldogság'. — A 'kedvező véletlen' kiágazása lehetett a 'szerencse' mellett a 'jó előjel' meg a 'lehetőség'.

Hasonló mozzanatokban végbemenő jelentésváltozásokra más nyelvekből is hivatkozhatunk.

Különösen tanulságos analógiát szolgáltat az a szláv nyelvelem, amelyből a magyar *szerencse* szó jött. A szláv *srešta* az: a *srešt* 'találkozik' igének -ja képzős névszói származéka, amelynek ilyen jelentései idézhetők: 'találkozás: támadás, rajtaütés — (vak) véletlen — sors — jó sors — balsors — jóslat' (vö.: MIKLOSICH, EtWb. *rét* al.; MELICH, SzlJsz. I/1, 7—10; KNEZSA, SzlJsz. I, 500—2). A magyar szó szlávági forrására, átvételének idejére és magyar nyelvi jelentéstörténetére vonatkozó véleményünket KNEZSA (i. h.) — több tekintetben nem egész kifogástalan — adatolása és megjegyzései után is tanácsos függőben tartanunk

A görögben a *τυγχάνω* igének transitív 'treffen' jelentéséhez csatlakoz-nak 'den Zweck erreichen, durchsetzen, Glück haben, glücklich sein od. ausfallen [sikerülni]; intransitív — 'sich treffen' — használatában pedig ilyen jelentéstani fejleményei merülnek fel: 'zufällig sich befinden, zufällig zuteil werden; zufällig ereignen, vorfallen, geschehen'. — A *τυγχάνω* ige tartozéka a *τύχη* ~ *τύχα* főnév: 'das was zufällig eintrifft, Zufall, Vorfall, Ereignis'; — ezekből: a) 'Unglück, Unheil'; b) 'glückliches Ungefähr, glückliches Ereignis, Glück'; c) 'Schickung, Fügung, Los, Geschick, Schicksal, Lage, Entscheidung, Erfolg' (BENSELER).

Egy másik analógia ugyancsak a görögből: *συμφέρειν* 'zusammenbringen':

συμφέρομαι 1. 'zusammentreffen'; 2. b) zufallen, sich zutragen, ereignen, begegnen, geschehen, im guten und übeln Sinne' | *συμφορά* ~ *συμφορή* 'Begegnis, Ereignis, fortuna, Geschick, Schicksal, Schicksalsfügung, Zufall, Vorfall' Im. bes. a) 'glücklicher Umstand, Glücksfall, Glück'; b) 'Unglücksfall, Unfall, Unglück, Schaden, Verlust, Ungemach, Unheit'; 2. 'der Erfolg' (BENSELER).

A görög *συμβαίνω* jelentésköréből az eddig felhozottakon kívül még ilyeneket idézhetünk: 'gelingen, stattfinden, sich ereignen — ausfallen, einen Ausgang haben, eintreffen, in Erfüllung gehen, sich erfüllen, bes. von Propheten'. A gyakori személytelen *συμβαίνει* ilyen értelemben szerepel: 'der Anlass [alkalom] dazu tritt ein, es trifft sich, folgt, gelingt', — a jelen idejű participium semleges többese: *τὰ συμβάντα* meg így: 'Ereignisse, Begebenheiten, Vorfälle, zufällige Umstände' (BENSELER). Egyéb tartozékai közül: *τὸ συμβάν*, *συμβεβηκός*: *τὰ συμβεβηκότα* 'esemény, történet' (SOLTÉSZ—SZINNYEI és FÖLDY görög szótárai), továbbá *τὸ συμβεβηκός*: *ότος* 'véletlen', *συμβεβηκόςως* adverbium 'véletlenül, esetleg' (PAPE és *Μέγα λεξικόν ὄλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης VIII.*).

A latinban a *fero* 'visz' ige tartozékai a *fors* 'véletlen, sors' — *forte* 'véletlenül' szóval együtt a *fortuna*, amely a 'véletlen, sors' értelmén kívül a 'jó- és balszerencse' kifejezéseként egyaránt szerepel (vö. MENGE, LatWb.).

A német *Glück* középfelnémet *gelücke* ~ *glücke* előzménye a 'Glück' jelentésen kívül 'Geschick' vagy 'Zufall' értelemben is szerepel (LEXER, MhdWb.).

4. A) Az *oγur* szót NÉMETH GYULA etimologizálja a HonfKial.-ban. A 'totem' értelmű *oγgun* szóval kapcsolatban ugyanis ezt írja (i. m. 68—9): „az *oγ* 'rechts, recht, passend, angenehm; *heilsam, heilbringend*, *oγ-* 'gelingen, geraten; passend, vorteilhaft sein' egy származékáról [van szó], melyhez hozzátartozik az oszm., ujjur *oγur* 'Glück, gutes Zeichen' stb., *oγur*-(csag.) 'reussieren, Erfolg haben' szó is. (...) A *γ* ~ *η* váltakozásról RAMSTEDT: NyK. XLII, 237.”

A NÉMETH-féle magyarázatnak mindenesetre fogyatkozása, hogy nincs jelezve, milyen alaktani viszony volna az *oγ* névszó-ige és az *oγur* névszó-ige között. Nagyobb baj azonban, hogy az *oγur* névszó és ige a származékoktól, illetőleg a szócsalád többi tagjaitól elszigetelten vannak odavetve. Jórészt ennek a következménye, hogy az *oγur* nyelvelemnek és tartozékainak a jelentésköréről teljesen egyoldalú képet kapunk. Sőt nemcsak egyoldalú a kép, hanem jelentéstörténet szempontjából egészen fonák. Tudniillik — amint láttuk — a NÉMETH-től idézett 'Glück, gutes Zeichen', ami az *oγ* névszó-ige jelentéseivel rokonítható, nem lehet a kiinduló jelentésfejlődési mozzanat, ellenben nyilván a menetnek meglehetősen előhaladott fokán léphetett fel. Hogy pedig fordított irányban a 'szerencse, siker, boldogság'-féle értelemről bomlottak volna ki a 'találkozás — támadás, harc — gyülekező hely, tábor — stb.—stb.' jelentések, én nem nagyon tudom elképzelni.

B) Anonymus 8. és 10.: *Ousad*, 32.: *Ousadunec*: mint a hét „Cumanus” vezér egyikét „*Vrsuuru*” apjának mondja a honfoglalási Gesta szerzője. — A névről NÉMETH GYULÁNÁL (i. m. 239) ezt olvassuk: „Az *Ousad* névben a *-sad* magyar kicsinyítő képző, az *ou* a török *oγ* 'jobb, megfelelő, üdvös' (*oγur* 'szerencse, áldás') szó szabályos megfelelője.”

„*Űr* volt-e valóban *Vrsuuru*?” című közleményem egy részében foglalkozom az anonymusi *Ousad(u)* névvel, és a törökből próbálom megfejteni,

de nem úgy, hogy köze volna a török *oγ*-hoz, illetőleg a NÉMETH szerint ebből való *oγur*-hoz, továbbá — mint több más név esetében — vele kapcsolatban sem tudom elfogadni azt a NÉMETH-től elég gyakran alkalmazott megoldást, hogy török eredetű nyelvelemhez magyar alaktani járulékok — így „-*sad*” magyar kicsinyítő képző — függeszkedtek volna.

II.

A következőkben megkísérlem beiktatni a fentebb összeállított szócsládba az *oγur* törzs- vagy népnevet.

I. Mielőtt azonban próbálkozásom előterjesztésébe belefognék, ismertetem a névre vagy a vele kapcsolatba hozott, illetőleg kapcsolatba hozható nyelvelemekre vonatkozó véleményeket.

P. PELLIOU „À propos des Comans” című dolgozatában (Journal Asiatique Onz. Serie XV [1920.], 139 az előző lapról áthúzódó jegyzetben) ezt írja: „Si M. Marquart ne dit rien à ce sujet, c' est sans doute à raison de son explication ([Komanen] p. 37) de *Oγuz* par **Oq-uz*, les »maitres archers« (mot à mot »maitres des flèches«); je tiens cette hypothèse pour invraisemblable. J'ai moi-même proposé, avec beaucoup de réserves (T'oung Pao, 1914, 256—257), un rapprochement entre *oγuz* et *oquš* on *oqus*, mais c'est là aussi une solution très douteuse.”

NÉMETH GYULA „On *ogur*, hét magyar, Dentümogyer” című, 1921-ben közzétett dolgozatában (KCsA. I, 148—53; rövidre fogva ugyanilyen címen MNy. XVII [1921.], 205—7) azt a nézetét adja elő, hogy „az *ogur* török népnév — ez »bolgár alak« — kétségkívül azonos az *oguz* népnévvel” (i. h. 151), az *oguz* ~ *ogur* pedig a 'törzs' értelemben használt *ok* 'nyíl' szó -z ~ -r képzős származéka, s a képző talán kicsinyítést vagy nagyítást fejezett ki (152—3).

LIGETI LAJOS „Die Herkunft des Volksnamens Kirgis” című 1925-ben kelt értekezésében (KCsA. I, 369—83) úgy fejti meg a *qyrqyz* ~ *qyrqyz* 'kirgiz' nevet, hogy az régi -z jeles többes számú forma a 'negyven' jelentésű *qyrq* számnévből (i. h. 375). Alább (i. h. 382) ezt írja: „Eine solche Mehrzahl ist nach meiner Ansicht auch *oγuz* zu dem 'eine Volksmasse' bedeutenden *oγ*; es wurde später als verdunkelte Mehrzahl im Sinne eines Nomen collectivums gebraucht.” Majd (uo.) azt teszi hozzá, hogy kínai és türk forrásokban az *oγuz* szó 'törzs' jelentéssel fordul elő. Noha jelzi és példákkal is szemlélteti, hogy a — a régi törökségben járatos — *j*-török -z többesjelnek a csuvasban -r a megfelelője (i. h. 381—2), arról nem szól LIGETI, hogy az *oγur* az *oγuz*-nak csuvasos változata volna.

NÉMETH „La provenance du nom *bulgar*” című cikkben, amelyet a „Symbola gramm. in honorem I. Rozwadowski” címen 1927-ben megjelent kiadvány tartalmaz, ekként tudósít (i. m. II, 218) az *oγur* névvel kapcsolatos álláspontjáról: „Parmi les noms des Bulgares caucasiens nous trouvons le mot *oγur*, qui correspond aux vieux nom turc *oγuz* »flèche > tribu« (V. Thomsen, Saml. Afh. II, 278, n. 5, Németh, Kőrösi Csoma-Archiv I, p. 148—153; *Oγyovoi* = *Oγur*, 'Oγóyovoi' »les dix Oγurs« [*Σαράyovoi* »les Oγurs blancs«, *Ovtoóyovoi* »les trente Oγurs«).”

A HonfKial.-ban 1930. (44) ezt olvashatjuk: „Az *ok* 'nyíl' szónak -z képzős alakja az *oγuz*, mely már csak 'törzs'-et jelent (a kínaiak így fordítják) és a régi török népnevek gyakori alkotórésze;”. Alább (90) meg ilyen megjegyzés kerül elénk: „Az *oγuz* népnévvel a Pontus vidékén csuvasos *oγur* alak-

ban találkozunk. Legtöbbet mond a mi szempontunkból az *uturgur* népnév, amelyről tudjuk, hogy bolgár népnék a neve." L. még (i. m. 107): „Ha mármost tekintetbe vesszük, hogy az *ogur* népnév az ősi *oguz* névnek bolgár-török alakja (l. 90—91. l.), . . .” LIGETIRE jegyzetben utal NÉMETH (i. m. 44), de nem foglal állást magyarázatával kapcsolatban, sőt nem is ismerteti azt.

P. PELLIOT „Sur la légende d'Uyuz-khan en écriture ouigoure” című közleményben (T'oung Pao XXVII. [1930.] — RIZA NOUR „Oughuz-namé, epopée turque” című kiadványához fűz benne kommentárt — a török irodalmi emlék ezen helyének: „*Uyuz -ni içib*, »ayant bu le premier lait«,” illetőleg magyarázatának tárgyalásában olvashatjuk (i. h. 257 l. jegyz.): „M. G. Németh, qui, comme M. Brockelmann, lit *Oyuz* (et non *Uyuz*) le nom des »Toquz *Oyuz*«, a expliqué en 1927 *oyuz* par »flèche« et subsidiairement »tribu« (*Symbola grammat. in honorem Ioannis Rozwadowski*, Cracovie, 1927, in-8, II, 218, article »La provenance du nom bulgare«), et j'avoue ne pas voir sur quoi M. Németh se base pour attribuer ainsi à *oyuz* le sens de *oq*. Mais, dans un article de 1929 (*Magna Hungaria*, dans *Beitr. zur histor. Geogr.* de Hans Mžik, Leipzig et Vienne, 1929, in-8, p. 97), il n'indique pour *oyuz* (et *oyur*) que le sens primitif de »tribu«, sans plus rien dire du sens de »flèche« que lui-même semble donc avoir abandonné.”

2. A megfejtéssel, amit az *oyur* törzs- vagy népnévre nézve imént felvettem, együttjár az a nézetem, hogy az *oyur* meg az *oyuz* nem lehetnek egymás megfelelői mint csuvasos *r*-rel, illetőleg *j*-török *z*-vel ejtett változatok, amilyeneknek NÉMETH tartja őket (egyebek közt HonfKial. 90—1).

Ellenben az *oyur* szó családositásával kapcsolatos fentebbi adatösszeállításom és a hozzácsatlakozó fejtegetéseim alapján szerintem ezzel az *oyur* szóval azonosíthatjuk azt a népnevet, amelyet Priskos kódexei bizonyára elromlott *oῦρωγοι* formában juttattak ránk, amelynek azonban Menandros-féle *Ὀρωόρων* és Theophylaktos-féle *Ὀρώω* adataiból *uyur*, illetőleg *oyor* alakja vehető fel (vö. MORAVCSIK, ByzTurc. II, 196).

Egy ilyen származtatás ellen aligha lehet komolyabb hangtani kifogást emelni. A görög feljegyzések *-γ-* betűje mögött — gondolom — joggal tehetünk fel török palatalis spirans *-γ-* hangot, aminthogy NÉMETH GYULÁT sem zavarja a név etimologizálásában a görög forrásokbeli *-γ-* mivolta, amikor váltakoztatja az *oyur* és *ogur* formákat (90—1, illetőleg 106—7, 115).¹

Alaktani probléma nem vetődik fel: a törzsnévi *oyur* az, ami a köznévi *oyur*: alapszó.

3. A szócsalád egy másik tartozékának, a denominalis *-a* képzős *oyra* igéből való *oyraq* névszónak egyik jelentéséül a 'Lager' adathozható Kāšyariból, egyszersmind ugyancsak belőle idézhető *Oyraq* (vagy *Yyraq?*) 'ein Türkstamm' is. Ami az *oyraq* 'tábor' jelentését, valamint az *oyraq*-kal és az *oyur*-ral kapcsolatban a 'törzs' vagy 'nép' jelentést illeti, a kiindulásul jelzett 'találkozás' értelemről ezek elég rövid úton levezethetők. A természetes átváltás köztük a 'gyülekezeti' vagy 'gyűjteli': amit összegyűjtöttek' lehetett.

Az ilyenféle nevek keletkezésének indítékaiként a török népek történetéből tárgyi mozzanatokra is hivatkozhatunk.

NÉMETH GYULA „A *Kobrat* és *Eszperüch* nevek eredete” című cikkében (MNy. XXVIII, 7) részleteket közöl — fordításban — az orchoni Kül tegin- és Bilgä kagán-feliratból. Közülük kettőt idézünk. I. Bilgä kagán — 691—734 között

¹ Így tesz különben a megfelelőjének tartott névvel is: van nála *oyuz* (44, 90—1), de van *oguz* is (44).

uralkodott — mondja: „Mikor kagán lettem, az egész nyomorult népet összehgyűjtöttem (*qobrat-dym*); a szegény népet gazdaggá tettem és a csekélyszámú népet megsokasítottam.” 2. Ugyancsak Bilgä kagán beszél: „... hogy a török nép ne semmisüljön meg, hanem (ismét) nép legyen, felemelték ök [t. i. a törökök istenei] az én atyámat Elteriš kagánt és az én anyámat Elbilgä katunt... Midön [a kagán] kelet és nyugat felé vonult, embereket kerítette és összehgyűjtötte őket (*qobratmys*)... Miután hétszáz ember került össze, rendezte a népet őseim szokásaival egyezően.” A šine-usui feliratból ezt közli NÉMETH: „*toquz oğuz budunymyn tırü qobraty altym* 'az én népem, a kilenc-oguzokat összehgyűjtöttem'.”

NÉMETH (i. h. 6) jelzi, hogy Bilgä kagán apja korábbi *Qutluy* 'szerencsés' neve mellé férfikorában nyerte a türk feliratokban ránk maradt *Elteriš qayan* 'Birodalomgyűjtés, Birodalomgyűjtő' nevet, amely egyébként értelmezhető így is: 'Népgyűjtő'. Nem mondja meg ugyan, de bizonyára az *Elteriš* név *teriš* részével összefüggésben utal NÉMETH (i. h. 7) arra, hogy egy manicheus szövegben fordul elő fejedelmi címként: *Il-türgüg* 'Népgyűjtő'. Még egy idevonható névre figyelmeztet NÉMETH (i. h. 8): *Tirmiš-il*, 'népgyűjtő' értelmezéssel, amelyben az *il* 'nép' szó a második helyen áll. Egyébként az e neveknek alapszavául szolgáló török *tir* ~ *tär* 'gyűjt' ige jelentésánál idevágó más származékaira is hivatkozhatunk. A türk *tirin* vagy *tirgin* 'Schar' (GABAIN, Gloss.) éppen úgy a *tir* 'sammeln' és *tiril* meg *tirin* 'sich sammeln' igék (i. h.) tartozéka, mint a Kāšyari-féle *tirik* 'Versammlung' és *tärkin* 'gesammelt (Heer)' a nála jelentkező *tirmäk* és *tirilmäk* ~ *täriilmäk* 'gesammelt werden' igéké. — Az *Elteriš* név *teriš* (*täriš*) része alaktanilag ezzel vethető össze: „*bul-us ou bul-yu* »esprit inventif, intelligence rapide«” (DENY 555).

Hasonló jellegű török nevekre hoz fel példákat NÉMETH (i. h. 6) ezekben: „744 körül egy nyugati türk fejedelem neve: *El-etmiš Qutluy Bilgä*, vagyis 'Aki a népet megszervezte, a szerencsés, a bölcs'. Ugyanabban az időben egy ujjur kagán csaknem azonos nevet visel: *Il-itmiš Bilgä*.” Az *etmiš* vagy *itmiš* elem az *ät* ~ *it* 'csinál, teremt, szervez stb.' igéből való *-miš* képzős névszó (vö. GABAIN, AlttürkGram. 73).

THOMSEN (Turcica 90—1) nyomán számol azzal NÉMETH (i. h. 7), hogy türk és ujjur feliratokban jelentkeznek *qobran-* vagy *qubran-* 'se rallier' és *qobrat-* vagy *qubrat-* 'rallier' igék, mégpedig úgy, hogy mindig a nép összehgyűjtésére, egy állam megszervezésére vonatkoznak. A tőlem is idézett feliratrészletekben az eredeti nyelven is beiktatja őket. Az igékhez etimológiát is ad, de ehhez máskor szólok hozzá. — A nevet pedig így magyarázza: „*Qobrat* törökül tehát annyit jelent, hogy 'gyűjtsd össze ismét [a népet]'. — A *Qobrat* név e szerint imperatívusi [2. személyű] alak. Imperatívusi alakú személynevek a törököknél nem ritkák.” Példát idéz többet is, mégpedig köztük (i. h. 8) olyanokat, amelyekben a név előtagja az *il* ~ *äl* 'nép' szó. Megjegyzi (uo.), hogy a *Kobrat*-nál hiányzik az *il*, minthogy az ige jelentése feleslegessé teszi azt.

LIGETI idézett dolgozatában a *kirgiz* népnévnek a török 'negyven' jelentésű *qyrq* számnévhez kapcsolódó etimológiáját olyan török, valamint mongol törzs- és népnévvel összehállításával támogatja, amelyekben számnév szerepelnek, mégpedig a) részben úgy, hogy a kéttagú név számnévi jelzővel alakul, b) részben pedig úgy, hogy pusztán számnév szolgál a népi képződmény nevéül. LIGETI (i. h. 379—80) szerint bizonyos esetekben — így a kereszténység kora előtti hunoknál, majd még inkább a mongoloknál — valószínűleg a szám szerint való katonai beosztás elemeinek a megjelöléseiből — 'száz', 'ezer',

'tízezer' — fejlődtek ki némely törzsi elnevezések. Emellett arra is rávilágít LIGETI, hogy a katonai tagolás mellett volt a török régiségben egy másik, amelyet inkább politikainak lehetne nevezni, azonban a kettő között nem vonható éles határ.

Az a) számnévi jelzőjű és b) pusztá számnévből való nevek összeállításában a b) csoportban szerepeltet LIGETI (i. h. 378) egy baskir és kazak „*tabin* (fünfzig)” törzsnevet, hivatkozással a baskiroknál levő kéttagú *baryn tabin* és *qara tabin* törzsnevekre. Az a) csoportban meg a mongol példák között sorolja fel ezt: „*tabun nutuq* (fünf Stämme)” (i. h. 377). — LIGETI (i. h. 380) ezt jegyzi meg: „Eine halb militärische, halb politische Einheit war das *tabin*”. Jegyzetben az van, hogy P. DE COURTEILLE (194) szerint a jelentése 'troupe de 50 hommes'. A szövegrész így folytatódik: „Auch dies tritt unter den Stammesnamen auf”, — mégpedig számnévi és egyéb jelzős előfordulásokban is.

Én „Az uráli és altaji *tap* 'fogni' szócsalád” című dolgozatomban (NyK. XLIX, 304 és UngJb. XV, 609–10) foglalkozom a török *tabyn* szóval. Abba a szócsoporthoz osztom be, amelyben az odavont tagok jelentései a *tap* ~ *tab* ~ ~ *tav* nyelvelem feltett 'fog' alapjelentéséből fejlődött összeilleszt — összeillik' jelentésre vezethetők vissza. Idézem a beosztásból a rá és a vele való összevetésre elsősorban alkalmas elemekre vonatkozó részt: „kirk. *taby* 'Anhang, Familie' (R[ADLOFF] III, 969): -y deverbális névszóképzővel (vö. DENY 576—576—8); a szó alak- és jelentéstani tekintetben egész simán megfejthető a törökből; ezért is, továbbá mert kirgiz nyelvi elem, valószínűtlen, hogy — amint RADLOFF hiszi — arab eredetű volna | kaz. *tabyn* 'Herde' (BÁLINT 107): -yn deverbális névszóképzővel (vö. DENY 571—3) | oszm., krími *tabym* 'Schar, Herde' (R. III, 975): -ym deverbális névszóképzővel (vö. DENY 550—2) . . .” A *tabyn*-hoz ezt a jegyzetet teszem: „LIGETI figyelmeztet, hogy a szó átment az oroszba: *tabun* 'ménés'.” — Az 'illeszkedik, alkalmazkodik'-ból 'dienen — verehren' jelentésűvé is vált *tap* ~ *tab* ~ *tav* igének tartozékai szerintem (i. h. ek: 310, illetőleg 616): „csag. *tabin* 'Diener' (R. III, 976): nem arab, mint RADLOFF tartja, hanem török *tab* ige + -in ~ -yn deverbális névszóképző (vö. DENY 571—3) | kirg. *tabyn* 'Gebiet, Wirkungskreis' (R. III, 970): mint az előző; jelentése vagy ebből lett: 'a szolgálat — tisztelet köre' vagy az ujk. *tav* 'verfügen' értelem van mögötte . . .”.

4. A fentebb előadottak — remélem — nem egészen dülékény alapot szolgáltatnak egy olyan nézethez, hogy az *oyur* törzs- vagy népnév nem a török *oq* 'nyíl' szóval függ össze.

Ellenben hogy az *oyuz* az *oq* 'nyíl' szónak NÉMETH (KCsA. I, 152—3 és HonfKial. 44) szerint -z képzős származékából vagy LIGETI (KCsA. I, 382) szerint -z jeles többségből vált törzs- vagy népnévvé, annak a lehetőségét nem vonom kétségbe.

NÉMETH (HonfKial. 44) szerint: „Szintén [mint az *oyuz*] az *ok* 'nyíl, törzs' szó származéka az ujkur *oyuš* 'törzs' szó, -š denominális képzővel, mint az oszm. *gün* ~ *günüş* 'nap', *türk* ~ *türkiş* stb.”. A hozzákapcsolódó jegyzetben (uo.): „A *k* > *γ* változáshoz vö. *jak* 'oldal' = *jak*- 'közeledni' > türk *jayut*- 'közel hozni' stb.” Az -š képzőről pedig még utóbb is (58 5. jegyz.).

A Kášyarínál is meglevő, illetőleg NÉMETH szerinti ujkur *oyuš* 'Stamm' adatot még pótolom ezzel: türk *oyuš* 'Stamm, Sippe, Generation, Verwandtschaft' (GABAIN, Gloss.).

5. Az *onoyur* népnévre nézve nekem az a véleményem, hogy a török *on* 'tíz' szó meg egy szintén török *oyur* szó kapcsolódnak benne, csakhogy az

oγur tag szerintem nem a török *oq* 'nyíl' szónak feltett származékából lett 'törzs' jelentésű szó, hanem — bár 'törzs' jelentésű — a fentebb tölem összeállított kiinduló 'találkozás — találkozik' jelentésű *oγur* nyelvelem szócsaládjába vonható. Vagyis eredetében szerintem nem rokonértelmű a türk feliratokban a nyugati türk birodalom nevéként előforduló *On-oq* 'Tíz-nyíl', azaz 'Tíz-törzs' névvel (így NÉMETH: KCsA. I, 152 és HonfKial. 39, 41), csak azzá vált, miután az *oq* is, meg az *oγur* is a 'törzs' jelentést vette fel.

MORAVCSIK „Az onogurok történetéhez” című dolgozatában (10) azt a nézetet jelzi, hogy a Priskosra visszavezethető forrásrészletekben szereplő három nép — „*Σαράγουροι και Ούρωγοι και 'Ονόγουροι*” — mindegyikének a nevében benne van az *ogur* tö. NÉMETH GYULA szerint a *saragur* = = *šar(y)-ogur* 'fehér ogur', *onogur* 'tíz-ogur'. [Jegyzetben:] Budapesti Szemle 1924. CXCV, 174.)” — NÉMETH később (1930. HonfKial. 106) e tárgyban ilyen véleményt nyilvánít: „Ami végül a saragurokat, urogokat és onogurokat illeti, először is azt kell hangsúlyoznunk, hogy az *urog* név elírás az *ugor* vagy *ogur* helyett.” Egyik okul ezt hozza fel: „A fent említett *ogur* név van a *s(š)aragur* és *onogur* népnévben; az előbbinek jelentése 'fehér ogur', az utóbbié 'tíz ogur'. Ha tehát a *saragur* és *onogur* népnévben az *ogur* név maradt fenn, nagyon jól feltehető, hogy az *urog* népnévben is ez lappang.” NÉMETH művének másik, előbbi helyén (91) ezt jegyzi meg: „az *on-ogur*-ok, kikről szintén történeti forrás mondja, hogy bolgárok (e név jelentése '10 ogur'), a *šar-a(o)-gur*-ok (= 'fehér ogur') és az *oγur*-ok”. — MORAVCSIK, ByzTurc. (II, 228) a *Σαράγουροι* eredetéről így tájékoztat: „H: türk *Šara-(o)γur*”.

Ami a *Σαράγουροι* nevet illeti, lehetségesnek tartom, hogy a névnek ebben az irányban kereshető a megfejtése, azonban a feltett etimológiát szabatosabb formában tüntettem volna fel, mint ahogy NÉMETH és MORAVCSIK utóbbi két munkájában látjuk. — A névre egyébként még majd később visszatérek.

6. A közleményhez csatlakozó III. részként különben arra kívántam volna rámutatni, hogy a kelleténél több népnevet hoztak és hoznak kapcsolatba az *oγur* törzs- vagy népnévvel, illetőleg a mögötte feltételezett közszóval. Szerintem ugyanis korántsem okvetlenül mind *oγur*, aminek a vége *γur* vagy *gur*.

Az egyébként kidolgozott részlet közzétételére a jelenlegi kerethiány miatt más alkalmat igyekszem teremteni.

Azonban hogy a túlzottan *oγur*-osító nézetekkel szemben nyilvánítandó különvéleményemről ebben az összefüggésben is némi tájékoztatást nyújtsak, utalok arra, hogy 1935-ös keltezésű „Az uráli és altaji *tap* 'fogni' szócsalád” című dolgozatomba illesztve (NyK. XLIX, 306—7 és UngJb. XV [1936.], 612) rövidebbre fogott, de gondolom, azért elég világos formában következőképpen jeleztem felfogásomat e kérdésben: „Amint az *ujgur* és a *salyur*, hasonlóan a két bolgár ágazatnév: az *uturgur* és a *kuturgur* is *-gur* : *-γur* képzős igenév: az első az *otur* 'sitzen bleiben' igéből való, a második pedig a *gotur* — *god*, *godur*, *gotty* — *qoj* 'ausgiessen, entleeren — lassen' igével (vö. Kāšyari, R. II, 614) függ össze, míg a «*πῶν . . . Κοτράγω*» (l. MORAVCSIK, Az onogurok történetéhez: MNy. XXVI, 93) a *gotur* igéhez tartozó *-aq* [-*ay*] ~ *-aq* képzős alakulat (másképpen magyarázza a neveket NÉMETH: KCsA. I, 151 és HonfKial. 90—1).”

Egy sajátos szócsoport keletkezésmódjáról

1. Gondolatébresztő, érdekfeszítő olvasmány „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.” Már az első kötet gazdag anyaga is újabb kutatásokra serkenthet. Az itt következő ötlet kifejtése is e szótár hathatós segítségével vált lehetővé.

A szó genezise rejtély. Eltekintve egy kicsiny csoporttól, a szavak sokaságának keletkezésmódja nem deríthető fel. A kivételt képező kategória, az úgynevezett belső keletkezésű szók létrejöttének mikéntje azonban megvilágítható. Mindegyikükben jelen van — hangsúlyozottabban vagy visszavontabban — a valóság valamely mozzanata, amely a szóteremtés körülményeire is rámutat.

Az indulatszavak spontaneitásukban, a gyermeknyelvi szavak hangképzési meghatározottságukban, a hangutánzó és állathívó, -űző, -terelő szavak transzponáló jellegükben megannyi látható, mérhető, érthető, kiszámítható valóságelem nyelvi megformálását, egy adott szóalkotási lehetőség realizálását jelentik. A fájdalom önkéntelen kiáltásra készlet, a pici gyermek csak ajkával tud szótagokat formálni, a hanggal járó természeti jelenségeket „lekottázza” az ember. Az így alakult szavak a legkülönbözőbb nyelvekben is egybecsengenek.

A fenti csoporthoz tartoznak a hangfestő vagy hangulatfestő szavak is. Elnevezésük azonban — láthatóan — nem egyértelmű, s világrajöttük körülményei sincsenek pontosan tisztázva. Noha a valóságelem bennük is jelen van, szerepe már lényegesen korlátozottabb s egyben áttételesebb is. Hanggal hangot visszaadni, utánozni — ez még a valóság azonos szférája, hanggal festeni — már lényegesen önkényesebb eljárás (Rimbaud szonettje), ugyanakkor logikailag is, esztétikailag is magasabb rendű tevékenység, a valóság egyik közege egy lényegétől különböző, más minőségű közegben tükröződik. Hogy azonban a teljes szakadás még nem következett be a „táj és képe” között, annak az is bizonyítéka, hogy a szavaknak ebben a kategóriájában is érzékelhető a kapcsolat az alak és a jelentés között, bármely nyelvről van is szó.

E szavak egy kis töredékére pontosan talál a „hangfestő” (vagy az orosz звукописательный = leíró) terminus technikus, azaz az elnevezés rámutat a nevezettek születésének körülményeire is. Ez az észrevétel abban az esetben érvényes: a) ha elfogadjuk, hogy egyes szavak ténylegesen „hangfestés” útján keletkezhetnek; b) ha a hangok sajátos csoportosulását „festés”-ként fogjuk fel; c) ha a „festés” sajátosságai egy egész szócsoportban érvényesülnek; d) ha a „festés” eljárásának kialakulásában feltételezünk egy speciális valóságlátást, s egy ebből következő különleges szóalkotási hajlamot.

ERDŐDI JÓZSEF írja: „Az Indogermanische Gesellschaft Innsbruckban rendezett ülésén rámutattam arra a panlinguistikus sajátosságra, hogy a hangutánzó és gyakorta a hangfestő szavak is kiindulásukkor CVC képletűek számtalan nyelvben, és ebből feltételezhetően minden nyelvben.” (MNY. LXIV, 504.) Nos, ebbe a képletbe sok a behelyettesíthető hang, nagy a variálási lehetőség a szélső C tagokat illetően. Különös szóbokor alakul abban az esetben, ha például a két mássalhangzó megegyezik. A CVC hangszerkezetű szavakkal — amennyiben a szélső tagok azonos mássalhangzók — szimmetriát lehet kifejezni, mértani idom, mint háromszög „festhető”, „rajzolható” meg, melynek két szárát a kezdő és a záró C, csúcsát a V jelöli: $c \wedge^V c$. A szó hangtestének kottaképe is szimmetriát ad:] [], amiként az oszcillográf rajza is.

Ez a gondolat — csírájában — egy korábbi cikkemben is felvetődött: „A *kukk*-nak 'egyenesen, magasan fölfelé' jelentése mellett ilyen jelentését is kiolvashatjuk az adatokból: 'keskeny ívű, meredek szárú, parabolikus pálya megtétele', mely pálya a kúpkeresztmetszet kerületének rajzát idézi elénk. Ez a jelentés bizonyos térszínformák: kiemelkedések, kupacok, dombok, hegyek alakját pontosan jellemzi.” (MNY. LIX, 74.)

Érdekes eredményt adott a hasonló hangszerkezetű szavak vizsgálata. A CVC képlet alkalmazásával (melyben a szélső tagok azonos mássalhangzók) felhasználva, illetőleg behelyettesítve valamennyi magánhangzót és mássalhangzót, szólistát készítettem. Kihúztam a jelentés nélküli hangsorokat, majd elvégeztem a fennmaradó szóanyag analizálását, s ennek alapján — azt hiszem — igazolást nyert feltételezésem. Ezek szerint a $C_1 V C_2$ ($C_1 = C_2$) struktúrájú szavak a magyar nyelvben gyakran jelentenek a 'felszínből kiemelkedő, kiugró, abból kiinduló és oda visszatérő valami'-t.

A vizsgálatot nem terjesztettem ki más nyelvekre — a rokon nyelvekre sem. Nem valószínű, hogy az indoeurópai nyelvekben — amelyekre a CV szókezdet kevésbé jellemző — kialakult volna egy ilyen szóteremtési mód. A finn mássalhangzó-rendszer lényegesen szegényebb a magyarénál, kisebb a szókezdő mássalhangzók száma, de így is figyelmet érdemelnek például $k +$ magánhangzó + k szerkezetű szavai. Mivel a finnugor alapnyelvből hiányzó szókezdő mássalhangzók gyakoriak e szócsoportban, véleményem szerint a magyar nyelv külön életében keletkezhettek ezek a szavak. Egyikük-másikuk esetében nem zárható ki a finnugor származás, de ezzel kapcsolatban csupán annyi állítható, hogy létezett esetleg egy ősi szóalkotási szemlélet, lehetőség, amely a magyar nyelvben különös erővel érvényesült.

De lássuk végre a sokat emlegetett szavakat (előbb felsorolásszerűen, majd külön-külön szemügyre véve őket): *búb*, *babug*, *csecs*, *csücs*, *csücs*, *dudor*, *gége*, *góg*, *gógány*, *guggol*, *kukk*, *púp*, *tető*.

2. 1. A *búb*-ra 1138/1329-ből idéz adatot a TESz. A szót a *púp* szóhasadásos változatának tartja, de a N. és R.-beli *buba*, *buba*, *bóba* előfordulások alapján az elvonás lehetőségét sem zárja ki. A szó szerinte „hangutánzó-hangfestő eredetű”; török és perzsa származtatása téves. A származékok közül a *búboz* és a *búbos* alakulatokat említi. Az erdélyiek között járatos a *meqbúbol* 'megcibálja, ütögeti az üstökét' fejlemény is. A szótár a *búb* szó következő jelentéseit adja meg: 1. 'dudor'; 2. 'félgyapjú szövet' (amely egy közbülső, 'a len gubója' jelentésen keresztül érthető meg); 3. 'madár fején levő taraj, női fejdísz'; 5. 'tollforgó, tollbokréta'; 6. 'fejtető.' — Az adatok és a jelentések önmagukért beszélnek. Amennyiben a szó a *púp* alakváltozata (akkor persze a *púp* korábbi előfordulását is dokumentálni kellene), nincs szükség elvonásra. Az egy szótagú alapalak eleve valószínűbbnek látszik, a *búbos*, *búboz*, *búbol* származékok is ellentmondanak az elvonásnak. A *buba*-féle alakulatok szóvégi *a*-ja lehet kicsinyítő képző vagy elhomályosult birtokos személyrag, mint az *epe*, *mája*, *gége* stb. szókban. — A *búb* jelentésben rokona a *púp*-nak, de nem azonos vele, szövegekben nem cserélhetők fel egymással. A *búb* főnévnek feltűnően kevés a képzett származéka (egy melléknév, két ige), ez a szó viszonylag fiatal korára vall. *Bubos* formában tulajdonnévként is előfordul 1485-ben (SzófSz.).

A szó kiterjedt rokonságából a *buborék*, *bugyborék*, *bibircsók*, *bóbíta* szavakat említi a TESz. A *buborék*-ra 1560-ból idéz adatot, a korabeli forrás a jelentést is megadja: „*Boborek*: fityemonya: hoyagochka az vysznek Theteyen.”

A *bibircsók* 1570–1580-ból való forrásban szerepel először. Jelentései: 1. 'daganat'; 2. 'buborék'; 3. 'szemölcs'; 4. 'pattanás'. Az 1647-ben felbukkanó *bóbíta* 1. 'tekert haj'; 2. 'búbosan felálló tollesomó némely madár fején'; 3. 'fészkes virágokban a magon nőtt repítő képződmény' jelentésű. — Az adatokhoz itt sincs sok hozzáfűzni való, csupán annyi, hogy e szavak alapjául *b* + magánhangzó + *b* tő szolgálhatott, a származékok furcsa szabálytalansága pedig jellemző a hangfestő szavakra (vö. BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története. Bp., 1967. 314).

2. Elavult szóként tárgyalja a TESz. az 1585-ből adatolt *babúg*-ot, amely a korabeli értelmezés szerint „Tsöts bimbo” jelentésű. „Valószínűleg származékszó, az alapszó azonban nincs kellőképpen tisztázva” — állapítja meg. Hangtani okokból elveti a *búb*-ból történő eredeztetést, s nem fogadja el a *bab* idevonását sem. — Véleményem szerint e szó töve és jelentése alapján joggal sorolható az itt tárgyalt hangfestő kategóriába.

3. A *csecs* ~ *csöcs* már meglehetősen korai forrásokban (1181?) is szerepel. Mind a TESz., mind a SzófSz. megkérdőjelezi a legrégebbi adatokat személynév, illetőleg helynév mivoltuk tisztázatlansága miatt. A TESz. a szó 1. 'női emlő'; 2. 'tőgy'; 3. 'korsó előrenyúló kifolyója' jelentéseit adja meg. A *csecs* — szerinte — gyermeknyelvi szó, ősi örökség a finnugor korból vagy a magyar nyelv külön életében keletkezett fejlemény. Foglalkozik e szóval „A magyar szókészlet finnugor elemei” is, megemlíti néhány idevonható finnugor megfelelést, majd megállapítja: „A fenti szók dajka-, illetőleg gyermeknyelvi jellegűek. Ezért nem tudjuk eldönteni, hogy genetikai kapcsolat van-e közöttük, avagy az egyes nyelvek külön élete folyamán keletkezett szókkal van-e dolgunk. Ilyen eredetre utal a magánhangzómegfelelés szabálytalansága. Gyermeknyelvi eredetük mellett szól az a körülmény is, hogy hasonló hangalakú szók más nyelvekben ill. nyelvcsaládokban is vannak.” A *csecs* főnévnek egy melléknévi (*csecses*) és egy igei (*csecseresz*) származékát említi a TESz. — Hangtete és jelentése alapján ezt a szót is a szerves szóegyüttesbe tartozónak gondolom.

4. A *csúcs* szóra 1427-ből idéz megkérdőjelezett helynévi adatot a TESz. A szó jelentései: 1. 'valaminek a hegye'; 2. 'valaminek a legmagasabb, kiálló része'; 3. 'dudor'; 4. 'csúcspont'; 5. 'gúla'; 6. 'valaminek a kinyúló része'; 7. 'valaminek a csücske'; 8. 'bibe'. „Valószínűleg ősi hangfestő szó a finnugor korból” — állapítja meg a továbbiakban a szótár. A hangfestő eredet miatt azonban — egyetértésben a MSzFE.-vel — nem tartja biztosnak a rokon nyelvi adatok összetartozását. A végső konklúzió szerint „a magyar jelentésváltozatok egy eredetibb 'kiálló, kinyúló rész' jelentésből érthetők.” A *csúcs* főnév származéka a *csúcsos* melléknév (1452-ben személynévként fordul elő) és a *csúcsosodik* ige. — A *csúcs* rokonsága körébe tartoznak a szótár szerint a *csicsóka*, *csucsor*, *csucsorodik*, *csücsök*, *csücsörít* szavak is. — Többségüknél a tő *cs* + magánhangzó + *cs* szerkezete és a megadott jelentések nem mondanak ellent feltételezésemnek.

5. A *csúcs* legkorábbi előfordulásának éve: 1672. Jelentése: 1. 'csúcs'; 2. 'csücsök'; 3. 'a korsó szájának kiálló része'. — A 'valaminek kihegyesedő, elnyúló vége' jelentésű *csücsök* szóra 1782-ből került elő az első adat. A TESz. szerint ez a szócsalád hangrendi átcsapással keletkezett. „Alapja, a R. és N. *csúcs* a *csúcs* magas hangrendű párjaként jött létre, s a mély hangrendű változattal szemben kisebb, hegyesebb csúcsot jelölhetett.”

6. „Hangfestő eredetű szócsalád” — nyilatkozik a *dudorodik* szóról és rokonságáról (*dudorog*, *dudorít*, *dudor*) a TESz. A szó 1792-ben bukkan fel először írásos forrásban ’düdörödni, döllyedni, düllyedni, kiállani’ jelentésben. Származéka a *dudorodás* főnév. Az 1710-ből előkerült ’guggol’ jelentésű *dudorog*-gal kapcsolatban megjegyzi a szótár, hogy „jelentésében a feltehető eredeti képzet a dagadás fogalmától a csomósodás, összehúzódás irányába módosult”. Az 1219/1550-ből idézhető *Dudorc*, *Dodor* személynévek idetartozását kétségbevonja. — Ez a szó problematikusabb az előzőeknél, noha a feltehető, de ki nem mutatható *tő*, a *dud-* alakilag megfelel a *bűb*, *csúcs*-féle konstrukciónak, a ’kidudorodik’ jelentés is támogatja elgondolásunkat. Ha már az alapszó nincs meg, a származékokban lehetne egyezés, s a *bűbos*, *csúcsos* analógiák alapján *dudos* alakulatot várnánk, helyette viszont csak egy képzőbokros ige, a *dudorodik* jelentkezik. Ennek alakulásmódját megvilágíthatja a hasonló szerkezetű *domborodik* szó elemzése. A TESz. szerint e szó alapja a *domb* főnév, „amelynek -r képzős *dombor* származéka korábban feltehetően igenévszó lehetett.” Ahogy a *domborodik* visszavezethető a *dombor* alakon át a *domb*-ig, ugyanúgy a *dudorodik* is eljuthat — a korai *Dodor* személynév tekintetbe vételével — a feltételezhető ’felületből kiugró térszínforma, daganat’ jelentésű kihalt **dud* (**dod*) alapszóig.

7. A *gége* először személynévként jelentkezik 1138/1329-ben *Gegu* alakban. Rendkívül változatos formákban él a továbbiakban; a *góg*, *gég*, *Géga*, *Góga*, *giga*, *gága* stb. sor szemlélteti a sokféleséget. Jelentései: 1. ’légcső, nyelvcső, gégefő’; 2. ’artéria’; 3. ’cső’; 4. ’egy fajta tésztaétel, guba’. A TESz. szerint a *gége* „hangutánzó eredetű . . . Hangalakja eredetileg az emberek vagy a madarak, főként a ludak kiáltozását jeleníthette meg . . . Így talán eredetében, de a hangutánzás síkján mindenképp összefügg a *gágog* igével. Szorosan összetartozik továbbá a *gógicsél*-lel. Szóhasadással különült el tőle a *gógös*, *góg*. A szóvégi magánhangzó alaktani szerepe nem világos; birtokos személyrag, kicsinyítő képző vagy igenévképző egyaránt lehet. — Az 1. jelentés érintkezésen alapuló névátvitellel jött létre úgy, hogy a hangot kifejező szót alkalmazzák a hangképzés szervére. A többi jelentés hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye. Hangfestő szóként való magyarázata nem valószínű. Uráli egyeztetése nem fogadható el. Mongol és török származtatása téves.” — Nem tartom megnyugtatónak a szótár állásfoglalását. Kétlem, hogy a *gége*, a „hangszer” az általa képzett hangok, az emberi kiáltozás, a libagágogás révén nyerte volna nevét, habár ilyen fajta elnevezés előfordul (pl. *szültü*). A szóvégi magánhangzó csak abban az esetben lehetne igenévképző, ha a szó igei szerepkörben is előfordulna. *Gégek*, *gégész*, *gég*-féle verbum finitumok nem ismeretesek, csupán az TESz. idézte népryelvi „*gége* libám, *gége*” adataiban gyanakodhatunk elbeszélő múlt egyes szám 3. személyű ragozott igére. A kicsinyítő képző feltételezése a nehezen megfejthető végződés megszokott, kényelmes minősítése. Tekintve, hogy a testrésznévek között akad hasonló problematikájú szó (*vese*, *epe*, *zaza*, sőt *mája* nominativusok), feltehető, hogy a *gége* is ebbe a sorba illeszkedik. Ebben az esetben a szóvégi -e — minden valószínűség szerint — elhomályosult birtokos személyrag. A végső magyarázat a *gége* alapszava szófaji mibenlétének függvénye, de ebben a fogas kérdésben — sajnos — a korai személynévi előfordulások sem döntenek, mivel végső magánhangzójuk éppúgy lehet sorvadó hang, mint kicsinyítő képző, sőt igenévképző is (*Gegeu*).

8. A problémákat támasztó *gége* vizsgálatába be kell vonnunk a *gógös* (?*Gugus* 1219/1550) és *góg* (*gegheth* 1456 k.) szavainkat is. A TESz. 1. ’kiálló

gégéjú' és 2. 'kevély, büszke' jelentéseit adja a *gőgös*-nek, 'büszkeség, kevélység' jelentésűnek tartja a *góg*-öt. Megállapítása szerint: „a *gőgös* melléknév valószínűleg a számos alakváltozattal rendelkező *gége* főnévnek -s melléknévképzős származéka. A *góg* e melléknévből való elvonás lehet. Minthogy maga a *góg* is már igen korán előfordul átvitt értelmű 'kevélység, büszkeség' jelentésben, feltehető, hogy a jelentésváltozás párhuzamosan következett be mind a *gőgös*-ben, mind a *góg*-ben. Vannak olyan nyelvtörténeti adatok, amelyekben ez az átmenet mintegy tetten érhető; vö.: . . . 1575: »Az *gőgét* mutatá a királynac . . .«; 1748: »kiülő *gőggel* . . .« A jelentésváltozás alapja tehát a kiálló *gége* képzete volt: annak áll ki a gégéje, aki büszkeségből fenn hordja a fejét.” Megjegyzi még a szótár, hogy a *gőgös* szó — eltekintve a bizonytalan tulajdonnévi adattól — csak későről adatható, ezért a *gége* szóval való kapcsolata nem tekinthető teljesen biztosnak, „és lehetséges, hogy csupán a *gége* R., N. *góg* alakváltozatának -s melléknévképzős származékát kapcsolta össze CzF. szótára a 'kevély' jelentésű *gőgös*-sel.” — Ha a *góg* a *gége* alakváltozata, akkor a TESz. *gégé*-vel kapcsolatos állásfoglalása alapján a *góg* hangutánzó. — Véleményem szerint valószínűbb, hogy a kiálló, kidudorodó testrészt a *búb*, *púp*, *csecs*, *csúcs* mintájára hangfestés útján kapta a *geg* ~ *góg* nevet, s az eredeti testrésznévből fejlődhetett a 'kevélység' jelentésű *góg* szó. Feltevésemet erősíti e feltűnő testrészt más elnevezése is, így az 1799-ből adatolt *ádámcsutka* és az 1533-ból való 'gége' jelentésű „Adam almaia”, mellyel kapcsolatban a következőket jegyzi meg a TESz.: „Az olykor nagyon is erősen kiálló, szögletes pajzsporcra a magyar népi szemlélet szerint találóbb lehetett az *ádámcsutka* kifejezés, mint a gömbölyű, sima felületű alma képét idéző *ádám almája*.”

9. Ismeretlen eredetű szócsaládnak tartja a TESz. az 1792-ből adatolt 1. 'vesszőből font kémény'; 2. 'kemence' jelentésű *gógány*, valamint az ugyancsak 1792-ből előkerült „gótz, melly alatt tüzelnek” jelentésű *góg* szavakat. Megkérdőjelezi az 1281-i *Gogan* személynevet. A szótár szerint a *góg* elvonással keletkezhetett a *gógány*-ból. „A *Gógány* személynév, ha egyáltalán ide tartozik, esetleg tréfás névadással alakult. — A *gógány* németből való eredeztetése kevésbé valószínű. — Nyelvjárási szók.” — Meglehetősen bizonytalan tehát az etimológia. A kétségkívül létező *góg* szó hangalakja és jelentése ('kémény, azaz valami kiugró, szembetűnő tárgy') alapján viszont besorolható a tárgyalt szócsoportha.

10. 1548-ból való a *guggol*-ra vonatkozó első adalék. A TESz. e szó következő jelentéseivel számol: 1. 'csúfol, gúnyol'; 2. 'guggoló helyzetben van'; 3. 'szunyókálva bóbiskol'. Nyelvtörténeti forrásokból adatható a 1. 'nevet-séges'; 2. 'guggon ülő' *guggos*; a 'guggol' jelentésű *gugg* ige meg a 1. 'guggoló helyzet'-et és 2. 'gúny'-t jelentő *gugg* főnév. „Valószínűleg hangfestő eredetű szócsalád . . . Összefüggésben lehet . . . a *kuksol* . . . stb. szócsaláddal. A *gugg* ige és főnév valószínűleg elvonás, de esetleg azonos az eredeti hangfestő tővel . . . A *guggol* 1. jelentése az eredetibb 2. alapján fejlődhetett ki. A névátvitel alapja alkalmasint az lehetett, hogy a csúfolást guggoló mozdulattal, kidomborított üleppel is kifejezhették . . . Mindenesetre feltűnő, hogy a konkrét jelentés viszonylag későn bukkan fel . . . Finnugor egyeztetése, török és olasz származtatása téves . . . A *guggos* és a *gugg* ige elavult” — írja a TESz. — A *gugg* szó hangalakját és fejleményeit tekintve beiktatható a tárgyalt együttesbe, noha nem társul nyomban hozzá a 'kiemelkedő, kidomborodó valami' képzete. A lekuporodó, guggoló, guggon ülő élőlény feszlő, domborodó

testrésze lehetett a *búb*- és *púp*-féle szavak ösztönös analógiás hatására a *gugg* szó alakulásának szemléleti alapja.

Mivel a TESz.-nak még csak az első kötete jelent meg, a következő szavak elemzésénél nem vehetem igénybe segítségét.

11. A magas jelentésű *kukk* szó adatait a MTsz., a SzamSz., a CzF., a BALL. és az ÉrtSz. tartalmazzák. Személynévként 1649-ben fordul elő, földrajzi névként is találkozunk vele. (Vö. MNy. LIX, 74.) — A *kuk* ~ *kukk* szófaji mibenléte bizonytalan, feltehetően melléknevesült főnév. Legtöbbször ragos alakulatban, határozóként (*kukra*, *kukabbra*) bukkan fel. Származékai közé tartoznak a *kukkos* 'magas' melléknév, a *kukkaz* 'sárgolyót dob föl a vessző végéről' és *kukóz* 'hegyes tetejét csinál (boglyának)' igék. — A MNy.-beli fentebb jelzett cikkemben az adatok összesítése után az 'egyenesen, magasan fölfelé' jelentés mellett 'keskeny ívű, meredek szárú, parabolikus pálya megtétele' jelentést is tulajdonítok e szónak. Számba véve a lehetséges etimológiákat megjegyzem: „Végül is nehéz állást foglalni a *kukk* eredetét illetően. A körülmények tekintetbe vételével finnugor származtatása valószínűtlen. Elképzelhető, hogy önálló magyar fejlemény, belső keletkezésű, espresszív tájszó. De legelfogadhatóbb a románból való átvétel feltevése.” — Tárgyalt kategóriánkba formai és tartalmi adottságaival egyaránt beletartozik a *kukk* is, keletkezésében szerepet játszhatott a nyelv festői, valóságot megmintázó adottsága. Mindezek alapján a származás kérdésében ma már inkább a második helyen szereplő feltételezést tartom valószínűnek.

12. 1506-ból idézi a SzófSz. a *púp* szót mint személynevet. A 'vég, csúcs' jelentésű szóról megjegyzi, hogy finnugor származtatása „nem meggyőző, hasonló más nyelvekben is”. Származékai közül az 1408-ban feljegyzett *púpos* adat személynév, a *púpoz* ige a XVII. század második felében szerepel először forrásokban. — E szó származékaival együtt a köznyelv jól ismert szócsaládja, egész mivoltában jellegzetes tagja a hangfestő szócsoportnak.

13. A *tető* jelentése 'valaminek a csúcsa, felső széle' — állítja a SzófSz., és 1256-ból, valamint Anonymustól (*Tetőtlen*) idézi első helynévi előfordulásait. Eredetével kapcsolatban megjegyzi, hogy „az elavult és ismeretlen eredetű *tetik* 'látszik, feltűnik' igének igeneve: ami messziről látszik, feltűnik.” Származékai közül a *tetéz* igét és a *tetőzet* főnevet említi, s a szót egybeveti a *tetszik*, *tettet* igékkel, amelyek ugyancsak a *tetik* ige származékai. — A *tet*- szó lehet esetleg a tárgyalt szóalkotásmód eredménye, s így önálló, magyar nyelvi alakulat is. Nehézséget jelent, hogy az alapszó igei eredetűnek tűnik, s hogy a tőalak (*tet*-) nem fordul elő. Nem lehetetlen, hogy nomenverbummal állunk szemben. Ebben az esetben a *tető* -ő-je nem feltétlenül igenévképző, lehet denominális nomenképző is. Sem a *tető*, sem a *tetőzet* származékokban nem érződik a cselekvés mozzanata, a szavak nem dinamikus, hanem statikus képzeteket ébresztenek. Ezen megfontolások alapján sorolom e szót a speciális térszínformát jelölő CVC szerkezetű szavak csoportjába.

3. 13 szót vontam tehát vizsgálódásaim körébe, bár végső elemzésben ez a szám csökken. (A *csúcs* a *csúcs* származéka, a *búb* esetleg egy tőről sarjadt a *púp*-pal, a *gége* és a *góg* is összetartoznak. Korai önállósodásuk indokolja külön tárgyalásukat.) Nem volt célom az idevonatkozó teljes irodalom számbavétele, hiszen új etimológiákat adni sem volt szándékomban. Csupán egy szóalkotási lehetőség megvalósulásához kerestem példákat, s ezek többsége a szakirodalomban érvényes megfejtésében is igazolni látszik ötletemet.

A tárgyalt szavak egy része korai forrásokban tulajdonnévként (személy- vagy földrajzi névként) szerepel. Régi névadási módra vall a feltűnő tulajdonság alapján történő megnevezés akár a szó főnévi, akár melléknévképzés alakjával.

A 13 szóból csak 10 (*búb, csecs, csúcs, csűcs, gég, góg, góg, gugg, kukk, púp*) adja a CVC képletet, a többi 3 (*babug, dudorodik, tető*) esetében CVC szerkezetű önálló tóalak nem szerepel az adatok között. Az első előfordulások mellett a mai alakulatok sem felelnek meg minden esetben a CVC formulának. A szavak testesülése természetes folyamat, kérdéses csak az eredeti tóalak szerkezete lehet. Véleményem szerint a CVC mintára létrejött szavakhoz már létrejöttük idején agglutinálódhattak különböző toldalékok, a puszta mássalhangzós tóhoz pedig az erőteljesen érvényesülő analógia hatására — némely esetekben — szóvégi magánhangzók csatlakozhattak.

A magyar nyelv hangrendszerét távolról sem meríti ki ez a szóalkotási eljárás, különösen szűkkörű a mássalhangzók alkalmazása. Míg a rendelkezésre álló 14 magánhangzóból 9-cel is találkozunk (*a, e, é, ó, ő, ö, u, ú, ü* — legtöbbször, 6-szor az *u* és *ú*-val), addig a 25 mássalhangzóból mindössze 7 (*b, cs, d, g, k, p, t*) fordul elő, közülük azonban a *b* kétszer, a *cs* háromszor és a *g* háromszor. A szavak közül 7-ben hosszú a magánhangzó, a szóvégi mássalhangzó 2 esetben hosszú is lehet. A magánhangzók felhasználásával kapcsolatban különösebb észrevételt nem lehet tenni, a mássalhangzók alkalmazásánál viszont megfigyelhető a réshangok teljes hiánya. Az egyetlen affrikáta mellett csak zárhangok fordulnak elő. A rövid időtartamú, határozott képzésű mássalhangzók által közrefogott magánhangzóval alkotott szó pontosabban, pregnánsabban megrajzolja, kifejezi a valóság ábrázolandó tárgyait. A hosszúság—rövidség kérdése bonyolult hangtörténeti—alaktani problémák sorát vethetné fel (nyúlás hangsúly hatására, pótló nyúlás, időtartamcsere stb.). Az expresszív szók hatalmas, sokszor kibogozhatatlan rokonságú rengetege sok olyan „szabálytalanság”-ot mutat, amelynek miért?-jére nehéz lenne választ adni.

A tárgyalt szócsoport néhány tagja (*babug, góg, kukk*) nem ismeretes a köznyelvben. Lehetséges, hogy a régi nyelvben vagy a népi nyelvben akadnának még ide vonható szavak.

4. BERECKZI GÁBOR írja a MSzFE.-ről szóló ismertetésében: „... Azt viszont, hogy melyik szó tartozik a hangfestő kategóriába, sok esetben az egyes kutatók szubjektív benyomása dönti el. Érdemes lenne a MSzFE. munkatársainak külön is foglalkozni ezzel a kérdéssel, s megpróbálkozni a hangfestő kategória konkrétabb körülhatárolásával.” (NyK. LXX, 450.)

A fentiekben egy sajátos szócsoport keletkezésmódját kíséreltem meg „konkrétabb, ekzaktabb” alapról kiindulva megmagyarázni.

DOMOKOS PÉTER

A labialis—illabialis tendencia állapota a Nagyszombati Kódex nyelvjárásában

1. Kódexeink nyelvjárásának helyhez kötése, a területi vonatkozások feltárása — amint tudjuk — még csaknem egészében a megoldásra váró nyelvtudományi feladatok közé sorolható. Ahhoz, hogy a lokalizáció kérdésében

komolyabb eredményeket remélhessünk, elengedhetetlenül szükséges bizonyos elmunkálatok, részletműveletek elvégzése, olyan sokágú, minden lényeges szempontra kiterő (nyelvtudományi, nyelvföldrajzi, településtörténeti stb.) vizsgálódások beiktatása, melyek eredményei egy lépéssel közelebb vinnék a történeti nyelvjáráskutatást ismeretlen íróktól származó nyelvemlékeink helyhez kötésének megvalósításához is. Már az is jelentős segítséget nyújtana a területi vonatkozások felderítéséhez, ha a rendelkezésünkre álló nyelvtörténeti források és a Magyar Nyelvatlasz mai nyelvjárásaink sajátosságait szemléltető adatainak felhasználásával sikerülne megoldanunk legalább kódexeink megfelelő nyelvjárástípusba sorolását. A nyelvemlék-tipizálást DEME LÁSZLÓ önmagában, a helyhez rögzítés igénye és kísérlete nélkül is, „fontos és kívánatos műfaj”-nak tartja, s abban is igazat kell neki adnunk, hogy jobb a helyhez kötést meg sem próbálni, mint elégtelen mennyiségű kritérium alapján ingatag vagy helytelen megállapításokat szentesíteni (Nyelvatlaszunk funkciója 296). A lokalizálás erőltetése nyelvjárástörténeti ismereteink jelenlegi állapotában — különösen ismeretlen íróktól származó, régebbi nyelvemlékeinkre vonatkozólag — időszerűtlen, meddő kísérlet lenne.

2. Ez a szerény dolgozat nem a nyelvemlék-tipizálás igényével készült. Nem tér ki a kódex összes nyelvjárási vonásainak vizsgálatára, egész rendszerük átfogására, csupán a labialis és illabialis palatalis magánhangzók használatának arányát, ingadozásait, a megterheltségükkel, kialakulásukkal kapcsolatban adódó problémákat, fejlődésük menetét, az erre ható tényezőket igyekszik felkutatni, számba venni. Szeretném azonban remélni, hogy ez a vizsgálódás, amely a kódex nyelvjárásának hangállományában is csak az említett részletekre vonatkozik, az első lépést jelenti egy későbbre tervezett tipizálási kísérlet felé, amelyet nemcsak a Nagyszombati Kódex, hanem a vele azonos kézírású többi kódexek teljes nyelvjárási monográfiában való feldolgozása után szándékozom végrehajtani.

Vizsgálódásom tárgyául azért választottam éppen a Nagyszombati Kódexet, mert ennek az egyetlen ismeretlen kéz írásától származó nyelvemlékünknek a nyelvjárási képe több szempontból érdekes és figyelemre méltó. Hangállapotának, hangtani ingadozásainak alapos tanulmányozása értékes tanulságokat ígér. Mellette szól az a körülmény is, hogy vele azonos kéz írásától származik a Nádor- és a Simor-kódex, valamint a Debreceni Kódexnek az a része, amelyet az V. kéz írásaként tartunk számon (vö. JAKUBOVICH: MNy. XIII, 12). Ezekkel a kódexekkel most nem foglalkozom, de eddigi vizsgálataim alapján nyugodtan állíthatom, hogy nyelvállapotuk azonos a Nagyszombati Kódexével, s így egymás hitelét erősíthetik. Már csak e kódexek összehasonlítása alapján sem (de egyébként sem) látok semmi okot arra, hogy a kódex labialis és illabialis adataiban mutatkozó ingadozások, az olykor három- vagy négyféle alakváltozatban felbukkanó adatok valódiságát, vagyis a kódex egykori nyelvjárásában valóságosan ejtett nyelvi formaként való létezését kétségbevonjuk. Nem oszthatjuk tehát BALASSA véleményét, aki szelint a *kenv*, *tertent*, *ezők*, *terömtött*-féle illabialis—labialis alakok csak azzal magyarázhatók, hogy *ë-ző* írójuk és *ö-ző* másolójuk nyelvjárása keveredett a kódex írott nyelvében (HunfEml. 6; vö. DEME i. m. 295). Ha BALASSA alaposabban szemügyre vette volna a Nagyszombati Kódexet, a tőle idézett példakénál sokkal meglepőbb ellentéteket talált volna. Jelentkezik ugyanis például a kódexben a *kenv* mellett a *kőnv*, a *tertent* mellett a *törtent*, a *kenčömet* mellett a *kenčedet*, nem beszélve a *gőnörkődő*, *gēnerketteth* vagy a *gőter*,

gótörhetők, gëttretetic-féle ingadozásokról. Helyesen állapítja meg DEME, hogy a mai magyar nyelvjárások ismerőjét nem vezetnék tévútra ezek az ingadozások (i. h.). Hasonlókkal valóban minden nyelvjárás kutatónk találkozott, nemcsak ugyanannak a nyelvjárási közösségnek, hanem ugyanannak a beszélőnek a nyelvében is. De nem is kell hangtani ingadozásokért okvetlenül a nyelvjárásokhoz fordulnunk: a mai köznyelvben is találunk olyan alakváltozatokat, melyeket egyenértékű variánsokként használunk, szinte tudomást sem véve kettősségükről, hiszen a megszokás természetessé, észrevétlenné szűrte a jelentkezésüket. (Például: *fogózik* ~ *fogódzik*, *csepp* ~ *csöpp*, *setét* ~ *sötét*, *csoda* ~ *csuda*, *házuk* ~ *házok* stb.). Abban azonban téved DEME, hogy a kódexben „a mai köznyelvinél illabialisabb alakok valamennyien hangsúlyos helyzetbeliek, azaz első szótagbeliek, a mai köznyelvinél labialisabbak viszont mind a hangsúlytalan szótagokban fordulnak elő” (uo.). Ez a megállapítás legföljebb a BALASSÁTÓL idézett adatokra vonatkozólag lehet helytálló, de nem felel meg az igazságnak, ha a kódex egészének hasonló adatait vesszük figyelembe. Íme néhány, a köznyelvinél labialisabb, hangsúlyos szótagbeli adat: 389: *kőgesen*, 219: *nómós*, 250: *zöntóc*. A köznyelvinél illabialisabb, nem hangsúlyos szótagbeliek: 66: *őremest*, 59: *góter*, 196: *tikert* (tükört) stb. Abban, hogy én ezeket a valóban különös alakváltozatokat is hiteles nyelvi tényeknek fogom fel, az elmondottakon kívül része van mindannak, amit a hangváltozások lefolyásáról, a tendenciák érvényesülésének módjáról a nyelvtörténet eddigi eredményei alapján tudhatunk. Ma már egyetlen nyelvtörténész számára sem mond újat az a megállapítás, hogy amíg valamely tendencia eljut a megfelelő adatok teljességének vagy nagyobb részének bizonyos irányú megváltoztatásáig, módosításáig, minden egyes szóban külön vívja meg a maga harcát, s ez a harc nem minden esetben vezet a tendencia győzelméhez. S mindaddig, míg ez a küzdelem az új és a régi között az eredeti vagy az újonnan keletkezett forma javára el nem dől, az ingadozások, ellentétes alakpárok tömege él a nyelvhasználatban, sőt egyes adatokon ez az ingadozás napjainkig fennmaradhat. Az is közismert tény, hogy — nem beszélve a nyelvjárási különfejlődés okozta eltérésekről — a tendencia vagy tendenciaszerű hangváltozás érvényesülése a számos gátló vagy éppen elősegítő tényező (pl. egymást keresztező tendenciák működése, akadályozó vagy indukáló asszociációs hatások) befolyása alatt igen különböző méretű és minőségű lehet az azonos fonetikai adottságokkal rendelkező adatok módosításában, — egy nyelvjárástípuson belül is. Mindezen körülmények figyelembevételével természetesnek tarthatjuk az ingadozások nagy számát egy olyan kódex nyelvjárásában, amelyben a labializáció még nem tekinthető lezárult folyamatnak, az ellenpárok harca tehát nem jutott nyugvópontra.

3. Adataim gyűjtésében teljességre törekedtem, — amennyire ez lehetséges. Néhány esetben azonban nem tartottam sem szükségesnek, sem lehetségesnek az összes előfordulás feljegyzését. Ilyen volt például a *minden* ~ *mindön* alakpár, amelynek labialis és illabialis változatából egyaránt olyan tömegű adat állt rendelkezésemre, hogy nem volt értelme a teljesség igénye kielégítésének. Ugyancsak mellőznöm kellett több száz adat feljegyzése után a tövégi magánhangzóban mutatkozó labializációt (a *díçősegőt*, *hítöt*, *zemóm*, *bynöd*, *vetött*, *fejítött* stb.-féléket), miután kétségtelenné vált, hogy ez az *ö*-zés szinte százszázalékos egyöntetűséggel jelentkezik a középzárt véghangzós palatalis hangrendű adatokban. A sok száz *ö*-ző forma mellett egy-két esetben akad illabialis zárt *ë*-ző véghangzó is, főleg előző szótagi *ö*-zés után (pl.: 278:

germőket 'gyermeket'), az ilyen kivételes eseteket természetesen igyekeztem hiánytalanul összegyűjteni.

Gyűjtésem teljes anyagát hatalmas mennyisége miatt lehetetlen közölnöm; ezért arra törekszem, hogy a közölt példák, vagyis az idézett labialis és illabialis alakok számarányával érzékeltessem a kódexbeli nyelvi helyzetnek megfelelő előfordulási arányt, a labialis és illabialis formák megterheltségének mértékét. Hogy a labialis—illabialis változatok előfordulási aránya, valamint az ingadozások száma és milyensége szembetűnőbb legyen, formailag is szembeállítottam ezeket egymással. Abban, hogy mit sorolhatok a labialis, mit az illabialis tendencia adatai közé, viszonyítási alapul természetesen a mai köznyelvet választottam, az esetek nagy többségében tehát a köznyelvinél labialisabbak kerülnek a labialis, az illabialisabbak az illabialis tendencia adatai sorába. Ezt a szabályt azonban a gyakorlatban néhányszor meg kellett szegnem. Vannak ugyanis olyan esetek, amikor a fő alakváltozat a kódex nyelvjárásában megegyezik a köznyelvi formával, de vannak ellenpéldái is. Ilyenek a *förtelmes*, *góker*, *gótór*, *gónj* stb., melyeknek illabialis ellenpárjai a következők: 172: *fertelmesőket*, 156: *gékere*, 157: *géttreic*, 234: *genghőz* stb. Ezekben az esetekben a köznyelvvel azonos változatokat is fel kell vennem a megfelelő helyre, éppen az ingadozás arányának, milyenségének szemléltetése kedvéért. A labialis tendencia adatai közé kerül tehát például az *öröm* alak az *eröm*, *örem*, *örém* változatok okán. A köznyelvvel azonos labialitású, illetőleg illabialitású adatokat is felveszem tehát a labialis vagy illabialis tendencia példái sorába, valahányszor ellenpárjuk is felbukkan a kódex nyelvjárásában; ki maradnak azonban abban az esetben, ha bennük a köznyelvvel való egyezés kivételtelen, ingadozás nélküli. Ahol az előfordulás gyakorisága következtében az adatok jelentékeny hányadának közléséről kell lemondanom, ott ezt a tényt az adatscsoport végére írt stb. jelzéssel tudatom.

*

I.

A bal hasámban az *ö*-zésre vonatkozó adatok, illetőleg az *ē*-zés ellenpéldái; a jobb hasámban az *ē*-zésre vonatkozó adatok, illetőleg az *ö*-zés ellenpéldái.

A) Sz ó t ő h a n g s ú l y o s s z ó t a g j á b a n

109: <i>őppeneseről</i> , 245: <i>őppenete</i>	46: <i>ēppeneseť</i>
75: <i>őpű</i> , <i>őpűnec</i>	
116: <i> föld</i> , 120: <i> föld</i> , 197: <i> föld</i> , 278: <i> föld</i> ,	250: <i>felden</i>
285: <i> föld</i> , 338: <i> efföldön</i> , 341: <i> föld</i> ,	
387: <i> Afföld</i> , 393: <i> föld</i> stb.	
46: <i> földte</i> , 85: <i> földte</i> , 86: <i> földte</i> , 137: <i> földte</i> ,	135: <i>felotte</i> , 320: <i>felotte</i> , 345: (mũ) <i>felóttónk</i> ,
199: <i> földte</i> , 322: <i> földő</i> , 190: <i> földl</i> ,	321: <i>felső</i> , 26: <i>felül</i> , 29: <i>felil</i> , 194: <i>felil</i>
200: <i> földl</i> , 307: <i> földl</i> stb.	mulya, 337: <i>felül</i>
169: <i> förtelmes</i> , 172: <i> förtelmesnec</i> , 175: <i> förtelmesőknec</i> ,	172: <i>fertelmesőket</i>
206: <i> förtelmesseg</i> , 390: <i> förtelmes</i> ;	
62: <i> förtezetes</i> , 161: <i> förtőztetőd</i> , 350: <i> förtőzet</i> stb.	
52: <i> gókeret</i> , 91: <i> gókeret</i> , 104: <i> gókere</i> , <i> gókere</i> ,	156: <i>gékere</i>
179: <i> gókerbe</i> , 184: <i> gókere</i> , 192: <i> gókerbe</i> ,	
252: <i> gókere</i>	

204: *gónógóckel, gónógóknek, gónógós, 211: gónógóckel, gónógózm, 235: gónógót, 234: gónógóket, gónógót, 235: gónógót stb.*

188: *gónórkódnie, 191: gónórkódó*

53: *gótóryen, 59: góter, 63: gótttric, 83: góttretic, 89: gótórnekvala, 92: góttretók, 163: góttretetnè, 172: góttretetnec, 303: góttreni, gótórhetütök stb.*

389: *kógesen*

58: *kónien* (labialis ü-ző adatok: 103: *kúnúsegót* 148: *kúnúsegót*)

18: *kónveth* (lacrimam), 39: *kónveket, 40: kónhullatasoc, 41: kónhullatasoc, 50: kónhullatastol, kónveket, 52: kónveket, 105: kónveth, kónuemeth, 144: kónves, 148: kónves stb.*

102: *kónérgók, 239: kónérgessel, 260: ó kónérgesóc, 278: kónérgeni, 279: kónórulne, 374: kónérgeni, 375: kónórógven, 382: kónórúlvén, 389: kónérgéc*

196: *kórnüle, 277: kórnúl stb.*

116: *kózónónc, 347: kózónet, kózónetiben, kózónetith, kózónetbe, 348: kózónethnec, 349: kózónetnec*

289: *kózelb, 340: kózelicèn*

1: *kózót, 6: kózót, 75: kózót (4), 88: kózzól, 250: kózzúl stb.*

1: *lótlegén, 11: lóth (2), 44: lótvólna, 46: lótténec, 59: lóttém, 79: lóttéc volna, 92: lóttének vala, 95: lóth volna, 259: lóth, 320: lótteet stb.*

162: *nómból, 166: nómós, 204: nómós, 211: nómós (2), 212: nómós, nómóssegót, nómóssegóc, 232: nómós, 234: nómós, 312: nómós (2), 354: nómós, 390: nómós stb.*

17: *(meg)móvetenec* (megnevetének), *megmóvetnek, 19: megmóvete*

234: *genghóz*

7: *geñekrkettetik, geñerkódeset, geñerkóttetic, 13: geñerúsegós, 41: geñerúsegót, 50: geñerúsegóknek, 58: geñerketteth vala, 101: geñerú, 121: geñerkódó, 124: geñerkódót, 162: geñerúsegót, 193: geñerúseggel, 194: geñerúseg, 345: geñerúsege, 355: geñerkódes stb.*

69: *getrelmben, 91: gettreténec, 106: gettrettetic, 157: gettretic*

83: *kegós, 91: kegótlenség, 92: kegósseg, 107: keges, 116: keges, 141: kegesseges, 126: keges, 138: keges (4), 145: kegótlénül, 153: kegós, 168: kególlen, kegelmes, 365: kegós stb.*

74: *keñú, 53: megkeñnébitene* (több adat illabialis ü-ző: 30: *kynnébb, 31: kynnéb, megkynnébiteneye, 33: kynnen, 44: kynnében, 45: kynnébb, 59: kynnen, 112: kynnen, 139: kynnen, 252: kynnen, 309: kynnen stb.)*

38: (keserues) *keñveket, 128: keñves, 245: keñ hullatasnac*

39: *keñerületre, 44: keñerültel, 90: keñergétóm, 92: keñerület, 102: keñergessel, 149: keñergeti, 155: keñerülhessec, 383: keñerüle*

128: *keñkezeven*

113: *kezőnetiról, 115: kezenő, 116: kezőnőnk (2)*

290: *kezelb (2)*

60: *kezzól*

121: *nemes, 118: nemes (2), 121: nemes, 122: nemes, 154: nemes (2), 157: Nemeseknek, nemóssege, Nemtelenóknek, 161: nemós, 318: nemes, 354: Nemós stb.*

170: *órdógnec*, 175: *órdógnec*, 178: *órdógnec*,
252: *órdógót*, 261: *órdóg*, 264: *órdóg* stb.

3: *órók*, 9: *órók*, 12: *órók*, 25: *órók*, 29:
órók (2), 30: *órók* (3), 83: *órók*, 88:
órók, 124: *órók*, 162: *órók*, 163: *óróc* (3),
168: *órók*, *óróc*, *órócsege*, 238: *óróc*, 243:
órócsegót, 274: *órók*, 276: *órók*, 327: *óróc*,
377: *órók* (és néhány labialis ü-ző adat,
pl. 73: *órek*) stb.

11: *órómedben*, 55: *órómóknec*, 66: *óremest*,
76: *óróme*, 96: *órómest*, 114: *órómeth*, 192:
óróme, 217: *óróm*, 274: *órómehőz*, *óróme*,
órómeket, *órómek*, *órómeckel*, *órómet*, 275:
órómehőz, 364: *órómet*, 374: *órómmel*,
órómeth stb. (és néhány ü-ző alak, pl.:
127: *óróme*, 142: *óreme*, 143: *óremet*, 152:
óremere, 366: *óróme* stb.)

33: *óráulne*, 67: *órályen*, 101: *órául*, 163: *órdl*,
291: *órályetóc*, 190: *óráulnec*, 214: *órálnec*,
216: *óráulnec*, 237: *órálnel*, 298: *óráulnel*,
óráulz, 300: *óráulven* stb.; zárt (ü-ző) adatok:
101: *úrául*, 326: *Úrául*, 357: *úráules*, 377:
vróle stb.

38: *órvendőznec*, 132: *órvend*, 373: *óruendőz*;
ü-ző változatok: 101: *óruend*, 114: *óruen-
dőznek*, *óruendetős* stb.

7: *zómnec* (szemnek), 12: *zómeiddel*, 13:
zómnec (3), 17: *zómeimeth*, 18: *zómmel*,
35: *zómeim*, 38: *zómekkel*, 52: *zómeym*,
74: *zómeydet*, 127: *zóμόnket*, 153: *zómek*,
155: *zóμόmmel*, 161: *zomeidnec*, 195: *zóm*,
198: *zómei*, 199: *zómnec*, 205: *zómeiről*,
279: *zómeit*, 309: *zóμόc*, 367: *zómeit*, 372:
zómeim stb., 13: *zómele*, 72: *zómelómnec*
stb.

250: *zóntóc* (szentek)

167: *zórnúseget*, 215: *zórnúseget*, 216: *zórnú*,

15: *erdógnec*, 238: *erdógnec*, *erdógne* (1),
240: *erdógj*, 260: *erdógnec*, 265: *erdógóknec*,
erdógóket, 269: *erdógnec*, 310: *erdógnec*,
356: *Erdóggel* stb.

25: *erók*, 123: *erók*, 126: *erek*, 133: *erek*,
134: *erek*, 273: *erók*, 354: *erek*, 355: *erók*

119: *erómere*

128: *erúlyenec*

51: *erüendőzetnek* vala, 116: *erüendőznec*,
118: *erüendező*, 123: *erüendőzni* (2), 128:
erüengenec, 129: *erüendez*, 194: *erüendőz*,
363: *erüendez*, *Erüendez*

183: *esztón* (ösztön), *megeztőndőzyed*, 184:
esztón

16: *setetsegnec*, 87: *setetsegnec*, 104: *megse-
tetültének*, 115: *setetsegók*, 137: *setet*, 169:
megsetetült, 207: *setetseg*, 286: *setetseget*
stb.

23: *zomeddel*, 39: *zemómnec*, 96: *ó zemók*,
102: *zemeymet*, 119: *zemek*, 123: *zemek*,
128: *zemeymet*, 133: *zemeymet*, 135: *ze-
meydet*, 144: *zememnek*, 147: *zemeymet*,
150: *zemeymnec*, 155: *zememmel*, 223:
zemene, 13: *zemel*

104: *zent*, 150: *zent*, 202: *zentóc*, 212: *zen-
tókknec*, 213: *zentóc*, *zentóknec*, 274: *zentóc*,
329: *zent* (4), 330: *zentóknec*, 333: *zent*,
341: *zentókben*, 349: *zenth*, 371: *zent*, 392:
zentsegős stb.

12: *zerúú*, 13: *zerúú*, 35: *zerébnec*, 88:

zörnűség, 270: *zörnű*, 393: *zörnű*
37: *tóttek*, 78: *tótted*, 79: *tóttónk*, 198: *tóth*,
247: *tóth* (2), 272: *tóth*, 306: *tóth*, 327:
tóttóc, 347: *tótte*, 363: *tótvolna* stb.

103: *tókkelletős*, 171: *tókkelletőssegere*, 199:
tókkelletős, 310: *tókkelletős*, 313: *tókkelletős*,
335: *tókkelletős*

5: *törtent*, 42: *törtenetőket*, 71: *törtenek*, 84:
törtenetőket, 112: *törtenetőssegnek*, 114: *tör-*
teenh, 160: *törtenet*

53: *vótttem*, *vóthvala*, 58: *vóttelvala*, 64:
elvótted, 93: *vótted*, 94: *vóth* volna, 319:
vótte, *vót*, 373: *vóth* stb.

121: *zöld*, 301: *zölddül*

71: *zóng*

zernű, 139: *zernyű*, 140: *zernű*, 155: *zernű*,
265: *zernűségősb*

1. *tekkelletőssegből*, *tekkelletős*, 28: *tekkelletlen*,
39: *tekkelletősben*, 91: *tekkelletősseggel*, 102:
tekkelletős, *tekkelletősseggel*, 111: *tekkelletős*,
119: *megtekkelletven*, *tekkelletősseggel*, 193:
tekkelletősseggel, 283: *megtekkelletnec*, 334:
tekkelletős, 390: *tekkelletős*

5: *tertent*

301: *zeldseget*

B) Szó tő hangszúlytalan szótagjában

1: *embőr*, *embőrsegnek*, 4: *embőri* 7: *embőr*,
11: *embőr*, 15: *embőr*, 16: *embőrnec*, 20:
embőrőknec, 21: *embőrőcnec*, 25: *embőr*,
27: *embőri*, 63: *embőr* (2), 84: *embőrnec*,
91: *embőr*, 102: *embőrőknec*, 106: *embőri*,
107: *embőrőc*, 108: *embőrőknec*, 115:
embőrec (2), 176: *embőrőket*, *embőrnec*,
embőrőből, 178: *embőr*, 181: *embőrt*, 188:
embőr (3), 199: *embőrnec*, 221: *embőrőknec*,
235: *Embőrnec*, *embőrőc*, 247: *Embőr*,
embőrt, 262: *embőrőc*, 265: *embőrőket*,
278: *embőri*, 285: *embőrt*, 296: *embőrőc*,
309: *embőrben*, 315: *embőrsegeről*, 332:
embőr, *embőrnec*, *embőrőc*, 341: *embőrők*,
embőrőcben, *Embőrőknec*, 348: *embőrőketh*,
356: *embőrnec*, 377: *embőri* stb.

274: *erzebóth* (Erzsébet), 283: *ersebóth* (2),
293: *erzebóth*, 349: *ersebóth*

264: *erkülčekknec* *erkülče* (erköles); csak
zárt ü-ző formában).

194: *ezőr*, *ezőri*, 234: *vaz* *ezőr* *ezőrzőrnél*,
235: *ezőri*

78: *edőssegős*, 80: *edőssegős*, 121: *edősseghí*,
124: *edőssegeuel*, *edőssegős*, 140: *edőssegés*,
209: *edős*, 211: *edős*, 214: *edőssegős*, 257:
edőséyt, 266: *edősseggel*, 273: *edős*, 313:
edőssegős, 351: *edős*,

366: *edőssegés*, 375: *edőssegősen*, 376: *edős-*
segőt, 377: *edős*, 384: *edős*, 389: *edős*, 390:
edőssege, *edős*, 395: *edősdedőn* stb.

6: *emberben*, 92: *ember*, *emberi*, 122: *em-*
bernec, 141: *emberőknec*, 142: *ember*, 186:
ember, 188: *embernec*, 222: *embernec*, 223:
embernec, 270: *emberekknec*, 297: *ember*,
310: *embernec*, 320: *emberre*, 326: *emberőket*,
327: *ember*, 337: *emberec*, 356: *ember* (2),
emberőc, 365: *ember*, *embervel*, 369: *ember*,
395: *emberőc*, 397: *ember* stb.

81: *ezerzór*, 118: *ezerzervalo*, 118: *ezerzűnne-*
zor

83: *edessegős*, 91: *edes*, 100: *edessegevel*,
118: *edes*, 119: *edestő*, *edesen*, 123: *edes*,
edessegeben, *edessegnek*, *edessegés*, 124: *edes*,
edessegés, *edesseg*, *edesseggel*, 125: *edessege*,
126: *edesseged*, *edes* (4), 128: *edes*, 129:
edes, *edessegés*, 130: *edesden*, 134: *edes*,
135: *edessegés*, 140: *edes*, 141: *edes*, 142:
edes, 147: *edesdedőn*, 156: *edes*, 385: *edes*,
392: *edességős* stb.

114: *enöklesseuel*

14: *erdómóth*, 42: *erdómóknec*, 73: *erdóme*, 81: *erdómlöttem*, 171: *erdómle*, 224: *erdóme*, *erdómót*, 227: *erdómeböl*, 237: *erdóme*, 253: *erdómlíc*, 273: *erdómeuel*, 275: *erdómóket*, 290: *erdómle*, 305: *erdómet* (3), 306: *erdómet* (3), 307: *erdómet*, *erdómes*, 309: *erdómót*, *erdóm*, 313: *erdómet*, 314: *erdómmel*, 335: *erdómót*, *erdómóth*, 354: *erdómere*, 374: *erdómlenem*, 378: *erdómvel*, 392: *erdómlöttem* stb.

12: *erótted*, 33: *erótttem*, 42: *erótted*, 95: *erótttem*, 99: *erótttem*, 135: *eróttónc*, 137: *erótted*, 272: *eróttónc*, 287: *eróttónc*, 360: *erótttenk* stb.

68: *ferók* (!) (*féreg*), 162: *ferógnec*, 299: *feróg*, 301: *feróg*

189: *zent gergór* (!) (*Gergely*), 243: *gergór* (2), 246: *Gergór* (2) stb.

135: *germók* (2), 136: *germóc*, 182: *germóket* (2), 227: *germóknec* (2), *germóc*, 278: *germók*, *germóket*, 322: *germókóc*, 375: *germókót*, *germók*, *germóket*, 376: *germóketh* stb.

53: *gótóryen*, 89: *gótórnekvala*, 303: *góttreni*, *gótórhetítok*

60: *gymólcőző*, 115: *gymólcél*, 121: *gymólchezó*, *gymólcet*, *gymólčet*, 274: *gymólčet*, 283: *gymólče* stb.

88: *idegónec*, 213: *idegónócketh*, 359: *idegón*
12: *igón*, 13: *igón*, 24: *igón*, 45: *igón*, 52: *igón*, 82: *igón*, 101: *igón*, 106: *igón*, 115: *igón*, 119: *igón*, 139: *igón*, 203: *igón*, 212: *igón*, 225: *igón*, 236: *igón*, 248: *igón*, 260: *igón*, 268: *igón*, 274: *igón*, 292: *igón*, 307: *igón*, 310: *igón*, 318: *igón*, 370: *igón*, 477: *igón* stb.

8: *kiielóntik*, 29: *megielóntetnec*, 66: *ielóntótted*, 160: *meg ielőnte*, 167: *ielóntiuaala*, 220: *ielóntendic*, 259: *ielóntetnec*, 288: *ielónec*, 372: *megielónte*, 377: *ielóntj*, 385: *ielónteseböl* stb.

239: *kónórgessel*, 279: *kónórülne*, *kónórgeni*, 374: *kónórgeni*, 375: *kónórgöven*, 389: *kónórgec*, 382: *koñorülven*, *koñorul* stb.

116: *kezőnónc*, *kőzőnónc*, 347: *kőzőnet*, *kőzőnetiben*, *kőzőnetiñ*, 348: *kőzőnethnec*, 349: *kőzőnetinec* stb.

24: *lelóc*, 67: *lelóc*, 101: *lelók*, 121: *zentlelóc*

64: *eneklesy*, 66: *eneklesenek*, 284: *enekól*, 310: *enekólnie*

14: *erdemót*, 83: *erdemet* (*érdemét*), 131: *erdedem*, 134: *erdedemned*, 337: *Nag erdemóuek*

125: *germek*, *germeket*, 306: *germesegetől* (!)

58: *góter*, 59: *góter*

45: *igen*, 85: *igen*, 95: *igen*, 119: *igen*, 126: *igen*, 140: *igen*, 141: *igen*, 144: *igen*

365: *yelen*, *yelenti*, 366: *ielenet*

39: *keñerületre*, 44: *keñerülte*, 90: *keñergetóm*, 92: *keñerület*, 102: *kőñergók*, *keñer-gessel*, 125: *keñerghetók*, 149: *keñergetiuaala*, 155: *keñerülhessec*, 383: *keñerüle*

115: *kezenó*

123: *allelek*, 124: *lelek*

tól, 139: *lelők*, 142: *lelőkben*, 155: *lelőc*,
158: *lelőknc*, 180: *lelőc*, 183: *lelők*, *lelőknc*,
191: *lelőknc*, 198: *allelőkben*, 212: *lelőcnc*,
lelőknc (2), 231: *allelőknc*, *allelők*, 240:
allelőc, 272: *lelőc*, 317: *zentlelők*, 319: *lelők*,
333: *lelőknc*, 353: *lelők*, 368: *zentlelőkkel*,
393: *zentlelőknc* stb.

33: *mestőr*, 101: *mestőre*, *mestőrnec*,
189: *mestőri*, 190: *mestőr*, 216: *mestőrőc*,
225: *mestőr*, 230: *mestőrőc*, 307: *mestőr*,
319: *mestőr*, 352: *mestőrnec*, 370: *mestőrők*
stb.

1: *mindón*, *mindónnc*, *Mindónnemű*, 7:
mindónóstitól, 8: *mindón*, 13: *mindón*,
29: *mindónitól*, 32: *mindón*, 36: *mindón*,
mindónőknec, 42: *mindónőcben*, 50: *min-
dón*, *mindónőc*, 61: *mindónőket*, 76: *min-
dón*, 82: *mindón*, 89: *mindón*, 126: *min-
dón*, 132: *mindón*, 157: *mindón*, 188:
mindón, 224: *mindón*, 251: *mindón*,
299: *mindón*, 307: *mindón*, 311: *mindón*,
315: *mindónt*, 317: *mindómbe* (!), *mindón*,
337: *mindónóctól*, 354: *mindónhato*, 362:
mindón stb.

3: *órók*, 25: *órók*, *erők*, 29: *órók*, 30: *órók*,
88: *órók*, 123: *erők*, 124: *órók*, 164: *órőcke*,
168: *órőc*, 172: *órőcsege*, 197: *órőcke*, *órók*,
238: *órőc*, 243: *órőcksegőt*, 273: *erők*, 360:
erők stb.

11: *órőmedben*, 55: *órőmőknc*, 76: *órőme*,
82: *órőmeth*, 96: *órőmest*, 114: *órőmeth*,
119: *erőmere*, 127: *órőme*, 132: *órőmem*,
192: *óróm*, 203: *órőmőc*, 274: *órőmehőz*,
órőmeket, 277: *órőmek*, 361: *úrőmeth*, 374:
órőmet, *órőmet*, 377: *órőme*, 385: *órőmedre*
stb.

173: *rezőgősőket*, 209: *meg rezőgődnec*
63: *tengőrbeli*, 65: *tengőri*, 174: *tengőrnec*,
189: *tengőrnec*, 197: *tengőrnec*
38: *tykór*, *tykőre*, 143: *tikőre*, 157: *tikőre*,
159: *tikőrze*, *tikőre*, 163: *tükőróket*, 171:
tikőre, 176: *tikór*, *tükór*, *tykőrze*, 195: *ti-
kőret*, *tikór*, 196: *tikőret*, *tikőrze*, *tikórt*,
tikőrnec stb.

25: *mindenőket*, 38: *minden*, 39: *mindenec*,
42: *mindenec*, *mindenekben*, 77: *mindenős-
tól*, 79: *mindeneknc*, 84: *mindeneketh*,
85: *mindent*, 89: *minden*, 95: *mindenekert*,
114: *mindenec*, 119: *mindenec*, 126: *min-
den*, 142: *mindeneket*, 234: *minden*, 276:
minden, 315: *myndenhato*, 369: *mindenek*
stb.

73: *őrek*, 126: *erek*, 133: *erek*, 134: *erek*,
354: *erek*

66: *őremest*, 142: *őreme*, 143: *vremet*, 152:
vremere

49: *rezegittenec*, 64: *megrezegytettel*
66: *tenger*, 219: *tengeren*, *tenger*

196: *tikert*, *tikerben*

C) Abszolút és relatív tövek véghangzójában, illetőleg
toldalékokban

246: *bekessegőt*, 365: *Bekessegőth*, 390: *be-
besegőt*, 78: *bekesegős*, 199: *bekesegős*, 313:
kekeseegősőc

41: *bekeseges*

15: *bolčesegót*, 25: *bólčesegódból*, 27: *bólčesegós*, 193: *bólčesegót*

40: *bósegós*, 52: *bewsegós*, 96: *bósegós*, 112: *bósegós*, 289: *beusegós*, 348: *beusegós* stb.

18: *bynósnec*, 49: *bynósóknec*, *bynósókert*, 84: *bynósnec*, 107: *bynósóket*, 129: *bynósek-nec*, 157: *bynóknec*, 160: *bynós*, 162: *bynódnec*, 162: *bynóknec*, 165: *bynós*, 169: *bynósnec*, *bynós*, *bynósóknec*, 170: *bynóm*, *bynósnec*, *bynóseket*, 171: *bynósecnec*, *bynóseket*, *bynós*, 174: *bynósóknec*, 176: *bynósóket*, 177: *bynósóc*, 178: *bynósóknec*, 263: *bynóket*, *bynósóknec*, *bynósbnec*, 270: *bynóket*, *bynóknec*, 273: *bínós*, 309: *bynós*, 359: *bynók*, 389: *bynósnec*, 390: *bynóctól*, 392: *bynós* stb.

107: *diceretódre*, 117: *diceretódre*, 195: *diceretóth*, 318: *dycheretós*, 257: *Diceretós*

129: *dicósegóm*, 178: *dicósegót*, 179: *dicósegót*, 191: *dicósegós*, 224: *dicósegós*, 228: *dicósegós*, 231: *dičósegós*, 269: *dičósegós*, 284: *dičósegós*, 346: *dičósegós*, 388: *dičósegós* stb.

324: *eleuenóket*, 388: *eleuenóket*, 392: *eleuenóket*

179: *eleuensegót*, 256: *eleuensegót*

108: *embóróknec*, 141: *emberócnec*, 194: *embóróknec*, 199: *embóróknec*, 221: *embóróknec*, 230: *embóróctól*, 235: *embóróc*, 252: *embóróknec*, 256: *embóróknec*, 262: *embóróc*, 265: *embóróket*, 296: *embóróc*, 305: *embóróc*, 326: *emberóket*, 332: *emberóc*, 395: *emberóc*, 310: *emberóknec*, 331: *embóróknec*, 341: *embórók*, *embórócben*, *Embóróknec* stb.

21: *edessegót*, 78: *edőssegós*, 80: *edőssegós*, 83: *edessegós*, 112: *edessegós*, 115: *edessegós*, 124: *edőssegós*, 164: *edessegós*, 170: *edőssegós*, 171: *edőssegós*, 201: *edőssegós*, 202: *edőssegós*, 214: *edőssegós* (2), 216: *edessegósb*, 254: *edőssegós*, 255: *edőssegós*, 267: *edessegós*, 313: *edőssegós*, 375: *edőssegósen*, 376: *edőssegót*, 385: *edőssegós* stb.

66: *eletóm*, 81: *eletómben*, 83: *eletómben*, 92: *eletódert*, 100: *eletódbe*, 128: *eletómnec*, 129: *eletómben*, *eletóm*, 147: *eletóm*, 168: *eletóth*, 179: *eletót*, 291: *eletódbe*, 354: *eletómeth*, 391: *eletóth* stb.

14: *erdómóth*, 42: *erdómóknec*, 128: *erdómóknec*, 204: *erdómóknec*, 224: *erdómót*, 275: *erdómóket*, 309: *erdómót*

247: *bekesegósec*

12: *bynes*, 44: *bynesóknec*, 50: *bynes*, 115: *bynes*, 118: *bynes*, 119: *bynesecnec*, *bynesek-nec*, 121: *bynesóknec*, 122: *bynes*, 124: *bynesec*, 126: *byneseket*, 127: *byneseknec*, 133: *byneseknec*, 135: *bynesekert*, 138: *bynesec*, 141: *byneseknec*, 159: *bynesóknec*, 161: *bynes*, 252: *bynekknec*, 322: *bynes*, 389: *bynesóknec*, 391: *bynecnec*, 392: *bínekert*, *bynes* stb.

71: *dicheseges*, 134: *dicheseges*

115: *embórec*

270: *emberekknec*, 337: *emberec*

71: *edőssegesen*, 83: *edősseges*, 123: *edesseges*, 124: *edesseges*, 126: *edesseged*, 129: *edesseges*, 133: *edesseges*, 135: *edesseges*, 143: *edősseges*, 366: *edosseges*

306: *erdómet*, 307: *erdómes*

- 31: ezódben, 34: ezódben, 103: ezódbé, 104: ezódben, 110: ezódben, 134: ezódben, 235: ezódbé, 242: ezódbé, 309: ezódbé, 391: *Ezóm-nec* stb.
- 245: *ffeletetőth*, 373: *feletetőth*
- 3: *felsegős*, 19: *felsegős*, 24: *felsegős*, 25: *felsegos*, 27: *felsegős*, 81: *felsegős*, 85: *felsegős*, 109: *felsegős*, 124: *felsegős*, 163: *felsegős*, 188: *felsegős*, 208: *felsegős*, 265: *felsegősb*, 221: *felsegős*, 228: *felsegős* stb.
- 10: *fenőssegeuel*, *fenősseg*, 11: *fenőssegős*, 52: *fenős*, 114: *fenőssegere*, 115: *fenős*, 118: *fenős*, 120: *fenős*, 169: *fenőssege*, 183: *fenőssegős*, 191: *fenőssegős*, 195: *fenőssegős*, 203: *fenőssegős*, 218: *fenőssegős*, 221: *fenős*, 223: *fenős*, 224: *fenőssege*, 225: *fenősb*, 231: *fenős*, 274: *fenősse* (transl.), 286: *fenős*, 393: *fenőssegeben* stb.
- 322: *germőkóc*, 375: *germőkót*
- 13: *génerűsegős*, 19: *génerűsegős*, 57: *génerűsegős*, 92: *génerűsegős*, 162: *génerűsegőt*, 203: *génerűsegős*, 351: *génerűsegős* stb.
- 60: *gymőlcőzö*, 300: *gymőlcőth*, 364: *gymőlcőth*
- 21: *istenóm*, 70: *istenóm*, 82: *istenómet*, *istenómeth*, 83: *istenóm*, 92: *istenóm*, 102: *istenóm*, 92: *istenóm*, 102: *istenóm*, 168: *istenóm*, 183: *istenős*, 273: *istenódnec*, 355: *istenómeth*, 375: *istenóm*, 397: *istenóm* stb.
- 9: *iegős*, 59: *iegős*, 60: *iegős*, 164: *iegősóm*, 350: *iegősóm* stb.
- 99: *ielős*, 221: *ielős*, 218: *ielős*, 274: *ielős*, 313: *yelősben*, 319: *ielősul* stb.
- 19: *kegőtlenül*, *kegőtlen*, 47: *kegőtlenülül*, 48: *kegőtlen*, 76: *kegőssege*, 77: *kegőtlen*, 81: *kegőssegős*, 83: *kegős*, *kegőssben*, 91: *kegőtlenseg*, *kegőtlenülül*, 92: *kegősseg*, 98: *kegős*, 112: *kegőssegős*, 141: *kegéssegős*, 169: *kegőssegős*, 170: *kegőssegős*, 383: *kegőssegődnec* stb.
- 24: *kellemetőssegere*, 44: *kellemetős*, 95: *kellemetős*, 109: *kellemetős*, 188: *kellemetős*, 216: *kellemetősb*, 255: *kellemetős*, 260: *kellemetős*, 297: *kellemetős nec*, 305: *kellemetős*, 307: *kellemetős*, 346: *kellemetősb*, 364: *kellemetős*, 304: *kellemetősóc* stb.
- 16: *kemensegős*, 19: *kemenűsegős*, 30: *kemensegős*, 59: *kemenűsegős*, 238: *kemensegős*, 386: *kemenűsegős* stb.
- 270: *ezetőcbe*, 297: *ezetőcbe*
- 157: *felseges*
- 113: *fenesseget*, 115: *fenés* (2), 117: *fenesseges*, 119: *fenesseggel*, 120: *fenés*, 131: *fenessegnec*
- 182: *germőkét* (2), 125: *germeket*, 278: *germőkét*, 376: *germőkéth*
- 41: *génerűseget*, 118: *génerűseges*
- 121: *gymőlchezö*, *gymőlčet* (gyümölcsöt)
- 9: *iegeseröl*, 125: *ieges*, *iegeset*, 95: *iegesem*
- 365: *yeles*
- 41: *keges*, 72: *keges*, 90: *keges*, 91: *keges*, *kegetlembec*, 92: *keges*, 102: *kegessegős*, 107: *keges*, 116: *keges*, 117: *keges*, 123: *kegesseges*, 124: *keges*, 126: *keges*, 129: *keges*, 131: *keges*, 133: *keges*, 128: *kegesseges*, 141: *kegesseges* stb.
- 41: *kellemetősec*

59: *kenčdth*, 151: *kenčdmeth*

1: *keserűsegős*, 4: *keserűsegős*, 12: *keserűsegős*, 18: *keserűsegős*, 20: *keserűsegős* (3), 48: *keserűsegős*, 50: *keserűsegőt*, 51: *keserűsegőt*, 53: *keserűsegőmben*, *keserűsegőt*, 70: *keserűsegőmet*, 77: *keserűsegős*, 81: *keserűsegőm*, 83: *keserűsegőt*, 89: *keserűsegős*, 90: *keserűsegőt*, *keserűsegős*, 93: *keserűsegőmben*, 104: *keserűsegőmet*, *keserűsegős*, 129: *keserűsegős*, 139: *keserűsegőt*, 141: *keserűsegős*, 150: *keserűsegőt*, 152: *keserűsegőmnec*, 384: *keserűsegődre* stb.

171: *keuelőket*, 260: *keuelőc*, 170: *keuelsegős*, 265: *keuelsegőt*

9: *lelkődnec*, 25: *lelkődben*, *lelkődét*, 36: *lelkőd*, 43: *lelkóm*, 83: *lelkóm*, 92: *lelkőmet*, 143: *lelkóm*, 147: *lelkőmnec*, 162: *lelkődét*, 193: *lelkőknc*, 338: *lelkőc*, 376: *lelkődeth* stb.

101: *mestőrnec*, 216: *mestőrőc*, 230: *mestőrőc*, 326: *mestőrnec*, 370: *mestőrők* stb. 283: *mehődnec*, 293: *mehőmbe*, 349: *mehődnec*, *mehődben*, 363: *mehődét*

25: *melsegős*, 27: *melsegős*, 51: *melsegős*, 72: *melsegős*

9: *mergős*, 161: *mergős*, 169: *mergős*, 173: *mergőt*, 299: *merigőt*, 299: *megős* (!), *mergősittőc*, 300: *mergős* stb.

8: *némós*, 52: *nómós*, 218: *nómós* (2), 219: *nómós*, 222: *némós*, 228: *nómósseget*, 238: *nómós*, 265: *némóssegenec*, 276: *nómós*, 278: *nómós* (2), 312: *nómós*, 354: *nómós*, 390: *nómós* stb.

252: *ördögöt*, 261: *ördögöt*, *ördögőknc*, *ördögök* stb.

55: *örömőknc*

87: *rettenetős*, 161: *rettenetős*, 388: *rettenetős*
39: *zémőmnec*, 155: *zómómmel*, 304: *zómócc*

157: *Sentőknc* (!), 198: *zentőknc*, 202: *zentőc*, 205: *zentőknc*, 212: *zentőknc*, 213: *zentőc*, 231: *zentőknc*, 247: *zentőknc*, 250: *zöntőc*, 274: *zentők*, 336: *zentők*, 338: *zentőknc* stb. 57: *zentsegős*, 111: *zentsegős*,

154: *kenčedet*

13: *keserűseges*, 47: *keserűseges*, 53: *keserűseget*, 90: *keserűseget*, 139: *keserűseges*, 167: *keserűseget*

118: *melseges*

123: *meerges*, *merges*

92: *nemes*, 118: *nemes*, 121: *nemes*, 122: *nemes*, 154: *nemes*, 157: *Nemeseknek*, 318: *nemes*

11: *örőmedben*, 65: *örőmedben*, 115: *örőmeknc*, 132: *örőmem*, 143: *örőmet*, 274: *örőmeket*, *örőmek*, *örőmeckel*

374: *örőmet*, 380: *örőmeth*, 383: *örőmedre*, 384: *örőmedre*, 385: *örőmedre*, 388: *örőmedőn*, 395: *örőmest*

16: *rettenetesegőt*

23: *zemeddel*, 38: *zómekkel*, 119: *zemek*, 123: *zemek*, 144: *zememnek*, 155: *zememmel*, 153: *zómek*

- 121: *zentsegős*, 157: *zentsegős*, 159: *zentsegős*, 181: *zentsegős*, 240: *zentsegős*, 252: *zentsegős*, 273: *zentsegős*, 339: *zentsegőt*, 385: *zentsegős* stb.
- 4: *zeretetőd*, 5: *zeretetéses*, 7: *zeretetésnec*, 45: *zeretetőmből*, 46: *zeretetőmnec*, 77: *zeretetődből*, 156: *zeretetóm*, 304: *zeretetőth* stb.
- 54: *zerzetóm*, 292: *zerzetősse*, 313: *zerzetős*, 314: *zerzetősők* nec 393: *zerzetősőkről*, stb.
- 36: *zelős* (széles), *zelősseget*, 61: *zelőssegős*, 69: *zelős*, 142: *zelős*, 189: *zelős*, 203: *zelős*, 230: *zelős*
- 216: *zepőt*, 7: *zepsegőt*, 10: *zepsegős*, 37: *zepsegóm*, 46: *zepsegős*, 115: *zepsegős*, 144: *zepsegős*, 164: *zepsegóm*, 212: *zepsegőt*, 224: *zepsegős*, 276: *zepsegős*, 285: *zepsegős* stb.
- 18: *zizesegős*
- 27: *terőmtőth*, 108: *terőmtőt*, 110: *terőmtőth*, 180: *terőmtésnec*, 201: *terőmtőt*, 315: *terőmtőtte* stb.
- 19: *testómet*, 29: *testőt*, 36: *testómet*, *testóm*, *testómón*, 41: *testódnec*, 45: *testómben*, 47: *testómet*, *testóm*, 85: *testódnec*, 102: *testómre*, 155: *testőth*, 319: *testőt*, 328: *testőt* stb.
- 54: *tiztőségben*, 101: *tiztősseggel*, *tiztőssegre*, 134: *tiztőség*, 156: *tiztőssege*, 188: *tiztőségőt* stb.
- 1: *tekkeltős*, 118: *tekkeltőség*, 310: *tókkeltős*, 313: *tókkeltős* stb.
- 176: *iduőségétől*, 198: *iduőségene*, 257: *iduőségősse*, 306: *iduőssegre*, 306: *iduőssegre*, 372: *iduőségődet*, 383: *iduőségőnkert* stb.
- 42: *iduózitódnec*, 171: *iduózitőth*, 188: *iduózülendő*, 227: *iduózilt*, 270: *iduózülendőknec* stb.
- 73: *verőmben*, 81: *verős* (*véres*), 386: *verős* (Folytatjuk.)
- 121: *zentsegés*
- 52: *zeles*
- 47: *zepsegés*
- 136: *zizeseges*
- 315: *teremtőttenec*, *teremtőyeben*
- 119: *tizteseges*
- 197: *tiztősseget*
- 122: *tekkeltés*, 124: *tekkeltés*
- 34: *idvessegős*, 102: *idvessegős*, 121: *idvessegők*re, 129: *idvessegem*, 131: *idvessegőmnec*, 132: *idvessegómre*, 156: *Idvessegnec* stb.
- 45: *iduezitenóm*, 71: *iduezihem*, 120: *iduezitenkhez*, 137: *iduezitő* stb.
- 10: *veres* (*véres*), 104: *veres*, 150: *veres*

D. BARTHA KATALIN

A leggyakrabban használt képzők szerepe a földrajzi nevekben

I. A földrajzi nevek a köznevekhez hasonlóan egyaránt lehetnek összetettek és képzettek. E neveknek a köznevektől eltérő nyelvtani sajátságait vizsgálva arra a megállapításra jutottam, hogy összetett földrajzi neveknek csak azokat tekinthetjük, amelyeknek előtagja maga is földrajzi név, és ehhez

utótagként még egy köznévi járul (*Kövesd: Kövesdere, Űrmös: Űrmösfenék*), máskor a földrajzi név előtt található a köznévi (*Meje: Nagymeje, Kortyogó: Ókortyogó*). A több köznévből álló földrajzi nevet nem tekintem összetettnek (csak többtagúnak), ha az összetétel egységei nem lokalizálhatók a táj valamely meghatározott részére (l. részletesen: a Szegedi Ped. Főiskola Évkönyve 1962: 29–32). A földrajzi nevek más csoportját képzéssel alkotjuk. Képzetteknek azokat tekinthetjük, amelyek képző hozzátétele útján válnak földrajzi nevekké, tehát a képző szerepe a névképzés. Azokat a származékokat figyelmen kívül hagyjuk, amelyek csak köznévi szerepükben képzettek (*forrás, kaszáló, lapos*); ezenkívül azokra sem terjed ki a figyelmünk, amelyek -s képzős foglalkozásnevek, ezek ugyanis személyt jelöltek e formánssal, és később váltak ebben az alakban földrajzi névvé. Néha az -s képzős névhez utólag járult egy köznévi eredetű alapelem: *Nyárjásdűlő* (R); ezeket nem tárgyalom, mert az s képzős tag szerepe módosult, nem névképző már.

A földrajzi nevek nyelvtanában számba kell vennünk a névalkotó képzőkkel névvé vált közneveket (*Hattyas, Osztás, Koplaló* stb.), ha a tulajdonnevek e csoportját jobban meg akarjuk ismerni. A magyar földrajzi nevek névképzése nagyon szűk körben mozog, jóformán csak három képző eleven ma névalkotóként széles körben, ezek az -s, az -ás, -és, továbbá az -ó, -ő melléknévi igenévképző. Ennek a jelenségnek a megnevezésére a névadás ökonomiája megjelölést ajánlottam (MNy. LXII, 72–9). E képzőkkel alkotott neveket most a nyelvterület különböző vidékeiről származó gyűjteményekben vizsgálva az ragadta meg a figyelmemet, hogy e három képzőnek a névadásban sajátos és feltűnően változatos szerepe fejlődött. Tehát az alakbeli ökonómia mellett igen nagy funkcióbeli gazdagság található, amely éppen a földrajzi nevek alkotása során alakult ki. Nem véletlen az, hogy éppen e három képző (egy melléknévi-, egy főnévi- és egy igenévképző) a leggyakoribb használatú, hiszen ezáltal vált lehetővé a föld változatos megnevezése: a tulajdonság, a tárgy- és a cselekvésfogalom jellegzeteségeit egyaránt megnevezhették így a névadók e származékokkal. A földrajzi neveket alkotó képzők funkciója néha megegyezik a köznévi képzőkével, sokszor azonban csak a földrajzi nevek sajátos alkotója. A gazdagság a névképzők funkciójában különösen akkor szembeötlő, ha meggondoljuk, hogy a névképzés szűkebb határok között mozog, mint a szóképzés, mert mindig csak a földdel kapcsolatos fogalmakra vonatkozik, a köznevekének pedig semmi sem szab határt. A földrajzi neveket alkotó képzőknek sok, sajátos új funkciója úgy keletkezett, hogy a képzők funkciói közül azok, amelyek egyáltalában e nevekre vonatkozathatók, sokoldalúan differenciálódtak az alapnevek hatására. Tehát e funkcióbeli gazdagság az alapszó besugárzása (irradiációja) útján keletkezett, amint ahogy a képzők köznévi szerepének is ez az alapja (l. pl.: D. BARTHA, Szóképz. 14 kk.; ZSIRAI, Alapszó-besugárzás a szóképzésben: MNy. LXI, 1–11), ezért a képzőknek a földrajzi nevekben kialakult funkciói számbavételét fontos munkának tartom. Ezzel a földrajzi nevek nyelvtanából (pontosabban alaktanából) egy fontos fejezet körvonalait igyekszem megrajzolni. Azért gondolhatunk csak a körvonalak kialakítására, mert még nem gyűjtöttük össze az egész nyelvterület névanyagát, emiatt e vizsgálatban csak a meglévő gyűjteményekre támaszkodhatunk. Azonban az a meggyőződésem, hogy a nyelvterület különböző (egymástól távol eső) vidékeiről származó gyűjteményekben észlelt jelenségeket általában érvényűnek foghatjuk fel, és így a teljes névanyag összegyűjtése előtt is végezhetünk

ilyen kutatásokat. Ahogy a gyűjtemények szaporodnak, mind több a tenni-való elméleti vonatkozásban: számba kell venni a magyar névtípusokat, be kell mutatni a különböző vidékekre jellemző típusokat, fel kell mérni a névalkotó szókinccset, meg kell alkotni a földrajzi nevek teljes, sajátos nyelvtanát. Ehhez egy kis fejezet kíván lenni ez a dolgozat.

Az *-s*, az *-ás*, *-és*, valamint az *-ó*, *-ő* képzők szerepét a következő névgyűjteményekben vizsgáltam meg: Délkeletről „Makó vidéke földrajzi neveinek névtudományi vizsgálata” című kéziratos dolgozatom adattárát (jelzése M), továbbá „Szeged környékének földrajzi nevei” (NytudÉrt. 22. sz. Bp., 1960. jele Sz), ezenkívül „Sövényháza és vidékének földrajzi nevei” című (a Szegedi Ped. Főiskola Évkönyve 1958: 83–153; jelzése S) munkáimat használtam. Északkeletről KISS LAJOS „Régi Rétköz” című (1961.) munkájának névanyaga szolgált forrásul (jelzése R). Az ország nyugati részének neveit a „Zala megye földrajzi nevei” című (1964.) kötetből tanulmányoztam (jelzése Z), délnyugatról REUTER CAMILLO „Magyaregregy helynevei” című (különnyomat a MTA Dunántúli Tudományos Intézetének Értekezései. 1960.) dolgozatát használtam (jelzése Me). Az északnyugati vidék névkinccsét KÁZMÉR MIKLÓS „Alsó-Szigetköz földrajzinevei” című (MNYTK. 95. sz. 1957., jelzése A) munkából vettem. A Romániában élő magyarság neveit SZABÓ T. ATTILA—GERGELY BÉLA „A kolozsmegeyi Borsavölgy helynevei” című (Kolozsvár, 1945.; jelzése B) munkából tárgyalom. Ez a dolgozatom folytatása a MNY. LXII. kötetében (72–9) bemutatott vizsgálatnak. Ott a névalkotó elemek (szókinccs és képzők) számbavételét végeztem el, itt a névképzők szerepét vizsgálom meg. Szükségesnek láttam e dolgozatban több gyűjteményt is feldolgozni, hogy ezzel az általánosításnak biztosabb alapja legyen. Ez okból összefoglalóan bemutatom itt e három képző megterhelését az újonnan felvett területekkel együtt.

A gyűjtemények	Az összes nevek száma	A képzett nevek száma	A leghatékonyabb képzők terhelése		
			<i>-s</i>	<i>-ás, -és</i>	<i>-ó, -ő</i>
Makó	1 134	74 = 6,52%	42 = 56,75%	9 = 12,16%	8 = 10,80%
Szeged	1 293	110 = 8,50%	54 = 49,09%	37 = 33,63%	19 = 17,27%
Sövényháza	517	49 = 9,47%	26 = 53,06%	18 = 36,73%	5 = 10,20%
Rétköz	6 108	548 = 8,96%	346 = 63,13%	19 = 3,46%	113 = 20,12%
Zala megye, kb.	30 000	1058 = 2,33%	564 = 53,21%	71 = 6,71%	193 = 18,24%
Magyaregregy	542	35 = 6,47%	22 = 62,85%	—	6 = 17,40%
Alsó-Szigetköz	1 228	139 = 11,31%	111 = 79,78%	14 = 10,07%	14 = 10,07%
Borsavölgy	370	152 ¹ = 4,10%	102 = 67,10%	40 = 26,31%	10 = 6,57%

2. A z *-s* k é p z ő. — Az *-s* képzővel névszóból főnevet vagy melléknevet alkotunk, és a közneveken meg a földrajzi neveken egyaránt a leggyakoribb képzőnk (1. a táblázatot). A földrajzi neveken az *-s* képzőt elsősorban az alapelemekben kell vizsgálnunk, tehát főnévképző szerepben (*Csalános*, *Fertőlápos*), hiszen a földrajzi nevek főnevek. Azonban nagyon sok név rövidülés eredménye, az *-s* képzős származék eredetileg meghatározó elem volt, de fejlődése folyamán több közülük alapelemmé vált azáltal, hogy az alapelem kiesett, az *-s* képzős meghatározó elem egymaga maradt, de új

¹ Ebben nincsenek benne a románba átvett alakok, pl. *Poiana hăitaşului* (B 200), *Valea Nerguşului* (B 207) stb.

szerpe lett ezáltal. Például a *Hubollás-tó* összetétel *Hubollás-sá* rövidült Zala megyében (egy tó neve, amelyben sok lótuszszerű hubollavirág úszkál). Ilyenek a sok példából a szintén Zala megyei *Fácányos(-hőgy)*, *Rókás(-árok)* stb. A meghatározó elem mindig az összetétel jelzője, de ez alól kivételt, egy sajátos típust is találtam. Néhány névben a két tag között nincsen jelzői viszony, hanem a terület két, a tájékozódás szempontjából nevezetes fogalom nevét sűrítették egy földrajzi névbe. Ilyen ugyancsak Zala megyében a *Mézes-tó*, amelynek első tagja azt jelöli, hogy a tó partján levő fában méhek tanyáznak, a második tag viszont a vidék nevezetes földrajzi alakulata, a tó. A kettő egymással nincsen logikai viszonyban, a *fa* és a *méz*, a *tó* és a *fa* között lehetne ilyen kapcsolat. Az összetétel olyan jellegű, mint az ősi összefoglaló összetétel (*orca*, *szemfüles*, *iafia* stb.), amely két jellegzetes alkotórésszel nevezi meg az egészet. E névből tükröződő szemlélet kétségtelenül ilyen, de lehet, hogy a két tag csak a típusanalógia hatására került egymás mellé, mint a táj e részének két legnevezetesebb benyomását kifejező eleme. Az *-s* képzős meghatározó elemeknek még egy sajátos típusát kell bemutatnom, amely az előzőkhöz hasonló szemléletű abban, hogy a közeli táj jellegzetességét viszik át a névadók. Ilyen a *Szalonnás-árok* név (Z), mert a magyarázat szerint a közeli bükkfában tartották a betyárok a szalonnájukat. Ez a monda olyan élénken élhet az emlékezetben, hogy a közeli árok lokalizálására is alkalmas volt. Ehhez a típushoz közel állót LŐRINCZE is említ (Földrajzineveink élete 27, ott jelölés t á g u l á s néven), de mi itt ezt a meghatározó elem funkciójáról állapítottuk meg. Az *-s* képzős meghatározó elemeknek még egy újabb típusára is található példa a gazdag zalai gyűjteményben. Az *-s* képzőnek semmi ismert funkciója sem okolja meg, hogy személyt jelölő előtagot *-s* képzővel kapcsoljanak a köznévi alapelemhez. Ilyen a *Vajdás-sarok*, amelynek neve az adattár feljegyzése szerint onnan származik, hogy az erdélyi vajdáknak volt itt birtokuk. Ez a típus gyakori a magyar névadásban, de mindig *-s* képző nélküli: *Bírórét*, *Papkátyú* (R). Az ilyen *-s* képzős nevek bizonyára analógiás hatásra, a valamivel ellátott jelentésű *Nádastó* (S) mintájára keletkeztek. Az *-s* képzős meghatározó elemeknek még sok más szerepük lehet a névben a minősítő jelzős funkción kívül. Itt még megemlítem a *Teknyős-tábla* (Z) típust, amelyben a meghatározó elem szerepe ismert alakhoz való hasonlítás, tehát alakmeghatározás; a *Dobogós-part* (Z) névben az előtag minősítő értékű ugyan, az ott észlelt hanggal határozza meg a helyet, mert a magyarázat szerint dobog alatta a föld, mintha pince volna. Azonban az *-s* képző csak analógiásan kerülhetett a meghatározó elemhez, hiszen a melléknévi igenév (*Dobogó*) *-s* nélkül is elláthatná a jelző szerepét. Az *-s* képzős meghatározó elemek szerepéből néhány sajátosat mutattam be csupán, mert hiszen zömmel a köznévi jelzőkkel azonos szerepük szokott lenni. Ezért ezek vizsgálatát nem tartom fontosnak, helyette inkább fordítsuk figyelmünket az *-s* képzős alapelemek felé.

Az *-s* névképző szerepét úgy mutatom be, hogy köznévi funkcióival egybevetem a gyűjtemények példáit. E képzőnek szakirodalmunkban (MMNyR. I, 393—4; D. BARTHA, Szóképz. 88, 107—8; ZSIRAI, Alapszó-besugárzás a szóképzésben: MNy. LXI, 3) számon tartott sok szerepe közül a következők jöhetnek számba a földrajzi nevekben: a valamivel való ellátottság jelölése, és e fő kategória alcsoportjaként fogható fel: az alapszóval jelölt növény, állat jellemző a területre, vagy az alapszóban megállapított térszíni jelleg uralkodik a területen. E viszonylag szűkkörű alapjelentésekből a földrajzi nevekben a képzőnek nagyon sok funkciója fejlődött; ezek részben a köznévi árnyala-

tai, részben pedig újak is keletkeznek azáltal, hogy analógiásan más jelentés-tartalmú alapnevekhez járultak, és ezzel az alapszó besugárzása folytán új szerepük is kialakult és elterjedt. Például csak így magyarázhatjuk, hogy a *Bodzás* (A), *Fenyves* (Z) mellett *Dallos* (Z, dalolás helye), *Villanyos* (Z), villámütés helye) stb. név is keletkezett. A továbbiakban az -s képző sokféle szerepét mutatjuk be a földrajzi neveken, és mindig rámutatunk a köznévi szerepeivel való egyezésekre és eltérésekre.

Az említett gyűjtemények -s képzős nevei az alapszó besugárzása folytán a területnek növényekkel, állatokkal és tereptárgyakkal való ellátottságát, a talaj milyenségét, a terület különféle sajátosságait, felszíninformációt, a föld értékelését, a birtoklás körülményeit nevezik meg, de szabad asszociációknak a földhöz való kapcsolatát is jelölhetjük e képzővel. Tekintsük most át e csoportokat:

A) Növény- és állatvilágot jelölő alapelemek -s képzővel jelölik a területnek vadon termő növényvel való ellátottságát: *Barkócás* (Z), *Burjános* (B), *Gelegényés*, *Pipitéres* (Z), *Rávás* (Z) 'sásos, posványos', *Tikhuros* (Z). A növénytan szakemberei bizonyára több nevet örömmel terjesztenének el szakirodalmukban, de a növényföldrajz is haszonnal forgathatná gyűjteményeinket. A nevek más csoportjában nem a növény, hanem a vadon termő gyümölcsnek azon tájon való előfordulását jelöljük -s képzős névvel: *Vadómás* (Z), *Csicsókás* (Z), *Gombicás* (Z). — A természetett növényvel, gyümölcsrel való ellátottságot kifejező -s képzős nevek népi nevekben kevésbé bővelkednek: *Biberés* (M), a paprika neve; *Girizdes* (M), a szőlő neve; *Kapros* (A), *Petëmszirmos* (Z), *Pityókás* (B), *Sáfrányos* (R). Különös -s képzős név Zala megyében a metaforikus jellegű *Lángos* 'az ott termő szőlőből való bor olyan erős, mint a láng' (Z 355). Néhány példája annak, hogy az -s képző a területnek állatokkal való ellátottságát jelöli: *Bigés* (R), tekeredett apró szarvú ökrök; *Borzokos* (R); *Bulhás* (Z); *Címérés* (Z), címeres ökrök helye; *Dévérés* (R); *Hangyálos* (Z); *Igás* (M), igás ökrök helye; *Pozsáros* (R). E csoportokban az -s képző szerepe a köznévi használatával egyező. Egy árnyalati különbség észlelhető abban a csoportban, amely -s képzővel a növényzet állapotát jelöli: *Csucsozs-gyökeres* (Z), *Fősdobolás* (A), a fák ágait évenként levágják, „lebotújják”; *Nyersis* (Z), irtáshely; *Somosi lábos* (A): lábaserdő, felnőtt szálaserdő; *Tőkés* (M); *Törzsökös* (Z); *Tusakos* (Z). Ehhez hasonló az a csoport, amely a növényzet milyenségét nevezi meg -s képzővel: *Ojtiványos* (Z), *Szálás* (B), *Tüskéles* (Z), *Vesszős* (Sz). E két utóbbi csoport közel áll az -s melléknévképzőnek a valamivel benőtt, beültetett (dudvás, fás) jelentésű köznévi melléknevekhez (vö. MMNyR. I, 405), de annál differenciáltabb, mert nemcsak a növényzet meglétét, hanem annak állapotát és minőségét is jelöli. E differenciáltabb funkció a táj részletezőbb megnevezési szükséglete folytán keletkezett a kisszámú képző szerepének kiterjedésével.

B) A nevek kisebb számában az -s képzős név a talajt jelöli, mégpedig a talaj összetételét, milyenségét és színét nevezheti meg. A talaj összetételét nagyszámú név jelöli -s képzővel az egész magyar nyelvterületen: *Aggyas* (B), *Fővenyes* (R), *Homokos* (Z), *Köves* (M), *Kövecses* (A), *Székes* (R), ez utóbbi főnevesült alakja az azonos értékű köznévi mellékneveknek (vö. MMNyR. I, 405). E csoport egyik árnyalatában az -s képző valamivel borított jelentésű: *Ganajos* (leginkább a Zala megyei nevek között gyakori), *Gólaszáros* (A), *Pörjés* (S). Ez a típus azonosítható a köznevezés *havas*, *harmatos*-féle származékaival (vö. uo.). A *Hamvas* (A, R) ~ *Hammas* (Z) -s képzős származékok viszont metaforikusan jelölik a talaj összetételét vagy talán még

inkább a minőségét. Ez a típus vezet át a következőbe, amely gyakran hangutánzással vagy a közlekedés lehetőségeinek jelölésével nevezi meg a talaj tulajdonságát, halmazállapotát, milyenségét: *Dagonyás* (R), *Hortyos* (Sz), *Kásás* (Z), *Rogoszos* (Z), az olajkút nyomán víz tört fel, és ragacsossá tette a talajt; *Sikállós* (Z), *Süppedős* (Z), *Süppedékes* (Sz), *Szijos* (Z). Ha az -s képző szint vagy általában színhatást jelentő alapszóhoz járul, akkor nem azonosítható a jelentése a köznévi származékkal, amely a tulajdonság kisebb fokának jelölője: pl. *barnás* (i. m. 407). Neveinken a talaj jellemző színhatását jelölik a *Fejjeeres* (Z), *Sárgás* (Sz); ezt olyan nevekkel igazoljuk, mint *Rikító*s (Z), *Sötétes* (Z), amelyek úgy értelmezhetők, hogy a területnek ritkító, sötét a színhatása, nem pedig kissé rikító, sötét.

C) Az -s képzővel jelöljük földrajzi neveinkben valamely terület különféle sajátosságait: alakját, mértékét, művelésének kérdéseit, tagoltságát, éghajlatát, a terület vízrajzi állapotát, az ott lejátszódó eseményeket, jelenségeket.

A terület alakját gyakran hasonlattal teszik szemléletessé -s képzős neveink: *Bránnás* (Z), alakja a régi favázás boronához, a bránnához hasonlít; *Csillagos* (H), *Horgas* (A, B), *Kerekes* (Z), *Nyerges* (B, H, Z), *Sarkantyus* (A), *Tekenős* (B, Z), *Tikmonyas* (Z), *Tömlős* (R). Néhány más természetű alakmeghatározás -s képzővel: *Csonkás* (R, Z), *Csúcsos* (Z), *Göndörös* (A), *Soros* (Z), *Tekerős* (Z): kacskaringós alakjáról. Valamely terület mértékét a bele vetett mag mennyiségével vagy hosszmértékével jelölik -s képzős neveink: *Háromvékások* (R), *Hatöles* (Sz): a tó mélységének mértéke; *Öthódas* (Z); néha csak -s képzős számnév jelöli a nagyságot: *Nyolcas* (R): bizonyára a *Nyolcholdas* rövidülése. Alsó-Szigetközben igen gyakori az a jelölési mód, hogy a terület szélességét a kaszavágások számával, ún. renddel határozzák meg a nevekben. Eszerint van *Öt-*, *Hat-*, *Hét-*, *Nyóc*, *Tizenkét-* és *Negyvenrendes* -s képzős név.

Gyakori az a jelölési mód, hogy a terület jellemző tereptárgyainak nevét látják el -s képzővel. Ez a névadási mód általános, hiszen a tereptárgy valamely terület szembeötlő jellemzője lehet. A képzőnek ez a szerepe a legáltalánosabb köznévi valamivel bíró, ellátott jelentésén alapul, de ez a specializált szerepe főnévi használatban nincsen meg a közneveken. A mi területünkről származó néhány példa: *Asztagos* (B), *Ezërlovás* (Z), 1000 lóerős transzformátor volt itt régen; *Gánás* (R): vessző- vagy töviskerítés (EtSz.); *Filagóriás* (Z), *Gyégvermés* (Z), *Kecces* (R): disznófiatató-rekesz vagy borjúketrec; *Kútas* (Sz, Z, R), *Téglás* (Z) tégláégető. Ritkán eszköznevekhez is járulhat az -s képző, és így sajátos funkciója az lesz, hogy a terület megmunkálásának módját jelöli: *Kaszás* (R); a közneveken ebben a helyzetben más a képző szerepe, mert az eszközzel dolgozó embert jelöli (vö. i. m. I, 393). A terület más jellegű megművelésének kifejezésére is alkalmas az -s képző, és ezt is sajátos névalkotó szerepeként kell számon tartanunk: *Kösztes* (Z): valamikor itt köztes művelés folyt; *Tilalmas* (S), *Tilamos*, *Tilos* (Z).

Az előzőhöz közel áll az -s képző szerepe a terület vízinek jelölésében, hiszen szintén a képző legáltalánosabb (valamivel ellátott) funkciójának specializálódásából keletkezett: *Csapus* (Z): a Mura sodra erős itt; *Csörgü*s (Z): a patak hangját jelöli; *Lápos* (R), *Lucskos* (S), *Mocsáros* (R), *Örvényes* (R), *Pocskos* (Z), *Tókások* (Z), *Zsemlyékes* (R), *Zsombékos* (R, H).

Az -s képzővel kifejezhetjük a terület tagoltságát is. Ezt leginkább számnévvel (tő- vagy sorszámnevvel), olykor főnévi alapszóval nevezzük meg:

Kettős (H), *Hármas* (Z, B, Sz), *Kilencedes* (Z), *Tizenhetes* (Z), *Cikkölös* (Z).

Az éghajlat mindig fontos volt a földműves ember számára, ezért a föld hőmérsékletének jelölését tartalmazó közneveket használ. Ez a valamivel való ellátottság fogalmi körébe tartozik végső fokon, és erre az -s képző igen alkalmas: *Faggyas* (R, Z), de családnév is lehet; *Fényes* (R), *Heves* (Z), *Szeles* (R), szélhordásos hely; *Szellős* (Z).

A területen lefolyt eseményt, jelenséget jelentő köznévi -s képzős származéka a földrajzi nevek különleges csoportját jelöli. Ez a kis csoport mutatja talán legvilágosabban az -s képzőnek azt a végtelenül nagy alkalmazkodó képességét, hogy bármilyen jelentéstartalmú névszóhoz járulva olyan főnévi használatú nevet alkot, amelynek az alapszóban kifejezett fogalom a tulajdonsága, jellemzője: *Bömbölös* (Z), itt szokott a legnagyobb szarvasbögés lenni; *Boszorkányos* (R), valamilyen babonás esemény színhelye lehetett; *Csókos* (R), kocsma volt, szép csókos kocsmárosnéval; *Dallos* (Z), daltól hangos szokott lenni a szőlő; *Kincses* (R), valamilyen kincskeresés emléke; *Villanyos* (Z), villámütés emléke lehet; *Veres* (R), a szerző szerint vérengzés színhelye volt, ez a névadás alapja.

D) Az -s képzős nevek más csoportja a föld értékelését, hasznosítását, felszínformáit és birtoklásának körülményeit nevezi meg.

A föld értékelésében két ellentétes, antonimikus felfogás tükröződik -s képzős földrajzi neveinkben: a föld értékének eltulózása és kisebbitése: *Aranyos* (R), *Mesés* (-út), (Z), igen szép a környéke; *Rongyos*, *Hatrongyos* (Sz, M, S, Z), *Kínos* (S), az árvíz miatt csalódott jobbágy névadása; *Soványos* (Z).

A föld és termékeinek hasznosítása cím alá fogható csoport azért tanulságos, mert az -s képző szerepének azt a sajátosságát mutatja, hogy ahány alapszó, annyi funkciója alakulhat ki, és ezek alig sorolhatók közös fejezetbe: *Ánglus* (Z), az uraság angol díszkertje volt; *Ciglés* (A), két végén kihégyezett fát használó gyermekjáték helye; *Dongás* (Z), az erdő fáiból hordódongát készítettek; *Gyalmos* (R), halászhely; *Hordós* (Z), az erdő fáiból hordót készítettek; *Kosáros* (R), kosárfonóhely; *Ökörfekés* (Z), az állatok pihenőhelye; *Sindölös* (Z), zsindelyt készítettek az egykori erdőben; *Téglás* (A), talán téglagyártó.

A föld felszínformáinak uralkodó voltát valamely területen sok néven jelöljük -s képzővel, mert a föld megkülönböztetésének legtermészetesebb módja az, hogy felszínének alakját nevezzük meg. Az -s képzőnek ez a szerepe természetesen a valamivel való ellátottság rokon funkciója. Ez a típus különösen a változatos térszínformájú vidéken lehet gyakori jelölési mód: *Árkos* (Z), *Csőbrös* (Z), a föld alakját határozza meg; *Dombos* (Z), *Gombócós* ~ *Gombucös* (Z), *Hányás* (Z), a földmunka nyoma lehet; *Hontsokus* (B), *Horhos* (Z), *Hupolagos* (Z), dimbes-dombos terület; *Kavérnás* (Z), robbanóanyaggal termeltek itt fát; *Kupócós* (Z), halmos; *Lapis* ~ *Lapos* (Z, R, H, Sz, M, összetételeivel); *Rókalyukas* (R, S), *Szurdos* (H), *Ódalis* (Z), *Szorosos* (Z).

A föld birtoklásának, használatának körülményeit is jelölhetjük -s képzős névvel. Ez a típus már messze fejlődött a képző eredeti funkciójától, és nagyon heterogén csoport. Néhány példánk e típusra: *Árendás* (Z), *Ingyenes* (Sz), *Kárpótlás* (Z), itt kárpótolták azokat, akik másutt kevés jó minőségű földet kaptak; *Közös* (B), *Nyilas* (A, R), *Pénzös* (Z), pénzben fizették hasznbérét; *Peres* (H, R, Z, A), *Szakajtás* (A), nagyobból szakították ki; *Százszázalekos*, az erdő kivágását a teljes faanyagért végezték; *Vámos* (A, Z), *Zállagos*; *Vármeleges* (Z), a vármegye pörösködött miatta (Z 443); ugyanabban a gyűjte-

ményben más helyen (Z 424) a vármegyvéhez való tartozást jelöli azonos alakban. Ez a példa úgy értékelhető, hogy a földnek más fogalommal való bármilyen összefüggése belefér a képzővel alkotott névbe, de nem is fontos az értelmi összefüggésnek részletesebb jelölése, mert a név szerepe csak a föld egy részével való azonosítás, erre pedig ebben a formában is alkalmas a név. Differenciált megjelölést úgy képzelhetünk el e két néven: „Megye pöröse” és „Megye földje”, ezt a névadó közösség azonban fölöslegesnek tartotta.

Az -s képzővel a földnek tulajdonosához, használójához való tartozását is jelölhetjük. Ilyen volt már az eddigiekben is a *Vajdás-sarok* (Z); a meghatározó elemben, de alapelemként is megtalálható ez az -s képzős típus néhány vidéken. Ezekben a név alapjául szolgáló köznévi leginkább a személy származását, foglalkozását, nemzetiségét, viseletét vagy más jellegzetességet nevezi meg: *Amérikási* (Z), *Barátos* (Z), régen itt kolostor volt; *Cigányos* (Z), *Bocskoros* (R), *Kabátos* (R), *Ködmönös* (R), *Lovas* (R). Lehet, hogy ezek közül több példában az -s képzős név személynév, tehát pusztán személynévként tölti be a földrajzi név szerepét, de a *Barátos*, *Cigányos* nevekben az -s földrajzi név képzője.

Az -s képző szétágazó funkciói miatt kellett ilyen gazdag típusrendszert kialakítani, mégis sok olyan nevünk van, amely a fenti csoportok egyikébe se sorolható, mert a név tartalma és a táj közötti összefüggést nem lehetett megállapítani, esetleg ismeretlen a névadás indítéka ma már; ezért a képző funkcióját sem lehetett meghatározni. Természetesen arra is kell gondolni, hogy sok analógiás alkotás van az -s képzős neveink között, továbbá az elnevező a földhöz *s z a b a d o n i s a s s z o c i á l h a t j a* a fogalmak neveit. Néhány példa e típusra, de ezek között foglalkozásnevek is lehetnek: *Csengős* (R), *Csengetős* (Z), *Habos* (R), *Láncsás* (Z), *Lapátos* (Z), *Léces* (Z), *Mézes* (Z), *Tetűhögös* (S), a hegyel ellátottak mintájára.

3. Az -ás, -és képző. — E deverbális névszóképzőnek a közneveken nagyon gyakori, a földrajzi nevek alkotásában azonban csak másodrendű szerepe van az -s képző mellett. A közneveken nyolc szerepét tartják számon nyelvtanaink, amelyek közül a fő funkciója, amely egyeduralmukodóvá vált, az, hogy a cselekvést, történést elvontan jelöli mint *nomen actionis* képző. E mellett a képzőnek a cselekvés eredményét és tárgyát jelölő szerepe is nevezetes (MNNyR. I, 372—4; D. BARTHA, Szóképz. 80—1). Azonban a felsorolt funkcióknak a földrajzi nevekben sajátos árnyalatai fejlődtek a névadás természetéből következően. Különlegesnek mondható az a jelenség, hogy a képzőnek a köznevekben gyakori, a cselekvés, történést helyét jelölő funkciójára (pl. *lakás*: i. h.) a gyűjteményekben nem találunk példát. Ilyen szerepe csak a neveket alkotó köznevekben van (pl. *szállás*), ezeket azonban nem tárgyalom, mert itt a képző nem névalkotó. De a nevek természetéből következik, hogy a cselekvés, történést és a cselekvés, történést eredményező térben meghatározott helyhez kapcsolódik.

E képző igei alapszóhoz járul, ezért a vele alkotott nevekben is élénken felidéződik a *cselekvés*-, *történést* fogalom. Ez alkotja az -ás, -és képzős földrajzi nevek első fő csoportját. A másik fő fejezet abból adódik, hogy a nevek egy csoportja azt is jelöli, hogy a cselekvés, történést mit okoz a tájon, vagyis a *cselekvés*-, *történést* eredményező is utal a név. Meg kell azonban jegyezni, hogy e két kategória nem különül el élesen egymástól. Az alapszó jelentéstartalmának besugárzásától függően a cselekvést, történést jelölő -ás, -és képzős nevek a terület felhasználását, a víz mozgá-

sát, a területen végbement eseményt, a föld birtoklásának alakulását, a terület megművelését, a tájnak a természeti jelenségektől függő éghajlati viszonyait és az emberi cselekvés okozta talajbeli sajátosságot nevezhetik meg. A cselekvés, történes eredménye című fejezetbe foglalható *-ás, -és* képzős nevek az alapszó besugárzása folytán a következő csoportokra különíthetők: a térszinformában, a növényzet állapotában, a műtárgyakban, a tereptárgyakban és a tájrész alakjában a cselekvés, történes okozta hatás eredménye.

Ezekben foglalható össze az *-ás, -és* képzőnek a névalkotásban betöltött szerepe. Ennek részletesebb kifejtése itt következik.

A) A cselekvés, történes jelölése. A képző cselekvés, történes jelentésével a földrajzi nevek egy csoportjában a terület felhasználását jelöljük: *Baromállás* (Sz), *Bivalyállás* (R), *Borgyuállás* (Z), *Csikuállás* (Z), *Dögállás* (S), *Lóállás* (A), *Nagyállás* (Sz), *Sárállás* (R), *Vásárállás* (Z, M). Gyakori névtípus, és az alapelemekhez járuló sokféle meghatározó elem változatos nevek alkotását teszi lehetővé. Az állásokhoz hasonlóan sokféle a *járás*: *Baromjárás* (Sz), *Belsőjárás* (M), *Bibicjárás* (R), *Csikójárás* (S), *Disznójárás* (A), *Göböljárás* (Sz), *Svejczerjárás* (S), az állattartás különféle megjelölései. De már a *Nyüzőjárás* (R) közel áll az eseménynevekhez, mert az a névadás alapja, hogy egy betyár ide hozta a lopott jószágot nyúzni (R 94). Más nevek: *Ökörfekés* (Z), itt deleltek az ökrök; *Hálás* (Z). Említésre érdemesek még a *Nyomás* és *Ülés* nevek (B, H, M, Sz), meghatározó elemekkel is ellátva. Ezeket cselekvés-, történes-neveknek nevezhetjük.

Több *-ás, -és* képzős nevünk a vizek mozgását nevezi meg: *Fólás* (Z), itt több példa van rá; meghatározó elemmel: *Bikali-fólás* (Z), *Nagyútfolyása* (R), *Megyefolyása* (R), *Sebesfólás* (A), *Öntés* (A, Z), az árterületek jelölője; meghatározó elemmel: *Nagy-öntés* (Z), *Vizállás* (Z), talán ide sorolható a vízi utat jelölő *Csónakcsapás* (S).

A cselekvés, történes fogalmát kifejező *-ás, -és* képzős földrajzi nevek jelölhetik a tájon végbement eseményt, tehát eseményneveket alkothatunk ilyen módon e képzővel: *Égetés* (Z), *Nagy-égés* (Z), *Bikakaparás* (R), *Emberölés* (A), *Göde-temetis* (Z), egy *Göde* nevű embert égettek el mintegy 200 évvel ezelőtt; *Pap-ugrás* (Z), *Vadrágás* (Z), régen farkasok marcangoltak itt szét legelő állatokat; *Vészverés* (Z).

A föld birtoklásának alakulását is jelölheti *-ás, -és* képző: *Birófogás* (R), *Újfogás* (M); a föld osztásának egész kronológiáját lehet összeállítani: *Újosztás* (M, Sz), *Legújabbosztás* (S), *Legrégibbosztás* (S).

Cselekvés, történes fogalmával jelölhetjük az *-ás, -és* képzős nevekben a terület megművelését: *Ujszegés* (A), *Törés* (R), *Legelő-töris* (Z), *Szántás* (R), az effélék egy része már a cselekvés eredményének fogalmához áll közel.

A terület éghajlatát jelölik a következő *-ás* képzős nevek: *Aszállás* (Z), *Szélfuvás* (R): itt e természeti jelenség azért volt jellemző, mert futóhomokos a terület.

A terület tagolását fejezi ki az *-ás, -és* képzős név cselekvése. A meghatározó elem gyakran a cselekvés kronológiáját adja: *Belső-mérés*, *Második-mérés*, *Nagy-mérés*, *Öreg-mérés*, *Új-mérés* (Z).

B) A cselekvés, történes eredményének jelölése. A cselekvés, történes hatása a táj, a tereptárgy változását okozhatja, és az alapszó jelentéstartalmától, illetőleg a cselekvés, történes irányulásától, eredményétől függően e csoportban az *-ás, -és* képzős nevek jelölhetik a cselekvés

eredményeként létrejött térszinformát, a növényzet állapotát, utakat, tereptárgyakat és a terület alakját.

A cselekvés, történés hatására kialakult térszinformát jelölhetnek az *-ás*, *-és* képzős nevek: *Ásás* (A, Z), meghatározó elemmel *Máté-ásása* (H); *Hányás* (M), *Meccés* (Z), patakot jelöl, ezért sorolható ide; *Kakaton mélyedés* (R), *Vízmosás* (Z), *Furás* (Z), *Omlás* (B), *Szakadás* (B, Me, R), *Vágás* (R, Z), különösen Zala megyében gyakori névtípus; meghatározó elemmel: *Őrszébéd-vágás* (Z), *Malom-vágás* (Z), *Pörküd-vágás* (Z), *Égöd-vágás* (Z), *Ménesvágás* (H, R), változata: *Mél-levágás* (Z), *Vájás* (Z).

A nevek más csoportjában a növényzet állapotát jelöljük az emberi munka eredményeként az *-ás*, *-és* képzővel. Ebben a típusban is megtaláljuk a *vágás* köznevet, de itt nem a földön végzett munkát, hanem a fák kivágását jelöljük vele: *Vágás* (Z, R, B), meghatározó elemmel: *Hajdúvágás* (S), *Község vágása* (Z), *Tizenhetes-vágás* (Z), 1917-ben vágták ki az erdőt; *Zicsi-vágás* (Z); ugyanazt a fogalmat jelöljük változatokkal is: *Irtás ~ Ritás* (R); meghatározó elemmel: *Balázs-irtás* (Z), *Fazekas-irtás* (R), *Sósirtás* (R). A növényzet állapotának módosulását jelöli még: *Ütetés* (Z).

Az *-ás*, *-és* képzős nevek jelölhetnek még a cselekvés, történés eredményeként létrejött utat, tereptárgyakat: *Csapás* (Z), e területen gyakori név; meghatározó elemmel a Z, R, M területről: *Fősző-csapás* (Z), *Tíz-öles-csapás* (Z), *Itatócsapás* (R), *Ménescsapás* (M). A területen a cselekvés, történés eredményeként létrejött tereptárgyait is jelölik *-ás*, *-és* képzős névvel: *Gátlás ~ Gátolás* (Z), *Rekesztés* (Z); nem vettük ide fel a *Kerítés*, *Szállás*, (*Réti*)*töltés* neveket, mert a képző nem a név alkotója (1. előbb).

Az *-ás*, *-és* képzős nevek cselekvés, történés eredményeként jelölhetik a terület alakját: *Dőlés* (Z), *Kis-kerengetés* (Z), kör alakú irtás az erdőben; talán idevehetjük még: *Nagyhajlás* (M, Z), újabb meghatározó elemmel: *Pénzvájó hajlás* (Me).

A bemutatott rendszerszerűség mellett néhány névben képzőnk bemutatott két fő szerepét nem lehet kielemezni. Jobb híján ezeket szabad asszociáción alapuló névadás eredményének tartjuk, amelyekhez a képző analógiás úton járult, és a szerepe csak differenciálatlanul a névképzés: *Kalapálás* (Z), *Szálvetés* (R).

5. Az *-ó*, *-ő* melléknévi igenévképző. Az *-ó*, *-ő* melléknévi igenévképzőnek az a szerepe a földrajzi nevekben, hogy az igei alapszó jelölte (emberi, állati, metaforikusan természeti) cselekvés, történés jellemzője, tulajdonsága a táj valamely részének. Háromféle fogalomnak a találkozása ez a névtípus: a cselekvés (történés), a tulajdonság és a tárgyfogalomé. Mivel igei természetük nagyon eleven e szófajoknak, ezért igen dinamikus földrajzi neveket alkotnak azáltal, hogy például nem a táj sajátosságainak objektív megjelölését tartalmazzák (pl. *Cserhát*, *Eperjes*), hanem az elnevező embernek a tájhoz szubjektíve asszociált, jellemzőnek tartott mozgásait. Például az *Ökörnyúz* név nem a táj objektív sajátosságainak megnevezése, hanem emberi élményen és megítélésen alapuló név. Ez a jelölési mód a térszinformák jelölésében különösen szembeötlő, mert a térszinforma által meghatározott olyan emberi mozgást tartalmaz, amilyent a névadó jellemzésére asszociál: *Csúszó*, *Nagyereszkedő*, *Kapaszzkodó* stb.

A névtípus felhozott sajátosságaiból következik, hogy a köznévi melléknévi igenevek határozói mellékértelmű típusából (vö. MMNŸR. I, 387) ágazott szét, és a cselekvő alanyok alapján három csoportra tagolható: a jelölt területet

emberi, állati cselekvés és a természet részeinek metaforikus cselekvése (mozgása) határozza meg. Ezek a mozgások természete és irányulása szerint újra tovább tagolhatók.

A) **Emberi cselekvés a terület meghatározója.** A halászáttal, vadászattal kapcsolatos emberi cselekvés a halászat, vadászat céljára alkalmas helyet a különféle eszközökkel végzett munkával vagy a cselekvés céljának megjelölésével nevezzük meg -ó, -ő képzős neveinkben: *Bővető* (R), egy húzásra, vetésre sok halat fogtak; *Halrekesztő* (R, A), *Merítő* (R, A), *Vészlő* (R): a vejszéket itt állították fel; *Csikászó* (Z), *Kárászló* (R); meghatározó elemmel *Belsőkárászló* (R); *Csízelő* (R).

Az állattartók sokféle munkájának van nyoma az -ó, -ő képzős földrajzi nevekben. A névadás alapjává váltak az állatok terelésével, pihentetésével, gondozásával, etetésével, itatásával és a pásztorok étkeztetésével, más munkájával kapcsolatos cselekedetek: *Csikófogó* (R), egy szigeten szorították össze és fogták meg a csikót; *Deleltető* (Z), *Disznóoltó* (R), *Bivalfőröstő* (Z), *Füvellő* (R), *Hajtogató* (Z), *Itató* (M, Sz, Z), *Kerítő* (R), *Kifogó* (H): egy nagy fánál fogták ki a szekerekből a lovakat; *Lófogó* (R), *Meccő* (Z): itt vágták le a marhákat; *Lómosu-hel* (Z), *Ökörnyúzó* (R): itt nyúzták meg a betyárok az ökröket; *Sózó* (Z, Me), a vadak részére sót helyeztek ide; *Órztető* (M), *Ózetető* (Z), *Úsztató* (R, M, S, Z): igen gyakori név számos meghatározó elemmel is, főleg a Z területen. A pásztorok étkeztetésével, az állatok őrzésével kapcsolatos nevek: *Ebédleső* (Z), *Kenyérváró* (M), *Kilátó* (Z), *Messzelátó* (R, Sz).

Az ember helyzetváltoztatását jelölő mozgásának, a terepen való közlekedés sajátosságának megnevezésével olyan egyedi jellemző vonást emelhetünk ki, amely valamely területnek a többitől való megkülönböztetésére alkalmas. Ilyenek: *Ásó-bujó*, *Főlső-Bujó* (Z), *Általkelő* (R), *Forduló* (B), *Hordozó* (R), *Járó* (H), *Általjáró* (R, B), *Feljáró* (B, Z), *Kellő* (Z), *Kerengető* (Z), *Kerülő* (Z), *Portyázó* (Z). A nehéz terepen való közlekedés jelölésére sajátos szókincsünk van, amely a terep által meghatározott jellegzetes mozgást és vele a tájnak azt a részét jól felidézi. A példák között több hangutánzó szó van: *Dobogó* (B); néhány pedig a nehéz közlekedés következményét jelöli: *Lehegő* (Sz), *Lófingató* (R). Néhány példánk ebből a csoportból: *Böcögő* (Z), *Ciccögető* (Z), *Csoppogató* (Z), *Csuszogató* ~ *Cuszkáló* (Z), *Döcögő* (R), *Hágó* (B), *Haptató* (M), *Kullogó* (H), *Szánkázó* (Z), *Szuszogó* (M), *Visszatekintő* (-domb, part) (Z): olyan meredek, hogy meg kell állni, és ez alkalom a visszatekintésre, — *Ökörhugyozó* (Z), *Segremászó* (Z).

Sok esetben más emberi tevékenység határozza meg a helyet. A legkülönbözőbb tevékenység válhat jellemző valamely területre. Ez lehet valamilyen alkalmi tevékenység, amelyet a közösség tartósan asszociált a területhez: *Rikkantó* (R), de valamely állandó, tartós munka színhelyeként is megnevezhetjük a területet: *Téglavető* (R). Néhány fontosabb példa ebből a csoportból: *Borító* (R), *Bömbölő* (R), *Bördölő* (R): a vízben gázoló; *Farakodó* (R), *Fingó* (M), *Füredő* (R), *Hugyó* (Z), *Kopraló* (Z), messze van, későn érnek oda az ebéddelel; *Kortyogó* (M), *Kőégető* (R), *Kukulló* (R): pálinkafőző kunyhó, ahol titokban, némán (kukán) kell működni; *Matató* (R), *Merítő* (R), itt meritették a Tiszából az ivóvizet; *Meszegető* (Z), *Mosó* (Z): itt szoktak régen mosni a patakban; *Poszogó* (Z), szelelnek; *Punamosó* (R), asszonyok fürödtek, mostak a patakban; *Röhögő* (Z), *Sirantó* (Me): régen temető volt; *Szuró* (R), *Szenyégető* (Z), *Szunnyadó* (R), *Toppantó* (R), *Zöblögetű* (Z): itt szokták a ruhát öblögetni. A vízben olyan munkát végeznek gyakran, amely a földműveléssel van kap-

esolatban. Az ilyen munkában a települések lakossága nagy számban vett részt, állandó helye van, ezért válhattak e cselekvések nevei földrajzi névvé: *Áztató* (R), kenderit áztatnak itt; *Kenderátó* (R), *Kenderázató* (R, A, Z), *Lenázató* (R), *Buza-mosó* (Z).

A táj valamely részéhez gyakran asszociálódik az állatok tevékenységét jelölő fogalom, és szociális érvényű, tartós asszociáció esetén földrajzi névvé válhat e fogalom neve. A nevek rendszerezésében a cselekvő alanyt vettük alapul: ezért a műveltető képzős igeneveket (*Úsztató*) emberi cselekedet hordozóiként vettük számba, a cselekvő igéket (*Úszó*) viszont itt tárgyaljuk. Az állattartók szókinéséből valók: *Bogárzó* (S, Sz, Z), *Delelő* (Sz, B, Z), *Déllő* ~ *Dellő* ~ *Díllő* (R, A, B), *Marhajáró* (R), *Nyáraló*: a jószág nyári legeltetési helye (Sz), *Nagyréuszó* (R), *Ökörúszó* (R). Más állatok tevékenységének helyét is jelölik neveink: *Farkasálló* (R), *Farkasordító* (Z, H), *Farkasúszó* (H), *Libucülő* (R), *Nyúlkaparó* (R), *Óznyaló* (Z).

Több esetben a víz, a talaj valóságos vagy metaforikus mozgása határozza meg a helyet. Ebben a típusban elkülönül a víznek az a megnevezési módja, hogy legfőbb sajátásával, jellegzetes mozgásával jelölik: *Álló* (Z), *Bolygó* (R), *Buzgó* (R), *Csepegő* ~ *Csöpögő* (B, Me, Z), *Csorgó* ~ *Csurgó* (M, B, Z), *Forgó* (A), *Locsogó* (Z), *Nyüszörgő* (Z), *Sugó* (B), *Zobogó* (Z), *Zugó* ~ *Zuggó* (A, Z), *Zuhogó* (Z, M). A talaj mozgására is van példánk, mert ez az ingólap legfőbb jellegzetessége: *Ingó* (M); egyébként csak metaforikus jelölésekben fordul elő a névadásnak ez a módja: *Országútra véggel-járó* (R), *Lényulló* (Z), *Gyöpre-nyúló* (Z), *Hazanyúló*, *Pázsitra-nyulló*, *Vőgyre-nyulló* (Z), *Szemszúró* (R), *Tikakasztó* (Z), *Tüzokádó* (Z).

INCZEFI GÉZA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Hangutánzó és hangulatfestő szavaink geminátáiról

1. A magyar hangutánzó és hangulatfestő szavak fonetikai és morfológiai szerkezete igen változatos. A sok szerkezeti variáns közül mégis kiemelhető egy olyan csoport, amelyikről azt kell tartanunk, hogy uralkodó jellegű a magyarban, mivel nemcsak a köznyelvben, hanem a dialektusokban is az e csoportba tartozó hangutánzó és hangulatfestő szavak jelentkeznek a leggyakrabban. E kiemelt típusnak két fontos jellemzője van: mindig kétszótagú, és a formása mindig *-g* gyakorító, illetőleg *-n* mozzanatos képző, például *bőfög* ~ *bőffen*, *dörög* ~ *dörren*, *lobog* ~ *lobban*, *recseg* ~ *reccsen*, *zizeg* ~ *zizzen* stb.

Ha az idevonható adatok szóbeljei mássalhangzóit megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy azok szabálytalanul kétféleltséget mutatnak. Hol rövid mássalhangzók formájában, hol pedig gemináták formájában jelentkeznek.

2. Az *-n* mozzanatos képzős változatok általában szóbeljei geminátát mutatnak az egész magyar nyelvterületen. Köznyelvi példák: *biccen*, *biggyen*, *billen*, *bőffen*, *bökken*, *buggyan*, *bukkan*, *cuppan*, *csattan*, *csillan*, *csöppen*, *csörren*, *csurran*, *dobban*, *döbben*, *döccen*, *dörren*, *durran*, *fröccsen*, *huppan*, *kattan*, *kettyen*, *koccan*, *koppan*, *kottyán*, *leben*, *libben*, *lobban*, *lottyán*, *löttyen*, *mukkan*, *nyekken*, *nyikkan*, *pattan*, *pisszen*, *pottyán*, *puffan*, *pukkan*, *reccsen*, *rezzen*, *retten*, *robban*, *roppan*, *röffen*, *ruccan*, *surran*, *szisszen*, *szusszan*, *toppan*, *villan*, *zökken*, *zörren*, *zizzen* (vö. A magyar helyesírás szabályai. 1954. 10., átdolgozott és bővített kiadás). Nyelvjárási adatok: *bérran*, *bakkan*, *buffan*, *csекken*, *foccsan*, *géggen*,

heppen, kukkan, leccsen, leffen stb. (vö. MTsz.); *jöccsen, göccsen, gyappan* stb. (vö. OrmSz.). Köznyelvi példa nemigen akad arra, hogy az *-n* mozzanatos képzős származékek szóbeljei mássalhangzója rövid volna, nyelvjárásban azonban előfordul: *csören, csöran, dören, dúran, súran, zören* stb. (sgy. Szamosszegről). Ez utóbbi adatok azonban másodlagos fejlemények, amit az első szótag nyújtott ejtésű magánhangzója igazol. A hosszú magánhangzó ugyanis csak az eredetibb gemináta rövidülésével jelentkező pótlónyújtással magyarázható. Így megállapíthatjuk, hogy hangutánzó és hangulatfestő szavaink *-n* mozzanatos képzős származékaira jellemző a szóbeljei gemináta.

3. A *-g* gyakorító képzős származékok viszont már nem viselkednek ilyen egyértelműen. Egy jelentősebb számú csoportban a szóbeljei mássalhangzók rövideknek mutatkoznak. Köznyelvi példák: *biceg, böfög, bugyog, buzog, csöpög, csörög, csurog, dobog, döcög, dörög, fecseg, fröcsög, gügyög, hörög, huhog, ketyeg, kocog, kopog, kotyog, lebeg, libeg, lobog, lotyog, lötyög, morog, nyekeg, nyikog, pezseg, piheg, pityeg, potyog, pufog, recseg, rezeg, robog, ropog, rőfög, susog, szipog, sziszeg, szuszog, topog, zörög, zizeg, zubog* (vö. i. m.). Nyelvjárási adatok: *bakog, bugyog, cifég-cafog, csáfog, csérog, hahog, hapog, kécég, kotag, kótag ~ kótyog, kucog, zsibog* stb. (vö. MTsz.); *csikog, csireg, dudog, kakog, tükog* stb. (vö. OrmSz.). Van viszont a *-g* gyakorító képzős származékoknak egy kisebb számú csoportja, melyben a szóbeljei mássalhangzó éppúgy gemináta formájában jelentkezik, mint ahogy azt az *-n* mozzanatos képzős adatok esetében láttuk. Köznyelvi példák: *billeg, cammog, cuppog, csattog, csillog, dunnyog, dünnög, durrog, hümmög, kattog, kullog, pattog, pillog, pisszeg, retteg, suttog, tüsszög, villog* (vö. i. m.). Nyelvjárási adatok: *kaffog, kattog-battog, kummog, lammog, nammog* stb. (vö. MTsz.); *kammog, kutyog, laffog* stb. (vö. OrmSz.). — A *-g* gyakorító képzős hangutánzó és hangulatfestő szavaknak e kettősége mellett a szamosszegi nyelvjárás adatai arra is utalnak, hogy ezekben a szavakban a köznyelv és a nyelvjárás használata között is hangtani eltérések vannak. Így pótlónyújtásos formában eredetibb geminátára utal a nyelvjárás ott, ahol a köznyelv rövid mássalhangzót ejt: *hereg, mörög*; illetőleg rövid szóbeljei mássalhangzót és első szótagbeli rövid magánhangzót mutat ott, ahol a köznyelv geminátát jelez: *cupog, piszeg, tücög* stb. (sgy.).

4. A magyar nyelvnek ismert egy olyan törvényszerűsége, hogy a két magánhangzó közötti mássalhangzó hajlamos a megnyúlásra, geminációra. Hangutánzó és hangulatfestő szavainknak a fentebb bemutatott szabálytalan viselkedése azonban nem ad lehetőséget arra, hogy a jelentkező geminátákat fonetikai helyzettel magyarázzuk. Az *ellem, daccos, lábból* stb. (sgy. Szamosszegről) nyelvjárási adatokban található gemináták magyarázatára a magánhangzó közti helyzet idézése talán elégséges is, de hangutánzó és hangulatfestő szavaink geminátáinak a tisztázásához semmiképpen sem elegendő. A problémát elsősorban az okozza, hogy a hangutánzó és hangulatfestő szavak *-n* mozzanatos képzős származékaiiban éppolyan magánhangzóközi helyzetben jelentkezik a szóbeljei mássalhangzó, mint a *-g* gyakorító változatokban, de míg az előző típusban általános a gemináta jelentkezése, addig az utóbbiban csak szórványosan mutatkozik. Még a képzők fonetikai különbözőségével sem indokolhatjuk az eltérést. Ez esetben ugyanis azt kellene vallanunk, hogy az *-n* képző előtti magánhangzóközi helyzetű szóbeljei mássalhangzó hajlamosabb a geminációra, mint az ugyanolyan fonetikai helyzetű, de *-g* képző előtt álló mássalhangzó. Ilyen lehetőség föltevése azonban kétséges. Nem tudunk ugyanis magyarázatot adni arra, hogy az *-n* képzős származékok miért nem mutatnak olyan kivételeket a szabály alól, mint a *-g* képzős származékok. — A magánhangzóközi helyzet tehát kiejtendő a hangutánzó és hangulatfestő szavakban jelentkező gemináták magyarázati lehetőségei közül.

5. Hangutánzó és hangulatfestő szavaink geminátáinak problémája elgondoláson szerint úgy oldható meg, ha rokon nyelvi analógiák alapján egy olyan, régen lezárt

nyelvi tendenciát teszünk föl, melynek hatására a hangutánzó és hangulatfestő szavainak geminátát mutató változatai asszimilációs változást szenvedtek át.

Legközelebbi rokonainknak, a voguloknak a nyelvében a hangutánzó és hangulatfestő szavak egy *-γ* gyakorító (~ mozzanatos ~ kezdő) képzővel alakulnak (vö. SZABÓ D., VogSzók. 14). E képzőt BUDENZ a finnugor **-ηg*-nél tárgyalja (vö. UgAl. 47); SZABÓ D. ősvogul gyakorító **-γ*-nak tartja (vö. i. m. 12); LEHTISALO (MSFOu. LXII, 357–8) az uráli gyakorító **-k* képzőnél említi. A magyar *-g* és vogul *-γ* gyakorító képzők az eltérő vélemények ellenére is összefügghetnek történetileg. Számunkra azonban nem is ennek az összefüggésnek az igazolása a lényeges, hanem inkább az, hogy e vogul *-γ* gyakorító képző pontosan olyan hangstruktúrát alakított ki a vogul hangutánzó és hangulatfestő szavakban, mint amelyet a magyarban is tapasztalhatunk. Analógiás bizonyításunkra ezért idézem a következő vogul nyelvi adatokat:

(KÁLM.) Szi. *ájyalti* 'Rentier rufe', Jk. *ájyaj* 'schreien' (kézirat); (MUNK.) KL. *ajji* 'rikkantó' (VNGy. IV, 97); (KANN.) P. *ajji* 'er ruft' (WV. III, 125). — (MUNK.) *χawwi*, KL. *khāwwi*, AL. *khowwi* 'горло поет; krádog; räusperrn' (kézirat). — (KANN.) So. *кыγ-*, LO. *kūγ-*, LU. *kōrr-*, VN., VS., P. *kōrr-*, KO. *kūγ-*, KM. *kōγ-*, KU. *kūγ-* 'brummen' (Vok. 64). — (MUNK.) *lāmwi*, KL. *lāmmi*, AL. *lommi* 'ropog (tűz), morog (ember); prasseln, murmeln' (kézirat). — (MUNK.) *l'opwi* ~ *l'āpwi* ~ *lopwi* ~ *l'āpwi*, KL. *l'āppi*, P. *l'āppatali* 'susog, sűg, suttog; flüstern' (kézirat). — (MUNK.) *l'atwi* ~ *l'ātwi* ~ *l'ātwi* 'ropog, recseg, pattog; krachen, knarren, knallen, prasseln' ~ *l'ātti* 'ropogtat; krachen, knarren lassen' (kézirat). — (MUNK.) *lujwi*, KL. *lujji*, AL. *lujji*, K. *lojji* 'énekel, csicsereg, kakukkol; singen' (kézirat). — (KANN.) So. *mirγ-*, LO. *mīrγ-*, LU. *merr-*, VN., VS. *mārr-*, P. *mērr-*, KO., KU. *mārγ-*, KM. *mārγ-*, TJ., TC. *merk-* 'es donnert' (Vok. 149). — (KANN.) So., LO. *panγ-*, LU. *penn-*, VN. *pēnn-*, P. *pann-* 'schreien, lärmen, summen' (i. h. 192). — (KANN.) So. *pāssj̄Di* 'es tröpfelt' (WV. I, 273), VNK., VS. *pēss-* 'tropfen' (FUF. XIV, 69). — (KANN.) So. *rāsγ-*, LO. *rāsγ-*, P. *rāss-*, KU. *rāsγ-*, TJ. *resk-*, TC. *rās-* 'sich bewegen (wie das Haar des Pudeln)' (Vok. 53). — (MUNK.) *sāryi* ~ *sāryi* ~ *sārki* ~ *sērki*, KL. *sārri* 'visít, sivít, sivalkodik, zajong (gyerek), csicsereg, fecseg; kreischen, lärmen (Kind), zwitschern, schwatzen' (kézirat). — (MUNK.) *sīryi* ~ *sīrri*, KL. *sīrri*, P. *sārri* 'csikorog, zűg, nyikorog, vijjog, sivít; knirschen, sausen, knarren, kreischen, heulen' (kézirat). — (MUNK.) *šūwi* ~ *šūwi*, KL. *šūwi* 'zűg, susog, sűvölt (szél, nyíl, lomb, ostor, orsó, madár); sausen, brausen, schreien, flüstern (Wind, Pfeil, Spindel, Peitsche, einige Vögel)' (kézirat). — (KANN.) So. *βol'γ-*, LU. *βal'l'-*, VN., P. *βal'l'-*, KO., KM., KU. *βal'γ-*, TJ. *ól'k-*, TC. *ól'γ-* 'glänzen' (Vok. 73).

6. E rokon nyelvi példák, ha etimológiailag csak szórványosan hozhatók is kapcsolatba a magyar hangutánzó és hangulatfestő szavakkal, sajátos hangstruktúrájukkal mégis segítséget nyújthatnak a magyar adatok geminátáinak magyarázatához. Azt tapasztaljuk ugyanis bennük, hogy az északi és keleti vogulban ritkán, a nyugati vogulban pedig kivétel nélkül hensonul a mássalhangzó utáni helyzetű *-γ* képző az előtte álló többeli mássalhangzóhoz, s ennek alapján kialakul egy olyan hangstruktúra, amelynek a geminátája a jellemzője, akárcsak a magyar példákban.

A vogul nyelvi analógia alapján az asszimiláció lehetőségével a magyar hangutánzó és hangulatfestő szavak esetében is számolhatunk. A vogulban a *-γ* képző gyakorító és mozzanatos jelentése miatt (vö. SZABÓ D. i. m. 14) nincsenek elkülöníthető csoportok, a magyarban viszont külön kell vizsgálat tárgyává tennünk a gyakorító jelentésű *-g* képzős alakokat és külön a mozzanatos jelentésű *-n* képzős származékokat.

A magyar adatok *-g* gyakorító képzős származékaiban a geminátája csak ritkán és szabálytalanul jelentkezik. Ha számításba vesszük a vogul analógiát, a geminátája itteni hiányát és szabálytalan előfordulását természetesen kell tartanunk, minthogy

a magyarban a mássalhangzóra végződő tőhöz mindig kötőhangzóval kapcsolódik a *-g* képző. Így asszimilációra nincs lehetőség, mert az csak mássalhangzó utáni helyzetű *-g* esetében jelentkezhethetne a vogul példák tanúsága szerint:

7. Egészen más a helyzet az *-n* képzős származékok esetében. Ezeket ugyanis nem tekinthetjük elsődleges képzési formáknak, hanem a *-g* képzős alakulatok továbbképzéseinek kell tartanunk őket: *recseg + n*. Egy ilyen föltevésre ugyancsak a vogul nyelvi adatok alapján van lehetőségünk. Az a tény, hogy a vogulban a *-γ* képzőnek gyakorító és mozzanatos jelentése van, utal arra, hogy a magyar *-g* képzőnek is lehetett ilyen kettős jelentése. Hangutánzó szavakban ez a lehetőség különösen fönnáll, mivel az látszik valószínűbbnek, hogy a tökéletlen emberi fül inkább a tartósabb természeti zörejek utánzására képes. Ennek nyelvi realizációja a gyakorító képzős forma lehet. Az így alakult hangutánzónak azonban a vogulhoz hasonlóan gyakorító és mozzanatos jelentése lehetett eleinte. A jelentés szükségszerű elkülönülésével a *-g* képzős forma specializálódott a gyakorító jelentésre, mivel a képző nem hangutánzó szavakban amúgy is gyakorító jelentésű volt, a mozzanatos formát pedig nyelviileg kialakították ebből a gyakorító *-g* képzős formából az *-n* mozzanatos képzővel. Hangutánzó és hangulatfestő szavaink másodlagossága így valószínűsítve is van. Ezzel azonban eljutottunk egy olyan hangtani formához is, melyben a *-g* gyakorító képző már asszimilációra, megfelelő mássalhangzó utáni helyzetben jelentkezik. A magyar nyelvnek a hangugratásra való hajlandósága miatt a jelzett képzést ugyanis csak ebben a formában képzeltethetjük el: *recseg + -n* > **recsēn* > *reccsen*.

8. Fejtegetésünk végső eredménye tehát az, hogy a magyar hangutánzó és hangulatfestő szavakban jelentkező gemináták nem a magánhangzóközi helyzet miatt alakult másodlagos képződmények, hanem egy régi asszimilációs folyamat alapján a *-g* gyakorító képző nyomait őrzik. Ezért látszik kivétel nélkülinek az *-n* képzős származékokban a geminátá, s ezért szórványos, bizonyára analógiás hatás eredménye a *-g* képzős származékokban.

Befejezésül hangsúlyozni kívánjuk még a következőket: 1. A vogul nyelvben tapasztalható asszimiláció és a dolgozatunkban kimutatott magyar nyelvi asszimiláció között nem látunk föltétlenül történeti összefüggést, noha ez sem zárható ki teljesen. 2. Az újabb keletkezési hangutánzó és hangulatfestő szavakban nem tartjuk valószínűnek már az asszimilációs folyamat kivétel nélküli érvényesülését. Ezeket a kialakult hangutánzó-szerkezet analógiája alapján keletkezett formáknak tekintjük.

Meggyőződésünk az, hogy a leírt nyelvi tendencia igen régen, még írásos emlékeink kora előtt lezárult, megteremtve a magyar hangutánzó és hangulatfestő szavaknak azt a sajátos struktúráját, melynek jellemzője a *-g* gyakorító képzős változatokban a szóbelseji rövid mássalhangzó, az *-n* mozzanatos képzős származékokban pedig a szóbelseji geminátá. A később keletkező hangutánzó és hangulatfestő szavak aztán csak ehhez a struktúrához igazodtak minden tendenciától mentesen.

BALOGH LÁSZLÓ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Fa. E szavunk hangalakját a TESz. a következő hangtani fejlődéslánccal magyarázza: ósmagyar **jájá* > *jää* > ómagyar *fá* > *fa*. (Körülbelül ugyanígy MSzFE.) E magyarázatban, sajnos, én is ludas vagyok; a Hangtörténetben ugyanis fölvetem ezt a fejlődési lehetőséget. E föltevésnek azonban egy leküzdhetetlen fogyatéka van: nem lehet a *γ* kiesését és a szóvégi *a* változatlan meglétét időben egyeztetni. Ugyanis amikor

a szóvégi *a* még érintetlen volt, a γ kiesése aligha képzelhető el; amikor viszont a hangzó-közi γ -k kihulltak, a szóvégi *a*-nak nyoma sem volt, sőt γ után semmiféle véghangzó sem maradt (Htört.² 22). A fölbukkant ellenkező vélemények tarthatatlanok. Ma pontosan úgy látom a fejlődést, ahogyan, ha jól értettem,¹ PAIS is látta (MNy. XXXII, 107), csak nem részletezte a véleményét. A **fáγ* alakból szabályosan *fāy* > *foy* > *fó* lett, erre példák: 1323: *Magalfou*, 1273: *Nyrfo*, nyj. *fuō*, *fua* stb. > *fó* (PAIS: i. h.; TESz.); ősi toldalék előtt viszont a *tó* következőképpen alakult: **fāyāk* > *fiāk* > *fāk*, azaz a két *tó*változat között a viszony olyan volt, mint a *bíró* ~ *bírāk*, *ekő* ~ *ekék* között. A *fāt*, *fāk*, *fās*, *fām*, *fād* stb.-ből vonódott el a *fá* > *fa* toldaléktalan változat, ahogyan az *ekő* (BesztSzj.: *ekew*) helyét az *eké* (1467: *Ekee* OklSz.) > *eke* foglalta el.

Fiú. A *fiú* (~ *fió*) *ú* (~ *ó*) elemének kettőshangzós előzményében a TESz. hajlandó az eredeti finnugor **k* folytatásának lappangását látni (véleményem szerint helyesen, bár a hangfejlődést nem magyarázza, s a magyar szó *i*-jét velaris *ǰ*-re viszi vissza), mégis az *ú* magyarázatára két, egyenrangúként bemutatott föltevést ajánl: 1. az *ú*-ban kicsinyítő képző rejlik, a *fiam*, *fiad* stb.-ben viszont e képző hiányzik; 2. a *fiú*: *fia* olyan természetű *tó*változat, mint a *borjú*: *borja*, *hosszú*: *hosszan* stb. A MSzFE. csak az előbbi magyarázatot fogadja el. Véleményem szerint a két föltevés nem egyenlő értékű. Kissé meglepő, hogy a semleges hangulatú *fiú*-ban volna kicsinyítő-becező képző, míg az érzelmileg jobban színezett *fiam*, *fiad* stb.-ben nem. De e képző föltevésére semmi szükség sincsen. Egy **foγ* > *foy* > *fēy* > (*fju* >) *fiú* fejlődés hangtanilag tökéletes (BÁRCZI, Szótövek 38). Ezzel a fejlődéssel párhuzamosan pedig a toldalékos alakokban ugyancsak olyanféle elhasonulás érvényesül, mint az 1153: *Gormot* (PRT. I, 602) stb. ~ Konst.: -*γeγárov* (ÓMolv. 8), tehát például **foγá* > **fjá*, majd a *fiú* *i*-jéhez való teljes idomulással *fiá* > *fia*; vö. **roγá* > *rēd* > nyj. *ria*.

BÁRCZI GÉZA

Egy rokonságot jelölő középkori szóról. 1. Az OklSz. *Jakab* és *Né* szócikkében egyaránt szerepel: 1376: „muliere *paphwyiacabne dicta*”. — A nyelvészeti szakirodalomban legkorábban PAIS DEZSŐ foglalkozott vele „A -*né* képzők” című cikkének „A feleség-név-képző -*né*” alcímű fejezetében. A nyelvtörténeti adatok között elsőnek idézi: „1376: »muliere *paphwyiacabne dicta* . . . *papwyiacabne*» így hívnak egy Bodrog megyei jobbágy-asszonyt (ZichyOkm. III, 625–6); más 1376: »muliere *Papwyiakabne dicta*» (636) (*Pap-Új?*)” (MNy. XLVII, 4).

BERRÁR JOLÁN „Női neveink 1400-ig” című értekezésének „Bizonytalan és ismeretlen eredetű nevek” című fejezetében ugyanezt az asszonyt már így közli: „*Papfi Jakabné*. 1376: *pap(h)wyiakabne* (ZO. III, 625, 636). Egyetlen eset nőnév-anyagomban, hogy a férj nevének -*né* nőnévképzős formáját használják az asszony megnevezésére (vö. PAIS: MNy, XLVII, 4). A név eleje nem világos. Elírás *Papfi* vagy *Pap-Új* helyett?” (NévtVizsg. 181.)

PAIS és BERRÁR egyaránt felvetik a *Pap-Új* alak lehetőségét; az *wy* mindkettőjük értelmezése szerint esetleg a 'novus, neu' jelentésű *új* szónak felelhet meg.

Az 1376. évi ZichyOkm.-beli adathoz csak annyit kívánok hozzátenni, hogy a jobbágyasszony a Bodrog megyei Gara helységben tartózkodott, amikor egy hatalmaskodási ügyben nevét feljegyezték.

2. Az alábbiakban az eddig összegyűlt középkori azonos vagy hasonló típusú nevek felsorolásával megkísérlem a név jelentésének megvilágítását.

Időrendben az első — az alábbiakból ki fog tűnni, a legfontosabb — adat egy a Nyitra megyei Szelepcsény nevű birtokkal kapcsolatos perben fordul elő: 1355: „*Anda*

¹ Igen, jól érti. — P. D.

dictus Papwuy filius Jacobi” perbe keveredett Forgács Andrással a fent említett birtok tulajdonjogát illetően (AnjOkm. VI, 375). — Az 1376. évi adatokat fentebb már idéztem. — 1389: „*Papuy* (dictus) Mihály” Veszprém megye „Kezy”-i nemes (ZsigmOkl. I, 125/1007). Ugyanez ügyvel kapcsolatosan egy későbbi keltezésű oklevélben a nemes nevét „*Papvy* (dictus) Mihály”-formában rögzítették (uo. 127/1019). — 1395: „*Papwuy* (dictus) János” polgár „de Castroferreo” (ZsigmOkl. I, 424/3888). — 1398: „a domo Nicolai *Papwuy* dicti . . . a domo Ladislai dicti *Papwuy*” (KárOkl. I, 484–5). A két személy, feltehetően testvérek, a Szatmár megyei Károly megosztásakor felvett határleírásban szerepel. — 1418: „*Andrea Papany* (*Papwuy*) dicto” a Bodrog megyei Zeremplyen possessio-ban tartózkodó jobbágy nevét a kalocsai káptalan jegyezte fel hatalmaskodási ügyben (ZichyOkm. VI, 518). — 1420: „*Paulum filium Johannis et Blasium Papwuy vocatos*” Bodrog megyei Gara helységben tartózkodó jobbágyok (ZichyOkm. VI, 594). Ez a *Papuj* Balázs ugyanabban a Gara helységben tartózkodott, mint az 1376. évi adatokban szereplő *Papuj* Jakabné. E szerint a *Papuj* név öröklődése is feltehető, de az e típusú névadásnak mindenképpen hagyománya lehetett ezen a vidéken.

3. A feltevéssem nekem is — mint PAISNAK és BERRÁBNAK — az, hogy a „*Papuj*” név szóösszetétel eredménye, de úgy, hogy szerintem a második tag megegyezik az alább felsorolt, keresztnevekben előforduló elemmel.

1347: „*Johannes, officialis magistri Lachk dicti Koluswuy, tunc ad presens procuratoris totius episcopatus ecclesie Vespremiensis*” (PRT. VIII, 323); 1359: „*Geurgwuy* (dictus) Koch, . . . *Petewuy* (dictus) Koch, . . . és *Pakochwuy* (dictus) Péter” Komárom megyei Wyfalu-beli lakosok (Veszprémi Regeszták. 1301–1387. 202); 1405: „*Reznek-i Herbartvy* (dictus) Ferenc” Zala megyei nemes (ZsigmOkl. II/1, 430/3626).

Gyűjtés közben előkerült néhány olyan személy is, kinek a megkülönböztető neve feltehetően megegyezik az említett névalakulatok második tagjával, az *uj* elemmel. — 1400: „*Michaellem Vy* dictum” Baranya megye „Laymer”-i jobbágy (ZichyOkm. V, 155); 1412: „*Petro filio Dominici Vy* dicto” a Zala megyei „Nagkuthus”-on tartózkodó jobbágy (ZalaOkl. II, 373); 1413: „*Stephanum dictum Wy*” Bodrog megye „Walfer”-i jobbágy (ZichyOkm. VI, 240); 1470: „*Michaele Wy*” (OklSz. szerint: Körmend, Heim 542), tehát valószínűleg dunántúli személy.

4. A *pap* foglalkozásnévhez és a *Kolus*, *Pakoch*, *Pete*, *Geurg*, *Herbart* személynévhez kapcsolódó *uy*, *vy*, *wy* elem megítélésém szerint semmiképpen nem lehet azonos a 'novus, neu' jelentésű *új* szóval. Ha az volna, akkor mint jelzőnek a jelzett szó előtt kellene állnia, ilyenformán: **Újpap*, **Újpakoch*, **Újpete* stb. Ilyen szerkezetű és jelentésű névnek azonban a magyarban nincs semmi értelme. A 'digitus, finger' jelentésű *ujj* pedig jelentésanilag semmiképpen nem illik foglalkozásnév vagy keresztnév mellé.

A magában álló *Vy*, *Wy* megkülönböztető elemmel kapcsolatosan már nem állíthatjuk ennyire egyértelműen, hogy nem a 'novus, neu' jelentésű magyar szóval van dolgunk. Az 1470. évi adatot az OklSz. is az „*Új* : novus, novitius, recens; neu, frisch” szócikkben közli. Egy azonban bizonyos: a mai magyar családnévanyagban alig fordul elő (hacsak nem magyarosított név), és MIKESY SÁNDOR szíves közlése szerint a saját történeti családnévgyűjtésében sem találkozott eddig a 'novus, neu' jelentésű *Új* családnévvel. A szláv *Novak* és a német *Neu*, *Neumann* nevek rendkívül gyakoriak.

5. A *Papuj* megkülönböztető név jelentésének megfejtéséhez értékes támogatást nyújt az az Anjou-kori Okmánytárban (VI, 377) található tájékoztató, mely az 1355. évi oklevélből fentebb idézett „*Anda dictus Papwuy filius Jacobi*” nevet tartalmazó oklevél után áll: „*A nyitrai káptalannak I. Lajos királyhoz 1355-ben intézett jelentése a királynak »Bude feria sexta post dominicam Invocavit« 1355-ben kelt megkeresésére, hogy »Andreas frater Pop« Szelepcsén nevű birtokot Forgács (Forgach) Andrástól elfoglalván*

ez utóbbit abba iktassa vissza; azonban a beiktatás nem sikerült, mert annak Anda neje, férje és ennek testvére ellenében ellentmondott . . .”

Az oklevelek tanúsága szerint „*Anda dictus Papuuy filius Jacobi*” és „*Andreas frater Pop*” ugyanazon személy. *Anda* az *András* név becéző változata, a „*frater Pop*” tartalmilag megegyezhetik a *Papuuy* szóösszetétellel, illetőleg megkülönböztető névvel.

A latin *frater* szónak nemcsak 'fiútestvér' a jelentése: „1) fitestvér . . .”, hanem: „2) sajátlanul: A) közel rokon átalán, küln. f. patruelis, nagybátya . . .” (FINÁLY, Latin — magyar szótár). E szerint „*Andreas*”, becéző névén „*Anda*” *Pap*-nak közeli rokona volt, kettőjük között vagy testvéri vagy nagybátyai-unokaöcsi viszony lehetett. Mivel a megkülönböztető elem a keresztnév után rendszerint valamilyen szembeötölő, jellemző, fontos tulajdonságot, sajátosságot jelöl, ezért jelen esetben Andát a rokonságban található 'pap' foglalkozású személlyel különböztették meg a többi Andától, megtoldva a foglalkozást jelentő szót egy — feltehetően — rokonsági viszonyt kifejező második elemmel.

A középkori névadásban rendkívül gyakori a rokon kapcsolat kifejező név. A legismertebb és legáltalánosabb a latin *filius*-os nevek ma is élő *-fi*, *-fia* utótaggal összekapcsolt alakja: *Pálfi*, *Györfi*, *Miklósfia*, *Péterfia* stb.

A *vó* mint megkülönböztető elem magában is és keresztnévvel összekapcsolva is állhatott: 1324: „*Benedictum dictum Weu de Batur*” (AnjOkm. II, 166); 1351: „*Johannem dictum Keu wey*” (ÓMO. 193); 1351: „*Nicolaum dictum Chokawey*” (i. h. 194); 1404: „*Mykloswey Gergely*” (ZichyOkm. V, 358); 1407/1407: „*Andreaswey [?]* (dictus) *Jakab*” (ZsigmOkl. II/2, 100/5855); 1408: „*Gregorium dictum Vew*” (ZalaOkl. II, 341); 1420: „*Georgio Chykpeterwey . . . Stephanum Sapulkapeterwey*” (OklSz.); 1484: „*Valentini Anthelwey*” (OklSz.).

Unoka: 1283: „*Ipoliti nepotis Mohar nostro autem wlgari Moharunukaya uocati*” (OklSz.); 1332: „*Gebech filius Michaelis dicti Vnuka de Aran*” (ZichyOkm. I, 339); 1335: „*Ladislau dictus Vnka*” (AnjOkm. III, 159); 1337: „*Petro et Johanni filys Pauli dicti Vnaka*” (ZichyOkm. I, 514); 1372: „*Johannem filium Pauli dicti Vnuka*” (i. h. III, 481); 1400: „*Nicolao dicto Vnuka*” (i. h. V, 174); 1411: „*Nicolao dicto Unuka*” (i. h. VI, 159); 1446: „*Benedictum Onoka*” (KárOkl. II, 248); stb.

Őcs: 1492: „*Georgii Papeweche*” (OklSz.).

5. A *Papuj* szóösszetétel *uj* elemének megértéséhez kiindulási pontunk — egyben döntő érünk — a BesztSzj. adata: 44. „*Aunčlus, v y a*”. FINÁLY megjegyzése hozzá: „*avunculus, v i a? u j a?* nem tudom, a szót nem ismerem, a rendelkezésemre álló kútfők egyike sem ismeri.” TAGÁNYI KÁROLY „A besztercei szószedet kultúrtörténeti jelentősége” című tanulmányában a szóval kapcsolatban ezt írja: „*avunculus = uya*. Ezzel nagyon meg van akadva a t. közlő pedig minden szláv nyelv szótárában ráakadt volna, mert a nagybátyát mindegyikben az *uj* gyökből származó szóval jelölik, ehhez képest az *uja*-nak ejtendő” (Száz. 1893: 320).¹

KNIEZSA ISTVÁN (SzlJsz. 541) a BesztSzj. egyetlen adata alapján vette fel a szót *uja* alakban 'avunculus; nagybátya' jelentéssel. Kihalt szónak jelölte meg, mely egy szláv *uj* 'avunculus' jelentésű szóból származik. (Vö. VASMER, RussEtWb. III, 178—9; GREGOR FERENC „A Besztercei Szójegyzék szlovák elemei?” című cikkében szintén foglalkozik az *uja* szóval: MNy. LXIV, 497; StudSlav. XV, 74.)

A magyarázat ezek után önként adódik. A *Papuj*, *Kolusuj*, *Peteuj*, *Herbartuj* stb. megkülönböztető neveken rokon kapcsolat jelölését véljük, közelebbről talán így magyarázva: *Anda dictus Papuuy* 'Anda, akinek a nagybátyja pap'; *Papuyiakabne*

¹ Nb. SchlSzj. 227.: „*aunclous: siw*”. Ehhez még vö. MA. 1611.: „*Levir, ri: Férjem battya, Feleségem bátya, Sű, apud veteres Ungar.*” — P. D.

'Jakab, akinek a nagybátyja pap + né'; *Geurgwy (dictus) Koch* 'Koch, akinek a nagybátyja György'; *Lachk dicti Koluswy* 'Lack, akinek a nagybátyja Kolos' stb., illetőleg — ahogyan a *dictus*-os neveket le szoktuk fordítani — 'pap nagybátytal bírónak mondott Anda', 'György nagybátytal bírónak mondott Kocs' stb.

A magában álló *uj* megkülönböztető elemek lefordítása egyszerűbb: *Michaelem Vy dictum* 'nagybátynak, nagybácsinak mondott Mihály'; *Petro filio Dominici Vy dicto* 'Domokos fia nagybátynak mondott Péter' stb.

De nyugodtan lefordíthatjuk a neveket így is: 'pap bátytal bíró Anda', 'Pakocs bátytal bíró Péter' és 'bátynak mondott Miklós' stb., mert a „nagybáty” kifejezést a régiségben nem használták. MA.-nál és a PP.-ban is *avunculus* 'anyám bátyja'. Az irodalmi nyelvben a múlt század elejéig, a nép nyelvében ma is a *bátya* szónak 'nagybátya' jelentése is van (vö.: SIMAI: MNy. III, 90; EtSz.; TESz.; ÉrtSz.). Ilyenformán érthető és helyénvalónak is tűnik az *Anda dictus Papuwj* helyett az *Andreas frater Pap* jelölés, különösképpen, ha figyelembe vesszük, hogy „a rokonsági fogalmak megjelölőinél gyakoriak az egyik és másik rokoni viszony feltüntetésének szerepéből való átcsapások” (PAIS: MNy. XXXIX, 321).

Természetesen a *frater* legtöbbször testvéri viszonyt jelölt: 1345: „Stephanus filius Nicolai dicti Kordas vel Nicolaus frater suus de Bozyta” (AnjOkm. IV, 508); 1352: „filium Nicolai dicti Kuuer; Nicolaum et Michaelem frater eiusdem Kwer dictos” (Zala-Okl. I, 523); 1400: „Georgium dictum Chako, Petrum fratrem eiusdem” (ZichyOkm. V, 223).

6. Felvetődhetik a kérdés, hogy miért nem tették az *uj* 'nagybáty' után a nagyon is oda kívánczó valamivel való ellátottságot jelentő nomen possessoris -ú képzőt. Így: **Papujú*, **Herbartujú* stb. Ez a képzésmód egyrészt azért nem jöhetett létre, mert alakilag teljesen megegyezett a 'Finger' jelentésű *ujj*-jal. Vö. például: 1389: „Andreas Hotwyw” (NytudÉrt. 68. sz. 95), 'Hatujjú András', másrészt sem a régiségben, sem ma nem jött létre ilyen típusú képzésmód a rokonsági kapcsolatok jelölésére. Ma sem mondjuk, hogy **katonabátyú*, **miniszterkeresztapú*, hanem így mondjuk: „katona a nagybátyja, miniszter a keresztapja.”

A BesztSzj.-ben *uya* alak található, KNIÉZSA is ebben az alakban közölte. A szó végén levő *a* azonban minden bizonnyal a 3. személyű birtokos személyragnak tekinthető, mint ahogy a Szójegyzékben birtokos személyragozott alakban szerepel a *rér* (24) és az *öcs* (33) is.

A kérdés az, hogy miért nem ezzel az *uja* birtokos személyragos formával találkozunk a megkülönböztető nevekben, hiszen a legtöbb rokonságot jelölő névtípusban megtalálható: *Benedekfia*, *Csóka veje*, *Pap öccse* és l. a fent közölt adatokat. — A *Papuj* típusú nevekben a 3. személyű birtokos személyrag kitétele ismét félreértésre adhatott volna alkalmat. Ha ugyanis a neveket így írják: **Papuja*, **Herbartuja*, **Györgyujja*, akkor a teljes név jelentése másképpen alakul: *„Anda dictus *Papuja*” 'Anda, aki papnak a nagybátyja'; *„Ferenc dictus *Herbartuja*” 'Ferenc, aki Herbartnak a nagybátyja'; *„Koch dictus *Geurgwya*” 'Koch, aki Györgynek a nagybátyja'. Ilyenformán azonban a családi kapcsolat nem igaz, mert éppen a fordítottja annak, amit jelölni szándékoztak. A névadás indítékát tekintve sem logikus, hogy a személyt egy nála fiatalabb unokaöccsel különböztessék meg.

7. Az eddig előkerült nevek alapján úgy vélhetjük, hogy az *uj* 'nagybáty' az ország nagy részén elterjedt. Az adatok többsége azonban dunántúli: Baranya, Vas, Veszprém, Zala, Komárom megyei. A névtípus használatának folyamatosságára a Bodrog megyei *Papuj* nevek utalnak. A legkorábbi adatom Nyitra megyéből való, egy testvérpár pedig Szatmár megyei.

A szláv eredetű *új* 'nagybáty' szó nem élt sokáig nyelvünkben, kihalásra ítéltetett, mert zavaróan hatott a homonimák e sora: *új* 'neu, novus'; *ujj* 'digitus, finger'; *uj* 'avunculus'.

FEHÉRTÓI KATALIN

Róthizó. Dombrád a Rétköz legvénebb helysége. A többi 29-nél jó negyed évezreddel korosabb, mert az 1067-i százdi apátság alapító oklevelében már előfordul. Negyven éve kerültem e községbe tanárnak, akkor hallottam először a *róthizó* szót, amelyen ott a disznóolat, *kecces*-t értették. — Négy évtizede nyugtalanít ez a szó. Nem ismertem az etimológiáját. Elfogadhatatlannak tartottam ugyan, de még a német megfelelőjére is gondoltam.

Deresedő fejjel Pesten a Bölcsészeti Kar történeti előadásaira kellett lábatlankodnom, hogy ott SINKOVICS professzor egyik előadása megajándékozzon a szó jelentésének megfejtésével. A professzor előadása során a végvári rendszeri várépítés során a magyar várépítési módról, a *modus hungaricus*-ról beszélt. Felrajzolta azt a külső várat bekerítő palánkrendszert, amely néha kétszeres, sőt olykor háromszoros övezetű volt. Voltak esetek, amikor, hogy erősebb legyen, a két egymás mellett vonuló gerendásor szemben levő gerendáit alul a föld felszínére fektetett vízszintes gerendákkal is összekötötték, egyberótták. Így keletkezett a *rótpalánk*. Sövényt fontak a gerendák közé, földet is döngöltek bele, elkészült a teljes *rótpalánk*.

Ez a szó világitotta meg előttem a *róthizó*-t. Dombrádon még élnek olyan öreg emberek, akik emlékeznek rá — bár a szó eredeti jelentése mindegyikük előtt elhomályosult, hogy a *róthizó* függőleges oszlopainak — a culápoknak — alsó végébe a földfelszín felett belesapolták, b e l e r ó t t á k a földfelszín felett vonuló vízszintes gerendát. Aztán felül, az alsóval párhuzamosan még egy gerendát, hogy e vízszintes gerendákra ráerősíthessék a róthizó oldalát, a sövényfonást, de leggyakrabban a deszkát.

A „róthizó” és „rótpalánk” építője egy és ugyanaz a személy, a magyar jobbágy volt, aki lám, nemcsak robotolt, adózott úrnak, egyháznak, katonáskodott, de felépítette a török elleni várakat, a rótpalánkot is, mindezekeken felül pedig elkészítette földesura majorjában, ritkábban saját udvarán is a róthizót. A rótpalánkot azért, hogy a török ne jusson belülré a belső várba, a róthizót pedig amiatt, hogy a disznó ne kerüljön kívül rajta, hanem benne nyugodtan gyarapodhassék.

Valószínű, hogy az egész Rétköz ismerte a *róthizó*-t. Máig csak Dögéből van erredatum. Dombrádon is, Dögében is urak, módos gazdák építménye volt.

HORVÁTH JÓZSEF

Ez is megjárta Szombathelyt. A helynevekkel kapcsolatos szólásaink eredetét — pedig sok van belőlük — alig-alig tudjuk kinyomozni. Ajánlatos tehát rácsapni az ilyenre, s lerögzíteni mindjárt a kezdet-kezdetén, amíg eredete el nem homályosul. Szólásmondássá formálódónak érzem a címben jelzett, Vas megyében használatos mondatot.

Az „Élet és Tudomány” című folyóirat egyik közelmúltban — 1968 végén — megjelent számában Dr. HARSÁNYI ISTVÁN orvos-pszichológus „Házasság-pszichológia” címmel érdekes tanulmányt jelentetett meg. Benne olvassuk egyebek közt: „Egy dunántúli férfi nem hajlandó elmenni kivizsgáltatni magát a szombathelyi idegosztályra, mert ezáltal a falujában 'lehetetlenné volna téve'. Mindenki azt mondaná rá, hogy 'ez is megjárta Szombathelyt!'” (1968. évf. 50. sz. 2363. l.).

Az ez is megjárta Szombathelyt tehát nyilvánvalóan azt jelenti, mint például a Tolna megyei elhomályosult eredetű *Gyönkről jött* szólás, azaz hogy az illető nem egészen normális, „flepnis”. A szombathelyi megyei kórház — tudomásom szerint — a harmincas években létesült, idegosztállyal együtt, s így a szóban forgó szólást nemcsak helyhez,

hanem időhöz is tudjuk kötni. Kössük hát, amíg nem késő, amíg az eredet nem merül feledésbe, mert különben ránk is mondhatnák hogy *ez is megjárta Szombathelyt*. Holott nem is jártuk meg.

KUNSZERY GYULA

Láb. 1. E testrészneveinknek eddig a következő származtatásait ismerjük: BUDENZ JÓZSEF magyarázata szerint *láb* szavunk közös eredetű a vogul *lajl* (*läjl*) 'láb' szóval (MUSz. 677). A hangmegfelelés BUDENZ szerint azonos a vogul *majl* ~ magyar *mell* szóban található *jl* ~ *ll* megfeleléssel, a magyar *láb* szónak egy *lell* alapszó lehetett az eredetije, s amint a *mell*-nek van *mál* változata, éppúgy a *lell*-nek is lehet *lál* megfelelője; ez utóbbi bővült BUDENZ szerint a *-b* comparativus-képzővel, s a *b* előtti *l* kiesésével alakult a mai *láb* szavunk.

E magyarázatot először MUNKÁCSI is elfogadta (NyK. XVI, 467, ÁKE. 434), de később a *láb* szó *á* hangjának a fenti eredetét bizonytalannak gondolta (NyK. XXV, 180). — BÁRCZI GÉZA (SzófSz.) szerint ez az ugor egyeztetés kevésbé valószínű.

Y. H. TOIVONEN 1936-ban (NyK. L, 456) fejtette ki nézetét a magyar *láb* szó származtatására vonatkozóan, amely szerint a magyar szó az osztják-szamojéd *lämb* 'Fussblatt, Vorderteil des Stiefels' szóval közös eredetű. — TOIVONEN származtatását BÁRCZI (i. m.) valószínűnek tartja, COLLINDER pedig a biztos etimológiák között tartja számon (FUV. 30. és 32.).

PAIS DEZSÓ (P. D.: MNy. XXVII, 264) 1931-ben olyan XIII. századi szórvány-adatokról tájékoztatta M. G.-t, amelyekben vízrajzi alakulatok nevéként egy *láb* ige *-ván* (*-vány*) képzős származéka szerepelt (ehhez l. MÉSZÖLY: MNy. XXVII, 276). — MÉSZÖLY „A *láp* szó eredete és rokonsága” című 1936-ban közölt dolgozatában (SzegFüz. III, 87—143) foglalkozik a *láb* névszó, illetőleg — P. D.-re is hivatkozván (i. h. 101—2) — a *láb* ige családjával, és (i. h. 121, 131—2) elfogadja a TOIVONEN-féle etimológiát. MÉSZÖLY nyomán ősi nomenverbumnak tartja a szót VELCOVNÉ (NéprNyud. XIII, 53—4) is.

2. Mivel *láb* szavunknak csak a távoli szamojédból van elfogadható megfelelője, megkockáztatok egy másik feltevést. — Úgy gondolom — miként BUDENZ is gondolta —, hogy *láb* szavunk képzett szó, egy *lá-* töre és egy *-b* képzőre bontható. A *lá-* tö szerintem azonos a finn *luu* és a vele összetartozó finnugor és szamojéd 'csont' jelentésű szavakkal. A finn szónak a magyar kivételével valamennyi finnugor és szamojéd nyelvben van megfelelője, s az egyeztetés már SCHLÖZER Allgemeine Nordische Geschichtejében (Halle, 1771.) is megtalálható (vogul, osztják, szamojéd adatok). — J. A. LINDSTRÖM „Samling af med Finskan beslägtade ord från de Uralska, Altaiska och Kaukasiska språken” című cikkében (Suomi XII [1852.], 57) a finn *luu* szónak teljes etimológiáját, vagyis vogul, osztják, zürjén, votják, cseremisiz, mordvin, szamojéd megfelelőit felsorolja. E dolgozatához LINDSTRÖM felhasználta SCHLÖZER fenti művének adatait, s kiegészítette azokat CASTRÉN osztják nyelvtana I. kiadásának (1849.) adataival, valamint az erzä-mordvin nyelvnek két evangéliumfordításából (Petersburg, 1821. és 1827.) vett mordvin szavakkal.

3. A finn *luu* etimológiáját BUDENZ (MUSz. 705) a magyar *homlok* szónak — mely szerinte összetétel — *-lok* részével egészítette ki. — Ezt a származtatást BÁRCZI (i. m.) kevésbé meggyőzőnek tartja. BUDENZ nézetét elfogadta A. GENETZ (Vähäisiä kirjelmä XXX, 12), a szóvégi *-k*-ra vonatkozó módosítással MUNKÁCSI (ÁKE. 447—9), valamint kérdőjellel kifejezett kételkedéssel E. N. SETÄLÄ (FUF. XII. A/41, JSFOu. XXX/5, 58). A magyar *homlok* szó a FUV.-ban és a SKES.-ben nem szerepel a finn *luu* szó etimológiájánál (FUV. 32, SKES. 315).

4. A finn *luu*-val etimológiailag összetartozó szócsaládnak feltehető uráli alakja E. ITKONEN szerint (FUF. XXX, 49) **lupe*, illetőleg (FUF. XXXI, 167) **luve* vagy **luŋe* lehetett. Elméletileg lehetségesnek tartja E. ITKONEN (FUF. XXX, 49) az alapnyelvi **luvu*, illetőleg **luŋu* kiindulási forma feltevését is.

5. Kérdés, hogyan tartozhatik össze ezzel a szócsaláddal a magyar *lá*- szótő. A szókezdő *l* szabályos folytatója a magyarban az alapnyelvi **l*-nek, mint a *lélek*, *le*-, *lő*, *lep*, *lép*, *lány* stb. szavakban. A magyar szó szóbeljei *á* hangja feltehetően egy rövid magánhangzó és egy réshang kapcsolatából másodlagosan keletkezett, mivel eredeti hosszú magánhangzói a magyar nyelvnek nincsenek (vö. BÁRCZI, Htört.² 82). Az *á* előzménye *uv*, illetőleg *uŋ* hangkapcsolat lehetett. LAKÓ GYÖRGY fejt ki, hogy a szóbeljei *ŋ* a magyarban *ɣ*-vé spirantizálódott, majd ebből *v* lett, illetőleg a szóvégi magánhangzó lekopása után szóvégre jutva kettőshangzón keresztül vokalizálódott (NyK. LI, 169; Proto Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock. 1968. 79.; I. még az itt idézett irodalmat). — A képző előtt levő diftongus esetében is végbement a vokalizáció más — képző nélküli — szavak hasonló fejlődésének analógiájára (vö. LAKÓ: NyK. LI, 170). A szóbeljei *w* a magyarban szintén vokalizálódhatott (vö. LAKÓ, Proto Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock 72, valamint az itt idézett irodalom; COLLINDER, An Introduction to the Uralic Languages 88). Néhány biztos etimológiában ugyanilyen hangkapcsolatot tarthatunk eredetinek, — így finn *suu* ~ magyar. *száj*, finn *puu* ~ magyar *fá*-(*fa*), finn *muu* ~ magyar *má*-s. Az alapnyelvi *-u-* ~ magyar *-a* (-*á*-) megfelelés szabályos. Rövid *a* van például a magyar *hab*, *had*, *halad* stb. szavakban az alapnyelvi *-u-* helyén, másodlagos hosszú *-á-* pedig a fent említett példákban. A szóvégi magánhangzó lekopása a képző előtt végbement, mint a *más*, *néz* stb. képzett szavakban is feltehető.

6. A *láb* szó végén levő képző nézetem szerint alapnyelvi *-mp*-ből keletkezett. HAJDÚ PÉTER (Bevezetés az uráli nyelvtudományba 146) szerint „A PU* *-mp* deminutív-augmentatív képző a magyarban és a finnben a középfok jelévé vált, eredetibb augmentatív jellegű szerepe azonban a szamojéd nyelvekben megőrződött. Vö. . . ; nyeny. *ŋarka-mpoj* 'elég nagy, nagyocská' (*ŋarka* 'nagy') stb.” Ugyancsak szerinte (i. m. 80) „A denominális névszóképzők valószínűleg deminutív-augmentatív és talán determinatív értékűek lehetnek.” Úgy gondolom, hogy a *-b* képzős *láb* szó jelentése is az augmentatív származékból magyarázható. A testrésznevek között sok képzett szó fordul elő: *szív*, *gyalog*, *velő*, *torok* stb., s a finn *luu* mordvin megfelelője LINDSTRÖMnél (i. m. 57) képző nélküli változatban, *lovo* alakban szerepel.

6. A *láb* szó 'csont → láb' jelentésképződése úgy mehetett végbe, mint az újfelnémet *Bein* 'lábszár' szóé, mely az eredeti 'csont' jelentését csak olyan összetételekben őrizte meg, mint a *Schlüsselbein* 'kulcscsont', *Elfenbein* 'elefántcsont', *Fischbein* 'halcsont' szavakban (I. KLUGE, DtEtWb.²⁰ 63).

A fentiek alapján lehetségesnek tartom egyrészt a finn *luu* stb., másrészt a magyar *láb* etimológiai összefüggését. Mészáros Henrietta

Gyaláz. A *gyaláz* ige a TESz. szerint vitatott eredetű. Tudniillik finnugor és török származtatásával is kísérletezettek már, de egyik sem teljesen meggyőző. — A török származtatás értelmében *gyaláz* igénk az ótörökből átvett, de ki nem mutatott **gyala* 'rágalom' < ótörök *jala* 'Verleumdung' -z képzős denominális igei származéka volna.

A MUNKÁCSITÓL származó (KSz. VI, 379) és PAASONENTŐL jóváhagyott (NyK. XLII, 45) etimológiát GOMBOCZ ilyen értelemben tulajdonképpen soha sem fogadta el. Szokásához híven, mint egyéb kétes egyeztetése esetén is, a BTLw. szójegyzékébe felveszi ugyan,

de csupán arra szorítkozik, hogy felsorolja a MUNKÁCSINÁL alapul vett **gyala* feltehető török megfelelőit és ezek összetett igei formáit is, mint például kaz. BÁL. *jala jabmak* 'verleumden'. Mindezekhez nyomatékosan hozzáfűzi, hogy a magyar nyelvjárási *gyala* „Rückbildung” a *gyaláz* igéből (vö. már előbb SIMONYI, Elvonás: Nyr. XXXII, 530). Mégis, a tőalakban és a kitévővel is ellátott igei átvételeink vegyes felsorolásában GOMBOCZ (193) a *gyaláz* igét is említi, de minden magyarázó megjegyzés nélkül. — Később kétségei támadnak az ige bárminemű török kapcsolatával szemben, és visszatér BUDENZ származtatásához: „A *gyaláz* ige minden valószínűség szerint nem a közt. *jala* ~ esuv. *şilâç* 'Verleumdung, Sünde' szóval függ össze, hanem a fgr. *gyalog* családjába tartozik” (MNY. XVI, 113). — Végül 1930. évi egyetemi előadásában újra a török eredet lehetőségét vallja, éspedig a kivételesen járulékképzős igéink sorában említi (NytudÉrt. 24. sz. 21).

GOMBOCZ bizonytalanzkodó, változó állásfoglalásának az az egyszerű oka, hogy nem volt tudomása a török *jala* 'Verleumdung' nomennek *jala*- 'verleumden' verbalis párjáról, amiből a *gyaláz* mint jövevényige meghatározható lett volna. A *jala*- 'verleumden' igét ugyanis csak a középtörökből ismerjük: Kāşyarī *jalamaq* 'in Verdacht haben', *jalalmaq* 'in einen falschen Verdacht geraten', *jalaşmaq* 'einander in Verdacht haben' (BROCKELMANN, Mitteltürkischer Wortschatz 74). — Ha feltesszük, hogy a törökségből az igét és nem a noment vettük át, megszűnik az egyeztetés minden nehézsége. Tudjuk, hogy az átvett nyílt szótagú török igének előbb-utóbb idomulnia kellett az ősmagyar kor nyelvállapotához, illetőleg igei alakrendszeréhez. A nyelvünkbe átkerült igetű kitévővel, ez esetben az elemi -z gyakorító képzővel bővült (*jala*- > **žala*- > *gyala*- > *gyala* + -z) zárt szótagú igévé, és mai nyelvérzékünk számára elhomályosult alapszavú tőigévé vált (vö. K. PALLÓ, Az igésítő képzőkhöz: MNY. LXVI, 75–8).

K. PALLÓ MARGIT

Rima. 1. A SzófSz. szerint ismeretlen eredetű. Adatokat a XIX. század elejétől kezdve jelez. A MTsz. Pápa vidéki és pécsi tájszóként közölte. Az ÉrtSz. durva kifejezés-ként irodalmi szónak jelzi.

A szó szerintem a magyarországi latinságból került a nép és az irodalom nyelvébe. A klasszikus és a magyarországi latinban ugyanis a *rima* jelentése 'rés, repedés, hasadék', a nemzetközi orvosi műnyelvben pedig a *rima pudendi* ma is a. m. 'szeméremrés'. Egy régebbi magyarországi szakszótár erre vonatkozólag a következőket tartalmazza: *rima* 'hasadék, rés, repedés', *rima pudendi* 'női szeméremrés', *rima magna* 'introitus vaginae' (BARTS JÓZSEF, Orvos-gyógyszerészeti műszótár. 1884.).

A latin szó „pars pro toto” értelemben vált a feslett erkölcsű nőszemély, illetőleg a nő megvető értelemben való jelölőjévé. Ez a jelentésátvitel könnyen érthető, annál is inkább, mert ha a nép- és köznyelvből nem is, a mai pesti nyelvjárásból bőven szolgálhatunk analógiával.

2. A népnyelvben 'rima' értelemben leginkább eredetileg 'rongy' jelentésű szavak szerepelnek, mint például a *ringyó*, *ribanc*, *cafut*; a köznyelv leggyakrabban a *kurva* és *ringyó* szavakat használja. A pesti nyelvjárásban található analógiákhoz adjunk — nem teljes — áttekintést a 'férfi, fiú' és a 'nő, leány' jelentésű, részben pesti köznyelvi, részben argóbeli, részben tolvajnyelvi szavakról és megszólításokról. Férfi, fiú: *apafej*, *apuskám*, *aranyapám*, *bika*, *csávó*, *csőró*, *csőrökám*, *faszi*, *faszikám*, *faszos*, *frájer*, *frájkusz*, *hapsi*, *haver*, *ipse*, *kakas*, *kanyi*, *kappan*, *krapek*, *mandró*, *manusz*, *mókus*, *muki*, *muksi*, *öcsikém*, *öregem*, *pacák*, *pajti*, *pajtikám*, *pali*, *papa*, *pasas*, *pasi*, *pöcsös*, *pók*, *srác*, *szaki*, *szakikám*, *szaki bácsi*, *szivar*, *tag*, *tökös*, *ürge*. Nő, leány: *anyafej*, *aranyanyám*, *bigye*, *bőr*, *buksza*, *bula*, *csaj*, *csöpi*, *dög*, *kisanyám*, *moha*, *muter*, *nőstény*, *nyanya*, *öreglány*, *pennás*, *pihe*, *pina*, *puca*, *repedt*, *spiné*, *spinkó*, *szatyor*, *szuka*, *tehen*, *tojó*, *tyúk*, *vágányos*, *vágott betyár*. Amint megfigyelhető, ezeknek a szavaknak egy része az állatvilág

hím és nőstény elnevezései közül való, egy másik része meg — a fennmaradókkal most nem foglalkozva, csak az analógiát szolgáltatókkal — a nemi szervek és tájak megjelölései közül. A *ríma* analógiáit főként a *faszi*, *pína* elnevezésekben kereshetjük. Idetartozik a *tökös*, *pöcsös*, *puca* (vö. MTsz. 2. jelentés) stb. is. Megjegyzendő, hogy a *pína* szónak 'nő' értelemben való használata a pesti argó legdurvább rétegébe tartozik, míg a fiatalok nyelvében a *csaj* mellett az analógiául szolgáló elnevezések közül a *buksza*, *moha*, *pike* (ez utóbbi kettő értelmére nézve vö. *pína* ~ *puna*: *fon*: *fan*; vö. BÁRCZI—PAIS: MNy. LVI, 241), *puca*, *repedt* és *vágányos* járja.

3. A tolvajnyelv az ott választékosnak ható *csaj* mellett leggyakrabban a *cafka* szót használja 'nő' jelentésben, ami a *cafát* szó lerövidítéssel és kicsinyítő képzővel alakult változata (vö. TESz.); ez azonban az eredetileg 'rongy' jelentésű elnevezések közé tartozik, analógiául tehát nem szolgál. Külön említtem mégis azért, hogy a tárgyalt fogalomkörrel kapcsolatban is rámutassak két egyébként ismert jelenségre. Az egyik: az argónak van egy olyan tolvajnyelvi rétege, amelyik az általánosabb használaton kívül esik; a másik meg: ennek a nyelvi rétegnek akadnak olyan hosszú életű szavai, mint a *cafka* is, amelyik legrégebb tolvajnyelvi szójegyzékeinktől, 1775-től kezdve nyomon kísérhető.

POKOMÁNDY GYULA

Nehéz a kérget cserzeni. I. Ez a ma már szinte ismeretlennek mondható közmondás érdekes tanulsággal szolgál. NSz.-i gyűjtésünk DUGONICS ANDRÁS „Magyar példabeszédek és jeles mondások” című művéből — 1820. — idézi (II, 109), majd az ERDÉLYI JÁNOS-féle „Magyar közmondások könyve” — 1851. — említi (231). DUGONICS után — kis módosítással — *Nehéz a kérget cserezni* [!] alakban MARGALITS EDE 1896-ban megjelent „Magyar közmondások és közmondásszerű szólások” című munkájában (104) közli. A régi közmondás alkalmas arra, hogy egy szavunk elfelejtett értelmét felidézzük.

A mai magyar nyelvben már csak a bőrt cserzik, legfeljebb a viharvert, napsütötte bőrű emberről állapítják meg, hogy *cserzett bőrű*. A közmondás mai szóhasználatunkból nem érthető. Mit jelenthetett régen?

2. 1632-ben a Morvay és Rákóczi család tagjai Körtvélyesen (Abatúj-Torna m.) összegyülekezvén egyenlő akaratbul, látván az mi rákóci és morvai erdőnknek nagy pusztulását és romlását, tettünk ilyen állandó végezést és rendelést — amelynek 10. pontja így szól: „Az vargáknak 14 szekér fát egyikének-egyikének vágni *cserezni* valót (szabad légyen), de az öreg termőfát ne *hámozza*, mert ha rajta érik és megtudódik s megbizonyosodik, 12 frt az bírsága.” (ErdOkl. I, 399.)

Mit is tettek azok a cseresvargák, hogy olyan szigorúan kellett tőlük védeni az erdőt? A régi szóért a néphez kell fordulnunk, ahol ma is megtaláljuk abban az értelemben, ahogy közel három és fél százada feljegyezték. Makkoshotycai favágó adatközlőim szerint *cserezni* annyit tesz, mint a 'tölgyfa kérget hántani, nyúzni cserzőkéreg-termelés céljából'. Hozzátették rögtön, hogy ez erdésznyelvi kifejezés, az odaváló lakosság *cseret vágni* megy. Vagyis a rákóci és morvai erdőkről egy-egy cseresvargának 14 szekér *cserezni*, vagyis hántani való fiatal tölgyfát volt szabad vágni. Szigorú büntetés mellett tilos volt azonban az öreg termő (értsd makktermő) fát hámozni.

Természetesen más vidékek is hasonló értelemben ismerhették e szót. Az OrmSz. a *cseréz* szónak 2. értelmét (az 1. a ma közismert jelentés: 'bőrt növényi anyaggal tartósít') így adja meg: 'a kivágandó erdőréz fáinak héjából (cserjéből) lapos vágással tenyérnyit vagy két tenyérnyit fejszével lecsap, s arra írja rá árverés előtt a fa számát'. Így jelölik meg a kiszáradt, tehát kivágandó fákat is. A *kicszeröz* igénél a következő példamondatot adja meg: „Ki kő cserözni a fákat.” Így említi a *mökcszeröz* ige értelmét is.

1963-ban hallottam kastélyosdombói adatközlőmtől, hogy a *cserzés* 'az az eljárás,

amikor az erdőbirtokossági erdőben az eladásra (kivágásra) kerülő fák kergét fejmagaságban, tenyérnyi területen lecsapják, hogy oda sorszámot írjanak’.

Az ÚMTSz. gyűjtése Vilyvitány községből a Zemplén megyei *cserez* szavunknak ’faháncsot dolgoz fel’ értelmezését közli.

A maguktól beszélő adatokhoz — a közmondás értelmezéséül — még csak annyit kell megjegyeznünk, hogy a cserzőkéreghántás nehéz, fárasztó művelet, amelyet csakis a tavaszi nedvkeringés megindulásakor, akkor is csak rögtön döntés után lehetett elvégezni, mert később a kéreg rásült, nem vált le. Vö. a hasonló „Akkoron kell az hársot hámtani, mikoron hámlik” közmondással (NySz. I, 1295 és KárOkl. IV, 102).

3. Hátra van annak a magyarázata, hogy mi e régi *cserez* szó értelmének kialakulása, miért veszett ki a köznyelvből, és honnan terjedt el a mai jelentése?

D. BARTHA KATALIN (Szóképz. 16—7) ismerteti a képzők többjelentésűségének kialakulását, s példának is elsősorban a -z denominális igeképzőt említi fel. *Cserez* szavunk töve a magyar *cser* szó ’fakéreg, fahaj; corium, cortex; Baumrinde, Borke’ értelemben (nem tévesztendő össze a jövevény *cser* < szláv *cerz* ’Quercus cerris L.’ szóval). Ilyen jelentésben említki 1366/1377: „... ut de molendine predicti Hospitalis b. Elisabeth in quo haec tenus cortices arborum *Wlgariter Cheer* [olv. *Csēr*] vocate pro coriorum ordinatione terebantur, super fluie[!] *Zamus iuxta dictam Ciuitatem situatam et existens . . .*” (JAKAB, Okl. Kolozsvár tört. I, 55; innen idézi félreérthetően a NySz.). Az OrmSz. szerint *cserje* ’a még élő, lével telt, fésző héja a fának’, amelyet KERESZTES KÁLMÁN a *cser* szó 3. személyű birtokos személyragos alakjának tart. Mint már rámutattam (Nyr. LXXXVIII, 199—200), a zempléni Komlóska, Makkoshotyka vidékén járatos *csernye* (< *cserje*) szó jelentése ’cserhántásra szolgáló fiatal, sarjaztatással *cser* alá nevelt tölgyerdő’ kifejezés is idetartozik.

Ahogy a magyar nyelvben a *kéreg* szóból denominális igeképzővel a *kérgéz* ’kergétől megfoszt’ ige lett, ugyanígy alakult a *cser* ’fakéreg’ szóval a *cserez* ige, azonos jelentésben. Hasonló szavak nyelvünkben: *ormóz* ’lehántja a káposztalevélről a középen végigfutó, kiemelkedő fő eret (a kenyérsütéskor a kenyér alá terítendő leveleknél’: DÉS); *fejez* ’levágja a rozsfeketet a búzában’ (D. BARTHA i. m. 57); *hüvelyez* ’hüvelyes termésű növényt (bab, borsó) kifejti’ (átvitt értelemben valaminek az értelmét kihámozza!). Látjuk — csakúgy mint a *nyakaz* igében — hogy a -z denominális igeképző itt különleges feladatot lát el. A vele képezett igék valamitől való megfosztást jelentenek: *cserez*, *kérgéz*, *hámoz*; *hámt* : *hámoz* (utóbbira az 1632-ből említett első adatot ismerem), *hüvelyez*, *héjaz* ’a növényt külső rétegétől, burkától fosztja meg’, a *nyakaz*, *fejez*, *tuskóz*, *magoz* ’valamit a részétől foszt meg’. D. BARTHA K. (i. m. 58) írja: „A nép nyelvben fejlődött ki a valamitől megtisztít, valamilyen kártevőtől megszabadít jelentésváltozat (*ormózik*, *bolház*, *hernyóz*) . . .” E megállapítást azzal tenném teljessé, hogy a -z igeképző e feladata valami eltávolítását, valamitől való megfosztást jelent. Kérdésesnek látom, hogy a -z igeképző e feladata a nép nyelvben később fejlődött volna ki. Inkább úgy látom, hogy a képző ezen ősi tulajdonsága a nép nyelvben őrződött meg leginkább. Gondoljunk arra, hogy a hárs-, nyír-, éger- és fenyőkéreg milyen óriási szerepet játszott népünk régi életében, sőt például a hárskéreg mint kötőzöször egészen a XVIII. század végéig. Ugyanez vonatkozik az erdei gyümölcsök gyűjtögetésével kapcsolatos szókincsre is.

A képzőnek mai, szinte kizárólagos feladata a valamilyen eszközzel való működéssel, valamivel való ellátás kifejezése. Idevonható a valaminek nevez (*uraz*, *magáz* stb.) jelentésű igék képzése is, hiszen felfoghatjuk úgy, hogy *úr*, *maga* stb. megszólítással ellátja, illetőleg az *úr*, *maga* stb. megszólítást használja. A régi nyelv tehát az említett két feladatot élesen megkülönböztette.

4. Mi bizonyítja ezt? A következő magyar személynév: *Cseres*. Míg a régi nyelvben ismerjük e neveket: *Sózó*, *Nemző* — valamivel ellátó értelemben, addig a régi *Nyakazó*

a valamitől megfoszt 'fejét vevő > hóhér' értelemben járta. Ellentéte volt a *Nyakas* személynév, ahol az -s ellátottságot jelentő (nomen possessoris) képzővel alakították ki a *Nyakazó*-val ellentétes jelentésű nevet. Ezzel szemben a régi magyar nyelvből nem ismerek adatot a **Cserző* névre. Írásos emlékeinkben csak *Cseres* nevet találtam (első adatom 1414/1424: „Ladisl. *Cheres* de Pazon”: ma Nyírpazony (ZichyOkm. VIII, 136). A név értelmét megőrizte a régi *cseresvarga* foglalkozásnév. Értelme tehát 'Lohgerber, Rothgerber', vagyis olyan foglalkozású iparos, aki n ö v é n y i cserzőanyagokkal, vagyis *cser*-rel tartósítja az állati bőroket. A régi *cseresvarga* nevet később a *cserzővarga* váltja fel (FRÉCSKAY 7. füz. 3. lap még mindkettőt felsorolja). A bőrt is azelőtt a *cseres-kád*-ba dugták. Tehát a régi *Cseres* nevünk első értelme 'cserző', vagyis olyan mesterségű egyén, aki állati bőroket n ö v é n y i cserzésével foglalkozik. Egyes esetekben jelenthette a név viselője „cserzett”, vagyis barnabőrű voltát, mint jellemző személyi tulajdonságot, összehasonlítóképpen a cserzett bőr barna színével. Régen a fék, hám, szíj ugyanis *cseres* bőrből készült (Oklsz.), ma *cserzett* bőrből. *Cserezett* > *cserzett* szavunkra első adatot 'pellis lixivio macerata' jelentésben a PPB. 1767.-ben találtam. A XVII. században „nyers juh bőr, juh és kecske bőr gyártatlan, gyártott juh bőr, csáválni való bárány bőr” kifejezés járta (MAKKAI L., I. Rákóczi Gy. gazd. iratai 464, 468, 539—40).

5. Nem térek ki — tárgyamtól félre esik — arra a lehetőségre, amelyet régi helyesírásunk rejt magában, hogy a nevet lehet egyes esetekben **Cserés*-nek olvasni, s ekkor a jelentése 'cserével, vagyis cserzőkérgyet szolgáltatató tölgyerdővel rendelkező' (vö. 1484: *Cherecs* Nyírmada: MAKSAI, Szatmár m. 170). Ilyen kettős lehetőség áll fenn az 1522. évi „Joh. *Chyerecs*” (Szeged) nevében, akit a SzegSz. kérdőjellel 'cserzőtímár'-nak értelmez (tímár helyett a varga lenne megfelelőbb, mert a tímár 'Alaungerber, Weissgerber' értelmű volt a régi magyarban).

Természetesen nem elképzelhetetlen egy régi magyar **Cserző* 'cserhántó' jelentésű személynév sem, de mint már kimutattam (Nyr. LXXXVIII 60), eleink erre a *Cservágó* nevet használták, úgy, ahogy azt az említett makkoshotyikai favágók ma is ismerik.

D. BARTHA KATALIN rámutat (i. m. 58) arra, hogy -z képzőnk egyes jelentéstípusokban szinte egyedüli képzőként használatos, különösen a valamivel való ellátás (különösen anyagneveknél) kifejezésére. A jelzőnek ez a jelentésszűkülése okozta azután azt, hogy *cserez* szavunkat 'cser-rel ellát, vagyis növényi cserzőanyaggal bőrt tartósít' értelemben kezdték használni, értelmezni. Ma már — nem tekintve a tájszóvá süllyedt nyelvjárási változatokat — csak ilyen értelemben járja.

6. Végül nyelvünk nagyfokú kifejezőkészségének bemutatására megemlítem a kidei (Kolozs m.) magyarok *cseréz* 'cserjés, bokros helyen legelnek' (ÚMTSz.) szavát. Ez az erdélyi magyar és moldovai csángó *csere* 'fiatal tölgy sarjerdő' szó továbbképzése az eddig tárgyalt -z igeképzővel, és ugyancsak megkülönböztetendő eddig tárgyalt szavainktól, — bár az egy később tárgyalandó módon összefüggésben van.

REUTER CAMILLO

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok*

o b o a. — 1832: „G. Esterhazy Ján. Bétsben a' 18. sz. végén betses barátja a' muzsikának, a' *Hoboát* különös lágy érzéssel fujta” (TudGyújt. VII, 25).

* L. MNy. LXVI, 231—9.

obskurus. — 1845: „egy szobornál egy homályos lámpa ég — 's ez *obscurus* szobor ezen *obscura* lámpával világítsa ki még *obscurusabb* városunkat!” (Társalkodó 279).

obszervatórium. — 1753: „Onnan mentünk az *observatoriumban*” (HalmNapl. 589).

oktroj. — 1864: „Törvény vagy *octroy?*” (Cikk-cím. Bécsi Híradó. dec. 18. 1).

oktrojál. — 1864: „ezen *oktrojált* törvény alapján fogna a legközelebbi országgyűlés összehivatni” (Bécsi Híradó. dec. 18. 1).

opció. — 1698/1940: „Nemethi Uram bolondnak mondá, hogy reá hajlott arra a tserére, holott én *optiót* adtam” (Tótfalusi Kis Miklós Mentsége 21).

operáció. — 1706/1873: „Minden *operatio*, vagyis inkább bátorságos hánkodások . . . magnam famam lesznek” (ArchRák. I, 527) | 1790: „Egy híres Orvos ígéré, hogy meg-hozza szeme-világát egy jó *operatio* által” (AndAnekd. II, 307).

operálni. — 1706/1873: „ha [Pálfi] Forgács ellen *operálni* akar: miért hagyja hátra az több hadát is?” (ArchRák. I, 527).

oratórium. 1760: MNy. LXIII, 225. — 1752: „Fridericus svetiai király megengette a lutheranusoknak Casselbe templomot építeni, a reformátusok nem engedték, egy templom nevezetet végyen, hanem csak *oratoriumnak* hivattassék” (HalmNapl. 545).

original. — 1660: „Azt mondja ő nsga, hogy ha kívántatik, ő nsga leiratja maga számára és az *originált* kk megadja kk őket” (TörtTár. 1889: 170).

originális. — 1719: „a balatinci jószágoknak levelei az *originálisból* . . . reménlem, megvadnak kgdnél” (SzéchLev. 774).

pánik. — 1830: „a *panica* sokszor ok nélkül is . . . elfoglal minden hitelezőt” (Széchenyi: Hitel 45).

pantomim. — 1809: „[VI. Ferdinánd uralkodása idején] mindennap volt Madridban Carroussel, *Pantomima* és mindenféle tántz” (Kis János: Nemzeteket és országokat esmértető gyűjtemény II, 43).

pápista 1570 k.: MNy. LXIV, 468. — 1562: „nem ezac az bolond *papiftackal* uagyon minekűnc baiuno” (Melius: Az Aran Tamas hamis és eretnek tévelygésinek . . . meghamisítása A3a) | 1563: „Vgian ezen büntetes vagion most az *Papiftákon*” (Melius: Magyar predikációk F3a) | 1563: „[Ádám] A fac között bizic vala a figehez, a fakhoz mint a *Papiftac* a Mifehez” (Melius: Válogatott predikációk 15).

parlamentter 1835: KUNOSS, Gyalulat. — 1816: „[július] 10-ik és 11-ik között való éjjel elküldötte Napóleon Suvari Generalist és Las-Casest mint *parlamentéreket*, a' Bellorophon nevű Ánglus hajóra” (Czövek István: Bonapárte elutazása Elba szigetéből . . . 137) | 1832: „E' hónap elsőjén [= Veracruz máj. 12dikén] egy hirkövetet (*parlamentair*) küldé general Calderon a' városba” (Jelenkor 448).

partí. — 1790: „Jó *partí* lett volna” (Cím. AndAnekd. II, 123).

partizán. — 1847: „e társulat tagjai már 1837-ben az Oroszország elleni, ugynevezett *Partisán* vállalatban kitűnő szerepet játszottak” (Bud. Híradó II, 123).

parvenü. — 1833/1883: „Korszellem, ez egy valóságos *parvenu*” (Kölcsey F.: Országgyűlési naplója 92) | 1834: „a politikai befolyás különösen a dus nagyralebbentek (*parvenue*) kezében van” (Jelenkor 428) | 1842: l. *improvizál* a. | 1843: „Thiers ur a' soha nem nyugtható híganytermészetű *parvenue* . . . lassankint az előtérre nyomul” PHírlap 160 | 1845: „a gazdaságra jutott pór (*pervenu*) . . . uradalmat szerzett drága pénzen” (Századunk 10).

passzát(szél). — 1816: „Már most a' *passzát* szélnek tájára értek” (CookUt. 13).

pech 1874: MNy. LXIII, 225. — 1852: „A malőrnek csak fittyet hány, / De mi kissé meglegyinti, / A hitelezők figyelme, / No már ezt *pechnek* tekintí” (Lisznyai Kálmán: Hölgyfutár 915).

pedagógus. — 1562: „A tiz parantfolat két dologban fűnt meg a hiuekben. Eggyikben, hogy immár nem *pedagogus*, nem koűez es nem kerget Chrifthusoz” (Melius: Az Aran Tamás hamis és eretnek tévelygésinek . . . meghamisítása 102).

penzió. — 1762: „maga hosszas szolgálatjáért kére *pensiot*” (HalmNapl. 7).

perfekt 1698: MNy. LXIV, 468. — 1605/1959: „szegin Battiamis Wathay Pall egi Ideig Szilatt oskolaban iaruan . . . az Nemett zot es Nemett irast ott *perfecte* tanulta uolt megh” (Wathay Ferenc: RMKT. XVII. sz. I, 541).

perspektíva 'távcső'. — 1657—1658: „Holics nevű várat megadván annak kapitánya, . . . ki a sánbeliekhez menvén, *perspectiva* által megnézte s esmérte az fejedelmet” (KemÉlet. 104).

pilóta. — 1816: „A' *pilota* (kalauz) megérkezett — 's a vitorlákát felvonták” (CookUt. 15).

pipere. — 1664: „Nintsen a' templomoknak, Scholáknak építéfere . . . penzetek, de vagyon a' peremes köntőfre, tobzodafra . . . es egyeb hiában valo *pipere*” (Báthori Mihály: Hangos trombita 18. Id. TARNAI ANDOR, Extra Hungariam non est vita . . . 1969. 88).

plasztron. — 1846: Midőn a' német diákok párbajt vívnak, mindenkinek van . . . állig érő *plastronja*” (PHírlap II, 179).

politikus. — 1760: „Siket *Politicust* gyötör a' félelem” (Orczy Lőrinc: Költeményes holmi . . . 1787. 132).

pozitúra. — 1790: „Ugy hát engemet, monda a szemérnes Dáma, otsmány állásban (*positura*) lát Tiszteleted!” (AndAnek. II, 285).

praktikus. — 1655: „bizony más dologban járnak: mivel az *practicus* és tökéletlen kaluger is velek vagyon” (MonOkm. XXIII, 223).

praktizál. — 1683: „A' Rabbínufok-is azt írják, hogy az ő elejek nem *practizáltak*” (Tofeus Mihály: A szent zsoltárok resolútiója 204).

prejudikál. — 1578/1877: „az egy mártikkal való mírés senki igazának sem várasoknak nem *preiudikál*” (ErdOrszgyEml. III, 133).

prelúdium. — 1645: „neminemű *praeludiomját*, eleve való fengéjét, és ábrázolo jelenlégét mutatta” (GelKatTitk. 165) | 1752: „megparancsolja, készítsék úgy el musikájokat, hogy midőn ő kívánja, minden *praeludium* nélkül rántsák reá egyszersmind” (HalmNapl. 544).

preventív. — 1847: „a' *praeventiv* censura eltörlésének ideje csakugyan itt van” (PHírlap II, 349).

prezentál. — 1563: „Szentellietec . . . az az, *presentalliatoc*, es mutaffatoc be, [hálátokat] . . . ne barmotokat mint regen” (Melius: Magyar prédikációk LII4b).

principális. — 1645: „az nem igaz, hogy a' követ az ötet követlégben küldő urával azon egy izemély leheffen, tífztire nézve; holott inkább tífztire nézve külömböztesék meg a követ az ő *Principálistól*” (GelKatTitk. 115).

primadonna. — 1844: „Tán csak nem fognál a' *prima donná*-n kiadni? (Életképek 50).

privátim. — 1583/1877: „Jó lészen talán felségednek az fő fő népet, úgy mind urakat, főnépeket és szolgarendeket *privatim* levelével . . . admoneálni” (ErdOrszgyEml. III, 188).

privátum. — 1621/1915: „szeretettel intjük Kgdet, minden egyéb *privatumit* fére tevén, egynehány napra jöjjön ide mi mellénk” (Bethlen G. levelei Illésházy Gáspárhoz 25).

privilegium 1571: MagyForm. 34. — 1561: „az Sopronyak | wagy *privilegiomokkal* wagy eges elegendew igással [!] thamazhattýak az w dolgokat” (SoprLev. 28—9).

problémáz(i)k. — 1803: „Talán az lesz a' Mester, a' kit Furkats Tamás a' Rátzvárosi Sörházba *Problémázni* látott” (Gaál György: A tudós palócnak . . . levelei I, 29).

procedál 1578: MagyForm. 65. — 1570/1955: „az mýnth Annak moggýa terwen zerenth *procedallýjanak* ne feghwerrel” (ABAFFY: MNy. LI, 500).

processzió. — 1548: „Itteg'én f3ol az *procefsiorol*” (Bencédi Székely István: Zsoltárkönyv 242b).

processzus 1585: MagyForm. 65. — 1581: „en te keg(elked) kezében adom az *processuth* ez Jewó zekben” (SoprLev. 121).

produktum. — 1719: „Bíró uram *productumát* az sidónak, az kire praetensióját fundálja, produkálja ó kgme” (SzéchLev. 777).

profitál. — 1763: „A prussus... a télen armistitiumot ineálván velünk... ezzel is nagyon *profitírozott*” (HalmNapl. 46).

prolongál. — 1763: „Írák Bécsből, jöve az erlangi novellában is, hogy a törökkel való békesség 25 esztendeig *prolongáltatott*” (HalmNapl. 46).

pronunciál 1593: MagyForm. 66. — 1578/1957: „Wrñnk ó Nagyfzaga feidelmwnk f3emelie elottis finalis deliberatiót kel vala *pronúntialný*” (SZABÓ T. ARTILA: MNy. LIII, 263) | 1578/1957: „Vrwnkat ó Nagfagat meg találtak volt, hagi kózóttwnk Teorwent ne *p(ro)nuntialna*” (i. h.).

proskripció. — 1581: „inter fratres generacionales ne(m) leze(n) soha *proscriptio*” (SoprLev. 115).

prospektus. — 1752: „Nevezetes épület a Barajdi [= Bayreuthi] herczeg vagyis Margraff [!] residentiája, mely a piacznak igen szép *prospectust* ad” (HalmNapl. 475).

protegál. — 1719: „Mihelyen vészem [a designáció napját] tudóftani el nem mulatom kgdet, adná Isten, Sopronban lehetne, az hol előre is *instálhatna* s *protegálhatna*” (SzéchLev. 797).

prostituál. — 1708—1710: „azt hazudták..., hogy én akartam... Actont... *prostituálni*” (BethlÉlet. II, 35).

prostituáció. — 1718: „[nem peccételetlen levelekben küldik a végzéseket] hogy minden ember... ex curiositate olvashassa s másnak *prostituóójával*... járandó dolgokat *investigáljon*” (SzéchLev. 684).

protektor. — 1767/1858: „Nagyméltóságú Gróf, Fő Camerae Praeses Úr, Kegyelmes Uram, *Protectorem*” (MTörtTár. V, 254) | 1790: „A *Protector* (Védelmező) Cromwell kissebb leányához... Káplány White Hieronymus nagy reménséget és just tart vala” (AndAnek. II, 288).

provízió. — 1688/1862: „minthogy eő Nga az egész Hadakkal most Táborra száll, azoknak *provisiójára* mindenféle éléssel legyenek illendő *gazdálkodással*” (HORNÝIK, Kecskemét város tört. III, 313).

publikál. — 1645: „[a kőtblákra írt törvény] a' nép előtt el-olvaftatott, és ugy mint *publicaltatott*, vagy promulgaltatott, kőzönlégelen ki-hirdettetett, és mindeneknek tudtokra adatott” (GelKatTitk. 398).

radikalizmus. — 1834: „Oswald ur... glasgowi követ a' parlamentben 's majd a' *radicalismusig* tulkodó reformer” (Jelenkor 743) | 1845: „a *radicalismus* mételye e megyében [= Szepes] is kivivhatja magának, legalább látszólag, a többséget” (NemzÚjs. 118).

ratifikál. — 1594/1874: „Ha ó felsége hittel *ratificálja* Status etiam et Ordines, ó felsége alatt valók” (MTörtTár. XIX, 14).

razzia. — 1841: „[Az őslakók] saját fortélyaikkal, apró csatázásaikkal (*razzia*) mindig feszült 's bizonytalan helyzetben tartják a' franczia sereget” (PHírlap I, 76) | 1843: „Jul. 5-ikéig terjedő algieri hírek szerint Lamoriciere tábornok uj *razziát* vitt végbe a' kereisek ellen” (i. h. 503).

rebellál. — 1657—1658: „Ezenközben az csehek *rebellálván* Ferdinandus secundus római császár és cseh s magyar király ellen... invitáltak Bethlen Gábort is” (KemÉlet. 91).

rebellió 1848: RefNyelv. 113. — 1598. I. *insurrekció* a.

rebellis. — 1618/1959: „Az partosoknak feiek Kendj legien, / Az ki *rebellis*, az eo tagia lezen” (RMKT. XVII. sz. I, 406).

recepisz. — 1704/1866: „nemhogy a kívánt Passust elküldötte volna, de csak egy *recepisse* választ sem tett Levelünkre” (HORNVIK, Keeskemét város tört. IV, 290).

recidiva. — 1657—1658: „azután esmét más nyavalyabéli *recidivám* követt, melyből im most lábbadoztam fel” (KemÉlet. 148) | 1703: „Az rettenetes kősziklák között való rossz útban annyira elrázott a szekér, csaknem ujonand *recidivában* estem” (SzéchLev. 120).

recipiál. — 1594: „tewrwenth *recipialtunk* felewlé” (SoprLev. 204).

referáda. — 1763: „[Egy katolikus vallásra áttért fiú ügye] Végre osztán küldetett a püspöknek, hogy gr. Telekivel vegyék *referádába*” (HalmNapl. 50) | 1768: „parancsolta a cancellarius, hogy . . . a főtisztek a praetoriumokban légyenek, a dolgokra vigyázzanak, *referádákat* osszanak az adssorok között” (i. h. 382).

reformáció 1698: MNy. LXIV, 469. — 1613/1897: „A kit Isten magától küld az Ecclesia jobbitására, idején megtanította, minémű dolgokban akarja a *reformációt*” (Pázmány P.: ÖM. III, 188) | 1669: „A' Valláfnak *Reformatiojáról*” (Fejezetcím. Pósa-házi János: Igazság istájpja 159); „Mitfoda a' *Reformatio*?” (i. h.); „A' *Reformatio* nem kohol . . . Uj vallált” (i. h.).

regisztrum 1563—1564: MagyForm. 34. — 1556 után: „annakys tarthozýth meghiven forýthtal az ew *registroma* zerenth” (SoprLev. 4) | 1557: „*Registrum* ez Az loczman kes gabonájának megh Dezmalasarwl” (i. h. 5).

regnál. — 1548: „Az vr *regnal*” (Bencédi Székely István: Zsoltárkönyv 1b).

rekviemes. — 1570/1915: „*Requiemis* Misszet kel szegényec ért, kie meg égtenece mondanom” (Heltai Gáspár: Háló 258).

rekvizitum. — 1657—1658: „hatalmas *correspondentiákkal* elrendelte volna . . . udvara népének . . . ruházását és egyéb *requisitumokat*” (KemÉlet. 144).

reláció. — 1589/1955: „Mely felywl meg mondott elkwt zemélyeknek *relatióara* attuk ez my leweleoneketh” (SZABÓ T. ATTILA: MNy. LI, 243) | 1708—1710: „én a kassai kurta követségről *relatiót* tevék” (BothÉlet. I, 395).

repertoár. — 1844: „[Tán csak nem fogod] a' szini *repertoirt* fenekestől felfogatni?” (Életképek 50) | 1847: „Drámai *repertoirunk* rövid időn egy nevezetes újdonsággal fog növekedni” (PHírlap II, 46).

respektus. — 1600: „thý keg(ýel)meteknek megh Igýeköszök szolgallný, ha thý keg(ýel)metek Elleött mastany kerýssemnek *Respectussa*, lizen” (SoprLev. 249).

restancia. — 1556/1875: „Valami *restantiák* vagynak az országban, az utolsó 99 pénz adó *restantiáján* kívül . . . leszálljanak; de a mi *restantiát* felvettenek akár az ispányok, akár egyéb pénzzedők, számadással tartozzanak Locumtenens uramnak beadnia” (ErdOrszgyEml. I, 573) | 1566/1876: „ha mi *restantiu* vagyon, készek az felséged hivei bészolgáltatni szokott birsággal is” (ErdOrszgyEml. II, 310) | 1591/1951: „miről akarna tőle számot vetni Bálint tőle? . . . az B. Lászlótól maradott majorságról és *restantiáról*” (Balassi B.: ÖM. I, 297).

retrográd. — 1843: „Ime küldöm önnek közgyülésünkéből kelt legérdesebb utasításunkat, . . . s ha valaki azokban *retrograd* lépéseket látna, emlékezzék meg amaz örök törvényre: quod actioni aequalis sit reactio” (Hírnök okt. 1. 5) | 1847: „a munkát rosznak, reactio törvénykönyvének, ellenforradalmi és *retrograd* empirizmus programmjának nevezi” (Bud. Híradó II, 325).

reváns 1745: MNy. LX, 227. — 1707/1901: „Bottyán János Generális uramnak értésére adatik az németnek Budanál való állapotja, cum aggratulatione, hogy *revancsol* tett Stiriában” (Gróf Eszterházy Antal kuruc generális tábori könyve 486).

reveláció. — 1645: „áldoztanak külföldön helyeken . . . kiváltképpen való *revelatiótól* . . . indittatvan” (GelKatTitk. 462).

reverzális. — 1583/1877: „Az *reversalis* ha itt leszen meglátom és az menyibe lehet megjobbitom” (ErdOrszgyEml. III, 195).

revízió 1765: MNy. LXIV, 469. — 1592/1951: „az a *revisio* nem citation volt fundálva” (Balassi B.: ÖM. I, 393) | 1708—1710: „így az említett *revizio* és minden füstbe ment” (BethÉlet. II, 82).

rezignáció. — 1833: „Higyünk e tehát Vilmos király ezen látszatos *resignatiojának*, lehet e annak hinnünk?” (Jelenkor 724).

rezsi. — 1841: „Egy kereskedő ház az egyetemes *régie*” ([Nagy Károly]: Daguerreotyp 231).

rivális. — 1847: „Elég van téve mindkét részről a nemzeti önérzetnek az által, hogy nem kényszerül egyik is a másik *riválisnak* fölerőszakolt nyelvével élni” (NemzÜjs. 252).

rizikó. — 1840: „[a kiadó az utánnomásnál] olcsóbban adhat, nem lévén kénytelen itt a költség' elemei közzé a' *risico* pontját is felvenni” (Bud. Szemle 166).

sampányer 1835: KUNOSS, Gyal. — 1752: „vacsorára invitált, melynél budai és *champaner* borokkal traktált” (HalmNapl. 467) | 1787: „a' *champagnert*-is bőven lehetett itten [= Eldorádóban] találni” (Magyar Kurir 474) | 1799/1922: „*sampanert*, vaniliát, . . . hol kapna . . . itten az ember” (Csokonai V. Mihály: ÖM. III, 364).

sematizmus. — 1846: „Vajda Hunyadon magyarok is laknak, 's ha az ezer nyolcszázadiki . . . *schematismust* felütnők, . . . ki hiszi, hogy minden 20 után csak egy szaporodás is számítható é?” (Jelenkor 118).

silbak. — 1764: „rendelte . . . a generális maga, hogy a posztó köntösös embereket bocássák bé a *schildwachtok* a palotára” (HalmNapl. 130).

sirokkó. — 1781: „[a nemere] Tflak-nem olyan . . . , mint Olaiz orfzágban az Áfrikából fúvalló, *Siroco* nevű déli fzel” (Magyar Hírmondó 58).

skizma. — 1645: „ők . . . külön feccat, a' vagy *schilmat*, Izakadást, indítani, . . . nem akartanak” (GelKatTitk. 713).

skorbut. — 1816: „Elegendő fát, vizet és zellert, mely a' rothadás (*scorbut*) ellen leg jobb eszköz, bevén — a' vasmacsákát felszedettem” (CookUt. 105).

slépp. — 1848: „nem volt elég nekik [= a külföldi házassulandóknak] a szép arczvonás, utána láttak, hogy más vonásuk is legyen, hogy legyen *Schlepp*, de nem tull-anglais, hanem egy pár falu” (Az 1847—48. országgyűlés naplója 109).

smugler 1835: KUNOSS, Gyal. — 1825: „ezen emberek csak *Smugglerek*, . . . idegen tilalmas portékkakat ipargodnak [!] belopni az országba” (Magyar Kurir I, 15).

smukk. — 1704/1912: „Gyémánt, smaragd, rubint, gyöngyös bár *smukodis*, / De csak kinevetnek, hogy ha nem naymodis” (PALOCSAY GYÖRGY: Nay modi: ItK. XXII, 9) | 1767: „sok *masquerák* voltak. Maga a generalisné török asszonyinak, gr. Teleki Sámuel pedig töröknek öltöztek, gazdagon *schmukkal* készítvén ki fejeket” (HalmNapl. 295).

spaciál'sétál. — 1570/1915: „az Tarraconai Pispék . . . *spaciálni* méne à kertekbe” (Heltai Gáspár: Háló 279).

speditőr 1835: KUNOSS, Gyal. — 1831: „a' nagy kereskedőket, kik előbb a' kis kalmárok *spediteurjei* voltak, minden bizonnal tenkre teszik” (TessFrUt. 164).

stáb. — 1705/1866: „Az *Stob* pedig, úgymint az Colonellus, Vice Colonellus, Vigiliarum Praefectus és a többi, kiknek Lajstromát . . . meg küldöttem, . . . egészen fizesse ki” (HORNYIK, Kecskemét város tört. IV, 355) | 1705/1868: „az *stabot* pedig: úgymint az Colonellus, Vice-Colonellus, Vigiliarum-Praefectus és a többi, kiknek laistromát . . . megküldöttem — egészen fizesse ki ex communi” (RákTár. II, 110) | 1712: „az haisteria-

nusok 7 companiáját az *stabbal* együtt dislocálnánk az felső processusokban” (SzéchLev. 308).

statarium. — 1847: „a *statariumot* minmagunk kértük” (NemzÚjs. 252).

státus 1586: MagyForm. 34. — 1572: „Irja megh te k(egelmed) Nekem mýben vagyon mý *statusban*, az en dolgom zep gasparnewal” (SoprLev. 77).

statútum. — 1578/1877: „valaki valahon ez *statutom* ellen találtatik, ó magát megfogják” (ErdOrszEml. III, 136).

sterc. — 1804/1903: „Tudom is hogy lész ott minden . . . Barát füle, krumpli *istertz*” (Bernáth Lajos, Protestáns iskoladramák 366).

szaft. — 1671: „Fövény ellen azon rózsa irt citromból való *szaftal* egyvelítve az kereszt csontját és hátagerinczét kenni javallotta” (TörtTár. 1889: 285).

szekatúra. — 1768: „dologra mégyen a nagy héti occupatiokra; melyek ámbár mind *secaturából* állanak, mégis csak véghez | kell vinni” (HalmNapl. 375–6).

szeke ’aszúbor’ 1846: Idegen Szótár. — 1708–1710: „Menénk egy szerecseny király képe alatt való házhoz . . . Este későn volt a dolog, nosza mindjárt collatiót, spanyo bort, kanári *szeke*” (BethÉlet. I, 221).

szeke. — 1567–1568/1574: „Gondia eféc fzentléges Pál Papánac, | Mint álhatna ellene az *Sectánac* [= huszitáknak]” (Görcsöni Ambrus: Historiás ének. Heltai Gáspár Cancionale E3a) | 1645: „mind ama’ három *sectakra* szakadozott pártolok, . . . a’ Chriftuft Isten Fiának . . . lenni, ímérték” (GelKatTitk. 712).

seminárium. — 1709/1866: „délután . . . a’ *Semináriumban* Comoediára ment eő Felsőge” (RákTár. I, 210).

szentenciáz. — 1589/1953: „ký kireök azt a gilkoft teoruinjre az teoruinj halalra *sentenciatha*” (ECKHARDT SÁNDOR: MNy. XLIX, 501).

*szera*j. — 1776/1914: „Az az Palota *Szerajlenak* neveztetik” (Karinczy Ferenc: Az amerikai Podocz 35) | 1791/1952: „hét száz ágyasokat gyűjtött össze *seráliomában*” (BENDA KÁLMÁN, A magy. jakobinusok iratai I, 403).

szerviz 1769: MNyTK. XXXII, 13. — 1704/1912: „Az szegén magyarnak uýabb naymodia / Nincsen mint a’ *Servis*, forspont, Portiója” (PALOCSAY GYÖRGY: Nay modi: Itk. XXII, 10) | 1708–1710: „ennek a regimentnek, compániának ide vagy amoda ennyi s ennyi bor, buza, zab, hús, széna, *szerviz* kell” (BethÉlet. I, 372).

szilfid. — 1843: „[Elsler Fanni] a *Sylphid* királynő” (NemzÚjs. 768) | 1844: „megtekintem azon gyönyörű *sylphid*-alakokat, kik ifjuságok’ kellemeivel és bájaival meghaladnak mindent” (PHírlap 690).

szimulál. — 1641: „A’ gonofz járatbéli emberec . . . a’ miben fáradoznc, volta-képpen meg nem mondgyác, hanem tsak *simulálnac*” (Tyukodi Márton: A tiszta életű Joseph patriarcha életének . . . magyarázatja 368).

szirup. — 1790: „szép ifju ember vala, izmos mint a Cactus, . . . de édesebb mint akármelyik *Syrup*” (AndAnekd. II, 160).

szóaré 1835: KUNOSS, Gyal. — 1831: „Minap este Jomard urhoz *soirée*-ba menvén egy ilyen kocsisal szokásom szerint beszédbe bocsátkoztam” (TessFrUt. 232).

szofizma. — 1645: „Az Jerufalemi templumban az Jehovah Isten . . . lakozott, de azért ugyan femmi *sophimával*, . . . nem fatulhatná egy eretnek is a’ból ki, hogy a’ Jehova a’ban a templumban rekefztetett” (GelKatTitk. 174).

szósz ’mártás’. — 1834: „ugorgák, szárdella mártás, *Soys*, bors, retek ’s más efélék hordatnak-fel” (A M. Házi Barát 113).

talján. — 1553/1574: „Bátorlagoc vala ot az Hufzároknac, / Negyuen válogatot ió *Talyanoknac*” (Tinódi Sebestyén: A palástai mezőn . . . Heltai Gáspár: Cancionale Q3a).

technikus. — 1619: „az vevő ok, az mely az mefter embernek elméjében leg első es indító fozokot lenni, az két fele a Philofophufoknál, az mellynek edgyikét *Technikos*,

meleterfegeképpen nevezik finem generationis feu operationis" (Enyedi György — Toroczkai Máté: Az ó és új testamentumbeli helyeknek magyarázatjuk 254).

teleszkóp. — 1847: „Montesquieu . . . Gruithuisen' *telescopiumával* a' holdban csinos alaku műépületeket nem látott" (Kemény Zsigmond: PHírlap II, 191).

temperamentum 'hőmérséklet'. — 1583: „Ez eztendőbeli meleg es nedves eghi *temperamentom* . . . vndok folyafoknak es rothadafnak nagy oka lefzen" (Judicium, Magyar Nyelven, Az Eghi csillagoknak forgásából. Bártfa. Ca).

tézis. — 1645: l. *hipotézis* a.

típus 1698: MNy. LXIV, 470. — 1563: „Adam mindent el ronta vetkeuel. Christus az ő erdemeuel mindent meg vyeta. Annébais *typulla*, az az peldai Adam az Chriftnac" (Melius: Magyar predikációk Aa2b) | 1641: „*Típullaa*' mi Urunc Jefus Chriftnac Josephben" (Tyukodi Márton: A tiszta életű Joseph patriarcha életének . . . magyarázatja 385).

traktamentum. — 1752: „Voltannak más napokon két rendbéli bálok, *tractamentek* s tánczok" (HalmNapl. 544).

traktus. — 1752: „A főpap klastromának egyik *tractussa* magában foglalja a bibliothecát" (HalmNapl. 473).

trikó. — 1846: „Azon *tricot*-öltözethen, melyben birkoztak, kísértetének be" (PHírlap II, 208).

tripla. — 1627/1901: „*Tripla* hazugság, hogy a' Papisták magok-közöt megvallyák: l. Hogy a Lutheristák Isten ígétéhez ragaszkodnak" (Pázmány: ÓM. V, 497).

trupp. — 1703: „Jütt ugyan oly reménységünk, hogy ő felsége feles dániai *truppokat* küldött volna Morván által" (SzéchLev. 126).

tubus 'cső' 1835: KUNOSS, Gyal. — 1752: „bocsátassék le a hijjából egy *tubus*, a föld színétől circa két három lábnyira, más vége azon *tubusnak* vitetessék az hambár ládájába; applicáltassék más *tubus* felyül a fedelébe" (HalmNapl. 485) | 1787: „hoszsú *tubuson* nézi az egeket" (Orczy Lőrinc: Költeményes holmi . . . 59).

tumulus. — 1655/1874: „hogy beteljesítette volna az maga ígétit, abba semmi kétségünk nincs, de az nagyságod szomszédságában való *tumulusi* nem engedték" (MonOkm. XXIII, 177).

tutor 1567: MagyForm. 66. — 1563: „az en megholth Batyam testame(n)tomanak *tutora* . . . enge(me)th erre vezerleth" (SoprLev. 48).

tüll 1833: ΤΟΥΤΗ ΙΛΟΝΑ, Német eredetű m. divatszók 41. — 1831: „innen [= Lyonból] sok ilyen *tulle* vitetett Spanyol, Portugal és Olaszországba" (TessFrUt. 14).

univerzális. — 1645: „Az Ifteni állat noha köz, ugyan, a' három Ifteni Ize-mélyekvel, de mindazon által nem *universalis*, vagy generalis, az az, nem közönféges-nemű, mint az emberi állat" (GelKatTitk. 908).

ultra 1837: MNy. LVI, 259. — 1825: „A' Ministernek ezen nyilatkozatása ellen nagyon kikelték az úgy nevezett *Ultrák* . . . Ebből származott a' tüzes öszszeszollalkozás, mig végre Labourdonaye nevű híres *Ultra* megnyerte, hogy beszélhessen" (Magyar Kurír I, 152).

vacillál. — 1619/1915: „de ha *vacillálni* kezdetek, abból semmi constantiát nem remélhetünk" (Bethlen G. levelei Illésházy Gáspárhoz 6).

vallon. — 1611/1959: „Sok szép uarokban németek legienek, / Es uarasokban *balonok* üllienek" (RMKT. XVII. sz. I, 439).

verkli. — 1846: „A' *werklíkből* / csak-nem egészen kiszorítá az idegen hangokat a' magyar nóta" (PHírlap II, 281–2).

violál 1592: MagyForm. 66. — 1591/1951: „Balassi András ő maga *violálta* volt azt a szentenciát" (Balassi B.: ÓM. I, 297) | 1591: „Mely dologgal szinte mint az szám nem adással is *violálta* az pozsonyi szentenciát B. András" (i. h. 298).

virslí. — 1834: „Austriából származott ide egy mészáros is, ki itt kolbászkák'

(*wirschli*) csinálásával 's más hús körüli manipulációkkal folytatja életét" (Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak Amerikában 177).

z s o n g l ő r. — 1863: „[Provence] félszke, tanyája volt a troubadouroknak s *jongleurök* első csoportjának" (Koszorú II, 218).

z s u r n a l í s z t a 1796: DÉSINÉ, A XVIII. sz. fr. szavai 63. — 1794: „Már egy más Parisi *Journalista* is így bátorkodott Augufztus 25-dikénn a' Conventről írni" (Bécsi Magyar Mercurius 1145). ZSOLDOS JENŐ

Váci káromkodások és szitkozódások a hajdankorból

Egy város protocollumainak olvasása közben számtalan káromkodásra, szitkozódásra, becsmélésre bukkanunk. Feltűnő azonban, hogy a káromkodás, átkozódás, sőt tragár beszéd között a felelősségre vonó hatóság semmi különbséget nem tesz, egyforma szigorúan bünteti valamennyit, hiszen például a *jacobinus* jelzöt aligha lehetne bármelyik kategóriába besorolnunk. GYÖRFFY ISTVÁN a Nagyknység népének rendkívül ízes káromkodásait, szitkozódásait állította össze, levéltári anyag alapján (Nagyknügyi krónika. 3. kiad. Bp., 1955. 140—53). Az alábbiakban mi szintén levéltári forrásokból Vác város lakóinak káromkodásait, szitkozódásait, becsmélő kiejtéseit adjuk közre az 1700—1825 közötti évekből. A káromkodások zöme a város Tanácsulési Jegyzőkönyveiből került elő; néhány esetben a földesúr úriszékének aktái is őriztek meg káromkodásokat, ezt külön feltüntetjük. Mindkét forrás a Pest Megyei Levéltárban található. GYÖRFFYTŐL eltérően a büntetéseket nem közöljük, csak magukat a káromkodásokat, illetőleg szitkozódásokat. NAGY SÁNDOR „A váci nyelvjárás" című művének (Bp., 1903.) 52. lapján felsorolja az itt gyűjtött káromkodásokat; alábbiakat azonban nem találjuk köztük.¹

Hozzávetőleges alfabetikus rendben a következő ilyen típusú szólások kerültek elő (zárójelben megemlítjük, hogy ebben a formában melyik évben bukkantak fel).

Atta teremtette (1782.). Én nem káromkodtam, hanem a szavam járása: Baszam a hét Lelkit, Menkő ütötte (Úriszéki iratok 1783.). Baszom a jött s ment lelkedet (1792.). Baszom a kurva Lelkedet (1785.). Baszom a szentit az apádnak, hogy az ördög hánya ki a gyöpre (1807.). Baszom a zshivány Teremtésteket (1815.). Baszom attával káromkodott (1790.). Crimine Blasphemiae baszom teremtette (1784.). Baszom teremtettével és születésével káromkodott (1794.). De blasphemia baszom kutya teremtette (1784.). Tótt Boszorkány és más illetlen szavakkal illette légyen (1810.). Disznó Lántzos Teremtette (1804.). Disznó teremtette, ebnek vagy az apja (fiú mondta az apjának) (1764.). Vén Disznónak nevezte (1796.). Vén disznónak, vén kutyának, boszorkánynak és kurvának állította (1790.). Eb atta Pokolból jött akasztófáralója, Baszom teremtette Hunczfuttya (1806.). Fenével etette légyen (1802.). Fene teremtette, disznó teremtette vak kurvája, szajhája (1805.). Fíkja a teremtésit, és még a teremtésinek a lelkit is (1782.). Fíkom csinálom adta teremtette, még a papot is ki keresztelte (1782.). Gaz névvel illette (1788.). Hunczfut (1760.). Hunczfutnak és Sárga hasú Vargának nevezte (1797.). Hunczfutnak, Gazembernek, Sintérnek és akasztófára valónak hirdette légyen (1791.). Hunczfut, Sacrament, Scheisz Kherl tsúfos nevezetekkel illetvén (1801.). Jacobinusnak lenni kiáltotta (1796.). Kevély s tetves és más tsúffos nevezetekkel illetvén (1801.). Kurvának, Akasztófára valónak, s Gaz-Embernek nevezte (1800.). Kurvának, czudarnak nevezte (1819.). Őtet Kurvának, és Kanalinak nevezte (1791.). Őtet Kurvának és meg-dereseltnek nevezte (1796.). Franczos Kurvának nevezte (1819.). Sápadt Kurvának s gyalázatos Kutvának nevezte (1800.). Taknyos Kurvának kiáltotta ki (1787.). Tót Kurvának mon-

¹ Kéziratomban leadása után jelent meg TÖRÖK GÁBOR közlése (XVII—XVIII. századi palóc szitkok és káromkodások: MNy. LXV, 86—7), melyben két itt szereplő szitkot ugyanabból a forrásból közöl.

dotta (1790.). Veres kurvának mondotta (1787.). Fekete kurva, lantsos molnárok kurvája (1807.). Hítvessét vén kurvának, vén hunczfutnak, vén boszorkának, vén lotyónak, tűzre valónak, leányait boczás lábú, podográs lábú vén kurvának lenni teli torokkal kiáltotta (1779.). Kurvannya annak, ki az én Tsávámban avatkozik (1801.). Kurafiának ki kiáltotta (1795.). Kutya ménkü teremtette (1792.). Kutya s veszett teremtettével káromkodott (1787.). Vén kutyának, ugy nyelvünek mondotta s több illetlen szavakkal motskolta volna (1784.). Lánczos teremtettével káromlotta ötöt (1782.). Lánczos teremtettével és Lélek-míveléssel szitkozódott légyen, kutya s ördög teremtettével (1785.). Ludernak nevezte (1784.). Meg kötöm a koszorudatt, hogy 50 esztendeig sem mégy férhez, mendörgös teremtette (1779.). Papnak is Menykü az Annjába (1777.). Ördög attázással és annya míveléssel szidalmazta vala (1780.). Ördög bujjon a kend fejében (1815.). Ördög bujjon a Kuttyájában (1763.). Lelkiben ördögöt bujtatott, és hogy a sintér bánya vele kívánta (1791.). Ötet az ördög vinné el, ha ugy volna (1765.). Azt lár-mázta tudnia illik Schlechter Kerl (1791.). Smiternek és ros embernek kiáltotta ki (1787.). Spitzbub, Luder, Kanali (1782.). Szajhának, ringyónak mondotta (1787.). Szentét és Teremtését is szörnyen káromlotta (1798.). Tsinálom az anyádat (1782.). Pro Zsivány nominavit (1795.). Zsivány akasztófára való nevekkal illetetvén motskoltatott (1810.).

SCHRAM FERENC

SZEMLE

A magyar leíró hangtan tizenöt éve (1956—1970.)

A magyar leíró hangtan háború utáni első tíz évének eredményeit VÉRTES O. ANDRÁS foglalta össze gondosan szemléjében (MNY. LII, 107—19), most pedig nekem jutott az a megtisztelő feladat, hogy az 1956—1970 közötti tizenöt év munkájáról beszámoljak. A fonetikai kutatások háború utáni nehézkes megindulása után az első évtized munkássága eredményesnek mondható, ha számszerűleg nem is jelent meg annyi mű. A biztató kezdetet a fonetikai irodalomnak oly gazdag fellendülése követte az ötvenes évek közepétől, melyre a magyar leíró hangtanban még nem volt példa. Ezt elsősorban a számok mutatják: 1956—1970 között több önálló könyv jelent meg a magyar hangtan különböző részstúdiumaiban, mint cikk 1945 és 1955 között. Ezért feladatom, hogy ezeket a munkákat összefoglaljam és ismertessem, nagyon megnőtt. Megkísérlem, hogy ennek a megnövekedett feladatnak eleget tegyek, és a maga teljességében mutassam be a magyar leíró hangtan tizenöt évét. Az anyag hatalmas volta és számos, más tudományággal való kapcsolódása miatt beszámolómban nem térhetek ki minden részletkérdés bemutatására és megvitatására, de utalok rá. A feladat, illetőleg a hangtan körülhatárolását és felosztását VÉRTES O. ANDRÁS már tizenöt évvel ezelőtti szemléjében elvégezte; ezzel továbbra is egyetérthetünk. Az ő felosztását — részben módosítva és kiegészítve — követi jelen szemlénk is.

Tartalom: 1. A hangtan köre, szemlénk tárgya. 2. A hangtan története. 3. Akusztikai vizsgálatok. 4. A beszélőszervek működése. 5. Az egyes hangok képzése. 6. A hangok osztályozása, a hangjelölés — fonetikai tankönyvek. 7. A hangtan a népszerűsítő kiadványokban. 8. Az időtartam; beszédsebesség. 9. A hangkapcsolatok. 10. A hangerő és a hangsúly. 11. A hangmagasság és a hanglejtés; a beszéd dallama. 12. A szótag, a szólam és a beszédtagolás. 13. A helyes kiejtés — köznyelvi kiejtés. 14. Beszédpedagógia. 15. A gyermek nyelve. 16. A költői nyelv. 17. A nyelvjárások hangtani kérdései. 18. Hangváltások és hangtörténet. 19. Hangstatisztika, információelméleti kérdések. 20. Logopédia — beszédhibák és javításuk. 21. Egyéb.

1. Az elmúlt tizenöt évben a fonetika és a fonológia — a hangtan e két nagy ága — egyre inkább különvált. Mindegyik élte a maga külön életét. A fonológia azonban sokszor támaszkodott és támaszkodik a leíró hangtan eredményeire, hiszen a hangok nyelvi szerepét vizsgálja. Összevetve a két ág irodalmát, megállapíthatjuk, hogy a mérleg a fonetika javára billen, sokkal több mű foglalkozik a hangtani vizsgálattal, mint a fonológiával. A fonológiával kapcsolatos művek egy másik alkalommal kerülnek tárgyalásra. A jelen szemlében csak a fent leírt kérdésekkel foglalkozom. Külön kellene tárgyalnom a nagyobb tankönyveket, amelyek a magyar hangtan majd minden kérdésével foglalkoznak, de célszerűbbnek látszik, ha az egyes témáknál utalok a tankönyvek megfelelő fejezeteire. Ugyanígy járok el a különböző kongresszusok anyagával is (3 fonetikai, 1 magyar nyelv története és rendszere, 2 finnugor nyelvek kongresszusa).

Már a fentiekből is látszik, hogy szemlémben nemcsak a Magyarországon megjelent magyar nyelvű műveket tárgyalom, hanem a magyar szerzőktől külföldön, idegen nyelven megjelenteket is. Ezekkel kapcsolatban több probléma is felvetődik, egyebek közt nem juthattam hozzá minden folyóirathoz, így nem is törekedtem teljességre e téren.

A sokszorosított jegyzetek közül elsősorban az Országos Széchényi Könyvtárban találhatókkal foglalkozhattam, de figyelembe vettem a kari jegyzeteket is. (Újabbban a Tankönyvkiadótól is beszerezhetőek ezek, amennyiben nála jelentek meg.)

Szemlémben az 1956-tól 1970 ősziig megjelent műveket tárgyalom a fenti felosztásban.

2. Végre szakíthatunk a múlttal, amikor is minden fonetikai történeti művet a XVI. századi, hangtani értékkel bíró feljegyzéssel kezdték, és KEMPELEN munkásságának részletes leírásával folytattak. Ez idő múltával megszokottá vált. Napjainkban már valamennyi nyelvészeti tudományág története röviden összefoglalva rendelkezésünkre áll a SZATHMÁRI ISTVÁN szerkesztette „Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudományok történetéből (1850–1920.)” című műben. A magyar fonetika történetét MOLNÁR JÓZSEF foglalta össze a XVI. századtól, a kezdettől 1920-ig a fenti munkában (39–46). Érdekessége a kötetnek, hogy a benne található tanulmányok előbb előadásként hangzottak el a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak 1967. december 12-én az Akadémián megrendezett nyelvtudomány-történeti konferenciáján. Itt mindössze az 1920-as évszámnak a megválasztása okozhat problémát, mert ennek az évszámnak egyik tudományág történetében sincs különösebb jelentősége, hanem pusztán csak gyakorlati célt szolgált: a vizsgálat időbeli határát. Célszerű lenne újabb konferenciát tartani majd az ezt követő fél évszázad tudománytörténetéről, de ennek még nem érkezett el az ideje. — Ugyancsak e tárgykörbe sorolható BAKOS JÓZSEFNÉK a magyar beszédművelés és beszédnevelés fejlődéstörténetével foglalkozó füzete (A szép magyar beszéd I. Eger, 1957. 59; Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek 58. sz.).

Minden tudomány életében nagy jelentőségű egy nemzetközi kongresszus, mely számot ad a legújabb eredményekről és bizonyos fokig megszabja a jövő fejlődésének útját. Különösen fontos és jelentős volt a IV. nemzetközi fonetikai kongresszus 1961-ben Helsinkiben, melyről MOLNÁR JÓZSEF számolt be (MNy. LVIII, 129–32). A III. kongresszustól több mint negyedszázad választotta el. Huszonöt év egy tudományág fejlődésében nagy idő, különösen, ha a technika fejlődésével szorosan összefügg. A negyedik kongresszuson magyar előadás is elhangzott: TARNÓCZY TAMÁS akusztikus képviselte rangosan a magyar tudományt. Kár, hogy az V. nemzetközi fonetikai kongresszusról, melyet nem sokkal később (1964-ben) Münsterben tartottak, valamint az 1967-ben Prágában tartott VI. nemzetközi fonetikai kongresszusról nem számoltak be a magyar nyelvészeti folyóiratok. Ez utóbbi két kongresszus mindegyikén több magyar előadás is elhangzott, sokszor a tanulmány szerzőjének távollétében.

Ha már a fonetika történetével foglalkozunk, vessünk egy pillantást napjainkra

vagy ha lehet, előre is. FÓNAGY IVÁN hozzászólása (I. OK. XVIII, 54–65) TELEGDY ZSIGMOND előadásához: „A nyelvtudomány újabb fejlődésének kérdéseiről” nemcsak napjaink helyzetét, hanem a fonetika jövő terveit is tartalmazza. Ugyanitt említhetjük meg HERMAN JÓZSEF vitaindító előadását „Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon”, valamint a hozzászólásokat (BOLLA KÁLMÁN, MOLNÁR JÓZSEF és SEBESTYÉN ÁRPÁD). — Az 1968. novemberében Debrecenben tartott nyelvészaktívá tanácskozásának anyagát kézirat gyanánt a MTA Nyelvtudományi Intézete kiadta. A magyarországi fonetikai kutatás és munka jelenét tárja elénk HERMAN előadása (131–50), melyet a hozzászólók: BOLLA (94–8), MOLNÁR (174–7) és SEBESTYÉN (182–6) egészítenek ki beszámolva az egyetemeken (Budapest, Szeged, Debrecen) létesített fonetikai laboratóriumok munkájáról. A jelen helyzetet valamennyien nem kielégítőnek tartják, jelezve, hogy rajta a munka jobb koordinálásával lehetne segíteni. A magyarországi fonetikai kutatások megszervezése még ma is várat magára. — A század elején virágzott a magyarországi fonetika, de az akkori művelődéspolitikai nem hozott létre olyan szilárd kutatóközpontot, mint az a szomszédos országok egyetemlein megtörtént (Prága, Bukarest stb.), és az utánpótlás nevelésével sem törődtek kellően. Remélhető, hogy a fonetika művelése a jelenlegi felvirágzás után továbbra is ilyen gazdag és egyenletes, főképp azonban folyamatos lesz. Kerülni kell az eddig oly gyakran előforduló ingadozást, hullámozást, és főképp a nagy kiesések, a folyamatosság megszakadása ellen kell küzdenünk. Ehhez azonban korszerű anyagi és tárgyi feltételeket kell biztosítani.

3. **A k u s z t i k a i k u t a t á s o k**, melyek csak korszerűen, jól felszerelt laboratóriumokban végezhetőek el, Magyarországon TARNÓCZY TAMÁS vezetésével folynak. Ennek következtében a legtöbb akusztikai-fonetikai tárgyú munka is TARNÓCZY tollából jelent meg. Elsőként „Akusztika — fizikai akusztika” című nagy művét említhetjük, mely az akusztika első, rendszeres, magyar nyelvű összefoglalása (Akadémiai Kiadó, 1963. 559 l.). A mű ugyan a kísérleti fizika tárgykörébe tartozik, de nagy haszonnal forgathatják a mérnökök mellett a nyelvészek, főként a fonetikusok is. A könyv anyaga a korszerű forrásmunkák mellett a szerző saját tanulmányaira és kísérleteire épül. E korszerű könyv TARNÓCZYNAK 1945-ben megjelent „Fizikai hangtan”-át nemcsak terjedelemben múlja felül, hanem gazdag ábraanyagában is, melynek nagy része eredeti munka. — TARNÓCZY fizikai akusztikája mellett megemlíthetjük LAMOTH EMIL „Elektroakusztika” című művét, mely a szubjektív hangot, a hangközvetítés gyakorlati követelményeit, a teremakusztikát, a hangközvetítő berendezéseket és az elektroakusztikai fogalmakat közérthető módon tárgyalja. A mű bőséges szakirodalmi tájékoztatót is tartalmaz. (Műszaki Könyvkiadó, é. n. 456 l.) — Az elektroakusztikában újabb művek is jelentek meg, így VALKÓ I. PÉTER, Az elektroakusztika alapjai (1963.), valamint FICZA SÁNDOR—MAMUSICH GYÖRGY, Természethű hangközlés (1964.), BRÜCKNER JÁNOS, Akusztika (1965.). — TARNÓCZY „Über eine neue Methode zur Bestimmung des durchschnittlichen Spektrums der Sprachlaute und der Sprache” című tanulmányáról VÉRTES O. ANDRÁS már 1956 elején hírt adott szemléjében, de a tanulmány csak később, 1959-ben jelent meg a Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft Panconcelli-Calzia 80. születésnapjára kiadott ünnepi számában (XII, 301–25). — TARNÓCZY további cikkei a beszéd spektrumával foglalkoznak. Közülük elsőként említhető: Determination of the Speech Spectrum through Measurement of Superposed Samples: Journal of the Acoustical Society of America = JASA. XXVIII [1956.], 1270). „Über das individuelle Sprachspektrum” című tanulmánya Helsinkiben hangzott el a IV. nemzetközi fonetikai kongresszuson, és 1962-ben jelent meg a Proceedings of the Fourth International Congress of Phonetic Sciences (259–64) kongresszusi kiadványban. „Kann eine Sprache mit ihrem Sprechspektrum charakterisiert werden?” című tanulmányában 20 magyar kísérleti alánnyal (10 nő + 10 férfi) végzett beszédészinképi vizsgálatokat hasonlított össze német anyaggal.

A tanulmány *Otto v. Essen* 65. születésnapjára kiadott ünnepi számban jelent meg. Ez *TARNÓCZYÉN* kívül még *FÓNAGY IVÁN*—*MAGDICS KLÁRA* és *MOLNÁR JÓZSEF* dolgozatait foglalja magában (*Zeitschrift für Phonetik Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* XVII, 217—22, 293—326 és 149—55). *TARNÓCZY* érdekes szempontokat közöl olyan szövegek összeállításához, melyek érthetőségi vizsgálatok alapjául szolgálnak.

A nyelvészek közül elsőknek *MAGDICS KLÁRA* foglalkozott behatóan a magyar beszédhangok akusztikai szerkezetével. Hazai korszerű fonetikai laboratórium nem lévén, egy évig Londonban végezte méréseit kandidátusi disszertációjához. Értekezése jelentős munka nemcsak a nyelvészetben, hanem az akusztikában is; kár, hogy néhány nagyon zavaró sajtóhiba maradt a táblázatokban, illetőleg a szövegben, melyeket mások kritikátlanul átvettek. *MAGDICS* műve, „A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete” a *Nyelvtudományi Értekezések* 49. számaként látott napvilágot az *Akadémiai Kiadónál*, angolul pedig „*Studies in the Acoustic Characteristics of Hungarian Speech Sounds*” címmel, Amerikában (*Indiana University Publications / Uralic and Altaic Series* 97 Bloomington / Indiana, 1969.). A mű részletes elemzésébe nem bocsátkozom, mert mindenki számára nélkülözhetetlen alap kutatásokat tartalmaz, aki akusztikai fonetikával foglalkozik. A mű annyira tömör és annyi adatot tartalmaz, hogy ismertetése csak ezeknek az adatoknak ismétlésével lenne lehetséges. — *MAGDICS* úttörő munkáját követte *FÓNAGY IVÁN* és *SZENDE TAMÁS* közös tanulmánya: „Zárhangok, réshangok, affrikáták hangszíneképe” (*Lautfarbenbilder der Verschluss-, Engelaute und Affrikaten*), melyet 17 tábla és 129 ábra egészít ki (*NyK. LXXI*, 281—94 szöveg, 294—343 táblázatok és szonogramok). — A magyar beszédhangok akusztikai szerkezetének kutatásával behatóan *MOLNÁR JÓZSEF* is foglalkozott; a *Helsinki Egyetem Fonetikai Intézet* laboratóriumában végzett kutatásai során elért eredményeit „A magyar beszédhangok atlasza” című egyetemi segédkönyvben (33—8), valamint „A magyar hangállomány fiziológiai és akusztikai jellemzése” című *ELTE* kari jegyzetben (1—60 + 12) közli (1970.). *MOLNÁR* számos új ábrát is bemutat saját mérései alapján, valamint bevezeti az olvasót a szonogramok, mingogramok elemzésébe. Egyúttal áttekintést ad a kísérleti fonetikában használatos modern elektroakusztikai készülékekről és vizsgálatairól (39—48). — Ugyancsak az új eszközök és módszerek ismertetése a célja *FÓNAGY IVÁN* két tanulmányának: egyik „A beszéd mérése és érzékelése (Új eszközök, új módszerek a fonetikában)” (*I. OK. XXIV*, 59—86), másik az egri kiejtési konferencián elhangzott előadása: „A beszédvizsgálat új eszközei és eredményei” (*Helyes kiejtés, szép magyar beszéd*. Budapest, 1967. 132—6). — A magyar beszédhangok akusztikai szerkezetének leírását megtaláljuk *SUBOSITS ISTVÁN* „Bevezetés a beszédpedagógiába” *Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolai jegyzetének* III. kötetében (Ábrák, számítások, vázlatok) is. Ezek azonban nem önálló kutatáson alapulnak; sajtóhibákkal egyetemben átveszi *MAGDICS* (A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete) adatait. Ugyanígy jár el *SUBOSITS* az akusztikai vizsgálati eszközök és módszerek leírásánál is; *TARNÓCZY*, *VALKÓ*, *HEGEDŰS LAJOS* stb. ábráit veszi át, a forrásmunkák szövegét összedolgozva. Szabálytalan beszéd folyamatok szabályjellegű jellemzőit állítja össze *SZENDE TAMÁS* és *SZENDE VIRÁG* „Az utca hangja” című dolgozatában akusztikai vizsgálatok alapján. A vizsgált anyag *MAGDICS* gyűjtése.

4. A hangképzés fiziológiai szempontú vizsgálatai a beszélőszervek működésével kapcsolatosak. E téren elsőknek *KOVÁCS ÁKOS* röntgenvizsgálatait kell említenünk. Ő dolgozta ki a hangszalagok röntgenfelvételének módszerét fonáció közben. Tanulmányai nemzetközileg is komoly elismerésre találtak. Csak fontosabb cikkeiket említem: *Asymmetric Roentgenography of the Vocal Chords: Acta Radiol. Stockholm*, 1960. 53, 426; *Roentgen Physiology of the Larynx: Acta Radiol. Stockholm*, 1961. 56,

433; Asymmetrische Röntgenerienaufnahmen mit Larynxdistinktor in der Kehlkopf-diagnostik. Z. Laryng. — Rhinol. 1962. 41, 187; Roentgenologic examination of the Arytenoid Cartilage and Ventricle of Morgagni in the Functioning Larynx: Acta Radiol. Stockholm, 1964. 2, 379; Roentgenologic Study of the Laryngeal Function in Singers: Acta Radiol. Stockholm, 1967/6, 548; — A hangszalagok élettanának röntgenológiája: Magyar Radiológia 1962/1, 15—23. — E témakörhöz kapcsolódik FÓNAGY IVÁN, Hangszinképzés a gége szintjén rövid közleménye (MNY. LXII, 79—80).

A beszéd teljes folyamatáról láttunk hangos, mozgó filmet a debreceni nemzetközi nyelvészkonferencián (Hangos röntgenfilmvetítés a magyar nyelv hangképzéséről: NytudÉrt. 58. sz. 255). A film 1960-ban készült Amerikában, a nyelvi anyagot LOTZ JÁNOS állította össze. A film tudományos célja: „a modern röntgentechnikai eljárásokat a beszédaktus dinamikus aspektusaira alkalmazni a beszéd egyidejű hangfelvételével együtt” (LOTZ). A filmet a kongresszus közönsége nagy érdeklődéssel és tetszéssel fogadta. A magyar hangtani irodalomban eddig nem készült hangos röntgenfilm, de a hangképzés egyes mozzanatait, a beszédhangra legjellemzőbb hangszervi állásokat pillanatfelvétellel már többen is rögzítették (elsősorban a látható képzőszervi mozgásokat, állásokat). — A hangképzésre jellemző beszélőszervi állásokat először BÁRCZI GUSZTÁV vette röntgenfilmre (A magyar beszédhangok képzése. Budapest, 1928.). Az akkori technika még nem volt annyira fejlett, mint a mai, így röntgenképei nem annyira tiszták, mint LOTZ JÁNOSÉI; BÁRCZI érdeme, hogy a magyar beszédhangokat e tekintetben is rendszerezte. — A későbbiekben újabb röntgenfelvétel-kísérletekkel is találkozunk (HEGEDŰS LAJOS és BAKÓ ELEMÉR). — Napjainkban MOLNÁR JÓZSEF „A magyar beszédhangok atlaszá”-ban közli a beszélőszervek jellegzetes állásairól készített röntgenfelvételeket, MOLNÁR 34 hangtáblán közli a magyar nyelv beszédhangjainak legjellemzőbb és legfontosabb képzésmozzanatát. E hangtáblákon a következő képeket találjuk: 1. 16 mm-es mozifilmmel (32 kép/sec) készített felvétel a hang képzéséről. A képsorozat folyóbeszédből származik, és nyugalmi helyzetből indulva mutatja be a hangképzés külső, látható jegeit szemből és oldalról (tükör segítségével). A teljes hangképzési folyamatot 12 kép mutatja be két sorban. 2. Tükör segítségével készített ún. tükrös palatogram fényképe. 3. Az ajkak jellemző hangképzési állásáról készített fénykép szemből és oldalról (ún. labiogram). 4. A tükrös palatogramról készített sematikus ábra, valamint a labiogram fényképről készített sematikus ábra. 5. A hang szonogramja (folyó beszédből véve). 6. A hang képzésére jellemző állásban készített réteg-röntgenfelvétel, valamint a röntgenfelvétel eredetijéről készített sematikus rajz. Ezek a képek együtt bemutatják a hangképzés teljes folyamatát. — MOLNÁRÉHOZ hasonló összeállítást találunk SUBOSITSNÁL is (Bevezetés a beszédpedagógiába III, 68—108), de ő valamennyi ábrát mástól veszi át, palatogramjait GOMBACZTÓL és HEGEDŰSTŐL, a röntgenképek vázlatos rajzát pedig H. H. WÄNGLERTŐL (Atlas deutscher Sprachlaute), és a német hangképzési állásokat egyszerűen a magyar hangképzésre jellemzőnek tekinti (a forrás megjegyzése nélkül). Egyedül az ajkak mozgásáról készített felvételeit mondhatja magáénak. Abból, hogy a német nyelv jellemző hangképzési mozzanatait a magyarra adaptáljuk, bizony fura dolgok jöhetnek ki egy-két hangunkat illetően. Ha már vázlatos képet adunk a jellemző beszélőszervi mozgásokról hangképzés közben, azok konkrét felvételekre támaszkodjanak, hogy reális képet nyújtsanak. BALASSÁT annak idején sokat támadták idealizált palatogramjaiért. A technika mai fejlettsége mellett nem okoz különösen nagyobb nehézséget, hogy korszerű réteg-röntgenfelvételeket készítsünk az egyes jellemző hangképző állásokról, mint MOLNÁR tette munkájában. — FISCHER SÁNDOR „A beszéd művészete” című könyvében (Bp., 1966.) is közöl vázlatos, keresztmetszeti képeket a jellemző beszélőszervi állásokról, de ezek idealizáltak, és bizony nem könnyen boldogul az, aki ezekből akarja megtanulni a magyar nyelv beszédhangjainak helyes artikulációját. FISCHER is közli a látható beszélőszervi

állásokat (labiogram). — Labiogramokat közül SZENDE TAMÁS „A köznyelvi magyar ejtésnorma felé” című tanulmányában (NyK. LXXI, 345–85 + ábrák). Sajnos, ezeknél az aláírások nem felelnek meg az ábráknak, valahogy el- és összekeveredtek.

A magyar hangtan kutatói az utóbbi két évtizedben nem nagyon készítettek palatogramokat; megelégedtek GOMBOCZ, HEGEDŰS és BAKÓ korábbi, e század első feléből származó palatogramjainak másolásával, újraközlésével. E tekintetben is hozott némi újítást a technika: a tükrös palatogramot. A tükör segítségével készített palatogram sokkal pontosabb képet ad a nyelv artikulációjáról, mint a hagyományos, a műszájpaddal segítségével készített. Többek között a tükrös palatogramon jobban látszik a fogak szerepe és részvétele az artikulációban, mint a régebbieken. Az első tükrös palatogramokat MOLNÁR JÓZSEFNél találjuk az egi kiejtési konferencia anyagában: „Audio-vizuális eszközök a kiejtés oktatásában” (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd 144–9). A továbbiak ugyancsak MOLNÁRNál (A magyar beszédhangok atlasza) találhatóak. BOLLA KÁLMÁN is ezt a módszert alkalmazza az orosz hangok palatogramjainak készítésekor (Szovremennij ruzskij jazik. Fonetikai rész).

GÖLLESZ VIKTOR — KELÉDI FERENC — VADÁSZ JÁNOS, A beszédmozgás elemzésének új módszere és jelentősége a szájról olvasás tanításában (németül Neue Methode zur Registrierung der sichtbaren Sprechbewegungen und ihre Bedeutung bei der Analyse des intakten und pathologischen Sprechens: Acta Physiologica XXIX, 53–62) főképp a süketnémák számára nyújt nagy segítséget, amennyiben támpontokat ad a beszéd szájáról való leolvasásához. Ezen túlmenően azonban egyéb vizsgálati lehetőségekre is alkalom nyílik, például olyanra, hogy a mássalhangzóknak vagy a magánhangzóknak van-e nagyobb szerepük a szó optikai felépítésében. Ezzel a módszerrel az egyes szavakról jellegzetes görbét kapunk, melyek nagyon hasonlítanak a kimogramokhoz; alapjában véve az alap gondolat ugyanaz, csak a technikai kivitel más.

A beszédszervek komplex mozgásának vetülete a szájüreg légnyomás-változása. Ezért FÓNAGY IVÁN és FÓNAGY ÉVA szájüregi nyomásmérésekkel igyekszik egy-egy képzési mozzanatra rátapintani. Vizsgálatuk eredményei, melyek két alannal végzett kísérleteken alapulnak, és a Los Angeles-i fonetikai laboratóriumban készültek, saját maguk szerint is további ellenőrzésre szorulnak. A kísérletek során a következő jelenségeket vizsgálták: 1. zöngés és zöngétlen mássalhangzók hangos beszédben; 2. ugyanezek suttogott beszédben; 3. hasonulás: zöngés hasonulás — nasalis mássalhangzók hasonulása; 4. magánhangzók közötti átmenet; 5. nyomaték; 6. kérdő hangletjtés. Tanulmányukat számos (41) mingogram egészíti ki. (Szájüregi nyomásmérések: NytudÉrt. 67. sz. 17–44.)

A nyelv artikulációjával két cikk is foglalkozik: VÉRTES O. ANDRÁS „A nyelv szélességének változása magánhangzóink képzésekor” (NyK. LXVI, 415–6) című rövid közleménye megfigyeléseit tartalmazza. — ANTTI SOVIJÄRVI, A nyelv artikulációs mozgásairól a röntgenfilmek fényében (MNY. LXIV, 1–5 + 5 ábra és 25 kép) elsősorban a finn beszédhangok képzésével foglalkozik. SOVIJÄRVI 1957-ben Európában elsőnek készített beszélő (hangos) röntgen mozifilmet. Később, 1961-ben újabbat, melyet a IV. nemzetközi fonetikai kongresszuson is bemutatott. Ennek, valamint újabb röntgenfilmjének anyagából merítette cikkét, melynek középpontjában a hangátmenet áll.

5. Az egyes hangok képzésével kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a magyar affrikáták kérdése még mindig nem került le a napirendről, miután évtizedeken át a hangtan kutatóinak egyik leghálásabb témája volt. Annak ellenére, hogy KÁZMÉR MIKLÓS a Nyelvtudományi Értekezések 27. számában összefoglalta „A magyar affrikáta szemlélet”-et, nem zárta le végképp a vitát: egyes hang vagy hangkapcsolat-e az affrikáta. KÁZMÉR tanulmányának ismertetője — SZÉPE GYÖRGY (Nyr. LXXXVI, 232–4) — helyesen ítéli meg a kérdést, amikor azt írja: „Az affrikáta-per újrafelvétele alapos tudománytörténeti keretben történik. A szerző a tőle megszokott alaposággal elemzi és komment-

tálja a magyar filológiának és fonetikának valamennyi írását és kísérletét, ami csak érinteti ezt a problémát. A saját maga által vállalt keret azonban szűk ahhoz, hogy lényegében újat mondva nagymértékben előrelendítse ezt a kérdést." KÁZMÉR tanulmányát tulajdonképp HEGEDŰS LAJOS „Újabb vizsgálatok a magyar affrikáták köréből” című posztumusz dolgozata (Magyar hangtani dolgozatok: NytudÉrt. 17. sz. 1958. 4—21 + 42 ábra oszcillogram és szonagram) serkentette. HEGEDŰS említett tanulmánya németül is megjelent: *Neuere Untersuchungen über die ungarischen Affrikaten* (Phonetik II [1958.], 153—83), ami azt jelenti, hogy az affrikáta-kérdés nem pusztán magyar nemzeti sajátság, hanem a nemzetközi fonetikus közvéleményt élenként érdeklő kérdés. HEGEDŰS kettős megoldást választ, miszerint fonetikai szempontból hangkapcsolatnak, fonológiai szempontból pedig egységes fonémáknak tekintendők a magyar *c, dz, cs, dzs, ty* és *gy* szegmentumok. KÁZMÉR az adott szűk keretek között is lelkiismeretesen és nagyon alaposan foglalta össze a magyar affrikáta-szemléletet, és ezzel előbbre vitte e kérdés tisztázását. Munkájáról maga KÁZMÉR számol be „Bemerkungen zur Methodik der Untersuchung von Affrikaten” címen az *Acta Linguisticá*ban (XI, 387—404). — A következő évben ismét visszatér KÁZMÉR a kérdéshez „Még egyszer a *dz, dzs* hangról és betűről” című cikkében (Nyr. LXXXVI, 24—32). — A magyar affrikáták kérdéséhez még BUTTLER JÁNOS és MOLNÁR JÓZSEF szólnak hozzá, mind a ketten az akusztika oldaláról közelítik meg a témát. BUTTLER tanulmánya: Adatok az affrikáták képzésmódjához és akusztikai alkatához (NyK. LXIV, 309—28) inkább a két képzési mód integrációjának tartja az affrikátákat; a cikk angolul is megjelent: *The Formation and Acoustic Structure of Affricates* (ALingu. XIV, 263—73). MOLNÁR JÓZSEF, Néhány megjegyzés a magyar affrikáták kérdéséhez (NytudÉrt. 40. sz. 256—9; németül: *Zur Frage der ungarischen Affrikaten: Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* XVI, 149—55) a „vegyeshang” elméletet támogatja, de egy hangnak tekinti és nem hangkapcsolatnak, „kettős hangnak”. — Ugyanígy nyilatkozik e hangokról FÓNAGY IVÁN és SZENDE TAMÁS „Zárhangok, réshangok, affrikáták hangszinképe” című dolgozatában (NyK. LXXI, 281—343), valamint FÓNAGY IVÁN és FÓNAGY ÉVA a „Szájüregi nyomásmérések” című tanulmányában (Dolgozatok a hangtan köréből: NytudÉrt. 67. sz. 17—44). A *dz* és *dzs* helyesírásában felmerülő kérdések kapcsán G. VARGA GYÖRGYI a feladatlapos felvételek vizsgák egyetemi tapasztalataiból közöl statisztikát (Néhány megjegyzés a *dz* fonémáról: MNy. LXVI, 227—31). A szerző megállapítja, hogy a *dz* és *dzs* önálló hangeszköz voltának tudatosítását már az általános iskola első osztályában kell elkezdni, és a későbbiekben a helyesírásnak is meg kell változnia elválasztásuk kérdésében.

A magyar beszédhangok képzésével minden fonetikai tankönyv foglalkozik több-kevesebb részletességgel. Általában megelégszenek a legjellemzőbb hangképző mozzanatok rövid leírásával. Részletesebb leírást találunk ezzel szemben a beszédpedagógiai célú művekben, mint: FISCHER SÁNDOR, *A beszéd művészete* (28—113); MOLNÁR JÓZSEF, *A magyar hangállomány fiziológiai és akusztikai jellemzése* (ELTE kari jegyzet 1—60 + 12); SUBOSINS ISTVÁN, *Bevezetés a beszédpedagógiába* (I, 98—138 és III, 68—109). — A hangképzés elméletének mai állásáról FRINT TIBOR összeállítása az Orvostovábbképző Intézet Közleményei között jelent meg (Fül-, Orr-, Gégegyógy. II [1963.], 84).

6. A hangok osztályozása és a hangjelölés kérdése elsősorban a leíró hangtani, fonetikai tankönyvekben áll a rendszeralkotás központjában. A vizsgált időszakban mindössze egy cikk foglalkozik a hangjelölés kérdésével: HEGEDŰS LAJOS, *Az új finnugor hangjelölés* (NyK. LIX, 161—9) jeleit összegyűjtve tárja a magyar nyelvészek elé. A továbbiakban azonban kitűnt, hogy nem olyan egyszerű ez a kérdés. Az igaz, hogy a SETÄLÄ-féle finnugor hangjelölési rendszer felülvizsgálatra, korszerűsítésre szorult és szorul még ma is bizonyos fokok; újabb változásokat SOVIJÄRVI eszközölt rajta. A magyar

nyelvészetben azonban egyre inkább teret nyer az Európa-szerte használt API (Association Phonétique Internationale) fonetikus átírása. Eddig különösen a modern nyelvek kutatói használták, de a magyar nyelvészetben is történtek már korábbi kísérletek az API fonetikus átírásának adaptálására a magyar beszédhangokra. A hangok többségének átírásában nincs is különösebb nehézség; problémát főképp a magánhangzók jelentenek: mennyire finoman jelöljük a hosszú magánhangzó rövid párját, vagy hogy miképpen jelöljük a magyar labialis *a* hangot. A mai átírási gyakorlat bizonyos fokig szakít a BALASSA-féle átírási renddel. Mindenesetre az API jelölési rendszere a magyar beszédhangok lejegyzésére jelenleg még nem olyan hajlékony és finom, mint a SETÄLÄ-féle vagy a magyar egyezményes fonetikus írás. Most már múltban mondhatjuk, hogy a magyar egyezményes fonetikus írás jó szolgálatot tett főképp a nyelvjáráskutatásnak. A legnagyobbbrészt *D e m é t*ől származó egyezményes hangjelölési rendszert, melyet az I. Országos Nyelvészkongresszus, valamint a Magyar Nyelvatlasz munkaközössége is elfogadott, használjuk a nyelvjárási szövegek lejegyzésére, és ezt használja a Magyar Nyelvatlasz is. Előnye ennek a fonetikus írásnak, hogy nincs sok mellékjele, és ami van, az is logikus, könnyen megjegyezhető és használható. Mellékjelei azonban az idő múltával szaporodnak; így nyert például polgárjogot az affrikálódás jeleként a \square jel (vö. VARGA GYÖRGYI, *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Bp., 1968.). — Folytathatnók még a hangjelölési kérdések felsorolását, mert számos probléma van még e tekintetben. Ezeknek azonban külön kell megtárgyalásra kerülniük. Ugyanakkor a hangjelölési kérdések sokszor a hangok osztályozási kérdésével is kapcsolatosak. Ilyen kérdés ugyanis több van.

A hangok osztályozásával kapcsolatban elsősorban a fonetikai tankönyveket kell említenem. Ezek között a vizsgált időszakban megint az affrikátákkal, illetőleg a *ty—gy* hangpár hovátartozásával volt és van probléma. Eddig ugyanis a *ty* és a *gy* is affrikátának számított, amint az a SETÄLÄ-féle hangjelölésből is világosan kitetszik. Ugyanakkor azonban az API másképp jelölte e két hangot, mert a zárhangok közé sorolta őket. Ennek volt is jogalapja. Ezt követően a magyar nyelvészetben is akadtak követői ennek az elvnek, és manapság a *ty—gy* hangok zárhangúsága mellett törnek egyre többen lándzsát. Ez annak is köszönhető, hogy az akadémiai nyelvtan (A mai magyar nyelv rendszere I, 80—1) is a felpattanó zárhangok (explozívák) közé sorolja őket. Ugyancsak a zárhangok közé sorolja a *ty—gy* hangokat FISCHER SÁNDOR „A beszéd művészete” című könyvében (Gondolat, 1966. és 1969.), valamint MOLNÁR JÓZSEF „A magyar beszédhangok atlaszá”-ban (Tankönyvkiadó, 1970.), de valamennyien megjegyzik, hogy a zár felpattanása után még némi, nagyon rövid ideig tartó zörej is kapcsolódik a hanghoz. — A hangok osztályozásával kapcsolatban egyéb (fonológiai) szempontok is felvetődnek, de e kérdéssel most nem tudunk bővebben foglalkozni.

VÉRTES O. ANDRÁS tizenöt évvel ezelőtti szemléjében a nagy, összefoglaló munkákat csak megemlítette, részletes tárgyalásukba nem bocsátkozott. Ezt a gyakorlatot követem most én is, és csak rövid megjegyzések kíséretében sorolom fel ezeket a hangtani, összefoglaló tankönyveket. A rend kedvéért ezeket időrendben tárgyalom. SZABÓ DÉNES hangtani előadásai és jegyzete (A mai magyar nyelv I. 1955. 45—87), melyben SZABÓ korszerű fonetikát igyekszik adni, különösen a hangtan körülhatárolása, valamint a zárhangok felosztása tekintetében említésre méltó. — BÁRCZI GÉZA tömör egyetemi tankönyvét, mely szinte egy nagyobb műnek a váza, hosszú éveken át sok ezer egyetemi hallgató forgatta és tanulta. Fonetikája először Debrecenben jelent meg sokszorosított egyetemi jegyzetként, 1951-ben pedig az Egyetemi Nyelvészeti Füzetek sorozatában látott napvilágot kissé kibővített formában, és ért meg három kiadást (1960.² 40 l.). — PAPP ISTVÁN jó magyar műszavait a pedagógiai főiskolák számára készített Hangtan jegyzetben már VÉRTES O. ANDRÁS is elismerte. PAPP ISTVÁNNak sok levonatot

megért jegyzete később, 1959-ben nyomtatásban is megjelent a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványaként (37. szám), valamint MNy. V, 42—101. PAPP ISTVÁN kiváló pedagógiai érzéssel megírt „Leíró magyar hangtan” című egyetemi tankönyve 1966-tól van forgalomban (Tankönyvkiadó, 1966. 191 l.). Műve túlmegy a szokásos fonetika keretén, és nagyon hasznos ismeretekkel látja el a leendő tanárokat. Részletesen tárgyalja a magyar hangtörvényeket és a helyes magyar kiejtést, végezetül pedig bevezeti az olvasót a történeti hangszemléletbe is. Fonológiai alapismereteket is közöl; könyve végén meg röviden összefoglalja a hangtan egyes ágainak eredményeit. Mindössze az eszközfonetika, illetőleg kísérleti fonetika nem kerül kellő tárgyalásra. — PAPP ISTVÁN műveit együtt tárgyaltam, mert azok egy fejlődési vonalat képviselnek.

Időközben azonban más hangtani összefoglaló munkák is megjelentek, így például a már említett akadémiai leíró nyelvtan (MMNyR.) TOMPA JÓZSEF szerkesztésében. A hangtani rész az első kötetben foglal helyet (57—119); szerzője DEME LÁSZLÓ. DEME korszerű fonetikai leírásában a fonológiai szempont erősebben jut érvényre, mint másokéban. Az egyes hangok leírásában tömör, sokszor szükséztű, ez főképp a képzésmód tárgyalásánál jelentkezik. Egyik-másik meghatározása eltér az eddig megszokottól; így az *s* képzését a következőképpen írja le: „a nyelv hegyének vagy peremének a fogmeder (vagyis a fogak mögötti szájpaddlász) mögötti részen alkotott résével képződő (azaz hátulsó foghangú) zöngétlen réshang. *zs*: az előbbinek zöngés párja” (MMNyR. I, 80). A többi hangtani leírás szerint a nyelv hegye az *s*, valamint a *zs* képzésekor nem a fogak mögötti szájpaddlászra helyezkedik el, hanem az alsó fogsor mögött, illetőleg annak tövéhez támaszkodhat, a felső fogak mögötti szájpaddlászra a nyelv hát elülső része alkot szűk rést. A DEME által leírt képzésmozzanattal elvétve ugyan találkozunk, de inkább a német *s* képzésére jellemző, és ennek némi hangszínbeli különbsége is van. A magyar *s* és *zs*-vel kapcsolatos beszédhibák során gyakran találkozunk a DEMÉNÉL leírt képzésmozzanattal, de akkor a rést már zár helyettesíti ugyanazon a képzési területen, és így erősen selyp, bilaterális *s* hangot kapunk. DEME nagyon szemléletesen ábrázolja a magán- és mássalhangzók rokonsági viszonyait. Művében részletesen kifejti a hangoknak a beszédben való egymásra hatását is. A nyelvtan német kiadásában ugyancsak megtaláljuk a fonetikai részt, ez TOMPA JÓZSEF munkája (Lautlehre 15—34).

LAZICZIUS GYULA Fonetika című, 1944-ben megjelent műve nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi fonetikai irodalomnak is jelentős és alapvető alkotása. Magyar kiadásának már 1944-ben volt egy idegen nyelvű (német) tervezete is; ennek kiadására azonban akkor nem került sor. Életének két utolsó évében, súlyos betegen dolgozott fonetikájának újra kiadásán, bővítésén. Halála előtt két héttel küldte el a német akadémianak kéziratát. LAZICZIUS e művében (Lehrbuch der Phonetik. Akademie Verlag, Berlin, 1961. 199 l.) a régi magyar kiadást szinte teljesen átdolgozta és kibővítette. LAZICZIUS az általános fonetikának fő kérdéseivel foglalkozva bemutatta ennek eredményeit. Műve annyira jelentős, hogy nem egy külföldi egyetem kötelező tananyagának, illetőleg olvasmányának ajánlja nyelvész szakos hallgatóinak. Második magyar kiadása, melyet FÓNAGY IVÁN rendezett sajtó alá, és egészített ki, 1963-ban jelent meg (Tankönyvkiadó, 210 l.). FÓNAGY kiegészítése az Utószó (189—207), mely a kísérleti fonetika új módszereiről és eszközeiről számol be. LAZICZIUS Fonetikája a fonetika klasszikus korszakát dolgozza fel egységes elvi szempontok szerint. A különböző vitákat is nagyon tömören és velősen tárgyalja, mindig a lényegre ragadva meg. LAZICZIUS műve, akárcsak feldolgozott anyaga klasszikus és korszerű, és így mindig visszatérhetünk hozzá. Alapos és gondos ismertetőt VÉRTES O. ANDRÁS írt róla (NyK. LXVI, 459—60).

A szegedi pedagógiai főiskolán is gondos összefoglaló munka jelent meg a leíró magyar hangtan tárgykörében. BENKŐ LÁSZLÓ és MUCSI JÓZSEFNÉ a „Leíró magyar

nyelvtan I. kötetként külön füzetben, Hangtan címmel, 1962-ben jelentette meg munkáját (sokszorosított egyetemi jegyzet, Tankönyvkiadó, 1962. 124 l.). A jegyzet változatlan utánnomásban többször is megjelent. BENKÓ LÁSZLÓ és MUCSI JÓZSEFNÉ elsősorban leíró fonetikát írtak, és nagyon helyesen érvényesítették a pedagógiai szempontokat. Ennek tulajdonítható, hogy foglalkoznak a helyes magyar kiejtéssel és a szép magyar beszéddel, valamint a beszédhibákkal és javításukkal is. A jegyzetet nagyon jól egészítik ki a függelékben közölt hangtani táblázatok, fontosabb fonetikai jelek megmagyarázása és az előforduló fontosabb idegen szavak és műszavak, valamint rövidítések jegyzéke.

MOLNÁR IMRE Eufonetika című műve (Zeneműkiadó Vállalat, Bp., 1966. 372 l.) több évtizedes elméleti és gyakorlati munka összegezéséként jelent meg. Vizsgálatának tárgya: a széphangzásnak akusztikai, fiziológiai, nyelvtudományi és zenei vonatkozása. Érdekessége a műnek, hogy ANAXAGORASTÓL kezdődően végigkíséri napjainkig a hang keletkezésének elméleteit. Jelentősek a hangszínnel kapcsolatos megállapításai. Az ének- és széphangzás tanítása érdekében kimerítően foglalkozik a helyes légzéstechnikával. MOLNÁR IMRE művét nagy haszonnal forgathatják a beszédpedagógusok.

Az 1966. év gazdag fonetikai összefoglaló munkák megjelenése tekintetében. SUBOSITS ISTVÁN „Bevezetés a beszédpedagógiába. I--III.” gyógypedagógiai tanárképző főiskolai jegyzete a harmadik hangtani munka az 1966-i évben. SUBOSITS nagy és nehéz munkára vállalkozott, mert a magyar szakirodalomban nem nagyon talált példát, amit követhetett volna. Először is körül kellett határolnia a beszédpedagógia területét. Ebbe bizony nagyon sok minden beletartozik, olyan is, ami nem tartozik szorosan a leíró hangtanhoz. Így SUBOSITS külföldi példákhoz fordult, valamint a magyar szakirodalmat felhasználva megalkotta három kötetes jegyzetét. Egyes hibáira már korábban is kitértem. Itt összefoglalóan csak annyit óhajtok még megemlíteni, hogy nem mindig használta a legfrissebb szakirodalmat. Ugyanakkor a szakirodalom átvételénél nem figyelt fel a nyilvánvaló sajtóhibákra, és azokat kritikátlanul átvette. Helytelen, hogy a német hangképzés jellemzőit magyarnak tüntetve föl (forrás megjelölése nélkül) vette át (hibáival egyetemben). Érdeme, hogy vállalkozott a feladatra, és megkísérelte a társtudományok területéről összeszedni mindazt, amit hasznosnak látott a beszédpedagógia oktatásához. Helyes, hogy annyi szemléltető ábrát közöl, de még helyesebb lett volna, ha ezek az ábrák a saját munkáján, kutatásán alapultak volna. Az ábrák és képletek közlése tekintetében azonban nem egyszer elveti a súlykot, és jóval többet közöl a kelleténél. Hiszen bevezetőjében a beszédpedagógia körülhatárolásakor azt mondja; „A beszédpedagógia tárgyköre kiterjed mindazokra a területekre, amelyek a különböző fogyatékossgú gyermekek beszédében előfordulnak.” Azt hiszem, ez elsősorban logopédia, mert a beszédpedagógia nemcsak a patológiás esetekre, hanem az egészséges ember helyes és szép beszédre tanítására is érvényes. SUBOSITS igyekezete mindenesetre dicsérendő, mert megmagyarázza (a forrásmunkákat idézve) az akusztikai alapfogalmakat is, és bőséges magyar leíró hangtani és nyelvtani (II. kötet) ismereteket közöl. Helyes lenne azonban számos hibáját az új kiadásban kijavítani, hogy ezzel is előbbre vigye a beszédpedagógia és hangtan ügyét. Sajnos, első kötete már változatlan utánnomásban újra megjelent. A jövőben jobban kellene ügyelni.

A már korábban is említett „A magyar beszédhangok atlasza” (MOLNÁR JÓZSEF munkája. Tankönyvkiadó. 1970. 88 l.) egyetemi segédkönyv, két részből áll. A szöveges bevezető részben MOLNÁR tömören tárgyalja a kísérleti fonetika újabb módszereit, és ismerteti a műszerek zömét, valamint rövid áttekintést ad a kísérleti fonetika fejlődéséről a kezdettől napjainkig. Az első részben megtaláljuk a magyar beszédhangok képzésének rövid leírását, a különböző fonetikus átírások összesítő táblázatát. A hangképző szervek leírásánál korszerű eszközökkel készített felvételeken mutatja be ezeket működés közben; amilyenek a laringoszkópos felvételek, réteg-röntgenfelvételek, filmfelvétel-sorozatok, az

artikuláció stb. A 34 táblát tartalmazó atlasz részben a könyvben ismertetett technikai segédeszközök és műszerek segítségével készített fényképeken és diagramokon mutatja be a magyar nyelv beszédhangjainak legjellemzőbb képzésmozzanatait. Számos új ábrát szerkesztett MOLNÁR, amelyek szemléletesen mutatják be a magyar hangrendszert. Az atlasz rész nagy segítséget nyújt a magyarul tanulóknak a helyes hangképzés, kiejtés elsajátításához. A röntgenfelvétel alapján készített röntgenogramok nem idealizáltak, hanem konkrét hangképzési folyamatból származnak.

7. Napjainkban a nyelvészet felvirágzását éljük. Így nemcsak számos tudományos mű, hanem egyúttal számos tudományt népszerűsítő mű is hagyja el a sajtót. A nagyközönséget egyre inkább érdekli a nyelv. Nemcsak idegennyelv-tanulási láz van, hanem szónoki láz is, azaz sokan szeretnének megtanulni szépen és hatásosan beszélni. E célt szolgálja BERRÁR—FÁBIÁN—SZATHMÁRI—SZENDE—TERESTYÉNI „Nyelvtan — stílus — szónoklás” című műve is (Pártmunkás Könyvtár. 1960. 515 l.). Nem térünk ki minden fejezetre, hiszen az egész műben találunk a helyes kiejtésre, szép hangoztatásra utaló megjegyzéseket. Külön fejezet foglalkozik a szónoki beszéddel.

ZOLNAI BÉLA „Nyelv és hangulat” című művében (Gondolat, 1964. 297 l.) a nyelvész-tétikával foglalkozik. Vizsgálja, hogy milyen szerepük van az akusztikai elemeknek a szavak jelentésében, a nyelv fejlődésében. SZENDE ALADÁR—KÁROLY SÁNDOR—SOLTÉSZ KATALIN „A szép magyar nyelv” című (Minerva zsebkönyvek. 1967.) könyvben is a nyelvészet iránt érdeklődők számára élvezetes módon gyűjtik össze a mai magyar nyelv és stílus kérdéseit. SZENDE ALADÁR (69—84) ír a magyar beszédhangokról, mint szavaink és beszédünk építőanyagáról. — Ennél szakszerűbb DEME LÁSZLÓ műve: A nyelvről felnőtteknek (Gondolat. 1966. 147 l.). A magyar beszédhangokról az eszköz és jelszerűség (10—17), valamint a rendszerszerűség (17—21) fejezetekben ír. Itt említhetjük meg FODOR ISTVÁN könyvét: Mire jó a nyelvtudomány? (Gondolat. 1968. 395 l.). Művének egyes fejezeteiben sokszor esik szó a hangtanról, akusztikáról. — Végezetül meg kell említenem a különböző szintű iskolák tankönyveit, melyek mind tartalmaznak leíró hangtani részt. Valamennyi könyvet nem tudom felsorolni, csak a legjelentősebbeket emelem ki: RÁ CZ ENDRE—TAKÁCS ETEL, Kis magyar nyelvtan (Gondolat, 1961.; több kiadást is megért); SZEMERE GYULA és SZENDE ALADÁR közös munkája a gimnáziumok számára készült: Magyar nyelvtan (1960-ban I. kiadás, azóta több kiadást ért meg). Folytathatók még a sort, mert az elmúlt tizenöt évben számos nyelvtankönyv jelent meg. Felsorolásuknak azonban a tér és idő határt szab.

(Folytatjuk.)

MOLNÁR JÓZSEF

Gondolatok a magyar szóvégmutato szótárról*

1. A magyar a tergo szótár (A Magyar Nyelv Szóvégmutato Szótára. Szerk. PAPP FERENC. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1969. 594) megjelenésével az egyes nyelvészeti témák kutatói sok időt takaríthatnak meg azért, hogy bizonyos grammatikai, szemantikai, stilisztikai, etimológiai szempontok szerint vannak csoportosítva a köznyelv szavai.

Először lássuk a szótár felépítését, majd ejtsünk néhány szót felhasználhatóságáról, valamint a szótárból kimaradt gazdag anyag alkalmazásáról.

A szóvégmutato szótár azt mutatja meg, hogy milyen betűre vagy betűcsoportra végződhetnek a szavak. „A magyar nyelv értelmező szótára”-ból tudjuk, hogy milyen

* Vö.: HAVAS FERENC, A Magyar Nyelv Szóvégmutato Szótára: MNy. LXV, 498—500. — A SZERK.

kevés *ty* betűvel (hanggal) kezdődő szavunk van, ezek a következők: *ty* (beszédhang), *tyuhaj*, *tyutyutyu*, *tyú*, *tyúha* indulatszók, *tyutyu* állathívogató szó és az egyetlen fogalmi szó, a *tyúk*. Most már az új szótárunkból a *ty*-re végződő szavakat is ismerjük: *fityfiritty*, *fitty*, *konty*, *korty*, *kotty*, *lötty*, *pereputty*, *petty*, *pinty*, *pitypalatty*, *pitty*, *ponty*, *poronty*, *ramaty*, *sutty*, *trotty*, valamint ezek összetételei.

2. A szóvégmutato szótár azonban nemcsak ezeket az információkat adja meg a magyar szavak végéről, hanem a magyar szókészlet elemeiről más értékes mennyiségi és minőségi mutatókat is ad. PAPP FERENC, a szerkesztő korszerű szótárt készítettett lyukkártyarendszerű elektromechanikus gépekkel, s ebben a munkában egyetemi oktatókra és hallgatókra támaszkodott, akik az ÉrtSz. címszavait lyukkártya-rendszerű feldolgozásra előkészítették. S így a szótár nem csupán a köznyelvi szavakat közli a tergo sorrendben, hanem a szavakhoz bizonyos nyelvtani információkat is rendel. Az információkat számok helyettesítik.

Az ÉrtSz. minden önálló szócikkét feldolgozta a debreceni munkaközösség, és ez nem kevesebb, mint 58 323 címszót jelent. — Az első oszlop számkódjai azt mutatják meg, hogy a szó hány töből áll, és hogy van-e benne igekötő. A magyar nyelv nem szereti a hosszú szóösszetételt, öt tövet tartalmazó szó az ÉrtSz.-ban nem volt, négy tövű is kevés akadt, így *őskőkorszak*, *hangszalag-zárhang*, *hidegvízgyógy mód*, *állatrendszertan*, *rendőr-szoba*. — A második kód a szó szófajására utal. PAPP FERENC egy további cikkében már közölte statisztikát a magyar szavak szófajeloszlásáról (Szófaj és végződés: Nyr. XCII, 29—37). Megtudtuk, hogy 422 töigét és 4515 töfőnevet tartalmaz értelmező szótárunk, vagyis mondataink megformálásához több főnévből választhatunk, mint töigéből. (A stíluseszközök kiválasztása azonban elsősorban a rokonértelműséggel fonódik össze.) — A harmadik oszlopban a főnevek és melléknevek tötípusa van jelölve. Sajnos, az összesítőt nem közli a könyv. A nyelvészek számára igen hasznos lett volna tudni, hogy pontosan hány *nyár* ~ *nyarat*, *bokor* ~ *bokrot*, *út* ~ *utat* stb. típusú szavunk van, hiszen azt már eddig is tudtuk, hogy bizonyos töváltakozás a nyelvfejlődés befejezett eredménye, hogy olyan ragozási típusok már újabb keletű szó nem tartozhat.¹ — A negyedik számoszlop a névszók és az igék ragozására vonatkozik. — Az utolsó kód a szóképzésre utal. A szóképzésre vonatkozó információ (van-e a szó végén vagy a belsejében képző) JAKAB LÁSZLÓ-tól származik. Ő (ti. JAKAB LÁSZLÓ) és a szerkesztő PAPP FERENC szóképzési problémát lát a következő szavakban: *beleszabol*, *éljenzés*, *elbétel*, *felfegyverzés*, *fülönfüggő*, holott világos, hogy a szavak végén *-l*, *-és*, *-tel*, *-ő* képző található; a *hit*, az *ország*, a *jószág* szavak feldarabolása viszont csak a történeti nyelvészetben jogos, a leíró nyelvészlelet az utóbbi szavakban nem vesz fel képzőt. Itt említhető meg, hogy a szótövek kódolásában is keveredett a diakrón (történeti) és a szinkrón (leíró) módszer: a *testvér-t*, a *férfi-t*, az *egyház-at*, a *szerszám-ot* stb. két tövűnek tartották, jöllehet ezek nem szóösszetételek leíró szempontból, csak a nyelvtörténet darabolhatja fel őket.

3. A szótár függeléke hasznos szókincsygyakorisági összesítőket tartalmaz. Pontos számadatokat kapunk arra vonatkozóan, hogy egyes betűkre, magánhangzókra, kettős, illetőleg hármas betűkapcsolatokra (digrammákra, trigrammákra) hány szó végződik, és hogy melyek a leggyakoribb négybetűs kapcsolatok a szó végén.

A szavak hosszúság szerinti eloszlását grafikon is szemlélteti. — PAPP egyik cikke közli a leghosszabb szavakat is. 23 *n* hosszúságú a *magánhangzó-illeszkedés*, 21 *n*-ből áll az *összeegyeztethetlen* és a *keresztényszocialista*. Legtöbb szavunk 7, 8, 9 *n* hosszúságú. (Néhány fontosabb adatot szókincsünk szófaj — ezen belül hosszúság és jelentésszám — szerinti megoszlásáról l. Nyelvfeldolgozás és dokumentáció. Bp., 1967. 110 kk.) Egy további

¹ PAPP FERENC elmondta, hogy e vizsgálat a főnévről szóló monográfiájának egyik fejezete.

kutatás feladata lenne, hogy maximálisan milyen hosszúságú szó alkotható nyelvünkben. Humoros céllal 40–50 betűből álló szó is gyártható, ez azonban más kérdés. Közömbös stílusban különben nem a *magánhangzó-illeszkedés* a leghosszabb szavunk. J. SOLTÉSZ KATALIN említi az *áruvásárlásikölcsön-lehetőség és szilveszterikabaré-ismétlés* szavakat (A helyesírás fetiszizálása: MNy. LXV, 79–83). Azt már most is tudjuk — éppen a szóvégmutato szótár adatai alapján — hogy a 20 betűnél hosszabb szó ritka, mert kiejtése nehezebb, és eltér az átlaghosszúságtól.

Érdekes eredményt mutat a jelentésszám szerinti eloszlás táblázata (590). Legtöbb jelentésű szavunk az *is* kötőszó (101), ez után következik a *van* ige (65), az *úgy* mutatószó, a *hogy* kötőszó (55), a *csak* módosítószó (48), és csak ezután jönnek a kevésbé általános jelentésű szavak, a *jár* (47), az *áll* (45), a *megy* (43). Egy jelentésű szó a leggyakoribb (29 375), mintegy fele ennek a két jelentésű szó (14 557), s ezután csökken a szám, vagyis minél több jelentése van egy szónak, annál kevesebb az odatartozó szavak száma.

A szótár függeléke válogatott stíluslistákkal fejeződik be. Közli az argó (*piál*), a gyermeknyelvi (*csicsikél*), a hangfestő (*felfortyan*), a hangutánzó (*lepisszeg*), az új (*úrhajózás*) szavak listáját. A terjedelem korlátozása miatt kimaradt a bizalmas jellegű (*bolondokháza, hülyéskedik, pléhpofo*), a durva (*bebabál, hatökör, szajhaskodik*), az elavult (*cipőgomboló, farkasmál, szatócsbolt*), a finomkodó (*gyászhuszár, gyönyörítas, negligés*), a gúnyos (*aggszáz, levitézlett, szobatudós*), a helytelen (*adrezzál, inspekció, retúr*), a hivatalos (*udóeltükölés, hudszintér, személyazonosság*), az irodalmi (*báva, megnehezül, örömpesve*), a régies (*almárium, fejevétel, tilkosrendőr*), a ritka (*burgonyapálinka, gúnyrajz, valláskülönbség*), a rosszalló (*birkatermészet, léhűtő, szipirtó*), a sajtónyelvi (*bábkormány, kémtévékenység, nagytőke*), a szocializmus előtti (*államsorsjeggy, bélista, komorna*), a tájnyelvi (*bakszekér, kelebőlál, kuruglya*), a tréfás (*angyalbögyörő, házisárkány, samaragol*), a túlzó (*földrengető, hajmeresztő, vasizom*), a választékos (*arculütés, csüggeteg, galamb-lelkű*), a szaknyelvi (*érelmeszesedés, bérszínvonal, eredethatározó*). Reméljük, hogy ezek az értékes stíluslisták nyomtatásban is megjelennek.

Mire jó tehát egy szóvégmutato szótár? I. A. MELCSUK és R. M. BACHTURINA erről így vélekedik: az inverz szótár segítséget nyújt a titkos szövegek megfejtéséhez, a gépi fordítás algoritmusainak elkészítéséhez, a morfológia (alaktan) tanításához és számos nyelvészeti kutatáshoz (a szóképzés és a szóösszetétel, a többeli hangváltakozás, a hangkapcsolatok stb. vizsgálatához) (VoprJaz. 1965/5: 128–33). Tegyük hozzá, a felsorolás nem teljes, hiszen a szóvégek nyújtotta információk vizsgálata még csak a kezdet kezdetén van. A mi szóvégmutato szótárunk nemcsak a tergo rendezést végeztet el, hanem a magyar nyelv szókinésének törzsanyagáról értékes lexikális gyakorisági adatokat is közöl. Ez utóbbiak kis hányada került a könyv függelékébe, nagyon sok statisztikai adat és lista csak kéziratként áll az érdeklődők rendelkezésére.

4. Tekintettel arra, hogy az ÉrtSz. címszavainak rendezését számológép végezte el, és a lyukkártyák megvannak, számos felmérést lehetne elkészíteni. A fonológiai és a fonetikai kutatások számára nagy haszon lenne a szavak hangkombinatorikai statisztikája. Megtudnók, hogy hány V (*ö, a, ó* stb.), C (*s* stb.), VC (*ök, az, ez* stb.), VCC (*azt* stb. stb.) szerkezetű szavunk van, hogy milyen hangkombinációk hiányoznak. A géppel leírhatnók a morfématípusok (tő, képző, jel, rag, esetleg a kötőhangzó) variálódását is, például T (*alma, olvas, jó*), T–K (*fagy-os, ír-ogat, jaj-gat*), T–K–K (*term-ék-etlen, olvas-hat-atlan*), T–K–K–K (*tűr-elm-etlen-ség*), P–T–K–K–K (*össze-jér-het-etlen-ség*) stb. stb. Az új a tergo szótár és a kiadatlan listák alkalmazására igen tág tere nyílik a nyelvművelésnek is. A magyar helyesírást 438 szabály irányítja. A HSz. mintegy 100–150 szabályt sorol fel, ahol az érvényesülés határa elmosódik; ezért szerepelnek bennük ilyen szavak, mint „gyakran”, „általában”, „néha”, „egyes szavakban”. A helyesírás megtanulása, illetőleg tanítása könnyebb lenne, ha tudnók,

hogy pontosan hány (és melyik) szóra vonatkozik az illető szabály. A 43. szabály szerint a szóvégen a következő esetekben hosszú *i*-t írunk: *si, nyí, ri, hí (hív), szí (szív), ví (vív)*. A szóvégek alapján ezt ki kell egészítenünk: *i 'a hang neve', kikirikí, zrí, csicsí, vizaví, gyí*. Most már ismerjük a rövid *o*-ra, *u*-ra *ü*-re végződő szavakat is. Ezek: *allegro, alterego, anno, co, fortissimo, hohoho, intermezzo, no, o, piano, pro, recitativo, vulgo; adu, alku, anyu, apu, áru, bábu, batyu, daku, daru, emu, falu, fufu, gyalu, hamu, hindu, hiu, hu, kakadu, kapu, kenguru, kevu, lapu, mandzsu, pertu, ragu, saru, satu, szalu, szapu, tabu, te-tu, tollu, tyutyu, u, uccu, uhu, ujúju, zebu, zu, zulu, zсарu, zsuzsu; büriü, bütiü, esküü, feküü, gügyüü, güzüü, hü, menü, parvenü, revüü, rézsü, süsü, ü, ürü; —* illetőleg összetételeik. A helyesírás oktatásában valószínűen hasznosak lesznek az ilyen adatok.

5. Végezetül álljon itt egy példa annak bizonyítására, hogy e szóvégmutato szótár a verstani kutatások hasznos forrása, segédkönyve lehet. Ha a rímpár egyike ragtalan, jelzés nélküli szó, megvizsgálható, hogy a rímelés erőltetett-e, és egyáltalán milyen választás kínálkozott a költőnek arra, hogy a rímhívó szóra megtalálja annak párját. Nézzük meg Ady egyik ismert versének (A grófi szerűn) első versszakát:

Nyár-éjszakán a grófi szerűn
Reccsen a deszka-palánk
S asztag-városban pirosan
Mordul az égre a láng.

A *palánk* szó rímei a következő szavak lehetnek: *a fánk, a láng, a csánk* (nyelvjárási szó: 'állatízület' vagy gúnyos használatban 'emberi lábszár'), *nyalánk, katánk* ('cikória', gyomnövény), *miatyánk*, valamint az *-nk* birtokos személyragos főnevek: *hálánk, táblánk, zablánk, sziklánk* stb. Ady az ölelkező rímül a *láng* szerkezetet választotta, mert az asztag elégesének ábrázolásához a *láng* szó választása a természetes, a megfelelő.

A kírímek egyik típusánál (*Ó Ágnes, A szívem elektromágnes*) éppen az adja a komikumot, hogy a rímhívó szóra (*Ágnes*) csak 1, legfeljebb 2–3 felelő szó jut (példánkban csak 1 felelő szó lehet: *mágnes*, illetőleg ennek összetételei). A rímelés választéka és választása így is vizsgálható. Persze a szóvégmutato szótár nem rímszótár (a tárgyalt rímelésen kívül más rímtípusok is vannak), nem tartalmazza a tulajdonneveket, a mozaikszavakat, a képzőkön kívüli toldalékokat, de mindez nem is lehetett a célja. Ezt majd egy modern rímszótár valószínűen meg.

NAGY FERENC

KÜLÖNFÉLÉK

Toldi Miklós megjelölései Arany „Toldi”-jában*

[3. Miklós megjelölései.]

C) Személyragos főnév jelző nélkül:

31. (3) *Öcsém* (1. személyű raggal): „De jaj! minden késő: *öcsém* el van veszve, Szántszándékkal való gyilkosságba esve!” (VIII. 6.) Az álnok György szavai ezek, aki Miklósnak a királynál akarta „megásni a vermet”.

32. (3) *Öcséd* (2. személyű raggal). György és a király beszélgetésekor az utóbbi így utal Miklósrá: „Hadd jöjön fel *öcséd* és álljon ki azzal [a cselvel] . . .” (VIII. 8.)

33. (5) *Öccse* (3. személyű raggal): [György] „kifőzte magában, Mikép legyen

* L. MNy. LXVI, 250–6.

úrrá *öccse* vagyonában” (VIII. 1.). Most a költő beszél Miklósról mint György öccséről. Ebben a megjelölésben tehát megint más a nézőpont.

34. (1) Névelővel és 1. személyű raggal (vö. 31.): „Mondom: nekem nem kell az *öcsém* vagyonja . . .” (VIII. 15.) György szabadkodik így a királynál, amikor látja, hogy a Miklósnak szánt csapdába mindjárt ő maga esik bele. Itt a névelő nem a *vagyonja*, hanem az *öcsém* szóalakhoz tartozik: e mellett szól az, hogy ez a birtokos jelzős szerkezet ugyanebben az énekben névelő nélkül is előfordul, csak más személyragokkal (vö. 33.); az is figyelemre méltó, hogy a 3. személyű *öccse* szóalakra nemcsak birtokos jelzői, hanem alanyi szerepben is van példa névelővel (vö. 35.).

35. (2) Névelővel és 3. személyű raggal (vö. 33.): „De midőn az *öccse* épen meghoranjá [Györgyöt], Elsikoltja magát s közéjük fut anyja . . .” (II. 15.)

36. (1) Ugyanaz nyomósító elótaggal: „Kivallák szolgálai, mi módon tartatott [György] A *testvéröccsére* embervadászatot” (XII. 9.).

37. (1) Az előbbi megjelölés előtagja külön szóként: „[György] eltaszítja *testvérét* magától . . .” (II. 9.)

38. (1) Ugyanaz névelővel: „[György] örül, hogy gyilkos a *testvére*, Kit hogy elveszessen, most esik kezére” (III. 9.).

39. (1) A temetőben sírdogáló özvegyasszony így kezdi válaszát Miklós kérdésire (megjelölés 1. személyű raggal): „Jaj, *fiam!* ne kérdezd az én esetemet . . .” (VII. 7.) Ez a megszólítás a *fiú* megjelölést juttatja eszünkbe (vö. 4.).

40. (2) 3. személyű raggal: „Mondd meg ezt, jó Bence, az édesanyámnak: Gyászba borult mostan csillaga *fiának* . . .” (IV. 21.) Már eddig is megfigyelhettük, hogy Arany a megjelölésekben nemcsak jellemzi Miklóst, hanem körülményeit is ábrázolja (pl. a *paraszt*, a *gazda*, a *fiú*, a *testvér*, az *árva* szóval). Emellett egyik-másik megjelölés a főszereplő érzéseit, gondolatait is kifejezi. Ezt látjuk például a most idézett megjelölésből. Itt az 1. személyű *édesanyámnak* szóalak mellett a 3. személyű *fiának* egyrészt megragadó módon mutatja Miklósnak édesanyja iránti szeretetét és ragaszkodását, másrészt azt a jellemvonását emeli ki, hogy magáról nem szívesen beszél 1. személyben, inkább körülíráshoz folyamodik (vö. 10.). Nem véletlen, hogy a költő nem így fogalmazta az idézet második sorát: 'Gyászba borult mostan az én csillagom'.

Miklós szerénysége, gyöngédsége, édesanyjához való megható fiúi ragaszkodása fejeződik ki abban, hogy először édesanyját említi, mégpedig 1. személyű raggal: az *édesanyámnak*, csak azután saját magát, 3. személyű raggal: *fiának*. De ő maga — a birtokos jelzős szerkezet szokásos szórendjének megfordításával — még így is szerényen a mondat végére húzódik, a *csillaga* szóalak mögé: „Gyászba borult mostan csillaga *fiának* . . .” Miklós az egyenes én névmás helyett az *édesanya* szóból kiinduló körülírással beszél magáról. Arany János nyelvművészete mutatkozik meg abban is, ahogy a rímmel összekapcsolja kettejüket (*édesanyámnak* — *fiának*). És itt van még Bence: őhozza 2. személyű igealakkal szól Miklós (*mondd meg*). Két soron belül tehát mind a három személyű ragra van példa: a *mondd* végi *-d* 2. személyt, az *édesanyámnak*-beli *-m* 1. személyt, a *csillaga fiának* *-a* és *-á* ragja pedig 3. személyt jelöl. Hosszainál ilyenfajta változatosságot még hiába keresünk, Arany Toldijának ellenben alig van olyan versszaka, olyan sora, melyben ne csodálhatnánk a költő nyelvművészetét s a magyar nyelv szépségét, gazdagságát, változatosságát. Arany János „Toldi”-jában édes anyanyelvünket is szeretjük.

41. (1) Az előbbi megjelölés névelővel bővülve: „Karjával [Toldi Lőrincné] a *fiát* általszorította, Egy fillér kis darab, de annyi hely sincsen, Hová az orcáján csókvetést ne hintsen” (VI. 10.). Itt az édesanya nézőpontjából jelöli meg a költő a fiút.

42. (2) A cimbalmos és a kocsmáros a mulató Miklóst *uram*-nak szólítja. Idézem Miklósnak és e két epizód szereplőnek a szavait: „»Haj rá! haj! lakjuk el a búbánat torát;

Álmos a csaplárunk: igyuk meg a borát! Igyál vén cimbalom: mindjárt rád locsolom.«
»Belém inkább *uram*: amúgy iszonyodom.« »Magadéból ingyen! hallod-e kocsmáros!
Tégy úgy, mintha innál.« »*Uram!* nem lesz káros?« (X. 21.)

43. (1) Ugyanaz a szó Bencére utaló, 3. személyű raggal: „Ez meg a vörösbort
urára köszönte . . .” (IV. 12.)

44. (1) Bence érdekes, kedveskedő megszólítással beszél Miklóshoz: „Nesze,
szolgám, madár-látta cipót hoztam” (X. 8.). Miklós és Bence kapcsolatára a családias
melegség, a kölcsönös szeretet és megbecsülés jellemző. Ez nyilvánul meg abban, hogy
Bence úgy beszél kis gazdájához, mint a falusi emberek (régén) saját gyermekükhöz;
Miklós pedig mindig a *n e v é n* szólítja a nálánál évtizedekkel idősebb szolgát, aki már
nagyapjának és apjának is hű embere volt.

45. (1) A következő megjelölés a Nagyfalutól Pestig hosszú utat tevő fiút ábrá-
zolja, akit az olvasók érdeklődése és együttérzése kísér: „Pest alatt ért össze *utasunk*
az esttel” (VII. 5.).

D) Személyragos főnév jelzővel:

46. (2) A költő a történet legelején így szólítja meg az olvasó számára még ismer-
etlen legényt: „*Szép öcsém*, miért állsz ott a nap tüzeiben?” (I. 4.) Nem sokkal később
Laczi vitézeitől hallja Miklós: „*Szép öcsém*, be nagy kár, Hogy apád paraszt volt s te is
az maradtál” (I. 13.).

47. (1) Ugyanaz a jelzett szó más jelzővel, de szintén 1. személyű raggal: „Köszö-
nöm, köszönöm felséged kegyelmét, *Méltatlan öcsémről* ily jó hiedelmét . . .” (VIII. 6.)
Az álnok György szavai ezek. Hogy öccsét *méltatlan*-nak nevezi a király előtt, ez a rossz-
akarát nagyon jellemző Györgyre.

48. (1) Más jelzővel és 3. személyű raggal: „[Györgynek] Nem csillapul máskép,
csak [Miklós] vérével, szomja? Vagy ha birtokából *jó öccsét* kinyomja?” (V. 14.) Ez a
megjelölés azt fejezi ki, hogy a mi Miklósunk igazában nem *méltatlan*, hanem *jó* testvér.

49. (1) A következő megjelölés — még a történet elejéről — arra utal, hogy
Györgynek az öccse *kedves* fiú, csak György számára nem „kedves”, hogy törődjék Mik-
lóssal: „Hát a másik hol van?« fanyalogva kérdi. Senki sem hinné, hogy *kedves öccsét*
érti” (I. 7.).

50. (1) Ugyanaz a jelzett szó birtokos és minősítő jelzővel: „El is veszi tőlem [e
vitéz] jutalmát gazdagon, *Toldi gyilkos öccse* részét neki adom” (XII. 3.). Az ismeretlen
bajnok láttán mondja ezt az uraknak Lajos király, aki még csak az egyik Toldit ismeri,
Györgyöt, ennek öccséről csupán hallomása van. György úgy tájékoztatta a királyt, hogy
öccsének „jóra semmi kedve”, sőt „szántsándékkal való gyilkosságba esett”.

51. (1) Ugyanaz a jelzett szó határozóval bővült jelzős szerkezetben: „*Árván ma-
radt öccsét* [György] parasztnak nevelte . . .” (XII. 8.) Amikor itt Lajos király Miklós
árvaságáról beszél — már a vele való megismerkedés után —, azt is érezteti, mennyi
álnokság rejtőzött Toldi György nemrég elhangzott szavaiban: „Miklós a tizedik eszten-
dőben járván, Kimúlt szegény apánk s ó e l m a r a d t á r v á n, Apja helyett apja én
akartam lenni, S belőle, mint illik, jó vitézt nevelni” (VIII. 4.).

52. (1) Ugyanaz a jelzett szó tulajdonnévi értelmezővel: „[György] meglátta a
telek lábujában Űni *öccsét Miklóst* nagy-busan magában . . .” (III. 2.)

53. (1) A következő megjelölésben az tükröződik, hogy a király fölismeri az
azonosságot az ifjú vitéz és Toldi Lőrincnek még csak hírből ismert kisebbik fia közt:
„Nemdenem a *Toldi Lőrinc fia* volnál?” (XII. 6.)

54. (1) Az előbbi jelzett szó 1. személyű raggal és más jelzővel (vö. 39. és Ilosvai-
nál 7.): „Kérlek *édes fiam!* ne kívánd halálom . . .” (XI. 17.) A cseh bajnok szólítja és
kérleli így Toldit, amikor látja, hogy ez erősebb, mint ő. A jelző — ugyanúgy, mint

már Györggyel kapcsolatban is láttunk erre példát — nem Toldit jellemzi, hanem azt, aki mondja: az *édes* minősítő jelzővel Arany az álnok cseh tettettet edességét ábrázolja.

55. (2) Egy újabb megjelölés arra utal, hogy a *jó* Miklós és rossz-szívű testvére ugyanannak az atyának fiai (vö. 48.): „[György] Gőgösen fordul el *jó atyjafiától*” (II. 9.).

56. (1) Metaforikus megjelölés (vö. 9.), mellyel György illeti — édesanyjukhoz szólva — a szénahordásból épp hazaérkező öccsét: „*Úgy anyám! kecsgetesd ölbeli ebédet . . .*” (II. 10.)

57. (1) Az előbbi gúnyos és sértő megjelöléshez kapcsolódik egy másik. Amaz főképpen Miklós, emez inkább az édesanya ellen tartalmaz gúnyt és sértést: „*Ójad fúvó széltil drága gyermekedet . . .*” (X. 10.) Ha a költői képzelet alkotta történetet valóság-nak fogjuk fel — költői valóságnak —, akkor arra gondolunk, hogy György Toldinétől hallhatta öccsét nemegyszer *drága gyermekem*-nek nevezni.

58. (1) Ugyanaz a jelzett szó 3. személyű raggal, más jelzővel: „*Hogy* van édesanyám? nem beteg-e szegény? Búskodik-e nagyon *elveszett gyermekén?*” (X. 5.) Ezt Miklós kérdezi — a pesti temetőszélen — Bencétől, akit Toldiné másodszer is elindított az ő fölkeresésére. Így is kérdezhetné: 'Búskodik-e nagyon *mi a t t a m?*' De Arany az édesanyjáért aggódó, szerény fiút akarja ábrázolni, aki magáról csak mint édesanyjának *elveszett gyermekéről* beszél, most is körülírást használva (vö. 40.). A *gyermek* szóban az is benne van, hogy Miklósnak az édesanyjára való emlékezés az ő közelében töltött gyermekkor édes emlékét is jelenti (vö. 11.). És úgy érezzük, az is kifejeződik ebben a *gyermek* jelölésben, hogy a Laczfí által *paraszt*-nak, György által *kölök*-nek szólított fiú ott őriz lelke mélyén egy kedves szót, mely őt mindig és mindenhol talizmánként védi, és vigasztalja boldogtalanságában: édesanyjának *gyermekem* szavát. Bencét is talán azzal indította útnak Toldiné, hogy keresse meg az ő *elveszett gyermekét*, és most — úgy lehet — az öreg szolga nagyfalusi hírmondásából is előkerült Miklósnak ez a féltő anyai megjelölése.

Nem lehetetlen, hogy a költőt saját édesanyja szerette *gyermekének* szólítani: Megyeri Sára, aki a „Toldi” megírása idején már a nagyszalontai temetőben nyugodott. Arany Jánosnak még „legénytoll sem pehelyzett állán”, amikor édesanyja végleg „elpihent tanyáján hideg halottaknak”. Ott van ez a *gyermekem* megszólítás Arany „Mátyás anyja” című balladájában is; Szilágyi Örszébet írja levelében fiának a prágai szomorú fogságba: „*Gyermekem!* Ne mondulj Prága városából; Kiveszlek, Kiváltlak A nehéz rabságból.” Valószínű, hogy Toldi Lőrincé és Szilágyi Örszébet alakjában egyaránt sok van a költő saját édesanyjának vonásaiból.

59. (2) Bencére utal Aranynál Miklós következő megjelölése (vö. 21., 22.): „*Szánta kis gazdáját*, hogy bujdosni mégyen . . .” (IV. 17.)

60. (1) Ugyanaz, de a jelző szaván középfokjellel és kiemelő jellel: „*Akkor [Bence] elővette csillagos bicskáját, Megkínálta vele kisebbik gazdáját . . .*” (IV. 11.) Arany hozzáfűzi a megjelöléshez a lap alján: „*»Kisebbik gazda«: a gazda fia vagy öccse.*”

61. (1) Még egy, kedveskedő jelzővel és a jelzett szó végén 1. személyű raggal (vö. 59.): „*Látod jó kis gazdám: György úr nemsokára, Három-négy nap múlva, visszamegy Budára . . .*” (IV. 18.) Most Bence szavait idézem. Nagyon jellemző, hogy Miklóst *gazdá*-nak, Györgyöt viszont *úr*-nak nevezi: Miklóst, aki „béresekkel gyűjt, kaszál egy sorban” (I. 7.), közel érzik magukhoz a nagyfalusiak, György ellenben, aki csak látogatni és „a kész haszonnak egy felét fölenni, más felét magának tarsolyába tenni” megy haza nagy ritkán Budáról „*renyhe sáska népnek pusztító fajával*” (II. 6.) — ez a György egy másik, idegen világot jelent számunkra.

62. (1) Más jelentése van a *gazda* szónak az alábbi értelmezős megjelölésben: „*Mikor [kedves paripájának, a Rigónak] hátára ült jó gazdája Toldi, Körülnézte magát s elkezdett táncolni*” (XI. 6.).

63. (2) Bence érdekes megszólítással beszél a nádasban megtalált Miklóshoz (vö. 44.): „Hogy' vagy *édes szolgám?* nem haltál meg éhen? Nem evett meg a vad ezen a vad réten?” (IV. 9.) E megjelöléshez Arany lapalji jegyzetben magyarázatot is fűzött: „»Szolgám«: kedveskedő megszólítás ifjabbhoz, nem tekintve az egymás közti úr- vagy szolgai viszonyt.”

64. (1) Szép figura etymologicával bővült jelzős szerkezet (vö. 11., 58.): „*Lelkemtől lelkezett gyönyörű magzatom*, Csakhogy szép orcádat még egyszer láthatom . . .” (XII. 17.) Toldiné szól így az ő győztes levente fiához, mikor Budán újra találkoznak. A *lélek* szóval alkotott figura etymologica azt fejezi ki, hogy az édesanya úgy érzi: Miklósban az ő lelkének egy darabja él, az virágozik tovább. Toldiné büszke kisebbik fiára, erre a „daliás gyermekre”, kinek a lelke is oly nagy és oly szép. *Lelkemtől lelkezett gyönyörű magzatom*: Ilsvainál ilyen megjelölést nem találunk. Arany költeményében talán ez a megszólítás is gyermekkori vagy ifjúkori emlék saját édesanyjától. Akár az, akár teljesen eredeti lelemény ez nála, Miklósnak e szép megjelölése mindenképpen Arany csodálatos nyelvművészetét dicséri.

E) N é v m á s:

Ilsvaival összehasonlítva szembetűnő Arany Jánosnál a névmási megjelölések gazdagsága. Miklóstra Ilsvainak csak egy névmási megjelölése van (*ő*), Aranynak ellenben tizenhat.

65. (15) Személyes névmás, 1. személyű: „Azért, hogy senkinek láb alatt ne legyek, Nem bánom *én*, igen, akár ma elmegyek; Száz mérföld a világ erre is, arra is: Nem bánom *én*, igen, elmegyek *én* ma is” (II. 13.). Miklós mondja ezt Györgynek, még otthon Nagyaluban.

66. (3) Személyes névmás, 2. személyű: „Kiskirály leszesz *te* az egész vidéken” (IV. 18.). Az öreg Bence vigasztalja így kis gazdáját.

67. (20) Személyes névmás, 3. személyű: „*Ő* pedig Bencéhez ily szavakkal fordult . . .” (IV. 21.) Ez a névmás a költő szempontjából világt rá Miklóstra.

68. (1) Személyes névmás (vö. 66.) értelmezővel, megszólításként: „Mit akarsz *te fickól* tán bolond vagy? . . .” (IX. 8.) Így kiáltoztak hősünkre a pesti utcán, mikor ő „a bikát bevárta az utcaközépen”.

69. (1) Az *én* névmásnak (vö. 65.) tárgyként használt alakja: „Add ki, bátya, tüstént, ami *engem* illet . . .” (II. 13.)

70. (1) Ugyanaz tárgyraggal bővülve: „Jól tudom, mi lappang bokrodnak megette, *Úgy* szeressen Isten, ahogy *engemet* te!” (II. 12.) Ezt is, mint az előbbit, Miklós mondja Györgynek.

71. (3) A *te* névmásnak (vö. 66.) tárgyként használt alakja: „Sose hittem, hogy meglássalak ma *téged*” (IV. 9.). Bence szavai.

72. (1) Ugyanaz tárgyraggal bővült formában. Toldiné mondja fiának: „Be szép vagy! be nagyon illel leventének! Isten sem teremtett *tégedet* egyébnék” (XII. 17.).

73. (1) A rövidebb *téged* névmásalak két értelmezővel mint megszólítással bővülve (ezt a három részből álló megjelölést e g y megjelölésnek érezzük): „Nem is egyébiránt indított el [Toldiné] engem Fölkeresni *téged*, *Miklós*, *édes lelkem*, Hanem hogy legyek hű ápoló cseléded, Gondoskodjam róla, mikor mi szükséged” (X. 7.). Bence idézett mondatában érdekes megfigyelni a váltakozva hol Miklóstra, hol Bencére mutató személyragokat: *engem* (-m: Bence); *téged* (-d: Miklós); *lelkem* (-m: Bence); *legyek* (-k: Bence); *cseléded* (-d: Miklós); *gondoskodjam* (-m: Bence); *szükséged* (-d: Miklós). Itt a ragok is szemléltetik a kettejük közt levő szoros kapcsolatot.

74. (3) 1. személyű visszaható névmás: „*Magam* sem tudom hogy', esém gyilkosságba . . .” (XII. 5.)

75. (5) 3. személyű visszaható névmás: „*Maga* [Miklós] pedig ment a benyíló szobába . . .” (VI. 7.)

76. (1) Személyes névmással nyomósított visszaható névmás: „Kezdte a beszédet [Bence] Miklósnak nagyapján, (Ostoros gyerek volt annál néhanapján); Azután fordítá apjára, anyjára, Györgyre a bátyjára, végre *önmagára* . . .” (IV. 13.) A kiemelt szó itt Miklós megjelölése.

77. (4) Magashangú *ez* mutató névmás: „S György azon van, hogyan ásson *ennek* vermet . . .” (XII. 7.)

78. (2) Mélyhangú *az* mutató névmás: „Akkor lelopódzott [az édes álom] a fiú fejére, Két szárnyát teríté *annak* két szemére . . .” (IV. 5.)

79. (1) Határozatlan névmás. György gúnyos szavaira, hogy öccse „parasztnek is rossz”, ez „tompá, hosszú jajjal” így válaszol, a hazug vádat nem elismerve, hanem visszautasítva: „Rossz vagyok parasztnak, rossz vagyok vitéznek, Béresek között is től [= tettél] cudar csihésnek; Forr epéd, hogy *más* is márt veled égy tálba, Veszténél, ha tudnál, egy vizes kanálba” (II. 12.). Hogy itt a *más* szó valóban Miklóst jelöli, az kitűnik az idézet első, második és negyedik sorából.

80. (1) Ugyanaz határozott névelővel és kiemelő jellel: „»Hát *a másik* hol van?» fanyalogva kérdi [György]” (II. 7.). A Budáról Nagyfaluba érkezett Györgyre nagyon jellemző, hogy „az édesanyját hidegen köszönté”, öccséről pedig csak odavetve, „fanyalogva” érdeklődik Toldinétól. *A másik*: ez a határozott névelővel, főnévi értelemben használt névmás annak felel meg, hogy 'a másik hozzám tartozó személy'. Úgy is kérdezhetné Toldi György: 'hát Miklós hol van?' vagy 'hát a z ö c s é m. hol van?' — de az ő szeretetlenségének jobban megfelel ez a határozatlan forma.

F) Személyes jellegű határozószók:

Ide többnyire személyragos határozószók tartoznak, de a 3. személyűek közt akad ragtalan is (*rá*). E határozószókat a személyes névmással nem nyomósított alakok ábécérendjében veszem sorra. Ilosvai históriájában csak 3. személyű határozószók jelölik Miklóst (ilyen is csak néhány), Aranynál ellenben az 1., 2. és 3. személyű határozószók gazdagon és figyelemre méltó változatosságban fordulnak elő.

81. (1) *Beléje*, 3. személy: „Toldi Miklósnak sincs ám galambepéje, Bosszuállás lelke költözik *beléje* . . .” (II. 14.)

82. (1) *Belőlem*, 1. személy: „Miklós pedig monda: »Nem megjövendöltem, Hogy előbb vagy utóbb bajnok lesz *belőlem*? . . .” (XII. 18.)

83. (6) *Belőle*, 3. személy: „Nem válik *belőle* [ti. Miklósból] farkasoknak étek” (V. 8.)

84. (4) *Benne*, 3. személy: „Ejnye, hát hol járhat most ez a félsz *benne*?” (VI. 3.)

85. (2) *Érted*, 2. személy: „Majd kétségbeestem, *érted* majd megholtam . . .” (VI. 10.) Ezt az édesanyja mondja Miklósnak.

86. (2) *Érte*, 3. személy: „Tüstént parancsolá király ő felsége, Tizenkét aranyos vitéz menjen *érte*” (XII. 4.)

87. (1) *Hozzám*, 1. személy: „Valaha tán ő [György] is *hozzám* édesedik . . .” (XII. 18.) Ezek Miklós szavai.

88. (1) *Nála*, 3. személy. A nádasban bujdosó Toldiról írja a költő: „Ott is azt susogta a nád minden szála: Széles e világon nincsen árva**b** *nála*” (IV. 3.).

89. (3) *Nekem*, 1. személy: „»Hát *nekem*» mond Toldi »hol lesz már tűzhelyem?»” (IX. 13.)

90. (4) *Neked*, 2. személy: „Édes anyádasszony ezt *neked* küldötte . . .” (X. 9.) Bence e szavakkal adja át a cipót Miklósnak.

91. (6) *Neki*, 3. személy: „*Neki* már világ és törvény szerint vége . . .” (VIII. 10.) Toldi György beszél így az öccséről.

92. (2) Ugyanaz hosszú magánhangzós változatban: „Semmi baj! az *néki* a tulajdonsága, Hogy, ha nő veszélye, nő a bátorsága . . .” (V. 8.)

93. (2) *Rám*, 1. személy. Miklós szavai édesanyjához az éjszakai búcsúzásakor: „Szakmány módra van *rám* mérve minden óra . . .” (VI. 13.)

94. (2) *Rád*, 2. személy: „Bírtad békességben birtokod, ha *rád* száll . . .” (XII. 11.) Ezt a király mondja történetünk hőségnek.

95. *Rá*, 3. személy: „Miklós meg leült a vágóhid szélére, Ott akarván tanyát fogni azon éjre; Fejének párnája a szín ágasa volt, Lepedőt sugárból terített *rá* a hold” (IX. 11.).

96. (1) Személyes névmással nyomósított 1. személyű határozószó (*énrám*, vö. 93.): „Oh! bizony mit sem hajt a cseh bajnok *énrám* . . .” (IX. 16.) Toldi gondolta ezt, amikor még nem volt „paizsa, páncéla, fegyvere”.

97. (2) *Rajta*, 3. személy: „Elbeszélte Miklós, ami történt *rajta* . . .” (X. 5.)

98. (1) *Rólam*, 1. személy. Édesanyjának üzente, még a nádasban való bujdosása idején: „*Rólam* is hall még hírt . . .” (IV. 22.)

99. (1) *Rólad*, 2. személy: „Fuss, ha futhatsz, Miklós! pallos alatt fejed! Víz se mossa *rólad* le a gyilkos nevet!” (III. 7.) Ezek a költő szavai.

100. (3) *Róla*, 3. személy: „Jaj, de majd ha *róla* hírt nem hallanának, Megrepedne szíve az édesanyjának” (IV. 7.).

101. Személyes névmással nyomósított 1. személyű határozószó (*énrólam*, vö. 96., 98.): „. . .nyakamba veszem az országot, Szél sem hoz felétek *énrólam* ujságot” (IV. 16.). Bencének mondja ezt Miklós.

102. (2) *Tőle*, 3. személy. Hősünk a temetőben látott özvegyasszony fiaira gondol: „Volt a két fiúnak fegyvere, páncélja; »Felveszem azt«, monda, és örült előre: Jaj! hogy ez az öröm is elpártolt *tőle*” (IX. 17.).

103. (1) *Velem*, 1. személy: „Fog-e a cseh bajnok szembeszállni *velem*?” (IX. 15.) E kérdő mondat Miklós tépelődését idézi.

104. (1) *Veled*, 2. személy. A költő kérdezi művének főszereplőjétől, még a történet elején: „Vagy sohasem láttál olyan forgó szelet, Mint az, aki mindjárt megbirkózik *veled* . . .” (I. 4.)

105. (1) *Vele*, 3. személy: „Miklósnak ugyancsak jól esett a falat, Rakta is szaporán, alig győzte nyelni, Három sem érkezék *vele* versent enni” (X. 17.).

106. (2) Ugyanaz hosszú magánhangzóval: „Egy helyütt a zombék csak lesüpped *véle* . . .” (V. 3.)

4. A főszereplő nyelvi megjelöléseinek összehasonlítása Ilosvai s Arany Toldijában és Petőfi „János vitéz”-ében.

Ilosvai históriájának 160 ide tartozó sorában (és címében) Miklós 16 különböző és összesen 52 megjelöléssel szerepel. Arany Toldijának 1674 sorában (és címében) a főszereplőnek 106 különböző, összesen 319 megjelölését találtam.

A leggyakoribb megjelölések és előfordulási számaik:

	Ilosvainál	Aranynál
<i>Tholdi</i> , illetőleg <i>Toldi</i> ¹	8	42
<i>Miklós</i>	9	67
<i>Tholdi Miklós</i> , illetőleg <i>Toldi Miklós</i>	9	6
<i>a fiú</i>	—	11
<i>én</i>	—	15
<i>ő</i>	10	20

¹ A Toldiak nevét Ilosvai *Tholdi*-nak, Arany — a népi témához illő egyszerűséggel — *Toldi*-nak írja.

Ebbe a táblázatba azokat a megjelöléseket vettem föl, amelyekre Ilosvainál 3-nál több vagy Aranynál 6-nál több példa van. A számok azt is megmutatják, hogy Ilosvai leggyakoribb megjelölései Aranynál, Arany leggyakoribb megjelölései pedig Ilosvainál hányszor fordulnak elő. Nagyon jellemző Ilosvai ridegebb és Arany közvetlenebb stílusára, hogy Ilosvai a teljes nevet (*Tholdi Miklós*) a puszta keresztnévvel azonos számban használja (9—9 esetben), Aranynál ellenben a mindössze 6 *Toldi Miklós* mellett sokszorosan több, összesen 67 *Miklós* megjelöléssel találkozunk. Ilosvai egyforma érzelmmel — sőt mondhatnánk, érzelem nélkül — ír a két testvéréről, ezzel szemben Arany határozottan Miklós pártján van. Ez abban is tükröződik, hogy bár a *György* megjelölést is szívesebben alkalmazza, mint a *Toldi György*-öt, az itteni alig másfélszeres különbség (17 *Toldi György*, 23 *György*) Miklósról szólva nála több mint tizenegyszeresre növekszik (a *Toldi Miklós*—*Miklós* arány, mint láttuk, 6 : 67). Sokatmondó különbség még Ilosvai és Arany között, hogy az Ilosvainál egyszer sem használt közvetlen, családias *a fiú* s az 1. személyű *én* megjelölés Aranynál 11-szer, illetőleg 15-ször jelöli Miklósunk személyét.

Ilosvai és Arany Toldija szembetűnő eltérést mutat a különböző, 1—2—3. személyű főnevek, névmások és határozószók használatában. Ilosvainak Miklóstra csupán egy 1. személyű megjelölése van (*fiam*), 2. személyű egy sincs, viszont 10 különböző 3. személyű megjelölést találunk nála. Aranynál az 1., a 2. és a 3. személyű főnevek, névmások és határozószók egyaránt jelentős szerepet kapnak a főszereplő megjelölésében, sőt egy alkalommal többes szám 1. személyű ragos főnévvel jelöli Miklóst (*utasunk*). Ez a csodálatos nyelvi gazdagság és változatosság nagyban hozzájárul a mű érdekességéhez és szépségéhez.

Petőfi „János vitéz”-ét is végignézttem a főszereplő megjelölései szempontjából. Köztudomású, hogy Arany „Toldi”-ja a népies tartalom és hang tekintetében leginkább Petőfi elbeszélő költeményével állítható rokonságba. Mindkét költemény az 1840-es évekből való, terjedelmük is majdnem egyforma (a János vitéz 1480, a Toldi 1674 sor). A két mű főszereplőjének megjelöléseiről az alábbi táblázat ad összefoglaló képet:

	Kukoricza Jancsi (később János vitéz)		Toldi Miklós	
	különböző	összes	különböző	összes
	megjelöléseinek száma			
I. Személyragtalan főnév jelző, ill. értelmező nélkül	12	98	15	137
II. Személyragtalan főnév jelzővel, ill. értelmezővel	7	45	15	15 ¹
III. Személyragos főnév jelző, ill. értelmező nélkül	6	10	15	26
IV. Személyragos főnév jelzővel, ill. értelmezővel	13	14	19	23
V. Névmás	13	88	16	63
VI. Személyes jellegű határozószó	22	41	26	55
Összesen	73	296	106	319

¹ Arany az e csoportbeli 15 megjelölés mindegyikét csak egyszer használja. Petőfi II. csoportbeli 7 megjelölése közt a 39-szer előforduló *János vitéz* növeli ilyen nagyra (45-re) az együttes számot. Itt és a következő (III.) csoportban a különböző megjelölések száma Aranynál szembetűnően nagyobb, mint Petőfinél.

A különböző és az összes megjelölések arányszáma a „János vitéz”-ben körülbelül 1 : 4, a „Toldi”-ban körülbelül 1 : 3.

Melyek a két főszereplő (János vitéz, ill. Toldi Miklós) leggyakoribb megjelölései? Petőfinél: 1. *János vitéz* (a címmel együtt 39-szer), 2. *János* (38-szor), 3. *Jancsi* (35-ször), 4. *ő* (33-szor), 5. *én* (29-szer), 6. *Kukoricza Jancsi* (14-szer); a többi megjelölésre 1–6 példát találtam. Aranynál: 1. *Miklós* (67-szer), 2. *Toldi* (a címmel együtt 42-szer), 3. *ő* (20-szor), 4. *én* (15-ször), 5. *a fiú* (11-szer); a többi megjelölés 1–6 esetben fordul elő. Feltűnő különbség, hogy Petőfi az *ő* és az *én* névmást sokkal többször alkalmazza megjelölésként, mint Arany. (Ebből adódik Petőfinél az összes névmási megjelölések magasabb száma.) Az *én* szóval a lírikus Petőfi 29-szer, az epikus Arany csak 15-ször jelöli művének főszereplőjét.

Nagyon jellemző Petőfi lírai egyéniségére, hogy nála mindjárt a legelső mondatban megjelenik a költemény hőse: „Tüzesen süt le a nyári nap sugára Az ég tetejéről a juhászbojtárra.” Az 5. sorban már a szerelemről is szó esik: „Szerelem tüze ég fiatal szívében . . .”

Az epikus természetű és szemléletű Arany először részletes képet fest a tájról, a nyári tikkadtságról, és az első énekben csak a 17. sor mutat rá először a főszereplőre, ilyen különös formában: „Egy, csak egy legény van talpon a vidéken . . .” Ez a legény Petőfi juhászbojtárával lehet egykorú, de az *ő* „szívét nem bántá még nyíla szerelemnek” (XII. 19.). Nem a patakban ruhát mosó szőke kislányt nézi, hanem: „Széles országútra messze, messze bámul, Mintha más mezőkre vágya e határrul . . .” (I. 3.) Meg is szólítja a költő: „Szép öcsém, miért állsz ott a nap tüzeiben?” (I. 4.) Így válik lassan minden olvasónak szinte személyes ismerősévé ez a *fiú*. Neki is érző szíve van, de abból csak sóhajok kelnek, amikor az arra jövő „aranyos vitézeket” nézi. Leírja a költő, milyenforma „Toldi Miklós” gondolatja, Mely sovárgó lelkét mélyen szántogatja” (I. 7.). Most tudjuk meg, hogy ez a *fiú* az előhangban említett személlyel, Toldi Miklóssal azonos. Arany — mint láttuk — összesen 106 különböző megjelöléssel szól róla a történet folyamán.

Kétségtelen, hogy Aranyánál a főszereplő belső jellemzése, lelkivilágának bemutatása még alaposabb, még részletesebb, mint Petőfinél. Mindkét költőnek igen gazdag a nyelve, de Arany — mint a főszereplők különböző megjelöléseinek száma is mutatja — Petőfit is felülmúlja a nyelvi gazdagság tekintetében.

Arany a főszereplő Toldi Miklósnak több mint 100 különböző megjelölésével sokoldalúan jellemzi kedves epikai hősének testi-lelki mivoltát, körülményeit, s a legváltozatosabb nézőpontokból világítja meg Miklós személyét. Hogy ez a XIV. századi témájú történet a XX. századi olvasóra is olyan rendkívüli hatást tesz, annak egyik titka Arany „Toldi”-jának nyelvi gazdagságában keresendő. Úgy gondolom, hogy Toldi Miklós változatos megjelöléseiben Arany János költői nyelvének és a magyar nyelvnek gazdagságát egyaránt szemlélhetjük és csodálhatjuk.

PÁSZTOR EMIL

Megfigyelések a Franciaországban élő magyarok magyar beszédéről

I. E sorok írója mint pedagógus több mint húsz éve figyeli Franciaországban a magyar nyelv elsajátításának és elfakulásának tüneteit. Nyolc éve foglalkozik rendszeresen a franciaországi magyarok magyar beszédének vizsgálatával. Megfigyeléseinek nagy részét egy, a közelmúltban megvédett doktori értekezésben összegezte; ennek céljáról és módszereiről kíván e helyen szólni.

A magyaroknak, akik Magyarországon kívül élnek, hol kisebbségben a szomszéd államokban, hol többé-kevésbé elszórtan a távolabbi országokban, a magyar beszédük is

általában más, mint azoké, akik itt élnek, már csak a más és más társadalmi környezet függvényeképpen is. E sorok íróját elsősorban a „diaszpóra” magyarjai érdeklik. Nem azt kutatta, hogy ki a magyar, mert ennek eldöntése elég nehéz és semmiképpen sem tartozik űrá. Inkább az érdekelte, hogy miből áll a magyarságuk azoknak, akik a szülőhazától távol élnek évtizedek óta, és akár felvették más állam polgárságát, akár nem, magukat magyarnak érzik és vallják.

Magyarnak lenni már eleve kisebbségi állapot, hiszen Európa lakossága legalább 95%-ban indoeurópai, és azoknak az egyébként rokonszenves törekvését, akik a magyar nyelvnek az indoeurópaival való rokonságát akarják kimutatni a finnugor alapnyelven keresztül, nem annyira nyelvi, mint inkább társadalometikai céloktól hajtva, mindeddig semmilyen siker sem koronázta. De más okunk is van arra, hogy a magyarságot kisebbségi állapotnak nevezzük. Külföldi magyarnak lenni, olyannak, aki nemcsak meg akarja tartani a szülőhaza szellemi örökségét, de azt a maga körében még fejleszteni is kívánja, újabb kisebbségi állapotot teremt, méghozzá kettőst: a szülő- és a fogadott hazával szemben egyaránt. Ha ez igaz, akkor ideje, hogy megvizsgáljuk, hol kezdődik és hol ér véget a kisebbségi állapot, mik a forrásai, és milyen tényezők határozzák meg a fejlődését.

„Szívet cseréljen, ki hazát cserél” – mondta a költő a múlt század derekán. „Nyelvet cseréljen, ki hazát cserél” – helyesbítette nemrégiben egy Angliába származott neves magyar író. Mindkét álláspontot meg lehet érteni, de egyiket sem tarthatjuk általános érvényűnek, még az elsőt sem, mely erkölcsileg emelkedettebb álláspontot képvisel. Azt sem lehet mondani, hogy az igazságot valahol a kettő között kell keresni, mert nem ott van. Az asszimiláció és disszimiláció folyamatában a nyelvi és érzelmi állapot nem esik egybe. Van úgy, hogy valaki már rosszul vagy sehogysem beszél anyanyelvét (esetleg felmenőjét), de lélekben nem szakadt el a szülőhazától. Erre már sok példát láttunk, de az ellenkezőjére is. Van, aki hazát cserélve előbb cserél szívet, mint nyelvet, és előfordul ennek a fordítottja is. Nincs szabályunk rá, csak egy bizonyos: egy ember nyelvhasználatának megközelítően pontos állapotát meg tudjuk határozni, érzelmi állapotát sokkal nehezebben. Vagyis az asszimiláció–disszimiláció folyamata felmérésénél, jobb híján, nyelvészeti kritériumokat kell használnunk, mert ezek a legpontosabbak. Ez más szóval annyit jelent, hogy a folyamatnak egy többé-kevésbé átmeneti állapotát kell megvizsgálunk: a kétnyelvűséget.

2. Szándékosan használtuk egy mondatban az *állapot* és *folyamat* kifejezéseket. A kétnyelvűség vizsgálatának szentelt általános nyelvészeti munkák, mint például URIEL WEINREICHÉ (Languages in Contact), a kétnyelvűséget általában állapotnak tekintik, AURELIEN SAUVAGEOT professzor, e sorok írójának mestere folyamatnak, melyben az állapot határeset.

A kétnyelvűség fogalmát magát is szűkíteni kell. E sorok írója csak részleges kétnyelvűséget vizsgált, mert a francia–magyar kétnyelvűségre egyaránt jellemző az alanyok francia és magyar beszéde. Minket elsősorban nem a magyar beszéd elváltozásai érdekeltek, hanem az, ami állandó benne, ami ellenáll az időnek éppúgy, mint a környezetváltozás hatásának. Ezt azonban megint csak kerülő úton lehet megközelíteni, az elfajulás vizsgálatán keresztül.

Ám az általunk vizsgált kétnyelvűség nemcsak azért részleges, mert csupán a magyar beszéd tanulmányozására szorítkozott, más oknál fogva is. Hogy csak egyet említsünk: a kísérleti alanyok Magyarországon (vagy Magyarországon kívüli magyar nyelvterületen) született magyar anyanyelvű férfiak és nők, akik felnőtt korukban, kialakult nyelvhasználattal és alapműveltséggel kerültek Párizs vidékére, és itt élnek megszakítás nélkül legalább húsz-huszonöt éve. Előlről kellett kezdeni a nyelvtapasztalatot, nem követhettek mások által kitaposott utat a francia nyelv elsajátításában, és az általuk járt út senkinek sem fog okulására szolgálni. Előlről kezdi az utat minden egyes

nemzedék minden egyes tagja, és soha sem járja teljesen végig, gyermekei pedig, ha vannak és történetesen beszélnek magyarul, egészen más nyelvi közegben élnek; az ő beszédük vizsgálata egészen más probléma elé állít bennünket.

Az is igaz, hogy alanyaink magyar nyelvi állapota a kiindulás, vagyis a Franciaországban való megtelepedés pillanatában sem volt egységes, főleg mert más-más környezetből vagy vidékről kerültek ki. Van egy más különbség is, melyre JOSHUA FISHMAN hivatkozik az amerikai magyar nyelvnek szentelt szociológiai tanulmányában, hogy tudniillik a magyarok kivándorlása bizonyos hullámokat követ, és minden hullámnak megvannak a maga jellemzői. Ez a tény, melyet nem vonunk kétségbe, nem sok szerepet játszott vizsgálódásainkban, minthogy a minket elsősorban érdeklő kísérleti alanyok valamennyien a két világháború közti korszakban telepedtek meg Franciaországban. Ettől eltekintve, az általunk vizsgált kétnyelvűség nemcsak részleges, hanem relatív is. Alanyaink nyelvhasználatának állapotát a felvételek alapján meg lehet határozni, de hogy milyen utat tettek meg odáig, annak meghatározása már sokkal körülményesebb. Az elfajulások, eltorzulások megállapítása is csak relatíve lehetséges, úgy, hogy alapul egy nem létező magyar szabványnyelvet kell feltennünk, amint az a Mai Magyar Nyelv Rendszerében le van fektetve. Hozzáteve kiigazításul az újabb keletű magyar leíró nyelvtanokat, például a SZABÓ DÉNESÉ-t, melyek számunkra igen hasznosnak bizonyultak.

3. Ami a vizsgálatok módszerét illeti, a szerzőt elsősorban a meglévő népzenei monográfiák befolyásolták; a VARGYAS LAJOSÉ, JÁRDÁNYI PÁLÉ, CONSTANTIN BRAILOIUÉ. A vizsgálat maga négy folyamatra bontható: 1. a kísérleti alanyok kiválasztására, 2. a felvételre, 3. a szövegek elolvasására és lehallgatási jegyzőkönyv felvételére, 4. az anyag csoportosítására és elemzésére. Vegyük ezeket sorjába.

30 személyt választottunk ki kísérleti célokra. Arra voltunk tekintettel, hogy minél több típust képviseljenek, és minél egyenletesebb elosztásban nem, kor, foglalkozás, társadalmi és földrajzi származás szempontjából. Mind a 30 már Párizsban vagy környékén élt 1939-ben, és minthogy első felvételünket 1962-ben végeztük, huszonhárom év volt elyben a franciaországi lét alsó határa. Az átlag ennél jóval magasabb volt. Legfiatalabb alanyunk negyvenhat éves volt a felvétel időpontjában, felső korhatár nincs, az átlagos életkor hatvan fölött lehetett.

A felvételek előre kidolgozott tervek alapján történtek, melyeket azonban a pillanatnyi helyzetben gyakran módosítani kellett. A terv úgy volt megszerkesztve, hogy minél hűbben és részletesebben tükrözze alanyaink aktív és passzív magyar nyelvhasználatát. Az eredeti elgondolás értelmében minden alany a felvétel előtt egy összefüggő francia szöveget kapott elolvasásra, aztán egy magyar szöveget, mely az előbbivel némi rokonságot mutat. Aztán kezdődött volna csak el a tulajdonképpeni felvétel (test), melynek első része kötetlen beszélgetés volt az alannyal életének körülményeiről (szintén előre elkészített terv alapján: hol született, milyen iskolát végzett, hol, voltak, vannak-e testvérei, rokonai, a szülők foglalkozása, magyarországi foglalkozás, mikor jött ki, miért, hol és mikor lépte át a francia határt, első benyomások francia földön, franciaországi foglalkozás, család, gyerekek, munkaviszonyok, szabadidő felhasználása, szórakozás, olvasmány stb. — Azután került sor a második számú próbára, amely egy ismeretlen magyar szöveg hangos elolvasásából állt. — Harmadik próbaképpen arra kértük alanyainkat, hogy mondjanak el könyv nélkül egy magyar verset vagy részletet (Nemzeti Dal, Szózat, Falu végén kurta kocma vagy más hasonló). — A negyedik próbatétel a felvétel előtt elolvasott csendes olvasmányokra vonatkozott volna: kérdéseket kívántunk feltenni az egyikkel és másikkal kapcsolatban és megkérdezni alanyainktól, hogy látnak-e hasonlóságot bennük.

Valamennyi hangosan és csendben elolvasatott szöveg ugyanaz volt: francia olvasmányul Marcel Aymé „Le Passe-muraille” című novellájának, neki megfelelő

magyar szöveg M ó r a F e r e n c nek „Mióta fekete a kulcslyuk” című írása volt, az ismeretlen magyar szöveg M á n d y I v á n „Ügynök a kórházban” című elbeszélése.

4. A felvételek során megdöbbentő tapasztalatokat szereztünk. Alanyaink kilenczted része semmilyen magyar versre sem emlékezett, vagy legalábbis nem volt mersze egyet sem emlékezetből elmondani. Körülbelül 50%-uk, köztük értelmiségiek is, nem volt képes megbirkózni a francia szöveggel, a mintegy 20 lapból egy óra alatt csak egyet vagy kettőt emésztettek meg; egyharmaduknak pedig a magyar szöveg felolvasása okozott gondokat. A felvétel harmadik és negyedik részéről azért sokszor le kellett mondanunk, a második részről ritkán, az elsőről soha. Ilyen módon a felvételek minőségben és időtartamban igen különbözőek, a leghosszabb egy és fél óra, a legrövidebb 17 perc; a harminc alany összesen közel húsz órányi szalag-anyagot adott.

A 3. számú operáció az első olvasás volt és egyben a lehallgatási jegyzőkönyv felvétele. Az első lehallgatás tökéletlenségeit a későbbi lehallgatásokkal igyekeztünk kiküszöbölni, már amennyire lehetett. Az is előfordult, hogy egy-egy jelenség besorolását hosszas megfontolás után módosítani kellett, vagy egyszerre több kategóriában hagyni. A beszéd maga egységes és szerves egész, a kategóriák pusztá léte egy természetellenes „Linné”-módszer alkalmazását jelenti, amelynek egyetlen célja a jelenségek áttekintése és csoportosítása. Fontos, hogy az együvé tartozó vagy rokon jelenségek egymás közelébe kerüljenek. Az egész szétdobás egyébként csak arra szolgál, hogy az anyagot ismét összerakjuk elemzés céljából, más szempontok szerint és az előbbinél természetesebb csoportosításban. A végleges kategóriák a következők: 1. Hangtan. 2. A szótag minőségi és mennyiségi változásai. 3. Hanglejtés és hangsúly (a kettőt együtt kellett tárgyalnunk, mert alapanyaguk ugyanazokból az elemekből áll). 4. Alaktan. 5. Szókészlet. 6. Jelentés. 7. Szórend. 8. Mondattan. (A szórendet, bár a mondattanhoz tartozik, külön fejezetben vizsgáltuk, mert összefüggő és könnyen felismerhető jelenségek tartoztak ide.)

5. Hogy az eddig leírt vizsgálatok nem adhatnak teljesen megnyugtató eredményt, az mindenki előtt világos. Elsősorban a gyűjtés szociológiai megbízhatóságát kellett megjavítani. — Ezt a következő módon kívántuk elérni: a 30 említett kísérleti alanyt I. számú csoportnak tekintve, egy II. 10 tagú csoportot alakítottunk ki olyan személyekből, akik nem merítik ki a fenti kategória kritériumát, tehát: a) 1945 után kerültek ki Franciaországba, vagy nem Párizs vidékén laknak; b) franciául tudó (vagy nem tudó) magyarországi magyarok; c) Magyarországról elszármazott, de nem francia nyelvterületen élő magyarok; d) a I. kategóriába tartozó, Franciaországban megtelepedett magyarok ott született vagy nevelkedett gyermekei. Ez a II. kategória heterogén összetételű, és csupán ellenőrzés (sondage) céljait szolgálja: hátha a főcsoport alanyainál megfigyelt és jellemzőnek ítélt jelenségek nem is annyira jellemzőek a főcsoportra (pl. az ún. liaison, melyet magyarországi alanyaim is használnak, de mégsem egészen úgy, mint a franciaországiak), hanem általánosabb jelenségek. Az is feltehető, hogy a főcsoport 30 alanyának beszédéből nem szociológiai, hanem nyelvészeti szempontból vontunk le hibás következtetéseket. — Ezért a I. és II. csoport eredményeinek egybevetése után szükségesnek látszott egy III. csoport felállítása is; ezeknek tagjai a I. csoport tagjaival azonos szociológiai helyzetben voltak, vagyis 1939 előtt telepedtek meg Franciaországban, és azt kutattuk, hogy az általuk levonható tanulságok erősítik vagy gyengítik-e az addigi következtetéseket. Ez a III. csoport 4 személyből állt. Alanyaink összlétszáma tehát 44 volt, köztük 34-en tartoznak az általunk vizsgált szociológiai kategóriába. Egészben véve 30 órát meghaladó felvett szöveg állt rendelkezésünkre, amelybe más természetű kiegészítő ellenőrzést is belevettünk: egyik-másik alany beszédét néhány évvel az első felvétel után ismét felvettük, hogy lássuk, helyesek voltak-e az első felvételtől levont tanulságok.

6. Ez a több mint 30 órányi hangos dokumentum képezte vizsgálataink fő anyagát, de nem száz százalékosan. Anyagunk 10–15%-át az életből ellesett és azon melegebben lejegyzett kifejezések alkották. Kétségtelen, hogy ezek közt találni a kétnyelvűségnek ha nem is feltétlenül a legjellemzőbb, de mindenesetre a legkirívóbb példáit, már csak azért is, mert informátoraink nem veszik észre, hogy figyelik őket. (Néha még a telefont is igénybe vettük anyaggyűjtés céljaira.) Egyébként az ebből az érzésből fakadó komplexum csak két-három alanyunknál játszott döntő szerepet, a többinél, ha volt is merevség az elején, ez teljesen feloldódott a felvétel folyamán. Ehhez mi is hozzájárultunk minden módon és eszközzel: kérdések feltevésével és a felvétel helyének megválasztásával egyebek közt. Néhány kirívó eset, amelyeket megfigyelés útján lehetett csak nyerni, felvételénél alanyaink talán vigyáztak volna, hogy ilyet ki ne mondjanak: *tiszta disznó* (= pure porc), *nehéz vagyok* (= je suis difficile, nehéz = difficile = igényes), *elítélt ajtó* (= porte condamnée), *dimanskor votézni megyünk* (= dimanche nous allons voter), *egy mari morszóra kupézta a famját* (= un mari a coupé en morceaux sa femme). (Ahol behelyettesítés jelensége forog fenn, pl. hogy alanyunk *igényes* helyett *nehéz*-t mond, az véleményünk szerint nemcsak azért van, mert két magyar fogalom közt a francia nyelv szolgál összekötőt, hanem attól is, hogy a használt szó gyakoribb, közkeletűbb, mint a másik.)

Végül itt-ott az írásbeli szövegek is szolgáltattak kiegészítő anyagot, főként levelek és újságkivágások a Franciaországban magyar nyelven megjelent lapokból, nem az irodalmi igényűekből, hanem azokból, melyeket a tollforgatáshoz nem sokat értő emberek írnak. Ezek a szövegek, minden látszat ellenére, nem az írott, hanem a beszélt nyelv állapotát tükrözik.

7. Miután vázoltuk az anyaggyűjtés két fázisát, hadd mondjunk néhány szót az összegezés és szintézis munkájáról is. Az előbbi egy újabb lehallgatási művelethez fűződik, melynek során kitűnő alkalom nyílt arra, hogy korábbi megfigyeléseinket megerősítsük vagy kijavítsuk.

A fő cél mindemellett nem ez volt, hanem a jelenségek átcsoportosítása, horizontális sákról vertikálisra, úgy, hogy hangtani jelenséget hangtanival, alaktanit alaktanival egyesítsünk pontos utalásokkal. Ilyen módon 8 vastkos és jól felszerelt dosszié állt rendelkezésünkre, melynek alapján megkezdhattuk a begyűjtött anyagnak a felvázolt kategóriák szerinti részletes, elemző leírását. Ez a rész foglalja el szóban forgó tanulmányunk jó 60%-át. Az anyag önmagáért beszél, és minél gazdagabb lesz, annál nagyobb lesz a bizonyító ereje három egymást kórszerűen körülvevő, koncentrikusnak érzett területen: a legbelül levő értekezésünk tulajdonképpeni tárgykörére vonatkozik, a franciás magyar beszédmodorra, különös tekintettel a párizsi nyelvre; a középső módszert kíván teremteni a magyar nyelv összes külföldi keverékeinek vizsgálatához; a külső, a legáltalánosabb pedig a kétnyelvűség átfogó, szociolingvisztikai vizsgálatához kíván adatokat szolgáltatni. Ez utóbbi állt tőlünk mindeddig a legtávolabb, de elvben nem lehetetlen, hogy anyagunkat idővel mások majd felhasználják ebben az irányban is. A középső kör problematikája azonban foglalkoztatott bennünket, és ma is foglalkoztat, jóval értekezésünk határain túl. Már a kísérleti módszer kigondolásakor arra voltunk tekintettel, hogy ezt a módszert fel lehessen használni később nemcsak a franciás, hanem a németes, spanyolos, angolos, oroszos és egyéb magyar beszédmodorok vizsgálatánál is. Lehet, hogy túlságosan messzi célokat tűztünk magunk elé, és egyáltalán nem biztos, hogy módszerünk helyesnek fog bizonyulni ezeknek elérésére. De a gyakorlat talán majd eldönti, mit lehet felhasználni belőle egyetemesebb célok szolgálatában és mit nem. Az ez irányú tapogatózás már megkezdődött. Egy fiatal tanítványunk az általunk kigondolt módszerrel próbált anyagot gyűjteni az elmúlt nyáron a Brazíliában élő magyarok kétnyelvűségére nézve. Magyar szülők gyermeke, született francia, történet szakos tanár, és jól tud magyarul, mert a főiskolai diplomára előkészítő tanulmányainak egy részét Magyarországon végezte.

Még nem volt alkalmunk az általa hozott anyag tanulmányozására, de kétségtelen, hogy sok minden itt fog eldőlni.

8. Minthogy az anyaggyűjtés nincs lezárva, a szintézis sem lehet végleges. Talán nem is az a fontos, hogy mi a felvázolt módszerrel milyen konklúzióra jutottunk, mint inkább az, hogy az eddigi szintézis milyen célokat követett és hogyan.

Céljainkat négy pontban foglalhatnók össze. Vizsgálunk kell:

1. Létezik-e francia—magyar keveréknyelv, és ha igen, mik annak a jellemző tünetei?

2. Fejlődnek-e ezek a tünetek az idő függvényében? Vagyis, mi a különbség az újonnan telepedett és a régóta Franciaországban élő magyarok magyar beszéde közt?

3. Miben különbözik a francia—magyar keveréknyelv (vagy beszédmodor) a magyar beszéd egyéb külföldi keverékeitől?

4. Lehetne-e megközelítőleg pontos módszert kidolgozni a részleges kétnyelvűség valamennyi egyedi és lokális esetének meghatározására és csoportosítására?

A 3. és 4. pontokról már beszéltünk. Felesleges részletesebben szólni róluk, mert túlnőnek nemcsak értekezésünk, hanem jelen összefoglalásunk tárgyán és céljain is.

Az első két pontra nézve az észlelt jelenségeket négy csoportba osztottuk. Az első csoportba azok kerültek, melyek csak egyszer fordulnak elő egy egyetlen alanynál. Ezeket jobb híján véletlen esetnek (cas accidentel) neveztük. A második csoportba azok kerültek, melyek bizonyos egyéni jellegzetes kifejezésmódot tükröznek. A harmadikba a tipikus jelenségek, melyeknek foka és minősége változó, általában ott kezdődnek, amikor egyazon kifejezésmód legalább két alanynál fordul elő. Végül a negyedik csoportba soroltuk az idiomatikus kifejezésmódokat, melyek nemcsak tipikusak, hanem konvergensek is, vagyis nem lazítják, hanem sűrítik a mai magyar köznyelv kifejezésmódjait.

A két első esetre a hangtani rész szolgáltatja a legtöbb példát. Az elsőre például a palatalizáció: *Kanyadába* — mondta egy alanyom *Kanadába* helyett; labializáció, ilyen az alaktanban a *-suk*, *-sük* használata *-juk*, *-jük* helyett, mely egyébként a mai magyar beszédben sem ismeretlen. A második esetre jellemző például a denazalizáció: *honvéd* — mondta egyik alanyom, különösen megnyomva az *n* hangot, melyet jól elválasztott mind a megelőző, mind az azt követő hangtól.

Érthető, ha minket a 3–4. kategóriába tartozó jelenségek érdekelnek a leginkább, hiszen itt dől el, hogy létezhet-e keveréknyelv vagy sem. Szintézisünk általános törekvése az volt, hogy a minőségi eltéréseket mennyiségiekre vezessük vissza. Ez az eljárás az első három kategóriába tartozó jelenségeknél mindig használhatónak bizonyult, a 3. és 4. kategória között azonban alig. Ezen érdemes elgondolkozni. Tipikus jelenség nagyon sok van, nagyjából fel lehet sorolni őket: a hangsúly és hanglejtés egyes összetartozó elemeinek különválása, bizonyos hangzónyújtások, jelentéstani behelyettesítések, francia szavak magyar ragozása, a magyaros szórend felbomlása, igeikötők kihagyása és még sok egyéb; idiomatikus aránylag kevés. Ez annyit jelent, hogy a tipikus jelenségek túlnyomó többsége divergens és csak a kisebbik része konvergensek.

Fontosabb konvergensek jelenségek:

$o > \text{ó}$, $ö > \text{ő}$;

hangzórövidülés, szinkópa;

szótagrövidülés, kihagyás;

hangsúly: dallam és hangerősség együttes elmozdulása;

szókészlet: a *-kor* időhatározói tapadó morféma általánossá válása franciából kölcsönzött szavaknál;

jelentés: a „déalque” tipikus és nem tipikus esetei, mindig a gyakoribb magyar szó javára, a *csinál* ige abuzív alkalmazása (egyebek között);

mondattan: a névragozás eltűnése.

2. Most befejezésül felelhetünk arra a kérdésre, hogy miként fejlődik a kétnyelvűség az idő függvényében? Ha a Párizsban megtelepedett magyar francia nyelvtudás nélkül érkezett, az első egy-két évben nehezen asszimilál, az utána következő négy-öt évben pedig túlságosan könnyen és mindent összekavar. Azután jön egy tíz-tizenkét éves lassú kiegyenlítődési periódus, melyben a korábbi tünetek folytatódnak, de lelassult ütemben. Tizennyolc-húsz év után kerül általában a kivándorolt a negyedik állapotba, amikor az anyanyelv és a befogadó ország nyelve közt egy viszonylagos „békés együttélés” fejlődik ki: az egyik már kevésbé befolyásolja a másikat, a kétnyelvűség stabilizálódik, a két nyelv között egy bizonyos elkülönülés áll be; ugyanakkor az anyanyelv használata is leegyszerűsödik és többé-kevésbé letisztul. A mi korosztályaink nem azonosak FISHMAN szociológiai kategóriáival. De határozottan megvannak és elkülönülnek egymástól. És ami a legfontosabb: a tipikusnak ítélt jelenségek nem egyszerre és egy időben keletkeztek. Innen származik a köztük levő látszólagos ellentmondás is: francia szavak magyaros ragozása vagy ragozatlansága példának okáért. Véleményünk szerint az utóbbi jelenti a későbbi állapotot. És minél később áll be egy tipikus jelenség, annál több a valószínűsége annak, hogy idiomatikussá válik.

A kérdéskomplexum meglehetősen szétágazó, éppúgy, mint a magyarság megszólása a földön. A végső szintézisnek talán még nem érkezett el az ideje. Egy bizonyos csak: a végső szó kimondásában, akár a magyar állam határain belül, akár azokon kívül fog megtörténni, a magyarság egyetemes problémái fogják a döntő szerepet játszani.

Extra Hungariam non est vita. Ez az egykori aforizma ma szinte a visszajára fordult: nincs egyetemes kultúra magyar kultúra nélkül, és nincs egyetemes magyar kultúra egy egyetlen ország kizárólagos határain belül.

GERGELY JÁNOS

A magyar nyelv a göttingai egyetemen

I. Göttinga nemes városának az egyszer megírandó magyar művelődéstörténet szintézisében minden bizonnyal előkelő hely jut. Három európai nagyság: BOLYAI FARKAS, KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR és GYARMATHI SÁMUEL neve fémjelzi e város egyetemének a magyar szellemi életben való jelentőségét. A hírneves Georgia Augusta, a XVIII. század egyik legjobb, Európa-hírű német protestáns egyeteme 1734-ben alakult. A tanulni vágyó, kiemelkedő fők számára Göttinga a tudás szabadságának szimbóluma volt. Egész Európából toborzódott a hallgatóság. Különösen nagy vonzóerőt jelentett a város a feudális törvényektől és szokásoktól béklyóba vert, vallási ellentétektől megszított és idegen hatalmaktól elnyomott nemzetek fiai számára, akik Göttingában az ismeretszerzés korlát nélküli szabadságát látták. 1734-től 1837-ig 494 magyarországi hallgatója volt az egyetemnek. Közülük 205 fejtett ki valamilyen irodalmi működést, hagyott hátra valamilyen nyomtatott művet. A három, imént említett legnagyobbban kívül a göttingai egyetem hallgatója volt ebben az időszakban SEGNER JÁNOS ANDRÁS (fizikus, a Segnerkerék feltalálója), CORNIDES DÁNIEL, BERZEVICZY GERGELY, BUDAI ÉZSAIÁS, KIS JÁNOS, BARCZAFALVI SZABÓ DÁVID, DIÓSZEGI SÁMUEL, RÁT MÁTYÁS, RUMY KÁROLY, hogy csak a legismertebbeket említsük. Idejárt egyetemre később BUDENZ is.

Göttinga kapcsolata sohasem szakadt meg Magyarországgal, bár különböző okok következtében a kapcsolat intenzitása erősen csökkent. Azonban hangsúlyozhatjuk, hogy Göttingának — magyar szempontból — nemcsak múltja,¹ de jelene is van, és remélhetőleg jövője is lesz.

¹ A múltra vonatkozólag l.: DÜMMERT DEZSŐ, Göttinga és a magyar szellemi élet. A Budapest Egyetemi Könyvtár Kiadványai 15. sz., Bp., 1962.; JULIUS KORNIS, Ungarische Kulturideale 1777—1848. Leipzig, 1930. 390—1; FUTAKY ISTVÁN—PÁLFALVI ETEKKA, Ungarische Quellen zur Göttinger Universitätsgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts: Göttinger Jahrbuch 1968: 133—41.

A továbbiakban röviden a jelenről, tehát arról kívánok beszámolni, hogy e patinás városnak ma is híres egyetemén milyen körülmények között, hogyan foglalkoznak a magyar nyelvvel. Mivel nyelvünk oktatása az egyetem finnugor szemináriumának (hivataltos nevén: Finnisch-ugrisches Seminar der Georg-August Universität Göttingen) feladatkörébe tartozik, szólnom kell vázlatosan a szeminárium történetéről is.¹

Senkit ne tévesszen meg azonban, hogy a beszámolóban csak a magyar nyelv oktatásáról lesz szó. A szeminárium az egész finnugorság nyelvi, irodalmi és lehetőség szerint történelmi és néprajzi ismertetését is végzi. Ennek a komplex, sok irányú munkának a magyar nyelv oktatása természetesen csak egyik ága.

2. A göttingai finnugrisztikai fellegvár megteremtése nagyrészt FARKAS GYULÁnak köszönhető. Farkas 1946-ban került Göttingába, 1947 nyarán kezdte meg oktató tevékenységét, s még ebben az évben, 1947 téli szemeszterében sikerült megalapítania a finnugor szemináriumot. Farkas széles körű ismeretekkel rendelkezett, és vezetése alatt a finnugor szeminárium — elsősorban éppen az ő előadásai révén — nagyon változatos tematikával kezdte pályafutását. A Georgia Augusta történetében a finnugor szeminárium volt az első a maga nemében, és alapításakor néhány magyar és finn könyvön és periodikán kívül, amelyet az egyetemi könyvtár révén kapott, nem volt semmi irodalma. Az egyetem és a kuratórium bőkezűsége, valamint különböző intézetek és kiadók (főleg finnországiak) ajándékozása tette lehetővé a szeminárium könyvtár létrehozását. A szemináriumnak kezdettől, tehát 1947-től fogva van magyar és észt, 1949-től pedig finn lektorátusa. Farkas 1958-ban történt korai halála után két év interregnum következett a szeminárium vezetésében. — Két féléven keresztül AULIS JOKI (Helsinki) volt vendégprofesszor, s az ő ideje alatt véglegesítették a szemináriumot. 1960-ban került Münchenből WOLFGANG SCHLACHTER a szeminárium élére, s attól fogva javultak a lehetőségek is. 1963-ban a szeminárium a „Finnisch-ugrische Philologie” címet kapta az addigi „Allgemeine Sprachwissenschaft mit besonderer Berücksichtigung der Finnisch-ugrischen Philologie” helyett.

A szeminárium a finnugor filológia szellemében dolgozik, tehát feladatának tekinti a finnugor népek nyelvének, de irodalmának és lehetőség szerint történelmének, valamint néprajzának ismertetését is. A hangsúly az ismertetésen van. Mivel a szeminárium oktatói nyelvészek és irodalmárok, az oktatás és a kutatás mindenekelőtt a finnugor népek nyelvére és irodalmára irányul. A szeminárium két fő oktatási formája az előadás és a gyakorlat. A professzor többnyire csak előadásokat tart, gyakorlattal egybekötött előadást ritkán. A lektorok elsőrendű feladata a nyelvi gyakorlatok, órák megtartása, de emellett előadást is tarthatnak, általában gyakorlattal együtt. Ez az oktatási forma legjobban talán a magyar bölcsészeti karokon most bevezetendő, előadást és gyakorlati foglalkozást egyesítő szeminárium-típusnak felel meg.

3. A szeminárium fennállása óta a professzorok a következő magyar témájú előadásokat, illetőleg előadássorozatokat tartották: FARKAS GYULA (1947–1958.) a magyar nyelvtörténet különböző kérdéseit tárgyalta nyelvészeti előadásaiban: magyar történelmi hang-, alak- és mondattan; a magyar nyelv jövevényszavai. Magyar

¹ A szeminárium történetére l.: MARIE-ELISABETH SCHMEIDLER, Bericht über die Entwicklung des Finnisch-ugrischen Seminars an der Göttinger Universität von 1947 bis 1957: UAJb. XXX, 121–4; Ő., Göttingenin yliopiston suomalais-ugrilaisen seminaarin kehitys v. 1955–1965: Vir. 1965: 309–14; KLAUS MEYER, Suomalais-ugrilaisen tutkimuksen harrastuksesta Saksassa: Vir. 1956: 391–5; ERKKI ITKONEN, Julius von Farkas: Vir. 1958: 282–4; EMIL ÖHMANN, Julius von Farkas: UAJb. XXXI, 1–6; WOLFGANG SCHLACHTER, Stellung und Aufgaben der Fennougristik in der Bundesrepublik: UAJb. XXXV, 264–72; l. még az egyetem Vorlesungs- und Personalverzeichnis-eit; WOLFGANG SCHLACHTER, DÉCSY GYULA, FUTAKY ISTVÁN és PÁLFALVI ETELKA szíves szóbeli közlései.

irodalomból főbb előadásai a következők voltak: a magyar klasszikus kor és a romantika; a magyar irodalom európai alakjai; a mai magyar irodalom. Történelmi-nyelvészeti tárgyú volt „A magyarok eredete és őstörténete” című előadássorozata. — W. SCHLACHTER (1960—) nyelvészeti előadásai között speciálisan magyar témájúak voltak eddig: magyar jelentéstan; magyar szóképzés; nyelvtörténeti gyakorlatok (Jókai-kódex) és egy irodalmi előadás a második világháború utáni magyar irodalomról.

A mindenkori magyar l e k t o r legfőbb dolga a magyar nyelv oktatása. A szeminárium magyar lektorai — időbeli sorrendben — a következők voltak: 1947-től SZURMAY TIBOR, 1951-től FEJÉR SÁNDOR, 1956-től DÉCSY GYULA, 1959-től FUTAKY ISTVÁN, 1962-től BÁTORI ISTVÁN, 1967-től PÁLFALVI ETEKA, 1969-től KISS JENŐ. — A magyarul tanuló a legkülönbözőbb érdeklődésűek közül kerülnek ki. Nyelvészek, irodalmárok vannak túlsúlyban, de történész, fizikus, matematikus, teológus, jogász, orvos, agrár-hallgató, művészjelölt és turista típusú érdeklődő is előfordul. E vegyes összetételű hallgatóság magyartanulásának célja szerint két nagy csoportra oszlik: vannak, akik gyakorlati nyelvismeretre kívánnak szert tenni (lehetőleg minél kevesebb grammatikával), s vannak, akik inkább a magyar grammatika alapos megismerését tűzték ki céljukul. E kétféle érdek nem egyeztethető össze, ezért a hallgatók csoportbeosztását a hallgatók nyelvtanulási célja determinálja. A hallgatók száma változó, általában két-három részvevője van egy-egy nyelvkurzusnak. A magyarul tanulók között a német anyanyelvűeken kívül más nemzetiségűek, például lengyel, finn, amerikai hallgatók is előfordulnak. A német anyanyelvűek számára a magyar nyelv némely pontja különösen is kemény dió. Ezek megtanítására fokozott gonddal kell ügyelni. Ezeket a problémákat, amelyek a hang-, alak- és mondat-terén egyaránt jelentkeznek, lektori tapasztalatai alapján DÉCSY foglalta össze és publikálta „Methoden und Erfahrungen im Ungarischunterricht an deutschen Universitäten” című (UAJb. XXXV, 309—14) cikkében. A tanítás alapjául BÁNHIDI—JÓKAY—SZABÓ „Lehrbuch der ungarischen Sprache”, illetőleg BÁNHIDI—JÓKAY „Ungarisch über Ungarn” című könyve szolgál. Mindkettő már eddig is sok hasznos szolgálatot tett a magyar nyelv külföldieknek és külföldön való tanításában. E könyveknek esetleges újabb kiadásában föltétlenül ajánlatos lenne azonban a nyelvtani terminus technicusokat a megfelelő nemzetközi latin műszavakkal írni a németek számára (is) érthetetlen német terminus technicusok helyett, mint például *Eigenschaftswort*: *Adjektiv, Satzaussage*: *Prädikat, Wenfall*: *Akkusativ, Besitzerzeichen*, sőt: *Besitzanzeigendes Personalzeichen*: *Possessivsuffix* stb. — A tankönyvön kívül más eszközök is a lektor rendelkezésére állnak: könyvek, folyóiratok, újságok. A magyar nyelv oktatása a szokásos hármassal megfelelő csoportbeosztásban történik: 1. kezdő, 2. haladó csoport, valamint 3. beszéd- és fordítási gyakorlatok. A kezdő csoportban a nyelvi laboratórium lehetőségeinek kihasználására 1970-től van lehetőség. Kívánatos lenne programozott nyelvi anyaggal, magnetofonnal végezni a fonetikai gyakorlatokat, ehhez azonban hiányzik — remélhetőleg nem sokáig — a megfelelő magyar szalaganyag. A beszéd- és fordítási gyakorlatokon többnyire modern, egyszerűbb prózaszövegek vagy folyóirat- és újságcikkek olvasása és megbeszélése folyik vagy valamilyen kötetlen témáról való társalgás.

A szűkebb értelemben vett nyelvtanításon kívül a lektor feladatai közé tartozik a magyar irodalom, esetleg történelem és néprajz vázlatos ismertetése is. A lektor a szakterületébe vágó témakörből tarthat előadást, vezethet gyakorlatot. Megemlítendőek az eddigiek közül a következők: magyar népművészet; Erdély története és művészete; magyar népdalok; magyar népszokások; magyar dialektológia; nyelvjárási szövegek olvasása és magyarázata; irodalmi szövegek az újabb magyar prózából; áttekintés a magyar irodalomról; bevezetés a magyar népköltészetbe; Jókai és kora; Petőfi; áttekintés a magyar történelemről.

A szemináriumi könyvtár magyar részlege, elsősorban a nyelvészeti rész, kielégítőnek mondható. Mivel az egyetemi könyvtárban (Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek) úgyszólván minden lényegesebb magyar kiadvány megtalálható, a szeminárium csak a kutatáshoz és oktatáshoz elsőrendűen fontos szótárakat, kézikönyveket, folyóiratokat és sorozatokat, valamint önálló műveket szerezte és szerzi be. Külön jár a szemináriumnak a Magyar Nyelv, Nyelvtudományi Közlemények, Magyar Nyelvjárások, Néprajz és Nyelvtudomány, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények és az Acta Linguistica. De a szemináriumban vannak hosszú lejáratú kölcsönzésben a következő hazai folyóiratok kurrens évfolyamainak a számai: Magyar Nyelvőr, Acta Orientalia; Ethnographia, Acta Ethnographica; Irodalomtörténeti Közlemények, Kritika, Kortárs; továbbá néhány heti- és napilap: Élet és Irodalom, Magyar Hírek, Népszabadság. A szeminárium számára megrendelendő könyveket többnyire a Magyarországról érkező prospektusok alapján, a szeminárium mindenkori igényeitől és lehetőségeitől függően választják ki. A könyvvétel kérdésében a lektori javaslattétel figyelembe vételével a professzor dönt.

A szemináriumban lehet magyar témából doktorálni. Farkas professzorsága alatt két magyar tárgyú értekezés készült: GERDA MÉSZÁROS-SCHWECKENDIECK, Die deutschen Einflüsse auf die ungarische Spracherneuerung [bis 1820] (1948.), PENAVIN OLGA, Die Sprache der ungarischen Bevölkerung der Batschka (1956.). Schlachter professzorsága idején: FUTAKY ISTVÁN, Untersuchungen über die Akzentmerkmale des Ungarischen [Durchgeführt an der Mundart der Sprachinsel Oberwart] (1964.), KESZTYŰS TIBOR, Entstehung und Entwicklung von *-gat* unter Berücksichtigung anderer Frequentativsuffixgruppen des Ungarischen (készülőben). A gépelt és bekötött disszertációk a szeminárium könyvtárában találhatóak.

A szeminárium intenzív kapcsolatban áll a magyar nyelvészettel. Ez az örvendetes tény mindenekelőtt Schlachter professzornak köszönhető, aki sokat fáradozik a magyarországi kapcsolatok további javítása érdekében. Ezt mindazok tapasztalhatták, akiknek részük volt Göttingába látogatni. A szemináriumnak a magyar nyelvészettel való kapcsolatát mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy a szeminárium vendéglelőadói, tudományos ülészakának résztvevői többségben magyar nyelvészek voltak. Meghívott előadóként a következők tartottak előadásorozatot: TARNÓCZY TAMÁS (1962., fonetika), GÜLYA JÁNOS (1966., obi-ugor nyelvek), O. NAGY GÁBOR (1968., lexikológia), KÁROLY SÁNDOR (1969., jelentéstan).

Megemlítenéd, hogy Schlachter a Göttingai Tudományos Akadémia tagjaként az Akadémia kiadásában időnként bennünket is érdeklő és érintő munkákat, tanulmányokat jelentet meg. 1966-ban jelent meg „Zur Geschichte der Frequentativa im Ungarischen” című munkája (Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, I. Philologisch-historische Klasse Nr. 4), amely Magyarországon — talán éppen a rossz terjesztés miatt — sajnálatos módon visszhang nélkül maradt. Ebben a sorozatban látott napvilágot még 1956-ban H. DÖRRIE kiadásában a „Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionsreisen des fr. Julianus O. P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tataren” (Nr. 6) című forráskiadványa. Ebben a sorozatban jelent meg LAKÓ GYÖRGY egy tanulmánya is, amely a finnugor nyelvek szófaji kérdéseivel foglalkozik. Ugyancsak Göttingában hagyta el a sajtót — Schlachter jóvoltából — az Akadémia egy másik sorozatában RÉDEI KÁROLY és SZABÓ LÁSZLÓ finnugrisztikai kiadványa. Sajtó alatt van már a múlt évi (1969.) szimpozion anyaga is; a kiadvány címe: „Syntax der uralischen Sprachen”, és speciálisan magyar, illetőleg magyar vonatkozású tanulmányokat is tartalmaz. Bár nem jelen vonatkozású, talán mégsem árt arra emlékeztetnünk, hogy ebben a városban jelent meg 1799-ben GYARMATHI nagy jelentőségű Affinitas-a is.

4. A magyar nyelv és irodalom, a magyar kultúra iránt külföldön érdeklődők különböző egyetemeken juthatnak hozzá a magyarság megismerésének legnagyobb lehetőségéhez: nyelvünkhöz. Ezek sorában Göttinga — múltjánál fogva — különleges jelentőségű. De nemcsak azok számára, akik magyarul kívánnak tanulni. A mi számunkra is. A magyar tudománynak szoros kapcsolatra van szüksége a nemzetközi tudományossággal. Nemcsak azért, hogy eredményeit megismerjük, hanem azért is, hogy a mi eredményeinket megismertessük a külfölddel. Nyelvi elszigeteltségünkéből — tudományunk eredményeinek hirdetésével — Göttinga is segít kitörni bennünket. S ha másért nem, már ezért megérdemli fokozott érdeklődésünket, figyelmünket és köszönetünket.

KISS JENŐ

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1968. december 17. Finnugor szakosztály. ERDŐDI JÓZSEF, Az indoeurópai—finnugor rokonság kérdéséhez. — A finnugor és indoeurópai nyelvrokonság COLLINDER által összegyűjtött bizonyítékainak egy részét az előadó már régebben megbírálta (ERDŐDI: Nyr. LXIII, 94 kk. és COLLINDER: Nyr. LXIII, 127 k.). Ebben az előadásában két csoportot vizsgált meg: a személyes névmásokat és a tagadás kifejezéseit. — 1. Megállapította, hogy a finnugor személyes névmások mind szerkezetileg, mind paradigmatikusan eltérnek az indoeurópaiaktól. A finnugor alapnyelv az egyes, kettős és többes számban ugyanazt a tövet használta (például az első személyre **m*, a másodikra **t*), például osztj. É. *ma* 'én', *min* 'mi (ketten)', *mun* 'mi (többen)', md. E. *mon* 'én', *min* 'mi' stb. Ez a *tő* a függő esetekben is megőrződött. Ezzel szemben az indoeurópai nyelvekben egyrészt különböző tövek szerepelnek ugyanazon személyre vonatkozó személyes névmásnál, például orosz *я* 'én', *меня* 'engem', latin *ego* 'én', *mē* 'engem', gót *ik* : *mik* 'ua.', másrészt a dualisban és a pluralisban más *tő* kerül elő, például óbolgár *azъ* 'én', *vъ* 'mi (ketten)', *my* 'mi (többen)'; gót *ik* 'én', *wit* 'mi (ketten)', *weis* 'mi (többen)'. A finnugor személyes névmások képlete tehát C_1V mind a három szám alanyesetében, az indoeurópai képlet viszont a három szám alanyesetében C_1V , C_2V , C_3V (a dualis töve azonos lehet a pluraliséval). — 2. A tagadás a finnugor nyelvek java részében ma is tagadó igével történik, és így volt ez az alapnyelvben is. Igaz, némely finnugor nyelvben *n* hangon kezdődő tagadó szó is található. Ezt vetették egybe az indoeurópai *ne* tagadó elemmel. Azonban már KERTÉSZ MANÓ utalt arra, hogy a finnugor nyelvekben a *ne*, *nie*, *ni* tagadó szó jövevény: csak olyan területen található meg, ahol szláv nyelvek hatottak egyes finnugor nyelvekre. Nyelvtörténeti adatok bizonyítják, hogy az udmurtban és a mariban a XVIII. század végén csakis emfaticus használatban, a nyomósítás kedvéért ('sohasem, semmiképpen') alkalmazták az *n* elemű tagadást. A finnugor nyelvekben az ősi módú negatio igei alakkal történt, és ennek nincs megfelelője az indoeurópaiakban. — A finnugor személyes névmások kezdő mássalhangzójának (*m*, *t*, *s*) akad ugyan pendant-ja az indoeurópai nyelvekben, de a fent ismertetett rendszerbeli különbségek óvatosságra intenek, ezért legfeljebb praeuráli hasonlóságról szólhatnánk. A névmások kezdőhangjának azonos volta különben is szinte eurázsiai nyelvi jelenség. Nem tudjuk megmondani, hogy elemi rokonságból vagy nyelvi érintkezésből fakad-e, vagy esetleg másként magyarázandó.

1969. február 11. Nyelvoktatói szakosztály. HELL GYÖRGY, A grammatika és a tanítványok közötti koncentráció. — A nyelvoktatás az iskolai oktatásnak már kezdettől

* L. MNy. LXV, 126—8.

fogva központi tárgya volt, és ebben a nyelvtan tanításának jelentős, sőt a megismerés alapvető formáinak tanítása révén lényeges szerep jutott. Az oktatás materiális és formális céljai közül a nyelvoktatás az utóbbiak terén tud hasznosat nyújtani, és a nyelvoktatás formális nevelési lehetőségeit nálunk is gazdag irodalom tárgyalja. A nyelvoktatás „humán” tárgy lévén elsősorban a „humán” gondolkodásmód jellegzetes vonásainak kialakítására szolgál, és ennél fogva világszerte alapja a két pólusú (humán—természettudományos) gondolkodásmódnak. A jellegzetesen kettős gondolkodásmód jogosultságának vitatása nélkül helyénvalónak látszik, hogy a nyelvoktatás az arisztotelészi logikára és a múlt század lélektani nézeteire épülő szemléletmódja mellett alakítson ki olyan nyelv-szemléletet is, amely módszereiben nem ellenkezik a természettudományossal. Ez nemcsak az oktatás egységességének szempontjából fontos, hanem azért is, hogy a nyelvoktatás központi jellege így még hangsúlyozottabbá váljék.

1969. február 18. Általános nyelvészeti szakosztály. PALKÓ ISTVÁN, A magyar nyelv magánhangzóinak rövidség—hosszúság problémájáról. — Megállapította, hogy a magánhangzó rövidség—hosszúság a felhangok számától és rendszámától, továbbá a képzési energiától mennyiségileg meghatározott hangtulajdonság, tehát mennyiségi tényezőktől függő új minőség, egymástól lényegében különböző hangféleség, más-más hang. A rövid—hosszú hangminőségben objektíve és kauzálisan az idő-tényező, az időtartam nem játszik szerepet, hanem éppen indifferens harmadik kvantitatív tényezőként van csupán jelen, mintegy a hangjelenség időbeli lefolyásának bizonyossága. A rövidség—hosszúság hangkarakterét a térbeli lefolyás tényezői határozzák meg. Magánhangzóink akusztikai szerkezetének elemzése ezt világosan igazolja.

1969. március 4. Magyar és szlavisztikai szakosztály. KISS LAJOS, Néprajzi vonatkozású szavak és növénynevek a magyar nyelv szláv jövevényszavai köréből. — Tíz szómagyarázat példáján bemutatta, hogy milyen új eredményekhez lehet jutni szláv jövevényszavaink vizsgálata terén a sok szempontú mikrofilológiai módszer alkalmazásával. A tárgyalt szavak: *bikla* 'fehér szoknya', *bugyli* 'olcsó, fanyelű zsebkés', *grulya* 'burgonya', *körpöly* 'egy fajta eketartozék', *kruspán* 'bukzus, puszpáng', *lapor* 'Pécs környéki talajfajta', *mácsonya* 'Dipsacus', *masánszki* 'egy fajta alma', *vázsú* 'bab', *zsolttina* 'Serratala'. (Vö. NydtudÉrt. 71. sz.).

1969. március 11. Magyar szakosztály. VÉGH JÓZSEF MIHÁLY, A Münchener Kódex magyar és a Vulgata megfelelő latin szövegének egybevetése. — Az előadás első része a Néprajz és Nyelvtudomány XII. kötetének 69—80., második része XIII. kötetének 77—86. lapjain megjelent.

1969. március 18. Nyelvoktatói szakosztály. PLASZKONY LÁSZLÓ, A mondatábrák (kivetítéses) alkalmazása az iskolai elemzésben. — Bevezetőül a nyelv és a gondolkodás dialektikus együttfejlődéséről, a nyelv és a logika kapcsolatáról, a gondolkodás és a mondatalkotás viszonyáról beszélt, majd arról szólott, hogy a mondatnyi elemzés miként állítható be a gondolkodási készség fejlesztésének szolgálatába. Ezután tért rá a mondatnyi elemzés grafikus ábrázolásmódja eddig ismert változatainak ismertetésére. Egy-egy példamondaton bemutatta az ábrázolási lehetőségeket, majd a tőle már óvek óta alkalmazott és igen jól bevált több dimenziójú ábrázolást ismertette. Ebben minden mondatrésznek megvan a maga sajátos szimbóluma, sőt a mondatrészek alfajainak is. Alkalmazásukkal egyszerűen, gyorsan, minden segédeszköz és különösebb grafikai eljárás mellőzésével a mondat szerkezeti felépítése térben ábrázolható. Így betekintést nyújt a gondolkodás és a mondatalkotás folyamatába. Végül beszámolt a kísérleti osztályokban a módszerével elért eredményekről.

1969. április 8. Általános nyelvészeti szakosztály. ZSILKA JÁNOS, A nyelvi rendszer kettős aspektusa. — A nyelvi rendszerben két, egymásnak ellentett irányú mozgás állapítható meg: konkrét → általános és általános → konkrét. Ez az összefüggés igazol-

ható a mondatformák, a paradigmák és az egyes szavak jelentésrendszerében. A kutatás különböző területein ezideig ennek az egységes mozgásfolyamatnak csak az egyik vagy a másik oldalát ragadták meg. Valójában a rendszer működése csak a két oldal egységében érthető meg. — L. Annales Universitatis Scientiarum de Rolando Eötvös nominatae 1970., angol fordításban.

1969. április 15. Nyelvoktatói szakosztály. SZABÓ KÁLMÁN, A tollbamondás alkalmazása az általános iskolában. — Tollbamondott szövegek egyre kevésbé szerepelnek helyesírás-tanításunkban, noha a tollbamondás olyan lényeges sajátosságokat, fontos ellenőrzési lehetőségeket kínál, amelyekről egyetlen szaktanár sem mondhat le. Munkánk eredményességének első feltétele természetesen a minden tekintetben megfelelő szöveg, de előre kell tisztáznunk azt is, hogy a szöveget mikor és milyen tempóban diktáljuk. Befejezésül a tollbamondással összefüggő, de ezideig a szükségesnél jóval kisebb mértékben vizsgált kérdésekkel foglalkozott (a felmérő, a gyakorló és az ellenőrző szövegek diktálásának, feldolgozásának és javításának módja, a hibázások okainak kutatása stb.).

1969. május 6. Finnugor szakosztály. SZFJ ENIKŐ, A votják rokonságnevek rendszere. — Bevezetőként az egyes finnugor népek rokonságneveinek vizsgálatában elért eredményekről számolt be. A kérdés története az általános nyelvészet szempontjából sem érdektelen, mert a rokonságnevek jelentésváltozásai sajátos módon igazolják azt az általános nyelvészeti tételt, miszerint a szó jelentésének fejlődése a konkrétól az absztrakt felé halad. A rokonságnevek terén ez a következőképpen valósul meg: konkrét (egyedi) → elvont (általános) → konkrét (egyedi). A fejlődés utóbbi fokát a sokszor 4–5 jelentéssel rendelkező rokonságnevek képviselik. A rokonságnevek jól tükrözik a rokonok (vér- és házassági rokonok) rendszerét. A rokonságnév-rendszerek gazdagsága, egy-egy rokonságnév jelentésbősége attól függ, szociális vagy biológiai alapon történik-e a rokonsági viszonyok nyilvántartása. Minél inkább közeledik valamely nép társadalomszervezete az általunk megszokott, kiscsaládon (tehát biológiai egységen) alapuló társadalomszervezet felé, annál kevesebb tényező határozza meg a rokonsági viszonyok számontartásának szükségességét. A votják rokonságnevek rendszere átmeneti állapotot tükröz a nemzeti nagycsalád és a kiscsalád között. A rendszer középpontjában álló *Ego* nemzedéken kívül 3–3 nemzedéket különböztetnek meg, de vannak nyomai annak, hogy a votjákoknál is megvolt a nemzedéktől független, csupán a kortól függő elnevezérendszer. A férfirokont jelölő szavak nagy száma a patriarchális nagycsalád tartós meglétére utal. Az anyagi rokonok pontos nyilvántartása talán a matriarchátus nyomait őrzi. Meglepően nagy az idegen eredetű (többnyire csuvas, a déli nyelvjárásokban tatár) szavak száma, de az a tény, hogy ezek az idegen eredetű rokon-nevek gyakran párhuzamosan léteznek a finnugor, finnpermi, permi és a belső keletkezésű rokonságnevekkel, azt bizonyítja, hogy a környező idegen népek azonos típusú rokonságrendszerben éltek.

1969. május 13. Germanisztikai-romanisztikai és általános nyelvészeti szakosztály. KIEFER FERENC, A morfológia helye a generatív nyelvelméletben. (A svéd nyelv morfológiája.) — A morfológia a generatív nyelvelméletben a nyelvéírásnak nem önálló területe, hanem szorosan kapcsolódik a szintaxishoz, és az egyes paradigmák előállítására szintaktikai információk alapján megy végbe. A morfológiai szabályok megfogalmazásánál azonban figyelemmel kell lennünk a fonológiai szabályszerűségekre is. Más szóval: a mondat-tani szabályok által generált morféma-láncokat úgy kell átalakítani, hogy a fonológiai szabályok már a helyes fonéma-láncokra építhessenek. A svéd nyelv morfológiájának példáján bemutatja, hogyan fogalmazhatók meg a generatív morfológia szabályai, és hogy milyen problémákat kell megoldania a generatív morfológiának.

1969. május 20. Magyar szakosztály. BODNÁR FERENC, Leíró mondattanunk néhány ellentmondása. — Vö. Néprajz és Nyelvtudomány XIII, 69–76.

1969. május 27. Magyar szakosztály. KOVALOVSKY MIKLÓS, A nyelvfejlődés és az információs hírtérkép szempontja a nyelvművelésben. — A nyelvhelyesség és a nyelvművelés korszerű értelmezését a nyelv társadalmi, kommunikatív szerepének a nyelvfejlődés tényével való összekapcsolásában látja. Fel kell tárunk a fejlődés belső törvényszerűségeit, a folyamat ellentétes elemeit és dialektikus voltát (egység — változatosság, gazdaságosság — terjedősség stb.). A társadalmi szükséglet, az információközlés igénye, valamint a nyelvi változások összetevőinek eredője a tökéletesedés felé mutat. A nyelvművelés feladata a nyelvi változásoknak a nyelv rendszerének, szellemének, a nyelvfejlődés irányzatainak és az információközlés hatékonyságának szempontjából való vizsgálata, illetőleg az új elemek és jelenségek pozitív és negatív megítélésével a nyelvfejlődés lehetőség szerinti irányítása, „tervezése”.

1969. június 3. Germanisztikai — romanisztikai és általános nyelvészeti szakosztály. BREKLE HERBERT (Regensburg), Vorläufer der generativen Grammatik.

1969. június 24. LXV. közgyűlés. LAKÓ GYÖRGY, Yrjö Wichmann. — HAJDÚ PÉTER, Százötven éve született Reguly Antal. — L. MNy. LXV, 391—403.

1969. október 7. Magyar szakosztály. BENKŐ LÁSZLÓ, Az írói szótár műfaji sajátosságai. (A teljesség.) — Az írói szótár teljessége azt jelenti, hogy a feldolgozott korpusz minden egyes szava helyet kap a szótárban. A teljesség itt nem csak mennyiségi jegy, hiszen általa vált az írói szótár önálló műfajjává. A teljességi igény alkalmazásának igen sok változata lehetséges egyrészt a szótár funkciója és fajtája (index, konkordancia, értelmező-minősítő írói szótár), másrészt a teljesség megjelenési formáinak sokszínűsége miatt. Ez utóbbi vonatkozásban különbséget kell tennünk a címszók és a szócikkekben bemutatott felhasználás teljessége között. Mindkettő többszörösen differenciálódva jelentkezik. A szavak felhasználásában gyakorlatilag csak a funkcionális teljesség követelménye alkalmazható, vagyis az előfordulási típusok bemutatását végezheti el az írói szótár. Az előadó ezután ismertette a Juhász Gyula-szótár szerkesztése során e vonatkozásban kialakított módszerét.

1969. október 13. Finnugor szakosztály. JOKI AULIS J. (Helsinki), Etymologie heute. (Németül.) — L. MNy. LXVI, 4—12.

1969. október 14. Germanisztikai-romanisztikai szakosztály. FOGARASI MIKLÓS, Machiavelli nyelvészeti traktátusa és az olasz irodalmi nyelv. — Machiavelli születésének ötszázadik évfordulója az alkalom arra, hogy elvégezzük egyetlen nyelvi-nyelvészeti vonatkozású írásának, a „Dialogo sulla lingua”-nak az elemzését. A következő kérdésekre keres feleletet: 1. Milyen nyelvi elméleti nézeteket tartalmaz a Dialógus? 2. Mennyiben felel meg Machiavelli nyelvi gyakorlata e nézeteinek? 3. Hogyan viszonylik nyelvi gyakorlata és elmélete az előző koroknak és saját nemzedékének nyelvi nézeteihez és gyakorlatahoz? 4. Milyen objektív társadalmi—történeti, művelődési körülmények, valamint milyen szubjektív motívumok tükröződnek a Párbeszédben? — Machiavelli nyelvi gyakorlata az élő firenzei nyelvjárásnak olasz nemzeti irodalmi nyelvként való alkalmazása, elmélete pedig eljárásának polemikus megindokolása, amelynek során nem egy haladó általános nyelvészeti érvényű észrevételt tesz. Műve szorosan kapcsolódik az olasz nyelvi viták megindulásához, amelyeket Dante nyelvészeti munkájának reneszánsz újraértékelése indított el, s nem elemezhető Dante és Alberti nyelvészeti megnyilatkozásaival való történeti összehasonlítás nélkül. Machiavelli tökéletesíti Danténak Itália nyelvjárásairól szóló megállapításait, a firenzei nyelvjárás elsőbbsége körüli vitában pedig érvei már nem kizárólag lexikaiak, mint vitapartnereié, hanem hang-, alak- és mondattaniak is. Dante még az egységes középkori tudományosság keretébe illeszti be nyelvi megfigyeléseit és nézeteit, utána Alberti óriási lépést tesz előre, és a tudomány reneszánsz kori differenciálódásának folyományaként — az ókori tudomány módszerének segítséggel — elvégzi anyanyelvének első leíró szempontú rendszerezését. Machiavelli

a reneszánsz természetbölcslelete alapján már a nyelv és a társadalom összefüggéseit is meglátja, és kezdi elemezni, továbbfejlesztve a nyelvészeti gondolkodást, sőt a terminológiát is. — Machiavelli példája is igazolja azt az egyre inkább teret hódító nézetet, hogy a nyelvészet mint tudomány nem a történeti—összehasonlító módszer alkalmazásával kezdődött. — Vö. ALingu. XX, 87—109.

1969. október 21. Germanisztikai—romanisztikai szakosztály. RIESEL ELISE (Moszkva), Einige strittige Fragen der Stilistik. (Németül.)

1969. október 28. Általános nyelvészeti szakosztály. TÖRÖK GÁBOR, A lírai alkotás helye a beszédképződmények sorában. — A lírai alkotásnak más beszédképződményektől való elvi elhatárolására a nyelvész is illetékes. A határvonásra nem a líra csúcsteljesítményei a legalkalmasabbak, hanem a jelanyagukban a gyakorlati nyelvi közleményekkel megegyező költemények. Egy ilyen példát elemezve megállapíthatjuk, hogy a nyelv általánosságából hogyan lesz az egyik esetben egyediség, a másikban különösség. Ezzel kapcsolatban felülvizsgálja a nyelv és a beszéd viszonyáról forgalomban levő nézeteket. A konkrét helyzet és szöveggörnyezet egyedít, s eközben a beszédképződményben benne levő bizonyos üzenettartalmakat érvénytelenít, semlegesít. Ez a konkrétságtól való elszakadás lehetőség a beszédképződmény egésze nek metonimikus és metaforikus értelmezésére, kedvező helyzet bizonyos hírcsatornák megnyitására.

1969. november 4. Magyar szakosztály. BÁNHIDI ZOLTÁN, Hogyan szurkolnak a magyarok? — L. Nyr. XCIV, 166—75.

1969. november 11. Finnugor szakosztály. KOROMPAY BERTALAN, Reguly-problémák. — Az előadó hosszabb cikket írt „Reguly és hagyatéka” címmel; ennek érdekesebb részeit olvasta fel. 1. Bizonyítja, hogy Reguly csak Stockholmban gondolt először arra, hogy megtanuljon finnül és Finnországba utazzék. 2. Reguly és Castrén viszonya kölcsönös, mindkettő hatott a másikra. Korompay abban, hogy Castrén 1842 januárjában ösztöndíjat kapott északi utazásának Archangelből az Uralig való folytatására, Sjögrén intézkedését látja, aki ekkor már fél éve érintkezésben volt a Szentpétervárott finnugor tanulmányokba mélyedt Regulyval. Castrén túllép a finnugorság körén, Reguly realisabb: beletalál. 3. Fötvös szerint nem volt nyelvész. Az előadó ezt Budenztól vett idézetekkel cáfolja. Az obi-ugorság Lönnrotja volt: ősköltészetük megmentője, Munkásiig az egyetlen keletorosországi terepen kutató finnugrista. 4. Egyéniségét Vaasából 1840 őszén haza írt levelei koraérettnek, céltudatosnak és vállalkozó szelleműnek mutatják. Értett a propagandához: el tudta érni, hogy az MTA támogassa. A finnugor ügy az 1840-es években egy volt Reguly ügyével. 5. Tragédiájának oka sokat markolása, túlterheltsége, az öt hét évi megszakítatlan távollét után itthon fogadó túlzott várakozás. Sorsa: az úttörők elszigetelődése. 6. Az előadó kiadásra javasolja Reguly finnországi naplóját, levelezésének java darabjait és útjának főbb dokumentumait, köztük az MTA-nak küldött jelentéseit. Elő kell készíteni életrajzának megíratását. 7. Reguly-társaság volt már az 1840-es években; el kellene érniünk, hogy — ha van Kőrösi Csoma Társaság — legyen Reguly Társaság is a finnugor kutatások összefogására és a finn—oros—finnugor kapcsolatok ápolására, fenntartására (szükségességét már Zsirai Miklós is emlegette).

1969. november 14. Finnugor szakosztály. PENTTLÄ AARNI (Jyväskylä), A homonimiáról, különös tekintettel a finn nyelvre. (Magyarul.) — L. MNy. LXVI, 129—35.

1969. november 18. Magyar szakosztály. FEHÉRTÓI KATALIN, Középkori levelesített gonosztevők nevei. — Az 1340 és 1512 közé eső időből mintegy 1200 „levelesített” gonosztevő nevét gyűjtötte össze. A névadási indítékok sokrétű és valószerű fejtegetése után a névanyag változatos típusait, a bűnözők társadalmi helyzet és nemek szerinti megoszlását, a levelesítésnek mint a magyar büntető eljárás hartzokának művelődéstörténeti hátterét, valamint a különféle bűncselekményfajtákat vizsgálta. Befejezésésként

azt az utat világította meg, amelyet az igen szigorúnak mondható középkori bírói gyakorlat „proscriptio” terminusa addig megtett, amíg a századok folyamán a jelentésfejlődésben a nyelvjárásokban ma is használt *leveles vagy ’rossz hírű vagy, van a rovásodon’* kifejezésig eljutott.

1969. november 25. Általános nyelvészeti szakosztály. GERGELY JÁNOS (Párizs), Francia nyelvterületen élő magyarok (magyar nyelvi) beszédsajátosságai. — L. MNy. LXVI, 367–73.

1969. december 2. Általános nyelvészeti szakosztály. ZSILKA JÁNOS, A rész és az egész viszonya a nyelvben. — A nyelv rendszer; ez annyit jelent, hogy az elemek egymáshoz képest azok, amik. A rendszer nem az elsődlegesen adott elemekből épül fel, az elemek csak mint a rendszer elemei léteznek. A rendszerszerű kutatások célja megállapítani a rendszerben az elemek különféle összefüggéseit. Az előadás az elemeknek — mint részeknek — és a rendszernek — mint egésznek — a belső egységét vizsgálta. — L. I. OK. XXVI, 281–3 és XXVII.

1969. december 8. Finnugor szakosztály. E felolvasó ülés előtt a Magyar Nyelv-tudományi Társaság nevében KÁLMÁN BÉLA köszöntötte FOKOS DÁVID alelnökünket 80. születésnapja alkalmából. — L. MNy. LXVI, 126–8.

VÉRTES EDIT, Paasonen, mint a fonológia előfutára osztják úti jelentéseiben. — PAASONEN Szurgutból 1901. április 11-én a déli osztják nyelvjárás területén fekvő Konda melléki Kamenkaja jurta vokalizmusáról azt jelentette, hogy „finom átírásban mintegy 30 magánhangzó” különböztetendő meg. Valójában 70-nél több ejtési variánst állíthatunk össze, ha lejegyezzük az általa felsorolt valamennyi kvantitásfokot és ejtési variánst. PAASONEN szinte a fonológus szempontjából határozta meg a teljes hangok hosszú, félhosszú, illetőleg rövid időtartamának összefüggését a szótag nyílt vagy zárt voltával, a hangsúlyviszonyokkal és a környező szótagok vokalizmusával. Az ismertetett nyelvjárás magánhangzóit 4 sorozatba osztotta be: az 1. sorozatba palatalis, akárhánnyadik szótagban előforduló magánhangzókat, a 2.-ba az első szótagbeli velarisakat, a 3.-ba a velaris kezdetű szavak nem első szótagjában (2. szótagban, illetőleg χ és l mögött, a 3. szótagban) fellelhető magánhangzókat sorolta fel, végül a 4. sorozatba az 1. sorozat k , γ , η mögötti (első és nem első szótagbeli) variánsait helyezte. Ha figyelembe vesszük, hogy az a_0 betűjel, valamint az ε és $\hat{\varepsilon}$ definíciójában is utal a hangkörnyezetre, akkor az úti jelentésnek a hangállományra és a hangzóilleszkedésre vonatkozó részének elolvasása és az osztják nyelv török jövevényszavairól írt tanulmányban (FUF. II.) a magánhangzókról írt jellemzésnek az egybevetése után a fonológus ebben a rendszerben csak 8 palatalis és 8 vagy 9 velaris releváns különbségű magánhangzót talál (a nyílt o fonológiai helyzete igényel további vizsgálatot). A „releváns” és a „variáns” szó nem szerepel a századfordulóról keltezett úti jelentésekben, azaz fonológiai terminológia nélkül írta le PAASONEN néhány évtizeddel a fonológiai iskolák kialakulása előtt a fonológiai rendszert. Szükséges még kiemelni, hogy a sor alatti diakritikus jelek közül az előre és hátra mutató nyilacsákák KARJALAINENNél a hangrend, PAASONENNél a finnhez képest a képzés helyének a megváltozására utalnak.

1969. december 9. Nyelvoktatói szakosztály. SZENDE ALADÁR, Az V. nevelésügyi kongresszus és a magyar nyelvi nevelés. — A téma nemcsak a kongresszus megrendezése miatt időszerű, hanem a nyelvi nevelés iránti tudományos és társadalmi közérdeklődés megélénkülése miatt is. A kongresszus kiadott téziseihez kapcsolódva az előadó a következő kérdéseket tárgyalta: 1. Az alpműveltség értelmezése és az anyanyelv szerepe az alpműveltségben. 2. Az egyén „társadalmiasodás”-ának kapcsolata az anyanyelvi neveléssel; a „családi nyelv”, valamint a hátrányos helyzetű tanulók kommunikációs szintjének emelése. 3. A személyiség sokoldalú fejlesztésének pedagógiai követelménye és az anyanyelvi műveltség viszonya; módszereink átalakításának szükségessége. 4. Inter-

diszciplináris kapcsolatok kiépítése a nyelvtudomány (alkalmazott nyelvészet) és a pedagógia (metodika) között.

1969. december 16. Szlavisztikai szakosztály. KIRÁLY PÉTER, Az I. Istvánnak tulajdonított „erszény”. — Ez a bécsi kincstárban őrzött „erszény” tulajdonképpen mitra, és alakját tekintve nem a keleti (bizánci, görög), hanem a nyugati (római) típusú mitrák csoportjába tartozik. A rajta levő cirill betűjű feliratok ezzel szemben orosz szerkesztésre mutatnak. Szövegük nyelvészeti és paleográfiai vizsgálata alapján az emléket XII. századnak véli, s ezt a megállapítását a mitra típusa is megerősíti. Az „erszény” tehát nem Szent István korából származik, hanem a mitrában a középkori magyar — orosz kapcsolatok egyik tárgyi bizonyítékát kell látnunk.

1970. február 17. Nyelvoktatási szakosztály. PÁSZTOR BERTALAN, Nyelvtani feladatok megoldásának ellenőrzése géppel. — Gépe műszaki adatainak és működési elvének rövid ismertetése után alkalmazásának módjáról szólt, a tanítási órán, a tanítás és a tanulás folyamatában betöltött szerepéről. Beszélt az információszerzésről és annak a nyelvtani feladatok megoldása tudatosításában való szerepéről, majd a követelményszint ismertetése után beszámolt az osztályozással és az eredményekkel kapcsolatos tapasztalatairól. Bemutatta azokat a feladatlapokat is, amelyek a szófaji, nyelvhelyességi és helyesírási feladatokat tartalmazzák, majd azt a kérdést tárgyalta, hogy hogyan lehetne készülékét a mondatrészek és az összetett mondatok tanításában hasznosítani. Végül a gépi tanítás pedagógiai előnyeit ecsetelte.

1970. március 3. Általános nyelvészeti szakosztály. NAGY JÓZSEF, Prozódiai alapvetés. (A hangtulajdonságok szerepe az énekelt szöveg előadásában.) — Előadás közben a szöveg értelmét a hangtulajdonságok szabály szerinti, helyes jelenléte teszi lehetővé, ellenkező esetben a meg nem értés, a félreértés vagy a többértelműség zavara állhat elő. A szöveg éneklésekor a dallam szerkezetében megjelenő hangtulajdonságokból olyan törvényszerűségek állapíthatók meg, amelyek minden azonos jelenségre alkalmazhatók. Ezek alapján elkészíthető a mondat szerkezet összhangzattana, s ebben a felállított szabályok az esetleg szubjektív okokból felbukkanó eltérések esetében sem veszítik el érvényüket. E szabályok felsorolásának kísérlete a „Prozódiai alapvetés” tárgya, amely segédkönyv kíván lenni a zeneszerzők, előadóművészek, ének- és nyelvtanárok, valamint a műfordítók munkájához. A felolvasás a felismert alapszabályokat tárgyalja.

1970. március 10. Magyar szakosztály. REUTER CAMILLO, A tudományos helynévgyűjtés a történeti és a több nyelvű névanyag figyelembevételével. — Az örvendetesen fellendülő földrajz névgyűjtés hatalmas mai névanyagot fog területi elrendezésben a kutató rendelkezésére bocsátani, éppen ezért szükséges lenne valamelyes egyöntetűség megkívánása. Az élő névanyag feldolgozása elkerülhetetlenné teszi majd a névanyag történeti részének az összeszedését is. Lényeges továbbá a helynevek párhuzamos, a tájon élő más ajkúak nyelvén történő megnevezésének vagy akárcsak ejtésváltozatának a „begyűjtés”-e. A népetimológiának sokkal nagyobb jelentősége van helynévanyagunk kialakításában, mintsem gondolnánk, és ezt a körülményt névfejtéseinkben eddig kellően nem méltányoltuk. A névgyűjtés egységesítése érdekében kis méretű adatgyűjtő lapot kellene rendszeresíteni, és ennek előnyomott rovatait a gyűjtő — másolópapírral — két példányban töltené ki. Az egyik példány az Országos Helynévtár felállításáig az MTA Nyelvtudományi Intézetében kerülne megőrzésre. Helynévfejtő Szótár céljára irodalmi adatgyűjtést is kellene végeznünk, mert ma már a magyar szakirodalomban is csak hosszas keresgélés után lehet a névfejtéseket felkutatni, az egyre bővülő külföldit pedig alig ismerjük.

1970. március 17. Finnugor szakosztály. CSÚCS SÁNDOR, A votják nyelv orosz jövevényszavai. — Bevezetésként a feldolgozott anyag kiválasztását és nyelvjárási megoszlását ismerteti, majd az orosz *j* ~ votják *p*, orosz *o* ~ votják *u*, orosz *l* ~ votják *z*

hangmegfeleléseket és érdekes hangtörténeti tanulságaikat tárgyalja. Ezután az átvételek alaktani sajátosságainak a fontosabb szófajokban való vizsgálata, majd a jövevényszavak jelentésbeli megoszlása következett. Főbb csoportjaik: a hivatalos és állami étellel kapcsolatos szavak; eszközök, tárgyak, iparcikkek nevei; a kereskedelemmel és utazással kapcsolatos kifejezések; a mezőgazdasági terminológia. Befejezésül az orosz jövevényszavaknak a votják nyelvben elfoglalt helyzetét, jelentőségét, az átvételek korát meg szakaszait (első csoportjuk a XV—XVI. században kerülhetett a votjákba, de nagy tömegük csak a XIX. század folyamán vált a votják nyelv és társadalom tulajdonává) és a még elvégzendő feladatokat (például gyakoriságuk számszerű felmérése) vázolta.

1970. március 24. Általános nyelvészeti szakosztály. ZSILKA JÁNOS, Nominalizációk és elemi mondatok. — Chomsky a Syntactic Structures-ben az elemi mondatokat és a transzmált mondatokat következetesen ketté választja. Az Aspects-ben a rekurzivitást a „base” tulajdonságának teszi meg. Ezzel tulajdonképpen a nyelvtani kategóriáknak — a Syntactic Structures-ben még meglevő — minőségi különbségét szünteti meg; a „Sentence” és a „Nomen”-ek mozdulatlan egységét hozza létre. Az előadó az elemi mondatok és a transzformációk belső mozgását tárja fel.

MIKESY SÁNDOR

LEVÉLSZEKRÉNY

Erdődi József írja: A MNy. 1964-ben (LX, 250—2) Benczur Józsefnek, a XVIII. század jeles jogászának 1770. május 29-én kelt levelét közli, amelyben S a j n o v i c s J á n o sról, illetőleg felfedezéséről esik szó: „a Sarkvidék közelében olyan népeket fedezett föl, akiket magyarjaink testvérei közé kell sorolnunk” (i. h. 251). A levélben a következő mondat is olvasható: „Fischerii quaestiones non pridem accepi, adtenteque perlegi” (251), magyar fordításban: 'Fischer kérdéseit nemrégén kaptam meg, és figyelmesen elolvastam'. Sajnos, a levél közlője, CSIZMADIA ANDOR nem publikálta Benczur levelének a facsimiléjét. Az a gyanúm, hogy abban a *Quaestiones* szó nagy kezdőbetűvel íródott. Ennek megfelelően nem levélben írott kérdésekre utal, hanem a *Quaestiones Petropolitanae* című (Göttinga, MDCCLXX.) gyűjteményre, melyet S a j n o v i c s is említ munkájában (*Demonstratio* 119—20). Ebben a gyűjteményben jelent meg JOHANN EBERHARD FISCHER „De origine Ungrorum” című — 1756-ban írt — munkája (vö. ZSIRAI MIKLÓS, 'A modern magyar nyelvtudomány úttörői. 1952. 17 és ERDŐDI JÓZSEF: Nyr. XCIV, 142—3).

Kulina. A Hajdú-Bihar megyei Konyáron a külön épületben levő nyári konyha neve *kulina* — közli velünk özv. C s o b á n k á n . S i m o n n é, és kérdezi, hogy ismeretes-e ez a szó ebben a jelentésben másutt is. — Tájékozógyűjteményeinknek (MTsz.; ÚMTsz.) csak 'kémény kiöblösödése, kályhaüreg, kemencenyílás; az akol elkülönített része; ól, fáskamra' jelentésben ismerik, de PAPP LÁSZLÓ az ugyancsak Hajdú-Bihar megyei Hosszúpályiból ismeri 'nyárikonyha' jelentésben. A SZERKESZTŐSÉG

A kiadást felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1970. VII. 21. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

70.69950 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253–70. számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI:

37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1963. 28,— Ft.
39. **Rácz Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. **Ligeti Lajos** és **Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd**. 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.
42. **D. Bartha Katalin:** Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964. 18,— Ft.
43. **Imre Samu:** A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. **Papp László:** Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. **Török Gábor:** A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964. 12,— Ft.
46. Alak- és mondattani gyűjtemék. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György:** A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Szabó Zoltán:** A kalotaszegi nyelvjárás igekepző-rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. **Magdics Klára:** A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. **Hadrovics László:** Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István:** A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean:** Adalékok a *meg* igekező funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János:** A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László—Fábián Pál—Bencédy József:** A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. **Farkas Vilmos:** Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16,— Ft.
56. **Hegedűs József:** A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás:** Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai). Szerkesztette **Imre Samu** és **Szathmári István**. 1967. 95,— Ft.
59. **Szabó T. Attila:** A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. **H. Molnár Ilona:** Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabricius-Kovács Ferenc:** A *konkrét*→*absztrakt* jelentésképződés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet:** XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála:** A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter**. 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértói Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi igekepzői. 1970. 12,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 22.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

ÚJRA KAPHATÓ RÉGI SZÁMOK:

1. **Zolnai Gyula:** Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. 1905. 14,— Ft.
2. **Szily Kálmán:** A mágnás-czím a magyarban. 1905. 12,— Ft.
3. **Pápay József:** Reguly Antal emlékezete. 1905. 12,— Ft.
4. **Balassa József:** A nép nyelvének tanulmányozása. 1905. 12,— Ft.
5. **Erdélyi Lajos:** Nyelvjárásaink ügye és teendőink. 1905. 16,— Ft.
6. **Réthei Prikkel Marián:** A magyar táncnyelv. 1906. 14,— Ft.
7. **Gombocz Zoltán:** Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. 1908. 40,— Ft.
8. **Melich János:** Az Orthographia Vngarica és a magyar helyesírás. 1908. 24,— Ft.
9. **Szeremley Császár, Loránd:** Jelentés-tanulmányok. 1909. 22,— Ft.
10. **Kossa Gyula:** Régi magyar gyógyszernevek. 1909. 28,— Ft.
11. **Gombocz Zoltán:** Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz. 1910. 16,— Ft.
12. **Tolnai Vilmos:** A szólásokról. 1910. 28,— Ft.
13. **Melich János:** Nyelvünk szláv jövevényei. 1910. 28,— Ft.
14. **Melich János:** A magyar tárgyas ígérgezés. 1914. 34,— Ft.
15. **Melich János:** Keresztneveinkről. 1914. 24,— Ft.
16. **Gombocz Zoltán:** Árpádkori török személynéveink. 1915. 30,— Ft.
17. **Hóman Bálint:** A székelyek eredete. 1921. 12,— Ft.
18. **Sági István:** A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. 1922. 40,— Ft.
19. **Gragger Róbert:** Ómagyar Máriasisíalom. 1923. 12,— Ft.
20. **Jakubovich Emil:** Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. 1924. 12,— Ft.
21. **V. Házi Jenő:** A soproni magyar—latin szójegyzék. 1924. 16,— Ft.
22. **Csúry Bálint:** A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 1925. 24,— Ft.
23. **Szinnyei József:** A Halotti Beszéd hang- és alaktana. 1926. 30,— Ft.

ÚJABB KIADÁSÚ SZÁMOK:

100. **Horváth János:** Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. **R. Hutás Magdolna:** Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. **H. Fekete Péter:** Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. **Káldy-Nagy Gyula:** Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. **Sulán Béla:** Jelentéstani jegyzetek. 1962. Elfogyott.
105. **Bálint Sándor:** Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10,— Ft.
106. **Szűz Rezső:** Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. **Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.**
108. **Schram Ferenc:** 1790—1819 közötti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. **Végh József:** A nevezetesebb külföldi nyelvjárásai szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarhívom terve. 1964. 6,— Ft.
110. **Deme László:** Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. **Kovalovszky Miklós:** Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. **Deme László:** A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. **Várkonyi Imre:** A Somogy megyei ő-ző nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. **Kelemen József:** Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
115. **Pais Dezső:** Régi személynéveink jelentéstana. 1966. 10,— Ft.
116. **Penavin Olga:** A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. **Hutterer Miklós—Mészáros György:** A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. **Kelemen József:** Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
119. **Jacobson Roman—Lotz János:** Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. **Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.**
121. **E. Abaffy Erzsébet:** Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. **Lotz János:** Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. **Kiss Lajos:** Kniezsa István. 1968. 14,— Ft.
124. **Erdődi József:** Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. 1970. 80,— Ft.

LXVI. ÉVF.

1970. DECEMBER

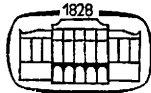
4. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

456. SZÁM



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1970

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

**BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN**

T A R T A L O M

<i>Benkő Loránd</i> : Megjegyzések a magyar nyelvtudomány történetéhez a Sajnovics- évforduló kapcsán	385
<i>Grétsy László</i> : Anyanyelvünk szolgálatában	396
<i>Szathmári István</i> : Anyanyelvünk életéből	405
<i>Ligeti Lajos</i> : Orsó szavunk török háttére	412
<i>Horváth János</i> : A Halotti Beszéd történetéhez	421
<i>D. Bartha Katalin</i> : A labialis—illabialis tendencia állapota a Nagyszombati Kódex nyelvjárásában	429
<i>Károly Sándor</i> : A generatív nyelvtan gondolatának fejlődése és hatása	443
<i>Zsilka János</i> : A deadjektívális verbumokkal szerkesztett mondatok helye a nyelvi rendszerben	452
<i>R. Hutás Magdolna</i> : Édes Gergely és az „ikes ragozás”	457
Kiseb b közlem ények. <i>E. Abaffy Erzsébet</i> : Sylvester János kétféle helyes- frási rendszeréről	464
Szó- és szólásmag yaráz atok. <i>Kubinyi L. Géza</i> — <i>Pais Dezső</i> : Aladár. — <i>Prohászka János</i> : Szemelvények Mikszáth Kálmán étlapjaiból. — <i>Szabó T.</i> <i>Attila</i> : Eltűnt település-e Barbátfalva? — <i>Mária Tischlerová</i> : Mecenzéf	468
Nyelvtörténeti adatok. <i>Bognár András</i> : Régi magyar szövegek. — <i>Kovács István</i> : Köszvény ellen való orvosság.....	480
Nyelvjárások. <i>Márton Gyula</i> : Az o : a megfelelés (a-zás) esetei a székely nyelvjárásban	486
Szemle. <i>Molnár József</i> : A magyar leíró hangtan tizenöt éve.....	492
Külö n fé lék. <i>Szathmári István</i> : Megemlékezés Sajnovics Jánosról. — <i>Danczi</i> <i>V. József</i> : † Sámson Edgár.	504
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXVI. közgyűlése	507
Levélszekrény.	516

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111-010). — A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP-IRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy Zsilinszky ut 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111-010.

Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVEPOLTban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612,

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Kútkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon: 159-450. 45.780.057. számú csekk számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.)

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXVI. ÉVF.

1970. DECEMBER

4. SZÁM

Megjegyzések a magyar nyelvtudomány történetéhez a Sajnovics-évforduló kapcsán*

1. Előadásomat mentegetőzéssel kell kezdenem. A túlságosan is tág, szinte meghökkentően merész címet, illetőleg a mögötte rejlő témát, mely a magyar nyelvtudomány kétszáz évét öleli föl, az emlékünnepek rendezősége nyilván azzal a szándékkal és várakozással szabta ki rám, hogy a valójában igen szép és időszerű feladat számára előadásom keretei még a realitás határán belüli lehetőséget nyújtanak. Nos, be kell látni, s mindjárt előjáróban kötelességszerűen jelezni is kell, hogy a feladatnak nemigen lehet egy előadás méreteiben olyan jelleggel megfelelni, hogy a téma a maga komplexitásában tárgyalassék meg. A magyar nyelvtudomány sokkalta gazdagabb annál, hogysen két évszázadát úgy lehetne bemutatni, hogy akárcsak vázlatyszerűen is végigmegyünk rajta, hogy akárcsak legfontosabb eseményeit és kiemelkedő egyéniségeit sorra-rendre fölidézzük.

Az ilyen tág témáknak természetesen van egy nagy előnyük: az előadó lényegében azt csinál velük, amire éppen kedve telik. Én azonban nem óhajtanék e csábító lehetőséggel túlságosan visszaélni, tehát — amennyire tudok — a tematikai fegyelem jegyében szeretnék eljárni. Hogy ezt valamennyire is megvalósíthassam, illetőleg megközelíthessem, a jelzett témának legalábbis két vonatkozásban a szűkítésére kellett törekednem. Egyfelől a hazai nyelvtudománynak a korai időktől kezdve mindmáig fő vonalát, gerincét képező s egymással szorosabban összefüggő finnugor és magyar nyelvészetre leszek első-sorban tekintettel. Másfelől csak egyes mozzanatokat ragadok ki, nem törekedvén a fő kérdésekben sem föltétlenül teljességre, még kevésbé akárcsak viszonylagos részletességre, s a kronológiát sem tekintem mindenben mérvadónak, a tárgyalási menet abszolút kívánalmának.

2. Aki a hazai nyelvtudomány történetében csak kicsit is ismerős, az jól tudja, hogy tudományunk gyökerei SAJNOVICS JÁNOSNÁL, illetőleg SAJNOVICS koránál sokkalta régebbre nyúlnak vissza. Legföljebb azon lehet vitatkozni, hogy nyelvészetünk előtörténetének kezdeteit a XII. századtól, pontosabban ANONYMUSTÓL számítsuk-e, aki az első naiv etimológiákat produkálta; vagy a korai, XIV. századi kétnyelvű szójegyzékeket — későbbi szótáraink őseit — tekintsük-e a legelső nyelvészeti ténykedésnek; vagy XVI. századi grammatikusunkat, SYLVESTER JÁNOST tartasuk-e tudományunk kiindulópontjának. A SYLVESTER utáni idők már mindenesetre a nyelvvel való tudatos, célirányos foglalkozás fokozódó mértékét mutatják, mely a XVII. században, majd a XVIII. század első felében főként grammatikák, ortográfiák, valamint szótárak készítésében realizálódik.

* Az 1970. május 14-én Székesfehérvárott, a Sajnovics-emlékünnepeken „A magyar nyelvtudomány Sajnovicstól napjainkig” címen elhangzott előadás némileg rövidített változata. — A bevezetőben tett megjegyzés az előadás címére vonatkozik.



Mindezen előzmények, zsenge kezdemények ellenére SAJNOVICS kora bizonyos értelemben mégis határátkelő nyelvtudományunk történetében. A súlyt szándékosan helyezem itt a korra és nem a személyre, hiszen SAJNOVICS mellett ez időszak a kiváló egyéniségek egész sorát adta tudományunknak vagy legalábbis tudományunk előtörténetének, ami természetesen egy jöttányít sem von le SAJNOVICS úttörő érdemeiből. Bizonyos értelemben azt is mondhatjuk: nem egészen véletlen, hogy SAJNOVICS JÁNOS ennek a kornak a fia, még akkor is, ha most ünnepelt munkája a kérdéses időszak kezdeteire esik.

E kor a felvilágosodás ideje, a magyar szellemi élet első nagy fellendülésének, az irodalom és a tudományok korábban még csak megközelítőleg sem tapasztalható kivirágzásának szakasza. A felvilágosodással kibontakozó tudományok sorában a nyelvtudomány igen előkelő helyet foglal el, az akkori idők szellemi tevékenységének egyik fő vetületét képezi. Persze a nyelvvel való tudatos foglalkozást ez időben „tudomány”-nak nevezni kissé túlzásnak hathat, amennyiben azt a jóval későbbi vagy éppen a mai nyelvtudomány szintjének szemszögéből tekintjük. De ha az akkori kor mércéjével mérünk — s csakis ez lehet a helyes, reális szemlélet —, akkor a felvilágosodás korának hazai nyelvészete teljes joggal kiérdemli a „tudomány” titulust, még akkor is, ha nemcsak a magyar viszonyokat, hanem az európai tudományosság akkori állapotát vesszük tekintetbe.

Való igaz, hogy a tudományok akkori helyzete, differenciálatlansága, a nyelv és a nemzeti törekvések, a nyelv és az irodalom összeszövődöttsége folytán a nyelv tudománya ebben az időben nem önállósult olyan mértékben, mint sok-sok évtized múltán. Legjelesebb művelői között ott találjuk az akkori irodalom számos vezéralakját: KAZINCZYT, BARÓTI SZABÓT, RÁJNIST, RÉVAIT, VERSEGHIT; — és ha kisebb írói talentummal és hatásfokkal, de többé-kevésbé nyelvész és irodalmár egy személyben való megtestesítői voltak a kor nyelvtudományának más kiválóságai is: KALMÁR GYÖRGY, GYARMATHI SÁMUEL, BERECSZÁSZI NAGY PÁL, FÖLDI JÁNOS, ARANKA GYÖRGY, VÁLYI ÁNDRÁS, TELEKI JÓZSEF stb.

Nem kis mértékben az irodalomhoz való kötődöttség folytán a felvilágosodás nyelvészete igen nagy arányokban szolgálta a praktikumot: általában a nyelvművelést, azon belül az irodalmi nyelv gazdagítását és szabályozását, az irodalmi nyelvi norma kikristályosítását. A tudatos magyar nyelvművelésnek ez az első nagy, sőt minden bizonnyal máig leghősiabb korszaka.

Az e korbéli magyar nyelvtudomány — nyelvszabályozó — nyelvművelő fő vonalán belül vagy a mellett — már számos nyelvészeti részdiszciplínát kibontakoztatott. A nyelvtanítás szinte elképzelhetetlen mértékben föllendült: néhány évtized alatt közel félszáz grammatika és ortográfia látott napvilágot, s ezeknek legalább egyharmada — élén a Debreceni Magyar Grammatikával — mind terjedelmében, mind a korhoz mért szakmai szintjében igen komoly tudományos teljesítményként értékelhető. A XVIII. század végéhez fogható mértékű, anyanyelvre vonatkozó nyelvtanírói tevékenységre azonos időhatáron belül azóta sem volt példa Magyarországon. — E kor adta továbbá a nyelvtudománynak azt a fonetikust: KEMPELEN FARKAST, aki sok tekintetben messze megelőzte korát, az egykori külföldet is beleértve. Ez időben veti meg SAJNOVICS és GYARMATHI a finnugor összehasonlító nyelvtudomány alapjait, az összehasonlító nyelvészet terén megint csak a kor viszonyait meghaladva. Ekkor bontakoztatja ki RÉVAI MIKLÓS — szinte előzmények nélkül is mindjárt feltűnően széles látókörűen — a speciális magyar nyelv-

tudomány nyelvtörténeti ágazatát. A felvilágosodás időszakában vette kezdetét a magyar nyelvjáráskutatás, SZAITZ LEÓ, BARÓTI SZABÓ, GYARMATHI szorgos gyűjtő tevékenysége folytán.

E kor nyelvészei mind az említett kezdeményekben, mind általában olyan hatalmas és értékes nyelvi ismeretanyagot hordtak össze, amely nemcsak az előzményekhez viszonyítva jelent ugrásszerű emelkedést, hanem bizonyos tekintetben még mai szemmel nézve is csodálatra méltó. Ez mennyiségi-
leg is értendő, hiszen a felvilágosodás korának nyelvi-nyelvészeti vonatkozású irodalma együttesen szinte könyvtárnyi terjedelmű. De vonatkozik ez a megállapítás a minőségre is. Az ekkori elődök sokkal többet fölismertek a nyelv problematikájából, sokkal többet tudtak a nyelv természetéről általában és részleteiben is, mintsem a kort és tudós munkásait nem vagy nem kellően ismerők gondolnák. Egész sor tételes megállapításuk ma is teljes mértékben megállja a helyét, illetőleg észrevételeik, gyűjtött nyelvi anyaguk a mai kutatás számára is hasznosíthatók. — Ez persze nem jelenti azt, hogy nem voltak bőven tévedéseik, ma már inkább csak mosolyt keltő megállapításaik; ez a szinte minden téren úttörő kezdemények természetét, valamint általában a nyelvtudományi módszerek akkori állapotát tekintve egészen magától értetődő is.

Mindezt nemcsak ünnepeltünk, SAJNOVICS JÁNOS korának bemutatására említett ilyen viszonylagos részletességgel. Tudománytörténetileg kiemelt méltatást érdemel nyelvészetünknek ez a hősi időszaka tudományunk egész menetét tekintve, az egyes korokat egymással összehasonlítva is. A nyelvtudomány művelésének olyan széles és szilárd alapja teremtődött meg ekkor hazánkban, amelyre bizton támaszkodhatott további fejlődése.

3. Ismeretes tény, hogy a tudományok fejlődése nem mindenben egyenletes menet, nem teljesen töretlen vonal. A magyar nyelvtudomány művelése sem folyt mindig egészen egyforma szinten és eredményességgel: kiemelkedőbb időszakok és hanyatlottabb periódusok hullámszerűen váltogatták egymást. Ez a hullámszerűség azonban nem volt túlságosan erős, nem hozott drámai fordulatokat: a csúcsok és a mélypontok vertikális távolsága tudománytörténetünk egyetlen szakaszában sem volt nagy mértékű.

Hogy tudománytörténetünk hullámvölgyei sohasem mélyültek el, az két, egymással összefüggő tényezőnek köszönhető. Az egyik az, hogy a viszonylag gyengébb periódusokban is mindig akadtak értékes, előre vivő kezdemények, hogy nyelvtudományunk egyre jobban differenciálódó területén mindig voltak olyan kutatási részlegek, amelyek a többi esetleges hanyatlását többé-kevésbé kompenzálni tudták. A másik az, hogy a gyengeségi időszakokban is mindig voltak olyan nyelvészeink, akik kiemelkedő tudós egyéniségükkel, teljesítményeikkel fémjelezni tudták tudományunkat.

A felvilágosodás nagy korszakát követő hanyatlásban, mely körülbelül a múlt század közepéig tartott, például szótárírásunk egyik fénykorát élte. És ez az időszak adta — többek között — a hazai nyelvtudománynak RÉGULY ANTALt, a finnugor nyelvészet egyik legnagyobb alakját, aki legközelebbi nyelvrokonaink, a vogulok és az osztjákok között végzett szinte páratlannak mondható gyűjtőmunkát, s őrzött meg az utókor számára olyan nyelvi s azon keresztül irodalmi, néprajzi, művelődéstörténeti anyagot, amely nélkül a mai tudomány sokkalta szegényebb lenne. — Nyelvtudományunk egyik kiemelkedő szakaszát, mely a XIX. és a XX. század fordulója körüli évtizedekre esik, nagyjából a két világháború közti időben szintén bizonyos visszaesés

követte. Mégis éppen ekkor bontakozott ki és ért el kiemelkedő eredményeket a magyar névkutatás, s izmosodtak meg világviszonylatban is számottevő szinten etimológiai vizsgálataink. Erre az egészében hanyatló korra esik továbbá nyelvtudományunk olyan óriásai működésének zöme, mint MELICH JÁNOS és GOMBOCZ ZOLTÁN.

4. Hogy nyelvtudományunk fejlődésének vonala milyen szinten haladt, az természetesen nem volt független attól, hogyan illeszkedett be a mindenkori nemzetközi fejlődésbe, milyenek voltak kifelé mutató kapcsolatai. A nyelvvel mint a tudomány vizsgálati anyagával való foglalkozás általában nem különleges sajátja egyetlen nép, ország tudományosságának sem, hanem a diszciplínát régóta művelik szerte Európában, majd azon kívül is, s a társadalmi tudományok között jelentősége, rangja éppen nem volt csekély sehol sem. Következésképpen a nyelvtudományban — más tudományokhoz hasonlóan — mindenkor erősen hatottak a nemzetközi áramlatok; így volt ez még korábbi időszakokban is, az újabb idők egyre szűkülő, kisebbedő világában pedig így van még fokozottabb mértékben.

Persze a magyar nyelvtudomány nemzetközi szerepét, jelentőségét nem szabad túlértékelnünk. Sajátos helyzetünknel, objektív adottságainknál fogva a nemzetközi vérkeringésben mi sokkal inkább a felvevő, mint az átadó szerepét játszottuk. Nem kapcsolódhattunk ugyanis bele szervesen az Európában természetszerűen uralkodó indoeurópai nyelvészetbe, még kevésbé lehattunk benne ható tényező. A mi kutatásaink zöme a dolog természeténél fogva saját nyelvünkre irányult, amely jóval kisebb és elszigeteltebb nyelvcsaládba tartozik; s rokon nyelveink legnagyobb része is csak viszonylag újabb időkben került egyáltalában abba a helyzetbe, hogy nyelvtudományának kifejlesztése megkezdődhetett. Eredményeink is általában magyar nyelven publikálódtak, amely tény hazánk határain kívüli megismerésüknek a korlátait már eleve eléggé kiszabta. Több időszakban történeti körülményeink sem kedveztek túlságosan a külfölddel való tudományos kapcsolatainknak.

A magyar nyelvtudomány nagy érdeme, hogy még ebben az objektíve elszigeteltebb helyzetében is mindenkor olyan szinten tudott maradni, amely miatt nincs okunk szégyenkezésre. Eredményeink némelyike még ilyen adottságok mellett is ismertté vált nemzetközileg, sőt akadt olyan is — pl. a sajnos egyharmadánál abbamaradt GOMBOCZ—MELICH-féle etimológiai szótár —, amely igen széles körben nagy tudományos tekintélyre tett szert. Amennyiben tudományunk produkcióit külföldi nyelvészek megismerhették, legtöbbször nem maradtak adósok az elismeréssel. Ha e tekintetben szinte nem is számítjuk ma már „külföldiek”-nek a finnugor nyelvtudomány művelőit, akik komoly figyelemmel kísérik a magyar nyelvészet eredményeit, s megfelelően méltányolják is, a mi nyelvészetünket is ismerő indoeurópaisták pozitív véleménynyilvánításai éppen nem hiányoznak. Hadd idézzek e viszonylatban csupán a neves cseh nyelvtudósnak, VLADIMIR ŠMILAUERnek néhány évvel ezelőtt elhangzott szavaiból: „Idestova negyven éve vallo — mondja ŠMILAUER —, hogy intenzíven figyelünk kell a magyar nyelvtudományra: nemcsak tematikai közelsége, hanem magas színvonala miatt is. A sajátos helyzetű nyelv, melyben a finnugor elemek többszörös török-tatár, többszörös szláv, német, román stb. hatásba ütköztek, módszertani elmélyülésre és pontosságra készítetett . . . A károk, melyek a többi nemzet nyelvészetére a magyar szakirodalom nem ismeréséből háramlanak, mindenfelé észlelhetők (gyakran emlegette ezt M. Vasmer.)” (ZMK. 1964: 46—7.) Nyelvészetünk termékei

közül többet külön is kiemel ŠMILAUER, s „nagyon magas színvonalú”-nak mond (uo.). (L. még MNy. LXII, 370).

Ha a magyar nyelvtudomány pozitíven kisugárzó hatásának mértékét nem is szabad alábecsülnünk, az mindenesetre sajátos helyzetünknl fogva is kétségtelen, hogy nyelvészetünk nemzetközi kapcsolatainak terén a minket ért hatásokat sokkalta nagyobb súllyal kell számításba vennünk. E hatások jellemzően kapcsolódnak nyelvtudományunk egyes korszakaihoz, és bizonyos kölcsönhatásban vannak e korszakok jellegével: amely időszakokban a nemzetközi nyelvtudományban ható, érvényesülő felfogások, eszmék, áramlatok könnyen és gyorsan utat találtak hozzánk, nyelvészetünk haladása intenzívebbé vált; illetőleg — a másik oldalról nézve — nyelvészetünk haladóbb szakaszaiban ezek az áramlatok könnyebben és gyorsabban hatoltak be munkaterületünkre. A nemzetközi nyelvtudomány új vonásainak késedelmes megismerése viszont jobbára kedvezőtlenebb helyzetet teremtett nálunk, nyelvészetünk fejlődésében többé-kevésbé negatív tényezőként szerepelt.

Hogy a hazánk határain kívül művelt nyelvtudomány elvei, módszerei, eredményei koronként mennyire különbözőképpen hatottak nálunk, s e különböző hatásnak milyen következményei voltak, arra mind pozitív, mind negatív vonatkozásban több példát is föl lehet hozni.

A XIX. század közepe után fellendülni kezdő magyar nyelvtudományt nagy mértékben segítette előrehaladásában, hogy RIEDL SZENDE, HUNFALVY PÁL, BUDENZ JÓZSEF munkássága révén erősen hatni kezdett nálunk a történeti nyelvtudománynak az a lényegében már felfelé ívelő szakasza, amely az újgrammatikus iskolát közvetlenül megelőzte. Majd pedig, hogy a további évtizedekben: a XIX. és a XX. század fordulója körüli időkből a magyar nyelvészet egyik virágkorát élte, abban is elsőrendű szerepe van annak, hogy az újgrammatikus iskola tanai — SIMONYI ZSIGMOND és mások jóvoltából — szinte késedelem nélkül váltak ismertté nálunk.

Negatív példát az előbbieknél korábbi és későbbi időkből egyaránt lehet említeni. A múlt század első harmadában, a főként FRANZ BOPP és JAKOB GRIMM tevékenysége folytán megszilárdult, kikristályosodott történeti nyelvtudomány előre mutató elvei és módszerei nem tudtak kellően meggyökeresedni nálunk, illetőleg inkább csak gyengéi, negatív vetületei érvényesültek; ez időszak, valamint az utána következő évtizedek hazai nyelvészetének visszamaradása nem kis mértékben e ténnyel van kapcsolatban, s ez annál inkább fájdalmas, hiszen a felvilágosodás korának a maguk idejéhez viszonyított kiemelkedő magyar eredményeit igen szerencsésen lehetett volna ötvözni és továbbfejleszteni a külföldi nyelvtudomány a korbéli eredményeinek ismerete és hasznosítása révén. — A változott kor és a benne változott viszonyok számbavétele mellett is az előbb említetthez eléggé közel álló analóg eset a FERDINAND DE SAUSSURE-el kezdődött új nyelvtudományi irányzatok hozzánk való késedelmes és hézagos eljutása, mely nemcsak a két világháború közti hazai nyelvészet fejlődésére volt kedvezőtlen hatással, hanem a felszabadulás utáni egy-másfél évtizedben is gátló tényezőként jelentkezett.

A külföldi nyelvtudomány hazai hatásának frissességét vagy fáziskésedelmisségét nagy mértékben színezte, illetőleg azzal sok tekintetben egybekapcsolódott, hogy a másutt kimunkált és ható elvek, módszerek hasznosítása, átültetése milyen jelleggel érvényesült: hogy szolgálai másolás volt-e, vagy alkotó továbbfejlesztés.

Sajnos, nyelvtudományunk történetében nem volt ritka jelenség, hogy

már elavult elveket kritikátlanul vettek át és alkalmazták, hogy — képletesen szólva — túl későn, már kopottan és mosatlanul vették föl a másoktól levetett ruhát. Így vált a hirhedt gyök-elmélettel retrográd elvek hazai képviselőjévé a múlt század közepe táján a különben érdemes FOGARASI JÁNOS; s efféle jelenségnek lehettünk tanúi — hogy újabb példát is említsek — a formalista nyelvészeti irányzatok elavult és extrém válfajainak egyes hazai meghonosítási kísérleteiben.

Szerencsére nyelvtudósaink többsége a nemzetközi nyelvtudomány elveit, módszereit, eredményeit nem ilyen avult és szolgai jelleggel igyekezett hazai téren ismertté és felhasználttá tenni, hanem kritikailag megszűrve, egyénileg megformálva, alkotóan továbbfejlesztve. Így tett már például VERSEGGHI FERENC ADELUNG tanaival éppen úgy, mint RIEDL SZENDE HUMBOLDT, STEINTHAL, HEYSE nyelvészeti pszichologizmusával, PONORI THEWREWK EMIL SCHLEICHER és MÜLLER természettudományi irányzatával, GOMBOCZ WUNDT-tal, ugyanő és LAZICZIUS SAUSSURE-rel stb. A magyar nyelvtudománynak a nemzetközi vérkeringésbe való bekapcsolódásáért ez a típus tett mindig igazán sokat, s nem az epigonok.

5. Nyelvtudományunk múltjában és jelenében is nem azért hangsúlyozom különösképpen a nemzetközi kapcsolatok szerepét és fontosságát, mintha e tudományának a kezdetektől fogva mindmáig megnyilvánuló nemzeti jellegét háttérbe akarnám szorítani. Tudományunkban e kettős jelleg egyébként sem állott egymással ellentétben: a magyar nyelvészet, amellet, hogy részese volt egy szélesebb keretű, országokon és nyelveken túlmutató, általánosabb tudományos fejlődésnek, mindenkor nemzeti tudományaink élvonalában tudott haladni.

Nyelvtudományunk nemzeti jellege mindenekelőtt abban áll, hogy benne a finnugor—magyar vonal korai időktől kezdve központi szerepet játszott, s ma is tudományunk gerincét alkotja. Ezen belül is egyre jobban megismosodtak a kimondottan a magyar nyelvre vonatkozó kutatások. A speciális magyar nyelvtudomány kialakulásának oka és szükségessége nem szorul különösebb magyarázatra, hiszen a magyar nyelv vizsgálatának elsőrendű fontossága hazánkban sohasem volt s nem is lehetett vita tárgya: az egymást váltó hazai nyelvész-nemzedékek jól tudták s tudják a maiak is, hogy a magyar nyelv kutatásának fő feladatai rájuk várnak, ezeket sehol a világon helyettük mások el nem végezték, illetőleg végzik, még ha egyes rész kutatások szándéka és lehetősége — különösen az újabb időkben — föl is merült másutt. A speciális magyar nyelvtudomány kialakulásának okát és szükségességét ezenfelül az is indokolja, hogy nyelvünk — történetének körülményei folytán — sokkal sajátosabb, különállóbb egység még a közelebbi rokon nyelvekhez fűződő viszonyában is, mint például a nagy indoeurópai nyelvcsaládok közül akár a germán, a román vagy a szláv önálló nyelvei.

A sajátos magyar nyelvtudomány kiformalódásának hangsúlyozásával természetesen nem azokat a szálakat, sőt helyesebben mondva: erős kötelékeket akarom a valóságosnál lazábbnak feltüntetni vagy éppen lazítani, amelyek nyelvtudományunknak ezt a legnemzetibb ágazatát az uráli-finnugor nyelvészethez, főként annak összehasonlító részlegéhez fűzik. A finnugor és a magyar nyelvtudomány egymásrautaltsága, sok tekintetben közös plattformja tudományunk történetében mindenkor nyilvánvaló volt. Nyelvészeink legjobbjai ezt a felfogást magukévá is tették, s vizsgálataik elveit és módszereit ehhez alkalmazták; tudták, hogy a magyar nyelv történetét, fejlődését a finnugor

előzmények nélkül megérteni éppúgy nem lehet, mint ahogy a finnugor összehasonlító nyelvtudománynak is legszilárdabb támasza a magyar nyelv a maga, nyelvcsaládon belül legkorábbi és legnagyobb számú nyelvemlékeivel, valamint legkidolgozottabb nyelvtörténetével. A két fontos részterületnek egymástól való függetlenítési elgondolásai mindenestre inkább csak az analitikus vizsgálatokkal kapcsolatban védhetők, szintetikus szemlélet keretében aligha. Éppen ezért ma már teljesen avultnak és károsnak hat az olyan nyelvészeti szemlélet, amely nem veszi tekintetbe, hogy miként a magyar egyike a finnugor nyelveknek, a vele foglalkozó tudomány is a finnugor nyelvészet szerves, elidegeníthetetlen tartozéka.

Bár a speciális magyar nyelvtudomány kimunkálása azonos korú hazai nyelvtudományunk kezdeteivel, továbbformálódásában, jellegének kialakításában egy-egy nagy egyéniség munkálkodása különleges fontosságú volt. RÉVAI és RIEDL ebbéli szerepére futólag már utaltam. Külön is ki kell emelni e vonatkozásban SIMONYI tevékenységét, aki egész szemléletével és módszerével, valamint e körbe vágó nagyobb tanulmányaival, szintéziseivel a sajátos magyar nyelvtudomány klasszikus művelője volt. Jelen századunk hazai nyelvészetének olyan nagy egyéniségei, mint GOMBOCZ, MELICH, MÉSZÖLY stb. — hogy ma őket ne említsek — mindenekelőtt a magyar nyelvre irányuló konkrét kutatások erősítésének, szélesítésének útját járták. De a magyar nyelvvel és annak tudományával kapcsolták össze tevékenységüket, az összefűző szálak felderítésével a felé irányították kutatásaiknak jó részét azok a hazai nyelvészek is, akik más nyelvek vizsgálatának voltak prominens képviselői. A rokon nyelvek meg a szomszéd nyelvek kutatása felől közelített a sajátos magyar nyelvtudományhoz — többek között és részben az imént említettekén túl is — HUNFALVY, BUDENZ, SZINNYEI, ZSIRAI, ASBÓTH, KNIEZSA és még sokan mások.

Lényegében nyelvtudományunk nemzeti jellegéhez kapcsolódik mindenkori művelői közül a legtöbbször, különösen pedig a legjelesebbeknek hagyományismerete és hagyománytisztelete. Egymást követő nyelvész-nemzedékeink mindig erősen támaszkodtak az elődök tudására, ismeretanyagára, eredményeire. Tudományunk kiemelkedő egyéniségeinek munkálkodásában határozottan megfigyelhető tényező a tudománytörténeti előzmények ismerete, szinte módszertanilag kötelező számbavétele. Így csak ritkán és inkább csak véletlenszerűen esett meg velük, hogy új eredményeknek tüntettek föl és könyveltek el már rég tudott, kimunkált dolgokat, amely szokás újabban mintha erősebben kezdene lábra kapni.

Az elődök eredményeinek ez a mindenkori számbavétele és megbecsülése, a magyar tudománytörténeti hagyományoknak ez a tisztelete lassította ugyan tudományunk fejlődésében az ugrásszerű nekilendülések iramát, egyszerűen még a nemzetközi nyelvtudomány valóban pozitív jellegű újdonságainak a befogadását is fékezte, egészében mégis jótékony szerepű volt: egyrészt sajátos szint, határozott karakterisztikát kölcsönzött nyelvészetünknek, másrészt megóvott divatos, de gyorsan múló, sőt részben zsákutcába vivő, meg-rázkódtatásokat is okozó áramlatok kritikátlan átvételétől.

A tudományos örökség tisztelete és ennek az örökségnek a továbbfejlesztési szándéka természetesen általában nem állt egymással szemben, hagyomány és haladás nem zárta ki egymást tudományunk történetében. Aki a magyar nyelvészet útját, eredményeit saját alkotó munkáján keresztül, tüzetesebben ismeri, az jól tudja, hogy nyelvészetünk részben önjerejéből,

saját előzményeire támaszkodva, nemzedékről nemzedékre jól nyomon követhetően szinte páratlan módszerbeli haladáson ment keresztül. Ez persze mindenekelőtt történeti nyelvtudományunkra áll, hiszen a leíró jellegű vizsgálatok terén hosszú időn keresztül valóban elmaradtunk a nyelvtudomány általános fejlődésétől, s ebbéli mulasztásainkat szinte csak napjainkban kezdjük számottevőbben pótolni.

Ide kapcsolódóan hadd említsem meg nyelvtudományunk fejlődésének azt a korai időktől kezdve mindmáig érvényesülő vonását, melynek pozitív és negatív vetületei egyaránt voltak. Arról van szó, hogy a magyar nyelvészetben a konkrét nyelvi anyagra irányuló kutatások mindenkor központi helyet foglaltak el, a konkrét témák keltettek elsősorban érdeklődést és figyelmet. E tény kétségtől nagy pozitívumot jelentett abban a tekintetben, hogy a nyelvészeti általánosítások, az átfogó, elvi értékű megállapítások valóságos nyelvi anyagra, illetőleg azt számba vevő vizsgálatokra támaszkodhattak, s nem légüres térben, a pusztá elméletieskedés szintjén mozogtak. Negatívumként jelentkezett azonban, hogy ha a konkrét vizsgálatokban legtöbbszörre implicite benne is foglaltatott az elvi általánosítások ténye vagy legalábbis lehetősége, az elméleti következtetések, tanulságok levonása nem mindig történt meg rendszeresen és célra irányulóan, főként nem kerekedett szintézisekbe. Ez a helyzet szinte minden időre vonatkozóan azt a látszatot kelti, s némely időszakokra nézve bizonyos mértékben realitássá is emeli, hogy nyelvtudományunkban nem volt olyan mértékű érdeklődés az általános nyelvészet problematikája iránt, mint amilyent a konkrét nyelvészettel kapcsolatban tanúsítottunk. E részben tényleges, részben csak látszólagos hiányok ellenére is bizvást el lehet azonban mondani, hogy a magyar nyelvészet történetének egésze, de minden egyes rész-szakasza, még a már említett néhány kevésbé eredményes, pangóbb jellegű időszaka is az elvi-módszerbeli tanulságok komoly értéket jelentő tömegét rejtí magában, melynek feltárása és egységes rendszerbe állítása nagy mértékben gazdagíthatná általános nyelvtudományunkat.

6. A tudományok fejlődésének belső törvényei a részletkutatások és az összefoglalások bizonyos párhuzamosságát, illetőleg folytonos egymásra épülését, periodikus váltakozását kívánják meg. Ez történt természetesen a magyar nyelvtudomány életében is: az analitikus és a szintetikus vizsgálatok egyensúlya úgy nagy általánosságban végigkísérte tudományunk fejlődését. Azért mondom, hogy nagy általánosságban, mert voltak egyes időszakok, amikor ez az egyensúly kissé megbomlott, mégpedig olyképpen, hogy a szintetikus látás- és feldolgozásmód bizonyos mértékben háttérbe szorult; ilyen volt például — többrendbeli okok folytán — a két világháború közti időszak, valamint ehhez kapcsolódva a felszabadulást közvetlenül követő évtized.

A szintézisek szerepe mindenestre kiemelkedő jelentőségű volt nyelvtudományunk fejlődésében. Egyrészt ezek fogták át, sűrítették egységes rendszerbe az őket megelőző analitikus kutatások eredményeit, s jelölték ki egyszersmind előre lendítő jelleggel az új kutatások útjait, irányait. Másrészt ezekben volt elsősorban szükség szélesebb keretű elvi-módszerbeli megalapozásra, és volt lehetőség átfogóbb, általánosabb jellegű kérdések fölvetésére. Nem véletlen tehát, hogy a szintetikus látás- és feldolgozásmód nyelvészetünk progresszívebb szakaszaiban jutott nagyobb szerephez. Ebből a szempontból is kitűnik nyelvtudományunknak a múlt és a jelen század fordulója körüli időszaka, melyben — többek között — a nyelvtudományi szintézisek egyik

legkiválóbb hazai mestere, SIMONYI ZSIGMOND is működött. De az analitikus vizsgálatok igen széles keretű, differenciált tematikájú érvényesülése mellett a szintézisek szerepének növekedését tapasztalhatjuk a legutóbbi idők magyar nyelvtudományában is.

7. Mint minden fejlettebb tudományossággal rendelkező ország nyelvészetében, a magyar nyelvtudományban is az egyes kutatási területek fokozatos differenciálódása, tematikai és módszerbeli sokszínűvé válása ment végbe, ami többé-kevésbé együtt járt a nyelvtudomány egészének, valamint differenciálódó részterületeinek fokozatos önállósulásával, egzakttá válásával. Elsősorban a nyelvtudomány önállósulási folyamatával, de részben egyes ágazatainak jellegbeli formálódásával is meglehetősen szorosan összefügg a nyelvészet és a társtudományok viszonyának, kapcsolatának problémaköre.

Mint már volt róla szó, BARÓTI SZABÓ, KAZINCZY, RÉVAI, VERSEGGHI korában a magyar nyelvtudománynak az irodalomhoz, illetőleg az irodalomtudomány csíráihoz való kapcsolódása igen erős volt. Egy későbbi fejlődési fázisban más kapcsolatok is előtérbe kerültek: REGULY, HUNFALVY és mások tevékenysége révén nyelvtudományunk főként a néprajzzal és a történettudománnyal állt szorosabb viszonyban. A nyelvészet elveinek és módszereinek fokozatos kikristályosodása, önállósulása folytán ezek a régi kapcsolatok a további időkben részben meglazultak, részben más jelleget öltöttek; a nyelvészetnek más tudományágakkal való egybemosódottsága mindenesetre egyre inkább megszűnt, a múlt század második fele klasszikus polihisztorainak, a HUNFALVY PÁLOKNAK, BRASSAI SÁMUELEKNEK a kora lejárt, illetőleg a nyelvészetbe is belenyúló tevékenysége kezdte idejét múlni. Ez időtől fogva egyre hatékonyabban kezdtek tevékenykedni az egzaktabb nyelvészeti kutatások első kiemelkedőbb képviselői: RIEDL SZENDE, BUDENZ JÓZSEF, SIMONYI ZSIGMOND stb.

Nyelvtudományunk történetének sajátos és ugyanakkor szerencsés mozzanataként értékelhető, hogy ha a régi társtudományokkal való kapcsolatok jelentékenyen át is alakultak, az együttműködésre, a — modern szóval élve — komplexitásra való törekvés megmaradt, csak hogy jobbára már a nyelvészet differenciálódó ágaiban érvényesült. Az irodalomtudománnyal való kapcsolataink leginkább a stilisztikai kutatásokban, majd a legújabb időkben föllendült irodalmi nyelvi vizsgálatokban folytatódtak. De több szállal ide csatlakozik nyelvművelésünk is, melyet korai — felvilágosodás kori — virágzása után SZARVAS GÁBOR és SIMONYI ZSIGMOND alapozott meg először valóban módszeresen. A néprajzzal való régi összeszövődöttségünk részben a nyelvjáráskutatás terén folytatódott tovább, illetőleg formálódott újjá, melyet századunkban BALASSA JÓZSEF, CSÚRY BÁLINT, HORGER ANTAL neve fémjelez; részben pedig az olyan típusú történeti-etimológiai vizsgálatokban érvényesült, amelyeket például MUNKÁCSY BERNÁT és MÉSZÖLY GEDEON folytatott. A nyelvtudomány és a történettudomány között jelen századunkban általában a nyelvtörténeti kutatások, különösen pedig a szótörténeti-etimológiai, illetőleg a névtani vizsgálatok terén fejlődött ki jelentős mértékű együttműködés, többek között olyan nyelvtudósaink tevékeny részvételével, mint MELICH és KNEZSA.

E régi kapcsolatok szükségszerű fenntartása mellett természetesen az idők változásával, a nyelvtudomány részterületeinek bővülésével, a kutatási orientációk sokrétűbbé válásával újabb és újabb kapcsolatok teremődtek és teremődnek, s ígérnek a nyelvészet egyes területein gyümölcsöző eredménye-

ket. Így lépett be nyelvtudományunk társtudományai közé a legutóbbi időkben az akusztikai műszertechnika, a matematika, a kibernetika, az orvosi pszichológia stb. stb. Mindezek a folyamatok élénken jelzik, hogy a nyelvtudományban végbemenő önállósulási és differenciálódási jelenségek sajátos módontársulnak bizonyos fajta integrációt, komplexitást igénylő tendenciákkal.

A nyelvészet és a különféle más tudományágak közti kapcsolatoknak azért is szükséges tudományunk történetében különleges jelentőséget tulajdonítanunk, mert e kapcsolatok a nyelvészet közhasznúságának, társadalmi fontosságának, gyakorlati vetületeinek a kérdését érintik. E tekintetben magától értetődőleg az alkalmazott nyelvtudományi ágazatokon — köztük a nyelv művelésén — van a legnagyobb hangsúly, de mind a történeti, mind a leíró nyelvészetnek a legtöbb ágazata igen sok fontos adalékot nyújthat más tudományágak egész sorának. A hazai nyelvészeti kutatás ezt a feladatát mindig szem előtt tartotta, a legutóbbi időkben meg éppen elsőrendű tekintettel van rá.

8. Nyelvtudományunk történetének főbb mozzanatait érintve érdemes legalább egy futó pillantást vetni szervezeti kereteinek alakulására, műhelyeinek és művelőinek viszonylataira, hiszen a létrejött eredmények nem kis mértékben ezek sorsának függvényei.

Mivel a nyelv dolgai iránti érdeklődés hazánkban régi időktől fogva máig tartóan igen élénk volt, a nyelvtudomány művelőinek száma fokról fokra emelkedett. A számbeli növekedésen kívül azonban bizonyos jellegbeli változás, eltolódás is bekövetkezett e viszonylatban. Az előbb mondottaknak megfelelően a korábbi időszakok nyelvészei a nyelvtudományt legtöbbször nem kizárólagos jelleggel s nem is hivatásszerűen művelték. A nagy számú különkedvtelésből, érdeklődésből nyelvészkedő egyén mellett még a múlt század második felében is csupán néhány személyre — főként egyetemi professzorokra — szorítkozott a nyelvtudománnyal hivatásszerűen foglalkozók köre. Mind nagyobb szerepet kapott azonban a középiskolai tanárság nyelvészrétege, mely egészen a második világháború utáni időkig nyelvtudományunk művelőinek derékhadát alkotta. Az utóbbi két évtizedben új helyzet állott elő azzal, hogy azelőtt elképzelhetetlen mértékben megnőtt a hivatásos nyelvészek száma: ma már az ő vállukon nyugszik a hazai nyelvtudomány művelésének fő terhe. E fejlődéssel párhuzamosan azonban egyre inkább szüksége mutatkozik, hogy tudományunk művelőinek vagy legalábbis pártolóinak, segítőinek társadalmi bázisa szélesedjék, nem utolsósorban a középiskolai tanárság korábbi buzgalmának pótlásával, illetőleg újraélesztésével; e keretbe illeszkednek bele olyan újabb kezdemények, mint az önkéntes nyelvjárási gyűjtők, földrajzinév-gyűjtők örvendetesen éledő tevékenysége.

Ami szervezeteink, intézményeink ügyét illeti, az addig lényegében magánosan munkálkodó vagy csupán a tudományok szélesebb kereteiben kapcsolatot tartó nyelvészeink a múlt század közepétől kezdtek különféle, sajátosan nyelvészeti célokat szolgáló fórumokon, társulásokban tömörülni. E folyamat legkorábbi és máig is egyik leghatásosabb tényezői a folyóiratok voltak. HUNFALVY 1856-ban indítja meg az első hazai, bár még nem hosszú életű, kimondottan nyelvészeti folyóiratot, a Magyar Nyelvészetet, melyet nemsokára a Nyelvtudományi Közlemények, majd a Magyar Nyelvőr követ. Nyelvészeink egymással való rendszeres kapcsolatainak megteremtésében, társas életének kialakulásában igen jelentős esemény volt a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-ben való megalakulása, s egy év múlva a Társaság

folyóiratának, a Magyar Nyelvnek a megindítása. Különbféle jellegű, hosszabb-rövidebb életű egyéb nyelvészeti vagy legalábbis részben nyelvészeti folyóiratok a mondottakon kívül is eléggé szép számban jelentek meg, illetőleg jelennek meg; három említett vezető folyóiratunknak a szerepe azonban messze túlnő ezeken. E három orgánumban virágozott ki voltaképpen leginkább látható módon nyelvtudományunk, ezek halmozták föl legnagyobb mértékben hatalmas ismeretanyagát, fejlesztették leghatékonyabban módszereit. Sok évtizedes fennállásuk során mindmáig a finnugor és a magyar nyelvészet legszilárdabb pilléreinek, leghatásosabb összefogóinak bizonyultak.

Bár a magyar nyelvtudomány központja a múlt század eleje óta magától értetődőleg fővárosunk volt, igen kedvező tényezőnek bizonyult, hogy vidéki műhelyei is fokozatosan megerősödtek. E vidéki bázisok — főként jelen századunkban — elsősorban az egyetemi városokban, az egyetemekhez kapcsolódóan alakultak ki, Kolozsvárt, Debrecenben és Szegeden. Sok neves nyelvészünk indult útjára vidéki egyetemi városainkból, illetőleg folytatta tevékenységét e helyeken. Egyes esetekben és időszakokban bizonyos versengés is folyt e vidéki centrumok és Budapest nyelvészei között, s ez — még ha egyszer-egyszer disszonanciát és felszínre hozott — egészében véve mégis a fejlődés elősegítője volt. Újabban, főként a tanárképző főiskolák révén más vidéki városok is számottevő módon kapcsolódtak be nyelvtudományunk művelésének előmozdításába.

Ha pedig nem is rendelkezünk egyelőre a teljesen reális megítélés időbeli távlataival, az aligha lehet vitás, hogy a magyar nyelvészet történetében különleges jelentőséget kell tulajdonítanunk az Akadémia Nyelvtudományi Intézete megalakításának, illetőleg immár két évtizedes működésének. Ez idő során az Intézet vitathatatlanul nyelvészetünk legfontosabb szervezeti egységévé vált, s a hazai nyelvtudomány kiemelkedő eredményeinek egész sora — részben vagy egészben — innen sarjadt.

Intézményeink legújabb kori fejlődése, nem utolsósorban a Nyelvtudományi Intézet létrejötte és az egyetemi és főiskolai tanszékek megizmosodása tette lehetővé, hogy az egyén által végzett nyelvtudományi kutatómunka a számos személyt összefogó, társas tevékenységgel egészüljön ki. Jól ismert, hogy a magyar nyelvészet történetében a kollektív munkálkodásnak figyelemreméltó előzményei vannak: a századforduló körüli nagy nyelvészeti művek — legalábbis az anyaggyűjtés szintjén — például már e mód segítségével készültek. Mégis, a társas tevékenység szélesebb keretű és a feldolgozó munka szintjére is átvitt kifejlődése a legutóbbi idők sajátos műfaja, a modern tudományosság nélkülözhetetlen kelléke. A nyelvtudományban is abból a szükség-szerűségből fakad, hogy nagyobb távlatú, szintetikus jellegű műveknek a ma megkívánt színvonalon való előállítására az egyén magános erőfeszítése már egyre kevésbé elegendő; csak jól szervezett munkacsoportok tudják e feladatokat hatékonyan ellátni. Nyelvtudományunk legújabb fejlődésében a kollektív munkálkodás folyamata mindenesetre igen jellemző és pozitív hatású tényezőnek mutatkozik.

9. Úgy hiszem, előadásom címe, illetőleg témája alapján el lehetne várni, hogy miután nyelvtudományunk eddigi fejlődésének néhány vonását, mozzanatát kiragadni igyekeztem, a magyar nyelvészet mai helyzetének, problémáinak vázolásával, némi szinkron metszet nyújtásával fejezzem be mondani-valómat. Hogy ezt tételesen mégsem teszem, annak többrendbeli oka van.

Egyik oka az, hogy nyelvtudományunk történetének síkján a mai hely-

zet nem más, mint az eddigi fejlődés ideiglenes végállomása. Következésképpen a múlt, főleg pedig a közelmúlt történései nemcsak a mához vezető utat jelzik, hanem a máát egyszersmind magyarazzák is. Amit tehát nyelvtudományunk jelenlegi állásáról, jellemzőbb vonásairól eddigi vázaltszerű megjegyzéseim stílusában fölemlíteni tudnék, az pontosan következik mindabból, amit eddig elmondtam. Az ide vonatkozó ismétlések kényszere alól némileg azért is felmentve érzem magam, mert az előbbiekből — ahol erre alkalom kínálkozott — a közelmúlt, sőt a jelen problémáira igyekeztem rámutatni.

Másik okom, mely a jelen kérdéseinek külön taglalását elkerülhetővé teszi számomra, hogy a magyar nyelvészek Debrecenben lefolyt első nemzetközi kongresszusán éppen erről a témáról tartottam előadást (l. NytudÉrt. 58. sz.). Ázóta alig telt el néhány év, mindenesetre semmiképpen nem annyi, hogy akár nyelvtudományunk helyzete, akár az arról szóló saját véleményem lényegesebben megváltozott volna. Az akkor vázolt képhez tehát különösen érdemlegeset hozzátenni vagy abból ugyanilyet elvenni nem tudnék, nem is akarok.

Mindezekből következően, most már valóban végszóként csak azt a meggyőződésemet jelzem, hogy nyelvtudományunk történetében talán sohasem voltak olyan kedvező adottságok a hatékony, eredményes munkálkodásra, mint manapság. Sohasem voltak ugyanis a mainál jobb szervezeti lehetőségeink; sohasem volt ennyi kitűnően képzett, szorgos szakemberünk; sohasem volt ilyen széleskörű és változatos a kutatási tematikánk; és sohasem voltak olyan sokrétűek, különbözőségükben is egymást kiegészítők és ellenőrzők módszereink, mint jelenünkben. Ezek a tények a föltétlen biztosítékai, hogy méltóképpen tudjuk tovább járni azt az utat, melyet oly sok nyelvész-nemzedék taposott ki előttünk.

BENKŐ LORÁND

Anyanyelvünk szolgálatában*

I. Ünnepi s egyúttal tudományos ülésszak szónokának lenni rendkívül nehéz feladat. Ahogy az Alvilágból társaival hazafelé tartó Odüsszeusznak nem kis fejtörést okozott, hogy az elébük meredő két kiugró szikla közül melyiket közelítse meg jobban: Szkülláét-e, az ugató hatfejű szörnyét vagy pedig Kharübdiszét, aki örvénylő fekete vizet okád ki magából, úgy nekem is el kell döntenem: milyen előadást tartsak? A nagy ünnepi alkalomhoz, felszabadulásunk 25. évfordulójához illő, beszámoló jellegű ünnepi méltatást, vagy pedig vágjak bele a tudományos problémák sűrűjébe, s az eredmények regisztrálása helyett szóljak inkább arról, ami gondot okoz, ami tisztázatlan, nem törődve azzal, hogy ilyen módon az ülésszak ünnepi jellegén esik csorba? Mivel akár ez, akár az a megoldás is nyilvánvalóan hibás volna, nincs más választásom, mint hogy Odüsszeusz útját kövessem. Meg kell próbálnom elkerülni mindazokat a veszélyeket, amelyeket az egyik vagy a másik oldalra sodródás okozhatna. Pontosabban: megpróbálok két úrnak szolgálni, abban bízva, hogy ezt is a n y a n y e l v ü n k s z o l g á l a t á b a n teszem.

Különben már itt, előadásom címében kilóg a lóláb. A cím: „Anyanyelvünk szolgálatában”, nem pedig: „Huszonöt év anyanyelvünk szolgálatá-

* Előadásként elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének hazánk felszabadulása 25. évfordulója alkalmából rendezett ülésszakán, 1970. április 3-án.

ban". Ezzel az árnyalatnyi különbséggel is jelezni igyekeztem, hogy nemcsak az elmúlt negyedszázadról szeretnék szólni, hanem a jelenről s egy kicsit a jövőről is. Kérem, ezt ne tekintsek kegyeletsértésnek, profanizálásnak. Legszemélyesebb, legelőbb ügyünkről, kincsünkről, tulajdonunkról nem lehet csak múlt időben szólni, még akkor sem, ha egy történelmi időszak eredményeinek összegezése a feladatunk. Nem kell különösebben hangsúlyoznom, mindnyájan tudjuk: az, hogy nyelvtudományunk szervezeti keretei megteremtődtek, hogy az anyanyelvi közműveltségnek — tehát nem a művelt réteg anyanyelvi műveltségének, hanem az anyanyelvi közműveltségnek — színvonala ugrásszerűen megnőtt, hogy ezen az ünnepi ülészen éppen a nyelv művelés az egyik téma, ez mind a felszabadulás gyümölcse, örömteli következménye. De a felszabadulás gyümölcse, következménye az is, hogy megtanultunk marxista módon gondolkodni; hogy hazai nyelvtudományunk, ha kerülőkön, buktatókon keresztül is, lényegében marxista nyelvtudományáé fejlődött, olyan tudománnyá, amelyet dialektikus felfogás, materialista filozófiai alap és a társadalmi hasznosságra való törekvés jellemez. Ez pedig kötelez bennünket. Arra kötelez, hogy sose elégedjünk meg a már elért eredményekkel, mindig kutassunk, fürkésszük az újat, s még a múltat is úgy vizsgáljuk, hogy közben már a jövő számára gyűjtjük a tapasztalatokat, tanulságokat. Többekévé minden tudományra érvényes ez, a nyelv művelésre azonban különösképpen. Amikor egy-egy nagy építkezés befejeződik, pl. átadnak a forgalomnak egy új hidat, egy új lakóházat — mint ahogy éppen ezekben a napokban veszi birtokába a főváros lakossága Budapest egyik büszkeségét, az új földalattit —, akkor a tervezők és a kivitelezők, ha közben már előrettekintenek is, egy szusszanásra mégis megpihenhetnek, s elmondhatják Madáchcsal: „Be van fejezve a nagy mű, igen, | A gép forog, az alkotó pihen.” Ám a nyelv művelő még ezt sem igen teheti, hiszen munkája a kisebb-nagyobb feladatok megoldásának szakadatlan láncolata. A munkaszakaszok egybemosódnak, s a nyelv művelés maga mint téma sosem fejeződik be. Hallgassuk csak meg erről LŐRINCZE LAJOST:

„Vagy tizenöt évvel ezelőtt egy tárgyaláson vettem részt, ahol az egyes kutatási témák kezdetét, befejezését, pénzügyi vonatkozásait beszéltük meg. Volt egy ilyen tétel, hogy: nyelv művelés. Mikor fejeződik be? — kérdezte a gazdasági szakember. Mit válaszolhattam? — Majd ha meghalunk. Meghökkenve nézett rám, azt hitte, tréfálok. Pedig nem tréfáltam, csak nem voltam egészen pontos. Mert akkor sem fejeződik be, csak számunkra.

A téma továbbra is »időszerű marad«. (Nyelvőrészen 348.)

Az imént nyelv művelésről beszéltem. Mi is tulajdonképpen a nyelv művelés? Nem úgy vetem fel a kérdést, hogy a nyelv művelés önálló tudomány-e, avagy tudományág, az alkalmazott nyelvészet része, segédtudomány, esetleg csupán a nyelvtudomány szócsové, a tudományos eredmények aprópénzre váltása (vö.: LŐRINCZE: NyFK. 11; DEME: Valóság 1960. 1: 79—80; SZÉPE—SZŐLLŐSY: Tudományszervezési Tájékoztató 1966. 781 kk.; ÉDER: NyK. LXXI, 198—9), mert ezt ilyen formában nem érzem eléggé termékeny szempontnak. Szerintem azt kell megvizsgálni, mi tartozik bele. Én úgy látom, a nyelv művelésnek három szférája, területe van: a tudományos kutatás szintje; a tudományos szervezés és irányítás szintje; a nyelvi népművelés szintje. Hogy világosabb legyen, mindhármát megpróbálom közelebbről is körülhatárolni, ezúttal valóban a felszabadulás óta eltelt negyedszázadot véve alapul. Nem is nagyon tehetnék mást, mert ha a korábbi nyelv védelemre

akarnám építeni mondanivalómat, nagyon egyoldalú, torz, vérszegény képet kapnánk. Lássuk tehát, persze csak kiragadott példák segítségével, hogy az elmúlt huszonöt év alatt hogyan álltak a magyar nyelvészek anyanyelvünk szolgálatában!

2. A tudományos kutatás szintje.

Anyanyelvünket szolgálták a nyelvészek számos tanulmánnyal, monográfiával, tehát olyan kisebb-nagyobb publikációkkal, amelyek a nyelvnek és jelenségeinek, törvényszerűségeinek vizsgálatát, tanulmányozását, magyarázatát tűzték ki célul. E közlemények, gyűjteményes vagy önálló munkák egy részének tanulságai közvetlenül a nyelvi jelenségek nyelvhelyességi szempontból való helyes értékelését teszik lehetővé — olyan írásokra gondolok, mint DEME LÁSZLÓÉ „A jelöletlen határozós összetételek kérdéséről” (MNy. XLIX, 140–56), IMRE SAMUÉ „A -nál, -nél rag használatának nyelvhelyességi kérdéseihez” (Nyr. LXXXI, 164–77), a „Nyelvművelésünk főbb kérdései” című tanulmánykötet (Bp., 1953.), SOLTÉSZ KATALINNAK „Az ősi magyar igekötők” című munkája (Bp., 1959.) stb. —, más részüknek tanulságai közvettebben, áttételesen használhatók fel az elvi alapvetésben, a nyelvi nevelésben s általában az anyanyelvi ismeretek terjesztésében, gyarapításában. Névfejtéstől szóstatistikai vizsgálatig, strukturális verselemzéstől finnugrisztikai tárgyú tanulmányig ezernyi téma, ezernyi tudományos közlemény áll anyanyelvünk szolgálatában, s több száz kutató, nyelvész vált e művek szerzőjeként nyelvművelővé, akár anélkül, hogy ennek tudatában volna. Természetesen nem kivétel az idetartozó, tehát közvetve nyelvművelő munkák sorából a nagyszabású kollektív vállalkozások, tervmunkák jó része sem. De minek beszéljek erről! LŐRINCZE LAJOS nemrégiben számolt be az egyik legimpozánssabb nyelvművelő munkáról, „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-ról, valamint futólag a többiről. Nemrégiben jelentek meg a transzformációs generatív nyelvtan előkészítő tanulmányai (ÁltNyelvTan. VI.). Hasznára lesznek a nyelvművelésnek? Minden bizonnyal. Hogy a társadalmi hasznosságuk milyen fokú, azt most még nehéz lemérni, de hogy céljuk szerint nyelvművelő munkák is, abban nem kételkedhetünk, hisz a szerzők tudatosan törekednek erre. KÁROLY SÁNDOR pl. így ír a kötet bevezető tanulmányában (i. m. 19): „Az a nyelvtanirási módszer . . . , amelyet alkalmazunk, a jelek használati szabályait adja, s a jelek kategorizálása ennek a célnak van alávetve. Ebből már eleve következik, hogy az ilyen nyelvtan alkalmasabb minden olyan gyakorlati célra, amelynek a jelek használatával van dolga: a nyelvoktatás céljára, amely a jelek helyes használatára tesz képessé, a fordítás céljára, amely egyik nyelvből a másik nyelvre tesz át egy szöveget úgy, hogy közben ne sértse meg a másik nyelv használati szabályait, és a nyelvművelés céljára, amely a helyes és helytelen nyelvhasználat közti különbség kérdésében hivatott elvszerűen állást foglalni. Anyagunk minden részletében ezeket a célokat is szolgálja, mégpedig úgy, hogy e célok érdekében nem kell saját inherens módszerétől eltérnie. A nyelvművelés szempontja ebben a nyelvtanban nem jegyzetbe vagy apróbetűs részbe kerül, mert a jó és a rossz mondatok megkülönböztetése a nyelvtan közvetlen célja.”

Általában sok függ attól, hogy a nyelvtudománynak ez vagy az a munkása maga mennyire érzi fontosnak a társadalmi hasznosságot, mennyire érzi annak szükségét, hogy munkájával ne a tudomány elefántcsonttornyát építse-cizellálja, hanem közvetlenül vagy közvetve — ez a kettő értékét tekintve egyre megy — valóban a társadalmat szolgálja. Ilyen összefüggés-

ben nézve a dolgot szinte azt mondhatjuk: nem téma, nem kutatási terület teszi a nyelv művelőt. Lehetséges, hogy egy afrikanista, egy szlavista vagy egy általános nyelvész a munkái alapján inkább nyelv művelőnek számít, mint egy úgynevezett „hagyományos” magyar nyelvész.

Ennél a pontnál legyen szabad egy kis kitérőt tennem. Az 1968 novemberében tartott debreceni nyelvészaktívának szinte minden második résztvevője párhuzamba állította a hagyományos és a modern nyelvészt, a hagyományos és a haladó (!) nyelvészetet. Többen bírálták ugyan ezt a szembeállítást; így HERMAN JÓZSEF és KÁROLY SÁNDOR is, de még ők is éreztették, hogy van ilyen különbség. HERMAN pl. egyik hozzászólásában a következőket mondta (az ülés kézirat gyanánt kiadott anyagának 68. lapjáról idézem): „IMRE elvtárs a maga igen őszinte, rokonszenves hozzászólásában hagyományosokról és modernekről beszélt. Ez a szóhasználat megfelel persze egy bizonyos valóságnak [én emeltem ki, G. L.], én a magam részéről mégis megpróbálnék leszokni róla. Ha ugyanis egészséges légkör, egészséges viták vannak a nyelvtudományban, ez a megkülönböztetés relativizálódni fog, s anélkül, hogy közös platform alakulna ki, elkezdődik — itthon már el is kezdődött — egy bizonyos interpenetráció a két látszólag élesen elváló tábor között.” KÁROLY SÁNDOR pedig (i. m. 72): „... nem tartom egészen szerencsésnek azt a megfogalmazást, amely szerint ma is úgy állunk szemben egymással, hogy vannak hagyományos nyelvészek és az ő elméletük, és vannak haladó nyelvészek és az ő elméletük. Tudniillik a haladó nyelvészeknek a műveltségi anyaga [ugyancsak az én kiemelésem, G. L.] mindenképpen kötelező mindenki számára, még akkor is, ha elveti.” Nos, a szándék jó, a megfogalmazás azonban mindenképpen pontatlan. Hagyományos kutatási terület és újabb kutatási terület van, hagyományos és modern kutatási módszer úgyszintén, de hagyományos nyelvész s vele szemben modern vagy pláne haladó nyelvész — ez bizony félrecsúszás. Igaz, az új és legújabb nyelvészeti irányzatok némelyike esetleg alaposabb, mélyebb általános nyelvészeti tudást, nagyobb elméleti erőfeszítést kíván meg művelőjétől, mint a maga nagyobb múltú tudományterülete attól a nyelvésztől, aki már többé-kevésbé kitaposott úton halad, az említett szembeállítás azonban mégsem jogos. Hagyományos terület, nagymúltú diszciplína mindig is lesz — ezeket többnyire éppen nagyfokú társadalmi hasznosságuk teszi hagyományossá, időtállóvá —, művelni azonban e területeket, témákat is csak modernül, csak haladó módon lehet. Ez a nyelv művelésre is áll, amely szintén nem új stúdium, de minden bizonnyal hosszabb életű lesz, mint az új, modern kutatási területek közül azok, amelyek nem állják ki az idő próbáját. Persze a kutatási módszerek egyre tökéletesednek, az elméleti alapok egyre szilárdabbak. A felszabadulás óta, minthogy történelmi sorsfordulót éltünk át, a módszerek és elvek ugrásszerűen fejlődtek, tökéletesedtek. De lehet, hogy egy újabb fél évszázad múlva a mi mai „modern” nyelv művelésünk már egy kissé csakugyan hagyományosnak számít. Nos, az utánunk következő nemzedék bizonyára akkor is mindent elkövet, hogy ez a hagyományos kutatási terület, a nyelv művelés akkor is modern, haladó legyen. Valahogyan úgy vagyunk ezzel, mint a műszaki szakemberek a repülőgépteknikával, amely ma már, az űrhajózás korában viszonylag hagyományos területnek számít. De minthogy a mi planétánkon való közlekedésre bőségesen elég a repülő is, a tervezők a repülőgépeket is egyre tökéletesítik. És ami a mi szempontunkból a leglényegesebb: senki sem mondja azt, hogy

az úrhajók konstruktőrei haladóbbak, mivel ők modernebb, korszerűbb járműveket terveznek. Sapientia sat.

3. A tudományos irányítás, szervezés szintje.

A nyelvművelés fontos szférája, területe ez is. Kellő irányítás, szervezés szükséges ahhoz, hogy a nyelvművelés szempontjából jelentős elvi és konkrét kérdéseket a szakemberek megvizsgálják és megnyugtató módon tisztázzák, de megfelelő irányítás és szervezés kell ahhoz is, hogy egy-egy fontos témakör időről időre — amikor a szükség úgy kívánja — a szakemberek körénél szélesebb körben is az érdeklődés központjába kerüljön. Beszédes bizonyítékként hadd álljon itt néhány szemléltető példa! Az 1951-ben tartott akadémiai nyelvművelő ankét feladata az volt, hogy lefedtesse a nyelvművelés új alapelveit, kijelölje a fő irányokat. Az „Anyanyelvi műveltségünk” című és témájú pécsi konferencia 1959-ben már egyes résztemákra is ráirányította a figyelmet; elsősorban az iskolai anyanyelvi oktatásra és a műszaki nyelv vizsgálatára. Néhány évvel később már megmutatkoztak a pécsi konferencia eredményei is; egyrészt az iskolai tantervi reformokban, másrészt abban, hogy 1963-ban, az Akadémia akkori I. és VI. osztályának együttes műszaki nyelvi tanácskozásan már sokkal kiérleltebb formában sikerült megjelölni a műszaki nyelvi, terminológiai kutatások célját, feladatait, irányait. (Sajnálatos, hogy e fejlődés később megfelelő szervezeti keretek hiányában megakadt, abbamaradt.) 1965-ben az egri kiejtési konferencia adott lökést a köznyelvi kiejtési norma kidolgozására irányuló munkálatoknak. 1968-ban a Magyar Nyelvőr szerkesztősége által meghirdetett Kodály Zoltán-emlékpályázat állította középpontba az anyanyelvi oktatás módszertani kérdéseit, s hozott a pályamunkák révén igen szép eredményeket. 1969-ben a névtudományi konferencia tett nagy szolgálatot a névtudományon kívül a nyelvművelésnek is azzal, hogy napirendre tűzte a névtannak a gyakorlati vetületű kérdéseit is. És még sokáig folytathatnám a sort a nyelvművelést közvetlenül vagy közvetve szolgáló kongresszusok, tanácskozások, kerekasztal-viták, intézeti eszmecserék, bizottsági és munkabizottsági ülések, programok stb. felsorolásával. Mindezeknek rendkívül fontos szerepük van a nyelvművelés szempontjából: az irányok kijelölése, megállapítása; az erők ésszerű megosztása, átcsoportosítása; a szükségletek és a lehetőségek számbavétele; a stratégia és a taktika megbeszélése.

4. A nyelvi népművelés szintje.

Ez az a terület, amelyet sokan a nyelvműveléssel azonosítanak, holott annak csupán egy része. Ezt akarom éreztetni magával az elnevezéssel is: *nyelvi népművelés*. A kifejezést nem én alkottam meg, hanem egy irodalomtörténész, akit a nyelvműveléshez is szoros szálak fűznek: NÉMETH G. BÉLA. Idestova tíz éve ezt írta a mai, illetőleg az akkori nyelvművelésről: „Tulajdonképpen nem is nyelvművelés, a szó hagyományos értelmében, hanem nyelvi népművelés. A régi nyelvművelő munkája rendszerint két tevékenységre korlátozódott: ostromozta a hibásat, s javaslattal — új szóval, fordulatformával — állt elő a hibák kiküszöbölésére. A mai viszont emellett, sőt ez előtt igyekszik bevezetni, járatossá tenni a nyelv sajátos logikájában, sajátos szemlélmében a hallgatót, az olvasót, hogy aztán a maga lábára állítsa a nyelvi eszmélkedés és ítélet területén. Nem oktatja ki az olvasót, a hallgatót, nem riasztja el tételes szabályok áradatával, nem kényszeríti (mint egykor Szarvasék), kihívó, fölényes, kicsinylő hangjával dacos ellenkezésbe, hanem mintegy

megbeszéli vele a szóban forgó nyelvi kérdést, s szinte vele együtt oldja meg azt. Fölkészíti, hogy lehetőleg ne csak kifogástalan használója legyen a nyelvnek, hanem, amikor a szükség úgy hozza, fejlődésének is formálója, segítője, ellenőre lehessen. A régi nyelvűvel a megőrzésre összpontosította figyelmét, a mai a szükségtől diktált továbbfejlődés elősegítésére, annak a nyelv szellemében való alakítására.” (I. OK. XIX, 359.)

A nyelvűvelés e harmadik szférájának, a nyelvi népművelésnek szerintem is az a lényege, amit NÉMETH G. BÉLA írt. Hogy ez a szint is nélkülözhetetlen, arra kár szót vesztegetnem, hisz enélkül a nyelvtudomány — a kutatók minden tudományos erőfeszítése ellenére — részben elveszítené hasznosságát. Természetesen csak részben, hisz a társadalmi hasznosításnak sok egyéb módja, formája is van (vö.: FODOR ISTVÁN, *Mire jó a nyelvtudomány?* Budapest, 1968.). De ha a nyelvészek elhanyagolnák, nem tekintenék feladatuknak az anyanyelvi közműveltség fejlesztését, ennek a nyelvtudomány ugyanúgy kárát látná, mint az egész magyar nép. A fennállásának századik évfordulóját éppen ezekben a napokban ünneplő Meteorológiai Intézetnek sem csupán az a feladata, hogy időjárási előrejelzést készítsen a nagyközönség számára. De ha számos összetett tudományos feladata közül éppen ennek az egynek nem lenne eleget, mégis mindenki úgy érezné, hogy nem tudja betölteni hivatását.¹

Miből is áll a nyelvi népművelés? Nem tartom feladatomnak, hogy ezzel a kérdéssel részletesen foglalkozzam, már csak azért sem, mert efféle összeállítás — igaz, más-más aspektusból és céllal — több is megjelent már (LÓRINCZE: *Nyr.* LXXXVI, 129—43; GRÉTSY: *Nyr.* LXXXVIII, 345—7; SZEPESY: *MNy.* LXV, 361—76; FÁBIÁN: *Nyr.* XCIV, 261—70). Egy rövid felsorolás azonban, részben emlékeztetőként, részben az eddigi áttekintések egyikét ponton való kiegészítése végett, úgy vélem, hasznos lesz.

A) Iskolai anyanyelvi oktatás, szakköri munka. Sajátos szervezeti kötöttségei folytán ez csak részben tartozik ide, elvben azonban itt kell számításba vennünk, hisz az iskolai magyaróra a nyelvűvelésnek, a nyelvi nevelésnek egyik legfontosabb színhelye, színtere. Bizonyos fokig ide tartozik még az idegen nyelvi oktatás is. HERMAN JÓZSEF a debreceni nyelvészaktíva-ülésen tartott előadásában ezeket az alkalmazott nyelvészet más válfajaként, sőt válfajaiként említette (i. m. 131—50), ez a csoportosítás azonban, ha más szempontból esetleg jogos is, nem ment föl bennünket az anyanyelvi oktatás hatékonyabbá tétele érdekében előttünk álló feladatok megoldása alól.

B) Előadások, tanfolyamok, sorozatok hallgatóság előtt. Idetartoznak a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat szervezésében, valamint egyéb intézmények kezdeményezése, felkérése nyomán tartott nyelvűvelő és nyelvi ismeretterjesztő előadások, foglalkozások, ideértve a tanári továbbképzés és a nyári egyetemek keretében végzett munkát is. Az előadások, foglalkozások száma a jelenlegi gyakorlatot alapul véve kb. 1300—1500 évente.

C) Előadások; sorozatok, különféle nyelvészeti tárgyú műsorok a rádióban, televízióban. Céljukat tekintve azonosak az előző csoportban felsoroltakkal, jelentőségük alapján azonban külön pontba kívánkoznak. A modern tömegkommunikációs eszközöknek a nyelvi népművelésben való felhasználása megsokszorozza, legalábbis megsokszorozhatja a munka hatékonyságát. Nem

¹ Talán nem érdemtelen itt megjegyezni, hogy WEISGERBER az anyanyelv szolgálatát (der Dienst an der Muttersprache) szintén a meteorológiához (Wetterdienst) hasonlítja (vö. MOLLAY: *Nyr.* LXXXI, 419).

véletlen, hogy a felszabadulás utáni nyelvművelés úttörője, LŐRINCZE LAJOS is főleg a rádió, rádiós ötpercei révén nyert csatát a nyelvművelés ügyének.

D) Levelezés útján, telefonon, személyes beszélgetés útján végzett tanácsadás. Ha e munka megfelelő szervezeti keretek között folyhat — ahogy pl. a Nyelvtudományi Intézet munkatársai a nagyközönség számára is könnyen hozzáférhető, hivatalos telefonügyeletet tartanak —, természetesen nagyobb eredménnyel kecsegtet, mint ha teljesen spontán módon zajlik, de azért a nyelvművelő szakemberek magánemberként végzett ilyen irányú munkája sem hágyható figyelmen kívül.

E) Nyelvi lektorálás. A nyelvi népművelés szempontjából nagyon fontos, hogy a nyilvánosság elé kerülő szövegek — könyvek, újságok, rendeletek, feliratok stb. — nyelvi szempontból legalábbis elfogadhatóak legyenek. Ez a követelmény az anyanyelvi közműveltség jelenlegi állapotában nemegyszer csak nyelvi lektorálás, a kérdéses szövegek nyelvi-stilisztikai szempontú átnézése révén elégíthető ki. Persze, ez óriási feladat, hiszen csupán a legfontosabb nyomtatott termékek — pl. jogszabályok, tankönyvek, országos napilapok — szövegének átfésüléséhez is jó nyelvészeti képzettségű szakemberek egész sora szükséges. E nyelvi lektori hálózat megteremtésében még igen sok a tennivalónk. Ugyanakkor nagy körültekintésre is szükség van, mert ha a nyelvi lektorok elavult nyelvhelyességi szabályokhoz igazodnak, vagy éppenséggel nyelvművelő babonákat terjesztenek, többet ártanak a nyelvművelés ügyének, mint használnak.

F) Írásos nyelvi népművelés. Idesorolhatók a nem nyelvészeknek szóló nyelvművelő és nyelvi ismeretterjesztő cikkek, állandó rovatok, könyvek, füzetek, folyóiratok (ha vannak ilyenek; e kérdésről még alább szó lesz); bizonyos fokig idetartoznak a tankönyvek, az iskolai segédkönyvek és a tan-szalagok, ez utóbbiak azonban — minthogy nem az írásosság a lényegük — már átvezetnek bennünket a következő ponthoz.

G) A nyelvi népművelés egyéb formái, lehetőségei. Ebbe az utolsóként említett, nagyon tág csoportba igen sok minden tartozik, tartozhatik bele, úgy mint a nyelvi fantáziát fejlesztő, az anyanyelv iránti érdeklődést felkeltő vagy hasznos nyelvi ismereteket adó különféle nyelvi játékok, rejtvények, plakátok, vetélkedők, pályázatok, (kis)filmek, kiejtési versenyek, valamint a szűkebb vagy szélesebb körű egyéb rendezvények (amilyen pl. a magyar nyelv napja néhány iskolánkban, vagy a magyar nyelv hete országos méretekben). A nyelvi népművelésnek mindezek igen fontos, bátran mondhatom: nélkülözhetetlen elemei.

5. Íme, ez tehát a nyelvművelés három területe: kutató, irányító-szervező, valamint népművelő szintje. Persze, ez a néhány mondatos áttekintés csak egészen elnagyolt kép megrajzolására elegendő, de egyetlen előadás keretében nem vállalkozhattam többre. Ezért is nem eredményekről számoltam be, hanem ehelyett inkább a — részben már megoldott, részben folyamatosan végzett, részben pedig még előttünk álló — feladatok regisztrálására, csoportosítására törekedtem. Azonban ennek ellenére úgy érzem, nem érné el célját a beszámoló, ha a véleményem szerint legfontosabb teendők közül legalább egy-kettőre nem hívnám fel a figyelmet. Lássuk tehát: a jövőben hogyan állhatunk még jobban anyanyelvünk szolgálatában?

A nyelvművelés kutatási és irányítási szintjén a leglényegesebb, hogy a jelenleginél sokkal intenzívebben műveljünk, műveltessünk olyan tudományágakat, részterületeket, amelyek a szélesebb értelemben vett nyelvművelés

számára nagyon fontosak, s amelyekben még szembeszökőek a hiányok. Ilyen a névtudomány (a közeljövőben megjelenő utónévszótár mellett igen nagy szükség volna család- és helynévmagyarázó könyvre is), ilyen a nyelv-művelés elmélete (nem az alapelvek lefektetésére gondolok, hiszen azok már megvannak, hanem a gyakorlat tapasztalatait általánosító elvek rendszerére; vö.: LŐRINCZE: Nyr. XCII, 367–8; ÉDER: NyK. LXXI, 199; KOVALOVSKY, Nyelvfeljődés és nyelvhelyesség — 1970-ben megvédett kandidátusi értekezés, kézirat 7), ilyenek a szaknyelvi, terminológiai kutatások s még jó néhány. Persze — mint ezt a debreceni nyelvészaktíván többen is megjegyezték —, mindehhez megfelelő szervezeti keretek biztosítása is szükséges, anélkül a tervezésnek nincs reális alapja. Azt hiszem, kevés olyan tudományos intézet s kutatógárda van Magyarországon, amelyet a sürgető feladatok annyira szorítanak, mint a Nyelvtudományi Intézet, mint a magyar nyelvészek tábora. Úgy gondolom, erről érdemes volna a közeli jövőben egy elnökségi szintű megbeszélést kezdeményezni. Az Akadémia új szervezeti felépítése, célkitűzései meggyőződésem szerint kedvezően hatnak majd ez ügyben.

A nyelv-művelés népművelési szintjén ugyancsak bőven akad tennivaló, javítanivaló. Mint félig-meddig idetartozó, de egész nyelv-művelésünkre nagymértékben kiható feladatot megemlítem, hogy jelentősen javítani kell az iskolai anyanyelvi oktatás hatásfokát, beleértve minden iskolatípust, az egyetemeket is. Hadd idézzem csaknem teljes egészében, amit ORTUTAY GYULA mondott erről, legalábbis a középiskolai oktatásról a debreceni nyelvészaktíván (i. m. 174): „Valljuk meg, hogy a mi bűnünk, ha a középiskolai tanárokban nem támad szeretet a nyelv, a nyelvészet kérdései iránt. Akkor a mi oktatási módszereinkben — a »mi«-be magamat is beleveszem — van baj, ha már a kezdő egyetemi hallgatóknál úgy kezdődik, »jaj, borzalmas a nyelvészet«, »borzalmas a nyelvtudomány«, és nem lehet tagadni, hogy ez az érzés még van, az egyetemi lapok például hangot adtak ennek, sőt, sajnos, egy időben az egyetemi lapok ellen nekem fegyelmileg kellett föllépnem, mert valóság-gal hangulatot óhajtottak kelteni a nyelvtudományi szakok ellen. De azért valami meggondolkoztatót mondanék, és most érkeztem el a mondandóm lényegéhez. Nem hinném, hogy a matematika megtanulása nehezebb lenne, és a matematika tanítására nehezebb lenne jó módszereket kiagyalni, mint a nyelvtudomány számára. De mi történik? A TIT meg tudta szervezni a Kis Matematikusok Körét. Az érdeklődés olyan volt, hogy a Kis Matematikusok Körében most már az országban hat-hét ezren vesznek részt középfokon, sőt most már eljutott az általános iskolákba is ez a Kis Matematikusok Köre. Nem a Művelődésügyi Minisztérium csinálta meg: a tanárok a fölmerült társadalmi igény szerint a társulatunkkal együttműködve teremtették meg. Nem hinném, hogy nehezebb lenne megteremteni a nyelvtudomány bázisát — csak maradjunk az anyanyelvi kérdésnél — a magyar nyelv kapcsán, a középfokú oktatásban. Lőrincze Lajos barátom olyan bázist teremtett, amelyre építeni lehetne pl. az anyanyelvi kultúra emelésében, a nyelvtan tudatos tanulásában úgy, hogy az játék, öröm legyen.” E szavakhoz szükségtelen bármit is hozzáfűznöm.

Ugyancsak nagyon lényeges, hogy a nyelv-művelésnek a többszöri neki-gyűrködés után végre csakugyan legyen egy népszerű orgánuma, egy nyelvi népművelő folyóirata, olyan, amely számos európai országnak már van. Erről sem szólok bővebben, hisz az elmúlt két évtizedben elég sok szó esett róla, azt azonban megjegyzem: szerintem félig-meddig rajtunk is múlt, hogy ez a

lap eddig nem született meg. Csak tessék-lássék módon foglalkoztunk vele, nem elég céltudatosan; nem elég határozottan. Ez bizonyos fokig érthető is, hisz a szervezeti keretek nem voltak meg, legalábbis megnyugtató módon nem. Úgy érzem, le kell küzdenünk s le is tudjuk küzdeni az akadályokat. Hogy hogyan, itt nem részletezem elgondolásomat. Egy bizonyos: amíg ez nincs meg, addig a Magyar Nyelvőr, amely a maga meglehetősen csekély, négyezres példányszámát s tulajdonképpeni célját tekintve valójában szaklap, Janus-arcú folyóirat lesz. Szükségképpen helyet kell kapniuk benne olyan közleményeknek is, amelyek vitathatatlanul a nyelvi népművelés szférájába tartoznak.

6. Anyanyelvünk szolgálatában — az előadásom címe. Nos, befejezésül hadd vessem fel még azt a kérdést: milyen eredménnyel kecsegtet bennünket anyanyelvünk szolgálata? Mikor mondhatjuk el, hogy nyelvművelő munkánk elérte célját?

Hogy mi a mai nyelvművelés célja, azt mindnyájan tudjuk. Első korszerű s mindmáig érvényes megfogalmazása LŐRINCZE LAJOSTól származik: „A nyelvművelés célja nem az önmagáért való nyelvi tisztaság, hanem a nyelvnek olyan állapotban való megtartása, olyan irányban való fejlesztése, hogy funkcióját, a gondolatközlést minél pontosabban betölthesse” (NyÉl. 169). Ám, hogy ezt a célt elérhessük, pontosabban egyre inkább megközelíthessük, ahhoz a nyelvészek, nyelvművelők igyekezete önmagában nem elegendő. Ehhez szövetségeseket kell keresnünk: az egész magyar népet. Nemesak nekünk, nyelvészeknek kell igyekeznünk, hogy az anyanyelv kellően betölthesse gondolatközlő funkcióját, hanem mindenkinek erre kell törekednie. Magyarán: nekünk, ha el akarjuk érni a kitűzött célt, mindenkiben, minden magyar anyanyelvűben fel kell ébresztenünk, ki kell fejlesztenünk az igényt a gondolatok minél szabatosabb, minél szebb kifejezésére. Sokan azt mondják, nálunk már közügy a nyelv, mindenkit érdekelnek a nyelv kérdései, hiszen nem nyelvészek is késhegyig menő vitákat folytatnak olyasmiről, hogy *kapaszkodjon* vagy *kapaszkodjék-e* az ember a villamoson, hogy *nulla* vagy *null-e* a helyesebb a sportnyelvben, hogy *metró* vagy *földalatti-e* Budapest új büszkesége stb. Nos, bizonyos értelemben már csakugyan közügy nálunk a nyelv, olyan értelemben, hogy sok embert érdekelnek a nyelv rejtelmiei. Abban a tekintetben azonban, hogy mindnyájan meg is becsülnénk anyanyelvünket, s magyar voltunk egyik legsajátosabb jegyeként, legfontosabb munkaeszközünként vigyáznánk rá, még egyáltalán nem közügy. A befogadás szintjére már eljutottunk, a megfogadásra még nem. Ha majd vállalatunkban, üzemeinkben olyan gépírókat, titkárnókat keresnek, akiknek nemcsak a kávéjuk jó, hanem a helyesírásuk is; ha egy fordítónak nem napi 20—24 lapnyi fordítást kell elkészítenie „normában”, hanem ennek a negyedét; ha a színészt kifütyülik a nézőtéren csak azért, mert durva hangsúlyozási vagy ritmikai hibát követett el; ha eltanácsolják a nyilvános szerepléstől azt, akinek mondatai pongyolák, semmitmondók, beszédei szürkek, hatástalanok; akkor majd elmondhatjuk, hogy már valóban közügy nálunk az anyanyelv. A felszabadulás óta eltelt huszonöt év új, friss nyelvszemléletet hozott a régi, áporodott, elavult nézetek helyébe. Egy újabb negyedszázad a nyelv kérdései iránti általános érdeklődés mellé talán az anyanyelv helyes használatának általános igényét is meg-
GRÉTSY LÁSZLÓ

Anyanyelvünk életéből

1. Kimondhatatlan jóleső érzéssel vettük kezünkbe ez év első felében SZABÓ T. ATTILA kolozsvári professzor összegyűjtött munkáinak első kötetét (*Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek. I. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1970. 574 l.*). E szép kötet megjelenése öröm, sőt — mondhatnók — ünnep a magyar nyelvtudomány és a nyelvünkkel foglalkozók számára. Öröm, nemcsak azért, mert egy nem mindennapi tudósélet eddigi gazdag termését — egybefoglalva és diszciplínák szerint rendezve — teszi hozzáférhetővé számunkra; nem is csak azért, mert — ha áttételesen is — megmutatja, mire képes nyelvtudományunk, hanem mindenekelőtt azért, mert közelebb hozza hozzánk Szabó T. Attilát: a kiváló kutatót; a ritka eredményességű oktatót és nevelőt; népünk és nyelvünk múltjának és jelenének fáradhatatlan szerelmesét; az igaz barátot; a példaképnek odaillo embert . . . És ugyanakkor ünnep is, mert ünnep számba menő találkozást jelent a szerzővel. Akár ha elnézzük a kötet elején levő fényképét: a magába mélyedő tudós örökké gondolkodó, töprengő képét, az arcán megjelenő sok fényt és nem kevés árnyékot . . .; akár ha elővesszük magát a kötetet — tanulás, okulás vagy igazolás céljából —, valahogy úgy fogjuk érezni: Szabó T. Attila itt van közöttünk . . .

2. Nagy megtiszteltetés hát az „Anyanyelvünk életéből” című kötetet bemutatni, ismertetni. De mindjárt hadd tegyem hozzá: nehéz feladat is! Miért?

Napjainkban, amikor a nyelvtudományon belül is részdiszciplínák önállósulnak, sőt nem kis számban újak születnek, — teljes joggal — azt szoktuk mondani, hogy immár lehetetlen egy-egy kutatónak átfogni egy egész tudományágat, meg kell elégednie egy vagy néhány diszciplína eredményes művelésével. Szabó T. Attila munkássága azonban — örvendetes kivételként — ennek mélységesen ellentmond. Ha nem volna egy kissé avított hangulata a szónak, Szabó T. Attiláról azt írnám: polihisztor. Szinte nincs a nyelvészetnek olyan területe, rejtett kérdése, amelyhez — alkotó módon — hozzá ne szolt volna. Igazi „hazája” a nyelvtörténeten belül a földrajzinév- és a forrásanyagkutatás, továbbá — szinkrón viszonylatban — a nyelvjárásgyűjtés és -feldolgozás. Mindenekelőtt ezen a három területen jelentkező elméleti és módszertani eredményei járultak hozzá ahhoz, hogy „sajátos színeket képviselő kolozsvári nyelvésziskoláról” (l. BÁRCZI: *Nyr. XC, 113*) beszélhetünk. De a nyelvtörténet egyéb ágaiban (szótörténet, alak- és mondattani jelenségek vizsgálata, nyelvjárástörténet stb.) is föltétlen számolnunk kell Szabó T. Attila kutatásaival, és arról sem feledkezhetünk meg, hogy — ez az első kötet is igazolja! — mennyire szíven viseli a mai nyelv és beszéd alakulását: véleményt nyilvánít nyelvhelyességi kérdésekben, ismeretterjesztő előadásokat tart, nagy gondja van arra, hogyan tanítják az anyanyelvünkkel kapcsolatos tudnivalókat stb.

Ezek után mire vállalkozhat az „Anyanyelvünk életéből” című kötet ismertetője? Úgy gondolom, csupán arra, hogy némi ízelítőt adjon a szerző sokrétű kutatásaiból és eredményeiből; hogy legalább nagy vonásokban megláttassa a tudóst, az embert, akitől tudományt és emberséget egyaránt tanulhatunk.

3. Ha valaki bele akar pillantani Szabó T. Attila eddigi életpályájába, tudósi módszereibe és szemléletébe, emberi egyéniségébe, továbbá érzéklni

akarja a kutatóélet vesződségeit és szépségeit, akkor olvassa el a tárgyalat kötet elején álló, sajátos hangulatú, halk és mégis oly szuggesztív vallomást: az „Elöljáró beszéd”-et (7–15).

Ez érdekes előszón végig vonul (a kötet címe is igen pregnánsan utal rá!), hogy mi áll Szabó T. Attila kutatásának a középpontjában: a mindenkori való élet, mindenekelőtt a népi élet, ezen belül a nyelv alakulása, a maga bonyolult mivoltában. Így vall erről a szerző: „... engem kora-kezdetből tudatos, célkitűzésszerű határozottsággal elsősorban a szülőföld és közelebbről a mindenkori közvetlen földrajzi – társadalmi környezet jelenségei érdekelték és érdekelnek szenvedélyesen ma is” (12; a szerző kiemelése). Számára a levéltár is a nyelv élet feltárásának egyik fő forrása: „... a levéltári kutató a múlttá kövült, emlékezteté merevült, de a látó szem számára újra zajlóvá pezsdülő élet forgatagába lesekedik bele úgy; hogy körötte eltűnik a ma, és a múlt kavargó életének izgalmas, kandi szemlélése közben a szereplő személyek ajkán, tollán elámító, veretes nyelvi gazdagságában suttog, beszél, kiált felé a múlt. Hozzá, neki, ha – »van füle a hallásra.«” (15.)

Ennek a – mondhatnók – életcélnak a kialakításához sok minden hozzásegítette Szabó T. Attilát. A benne kora ifjúságától meglevő nyelvi – nyelvészeti érdeklődésen túl elsősorban tudományos pályájának indulása: az, hogy kezdetben inkább vonzódott az irodalomtörténet, a történettudomány, a bölcsélet, a társadalomkutatás és a néprajz felé. Ki kell emelnünk továbbá tanárai közül „a két nagy mesternek”, Kelemen Lajosnak és Csúry Bálintnak a valóban döntő személyi hatását: az előbbi a levéltári kutatás bűvöletét tárta fel az ifjú tudós előtt; az utóbbi pedig „a népnyelv kitartó bűvárlatában eltöltött puritán életével és nemes példájával” hatott rá egy életre szólóan. És ne feledkezzünk meg Szabó T. Attilának az igaz tudományhoz eleve vonzódó, de feléje alázattal forduló szerény egyéniségéről sem: „Az, hogy milyen csekély mindaz – írja az előszóban (14) –, amit tudunk, ahhoz képest, amit még nem tudunk, és hogy milyen kevés az, amit elvégezhetünk, ahhoz képest, amit el kellett volna végeznünk, kellő ítélőképesség esetén könnyen felöltetheti velünk a tudományos alázat köntösét, megóvhat önmagunk jelentősége túlnótetésének veszélyétől.”

Most pedig mutassunk rá – szintén az Elöljáró beszéd alapján –, mi minden következik az így kialakított életcélből, tudósi magatartásból! Röviden a következőképpen sorolhatnók fel a legfontosabbakat: a helynévtörténetnek, illetőleg a népi élet vizsgálatának az előtérbe, sőt középpontba kerülése; új nyelvi forrásanyag feltárása és a bőséges adatra való támaszkodás kérése; követelménye; komplex szemléletmód és ennek következményeként több tudomány és tudományág számára is hasznosítható eredmények; a nyelv, az azt beszélő nép s a szülőföld mérhetetlen szeretete. — Hadd szóljak egy néhány szót külön is a másodsor említettéről! Mindenekelőtt nagyon megnyugtató egy-egy tudomány számára, ha művelői a következőhöz hasonló vallomást tehetnek kutatómódszerükről (amit egyébként eddigi életművük a leghatározottabban igazol): „... mindig arra törekedtem és törekszem, hogy a történeti és a jelenkori adatok mentől gazdagabb sorozatát egybehordva, magukból az adalékokból szinte önként kerekedjék ki a magyarázat, a megfejtés, és ne a feltett, kikövetkeztetett nyelvi adatok ingoványából vezessen csuszamlós csapásokon át a bizonytalanságok kusza bozótjába az út.” (11.) És szinte felmérhetetlen jelentőségű Szabó T. Attilának forrásanyag-feltáró

tevékenysége („magam — mentől szélesebb körű adatgyűjtéssel — mindig új, érintetlen anyag feltárását tartottam és tartom elsődlegesen elvégzendő feladatommak ma is” 11). Az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár és az Erdélyi Szótörténeti Tár — amelyek anyaga már 1968-ban jóval meghaladta az egy milliő nyelvi adalékot — olyan beláthatatlan lehetőségeket magába rejtő szintézisnek, alapvető és nélkülözhetetlen munkaeszköznek ígérkezik, mint a századforduló előtt és után keletkezett ma is fontos segédeszközök: a NySz., az OklSz., a MTsz. stb. (Csak zárójelben jegyzem meg: szinte áhítat fogja el az embert, ha belép a Szabó T. Attila professzor dolgozószobájába, és látja a kincset érő cédulákkal tele dobozok egész sorozatát . . .)

4. Az „Anyanyelvünk életéből” első két fejezetének tanulmányai, cikkei (I. „A nyelvművelés elvi kérdései” 17 — 100 és II. „A nyelvművelés gyakorlatában” 101 — 51) azt a Szabó T. Attilát hozzák elénk, aki ott él a ma nyelvi valóságában is, és gazdag nyelvtörténeti ismereteit felhasználva, továbbá nevelői érényeire támaszkodva féltő szeretettel őrködik nyelvünk helyességén, valamint szépségén, stílusosságán, és a legkülönbébb fórumokon hallatja szavát efféle elvi és gyakorlati kérdésekben.

Ismeretes, hogy a nyelvművelés — szűkebb értelemben — az alkalmazott nyelvtudománynak az az ága, amely a nyelv meglevő, elavuló és — főként — újonnan keletkező elemeinek (hangtani variánsok, szavak és kifejezések, alak- és mondattani jelenségek stb.) a helyességét vizsgálja, továbbá a nyelvi helytelenségek nyesegetésével és ezeknek helyesekkel való pótlásával, valamint a helyes formáknak a terjesztésével a nyelv fejlődését segíti. Tágabb értelemben pedig a beszélők nyelvi öntudatának a fölbresztését, illetőleg megszilárdítását, a nyelvi (nyelvtani, helyesírási, stilisztikai stb.) ismereteknek a tudatosítását, terjesztését, továbbá mindazt a tevékenységet jelenti, amely segíti a beszélőket a nyelvi eszközöknek minél gazdaságosabb, ugyanakkor minél hatásosabb és szebb felhasználásában.

Nos, ha végigtekintünk az itt sorakozó, csaknem négy évtized alatt keletkezett írásokon, nyugodt lélekkel megállapíthatjuk, hogy Szabó T. Attila mind a szűkebb, mind a tágabb értelemben vett nyelvművelésnek kiemelkedő munkása és harcosa, akinek az eredményeiből sokat meríthet örvendetesen föllendülő hazai nyelvművelésünk is.

Ezúttal csak a legfontosabb elvi megállapításait emelve ki, hadd utaljak a következőkre. Helyesen jelöli meg a nyelvművelés célját: „. . . az, hogy felébressze a nyelvi lelkiismeretet kábult álmából és mindenkit az anyanyelv öntudatos használatának szükségességére serkentsen” (20). Már 1937-ben világosan látja, hogy helytelen a nyelvművelő mozgalom szinte egyedüli céljának az idegen szavak elleni küzdelmet tartani (23). Lényegében már ekkor az úgynevezett pozitív nyelvművelést vallja magáénak (bebizonyítja például, hogy az *aktív* szót kilenc különböző árnyalatú szóval lehet helyettesíteni); később pedig szavakban is megfogalmazza éppen az idegen szavak használatával kapcsolatban, de természetesen — mutatis mutandis — egyéb nyelvhelyességi kérdésekre is értve: „Az idegen szavak elleni küzdelem tulajdonképpen a magyar szókincs gazdagságának kibányászását jelenti, nem az idegen szavak elleni negatív harcot.” (37, l. még 62 — 3.)

Természetesen fölveti Szabó T. Attila elvileg is az egyes nyelvi jelenségekkel kapcsolatban a „helyes” — „nem helyes” eldöntésének egyáltalán nem könnyen megoldható kérdését (27 — 33). Világosan látja ennek — mint minden, a nyelvvel összefüggő problémának — rendkívül bonyolult voltát, s

valóban dialektikus szemlélettel az efféle vizsgálatokban mindig figyelemmel van az irodalmi nyelv normajellegére, valamint a nyelvtani, a logikai, az esztétikai—stilisztikai szempontokra, továbbá a népnyelv és a nyelvtörténet tanulságaira. És hadd tegyem hozzá, hogy a megítélendő jelenségek kiválasztásában, az egyes cikkek, tanulmányok tárgyalásmódjában, stílusában és a teendők felsorolásában mindig ott érezzük Szabó T. Attilát a nevelőt, a tanítót, a professzort . . .

Ilyen módon ebben a két fejezetben szó esik — csak a legfontosabbakat említhetem meg — az idegen szavakról, illetőleg egyes efféle szavakról (34—9, 134—7, 140—1, 145—6), kiejtésünk helytelenségeiről (40—4; nem tudom megállni, hogy ne idézzem a természetet, a népet és nyelvünket annyira szerető Szabó T. Attilának ebben a cikkben említett következő szavait: „... egy alkalommal kirándulás közben a Hargita aljában egy havasból lejövő székely asszonnyal találkoztam. Soha szebben, bársonyosabban, zeneiben beszélni nem hallottam nőt, mint ezt az egyszerű asszonyt, aki élete legnagyobb részét fenn a Hargita emberlakta vidékektől távoli meredélyein és tetőin töltötte . . .”), a helyesírás tanításáról, illetőleg efféle más kérdésekről (55—60, 150—1), a magyar asszonymévről (48—56), egyes szavakról (132—3, 142—4, 147—9), alak- és mondattani jelenségekről (igekötők: 103—5, az ikes ragozás: 106—11, a *várnók* ragozási alak: 112—7, az *egy* névelő: 118—22, az *-e ~ -é* kérdőszócska: 125—8 stb.), és utoljára, de nem utolsósorban „a nyelv-művelés időszerű kérdései” címen (61—100) szerzőnk rendre áttekinti nyelvünknek szinte valamennyi fontosabb elvi és gyakorlati nyelvhelyességi problémáját. Végezetül megjegyzem, hogy ha néhol — különösen egyes régebbi formáknak (pl. a *várnók* típus, az *-e* kérdőszócskának *-é* változata stb.), illetőleg újabb keletkezésű jelenségeknek (pl. *szabadjon*, *szabadna* stb.) a megítélésében — el is tér a Szabó T. Attila véleménye az itthoni szakirodalomban általában kialakulttól, az nyelvünk, régebbi nyelvünk féltésével magyarázható. Egyébként szerzőnknek ezen véleményei is mindig megalapozottak, olyannyira, hogy elolvasásuk után az ember maga is a hatásuk alá kerül, és ha számára addig nyilvánvaló volt a Szabó T. Attilától eltérő felfogás, most egyszerre legalábbis ingadozóvá válik.

5. Más oldalról, de szintén a való élethez kötődik „A román szókinccshatás vizsgálatahoz” című harmadik fejezet (153—266). Az itt közölt hat tanulmányban mindenekelőtt a vizsgált román eredetű szavaknak, továbbá a nagyszámú levéltári és egyéb adatnak a „megszóllaltatása” révén mintegy megelevenedik előttünk a közép- és újkori erdélyi népi élet egy-egy darabja, közelebbről az ott élő magyarok és románok érintkezésének több megnyilvánulása.

Mint ismeretes, a magyar szókinccskutatás, az eredet- és szótörténeti vizsgálatok — talán minden szerénytelenség nélkül mondhatjuk — igen figyelemre méltó múltra tekinthetnek vissza. Mindezt — mint kiemelkedő összefoglaló (azaz nagyarányú és eredményes részletkutatásokat feltételező) alkotás — nyilvánvalóan igazolja a GOMBOCZ—MELICH szerkesztette Magyar Etymologiai Szótár (amely — sajnos — torzóban maradt, de így is olyan színvonalat képvisel, hogy azóta is alig akad párja a világ etimológiai szótáriródmában), továbbá BÁRCZI GÉZA „Magyar szófejtő szótár”-a (amely jó koncepciójával, szilárd alapokon álló megállapításaival, ötleteivel méltán legtöbbet forgatott kézikönyvünk) és a Nyelvtudományi Intézetben készülő enemű munka, „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” (amelynek a meg-

jelent szép első kötete máris bizonyítja, hogy ez a háromkötetes szintézis mintegy 12000 szó — köztük a legújabb nemzetközi, argó stb. eredetű köznyelvi szavak — származásának, történetének rövid, de minden lényeges mozzanatot felölelő bemutatásával nagymértékben előre fogja lendíteni etimológiai kutatásunkat). Ennek ellenére — mint Szabó T. Attila több helyütt tárgyilagosan megállapítja — meglehetősen feltáratlan a magyar köznyelv (és még inkább az erdélyi regionális köznyelv) román eredetű elemeinek a története. Csak helyeselhetjük tehát, hogy a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem magyar nyelvtudományi tanszéke — mint erre legilletékesebb intézet — még 1958-ban tervébe iktatta a magyar szókinsz román eredetű, feudálizmuskori kölcsönszavainak vizsgálatát, és csak örömmel üdvözölhetjük a tanszék eddigi eredményes munkáját és Szabó professzornak itt közölt tanulmányait, amelyek részint tudománytörténetileg világítják meg a korábbi ilyen vizsgálódásokat, részint pedig nagyszerű példát is mutatnak arra, hol és hogyan kell a szükséges adatokat feltárni és hogyan kell őket értékesíteni.

Az első tanulmányban („Eredmények és hiányosságok a magyar szókinsz román eredetű feudálizmuskori elemeinek vizsgálatában” 155–75) a szerző mérlegre teszi BENKŐ JÓZSEF 1796-i első megjegyzésétől máig a román jövevényszavakkal foglalkozó írásokat, s közben mindig rámutat, hogy miben jelentett többet a következő kutató, így aztán világosan kirajzolódnak a ma feladatai és a legeredményesebbnek ígérkező módszerek. Ehhez csatlakozik az a két (tárgyánál fogva nekem különösen kedves) értekezés, amely PÁPAI PÁRIZ szótárkiadásában, illetőleg GYARMATHI SÁMUEL nyelvhasználtásában veszi szemügyre a román eredetű szavakat (196–211, 212–35). Az „Előzetes jegyzetek román eredetű kölcsönszavaink középmagyarkori rétegéhez” című alapvető dolgozatában (176–95) viszont a szerző kritikai vizsgálat alá veszi a korábban (főként N. DRĂGANU és BĂRCZI GÉZA munkáiban) említett szavakat, de úgy, hogy nemcsak sok, az addigiaknál előbbi előfordulást idéz, hanem az elterjedés gyakoriságát, a szófeldrajzi és a társadalmi szempontokat is figyelembe véve — levéltári források felhasználásával — új fogalomköröket s ezekben természetesen eddig számításon kívül hagyott szavakat von be a vizsgálódásokba. A további lehetőségeket mi sem mutatja jobban, mint az, hogy ilyenformán 42-re emelkedett a vizsgálandó tőszavak száma. — Ebben a fejezetben még két tanulmányt olvashatunk. Az egyikben a feudálizmuskori *karajnik* ~ *krajnik* tisztségnévként a történetét (236–58), a másikban pedig az *esztena* és a *sztronga* ~ *esztrenga* formai és jelentésbeli alakulását (259–66) tárja fel igazán komplex — és mesteri — módon.

Szabó T. Attila efféle kutatásaiból — talán ez a rövid ismertetés is igazolta — bőven meríthet a magyar és román szótörténet, a néprajz, a gazdaság- és társadalomtörténet, a nyelvtudomány-történet stb. Várjuk tehát a további eredményeket!

6. Úgy érzem — bármennyire is utólag született —, nagyon találó a következő két fejezetnek a címe: „Az ember és a név” (267–345), illetőleg „A hely és a név” (347–472). Találószerűen kifejezi, hogy a levéltár meghitt csendjében kutató Szabó T. Attila és a mában élő, természetjáró professzor névtudományi vizsgálataiban a személy- és helynevek mögött is mindig keresi a nevet adó embert, embereket, a való életet . . . „mint a nyelvi élet annyi kérdését — írja a XVII–XVIII. századi erdélyi jobbágyszökések névtörténeti vonatkozásairól szóló jellegzetes dolgozatában —, a jobbágynévanyag történeti vizsgálatát sem lehet pusztán nyelvtudományi eszközökkel, a jobbágy-

nevet teremtő, alakító és változtató társadalom életével való összefüggést figyelmen kívül hagyva végezni. A csupán alak- és jelentéstani vagy névtipológiai vizsgálat, illetőleg rendszerezés éppen azt nélkülözi, ami a névélettani kérdések esetében is annyira fontos: a társadalmi és gazdasági vonatkozások kidomborításában jelentkező életszerűséget.” (282.) Magam névtudománnyal nem foglalkoztam, de talán nem járok messze az igazságtól, ha azt mondom: Szabó T. Attila éppen sok mai és korábbi adatra támaszkodó, továbbá a nyelvészet valamennyi ágát, sőt a gazdaság-, a társadalom- és a legtágabban értelmezett művelődéstörténetet is figyelembe vevő kutatómódszerrel vitte nagymértékben előre személynév-kutatásunkat, illetőleg alapozta meg a magyar (történeti) helynévkutatást.

Mindez azt is magyarázza, miért érdekes és miért tanulságos mindenki számára (a hang- és szótörténettel foglalkozónak csakúgy, mint a történeti alaktan kutatójának stb.), akár az erdélyi nevek nemzedékviszonyító elemeiről (284–304), akár a *Katalina* > *Katalin* névalakulásról (308–17) vagy a *Kisanna*, *Kisó* névtípusról (318–29), illetőleg a *Sylvester* vezetéknev régi változatairól (337–45) olvasunk a kötetben.

És szinte csodálatos, ahogyan a csaknem félszáz, remekbe szabott helynévtörténeti cikk (de annál sokkal több helynév-magyarázat!) nyomán valószínűleg megelevenedik előttünk Erdély hegyeivel és völgyeivel; patakjaival és rétjeivel; falvaival és városaival; jelenével és múltjával és az ott lakó emberekkel... Külön tanulmányt érdemelne — okulásképpen is — Szabó T. Attila helynévkutató és -magyarázó módszerének, eredményeinek — e kötet alapján való — bemutatása. Erről ezúttal le kell mondanunk, csupán néhány jellegzetesebb dolgozat címének idézésével próbálok fényt vetni e különösen kiemelkedő fejezet értékeire: Az *áj* ~ *agy* váltakozás erdélyi helyneveinkben (349–51); Néhány adat a „babonás helynevek”-hez (352–3); Bollig, Borzik, Burzok, Burzuk; Borzlik (361–3); Egrügy és társai (370–1); Az *elve* vízneveinkben (374–5); Zergék Kolozsvár és Dés határában (384–5); Házsongárd (397–401); Nagyenyed nevééről és az *Egyed*-ekről (422–5); A zilahi Ravaszmal és ravaszdi pajtásai (431–5); A *Zimola* helynév eredetéhez (457–9); Bosznia és Hercegovina — Marosújváron (464–5).

7. A hatodik fejezet, amely a „Tervek és eredmények a nyelvtérkép-munkában” címet viseli (473–545), azt a Szabó T. Attilát mutatja be, aki — Csűry Bálint örökét folytatva — tudósi és professzori munkájának nem kis hányadát szentelte és szenteli a mai romániai magyar nyelvjárások feltérképezésére, és minthogy a kollektív nyelvatlasz-munkálatok az ő szakavatott irányításával folytak és folynak, az itt közreadott hat — részben a terveket előkészítő, részben az eredményeket értékelő — tanulmány alapos bepillantást nyújt az erdélyiek roppant gazdag, sajátos, a mienktől több ponton különböző nyelvjárásgyűjtő és -feldolgozó, elsősorban nyelvtérkép-munkálataiba.

Különösen hasznosak, tanulságosak ezek a dolgozatok a dialektológiai módszertan és a nyelvtudomány-történet számára. Értesülünk ezekből a nyelvföldrajzi módszereknek a negyvenes évekbeli első jelentős kipróbálásáról („Jegyzetek Kolozsvár és vidéke tájnyelvi térképének előszavához” 475–85); a 43 kutatópontot felölelő s több mint 1300 kérdést tartalmazó, három kötetesre tervezett moldvai csángó tájnyelvi térkép munkálatairól (386–491); a Fekete- és a Sebes-Körös völgyében az egyetemi magyar és román tanszék közös vállalkozásaként végzett nyelvföldrajzi gyűjtésről (492–4); továbbá három tanulmányban a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszának előkészí-

téséről (495–512), e hatalmas vállalkozás (142 kutatópont, több mint 3000 kérdés) anyaggyűjtésének fele útján túl végzett felméréséről (512–38) és a munka 1968-i állásáról (539–45). Szabó T. Attila beszámolóiban mindig központi helyet foglalnak el a módszertani kérdések (a kérdőív megszerkesztése; a kutatópontok kijelölése; az adatközlők kiválasztása; a nyelvi adatok kikérdezése és lejegyzése, benne a hangjelölés; a felgyűjtött anyag ellenőrzése; stb.), és hadd tegyem hozzá, hogy az itt leírt megjegyzéseiből, javaslataiból sokat hasznosíthat a mi — egyébként talán minden szerénytelenség nélkül mondhatjuk: magas színvonalon álló — dialektológiánk is. Egyébként, hogy mit meríthet az egész magyar nyelvtudomány (a szinkrón és a diakrón diszciplínák) az erdélyi nyelvatlaszokból, erre vonatkozólag idézem magát Szabó T. Attilát. A csángó tájnyelvi térképpel kapcsolatban írja, de nyilvánvalóan érvényes a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszára is: „... a csángó nyelvtérkép és a hozzá csatlakozó monográfiák közzétételével több mint másfél évtizedes munkával végre átfogó értelemben és a részletekben is megbízható lehetőségek teremődnek a moldvai csángó nyelvjárás kérdéseinek beható tanulmányozásához.” (491.)

Nem kevésbé tanulságosak a szerzőnek a kérdéses területen korábban folytatott nyelvjárásgyűjtéseket értékelő, illetőleg a nyelvatlasz-előzményeket bemutató tudománytörténeti megjegyzései.

8. A kötetet hasznosan egészíti ki a hetedik, „Függelék” című fejezet (547–67), amely a forrásjelzés-rövidítéseket, a jel- és hangjelzésmagyarozatot, továbbá a jegyzeteket tartalmazza. Ez utóbbiak rávilágítanak arra, hogy egyrészt hány meg hány — nemcsak nyelvészeti — folyóirat adott teret ezeknek a harmincas évek elejétől hihetetlen gazdagságban megjelenő dolgozatoknak; másrészt, hogy e dolgozatok — néhány apró formai változtatást nem tekintve — több évtizedes múltjuk ellenére sem szorultak semmilyen vonatkozásban javításra, módosításra.

Itt hadd említsem meg azt a szép szokást, hogy szerzőnk egy-egy tanulmányát valakinek vagy valaki emlékének ajánlja. Ha e neveket számba vesszük, már az is sok mindent elárul a szerzőről: ott vannak ezek között kedves tanárai, mesterei; ott vannak a nyelvészet és a társtudományok legjelesebb képviselői és természetesen a legkedvesebb barátok, tanítványok.

Hogy Szabó T. Attila tanulmányai annyira „olvastatják” magukat, ahhoz a mindig érdekes mondanivalón kívül a szerző sajátos stílusa is nem kismértékben hozzájárul. Az ízes, veretes erdélyi nyelv; a logikát követő, de érzelmi elemeket is tartalmazó előadásmód; a tudományos, de mindig élő, eleven stílus — úgy érzem, ezek is szerves részei munkásságának.

9. Mivel fejezhetném be méltó módon ezt az örömmel és megtiszteltetésként vállalt ismertetést?

Talán nem sértek meg levéltitkot, ha bejezésként leírom, hogy amikor nemrégiben Szabó T. Attila hogyléte felől érdeklődtem, ezt válaszolta: „Hogy vagyok, mit csinálok? — Veszekedetten dolgozom . . .” Ez a jellemző — mint e szép kötet is bizonyítja — Szabó T. Attilára. És ez jó neki, mert egyszerűen az életeleme! Öröm nekünk, akik tanulhatunk tőle. És felmérhetetlenül hasznos a nyelvtudományak.

Várjuk, nehezen várjuk tehát összegyűjtött munkáinak következő — minden bizonnyal ugyanilyen szép — két kötetét! És várjuk újabb műveit, dolgozatait az eddigiekhez hasonló gazdagságban!

SZATHMÁRI ISTVÁN

Orsó szavunk török háttere

1. Az *orsó* török eredetére már VÁMBÉRY (MÉR. 303, 622 és MBölcs. 193) rámutatott; ugyancsak ő volt az első, aki az *orsó*-nak *kender* és *tiló* szavainkkal való tárgyi összefüggésére felhívta a figyelmet. A török etimológiának máig változatlanul megmaradt a hitele; mindössze annyi történt, hogy a török megfelelők számát gyarapították, és a *kender* meg a *tiló* mellé felsorakoztatták a *csalán*-t és a *csepű*-t is (vö.: GOMBOCZ, BTLw. 110, 190 és NytudÉrt. 24. sz. 20; BÁRCZI, Szók.² 77 és MNyÉletr. 46).¹

A magyar szóról nem sok újat mondhatunk, most csak annyit jegyeznek meg róla, hogy legrégebb előfordulása: 1405 k.: „fulū orfo” (SchlSzj. 2102.). Figyelmet érdemel még: 1527: *oorfoot* (ÉrdyK. 414). Ez utóbbi adat első szótagban található betűkettőzéssel jelölt hosszúsága (SUHAJDA: NyK. XXXI, 224 és KNEZSA, HírTört. 138) ugyanis a hasonulásos nyúlások e korból ránk maradt nem nagy számú példáinak egyikét képviselheti; a nyúlásban persze a rákövetkező *r*-nek is lehet szerepe (BÁRCZI, Htört.² 67, 155–6). Elvileg persze az sem lehetetlen, hogy az *orsó* szókezdő hosszú magánhangzója etimologikus eredetű; gyakorlatilag ennek — egyelőre — nem nagy a valószínűsége. Tárgyi okokból megemlíteném még: 1643: „Fonalat vonszanac akar újon forgó *orsóval* akar a keréken forgó rockával” (Com: Jan. 97: NySz. III, 1448).

A török megfelelők újból való napirendre kerítése ezzel szemben több érdekes megfigyelést tesz lehetővé.

2. Előbb azonban talán nem árt néhány tárgyi megjegyzést emlékeztünkbe idézni az orsóval kapcsolatban: milyen az alakja, mi a funkciója, hogyan illeszkedik a népi fonó eszközök szerkezetébe?

BÁTKY ZSIGMOND (A magyarság néprajza I, 362) lakonikus rövideggel a következőképpen foglalja össze a legfőbb tudnivalókat a népi fonás eszközeiről: „A fonás szerszáma egyszerű vagy kerek guzsaly, más nevén fonókerék, rokka, pergő. Lényeges különbség a kettő között nincs, csupán a megfont fonalat tekerik föl más-másképpen az egyikén is, a másikon is. A közönséges guzsalyhoz fából faragott vagy esztergályozott orsó tartozik. Ennek a hegyére kötik rá a kender-csomóból, a gugyelából kihúzott s több szálból összesodort kezdőfonalat. A szár végén fából vagy alabástromból, esetleg ólomból öntött cifra karika, a pereszlen szolgál a sodrás megkönnyítésére.”

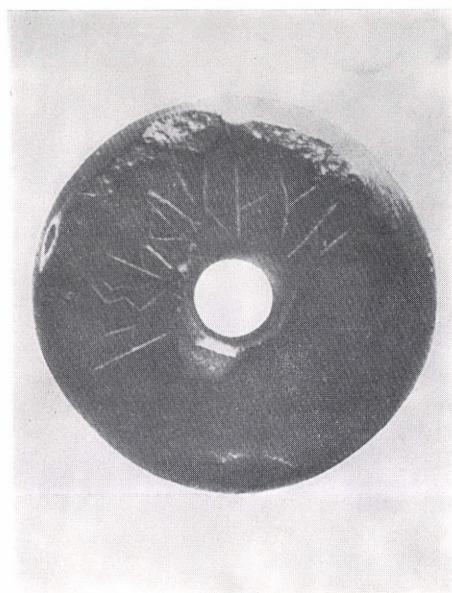
Az *orsó* köznyelvi jelentése az ÉrtSz. V, 417 szerint ez: „(Háziiparban) a fonáshoz használt 15–20 cm hosszú, fölül hegyes, alul kis koronggal ellátott, pálca alakú eszköz; az ujjak közt gyorsan pergetve a kender, a len, a gyapjú szálaít fonallá sodorják vele, s a fonalat ideiglenesen föltekerik rá.”

A hazai orsó néprajzi monográfiája még várat magára; — azonban addig is hasznos tájékoztatást nyújt SZOLNOKY LAJOS, Az Országos Néprajzi Múzeum guzsalygyűjteménye I. 1951.

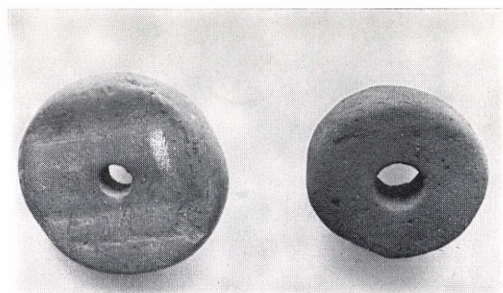
Meg kell jegyeznünk, hogy az orsó bizonyos formái nem függőleges, hanem vízszintes irányban működnek, sőt nem kézzel, de lábbal porgetik

¹ Jelmagyarázat a melléklethez: a Türk rovásírásos orsókarika b Orsókarikák a halimbai avar temetőből c Orsógombok az alattányi avar temetőből d Orsógomb IX–X. sz.-i településről (Doboz-Hajdúirtás) e Orsókarikák és gomb XI–XIII. sz.-i településről (Tiszalök—Rázom) f Orsó. Szuhahuta (Nógrád m.) g Orsó. Üllő (Pest m.) h Orsó. Felsőtarja (Háromszék m.) i Orsónehezék. Bolgártelke (Kolozs m.) j Fonás. Csehország, XII. sz. (Welislaw biblia) k Fonás. Svédország, 1555 (Olaus Magnus ábrája).

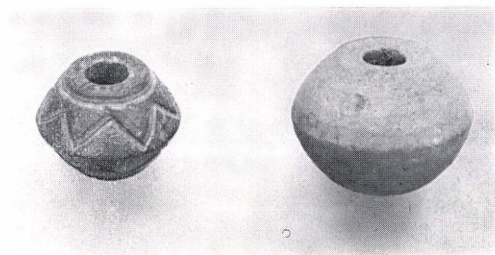
Az ábrák kiválogatásában és lefényképeztetésében a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályának vezetője, KOVRIK ILONA (b–e) és a Néprajzi Múzeum igazgatója, SZOLNOKY LAJOS (f–k) voltak segítségemre. Fáradozásukat e helyen is nagyon köszönöm.



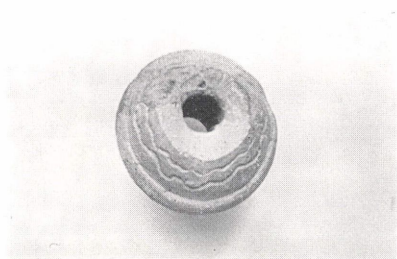
a



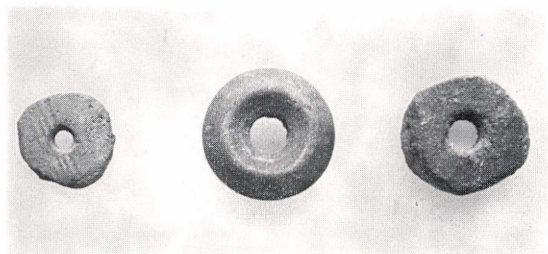
b



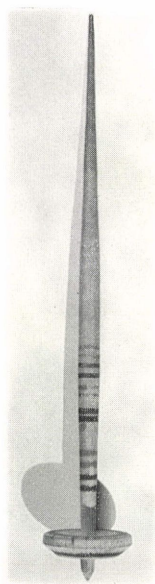
c



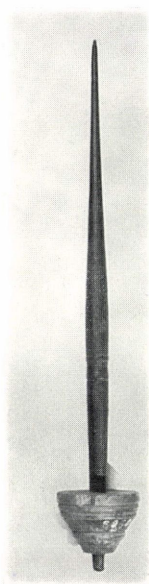
d



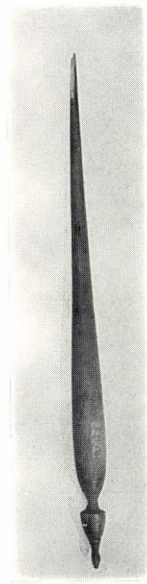
e



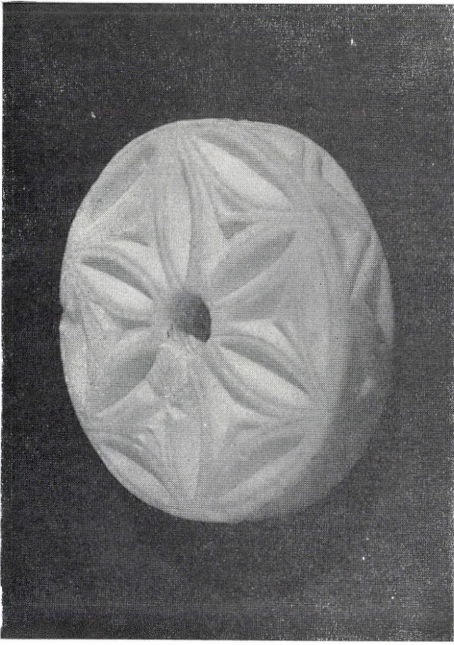
f



g



h



i



j



k

őket. Az orsó alsó végén az orsókarika helyett kúpos (olykor kettős kúpos) gomb is betöltheti a forgást elősegítő nehezék szerepét. Az orsókarika(-gomb) általában vendég-nehezék, amelyet utólag illesztenek az orsópálcára; népi használatban az orsónehezék funkcióját alma vagy krumpoli is elvégezheti, ezeket aztán eltávolítják, mielőtt elegendő súlyú fonál sodródik a pálcára. A kúp alakú orsógombot a pálcával együtt olykor egy darab fából faragják ki.

Az orsókarikát vagy -gombot ősi korokban készíthették kőből (vörös, barna vagy szürke színben kiégetett) agyagból, fémből, fából, sőt kőszénből is; ma leginkább zsírkőből, olomból vagy fából állítják elő.

Az orsókarikának és orsógombnak a neolitikor óta vannak emlékei, a bronzkori orsókarikák különösen díszesek. Nagymennyiségű emlékek ismeretes Európából, Ázsiából és Észak-Afrikából. Vö. M. EBERT, *Reallexikon der Vorgeschichte* XIII (Berlin, 1929.), 268; CH. SINGER — E. J. HOLMYARD — A. R. HALL, *A History of Technology I.* (Oxford, 1958.), 433; H. FR. ROSENFELD, *Wort- und Sachstudien.* Berlin, 1958. (vö. HOFFMANN TAMÁS: *Ethnographia* 1960: 636).

De hogy messzire ne kalandozzunk az orsó történetében, elégedjünk meg azzal, hogy a hazai földből szép számmal kerültek elő szkíta, szarmata és germán orsókarikák. Különös figyelmünkre tarthatnak számot az avar női sírok-ból előkerült orsókarikák; ezeknek két változatuk van: karika és kettős kúpos gomb. Vö.: GY. LÁSZLÓ, *Études sur l'histoire de la société des Avars* (Bp., 1955.), 72; I. KOVRIK, *Das Avarzeitliche Grabfeld von Alattyán* (ArchHung. NS XL, Budapest, 1963.), 12 (Gr. 23); stb.

Honfoglaláskori magyar sírokban az orsókarika — úgy látszik — felet-tébb ritka; LÁSZLÓ GYULA e tekintetben különösen szkeptikus. Ugyancsak az ő véleménye szerint Árpád-kori temetőink női sírmellékletei közt viszont már inkább találkozunk vele; legfeljebb pontosabb etnikai meghatározásuk körül merülnek fel problémák.

A kevésbé ismert török lelet-anyagból itt csak az egyik csoportra hívnám fel a figyelmet. A Bajkál-vidéken, a Kurumcsinszki-körzetben az ásatások során egy csomó kőszénből készített orsókarika került elő; az egyik Utu-jelga, a másik Kunta közelében került napvilágra, ezek közül kettő türk rovás-írásos feliratot tartalmaz. Az Utu-jelga-i, hosszabb felirat — egy szó kivételével — a megfejtésnek eddig ellenállt; a másik, a Kunta-i mindössze két szót tartalmaz, a tárgy megnevezését. Vö. KAI DONNER — MARTTI RÄSÄNEN, *Zwei neue türkische Runeninschriften: JSFOu. XLV, 2: 1—7.* (Érdekes, hogy az egyik osztrák területen kiásott avar sírból előkerült orsókarikán szintén néhány tamgaszerű rovásjegy látható; az anyag eddig kiadatlan, az írás megfejtetlen.)

A recens török néprajzi anyag sajnos nehezen férhető hozzá, egy érdekes feldolgozása azonban máris figyelmet érdemel: TEVFIK EŞBERK, *Türkiyede köylü el sanatlarının nahiyeti ve ehemmiyeti.* Ankara, 1939. (vö. pl. a 4. ábrát).

Milyen lehetett az az orsó-típus, amelynek megjelölésére a honfoglalás előtti magyar nép török elnevezéshez folyamodott?

3. A magyar szó legfontosabb török megfelelői a következők.

Az adatok zöme mai kipszak nyelvekből származik: nogaj *uršik* 'bepeteHO (пучное); orsó (kézi)' (BASKAKOV, NRS 383); kumük *určuk* 'Spindel' (NÉMETH: KSz. XII, 152); *určug* (BAMMATOV, RKmkS. 75); balkár *urcuq* (*urcuq, urcuq*) 'ua.' (PRÖHLE: KSz. XV, 265); karacsáj *určug* 'ua.' (PRÖHLE: KSz. X, 142; SUJUNČEV-URUSBLEV, RKBS 61);

kazáni tatár *určug, určiq* 'bepeteHO; orsó' (BUDAGOV, SSTtN. 123),

orčok 'Spindel, Getrieb in der Mühle' (BALINT G., Kaz. tat. nyelvt. II, 28), *orčik* 'беретено; шпиндель; orsó; cséve, spulni' (TRS. 413), *orčeq* 'die Spindel' (RADL. I, 1322); miser *orčok* 'ua.' (PAASONEN: JSFOu. XIX, 2: 22); miser *orčok*: *oršek* 'Spindel' (KECSKEMÉTI: JSFOu. LVI, 3, 33), karataj *ārčək* (uo.): baskír *āršək*, *oršok* (PRÖHLE: KSz. V, 245), *orsoq* 'ua.' (BRS. 417);

toboli tatár *určik* 'беретено; orsó' (GIGANOV, SRT. 46); tura *urcuq* 'die Spindel' (RADL. I, 1672);

kirgiz *určuk*, *oršuk* 'orsó' (ALMÁSSY: KSz. II, 114; nyilván nyelvjárási adatok, a kirgiz nyelv mai szótáraiból hiányzik a szó); kazak *uršiq* 'die Spindel' (RADL. I, 1672), *úršiq* 'беретено; orsó' (SAURANBAEV, RKzkS. 68), 1. 'spindle'; 2. 'shin-bone' (SHNITNIKOV, KED. 290); özbeg *určiq* 'беретено; orsó' (REŠETOV, KRURS. 106; BOROVKOV, URS. 481); özbeg nyj. *orčiq*, *orčəq* 'ua.' (saját feljegyzésem; az adat egy kipszak nyelvjárásból, a kongrátból származik).

Ugyanakkor nem kis meglepetéssel azt kell látnunk, hogy a szó a török régiségből nem mutatható ki. Hiánya a türk és az ujur emlékeken tematikai megfontolásokkal még magyarázható volna, bár tárgyi okokat lehetetlen mögötte keresni, amint azt a rovásírásos orsókarikák is igazolják. De hogy Káşyari is néma, mikor az *určiq*-ot keressük benne, ennek alig lehet pusztá véletlen az oka.

Éppen ezért látszólag „szabálytalan” a csagatáj *určiq* 'die Spindel' (VÁMBÉRY, ČagSprachst. 220 és RADL. I, 1672). De csak látszólag. A csagatáj nyelv gazdag szótári irodalmában ugyanis hasztalanul keressük e szót. RADLOFF adata természetesen VÁMBÉRYBÓL való, VÁMBÉRY pedig valamilyen csagatájnak minősített régibb özbeg szövegből vehette. A csagatáj adat tehát, ha nem is a BUDENZTÓL VÁMBÉRY szemére vetett „török nyelvújítás” terméke, de csagatáj szóanyagába való beemelése nem egészen független attól, hogy szeme előtt lebegett a hozzá annyira hasonlító magyar *orsó*.

Nem illenek a képbe a következő oszmán-török nyelvjárási alakok sem: *orcuk* 'ip бүкмеге yarar ucu agrıřaklı ię; fonál fonására szolgáló, végén korongos orsó' (Mardar „Bafra”; Gerze, Sinop)' (Söz Derleme Dergisi III, 1093), *orucuk* 'ua.' (i. m. III, 1094). Rendhagyó a szó, mert a tulajdonképpeni oszmán-törökben (a régiben és a maiban) hiányzik, de első szótagbeli *o* magánhangzója is nem-oguz típusú nyelvjárási sajátságok felé mutat.

Hasonló a helyzet még két török adat körül is; ezek: a modern ujur *určiq* 1. 'шпулька'; 'cséve, spulni'; 2. 'беретено ручной прялки; прялка'; 'kézi rokka orsója; orsó' (NADŽIP, URS. 120) és az altaji török *orčik* (melyet még PAASONEN: KSz. III, 243 hozott forgalomba VERBICKIJ szótára alapján). Egyik szót sem lehet meglelni a modern ujur vagy a korábbi turki szótárakban, sem pedig az altaji török (korábban másként ojrót) lexikográfiai anyagában. (Megjegyzendő különben, hogy az altaji *orčok* szókezdője is szabálytalan a várható *u* helyett.)

4. A török *určiq*, *určiq* etimológiai magyarázata ez idő szerint komoly nehézségbe ütközik.

Az ugyan ma sem kétséges, hogy származékszóval van dolgunk, s az sem vitás, hogy a *-čiq*, *-čiq* denominalis, sőt deverbális járulékként egy sor régi és mai török nyelvben kicsinyítő képzőként használatos, ezenkívül (tőle nem egészen függetlenül) eszköznevek képzésére is szolgál.

A VII–XIII. század közötti, ótöröknek mondott nyelvi anyagban denominalis kicsinyítő képző: *oylačiq* 'kis fiú' (*oylan* 'fiú'); *baqačiq* 'kis béka' (*baqa* 'béka') (vö. Drevnetjurkskij slovarj. Leningrad, 1969. 650–1).

A turkesztáni régi, középtörök irodalmi nyelvekben elsősorban szintén kicsinyítő képző: *qančiq* 'Hündin', *gülčiq* 'Grannen' (tkp. 'Härchen'), *siyirčiq* 'Rebhahn', *örümčik* 'Spinne', *bábäčük* 'Pupille', *baláčug* 'Küchel', *čayančug* 'kleiner Falk', *čumčug* 'Tauchervogel', *öküčüg* (így) 'Öchlein', *saraičug* 'kleines Palais', *qudurčug* 'Puppe', *sarmačug* 'Art Nudeln', *yämäčük* 'kleiner Getreidesack'. Szolgál testrésznevek, ruhadarabok és eszközök neveinek a képzésére is: *ačarčug* 'ein Brettspiel', *bürünčük* 'Frauenscheier', *mančug* 'Mantelsack', *qaburčug* (helyesen *qapurčug*, ebből a magyar *koporsó*) 'Schachtel', *tayarčug* 'Sack', *yünčük* 'Bein', *yančaq* 'Tasche'. Képezhet mellékneveket: *qabarčug* 'aussätzig', *bulyančug* 'verworren, dunkel', *yarimčug* 'zur Hälfte fertig, mangelhaft'. Vö. C. BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens 94–7 (BROCKELMANN indokolatlanul kettéválasztotta a *-čug* és a *-čiq* alakokat; viszont valóban külön kell választani a *-čiq*-et a *-čiq-tól*).

BROCKELMANN 91–2 ugyanezen funkciókban, de szintén külön tárgyalja a *-čaq* (*-čäk*) képzőt is. Kicsinyítők: *bägčäk* 'Prinzchen', *burčaq* 'Wicke; Bohne', *bürčäk* 'Locke', *örümčäk* 'Spinne', *qarinčaq* 'Ameise', *quđručaq* 'Schwanzknochen'. Eszközök stb.: *alınčaq* 'Stirnschmuck des Pferdes', *bilinčäk* 'Diebsgut', *bürünčäk* 'Frauenscheier', *čuqurčaq* 'Grube', *ingarčaq* 'Packsattel', *kinčäk* 'Moschusbeutel', *qabirčaq* olv. *qapirčaq* 'Kasten, Sarg', *qabučaq* 'Höhlung', *qapačaq* 'Behältnis', *salinčaq* 'Ohring; Schaukel', *sipančaq* 'Glitsche', *tayarčaq* 'Eselsattel; Beutel', *tägirčäk* 'Wagenrad', *tärimčäk* 'Mantel', *urunčaq* 'Depot, Lehngabe', *yančaq* 'Seitenpanzer des Pferdes', *yaryučaq* 'Handmühle', *yastančaq* 'Stütze'. Melléknevek: *alčaq* 'mild', *basinčaq* 'gedrückt, bescheiden', *irinčäk* 'faul, feige', *köngülčäk* 'beherzt'; stb.

Mint a példákblól látható, nem egy esetben ugyanaz a szó ugyanabban a jelentésben előfordul *-čaq* képzővel is, *-čug* (*-čiq*) képzővel is. Számos turkológus éppen ezért egy és ugyanazon képző változatainak tartja a *-čaq*, *-čiq*, *-čug*-ot. BROCKELMANN allentestben gondosan meg szokás különböztetni e három alakú képző deverbális és denominalis használatát. Vö.: A. ZAJĄCZKOWSKI, Les suffixes nominaux et verbaux dans la langue des Karaïmes occidentaux 24–6 (§ 7), 90–2 (§ 20); KONONOV, Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo jazyka 123 (§ 137), 125 (§ 142); M. RÄSÄNEN, Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen 93, 118.

Ami mármost az *určug*, *určiq* előtagját illeti, bajos megmondani, hogy abban névszót avagy igét kell-e keresnünk. Névszói *ur* — megfelelő értelemben — ez idő szerint mindenesetre ismeretlen. Eszköznevet jelentő deverbális nomenként is elképzelhető, ám egy *ur*-ige körül is bonyodalmak mutatkoznak.

Az özbek *určug* 'orsó'-t KONONOV (i. m. 124) ugyan megpróbálta — kérdőjel kíséretében — az özbek *ürmoq* 'fon' igéhez kapcsolni. A kérdőjel magyarázata az, hogy egy özbek **ur*- 'fon' igére volna szükség (az *u*-val szemben az *o* kazáni tatár és baskir sajtáság); ilyen alakú és jelentésű ige azonban sem az özbekben, sem a többi török nyelvben nincs. A rejtély megfejtése egyszerű: az özbek *ür-moq* 'плести, заплетать; fon, befon' (BOROVKOV, URŠ. 587) egy korábbi *ör-mäk*-re megy vissza. Az özbekben ugyanis az *ö*-nek *ü* [= *o*] felel meg, a *-maq*, *-mäk* pedig egyöntetűen *-moq* [= *māq*]-kal van képviselve; például: *üpmoq* 'csókol' (< *öp-mäk*; 585), *ürgatmoq* 'tanít' (< *örgät-mäk*; 583), *jigirmoq* 'fon' (< *igir-mäk*; 191), *sevmoq* 'szeret' (< *sev-mäk*; 360) stb.

Ugyanez a magyarázata Ibn Muhanā egyik vitatott adatának. Az ismert arab — török szótárban van egy ige, melyet *ormaq*-nak lehet olvasni; jelentése

arab *gazala* 'filer (le lin, le coton, la laine, etc.)' (BIBERSTEIN KAZIMIRSKI, Dictionnaire arabe—français II, 464). S. MALOV (Ibn-Muchanna o tureckom jazyke: Zapiski Kollegii Vostokovedov III, 227) e szót a török *örmək*-kel azonosítja. MALOV egybevetése kifogástalan; támogatja a szó után zárójelben közölt glossza: *ägirmaq*, amely az *ägir-mäk* igének olyasféle változata, mint az idézett özbek alak; hasonló jelenség bizonyos régi azerbajdzsán nyelv-járásokban is megfigyelhető. (Ibn Muhannánál ilyenek még *kizlämaq*, *ömgätmaq*.)

Ezek szerint KONONOV etimológiája még óvatos, feltételes alakjában sem fogadható el.

Jelentéstani okokból elfogadhatatlan RÄSÄNEN (Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen 515) szófejtése, amely szerint az *urcuq* 'orsó' az *ur-* 'üt, ver' ige származéka volna.

5. Számos török nyelvben találunk olyan fonásra vonatkozó eszközneveket, amelyek a 'fon' jelentésű igék származékai.

A) *Käşyarî ör-* 'flechten' (BR. 135); csagatáj *ör-* 'tresser, natter' (PDC. 58); altaji, teleut, lebed, sór, szagáj, kojbal, kacsá *ör-* 'flechten' (RADL. I, 1217); kirgiz *ör-* 'ua.' (JUDACHIN, KRS. 599); kazak *ör-* 'to pleit; to weave' (SZNITNIKOV, KED. 293); oszmán-török *ör-* 'to pleit, interlace, darn' (HONY 280); azerbajdzsán *hör-* 'пласти, вязать; fon, köt' (ARS. 226); türkmén *ör-* 'вязать, плести; köt, fon' (TRS. 505); kazáni tatár, toboli *ür-* 'flechten' (RADL. I, 1825).

Névszói származékai: csagatáj *ürkä* olv. *örkä* 'die Spindel' (RADL. I, 1836), *irkä* olv. *erkä* 'die Spule' (i. m. 1465); krimi, oszmán-török *öräkä* 'die Spule, die Spindel' (RADL. I, 1218); oszmán-török *örkä* 'ua.' (i. m. 1227), *öreke* 'distaff' (HONY 280);

kazak *örmek* '(obs.) total equipment consisting of a primitive Kazakh loom with the yarn' (SZNITNIKOV, KED. 294); kirgiz *örmök* 'киргизский ткацкий станок (горизонтальный); kirgiz szövőszék (vízszintes)' (JUDACHIN, KRS. 599).

B) *Käşyarî ägir-* 'spinnen' (BR. 19); csagatáj *egir-* 'tordre le fil' (PDC. 124); kun CodCum. *egir-* 'spinnen' (GRÖNBECH, KomWb. 84); turki *igir-* 'to spin' (JARRING, An Eastern Turki-English Dialect Dictionary 138); oszmán-török *egir-* 'to spin' (HONY 94); azerbajdzsán *äjir-* 'fon' (ARS. 82); türkmén *egir-* 'ua.' (TRS. 775); tuva *ēr-* 'скручивать, вить; sodor, gombolyít (fonalat)' (PALJMBACH, TRS. 592); altaji, teleut, sór, lebed, szagáj, kojbal *ir-* 'spinnen': altaji *sīnizi ik ädip alip kändir irin-idi* 'seine Schwester machte sich eine Spule und spann Hanf' (RADL. I, 1456).

Névszói származékai: oszmán-török nyelvj. *eyirtmeç* 'ig, kirman; fonó eszköz' (SDD.II, 564);

kumük *ıyrek* 'беретено; orsó' (BAMMATOV, RKmkS. 75);

tuva *ēgış* 'беретено; orsó' (PALJMBACH RTS. 60);

szagáj, kojbal, kacsá *ırčäk* 'die Spule (zum Spinnen)', szagáj *ırčik* 'ua.' (RADL. I, 1470); hakasz *ırjek* 'беретено; orsó' (CANKOV, RChS. 86). Mint látható, ezúttal is deverbális *-čaq (-čäk)* képzős eszköznévvel van dolgunk.

6. A török *egir-* ige megfelelője megvan a mongolban is: irod. mongol *egere-* 'tourner, rouler; tordre, filer' (KOWALEWSKI, DMRF. I, 236), 'to rotate, whirl, turn, revolve; to spin, twist' (LESSING, MED. 299); kalmük *ēr-* 'drehen, spinnen, zwirnen' (RAMSTEDT, KW 131); ordosz *ēre-* 'filer' (MOSTAERT, DO.

242); halha *éere-* 'прясть; fon' (LUVSANDÊNDÊV, MRS. 684); burját *ээр-ua.* (ČEREMISOV, BMRS. 743).

Deverbalis névszói származéka ezúttal is fonáshoz használt eszköznevet jelent: irod. mongol *egeregül* 'spindle, spinning-wheel, spinning loom' (LESSING, MED. 299); kalmük *эрül* 'Spindel (in weiterer Bedeutung als *ig*)' (RAMSTEDT, KW. 131); halha *ээрүүл* 'веретено; orsó', *chürdên éerүүл* 'самопрялка; lábhajtórokka' (LUVSANDÊNDÊV, MRS. 684); burját *ээрүүл* 'веретено, прялка; orsó, rokka' (ČEREMISOV, BMRS. 743);

burját *ээрсэг* 1. 'веретено, прялка; orsó, rokka'; 2. 'волчок; pörgettyű, bűgőcsiga' (ČEREMISOV, BMRS. 743); a burját szó megfelelői egyéb mongol nyelvekben: irod. mongol *egerčeg* 'tibia, os de la jambe', *egerčeg degüjüng* 'escarpolette d'une forme circulaire' (KOWALEWSKI, DMRF. I, 236), *egerčeg, erčeg* 'femoral bone, hip joint' (LESSING, MOD. 298); halha *ээрсэг* 'тазобедренный сустав; csípő-izület' (LUVSANDÊNDÊV, MRS. 684).

7. A törökségben az orsónak van még egy neve, amelyet meglehetősen régóta használnak, és aránylag széles körben van elterjedve ma is. Feltűnő, hogy szóföldrajzi különbség választja el az *určug*-tól: a kettő ugyanabban a nyelvben nem fordul elő, ha mégis, akkor mindegyik más-más nyelvjárást képvisel.

Főbb adataink a következők:

Kášyari *ik, yik*, olv. *ig, yig* 'Spindel' (BR. 65, 90); csagatáj *ik* 'fuseau' (PDC. 118); hvárezmi török *ig* 'ua.' (ZAJĄCZKOWSKI, Husrāv u Širīn 57); Ibn Muhannā *ik* olv. *iyik* 'orsó' (KILISLI RIFAT 162 és BATTAL 3);

A mai oguz típusú nyelvekben: oszmán-török *iğ* 'spindle', *iğ ağacı* 'spindle-tree', *iğ taşı* 'millstone' (HONY 155); azerbajdzsán *ij* 'стержень, ось; веретено; pecek, tengely; orsó' (ARS. 94); türkmén *ik* 'веретено; orsó' (TRS. 348).

Fel van jegyezve a szó a régi kipcsak emlékekben is: Leideni Névtelen *yig* 'Spindel' (HOUTSMA 106); Abū-Haiyān *ik* olv. *ig* 'ua.' (CAFEROĞLU 38); Tuĥfat az-zakiyya *yig* 'ua.' (ATALAY 176). Az élő kipcsak nyelvekben ezzel szemben meglehetősen gyér nyomai találhatók. Megvan a kirgizben *iyik* alakban (JUDACHIN, KRS. 296), igaz, itt hiányzik az *určug* (kivéve bizonyos nyelvjárásokat). Az özbegben az *ik* nyelvjárási szó (BOROVKOV, URS. 80). Alighanem ugyanez lesz a helyzet a karakalpakban is, ahol *iyik* és *uršiq* él egymás mellett (BASKAKOV, RKkpS. 80);

tarancsi *yig* 'die Spindel' (RADL. III, 509), turki *yikči* 'Spindelmacher, -verkäufer' (MENGENS, Glossar II, 60), mai ujjur *žik* 'веретено; orsó' (NADŽIP, URS. 491; *určug* mellett), ujjur nyj. *ik* 'orsó' (MALOV, Lobnorskij jazyk 113); sárga ujjur *žik* 'веретено (палочка с камнем); orsó (a pálca a kővel)' (MALOV, Jazyk želtych ujjurov 31);

teleut, altaji, lebed, sór, küerik *ik* 1. 'die Spindel'; 2. 'der hölzerne Pflock, Stempel, Spund' (RADL. I, 1415); alt. *iyik* 'orsó' (BASKAKOV, RAS. 47);

csuvas *жәә* 'orsó, Spindel' (PAASONEN 24), *jěke* 1. 'веретено; orsó', 2. 'ось, стержень; tengely, pecek' (SIROTKIN, ČRS. 121).

8. A török szó jövevényként átkerült a mongolba, ahol ma a következő adatokat találjuk.

Irod. mongol *ig* 'fuseau à filer', *igde-* 'filer, peser' (KOWALEWSKI, DMRF. I, 317–8), *ig* 'spindle', *igde-* 'to turn the spindle, spin' (LESSING, MED. 401); irod. ojrát *iy* 'веретено; orsó' (POZDNEEV, KRS. 27), kalmük *ig, ig* 'Spindel'

(RAMSTEDT, KW. 205); ordosz *ig* 'fuseau' (MOSTAERT, DO. 380); halha *ig* 'прядильное веретено; прялка; fonó orsó; rokka' (LUVSANDËNDËV, MRS. 216).

9. Ami a török *ig*, *yig* 'orsó' etimológiáját illeti, V. G. EGOROV (Étymologičeskij slovarj čuvaškogo jazyka. Čeboksary, 1964. 77) az *äg-*, *ig-* 'hajlít, görbít' ige származékának gondolja. Úgy látszik, RÄSÄNEN (EtWb. 51a, 70a) helyes nyomon jár, amikor az *i-g*, *yī-g* 'Spindel; der hölzerne Pflock, Mühlstein; Pfeilschaft' névszót az *i-š-* 'fon, fonalat sodor' igéhez próbálja kapcsolni.

Az utóbbi igének és néhány származékának fontosabb előfordulásai ezek: csagatáj *iš-* 'tordre le fil' (PDC. 116); kun CodCum. *eš-* 'Faden drillen; rudern' (GRÖNBECH, KomWb. 94); türkmén *iš-* 'скручивать, вить, свивать; sodor, csavar, gombolyít', *sapak iš-* 'скручивать нитку; fonalat sodor' (TRS. 366), 'плести; fon' (ALIEV—BORIEV, RTS. 250); azerbajdzsán *eš-* 'крутить, закрутить, вить (нитку и пр.); sodor, megsodor (fonalat stb.)' (ARS. 247); krími *äš-* 'zusammendrehen, drillen' (RADL. I, 905); kazáni tatár, toboli, baraba *iš-* 'zusammendrehen, Stricke festdrehen, zusammenbinden' (RADL. I, 1549); kirgiz *eš-* 'вить, свивать, сучить; csavar, sodor, összesodor' (JUDACHIN, KRS. 969); kazak *es-* 'to twist, spin' (SHNITNIKOV, KED. 84), 'eine Schnur, einen Faden zusammendrehen' (RADL. I, 872); özbek *eš-moq* 'вить, скручивать, прясть; sodor, csavar, fon' (BOROVKOV, URS. 561); mai ujur *äš-* 1. 'крутить, накручивать, скручивать; csavar, becsavar, sodor'; 2. 'вить, свивать; sodor, összesodor' (NADŽIP, URS. 75) stb.

Származékai közül valók: ujur *išin* 'Haarflechte' (GABAIN, AlttürkGr. 313; DRS. 215); baraba *ižū* 'der Zopf' (RADL. I, 1564); tara *äšim* 'die Haarflechte' (RADL. I, 910); mai ujur *yešiš* 'плетение, скручивание; fonat; összesodrás' (NADŽIP, URS. 146) stb.

Nem lehetetlen, hogy — ősi fokon — ugyanebbe a szócsaládba tartozik *äg-*, *eg-* (*ig-*) 'hajlik' s az ebből való *ägir-*, *egir-* (*igir-*) 'hajlít; csavar; fon' is.

10. A török orsónak is lényeges része a nehezék, amely a pergést (pergést) könnyíti meg. Nyilván ezúttal is két változatával kell számolnunk, a lapos orsókarikával és a kúpos gombbal. A rendelkezésre álló anyag, sajnos, nem nyújt elegendő eligazítást a részleteket illetően; mint a szókészlet peremén álló, legtöbbször elavult szaknyelvi szóknek, kifejezéseknek ugyanis a modern lexikográfiai művek nem szentelnek annyi figyelmet, amennyi a kérdés teljes tisztázásához szükséges volna. Nem világos egyelőre az sem, vajon a nehezék különböző formái különböző elnevezést viseltek-e. A gond így is csak elméleti, mert nem vagyunk bőviben ilyen jellegű műszavaknak.

Az egyik közülük összetétel, jelentése 'orsó-fej':

kazáni tatár *orčigbaš* 'прясель, прясло (кольцо, надеваемое по веретено); orsókarika (orsóra húzott gyűrű)' (TRS. 414);

türkmén *ikbaš* 'напрясло, колечко веретена: orsókarika, az orsó gyűrűcskéje' (TRS. 349); 'igiñ govī pirlanmagī üčün ašak uñuna gejdiriljan, iči deşik konus pisint agač; az orsónak jó forgása céljából alsó végére illesztett, középen lyukas kúp alakú fa' (ŠAMZAEV, Türkmen diliniñ sözlügi. Ašgabat, 1962. 333).

Ugyanilyen típusú elnevezés a mongolban: ordosz *iai t'oločā* 'le petit bloc de pierre ou de bois qui est au bout du fuseau' (MOSTAERT, DO. 665).

Érdekes megjegyezni tehát, hogy a türkmén orsónehezék fából készül, az ordoszt pedig a hagyományos anyagon kívül fából is előállíthatják.

11. Az orsókarikára tulajdonképpen egyetlen egy elnevezést ismerünk a

törökben. Ez a szó régi; előfordul már az egyik-köszémből készített orsókarikán, rovásírással, *ayırçaq* alakban (a kéttagú kifejezést, amelyben e szó rögzítve van, M. RÄSÄNEN (i. m. 4–6) *qadıriq ayırçaq*-nak olvassa és 'Spindelrolle'-nak értelmezi).

A szó fontosabb előfordulásai még ezek:

Käşyarî *ayurşaq* 'Spindelspule' (BR. 5); a DTS. (365) magyarázat nélkül *oyurşaq*-ra emendálja a szót, és 'веперено; orsó' fordítással kíséri (eredeti, arab értelmezése *filkatu 'l-mayzali* 'bout arrondi au bas du fuseau': BIBERSTEIN KAZIMIRSKI, DAF. I, 634). Egyéb *-şaq* képzős alakok: csagatáj *ayırşaq* 'peson du rouet; planchette arrondie qui couronne le haut du piquet de la tente; os du genou' (PDC. 26; a 'peson du rouet' nyilván 'peson du fuseau; orsógomb' helyett áll); 'прялка; orsó' (ПОПЕ, Mukaddimat al-adab, 402; az érdekes jelentés hitelessége, sajnos, nem ellenőrizhető, mert hiányzik mellőle a mongol megfelelő és persze az arab is); Leideni Névtelen *ayırşaq* 'Schwergewicht der Spindel' (HOUTSMA 49); Abū Haiyān *ayurşaq* 'ige geçirilen tagalak, ve saire; orsóra illesztett karika, stb.' (CAFEROĞLU 2 és *16; a D kézirat *uyurşaq*); Durrat al muđī'a *ayırşaq*, *ayırşiq* 'poids de fuseau' (ZAJĄCZKOWSKI: Rocznik Orientalistyczny XXIX/2, 77; az *ş* itt is, mint más kipszak – arab szótárakban, a *ç* jelölésére is szolgálhat).

Tuĥfat *ayırçaq* 'orsónehezék' (ATALAY 19, 136; a kézirat margójára utólag betoldva, kétségkívül türkmen alak).

Tuĥfat *awurçug* 'ua.' (ATALAY 19, 136; ez a tulajdonképpeni kipszak alak, rendes helyén, a szövegben olvasható; helyesírása *awwwrçug*: ez kizárja az *urçug* olvasat lehetőségét). Ennek a jellegzetesen kipszak alaknak nem-kipszak változatát nyújtja Ibn Muĥannā arab–török szótára: *ayırçug* 'orsónehezék, orsó-gomb' (KILISLI RIFAT 162; BATTAL, IML. 8).

Mai előfordulásai: oszmán-török *ağırşak* 'disk; anything round and swollen; bobbin', *ağırşak* 'ua.' (HONY 5), *ayırşaq* 1. 'Kugel, Ball, ein rundes Ende, Knauf, Knoten', *igi ayırşayı* 'Spule', *çadır ayırşayı* 'der Knopf des Zeltes', *dâyirmän ayırşayı* 'Mühlstein', *diz ayırşayı* 'Kniescheibe', *domuz ayırşayı* 'Saufenchel, Rossfenchel'; 2. 'Griff des Blasebalges, des Ruders'; 3. 'Knospe, Drüse, Geschwulst' (RADL. I, 162); oszmán-török nyj. *ahırşak* 'ağırşak' (Söz Derleme Dergisi I, 79), *ağşak* (I, 77), *avşak* (I, 131), *arsak* (I, 116), *aşak* (I, 121). Jövevényszó az oszmán-törökből: szerb-horvát *agrşak* 'kolutić, obično od kosti ili od roga, koji se natakne na gornji dio vretena radi boljeg zamaha pri pređenju; karika, rendesen csontból vagy szaruból, amely az orsó felső végén foglal helyet, hogy a forgásnak nagyobb lendületet adjon' (ABDULLA ŠKALJIĆ, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Sarajevo, 1960. 73);

sárga ujjúr *arçiq* 'грузильце уверетена для кучения ниток; nehezék az orsón a fonál sodrására' (MALOV, Jaz. želt. ujj. 17).

A *-şaq*, *-şiq*, *-şug* képző funkciója szemmel láthatóan azonos a *-çaq*, *-çiq*, *-çug* funkciójával; vö.: BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik 139 (§ 96); DENY, Grammaire, 597, 844.

12. RÄSÄNEN (EtWb. 8) az *ayırçaq* 'Spindelspule' szót az *ayır* 'schwer, gewichtig, stark, schwerfällig; würdevoll; etc.' származékának tekinti; eredeti jelentése ezek szerint 'nehezék' volna. E magyarázat meggyerő, és bizonyos mameluk-kipszak szótárakban csakugyan hasonló értelmezés nyomaira bukkanhatunk. Ám korábbi források ezt a magyarázatot nemigen támogatják. Így Käşyarî szerint az *ayurşaq* jelentése nem 'orsó-nehezék', hanem '(az orsó) kerek része, korong, karika', pontosabban – az arab értelmezés alapján –

'bout arrondi et conique au bas du fuseau' (ez az értelmezés kitűnően illik a rovásrásos orsó-karikára is). Valamelyest szokatlan az is, hogy az alapszó, *aγur* (inkább *aγir*-t várnánk), melléknév; sokkal inkább főnevet, de talán még inkább igét várnánk helyette. Ez idő szerint azonban a törökből 'forgat; csavar, fon' jelentésben egy *aγir*- ige éppúgy nem mutatható ki, mint ahogy nem mutatható ki egy ugyanilyen jelentésű *ur*- ige sem.

De más meglepő jelenséget is megfigyelhetünk. Amelyik török nyelvben az *aγirčaq* (*aγiršaq*) *aγirčug* (*aγiršug*) 'orsó-karika' megvan, ott hiányzik az *určug* (*určig*) 'orsó'. Egy kivétel mintha mégis volna: a kipszak nyelvekben mind a két szó megtalálható. De ez a kivétel is látszólagos; tudniillik az *aγirčaq*, *awurčug* csak a régi nyelvben, a mameluk-kipszakban jelentkezik, az *určug* alak pedig kizárólag a mai, élő kipszak nyelvekben bukkan fel.

Mindezek alapján felettébb csábító volna egy **aγurčug* > **určug* fejlődést feltenni. A feltevésnek komoly jelentéstani nehézsége nincs: 'pergő, fonó eszköz' jelentheti csak az 'orsókariká'-t ('orsógombot'-t), de jelentheti az egész orsót pálcástul, karikástul is. Hangtani magyarázata azonban kevésbé megnyugtató, minthogy a kérdéses kipszak nyelvekben az *aγ*- megfelelője diftongus vagy hosszú magánhangzó. Egyöntetűen jelentkező másodlagos rövid *u* nehezen érthető még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy egy családjától elszakadt, elszigetelt származékszóval van dolgunk, amely nem követi az általános fejlődés megszokott normáit.

Eppen ezért ma bajos megmondani, mi lehetett a magyar szó török forrása, **určug* vagy **aγirčaq*? Egy VIII–IX. századi **určug* — mai ismereteink szerint — nehezen illeszthető bele a török szó történetébe, éppen korai előfordulása miatt. Ennek ellenére, szükséges-e a mai török *určug* (*určig*) alakot egy korábbi *aγurčaq* (*aγurčug*) alakra visszavinni? Egy ómagyar **ohur-soch* vagy **ursu* alak persze lényegesen megkönnyitené döntésünket; sajnos, szavunknak ilyen korai feljegyzései nincsenek.

Mindent mérlegelve *orsó* szavunk forrásául továbbra is a hagyományos **určug* (< *určug*) alakot jelölném meg azzal, hogy a török szó története további kutatást igényel.

13. A XIV–XV. századi arab–török szójegyzékek közül több a szóanyagát tárgyi rendbe szedve közli. Ezek közt akad olyan is, amely a fonásra, illetőleg a fonás eszközeire vonatkozó szavakat fogja egy csoportba. Ezek közül bemutatjuk két forrás idevágó anyagát.

A) Ibn Muhannā:

γig 'веретено; orsó' (MELIORANSKIJ 0120), *iyik* (KILISLI RIFAT 162), *ik* 'ig' (BATTAŁ 33);

aγirčug 'пряслица; orsónehezék' (MEL. 069; egyesek értelmezése szerint az arab szó a. m. 'rondelle de fuseau [= orsókarika]', mások szerint 'poids de fuseau [= orsónehezék]'), *aγirčug* ['aγrčug] (KR. 162), *aγirčug* 'ağırşak' (BAT. 8);

čigrig 'rokka' (MEL. 055 a romlott *ħajruq* alakot *čaxruq*-nak olvassa, és 'ворот у колодца, колесо; gombolyító kerék, kerék' értelmezést fűz hozzá), *ččrq* (KR. 162), *čgrig* 'çikrik (iplik sarmak için küçük çark); motolla (kis kerék a fonál felgombolyítására)' (BAT. 26);

γiglik 'футляр для веретена; orsótok' (MEL. 0120), *iyiklik* (KR. 162), *iklik* 'ig kabi' (BAT. 33).

B) Durrat al-muđi'a: *γik* 'fuseau' ZAJĄCZKOWSKI: Rocznik Orientalistyczny XXIX, 2: 87);

ik [ʼayʼyʼk] 'fuseau' (Z. 85). Egyfajta orsóról van szó, arab értelmezés Dozy szerint 'le fuseau de fer dont se sert le fileur de laine (Égypte)';

ayırşaq, ayırşiq 'poids de fuseau' (Z. 77);

şiqriq 'espèce de rouet, dévidoir' (Z. 99); Dozy szerint az arab szó jelentése: 1. 'roue ou dévidoir à tisserand pour charger les espolins'; 2. 'rouet de fileuse'. Ezúttal is a 'rokka' jelentés látszik helyesnek;

ip saračaq 'dévidoir' szó szerint 'fonalgombolyító motolla' (Z. 85; Z. *saračaq* olvasat nem védhető; vö. különben oszmanli *sar-* 'wind or wrap down', HONY 307; *sarmaya* 'der Haspel, die Spule, die Garnrolle', RADL. IV, 342).

Az orsó, orsókarika, orsótok, motolla és rokka török nevei közül a rokkáéról volna még néhány megjegyzésünk.

14. A mameluk-kipcsak szójegyzékekben ezt a fonóeszközt — vele együtt a motollát is — tehát a *čiqriq* 'kerék' szóval jelölik; a rá vonatkozó fontosabb adatokra I. ZAJĄCZKOWSKI: RO. XXIX/2, 99; vö. még RADL. III, 2065 (*čiqriq*), 2060 (*čiqriq*). A törökségben különben más 'kerék' jelentésű szavak is használatosak 'rokka' értelemben, így türkmén *čarχ* (TRS. 724), özbeg *čarχ* (BOROVKOV, URS. 516) stb.

A rokka, guzsaly természetesen a fonásnak fejlettebb eszköze, megnevezésére a törökben gyakran idegen szót használnak, például altaji *prjalka* < orosz *прялка* (BASKAKOV, RAS. 614), vagy körülírással fejezik ki: kazáni tatár *jep ertüü maşinası* 'fonalat fonó gép' (BAMMATOV, RKmkS. 812), kirgiz *jip iyürčü čarik* 'fonalat fonó kerék' (JUDACHIN, RKS. 678), csuvas *arlan urapa* 'fonó kerék' (DMITRIEV, ČRS. 603).

A fonás korábbi, kezdetlegesebb fokán egyedül az orsó látott el minden funkciót, éppen ezért egyes török nyelvek könnyen megőrizhették az új fonószerkezet megjelölésére is a régi műszót: altaji *irgiš* 'orsó; rokka' (BASKAKOV, RAS. 614); tuva *ėrgiš* (PALJMBACH, RTS. 476); nogaj *uršiq* 'orsó; rokka' (BASKAKOV, RNS. 540), karakalpak *uršiq* (BASKAKOV, RKkpS. 822), kazak *uršiq* (SAURANBAEV, RKzkS. 642), karacsáj *ayaq určug* 'láb-orsó' (RKBS. 505).

Nem kétséges, hogy a magyar nép időtlen idők óta ismerte az orsót, tudott fonalat sodorni, fonni, hiszen az emberi műveltség ősi hagyatékában a neolitikus kor óta megtalálható az orsó, az orsókarika, az orsógomb. Hogy azonban a honfoglalás előtt mégis átvett a vele szoros műveltségi kapcsolatban álló török néptől, a bolgár-töröktől vagy a kazártól egyfajta orsót, török névvel együtt, annak oka volt. Az új orsó célirányosabb, jobb lehetett, mint a régi. Miben különbözött az új a régitől? Erre a kérdésre egyszer talán régészeink és etnográfusaink tudnak majd felelni. Az azonban már ma is bizonyos, hogy a törökből vett, „újjon forgó” orsó-n guzsaly nélkül is lehetett fonni.

LIGETI LAJOS

A Halotti Beszéd történetéhez

1. Középkori krónikáink és legendáink többször beszámolnak királyainknak székesfehérvári temetéséről. E temetési beszámolók és leírások közül egyedül álló a maga részletességével és színesen megrajzolt képeivel a Róbert Károly király haláláról és temetéséről ránk maradt beszámoló, amely az élmény hatásának közvetlen frissességével írja le, s részben szöveg szerinti hűségében adja vissza a kétségtelenül népi eredetű magyar „halottsiratás” egykori lefolyását és a hivatalos, egyházi halott-búcsúztatás szertartását.

A beszámoló — apróbb és lényegtelen eltéréseket nem tekintve — azonos szövegezésben, három műben maradt ránk: 1. az 1473-ban Budán, Hess András nyomdájában megjelent úgynevezett Budai Krónikában,¹ 2. a Budai Krónikát másoló úgynevezett Dubnici Krónikában,² és 3. Thuróczy János Krónikájának SCHWANDTNER-féle kiadásában a II. rész 99. fejezeteként.³

A leírás és a beszámoló feltétlenül egykorú és hiteles szemtanú műve: erről minden sora tanúskodik.

2. A beszámoló egy elmélkedéssel indul, amely két alapgondolatot variál. Abból indul ki, hogy a Halál — a Bibliai történet szerint — az első embernek, Ádámnak a bűne folytán vált az emberi nem büntetésévé. Az elmélkedés másik szála az elsővel kapcsolatos, s a halál könyörtelenségét és telhetetlenségét ecseteli, eközben pedig módját ejti az író, hogy *H o r a t i u s* egy híres ódájának egy sorát is adja parafrázisként, de a szerző nevének elhallgatásával:

(*Mors*) *ad locum luctus plus festinas temere properare, neque casas pauperum, neque aulas seu atria regum, nullo nuntio mediante, adire formidas.*⁴ Joggal összevethető ez a mondat *H o r a t i u s* *Carm. I. 4. 13–4.* soraival: *Pallida mors aequo pulsat pede pauperum tabernas/regumque turris.* — Íme, a középkori irodalmunkban oly ritka klasszikus utalásainak egy eddig figyelemre nem méltatott képviselője!

E bevezető-elmélkedő részre a fejezet végén, amikor a temetést végző *Telegdi Csanád esztergomi érsek*nek a király fölött elmondott halotti búcsúztatójáról számol be az író, visszautalás történik, ami nyilván úgy értendő, hogy e gondolatokat az író *Telegdi Csanád érsek Halotti Beszéde* nyomán fűzte tovább és szélesítette ki. Erről alább még bővebben lesz szó.

3. Az elmélkedő rész után a beszámoló leírásba fordul. A leíró részek különben többször visszatérnek, és az egész beszámoló az elbeszélő és leíró részeknek váltogatásából van ügyesen összeszerkesztve. Ezek a leíró részek több szempontból is figyelmet érdemelnek. Ezeknek a során ugyanis több helyütt részletesen szól az író arról, hogy a temetés alkalmából a hivatalos egyházi szertartások mellett hogyan *s i r a t t a* el a halott királyt nemcsak családja, hanem a nép maga is. A beszámolóknak nem szabad az író elfogultságát keresnünk: nem arról van itt ugyanis szó, hogy a királyt mennyire szerették a népei, s ezért siratták meg, hanem arról, hogy — idézem a szerzőt —: „*Kegyves kötelessége* a katolikus hit *minden* igaz követőjének és a hit ösvényeihez ragaszkodóknak, hogy *Károly király urat elsirassa*, és az ő halálát — fájdalom — *siralommal meggyászolja.*”⁵

Ósi népi szokásról van tehát itt szó, amelyről a Magyar Népzene Tára V. kötetének (*Síratók*) szerkesztői szerint⁶ alkalmilag, főként István király

¹ *Chronica Hungarorum impressa Budae 1473.* (Facsimile kiadás *FRAKNÓI VILMOS*-tól. Bp., 1900.)

² A *Dubnici Krónika* kiadása: *M. FLORIANUS*, *Font. Dom. Tom. IV.*

³ Thuróczy János „*Chronica Hungarorum*” című műve kiadva: *JOH. GEORG. SCHWANDTNER: Scriptorum Rerum Hungaricarum.* Viennae, 1746. A szóban forgó rész e kiadás 166–70. lapján található „*De morte regis Karoli*” címmel. A továbbiakban ezt a kiadást használom.

⁴ Thuróczy i. kiad. 166.

⁵ Thuróczy 167: „...omnibus reuera dilectissimis catholicae fidei cultoribus, pariter fidelitati semitarum adhaerentibus *pium est*, hunc ipsum dominum *regem Karolum flere*, et ipsius mortis, *proh dolor! lamentabiliter condolere.*”

⁶ Magyar Népzene Tára V. *Síratók*. 1966. 16–7.

halálával kapcsolatban legendáink és krónikáink is megemlékeznek — többnyire egészen röviden. — A Magyar Népzene Tára-beli történeti felsorolásban szereplő adatoknál azonban van korábbi említés is a magyar halottsírás szokásáról: István király Nagyobb Legendájában, Imre királyfi 1031-ben bekövetkezett halála alkalmából¹ (latinul idézem, mivel így könnyebben felismerhető a formulák ismétlődése): „*Quantus luctus omnium, sed maxime principum, inter quos pater desolatus grave traxit suspirium. Videns enim se solum, sine spe posteritatis derelictum, pietatis affectu doluit.*” Mivel a legenda írója láthatóan rimes prózában fogalmazta meg beszámolóját, magyarul a fenti szöveg így adható vissza: „Ó, mekkora volt a gyásza mindeneknek, / de legfőként a fő-embereknek; / közöttük az atya egyedül maradván, / súlyosan sóhajtozva. / Mert látván, hogy egymagára maradt, / reménye nélkül az utód-
nak, / atyai fájdalomban szenvedett.”

A Legenda szövege közvetlenül utána így folytatódik: „De tudván, hogy meg vagyon írva: nincs okosság, nincs bölcsesség, nincs tanács az Úr ellen . . . , letette gyászát és az irgalmasság cselekedeteinek gyakorlására adta magát.”²

A középkor sajátos világával ismerős kutató számára ezután alig meglepő, hogy a Róbert Károly haláláról ránk maradt beszámolóban, másfelől a Telegdi Csanád érsektől elmondott Halotti Beszédben ugyanazekkel a szavakkal, sémává merevedett formulákkal fogunk találkozni. Ugyanis a Róbert Károly haláláról szóló beszámolóban, a fentebb már idézett szakasz után közvetlenül ez olvasható: „*O, quantus fletus, quanta lamenta praelatorum, procerum, Baronum, nobilium, virginum, dominarum et cuiusvis status et conditionis hominum!*”

A formula tökéletesen azonos az István király Nagyobb Legendájából fentebb idézett szakasszal; az eltérés mindössze annyi, hogy ott a „*Quantus luctus omnium*” formula „*mindeneknek*” szava itt fel van oldva, és az összes társadalmi rétegek felsorolását tartalmazza részletezve: „*Mekkora sirás, mekkora siralom volt a főpapok, főnemesek, bárók és nemesek, a hajadonok és az úrasszonyok, meg bármely rendű és állapotú emberek részéről, meg Erzsébet úrasszony, a felséges királynő és kedves hitvestárs részéről, meg Lajos mostani királyunk és István herceg, a megholt fiai részéről! Mekkora jajgatás (eiulatus), mekkora üvöltözés (ululatus) és jajongás (ploratus) tört ki a király halálának a napján!*”³

Másfelől meg az István király Nagyobb Legendájából fentebb idézett szakasszal (. . . meg vagyon írva: nincsen okosság, nincsen bölcsesség, nincsen tanács az Úr ellen . . .)⁴, a Telegdi Csanád érsek halotti beszédében találkozzunk újra.⁵

¹ Legenda Maior S. Stephani regis c. 15. SRH. II, 391.

² Uo.: „*Sciens vero scriptum: non est prudentia, non sapientia, non consilium contra dominum . . . (= Prov. 21.30.) . . . deposito merore se totum contulit ad querendam largitatem misericordie divine.*”

³ Thuróczy i. kiad. 167.

⁴ SRH. II, 391.

⁵ Thuróczy i. kiad. 169: „. . . quia non est sapientia, neque prudentia, neque fortitudo, neque consilium, contra dominum (= Prov. 21.30.)” A MNépzT. V, 17 fentebb idézett helye a Károly király haláláról szóló egész beszámolót „Csanád esztergomi érsek gyászbeszédé”-nek tartja, amely „a mai siratóból ismert felkiáltásokkal indul és félreérthetetlenül utal a királyné hangos siratójára”. Azt hiszem, már az eddigiekből is világos, hogy e beszámolóban több rész különböztetendő meg, és az egésznek csak egy kis része az érsek halotti búcsúztatója.

4. A fenti helyekből következtetve a középkori magyar népi siratóknek nyilván megvoltak a maguk speciális vonásai és jellegzetes megnyilvánulásai, amelyeknek a mai népi siratókban is nyilván felismerünk egy-egy ősi vonása. Emellett azonban abban a ritka szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a XIII. század elejéről fennmaradt egy akkoriban neves bolognai rétornak, a firenzei születésű Boncompagninak egy „Boncompagnus” című művében, többek között a magyarok halottsiratójáról is egy igen érdekes és hiteles jellemzése, amely szerint¹ „A magyarok keservesen siratnak. De a fájdalom nem tud bennük megtapadni, mivel mindig táborokban élnek, és az erdőket és pusztákat járják vadászat céljából.” — Eddigi Boncompagni jellemzése.

Mármost visszatérve a Róbert Károly haláláról szóló beszámolóhoz, a továbbiak megértése kedvéért jeleznem kell, hogy a király 1342-ben halt meg Visegrád várában. Ezt egyébként a beszámoló is megmondja! Először tehát elsiratják a királyt a várban, elsősorban az özvegy Erzsébet királyné és a család, meg a főemberek. A második napon királyi ruhába öltöztetik a holtat, és arany koronával ékesítik, és — „a várból nagy síránkozás kíséretében leviszik Visegrád városába, a Boldogságos Szűznek ott épült plébániatemplomába. *Elsiratta őt a város egész népe nagy-nagy siratással*” — mondja a beszámoló.² Azután hajóra teszik a holttestet és leszállítják a „híres-neves Buda városába”.³

Ezután szóljon maga a beszámoló: „A király halálát követő harmadik napon aztán, még ugyanebben a városban [ti. Budán], a nap közepe táján, míg az előírt módon a vallási ájtatosságokat, vagyis a megkezdett szertartásokat és az ünnepélyes miséket végezték, az egyház ajtaja előtt ott állott Károly király úr három dísz-lova, bíbortakaróval ékesítve, s rajtuk a király úr fegyverzetébe öltözött három derék vitéz. A három vitéz közül az egyik lovon a királyi méltósághoz illő lövér⁴ fegyverzetbe volt öltözve a vitéz, a másik meg dárda-ökleléshez volt felszerelve, a harmadik — legpompásabb lova — pedig a királyi méltóságot megillető harci fegyverzetben, a hadba vonulásra felvértezett. E három lovon ülő három vitéznek a hadi jelvénye a sisakon egy struccmadár-forma volt, arany koronával ékesítve; ilyen jelvényt szokott viselni a király úr, míg élt. Minden lószerszám, kengyel, zabla, kantár, meg más ide tartozó dolgok ugyanis aranyozott ezüsből voltak készítve, a

¹ „De consuetudinibus plangentium. De consuetudine Ungarorum. *Ungari amare plangunt. Set dolor illis adherere non potest, quia semper sunt in castris, et siluas et solitudines uenando transeunt.*” (Kiad.: LUDWIG ROCKINGER, Briefsteller und Formelbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts. München, 1863. I, 142—3.) — Érdekes egyébként, amit Boncompagni e fejezet élén általában mond a különböző népek halottsiratói szokásairól: „*Quod sit impossibile scire omnes consuetudines illorum, qui plangunt mortuos suos. Consuetudines plangentium nemo plenarie scire ualeret, etiam si circuiret totum orbem terrarum, quoniam in una et eadem patria diuerse consuetudines obseruantur.*” (I. kiad. 141.)

² Thuróczi i. kiad. 167: „Planxitque eum uniuersus populus ciuitatis, planetu magno ualde.”

³ Thuróczi i. kiad. 167: „... corpus ipsum super cimbam per decursus aquae Danubialis, in ciuitatem famosissimam, Budam uidelicet, est delatum.”

⁴ Thuróczi szövegében: i. kiad. 168 *armis tormentalibus* van, s mivel *tormentum* ebben az időben löfegyvert, ágyút jelent, a régi magyar *löver* szóval fordítottam. A Budai Krónikában ugyanezen a helyen *armis tormentalibus* kifejezés olvasható, ami lovagtorna fegyverzetet jelent. Mivel azonban a másik lovas *ad hastiludium aptus*, azaz dárda-ökleléshez való, tehát elsősorban a lovagi tornában használatos fegyverzetben mutatkozott, a Budai Krónika szövege itt valószínűleg romlott.

királyi méltósághoz illően, és a bőrhevederek és gyeplők és efféle dolgok a sügyelőkkel és farmatringokkal együtt selyem anyaggal voltak bevonva. A három ló és a vitézek el voltak borítva gyönyörű hímzésű bíborral, gyöngyökkel és drágakövekkel, s így a lovakon testestől-lelkestől a király urat ábrázolták, úgyhogy amikor különféle rendbéli emberek arra mentükben megpillantották őket és meglátták az említett királyi jelvényeket, s írásban törtek ki, s hangos üvöltésükkel az eget ostromolták¹, mivel eddig a király úr használta az említett jelvényeket és lovakat, s szerencsésen kormányozta a magyar birodalmat...

Miközben Budáról elszállították a testet, bármely falutelepüléshez értek, férfiak éppúgy, mint asszonyok, minden ember, könnyek közt sírva gyászolták, s keserűségükben hangos jajgatásukkal az eget ostromolva kiáltottak.²

És amikor Fehérvárra érkezett a mondott felséges test, a fentebb elmondott módon, a város preláthusai, papjai, egyházi emberei és a többi nemesek és polgárok eléje volnultak sietve a városon kívül, és megtekintvén az éltető lélektől megfosztott testet, ennek láttán mondhatatlan sírásban törtek ki, és bevitték a városba.³ Ezek a papok és egyháziak is egész éjszaka himnuszokat és zsoltárokat énekelve istennek, virrasztással töltötték a hosszú éjszakát. — És amikor felvirradt a nappal, s elkezdték az ájtatosságokat és az ünnepélyes miséket, amíg a megkezdett szent szertartásokat és az ünnepélyes miséket azon a napon az előirt módon elvégezték, Károly király már említett három lova a már említett módon bíbortakaróval s díszes lószerszámokkal ékesítve ott állott a monostor ajtaja előtt, mint már mondottuk, s hátukon az említett derék vitézek a király úr fegyverzetébe öltözötten várakoztak. És amikor az ájtatosságokat méltóképpen elvégezték, s az az napon tartandó miséket befejezték, a főmonostorban, ott, ahol a szentséges István királynak és fiának, Imre hercegnek különféle éreynyekkel és csodatételekkel fényeskedő testei boldogan nyugosznak az Úrban, s könyörületes szívvel a legnagyobb jótéteményekben részesítik a bizalommal hozzájuk könyörgőket, — ott a nagy oltár mellett temették el a király testét az őt megillető királyi ruhákban az említett és felsorolt urak és egyházi ruhába öltözött érsekek, püspökök, preláthusok és apátok közreműködésével. — Egy szívvel-lélekkel siratta őt mindenki, gazdag és szegény egyaránt, úgyhogy a márványkövek a sűrű könnyhullatástól teljesen átnedvesedtek. A nagy jajgatással siránkozó körülállók valamennyien berekedtek ekkor, s szemek a sok-sok könnytől csaknem elvesztették természetes látóképességüket.”⁴

¹ Thuróczy i. kiad. 168: „Quos vt, dum cuiuscunque conditionis homines aspiciabant, et dicta signa regalia intuebantur... prorumpebant in fletus, validissimis aethera ululatus propulsantes...”

² Thuróczy i. kiad. 168: „Inde autem ferendo corpus ipsius, ad quacunque mansionis villam deueniebant, omnes homines, tam viri quam mulieres, lachrymarum fletu condolentes, clamore maximo, in amaritudinem conversi, aethera propulsando, resonabant.”

³ Thuróczy i. kiad. 168: „... ipsumque corpus, viuificato spiritu spoliatum, amarissime circumspicientes, in inenarrabiles fletus eo viso prorumpentibus, illud intra ciuitatem detulerunt.”

⁴ Thuróczy i. kiad. 169: „Omnes vnanimiter planxerunt eum, simul in vnum diues

Ez a részletes beszámoló ékesen tanúskodik arról, hogy a középkorban a magyarok között a felső és az alsóbb társadalmi rétegekben egyaránt általánosan dívott a halottsiratás, mégpedig, úgy látszik, ennek legtúlzóbb, excessív formájában.

5. E siratások leírása után tér rá a beszámoló Telegdi Csanád esztergomi érsek Halotti Búcsúztatójára, amelyet az érsek a Boldogságos Szűz székes-fehérvári bazilikájában mondott el. A beszámoló ezt a beszédet úgy állítja be, hogy az érsek ezzel „illendőképpen megnyihítette a gyászolók aggódó lelkét és jámbor szívét.” Ezt nyilván úgy kell értelmeznünk, hogy a fájdalom spontán és szertelen megnyilvánulásaival szemben, — ami a régi népi siratóknak is jellemzője lehetett —, az érsek a gyászt és a fájdalmat bizonyos racionális keretek közé akarta szorítani a középkori keresztény egyházi felfogásnak megfelelően. És ehhez a bibliai történetet használta fel.

A Telegdi Csanád érsektől elmondott Halotti Beszéd — és ez a második meglepetés ezzel a temetési beszámolóval kapcsolatban — mind érvelési menetét, mind egész szerkezeti felépítését tekintve pontos mása a Pray-kódexben a XII. század végén lejegyzett Halotti Beszédnek, legrégebb magyar szövegnyelvemlékünknek, de közelebb áll a kódex latin „Sermo super sepulcrum”-ához, mint az ugyanott közölt magyar változathoz. — Ugyanakkor nem lehet kétes, hogy az érsek e halotti búcsúztatót magyar nyelven mondotta el.

A Pray-kódex latin Sermo-ja, illetőleg az ugyanitt közölt magyar Halotti Beszéd¹ és Telegdi Csanád Halotti Búcsúztatója között mutatkozó gondolati egyezések és szerkezeti azonosság az alábbi pontokba foglalható össze:

Amint a Pray-kódex latin Sermo-ja, és a magyar nyelvű Halotti Beszéd, ugyanúgy Telegdi érsek Halotti Búcsúztatója a bibliai elbeszélésből kiindulva az alábbi gondolatmenetet mutatja:

1. A halál az első ember, Ádám bűne következtében, a bűn „fizetéseként” vált az ember büntetésévé. 2. Az ember eredeti hazája a paradicsom, a mennyország volt, ahonnan bűne következtében került „*e munkás világ belé.*”² 3. Ádámot a gonosz lélek, az ördög csalta meg és vette rá a bűnre, hogy ti. egyék a tiltott gyümölcsből. 4. Az első ember bűnéért utódai is halállal lakolnak. 5. A halál nem ismer kivételt: minden élővel szemben egyetemes érvényű. Az isten még saját fiával (Krisztussal) sem tett kivételt.

6. A beszédnek ezt az „érvelő, meggyőző” részét kiegészíti egy könyörgő rész, az imaszerű Könyörgés: Könyörögni kell az élőknek a megholt lelkéért, — kérni Szűz Mária és más szentek közbenjárását, és az isten kegyelmét, hogy irgalmazzon a megholt lelkének, s hogy helyezze őt az üdvözültek sorába.

Telegdi Csanád érsek Búcsúztatója mind a gondolatmenet, mind az „érvek” felsorakoztatása tekintetében szorosan a Pray-kódex Sermo-ja és a magyar Halotti Beszéd menetét, sémáját követi. Külön érdekessége, hogy a Pray-kódex Sermo-ját vagy annak magyar változatát egyszerű szerzetes,

et pauper; in tantum, ut marmorei lapides densitate lachrymarum, plurimum fuerint humefacti. Tunc enim tam maximo clamore gemebundi, omnium circumstantium fauces raucae factae sunt; oculique ipsorum, prae tantis lachrymis, visibus naturalibus fere defecerunt.”

¹ Mindkettő megbízható kiadása: ÓMOlv. 69—72.

² HB.: i. h. 69.

illetőleg valamely világi ember sírjánál kellett elmondani: lényegében ugyanaz a halotti búcsúztató szólal meg most a király temetése alkalmával is. Az egyetlen, szinte lényegtelen különbség a Könyörgés szövegében mutatkozik. Amíg a Pray-kódex Könyörgése azt kéri, hogy az Úristen kegyelme a megholt lelkét „Ábrahám, Izsák és Jákob pátriárkák kebelében helyezze el,” addig Csanád érsek Könyörgése „a magyar szent királyok, István és László társaságába” akarja iktattatni Róbert Károly megboldogult lelkét.

6. A beszámoló írója Telegdi Csanád halotti búcsúztatója elé egy rövid bevezetőt ad, melyben nyomatékosan rámutat az elmondandó búcsúztató céljára: „Ekkor a Krisztusban tisztelendő atya, Csanád esztergomi érsek úr a körülállóknak a király úr halálával elfoglalt lelkét és jámbor szívét üdvös és kegyes beszédével illendőképen megnyihította. Akik még nem láttak királyokat temetni, azoknak, úgy hiszem, fogalmuk sem lehet — minthogy benne részt nem vettek — e siránkozás és elmondhatatlan szomorúság keserű fájalmáról és a könnyek hullatásáról.”¹

Ez után következik maga a beszéd: „Nem csoda, hogy *minden húsba és bőrbe öltözött teremtmény* — mint már fentebb érintettük — *az első ősapa bűnbeesése folytán halandó lett. Mert vétkével minden utóda számára meghozta a halál törvényét, egyetemlegesen és megváltoztathatatlanul*, annyira, hogy a Magasságbeli saját fiának sem kegyelmezett, noha az isteni természettel volt felruházva: hanem értünk, mindnyájunkért odaadta őt is. Ezért tehát senki sem háboroghat és senki sem szállhat szembe a Teremtővel *a halál elkerülhetetlen és megváltoztathatatlan* ténye miatt, mivel az Úr ellenében sem bölcsesség, sem tudás, sem bátorság, sem megfontoltság meg nem állhat. Inkább béketűréssel kell elviselnünk a halál súlyos csapását, mivel amit adott az Úr, csak azt vette vissza, s ama napon Őbenne úgyis feltámad.”²

Ez után egy terjedelmes leíró rész következik a beszámolóban, melyben az író arról értesít, mily gazdag adományozásban részesült ez alkalommal is a székesfehérvári Szűz Mária főmonostora, ahová a holtat eltemették.³ Így a Könyörgés a beszámoló legvégére maradt:

„Kérjük tehát egy szívvel-lélekkel a mindenható Istennek kegyelmét Károly király úr számára, hogy lelke fölött kegyelmesen ítéljen és bocsásson meg neki, és lelkét a szentek és hitvallók sorába, István és László királyok társaságába kegyeskedjék helyezni, és amiként a jelen világban királyi dicsőségben élt, úgy örvendezzék a túlvilágon is együtt az angyalokkal.”⁴

¹ Thuróczy i. kiad. 169: „Vbi etiam venerabilis in Christo pater, Dominus Chana-dinus, Strigoniensis archiepiscopus, de obitu ipsius domini regis, salubri ac pio sermone intentos animos et pia corda circumstantium liniuit condecenter. Cuius quidem lachry-mositatis et innumerabilis moestitia praetextu, creditur eos, qui reges tumulari non conspexerunt, de acerbitate doloris, instillationeque lachrymarum, quasi inparticipes, et inscios fore et extare.”

² Thuróczy uo.: „Attamen non mirum [a Budai Krónikában: *nimirum* 'bizony', vö. HB.: *isa* 'bizony'], quod omnes creaturae, carne et pelle vestitae, vt est praetactum, per lapsum veteris parentis protoplasti in culpam, sint moriturae. Nam in omnem posteritatem moriendi legem condidisse videtur, generalem et incommutabilem: adeo, vt altis-simus proprio filio suo, licet deitate vestito, parcere noluit, sed pro nobis omnibus tradidit illum. Non igitur quisquam, indignando creatori propter factum mortis inevitabile et incommutabile postest obviare: et quia non est sapientia, neque prudentia, neque fortitudo, neque consilium, contra dominum, sed potius ferendus est, grauis euentus necis, patienter, quia quod donauerat dominus, acceperit, et in die illa surrecturum in ipso.”

³ Thuróczy uo.

⁴ Thuróczy i. kiad. 170: „Imploranda ergo est vnanimi consensu clementia Dei

7. Telegdi Csanád búcsúztatója meg a Pray-kódex Sermo-ja és a Halotti Beszéd között a rokonság a fentiek szerint nyilvánvaló. Ennek nyomán felvetődik a kérdés, honnét a tagadhatatlan hasonlóság? A Pray-kódex szövege és Telegdi Csanád Búcsúztatója között több mint százötven év az időbeli különbség. De még ennél is fontosabb, hogy a Pray-kódex a bejegyzések tanúsága szerint a XIII. század közepe táján kiment a használatból, s valószínűleg Pozsonyban a káptalani könyvtárban használaton kívül, mint érdekes régiséget őrizték. Mindezek folytán alig gondolhatunk arra, hogy a kódex a XIV. század közepe táján valamilyen megmagyarázhatatlan körülmény folytán az akkori érsek, Telegdi Csanád kezébe kerülhetett, s abból vette volna át az érsek a búcsúztatót Róbert Károly temetése alkalmából. Ennek többek közt ellene szól az a tagadhatatlan tény, hogy a gondolatmenet és a szerkezet azonosságán túl a két búcsúztató között szorosabb kapcsolat, kifejezésbeli azonosság nem áll fenn. A Pray-kódex tehát nem lehetett Telegdi Csanád halotti búcsúztatójának ilyen értelemben a „forrása”.

Másfelől azonban a két búcsúztató között éppen a szerkezet és a felépítés szempontjából sokkal szorosabbnak látszik a kapcsolat, a hasonlóság vagy egyezés, semhogy azt véletlen találkozásnak minősíthetnők.

Ezen a ponton kiemelten hivatkozhatunk arra, hogy mind a Pray-kódex latin Sermo-jában, mind pedig Telegdi érsek búcsúztatójában csak egészen mellékesen van utalás a megváltásra és Krisztus szerepére, míg a magyar Halotti Beszédben még ez az utalás is elmarad. Ezért is egyes kutatók majd a Halotti Beszéd megfogalmazójának eretnek ségét vették gyanúba, majd meg azt, hogy a Halotti Beszéd, illetőleg a Sermo bizánci, görög hatásra¹ formálódott olyanná, amilyenként a Pray-kódexben találjuk.

A Telegdi Csanád érsek Halotti Búcsúztatója és a Pray-kódex-beli szövegezek hasonlósa és éppen a kritikus pontokon való tagadhatatlan egyezése véglegesen eldönti mindkét kérdést: A Halotti Beszédrel kapcsolatban egyáltalán nem indokolt sem eretnekségre, sem bizánci hatásra gondolni. Mindkét feltevésnek tagadhatatlan cáfolata éppen az a körülmény, hogy lényegében ugyanazt a búcsúztatót mondta el egy eretnekséggel és görög hatással egyáltalán nem gyanúsítható magyar érsek, nem is akárki felett, hanem egy magyar király felett, s nem is akárhol, hanem a magyar királyok immár ősi temetkező helyén, Székesfehérvárott.

8. Ezzel azonban a két búcsúztató rokonságának a titka még mindig nincs megoldva!

A fentebb elsorolt mozzanatok kellő mérlegelése alapján arra az eredményre kell jutnunk, hogy Telegdi Csanád halotti búcsúztatója szövegezek szempontjából biztosan független a Pray-kódexbeli szövegezekstől. Annak primitív egyszorúságával, részletező naivsággal szemben

omnipotentis, pro eodem domino rege Carolo, vt cum anima ipsius clementer dispenset, eidem indulgendo, et in numerum ipsius animam, ac coetum sanctorum confessorum omnium, ac regum, Stephani et Ladislai, dignetur collocare; et prout, quod in praesenti seculo regali triumpho vixerit, ita etiam in futuro seculo cum angelis valeat exultare.”

¹ A Halotti Beszéd görög-bizánci eredetét állította SZTRIPSZKY HIADOR, Jegyzetek a görög kultúra árpádkori nyomairól. Bp., 1913. és ARTIM MIHÁLY, A HB. és Könyörgés rituális szempontból. Bártfa, 1903. Ezeknek a kísérleteknek megalapozatlan voltát teljes mértékben kimutatta CZEBE GYULA „A Halotti Beszéd és Könyörgés s a görög és latin szertartás” című értekezésében: EPhK. 1915: 34—42.

emez éppen tömör és erőteljes megfogalmazásával tűnik ki: minden naiv részletezést mellőz, s amit a Pray-kódex szövegezője több mondaton át, részletezve és mintegy többszöri nekifutás után tud csak kifejezni (latinul is, nemcsak magyarul!), azt Telegdi egy-egy súlyos tömörségű mondatba foglalva adja elő.

A két búcsúztató sémája azonban tagadhatatlanul azonos, és -- mivel ez az azonosság véletlen nem lehet --, fel kell tennünk, hogy a magyar egyház különleges szükségleteinek megfelelő régi sémához igazodott a Halotti Beszéd XII. századi megfogalmazója, és a királyt temető Telegdi Csanád érsek egyaránt. A séma ugyanis sehol másutt nem olyan kötelező erejű és egyúttal szívós életű, mint az egyházban, és ott is elsősorban a liturgia területén.

Az elmondottakból egyszersmind az is következik, hogy a halotti búcsúztatónak ez a sémája nyilván már a Pray-kódexbeli megfogalmazása előtt is megvolt, s mivel a párját a gazdag liturgiai irodalom idegenben mind ez ideig nem tudta kimutatni, joggal feltehető, hogy speciális középkori magyar körülmények figyelembevételével, bizonyos, a halottsiratással kapcsolatos túlkapások ellensúlyozására alakult ki ez a séma. Eredeti célja éppen az lehetett, hogy a mértéktelenül gyászolók, siratók lelki feszültségét „üdvös és kegyes beszéddel illendőképp megenyhítse”¹ — ahogy Telegdi beszédét bevezeti a temetésről és a halottsiratásról beszámoló Anjou-kori ismeretlen történetírónk. Ezt a célt szolgálja a halotti búcsúztató sémája a bűnbeesés bibliai történetének az elbeszélésével és a hozzá kapcsolódó egyszerű teológiai okfejtésével. Ez a séma egyszer formát öltve megmerevedett, és a középkori magyar temetési liturgiának szinte változatlan része lett. Ezt bizonyítja Telegdi Csanád érsek 1342-ben elmondott halotti búcsúztatója.

9. Az előbbiek alapján a nyelvészeti irodalom ama régi vitáját a Halotti Beszéd „másolat vagy nem másolat” voltáról (vö.: SZINNYEI JÓZSEF, A HB. másolat-voltáról: MNY. I, 20–3, MÉSZÖLY GEDEON: A HB. nem-másolat-voltáról: NYR. XXXVII, 280–95; TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, A HB. másolat-voltáról s az $e > \ddot{o}$ változásról: NYK. XXXIX, 213–25; R. PRIKKEK MÁRIÁN: PRT. I, 439) — talán a nem indokolható kérdés-feltevés miatt — azzal a megállapítással zárhatjuk le, hogy a Pray-kódexben olvasható HB. sem nem másolat, sem nem „eredeti” (= első) fogalmazvány, hanem egy, a magyar liturgiában már régtől fogva használatban levő liturgikus séma többé-kevésbé önálló magyar parafrázisa. Ilyennek minősül Telegdi érsek „viszonylag önálló” halotti búcsúztatója is.

HORVÁTH JÁNOS

A labialis-illabialis tendencia állapota a Nagyszombati Kódex nyelvjárásában*

D) Toldalék

257: ehöz-, 321: Ehöz, 271: feyhöz, 110: fe- 145: ezökhöz
nehöz, 220: fenösssegehöz, 234: fenössseghöz,
163: afföldhöz, 1: istenhöz, 103: istenhöz,
159: istenhöz, 165: istenömlöz, 335: isten-
höz, 59: kemensegehöz, 267: keulsegehöz,

¹Thuróczi i. kiad. 169.

*L. MNY. LXVI, 300–12.

56: kihóz, 221: kihóz, 332: kyhóz, 383: kihóz, 25: kesertethóz, 165: kutfeyehóz, 275: órómhóz, 287: órómhóz, 289: órómhóz, 287: zenihóz, 15: zenvedesehóz, 287: zekihóz, 212: zepsegehóz, 80: zyvókhóz, 162: terómtedhóz stb.

174: etczórsmind

324: Elózó, 364: Elózó

81: ezerzór, 225: hetczór, 226: hetczór, 227: hetczór, 327: kilenchedzór, 352: ótódchór, 327: Tizedzór stb.

85: meg ehnyteesón (megenyhítésen), 257: ezistón, 273: eletón, a fenekón, 375: fenősegón, 281: földón, 291: földón, 338: efföldón, 341: földón, 388: földón, 179: főrtelmességón, 112: e helón, 322: helón, 222: ivegón, 287: kenetón, 179: meññón, 259: meññón, 260: meññón, 288: meññón, 341: a meññón, 378: meññón, 32: zegenekón, 179: zegensegón (szegénységen), zegensegón (szégyenségen), 106: testón, 36: testómón, iduessegódón

309: beuón, 311: beuón, 312: beuón, 387: beuón, 166: edósdón, 173: edósdón, 261: edósdón, 147: edesdedón, 253: hiuón, 288: hiuón, 152: keservesón, 379: keservesón, 153: kynnedón, 14: riuidedón, 112: reuidedón

127: bynónknec, 133: bynónknec, 304: bynónknec, 343: bynóncketh, 135: eróttón, 272: eróttón, 368: közóttónk, 115: lelkón, 176: nekón, 115: remeñsegón, 138: ziuón, 209: tólon, 343: vetkóncketh stb.

172: bintóket, 304: híretóke, 172: túnektó, 57: zyvetóce, 396: titóket, 78: veletók stb. 100: bezedókkal, beketelenségóket, felelmók, 68: lelki esmeretóket, 234: lelkóket, 111: letelóket, 326: (ó) mestórsegókról, 205: órómóc, 181: iduósségóket stb.

284: órómhöz

287: eğer, 357: Eđer

195: előzer, 253: előzer, 272: Elózer, 276: előzer, 288: előzer, 315: Elózer, 316: előzer, 318: Elózer, 320: előzer, 323: előzer, 332: előzer, 348: Elózer, 366: Elózer stb.

378: Neđer (!), 320: Ótđer

179: földén, 196: efföldén, 197: földén (mennón), 277: földén, 278: földén, 285: földén, 286: földén, 288: földén, 289: földén, 341: afföldén, földén, 378: földén, 393: földén, 369: helen, 156: meññén, 219: tengeren

368: bekeségósen, 262: beuóbben

94: eróssen, 119: edesen, 135: edesden, 71: edőssegósen, 375: edőssegósen, 59: kynñén, 66: kynñén, 396: resten, 199: riuidén, 78: zeretetósen, 362: zizen, 363: zizen, 366: zizen, 370: zyzen stb.

80: előttenc, 273: eróttenc, kózzóttenc

114: ezóteken

141: ű zyueken

E) Főnévi igenév személyragos alakjaiban

60: emelnóm, 133: emelnóm, 33: erzenód, 73: felnód, 98: meggőzendód, 263: ítelnód, 20: megkerdenóm, 113: kerdénód, 50: megkeresnóm, 112: keresnód, 288: kernód, 50: kesergenóm, 103: kesergenód, 138: ke-

128: ketelkódnem, 95: zenvednem, 80: zezened, 81: vetkóznem

serógnónc, 86: kótenód, 95: elkótenód, 95:
lennód, 33: zenvednód, 81: zenvednóm,
34: elviselnóm stb.

F) Igetövek véghangzóiban, illetőleg igeragokban

79: emlekózdól, 102: felemelóm, 345: enged-
gón, 143: előcvala, 327: eltetétók (éltetétek),
374: előc, 7: értóm, 89: esóm, 67: fekzók,
174: felyónc, 303: fenlenetók, 301: hírdes-
setóc, 315: hízők, 316: hízőm, 317: hízők,
328: Hízők, 54: elidegenítóm, 6: esmeróm,
263: esmeród, 340: yóyón, 165: fel kelóc,
223: kelyón (kelljen), 307: kellón, 80: ke-
resóm, 166: keróm, 85: kólced, 125: keñerg-
hetók, 276: kóssetóc, 303: kótóztetól, 112: le-
lód, 165: lelód, 69: lezón, 180: lezón, 181: le-
gón, 239: lehessón, 258: legetóc, 269: legón,
277: lezón, 309: legón, 173: megón, 175:
Meñnetóc, 222: által megóc, 238: meñne-
tóc, 24: meryetók (vizet), 296: meretók
(merétek), 96: meg móuettetól, 140: neződ-
vala, 143: nezőmvala, 152: neezőmvala, 233:
neződ, 160: megnéróm, 170: ólletgetóm, 211:
óltózendól, 133: reytezóm, 304: remičetóc,
161: sebesítód, 133: megsertettónc, 81: zen-
vedóc, 155: zeretók, 114: zeressók, 174: meg-
zerzótte, 4: tettetóm, 34: tehetód, 111: the-
yendód, 148: tehetókvala, 152: tezőcvala,
181: tezón, 241: tezón, 252: tegón, 258: te-
hettóc, 263: tehetód, 300: tegetóc, 304: te-
getóc, 305: tezón, 351: tezón, 77: elterülőc,
156: theerók, 174: meg nem terendótóc,
396: betherók, 153: túrhetiók, 56: vezóc
(veszek), 57: vegetóc, 110: el veyendóm,
114: vegetóc, 176: vezók (vesszük), 213: ve-
hettóc, 249: vetetól, 174: elveztóc (ti), el-
veztód, 50: elveztótte, 57: vessetók (véssétek),
271: vetóth (vetett), 295: viseltócvala, 30:
vizón (viszen), 163: vizón, 166: vizóc,
291: vizón, 302: vizód, 311: vizón stb.

336: engedgyen, 389: erезem, 118: elfeley-
tem, 53: gótóryen, 337: yóyen, 138: megkese-
ródet, 56: lezen, 61: legen, 86: legen, 100:
legen, 238: lezen, 255: lezen, 290: lezen,
307: legen, 310: legen, 348: legen stb.
314: megen, 79: megsebhettettek, 298: tezen,
350: tezen, 356: thezen, 103: veğed, 233: ve-
ğed, 311: bevizen

G) Deverbális és denominalis igeképzőkben, illetőleg az
őket megelőző véghangzóokban

16: feñógetnekvala, 171: feñógetese, Feñó-
geti, 172: ffeñógeti, 173: ffeñógetj, feñógeti,
174: feñógetesere, 175: feñóget, 356: feñó-
gethes, 63: keseróg, 86: keserógven, 149: ke-
serógven, 292: ne keseróg (keseregj), 151:
rettóg stb.

114: meg eleuenódní, eleuenódnec, 145: eleu-

enődeek, 209: *meg cleucnődíc*, 17: *meg nem elegóduen*, 192: *megnem elegódic*, 195: *meg-elegódic* (3), 208: *meg elegódnec*, 210: *nem elegódic*, 221: *nem elegódec* *meg*, 393: *estvelődöttvolna*, 162: *keueróttel*, 20: *megkeserődven*, 83: *megkeserődót*, 93: *meg keserődót*, 137: *meg keseróduen*, 138: *megkeserődót*, 144: *megkeseroduen*, 147: *megkeserődót*, 149: *megkeserődót*, *megkeseróduen* (3), 47: *be keueródiven*, 79: *keueródiven*, 210: *el zelősódic*, 159: *telepóddóttvolna*, 39: *megetelyesódiven*, 283: *betelyesóduen*, 284: *betelyesóduen*, 309: *telyesódnec*, 348: *telyesodewth*, 364: *be teliesódek*, 368: *betelyesóduen* stb.

359: *ehőzese*, 358: *Ehőzőth*, 172: *geryedöz*, 261: *be keretöznekvala*, 114: *el reytoznekvala* stb.

202: *enekól*, 203: *enekóltetic*, 209: *enekólnec*, 284: *enekól*, 242: *megkertóli*, 46: *megmertekólhethni*, *mertekólhethen*, 181: *megzentótt*, 182: *megzentótle*, 337: *zentólttessec*, 102: *tyztótlendó*, 112: *tiztótlendó*, 133: *tiztólyed*, 182: *tiztótle*, 266: *tiztótlendó*, 302: *tiztótlendól*, 369: *tyztótlétős* stb.

110: *egódózóm*, 123: *csedőzyel*, 273: *esedőzni*, *esedőzesóket*, 354: *esedőzyel*, 189: *óruendöz nec*, 194: *eruentöz*

195: *néldókelessel*, 201: *neldócles*, *neldóklese*, 359: *Nyeldóklese*, 203: *tindóclie*

99: *bynkótnec*, 172: *bizhózie*, 272: *helhózetthe*, 290: *helhózetthec*, 207: *venhózie*

80: *beuólkódót*, 121: *beuólkóddó*, 210: *beuólkódl*, 371: *beuólkódeek*, 255: *Dícekódec*,

259: *dícekódic*, 16: *ellenkódven*, *ellenkódnec*, 63: *ellenkódesekeket*, 96: *ellenkóde*, 353:

emelkódgyl, 94: *be erezkódeek*, 115: *edóskódgék*, 136: *edóskódicvala*, 137: *edóskódicvala*, 141: *edóskódese*, 143: *edóskódic*, 186:

edóskódic, *edóskódesról*, 188: *edóskódnie*, 194: *edóskódic*, 201: *edóskódnec*, 228: *edóskódnec*, 221: *ffenóskódnec*, 9: *geñerkóttetic*,

30: *geñerkódesnec*, 188: *gónórkódnie*, 191: *gónórkóddó*, *geñerkóddó*, 194: *geñerkódic*, 64:

hizelkódesnec, 173: *hizólkóduen*, 356: *Hiizelkódes*, 295: *hertelenkódenec*, 253: *inčelkódic*, 297: *inčelkóggéc*, 319: *inkekódese-*

nec (!), 300: *iregkóddóket*, 87: *kegótlenkódnecvala*, 234: *kereskóddó*, 71: *ne ketólkóggél*,

128: *ketelkódnem*, 61: *mereskóddóm*, 133: *me-*

299: *meg elegendes*

68: *megfertezóth*

133: *reytezőm*

195: *heldeklese*, 206: *tindeclie*

rezkódnem, 384: metelkódesen, 9: mivelkódetőcben, 29: mivelkódetiben, 83: mivelkóddól, 97: mivelkódetőket, mivelkódetid, 111: mivelkódetidet, 129: mivelkódetiknec, 283: mivelkódeti, 311: mivelkódetőknc, 328: mivelkóduen, 335: mivelkódeti, 335: mivelkódetknc, 299: neukódel, 300: neukódic, 275: vetekóden, 356: Vetelkódes stb.

227: neukedőt

14: emlekózetire, emlekózyel, 78: megemlekózm, 79: emlekózyel, 83: emlekózetih, 93: emlekózel, 100: emlekózetőd, emlekózetj, 109: emlekózetit, emlekózetire, 116: emlekózetődnc, 125: megemlekózm, 128: megemlekózven, 136: meg emlekózven, 137: emlekózzelmeg, 138: emlekózetih, 141: emlekózetinac, 141: emlekózetj, 155: emlekózet, 180: emlekózie, 293: emlekózzelmeg, 311: emlekózetj, 132: feledkózm, 147: elfeletkózuen (!), 241: el nefeletkózyel (!), 329: gúlekózeti, 330: gúlekózesec, 1: ígekózie, 5: ígekózcnc, 29: ígekózzek, 40: ígekózie, 85: ígekózyel, 96: ígekózzel, ígekózendic, 102: ígekózie, 110: ígekózetőd, 111: ígekózzel, 168: ígekózesómnec, 346: ígekózetóm, 357: ígekózni, 79: vetkóztenec (vétkeztenek), 82: vetkózetők, 109: vetkózót, 170: vetkózót, 168: vetkóztem, 169: vetkózót, 206: vettkózetre, 263: vetkózól, 357: vetkózóketh stb.

132: emlekezetőd

95: ígekezyel, 123: ígekezetnec

II.

A bal hasámban az *ü*-zésre vagy *ű*-zésre vonatkozó adatok, illetőleg az *i*-zés vagy *í*-zés ellenpéldái; a jobb hasámban az *i*-zésre vagy *í*-zésre vonatkozó adatok, illetőleg az *ü*-zés vagy *ű*-zés ellenpéldái.

A) Szó t ő h a n g s ú l y o s s z ó t a g j á b a n

12: bynes, 18: bynósnec, 44: bynesóknec, 50: bynes, bynenec, 84: bynósnec, 112: bynódnec, 115: bynes, 118: bynes, 121: bynesóknec, 124: bynesec, 126: byneseket, 138: bynesekert, bynesec, 157: bynóknec, 161: bynes, bynóckel, 162: byneid, bynóknec, 170: bynós, 172: bynóckel, 174: bynben, 175: bynósc, 176: bin, 180: binben, 198: binne, 235: bin, 252: byneknc, 273: binós, 309: bynós, 321: bynóknkól, 322: bynes, 341: bynós, 347: binne, byn, 389: bintól, 392: bynós stb.

27: *fúggenek*, 35: *fúggenec*, 37: *alafúgvala*,
48: *fúgvala*, 91: *fúggó*, 104: *fúggekvala*,
105: *fúgge*, 300: *felfúggóztótvala*, 320:
fúggót, 367: *le fúgeztuen*
51: *fúleyben*

75: *gult*

84: *özve gútvén*, *özve góytenód*, 114: *gúte-
tik*

247: *gúlesevel*, 329: *gúleközeti*

172: *gúldli*, 207: *gúldseg (!)*, 239: *gúldseg*,

341: *gúldöz (!)*, *gúldyók*

136: *kólenló (különló)*

58: *kónén*, 103: *kúnúsegót*

16: *mú*, 79: *ammú*, 135: *mú*

142: *mú*, 239: *mú*, 304: *mú* stb.

99: *zúksegnek*, 180: *zúksege*, 206: *zúkseg*,
333: *zúksegyból*, 337: *zúksegnec*, *zúksegón-
cket*

90: *zúlem*, 91: *zúlemnec*, 100: *zúlemnec*,
112: *zúled*, 143: *zúldóttmeth*, 147: *zúldóttól*,
zúldóttemnec, *zúldó ana*, *zúldóttém*, 148: *zú-
ldóttemnec*, 149: *zúldóyét*, 209: *zúletic*,
256: *zúle*, 258: *zúletic*, *zúletnec*, 266: *zú-
ldóttém*, 272: *zúleyenec*, *zúld*, 274: *zúld*, 275:
zúle (szúlé), 278: *zúld*, 279: *zúld*, 282: *zúld*,
283: *zúleye*, 287: *edős zúlem*, *zúleyenec*,
288: *zúleyenec*, 293: *zúleye*, 350: *zúlesenec*,
353: *zúletheek*, 363: *zúlte*, 366: *zúlese*, 369:
zúld, *zúlte*, 370: *zúld*, 374: *zúldóye*, 375: *zúldh*

175: *meg díhüt* (dühödt), 303: *díhes*

78: *felfiggeztuen*, 102: *felfiggeztven*, 104:
felfiggeztetheek, 140: *fygue*, 150: *figgó*,
162: *figven*, 387: *figven*

14: *fyleidec (!)* (füleidnek), 35: *fileim*,
62: *fül*, 195: *affül*, 200: *fülnek*, 383: *feleit (!)*

300: *gylekózetiben*, 330: *gylekózety*

13: *gúldsegós (!)*

121: *gymóldcet* (gyümölcsöt), *gymóldchezó*,
140: *gymelchenec*, 274: *gymóldcet*, 299: *gy-
móldcet*, 377: *gymóldcet*, 384: *gymóldcet*

16: *kíldómb kíldómb*, 25: *kíldómben*, 86: *ki-
ldómb kíldómb*, 148: *kíldómb*, *kíldómb*, 202: *ki-
ldómb kíldómb*, 274: *kíldómb kíldómb*, 316: *ky-
ldómbseg*, 321: *kylómb kylómb*, 331: *kylómb
kylómb*, 336: *kíldómb*, 383: *kíldómb kíldómb
stb.*

30: *kynnébb*, 31: *megkynnébiteneye*, *kyn-
néb*, 33: *kynén*, 45: *kynnébb*, 46: *kynnéb*,
69: *kynnéb*, 112: *kynnéen*, 139: *kynnéen*,
252: *kynnéen*, 309: *kynnéen*, 389: *kynnéen
stb.*

127: *mi*, *ny*, 338: *mi*, *Mi*

69: *mívelkódetre*, 102: *mívelkódic*, 301: *mi-
velkódedh*, 312: *mívelkódetóc*, 319: *mível-
kódot*, 325: *mívelkódeseról*, 336: *mívelkó-
deti*, 339: *mívelkódetónkben*, *mívelkódetbe
stb.*

276: *píntósti rosacat (!)*

367: *pyspóke*

183: *megsítethec*

23: *zikseg*, 79: *ziksegósóc*, 186: *ziksege*,
205: *ziksege*, 239: *zikseg*, 271: *zikseg*, 305:
zikseg, 384: *ziksegert* stb.

18: *zúlt vala*, 30: *zúletnec*, 70: *zúlettemvolt*,
90: *zúleem*, 113: *zúlem*, 133: *zúlednec*, 134:
zúledet, *zúledet*, *zúlednec*, 135: *zúlednec*,
zúlednec, 136: *zúlte*, 137: *zúlednec*, 140:
zúldóttedet, 140: *zúldóttén* (szúldóttjén), 141:
zúldóttednek, 142: *zúldótteth*, 143: *zúldóttemet*,
144: *zúldóttemeth*, 145: *zúldóttém*, 148: *zúldó-
ttém*, 148: *zúldóttemnec*, 150: *zúldóttém*,
151: *zúldóttém*, *zúldóttemet*, 219: *zúletesebe*,
271: *zúleinec*, 272: *zúleyeról*, *zúleyenec*,
280: *zúlendó*, *zúlend*, 319: *zúletek*, 363: *zúletót*

nec, 371: ziletetót, 389: zilye, 391: zyleim-nec stb.

zizesegős (szüzesség), 108: zizeknec, 112: ziz maria, 113: ziz, 114: ziz, 117: zizeknec, 118: ziz, 119: zizlee (szüzlő), 121: ziz, 123: ziz, 128: ziz, 135: zyz, 136: zizeseges, 137: zizek, 141: ziz, 181: ziz, 182: zizeknec, 200: zizeckel, 251: zizesegnec, 255: ziz, 256: zize-sege, 259: ziz, 261: zizeknec, 266: ziz ana, 268: ziz, zizeknec, 275: zizesegenec, 311: zizesegnec, 350: zizen, zizec, 362: zizen, 363: zizen, 366: ziz, zizen, zizec, 370: zyzén zylne, 375: ziz, zizeknec, 377: zizeknec, 387: ziz, 389: ziz stb.

52: tú, 57: attú, 58: tú, 62: tyw, 78: attú, 300: attú, 303: tú stb.

163: tüköröket, 176: tükör, 336: tüköret

19: tiuiskekkel

300: thyes

38: tykörbe, 143: tikóre, 157: tikóre, 159: ti-körbe, tikóre, 171: tikóre, 176: tykörbe, 195: tikör, tiköret, 196: tikert, tikerben, tiköret, tikörbe, tikört, tikörnec, 197: tikört, 200: tikörebe

9: tyndekló, 57: tyndekló, 73: tyndekló, 119: tyndekló, 135: tindekló, 154: tyndekló, 203: tindóclie, 204: tindóclie, 206: tindeclic 75: tyztól, tyzeth, tyzes, 177: tyz, 223: tize-ben, 239: tamado tíz

44: túze, 52: tüz, 82: tüzének, 162: tüzre, 172: tüzbe, 175: tüzbe, attüzbe, 177: tüzet, 239: tüzet, 240: tüzet, 243: tüz, 244: tüz, 298: túzebe, 300: túzes

34: idvessegős, 42: iduözütödne, 71: iduós-segódórl, 102: iduessegős, 112: iduessegős, 121: iduessegők, 129: iduessegem, 131: iduessegómec, 198: iduóssegenec, 257: iduós-segősse, 270: iduóssegeiert, 274: iduós-segónkre, 280: iduósseg, 285: iduóssege, 288: iduóssegeónkre, 294: iduessegódre, 300: iduóssegere, 309: iduosseget, 335: iduezültek, 355: iduóssegős, 372: iduóssegódet, 383: iduóssegeónkert, 391: iduóssegős stb. stb. 97: eg yjú, eg yjúen (együgyüen)

1: ütveten, 55: ülóc, 166: ülvala, 323: ül 262: úritj (üríti) 223: fel új (felítí)

193: kerali zekbe időne

247: íres (üres)

175: ütő (ütő)

222: ívegón (üvegen), 285: íveg

B) Hangsúlytalan szótagban, illetőleg toldalékokban

257: ezüst, 353: ezüstel

1: felül, 26: felül, 43: felül mulya, 51: felül, 77: felül, 191: Fólul, 212: felül, 232: felül, 256: felül, 275: felül, 307: fölül, 337: felül stb.

257: ezüstön

29: felül, 199: felül, 232: felülmulia, 249: fölül, 270: felül, 273: fölül stb.

110: *kyuül*318: *vylagneköl*309: *beuül* (bövül), 10: *dyčoülvén*, 333: *dichóült*, *dichóül*, *dichóüles*,110: *egjesülvendez*, 287: *egjesült*,6: *megfezült*, 7: *megfezült*, 25: *keñerütel*, 39: *keñerületre*, 44: *keñerütel*, 92: *keñerület*, 155: *keñerülhessek*, 383: *keñerütel*, 50: *megkeserütel*, 48: *öregbülvala*, 391: *öregületöth*, 188: *iduozülvendő*, 198: *idvezült*, 305: *iduezülvni*, 372: *iduezülvnec*,9: *kiuül*, 10: *kiuül*, 11: *kiuül valo*, 63: *kiuül*, 191: *kiuül*, 199: *kiuül*, 298: *kiuül stb.*13: *ketsegnekil*, 31: *serelm nekil*, 61: *nekil*, 44: *ketsegnekil*, 57: *nekil*, 68: *nekil*, 75: *ketsegnekil*, 89: *irgalmassagnekil*, 95: *ketsegnekil*, 98: *ketssegnekil*, 110: *kethsegnekil*, 153: *nekil*, 158: *nekil*, 219: *nekil*, 240: *nekil stb.*223: *ammegdiödült*103: *egjesült*, 110: *eggesült*, 214: *eggesiltenec*, 10: *megekösilven*, 11: *megekösilven*, 119: *ekösiltetven*, 184: *meg ekösiltetiv*, 211: *megekösilven*,98: *ammegfezült*, 110: *megfezült*,309: *öregil*183: *iduezülvendő*, 216: *iduozülvtek*, 223: *iduezülvendő*, 270: *iduozülvendőknec*

*

1. A szembe állított labialis—illabialis alakpárok mennyiségének összevetése első látásra elárulja, hogy nyelvemlékünkben az *ö* hang megterheltsége a köznyelvinél lényegesen nagyobb, az *ü* (*ű*) hangé viszont kisebb. A Nagyszombati Kódex nyelvjárása tehát labialis *ö*-zést és illabialis *i* (*í*)-zést mutat, s mindkettőt erős fokon. Ez a jelenség mai nyelvjárásainkban sem ismeretlen, még kevésbé szokatlan kódexeink nyelvállapotában. Idézem erre vonatkozólag DEME (i. m. 123) megállapítását: „Az illabialis *i*-zés a kódexek korában az *ö*-zés által képviselt labialis tendenciával nem mutat párhuzamot. Az erősen *ö*-zö kódexek közül sok erősen *i*-zö”. Az idesorolható kódexek közt említi DEME a Simor-kódexet is, amely — mint már az előbbieken jeleztem — a Nagyszombati, a Nádor- és a Debreceni Kódex (ez utóbbiban az V. kéz írásától származó rész) írójával azonos kézírású. Így ez a három kódex is a DEMÉ-től közölt kódexek sorába iktatható, hiszen — amint már említettem — nyelvjárási vonásaik is azonosak.

A Nagyszombati Kódex *ö*-zése a hangsúlyos szótagban is jelentkező, erősebb fokú *ö*-zések típusába sorolható, legnagyobb méretű azonban a szótövek hangsúlytalan szótagjában, tővéghangzóknban és toldalékokban. Ez a tény összhangban áll azzal, amit LOSONCZI a szóvégi sorvadók labializációjának indukáló hatásáról, vagyis a szó vége felől a tő belseje felé haladó labializálódásról megállapít (NyK. XLIV, 50, NyÉrt. I, 3; vö. DEME i. m. 106). Ha azonban a kódexbeli *ö*-zés adatait tüzetesebben vizsgálat alá vesszük, kétséggé válik, hogy a LOSONCZI-féle megállapítás a kódex nyelvjárásában létrejött labializáció egészére vagy nagyobb hányadára differenciálatlanul érvényes lehet. Ellentmond ennek a lehetőségnek már maga az *i* > *ü* viszonylatban mutatkozó erős fokú illabialis tendencia is.

2. A kódex hangsúlyos szótagbeli *ö*-zésében — az ingadozás mértéke és milyensége szerint — a következő típusokat találjuk:

1. Ellenpélda nélküli, vagyis nem ingadozó *ö*-zés. Ez a típus egészen kivételes, csak a *lött*, *tött*-féle adatokban jelentkezik.

2. A köznyelvivel azonos *ö*-zésű (tehát a szó eredeti értelmében nem *ö-ző*) formák a kódex nyelvjárásában többféleképpen viselkednek: Vannak olyanok, amelyek előfordulásuk többségében *ö-zők*, egy-két illabialis ellenpárral. Ilyen például a gyakori előfordulású *föld* adat, melynek ellenpárja: 250: *felden*, vagy a *gyökér*, de 156: *gekere*, a *gyöngy*, de 234: *genghöz* stb. A másik csoport adatai a mai köznyelvi labialis formával szemben többségükben (vagy körülbelül azonos arányban) *é-zők*, mint például a *gyönyörködik*, *könyörög*, *örvendez*, *ördög* (7: *génerkettetik*, *génerkódeset*, 121: *génerkedő* stb., 90: *keñergetóm*, 102: *keñergessel* stb., 51: *erüendőztetnek*, 116: *ervendőznec* stb., 15: *erdőgnec*, 240: *erdőggj*, 310: *erdőgnec* stb.). Akad a mai köznyelvi *ö-ző* formával szemben következetesen *é-ző* példa is, ebben azonban ritka előfordulása miatt nem tekinthetjük kétségtelennek az ingadozás nélküliségét: 183 *esztón*, 184: *esztón* (= *ösztön*), s ilyen még a *setét* is.

3. A köznyelvi illabialis alakokkal szemben mutatózó hangsúlyos szótagbeli *ö-zés* a kódex nyelvjárásában csak néhány adatra korlátozódik, és az említett *lött*, *tött*-féléken kívül minden példában erősen ingadozó: 166: *nómós*, 204: *nómós*, 212: *nómós*, 312: *nómós*, de: 121: *nemes*, 122: *nemes*, 161: *nemós* stb.; 7: *zómñec*, 12: *zómñiddel*, 52: *zómñeym*, de: 23: *zemeddel*, 39: *zemómñec*, 155: *zememmel* stb.; vagy éppen egyetlen egy adat képviseli bennük az *ö-ző* változatot: 83: *keges*, 92: *kegősseg*, 126: *keges* stb., de: 389: *kőgesen*; 104: *zent*, 150: *zent*, 333: *zent* stb., de: 250: *zöntóc*.

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a kódex nyelvjárásában a hangsúlyos szótagbeli *ö-zés* csak egy-két adatban múlja fölül a köznyelvi állapotot (*szóm*, *nómós*), az adatok összességét tekintve nem erősebb a köznyelvinél. Sőt, ha csak a hangsúlyos szótag labialis—illabialis változatait vennők figyelembe, a kódex nyelvjárása a mai köznyelvhez viszonyítva inkább illabialis jellegűnek minősülne, a már idézett *keñereg*, *eróm*, *erdőg*, *tekelletős*-féle alakok következtében.

3. A hangsúlytalan szótagok *ö-zésében* főleg a tövégi magánhangzók és a toldalékok szerepe jelentős. Gyakori előfordulásuk egyik legfontosabb tényezője az *ö* hang nagyfokú kódexbeli megterheltségének, vagyis a kódex nyelvjárása *ö-ző* jellegének.

A hangsúlytalan szótag *ö-zésében* is vannak különböző típusok:

1. A szótó hangsúlytalan szótagja néhány adatban ingadozás nélküli *ö-zést* mutat: *Erzséböt*, *Gergör* (= *Gergely*), *gyimölcs*, *férög*, *mestör* stb., ezek azonban ritkán előforduló adatok, így az illabialis változat hiánya lehet a véletlen műve is.

2. A szótóveke hangsúlytalan szótagjának *ö-zése* a legtöbb esetben ingadozó, de az illabialis formák számaránya jóval kisebb, a mérleg tehát határozottan az *ö-zés* javára billen: *embör*, *érdöm*, *gyermök*, *igön*, *lélok*, *tengör* stb. (de illabialis ellenpárja is mindeniknek használatos). — 3. A véghangzókbán, illetőleg a toldalékokban mutatózó *ö-zés* erős fokú, de nem kivételtelen. Az illabialis alakpárok kevés számúak, használatuk aránya az *ö-ző* változatokéhoz képest a legtöbb adatban jelentéktelen. Előfordulásuk nem is mennyiségben, hanem — közelebbről szemügyre véve, hol s hogyan jelentkeznek — milyenségében szolgáltat érdekes tanulságokat, amint majd később látni fogjuk.

4. Az eddig elmondottak alapján kiderült, hogy a Nagyszombati Kódex nyelvjárása a hangsúlyos szótagbeli *ö*-zés terén az adatok jelentős hányadában nem jutott el a labialis tendencia érvényesülésének a köznyelvivel azonos fokára sem, a hangsúlytalan szótagi labialitás mértéke szerint viszont az erősebb fokon *ö*-zó nyelvjárások közé sorolható. Bármilyen forrásra, illetőleg forrásokra vezethető is vissza a kódex nyelvében a labializáció, az világosan megállapítható, hogy a szóvégek felől halad a szó belseje felé, s a hangsúlyos szótagig még viszonylag kevés adatban sikerült eljutnia, illetőleg megszilárdulnia. Ha például az *ördög* szó kódexbeli változatait nézzük, a hangsúlytalan szótag ingadozás nélküli *ö*-zése (15: *erdőgnec*, 240: *erdőgj*, 261: *ördög* stb.), s a hangsúlyos szótagbeli ingadozás félreérthetetlenül a fent említett fejlődési irány mellett szól, megerősíti azt a véleményünket, hogy benne s több hasonlóan a hangsúlytalan szótag előbb végbement labializációja indukálta az első szótagbeli labializációt. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül azokat az adatokat, amelyekben a hangsúlyos szótag labialis magánhangzójával szemben a hangsúlytalan szótagoké illabialis: 389: *kőgesen*, 143: *öremet*, 58: *jóter*, 73: *örök* (= örök), 179: *földén*, 53: *jótörven*, 337: *yójen* stb. Ha ezeket a példákat az adatok egészének összefüggéséből kiragadva néznők, vallomásuk ellene szólna mindannak, amit az előzőkben a labializáció terjedésének irányáról megállapítottunk. Az összes adatok ismeretében azonban az idézett példák látszólagos ellentmondására is találunk magyarázatot. A velük kapcsolatos problémákra a későbbiek folyamán visszatérek.

5. A kódex adatainak tüzetesebb vizsgálata kétségtelenül sok kérdést vet föl, s az *ö*-zés egész állapota arra mutat, hogy a kódex nyelvjárásában a labializáció megindulásának, alakulásának menete több vonatkozásban eltér attól, amit a nyelvtudomány a labialis tendencia működéséről általában elfogad. A változatok sokfélesége, az *ö*-zés érvényesülésének különböző formái többféle forrás, több fejlődési lehetőség feltevését sugallják. Mivel a kódex nyelvjárása *i* ~ *ü* viszonylatban erősen illabialis, *ö*-zó alakjai többségét nem tarthatjuk *ü* > *ö* nyíltabbá válás útján keletkezettnek. Éppen ezért érvényét veszti a kódexbeli labializációra vonatkozólag LOSONCZI magyarázata, amely a legtöbb *ö*-zó nyelvjárásunk labialis tendenciájára nézve helytálló, hogy tudniillik a szóvégi magánhangzónak a sorvadás folyamatával együttjáró labializálódása terjedt át a végződés előtti tővégi magánhangzóra, innen a szótó hangsúlytalan, majd esetleg hangsúlyos szótagjára (NyK. XLIV, 50; NyÉrt. I, 3). Eszerint a mai *ö*-zés a legtöbb nyelvjárásunkban ómagyar kori *ü* > *ö* nyíltabbá válás eredménye. A Nagyszombati Kódex nyelvjárása viszont kétségtelenül szívósan ellenállt az *i* > *ü* labializáció tendenciájának, így nyilván a szóvégi sorvadás indukáló hatásának is. Ebben a nyelvjárásban tehát, ahol az adatokban volt zárt *i*-zó előzmény, ott a fejlődés általános menete nem az *i* > *ü* labializáció, hanem az *i* > *ë* nyíltabbá válás lehetett, s azután következhetett be különböző tényezők közreműködésével az *ë* > *ö* labializáció. A hangsúlyos szótagi *ö*-zés adatai közül például ilyen fejlődésen eshetett át a kódex nyelvjárásában a *gyöngy* (*gyingy* > *gyëngy* > *gyöngy*), melynek a kódex keletkezése idején, a túlnyomó többségben jelentkező labialis formával szemben, már csak elvétve akad illabialis változata (234: *jenghöz*). Így alakulhatott még a *szem* > *szöm*, *kegyes* > *kögyes* stb. Ahol nem volt zárt *i*-zó előzmény, ott a fejlődés természetesen csak egy fázisú: *e* > *ö* labializáció.

6. Talán a legnehezebb kérdés, hogyan, milyen körülmények hatására

váltotta fel a kódex nyelvjárásában az $i \sim ü$ viszonylatban tartósan érvényesült illabialis tendenciát az $ë \sim ö$ viszonylatban erősen ható labialis tendencia. Erre a kérdésre hiteles, minden szempontból megnyugtató választ — megfelelő fogódzók híján — nem remélhetünk, az $ö$ -zés különböző forrásainak, a fejlődés többféle lehetőségének ismeretében azonban, felhasználva az adatokból kiolvasható útmutatásokat, megkockáztathatunk néhány valószínűnek látszó feltevést.

Az adatok, melyekre a következőkben hivatkozni szándékozom, többségükben észrevehetően arra mutatnak, hogy bennük $ë > ö$ labializáció hozta létre a kódexben jelentkező labialis formákat. E tény igazolására főképpen az ingadozások tanulságait lehet fölhasználni, amint majd a későbbiekben látni fogjuk. Fölvetődhetik az a kérdés, nem szolt-e bele a kódex labialis tendenciájának alakulásába egy $ö$ -zó nyelvjárás hatása valamilyen előttünk ismeretlen településtörténeti mozzanat következtében, hiszen a XVI. században már megvoltak a mai $ö$ -zó nyelvjárások elődei, s egyik-másik akkori $ö$ -zése szinte teljesen megegyezett utódjájának mai állapotával (vö. BENKŐ LORÁND, M. Nyelvjárástörténet 89). Gondolhatnánk arra is, hogy a XVI. század $ö$ -zó irodalmi normája érezteti befolyását a kódex írójának egyébként nem $ö$ -zó nyelvjárásán, amint az nem egy XVI. századi emlékünkel kapcsolatban kimutatható (l. BENKŐ i. m. 88). Egyik föltevést sem áll módunkban perdöntő érvekkel sem bizonyítani, sem cáfolni, mégis a kódex $ö$ -zésének ismeretében azt hiszem, fölösleges bármelyik lehetőséget a kódexbeli labialis tendencia kialakításában komoly tényezőként számításba venni. A kódex $ö$ -zése ugyanis az összes adatok tükrében természetes nyelvjárási fejleménynek hat, olyan sajáttságok, olyan fejlődési adottságok figyelhetők meg benne, amelyek alapján a belső nyelvi keletkezés és alakulás folyamata látszik a legvalószínűbbnek.

7. Arra nézve, hogy milyen tényezők működhetnek közre a kódex $ö$ -zésének létrehozásában, az adatok természetesen nem mindig szolgáltatnak világos útmutatást. A belőlük kihámozható utalások azonban mégis mondanak valamit a kérdésre vonatkozólag, ezeket próbálom a továbbiakban összefoglalóan bemutatni. — Már említettem, hogy nyelvjárásaink $ö$ -zésének fő forrásául általában az $ü > ö$ nyiltabbá válás tekinthető, s ez egyúttal az adatok többségére nézve azt jelenti, hogy $ö$ -zésük végső fokon a szóvégi sorvadók indukáló hatásának következménye. (Az $ö$ -zés egész kérdéskörére vonatkozó irodalmat l. DEME i. m. 106—9.) A kódex erős illabialis i -zése — amint már említettem — kizárja azt a lehetőséget, hogy a kódex $ö$ -zésében az $ü > ö$ nyiltabbá válásnak jelentős szerepet tulajdonítsunk, egy-két adattal kapcsolatban azonban minden jel arra mutat, hogy a későbbi, vagyis a kódex korabeli $ö$ -zésük $ü$ előzményre vezethető vissza. (Ezek ugyan éppen olyan adatok, amelyek a köznyelvben is $ö$ -zók, ingadozásaik miatt azonban bekerültek a bizonyító, illetőleg szemléltető adattárnak szánt példák sorába.) — Ilyen többek között a *könnyü* esete, amely a kódex nyelvhasználatában még mindig illabialis és zárt i -zó változatban fordul elő leggyakrabban (30: *kynnebb*, 33: *kynen*, 69: *kynnebb* stb.), de van illabialis $ë$ -zó (74: *kenü*) és labialis $ü$ -zó, $ö$ -zó alakja is (103: *künüsegöt*, 58: *könen*). Ez esetben a változatok alapján a következő fejlődést tarthatjuk valószínűnek: A *kinyü* előzményben a hangsúlytalan szótag diftongusi eredetű $ü$ -je indukálta a hangsúlyos szótagbeli labializációt, így jött létre a *künnyü* forma, amely azonban az eredetibb *kinyü*-vel szemben a kódex keletkezése idején még nem vált uralkodó változattá. Ebben a ritkább előfordulású *künnyü*-ben a hangsúlyos szótag magánhangzóján éppen úgy végbe-

ment a nyíltabbá válás, mint a gyakoribb használatú *kinyü* *i*-jén; így született meg egyfelől a *könyü*, másfelől a *kenyü* alak. Hasonló fejlődés tehető fel az *öröm* kódexbeli változataival kapcsolatban is. Ebben az esetben valószínűleg az *örül* ige képzőjének diftongusi előzményű labialis magánhangzója idézte elő a hangsúlyos szótagbeli labializációt (101: *úrül*, 326: *Űről*, 357: *úrüles*), ez terjedt át analogikusan az *öröm* első szótagjára (142: *öröme*, 143: *örömet* stb.), s a hangsúlyos szótag indukálta a hangsúlytalan szótag *ö*-zését (366: *öröme*); majd a nyíltabbá válás után nyerte el a köznyelvivel is egyező formát, amely a kódex nyelvében is a leggyakoribb előfordulású változat (11: *örömedben*, 76: *öröme*, 114: *örömeth*, 374: *örömmel* stb.). A kódex nyelvjárása azonban hangsúlyos szótagi illabialis *ë*-ző formát is produkál (119: *erömere*, 128: *erülyenec*), s ez talán az *örvend* illabialis *ervend* alakjának köszönhető, amely a kódexben a legtöbbször használt variáció. Csak a nyelvi alakulás sokrétűségének további dokumentálása kedvéért említem meg, hogy az *örül* ige képzőjének feltehető diftongusi előzménye illabialis alakulást is mutat a kódex nyelvjárásában (67: *örilyen*, 214: *örilnec*), újabb változattal gyarapítva az eddig idézettek sorát.

Ezek az *ü* > *ö* nyíltabbá válás lehetőségére utaló példák azt is igazolják, hogy ilyen fejlődés esetében is akadnak egy-egy adaton belül illabialis szembenállások, melyek a nyíltabbá válás után, az *ü*-ből létrejött *ö*-zések mellett, *ë*-ző ellenpárokat eredményeznek (*künyü* > *könyü*, *kinyü* > *kényü* stb.). A fejlődés többvonalúsága ezek alapján más adatokra is föltehető, nem tartom tehát elképzelhetetlennek, hogy a hangsúlytalan szótagokban, tővéghangzóban általánosnak mondható *i* > *ë* > *ö* folyamat mellett néhány esetben a szóvégi sorvadók felől ható labializáció következményeként *i* > *ü* > *ö* fejlődés is végbemehetett. (Talán így alakulhatott például a *lélők*, melynek *ö*-zése csaknem kivételtelen.)

8. Már többször esett szó arról, hogy a kódex nyelvjárásának *ö*-zését szinte teljes mértékben *e* > *ö* labializáció következményének tarthatjuk. Ez a labializáció a kódex keletkezése idején még a forrongás, a küzdelem stádiumában volt; ezt tükrözi a labialis—illabialis formák egy adaton belüli váltokozása s az a tény, hogy nincs olyan fonetikai helyzet, s ügyszólván nincs olyan adat, amelyben az *ö*-zést ne válthatná fel az illabialis *ë*-zés, sokszor az *ö*-zésnél gyakrabban, néha viszont már csak egy-egy kivételesen felbukkanó ellenpéldában. A labialis tendencia minden egyes adaton külön vívott harcának lehetünk szemtanúi a kódex ingadozásainak tanulmányozásakor. Az ingadozás nélküli adatokban már eldőlt a harc, megtörtént a kiegyenlítődés a labialis változatok javára. Az ingadozó adatokban viszont az illabialis ellenpárok számaránya mutatja a kiegyenlítődés távolságát vagy közelségét.

Kétségtelen tehát, hogy a zárt *i*-ző fokon erősen illabialis nyelvjárás a több különböző (nehezen megfogható vagy éppen megfoghatatlan) tényező közreműködésével megindult *ë* > *ö* labializáció befogadására, sőt meglehetősen erős fokon való érvényesítésére alkalmasnak bizonyult. Az egyik ilyen, nagyobb mértékben ható tényező a szóvégi, hangsúlytalan, „gyenge” fonetikai helyzet lehetett, amely kedvez a kisebb artikulációs erőfeszítést kívánó labialis hangok képzésének, s így feltehetően sok esetben előidézője a hangsúlytalan szótagbeli *e* > *ö* labializációnak is (vö. PÉTER LÁSZLÓ: MNyj. I, 121). Természetesen itt is, mint mindig minden nyelvi alakulásban, fontos szerepet kell tulajdonítanunk a különböző asszociációs folyamatok, elsősorban az analógia működésének. Az ingadozások, kettősségek szakasza különösen kedvez az analógiának, például egy már létrejött *mester* ~ *mestör* alakpár hatása

könnyen megteremtheti a *tenger*-féle illabialis formák mellé a *tengör*-féle labialis változatokat.

Az azonszótagú *l* vagy az *l* + dentalis explosívával magyarázható *ö*-zés (vö. DEME i. m. 108) nem tartozik a kódex nyelvjárásának jellemző sajátosságai közé, amint azt a *feld*, *zeld*-féle illabialis alakok bizonyítják, Igaz, hogy az *éneköl*, *tisztöl*, *szentöl*-féle *-l* képzős származékokban az *-l* előtti *ö*-zés kivételtelesen, de a sokkal nagyobb számú képzésben használt *-kődik* *ö*-zése is csaknem kivétel nélküli, s ugyanígy a *-közik* képzőé.

9. Az asszociációs tényezők szerepéről már többször esett szó a kódex *ö*-zésével kapcsolatban. E tényezők sorában egészen különleges fontosságú a kódex nyelvjárásában a disszimiláció működése, amely rendkívül érdekes nyelvi tényeket produkál elsősorban a labialis egyöntetűség, illeszkedés rovására. A *-hoz*, *-hez*, *-höz* határozórag például a kódex nyelvjárásában a palatalis hangrendben szinte egyöntetűen *ö*-ző formában használatos (*ehöz*, *istenhöz*, *kihöz*, *óromehöz* stb.). Illabialis változatban csak előző szótagi *ö* után jelentkeznek: 145: *ezökhez*, 284: *óromhez*. Viszont a *gyöngy* illabialis *é*-ző alakpárjával csak a következő *-höz* ragos adatban találkoztam: 234: *génghöz*. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a *-ször* használatában: az *ezerzör*, *hetször*, *kilencedzör*-féle általános típus mellett a gyakran s szinte mindig illeszkedés nélkül mutakozó *előzer* és az *ótódzer* feltűnő alakváltozatok. Pregnánsan szemléltetik a disszimilációs törekvések érvényesülését az egész szövegen végigvonuló *meññön földén*-féle alakpárok is (179: *földén meññön*, 197: *földén meññön*, 288: *földén meññön* stb.). Ugyanígy magyarázhatók a birtokos személyragos adatokban az általánosan használt *ö*-ző formákkal szemben álló s csak kivételesen előforduló illabialis ellentétek: 127: *bynönknec*, 138: *ziuoncben*, 176: *nekönc*, 172: *bintöket*, *tünektöc*, 304: *hiredöke* stb. de: 80: *elöttenc*, 273: *eröttenc*, *közöttenc*, 114: *ezötékben*. Ezt a jelenséget figyelhetjük meg a főnévi igenevek személyragos adataiban: *emelnöm*, *kerdenöm*, *kesergenöm*, de: *ketelkődnem*, *vetkőznem*, vagy az igeövek véghangzóiban és az igeragokban: *engedgön*, *kelgön*, *legön*, de: *gőtörjen*, *yöyen* stb. De azt hiszem, ez a magyarázata a *göter*, *kőgesen*, *öremest*-féle különös alakulásnak is. Kétségtelenül megállapítható a *gönörkődő*-féle, egészében labialis formák ritka előfordulása és a gyakori *bekeseges*, *edessege*, *embereknec*, *tekelletes*, *meg eledes* stb.-féle, egyöntetűen illabialis alakok alapján, hogy a nyelvjárás sokkal inkább elviseli az illabialis egyhangúságot, mint a labialist, s ez a jelenség valószínűleg a labialis tendencia korai szakaszának tünete.

10. A kódex illabialis *i*-zése erős fokú, s csaknem kivétel nélkül hangsúlyos helyzetben. Ugyanezt állapítja meg DEME a tőle vizsgált kódexek és a mai magyar nyelvjárások adataira vonatkozólag, s fölveti a kérdést, összefügg-e ez a jelenség a hangsúlyos helyzettel, vagy a véletlennek tulajdonítható (i. m. 120). Azt hiszem, hogy az utóbbi föltevés a helytálló, ha ugyan lehet véletlennek nevezni azt a körülményt, hogy a hangsúlytalan szótagi *i* hangok (az előző, vagyis az ómagyar korban) többségükben a tővégi magánhangzók sorából kerültek ki, s akár megmaradtak illabialis minőségben, akár labializálódtak (főleg a szóvégi sorvadók hatására), a XVI. századra már a legtöbb magyar nyelvjárásban középzárt *ë* vagy *ö* hangként éltek tovább. Vonatkozik ez a szótó hangsúlytalan szótagjában megvolt, az ómagyar korban is ritkább előfordulású eredeti *i* hangokra is. (Pl.: 1211: *Scimis*, 1219: *Tulgis*, 1229: *Egris* stb.; HB.: *gimilsben*, *lelic*, *kegilmet* stb.; Nagyszombati Kódex: *bynes* ~ *bynös*,

keges ~ kegős, lelek ~ lelők, gymdőlč stb.). Ezek után érthető, hogy a kódex nyelvjárásának hangsúlytalan szótagi illabialis *i* (*i*)-zése az egy-két *ezist*, *tivisk*-féle adaton kívül szinte kizárólag toldalékokban fordul elő, feltehetően *i*-zés formájában, rendszerint diftongusi előzmény két irányú fejlődésének illabialis következményeként.

A hangsúlyos szótagi illabialis *i*-zésnek vannak ellenpélda nélküli adatai; ilyen például a *bin*, *gymdőlč*, *ziz* (*sziz* = 'szűz'), *tindeklő*, *iduesseg* stb., s vannak olyanok, amelyekben a labialis ellenpárok körülbelül az *i*-zökkel azonos arányban használatosak (*fűgg* ~ *figg*, *zűkseg* ~ *zükseg* stb.), de akadnak olyanok is, amelyekben már a labialis változatok jutottak többségre (*gűlik*, *gűlöl*, *tűz*, *űl* stb.). A hangsúlytalan helyzetben található *i*-zésekről már említettem, hogy általában képzők és ragok diftongusi előzményű magánhangzójában őrződtek meg.

Mivel a különböző adatok *i*-zése többféle előzményre vezethető vissza, létük is különböző természetű fejlődési folyamatok eredménye. Jelentős részük kétségtelenül megőrzött régiség, s így tulajdonképpen nem aktív tendenciának köszönhető (vö. DEME i. m. 123, irod. uo. 120). Minthogy azonban labialis utótagú diftongus *ü* simulóhangjának delabializálódása útján is létrejöhetett, aktív tendencia is közreműködhetett keletkezésében.

Már említettem, hogy az *i*-zés és az *i*-zés adatait nem választottam külön, hiszen sok esetben lehetetlen eldönteni az időtartam milyenségének kérdését. Ez azonban nem is lényeges szempont jelenlegi vizsgálódásaimban.

A már gyakran jelentkező labialis változatok bizonyossága szerint a kódex nyelvjárásában a hangsúlyos helyzetben — ha megkésve is az *ü*-ző nyelvjárásokhoz képest — az *i* > *ü* labializáció megindult, sőt egyes esetekben eljutott a megszilárdulás stádiumáig. Hogy milyen indító okok játszottak közre ennek az egészében még mindig fejletlen fokon álló, de néhány esetben (pl. a *tűz*-ben) már eléggé előrejutott labializálódásnak az elősegítésében, arra nézve legfőljebb feltevésekkel próbálkozhatunk. Gondolhatunk többek közt a labialis irányú monoftongizálódással keletkezett s esetleg megrövidült *ü* hangok analogikus hatására, annál inkább is, mivel a kódex nyelvjárásában az *ü*-vé való monoftongizálódás olyan adatokon is érvényesül, amelyek a köznyelvben illabialis fejlődésűek. Így például a *mi*, *ti* személyes névmás a kódex nyelvében leggyakrabban *mű*, *tű* változatban használatos, *i*-ző ellenpéldái jelentéktelen mennyiségűek. Feltehető, bár nem bizonyítható néhány esetre nézve egyéb asszociációs természetű jelenség, például asszimiláció érvényesülése is (annak ellenére, hogy a nyelvjárásban a disszimilációs törekvések a hatékonyabbak), így talán a *szül* igében a gyakori használatú *szülő* származék labialis magánhangzója lehetett az indukáló elem, hozzájárulhatott esetleg az *l* labializáló hatása is. A *szűz*-nek csak illabialis változatban való előfordulása okául elképzelhető, hogy a nyúlás a hangsúly hatására már bekövetkezett rajta, mielőtt a labializálódás megtörténhetett volna. Lehet persze, hogy néhány adaton erősebben érvényesült az illabialis formát megőrző konzervatív tendencia, hiszen például az *idvessegős*-féle adatok következetes illabialis *i*-zését semmiképpen nem magyarázhatjuk az *i* megnyúlásával. A hangsúlytalan helyzetben használatos illabialis alakok csak jelentéktelen hányadban tekinthetők megőrzött régiségnek (*ezist*, *tivisk*), ellenben csaknem kivétel nélkül az illabialis irányban bekövetkezett monoftongizálódás eredményei közé sorolhatók. A szembenálló labialis-illabialis alakpárok tehát nem a megőrzött régi és a valamilyen úton kialakult új viszonyában kerülnek egymással ellentétbe, hanem a diftongusi különfejlődés következményeként (*felül* ~ *felül*, *fezül* ~ *fezil*

stb.). Az illabialis változatok viszonylag nagy száma újabb bizonyossága a nyelvjárás illabialis tendenciájának.

11. E kis részletre szorító körnek a tanulmányozása is feltár a kódex nyelvjárásában néhány érdekes sajátosságot, hiteles értékelésük azonban csak a teljes monográfia elkészítése után remélhető. Itt csupán arra a jellegzetességre kívánok utalni, ami az alakváltozatok sokféleségének legvalószínűbb magyarázata, hogy a nyelvjárás nagymértékben hajlamos a hangtani fejlődés többféle lehetőségének egyidejű kihasználására, ellentmondó eredményű ellentétes folyamatok befogadására. A *fül* adat alakváltozataiban például szépen mutatkozik az egymás működését keresztező tendenciák, a labializáció és a nyíltabbá válás érvényesülése, melynek következtében a leggyakrabban használt *fil* változat mellett nemcsak a labialis *fül*, hanem az egészen szokatlan nyíltabb *fel* (383: *feleit*) is létrejött.

12. Még egyetlen nyelvi különösséget megemlítenék, ami ugyan semmi kapcsolatban nem áll a tölem vizsgált labialis—illabialis állapottal, de olyan érdekes kérdést vet föl, hogy nem tudom elhallgatni. Meglehetősen gyakran találkozom *éjőn* ('égjen'), *fogója*-féle adatokkal, melyekben $j > gy$ affrikálódást jelez a kódex helyesírása: 60: *keseőggjéők*, 68: *raggak*, 34: *retteggen*, 172: *éjőn*, 239: *tagga*, 248: *fogója* stb. — Kérdés: összefügg-e ez a jelenség a nyugati terület explozív *gy*-zésével, vagy csak egy elszigetelt helyzetű affrikálódás? Megoldást találni erre a problémára jelen pillanatban nincs sem módomban, sem szándékomban, a későbbiek folyamán azonban ezzel is szeretnék tüzetesebben foglalkozni.

D. BARTHA KATALIN

A generatív nyelvtan gondolatának fejlődése és hatása

(Kritikai áttekintés)

1. A generatív nyelvtannak mint egy lehetséges nyelvi modellnek a tervezete 1957-ben került a tudományos közvélemény elé NOAM CHOMSKY „Syntactic Structures” című munkájában. Az azóta eltelt nem egészen másfél évtized alatt a generatív nyelvtan gondolata széles körben elterjedt, sőt nem kis fejlődésen ment át. Maga Chomsky is, munkája visszhangjára reagálva, többé-kevésbé változtat korábbi elképzelésein, újra és újra átfogalmazza korábbi álláspontját. Maga a *generatív nyelvtan* elnevezés nem az említett első ilyen tárgyú nagyobb munkájában jelenik meg először, itt a *transzformációs nyelvtan* megjelölést alkalmazza. A „Szintaktikai struktúrák”-ban csak a *generálás* szó szerepel. Ez azonban a lényegen nem változtat, Chomsky koncepciójában a generatív nyelvtan mindig transzformációs változatot jelent. Ha a generatív nyelvtan gondolatát és tudománytörténeti szerepét meg akarjuk érteni, akkor egyrészt meg kell ismerkednünk különféle generatív tervezetekkel, másrészt magának a generatív nyelvtannak a keletkezési körülményeivel, feltételeivel, sőt — mert erről is szó van — hatásával.

Ha Chomsky munkásságának előzményeit és társadalmi feltételeit keressük, akkor nem elégedhetünk meg azzal, amit Chomsky saját maga mond. Ő a tudománytörténeti előzmények közül a XVII. századi francia racionalista filozófiára, a Port Royal-nyelvtanra, ezenkívül pedig HUMBOLDT-ra utal. Ezeknek az előzményeknek a felvétele valóban jogos, de csak másodlagos

szerepű. Ha valóban meg akarjuk érteni Chomsky munkásságát, saját korának adottságaiból kell kiindulnunk. Egy ilyen nézőpont alapján úgy látom, Chomsky munkásságát három tényező determinálja.

A) Az első ilyen tényező a nyelvészet területén az amerikai deskriptív iskola, a harrisi kutatóeljárás, amelynek filozófiai háttere egy bihaviourista taxonomikus-empirikus szemlélet. Chomsky ebből az iskolából nő ki mint HARRIS tanítványa és később munkatársa. Első, 1951-ben írt munkája a modern héber nyelv harrisi értelemben való leírását tartalmazza (Morpho-phonemics of Modern Hebrew), s a transzformáció gondolata is HARRISTÓL származik. Mármost Chomsky munkásságát úgy determinálja az amerikai leíró nyelvészet, hogy egyrészt annak az egzaktságra való törekvését átveszi, ugyanakkor élesen szembefordul vele, szembefordul taxonomikus, tehát a pusztán megfigyelésre és az osztályozásra támaszkodó módszerével, s ezzel szemben a tradicionális nyelvészetre apellál. A „tradicionális” Chomsky értelmezésében lényegében a nyelvelmélet és a nyelvtanítás régebbi hagyományait jelenti, nem az újgrammatikus iskolát, amelyhez Chomskyt semmilyen szál sem fűzi. Az amerikai iskola hatása mutatkozik Chomskynak a szemantikát illető kételkedő álláspontján is, amely különösen korábbi műveiben dominál. Még az 1963-ban megjelent „Formal properties of grammars” (A grammatikák formális sajátosságai) című tanulmányában is ezt írja: „Semmit sem mondunk a langue szemantikai oldaláról. Az a kevés koherens megfigyelés, ami tehető erről a tárgyról, kívül esik a jelen áttekintésen.”

Chomsky szemléletmódja valóban jóval közelebb van a tradicionálishoz, mint az amerikai iskoláé, s ezt Chomsky állandóan hangsúlyozza is. Szerinte a tradicionális nyelvtan is a nyelvi kompetenciát, a beszélő és hallgató nyelvi tudását, képességét írja le, de ezt nem teszi eléggé kifejtett (explicit) módon, nem rögzíti elég pontosan a nyelvhasználat szabályait. E. M. UHLENBECK kritikájára válaszulva kifejti, hogy UHLENBECK, aki a tradicionális nyelvészetről mint elavult, özönvíz előtti nyelvészetről beszél, közelebb áll az amerikai leíró nyelvészethez, mint gondolja, amennyiben csak a felszíni grammatikai összefüggéseket ismeri el, de a tradicionális nyelvészethez a mély struktúrát, a szemantikai értelmezést és a nyelv teremtő jellegét illető problematikája mellett elmegy. (Vö. *Topics in the Theory of Generative Grammar: Témák a generatív grammatika elméletében*. 1966. 28.) Chomskynak nincs olyan munkája, amelyben ne folytatna éles harcot a „modern nyelvészet” ellen, a „modern” jelző azonban itt az Amerikában egyeduralgó leíró nyelvészeti szemléletmódra vonatkozik. Így érthető, hogy az amerikai terminológiával a generatív nyelvészet antistrukturalistának minősül, ami európai szempontból egészen más rezonanciájú, lévén Chomsky nem prestrukturalista, hanem posztrukturalista, amin elsősorban azt értem, hogy az amerikai nyelvészet mulandó kinövésének a mellőzésével a disztribúciós módszer pozitívumait és a szerkezeti szint hangsúlyosabb és elhatároltabb vizsgálati módszerét elsajátította. Ugyanakkor Chomsky munkásságának nem válik előnyére teoretikus szempontból az újgrammatikus iskolázottság hiánya, aminek a következménye, hogy nála nem találni feleletet a nyelvészeti érdeklő, elsősorban a nyelv változásával összefüggő kérdések egész tömegére.

B) A második determináló tényező Chomsky munkásságában a társadalmi szükségletek által létrehozott számítógépes nyelvészet és általában az alkalmazott nyelvtudomány igénye. Nem véletlen, hogy Chomsky a MIT (Massachusetts Institute of Technology) tanára. Az említett alkalmazott

nyelvészeti területek olyan feladatokat kívánnak, amelyek nem elégedhetnek meg a nyelvről szóló bármilyen érdekes ismeretek egyszerű összegyűjtésével, a nyelvi tények osztályozásával, csoportosításával, hanem explicit szabályok keresését teszik szükségessé. A gépi fordításnak, nyelvoztatásnak például arra van szüksége, hogy az osztályozásokat alárendeljük a tényleges mondatok alkotási szabályai kutatásának, hogy a beszédben előforduló tényleges mondatstruktúrák rögzítésével, a lehetségesnek a nem lehetőségestől való elválasztásával foglalkozzanak. Ezzel magyarázható, hogy a nyelvészeti kutatás figyelmé még inkább kiterjeszkedik olyan területekre, amelyeket azelőtt kizártak a nyelv vizsgálatának a köréből, és a „parole nyelvészet” területére utaltak. Akár a gépi fordítás, akár a nyelvoztatás területét nézzük, mindkét esetben a mondat s így a szintaxis áll a központban, s ennek van alárendelve a morfológia, hiszen mindkét esetben a végső cél jó mondatok alkotása. Ez a gyakorlati igény vezet egy olyan nyelvtani modell gondolatához, amelyre régebbi nyelvtanaink soha nem gondoltak: ez a modell a beszédben előforduló mondatok struktúráját hivatott megadni, illetőleg vele meg lehet állapítani, hogy valamely mondat az illető nyelv mondatai közé tartozik-e. Valamely nyelv mondatainak a struktúráját azonban képtelenség úgy megadni, hogy sorra megyek a szövegeken, és az azokban előforduló összes egyszerű és összetett mondat struktúráját rögzítem. Nem lehet, de nincs is erre szükség, mert a mondatalkotásban a szabályok ismétlődnek. Aránylag kis számú, véges számú szabállyal igen nagy számú mondatstruktúrát lehet létrehozni a szabályok alkalmazásának rekurzivitása (ismételhetősége) folytán. Ez az a gondolat, amely a nyelv produktív oldala felé irányítja a figyelmet, s amely lényeges jegye Chomsky generatív nyelvtani koncepciójának. Ő éppen a rekurzív jellegű teremtő jellegben látja a nyelvelsajátítás lényegét is. A nyelv szerinte rekurzív szabályokon alapuló generatív folyamat, s a mondatok végtelen sora véges számú rekurzív generatív szabállyal jellemezhető. A rekurzivitás összefügg a transzformációval is. Egy bonyolult mondat a maga struktúrájával sokszor egyedi képződmény, de ha úgy fogjuk fel, hogy jól meghatározott transzformációs szabályok eredménye, akkor az egyediségét visszavezettük általánosabb szabályokra, legalábbis ami a mondatához rendelt struktúrát illeti.

Chomsky tiltakozik az ellen, hogy a generatív nyelvtan megszületésében komoly szerepet játszott volna a számítógép. Ez a tiltakozása azonban csak annyiban jogos, amennyiben elméletének valóban van tudománytörténeti előzménye. Ez az előzmény azonban szemmel láthatólag utólag csatlakozik Chomsky írásaihoz a generatív nyelvtan teóriájához, másrészt a HUMBOLDTNÁL található nézetek a nyelv teremtő jellegéről nagyon általános formában vannak megfogalmazva, amelyekből nem lehet pontosan Chomsky koncepcióját levezetni. A generatív nyelvtannak az automataelmélettel való szoros kapcsolatára maga Chomsky is felhívja a figyelmet. (Vö. Handbook of Mathematical Psychology II. New York—London, 1963. 331.)

C) A harmadik tényező, amely Chomsky generatív nyelvtanának megértéséhez nélkülözhetetlen, e modell matematikai nyelvészeti jellege. Maga a *generálás* szó a matematikai logikából való, a generáló eljárás egyfajta logikához kapcsolódik. Generálni ebben az értelemben azt jelenti, hogy mondatstruktúrákat e logikának megfelelő szabálysorral előszámolni, felsorolni, létrehozni, — hasonlóan ahhoz, ahogy a számítógép is előszámolja a kapott utasítás szerint a sorokat. A *generálás* szó tehát nem pszichológiai értelemben vett produkálást jelent. A generatív szabályok matematikai logikai jellegéből

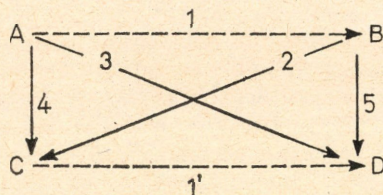
folyik, hogy Chomsky elsősorban a matematikai nyelvészek körében népszerű, ami érthető: gondolkodásmódja, terminológiája a modelltervezés technikájában a matematikus számára könnyen hozzáférhető, míg nem matematikus számára nehézségeket jelent, s habár gondolatmenete mindig világos, a nem matematikus nyelvész csak applikálni tudja rendszerint, alkotóan viszonyulni hozzá nehéz a matematikai értelemben vett hibázás kockázatának az érzése nélkül. Chomsky egyes írásai, amelyek népszerűbb stílusban íródtak, könnyen keltik a teljes megértés érzését (a „Szintaktikai struktúrák” például), de olyan művei, mint a „Formal properties of grammars” vagy az „Introduction to the formal analysis of natural languages” (a Handbook of Mathematical Psychology című, 1963-ban megjelent kötetben) elárulják, hogy itt matematikai logikai modellről van szó. Az, amit ebben a modellben a matematikai logika előír, nagyon formális, absztrakt, mondhatjuk semmi tárgyi megkötöttsége nincs. A nyelvtanírótól függ, milyen nyelvi kategóriákat vezet be, milyen szabályokat állapít meg, a szabályoknak csak minimális formális kötöttsége van. Ezért a generatív nyelvtan magát, amely csak egy bizonyos szabálytípus alkalmazását írja elő, nem szabad összetéveszteni a szabályoknak akár a Chomsky által való kidolgozásával. Az újraíró szabályok végeredményben a közvetlen összetevőkre, illetőleg alkategóriákra bontás formális kifejezői a frázisstruktúra-szabályok részében. Ennek az az érdekessége, hogy a mondat szintagmatikus összeszövődésében az alkotórészeket, szófajosztályokat aszerint osztja alcsoportokra, hogy hogyan kapcsolódnak egymáshoz, ugyanakkor eredményként egy lineáris sort ad a kapcsolódási szabályoknak megfelelően. Ez a szabályalkotási mód alapján véve zseniális gondolat, és a nyelv természetének is megfelel, hiszen a mondatban a szavak kapcsolódása aszerint történik, hogy milyen nyelvtani kategóriákba tartoznak, ugyanakkor a szavak lineáris sort adnak, e kapcsolódási szabályoknak megfelelően. — Itt azonban mindjárt egy kritikai megjegyzést is tehetünk: a gyakorlatban a szabályok összeállítására, még az olyan kis méretű feladatok esetében is, amikor — mondjuk — a tulajdonnevet tartalmazó szintagma-kapcsolatok lehetséges halmazainak a generálását tűzzük ki célul, elég bonyolult, nagy spekulatív munkát kíván. A transzformációs szabályok önmagukban egyszerűek, de hogy ezeket alkalmazni tudjuk, magában a frázisstruktúra részben további szabályokat kell bevezetni (alkategorizáló szabályok), ami megint csak az egész szisztéma bonyolultságát növeli. Jó példa erre a bonyolultságra a berlini generatív csoport tanulmányosorozata.

2. A generatív nyelvtannak az a koncepciója, amelyet Chomsky bevezetett, nagy hatással volt a leíró nyelvészetre, de elsősorban azokra a leíró nyelvészeti törekvésekre, amelyek megpróbálták modellálni a nyelvet. Chomsky generatív tervezetének lényeges sajátossága volt, hogy csak mondatstruktúrákkal foglalkozott, csak a struktúra szintjén jó mondatok szabályait kereste. Ilyen szinten nem utópia egy generatív nyelvtan elkészítése, és nem is haszon nélküli. Magyarázó értéke azonban így minimális, s gyakorlati célokra is kevésbé megfelelő. Megindult egy fejlődési folyamat, amely a struktúra szinten jó mondatok szemantikai interpretálásának a módszerét próbálta kidolgozni. Ezek a törekvések azonban nem vezettek megfelelő eredményhez. Sokkal eredményesebbnek, nyelvész számára nyilvánvalóbbnak látszik az a módszer, amely Amerikában néhány éve, máshol, így a Szovjetunióban már egy évtizede nem a faágszerűen ábrázolt mondatstruktúra szemantikai értelmezésének a problémájából indult ki, hanem egy szemantikai struktúrát szembeállít egy

konstrukcionális mondatstruktúrával, s a mondatalkotást a két sík egymásra vetítésekként fogja fel. Ez a felfogás végeredményben megfelel annak az általános elfogadott, a nyelv lényegét érintő teoretikus elvnek, hogy a nyelv formarendszer és jelentésrendszer kapcsolata. Hogy melyik felől indulunk el, ebben a tekintetben élesen különbözhet egymástól a kutató modellje, amely a kutatás stádiumában az osztályok, alosztályok stb. felállítását tűzi ki célul, s egy beszédtevékenységi modell, amely közelebb áll a közlési folyamat valóságához. Az előbbi a formákból indul ki, ilyen szempontból formális, az utóbbi a funkciókból, ilyen szempontból funkcionális. Ez utóbbira áll LOTZ JÁNOS megállapítása: „A szemantika kiindulópontként van adva és nem utólag kell hozzacsatolni a nyelvleíráshoz.” (Magyar Tudomány 1967: 193.) Ezzel élesen szembe is került a generatív modellálás azzal a régebbi generatív felfogással, amely többek között ilyen megfogalmazást is kapott: „A szemantika sem kiindulópontja, sem célja a grammatikának.”

A következőkben néhány olyan generatív nyelvtani tervezetet ismertettek, amelybe a szemantika a fenti értelemben szervesen beleépült. Ismertetésem csupán egy-két lényeges vonásra szorítkozhat, és tájékoztató jellegű lehet csak, ezt talán nem is szükséges mondanom.

A) Még 1960-ban és 1961-ben dolgoztak ki a kievi kibernetikai intézetben egy információs nyelvet a rádióelektronika számára V. M. GLUSKOV és L. A. KALUZSNYIN vezetésével. A modell készítője E. F. SZKOROHOGYKO. E nyelv egy internacionális nyelv, logikai nyelv, mely függvényekkel szemantikai viszonyokat fejez ki. E viszonyokat gráf segítségével is ábrázolja. Például a következő situáció van adva: A dugattyú (A) mozgása (B) előidézi a tengely (C) forgását (D):



A jelentésviszonyok a gráf élei (a függvények predikátumai), a fogalmak a gráf csúcsai (a függvények argumentumai). A gráf élei a következő jelentésviszonyokat ábrázolják: 1. és 1'. alanyának lenni; 2. tárggyal rendelkezni; 3. eszközének lenni; 4. hatni rá; 5. okának lenni.

Az információs nyelv struktúrája a következő komponensekből áll:

A) Listák.

a) A terminusok listája: ezek az illető szakterület, jelen esetben a rádióelektronika fogalmai: minden fogalom egy-egy külön számot kap.

b) Az alaprelációk listája.

B) Generálási szabályok.

a) Terminusok generálása: az új fogalmak generálása.

b) Relációk generálása: például az okának lenni = tárgyat bírni + alanyának lenni (a gráf szerint az 1'. és 2. együtt adja az 5.-et.)

C) Átalakítási szabályok.

a) A terminusok átalakítása: a lexikai szinonimákat adja.

b) A relációk átalakítása: a grammatikai szinonimákat adja.

Az információs nyelv mint logikai nyelv azt a célt szolgálja, hogy a különböző természetes nyelvek fogalmait és szintaktikai viszonyait erre a nyelvre lefordítsák. Ezen keresztül különböző nyelvekre való átfordítás lehetséges. Én ezt a modellt nem gépi fordítási aspektusból nézem. Nem is tudom elbírálni, hogy erre alkalmas-e. A nyelvész számára azonban olyan szempontból tanulságos, hogy egy szemantikai relációrendszer kidolgozását tűzi ki feladatul, s e felől közeledik az egyes természetes nyelvek formarendszere felé. (Ez utóbbi lépésnek a leírását nem közli az adott tanulmány.) Az információs nyelv megalkotásában természetesen szerepe van egy (vagy több?) természetes nyelvnek; ez a munkafolyamat a kutatási modell, amelyről szintén nincs szó. A modell meggyőzően igazolja, hogy a generálás fogalma a nyelvészetben mennyire a társadalmi fejlődés adott szakaszához, a matematikai logikának a gépi nyelvészetben való alkalmazásához van kötve szinte tértől függetlenül.

B) A következő modell, amelyről röviden beszámolnék, a leningrádi Nyelvtudományi Intézetben dolgozó A. A. HOLODOVICS nevéhez fűződik. Munkacsoportjának egyik tagja, L. Z. SZOVA feldolgozta bizonyos korpusz alapján a zulu nyelvet. A mű címe: „A zulu nyelv konfigurációs szintaxisa” (Leningrád, 1968.). A módszer valószínűleg nem generatív a szó szorosán vett matematikai-logikai értelmében, noha a szerző generálásról beszél. De éppen ezért tanulságos, mert mutatja a „generálás” szó jelentésének a kiszélesedését. A generálás itt azt jelenti, hogy a mondatok meghatározott jelentéselemek és formaelemek kapcsolatából jönnek létre. Ezek az elemek aránylag kis számúak, de az általuk alkotott mondatok száma igen nagy. Mind a formaelemek, mind a jelentéselemek szintagmatikus kapcsolatokat alkotnak. A generálás ebben az értelemben: 1. formai kapcsolatok létrehozása (vonzatok, kongruencia viszonyában levő szerkezetek stb.); 2. jelentéskapcsolatok létrehozása; 3. a formai és jelentéskapcsolatok szintetizálása. Így minden mondat kettős aspektusból elemezhető: a forma és a jelentés szempontjából. A formai és a jelentéskapcsolatok, mint szintagmatikus kapcsolatok konfigurációnak értelmezhetők. (A konfiguráció fogalmára vö. ÁltNyT. II, 56, 96—108.) A konfigurációs kapcsolatok magva az ige, marginális elemei az ige környezetei. A zulu nyelv mondatainak a generálása ebben az értelemben azt jelenti, hogy csoportosítani kell az igéket környezettípusaik szerint, s az így kapott konfigurációkban jellemezni kell az igéket és környezetüket mind formai, mind jelentéstani szempontból. Az adott modellben 40 konfiguráció s így 40 igeosztály szerepel. Az az út, ahogyan ehhez a kutató eljutott, tehát az ő kutatói modellje nincs leírva. De megvan a listája a formaelemeknek és a jelentéstípusoknak. Ezekből 16 funkcionális osztály jön létre. A formaelemek olyanok, mint infinitívus, ilyen vagy olyan prefixumos főnév, felszólító módú igealak stb. A jelentéselemek olyanok, mint ágens-viszony, objektális viszony, hely-, idő- stb. viszony. (Nyolc ilyen fő viszonyt sorol fel a szerző.) Hogy miért éppen nyolc fő viszony van, és miért 47 forma, és a nyolc fő viszony miért éppen 16 funkcionális osztályt ad, ez nincs megindokolva. Szerintem nehezen is lehet. A módszernek egyébként is több fogyatéka van. Hogy mégis jelentősnek tartom ezt az elképzelést, annak két oka van. Az egyik a formai és jelentéselemek szembeállításán és összekapcsolásán alapuló leírási módszer, a másik a leírhatóságnak a realitása, amely nem jelentéktelen szempont.

C) A következő koncepció a prágai iskola hagyományaihoz kapcsolódó PETR ŠGALL munkája: „A nyelv generatív leírása és a cseh deklináció” (Prága, 1967.). Gondolatmenete a következő. A Chomsky-féle generatív nyelvtan nem

elég világosan tárja elénk, hogy a beszélő hogyan él a transzformációs nyelvtan mechanizmusával, amikor bizonyos tartalmak számára szintaktikai formákat választ ki. Ezért és más nehézségek miatt hasznosnak látszik a generatív modell más típusait keresni, elsősorban olyanokat, amelyekben a szemantika nem válik el a grammatikától. A mondat szintaktikai struktúrájának két szintjét tanácsos elkülöníteni: az egyikben a szemantikai viszonyokat találjuk (ágens-viszony, objektális viszony stb.), a másikban a mondatrész-viszonyokat (alany, tárgy, határozó stb.). A lexikai egységek is különböznek a két szinten. A *megszüntetni*, *megszüntetés* vagy a *vidám* és *vidáman* a tektogrammatikus szinten (szemantikai szinten, mondhatnók: a mélystruktúra szintjén) azonos egységek, a mondatrészek szintjén különböznek (a fenogrammatikus szinten, mondhatjuk: a felszíni struktúra szintjén). Az aktív és passzív mondat vagy a mellékmondat és a nominális konstrukció azonos leírást kap a tektogrammatikus szinten, és különböztet a mondatrészek szintjén. A harmadik szint a morfológiai szint, ahol tömorfémák, esetvégződések és prepozíciók találhatóak, és olyan formai kategóriák, mint kongruencia, vonzat és szóhatár. Ezeket a szinteket morfológiai és fonetikai szintek egészítik ki. A szomszédos szintek párhuzamai a forma és a funkció viszonyában vannak. Ezt a viszonyt az „aszimmetrikus dualizmus”, a szinonima–homonima viszonya jellemzi. A mondat strukturális jellemzése a tektogrammatikus szinttől halad a fonetikai szint felé. A szemantikai szinten a szimbólumok kétargumentumos függvények formájában írhatók le. Az első komponens nem úgy van felépítve, hogy ezt a beszélő használja. De ez nem fontos. Nem nyelvészeti feladat úgy leírni a mechanizmust, hogy ez pontosan megmondaná, hogyan választja ki a beszélő a tartalmi egységeket. A nyelvésznek csak a tartalomtól a forma felé való átmenet mechanizmusát kell kidolgoznia. A modell egyébként még sok tekintetben kidolgozatlan.

Ezek voltak azok a lényeges vonások, amelyekkel SGALL saját modelljét jellemzi. Ez nem transzformációs modell, vagy legalábbis nem CHOMSKY értelmében az, s a szemantikai kiindulás, valamint a konstrukcionális és morfológiai szint megkülönböztetése adja sajátos jellegét.

D) Újabb jelentéstani munkámban (Általános és magyar jelentéstan. 1970. 137, 191–7, 205–10) egy olyan generatív jellegű tervezetet vázoltam fel, amely az ismertetett modellekhez áll inkább közel, mint Chomsky koncepciójához. Itt természetesen értékesítettem az újabb tudományos eredményeket. A szemantikai szintet függvényekkel ábrázolom, amelyekkel egy szituációt le lehet írni. Innen vezet az út a szintaktikai konstrukciókhoz, de ezek kiválasztását egy kommunikációs szint információi szabják meg. Ennek a felfogásnak az a gondolat az alapja, hogy a mondat morfémátípusokból álló, mai műszóval felszíni struktúráját egyrészt a valóságvonatkozás fogalmi és fogalomviszony-szintje, másrészt a kommunikációs információk, a hallgatóhoz való viszonyulás szempontjainak a szintje határozza meg. Mind a kettő, együttesen. A nyelv úgy írható le, hogy egy csoportba vonjuk a közös tartalmi funkciójú szerkezeteket, de egyúttal jellemezzük őket beszédfunkciós különbségeik alapján is. A leningrádi iskola „konfiguráció” terminusával élve tehát a mondatban négyféle konfiguráció egyesül: szemantikai, kommunikációs, szerkezeti és morfológiai. Például ágens-viszony; ismert—új viszony (ez az, amit „réma-téma”-nak vagy „topic-comment”-nak neveznek újabban angol min-tára); alany—állítmány-viszony; kongruencia-viszony.

Ezzel a tervezettel szoros vonatkozásban van egy régebbi, nem modell

formájú elképzelésem, amelyet „Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban” című kiadványban (NytudÉrt. 16. sz.) vázoltam fel. E munkámban a szintaxisnak öt szintje van felvázolva: egy szemantikai, egy konstrukciós, egy morfológiai, egy aktuális tagolás szerinti és egy logikai. A szemantikai szinten az érintkezés és az azonosság viszonya a fő kategóriaalkotó, s ezen a szinten, amely a fogalmi relációk szintjének felel meg, például az ágens-viszonyt kifejező szerkezetek közös nevezőre kerülnek. Meg vannak határozva a közvetett viszonyok is, amelyek lényegében mellérendelő vagy alárendelő konfigurációs viszonyok. A konstrukcionális szint a mondatrészek szintje, ahol például a szemantikai szint ágens-viszonya különböző struktúrákká válik szét. A különböző szerkezetek közös tartalmi vonatkozásuk alapján rendszerű összefüggést mutatnak, egyrészt a mondat és a nem mondatformájú szerkezet, másrészt az egyszerű mondat, az összetett mondat alá- és mellérendelő fajtája és az utóbbi kettő laza és szoros szerkesztésű fajtája között. Ezeket az összefüggéseket később mély és felszíni struktúra elnevezéssel illeték. A morfológiai szinten szerkezet típusok formai kifejezése (kongruencia, vonzat stb.), az aktuális tagolás szintjén az ismert és az új rész szembeállítása található. Meglepő tehát a hasonlóság — a különbségek mellett — e munkám és az ismertett prágai tervezet szintjei között, noha én akkor nem szintről, hanem szempontokról beszéltem. Ez azonban a lényegét nem érinti, az akkori terminológia könnyen átírható mai terminológiává.

E) Végül csak érdekességként említtem meg Sz. K. SAUMJÁN generatív modelljét. Ez nagyon absztrakt fokon ábrázolja a mondatstruktúrákat és a szóstruktúrákat. Az előző modellektől különböző logikai apparátust használ. SAUMJÁN ebben a vonatkozásban H. B. CURRYT említi, mint akire támaszkodik. A modellnek elméleti tanulsága, hogy az alapvető szófajok és mondatrészek egy minimális zárt számú halmazt alkotnak, amelyekkel a mondatok és a képzett szavak jellemezhetők. Mivel a nyelv szemantikai oldalával ez a modell egyáltalán nem foglalkozik, a felhasználhatósága is korlátozott. (Ismertetését l. ÁltNyelvTan. IV, 265–87.) E modell transzformációs része szerintem nagyobb jelentőségű.

Nem ismertetem azokat a legújabb modelltervezeteket, amelyek közel állnak saját elképzelésemhez, amelyeket velem egy időben vagy én utánam dolgoztak ki a részletességnek különböző fokán. (Lényegében ehhez az elképzeléshez áll közel az amerikai LAKOFF, a nyugatnémet BREKLE és bizonyos tekintetben az amerikai FILLMORE). De ahogy próbáltam igazolni, ezeknek a tervezetnek az előzménye már a Szovjetunióban megvolt.

3. Összegezzük bizonyos szempontból a különböző generatív és generatív jellegű koncepciókat. Arra az eredményre jutunk, hogy ezeknek egy része szigorúan matematikai nyelvészeti értelemben generatívnak fogható fel. Ezek között is egyesek részletesebben, mások elnagyoltabban vannak kidolgozva. Más tervezetek a rész szorosabb értelmében nem generatívok, de kétségtelenül érződik rajtuk a generatív elv hatása, vagy pedig egyelőre nem generatívok, de azzá fejleszthetők. Ahhoz ugyanis, hogy egy átmeneti stádiumban levő nyelvtant generatív nyelvtanná lehessen fejleszteni, bizonyos feltételek szükségesek. Kétségtelen például, hogy ebben a stádiumban van az ÁltNyelvTan. VI. kötetének az anyaga is. Valószínűleg idetartozik az én tervezetem. Így tehát a generatív elv elterjedése ma olyan helyzetképet tár elénk, amely szerint az eredetileg szigorúan matematikai nyelvészeti diszciplínaként kezelt generatív nyelvtan hatásával kell számolnunk a nyelvtanírás nem szigorúan formalizált

területén is. Megszületőben van egy olyan nyelvtantípus, amely a nyelvészet szempontjából értékesíti a generatív nyelvtan elméleti pozitívumait a negatívumai nélkül. A negatívumot én elsősorban a szabályalkotás bonyolultságában keresném. A kérdés az, kell-e minden lépést formalizálni, vagy nincs-e olyan módszer, amely egyszerűbben formalizál, mint a Chomsky-féle transzformációs nyelvtan. Erre a kérdésre a válasz további kutatást igényel. (Félreértés elkerülése végett formalizáláson tágabb értelemben nem képletek alkalmazását értem, hanem a szabályok pontos megfogalmazását olyan terminusokban, amelyeket mindig egyértelműen használunk. A képletek csak a terminusok szemléltető kifejezői.)

Ha generatív nyelvtan hatásáról beszélünk, feltétlenül meg kell említeni a nyelvoktatás területét. Az idegen nyelv oktatásában feltétlenül széles körökben elterjedt a transzformációs módszer és ebben az értelemben a generálás elve. Elsősorban külföldön, de hazánkban is. Erre szép példa az „Idegen nyelv — anyanyelv” című kötet (1970.; szerk. BABOS ÉRNŐ és KÁROLY SÁNDOR).

A generatív nyelvtan szerepének mai helyzetképét a következő sémával tudnám szemléltetni:

$$\left[\begin{array}{l} a, b, c \dots n \\ a \rightarrow b, c \dots n \end{array} \right] \begin{array}{l} \nearrow A, B, C, \dots N \leftarrow \\ \searrow A, B, C \dots N \leftarrow \end{array}$$

ahol $a, b \dots$ régebbi és strukturális nyelvtanok;
 a = Chomsky generatív nyelvtana;
 $b, c \dots$ egyéb generatív nyelvtanok;
 $A, B \dots$ generatív jellegű nyelvtani modellek;
 $A, B \dots$ nyelvoktatási modellek;
 \rightarrow a hatás iránya.

Egy ilyen felfogással kapcsolatban nem árt a generatív nyelvtan elméletéről mint olyanról néhány szót ejteni, általános szempontból. Mint minden elméletet (és erre támaszkodó módszert), úgy a generatív nyelvtan gondolatát is fel lehet fogni dogmatikusan, de lehet értelmezni rugalmasan is. Attól függ, mi érdekel jobban: az elmélet önmagában, mondhatnám öncélúan vagy felhasználása, lehetősége, inspiratív hatása. A tudománytörténet, mindenféle tudomány története arra tanít bennünket, hogy az elméletek általában nem abszolút jók vagy rosszak. Arra való, hogy magyarázzák a valóság összefüggéseit vagy ezeknek egy csoportját. Ha az elmélet egy bizonyos irányban megindítja a kutató fantáziáját, már nem haszontalan. Az elméletek általában nem maradnak változatlanul. Átalakulnak, igazodnak a kutatási tapasztalatokhoz. Minden elmélet megteszi ezt az utat, nagy változáson megy át, s néha az új változat igen messze esik az eredeti elképzeléstől. De csak akkor, ha alkotó módon viszonyulunk hozzá. Ugyanez áll az elmélet kritikájára is. Ez sem lehet dogmatikus. A célravezető kritika az elméletben — amelyhez több-kevesebb merevség szükségképpen hozzátartozik, azért „elmélet” — az előremutató vonásokat keresi, abból kiindulva, hogy az elmélet nem öncél, és nem is sérthetetlen, amelynek a „tisztaságán” nem volna szabad csorbát ejteni, ha a kutatási gyakorlat úgy kívánja. A generatív nyelvtan teóriáját én mindig úgy tekintetem, mint eszközt anyanyelvünk jobb megismeréséhez és a nyelvek összehasonlításához.

4. Az előbbiek folyamán Chomsky generatív nyelvtanának történeti előzményeiről és feltételeiről beszéltem. Az említett determináló sajátságok közvetlen előzménynek tekinthetők. A következőkben olyan távolabbi, tudománytörténeti előzményekre óhajtanék rámutatni, amelyek a hagyományos nyelvészetben is megtalálhatók. A generatív és transzformációs, illetőleg a generatív vagy a transzformációs nyelvtannak két egymással nem szükségképpen összekötött fogalma közül a generálás előzményének tekinthető a nyelvtani produktivitás, a transzformáció előzményének a nyelvtani szinonimitás vizsgálata. Ezekről és egy produktivitást vizsgáló nyelvtan koncepciójáról az 1970. május 26-án az MTA Nyelvtudományi Intézetében megtartott előadásomnak megfelelően legközelebb terjesztem elő gondolataimat.

KÁROLY SÁNDOR

A deadjektivális verbumokkal szerkesztett mondatok helye a nyelvi rendszerben

A magyar nyelvben jelentős helyet foglalnak el az ún. deadjektivális verbumok. Strukturális szempontból a feladat: meghatározni, hogyan helyezkednek el a kérdéses igék, illetőleg a velük szerkesztett mondatok a nyelv rendszerében. Az alábbiakban ennek a feladatnak a megoldására teszünk kísérletet.

A mondatformák rendszerében — mint már több ízben kifejtettem (A valóság tükröződésének fejlődése a mondatformák tükrében: *ÁltNyelvTan.* III, 213–26; A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer: *NyudÉrt.* 53. sz. 1966.) — jelentős szerepet töltenek be az ún. transzformációs csoportok. A szóképzlet egy jelentős része, az igen egyszerű cselekvéseket jelző igék tömege a transzformációs csoportok keretei között alkot szerkezeteket. Pl.:

ken + zsírt + a kenyérre
keni + zsírral + a kenyeret

$$\left[\begin{array}{l} (1) \text{ I} + \text{F}_1(-t/*vel) + \text{F}_2(\text{loc.}) \\ (2) \text{ I} + \text{F}_1(-vel) + \text{F}_2(-t) \end{array} \right]$$

Az ún. magányos sorok pedig strukturálisan a transzformációs csoportokból szakadnak ki; a csoportok valamely tárgyi viszonyának az abszolutizálódásaként. Pl.:

$$\left[\begin{array}{l} \text{köt} + \text{kötelet} + \text{a tehenre} \\ \text{köti} + \text{kötéllal} + \text{a tehenet} \end{array} \right]$$

↓

köti + + a tehenet + a jászolhoz

$$\left[\begin{array}{l} \text{I}(\text{jel}_1) + \text{F}_1(-t/*vel) + \text{F}_2(\text{loc.}) \\ \text{I}(\text{jel}_1) + \text{F}_1(-vel) + \text{F}_2(-t) \end{array} \right]$$

↓

$$[\text{I}(\text{jel}_2) + \dots + \text{F}_2(-t) + \text{F}_3(\text{loc.})]$$

A dolgozatnak nem feladata a mondatformák vázolt összefüggéseinek mélyebbre ható elemzése. Csak annyit jegyzünk meg röviden, hogy a mondat-

formák vázolt összefüggései csak egy pragmatikus aspektusból válnak érthetővé. Ugyanaz a tényállás a csoport (1) sorával közvetlenül, részletezve, a csoport (2) sorával a részletektől elszakadva, egy általánosabb módon ábrázolható; a csoport (2) sora az (1) sort implikálja. A magányos sorok a valóság bonyolultabb összefüggéseit egy általánosabb módon ábrázolják, mint a transzformációs csoportnak akár (1), akár (2) sora. Vagyis a vázolt formarendszer levezetési során a nyelv pragmatikus hatóköre tágul ki; a valóság mind bonyolultabb összefüggéseinek a tükrözésére válik alkalmassá. (Vö. ZSILKA JÁNOS, Transzformációs csoportok és magányos sorok (A nyelvi rendszer pragmatikus vonatkozásai): NyK. LXX, 105–25.)

A transzformációs csoport I–F₂(-t) viszonyának abszolutizálódásából jönnek létre az igekötős változatok is. Pl.: *ki-köt, le-köt, fel-köt, be-köt* stb. A kérdéses magányos sorokban

$$\left[\begin{array}{l} ki- \\ le- \\ fel- \\ be- \end{array} \right] I(jel_2) + \dots + F_2(-t) + F_3(loc.)$$

a speciális jelentések egy tömege jön létre. Az ige specializálódása által az ige jelentésterjedelme a (transzformációs csoport → magányos sor) fejlődés folyamán óriási mértékben kitér:

I	jel ₁				
I	<table style="border-collapse: collapse; width: 100%; text-align: center;"> <tr> <td style="border-right: 1px solid black; padding: 5px;">jel₂(a)</td> <td style="padding: 5px;">jel₂(b)</td> </tr> <tr> <td style="border-right: 1px solid black; padding: 5px;">jel₂(c)</td> <td style="padding: 5px;">....</td> </tr> </table>	jel ₂ (a)	jel ₂ (b)	jel ₂ (c)
jel ₂ (a)	jel ₂ (b)				
jel ₂ (c)				

Az ige specializálódása során a magányos sorokban jön létre a denominális igék egy csoportja is. Pl.:

$$\left[\begin{array}{l} ken + zsírt \text{ stb.} + a \text{ kenyérré stb.} \\ ken + zsírral \text{ stb.} + a \text{ kenyeret stb.} \end{array} \right]$$

↓

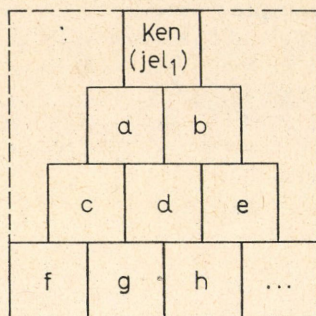
zsírozza + *a kenyeret*

A továbbiakban az igéknek éppen ez a csoportja válik jelentőssé számunkra a deadjektívális igék megértése szempontjából.

A mondatformák levezetése során — amint már egy korábbi dolgozatban szintén kifejtettem (A szavak szemantikai struktúrájának kettős aspektusa: NyK. LXXI, 387–96) — az igék szerves belső jelentésstruktúráját határozzuk meg. Pl.:

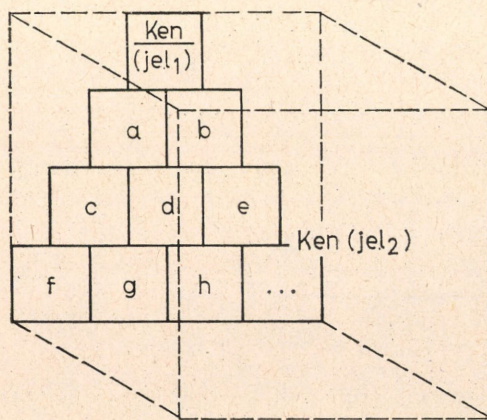
<i>ken</i> (jel ₁)
<i>ken</i> (jel ₂)
<i>ken</i> (jel ₃)

Az ige belső jelentésstruktúrájának a szervezete pedig nemcsak abban nyilvánul meg, hogy az egyes rétegek szervesen vezethetők le egymásból. A jelentésstruktúra szervezete még inkább megmutatkozik a rétegek érvényének szimultaneitásában. Ezen azt értjük, hogy — pl. a denominális igék esetében — egyfelől a *ken* egyszerű jelentéséből (jel_1) kiindulva haladunk a speciális változatok (a, b stb.) felé:



/a = *zstroz*; b = *be-sároz* stb.

Másfelől — amint a parafrázis mutatja — a *ken* jelentését magát mindinkább a speciális változatokból vonjuk el (jel_2). Ami annyit jelent: a *ken* jelentése maga a specializálódás terjedelmének megfelelően mind általánosabbá válik. Vagyis a *ken* és a specializált változatok struktúráját így ábrázolhatjuk:



A jelentések állandóan két oldalról közlekednek egymás között. Az ige jelentésének működését pedig az egyidejű

$$ken(jel_1) \rightarrow ken(jel_2)$$

illetőleg:

$$ken(jel_2) \rightarrow ken(jel_1)$$

teszi ki.

A szavak jelentésstruktúrája azonban még ennél is bonyolultabb, és ennek a feltárásával jutunk el a tulajdonképpeni problémánkhoz, a deadjekti-

valis igék kérdéséhez. Fontos megérteni: például a *zsiroz* stb. *ken*-nel való parafrázisa lényeges szerkezeti összefüggésekre utal. A parafrázisok utalásait követve pedig még mélyebbre hatolhatunk a tárgyalt igék jelentésstruktúrájába.

A *(be-)zsiroz*, *(be-)sároz* stb. parafrázisa nemcsak a *ken* (jel₂)-ben adható meg. A *(be-)zsiroz*, *(be-)sároz* stb. parafrázisa az alábbiakban is kifejezhető:

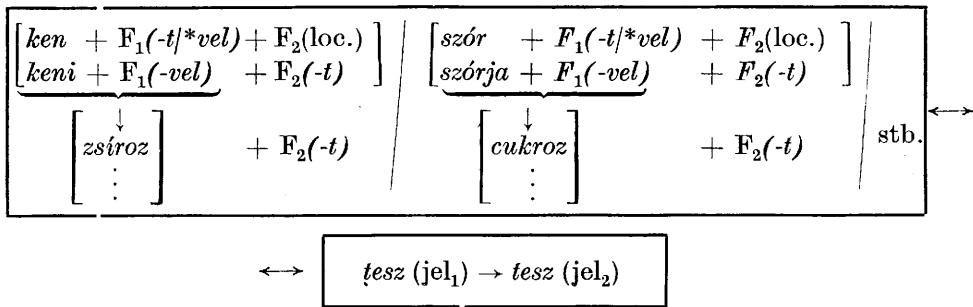
$$[(tesz + vmilyenné) + vmit]$$

A *(be-)zsiroz* stb. — $[(tesz + vmilyenné) + vmit]$ közötti viszony azonban lényegesen különbözik a *(be-)zsiroz* stb. — *ken* (jel₂) viszonyától. Ugyanis a *ken* (jel₂) csak a *(be-)zsiroz* stb. csoportokat interpretálja. Az igék egy másik csoportja pedig, pl. *(meg-)cukroz*, *(be-)hamuz* már másik igével, a *szór* (jel₂)-vel parafrázizálható. Tehát: míg a *ken* (jel₂) a *zsiroz*, *sároz*, a *szór* (jel₂) a *cukroz*, *sóz* azonos mozzanatait egy szűkebb értelemben foglalják össze, a $[(tesz + vmilyenné) + vmit]$ már maguknak a *ken* (jel₂) (\supset *zsiroz* stb.), illetőleg a *szór* (jel₂) (\supset *cukroz* stb.), stb.-nek az azonos mozzanatait általánosítja.

A *tesz* eredeti jelentése (jel₁) feltehetően:

$$[tesz (jel_1) + vmit + vhová].$$

A *tesz* (jel₁)-ből a *tesz* kérdéses jelentése (jel₂) pedig a transzformációs csoport \rightarrow magányos sorok keretében a denominalis igék kialakulásával párhuzamosan áll elő:



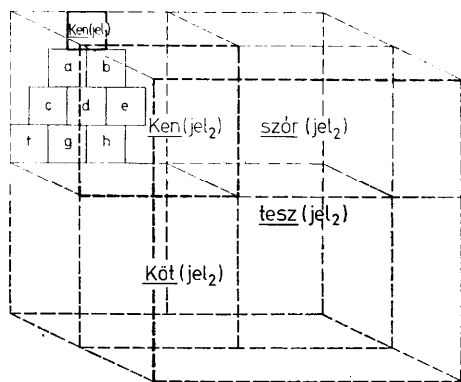
A *tesz* (jel₂) a *ken* \rightarrow *zsiroz*, *sároz* stb., *szór* \rightarrow *cukroz*, *sóz* stb., stb. \rightarrow stb. folyamatokkal párhuzamosan jön létre, mint azoknak a folyamatoknak az általánosítása. Másfelől a *tesz* (jel₂) kialakulásával maga pl. a *zsiroz* a *tesz* (jel₂) felől is levezethető:

$$[(tesz (jel_2) \times zsir) + F(-t)].$$

Vagyis a *zsiroz* maga a rendszerben két összefüggés határán helyezkedik el: Egyfelől az egyszerű *ken* (jel₁) specializálódásából vezethető le. Amely folyamatnak (specializálódásnak) a kikristályosodásaként jön létre a *tesz* (jel₂). Másfelől a *tesz* (jel₂)-ből vezethető le egy deduktív eljárás során — az általánostól haladva a konkrét felé. Vagyis:

$$[ken (jel_1) + zsir/zsirral] \rightarrow zsiroz(jel_2) \leftarrow [(tesz (jel_2) \times zsir) + F(-t)].$$

A *ken* (jel₁) — *zsiroz* (jel₂) stb. — *tesz* (jel₂) struktúráját a következőkben ábrázolhatnánk:



A *tesz* (jel_2)-nek a denominalis igék működésében betöltött szerepét megértve jutunk közelebb a tulajdonképpeni problémánkhoz, a deadjektívális igékhez. A *zsíroz*-t ugyanis — amint láttuk — deduktív úton az alábbi módon vezethetjük le:

$$[(tesz(jel_2) \times zsír) + vmit] \\ |tesz(jel_2) = (tesz + vmilyenné (+ vmit))$$

A levezetés pedig ugyanarra az eredményre vezet, mintha a *tesz* (jel_2)-vel az alábbi melléknévi szerkezeten hajtánánk végre műveletet:

$$[tesz(jel_2) \times (a kenyér + zsíros)] \\ \downarrow \\ (zsírozza + a kenyeret)$$

Vagyis a két művelet:

$$[(tesz(jel_2) \times zsír) + F(-t)]$$

és

$$[tesz(jel_2) \times (a kenyér + zsíros)]$$

hasonló eredményre vezet:

$$[zsírozza + a kenyeret]$$

A *tesz* (jel_2)-vel hajtva végre műveleteket egy F-en, az F-be egy melléknévi, jelzői elemet viszünk be; arra az eredményre jutunk, mintha az alapelem, amelyen a műveletet végrehajtottuk, M(elléknévi szerkezet) lett volna.

Vagyis a két művelet:

$$[(tesz(jel_2) \times zsír) + a kenyeret] \\ |tesz(jel_2) = (tesz + vmilyenné) \\ [tesz(jel_2) \times (a kenyér + zsíros)]$$

azonos eredményre vezet. Az a tény pedig, hogy a tárgyalt denominalis igék-nél a kétféle eljárás eredményében összeesik, vezet most már oda, hogy bármely melléknévvél hasonló műveleteket hajthatunk végre. Pl.:

$$[tesz (jel_2) \times (az\ ing + fehér)]$$

$$\downarrow$$

$$(fehéríti + az\ inget)$$

Vagy:

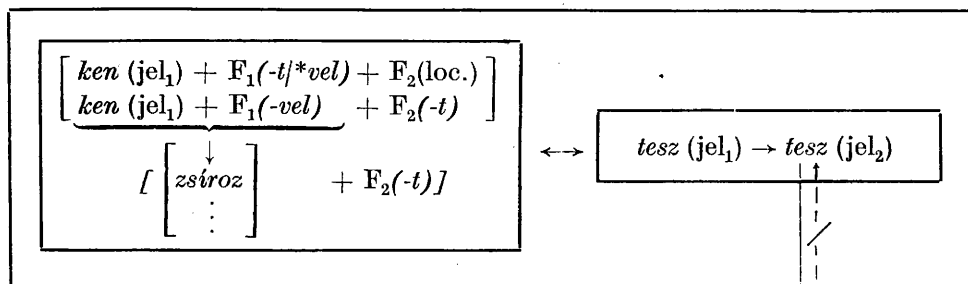
$$[tesz (jel_2) \times (a\ száj + piros)]$$

$$\downarrow$$

$$(pirosítja + a\ száját)$$

Vagyis a deadjektívális igék eredetükben (és szinkrón működésükben) a szerves rendszeren belül a (transzformációs csoport \rightarrow magányos sor) keretében a (be-)zsiroz, (be-)sároz (jel₂) stb. denominális igék kialakulásához vannak kötve.

Külön megjegyzendő: a nyelv szerves rendszerében a jelentéseknek a konkrét \rightarrow általános és általános \rightarrow konkrét mozgása egyidejűleg lehetséges. Az általános jelentés azonban, miután egyszer kialakult, deduktív úton produktívvá válhat. Ugyanakkor pl. a deadjektívális igékből kiindulva a *tesz* (jel₂)-höz inkább csak egy logikai úton juthatunk vissza; a megtett út nem elsőrendűen nyelvi fontosságú. Vagyis:



fehérít
pirosít

ZSILKA JÁNOS

Édes Gergely és az „ikes ragozás”

A XVIII. század végi dunántúli írók igeragozását vizsgálva feldolgoztam *Édes Gergelynek* egyik verskötetét (Természet könyve, avagy az a' természetből ki-merített betses halhatatlanság... Kassa, 1793.) és néhány hozzáférhető levelét. A kapott anyagból egykettőre kiderült, hogy nyelvében teljesen felbomlott az ikes ragozás (l. alább), de a korabeli dunántúli provinciális nyelvnek megfelel. Ezek után érdeklődéssel vettem kezembe kéziratban fennmaradt nyelvtanát (Magyar nyelv-mesterség [a -,ség" ki van húzva] vagy-is A' Magyar nyelv' természetét előadó 's törvényeit tanító Mester: Akad. Kt. Kézirattár). Édes már 1792-ben Ráday Gedeonhoz írt levelében megemlítette grammatikáját (Figyelő V, 353). De éppen a saját levelezéséből derül ki, hogy többször átírta, és a rendelkezésünkre álló példány a XVIII.

század végéről való (BENKŐ LORÁND, A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában 328). ABAFI LAJOS, aki 1881-ben foglalkozott először tudományosan Édes Gergely műveivel, a következőket írja Édes nyelvtanáról: „E munkájával, mely a múlt század vége felé készült, mindig igen nagyra volt Édes, és egyéb műveiben és leveleiben számtalanszor hivatkozik rá. Vajon ez-e az először készült teljesebb példány, melyet elveszetteknek mond egyik levelében, vagy később újból dolgozott rövidlet, azt nem tudhatjuk” (Figyelő V, 284). Édes nyelvtana minden körülmények között későbbi változat (vö. BENKŐ i. m. i. h.), de talán azt is állíthatjuk, hogy az utókorra maradt kézirat nem is a XVIII. század végéről, hanem a XIX. század elejéről származik. Tudniillik Édes nyelvtanának 73. lapján az igék tárgyalása közben név nélkül hivatkozik RÉVAI MŰVÉRE az *Elaboratior Grammatikára*: „Nevetlégés az, mikor az *Elaboratior Grammatika* ezt: *Lép*, így lépegetteti: *lép-em*, *lép-el*, *lép-ik* talám Erdélyiesenn, ezért: *lép-ek*, *lép-sz* v. *lép-el*, *lép*. mert a' *lép-em* bizonyosan a' *Határozó Formáé*. p.o. én nem *lépem-át*, de ők sem *lépik-által* a' józan elme' törvényeit . . . Elég az ahoz hogy az *ik* miatt ugyan ezek új CSAPATot és új Formát nem érdemelnek a' mint alább . . . megfogjuk látni”. Mivel RÉVAI MIKLÓS nyelvtana 1806-ban jelent meg, s mivel Édes kéziratában nincs semmi törés, komolyabb javítás vagy betoldás, a fennmaradt és birtokunkban levő kézirat vagy legalább is annak az igékről szóló része 1806 után íródott.

Ebből is látható, hogy Édes Gergely visszautasította az ikes igék külön ragozásának gondolatát. De ezt még bővebben ki is fejtette. Az igét a következőképpen határozta meg: „Ígének nevezzük a beszédnek azt a részét [betoldva: melly] vagy Cselekedetet, vagy Cselekedtetést, vagy Szenvedést vagy Önkéntséget jelent, vagy csak Lételet erősít vagy bizonyít” (62). Háromféle igeragozást nevez meg. A *határozó*, *nemhatározó* és *állító*. A *határozó* a tárgyas, a *nemhatározó* az alanyi ragozás, az *állító* pedig a létige ragozása. Végül megjegyzi, hogy „*Határozó* lehet minden *Nemhatározó*, még az úgy nevezett *Ridegek-is* (Neutra) De a' Szenvedősök és Önkéntesek nem” (62). Majd felsorolja a módokat és az időket. Beszél „*Aligmúltt*”-ról, „melly a' gondolatot még nem igen messze veti: p.o. *Szedék*, *adék*” (63). „Mi a' NEM?” kérdés alatt beszél *cselekvős*, *cselekedtetős*, *szenvedős*, *önkéntes*, *hathatós*, *rideg* és *személytelen* igékről (64–5). Az „önkéntes ige” tulajdonképpen visszaható ige szenvedő értelemben: „ÖNKÉNTES Ige, az, a' mint józanonn elzrevehetni, a' melly a' Cselekvős és Szenvedős között mintegy megosztott cselekedetet vagyis önkéntesféget jelent. De azért ha *Szenvedős* helyett élünk is vele, nem veztünk semmit, minthogy ahoz láttatik közelebb járúlni . . . Hogy az *Önkéntes* Igével *Szenvedős* helyett *Izabardon* és ékesenn élhetünk ott, ahol a' *Szenvedős* alkalmatlan, de vigyázva, okosann és ritkánn.” (68.) Ez a kitétel is mutatja, mennyire ismerte Édes saját korának grammatikai vitáit. *Rideg* igének tulajdonképpen az ikes igét nevezi, de nem ismeri el, hogy az ilyen igének külön ragozása van. „*RIDEG* Igék azok, a' mellyek a' Többi Rendes Igéktől valami kevesbenn különböznek. Az ő bélyegjek, mellyről megösmerhetni, ez: hogy a' JM.JI-benn az *Egyyes* harmadikához, melly a' *Gyökér* vagy *Törzsök*, valamint a' *Szenvedősök* és *Önkéntesek ik* pótlékokat vesznek, de azomba sem *Szenvedősöknek* sem *Önkénteseknek* nem mondhatni. Ilyenek *fáz-ik*, *dicsek-sz-ik* v. *dicseked-ik*, *hall-ik* v. *hallatsz-ik*, *látsz-ik*, *tetsz-ik*, *hidegsz-ik* v. *hideged-ik*, (hül) *betegsz-ik* v. *beteged-ik*, *származ-ik*, *ágaz-ik*, *sarjaz-ik*, *hatalmaz-ik*, *enyész-ik*, *tenyész-ik* (enyész, tenyész), *hajl-ik* (hajol), *zajl-ik*, *botl-ik* (botol) 's a' t.

vagnak több illyek is, de már azok a' *Határozó*bais általmehetnek, millyenek: *dolgoz-ik, mesterked-ik, harmatoz-ik, igyeksz-ik, v. igyekez-ik, nyugosz-ik v. nyugsz-ik, alusz-ik v. alsz-ik, feküsz-ik v. feksz-ik, játsz-ik, buk-ik, bújdokl-ik* (bújdokol) *kotl-ik* (kotol) *káromkod-ik, hálálkod-ik* 's a' t. Lehetne többetis említenem, de elegek ezek példának. Minthogy az: *ik*, ezekbennis csak egy helyenn kerül-elő, nem elég ösmertető jelek az nekik. Különbennis többnyire a' *Határozó*ba átalmennek p.o. *kinyugodta* magát. *beharmatozta* ruháit; *elálmolta* azt a' mit megkellett volna tenni; már a' tyúk idejét *elkottolta* 's a' t." (71—2.) Ezután újra utal arra, amire már célzott, hogy az -l végű igéknek van ices és iktelen formájuk. Majd újabb érv következik: „Hogy ezekből csak Cselekedtetős és Hathatós Igék lehetnek p.o. *fek-tet* v. *feküd-tet, nyug-tat, v. nyugod-tat, altat v. aludtat, dolgoz-tat* 's a' t. Igy: *fek-het* v. *feküdhet, al-hat, aludhat, nyughat*" (72), s ezek is lehetnek tárgyások. Valóban elfogadható érv annak bizonyítására, hogy ezek az igék nem különböznek más magyar igéktől. Majd felteszi a kérdést: „Hol vette magát az *ik*?", s őszintén feleli: „Én azt alig mutathatom-meg" (71). Véleménye szerint az -*ik*-nek megfelelő ragozása (szándékosan kerülöm a helyes megnevezést) csak a szenvedő és tőle önkéntesnek nevezett visszaható igének van: „Én ha a' Szokásnak parancsolni lehetne, az *ik* pótlékot csak a' *Szenvedős* és *Önkéntes* Igéknél hagynám-meg. Ugyis sokann az illyenek közülis elhagyhatják mint: *enyész tenyész, tűn, szun* [értsd: szűn], *lép* 's a' t." (72—3.) Ezután következik az Elabozatorior Grammatikára való hivatkozás a *lépik* ige ürügyén, amikor kimondja, hogy az ilyen erdélyi ices igék miatt nem kell külön csoport és külön ragozás a nyelvben. S megjegyzi, „hogy nekem az ezek' *m*-jek sem tetszik. Miért? mert természetesen sem mindenik viseli p.o. *hajl-ok, tündökl-ök, csömörl-ök, roml-ok, esdekl-ek*, 's több illyenek, holott a' 3-dikbann: *hajl-ik, roml-ik* 's a' t. Legjobban itt-is a' *k* p.o. *dolgoz-ok, bújdokl-ok* s' at. valamint minden Nemhatározókban." (73.)

Ragozási táblázataiban felvázolta, hogyan kell, illetőleg lehet ragozni a szenvedő és visszaható igét, s mi az, ami neki jobban hangzik:

„E. <i>Szed-ett</i> -em, el, -ik	<i>Szedőd</i> -öm, -öl, -ik
<i>Ad-att</i> -om, -ol, -ik	<i>Adód</i> -om, -ol, -ik

De én megvallom, hogy nekem jobban tetszik azoknak szokások a' kik rendezebben az I. PÉLDÁZAT szerént így ejtik:

<i>Szedett</i> -ek, -sz v. -el, -ik	<i>Szed-öd</i> -ök, -sz v. -ol -ik
<i>Adatt</i> -ok, -sz v. -ol, -ik	<i>Ad-ód</i> -ok, -sz v. -ol -ik

miért? mert valamint a' többesbenn megtartják a' törvényt úgy ittis kár nélkül sőt haszonnal megtarthatják, kivévén a' 3-dik Izemélyt, ahol az *ik*, mintegy önnön Ragaftványok." (95.) Ugyanezt megteszi az elbeszélő múlt, a felszólító mód és feltételes mód esetében is, megjegyvezve, hogy „igazabb” és „helyesebb” az iktelen ragozás. Majd az igeragozásban megtalálható alaki egybeeséseket és azonosságokat sorolja fel, hogy újra kifejthesse, hogy nincs szüksége az ices igéknek külön ragozásra (97—8).

Táblázataiban végigragozza az *iszik* (102—3), az *eszik* (103—4), a *fekszik* (104—5) és a *cselekszik* (105—6) igét alanyi és tárgyás ragozásban, az alanyi-ban végig iktelenül. Bemutatom az *iszik* igét a kérdéses helyzetekben.

Kijelentő mód jelen idő:

„3. ISZ-ik 2. *isz-ol* 1. *isz-ok* 3. ISZ-fz-a 2. *isz-od* 1. *ifz-om*
ISZ-lak”

Elbeszélő múlt:

„3. *iv-a* 2. -ál 1. -ék 3. *iv-á* 2. *iv-ád* 1. *iv-ám*”

Felszólító mód:

„1. *igy-ak* 2. -ál 3. -on 1. *igy-am* 2. -ad 3. -a
igy-alak”

Feltételes mód:

„1. *Inn-ék* 2. -ál 3. -a *Inn-ám, -ád, -á*”

Jövő idő:

„Iv- v. *Ij-ánd-, Ijánd-afz-, -ok* *Iv- v. ij-ánd-ja, -od, -om*”

RÉVAI és VERSEGHY vitájában felmerült a -z képzős igék ikességének a kérdése is. VERSEGHY felismeri, hogy a nyelvhasználat ilyenkor ingadozik: „*ozik, ezik, özik, azik, ezik* sok neutrumot formál egynehány néma gyökérből, mint: *távozik, származik*; substantívumokból, mint *dohányozik, gyökerezik*; sok verbumból, mint *akadozik, repedezik, öltözik*. Az olyan nevek, melyek a' plurálist *ak, ek* silabáival formálják, itt *azik, ezik* formatívát kívánnak, mint *ágazik, gyökerezik*. Azoknak, a' kik az *ik* paragogyikával végződő verbumok' fszámára harmadik conjugatióbéli formát akarnak nyelvünkben lábra állítani, hafznos volna itt meggondolni, hogy sok neutrumunk van, kivált e' formatívával, melyek *ik* nélkül olly jók, hogyha nem jobbak, mint *ik* paragogyikával. Ilyenek *távoz, dohányoz, gyökerez, akadoz, repedez, öltöz, ágaz* 's a' t. . . Azokról, melyekben a' formatíva' vocalissa elenyézik, mint *virágzik, habzik* lásd Grammatikám I. Theil. XVI. Kap. a' 116. és köv. old” (A tiszta magyarság 89–90); illetőleg: „*zik* egynehány impersonális verbumot és sok neutrumot formál. Itt is, ha a' *zik* előtt vocalis áll, a' z gyökérbetű, és a' verbum a' regulát követi, mint: *ázik*; a' többiekben a' z betű formatíva. Formál verbumokat egynéhány substantívumból, mint *ágazik, szemzik, rögzik*.” (Uo. 90.) Tulajdonképpen ehhez a kérdéshez szól hozzá Édes Gergely, amikor a -z képzős (illetőleg -l képzős) igék iktelen és ikes változata között jelentésbeli eltérést fedez fel. Nyelvtanának 94–5. lapján jelentésmeghatározással együtt sorolja fel ezeket a szembeállításokat: „Ezek pedig: *sároz, csillagoz, képez, poroz, határoz, halmoz, fenekel, bőröz, vérez, érez, vásárol*, olyanok a' melyek mást jelentenek összevonva, mást ismét kiterjesztve, p.o.

Sároz (sárz) azaz: sárral ken, mázol, tapafzt. Sározni, tapafztani.

Sárz-ik — sárral buzog, sárral fordul-fel p.o. majd *elsározod* a' ruhádat, *sározd-be* a' kemence' repedését 's a' t. *Sárzik* az útfza, *sárganak* az útak, azaz: sárosak kezdenek lenni.

Csillagoz — csillag formával jegyez, csillagosít.

Csillagz-ik — csillag' módjára ragyog, sűrűn csillog. p.o. A' bokkrétáját boglárókkal *csillagozta*-ki, és: a' víz a' naptól *csillagzik*, a' rét úgy virít szinte *csillagzik* benne a' virág.

Képez — képet formál, rajzol, ír vagy gondol elméjében.

Képz-ik — képet mutat, láttat; e' helyett: *rémzik* v. *rémlik* p.o. Leképezek magamnak egy rózsát, házat, termőfát 's a' t. és: úgy képzik mintha rózsát látnék 's a' t.

Poroz — v. *porol* — port csinál, indít, támafzt, hány.

Porz-ik v. *porl-ik* — por' módjára omol, porrá válik. p.o. mit porozol v. poroloz? mindent beporoloz v. porozol . . . és: most mindenfelé porzik (porlik) az út. Porlik a' part . . .

Határoz — határt vet, valamit megállapít, köt, v. erősít.

Határoz-ik — (határozódik) határ gyanánt jön-ki.

Halmaz — (halmoz) halmot hord, rak, halomba gyűjt valamit.

Halmaz-ik — halomba gyűl, halom gyanánt takarodik öszlve.

Fenekel — Feneket készít, csinál p.o. befenekeli a' hordót.

Fenekl-ik — fenekenn akad (p.o. a' hajó) fenekre ülepedik, fzáll.

Óldoz — valamit fzeljel bont, válafzt, fzed.

Óldz-ik (ódzik) magától bomlik, óldódik, fofzol.

Vérez — vért indít, bocsát, v. valamit vérrel bemocskol.

Vérez-ik — magától vért erefzt p.o. a' seb) vérrel buzog, serkedez.

Érez — van érző tehetsége, nem hibáz érzése.

Érz-ik (éződik) érzésre hat.

Vásol — dörgölés által koptat. hallkal fogyat valamit.

Vásol-ik — dörgölés által kopik, halkal kopik. Innét van ez a' szó is: *vásik* p.o. elvásolta a' fogamat, nem vásik benne a' fogad . . . Kétfélg kívül mindenik ebből lett: *vas* (ferrum) de hol kapták a' vonást nem tudom. De itt példával győzni minden fzót nehéz elég ha értelmét adjuk. A többinek fzótár a' helye. Ez is: *panaszol*, különös mert néha ezt tefzi: *panaszszal adni*. p.o. megpanaszoltad aztis a' mit' adtál, *nem panaszlom* (panaszolom) de jól, ugyan jól hozzá látsz az evéshez; néha e' helyett élünk vele: *panaszzkodni* v. *panaszol-kodni* p.o. Noha Iftennek fzívembenn panaszlok nagy inségbenn M.A. a' 177 Solt. 2-dik Ritmusábann. egyéb aránt az *ostromol* v. *ostroml* példáját követi.”

Édes Gergely nyelvhasználatában már nyoma sincs az ikes ragozásnak. A kijelentő mód jelen idő egyes szám 1. személyben még találunk egy-egy *-m* ragot, a 2. személyben még az a szabályosság sincs meg az *-l* és *-sz* között, mint más korabeli írónál. A 3. személyben erős az ikesség, ahogyan ez a nyelvjárási szintű igeragozásban szokásos. A 3. személyű igealakjai teljesen megfelelnek nyelvtanának állításával, s ezzel is igazolódik, hogy saját környezetéből vette grammatikai példáit. 1. személy: „mikor *alfzom* hogy pihenek” (Term. 78), „Minden látás nélkül *alufzom* rendeffen” (80), „hozzád *igyekezem*” (135), „Sem és se ezekre is *igyekezek* vigyázni” (1804: KazLev. III, 150), „Pestről *igyekszem* az Úrnak felelni extra Postánn” (uo. 151), „a' jó reménység' ágyába *rejtezem*” (Term. 80), „*rejtezhetem*” (97), „*múlatozok . . . vígadózik*” (106), „véled *mulatozom*” (156), „véled *nyájaskodom* veled *játtfzodozok . . . múlatozok*” (10), „miről *gondolkodom*” (80), „*el-tsudálkozom*” (55), „*gondolkozom*” (55), „én e' Kezdetről ha jól *értekezem . . . nevezem*” (61), „*lakozom*” (156), „parantsolni-is . . . *merézfkedem*” (153), „Azt máftól kérdezni nem-is *bátorkodom*” (80), „Azért *vizsgálódom* körültted” (20), „*meg-is fzomoro-dom*” (11), „Ezenn . . . *el mosolyodom*” (11), „*lakozom . . . veled barátkozom*” (10), „magammal *megnem elégedhetek*” (1803: KazLev. III, 125), „kit régen *szándékozok meglátogatni*” (1794: KazLev. II, 387), „a' tefti bünöktől *meg válok Meg-válok!* —” (Term. 120), „Mert ha *hibázokis* itt” (1803: KazLev. III, 129). — 2. személy: „bennünk . . . *lakol* jó Iftenünk?” (Term. 143), „A' míg a' böltsefség' tzéljához nem *esel*” (85), „Óh *alfzol-e*” (20), „*Alfzol-é?* — 's *alhatfz-é*” (85), „*nyúgofzol-é?*” (28), „*nyugfzol*” (40), „*Tselekefzel*” (82), „*melterség* körül *forgolódhatfz*” (73), „*munkálódhatfz*” (73), „Miért *fhajtozol?*” (20), „*pihenfz* 's

álmodozol” (34), „*játszodozol*” (82), „*Iftenhez emelkedhetsz Égbe*” (94), „*Mit te, Kazinczy, reám böllenedsz*” (1803: KazLev. III, 127, vers), „*nyughatatlankodol . . . foglalatoskodol*” (Term. 29, rímhelyzet), „*te mély böltseenn okoskodsz*” (33, ugyanígy 86), „*A’ más életről-is te pedig gondoskodsz*” (33), „*Melly okok’ rendiről ha jól gondolkozol*” (60), „*leg-főbb Okra reá találkózol*” (60), „*mivel dolgozol?*” (20), „*a’ föld alatt titkos rejtekekbenn Hol az embereknek nem tűnhetz fzemekbenn*” (158), „*Néha a’ bünösök holzfú párnájára Végig nyúlsz*” (40), „*Lássad azért, azzal ki neked nem véte, miként bánsz!*” (1803: KazLev. III, 129, vers). — 3. személy: „*nem esik mefzse az alma fájától*” (Term. 93), „*eggy emberenn-is meg-eshetik*” (113), „*Meg-nem-alfzik . . . lángja-is*” (115), „*nyugfszik*” (101), „*nyughatik . . . alhatik*” (119, rímhelyzet) „*fekszik*” (111), „*eggy nyúl . . . a’ hegynek igyekszik fzaladva*” (84), „*S nékem igen tetzik e’ helyes értelem*” (116), „*helyesnek látfszik az Hogy*” (118), „*Kerefszténhez . . . illik*” (141), „*sült halat és lépes mézet eszik*” (124, jegyzet), „*A’ mit . . . fel-nem-ífszik*” (12), „*Gonosz kézre bírík a’ jók kerefvénye*” (117), „*A’ ki ide bízik*” (49), „*eggyen meg nyugfszik . . . s máfikonn törödik*” (80), „*a’ helyére verödik a’ vére*” (84), „*azon tűnödik*” (102), „*barátság’ fonala metzödik*” (102), „*Moft eggyen meg nyugfszik, majd meg illetödik*” (80), „*E’ tüdö . . . most fel-fuvödik Fuvó módra . . . ismét bé-vonödik*” (14), „*Honnan ez a’ harag? oh honnan adödik oka?*” (1803: KazLev. III, 127, vers), „*Lézf ’s enyész ez*” (Term. 93), „*El-enyész*” (23), „*vér lövellik Ki-felé . . . szökellik*” (12, rímhelyzet), „*vélekedik*” (91), „*Midön gonddal érttek jön-megy, iparkodik*” (78), „*azon jó eszköz nevelkedik*” (85), „*A’ kívánság . . . feljebb nevelkedik Melly a’ fattyú remény mellett gerbeszkedik*” (152, rímhelyzet), „*erölködik*” (127, jegyzet), „*teftemben a’ bün uralkodik*” (120), „*Gondolkodik . . . ezekről*” (30), „*Gondolkodhatik a’ Mennyei Lélekről*” (30), „*munkálkodik vala*” (94), „*emlékezik*” (103), „*ereje változik . . . a’ vér’ állatja változik*” (27), „*Magától . . . meg-nem változhatik*” (64), „*változhat*” (65), „*a’ tellyefség én bennem lakozik*” (49), „*a’ Lélek’ élete . . . a’ teftből költözik ’S magára örökké tartó gyálfzt öltözik*” (115, rímhelyzet), „*kintsével . . . ofztozik*” (84), „*e’ tsak tartozik a’ vérré*” (93), „*áldozik*” (84, 137), „*szunnyadoz*” (79), „*meg-nem szakadozhat*” (65), „*vígadoz*” (79), „*Nem érkezik oda emberi értelem Hogy természetemet jól ki-tanúlhalfa*” (19), „*érkezhetik*” (40), „*lfzived hozzám . . . vágyakozik*” (49), „*síránkozik*” (141), „*A’ máfodik pedig akkor következik Midön bünt és teftet lelkünk le-vetkezik*” (109, rímhelyzet), „*fogyatkozik*” (27), „*reménye meg-nem tsalatkozik*” (152), „*végső órád el-következhetik*” (40), „*tsudálkodik*” (108), „*a’ Lélek bennünk gondolkodik*” (33), „*kints gyül ’s megszaporodik*” (78), „*Itt el-halványodik ’s ereje változik*” (27), „*reménye fogy és kissebbedik*” (152), „*ereje ennek öregbedik*” (85), „*innét ez az új kérdés kerekedik*” (91), „*érzéketlenedik*” (27), „*A’ Lélek’ műve is akként gyengélkedik*” (27), „*okoskodik*” (86), „*nyughatatlankodik*” (120), „*A’ melly ellenkezik a’ jó bóldogsággal*” (15), „*arról tanátskozik*” (33). — A denominális -z képzős igék: „*a’kitől ő el-nem távozik*” (152), „*hangzik . . . az a’ ditső Ének*” (137), „*illatozik*” (49), „*dolgozik*” (27), „*dolgozhatik*” (94, 108, jegyzet), „*dolgozhat*” (125, jegyzet), „*vértől Származik*” (93), „*Származhatik*” (23). — A kor ingadozó és vitatott ikes igéi: „*eggy nyúl . . . Fel-ugrig[!]*” (84), „*kints gyül ’s meg fzaporodik*” (78), „*De a’ Lélek . . . ha néha botlik-is*” (34), „*ki-tündöklík nyilván mi ül fzivetskédenn*” (8), „*Széllyel-bomlik*” (23), „*a’ teft bomlik, ő is meg ofzolna*” (96), „*A’ mi teft . . . Az okofság nélkül omlik nyakra főre*” (33), „*el hanyatlík a’ Napnak világa*” (81), „*ha ott meg-torlik a’ vér ’s vízfzva tseppen*” (82), „*benned az ÍRÁS’ igazsága Nyílik mint a’ hajnal*

pirosuló világa?” (57), „javaival foha bé-nem telik?” (42), „A’ mi nem telhetik töllem” (18), „Melly [= az ér] alsó öbliből ehez át-nyúl vala” (14), „Melly . . . felyül-múl világot” (139), „s minden tagja porrá válik” (106), „meg-szűn” (25), „ki foha dolgozni meg nem szűn . . . gyűlöli a’ mi bűn” (133, rímhelyzet), „Ha szemeim járványja szűnik” (1794: KazLev. II, 387), „meg-szűnhet végképpenn?” (Term. 80), „melly . . . a’ lélek’ belső érzéséből foly” (15, jegyzet), „fel-léphet az Égbe” (30). A *kelletik* igét is használta: „3 esztendeig *kelletik* itt rendszerint szolgálnom” (1791: Figy. V, 348), „*kelletik* mennie . . . éltét-is félteni *kelletik*” (Term. 142).

A felszólító módban egyáltalán nincs meg az ikes ragozás. Még az 1. személyben sem, pedig más írók nyelvében legalább itt előkerül a szabályos alak. A 3. személy egyetlen ikes formája, a *fényljek* tájjellegű. Az 1. személy: „olly bódog lehefsek Hogy bár e’ világban fel- vagy alá-*efsek*” (Term. 27, rímhelyzet), „*meg-állapodjak*” (70), „Ne engedd ez útba hogy *meg-tántorodjak*” (70), „Hogy *el-szenderedjek* le-hajtám fejemet” (94), „feltettem, hogy az Urnak abból tejendő Fordítással *kedveskedjek*” (1794: KazLev. II, 387), „az igazakkal hogy én-is ott *fényljek*” (Term. 134). — 2. személy: „Tsak *alugy* még” (89), „*egyél*” (129), „*Igyekezz* a’ bódog lelkek utánn menni” (114), „ne *bánkódj*” (10), „*Törekedj* . . . böltsefségre” (114), „A’ mellyről . . . ne *kételkedj*” (35), „magafs Izáryakkal *emelkedj*” (35), „*Múlatozz* gyermeki elmélkedéfiddel” (21), „Akárhová *rejtezz*” (158), „*Nyílj-meg* . . . Mennyei boltozat” (97), „*válj-meg* töllem teftem!” (106). — 3. személy: „Hogy ez az emberi Nemzet *el-esheffen*” (50), „*ígyon*” (52), „. . . meg-tévedjen És a’ bolondságra még *el-vetemedjen*” (19, rímhelyzet), „Hogy . . . ültbe . . . *ki főződjön*” (24), „jóvá *tétedődjön*” (24), „. . . érezzen . . . *el-rejtezzon*” (81, rímhelyzet), „e’ jó kívánsággal buzgóan *áldozzon*” (6), „. . . *mulatozzon* Lelkem, e’ Remeken óh hadd *tsudálkozzon*” (20), „*változzon*” (125, jegyzet), „*erősődjön* . . . *győnyörködjön*” (141), „ne hogy illyen fzó *származzon* tölled” (19), „KOMJÁTHY MIKLOS ÚR’ háza *virágozzon*” (6), „*dolgozhasfon*” (127, jegyzet), „hogy *fényl-jék* [a gyertya]” (146), „*Váljon* ez az álom jó egéfségedre” (100), „Hogy néki *megnyíljon* fényes palotája?” (113), „Hogy az én áldáfom reátok *omoljon* . . . folyjon” (51, rímhelyzet). Érdekes, hogy a Bibliából kiírta jegyzetben ezt az idézetet: „*meg-ne háborodjék* a’ ti *szívetek*” (124). Ez mutatja a legjobban, hogy soha sem vetette össze a régi szövegeket a korabeliekkel.

Feltételes módban csak 3. személyű igealakra vannak példáim. Igeragja a *-na, -ne*. Az egyetlen kivétel csak megerősít abban, hogy a dunántúli beszélt nyelv az ikes igéket ugyanúgy ragozta, mint a többi: „*Meg-efne* az ha” (Term. 76), „ha *efne* példával” (77), „A mely . . . *megeshetne*” (1792: Figy. V, 353), „Iften Iftent *enne*” (Term. 62), „hanemha az Úrnak úgy *tetszene*” (159), „ha tetszik az Úrnak . . . ha pedig nem *tetszenék*” (1794: KazLev. II, 388), „*nyugodna* tsendefenn” (Term. 120), „*le-rogyna*” (96), „Honnét nem *adódna* röllok elég jelünk” (21), „a’ hévség miatt a’ gőz *nevelkedne*” (25), „*szomorkodna*” (53), „ha ez által-is le-nem *tsendesedne*” (25), „az Iften *lakozna*” (154), „*változna*” (96), „meg fe romolhatna *meg-fe változhatna*” (62), „— ezzel éppen nem *tartozna* —?” (62), „Folyvást *következne* ez a’ nagy meg-romlás” (116), „*imádkozna?* —” (62), „*ellenkezne* ez azzal a’ jósággal” (44), „*állatozna*” (154), „*harmatozna*” (62), „*virágozna*” (62), „S noha . . . *dolgozna* rendszeren” (120), „*származna*” (96), „Ha akaratjára az az Ur *hajlana*” (30), „*tündöklene* . . . alabáltroma” (154), „a’ rend-tartás . . . *fel-bomolna*” (149), „Minden Birodalom könnyen *le-omlana*” (149), „a’ változás rá sem *háromolna*” (62), „*meg-sem*

romolna" (62), „a' teft bomlik, ő is meg ofzolna" (96), „Vallyon ezek közül hány tagotska válna" (38).

Amint nyelvtanából láttuk, Édes Gergely ismerte az elbeszélő múltat, írásaiban élt is vele, de természetesen iktelenül ragozta az ikes igéket: „örömnék részese Mellybe hív Tanítód imhol nyakig *efe*" (Term. 89), „a' Izép Ifjú tölle *el-Izem-tüne*" (129), „az én Évám . . . nem *szüne* Szegény Ádám-at-is míg-nem reá vevé" (129).

A szenvedő ige ragozás is megbomlott a nyelvében. Kijelentő jelen egyes 1. személy: „*szorongattatom*" (Term. 150); 2. személy: „*Istentől küldetel*" (32); 3. személy: „*ha teftünk metszetik*" (22), „*Meg-kívántatik* hogy Erős Lélek legyen" (60), „*méltóztatik*" (1803: KazLev. III, 130), „*ha teftem fértetik*" (Term. 80), „*a' teft meg-nyugtatik* A' vér' lankadtsága akkor *újítatik*" (28), „*izemeiktől minden meg láttatik*" (112), „*öröm hallattatik*" (112), „*lekek femmivé tétetik*" (115), „*Égy erő más erő által rontathatik*" (64). Felszólító mód egyes 3. személyben: „*viteffen . . . küldetteffen*" (109), „*gyötretteffen . . . tétéffen?*" (75). Feltételes mód egyes 3. személyben: „*Nem láttatnék a' bün' fok éktelensége*" (62), „*Nem hallatnék a' a' jajt füzölő nyomorúság*" (62), „*ha kezünk töretne*" (96), „*karunk vagy labunk har-tzonn el-lövetne*" (96), „*egy tag meg tsonkíttatna a' Lélek-is . . . meg-tsorbtatna*" (96), „*ennek . . . fel-támadás fem tulajdoníttatna*" (123, jegyzet). Bár Édes különbséget tesz nyelvtanában az *-at*, *-et*, *-tat*, *-tet* képzős cselekvő és az *-attat*, *ettet* képzős szenvedő ige között (66—7), de a gyakorlatban mindkettőt egyformán ragozza az iktelen javára.

Édes Geregely tehát jól ismerte korának szenvedélyes nyelvtani vitáit. Kazinczyval való levelezése is erre enged következtetni. Kazinczy egy helyen megrója, amiért iktelen ragot használ ikes helyett (KazLev. III, 93). Bár-mennyire igyekezett is az ikes ragozást valamennyire elismerni, saját anyanyelvjárása közbeszólt, idegen volt számára a régi nyelvben és Erdélyben szokásos ragozás. Hogy egyáltalán gondolkozott a kérdésen, önmagában is figyelemre méltó tudománytörténeti mozzanatot. Nyilvánvalóan VERSEGHY hatására Édes Gergely is megkísérelte, hogy a beszélt nyelvre hivatkozva megtagadja az ikes ragozást. Próbálkozása elszigetelt maradt, de része a magyar nyelv és nyelvtudomány fejlődésének.

R. HUTÁS MAGDOLNA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Sylvester János kétféle helyesírási rendszeréről*

1. Közismert, hogy Sylvester korábbi, illetőleg későbbi munkáiban két egymástól lényegesen eltérő helyesírási rendszert alkalmaz. A magyar nyelvű értelmezésekben, melyek H e g e n d o r f „*Rudimenta Grammatices Donati*" és H e y d e n S e b a l d „*Puerilium Colloquiorum Formulae*" című munkájában 1527-ben Krakkóban jelentek meg, egészen más jelölést használ, mint Újszigeten napvilágot látott két könyvében, a *Grammatica Hungarolatina*-ban (1539.) és az *Új Testamentumban* (1541.).

**Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Linguistica Tomus I (1970.), 55—9.*

E különbségből kiindulva a következő kérdésekre próbálok válaszolni: 1. Mennyiben jelentett újítást Sylvester első rendszere a korábbi kancelláriai helyesíráshoz képest? Mi készítette Sylvestert e rendszer bevezetésére? 2. Milyen hatása volt a Sylvester-féle helyesírásnak? Voltak-e követői? 3. Miért tért át maga Sylvester is egy újfajta helyesírás alkalmazására?

2. A korábbi művek helyesírását úgy szokás jellemezni, hogy lényegében a kancelláriai típus továbbélése, kancelláriai típusú helyesírás, újkori jelekkel bővülve (KNEI-ZSA, MHír.² 16; MOLNÁR J., A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között 47; SZATHMÁRI, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk 124).

KNEI-ZSA szerint az újkori helyesírásban néhány, a középkorban egyáltalában nem ismert német eredetű jel bukkan fel. Közülük a Rudimentában az *ö* hangértékű *eo* található meg, a Puerilium Colloquiorum Formulaeában pedig az *eo*-n kívül az *sz* értékű */z* is (KNEI-ZSA i. m. 14—5).¹

Figyelmen kívül szokták azonban hagyni azt a tényt, hogy a krakkói kiadványok helyesírása nemcsak az *eo* és az */z* használata tekintetében tér el a kancelláriai ortográfiától, hanem még egy másik vonatkozásban is. Sylvester nemcsak az *ö*, *ö* hangot írja szokatlan, újfajta módon, hanem az *ü*, *ü* hangok jelölésére is olyan betűkapcsolatot alkalmaz, amely — KNEI-ZSA kimutatásai szerint — sem az oklevelekben, sem a kódexekben nem volt szokásos, tudniillik az *ew* betűkapcsolatot. A palatalis labialisok jelölése tehát Sylvester korai műveiben: *ö*, *ö* = *eo*; *ü*, *ü* = *ew*. Mint tudjuk, a kancelláriai helyesírásban viszont az *ö* hangnak *ew*, az *ü*, *ü*-nek *w*, *v* a jele. Ez a jelölés szorosan összefügg a korábbi hangtani állapotokkal. Az *ü* hangot kezdetől végig *u*, *v* vagy *w*, esetleg ezek mellékjeles változata jelöli. (Az *iu*-féle betűk mögött vagy korábbi *iu* diftongust kell keresnünk, vagy az is lehetséges, hogy e jel idegen átvétel: KNEI-ZSA, HírTört. 74.) Amint tudjuk, *ö* hangunk eredetileg nem volt, a hosszú *ö* helyén pedig *eü* diftongusok voltak. Ezeknek tehát logikus jele volt az *ew*, *eu*, *ev*. Mármost, amikor e kettőshangzók monoftongizálódtak *ö*-vé, az eredeti *ew* típusú jel továbbra is megmaradt, sőt analogikusan a közben létrejött rövid *ö* hangot is gyakran jelölte. (BÁRCZI, Htört.² 94; KNEI-ZSA i. m. 52, 78.)

A kancelláriák, sőt a kódexek gyakorlatában is tehát az *ew* jel — ha alkalmazzák — az *ö*, *ö* hangok (illetőleg korábban az *eü* diftongusok) jelölésére szolgál, s nem használják az *ü*, *ü* hangok jeleként. KNEI-ZSA sem tudja ezt kimutatni egyetlen oklevélben és egyetlen kódexben sem (i. m. 195—6).

3. Sylvester tehát az *ü*, *ü* hang jelölésében sem a hagyományt követte, hanem egy teljesen új megoldást talált. Ahogyan az *eo*-nek *ö*, *ö* hangértékben való használatában nem a hazai szórványos hagyományokat követte, hanem német hatásra alakította a jelet a német *ö*-ből, valószínűnek látszik, hogy az *ew* esetében is a német *ü*-féle betűket vette alapul, s a föléírás helyett itt is melléírást alkalmazott. Abban a korban, amikor az *eü* kettőshangzókat már egyáltalában nem ejtették, s ezek még variánsként sem éltek

¹ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy másik munkájában, a „Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig” című könyvben maga KNEI-ZSA mutatja ki, hogy az *eo* jelnek hazai hagyományai is voltak. Nem csupán néhány elszigetelt adata fordul elő az oklevelekben: 1257/1284: *Sasweolgy* (ÁÜO. VII, 475); 1267: *Physzgetheo* (HazOkm. V, 150); 1320: *Kokolloe* (AnjOkm. I, 576); 1323: *Feoldwar* (AnjOkm. II, 88); 1352: *Erdeod* (AnjOkm. V, 307) (idézi KNEI-ZSA, HírTört. 52—3). Ellenben megtaláljuk kódexekben is; így a XV. század végén keletkezett Apor-kódexben, továbbá a Lázár Zelma- és a Debreceni Kódexben s ritkán a Winkler-kódexben is. Mégis azt gondoljuk, hogy Sylvester *eo* használata nem annyira ezeknek a folytatása, inkább a német *ö* betű egymás mellé helyezésével keletkezett változat, tehát valóban újkori írásjel.

az *ö* mellett, az *ew* jelnek *ö*, *ő* hangértékben való használata már teljesen értelmetlen volt, csupán a kancelláriai helyesírás folytonossága őrizte meg még nagyon sokáig.

Sylvester számára viszont — aki feltehetően már az 1520-as évekbeli krakkói tartózkodása idején foglalkozott a magyar helyesírás problémájával, aki minden bizonytalansággal tudatosan alkalmazott egy újfajta helyesírási rendszert — a kancelláriai gyakorlatnál logikusabbnak tetszett, hogy az *ew* betűket *ü*, *ű* hangértékben használja (hiszen a benne levő *w* eddig is *ü* hangot jelölt), az *eo* kapcsolatot pedig *ö*, *ő* értékben.

4. Ha Sylvester egész rendszerét megfigyeljük, arra is fény derül, miért szakított *ö* a hagyományokkal az *ü*, *ű* jelölése tekintetében is. Ismét Sylvester tudatosságára kell hivatkoznunk: a Sylvester-féle megoldás ezen a téren is következetesebb. Az *w* betű eddig mind az *u*, mind az *ü* hangot jelölhette. Sylvesternél a jelek egyértelművé válnak a következőképp: *o* betű = *o*, *ó* hang; *w* betű = *u*, *ú* hang; ugyanezek a betűk *e* mellékbetűvel a palatalisokat jelölik: *eo* betű = *ö*, *ő* hang, *ew* betű = *ü*, *ű* hang.

Ugyanilyen egyértelmű megkülönböztetésre törekedett Sylvester akkor is, amikor az *fz* használatát bevezette, s ezzel a kancelláriai gyakorlatban évszázadok óta egyazon betűvel jelölt *sz* és *z* hangokat elkülönítette egymástól.

E jelek közvetlen forrásai a krakkói nyomtatványok lehettek. Az 1527-i Heyden Sebald-kiadás német szövegeiben is megtaláljuk a megfelelő betűket: 13: *Ich hab den garaus gehört*, 18: *Hörftu*, 28: *früßtücken*, 73: *glücklich*, 64: *lafz*, 70: *Ich weiß*.

Azt, hogy Sylvester az *e* betűt miért az *o*, illetőleg *w* elé helyezte, holott a korábbi német helyesírásban az ellenkező sorrend volt az általános, azzal magyarázhatjuk, hogy a magyar hagyományok a régi *eü* típusú diftongusok révén ezt a megoldást sugallták.

5. Sylvester helyesírása a Rudimentában még nem volt ilyen határozott és egyértelmű, mint azt az előbbiekből bemutattuk. Itt nem használja még az *fz* betűt, az *ew* használata pedig nem egészen következetes. (Az *ö*, *ő* hang ritkán fordul elő, de mindig *eo*-val: 50: *seoth*, 51: *keuleon*, 63: *yleo*.) Az *ü*, *ű* hangot gyakran írja *ew*-vel: 3: *elmeyew*, *emlekezewew*, *Kewz new*, 4: *Mynemewfygheth*, 11: *Kesenthew*, *fyfew*, 25: *zereffewnk*, 26: *zereffetek thew 'ti'*, 43: *zerettethendewnk*, 44: *zerethendew*, 53: *felew*, 63: *Jewyen*, *nekwnk* stb. Gyakori azonban az *ü*, *ű* hangnak *w*-vel való jelölése is: 22: *zerethunkuala*, 24: [*szere*] *thw*k, 28: [*szere*] *thw*k *volna*, 36: *zerettewnk* stb. Itt azonban nemcsak a hagyományos helyesírás hatásával számolhatunk, hanem egyszerű tévedésre is gondolhatunk. Az ige-ragozás táblázataiban ugyanis a Rudimentában nem írják ki minden egyes esetben az alapszót, hanem csak a megfelelő végződéseket közlik. Mármost a *szere* ige mellett a *tanít*, *olvas* és *hall* igéket veszi fel Sylvester mintának, tehát az alakok rendszerint így festenek:

22: *zerethyk yk yk yk*
thyl aal aal aal

Az *-unk*, *-ünk* rag esetében tehát:

25: <i>zereffewnk</i>	<i>chw</i> nk	<i>ffw</i> nk	<i>ffw</i> nk
28: <i>thw</i> nk <i>volna</i>	<i>thw</i> nk	<i>thw</i> nk	<i>thw</i> nk <i>volna</i>
31: <i>thw</i> nk	<i>thw</i> nk	<i>thw</i> nk	<i>thw</i> nk

Lehetséges tehát, hogy a párhuzamos *w*nk-félék analógiájára szedtek a palatalisoknál is *w*nk-ot. Amint az előbbi példák mutatták, szótőben mindig *ew*-t találtunk. Egyetlen kivétel a 63: *gywmeche*, ahol viszont az *y* akadályozhatta az *e* kitételét.

A Puerilium Colloquiorum Formulæ helyesírása már következetesebbnek mondható. Közel 50 *ew*-vel írt adattal szemben mindössze 10 szóban találunk *w*-t, ezek közül is háromszor *y* után. Az *ö*, *ő* hangot mindig *eo* jelzi. De az *fz* itt is elég ritka változat.

6. Második kérdésünk az, milyen hatása volt ennek a Sylvestertől meghonosított helyesírási rendszernek a továbbiakban. MOLNÁR idézett munkájában táblázatokat közöl a nyomtatványok helyesírásáról, de ezek között egyet sem találunk, mely *eo* ~ *w* betűkkel jelölné a palatalis labialisokat. MOLNÁR feljegyez ugyan ilyen használatot három Krakkóban megjelent munkában: Murnelius Lexikonában (1533.) és Ozorai De Christo-jában (1535. és 1546.). De MOLNÁR maga is jelzi, hogy ezekben az *eo*, illetőleg az *ew* nem egyedüli variáns, hanem *ó*, illetőleg *ű*-vel váltakozva fordul elő. Én Murnelius Lexikonában csupán egyetlen szóban találtam *eo* jelet, a 101: *Geðkeer*-ben az *eð*-t, de ez nyilvánvaló elírás, a szó közvetlen környezetében is 103: *Giúker*, *giúker*, 104: *gyúkerbdl*-féle írásmódok vannak. Ami az *ü*, *ű* hangok jelölését illeti, e hangértékben leggyakoribb a MOLNÁRTÓL jelzett *ű* (de elég sok *u* is akad), s bár *ew* valóban van, de csakis meghatározott helyzetben: szó elején. Nagybetűk esetében nem volt szokás a felül melléketűs változatot használni, ezért találjuk a következő adatokat: 5: *Ewdókról*, *Ewdó*, 112: *Ewsy*, 142: *Ewst*, 179: *Ewzuer*. Majd a szókezdő kisbetűkre is átterjedhet ez a jelölés: 5, 8, 13: *ewdó*, 128: *Papi ewltózó*, 142: *ewst*, 154: *ewmeg*.

Ezek szerint Murnelius Lexikonát kirekeszthetjük azon munkák közül, melyekre Sylvester helyesírási rendszere komolyabb hatással lett volna. Ozoraival hasonlóan járhatunk el. Csak az első kiadást volt módomban megnézni, abban *eð* nincs, *ew*-t pedig csak az első néhány lapon találtam: B 1/a: *zewkség*; de E 1/b: *zúksfeg*, B 2/a: *ewt 'ót'*, *ewneky*, *ew*; de ugyanitt és másutt is mindig *ű* a névmás. Így a bemutatott néhány adat talán elhanyagolható.

Mintogy a Rudimenta és a Puerilium Colloquiorum Formulae elsősorban iskolai használatra voltak szánva, meg kell vizsgálnunk, vajon az iskolákon át befolyásolták-e XVI. századi írásbeliségünket. XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról írt tanulmányomban közel 300 XVI. századi levél helyesírását vizsgálva megállapítottam, hogy a palatalis labialis magánhangzók jelölésére a Sylvester-féle *eo* ~ *ew* jeleket mindössze hat levélíró használja. Az is külön figyelmet érdemel, hogy épp ezek mind deákok, tehát feltehetően alaposabb iskolázottságú személyek. Valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy ezek a főképpen a hetvenes évektől kezdve működő deákok olyan dunántúli iskolák neveltjei voltak, ahol Sylvester tankönyveit használták. (NytudÉrt. 62. sz. 10—1.)

7. De éppen ezek a körülmények — hogy a XVI. századi nyomtatványokban egyáltalában nem terjedt el a Sylvester-féle helyesírás, hogy a missilisekben is ilyen feltűnően ritkán élnek vele, s végül, hogy maga Sylvester is teljesen megváltoztatta helyesírását, s további munkáiban már sohasem használja azt — felvetik a kérdést, mi lehetett az oka e helyesírási rendszer ilyen fokú népszerűtlenségének.

Ha ezt a helyesírást nem önmagában, hanem a Sylvester korabeli magyar kancelláriai és egyéb helyesírás-típusok együttesében vizsgáljuk, azonnal szemünkbe ötlük a Sylvester-féle rendszernek egy olyan sajátossága, amely az olvasók számára rendkívüli zavart okozhatott.

Említettük már, hogy Sylvester előtt egyetlen helyesírási rendszer, sem a kancelláriai, sem a kódexhelyesírás nem jelölte *ew* betűkkel az *ü*, *ű* hangokat. Amennyiben használták az *ew*-t (s ez igen elterjedt jel volt), az mindig az *ö*, *ő* hangok jelölésére szolgált. A Sylvester-féle *ü*, *ű* értékű *ew* jel rendkívül zavaróan hathatott minden magyar olvasóra, nem azért, mert új jel volt, hanem azért, mert a megszokott hangértékétől eltérő funkcióban találkoztak vele. A Puerilium Colloquiorum Formulae első kiadása 1527-ben, a második 1531-ben jelent meg. Ugyancsak Krakkóban, 1533-ban Szent Pál leveleinek fordítását adják ki *K o m j á t h i B e n e d e k*től, s e mű szigorúan kancelláriai helyesírást használ, a palatalis labialisokat *ö* = *ew* és *ű* = *w*-vel jelöli. E két munka egymás mellett jelezheti számunkra azt a zavart, amelyet a Puerilium Colloquiorum

Formulae helyesírása okozhatott. Így nem véletlen, hogy a levelezésben is kerülték ezt a rendszert, talán csak egy-egy iskola neveltjei éltek vele.

3. Sylvester pedig, akiben egyszer már felmerült a következetes, egyértelmű helyesírás igénye, nem tér vissza a középkori helyesíráshoz, hanem — amint már sokan kimutatták — némi módosítással ugyan, de lényegében a huszita helyesírásnak a Müncheni Kódexben található változatát veszi át úgy, hogy az *ö, ü* hangokra a német eredetű *o, u*, az *sz*-re a szintén német *sz* jelet használja. Lehetséges, hogy e jeleket Sylvester honosította meg a magyarban (amint SZATHMÁRI gondolja i. m. 127), de az is lehetséges, hogy pártfogójának, Nádásdlynak a helyesírási gyakorlata, vagy Dévai Orthográfiája (mely minden bizonnyal Sylvester Grammaticája előtt jelent meg először) volt rá hatással.

De az is lehet, hogy Dévaival kölesönösen hatottak egymásra, hiszen találkozhattak többször Wittenbergben és Sárovaron is. Talán nem egészen elképzelhetetlen az a feltevés, hogy Sylvester és Dévai, a XVI. század e kiváló humanistái személyes találkozásaik alkalmával vitatták meg az egységes magyar helyesírási rendszerrel kapcsolatos problémákat, s ezen viták eredményeként született meg a század két legjelentősebb anyanyelvű nyelvészeti alkotása.

E. ABAFFY ERZSÉBET

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Aladár. 1. Az 1945 előtti utolsó években az *Aladár* keresztnév közszőként is járta, bizonyos kellemetlen politikai-üzleti mellékizzel. Ez az *aladár* rövid éltű volt: született és meghalt. A keresztnév *Aladár* azonban hosszú múltra tekint vissza, habár csak a múlt század kezdte fölújítani, rája keresztelvén újkori magyarokat.

Az EtSz. (I, 57—8) idézi Kézai krónikájából latinositott *Aladarius* (dativus *Aladario*) alakokban mint Attila fiának nevét és *Olodarus, Olodarius, Aladarus* formákban mint Árpád-kori magyarok nevét. Közli aztán Bonfini érdekes adatát: Mátyás király holttestének Fehérvárra való szállítását: „datoque Primario *Aladario* Bodoque Gaspari negotio . . .” E helyet Heltai Gáspár így fordítja: „. . . mellé adák a fő *Aladárt* és Bodó Gáspárt és meg hadiác azoknac . . .” — Az EtSz. Heltai fordításáról megjegyzi: „Ebből SZARVAS Nyr. XV, 272 és NYSZ. azt következtette, hogy itt 'centurio cohortis praetoriae, gardekapitán' jelentésű *aladár* köznévvvel van dolgunk, de különösnek tartotta, hogy csak egyszer, idegen író művében fordul elő. Szerintünk [írja az EtSz.] a magyarban *aladár* köznévv sohasem volt; az idézett helyet így kell értelmeznünk: »Primarius Aladárnak és Bodó Gáspárnak«, s *Primarius* valamely magyar tn. latinositása.”

Ekképp végezve az érdekes Bonfini-adattal, az EtSz. így folytatja a név eredeztetését: „kétségtelen, hogy mondatörténeti szempontból *Ardarik* gepida király . . . és Attila fia, *Aladarius* azonos, valószínű, hogy a m. *Aladár* tn. a germ. *Ardarik* átvétele. A germ. *Ardarik* ~ *Ardarich* : *Aldarik* ~ *Ardarich*-ből a magyarban hangtörvényszerű úton lett **Aldári* > **Aladári* (vö. lat. *Aladarius*) > *Olodár* > *Aladár*, vö. *Héder* < *Hedrich*, *Ódor* < *Udabrich*, I. részletesen BLEYER . . .” És említi még az EtSz. KUUN helytelen magyarázatát („**alajdar*, török *alaj* 'truppe' . . .”), azzal, hogy feltett *alajdar* 'csapatfő' szó nem mutatható ki. Mellékesen, amit az EtSz. nem említ, hangtani nehézség is akad: *aj* > *o* > *a*? Továbbá hivatkozik MUNKÁCSI BERNÁT megfejtésére (osztét *aldar*, *aldar* stb. 'Vorsteher, Befehlshaber').

2. Mármost az *Aladár* származása körül új pörfelvételt kérünk. Először is nemesak KUUN és MUNKÁCSI, hanem az EtSz. levezetése is némi hangtani nehézségbe ütközik.

Az analógiával felhozott *Hedrich* > *Héder*, *Udalrich* > *Odor* (vagy talán helyesebben a szintén meglevő német *Uldarich* ~ *Uldrich* > **Uldur* > *Oldor* > *Ódor*) megmagyarázza ugyan a kicsinyítőnek érzett *-ik* elesését, de semmiképp sem az *Aladár* ~ *Olodár* középső magánhangzóját. A *Hedrik* esete ugyanis részletezve így fest: **Hedri* ~ **Hedriü* > **Hédiür* > *Héder* ~ *Hédör*, és teljesen párhuzamos az *álmü* > *álm* meg (**bukuru*) **bukru* > *bokor* ~ *bokrot* fejlődéssel, vagyis szóvégi torlódás magyarázza, és z á r t hangzó, eredeti *i*, *u*, *ü*, oldja föl a torlódást, miután a véghangzó *i*, *u*, *ü* az Árpád-kor végén eltűnt (*álmü* > *álm* > *álm*, *álm*, *álm*). Az **Aldáru* > *Aladár* azonban egyedülálló; itt inkább egy mai **Oldár*, **Ódár*, **Ojdár* alakot várnánk (az utóbbira vö. török *Altum* > **Axtum* > *Ohtum* > *Ajtony*). Mindenesetre tetszetős a hun történelemben kézügyön levő *Ardarich* név „bevetése” a mondai *Aladár* kimagyarázásához. A hasonlóság szembeszökő, csakhogy 1. hangtani bökkenők, 2. a személyek különbsége áll a szófejtés útjában.

3. Térjünk most vissza mégiscsak Bonfinihoz és Heltaihoz. Bonfini („idegen író”, aki azonban elég jól ismerhette Mátyás udvarát és Magyarországot) szövegével nyilván foglalkozásnevet sugalmaz („Primario Aladario”), s Heltai így is fordítja. Heltai tanúsága fontos. Ne felejtjük, hogy az ő gyermekkorra a mohácsi vész előttre esik, mikor még színmagyar középkori királyi udvartartás élt fenn Budán, mikor, ha volt ilyen cím, akárki emlegethette a budai *aladár*-t vagyis testőrkapitányt. Hogy magyar íróknál ez a szó, *H e l t a i t k i v é v e*, sose fordul elő, azt talán az magyarázza, hogy egész világi irodalmunk mohácsi vész utáni, pár elenyésző szöveg kivételével: tehát nem emlegethetnek olyan műszozt, amely szorosan összefüggött a megsemmisült budai királyi udvarral, s amely nyomtalan elsüllyedhetett az egész magyar középkor független magyar államéletével. Nem egy szegény testőrkapitány az egyetlen. Nem tudjuk például a magyar lovagi életnek, középkori hadviselésünknek, városi életünk sok-sok elemének szókincsét sem, kivéve azt a pár ujjunkon megolvashatót, amit egy-két középkor végi szójegyzék megörökített. Az *aladár* véletlenül nem jutott ilyen nyelvmester szójegyzékíró tollára: ő akkor még fölötte állt vándoridiákok érdeklődésének. Későbbi nyelvünket tekintve nem az *aladár* volna az egyetlen szó, mely kihalt, mert egyszerűen kihalt a fogalom is, kihalt az egész boldog magyar világ, s új fogalmak, új nevek jöttek: a csaszok és spáhik, a lánckenétek (landsknecht) és kurucok.

Az *aladár* tehát igenis lehetett „udvari testőrkapitány”, s ha az volt, akkor a szónak függetlennek kellett lennie akár *Ardarik*-tól, akár Attila fiától. KUN és MUNKÁCSI kísérletei után lássunk egy talán helytállóbb megfejtést. Először is tudvalevő, hogy az Árpád-kor királyi testőrei „ruthének” voltak. Így vallja Anonymus. Ő a mosonyi *Oroszvár* telepítése kapcsán említi, hogy ebből fejlődött ki a királyi testőrök telepe. MELICH Anonymus adatához felveti, hogy a *Rutheni* név kora Árpád-korban még skandináv varégot is jelenthetett, eredeti értelmében; mert tudvalevőleg skandináv varégek alapították Kijevet, s az orosz *rusz* szó is első értelmében ezeket jelentette, csak később ment át az általuk leigázott szlávságra (északi germán *rutha* 'vezetők'; vö. angol *row*).^{*1} A katonaosztály sokáig megőrizhette faji jellegét, ahogy MELICH következteti. Az ilyen „ruthének” — szép szálas legények — sorából toborozták első királyaink testőreiket, mint ahogy a franciák és a pápai udvar utóbb a svájciakból. (Távol magyar nyelvészeti forrásoktól, csak néhány főbb kézikönyvre hagyatkozva, legtöbbször fejből kell idéznie, így elnézést kér a cikkíró a hiányos kidolgozásért.)

Az *aladár* szó etimonjáért is errefelé kell kereskednünk. Mármost a szláv nyelvekben közönséges szó a *vladár*: tót *vládar* 'Verwalter', lengyel *Włodarz*, orosz *Volodar* 'ua.' (a germán *Walter* szó rokona). Ez a szó régi lehet, hisz magyar nemesi családnévben is él, a *Vladár*-okéban, és (nunc venio ad fortissimum) Árpád-kori hűbéres galíciai fejedelmek is

¹ L. a cikkhez csatlakozó közleményt! — P. D.

viselték keresztnevéül. Egy ilyen fejedelem a Terebovlai *Volodár*, a Rurik-ház ivadéka, 1122-ben halt meg. 1099-ben Kálmán királyunk Szvátopolk kijevi fejedelemmel szövetségben harcolt a przemyslei *Volodár* ellen, míg a kunok, *Volodár* szövetségesei, Kálmánt hátba támadták. Ő maga is alig kerülte el a halált. A keresztnev tehát jól ismert volt magyarok közt is, de hogy színmagyar főurak is használták, az arra vall, szerintünk, hogy igenis volt *aladár* közzavunk 'testőrfő' jelentéssel. Egyetlen hangtani nehézségnek a szókezdő *v* látszhatik, de a magyar hangtörténetben van rá analógia. Ahogy egy szláv *Vladár* mellett van *Olodár* (> *Aladár*), úgy a *vasz* mellett van a mai *olasz*, a *vláh* (*valach*) mellett *oláh*. Ha az oroszos-ukrános *volodár*-ból indulunk ki, a *v* elesését nem mássalhangzó-torlódással, hanem a két egymást követő ajakhang (*v*, *o*) egyszerűsödésével magyarázhatjuk, elhasonulásszerű jelenséggel. Ilyenek például *orom*: finn *vaara*, votják *vyr*; *ostor*: votják *woštyr*; *víz* ~ *ügy* (< **vügy*); *unoka* ~ *onoka* (< **vunuka*: szláv *vnuk(a)*). A mai *Igmánd* helynév régen *Vigmánd* volt: itt a *v* eltűnését az *m* okozhatta, mint az ismert *vimád* > *imád* példában is. De különben a fenti *vasz*, *vláh* fejlődése is feltehető ilyenformán: *vasz*, *vláh* > **vulasz*, **vuláh* > **volasz* . . . > *olasz*; csakhogy itt fennáll a szókezdő *v*-nek hanghelyettesítéssel *v*-ra való cserélése is lehetőségképpen: *vasz* > **ulász* > *olasz*. — Ami a magánhangzókat illeti, az eredeti *volodár* > *olodár* korai *Aladár* (*ius*) alakjait nem annyira az ómagyar kor végi *o* > *á* változás magyarázza, mint inkább a már korai ómagyar *o*-*á* > *á*-*á* változás (*Csánád*).

Az *Aladár* tehát hangtani nehézségek nélkül bevonulhat szláv jövevényszavaink és szláv jövevény közzóból fejlődött magyar keresztneveink közé. Mint közzzó a többi szláv eredetű (*király*, *nádor*, *ispán*, *vitéz* stb.) keresztény királysági szókincsbe tartoznék.

4. De mi lesz a hun *Aladár*-ral? Itt meglehet, hogy Kézai mester keverte az adatokat. A maga korabeli *Aladár* nevet visszavetítette a hun történelmébe, annál is könnyebben, mivel ott talált egy hasonló nevet, *Ardarik*-ét. Hogy ez a hun mondai *Aladár* aztán inkább Attila fia lett, mintsem egy idegen hűbéres fejedelem, az is arra vallhat, hogy Kézai még értette a magyar szót, tudta, hogy az „testőrkapitány”. Attila nagyúr életét inkább biztonságban tudta, ha saját fiával őrizteti, mintsem egy legyőzött idegennel. Kézai mester máshol is nagy mester volt a történelmi csoportosításokban. Így végül is *Aladár*-nak mégis köze van *Ardarik*-hoz is, hasonló hangzása alapján, s Attila fiához is, jelentése révén. De igazában csak korai Árpád-korunk ereklyéje ő, a középkori színmagyar udvartartásból, a magyar nagyhatalmiságból hozzánk, kései unokákhoz szökött egykori „testőrkapitány”: ma csak kopott bujdosó, aki beszél, beszél „a régi szép időkről” . . .

KUBINYI L. GÉZA

KUBINYI L. GÉZA cikkének két egymás fölé-alá tett csillag előtti és utáni részéhez a következőket jegyzem meg.

A *Rutheni*: orosz népnév kora Árpád-kori jelentésére nézve vö. MELICH: MNy. V, 338–9 és HonfMg. 155–7.

Egyébként KUBINYI L. GÉZA cikkének e részében némi félreértések vannak. Anonymus 57. az oroszoktól a nyugati határvidéken emelt várral, vagyis *Oroszvár*-ral kapcsolatban nem szól arról, hogy ennek az oroszai (*Ruthenis*) királyi testőrök voltak. Ellenben annak van nyoma, hogy a Nógrád megyei *Nagyoroszi* első lakóit hívta be Kálmán király Galiciából, s őket udvari ajtóállókka tette (vö. CSÁNKI I, 93, továbbá MELICH: MNy. V, 339 és HonfMg. 156). Az ajtóállónak orosz volt a neve később — még a XVI–XVII. században — is. Így MA. 1611.: „*Oroz* [olv. orosz]: Janitor, Satelles.” Különösen érdekes: CAL. 25: „admissionales: *Oroszok*, *hop mestőrök*”.

Az orosz népnévnek nyelvünkben való ilyen szereplése bizonyos mértékben valószínűsíthető, hogy lehet valami KUBINYI L. GÉZA fentebbi magyarázatában.

PAIS DEZSŐ

Szemelvények Mikszáth Kálmán étlapjaiból. 1. Egy furcsa ételnévvel foglalkozva (MNY. LXII, 333) M i k s z á t h K á l m á n tól egy olyan pompás ebéd leírását idéztem, amelyent szerinte csak az olimpuszi istenek asztalán lehet találni. Most meg a „nagy palócnál” egy olyan vacsora bemutatására akadtam, ahol a föltálat ételsor leírása a híres régi magyar vendéglátás dicséretét hirdeti, íme: „Olyan vacsorát tálalt fel a gömbölyű Gelencsér Zsuzsika, hogy a fölséges császár is megnyalhatta volna a száját utána. Füstölt kolbászos káposztalevesen kezdődött, folytatódván egy öreg sertésnek különböző földi maradványain és egy unokának [malacnak] ropogósra pirított rozsdaszín testén át a pulykapecsenye, a mákosmetélt, a *herőczen* túl, le egészen a dióig és almáig.” (Akli Miklós 113.)

2. A múltkori pompás ebéd étlapjáról a régi nyelvi, furcsa *kukrejt* ételnevet ragadtam ki, ezúttal viszont a remek vacsora részletezésében a népnyelvi *herőce* elnevezésre irányítom a figyelmet. Ez a szó M i k s z á t h nál több helyütt is előfordul. Így többek között: „Mondják meg Borly Laczinak vagy a nagyapjának, hogy mit lustálkodik otthon a gyerek, csak hadd jöjjön vissza a zöld posztókötényhez, elég *herőczt* ehetett már.” (A vén gazember.)

Ez a szó föl van véve RUBINYI Mikszáth-szótárába, de minden megjegyzés, magyarázat nélkül. Más íróknál is találkoztam már vele. Így például Tímár Máténál: „Ennivalót is csomagolt édesanyám. Buktát, *herőczt*, szép formájú kiscipót, aminek közepébe zsírt olvasztott.” (Majoros Ádám krónikája I, 40).

Ez a *herőce* nevű étel — mely a MTsz. bizonyossága szerint hazánk több vidékén ismeretes — LŐRINCZE LAJOS (Édes anyanyelvünk 48) szerint voltaképpen nem más, mint palóc elnevezése az általánosan ismert *forgácsfánk*-nak, vagyis annak a zsírban sült tézstafélének, amelyet népünk ünnepi alkalmakkor kedvel. Ugyancsak LŐRINCZE írja (i. h.), hogy ennek a *herőce*, *herőke* nevű süteménynek „még népszerűbb neve volt és az ma is a Dunától keletre használt *csörge*, *csöröge*, *csöröge*, *csöröge* vagy ezeknek a *fánk* szóval való összetétele”.

Ezek szerint tehát a szóban forgó tézsza, sütemény beletartozik a fánkfélék népes csoportjába, amelyről a Magyarság Néprajzában (I, 102) a következőket olvashatjuk: „A fánk zsírban sült keletlen vagy kelt tézsza. Sokféle fajtája ismeretes: *csörme*, *csöröge*, *herőce*, *pampuska*, *pánkó*, *súlyom*, *tyúkláb* stb. . . . Rendszerint ünnepi étel.” Tézstánkat és neveit már a CZF. is ismeri: „*herőce*, vagyis lakodalmi sütemény, forgács fánk, csörögő fánk, csöröge.”

3. A felsorolt fánknevek közül a *pampuska* Mikszáthnál is elég gyakran előkerül. Ez nem is csoda, ha tekintetbe vesszük, hogy az ő műveiben valóságos tárházát találjuk a különleges sült és főtt ételfajtáknak. Elég e tekintetben RUBINYI Mikszáth-szótárára hivatkoznunk. A *pampuska* szóra itt a következő adatokat találjuk: „*Pampuska*: cseresznyétől maszatos pófácskái kidagadtak, mint két *pampuska*” (XXII, 288); „hát még a *pampuskái*, *herőcei*, amelyeknek megizlésénél minden alkalommal így kiált föl Fili . . .” (XXIII, 234); „nóták, amik a bánatot úgy fölpuffasztják, mint az élesztő a *pampuskát*” (XIX, 205). Van még a szótárban idézet a *pampuskavágó* és a *pampuskazsír* összetételekre is. — Ezek a Mikszáthból vett idézetek élénken bizonyítják, hogy a *pampuska* nem lehet más, mint a kelt tézstából kerekre kivágott és zsírban szép pirosra kisütött, megdagadt farsangi fánk, amely a „kisgyerek kidagadt maszatos pófácskáihoz” hasonlít; a nóták is úgy fölpuffasztják a bánatot, mint az élesztő a *pampuskát*.

Erről a *pampuskáról* az ÉrtSz. mint tájszóról emlékezik meg, és egyszerűen csak 'fánk' értelmessé ad neki, de nem szól arról, hogy a fánkfélék melyikét kell érteni rajta. Összetételeiként a következőket sorolja fel: ~*sütő*, ~*vágó*, ~*zsír*; ez arra mutat, hogy itt a farsangi fánkról van szó. Erről győz meg bennünket a MTsz. értelmezése is: „*Pampuska*

1. fánk, farsangi fánk (Kecskemét, Szeged, Palócság, Érsektújvár, Esztergom vid., Hont m., Debrecen, Kassa vid., Tokaj, Torna m.); 2. vakares (Vas m. Tarodháza)". A *pampuska* fánknév nyelvjárási használatával kapcsolatban LŐRINCZE egyik Édes anyanyelvünk-beli felolvasásában (i. h. 46) ismerteti a szónak földrajzi elterjedését "Pampuskaföldrajz" címen.

4. A fentiekén kívül a fánkok különféle fajtaiból és elnevezéseiből még bőséges választékunk van. A Magyarság Néprajzából föntebb már idéztünk egy csomó nevet, de nem érdektelen, hogy CzF. is mennyit sorol fel: „*Fánk*. Tésztából leginkább fonottan, vagy fonott alakban készült sütemény. 1. Szélesb ért. Többféle sütemények nevezetnek így, melynek: *dorongos fánk*, *kürtös fánk*, *forgács fánk*, *toló fánk*, *tölcséres fánk*, *csillag fánk*, *lelkes fánk*, *velős fánk*, *mogyoró fánk* stb. Vannak, kik a német *Pfannkuchen* szóból származtatják, de ez erőltetett és egészen mást jelent. 2. Különösen finom, leginkább farsangban kelendő tésztasütemény, gömbölyű alakban s töltelékkel vagy a nélkül; némely vidékeken *siska*, másutt *pampuska*. 3. Mátyusföldön kizárólag fánknak mondják azon süteményt, amelyet másutt *forgácsfánknak*, vagy *csőrögének* s *herőczének*.”¹

CzF. *dorongos fánk*-ja és *kürtös fánk*-ja elnevezésük különbözősége ellenére ugyanegy tésztafélét jelentenek, tudniillik az általában *kürtöskalács* néven ismert erdélyi süteményt. Szinte természetes, hogy ez is — mint minden finom ételnev — szerepet kapott Mikszáthnak egy pompás székely lakomáján. A „Katánghy Menyhért”-ben így ír: „A töltött káposztától és a ropogásra sült malacztól kezdve, aki még holtan is illedelmesen tartott a szájában egy sült almát, a *kürtös kalácsig* . . . ott volt a székely konyha minden pompája . . .” (ÖM. XII, 104).

A *kürtöskalács* csakugyan egy finom erdélyi süteménynek a neve, de véleményem szerint nem tartozik a fánkfélék családjába. Sem formájánál, sem összetételénél, sem sütésmódjánál fogva nem sorolható sem a farsangi fánk, sem a forgácsfánk kategóriájába. Nem fánk, hanem kalács ez, mint ahogyan a Magyarság Néprajza (I, 101–2) is a kalácsok közé sorolja, azt írván róla, hogy „*Kalácsnevet* éppannyit lehetne összeszedni, mint levesnevet. Ezúttal csak a *kürtös kalácsot* (kürtkalács, *dorongfánk*, *botratekeres*) említjük még, amely ujjnyi vastag tésztából készül. Dorongra csavargatva, parázstűzön forgatva sütik meg.” Tehát kalács ez, jóllehet *dorongfánk*-nak, *kürtösfánk*-nak is nevezik, s legjellemzőbb elnevezése a *botratekeres*.

Mivel a kalácsnak nevét hol *kürtös*-nek, hol *kürtös*-nek mondják és írják (pl. *kürtös-kalács*: MTsz.; *kürtöskalács*, *kürtőjskalács*: CsűRY, SzamSz.), NAGY J. BÉLA (MNy. XL, 307) fölvetette a kérdést, melyik a helyes. Megindultak a hozzászólások, majd a vita folytatódott a Magyarosan XVI. évfolyamában, melynek záróakkordjaként elfogadhatjuk LÉSTYÁN ISTVÁN kis cikkének (Msn. XVI, 55) megállapítását, hogy *kürtös kalács* a helyes elnevezés. Bizonyítását, érvelését nem ismétljük meg, csak arra hivatkozunk, hogy a megsült és a sütőfáról *lesuvadó* (lecsúszó) kalácsnak k ü r t ö formája van, vagyis hasonlít a kályhaacsóhoz, melyet Csikban és Udvarhely megyében *kürtő*-nek neveznek. Erről kapta nevét a *kürtös kalács*.
PROHÁSZKA JÁNOS

Eltűnt település-e Barbátfalva? I. A Mohács előtti Kolozs megye településeinek sorában tárgyalt *Barbátfalva*-ra nézve CSÁNKI DEZSŐ ezeket az adatokat sorakoztatja fel: 1450 körül: „Kenezius de *Borbátfalva*”; 1456: „Poss. *Barbatfalwa*”; 1456, 1500: *Barbathfalwa* (CSÁNKI V, 332). E gyér adalékok idézése után ugyanó a tőle eltűntnek vélt

¹ A farsangi fánknak nyilvánvalóan szlávós nevét, a *pampuská*-t VALLÓ ALBERT csakugyan tót jövevényszónak magyarázza: „*Pampuska*: farsangi fánk, tót *pampuska*, *pampuch* ua.” (Tót jövevényszók: Nyr. XXXIII, 566 és NyF. 19. sz. 11).

településre nézve a következőket jegyzi meg: „A hol Torda-, hol Kolozsvármegyéhez számított Léta várához tartozott. Úgy látszik már inkább (1500-ban határozottan) Kolozsvármegyében, de a mai Torda-Aranyosvármegye területén, Tordától kissé távolabb ny.-é., Szentlászló, Léta sat. vidékén feküdt. — Kenéze 1450 táján szerepel.” (I. h.) Valóban a település 1456-ban Léta vára összes tartozékainak felsorolásában a következő Kolozs, illetőleg Torda megyéhez tartozónak jelzett birtokok társaságában fordul elő: Léta, Szentlászló, Kisfenes, Hosdát, *Borbatfalva*, Asszonfalva, Felsőfüle, Alsófüle, Egres, Hagymás, Kékbik, Szentkirály, Monyoróság, Sütmege és Rákos (i. h. 674). 1500-ban azonban — mint azt az előbbiekben maga CsÁNKI is jelezte — már határozottan Kolozs megyei településként elkülönítve Léta, Szentlászló, Hosdát, Fenes, *Barbatfalva*, Rákos felsorolásban szerepel. Ez a két felsorolás pedig CsÁNKI hozzávetőleges elhelyezésének megokolt voltát bizonyítja. — CsÁNKI e településre nézve nem ismer az 1500-on inneni, illetőleg a mohácsi vész előtti időből származó adalékot.

2. E fontos, de kevés számú korai adatokat erdélyi helynévtörténeti gyűjteményemből (EHA.) a következő mohácsi vész utáni adalékokkal egészíthetem ki: Az újabb adalékok sorában CsÁNKI utolsó említése után több mint fél századdal később János Zsigmond 1569-beli, de csak XVII. századi hitelesítetlen másolatban fennmaradt adománylevele a Kisfenes, Kichbik (Kékbükk), Magyaróság társaságában említett Szentlászló egész falut, valamint „Totalem et integram pratum, seu Foenum intra metas possessionis nostrae *Borbatfalva* Juxta Fluvium Hosdat Vize in vicinitate . . . plebani de Hosdat” Kamuthi Balázsnak juttatja. 1591-ből a Kolozsvár városi számadáskönyvekben a város alsófüleli birtokára vonatkozó sáfárpolgári bejegyzések között ez olvasható: „Az filej Hazrol valo Registrum . . . *Borbatt faluara* hajtattak az giobbgioknak [!]” (értsd: a jobbágyoknak disznót) (i. h.). 1635-ben egy vállalat alkalmával egyik tanú személyi adatainak rögzítésére ezt jegyezték bele a vállalat jegyzőkönyvébe: „Vladika Mihalj *Borbatfalvai* Tordauarmegieben lako Kamuthi Miklos eo Nga iobbagia”. 1650: „*Borbatfalua* | *Borbatfalva* | Az Hesdati gaton alol valo retnek fele, fellyül az *Barbatfalvai* hidon aloll”. 1651/1798: Rákóczi György többek között Torda megyében „totalem . . . et integram Possessionem *Borbattfalva*” Serédi Istvánnak és feleségének, Kamuthi Katának, valamint fiági maradékaiknak adományozza, a leányágra pedig 7000 forintot konferálja. — Az önálló erdélyi fejedelemség megszűnte után, 1702-ben Lipót császárnak nova donatio titulus alatt kiállított adománylevelével Serédi Pétert ellentmondás nélkül beiktatják a b o r b á t f a l v i, drági és a hozzájuk tartozó jószágokba. Mikor pedig 1736-ban Mikola László egy bizonyoságlevelében meghatározza, hogy anyai jusson miféle örökségek illetik az ő halála után öccse, gróf Csáki Sigmund gyermekeit, Borbárát és Katát, ebben az itt érdeklődésem körébe került településre vonatkozóan a következőket írja: „Magyar Lethai Possessionaria Portiom Udvarház helyel . . . hasonló keppen *Borbáthfalva* nevű egész Falummal és ezek vadnak Thorda vár megyében.” Említett gyűjteményemben a címbeli település utolszor 1798-ban fordul elő abban az evocatoria relatoriában, azaz perbe hívó levélben, amelyet Nagyajtai Donáth Pál mint az ifjú Kamuthi Balázs leszármazottja részére báró Jósika Imréné és gróf Vass Sámuelné mint Kamuthi-succesorok ellen egyebek mellett „Szent Laszlo, Kis Fenes, Magyar, et Oláh Léta, Hesdát, *Borbatfalva*, Suthmeg et Praedio [!] Kék Buk”, valamint más falvak és részjószágok felosztása ügyében állítottak ki. — Ebben a legutolsó adalékban az a feltűnő, hogy minden más előbbi és itt alább felsorolandó egykorú adaléknak ellentmondva *Borbátfalva* a külön említett Magyar- és Oláhlétával együttesen jelentkezik. Sietek megjegyezni: az alább elmondandók miatt ez esetben csak oklevelezésbeli zavarról lehet szó.

Mindezek az újabb adalékok megerősítik ugyan CsÁNKI-nak a tőle eltűntnek tartott *Borbátfalva* hozzávetőleges helye tekintetében kifejtett véleményét, de alig vizik valamivel is előbbre a település közelebbi földrajzi rögzítésének ügyét.

3. Mint annyi más alkalommal, itt is nem a korai, Mohács előtti adalékok, hanem a náluk jóval későbbiek szolgálnak kétségtelen tájékoztatással.

Idevonható adalékaim időbeli rendjét figyelmen kívül hagyva, először abból a forrásból készített kijegyzéseimet használok fel, amely forrás először tájékoztatott döntően az addig CSÁNKI nyomán tőlem is az eltűnt települések közé sorolt *Borbátfalva* kérdésében. 1758 táján zavart okozhatott birtokjogi vonatkozásban az, hogy *Barbátfalvát* akkor már gyakran újabb nevén emlegették, illetőleg ismerték, s ezért ebben a kérdésben — az akkori joggyakorlathoz igazodva — vallatást tartottak. A felsorakoztatott mintegy negyedszáz tanú lényegileg teljesen egybehangzó vallomása közül a következő bizonyságok tanúságtételének idevonatkozó részleteit iktatom is (a zárójelbeli szám a tanú életkorát jelöli):

1758: Johannes Vincze (71), Csáki Borbára magyarlétai jobbágya vallja: „Tudom nyilván és bizonyosan, hogy az Utrizált *Olá Léta* nevezetű Helység eleitől fogva *Barbátfalvának* hivatott, és ma is annak hivatik többire minden szomszédságában levő öreg magyar emberektől sőt ezt is tudom hogy Néhai Mlgs Baro Mikola László Ur (:kinek birtokában volt a Kérdésben forgo Falu:) nem is említette senkinek is mostani nevét azon helységnek, hanem mindenkoron *Barbátfalvának* hívta.” | Stephanus Boldisár (71) ugyanannak ugyanoda való jobbágya így vall: „Én itt születtem itt vénhettem meg is és nyilván tudom hogy az Kérdésben forgo s szomszédságunkban lévő *Olá Léta* nevezetű Helység eleitől fogva *Barbátfalvának* hivatott és nem régen adták az emberek mostani nevezetét.” | Stephanus Kasza (48) ugyanannak ugyanoda való jobbágya ezt vallja: „az utrizált falu gyermek koromban *Barbátfalvának* hívták Néhai Mlgs Mikola Laszlo Urtol is örökké úgy hallottam mondani; nem is tudtam akkor az mostani nevezetét; hanem egy darab időtől fogva hallok *Olá Létának* hivattatni” | Oltyán Péter (80) ugyanannak „*Olá Létán* alias *Barbátfalván*” lakó jobbágya vallja: „Én gyermekségemtől fogva az Kérdésben forgo helységben laktam mindeddig, és tudom bizonyosan, hogy ez előtt *Barbátfalvának* hivatott, nevezetesen pedig mint hogy nem igen régen neveztek *Olá Létának*, ha Kolosvárra vagy Thordára mentünk és az Várasiak előtt magunkat *Olá Létaiaknak* mondtunk, azt kérdezték hol lehet az az *Olá Léta*, minek utánna pedig declaráltuk hogy Magyar Létának szomszédságában vagyon, magok az Várasiak nekünk ezt mondták: Nem *Olá Léta* az, hanem *Barbátfalva*” | Metyej Juon (42) és Illye Thodor (44) ugyanannak ugyanott lakó jobbágya vallja: „Bizonyosan hallottuk, hogy az Utrumban nevezett *Olá Létát* ez előtt *Borbátfalvának* hívták.” | „Nobilis Gregorius Vajna de Thur” (48) vallja: „Ezenn Nemes Thorda Vármegyében lévő s most kérdésben forgo *Olá Léta* nevezetű Helységet tudom nyilván és bizonyosan hogy ez előtt, *Barbátfalvának* hivatott, mivel gyakran ott járván a körül való Falukbéli Öregektől számtalanul hallottam *Barbátfalvának* mondani a most *Olá Léta* nevezetet viselő helységet” (EHA.).

4. Az itt felsorakoztatott vallomásokból kiolvasható meggyőző tájékoztatással teljesen egybehangzók a következő más forrásokból származó adalékok: Egy 1702-ből való statutoria relatoria (iktatólevél) tájékoztatása szerint az iktatók „ad facies p(rae)-dictae Possessionis *Borbathfalva*, *valachico idiomate Lita Rumuneszk* [!] in p(rae)scripto Co(mi)t(a)tu Thordensi existen(t)e” kimenvén az iktatásban ellentmondás nélkül eljártak. 1717-ben Szamosfalvi Mikola László atyai és anyai javainak urbariumában ugyancsak ez a kettős névváltozat szerepel: „Possessio *Borbathfalva* seu *Olah Leta*” (JAKÓ ZSIGMOND szíves kijegyzése a Jósika-hitbizományi levéltárból). 1762-ben is ilyen kettős névvel említik a szóban forgó falut: „Possessio *Oláh Leta* alias *Borbathfalva* | *Oláh Léta*, vagy régi nevezet szerint *Borbathfalva* nevezetű Falu.” Egy 1768-ban tartott határjárás tanúbizony-

sága szerint Tordaszentlászló és Oláhrákos között, valamint az „*Oláh Letai* alias *Borbátfalvi* határ között is mindenütt a Birczen járó ut tartya a határt, és annak megkülönböztetett metája” (EHA.).

5. A régi névvel szemben azonban az új a XVIII. század második felében annyira erőre kapott, hogy nem egyszer az egykori hivatali írásbeliségben már csak az új név szerepel. Például: 1760: *Ola Leta*, 1760–1762: *Oláh Leta*, 1767: *O. Léta*, 1777: *Ola Leta*, 1824: *Olá Léta*, 1854: *Oláh Léta* (EHA.; SUCIU CORIOLAN, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania* I, 360. — SUCIU 1324-ből és 1331-ből való adalékai azonban egészen bizonyosan nem erre a településre, hanem Magyarlétára, illetőleg a Magyar- és Oláhléta határában fekvő Léta várára, vagy mai szokottabb nevén a Géczy-várra vonatkoznak). E település román névalakjára az alábbi adatok sorolhatók fel: 1702: „Poss. *Borbathfalva, valachico idiomate Lita Rumuneszk* [!]'” (EHA.); 1733: *Litha* (SUCIU: i. h.); 1750: *Lita* (i. h.); 1824: *Lita Rumunyaszka* (i. h.); 1839: *Lyita-rumunyeaszka* (LENK, *Lexikon* III, 215); 1850: *Lyitha Rumunaszka* (SUCIU: i. h.); 1854: *Lita Românească* (uo.); 1909: *Lita-română* (MOLDOVAN SILVESTRU—TOGAN NICOLAU, *Dicționarul numirilor de localități cu populațiune romană din Ungaria. Sibiu, 1909. 130*); 1921: *Lita romană* (MARTINOVIĆI C. —ISTRATI N., *Dicționarul Transilvaniei, Banatului . . . Cluj, 1921. 137*). Azóta is ilyen néven szerepel a hivatalos helységnévtárakban.

6. Ami aztán az egykori *Borbátfalva* kettős névalakja közül a régebbi névváltozat keletkezését illeti, erre nézve így vélekedem: Mivel a településnév első előfordulásakor, 1460-ban a település kenézetét említik (l. fent), kenéze pedig Erdélyben e tájt — eredetileg — csak román, kevesebb valószínűséggel szláv megülesű, illetőleg lakosságú községnek lehetett, ez esetben sem lehet itt magyar alapítású településre gondolni. Noha a vidék tele van szláv eredetű településnévvel, a *Barbátfalva* ~ *Borbátfalva* név előtagjában a régiségben és ma is közkeletű román *Bărbat* személynévet kell látnunk (DRĂGANU NICOLAE, *Romanii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și onomasticii. București, 1933. 177*). A vele a magyarban alakult, de kétségtelenül patronim jellegű településnév előtagja alkalmasint a települést megültető kenéz vagy valamely más korai települő nevét őrizhette meg. Érdekes, hogy noha inkább a korai névalakok között várnök a román *Bărbat* személynévből hanghelyettesítéssel alakult magyar *Berbátfalva* névformát, ez csak nagyon későn és egyetlen egyszer, 1736-ban jelentkezik. Minthogy ezen kívül a XV—XVIII. századi adatokban az előtag mindig *Barbát-* ~ *Borbát-* alakú, nem lehetetlen, hogy a kései, egyetlen településnévi, *Berbát-* előtagú adalékban nem is az eredeti névforma megőrzésével, hanem a *Barbát-* ~ *Borbát-* előtagnak magyarban újabban keletkezett elhasonulásos formájával van dolgunk.

A névpár másika, az újabb *Oláhléta* névforma nyilván úgy született, hogy mivel *Borbátfalva* közvetlenül Magyarléta tőszomszédságában feküdt, és lakossága kezdettől fogva bizonyosan csaknem teljesen román lehetett, a királyi, majd feudális vára miatt Erdély-szerte ismert Magyarléta ikertársaként keletkezett újabb, a falu népségi jellegére utaló előtagú névforma jóval könnyebben tájékozathatott a település földrajzi elhelyezkedése tekintetében, mint a régebbi személynévi alakulású névalak. Más, ismeretlen ok vagy okok mellett kétségtelenül ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a XVII—XVIII. század fordulójától mintegy másfél századig terjedő névpár-használat után a régi névalak az újabbal szemben mindinkább háttérbe szorult, és végtére is teljesen átadta helyét újabban keletkezett névtársának.

7. Az a település tehát, amelyet a történeti földrajz eddig csak az 1450 tájától 1500-ig terjedő félszázadból ismert, de amelyet CSÁNKI nyomán DRĂGANU és SUCIU is elpusztult településként tartott számon, valójában nem tűnt el, hanem azonos a mai Kolozs megyei, hivatalosan *Lita română*, újabb magyar nevén *Románléta* településsel.

A névalakulásnak, illetőleg névváltásnak ez az itt megvizsgált példája is mutatja, hogy az úgynevezett eltűnt középkori települések egykori helyére, valóságos oltúnésére, sok esetben azonban korunkig folytatódó életére nézve az újkori helynévtörténeti adatok felhasználásával milyen figyelemre méltó megállapításokra juthatunk el. A tőlem régebben megvizsgált erdélyi *Lengyelkék* (ErdMúz. XLIX, 135–6; 1. még JAKÓ ZSIGMOND: i. h. L, 106–7), *Kölesmező* (A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei 44–5, 51–4), *Fílesd* (MNY. LXII, 340–2) meg sok más eset mellé most ennek bizonyosságaként csatlakozik az eddig eltűntnek vélt, de látnivalóan csak névköntöst váltó középkori *Barbátfalva* példája is.¹

SZABÓ T. ATTILA

Mecenzéf. 1. Az egykori földesúri község, *Mecenzéf*, szlovákul *Medzev*, németül *Metzenseifen* a jászói premontrei kolostor telepítési törekvéseinek eredményeként keletkezett. Ehhez a vidékhez kapcsolódik a régi Magyarország egyik legrégebb vasháromhagyománya, amely mai napig is eleven. A Mecenzéf legrégebb történetére vonatkozó levéltári anyag eddig tudományos szempontból kihasználatlan volt. A következőkben a mecenzéfi németiség letelepedésének rekonstrukcióját, az eredeti település helyének megállapítását és a város nevének ezzel összefüggő etimológiai elemzését kísérem meg.

2. A mecenzéfi település keletkezésének időpontjáról jegyzetben emlékezik meg GEDEON ALAJOS az alsómecenzéfi nyelvjárásról írott munkájában (Az alsómecenzéfi német nyelvjárás hangtana. Bp., 1905. 6), és azt a XIV. század első felébe helyezi. Ezen megállapításánál egy 1376-ból származó oklevélre hivatkozik,² amelyet a szerző tévesen tartott a Mecenzéfről megemlékező legrégebb iratnak. Teljesség kedvéért emlékezzünk meg GEDEON RUDOLF diplomamunkájáról, amely Mecenzéf keletkezésének és helye kérdésének megoldásánál GEDEON ALAJOS említett munkájából indul ki (Zvlášttnosti nižnomedzevského nářečia: kézirat a pozsonyi Comenius Egyetem bölcsészeti karán, 1961. 63). Figyelmet szentelt a kérdésnek SPILKA LŐRINC (A jászóvári prépostság központi birtoktestének jászókönyveki helységei 1552-ig. Gödöllő, 1944. 14).

A szerző nem tartja kizártnak, hogy a mecenzéfi település kezdetei a XIV. század második felébe nyúlnak vissza. Abból a feltevésből indul ki, hogy a Gelnica környéki kolonizációs áramlat átnyúlhatott a prépostság területére. Egy múlt századbéli periratra utal (Waldprocess VIII., Mecenzéfi városi levéltár, 1. lap), amelyben a mecenzéfiak „az erdők szabad használatának privilégiumára” hivatkoznak, amelyet V. István adott 1272-ben, „a föld betelepítésének érdekében”. Itt nincs szó a mecenzéfieknek adott külön előjogokról, hanem nyilván V. Istvánnak a szepességi hospeseknek adott privilégiumáról, amelyre a mecenzéfiak valószínűleg követeléseik indokolása érdekében hivatkoznak. Ezt a közvetett említést nem tarthatjuk hiteles forrásnak a letelepülés kezdetére vonatkozólag. Elfogadhatóbb e feltevés igazolására az a körülmény, hogy Mecenzéf szomszédságában nagyszabású telepítő tevékenységet fejtett ki Heccul lokátor. A telepítő folyamat átnyúlhatott a prépostság birtokának területére, amit az eredeti mecenzéfi település helye is igazolna. A mecenzéfi telepések első telepének helye valóban Alsómecenzéftől körülbelül 4 km-re fekszik északnyugatra, tehát a betelepített terület irányában helyezkedett el. Ezt bizonyítja Mecenzéf első okirati említése 1359-ben (ŠSÚA PA-Jasov, fasc. 4, nr. 43). Ez az oklevél Mecenzéfet már „villa”-ként említi, amiből régebbi múltra következtethetünk. Mecenzéfet a következőképpen lokalizálja: „... villam ecclesie predicte [értsd Jászót] *Mechenseuph* vocate, juxta fluvium Pivoniam...”. Az elsődleges

¹ Vö. KÁZMÉR MIKLÓS, A „falu” a magyar helynevekben. 1970. 184. — P. D.

² Štátny slovenský ústredný archív. Pôdohospodársky archív Jasov (Állami szlovák központi levéltár, Mezőgazdasági levéltár, Jászó: a továbbiakban ŠSÚA PA-Jasov), fasc. 4. nr. 47.

település kérdésének megoldása, valamint a *Metzenseifen* név etimológiai elemzése szempontjából fontosnak tartjuk egy 1333-ból¹ származó, az előző szerzőktől nem ismert oklevél szövegét. Ez a szepesi káptalantól kiadott határjárás Szomolnok határait jelöli ki, amelyeket Róbert Károly 1332-ben két mérfölddel kijebb tolt. Ezáltal Szomolnok közvetlen szomszédja lett Mecenzéf eredeti településhelyének. Az oklevél szövege szerint „az első birtokhatár(jel) a *Pionia* patakon van, amelyet népiesen *Methildis pataká*-nak neveznek, azon a helyen, ahol ez a patak a Bódva folyóba torkollik.”²

Az 1333-ból és 1359-ből származó oklevelek idézett szövegét döntőnek tartjuk mind az eredeti település; mind a *Metzenseifen* helynév eredeztetése szempontjából. Egyébként, amint erre a továbbiakban rámutatunk, egyik kérdés megoldása szorosan összefügg a másikéval. Amint előbb jeleztük, az 1359-ből származó oklevél Mecenzéfet a *Pionia*, ma *Pivering* vagy *Piwring* néven ismert patak mellett fekvő községként említi. Az 1333-ból származó oklevél ezt a patakot „*Pionia* sive *Methildis* . . . *Pionia*, qui vulgariter rivulus *Mechildis* dicitur” néven említi. Később állandósult a nyilván régebbi *Pionia*, *Piwunia* névből a mai *Pivering*. A *Pionia* és a *Methildis* név ideiglenes együttélése az újonnan jött gyarmatosítóknak köszönhető. A *Pionia*, *Piwunia* régebbi szlovák betelepülésre utal, és folyamatosságát a szomszédos déli Szepességben a nyelvészeti kutatás bizonyítja (FEKETE NAGY ANTAL, A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp., 1934. 261).

A német jövevények saját szokásaik szerint alkották helyneveiket. A névadás oka nyilván nem mindig régebbi helynevek hiánya volt, hanem gyakran a meglévő életképtelensége, mivel ez utóbbiak használói a tatárjárás után kiszorultak ezekről a területekről.

3. Az eddigi névfejtések. Már GEDEON ALAJOS megkísérli a *Metzenseifen* helynév magyarázatát. Szerinte a név két részből áll: *metzen* és *seifen*. A *seifen* 'patak'-ot jelent, amit viszont már GRIMMÉK tárgyaltak részletesen és végérvényesen szótárjukban (JAKOB und WILHELM GRIMM, Deutsches Wörterbuch. Lipcse, 1855.). GEDEON a név előtagjával nem foglalkozott. FITBOGEN GOTTFRIEDnak a mecenzéfi hámorokról a „Karpathenland” című folyóiratban közölt cikke szintén tárgyalja a nevet („Die Gründler”: V [1932.], 99), és az összetétel első tagját a *Methildis* női névből származtatja. Véleményét azonban semmilyen sem támasztja alá, s ezzel szabad teret enged a további kutatásnak. MOLLAY KÁROLY (MNY. XL, 235—6) 1944-ben megjelent cikkében az előbbi szerzőkkel egyetértésben a *seifen* szónak 'patak' jelentést tulajdonít, az előtag megfejtésénél pedig GÁLDI LÁSZLÓRA hivatkozik, aki a *metzen*-t a *Steinmetz* 'kőfaragó' szóval hozza összefüggésbe. Emellett felveti, hogy esetleg személynévről is szó lehetne. Az utolsó, aki a tárgyalt helynévvel foglalkozik, GEDEON RUDOLF. Diplomamunkájában (63) a név előtagjának magyarázatánál KLUGE német etimológiai szótárára támaszkodik, amely a *metze* szónak három jelentését ismeri: 1. 'kőfaragó'; 2. 'mérő, gabonamértékegység'; 3. 'a *Mechild* női név becéző alakja'. GEDEON szerint tehát a *Metzenseifen* név jelentése a

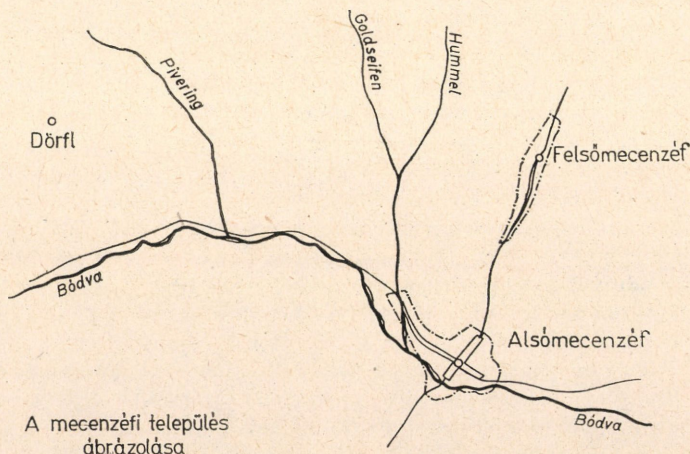
¹ Kutatásainknál ennek az oklevélnek 1787-ből származó elenchusi bejegyzésére kellett szorítkoznunk az Elenchus nr. 1, Elenchus in archivo dominali reperibilium Praepositurae Ordinis Praemonstratensium de Jasow per Martinum Zsarnay 1787-ben, nr. currens 87 sz. alatt, valamint a kérdéses, 1333-ból származó oklevél másolatára a Primum protocollum diplomatum venerabilem Praeposituram S. Joannis Baptistae . . . 1847 rendkívüli jegyzőkönyvben — ŠSÚA PA-Jasov. E feljegyzések hitelességében nincs okunk kételkedni. Az autentikus jegyzőkönyvek a hiteles helyek legjelentősebb iratai közé tartoznak. L. a ZUDEL JURAJTÓL származó, 1965-ben kiadott „Československá diplomatika” című mű ismertetését a Slovenska archivistika 1967/1. számában a 99. lapon.

² „Prima meta terrea est in rivulo Pionia, qui vulgariter rivulus *Methildis* dicitur, in loco, ubi idem rivulus cadit in rivulo Boldwa . . . qui dicitur Pionia sive *Mechildis* . . .” (ŠSÚA PA-Jasov).

seifen-ből és a *metze* valamelyik jelentéséből vezethető le, de maga írja, hogy nem tudható, melyik értelmezés az igazi. — Ez volt az eddigi megfejtési kísérletek áttekintése.

4. A Mecenzéffel bármilyen módon összefüggő legrégebb források tanulmányozása — nevezetesen az 1333-ból származó oklevél szövegéről van szó, amelynek másolásánál ki kell zárunk az írnok lényegbevágó tévedését, aki világosan leírta a *Methildis* alakot (bár a *Mechildis*-t is), amelyekből a *metze* származik, ahogyan azt GRIMMÉK szótárában találjuk — lehetővé teszi MOLLAY nézetének az elfogadását, amely szerint a kérdéses *metze* azonos a *Methildis* női névvel.¹ — A község neve tulajdonképpen víznévből ered, amire azonban csak a XIV. századból van írásbeli bizonyítékunk. Ez az okmány, valamint az említett, 1359-ből származó oklevél Mecenzéfet mint „villam ecclesie predictae *Mechenseuff* vocatam, juxta fluvium Pivoniam” lokalizálja. A településnek a „*Pionia* vulgariter *Methildis*” pataktól való áthelyezésével függ össze nyilván a *Methildis* és *Pivunia* megnevezések elkülönülése. Figyelemre méltó, hogy a XV. században már nem találkozunk a *Methildis*-szel mint a patak nevével.

Míg a *Pionia*, *Pivunia* mint régebbi bevett név továbbra is a patak megjelölésére használatos, a másik, a *Methildis* a telepések nyelvi környezetéhez közelebb álló *Metze* becéző változatában a község nevévé vált. KASER HENRIK szerint (*Der Volks- und Kulturboden des Slowakeideutschtums*. Boroszló, 1934. 6) a községneveknek víznévből való származása jellemző volt a német település egész „gründleri” vidékére.



5. Mecenzéf keletkezésének és betelepítésének vizsgálatakor eddig Mecenzéfről mint egy lokalitásról beszéltünk. Két *Mecenzéf* nevű helység — Alsó- és Felsőmecenzéf — keletkezésének feltételeit a termelési és gazdasági viszonyok elemzése világítja meg. Az előbbiekből kiindulva mindkét település másodlagosnak látszik. Az elsődleges település a ma is *Dörfel*-nek nevezett fensíkon volt. Az eredeti település helye nem biztosíthatott hosszú jövőt. Annyi életereje azonban mégis volt, hogy lehetővé tegye a település községgé alakulását. Az 1359-ből származó oklevél Mecenzéfet az eredeti település helyén önálló jogi egységként, „villa”-ként említi. A település eredeti helye nyilván

¹ J. und W. GRIMM i. m. (X, 190), 2150: „*Metze*, Koseform eines weiblichen Eigennamens.” . . . *Mathild*, *Methild*, később latinositva *Mathildis*. Adolf von Nassau lányát a XIV. században *Mecz*-ként említik, másképp *Mechild* (uo.).

Középkori magyarországi használatára vö. MNy. LXV, 256. — P. D.

addig felelhetett meg, amíg a falu annyira meg nem nőtt, hogy érezhetővé vált valamelyik, a középkori község gazdálkodása számára döntő jelentőségű természeti forrás hiánya. A bányászati és kohászati termelés fejlődésével nőttek a betelepített vidék bizonyos természeti feltételeivel szemben támasztott igények. A *Pivering* patak csak korlátozott számú hámort láthatott el vízi energiával. A mai Alsó- és Felsőmecenzéf területén fekvő gazdag vasérclelőhelyeknek szintén részük volt a község áthelyezésében. Már az 1376-ból származó oklevél (1. fentebb) tanúsítja hámorok létezését a Bódva folyón, ez azonban véletlen adat, amely nem szükségszerűen a legrégebb. A fennmaradt adatok rendszerint vagyoni jogi vagy más magánjogi perekkel kapcsolatban maradtak ránk, önmagukban nem adnak képet a betelepítésről és a vállalkozásokról. A hámorokra vonatkozó összes további adat ehhez a folyóhoz kapcsolódik. Olyan kép rajzolódik ki, amely szerint e vidék betelepítése már a XIV. században időszaki volt. A két helység keletkezése és fejlődése szempontjából fontos adatokat szolgáltat a már idézett, 1398-ból származó oklevél (ŠŠŪA PA-Jasov, fasc. 7, nr. 53), amely lokalizálja a szomolnokiak által elfoglalt malmot és a Mecenzéfhez tartozó soltészságot. Nyilván a Mecenzéf első telepítésének magvát képező soltészságról van itt szó. Az iratban említett ama további tény alapján, amely szerint a szomolnokiak már több éve használták ezeket az ingatlanokat, feltehetjük, hogy a soltészság már nem volt képes betölteni a bírói intézmény funkcióját és ezáltal a község irányítását.

Olyan helyzetben, amikor Mecenzéfnek a XVI. századig terjedő történetéhez — tehát nagyjából azon három évszázad alatt, amelynek folyamán Mecenzéf létezését nyomon követjük — fennmaradt iratokat fél kezünkön megszámlálhatjuk, igen értékes oklevélnek számít — jogi irányzatánál fogva — egy 1430-ból (ŠŠŪA PA-Jasov, fasc. 4. nr. 4.) származó irat. Ez jogilag kivonja az alsómecenzéfi egyházközséget felsómecenzéfi fennhatósága alól, és megállapítja az alsómecenzéfi lakosok kötelelességeit és tartozásait, amiket Felsőmecenzéfnek továbbra is fizetnie kell. Az oklevél rámutat Alsómecenzéf függő viszonyára, mely Felsőmecenzéf egyházközségével szemben továbbra is fennállt. Említi az alsómecenzéfi bírót és esküdteket, ami önálló községre utal, és feltételezi, hogy az önálló gazdasági egység már ezt megelőzte. Felsőmecenzéf tehát már jóval előbb vált önálló egyházközséggé,¹ mint Alsómecenzéf, amely azzá csak 1430-ban lett a felsómecenzéfi parókiából való kiválása és önálló parókia létesítése által. A község jogi kialakulására és önálló gazdasági egységként való létrejöttére kétségtelenül korábban került sor, mint az egyházára. De még az alsómecenzéfi község teljes önállósulása után is kötelesek az alsómecenzéfi fedezni a felsómecenzéfi parókia kiadásainak felét. Ez arra mutat, hogy Alsómecenzéf korábban függő viszonyban volt Felsőmecenzéffal, sőt régebben nyilván szerves részét képezte; de jelzi Alsómecenzéf erősödő gazdasági potenciálját is.

Az előadottakból Felsőmecenzéf betelepítése és önálló jogi községgé fejlődése korábban látszik Alsómecenzéfénél. A felsómecenzéfi település volt az, amelyik megtartotta a *Dörfel*-ben kialakult községi rendszert. Feltehető a *Mecenzéf* → *Felsőmecenzéf* jogi egység folyamatossága. A település súlypontjának területi eltolódására valamikor a XIV. század harmadik negyedében kerülhetett sor. Ezzel szemben Alsómecenzéf keletkezése és fejlődése *via facti* történt. A Bódva folyó melletti Alsómecenzéf keletkezését előnyös helyzetének és a nagyjelentőségű „libera via” útvonal mentén való fekvésének köszönheti.² Az elegendő mennyiségű víz és érc: a bányászati és a kohászati termelés előfeltétele, a kereskedelmi útvonal közelsége, ami a bánya- és kohótermékek szállítását tette lehetővé,

¹ A „Schematismus canonicorum regularium Sacri Canditi ac Exempti Ordinis Praemonstratensis regiae Praepositurae S. J. B. de Castro Jaszo” (Kassa, 1891.) szerint.

² „Libera via”, másként „antiqua via”, a „lengyel út”: Szepesremete—Svedlér—Göllnicbánya—Szomolnok, délre Alsómecenzéf—Jászó—Szepsi—Rozsnyó, a Göllnic patak mentén Iglóra, onnan Lőcsére és Késmárkra. (Vö. DOMANOVSKY SÁNDOR, A szepesi városok árumegállító joga. (1358—1378.) 1922. 14.)

mindez szilárd alapot adott Alsómeceznéfnak, amelynek községi renddel bíró önálló jogi egységgé alakulását a XIV. század végére vagy a XIV–XV. század fordulójára tehetjük. Fejlődésében nemcsak utolérte, de — amint az 1427-ből származó portaösszeírás (THALLÓCZY LAJOS, A kamara haszna. 1879. 175) mutatja — jelentősen meg is előzte. Az idézett összeírásban Felsőmeceznéf 28, Alsómeceznéf 58 portával szerepel. Alsómeceznéfet a nagyobb községek közé sorolták. A jászói premontrei rend többi falva nem volt nagyobb 40 portánál. Alsómeceznéf már a XV. században — nem tekintve Jászó városkát — a jászói földesúr legnagyobb falva.

MÁRIA TISCHLEROVÁ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Régi magyar szövegek

A Budapesti Római Katolikus Központi Papnevelő Intézet könyvtárának rendezése közben (még 1963-ban), a híres pálos terem három régi kötetében magyar nyelvű kéziratos bejegyzéseket találtam. A régi szövegek tartalma (szókincese) és (a versek) formája több tudományágat érdekelhet: ezért az emlékeket betűhív olvasatban közlöm.

A sorvégeket függőleges vonallal jelölöm. A szögletes zárójelbe tett pontok [.] a szúrágás miatt olvashatatlaná vált szavak betűinek a számát jelzik; a szögletes zárójelben álló [szavak] pedig a nehezen olvasható részek pótlásai. A () zárójel az eredeti szöveg írójának törléseit mutatja.

I.

A legrégebbi kötet:

Cathena aurea super psalmos, ... a ... Francisco de Puteo Carthu siensium ordinis primario edita. Veneti aedib. Christiani Wechel. MDXXX. A kötet régi jelzete: Ic 4.

Az első kötéstábla belső lapján 9 sor, három kéztől eredő latin bejegyzést találunk, majd magyar szöveg következik:

Abrahamnak, Isaknak, Jakobnak Vra Istene legy irgal|
mas es kegielmes ennekem szegenj bünös fiadnak|
Irtam En Edönfj Pal azen magam kezem irasauual ma|
karaczion napian hajnalkor, azen magam hazamnal
diezirúen Istent Amen. 1599.

A magyar szöveg után két latin disztichon olvasható:

Quid Civis quid pulvis quid ordida terra superbis
post obitum colubris fiet et vermibus esca,
Si hodie sum sanus eras me tangit Domini manus.
Hodie sum fortis eras ero filius mortis.

A kötet címlapján a régi tulajdonosok adatai találhatók:

- Conventus Ujheliens. O S P P Eremitae Cathalogo Libror Inscriptus —
- Komlosi habet. —
- Habet atque possidet hunc librû Paulus Edenfi Ano 1600 Mpria. —

A hátsó kötéstábla belső felére ragasztott lapon olvashatjuk a — tudomásom szerint — legrégebbi magyar prognosztikont. A beragasztott lap eredetileg négybe volt hajtva — azaz önállóan kezelték. — A beragasztott lap alatt is magyar szöveg olvasható, amennyire a felengedett ragasztás látni engedi.

PROGNOSTICUM UNGARICUM

[Ily]en dolgok következnek az 1634 [esz]tendőben.
 Negy rezre üstökös czillagok [tamadnak] Die 3 Martijj ejel tizenegy orakor es 55|
 minutakor. Az első nap Keletre, az [másod] nap nyugatra: Az h[armadik]
 ezakra: Ne-|
 gyedik Babilonra. Ezeket az [jeleket] latvan az Astronom[usok] bezelenek egy-
 mas kőzöt, hogy [nagy]obb bizonyosság[al] jelentenek megh az felseges [. .]yoniaj|
 Fejedelemnek, mi[vel] azt itillik vala, hogy nem fogjak ell hinnj, [. . .] ó maga|
 nem latna. Látának [ak]kört az Astronomusok czudakat, egy nagy[ot] lövetetének|
 hogy eczanak idejen fell keljen az Fejedelem, es gyorsasaggal kerdezi vala,|
 hogy miért lövöldözzenek annyira. Monda a olocentus fő Astronomus: kely fell|
 Uram, es nezd megh az jeleket mellyeket az bölczek irasaban bezamlalok|
 czudakeppen, igazan feljegyeztek. Azonban az Felseges Fejedelem felette czu|
 -dalkozik vala, es paranczola hogy az mit latnanak igazan iras zerint adnak eleiben.|
 Azert azok igazan megh irvan, es be vivek az Fejedelem eleiben, azt latvan az Feje|
 -delem, hogy czudakeppen megh vannak ezek h[. . .]altatvan, mintha meg remült
 volna,|
 es paranczola hogy mingyart az Papa fő Astronomusihozis mennenek ell, es
 azokis|
 azon eztendőre, es napra es minutara mit lattanak volna, adnak irasban. Az papa|
 hamar elljarvan az dologban, es be attak az dolgot iruan eleiben az mellyet
 lattanak volna|
 az Pápa fő Astronomusi. Latvan az Sa[. . .]niaj Fejedelem czudalkozot, hogy ha|
 -sonlokeppen lattak volna az czudakat, az Fejedelem elk-külde, hogy ozagh
 zerte hir-|
 déssék, de mint mondhatnank nem egyebert czelekezi az mj kegyelmes Inünk
 azokat,|
 hanem az my zamtalan büncinkért, mind ezeken megh lattyuk. 1633 eztendőben,|
 az mellyek következnek az 1634 esztendőre.|
 JANUARJI. Lattatik czillag nap keletre, es az megh mondhatatlan nagy lezen,
 kinell nagyobbat|
 ember soha nem latot, az mely jegyez, borbu! buzabol rettenetes nagy zukséget,|
 ugy annyira, hogy emberek nem ertenek (annyi) olyan zórnyú dragasagot.|
 FEBRUARIJ Lattatik czillag Nap nyugatra, de ighen veres lézen, kj negy rezre
 ozlatik, ez tart|
 harmad napigh, es nemz vilagh zerte ighen nagy verontast, de nem tart sokaigh|
 rajtunk, es az Törököket ighen nagy gogyók érkezik az kereztyenektull, es az
 kazuroktoll.|
 MARTIJ Lattatik czillag ezakra hajolvan, de igen nagy négy rezre ozolvan,|
 es minden nap egy egy mulik ell benne, az többj közzül megh ismernj, az megh
 mondhatatlan dragasagot jegyez hat eztendeigh.|
 APRILIJS Lattatik czillagh Babilon fele kj fele[. . .] nagy[ob ?] lez zintelen lezen,
 az czillagnak hat|
 réze, az hetedik rettenetes fejer lezen es vilagos, az mely jegyez het eztendő|
 utan egy bó eztendót.|
 MAIJ Lezen essó kóves és vérrel elegyitet mely tart 13 Napigh, de felkel ighen|
 nagy Menydörgessel es villamassall, annyira hogy kertj vetemenyek, sem Búzanak,|
 sem zólónek semmj zeme nem lézen.|
 JUNIJ Lezen rettenetes nagy zarazsagh es hohsegh, annyira, hogy az emberek
 hazakban

nem maradhatnak, hanem az fák alatt czinálnak lako helyet magak, az|
Erdőkben, mezőkben minden zép fúvek meghaznak, tart zent Marton napigh.|
JULIJ (Nagy sötétsegh lezen Vilagh zerte, ez tart kilencz napigh.JUL: Negy
rendbe-|

[li] Herczegh vez ell, Tórók orzaghban, az varaknak [...]keresztényeknek vizza
nye-|
részében.|

AUGUST.: Nagy sötétsegh lezen vilagh zerte, es tart kilencz napigh es minden
nap tűzek czil-|

lagok esnek az egből, es oly vilagos lezen, mintha mindez vilagh égne.|

SEPTEMBER Szaz kilenoven hat vadak tamadnak zéllel orzagokban, kik olyan
nagyok|

léznek mint az Farkasok, az labok, farkok mint az Orozlanokk, zarvok mint az|
keczkeknek, zaiok mint az ebeknek, de fele veres es fele [...] em[be]|
rekben sokat elveztenek orditanak mint az orozlanok.|

OCTOBER. Nagy föld indulások leznek ugy annyira, hogy az fő varak fundamen-
tomokból kj|

hasadoznak, es az hegyekben valo kővek es fak gyökerestull ky dűlnak, es az
emberek|

közöt nagy jaygatasok léznek.|

NOVEMBER. Az Tengernek vize megh indul [...], es sok embereknek ell
kell miatta vez-|

niük, mert az Tengeri halaknak torkukban esnek.|

DECEMBER. Az orzagbeli Urak, es Herczegek Fejedelmek Csazarok, kiralyok
zabadosok,|

Procatorok, közben jarok min ózgyeűlnak, es tanaczozt tartanak egy|
mas közöt, az itillet napjajirull, imm[ar] bizony hamar ell io az Chrűb|
itilnj eleveneket es holtakat.

Azert te kj eleitűll fogvan nag [...]inban [kevert] ember vagy|
termegh az te Uradhoz Istenedhez, hogy vehesd az [eletnek] koronajat.|

Amen.|

A kézirat Edenfi Pál kezeírása. A címlapon még kezdetlegesebb
az írás, itt már fejlettebb: több mint harminc éves gyakorlat van mögötte.

II.

A második, bejegyzéseket tartalmazó kötet: *Theatrum Historicum
sive Promptuarium Illustrium Exemplorum initio a...
Andrea Hondorfio... idiomate Germanico conscriptum...
iam vero labore et industria Philippi Loniceri... latini-
tate donatum.* Witebergae 1604. — Régi jelzete: XVI. Perem 13.

A) Az első kötetstáblán belül:

Anno 1617. Olly nagy bőseg vala mjnd az borba mjnd | az buzaba hogy bornak
Akojat & 80 meg vehette | az ember jttzejet & 2 in plurimum & 34 rt | buzának
szombathi merzet 8 ad plurimum. |

B) Ugyanott:

Anno 1619 die 25 Mensis 7bris Redei Ferencz ő Nagysaga| Szezy Georgy ő Nagy-
sagaval egben az ő hadával [...] Wyuar alá kezekbe attak die 28 Mensis ejusdem.

Onnet | ment Nitra ala aztis kezbe attak a Papok die 30 7bris | die 29 ejusdem
Mense [...] költözet által Czaloközbe Redei Iön hadával egben.

C) A hátsó kötetstáblán belül:

Anno 1619 Pünkösöd előtt való Czütörtökre viradora, olly nagy der | lett hogy
mjdennemő gyómólczet meg vette, jtt pedig mj- | nalunk a leveketis semmjve
tette es rosnakis kalazat meg vette es gyarlotta meg hogy se~jbe lett volt.
q dies picidjt jn djem 16 Maij.

III.

Figyelemre méltó verseket tartalmaz a következő kötet: *E v a n g e l i a G r a e c o -
L a t i n a D o m i n i c o r u m & F e s t o r u m d i e r u m p e r t o t u m a n n u m . .
G r a m m a t i c a a n a l y s i G r a e c i t e x t u s i l l u s t r a t a M . J o h a n n e
R h e n i o . L i p s i a e , T y p i s H a e r e d . F r i d e r i c i L a n c k i s c h . A n n o
M D C X X X V I .*

A könyv kötése egykorú. Már az első bekötéskor elején is, a végén is négy levelet
fűztek a 90×155 mm. nagyságú kötethez.

A kötet possessora: Nagy István, Szőlősi György és Gombosy János.

Az írás Geszti Szőlősi György kezemunkája. (Gombosy néhány helyen javította.)

A kötet elején és végén hozzáfűzött levelek tartalmazzák a verseket:¹

Alla az köserves Anya |
kerest fanal siralmab | on
midön főgnő szent fia |
Kinek megh epedet | szüvit
töredelmes és | bus lelkit
hegyes tür | által jarta Vers |
Oh mely keseredet egy | ben
akkor vala gyótre | miben
egytened eghnek | annyat Vers |
Ki sirvala és kinlódik |
rettegy vala és sinlódik |
szent fianak halalan | Szent |
S Valon vane ki ne sirn | a
Christus annyat hogy | ha latna
ily nagy keser | ősigben. Ily — Vers. |
S kitürhetni hogh ne sa | nna
a Szent Annyat hogy | ha latna
fiaval ily n | agy kinban. Fi Vers. |
Az ü nipek vitkeért |
latta jesusnak gyótre | mit
és megh ostorozasat. V- |
Latta az ü ides fiat
holt | szamban ü el hagyasat |
szent lelki ki adasat Sz: V |
Oh szüz szeretetnek kuttya |
enged veled együt tarcsa |
szivem szivednek kinyat |
Ad hog szivem felgeri | egen
jesus szerelmitől | égien
hogy nieki kedves | kegem. Hogh — Vers. |
Oh Szent Anya est miv | eled
megfeszültnek belém | mesed

¹ A kötet magyar bejegyzéseit Szlávik Andor találta meg 1954-ben.

mélsigessen sebeit. m- |
 Megh sebesítettet fiadnak |
 irtem türni méltóztatnak |
 kinyat velem közöled. V- |
 Enged veled (hogy) sirathasak |
 föl feszöltön jajgathasak |
 meg nyujtom [a] létemet. m. |
 Kerest alat veled allak
 ott | on tarsul fogadgyalak
 sir | almamban kivanlak. S- |
 Szüzeknek nemes Szüzö ne |
 valy itt izemre ad hogy
 v | eled sirhassak. Ad- Vers. |
 Christus halalanok kinyat |
 Kinszenvedisinek szillat |
 viselhessem sebeit. V- vers. |
 Sebeivel sebesics megh |
 kerestivel risegics megh |
 szent fiadnak kedviért |
 Föl gerieszted és gyulaszt | ot
 Szüz általad megh tart | atot
 itiletkor lehessek. Vers. |
 Christus keresti örizen |
 szent halála el kisitsen |
 szent malasztya megtarcsón. Vers. |
 Midón a test földi liszen |
 ad a lilek bé mehessen |
 paradicsom finyiben. P:- |

A te lölködet által járta | fájdalom twre hogy ky | nyllatkozanak sok szive | kben
 az gondolatok ho | gy nyilatkoznak sok szí | vekbül az gondolatok | —
 Amen Finis. |

Mikor mariahoz az | isten el köldetet vala | nazaret varosban. V- |
 Ikes köszöntissel a Szüz | nek így szola
 az nagjh | uristennek tanacsat megh | monda. Vers |
 Üdvöz [légy] Maria isten szip | leányo
 iesitül zarmaz | od adam unokajo
 az éva | aszonak legh tistab raj | zatya
 aron veseinek meg | ujult viragio. Vers |
 Téged az ur isten legh főj | eb szeretet
 sok nemzetek | közöl maganok valoszt | ot. — Vers |
 Tiszen kiet angali koron | at kisitet
 hogh fejedben | tegyed engem azért küldöt. | V. |
 Azert kisit szalast az isten | fianak
 mert tigated | valot szolgáló leánok. V |
 Ha ugy vany engedve | parancsolatyanak
 ligen | bé töltise szent akaraty | anok. Vers. |
 Holot ez vilagon én legh | kincseb vagyok
 az szeginy | ek közé bé samlala vagyok |
 Fierfiat ösmierni én nem | is akarok

onid gömölesös | ni soktak az aszony | ok. Vers. |
 Aldot vot az ura mely | ben fogattatam
 aldot vo | lt az mihém kitul tanit | atam. Vers. |
 Oh aldot szülöm kitul | tanitatam
 hogy az ur | törvinyit tőletek tanul | tam. Vers. (nem úgy oh) |
 Nem úgy oh maria éva | szip leánya
 az gabri | el angyal niektek ig szola. |
 Mert az isten előtt nincs | semil valostas
 tisztab | ilete arra vagyongya. |
 Azte illetet minyaion | kedvelik
 isten előtt meny | ben angyalok dicsirik. | Vers. |
 Mieg a csilagok is őrem | el semlilik
 nap hol szönt | elenyöl egy masnak besil | ik. Vers. |
 Az menyei üdvar te read | mutatot
 Telles Sz: haro | msagh maganok valastot |
 az egybeli sereg arul ta | nacskozot. Vers. |
 Az menei manat én | örömel varok
 az isten | ek fiat en örömost latok. |
 Kisdet hajlokomban | ioszivel fogadam |
 mig teszik it ligen | én nalom salasom. Vers. |
 Vilagositesa megh sötít | es hazomat
 ragyagu | soklakal raktya udva | romat. Vers. |
 Piros hainal utan hoz | a föl napomat
 hady | lathassam én meg az én | Christusomat. Vers —
 Amen. BOGNÁR ANDRÁS

Köszvény ellen való orvosság

1574 előtt

Az kewzweny ellen walo orwossagh

Az Izonyagoth az az A ky olyan mynth az zewlew wenyth feyr | es az fara foly fel
 walamy feyr moh waygon Raytha mynth | ha gywemelche wona az Monyaronak kwthnek
 Kossarth eben de | Neha meg Caplwth? chýnálnak Benne. azth kell erewssen kell aprora
 wagdalny es meghthewregethny feyze fokkal | es egy ewsthbe Bew wyzbe kell erewssen
 kell megh fewzný | wgy hogy az fewzesbe Megh es apagyon. Annak felette | Az Izonyagh-
 nak az po. . . rth¹ megh therwk es megh | feuzwk legyen Bathor feligh az fazekba vagy az
 ewsthbe | es annak az leweth kell egy cheberbe wagy Saffba Be | tewltený es olyan
 melegen egy Syndelth althal tewen | az chebren vagy az Saffon az keth labath Embernek
 Reya | kell Tenny es Temerdekek wazonnal wagy lepedewel kell | Erewssen Be takarný es
 úgy az labath paroltathný Egy | -zeres Massezeres harmadzores Mynd addygh Meech |
 Nem ky vonza az labanak Mynd faydalmath mynd tewzessweteth Mynd Mynd daganath-
 yath ky Igen megh | probalth dologh few keppen Kwn (?) lazlon

Szlovák Központi Levéltár, Pozsony. Az ugróci Zay-család levelezése. I. sz.
 Vö. Elenchus III. 949. l. (írományok másolata). — A fenti szövegecske fél ívnyi papiroson
 van. Hátlapján egykori kéz beírásával a leírt tanács címét találjuk, alatta pedig más
 kézírással ezt a megjegyzést olvashatjuk: „Zay Ferenc saját kezeírása.” A szöveg a XVI.
 század hetvenes éveinek legelejéről származik; az iratok ugyanis időrendben vannak
 összegyűjtve, s az utána következőn feltüntetették a keletkezés évét, 1574-et.

KOVÁCS ISTVÁN

¹ Rongált rész.

NYELVJÁRÁSOK

Az *o : a* megfelelés (*a*-zás) esetei a székely nyelvjárásban

1. A székely nyelvjárás nem tartozik az *a*-zó nyelvjárási alakulatok közé. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a jelenség teljes mértékben hiányzik belőle. Így idézhetünk példát az *é : a* megfelelésre (*fazak*), az *e : a*-ra (*fazakas*), sőt az *á : a* (*langál, hëzza*), *ú : a* (*ganár, ganároz*) és *u : a* megfelelésre is (ti *alasztok*). Végül számos példával adathozható a székelyből a szorosabb értelemben vett *a*-zás, az *o : a* megfelelés, másképpen fonémaváltozkodás is. Az alábbiakban az erre vonatkozó adatokat ismertetem.

A vizsgálat alapjául szolgáló adatok jelentős része a Székely Nyelvjárási Atlaszból (a továbbiakban SzNyjAtl.) való, de felhasználtam azt a nyelvjárási anyagot is, amelyet 1954-ben és 1955-ben a MNyAtl.-a kérdőívének tőlünk kiegészített változatával gyűjtöttünk a háromszéki tájszólás tizenhat, a csíkinak pedig hat jellegzetes pontján.¹ Az *orr* szó esetében felhasználtam a RMNyAtl.-nak adatait, több esetben igénybe vettem a MNyAtl.-nak I. kötetében található adalékokat is, valamint azt a gazdag orvanyagot, amelyet az 1954-ben megkezdődött és azóta szinte megszakítás nélkül folyó székelyföldi gyűjtés során lejegyeztünk.

2. Az *o : a* megfelelés hangsúlyos helyzetben.

A) Egy tagú szavakban szókezdő helyzetben:

A tőlünk megvizsgált nyelvjárási anyagból ebben a helyzetben a jelenség mindössze az *orr* szóban fordul elő a háromszéki tájszólásban: *ár ~ ār ~ q̄r ~ āt ~ at̄ ~ arr̄ ~ q̄rr̄* (RMNyAtl.) A MNyAtl.-nak kérdőívvel gyűjtött kéziratot anyag is amellet szól, hogy a jelenség izoglosszája nem lépi túl a háromszéki tájszólás határát. A székely nyelvjárás többi részében az *orr* szó következő alakváltozatai fordulnak elő: *ōr ~ ōr ~ ōr̄ ~ ōt̄ ~ ōrr̄ ~ ōrr̄ ~ ōr̄r̄ ~ ōr̄r̄r̄* (RMNyAtl.).

Az adatokból jól megállapítható az is, hogy a háromszéki tájszólásban sem csak az *a*-zó alakok fordulnak elő. A RMNyAtl.-nak anyagában az *a*-zó alakok vannak túlsúlyban, a MNyAtl.-nak tőlünk kiegészített kérdőívzetével gyűjtött anyagban azonban az *o*-val ejtett alakok is elég gyakoriak. A tizenhat pont közül haton csak *o*-s alakot jegyeztek le a gyűjtők, a többin *a*-val, illetőleg *a*-val és *o*-val ejtett alakokat. A RMNyAtl.-nak adatai és a mi tapasztalatunk egyaránt amellet szólnak, hogy az *o*-val ejtett alakok gyakoribb vagy éppen kizárólagos jelentkezése főleg a kézdi tájszólásrészben, valamint az udvarhelyszéki tájszólással érintkező részekben figyelhető meg (a háromszéki nyelvjárás belső tagolódását l. GÁLFFY MÓZES: Pais-Eml. 446—53).

B) Egy tagú szavakban szóbelseji helyzetben:

A SzNyjAtl. kérdőívében három olyan szó van, amelyek ebben a helyzetben tartalmazzák az *o* hangot: (babot) *bont*, (kukoricát) *foszt : bont* és *hon 'otthon'*. A háromszéki, csíki, gyergyói és udvarhelyszéki tájszólás minden egyes településére kiterjedő gyűjtés amellet szól, hogy e három szót az egész székely nyelvjárásban *o*-val ejtik. Átnéztük még a MNyAtl.-nak kérdőívvel gyűjtött anyag *bor*, *comb*, *most*, *tok* szavaira

¹ A háromszéki tájszólás tizenhat pontján a szóban forgó kérdőívet Vámszer Márta és Zoltán Ildikó, a csíkinak hat pontján pedig Vámszer Márta és Gazda Ferenc, illetőleg Murádin László kérdezte ki. A tanulmányozott pontok: Zágon (21), Arapatak (26), Szentiván-Laborfalva (30), Páké (38), Fotos-Martonos (57), Petőfalva (66), Kőröspatak (75), Bölön (76), Kézdimartonos (87), Kézdivásárhely (92), Ikafalva (95), Szárazajta (100), Nagybacon (119), Bikszád (116), Kézdikővár (107), Nyújtód (88); Kászonimpér (Kászonaltíz és Kászonfeltíz) (129, illetőleg 136), Csíkkozmas (131), Csíkbánfalva (138), Csíkszentmihály (167), Gyimesbükk (176), Csíkdánfalva (169). — A számok a háromszéki, illetőleg csíki—gyergyói tájnyelvi atlasz ponthálózatából valók.

vonatkozó adatokat is, *a*-zó alakváltozatokat azonban ezek közt sem találtunk sem a háromszéki, sem a csíki tájszólásból (a csíki tájszólás belső tagolódásáról l. VÁMSZER MÁRTA: NyIrK. I, 51—9; l. még GÁLFFY MÓZES: MNyj. XV, 21—40). Nincs *a*-zó alakváltozata a *rozs* szónak se (MNyjAtl. I. k. 4. sz. térképlap). Meglehetősen gazdag orvanyagunkban sem találtunk a jelenséget ebben a helyzetben tartalmazó adatot.

A rendelkezésünkre álló anyagban tehát egytagú szavakban az *a*-zás jelenségével mindössze az *orr* szóban talákoztunk, de ebben is csak a háromszéki tájszólásban.

C) Több tagú szavakban szókezdő helyzetben:

a) Az *o* — *a* kapcsolatra két szót (*oda*, *olyan*) vizsgáltunk meg a SzNyjAtl. anyagából. Mindkét szó csak *o*-val fordul elő az egész egész székely nyelvjárásban. Nincs *a*-zó alakváltozat az *olyan* szónak a MNyjAtl.-nak kérdőívvel gyűjtött anyagában sem.

b) Az *o* — *o* kapcsolatra a székely nyelvjárás *orozmaró* szavát vizsgáltuk meg a SzNyjAtl.-nak minden kutatópontra kiterjedő anyagában. A gazdag anyagban egyetlen *a*-zó alakot sem találtunk. Nincs *a*-zó alakváltozata az udvarhelyszéki tájszólásban a *gonosz* (kutya) szónak se. A MNyjAtl.-nak kérdőívvel gyűjtött anyagból az *ostor* szót néztük meg, *a*-zó alakváltozata azonban ennek sincs.

D) Több tagú szavakban szóbeljei helyzetben:

a) *o* — *a* kapcsolatot az alábbi három szó tartalmaz a SzNyjAtl. anyagából: *bodza*, *fonal*, *honnan*. Az *o* : *a* megfeleléssel egyik szó térképlapján, illetőleg cédulakötegeiben sem talákoztunk. Ugyanezt mondhatjuk a MNyjAtl.-nak kérdőívvel gyűjtött anyagból szemügyre vett *gomba*, *sonka*, *sonka* és *szombat* szavakról. Ugyanakkor orvanyagunkból már adatható a jelenség: *hãrgasina* (Csikkozmas), *lehãrgad* (Homoródalmás), *hãrgas* 'görbe' (Rugonfalva, Farkaslaka: Udv.).

b) *o* — *o* kapcsolatban az alábbi szavakat vizsgáltuk meg, ugyancsak a SzNyjAtl. anyagából: *bocskor*, *csombor*, *mogyoró*, *pozdorja* és *torony*. Közülük csak a *mogyoró* szó adatanyagában talákoztunk *a*-zó alakokkal. Mivel a jelenség az egész székely nyelvjárásra kiterjed, röviden szemügyre kell vennünk földrajzi vonatkozásait. A háromszéki tájszólásban a *mogyoró* és *magyaró* egyaránt előfordul, azonban az *o*-s alakok jelentkezése inkább a kézdi tájszólásrészben gyakori, a tájszólás többi részében a *magyaró* hallható inkább. A csíki tájszólás kászoni részlegében a *magyaró* a gyakoribb, Alcsíkbán is előfordul mindkét alak, a felcsíki és gyimesi tájszólásrészben azonban csak a *magyaró*. Gyergyóban szintén a *magyaró* az uralkodó alak. Ugyanez mondható az udvarhelyszéki tájszólásról. Sóvidéki részlegében a *magyaró* mellett a *mogyoró* is jelentkezik néha, a tájszólás többi részében azonban az utóbbi alig hallható.

Van egy-két orvanyagból származó adalékunk is: *gãrdon*, *gãrdonos* (Farkaslaka: Udv.), *harog* (Gyergyóremete), *hãrgot* (Rugonfalva: Udv.).

c) *o* — *á* kapcsolatban a SzNyjAtl. alábbi szavait vehetjük szemügyre: (szövet) *fonája*, *gyomlál*, *kolbász*, *korán*, *sovány*. Adalékként felhasználtuk a *kosár*-ra vonatkozó adatokat is. A székely nyelvjárás jelentős részében *kas* ugyan a neve, az udvarhelyszékiben azonban a *kosár* szintén gyakori, de előfordul a nyelvjárás többi részében is.

A *fonája*, *gyomlál*, *kolbász* és *korán* szóra vonatkozó adatok közt nincs egyetlen *a*-zó alak se. Mindössze a háromszéki Barátoson hallottuk a *sovány*-nak *sqvány* alakját is. A *kosár* szónak a háromszéki tájszólás négy pontján (Barátos, Besenyő, Albis és Futásfalva) jegyeztük le *kqsár* : *füleskqsár* alakját, az udvarhelyszékiben egyetlen ponton se. A MNyjAtl.-nak kérdőívvel gyűjtött anyag szintén értékes adalékokat tartalmaz: *hordás*, *kondás*, *kormány*, *kosár* 'juhkosár', *kovász*, *tojás*. Közülük négy a háromszéki és csíki tájszólásban egyaránt csak *o*-s alakváltozatban fordul elő, a *kondás*-nak azonban a háromszéki tájszólás négy pontján (Páké, Fotos-Martonos, Kézdivásárhely és Ikafalva), a *kosár*-nak pedig a tájszólás hat pontján (Lisznyó, Páké, Fotos-Martonos, Bölön, Kézdi-kővár, Bikszád) *a*-zó alakváltozatával talákoztunk: *kandász* ~ *kandász* ~ *kandász*,

kasár ~ *kasár*. Orvanyagunkból való a *bakájig* 'bokáig' adat (Gyergyóremete Kicsibükk nevű fióktelepülése).

d) *o* : *a* megfelelés olyan szavakban, amelyekben a fenti kapcsolatok nem fordulnak elő. A SzNyjAtl. kérdőívében ilyenek: *borjú*, *borsó*, *holló*, *moslék*, *orsó*, *szomszéd*. A minden egyes székely településre kiterjedő gyűjtés egyetlen *a*-zó adatot hozott felszínre: *holló* ~ *hállu* > (Gyergyóhodos). Adalékként felhasználható a *toll* és *szomjas* szó anyaga is, mivel az elsőnek a székelyben *tollu* (~ *tulu*), a másodiknak pedig *szonnyu* (~ *szomjos*) alakja is elterjedt. Az erre a két szóra vonatkozó anyagban is mindössze egy *a*-zó alak található: *tallu* (Balánbánya: Csík). Orvanyagunkból iktatjuk ide még ezeket az adalékokat: *elpacsékol* (Bikszád: Hsz.), *grasszú* 'lefogy' (Farkaslaka: Ud.), *kandér* (Kézdiakóvár: Hsz.), (*él van*) *tárhulva* 'korhadva' (Nagybacon: Hsz.).

Összegezésként a tárgyalt jelenség hangsúlyos szótagbeli jelentkezéséről a következőket mondhatjuk: 1. Egy szótagú szavakban nagyon ritka. A rendelkezésünkre álló anyagban mindössze az *orr* szóra szorítkozik a háromszéki tájszólásban.¹ Több szótagú szavak hangsúlyos szótagjában valamivel gyakoribb, több *o* – *o* és *o* – *a* kapcsolatot tartalmazó szóban (*mogyoró*, *gordon*, *horog*; *kosár*, *kondás*) megfigyelhető a jelentkezése. A *mogyoró* szó *a*-zó alakváltozata föllelhető az egész székely nyelvjárásban, a *kosár* és *kondás* *a*-zó alakjai azonban csak a háromszéki tájszólásban.

3. Az *o* : *a* megfelelés hangsúlytalan helyzetben.

A) Szó belsejében:

a) *a* – *o* kapcsolatban az alábbi szavakban vizsgáltuk meg: *asszony*, *cimbalom*, *kapor*, *vakondok*, mind a SzNyjAtl. anyagából. Az első három szóra vonatkozó adatok

² A tanulmányban előforduló helységek hivatalos neve: a) háromszéki tájszólás: Albis – Albiş, Árapatak – Áraci, Árkos – Arcuş, Barátos – Brateş, Bereck – Breţou, Besenyő – Beşineu, Bikfalva – Bicfalău, Bikszád – Bicsad, Bita – Bita, Bodos – Bodoş, Bölön – Belin, Csomakőrös – Chiuruş, Eresztevény – Eresteghin, Erősd – Ariuşd, Fotos-Martonos – Fotoş, Futásfalva – Alungeni, Gelence – Gheleşina, Haraly – Harale, Hatolyka – Hătuica, Ikafalva – Icafalău, Kálnok – Cilnic, Kézdialmás – Mereni, Kézdiakóvár – Petriceni, Kézdivásárhely – Tirgu-Sacuesc, Kovászna – Covasna, Köpec – Chepeţ, Kőröspatak – Valea Crişului, Lécfalva – Leţ, Lemhény – Lemniu, Lisznyó – Lisnău, Málnás – Malnaş, Markosfalva – Mărcuşa, Mikóújfalva – Micfalău, Nagybacon – Băţanii Mari, Nagyborosnyó – Borosneul Mare, Oltszem – Olteni, Páké – Păchia, Páva – Pava, Polyan – Poian, Sárfalva – Săuleşti, Sepsiszentgyörgy – Sft. Gheorghe, Sepsiszentkirály – Sîncraiu, Szaecsva – Săciova, Tamásfalva – Tămaşfalău, Várhegy – Varheghiu, Zabola – Zăbală, Zágón – Zagon, Zalán – Zălan; b) csíki tájszólás: Ajnád – Nădejdea, Balánbánya – Bălan, Csatószeg – Cetăţuia, Csikdánfalva – Dăneşti, Csikjénőfalva – Ineu, Csikozmás – Cozmeni, Csikmindszent – Misentea, Csikrákos – Racul, Csiksomlyó – Şumuleu, Csikszentkirály – Sîncraieni, Csikszentmárton – Sînmartin, Csikszentmihály – Mihăileni, Csiktapolca – Topliţa-Ciuc, Csobotfalva – Cioboteni, Gyimesbükk – Ghimes-Făget, Gyimesközéplek – Lunca de jos, Kászonfelfűz – Plăieşii de sus, Kotormány – Cotormani, Madéfalva – Siculeni, Ujtusnád – Tuşnadul Nous; c) gyergyói tájszólás: Borzont – Borzont, Gyergyócsomafalva – Ciumani, Gyergyóditró – Ditrău, Gyergyóhodos – Hodoşa de Ciuc, Gyergyószentmiklós – Gheorgheni, Gyergyóremete – Remetea, Gyergyótölgyes – Tulgheş, Gyergyóújfalva – Suseni, Hágótó – Hagota, Hollósarka – Capul Corbului, Kilyénfalva – Chilieni, Marosfő – Izvorul Mureşului, Salamas – Sărmaş, Szárhegy – Lăzăreca, Tekerőpatak – Strîmba, Vasláb – Voşlobeni; d) udvarehelyszéki tájszólás: Alsóboldogfalva – Bodogaia, Alsósófalva – Ocna de jos, Bardoc – Brăduţ, Bordos – Bordoşiu, Böződűfalva – Bezidul Nou, Csekefalva – Cecheşti, Csőb – Cibiu, Dálya – Daia Secuiasca, Farkaslaka – Lupeni, Fenyéd – Brădeşti, Homoródalmás – Mereşti, Homoródvárosfalva – Orăşeni, Kadicsfalva – Cădişeni, Kénos – Chinuşu, Kisbacon – Băţanii Mici, Magyarzsákok – Jacodul, Méréfalva – Satul Mare, Olasztelek – Tălişoara, Parajd – Praid, Rava – Roua, Rugonfalva – Rugăneşti, Székelykeresztúr – Cristurul Secuesc, Székelyszállás – Sălaşurei, Székelyvécke – Veţea, Szentábrahám – Avrămeşti, Szentdemeter – Dumitreii, Szolokma – Solocma, Vargyas – Virghiş, Vlahica – Vlahiţa, Zeteváralja – Subcetate.

közt nincs egyetlen *a*-zó alak se. A *vakondok* neveként a háromszéki tájszólásban a *vakond* és *vakondok* mellett több tájszó járatos: *vakhoncsok* : *honcsok* ~ *höncsök*. Itt az ezekre vonatkozó anyagban sem fordul elő egyetlen *a*-zó alak sem.

A csíki tájszólásban elterjedt *vakoncsok*-nak már *a*-zó alakváltozatai is vannak: *vákqncsok* (Madéfalva, Csíkszentmiklós, Ajnád, Csíkjénőfalva), *vákqncsák* (Csíksomlyó), *vákqncs* (Csíkdánfalva). Két ponton a *vakond* szó fordult elő *a*-zó alakban: *vákond* ~ *vakand* (Csíkszentmárton, Csíktapolca). A gyergyói tájszólás legtöbb pontján *a*-zó alakváltozatokkal találkozunk: *vakqncsag*, *vakqncsak*, *vakqncsak*, *vakqncs*; *vakqncs*, *vákqncs*, *vakkqncs*, *vakkqncs*, < *vakkqncs* > (pontos előfordulási helyüket l. GÁLFFY—MÁRTON: NyIrK. I, 24. sz. térképmelléklet). Az udvarhelyszéki tájszólásban *honcsok* : *vakhoncsok* : *vakontag* a *vakond* legelterjedtebb neve (több ponton *patkány* ~ *pátlkány*), itt azonban *a*-zó alakokkal egyáltalán nem találkoztunk.

Több, a fenti kapcsolatot tartalmazó szó fordul elő a MNyAtl.-nak kérdőívében is: *akol*, *abroncs*, *gyalog*, *kapor*, *magos* (kender), *malom*, *sarok*, *a*-zó adatok azonban az ezekre vonatkozó anyagban sincsenek.

b) *o* — *a* kapcsolatban mindössze a (szekér)lajtorja szót vehetjük szemügyre a SzNyjAtl.-nak anyagából. Mindössze egyetlen ponton jegyeztük le *a*-zó alakját is: *szekérrajtója* ~ *szekérrajtája* (Markosfalva: Hsz.).

c) *o* — *á* kapcsolatot tartalmazó szavunk kettő van: *iskolába* és *vacsorál* (SzNyjAtl.). Mindkettőnek *o*-s alakja közkeletű az egész székely nyelvjárásban, szórványosan azonban *a*-zó alakváltozatokkal is találkoztunk: a háromszéki tájszólásban *iskálábq* (Bikfalva, Szacsva, Nagyborosnyó, Barátos), *iskalába* ~ *iskolába* (Zágón), *iskálábq* ~ *iskálábq* (Bereck, Lemhény, Kézdialmás), *iskálábq* (Futásfalva), *iskálábq* (Mikóújfalu); a csíki tájszólásban: *iskolábq* ~ *iskálábq* (Gyimesközéplek); az udvarhelyszékiben: *iskálábq* (Alsósófalva, Parajd). A *vacsorál* ige *a*-zó alakjára vonatkozó adatok: *vacsorál* (Sepsiszentgyörgy), *vacsarál* (Lemhény), *vacsarázzik* (Bereck) — a háromszéki tájszólásból; *vacsarál* (Kásztonfelfűz), *vacsarál* (Csíkrákos), *vacsorál* ~ *vacsarál* (Gyimesbükk), *vacsarázzik* (Gyimesközéplek), *vacsarázzik* (Csíkszentkirály) — a csíki tájszólásból; *vacsarázzik* (Tekerőpatak) — a gyergyóiból; *vacsarázik* (Szolokma) — az udvarhelyiből. Az 'orgonavirág' neveként lejegyzett *boroszlán* (~ *buruszlán* ~ *burusnyán*) szónak nem találkoztunk *a*-zó alakváltozatával.

d) *á* — *o* kapcsolatot tartalmazó szavak: *három*, *káposzta*, *városon*, *záfog* (mind a SzNyjAtl. anyagából). A *három* szóra vonatkozó anyagunkban mindössze két *a*-zó adalék található: *hárqam* (Gyergyóremete), *hárqam* (Vlahica: Ud.). Nincs *a*-zást tartalmazó adat a *káposzta* és *záfog* anyagában, a *városon* szónak is csak az alsíki Zsögödön jegyeztük le *várqssqn* alakját. A 'csordás' neveként előforduló *pásztor* : *marhapásztor* : *csordapásztor* szónak egyáltalán nem hallottuk *a*-zó alakváltozatát.

e) más magánhangzó — *o* kapcsolat: *cukor*, *murok*, 'paradicsom', *ugorka*, *vékony*, *szénvonó* (SzNyjAtl.). Közülük *a*-zó alakváltozatát csak a *szénvonó* szónak hallottuk néhány alsíki ponton: *szémvqno* (Csatószeg, Kotormány, Csobotfalva), *szémvono* ~ *szémvqno* (Csíkmindszent). Nincs *a*-zó alakja az ugyancsak minden ponton kikérdezett *csupor* (a székelyben *csipor* : *csiproccka*) szónak se. Ugyanakkor a *vakondok* neveként lejegyzett *honcsok* : *vakoncsok* szónak van *a*-zó alakváltozata: *hancsak* : *vakoncsak* (Lécfalva: Hsz.), *vakoncsag* (a csíki tájszólás egy-két pontján), *vakontag* ~ *vakontak* (több udvarhelyszéki kutatóponton). Orvanyagunkban fordul elő a *finamadik* (Páké: Hsz.), *sikattyu* (Nagybacon: Hsz.).

Összegezésként megállapítható, hogy az *o* : *a* megfelelés hangsúlytalan szótagban is megfigyelhető a székelyben. Jelentkezésének szabályait nehéz meghatározni. Egyelőre talán annyi kockáztatható meg, hogy a felsorolt pozíciók közül inkább *a* — *o*, *o* — *á* és *á* — *o* kapcsolatban figyelhető meg. Zavarólag hat azonban az a körülmény,

hogy ugyanabban a hangkapcsolatban sem jelentkezik minden szóban, csak egyesekben. Térben sem határolható körül pontosan. Mindössze annyit mondhatunk, hogy a székely nyelvjárás valamennyi alegységében megfigyelhető, de csak szórványosan.

B) Az *o* : *a* megfelelés végződésében:

a) *a* — *o* kapcsolatban a SzNyjAtl. anyagából a következő adatok állanak rendelkezésünkre: *nagyobb*, *vagyok*, *vagytok*, *voltatok*, *lovatok*, *hatször*, *szagol*, *hónapos*, *kendermagos*, *napos*. A fenti szóalakoknak mindössze néhány *a*-zó alakváltozatát ismerjük: *nagyobb* (Árkos: Hsz.), *haccâr* (Sárfalva: Hsz.). Orvanyagunkból: *galambat* (Farkaslaka: Udv.), *ótvaras* (Rugonfalva: Hsz.).

b) *a* — *o* — *a* kapcsolatban, ugyancsak a SzNyjAtl. anyagából: *azokat*, *ta-podja*, *hallottam*, *bajosan*. E minden ponton tanulmányozott szavakra vonatkozó gazdag adattárban mindössze egy *a*-zó adalék fordul elő: *hallattam* (Újtusnád: Alcsík).

c) *á* — *o* kapcsolatban: *lábon*, *napszamos*, *kalászos* (búza), *álmodik*, *iszánkodik* (SzNyjAtl.). Az e szavakra vonatkozó anyagban a következő *a*-zó adatok fordulnak elő: *lábonn* ~ *lábann* (Csikszentmihály), *napszámás* (Dálya: Udv.), *álmodik* (Tamásfalva: Hsz.), *álmodik* (Bikfalva, Málnás, Köpec: Hsz.; Hágótó: Gyergyó; Kisbacon, Fenyőd, Zeteváralja, Homoródvárosfalva: Udv.), *álmodik* (Sepsiszentkirály, Várhegy, Haraly: Hsz.), *álmodik* (Márfalva: Udv.), *álmodik* (Kadicsfalva, Bardoc: Udv.), *álmód* (Kézdivásárhely; Olasztelek: Udv.): *álmadozik* (Szacsva: Hsz.): *álmát lát* (Bita, Kovászna, Haraly, Kézdivásárhely, Málnás: Hsz.), *álmát lát* (Páva: Hsz.; Vargyas, Parajd, Bardoc: Udv; több ponton Csíokban és Gyergyóban is az *álmot lát* alakváltozataként), *álmát lát* (Bodos: Hsz.), *álmát lát* ~ *lát* (Szacsva, Telek, Lécfalva, Eresztevény, Zabola, Gelence, Kálnok, Zalán, Oltszem, Polyán: Hsz.), *álmát lát* (Sándorfalva: Udv.). A székely nyelvjárásban nagyon elterjedt *iszánkodik* 'csúszkál a jégen' igének Kézdiváron (Hsz.) jegyeztük le *iszánkodik* ~ *iszánkodik* alakját. A csak Hsz. területen használt *vágott* 'irtás' szónak már több ponton hallottuk *a*-zó alakját: *vágatt* (Csomakőrös), *vágatt* ~ *vágatt* (Árapatak), *vágatt* (Erősd, Besenyő). Főleg az udvarhelyi tájszólásban elterjedt *sikalándik* (*iszánkodik*) szónak két ponton (Kénos és Magyarzákod) jegyeztük le *sikalándik* ~ *sikglándik* alakváltozatát, az alábbi pontokon pedig *sikalándik* alakját: Alsóboldogfalva, Székelykeresztúr, Csekefalva, Szentábrahám, Székelyvécke, Székelyszállás, Rava, Csöb, Szentdemeter, Bordos, Bözdőújfalú. Orvanyagunkból: *hámazzuk* (a diót): Mikóújfalú (Hsz.).

d) *o* — *o* kapcsolatban: *mocskos*, *Sándorhoz* (SzNyjAtl.). Minden pontra kiterjedő gyűjtésünk nem hozta felszínre e két szó egyetlen *a*-zó alakját se. Orvanyagunkból való az alábbi adat: *homlokam* (Hatolyka: Hsz.).

e) Más magánhangzó — *o* kapcsolat: *juhok*, *szomszédok*, *kulcsot*, *órákor*, *futok*, *hívok*, *iszom*, *aluszol*, *alusztok*, *írjon*, *cincog*, *fortélyos* 'makrancos'. A SzNyjAtl. anyagához tartozó fenti szavaknak mindössze néhány pontról került elő *a*-zó alakváltozatuk: *juhok* (Árapatak: Hsz.), *juhok* (Kőröspatak: Hsz.); *iszok* ~ *iszok* (Újtusnád: Alcsík). Nincs *a*-zó alak a *lucskos* szó adatanyagában se: *locsos* : *lucstos* : *lucskos* : *csatagos*. Orvanyagból származó adalékok: *nyírka* (Ikafalva: Hsz.), *nyírka* (Rugonfalva: Udv.).

A megvizsgált adatokból látható, hogy az *o* : *a* megfelelés jelentkezése végzések előtt és végzésekben is egészen gyenge fokú és szórványos. Anyagunkból egyáltalán nem adható *o* — *o* kapcsolatban, csak elvétve jelentkezik *a* — *o* kapcsolatban, nagyon ritka független helyzetben is. Ugyanakkor *á*-t követő szótagban már gyakoribb. Térben ebben a helyzetben sem határolható jól körül, mégis az kiderült, hogy az *a*-zó adatok száma a háromszéki nyelvjárásban a legnagyobb.

4. Jóval több mint 100 szót vizsgáltunk meg a jelenség bemutatása érdekében. A példák egy része orvanyagunkból való, más része abból az anyagból ered, melyet a MNyAtl.-nak bővített kérdőívvel gyűjtöttünk a háromszéki és csiki tájszólás huszonkét

pontján. Megvizsgáltunk azonban 79 olyan szót is, melyet kérdőíves gyűjtés segítségével végigkísértünk az egész székely nyelvjárásban. Különösen fontosnak kell minősítenünk azt a gazdag, mintegy 30 000 adatot felölelő, 78 szóra vonatkozó anyagot, melyet az abszolút sűrűségű ponthálózattal készülő Székely Nyelvjárási Atlaszból merítettünk. Befejezésként főleg erre az anyagra támaszkodva kíséreljük meg egy-két következtetés levonását.

1. Az egész székely nyelvjárásban megvizsgált 79 szóra vonatkozó gazdag anyagban előforduló *a*-zó adatok száma mintegy 300. Viszonyítva e számot a 30 000-hez, csakis azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a székely nyelvjárásban az *o/a* fonémaváltakozás egészen gyenge fokú, megterheltsége alig lépi túl az irodalmi nyelvi szintet. A jelenség súlya ezek szerint nem nagy a székely nyelvjárás egészének hangrendszerében, de megvan benne, tehát nyilván kell tartani.

2. Ki kell emelnünk továbbá azt is, hogy hangsúlyos szótagban, hangsúlytalan helyzetben, végződés előtt és végzésekben egyaránt adatható: hangsúlyos szótagban 31 szó — 188 *a*-zó adat, hangsúlytalan szótagban 16 szó — 54 *a*-zó adat, végzések előtt és végzésekben 32 szó — 58 *a*-zó adat. S ehhez mindjárt hozzá tehető az is, hogy nincs lényeges különbség a jelenség erősségi foka közt a különböző helyzetekben.

3. Érdekes vonása a jelenségnek az is, hogy a megvizsgált 79 szó közül csak 21-ben találoztunk vele: hangsúlyos helyzetben 31-ből 6-ban, hangsúlytalan szótagban 16-ból 7-ben, végzések előtt és végzésekben pedig 32-ből 8-ban. Azonban ezek között a szavak közt is nagy eltérések vannak az *a*-zó adatok mennyisége tekintetében. A jelenséget hangsúlyos helyzetben tartalmazó 7 szó 188 *a*-zó adata közül például 163 vonatkozik a *mogyoró* szóra. Utána következik a háromszéki tájszólás jelentős részében *a*-zó alakváltozatban élő *orr*, a másik 5 szóra vonatkozó *a*-zó adatok száma egészen csekély: *kosár* (10), *kondás* (4), *holló*, *sovány*, *tollu* (1—1). Ugyanez figyelhető meg hangsúlytalan szótagban és végzések előtt, illetőleg végzésekben. A hangsúlytalan szótagbeli *a*-zásra vonatkozó 54 adat megoszlása: *vakondok* : *vakhoncsok* (25), *iskolába* (12), *vacsorál* (9), a másik 4 szó (1—1 adat). Végzések előtt és végzésekben: az 58 adatból *álmot lát* (36), *álmodik* (16), a másik 6 szó (1—1 adat). Mindez arra utal, hogy a jelenség a székelyben inkább szavakhoz kötötten jelentkezik, mint minden olyan nyelvjárás alakulatban, melyre az *a*-zás nem jellemző.

4. Ennek ellenére megállapítható az is, hogy az *o/a* fonémaváltakozás a székelyben sem teljesen független a hangtani helyzettől. Eltekintve az *orr* és *mogyoró* szótól, egészen jól kimutatható például az, hogy hangsúlyos helyzetben *o* — *á* kapcsolatban jelentkezik gyakrabban (*kondás*, *kosár*), hangsúlytalan szótagban pedig *a* — *o* és *o* — *a* kapcsolatban. Végzések előtt és végzésekben *á* — *o* kapcsolatban gyakoribb. Más pozícióban vagy csak nagyon ritkán, vagy egyáltalán nem találoztunk vele.

5. A jelenség megoszlásáról a székely nyelvjárásban mindenekelőtt az állapítható meg, hogy mind a négy alegységben föllelhető, mégis inkább a háromszéki és gyergyói tájszólásban gyakoribb. Igaz ugyan, hogy a *mogyoró* szó adatanagában a háromszéki tájszólás lényegesen kevesebb *a*-zó adattal van képviselve, mint a székely nyelvjárás többi része, mégis hangsúlyos szótagban ebben a nyelvjárás alakulatban jelentkezik erőteljesebben. Nem számítva a *mogyoró* szót, más szóban a többi alakulatban alig fordul elő a jelenség ebben a pozícióban, de ugyanakkor a háromszékiből több szóval is adatható (*orr*, *kondás*, *kosár*). Hangsúlytalan helyzetben a gyergyói tájszólásból van több adatunk a jelenségre, de utána mindjárt a háromszéki következik. Végzések előtt és végzésekben ismét Háromszék kerül az első helyre, Gyergyó a másodikra. A csiki tájszólásból csak hangsúlytalan szótagban, végzések előtt és végzésekben van adatunk a jelenségre, akárcsak a gyergyóiból, azonban lényegesen kevesebb, mint az utóbbiból. Az udvarhelyszékiben a *mogyoró* szó kivételével csak egészen szórványosan fordul elő a szóban forgó két pozícióban is.

Talán nem érdektelen jelezni azt sem, hogy az említett alegységeken belül is megfigyelhető bizonyos megoszlás. Így jól kimutatható az, hogy a háromszéki nyelvjárás hét alegysége közül az orbaiban és a kézdi székekben gyakoribb, utánuk az alsósepsi következik. A felsősepsiből alig van rá adatunk, a másik háromból pedig (Kővár vidéki, Miklós-várszéki, Hidvég-erősi) szinte egyáltalán nincs. A Kővár vidékiben például az *orr* szónak sincs *a*-zó alakváltozata. A csíki tájszólás négy alakulata közül inkább az alsócsíki és felsőcsíki tájszólásrészből vannak *a*-zó adataink, alig a kászoniból és a gyimesiből. A gyergyói tájszólásban nem figyelhető meg érdemleges különbség a tájszólás alsó és felső fele között. Az udvarhelyszékivel kapcsolatban azt jegyezzük meg, hogy a *mogyoró* szó kivételével a keresztúri részlegről szinte egyáltalán nem adatolható.

MÁRTON GYULA

SZEMLE

A magyar leíró hangtan tizenöt éve*

(1956—1970.)

8. Az egyes hangok időtartama nagy mértékben függ a beszéd sebességétől, tempójától. Régebben — pontosan mérő műszerek híján — megelégedtek a hangok relatív idejének mérésével: egy hosszabb hangsor idejét könnyebb volt megmérni, majd a hangok számával osztani az időt. Az abszolút időtartam megállapítása a kimográfval még nehézkesen ment, és sok problémát vetett fel egyes hangok időtartamának mérésével kapcsolatban. Ezek a problémák részben ma is fennállnak, de a szonagráffal már lényegesen pontosabban lehet a hangok időtartamát mérni, ugyanakkor az egész beszéd-folyamat is jobban vizsgálható. — Tárgyalt időszakunkban az első beszédtempó-analíziseket HEGEDŰS LAJOS végezte (Sprechttempoanalysen im Ungarischen: Zeitschrift für Phonetik X, 8—20). Már VÉRTES O. ANDRÁS is tett említést szemléjében (MNy. LII, 114) HEGEDŰS ilyen irányú kutatásairól, amelyek akkoriban egyedül képviselték a magyar beszéd időtartam-vizsgálatait. — HEGEDŰS munkájához kapcsolódik FÓNAGY IVÁN és MAGDICS KLÁRA közös cikke: „Beszédsebesség, szólam, ritmusérzék” (MNy. LVI, 450—8), melyben A s c h e r O s z k á r és B á n k i Z s u z s a interpretációja alapján kimérték néhány költemény szólamainak időtartamát, és meghatározták a beszédtempót a szólam hosszának függvényében (l. még FÓNAGY IVÁN, A költői nyelv hangtanából. 1959. 180 kk.). A vizsgálat eredményeit 11 szemléltető ábrán és 2 táblán mutatták be. FÓNAGY és MAGDICS eredményeiket angolul is megjelentették (Speed of Utterance in Phrases of Different Lengths: Language and Speech III, [1960.]).

A beszédtempó-vizsgálatokat az egyes hangok időtartamának mérése követi. Időrendben az első MAGDICS KLÁRA cikke „A magyar beszédhangok időtartama” (NyK. LXVIII, 125—39), melyet 4 tábla és 8 szonagram egészít ki. MAGDICSnak ez az újabb dolgozata azt tárgyalja, hogy változik-e az egyes beszédhangok időtartama normálisnál gyorsabb beszédsebesség mellett, és ha igen, milyen módon változik, és milyen hatással van rá a hangkörnyezet (A magyar beszédhangok időtartama nyugodt és gyors beszédben: NytudÉrt. 67. sz. 45—57). A mérés alapjául szolgáló 362 rövid mondatot (többnyire egyszavas) 5 alany különböző tempóban adta elő, az elemzés pedig BRUEL—KJAER-féle hangnyomásszint-író segítségével történt. A dolgozathoz kapcsolódó 8 táblázat tartalmazza a mérési eredményeket. — VÉRTES O. ANDRÁS „A magyar hangok időtartamvizsgálatának néhány adatáról” című cikkében megjegyzéseket fűz a kérdéshez. (NyK. LIX, 170—2).

* L. MNy. LVI, 346—56.

Mások-e a gemináták, mint a többi hosszú mássalhangzó? — ezt a kérdést veti fel HEGEDŰS LAJOSnak a geminátákról szóló tanulmánya, mely német nyelven is megjelent (A geminátákról: MNy. LII, 415—28; Beitrag zur Frage der Geminaten: Zeitschrift für Phonetik XII, 68—106; Panconcelli-Calzia-émlékkönyv; vö. még VÉRTES O. ANDRÁS: MNy. LII, 114). HEGEDŰS 750 elszigetelt szót (kijelentő és kérdő formában), valamint 120 mondatot elemzett szájmikrofonnal és gégemikrofonnal felvett hangnyomásképek alapján.

Az egyes hangok időtartama nemcsak a hangsor, a szó hosszúságától, hanem a szóban elfoglalt helyétől is függ. E kérdéssel foglalkozik MAGDICS németül is megjelent tanulmánya (A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben: NyK. LXII, 301—22, 35 tábla + 12 ábra; Kürzung der unbetonten Vokale in der ungarischen Umgangssprache: Zeitschrift für Phonetik XIV, 21—44.) — FÓNAGY IVÁN és BARÁTH JUDIT közös cikke pedig az időtartam és hangosság összefüggésére utal (NyK. LXVIII, 115—24, angolul Sound Pressure Level and Duration: Phonetica XV, 14—21).

A beszéd időbeli mérése során nemcsak az egyes beszédhangok hosszúságát igyekeznek meghatározni, hanem az egyes szólamokét is. Nem kívánok most annak taglalásába bocsátkozni, hogy mit nevezünk szólamnak, de ennek megállapításához nagyban hozzásegít minket a beszédszünetek mérése és elemzése. — E kérdéssel először HEGEDŰS foglalkozott tanulmányaiban, és igyekezett rámutatni a gondolkodás és a beszéd törvényszerűségeire. Ehhez újabb adalékokat találunk HEGEDŰS disszertációjában (Eszközfonetikai vizsgálatok a magyar nyelvjárások és a köznyelv köréből; kézirat). — FÓNAGY a beszédszüneteknek költészetbeli kérdésével foglalkozik. A szünet olyanfajta nyelvi tényező, mint például a hangsúly, és ennek a költemények előadásában nagy jelentősége van (Die Redepausen in der Dichtung: Phonetica V, 169—203).

9. A hangkapcsolatok rendszerezése után VÉRTES O. ANDRÁS a hangkapcsolódások osztályozásáról ír (NytudÉrt. 17. sz. 130—3). Az alkalmazkodásnak két fajtáját különbözteti meg: az igazodást és a hasonulást, majd felsorolja ezek egyes eseteit. — SZÁNTÓ ÉVA a magyar mássalhangzó-hasonulás vizsgálatát végzi el fonológiai aspektusban (MNy. LVIII, 159—66 és 449—58). — FÓNAGY IVÁN és MAGDICS KLÁRA a hasonulás és a beszédhangok hírértékének módosulásáról számolnak be (MNy. LVIII, 466—9). — LADÓ JÁNOS a különböző képzésmódú mássalhangzók egymásrahatását kíséri figyelemmel (Zárhangok és réshangok egymásrahatása: MNy. LII, 351—3). — ELEKFI LÁSZLÓ nagy alaposággal vizsgálja beszédhangjaink kapcsolódását (Nyr. XCII, 369—89). Munkáját vitaindítónak szánja a Nyelvművelő Kézikönyvbe írandó dolgozatához. Cikkéhez nagyon hasznos táblázatot is mellékel a kéttagú mássalhangzó-kapcsolatokról. — BALOGH LAJOS a szótagzáró lkérdéséhez fűz megjegyzéseket (MNy. LXIV, 355—61). — SZÉPE GYÖRGY a vegyes magánhangzójú szavak illeszkedésével kapcsolatban végez kutatásokat (NytudÉrt. 17. sz. 105—129). Óriási anyaghalmaz alapján elemzi az illeszkedést, közben az eddigi vita ismertetésére is kitér. Megállapítja, hogy a régi hangrendi illeszkedés helyett inkább a szóvégi illeszkedés van elterjedőben. Szépe álláspontja semleges a vitás kérdésben, inkább a nyelv gazdagodásának tudomásulvételét javasolja.

MOÓR ELEMÉR újabb adalékokat közöl a hangbetoldásos rövidülések kérdéséhez. (NyK. LXVII, 33—9). ÁTÁNYI ISTVÁN a magyar magánhangzó-rendszerrel kapcsolatos problémákról tartott előadást a II. nemzetközi finnugor kongresszuson. Két problémát vetett fel: 1. a szóelemek kapcsolódásának módja; 2. a morféma-kategóriákba osztása. Előadását 2 táblázat egészíti ki (Some Problems of the Hungarian Vowel System: Congr. Sec. Fenno-ugr. Helsinki. Pars I, 31—6).

10. A hangerő és a hangsúly kérdését HEGEDŰS LAJOS számos hangnyomásmérése igyekezett akusztikailag tisztázni. Az első számottevő munka azonban FÓNAGY IVÁN nevéhez fűződik; „A hangsúlyról” írt kiváló értekezése a fiziológiai fonetika módszerével

közelíti meg a kérdést (NytudÉrt. 18. sz. 1958. 76 l.). Rövid történeti bevezetés után a szerző a magyar és több idegen nyelvben végzett akusztikai vizsgálódásainak eredményeit közli. Fiziológiai vizsgálatok alapján kifejti, hogy „a hangsúly a beszédben (főként a kifejezésben) részt vevő izmok fokozott tevékenységével azonos”. A fiziológiai vizsgálatok alanya maga a szerző, a mérőműszer a miográf volt (működését tekintve az elektrokardiográfhoz hasonló eszköz). A mérések a hasi izmoknak, a belső mellkasi (bordaközi) izmoknak és a gégeizmoknak az aktivitására terjedtek ki. A sokszor fájdalmas és hosszadalmas vizsgálatok eredményei nagyban függenek a jó orvosi gyakorlattól, hiszen a miográf-vizsgálatot minden egyes mérésnél egy ugyanazon ponton kell végezni. Ha e g y kísérleti alanyról van szó, ez a feltétel teljesíthető, de különböző alanyok esetén már nagyon körülményes. Igaz, hogy hasonló lefutású görbét kapunk, csak a mért értékek térnek el nagyságrendben. A szerző az új kísérleti eredmények alapján elemzi a korábbi hangsúlyelméleteket. Végezetül pedig arra igyekszik válaszolni, amire az akusztikai fonetika nem tudott kielégítő magyarázatot adni. Külön érdeme a tömör összefoglalás és a nagyon gazdag irodalomjegyzék. A műről több recenzió is megjelent (VÉRTES O. ANDRÁS: NyK. LXI, 466–8; SZÉPE GYÖRGY: Nyr. LXXXIV, 115–7). — FÓNAGY az akusztikai kísérletek és fiziológiai vizsgálatok egy részét, ami előző művéből kimaradt, a Panconcelli-Calzia-émlékkönyvben tette közzé (Kleine Beiträge zur Akzentfrage: Zeitschrift für Phonetik XII, 36–57; I. még uő., Elektrophysiologische Beiträge zur Akzentfrage: Phonetica II, 12–58). FÓNAGY kísérletei azt bizonyították, hogy a hangoztatásban (fonációban) részt vevő izmok nagyobb tevékenysége (a vizsgált izmok akciós áramának képe hangsúlyos szótag esetén nagyobb frekvenciát és amplitúdót mutat) szolgál alapul a hangsúly szubjektív érzetének. Ugyancsak FÓNAGY nevéhez fűződnek a további vizsgálatok a nyomaték és a hangsúly kérdésében (A nyomaték hangos vetülete: NyK. LXIV, 157–86). — FÓNAGY MAGDICS KLÁRÁVAL együtt írja következő tanulmányát: „A nyomaték jelentésmeghatározó szerepe határozós szerkezetekben” (NyK. LXVIII, 97–114). — Érdekesek FÓNAGYNAK HERMANN IMRÉVEL együtt végzett kísérletei, melyek a hangerő önvezérlését kutatják (NytudÉrt. 17. sz. 22–30 és MNy. LIX, 317–21). A hangerő önvezérlése azt jelenti, hogy a hangerőt mindenki a zajnak megfelelően többé-kevésbé tudatosan szabályozza. A vizsgálatokat több kísérleti alanyal és korrektofón segítségével az idegosztályon folytatták. Végeredményben megállapítják, hogy a beszélő csak a saját szemszögéből tud kiindulni, azaz azt hiszi, hogy mindenki hallja azt a zajt, minek következtében ő hangerejét fokozta, hogy beszédét megértsék. Kísérleteik mérési eredményét több táblázat és hangnyomásszint-görbe mutatja be. — FÓNAGY egy másik cikkében a beszéd dinamikus leírásának elveiről ír (NyK. LXVI, 315–30). — Ugyancsak FÓNAGY vizsgálja a hangsúly és hanglejtés kérdését a sutogott beszédben (Accent et intonation dans la parole chuchotée: Phonetica XX, 177–92). Jelentősnek mondható még FUTAKY ISTVÁN értekezése a magyar hangsúly jellemzőiről (Untersuchungen über die Akzentmerkmale des Ungarischen: Ural-Altai-sche Jahrbücher XXXVII, 1–36).

A hangsúly nyelvészeti vonatkozásaival több tanulmány is foglalkozik. A leíró hangtan és a hangtörténet összefüggéseire közöl adalékokat BENKŐ LORÁND „A hangsúly hangmódosító hatása a keleti magyar nyelvjárásokban” című dolgozatában, mely a Nyelvtudományi Értekezések 17. számában jelent meg (53–85). — Külön kell szólnunk magáról a kötetéről is: Magyar Hangtani Dolgozatok. Tanulmánygyűjtemény (NytudÉrt. 17. sz. 1958. 160 l.). Ez a tíz tanulmány BENKŐ LORÁND szerkesztésében az 1958. nyarán elhunyt kiváló fonetikusnak, HEGEDŰS LAJOSNAK állít méltó emléket. — Ugyancsak a hangsúly hatásával, illetőleg összefüggéseivel kapcsolatos TAMÁS LAJOS munkája: „A magánhangzók mennyiségének és a hangsúlynak összefüggése a román nyelv magyar elemeiben” (I. OK. XXIII, 27–39).

ELEKFI LÁSZLÓ inkább a mondathangsúly kérdését vizsgálja a különböző mondatformákban (Mondatformák és mondathangsúlyok fonetikai vetülete: NyK. LXX, 329—50). Kutatásának eredményei németül is megjelentek (Satzperspektive und Satz-akzent im Ungarischen: Phonetica XIX, 170—97). — A mondatok hangsúly szerinti tagolódása tükröződhet az egybeírt szóalakokban, állítja HAZAI ZSUZSA dolgozatában (Helyesírási hibák és hangsúlytörténet: NytudÉrt. 67. sz. 103—7). Elméletének bizonyítására részletesen közli kísérleteinek eredményeit.

Hangsúlyozási problémákat tárgyal TÖRÖK GÁBOR (Nyr. XC, 367—70), valamint RADÓ GYÖRGY és DEME LÁSZLÓ (Egy hangsúlyjelenség írásos rögzítéséről: Nyr. LXXXIX, 425—30). — A hangsúly kérdésével minden leíró magyar nyelvtan foglalkozik. Csak a a legfontosabbakat említem. A TOMPA JÓZSEF szerkesztette „A mai magyar nyelv rendszere” I. és II. kötetében DEME LÁSZLÓ ír a hangsúlyról (I, 115 kk. és II, 457—70; I. még: A hangsúly és szórend kérdései: Magyar nyelvhelyesség. Bp., 1957. 307—28), a nyelvtan német kiadásában ugyanebben a felfogásban már TOMPA JÓZSEF szól a hangsúlyról (33 kk. és 335—56). „A mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyvben RÁCZ ENDRÉ a hangsúllyal és a hanglejtéssel foglalkozó fejezet. (Tankönyvkiadó. Bp., 1968. 447—50). — Ugyancsak a hangsúly és a hanglejtés a tárgya MEZŐ ANDRÁS cikkének, melyben a középiskolák II. osztálya részére készített hangszalaggal foglalkozik (Nyr. XCI, 182—4).

II. Az elmúlt tizenöt évben a magyar hanglejtés-kutatások száma annyira megszorodott, hogy csak nagyon szűkszavú ismertetésükbe bocsátkozhatom. Először is HEGEDŰS LAJOS hangmagasság- és akciósáram-vizsgálatait kell megemlítenem, melyeket zöngés mássalhangzók képzése közben végzett (NyK. LX, 51—8, németül Tonhöhen- und Aktionsstromuntersuchungen im Ungarischen: Zeitschrift für Phonetik XI, 1—22). — MOLNÁR IMRE a hanglejtés rendszerezése után a hangszín problémájával és a magánhangzók skálarendjével kapcsolatos kérdéseket tisztázza (NyK. LXIII, 357—76). — ELEKFI LÁSZLÓ tanulmánya: „Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz” bevezeti az olvasót a hanglejtés kutatásába (NytudÉrt. 34. sz. 122 l.). Munkája négy kérdés köré csoportosul: 1. a hanglejtés mivolta és vizsgálata (az első három fejezet); 2. kísérletek leírása (4—7. fejezet); 3. az eszközfonetikai módszerek eredményei és ezek egybevetése a szubjektív lehallgatással (8—10. fejezet); 4. a hanglejtés lejegyzési módjai, hanglejtésábrák készítése (11. és 12. fejezet). Számos problémára hívja fel a figyelmet, tapasztalatait részletesen kidolgozva nyújtja át az olvasónak. Különösen lehallgatási és lejegyzési kísérletei, valamint egybevetései jelentősek. ELEKFI értekezését FÓNAGY IVÁN (NyK. LXVI, 217—9) és MAGDICS KLÁRA (Nyr. LXXXVII, 137—40) ismertetik. A mű bővebb kivonata a szerző tollából jelenik meg németül (Untersuchungen zu den Beobachtungsmethoden der ungarischen Sprechmelodie: Zeitschrift für Phonetik XVIII, 9—32). — A hanglejtés-kutatások zöme FÓNAGY IVÁN és MAGDICS KLÁRA nevéhez fűződik. FÓNAGY a köznyelvben számos dallammetaforát és dallamváltozást figyel meg (Api, figyelj ide!: Nyr. XC, 121—37). Kutatásaihoz számos szonagrammot és egyéb diagramot készít, így például a suttogott dallammal kapcsolatos vizsgálataihoz hangszínképeket és hangnyomásszint-görbéket is (Nyr. XCII, 253—62). — A magyar nyelv történetéről és rendszeréről tartott kongresszuson „Hanglejtés-metafora, hanglejtés-változás” címmel tartott FÓNAGY érdekes előadást (NytudÉrt. 58. sz. 234—44). Ugyanő értékes adatokat közöl a tudományos gondolkodás fejlődésének történetéhez „A metafora a fonetikai műnyelvben” című értekezésében (NytudÉrt. 37. sz. 67 l.) — FÓNAGY számos cikket írt MAGDICSSEL közösen a hanglejtésről: Das Paradoxon der Sprechmelodie (Ural-Altäische Jahrbücher XXXV, 1—55); A kérdő mondatok dallamáról (NytudÉrt. 40. sz. 89—106); Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében (NyK. LXV, 102—35), Emotional Patterns in Intonation and Music (Zeitschrift für Phonetik XVI, 293—326).

MAGDICS KLÁRA beható akusztikai vizsgálatnak vetette alá a magyar érzelmi hanglejtésformákat (NyK. LXVI, 417—20); erről szolt előadása az V. nemzetközi fonetikai kongresszuson is (Acoustic Correlates of Some Hungarian Emotive Intonation Patterns: Proceedings of the Fifth Internat. Congr. of Phon. Sciences 392—6). „A beszéd-dallamtól a zenei dallamig” című cikke nemcsak a nyelvészeket érdekli, hanem a zene-tudósokat is (NyK. LXV, 341—60; angolul: From the Melody of Speech to the Melody of Music: Studia Musicologica IV.). — FÓNAGY és MAGDICS eddig felsorolt munkái szinte előtanulmánynak tekinthetők közös nagy művükhöz, „A magyar beszéd dallamá”-hoz (Akadémiai Kiadó, 1967. 317 l.). A könyv a magyar nyelvi hanglejtésformák első részletes és rendszeres feldolgozása, és több mint ezer hanglejtéséma található benne. A szerzők igyekeznek kifejezni, hogyan fejezi ki a hanglejtés azt, ami a szavak mögött van. Keresik a kulcsot a „dallam beszéd” megértéséhez. Ennek segítségével több mint ötven különféle érzelem alapformáját állapítják meg, s ezzel megvetik a hangesztétika alapját. Végezetül pedig meghatározzák a hanglejtés helyét a nyelv rendszerében. — A mondathanglejtéssel foglalkozik FÓNAGY előadása az V. nemzetközi fonetikai kongresszuson (Zur Gliederung der Satzmelodie: Proc. of the Fifth Internat. Congr. of Phon. Sciences 281—6). — FUTAKY ISTVÁN pedig az emfatumok fonetikai struktúrájáról tartott előadást a II. nemzetközi finnugor kongresszuson (Congr. Sec. Fenno-Ugr. 127—33).

GERGELY ÉVA ötletes kísérleteket végez: elvont metrumok hatását vizsgálja érzelmi síkon. Eredményeiről részletes statisztikát közöl dolgozatában: „A ritmus önálló információtartalmáról” (NytudÉrt. 67. sz. 93—102). — A hanglejtés és érthetőség a tárgya PÉCHY BLANKA és FÓNAGY IVÁN közös cikkének (Nyr. LXXXIX, 281—92).

A nyelvjárások hanglejtésével MAGDICS foglalkozik; összehasonlító hanglejtés-vizsgálatainak tanulságait angolul is közzéteszi (MNy. LX, 446—62; angolul: First Findings in the Comparative Study of Intonation of Hungarian Dialects: Phonetica X, 19—38 és 101—15). MAGDICS másik cikke a bukovinai magyar telepesek hanglejtését dolgozza fel HEGEDŰS LAJOS hanglemezeanyaga alapján (NytudÉrt. 17. sz. 31—52; angolul: ALingu. IX, 187—227).

A magyar beszéddallam lejegyzése több módon is történhet. Többen nem értettek és értenek egyet a FÓNAGY—MAGDICS-féle kottázással, melyet „A magyar beszéd dallama” című műben alkalmaztak. A könyvben található lejegyzések között számos következetlenséget és hibát fedezhetünk fel; ezekre irányítja rá a figyelmet BOROS REZSŐ (NytudÉrt. 67. sz. 76—87). A kialakuló vitába bekapcsolódik BARTÓK JÁNOS is (NytudÉrt. 67. sz. 88—92). BOROSNAK a beszéddallam lejegyzéséhez fűzött újabb megjegyzéseivel a vita el is csitul (MNy. LXVI, 213—4).

MAGDICS nemcsak önálló kutatásokat végzett a hanglejtést illetően, hanem összefoglaló szemlét is írt az utóbbi tíz év hanglejtéskutatásáról (ÁltNyTan. I, 201—36; angolul: ALingu. XIII, 133—65). Ezen túlmenően ismertetőt írt a legújabb német hanglejtéskutatásokról is (NyK. LXI, 449—54).

Végezetül megemlíthetjük még ZSIGMOND LÁSZLÓ „Ritmus és dallam” című könyvét, amely ugyan nem tartozik szorosan a hanglejtés témakörébe, de csak itt említhetjük meg (Zeneműkiadó. Budapest, 1961. 310 l.). A mű tulajdonképp a magyar vers és ének prozódiaja. ELEKFI írt róla részletes ismertetőt (Nyr. LXXXVI, 344—50).

12. VÉRTESTŐL eltérően külön fejezetben kell tárgyalnunk a beszéd tagolásával foglalkozó cikkeket. — Először is a szótag kérdése merül fel. Már a múlt század második felében nagy vita alakult ki körülötte, amely századunk első felében tovább fokozódott. Ennek anyagát jól foglalja össze LAZICZIUS GYULA Fonetikája. — Újabb adalékokat FÓNAGY közöl a szótag kérdéséhez (MNy. LIII, 66—9), bővebben ír róla németül (Kleiner

Beitrag zur Silbenfrage: Zeitschrift für Phonetik X, 269–78). — BARTÓK JÁNOS a szótaghatárok ingadozását vizsgálja énekelt szövegben (NytudÉrt. 67. sz. 64–75).

A beszédtagolás elméletéhez fűz megjegyzéseket SZÁNTÓ ÉVA (NyK. LXVI, 151–5). — ELEKFI a magyar tómondatok tagolásának kritériumaival foglalkozik (Zeitschrift für Phonetik XXII, 335–51). — FÓNAGY bővebben fejtegeti az áthajlás, a szünet és a szerkezet kérdését. Cikkéhez 10 táblázatot és 44 ábrát mellékel a szemléletesség kedvéért.

A szólam alakulását HEGEDŰS LAJOS kíséri figyelemmel (Pais-Eml. 96–108). Kísérleteinek bővebb leírását „Experimentalphonetische Untersuchungen über Druckgruppengestaltung im Ungarischen” címmel jelenteti meg (Ural-Altäische Jahrbücher XXIX, 176–99). — A szólamhoz fűz néhány megjegyzést MARÓT KÁROLY (I. OK. XIII, 83–7).

13. A helyes magyar kiejtés ügyével VÉRTESS nem foglalkozott tizenöt évvel korábbi szemléjében, pedig KODÁLY ZOLTÁN 1937-i „riadója” a magyar kiejtés dolgában olyan pezségést indított meg, melynek nyomán mintegy negyven dolgozat jelent meg 1955-ig a helyes magyar kiejtést választva tárgyául. Ezekre a dolgozatokra most nem kívánok visszatérni, inkább az újabbakat sorolnám fel, hiszen részletes ismertetésükre e helyütt nem vállalkozhatom. A címek maguk beszélnek, és csak a nagyobb műveket, könyveket jellemezhetem néhány mondattal.

A sort BÁRCZI GÉZA nyitja meg beszámolójával, melyben a helyes magyar kiejtés versenyről számol be az Eötvös Loránd Tudományegyetemen (Nyr. LXXVIII, 1–10, l. még NyrFüz. 1. sz.). DEME LÁSZLÓ nyelvünk hangtani arculatáról értekezik (Magyar nyelvhelyesség. Bp., 1957. 27–49). LŐRINCZE LAJOS az Iskolai nyelvművelőben „A jó és a szép magyar kiejtés” címmel ad hasznos tanácsokat (Bp., 1959. 187–97). ÉDER ZOLTÁN a fővárosi általános iskolások kiejtéséről számol be (Nyr. LXXXIV, 337–45). SZÉPE GYÖRGY a nyelvjárási beszédnek a színpadon való jogosultságát teszi vizsgálat tárgyává (Színház- és Filmművészet 1956: 135–8), LŐRINCZE pedig a rádió és a jó magyar kiejtés kérdését vizsgálja (Nyelvművelő. Bp., 1956. 153–7). Végül IMRE SAMU felteszi a kérdést: „Hol beszélnek legszebben magyarul?” (Nyr. LXXXVII, 279–83).

A helyes kiejtés kérdése már nagyobb fórumot kíván, és ezért 1967-ben Egerben megrendezésre kerül a kiejtési konferencia. Ennek anyagát „Helyes kiejtés, szép magyar beszéd” címmel a Tankönyvkiadó jelenteti meg (Bp., 1967. 277 l.). DEME LÁSZLÓ vita-indító referátumát nyole kis előadás követi, ezeket pedig számtalan érdekesnél érdekesebb hozzászólás. Valamennyit felsorolni helyszűke miatt lehetetlen. Maga a DEMÉTŐL tartott főelőadás: „Kiejtésünk vitatott kérdései” számos problémát vetett fel; számuk a hozzászólások nyomán még növekedett. A konferencia nagy érdeme, hogy nyelvészek, színészek, beszédpedagógusok, előadóművészek, politikai munkások együtt beszéltek meg e vitás kérdéseket. LŐRINCZE LAJOS előadásának a tájnyelv és kiejtés (61–9), G. VARGA GYÖRGYIÉNEK a budapesti köznyelv és a kiejtési norma (70–8), BENCÉDY JÓZSEFÉNEK a kiejtés és az iskola (78–85) volt tárgya. BAKOS JÓZSEF a tanári beszédét vizsgálta (85–99), GÁTI JÓZSEF előadása nem hangzott el, csak nyomtatásban jelent meg (Kiejtés és előadóművészet: 100–21). FISCHER SÁNDOR a rádió és a televízió kiejtési problémáiról számolt be (122–31). FÓNAGY IVÁN a beszédvizsgálat új eszközeit és eredményeit ismertette (132–6). BOLLA KÁLMÁN és MOLNÁR JÓZSEF az audio-vizuális eszközöknek az oktatásban való szerepéről adta elő külön-külön tapasztalatait (137–44, ill. 144–9 + III l. ábra). A hozzászólások között gyakran szerepelt a zárt *ë* kérdése, a nevelők és tanárok helyes kiejtésének fontossága, a helyes és szép beszédre való nevelés, valamint a kiejtési norma létrehozásának kérdése. A konferencia több helyes határozatot hozott (Nyr. LXXXIX, 510–1); ezek valóra váltása már rajtunk áll vagy bukik.

Köznyelvi kiejtésünk vizsgálatáról G. VARGA GYÖRGYI számol be (Nyr. LXXXVII,

181–7). Majd tudományos alapossággal lát a budapesti köznyelv feltárásához. Tanulmányát (egyben kandidátusi disszertációja) száz budapesti születésű adatközlőtől gyűjtött mintegy 60 000 nyelvi adat rendszeres feldolgozása alapján írta meg. A kiválasztott nyelvi anyagban vizsgálta a magánhangzóknál észlelhető minőségi és mennyiségi ingadozásokat, a mássalhangzóknál jelentkező minőségi és mennyiségi változásokat, továbbá tanulmányozta az egyes aklaktani elemekben tapasztalható kiejtésbeli különbségeket. A gyűjtött anyagot szavanként, adatonként külön statisztikailag is feldolgozza, s így a számszerűség tükrében fény derül a rejtett összefüggésekre is. Végeredményben a szerző leíró jellegű vizsgálat alapján tárta fel a budapesti köznyelv hangalaki ingadozásának jelenlegi állapotát, a jelenségeket pedig a norma szempontjából értékelte.

Már többen is szóvá tették a kiejtési norma ügyét. TÖRÖK GÁBOR (Nyr. XC, 1–9) körkérdeést intéz: „Legyen-e közügy a helyes magyar kiejtés törvényeinek föltárása? DEME LÁSZLÓ pedig (Nyr. XC, 117–20) a kiejtési norma dolgában nyilatkozik. SZENDE TAMÁS tanulmánya (NyK. LXXI, 345–85) a köznyelvi magyar ejtésnorma felé igyekszik, de munkájában az ábrákat és az aláírásokat a sajtóhiba ördöge teljesen összekuszálta. Legújabbán (MNY. LXVI, 146–54) DEME számol be „A magyar kiejtés kézikönyve” előmunkálatairól, ugyanő ír a kiejtés törvényeinek tanításáról és tanulmányozásáról (Nyr. XCIV, 270–80).

A helyes kiejtés érdekében nagyon fontos az iskolai nevelés. Ezt a munkát igyekeznek fokozni és népszerűsíteni a középiskolai kiejtési és szavalóversenyek. BENCÉDY JÓZSEF és DEME LÁSZLÓ egy kiejtési és szavalóverseny tanulságait foglalja össze (Nyr. LXXXII, 320–33 és NyrFüz. 7. sz.), és ad további buzdítást. — A továbbiakban csak címszavakban számolok be e versenyekről. BÁLINT BÉLA, A helyes és szép magyar kiejtés iskolai versenyeiről (Irodalomtanítás 1955: 124–6); WACHA IMRE, Az 1967. évi Kazinczy kiejtési verseny tapasztalatai (Bp., 1967. 26 l.); DEME LÁSZLÓ, A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései (Nyr. LXXXIX, 188–200); WACHA IMRE, Átadták a Kazinczy-érmet a legszebben beszélő középiskolai tanulóknak (Nyr. XC, 331–3); PÉCHY BLANKA, A Kazinczy-díj első ciklusának tapasztalatai (Nyr. XC, 333–4); ÉDER ZOLTÁN, A szép magyar beszéd újabb országos középiskolai versenye (Nyr. XCI, 386–7); WACHA IMRE, A szép magyar beszéd országos középiskolai versenye (Nyr. XCII, 360–1). — Mi is az a K a z i n c z y - d í j, Kazinczy-érem? P é c h y B l a n k a nemes alapítványa, melynek célkitűzése a szép magyar beszéd és kiejtés országos mérvű elterjesztése. Kik részesülhetnek benne? Színészek, rádió- és televízió-bemondók, középiskolai diákok és újabbán középiskolai tanárok is, akik ez ügy érdekében a legtöbbet tették. Négy évente jut egy-egy kategóriára a sor, és akkor osztják ki G y ő r ő t t a Kazinczy Gimnáziumban a Kazinczy-érmeket a középiskolai diákoknak, illetőleg tanároknak. A közbülső években a színészek és a bemondók vannak soron. Újabbán H a j d ú G y u l a professzor tett hasonló alapítványt a pécsi diákok és jogászok számára. — Ezeknek a középiskolai versenyeknek elég nagyszámú részvevője van, és ez gondot okoz a verseny lebonyolításában. A helyi döntők után megyei, majd országos elődöntő van, és csak ezután kerül sor a győri döntőre, ahol ötven diák verseng az első hús közé jutásért. — 1969-re újabb pályázati felhívás jelent meg „Városunk köznyelvi kiejtése” címmel. A pályázatot a Néprajzi Múzeum és a MTA Nyelvtudományi Intézete hirdette meg. A gyűjtési útmutatót a középiskolás pályázathoz DEME állította össze (Magyartanítás XI, 1–17).

A kiejtés sokszor problematikus személynevek esetében. Ezért elhatározták egy névlexikon összeállítását, melynek különösen a rádió- és televízió-bemondók veszik nagy hasznát. De nemcsak az idegen nevek okoznak sokszor fejtörést, hanem némely magyar családnevek is. Ilyen kérdésekről ír LADÓ JÁNOS (Nyr. LXXXVIII, 382–92), és hozzájuk közöl rövid pótlást KÁLMÁN BÉLA (Nyr. LXXXIX, 164–5).

14. Nem egészen új diszciplína a beszédpedagógia, de napjainkban reneszánszát

kezdi élni. Sokan nem elégedtek meg egyszerűen a szép és helyes kiejtésről írni; tenni is akarnak ennek érdekében. Vizsgált időszakunk elején jelenik meg NAGY ADORJÁN két dolgozata is e tárgykörben: „Diagnózis” és „terápia” a magyar kiejtés dolgában (Nyr. LXXIX, 383–8) és „Beszédpedagógia” (Nyr. LXXX, 178–85). Az egyetemi hangtani jegyzetek, tankönyvek mind kitérnek e kérdésre, így BENKŐ LÁSZLÓ is 1962-ben írt Hangtanában (BENKŐ—MUCSI, Leíró magyar nyelvtan I, 95–106). SUBOSITS ISTVÁN „Bevezetés a beszédpedagógiába” című tankönyvét már korábban is említettem az egyes hangok tárgyalásánál. A szerző megkísérli a társtudományok segítségével összeállítani azt az anyagot, amelyre a gyógypedagógus-képzésben a hallgatóknak szükségük van. Jegyzete, mely négy kötetből áll, a következő anyagot tartalmazza: I. kötet: Akusztika, magyar leíró hangtan és bevezetés a fonológiába (1966.² 177 l.). II. kötet: Nyelvtudományi alapismeretek. Leíró magyar nyelvtan: Szótan, Jelentéstan, Mondattan (1966. 223 l.). III. kötet (Ábrák, számítások, vázlatok): Bevezetés az akusztikába. Leíró magyar fonetika (1968. 150 l.). IV. kötet: „Szemelvények” címmel részleteket közöl más szerzők nyelv-művelési és kiejtési problémákat tárgyaló cikkeiből (1970.). Kár, hogy e nagy anyagot nem hozta szerves egészbe. Nagyon érződik a mű összeállítás jellege; ezért több ismétlés is előadódik. A kezdeményezés, hogy a gyógypedagógus hallgatók kezébe egy-egykes tankönyvet adjon, mindenestre dicsérendő. — PAPP ISTVÁN részletesen foglalkozik a helyes magyar kiejtés kérdésével mindkét hangtani munkájában (Hangtan. Debrecen, 1959. 91–100 és Leíró magyar hangtan. Bp., 1966. 165–76). — Ha nem is a szentesített norma, de az egyes magyar beszédhangok helyes képzésmódja konkrét beszéd folyamatból véve megtalálható MOLNÁR JÓZSEF „A magyar beszédhangok atlasza” című egyetemi segédkönyvében (Bp., 1970. 49–84). Az egyes hangok fiziológiai és akusztikai jellemzőit pedig sokszorosított egyetemi jegyzetében közölte (Bp., 1970. 60 l. + 12). — BAKOS JÓZSEF a „tanári beszéd” hangalakjáról ír dolgozatot (Nyr. XCI, 161–71 és Egri Ped. Főisk. Évk. VI, 7–21). Nagyon értékes BAKOS nagyobb tanulmánya: A helyes és szép beszéd (Egri Ped. Főisk. Füz. 92. sz.). — Számos hasznos megjegyzést találunk az egyes fejezetekben a TERESZTYÉNI FERENC szerkesztette „Nyelvtan, stílus, szónoklás” könyvben (Bp., 1960. 510 l.).

A helyes kiejtés oktatásával többen is foglalkoznak. WACHA IMRE néhány problémát vet fel ennek kapcsán előadásában a debreceni nemzetközi nyelvészkongresszuson (NytudÉrt. 58. sz. 575–80). — SELLEI ZOLTÁN a középiskolák részére készült magnetofon-tanzsalagot ismerteti, melynek a hangelemek és a hangkapcsolatok helyes kiejtése képezi anyagát (Nyr. LXXXVIII, 41–5). — KOLOZSVÁRY GYULA a magnetofon használatáról számol be az anyanyelvi oktatásban (Nyr. XC, 269–74). — Az audio-vizuális eszközök és eljárások használatáról BOLLA és MOLNÁR az egri kiejtési konferencián tartott előadást (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Bp., 1967. 137–52), ÉDER ZOLTÁN a debreceni magyar nyelvészeti kongresszuson (NytudÉrt. 58. sz. 430–4), MOLNÁR ezen kívül még Jénában is (Annales Univ. Scient. Bp. Sectio Lingu. I, 73–82).

Beszédtechnikai, retorikai, stilisztikai kérdésekről szól BAKOS JÓZSEF cikke: A „tanári beszéd” nyelvi formálása (Nyr. XCII, 54–72). — FERENCZY GÉZA egy terjedőben levő kiejtési hibáról, a nyekergésről tudósít (Nyr. LXXXVI, 17–24).

A szép magyar kiejtés történetéhez közöl kis adalékot FÁBIÁN PÁL (Nyr. XC, 102). — A magyar beszédművelés és beszédnevelés fejlődéstörténetét BAKOS JÓZSEF írta meg tanulmányában (A szép magyar beszéd I. Az Egri Ped. Főisk. Füz. 58. sz. 59 l.).

Külön kell szólnunk a szavalással foglalkozó művekről és a színpadi beszédéről. — Az alábbi munkák minden szavaló számára sok hasznos tanácsot tartalmaznak: DEME, A versolvasástól a versmondásig (Iskolai nyelv-művelő. Bp., 1959. 198–211); ÉDER ZOLTÁN, Vita a versmondás kérdéseiről (Nyr. LXXX, 284–5); DEME, Hangsúlyozási problémák a Szózat szavalásában (Nyr. LXXXII, 187–95). GÁTI JÓZSEF két évtizede

versmondást tanít a Színművészeti Főiskolán; „A versmondás” című műve előadási és tanítási módszerének lényegét tartalmazza (Bp., 1969.² 401 l. + 2 hanglemezt). ASCHER OSZKÁR kiváló könyvének, „A versmondás művészete és a színpadi beszéd” című műnek második kiadása 1955-ben jelent meg (Bp., 1955.² 131 l., ismerteti ÉDER: Nyr. LXXX, 494–7). – ÉDER ZOLTÁN beszámol az V. ker. Tanács Kultúrotthonának „Beszédművészeti gyakorlatok” címmel hirdetett előadássorozatáról, melyek a későbbiekben Kazinezy szónokképző tanfolyamokká nőttek ki magukat (Nyr. LXXIX, 181–90). – BENKŐ LÁSZLÓ cikkének Vörösmarty és a korabeli színpadi beszéd a tárgya (Nyr. LXXXIII, 58–63). – DEME néhány szót szól klasszikus előadásaink nyelvezetéről (Színház- és Filmművészet 1956: 304–7). – FISCHER SÁNDOR, a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanára a színpadi beszéd technikájáról ír „Beszédtechnika” című munkájában (Bp., 1955. 188 l., ismerteti HEGEDŰS LAJOS: Nyr. LXXX, 140–2). FISCHER másik könyve, „A beszéd művészete” rövid idő alatt két kiadást is megért (Bp., 1966. és 1969. 391 l.). A mű három nagy kérdéskört tárgyal: 1. a beszéddel kapcsolatos alapismeretek, hangképzés (I–III. és V. fejezet); 2. a kiejtés, a hangsúly, a hanglejtés és a beszéd (IV. és VI–IX. fejezet); 3. a beszédoktatásban gyakorlati segítséget nyújtó negyven hétre kidolgozott beszédtechnikai tanfolyam, beszédgyakorlatok (X. fejezet + 2 hanglemez). Egészében véve hasznos kézikönyve a beszédkultúra művelőinek. Ismertetést WACHA IMRE közölt róla (Nyr. XCI, 367–70).

15. A gyermeknyelvről még 1954-ben írt VÉRTES O. ANDRÁS (sokszorosított főiskolai jegyzet 58 l.). Ilyen átfogó mű a vizsgált időszakban nem jelent meg, csak kisebb tanulmányok, mint például MOLNÁR JÓZSEFnek az V. nemzetközi fonetikai kongresszusra szánt előadása: „Bemerkungen zur Entwicklung des Sprachlautsystem der Kinder in Ungarn” (Phonetica XIII, 73–6) vagy MIKES MELÁNIA cikke: „Adatok a *p*, *b*, *t*, *d* fonémák kialakulásának kérdéséhez a gyermeknyelvben” (NyK. LXVI, 421–4). Hosszabb lélegzetű MÉREI FERENCNÉ tanulmánya: „A megkésett beszédfejlődés” (Bp., 1965.). – A gyermek nyelvével foglalkozik SEPER JENŐ, MONTÁGH IMRE, VINCZE TAMÁSNÉ közös műve, mely azonban a beszédhibák oldaláról közelíti meg a kérdést (A gyakori beszédhibák. Bp., 1970. 150 l.).

16. Új fejezet szemlénkben a költői nyelv. Ennek hangtana már a görög és római grammatikusokat is érdekelte. – FÓNAGY IVÁN tanulmánya, „A költői nyelv hangtanából” a költői nyelv sajátos jellegét és zeneiségét a kísérleti hangtan és a nyelvtanstatika szempontjából vizsgálja (IrtórtFüz. 23. sz. 289 l.). A középpontban az áll, hogy mi az, ami a vers formáját széppé és költőivé teszi, és hogy miben különbözik a költői nyelv a köznapi nyelvtől. Szó van benne a hangszimbolikáról; ezzel kapcsolatban FÓNAGY több kísérletet is végez, és ezek eredményeit táblázatokba foglalja. A vers hangspektrumával is foglalkozik. A szubjektív és objektív vizsgálatok a szerző szerint azonos eredményre vezetnek. FÓNAGY tudományos alaposággal, számtalan francia, német, orosz és magyar nyelvű versidézettel mutatja be, hogy a költői nyelv bármely más nyelvi formánál gazdagabb. FÓNAGY munkáját BALÁZS JÁNOS (Nyr. LXXXIV, 230–6) és MOLNÁR JÓZSEF (It. I, 185–6) ismertette. – Ugyancsak a költői nyelv hangtanáról ír VARGYAS LAJOS (Nyr. LXXXIX, 46–57). – FÓNAGY újabb cikke a hang és a szó hírértékéről értekezik ismét csak a költői nyelvben (NyK. LXII, 73–100). Már említés történt korábban FÓNAGY-nak „A metafora a fonetikai műnyelvben” című tanulmányáról, de úgy érezzük, hogy itt is meg kell említenünk (NytdÉrt. 37. sz. 67 l.). – GERGELY ÉVA számos kísérletet folytatott a hanghatást illetően. Vizsgálódásainak eredményét táblázatokba foglalta, és ezekből von le bizonyos, általános következtetéseket (Mit mondanak a hangok?: Nyr. XCI, 407–17).

17. A nyelvjárások hangtani kérdéseivel egész röviden foglalkozunk csak, mint-hogy bővebb kifejtésre a nyelvjárási szemlékben került sor (P. HIDVÉGI ANDREA és

PAPP LÁSZLÓ 1945–1958-ig: MNy. LV, 288–302, 434–41, 551–9, valamint BALOGH LAJOS 1959–1968-ig: MNy. LXV, 351–61). Itt csak néhány dolgozatra térek ki. DEME egy korábbi tanulmányában az irodalmi nyelv és a nyelvjárások hangállománya között von párhuzamot, megállapítva, hogy irodalmi nyelvünk sem más hangjellege tekintetében, mint a nyelvjárások, amelyekben ugyanazok a tendenciák találhatók, csak más fokban és keveredési arányban (Nyelvünk a reformkorban 27–82).

HEGEDŰS LAJOS kandidátusi disszertációja a magyar nyelvjárásokból és a köznyelv köréből meríti eszközfonetikai vizsgálatának tárgyát (sajnos, kéziratban maradt). — A nyelvatlasz-munkálatok során nagyon fontos tanulmánygyűjtemény jelent meg: „A magyar nyelvatlasz munkamódszere” (szerk. BÁRCZI GÉZA. Bp., 1955.). Ennek utolsó fejezete HEGEDŰS LAJOS munkája „Eszközfonetika a Nyelvatlasz szolgálatában” (221–319; angolul: *Experimental Phonetics in the Service of the Linguistic Atlas: ALingu. V*, 185–217 és 369–413). HEGEDŰS leírja a hangfelvételek készítésének eszközeit, módszereit, a hangfelvételek szubjektív és objektív elemzését, a hangnyomásméréseket, az időtartam és beszédszünetek vizsgálatát, valamint az artikulációs jelenségeket és hanglejtés-vizsgálatokat (a tanulmánnyal kapcsolatban l. még: PAPP ISTVÁN: I. OK. IX, 407–13; BENKŐ LORÁND: MNyj. III, 102–12; HEGEDŰS LAJOS: uo. 113–22). — HEGEDŰS másik értekezése a diftongusok vizsgálatának új módszereiről szól (*Zeitschrift für Phonetik IX*, 31–74). — Az amerikai magyar nyelvről számol be BAKÓ ELEMÉR, „On the Linguistical Characteristics of the American Hungarian (An Outline)” címmel az V. nemzetközi fonetikai kongresszuson (*Proceedings of the Fifth Internat. Congr. of Phon. Sciences 211–4*). — A hazai magyar nyelvjárások hangrendszer-típusait IMRE SAMU állította össze (MNy. LXIII, 307–23). IMRE dolgozata új szempontokat érvényesít a nyelvjárások osztályozásában.

18. Újabb fejezetünk megint csak rövid áttekintést nyújt a hangváltozások és hangtörténet tárgykörében. Főképp csak azokat a cikkeket említem meg, amelyek nem szerepelnek egyéb szemlében. — Érdekes kérdést tárgyal FÓNAGY IVÁN kandidátusi disszertációja: a hangváltozások lefolyásáról tájékoztat; anyagát németül is megjelenteti (A disszertáció vitája: NyK. LIX, 284–97; németül a mű: *Über den Verlauf des Lautwandels: ALingu. VI*, 173–8). Újabb műve: „Hangváltakozás és hangváltozás” a jelenből von le következtetéseket és alkalmaz a múltra (ÁltNyT. 5. sz. 123–53). — A hangváltozások okait, illetőleg lefolyását többen is kutatják. LADÓ JÁNOS az emphatikus hangváltozásokról tartott előadást a debreceni nyelvészkongresszuson (NytudÉrt. 58. sz. 138–42). MOLNÁR JÓZSEF — az ősmagyar kori hangváltozások kapcsán — az artikulációs bázis megváltozását tartja a hangváltozások egyik okának (uo. 156–61). — Hasonló kérdést tárgyal TÖRÖK GÁBOR dolgozata is (*SzegTanFőiskKözl.* 1967: 93–105). — RÉDEI KÁROLY a palatalis mássalhangzók palatalizáló hatásáról az ősmagyarban értekezett ezen a kongresszuson (uo. 167–71). KÁLMÁN BÉLA a „Hangrendszer és hangváltozások” című cikkében a hangtani változások egy részének okát a nyelven belül, a nyelv rendszerszerűségében véli megtalálni (MNy. LXIV, 5–8). A mássalhangzókra vonatkozóan „A magyar mássalhangzórendszer kialakulása” című tanulmányában fejti ki nézetét (MNy. LXI, 385–98; németül a II. finnugor nyelvészeti kongresszuson 227–34). — A II. nemzetközi finnugor kongresszuson több előadás is foglalkozott a finnugor nyelvek hangrendszerével; ezek a kongresszus anyagában megtalálhatók. Most pusztá felsorolásukat nyújtom csak: PAPP ISTVÁN, *Über das Schicksal der kurzen Auslautvokale im Ungarischen* (381–5, magyarul e kérdésről: MNy. LIX, 393–408); ERDŐDI JÓZSEF, *Über einen [w] ~ [m]-Wechsel in den uralischen und türkischen Sprachen* (264–6); GÜLYA JÁNOS, *Zur Frage des finnisch-ugrischen Vokalsystems* (146–9, magyarul I. OK. XXIII, 147–51). LAKÓ GYÖRGY önálló műben számol be a magyar hangállomány finnugor előzményeiről (NytudÉrt. 47. sz.). — Érdekes észrevételeket tesz BARTÓK JÁNOS, amikor a hangváltozást és hangtévesztést figyeli énekelt szövegben (MNy. LXIII, 22–31).

19. Nemcsak a nyelvjáráskutatásban és hangtörténetben kerülnek egyre inkább előtérbe a hangstatisztikai vizsgálatok, hanem TARNÓCZY TAMÁS és VÉRTES EDIT nyomán a mai magyar nyelvben is. — FÓNAGY IVÁN egyrészt a szavak hosszával, a szótagok számával kapcsolatban végez vizsgálatokat, amelyekhez anyagát kötetlen folyó beszéd-ből veszi (Nyr. LXXXIV, 355—60; németül: Die Silbenzahl der ungarischen Wörter in der Rede: Zeitschrift für Phonetik XIV, 88—92). — FÓNAGY DÖMÖLKI BALINTtal és SZENDE TAMÁSSal kiterjedt hangstatisztikai felmérést végez a köznyelvben (ÁltNyT. 2. sz. 117—32).

FÓNAGY érdekes vizsgálatának: „Hallható-e a mimika?“, melyhez ajakfelvételeket és hangszínképeket közöl, nagy a gyakorlati-alkalmazott jelentősége (Nyr. XC, 337—41; németül: Hörbare Mimik: Phonetica XVI, 25—35; hozzászól: PAPP FERENC: Nyr. XCI, 377—8). FÓNAGY e kérdésről már korábban is írt: „Mimik auf glottaler Ebene“ (Phonetica VIII, 208—19).

Az információelmélet, távközlés problémakörébe tartozik TARNÓCZY TAMÁS tanulmánya, melyben a jelozlás és a hírtartalom nyelveket meghatározó tulajdonságáról ír (NyK. LXIII, 161—78; németül: Über die sprachbegrenzenden Eigenschaften der Signalverteilung und des Informationsinhaltes: Zeitschrift für Phonetik XIII, 57—75). — FÓNAGY a nyelvi jel sajátos jellegéről számol be (NyK. LIX, 151—60; németül: Über die Eigenart des sprachlichen Zeichens: Lingua VI, 67—88). — A beszéd és valószínűség a tárgya BÜKY BÉLA előadásának a debreceni nyelvészkongresszuson (NytudÉrt. 58. sz. 223—9), valamint FÓNAGY cikkének (Nyr. LXXXVI, 309—20).

20. A logopédia, a beszédhibák és javításuk problémája ugyan nem tartozik szorosan témakörünkbe, de a fiziológiai hangtannal való kapcsolata alapján mégis megemlítjük a legfontosabb műveket.

VÉRTES O. ANDRÁSNAK a beszédhibákról írt dolgozata röviden elemzi a hibás beszédet, a beszédhibákat (Nyr. LXXX, 343—54; l. még: NyrFüz. 5. sz.). A Gyógy-pedagógiai Főiskolán, illetőleg a tanintézményekben KANIZSAI DEZSŐ útmutató és gyakorlókönyvét használják (A beszédhibák javítása. Bp., 1968. 3 439 l.). Orvosi és gyógy-pedagógiai szempontból egyaránt jelentős, modern könyv FRINT TIBOR és SURJÁN LÁSZLÓ közös műve: „A hangképzés és zavarai. Beszédzavarok.” (Bp., 1969. 171 l. + 24 kép). — MÉREI FERENCNÉ az értelmi fogyatékosok beszédhibáiról számol be a Gyógy-pedagógiai Tanárképző Főiskola évkönyvében (Bp., 1964. 183—97). A kisgyermek beszélni tanulása látszatra spontán folyamat, de közben nélkülözhetetlen a környezet — a család, az óvoda, az iskola — segítése, nevelése a tiszta kiejtés és a szép beszéd kialakításában. A gyermekek zöme megtanul tisztán beszélni, mintegy 10 százalékuk azonban csak nehezen és hibásan. A beszédhiba jelentősége nagyobb, mint általában gondolják. Ezért kell már gyermekkorban figyelni rá, és időben közbeavatkozva kijavítani a hibát. E munkához nyújt nagy segítséget SEPER JENŐ, MONTÁGH IMRE, VINCZE TAMÁSNÉ műve a gyakori beszédhibákról (Szerk. SZABÓ LÁSZLÓ: Tanítók Kézikönyvtára 4. Bp., 1970. 150 l.).

Inkább orvosi vonatkozásúak az alább felsorolt művek: FÁBRICS ZOLTÁN, Hang-réstágító műtétekkel szerzett tapasztalatok (Fül-Orr-Gégegyógy. 1964/10: 114—8); FRINT TIBOR, A hang functionális zavarának okai és kórformái (uo. 1964/2: 72); Uő., A phoniatriai kezelés szerepe egyoldali recurrens paresis okozta hangképzési zavar megszűnésében (uo. 1965/11: 67—9); HIRSCHBERG JENŐ, A dadogás kóreredete, tünettana és kezelése (Egészségügyi Munka 1967.); RÉTHI AURÉL, Über die Heilung des Stotterns und der Dysphonia spastica (Mschr. Ohrenheilk. 1965: 99, 240); SURJÁN LÁSZLÓ, Die submucöse Chordectomie als glottiserweiternde Operation (H. N. O. Wegweiser fachärztl: Praxis 1965/13: 231). Itt említjük meg, hogy a Magyar Fonetikai, Foniatriai, Logopédiai Társaság 1968. nov. 13—14-én Budapesten tartotta kongresszusát.

21. Szemlénk végére érve utolsó pontunk nem a jövő terveivel foglalkozik, hiszen akkor még egyszer ekkora terjedelemben lenne szükségünk, hanem visszatekintünk az elmúlt tizenöt év munkásságára. Meg kell állapítanunk, hogy a magyar fonetika munkásai igyekeztek a több évtizedes lemaradáson javítani, és utolérni a nemzetközi szintet. Ez sok tekintetben sikerrel járt, de még mindig fennáll annak a veszélye, hogy ismét csak elmáradunk, ha az illetékes szervek nem segítik kellő anyagiakkal az itthoni kísérleti fonetikai kutatásokat, ha nem szerzik be azokat a műszereket, amelyekkel modern méréseket lehet eszközölni. Akkor megint csak visszaszorulunk, és mások fejlődését figyelhetjük, kulloghatunk utánuk. — A szemléből kitűnt, hogy a magyar fonetikusok igyekeztek eredményeiket a külföld számára hozzáférhetővé tenni; talán idegen nyelven együttvéve sem jelent meg annyi magyar tárgyú nyelvészeti cikk, mint fonetikai. — Ugyanakkor a magyar fonetikusok figyelemmel kísérték és kísérik a külföld szakirodalmát, rendszeresen ismertetésekkel jelentetnek meg e tárgykörben, ezek közül néhányat fel is sorolunk: A. MOLLES — B. VALLANCIEN, *Phonétique et Phonation* (Hangképzés és fonetika) — ismerteti SZENDE TAMÁS (Nyr. XCII, 125); ZINDER, *Obscsaja fonetika* (Általános fonetika) — ismerteti SZÁNTÓ ÉVA (NyK. LXIII, 448—55); ugyanő számol be a fonológiai kutatások újabb eredményeiről a Szovjetunióban (NyK. LXII, 187—95); KNYEBEL, MARIJA, *A színészi szó* — ismerteti KÖRMÖCZI LÁSZLÓ (Nyr. LXXXVII, 492—3); TRUBETZKOY nyelvmeletének és fonológiájának lélektani és logikai alapja — ismerteti ARANY A. LÁSZLÓ (NyK. LXIX, 125—45, 345—63); KAINZ, *Psychologie der Sprache* — ismerteti VÉRTES O. ANDRÁS (NyK. LX, 448); A. SOVIJÄRVI, *Über die phonetischen Hauptzüge der finnischen und der ungarischen Hochsprache* — ismerteti FÓNAGY IVÁN (NyK. LXII, 161—3). És még sorolhatnók tovább. — A jelen mellett azonban a múlt nagy személyiségeivel is foglalkoznak. VÉRTES O. ANDRÁS *Albertus Magnus* egyetemi előadásainak fonetikai értékű megnyilatkozásait tárgyalja (*Phonetisches in den Hochschulvorlesungen des Albertus Magnus: Phonetica X, 80—91*). — BAKOS JÓZSEF tanulmányának tárgya: Comenius és az emberi beszédhang vizsgálata (*Egri Ped. Főisk. évkönyve VII [1961.], 247—86*).

Minden tudomány fejlődésében fontos állomás egy nemzetközi kongresszus, különösképpen akkor, ha ez a tudomány szorosan összefügg a technika rohamos fejlődésével. Ezért volt nagy jelentőségű, hogy majd negyedszázadnyi szünet után vizsgált időszakunkban három nemzetközi fonetikai kongresszus is ülésezett: a IV. (1961.) Helsinkiben, az V. (1964.) Münsterben és a VI. (1967.) Prágában. E kongresszusokon volt ugyan mindig magyar résztvevő, de kevés. Így gyakran előfordult, hogy a meghirdetett magyar fonetikai előadást más olvasta fel, vagy csupán kiadták a kongresszus jegyzőkönyvében. E tekintetben a jövő sem biztató: a VII. kongresszus ugyanis a kanadai Montrealban lesz 1971 augusztusában. Pedig a kongresszusokon való megjelenés nemcsak szükséges, hanem a nemzetközi tudományos életben és együttműködésben való részvétel elengedhetetlen feltétele is. Az időnkörünkbe esők közül mindössze a negyedikről áll rendelkezésünkre beszámoló (MOLNÁR JÓZSEF: MNy. LVIII, 129—32).

Szemlénkben is mély fájdalommal kell búcsút vennünk két kiváló magyar fonetikusától, kik ez időszakban távoztak sorainkból: Laziezius Gyulától 1957 augusztusában, Hegedűs Lajos 1959 júliusában. Emléküket ércnél maradandóbban őrzik fennmaradt tudományos munkáik. Laziezius Gyulától HARMATTA JÁNOS búcsúzott (NyK. LX, 210—3, ALingu. VII, 211—6), Hegedűstől BÁRCZI GÉZA (MNy. LIV, 593—4, NytudÉrt. 17. sz. 3) és VÉRTES O. ANDRÁS (NyK. 111—4).

E nagy veszteségek után felnövekvőben van az ifjú nemzedék, melynek első szárnypróbálgatásairól több ízben meggyőződhattünk szemlénk keretén belül is. Az elmúlt tizenöt év termése kemény munka eredménye, és bizvást enged következtetni még nagyobbakra a jövőben.

MOLNÁR JÓZSEF

KÜLÖNFÉLÉK

Megemlékezés Sajnovics Jánosról

1. Felemelő megemlékezésnek és kiemelkedő tudományos tanácskozásnak volt a színhelye május 12-től 14-ig Székesfehérvár és a tőle nem messze fekvő Tardos község. A Magyar Tudományos Akadémia Sajnovics-Emlékbizottsága itt rendezte meg — a Magyar UNESCO-Bizottság, a Székesfehérvári Városi és a Fejér Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, az MTA Nyelvtudományi Intézete, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, valamint az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke közreműködésével — a Sajnovics János emlékéit idéző ünnepséget és a tudománytörténeti szimpoziumot, abból az alkalomból, hogy kétszáz éve jelent meg Koppenhágában, majd Nagyszombatban *Sajnovics Jánosnak az összehasonlító nyelvtudomány területén úttörő jelentőségű műve: a „Demonstratio idioma Ungarorum et Laponum idem esse”* című munka.

Az ünnepségen és a tanácskozáson csaknem harminc külföldi tudós — Dániából és Norvégiából, valamint Svédországból, Finnországból, a Szovjetunióból, az Amerikai Egyesült Államokból, Angliából, Nyugat-Németországból, Csehszlovákiából és Jugoszláviából —, továbbá mintegy hetven hazai szakember és számos érdeklődő vett részt.

Mi tette olyan jelentőssé és szinte nemzetközivé ezt a találkozót? Mindenekelőtt az, hogy Sajnovics János a magyar és — nyugodt lélekkel mondhatjuk — az európai nyelvtudomány történetének jeles alakja, aki az 1768—1769-i Vardö-szigeti csillagászati expedíciót — vezetőjének, a szintén magyar származású Hell Miksának az ösztönzésére — a lapp nyelvnek, illetőleg a lapp—magyar nyelvviszonyoknak a tanulmányozására használta fel, és a korábbi tapogatózásokkal, a néhány véletlenül fölfedezett szóegyezésre alapított sejtésekkel szemben úgy bizonyította be említett munkájában a magyar és a lapp nyelv rokonságát, hogy a szóegyezéseken kívül a nyelvtani jelenségek közös eredetét is igazolta. Ezzel elsőként alkalmazta az összehasonlító módszert, s ha e módszer megalapozása és elterjesztése nem is az ő nevéhez fűződik, az úttörés érdeme elvitathatatlan tőle, nem beszélve arról, hogy — mint erről a hozzászólások is tanúskodtak — több országban akadtak követői. De nem feledkezhetünk meg arról a körülményről sem, hogy a „Demonstratio . . .” létrejöttét lehetővé tevő expedíciót a nemzetközi összefogás segítette diadalra. Ahogy *Lakó György* professzor az ünnepségen elhangzott szép előadásában kifejtette: „A norvégok adták a tengert, a hajót s hazájukban a baráti fogadtatást. A dánok adták a tudományos ösztönzést és az anyagi eszközöket. Svéd-, német-, finn- és oroszországi tudósok pedig a Demonstrációban kifejtett megállapítások gyarapításához járultak hozzá korábbi tudományos kutatásaik eredményei útján. Így végzett végül temérdek nehézség ellenére is sikeres munkát az a magyar tudós, akinek az emlékéit ma itt ünnepeljük, s így született meg az a tudományos mű, mely mai tudományos fejtegetésünk középpontjában áll.”

2. Az emlékünnepséget a Székesfehérvári Városi Tanács dísztermében *Bárczi Géza* akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke nyitotta meg, majd *Tapolczai Jenő*, a Fejér megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának elnöke üdvözölte a vendégeket. Ezután hangzott el *Lakó György* akadémikus említett ünnepi előadása „Sajnovics és Demonstratiója” címen, amelyben a korábbi kutatások újraértékelésével, friss adatok és összefüggések feltárással — a tudománytörténetnek is kitűnő példát adva — mutatta be a Tardosról elinduló Sajnovics János életútját, tudományos pályáját, a Demonstratio korabeli jelentőségét és mai értékét, közben mindig meleg hangon szólva Sajnovicsról, az emberről.

Az első napnak érdekes és tanulságos színfoltja volt a római Gorsiumot feltáró

Tác község melletti ásatásokhoz rendezett kirándulás, valamint este a Vörösmarty Színházban a budapesti Thália Színház vendéjátékaként előadott Kalevala megtekintése. A kétségtelenül merésznek mondható előadás csodálattal töltötte el északi vendégeinket s valójában az összes résztvevőt. Mind az előadás témája, mind a színpadra állítás, mind pedig a finn nyelven elmondott részlet hozzájárult bizonyos „finnugor” hangulat megteremtéséhez.

3. Nyelvtudomány-történetünkben az első korszakot („a magyar nyelvtudomány kezdetei”) Sylvester János fellépésétől (a XVI. század húszas éveitől) Sajnovics János „Demonstratio”-jának a megjelenéséig (a XVIII. század hetvenes éveigi) számítjuk. És ez utóbbival kezdődik a második korszak („a mai értelemben vett nyelvtudomány felé”), amely a XIX. század közepéig tart. Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy az emlékbizottság a Sajnovics Jánosra való emlékezést egybekötötte a nyelvtudomány-történeti szimpozion megrendezésével. Mindehhez vegyük hozzá, hogy bár nyelvtudományunk mind a kutatások minőségét, mind a mennyiségét tekintve óriásit lépett előre, a tudomány-történeti vizsgálódások területén nagyon elmaradtunk. Pedig ez a diszciplína rendkívüli tanulságokat rejt a ma számára. Tanulságos, mert csak az elődök eredményeit felhasználva és tovább építve léphet előre minden tudomány; mert az előző tudós nemzedékek elképzeléseiből, kísérleteiből — még a félresikerültekből is — mindig bőségesen meríthetünk gondolatokat, ötleteket, indíttatásokat; mert az ő gyakran küzdelmes, kudarcokkal teli életútjuk s ugyanakkor szívós kitartásuk, nemritkán hősiességük helytállásuk követendő példa számunkra, erkölcsi bátorságot ad munkánkhoz, s ugyanakkor növeli felelősségérzetünket. Igen találóan jelölte hát ki az emlékbizottság a tudományos programot is.

Ennek keretében két előadás hangzott el. A második nap Bárczi Géza akadémikus „A nyelvtudomány-történet elvi kérdései” címen — a tőle megszokott vonzó stílusban — tekintette át az európai nyelvtudomány kezdeteit s mához vezető útjának legfőbb állomásait, közben rámutatva e diszciplína fontosságára, általános problematikájára: a társadalmi indíttatásokra, egy-egy új iskola létrejöttére, a kutatómódszerek tökéletesedésére, a nagy nyelvészegység munkásságára, valamint a nyelvtudomány-történet vizsgálói előtt álló legsürgősebb feladatokra.

Lakó György és Bárczi Géza előadásait nagyon érdekesen egészítették ki a hozzászólások. Mind a külföldi, mind a hazai hozzászólók száma meghaladta a tízet. L. L. H a m m e r i c h dán professzor latin nyelven köszöntötte az emlékünnepe résztvevőit — mintegy visszaidézve Sajnovics korát; K. B e r g s l a n d norvég lappológus — hazájában bejárva azt az utat, amelyet Sajnovics is megtett — magyar nyelven számolt be nem mindennapi tapasztalatairól, következtetéseiről; R. P r a ž a k brnói kollega — szintén magyarul — Sajnovics csehországi hatásáról beszélt; stb. A külföldiek közül a felszólalók között üdvözölhettük még a következő professzorokat: H. H e n d r i k s e n (Dánia), R. A u t y (Anglia), P. A r i s t e (Szovjetunió), R. A u s t e r l i t z (Amerikai Egyesült Államok), A. R a u n (Amerikai Egyesült Államok), V. H a n z e l i (Amerikai Egyesült Államok), A. R o t (Szovjetunió), K. H. S c h m i d t (Német Szövetségi Köztársaság).

4. A harmadik nap délelőttjén hallgattuk meg Benkő Loránd akadémiai levelező tagnak „A magyar nyelvtudomány Sajnovicstól napjainkig” című sokatmondó, tanulságos előadását. Benkő professzor ebben hazai nyelvtudományunknak ma is tartó, legfontosabb periódusát tárta elénk, közelebről azt, hogy hogyan, milyen úton-módon alakult ki mai sokrétű, több diszciplínát magába foglaló, modern nyelvészetünk. — Az előadást három (nyelvtudomány-történeti és Sajnovicsal foglalkozó, általános nyelvészeti, valamint nyelvművelő és stilisztikai) csoportban szabad konzultáció követte. Ezeket a megbeszéléseket — a szakembereken kívül — sok helyi és környékbeli érdeklődő is részt vett.

A háromnapos összejövetelt a Sajnovics szülőfalujában, Tordason megrendezett emlékünnepe zárta. A községi Művelődési Ház nagytermében egybegyűlteket — akik között nagy számban jelentek meg a helybeliek — G o n d a I s t v á n, a Székesfehérvári Járás Végrehajtó Bizottságának elnöke üdvözölte. Ezután G u l y a J á n o s kandidátus tartotta meg lapp nyelvi magnetofónfelvételekkel és más népköltészeti részletekkel illusztrált, hatásos előadását „A nyelvrokonság tudata a magyar művelődésben és történetben” címmel. Végül kegyeletes aktus következett: a jelenlevők Sajnovics szülőházához vonultak, és meghallgatva K á l m á n B é l a professzor szép emlékbeszédét, az MTA Nyelvtudományi Intézete, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a székesfehérvári járás képviselői megkoszorúzták a szülőház falán levő emléktáblát.

5. A Sajnovics-emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion külföldi és hazai résztvevői azzal a jóérzéssel távozhattak a vendégszerető és rendkívül vonzó városból, Székesfehérvárról, hogy mind a Sajnovics Jánosra való emlékezés, mind a tudománytörténeti tanácskozás, mind a fehér asztal melletti beszélgetés, mind pedig a várossal és környékével való ismerkedés nagyon gyümölcsöző és mindenki számára kellemes hatású volt. Szeretnénk remélni, hogy a korábbi nyelvészkonferenciákhoz, konferenciákhoz hasonlóan — amelyekken egy-egy nyelvészeti diszciplína alapvető kérdéseit tárgyaltuk meg — ez a találkozó is nemzeti értékeinknek még jobb megbecsülésére serkent, és tovább segíti a magyar nyelvtudomány-történetet az intenzívebb kibontakozási és fejlődés útján.

SZATHMÁRI ISTVÁN

S á m s o n E d g á r

1906–1970

Kiváló munkaerőkölsű embert veszítettünk el a hatvannégy éves Sámson Edgárban. Munkában megmutatókozó ragaszkodás fűzte a magyar néphez, a magyar művelődéshez, ezen belül a nyelvészethez. Hasonlóan összeforrt a benediktínus életformával. A hangtalan kötelelességteljesítés embere volt.

Tanári működését Pápán kezdte (1931–1932.), majd egy év múlva a Pannonhalmi Főiskolán mint a magyar történeti nyelvészet és a finnugor összehasonlító nyelvészet tanára folytatta munkáját. Az 1946-ban megalakult pannonthalmi általános iskolának ő volt az első igazgatója. Majd 1950 óta ismét gimnáziumi tanárként működött Pannonhalmán. Az életpályájához szükséges művelődés, a tanári munka és a pedagógiai ismeretek gazdagítása mellett megmaradt idejében évtizedeken át napirendszerűen nyelvészeti problémákkal foglalkozott.

Nyelvészeti munkái az általános nyelvészet, a magyar és finnugor nyelvészet területén helyezkednek el. Első, önállóan megjelent munkája: „A magyar nyelv egyszerű gyakorító képzői”. Ezen a művön és főként a későbbi kisebb-nagyobb cikkein — amelyek közül több éppen az ige tárgykörébe vág s a Magyar Nyelvben jelent meg — mestereinek (Gombocz Zoltán, Klemm Antal, Pais Dezső) lelkiismeretes pontossága, az apró nyelvi tények tisztelete tűnik szembe. Tudományos munkássága szempontjából egyben tragédiának mondhatjuk, hogy a szabatoság, részletesség nála abban is jelentkezett, hogy gúzsba kötötték szárnyait.

Az általános nyelvészet terén írt nagyobb tanulmányai: „Nyelvi módszer és nyelvtörténet” és „Pillanatképek a nyelvről”. Sok anyag rejlik a fonetikától a mondatnagig terjedő cédulázott anyagban és a részletfeldolgozásokban.

A magyar nyelvészetből az élő nyelv s azon belül az igék érdekelték (összetett

gyakorító képzős igéink, igeragozási kérdések). Foglalkozott megnyúlt magánhangzóink nyelvtani értékelésével, ikerszavainkkal, Écs és egyéb községek nevének magyarozatával és helyneveink ragozásával. Fel nem dolgozott, gazdag gyűjtött anyaga kiterjed *nyújt*-féle és *gyújt*-féle igéink nyelvtörténeti vizsgálatára, a szóvégi és szóközépi *-jt*-re, az *-ajt*-, *-ejt* végű igékre. Egy idevágó tanulmánya szól flexiószerű jelenségről a magyar igeragozásban. Nyelvtörténeti tanulmányaiból megemlítendő az *-sz* praesensjel keletkezése és egy XVII. századi kézirat fordítás ismertetése (MNY. LVIII, 458–64). A földrajzi nevek gyűjtő és ellenőrző munkájához 1967-ben csatlakozott mint a Győr–Sopron Megyei Bizottság tagja. Ebben a munkában is a nála szokásos parázsló lelkesedés és pontosság jellemezte. Betegen is gyalog járta a falvakat.

A finnugor nyelvészet körében is az igék vonzották. Közölve vagy közlésre előkészített állapotban vannak osztják hangtani és igeragozási tanulmányai: jelentő mód jelen idő, az *-l* praesensjel, a múlt idő jelölése, az ige-*nek*. A finnugor *l* hangok és funkcióik megtöltene körülbelül 500 cédulát, közben feldolgozott részletekkel. A finn nyelvvel állandóan foglalkozott folyóiratok és levelezés révén. Elégge terjedelmes finn levelezése maradt fenn azoktól az ismerőseitől, akikkel az 1938–1939-i tanévben Finnországban megismerkedett. A levelezés nem tudományos jellegű. A Pannonhalmán megjelent finn vendégeket ő fogadta; néhány érdeklődő tanulót megtanított a finn nyelvre.

Szerette a magyar nyelvtudományt és tisztelte művelőit. Ezért járt fel a Nyelvtudományi Társaságnak, amelynek választmányában is helyet foglalt, számára ünnepet jelentő és baráti találkozásra alkalmat adó üléseire; pedig ez az út neki két napot jelentett.

Pannonhalmán a gimnáziumban magyar és latin nyelvet tanított. Mint gimnáziumi tanár többször volt érettségi elnök. Gyakran szerepelt komoly méretű munkáival a magyar és latin szakmai munkaközösségben. Témái közül két nagyobb dolgozatot nevezek meg: „Néhány gondolat anyanyelvi oktatásunk újabb lendületéhez” (módszertan; 62 kézírásos lap); „A magyar tanár forgandó szerencséje” (írásbeli és szóbeli érettségi tapasztalatai: 18 gépelt lap).

Élete utolsó négy évében többszöri műtéte sikerét összekapcsolta a magamegadással. Utolsó másfél évében a látszat szerint összebarátkozott a legyőzhetetlen kórral. A rá jellemző önfegyelméssel nem érdeklődött orvosoknál betegsége miféleségéről, hogy ne állítsa őket nehéz feladat, illetőleg felelet elé. Utolsó hónapjaiban is ragaszkodott a munkához, mint az élet sójához. Utolsó heteiben mosolyogva mutatott fizikai erejét fölülmúló készülők cikkére.

Akik ismertük őt, a szorgalmas nyelvész, a kiváló tanár és igaz ember elvesztésének fájdalmával búcsúznak tőle.

DANCI V. JÓZSEF

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXVI. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1970. június 20-án tartotta meg tisztújító közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó termében.

I. Az elnöki megnyitó után BAKOS FERENC köszöntötte G Á l d i L á s z l ó tagtársat hatvanadik születésnapja alkalmából, majd KISS LAJOS H a d r o v i c s L á s z l ó t üdvözölte ugyancsak hatvanadik születésnapja alkalmából.

G á l d i L á s z l ó k ö s z ö n t é s e:

Egy hónapja, 1970. május 23-án ünnepelte hatvanadik születésnapját Gáldi László, a hazai romanisztika külföldön is jól ismert és elismert reprezentánsa, a nyelvtudományok

doktora, c. egyetemi tanár. Most, amikor a magyar nyelvész-társadalom tisztelettel és szeretettel köszönti, magától kínálkozik az alkalom, hogy végigtekintsünk eddigi tudományos tevékenységének gazdag termésén. Bátran állíthatjuk: mind a tanulmányozott nyelvek száma, mind a vizsgált nyelvi területek változatossága terén kevesen vetekedhetnek vele, egyike legszínesebb és legsokoldalúbb nyelvészeinknek. Sajátos kutatói arculatának kialakulásában nyilván nem kis szerepe van abban, hogy miután egyetemi tanulmányai során kiváló mesterektől elsajátította a hazai hagyományos módszereket, módja nyílt arra is, hogy külföldön, elsősorban Franciaországban megismerhesse az akkori romanisztika és általános nyelvészet legfrissebb eredményeit. A hazai és a külföldi metodika összeötvözése, az új iránti érdeklődés szinte elválaszthatatlan alkotói egyéniségétől.

Gáldi László egész tudományos tevékenységére talán leginkább az a jellemző, hogy a nyelvet sohasem önmagában és önmagáért vizsgálta, hanem mindig mint a műveltség és a kulturális hatások hordozóját tekintette; nyilván ez az oka annak is, hogy érdeklődése már korán irodalmi kérdések vizsgálatára is indította. Az egymás mellett élő és ezért egymásra szükségképpen ható kultúrák vizsgálatának szentelt egész sor, legkülönbözőbb természetű dolgozatot. Ezek közé tartozik első nagyobb szabású műve, a román nyelv újjörög jövevényszavairól írott magántanári disszertációja (*Les mots d'origine néogrecque en roumain à l'époque des Phanariotes*). Ilyen irányú szellemi beállítottsága érvényesül, amikor még egyetemi hallgatóként a francia kreol nyelvjárásokkal kezdett foglalkozni; erre azóta is vissza-visszatér. Hasonló színezettel jelentkezik már a pályainduláskor jubilánsunknak egy másik nem kevésbé kedvelt területe, a verstani és stilisztikai kutatás; itt elsősorban a román verselés dél-olasz és görög gyökereiről írott emlékezetes tanulmányára gondolok.

A művelődési kapcsolatok nyelvi vetülete, a szókincs története Gáldi Lászlónak is az egyik fő vizsgálódási területe. A magyar—román nyelvi kapcsolatok kutatójaként számos szövejtésben foglalkozott a két nyelv között történt szókölcösönzésekkel, és ezekben a cikkekben nem hiányoznak a távolabbra mutató megjegyzések sem, így például az a korai felismerése, hogy a két nép közötti nyelvi kapcsolatok kutatásában döntő súllyal esik latba a nyelvjárásiasság.

Szótörténet és művelődéstörténet sajátos összekapcsolódása születik meg Gáldi műhelyében, amikor szótártörténettel foglalkozik. Az indítás itt is nagyon korán megtörténik, hiszen első megjelent cikke, egyetemi bölcsészdoktori értekezése a magyar lexikográfiának a románra gyakorolt hatásáról szól. Ez irányú tevékenységének egyik legveretesebb terméke a Samuil Micu-Klein szerkesztette *Lexicon Valachico-Latinum* kiadása, amely egyben a szótárba foglalt szóanyag beható lexikológiai elemzését is adja.

A romanista bemutatása mellett nem feledkezhetünk meg a magyar szókézlet nem kevésbé termékeny kutatójáról sem. Több tanulmánya jelent meg középkori szójegyzékeinkről, majd egész eddigi ilyen irányú működésének betetőzéseként írta meg akadémiai doktori értekezését (*A magyar szótárirodalom története a reformkorban*).

E mű jelentőségét nálam sokkal hivatottabbak méltatták, szólni kell azonban azokról a diszciplínákról, amelyekre az ünnepelt már pályaindulásakor felfigyelt, de amelyeknek művelését az utóbbi két évtizedben különös szorgalommal és kedvvel végzi. A stilisztika és verstan területéről van szó. Gáldi Lászlónak ebbe az irányba forduló programját az 1953-ban az *Acta Linguistica*-ban közzétett „*Essai d'une interprétation fonctionnelle du vers*” című tanulmánya jelenti be. Az itt kifejtett és azóta továbbfejlesztett elveket egész sor és különböző nyelvekből kiválasztott költői mű elemzésével mutatta be. A román költészetnek e téren is kitüntetett szerepe van: megírta a román verselés történetét. Mihail Eminescu költői stílusával foglalkozó könyvét a román akadémiai kiadó jelentette meg. Francia és olasz stilisztikai jegyzetei nem csupán az egyetemi oktatásban nyújtanak segítséget.

Tévedés volna azonban azt hinni, hogy mindeme tevékenysége mellett Gáldi László hűtlenné vált a lexikográfiához, hiszen egyre komolyabb részt vállalt a fellendülő magyar szótárirásban. Régebbi franciaországi szlavisztikai tanulmányai — ez irányú cikkeire most éppen csak utalni kívánok — szolgáltak alapul ahhoz, hogy Hadrovics Lászlóval közösen szerkesszék az első tudományos jellegű orosz—magyar és magyar—orosz nagyszótárakat és ezeknek kisebb változatait. Neki köszönhetjük az ugyancsak először megjelent spanyol—magyar és magyar—spanyol szótárakat, e mellett tevékenyen közreműködött más újlatin nyelvek nagyszótárainak szerkesztésében és lektorálásában.

Négy évtizedes, kitérőkben és zökkenőkben sem szűkölködő, de eredményekben gazdag életet ünnepelünk. E szép jubileum alkalmából kívánjuk Gáldi Lászlónak, hogy még hosszú ideig őrizze meg páratlan energiáját, kutatói lendületét. A most készülő Petőfi-szótár megalkotása során kamatoztassa bőven kivételes szótörténetési, szótárirói és stíluskutatói tapasztalatait, e műben jubilánsunk változatos, szerteágazó, de bizonyos tekintetben mégiscsak egy irányba mutató érdeklődése fog koncentrálni, testet ölteni, hogy e nagy mű befejezése után újabb felfedező utakra indulhasson.

H a d r o v i c s L á s z l ó k ö s z ö n t é s e :

E hét szombatján, László napján tölti be hatvanadik életévét Hadrovics László, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, egyetemi tanár, a magyar szlavisták tekintélyes vezetője. Az évforduló nemcsak arra ad alkalmat, hogy szívből jövő szerencsekívánatainkat tolmácsoljuk a jubilánsnak, hanem arra is, hogy felmérni igyekezzünk, mit is köszönhetünk munkásságának, mit kapott tőle a magyar nyelvtudomány.

Első tudományos dolgozataként Muraköz helyneveit dolgozta fel, s a névtudományhoz később nem lett hűtlen. Hasonlóképpen egész pályáját végigkísérik a horvát irodalomnak főleg magyar vonatkozású kérdéseivel és a horvát helyesírás történetével kapcsolatos témák. Monográfiát szentelt a török hódoltság alatti szerb nép és egyház történetének. Mindez azonban inkább csak sokoldalú és sikeres előkészületnek mondható későbbi munkáihoz képest, amelyek véglegesen meghatározták Hadrovics László tudós profilját. Legnevezetesebb eredményeit ugyanis a filológia, a lexikográfia, az etimológia és a szintaxis terén érte el.

Délszláv filológiai kutatásai révén két elveszett középkori alkotást adott vissza a régi magyar irodalomnak: a Trója-regényt és a Nagy Sándor-regényt. Elsősorban nyelvezeti okfejtéssel kétségtelenül bebizonyította, hogy e két regény nagy számban megőrződött déli szláv változatai mind magukon viselik a magyar közvetítés bélyegét. Feleletet adott Hadrovics László arra a nyugtalanító kérdésre is: hogyan lehet az, hogy egyetlen magyar regényszöveg sem maradt fenn? Úgy, hogy a két szerény magyar prózai mű idővel, az irodalmi műveltség megizmosodásával elvesztette jelentőségét, kiment az irodalmi divatból, s lassanként feledésbe merült és elkallódott.

A szakemberek körén kívül Hadrovics Lászlót főképpen mint lexikográfust ismerik. Gáldi Lászlóval közösen szerkesztett orosz—magyar és magyar—orosz szótárai hatalmas példányszámban forognak közkézen. Évek hosszú során át elemezte Hadrovics László nap mint nap az orosz, magyar és szerb-horvát szavakat, mérlegelve jelentésüket, stilisztikai értéküket, grammatikai viselkedésüket, ekvivalenst keresve hozzájuk a másik nyelvből. S hogy e munka mennyi nehézséggel, fáradtsággal járt, mindenki maga elé képzelheti, aki valaha is dolgozott szótáron. Hadrovics László fáradozásának gyümölcseit azonban nemcsak a szótárhasználók élvezik, hanem ő maga is. Nyelvtudományi kutatásaiban bőségesen és állandóan kamatoztathatja gazdag lexikográfiai tapasztalatait.

Hadrovics László a legötletesebb és legtermékenyebb magyar etimológusok sorába tartozik. Érdeklődésének előterében a jövevényszavak, éspedig a magyar nyelv szláv — főleg déli szláv — jövevényelemei, továbbá a szerb-horvát nyelv magyar jövevényszavai állanak. Kedvencei az úgynevezett „nehéz”, illetőleg „reménytelen” szavak,

amelyeket egyik kutatónemzedék a másikra hagyományoz ilyen megjegyzésekkel: „eredete ismeretlen” vagy: „európai vándorszó, az átadó nyelv közelebről nem határozható meg” vagy: „a szomszédos nyelvekben mindenütt megvan, de nem tudni, melyik vette a másiktól” s hasonló. Hadrovics a szót mindig a jelentés, a használat, a földrajzi elterjedés vizsgálatával közelíti meg, s csak azután tér ki hangtani problémákra. Mi sincs távolabb Hadrovics Lászlótól, mint az újgrammatikus iskola hangtani merevsége. Ezért tűnhet némelyik szófejtése merésznek. Merészség nélkül azonban nincs előrehaladás a tudományokban sem.

Az etimológia területén várjuk Hadrovics Lászlótól a minél közelebbi jövőben azt az opus magnumot, amelyre fiatal kora óta készül, s amelynek megalkotásához még senkinek sem volt olyan ideális felkészültsége, mint neki. E mű a szerb-horvát nyelv magyar jövevényszavainak etimológiai szótára. Hadrovics László már számos részletkérdést felderített, tisztázta az elvi s módszertani kérdéseket. Most a nagy szintézisen a sor.

Tudományos pályáján Hadrovics László eddig kétségtelenül azzal okozta a legnagyobb meglepetést, hogy több mint három évtizednyi szlavisztikai munkásság után néhány évre átlépett a magyar mondattan területére, s egyszerre egész könyvvel jelentkezett. Hadrovics funkcionális mondattni vizsgálata a szófajok jelentésviszonyain épül fel, tehát szemantikai alapelvű. Lényege az, hogy a közlés tartalma és a grammatikai megformálás között az összefüggések egész bonyolult szövődékét igyekszik feltárni, s a jelenségeket igyekszik okaikra visszavezetni. A maga számára Hadrovics úgy határozta meg ezt a munkát, hogy a nyelvet mint az értelmes közlés eszköztékét működés közben akarja megragadni. S hogy Hadrovics mondattni rendszere nem üres spekuláció terméke, arról hatalmas, saját gyűjtéséből származó, szigorúan végigelemzett példatára kezeskedik.

Hadrovics László imponálóan gazdag életművének áttekintésekor megkísérthet bennünket a gondolat, hogy ezt a kivételes termékenyséű tudóst talán bizony megkímélte az élet minden nehézségtől, megpróbáltatástól. Nem, a sors nem volt ilyen kegyes Hadrovics Lászlóhoz. Ő azonban minden esetben derűs nyugalommal várta ki a Madách Imre-i „climaetericus napok” elmúlását, s adta át magát ismét az alkotó munka tiszta örömeinek. Állandóan új és új problémák megoldásán fárad, s közben egész lénye harmonikus derűt sugároz. Ez a derű az, amely oly kellemessé teszi körülötte a légkört.

Hatvanadik születésnapjára mit is kívánhatnának mást Hadrovics Lászlónak a magyar nyelvtudomány munkásai: gyűjtse csűrbe a betakarításra váró termést, szántson bátran bele a parlagon heverő táblákba, s vessen beléjük magot. Azt tegye tehát továbbra is, amit eddig tett. Ezzel szerzi nekünk is, akik őszinte szívvel állunk körülötte, a legnagyobb örömet, s ebből lesz a nyelvtudománynak is a legtöbb haszna.

Az üdvözlések után az ünnepeltek meleg szavakkal mondtak köszönetet az előadóknak és a Társaságnak.

2. Ezután IMRE SAMU tartott előadást „Szinkronia és diakronia a Magyar Nyelvtudományi Társaság anyagában” címmel.

3. Az előadás után TELEGDY ZSIGMOND, a Társaság főtítkára terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. Jelentésemet azon kezdem, ami Társaságunk most záruló esztendejének kimagasló eseménye volt, a Névtudományi Konferencián.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság rendezte több mint egy évtizeddel ezelőtt, 1958-ban az első magyar névtudományi konferenciát, amely az egykori beszámoló szerint „átmeneti aléltságából új életre keltette a hosszú múltra és nagy eredményekre vissza-

tekintő hazai névkutatást"; megtisztelő feladatának tekintette Társaságunk, hogy szervezze, amint az idővel esedékessé vált, az újabb tanácskozást is.

Ez a tanácskozás szeptember 2-án nyílt meg három általános igényű, nagyobb előadással; ezekhez csatlakoztak külföldi vendégünk, VILJO NISSILÄ fejtegetései, amelyek a finn névtudományi kutatások mai helyzetéről tájékoztatták a konferencia hallgatóságát. Ezután, az első nap délutánjától kezdve az előadások három csoportban párhuzamosan folytak. A konferencia szeptember 4-én Társaságunk elnökének, BÁRCZI GÉZÁNAK záró szavával ért véget. A több mint 70 előadás örvendetes, talán nem túlzás azt állítani, hogy impozáns képet nyújtott a magyar névtudomány sokrétű gazdagságáról; kitűnt, nevezetesen, hogy névtudományunk — a névadás természetének megfelelően — szoros, termékeny kapcsolatban áll más társadalmi tudományokkal; ez szemléletesen is megmutatkozott abban, hogy konferenciánkon szép számmal vettek részt, előadóul is, a történettudomány és a néprajz képviselői. — A konferencia keretében került sor az önkéntes földrajznev-gyűjtők ez évi országos tanácskozására is.

Számos külföldi kollégát is üdvözölhettünk konferenciánkon, néhányan előadással is közreműködtek. Megemlítem végül, hogy a konferenciát Társaságunk a MTA Nyelvtudományi Intézetével közösen rendezte, és hogy sikeréhez számottevően hozzájárult szervező titkárunknak, dr. T ö r ö k Z o l t á n n énak lelkes és szakavatott munkája.

Részben a Névtudományi Konferencia felhívását követve a Társaság elnöke a választmány áprilisi ülésén javasolta névtudományi szakosztály felállítását Társaságunk keretében; elnökül P a p p L á s z l ó t, titkáruul M i k e s y S á n d o r t ajánlotta. A választmány egyhangúlag elfogadta a javaslatot; a döntés természetesen a Közgyűlés hatáskörébe tartozik.

Idén kétszáz éve annak, hogy megjelent SAJNOVICS Demonstratioja, az a munka, amely talán elsőként érvényesítette gyakorlatban a történeti összehasonlító nyelvészet alap gondolatát. A MTA I. osztályának keretében más intézményekkel együtt Társaságunk is részt vett annak a több napos tanácskozásnak előkészítésében, amely hivatva volt ezt az emlékezetes eseményt méltóan megünnepelni. A nagysikerű tanácskozásnak a nyelvtudomány történetének kérdései álltak a középpontjában, ennyiben az mintegy folytatása volt a mi 1967-i konferenciánknak.

2. A Társaság munkájának java a felolvasó ülésekre esik. Lássuk, mit végeztünk ezen a téren.

Az elmúlt év folyamán Budapesten 27 felolvasó ülést rendeztünk. A szám az előző évihez képest némi emelkedést mutat; megítélésénél tekintetbe kell venni azt is, hogy a Társaság orientalista szakosztálya megszűnt, átalakult az önálló Kőrösi Csoma Társasággá. De ha megvizsgáljuk, hogyan tevődik össze ez a szám, jelentős különbség mutatkozik az egyes szakosztályok munkájában. A budapesti szakosztályok felolvasó ülésein összesen mintegy 600 érdeklődő jelent meg.

A 27 felolvasó ülés kétharmada három szakosztály: az általános nyelvészeti, a magyar és a finnugor között oszlik meg (az első hat, a másik kettő hét — hét ülést rendezett); a nyelvoktatási szakosztályban négy, a germanisztikai-romanisztikai szakosztályban két felolvasás hangzott el, a szlavisztikai szakosztályban egyetlen egy. Ha tekintetbe vesszük szlavisztikánk gyarapodását és a növekvő érdeklődést a nyelvoktatás, anyanyelvünk és az idegen nyelvek oktatása iránt, aligha kételkedhetünk, hogy a hiba bennünk, a megfelelő szakosztályok szervező munkájában van; ezen kell javítanunk, ha azt akarjuk, hogy ezek a szakosztályok is eleven tagjai legyenek a Társaságnak, érdemlegesen hozzájáruljanak a haladáshoz a maguk területén.

Általában úgy látom, hogy az utóbbi évtizedek fejleményei, a kutatók sokasodása, a kutatás differenciálódása és, részben ennek következtében, a publikálás késedelmesége virtuálisan nagyban növelte a Társaság jelentőségét, de hogy a lehetőségek megvaló-

sítása nagyobb, kezdeményezőbb tevékenységet, határozottabb koncepciót kíván a szakosztályok és a Társaság vezetőségétől.

Budapesti üléseink előadói közül öten külföldről látogattak el hozzánk. *Gergely János*, a Centre Universitaire des Langues Orientales tanára a francia nyelvterületen élő magyarok (magyar nyelvi) beszéd-sajátosságait tekintette át széleskörű kutatás alapján. *Aulis J. Joki* professzor, a Helsinki Egyetem Finnugor Intézetének vezetője „*Etymologie heute*” című előadásában az etimológiai kutatás mai helyzetét elemezte, hangsúlyozva, milyen nagy és termékeny feladatok várnak a szófejtésre még a régóta és alaposan művelt területeken is (az előadás azóta megjelent: *MNy. LXVI, 4–12*). *Jurij Nyikolajevics Karaulov* kandidátus előadása: „A szókészlet szemantikai mezője a chanti nyelvben” nemcsak a finnugor nyelvészetet érintette, egyben hozzájárulás is volt jelentős szóanyag alapján egy nagyhatású szemantikai elmélet gyakorlati megítéléséhez. *Arni Pentillä*, a jyvaskyläi egyetem ny. rektora a homonimia jelenségét vizsgálta előadásában, különös tekintettel a finn nyelvre. Végül *Elise Riesel*, az 1. sz. Moszkvai Állami Idegennyelvi Főiskola professzora a stilisztika néhány vitás kérdését világította meg.

Ismeretes, hogy Társaságunknak vidéki csoportjai is működnek. Ezek között példamutató munkát végzett a pécsi, amelynek *Temesi Mihály* tanszékvezető főiskolai tanár az elnöke. A csoport öt felolvasó ülést rendezett a nyelvelmélet, a leíró magyar nyelvten és nyelvoktatás, valamint a nyelvjáráskutatás tárgyköréből; a felolvasások, legalábbis a mi pesti tapasztalatainkhoz képest, szokatlanul népes közönség előtt hangzottak el. A csoport ezen felül patronálta a KISZ vezetőképzőjének nyelvművelő előadásait nyelvművelő közönségszolgálatot tartott fenn, és eredményesen dolgozott munkatervi feladatként Baranya megye földrajzi neveinek összegyűjtésén és feldolgozásán. A debreceni csoport négy felolvasó ülést rendezett: kettőnek külföldi vendég volt az előadója: *Petro Lizanyec* docens (Uzsgorod) a magyar–ukrán nyelvi kapcsolatokkal foglalkozott, *Jean Perrot* pedig a párizsi egyetem Általános Nyelvészeti Intézetének professzora, a mai magyar nyelv főnévi esetrendszerének működését elemezte. A szegedi csoport mindössze két felolvasó ülés rendezéséről számol be.

3. Társaságunk publikációs tevékenysége szerény keretek között mozog, de a nyelv-tudomány terén folyóiratával és kiadványaival hézgapótló szerepet tölt be.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat a múlt év folyamán nem bővült újabb számmal. Megjelenés előtt áll *ERDŐDI JÓZSEF* „Csillagneveink” című terjedelmes munkája. Készen állnak, részben már lektorálva, további kéziratok; azon vagyunk, hogy ezek mielőbb sorra kerüljenek.

Fontos és örvendetes újság, hogy a Társaság kiadványainak első 23 száma újból rendelkezésre áll, beszerezhető kitűnő, az eredetivel teljesen egyező utánnymásban. Ismeretes, hogy ezek az értekezések — köztük számos nagyjelentőségű dolgozat — régóta könyvészeti ritkasággá váltak; utánnymásuk széles körben keservesen érzett hiányt szüntet meg. Reméljük, lehetőség nyílik más, régóta hiányolt műveknek is, így az Ómagyar Olvasókönyvnek, hasonló reprodukciójára.

Idetartozik, hogy „Tanulmányok a magyar és a finnugor nyelvtudomány köréből” címen megjelent a Tankönyvkiadó Vállalatnál az 1967 decemberében tartott konferenciánk anyaga, és hogy sajtó alatt van, megjelenés előtt áll a Nyelvtudományi Értekezések sorozatában a tavalyi Névtudományi Konferencia anyaga is.

A választmány az elnök indítványára áprilisi ülésén köszönetet mondott dr. *Török Zoltán* nék a kiadványok ügyében történt fáradozásáért.

4. Társaságunk két évvel ezelőtt *Révai Miklós*-emlékermét alapított azzal a határozattal, hogy azt általában jelentékenyebb nyelvészeti műért, főként induló nyelvész első jelentős munkájáért kell adományozni. Eddig két ízben került sor az emlék-

érem odaítélésére. Ezúttal a választmány azt javasolja a tisztelt Közgyűlésnek, hogy Tompa Józsefet, a MTA Nyelvtudományi Intézetének főmunkatársát részesítse ebben a kitüntetésben több évtizedes magyar nyelvtudományi munkásságáért, a magyar leíró nyelvtani kutatásban elért kiváló eredményeiért, nevezetesen 1968-ban megjelent „Ungarische Grammatik” című munkájáért.

A Névtudományi Konferencia ösztönzésére felmerült egy Pesty Frigyesről elnevezett emlékérem alapításának gondolata is a névkutatás terén szerzett érdemek kitüntetésére. A MTA I. Osztályának kezdeményezésére a Társaság választmánya foglalkozott a gondolattal, javasolja az érem megalapítását, és azt, hogy az odaítélés szabályzatát a Társaság névtudományi szakosztálya dolgozza ki.

A választmány az év folyamán három ülést tartott; a fontosabb kérdésekről, amelyek a napirenden szerepeltek, s az ezekben hozott határozatokról igyekeztem, ahogya a tárgy magával hozta, beszámolni.

5. A múlt év személyes vonatkozású eseményei közé tartozik, hogy a finnugor szakosztály decemberi ülésén Kálmán Béla tagtársunk meleg szeretettel köszöntötte Fokos-Fuchs Dávidot, a Társaság alelnökét nyolevanötödik születésnapja alkalmából; ugyanennek a szakosztálynak májusi ülésén került sor N. Sebestyén Irén választmányi tag köszöntésére, aki ez évben tölti be 80. évét. Mindkét szeretett és tisztelt kollégánknak ezúttal is Társaságunk nevében jó egészséget, töretlen munkakedvet és további, eredményekben gazdag éveket kívánunk és remélünk.

Az elmúlt esztendő folyamán többen elhunytak Társaságunk tagjai közül. Elvesztettük Baboss Ernőt, aki kezdetől fogva elnöke volt a Társaság nyelvoktatói szakosztályának; lelkes munkája, amely alapos nyelvészeti ismeretekre is támaszkodott, nagyban hozzájárult az új szakosztály megszilárdulásához. A választmány Juhász Jánost bízta meg, hogy amíg a Közgyűlés határoz, lássa el az elnök tisztét. — Elhunyt Sámson Edgár; értékes tudományos munkásságát maradandóan számon tartja a magyar nyelvészet. — Társaságunkban sokan ismerték és becsülték az író és művelődéstörténész Gyalla Pap Domokost, aki néhány hónappal ezelőtt, 90. évében távozott el körünkől. — Végül Társaságunk is gyászolja, mint egykori tagjait, Veres Pétert, a kitűnő író és Rényi Alfrédot, a nagy matematikust, aki nemcsak érdeklődött munkánk iránt, hanem néhány éve előadást is tartott az információelmélet és a nyelvészet kapcsolatairól általános nyelvészeti szakosztályunk felolvasó ülésén.

A választmány az utolsó közgyűlés óta 37 új tagot vett fel Társaságunkba. Tagjaink száma 478, közülük 36 egyetemi hallgató.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, fogadja el jelentésemet.

A közgyűlés a főtktár beszámolóját elfogadta.

4. Az elnök bejelentette, hogy az 1969. évben megtartott Névtudományi Konferencia határozata értelmében a választmány tárgyalta a névtudományi szakosztály megalakításáról, melynek elnöke Papp László, titkára Mikesy Sándor lenne. Kérte a közgyűlést, járuljon hozzá az új szakosztály megalakításához, és bízta meg a választmány javaslatára alapján Papp Lászlót az elnöki, Mikesy Sándort a titkári teendőik ellátásával.

A közgyűlés a javaslatot elfogadta.

5. Ezután Kelemen József, a Társaság pénztárosa emelkedett szólásra. Társaságunk 1969. évi pénzforgalmáról az alábbiakban számolok be:

A) Kiadások:

01/1. Főfoglalkozásuk alapbére, bérpótlék. (Az eredetileg előírányzott 27 000 Ft-nál magasabb összeget az okolja meg, hogy gazdasági ügyintézőnk illetményét időközben az Akadémia megemelte.) 31 864,— Ft

01/4.	Megbízási díjak. (Ezen a rovaton számoljuk el az alkalmi munkák díjazását: a takarítás, stencilezés, kézbesítés, vetítés költségeit.)	2 000,— Ft
02/1.	Jutalmazás	1 000,— Ft
02/5.	Kiküldetés. (A közgyűlésre meghívott három vidéki elnökünk közül csak egy tudott megjelenni, ezért az eredeti előirányzat 2000,— Ft-jával szemben itt megtakarítás jelentkezik.)	411,— Ft
02/6.	Reprezentáció. (Ezen a rovaton számoljuk el a felolvasó ülések, a választmányi ülések és a közgyűlés alkalmával adott feketekávékat.)	302,— Ft
03/2.	Ingófenntartás. (Ezen a rovaton számoljuk el a Társaság irodaszerkiadásait és az MNB kezelési költségét.)	1 020,— Ft
03/12.	Postaköltség	3 584,— Ft
03/13.	Társadalombiztosítási járulék. (Az előirányzattal szembeni emelkedés magyarázata: gazdasági ügyintézőnk illetményének emelése.)	3 646,— Ft
03/15.	Egyéb szolgáltatás (Társaságunk ezen a rovaton fizeti a nyomdai úton előállított meghívók költségeit, a közlekedési költségeket, a P. K. előfizetési összegét, valamint a Társaság kiadványsorozatának előállítási költségeit. Az előirányzattal szemben (5 300,— Ft) mutakozó megtakarítás abból adódik, hogy Erdődi Józsefnek Uráli csillag-neveink című, 1968. utolsó negyedében megrendelt munkája 1969-ről áthúzódott 1970-re. Így ennek költségeit az 1968. és 1969. évi maradvány felhasználásával 1970-ben tudjuk — remélhetőleg — ki-egyenlíteni.)	2 130,— Ft

Összes kiadás: 45 957,— Ft

B) Bevételek:

50/1.	Működési bevétel: tagdíjakból	10 455,— Ft	27 605,— Ft
	kiadványok eladási árából	8 950,— Ft	
	jogi személy tagdíjából	8 200,— Ft	
50/3.	Költségvetési támogatás. (Az eredeti előirányzat 29 000— Ft-jával szemben mutakozó többlet részint az illetményemelkedés költsége, részint az Erdődi-féle kiadványért kért póthitel.)	35 700,— Ft	
50/5.	Előző évi maradvány:	5 727,— Ft	

Összes bevétel: 69 032,— Ft

Függő bevételi tételek:

a)	Az egri járás földrajzi neveinek kiadására a Heves megyei Tanácstól átutalt	90 000,— Ft
b)	Kiadványaink bevételéből útban levő összeg	984,— Ft

Bevétel a függő bevételekkel együtt: 160 006,— Ft

Kiadás 45 957,— Ft

Maradvány, függő bevételekkel együtt: 114 059,— Ft

ebből idegen pénz 90 000,— Ft

saját pénz 24 267,— Ft

Az eladásra váró kiadványok értéke 1969. december 31-én 176 235,50 Ft

6. **Tompáné Lovas Rózsa** felolvasta a számvizsgáló bizottság jelentését. A közgyűlés mind a pénztáros, mind a számvizsgáló bizottság jelentését elfogadta.

7. Ezek után **Kelemen József** pénztáros előterjesztette a Társaság 1970. évi költségvetését.

A) Kiadások:

01/1. Főfoglalkozásúak alapbére, bérpótlékok	30 700,— Ft
01/5. Megbízási díjak	2 000,— Ft
02/5. Kiküldetés	1 500,— Ft
02/6. Reprezentáció	500,— Ft
03/2. Ingófenntartás	1 000,— Ft
03/12. Posta	5 000,— Ft
03/13. Társadalombiztosítási járulék	3 000,— Ft
03/15. Egyéb szolgáltatás	7 000,— Ft

Kiadások összesen: 50 700,— Ft

B) Bevételek:

51/1. Működési bevétel	18 000,— Ft
51/4. Költségvetési támogatás	32 700,— Ft

Bevételek összesen: 50 700,— Ft

Amint a bemutatott költségvetési tervezetből is látható, az Akadémia 1970-re azt az összeget állította be költségvetési támogatásként, amely gazdasági ügyintézőnk alapbére és bérpótléka. Társaságunknak tehát arra kell törekednie, hogy bevételeit lehetőség szerint fokozza, mert működésének egész kiadásait magának a Társaságnak kell előteremtenie.

Ezzel kapcsolatban felhívom a Közgyűlés és a tisztelt Tagok figyelmét a pontosabb tagdíjfizetés szorgalmazására, és különösen kérem azokat a tagtársainkat, akik több évi hátralékkal tartoznak, hogy hátralékos tagdíjukat minél előbb fizessék be. — A tagdíjak pontos befizetése azért is elsőrendű érdeke lenne Társaságunknak, mert az Akadémia illetékesei abból a feltevésből indulnak ki, hogy a tudományos társaságok tagjai a tagdíjat pontosan fizetik, tehát a Társaságok tagdíjakra támaszkodva fennakadás nélkül megtervezhetik és elláthatják vállalt feladataikat.

Ugyancsak kívánatosnak tartanók, hogy minél több tagtársunk vegyen részt jogi személyeknek Társaságunk tagjává való toborzásában. Az első lépések ezen a téren még 1969-ben történtek, és a tapasztalat szerint jogi személyeket tagként csak személyes kapcsolatokkal lehet eredményesen beszervezni.

A Társaság pénzügyi gazdálkodásának támogatására Társaságunk vezetőségének korábbi döntése alapján társasági kiadványainknak 1—23. számát fotomechanikus eljárással sokszorosítottuk. Az eddigi jelek szerint úgy látszik, hogy ez a sokszorosítási eljárás kifizetődő, a költségeket fedezi, és még némi bevételt is jelent a Társaság számára, egyebek közt további kiadványainak megjelentetéséhez. Javasolom, hogy közgyűlésünk a kiadványok fotomechanikus sokszorosítása terén végzett kiváló kezdeményező és szervező munkájáért mondjon köszönetet dr. Török Zoltánné ügyintézőnek.

8. Az alapszabályok értelmében ezután került sor a tisztikar és a választmány megválasztására. Társaságunk vezetősége az 1971. évi közgyűlésig a következő:

Elnök: Bárczi Géza. — Alelnökök: Fokos Dávid, Németh Gyula. — Főtitkár: Szathmári István. — Titkár: Hajdú Mihály. — Jegyző: Kaán Miklósné. — Pénztáros: Kelemen József. — Ellenőr: Balázs János. — Szakosztályelnökök: Lőrincze Lajos (magyar), Lakó György (finnugor), Kiss Lajos (szlavisztika), Tamás Lajos (germanisztika és romanisztika), Károly Sándor (általános nyelvészet), Juhász János (nyelvoktatás), Papp László (névtudomány). — Szakosztálytitkárok: Rácz Endre (magyar), Sz. Kispál Magdolna (finnugor), Péter Mihály (szlavisztika), Hutterer Miklós (germanisztika és romanisztika), Szépe György (általános nyelvészet), Szende Aladár (nyelvoktatás),

Mikesey Sándor (névtudomány). — A vidéki csoportok elnökei: Kálmán Béla (Debrecen), Nyíri Antal (Szeged), Temesi Mihály (Pécs). — A számvizsgáló bizottság tagjai: Csongor Barnabás, T. Lovas Rózsa, B. Lőrinczy Éva. — Választmányi tagok: E. Abaffy Erzsébet, D. Bartha Katalin, Bencédy József, Benkő Loránd, Bereczki Gábor, Berrár Jolán, Czeglédy Károly, Deme László, Erdődi József, Fábrián Pál, Fónagy Iván, Gulya János, Hadrovics László, Horváth Mária, Imre Samu, Juhász József, Kázmér Miklós, Király Péter, Kovalovszky Miklós, Ligeti Lajos, Mollay Károly, O. Nagy Gábor, Országh László, Pais Dezső, Papp István, Prohászka János, Rédei Károly, N. Sebestyén Irén, Sípos István, Szemere Gyula, Telegdi Zsigmond, Tompa József, Úrhegyi Emilia, Zsoldos Jenő.

9. A közgyűlés elfogadta a választmánynak azt a javaslatát, hogy ebben az esztendőben a Révai Miklós-emlékérmét Tompa József, a nyelvjárás-kutatás oklevelét pedig Bárdosi János szombathelyi muzeológus kapja.

Az elnök átadta a kitüntetések, és a tisztújító közgyűlést bezárta.

LEVÉLSZEKERÉNY

Berényi Zsuzsanna Ágnes írja: „*Ragadványnév*” vagy *ragadványnév*? Örömmel olvastam KOVALOVSKY MIKLÓSNAK a Köznevelés 1969/24. számában „Iskolai ragadványnevek” című cikkemre (Köznevelés 1969/21. sz.) tett megtisztelő észrevételeit. — A gyerekek között használatos elnevezések valóban figyelmet érdemelnek pedagógiai és nyelvészeti vonatkozásban. — Éppen ezért egy iskola teljes ragadványnévkincsét fel is dolgoztam nyelvészeti szempontból. Ebben a dolgozatban részletesen megvizsgálom a KOVALOVSKYTÓL felvetett kérdést. Az erre vonatkozó szakirodalom és a saját kutatásaim alapján megállapíthatom, hogy ragadványnév minden olyan elnevezés, amely a megnevezett személy hivatalos nevével eltér. — Ez nem mond ellent az ÉrtSz. szövegezésének, mert hiszen együtt használatos a hivatalos névvel az iskolai ragadványnév is. A helyzettől függ, hogy a hivatalos vagy a ragadványnevet alkalmazzák, valamint attól, hogy ki szólítja meg az illetőt: osztálytársa, tanára vagy más valaki. Ez esetben tehát ez a név nem a hivatalos névhez, hanem az elnevezett személyhez tapadt, „ragad” hozzá. A névadás indítéka szerint ezek a ragadványnevek megkülönböztető, gúnyoló, becéző, bók, lekicsinylő stb. jellegűek lehetnek.

Kunszery Gyula írja: Mészöly Miklósnak a közelmúltban megjelent — „Saulus” című, Szent Pál ifjúságáról szóló — történelmi regényében az első keresztény vértanú *Istenfanos* néven szerepel. Ez bizony nyelvtörténeti szempontból helyes időtévesztő elnevezés. Mert a görög eredetű *Sztephanosz* név — jelentése: ’koszorúzott’ — tudomásunk szerint vagy ezer esztendővel később, nálunk, magyar földön, toldódott meg az elején *i* hanggal, s lett belőle végül is *István*. Első királyunk ezt a nevet nyerte a keresztségben. — Ez a hangjelenség éppen nem egyedülálló, s összefügg a magyar nyelv ama sajátosságával, hogy a szó elején nem szereti a mássalhangzó-torlódást, s ezt rendszerint feloldja vagy egy közbeékelte magánhangzó segítségével (így keletkezett például *barát* szavunk egy szláv *brat*-féle alakból), vagy pedig a fenti módon, a torlódó mássalhangzók elé illesztett „*i*” hanggal (*iskola* ← latin *schola, scola*; *istráng* ← német *Strang, ispotály* német *Spital*, s az *istápol* igében még ma is tovább élő középkori *istáp* < középfelnémet *stap*). — Tanulság: kívánatos volna, ha történelmi regényíróink névadásnál meghallgatnák hivatásos nyelvészek tanácsát.

TARTALOM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXVI. közgyűlése	507
AARNI, PENTTILÄ: A homonimiáról, különös tekintettel a finn nyelvre	129
E. ABAFFY ERZSÉBET: Vonatváltás a <i>szabad</i> -ban 29. — Sylvester János kétféle helyesírási rendszeréről	464
BAKOS FERENC: A végartikulus alakulása román jövevényszavainkban	178
BALOGH LÁSZLÓ: A <i>Gyöngyös</i> állatnév jelentéséhez 78. — Hangutánzó és hangulatfestő szavaink geminátáiról	323
BÁRCZI GÉZA: Fiatal 80. — Vajon Himfy verseinek három felét akarta Kazinecy tüzre vettetni? 207. — Fa 326. — Fiú	327
D. BARTHA KATALIN: A labialis-illabialis tendencia állapota a Nagyszombati Kódex nyelvjárásában	300, 429
BENKŐ LORÁND: Legrégibb olasz jövevényszavaink nyelvi és történeti tanulságai 154. — Megjegyzések a magyar nyelvtudomány történetéhez a Sajnovics-évforduló kapcsán	385
BETHLENFALVY GÉZA: Beszámoló az Orientalisztikai Szakosztály működéséről	125
BOGNÁR ANDRÁS: Régi magyar szövegek	480
BOROS REZSŐ: A beszéddallam jegyzéséhez	213
BÜKY BÉLA: Eckhardt Sándor 1890—1969	122
DANCZI V. JÓZSEF: Sámson Edgár 1906—1970	506
DEME LÁSZLÓ: „A magyar kiejtés kézikönyve” előmunkáitairól	146
DOBOSSY LÁSZLÓ: Robot	80
DOMOKOS PÉTER: Egy sajátos szócsoport keletkezésmódjáról	294
FEHÉRTÓI KATALIN: Huszár 82. — Egy rokonságot jelölő középkori szóról	327
GERGELY JÁNOS: Megfigyelések a Franciaországban élő magyarok magyar beszédéről	367
GREGOR FERENC: Magyar <i>massa</i> — szlovák <i>maša</i>	173
GRÉTSY LÁSZLÓ: Anyanyelvünk szolgálatában	396
GYALLAY DOMOKOS: Történelem szavakban rögzödve	215
HORVÁTH EMESE: A román nyelv magyar jövevényszavai alaktani beilleszkedésének néhány kérdése	42
HORVÁTH JÁNOS: A Halotti Beszéd történetéhez	421
HORVÁTH JÓZSEF: Róttthízó	331
R. HUTÁS MAGDOLNA: Édes Gergely és az „ikes ragozás”	457
IMPLÓM JÓZSEF: Szótörténeti adalékok	99
IMRE SAMU: 1945—1970 I. — A felsőbri nyelvjárás <i>j</i> -zésének magyarázata 109. — A nyelvészeti kutatómunka tervezése és szervezése	271
INCZEFI GÉZA: A leggyakrabban használt képzők szerepe a földrajzi nevekben	312
JOKI, AULIS J.: Az etimológiai kutatás mai helyzete	4
KÁLMÁN BÉLA: Fokos Dávid üdvözlése	126
KÁROLY SÁNDOR: A szójelentéstani kutatások újabb tizenkét éve 117, 240. — A generatív gyclvtan gondolatának fejlődése és hatása	443
KIRÁLY PÉTER: Az elmúlt huszonöt év nyelvészeti kutatásai a szocialista országokban	257
KISS JENŐ: Szájtili. Sléffül 83. — A nyelvtörténet leíró szempontú képzővizsgálatáról 210. — A magyar nyelv a göttingai egyetemen	373
KOVÁCS ISTVÁN: Köszvény ellen való orvosság	485
KRISTÓ GYULA: A tihanyi alapítólevél és XI. századi szóbeliségünk	208
KUBINYI L. GÉZA: Aladár	208



KUNSZERY GYULA: Fidibusz. Autóbusz 84. — Sváda 216. — Ez is megjárta Szombat-helyt	331
LIGETI LAJOS: Orsó szavunk török háttere	412
MÁRTON GYULA: Adatok a nyelvjárási <i>kasztrol</i> — <i>kasztró</i> — <i>kaszró</i> elterjedéséhez 114. — Kiegészítés Balogh Lajosnak „A mai magyar nyelvjárások irodalma 1959-től 1968-ig” című szemleciikkéhez 245. — Az <i>o : a</i> megfelelés (<i>a</i> -zás) esetei a székely nyelvjárásban	486
MÁTAI MÁRIA: A Müncheneri Kódex határozószóinak egy csoportjáról	34
MÉSZÁROS HENRIETTA: Láb	332
MIKESY SÁNDOR: Személynévkutatásunk első szakaszához 197. — A Magyar Nyelv-tudományi Társaság életéből	377
MIZSER LAJOS: <i>Hajítófa</i> vagy <i>hajtófa</i> ? 85. — Van-e szaga a pénznek? 85. — Az adósság nem hal meg 217. — Alamuszi macska nagyot ugrik	217
MÓCSY ANDRÁS: A római kori személynévadás kutatása	56
H. MOLNÁR ILONA: Válasz Pap Mária megjegyzéseire	74
MOLNÁR JÓZSEF: A magyar leíró hangtan tizenöt éve (1956—1970.)	346, 492
MOÓR ELEMÉR: Poroszka 86. — A <i>csepesz</i> 'főkötő' és 'recsháj'	168
NAGY FERENC: Gondolatok a magyar szövegmutató szótárról	356
O. NAGY GÁBOR: Szótártípusok	135
ORSZÁGH LÁSZLÓ: Panoráma	87
PAIS DEZSŐ: Az <i>oyur</i> és hozzátartozói 284. — Aladár	470
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Szülesség, szülés	90
K. PALLÓ MARGIT: Az igesítő képzők kérdéséhez 75. — Gyaláz	333
PAP MÁRIA: Megjegyzés H. Molnár Ilona „A generatív nyelvtannak mint nyelvi modellnek és vizsgálati módszerének néhány kérdése” című tanulmányához	72
PAPP JÓZSEF: Mőcurka	218
PÁSZTOR EMIL: Toldi Miklós megjelölései Arany „Toldi”-jában	250, 359
POGÁNY IRÉN: Csillebérc	93
POKOMÁNDY GYULA: Rima	334
PROHÁSZKA JÁNOS: Szemlények Mikszáth Kálmán étlapjaiból	471
RÉDEI KÁROLY: Kengyel	225
REUTER CAMILLO: <i>Pegyvet</i> 'szibériai szürke mókus' 219. — Nehéz a kérget cserzeni	335
K. SAL ÉVA: Tol, tojik, tűz 97. — Kengyel	225
SCHRAM FERENC: Szarvasmarhák külsejének leírása 1684-ből 107. — Váci káromkodá-sok és szitkozódások a hajdankorból	345
SZABÓ GÉZA: Helyhatározóink történetéhez	182
SZABÓ SÁNDOR: Tartalom. Szó- és tárgymutató	517
SZABÓ T. ATTILA: Eltűnt település-e Barbátfalva?	472
SZATHMÁRI ISTVÁN: Anyanyelvünk életéből 405. — Megemlékezés Sajnovics Jánosról	504
TISCHLEROVÁ, MÁRIA: Mecenzéf	476
TOMPA JÓZSEF: A magyar mondattanírás néhány elvi kérdése	13
G. VARGA GYÖRGYI: Néhány megjegyzés a <i>dz</i> fonémáról	227
VAS JÓZSEF: <i>Szentendre</i> neve	65
VELCSOV MÁRTONNÉ: Testrésznevekből alakult mértékneveink története. VII. Marok ~ marék	49
VÉRTES O. ANDRÁS: Az erdélyi <i>x</i> betűről	214
ZAICZ GÁBOR: A szőfejtő Sajnovics János	246
ZSILKA JÁNOS: A deadjektívális verbumokkal szerkesztett mondatok helye a nyelvi rendszerben	452
ZSOLDOS JENŐ: Szótörténeti adalékok	231, 337
Kisebb közlemények	72, 207, 323, 464
Szó- és szólásmagyarázatok	78, 215, 326, 468
Nyelvművelés	227
Nyelvtörténeti adatok	99, 231, 337, 480
Nyelvjárások	109, 486
Szemle	117, 240, 346, 492
Különfélék	122, 246, 359, 504
Társasági ügyek	125, 377, 507
Levélsekrény	128, 384, 516

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincsen, illetőleg csak részben van felvéve a következő cikkek anyaga: D. BARTHA KATALIN, A labialis–illabialis tendencia állapot a Nagyszombati Kódex nyelvjárásában (300–312, 429–443); HORVÁTH EMESE, A román nyelv magyar jövevényszavai alaktani beilleszkedésének néhány ké. d.ése (42–49); IMPLÓM JÓZSEF, Szótörténeti adalékok (99–107); IMRE SAMU, A felsőőri nyelvjárás *j*-zésének magyarázata (109–14); INCZEFI GÉZA, A leggyakrabban használt képzők szerepe a földrajzi nevekben (312–23); MÁRTON GYULA, Az *o : a* megfelelés (*a*-zás) esetei a székely nyelvjárásban (486–92); ZAI CZ GÁBOR, A szófejtő Sajnovics János (246–50); ZSOLDOS JENŐ, Szótörténeti adalékok (231–9, 337–45).

adósság nem hal meg
217
Aethiops 157
ayrçaq (török) 419 k.
aië (román végartikulus)
180
alá 36
Aladár 468 kk.
alaktan | ikes ragozás 457
kk., ~i tanulmányok
246
alamuszi 218
alamuszi macska nagyot
ugrik 218
alatt 36, 184
állatnév 78 k.
alól 36
Anculatus (latin) 59
András 70 k.
Antonius (latin) 57
anyanyelvünk életéből |
Szabó T. Attila: ~ 405
kk.
Anych 198
Apátfalva 198
Arany János nyelve 250
kk.
arat 76 k.
arenga 209 k.
artikulus | a vég~ román
jövevényszavainkban
178 kk.
aszendálás 215
autóbusz 84 k.
azna (szerb-horvát) 47
Barbátfalva 472 k.
beszéd | Franciaország-
ban élő magyarok ma-
gyar ~e 367 kk.
beszéddallam jegyzése
213 kk.
beszédtempó vizsgálatok
492
bibircsók 296
Bírórét 315 kk.
bocanci (román) 44
bocsát 76 k.
bodza 228 k.
bógië (román) 43
bonta 221 k.

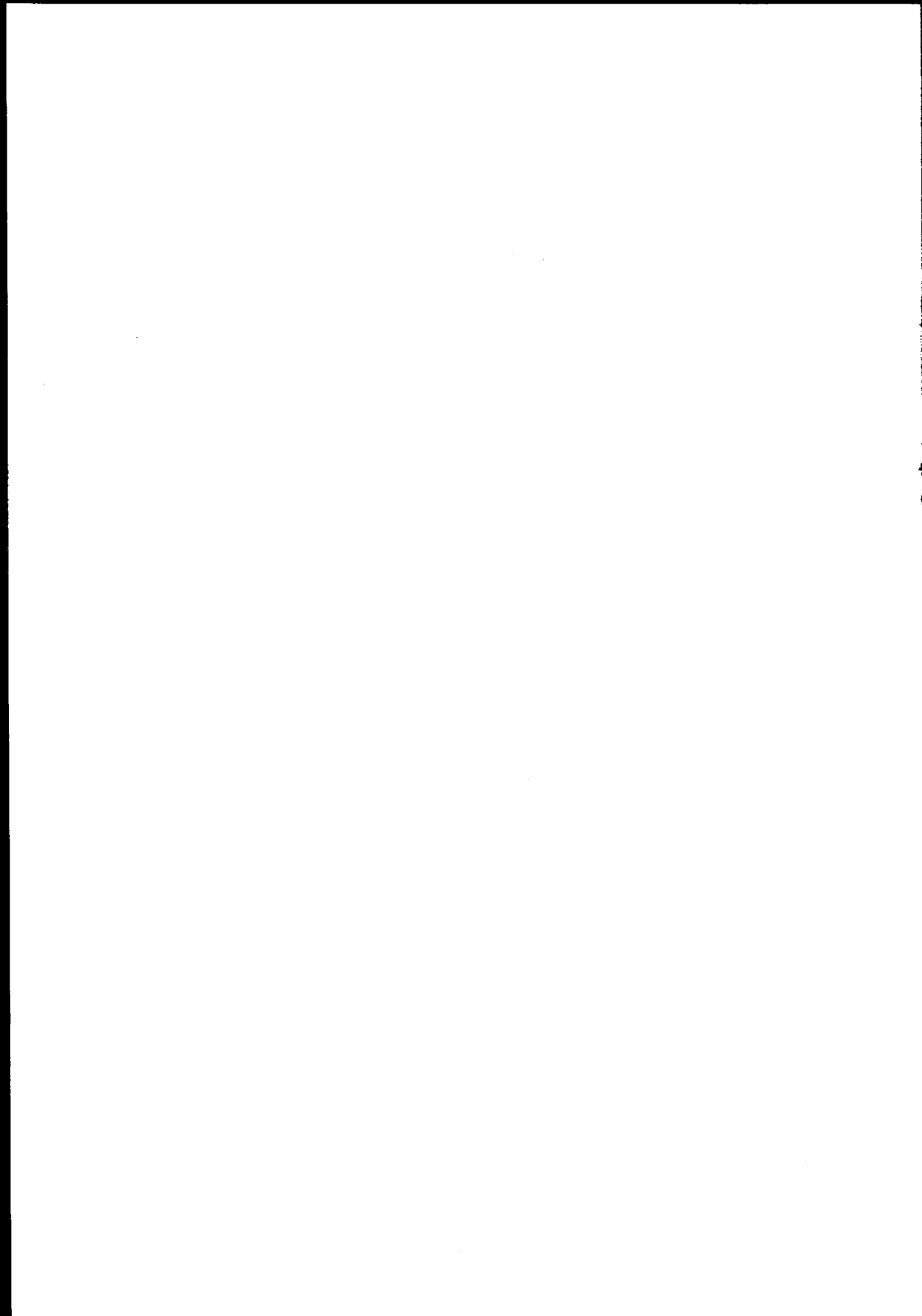
borít 76 k.
bota (horvát) 47
böllér 171
bőszörmény 165 k.
bűb 295 k.
bulfeie (román) 44
burda 221 k.
bunt (német) 221 k.
busz 85
cajka 335
căput (román) 44
Casata Magiona (latin) 60
čepcct (szláv) 168 k.
chindie (román) 44
Chomsky munkássága
443 k.
címertan felhasználása
204
ciormoiag (román) 44
cognomen (latin) 58 kk.
collation (angol) 131 k.
cormană (román) 46
csecs~csöcs 296
csepesz (székely) 168 kk.
csepesz-háj 172
cseplesz 172
cseplesz-háj 172
Cseres 336 k.
cserez 335 kk.
Csiki-hegyek 96 kk.
csille 95
Csillebére 93 kk.
csöröge(fánk) 471 k.
csúcs(os) 296
csúcsosodik 296
csúcs 296
dallam | beszéd~ jegy-
zése 213 k.
Datus (latin) 63
deadjektívális verbum
452 kk.
Deáki 198
decima (latin) 163
Demonstráció 246 kk.
Dinius (latin) 59
Dobogós-part 315
Dolens (latin) 59
d'ohd'út(ur) (román) 43
Dörfl 478
drákuly (román) 181

dudorodik 297
dz fonéma 227 kk.
Eckhardt Sándor 122 kk.
Édes Gergely és az ikes
ragozás 457 kk.
edzés 227
egir- (török) 416 k.
egres 162
egybe 37
elé 25 kk.
eleibe 34, 36
élesritmus 214
ellen 37, 183 kk., 188 kk.
ellenben 34, 36
elől 36 kk.
előtt 36, 193
Endre 70 k.
erdélyi *x* betű 214 k.
értetek 131
etimológia | az ~i kuta-
tás helyzete 4 kk.
étlap | Mikszáth Kálmán
~jai 471 k.
ez is megjárta Szombat-
helyt 331 k.
fa 326 k.
Fácányos 315
fagyöngy 78 k.
fánk 471 k.
féh (ófelnémet) 221 kk.
Feh (német) 221
felé 36
felett 36
felől 36
felül 39 kk.
férfi jelentésű argóbeli
szavak 334 kk.
fero (latin) 288
Fetthaut (német) 170
fiatal 80
fidibusz 84
fiú 327
Flavius (latin) 58
fogódzik 227 kk.
Fokos Dávid 126 kk.
forgácsfánk 471 k.
földrajz és névészet
206–7
földrajzi nevek | képzők
szerepe a ~ben 312kk.

- főle 193
főlé 35
fölött 193
Franciaországban élő magyarok magyar be-
széde 367 kk.
frater (latin) 329
fugái (román) 44
funkcionális magyar mondattan alapjai 13 kk.
füll 443
gágog 297
gége 297
genealógia és névészet 204—5
generálás 445
generatív nyelvtan 72 kk. 443 kk.
gentilicium 57 k.
gestine (román) 44
Glück (német) 288
góg 298
gógány 298
gombostű (román) 43
gondviselő 107 k.
góg(ös) 297 k.
Göttinga | magyar nyelv a ~i egyetemen 373 kk.
grano seraceno (olasz) 160
gugg 298 k.
guggol 298 k.
gyaláz 333 k.
gyermeknyelv 500
gyöngy 78 k.
Gyöngyös 78 k.
gyöngyvirág 78 k.
gyűl 77
gyűrűzik 229
hädärag (román) 44
harduc (román) 44
hajduch (cseh) 47
hajtófa 85
hajtófa 85
hallottak 209
Halotti Beszéd 421 kk.
halottsiratás 422 kk.
hangerő 493 k.
hangkőz 214
hanglejtés 214, ~- kutatás 495 k.
hangok és hangváltozások | hangutánzó és hangulatfestő szavaink geminátái 323 kk., hangváltozások, hangtörténet 501, labialis-illabialis tendencia a Nagyszombati Kódexben 300 kk., 429 kk., leíró hangtan 15 éve 346 kk., 492 kk., *aj* > *oj* diftongusok 131, *dz* 227 kk., *-gyv-* > *-tym-* 223 k., *i* > *ë* nyiltabbá válás 438, *l* > *ly* változás 180, *o* : *a* megfelelés a székely nyelvjárásban 486 kk., szókezdő fgr. **p* 219 kk., szókezdő olasz *s* 162, magánhangzóközi szlovák *s* 176, szókezdő *sz* 155 kk., *ul* > *uly* > *uj* 181, *ul* > *uj* változás 182, *ü* > *ö* nyiltabbá válás 438 k.
hangstatisztika 502
hangsúly 493 kk.
hangtani tanulmányok 245 k.
hangulatfestő szavak 323 kk.
hang(ulat)festő szavak keletkezésmódja 294 kk.
hangutánzó szavak 323 kk.
harmad 208
hartag (román) 44
határozó | hely~ története 182 kk.
határozószó | Münchener Kódex ~i 34 kk.
hámor 194
hátmegé 37
helesteie (román) 44
helyesírás 227 kk.
helyesírástörténet | ~ 214 k., kancelláriai helyesírás 465 kk., Sylvester János helyesírása 464 kk.
helyhatározó | ~k története 182 kk., ~k a Münchener Kódexben 35 kk.
héngeer (román) 43
herőce 471 k.
Himfy „három fele” 208
homonimafészek 130 kk.
homonimia 129 kk.
Horvát István 198—9
Hubollás 315
huszár 82 k.
huta 174
ig (török) 417
ig(de) (mongol) 417
igésítő képző 75 kk.
Igmánd 470
ik (török) 417
ikes ragozás 457 kk.
ilta (finn) 134
iobagi (román) 44
íránt 184 kk., 189 kk.
István 516
izmaelita 165
jala (török) 334
jelentésmegoszlás 244 k.
jelentésstruktúra 454 k.
jelentéstan | szó~i kutatások 117 kk.
Jerney János 199—200
javani (román) 44
jövevényyszó | olasz ~-vak 154 kk., román ~ 178 kk., román nyelv magyar ~vai 42 kk., török ~vaink 412 kk.
jyräys (finn) 130
kabala 86 k.
káliz 165 k.
kapura (szlovák, ukrán) 47
káromkodás váci ~ és szitkozódások 345 k.
kasz(t)ró 114 kk.
kasztról 114 kk.
**kečä* (fgr.) 227
**kégy* 227
kekvi (finn) 131
kender 412 kk.
kengyel 225 kk.
képzők és képzőszerű jelek | igésítő ~ 75 kk., ~ szerepe a földrajzi nevekben 312 kk., a nyelvtörténet leíró szempontú képzővizsgálata 210 kk., *-a* 286, kiesinyítő *-a* 295, *-ás*, *-és* 92, 313 kk., 319 kk., *-at*, *-et* 211 kk., *-b* 332, *-čaq* (török) 415, *-čaq*, *-čiq* (török) 414 kk., *-g* gyakorító 323 kk., *-vo* *-gul* *-γ* 325, *-gat* 76, *-izmus* 211, *-kozik* 211, *-l* 84, *-l* reflexív 76, *-lan* 285, *-lódik* 211, *-mozzanatos* *-m* 211 kk., *-mozzanatos* *-n* 323 kk., *-ó*, *-ő* 313 kk., *-ó*, *-ö* melléknévi igenévképző 321 kk., *-ő* 299, *-s* 313 kk., *-ság*, *-ség* 92, *-sta*, *-stü* 132, *-t* műveltető 76, *-z* denominális igeképző 336
kérgez 336
kétnyelvűség 367 kk.
kiejtés | helyes magyar ~ 497 kk., a magyar ~ kézikönyve 146 kk.
kirgiz 291 k.
kívül 40
kommissió 178
korán 130

- korda (délszláv) 47
 kozmoráma 89
 kourin (finn) 131
 költő 216
 Költő Gábor 216
 költői nyelv 500
 könnyű 439
 körkép 87 kk.
 körről 38 k.
 körül 38 k.
 közbe 36
 közé 36, 185 k.
 középen 38
 középiütt 38
 közibe 34
 között 184 k.
 Kubinyi Ferenc 203—4
 kukk 295 299
 kulina 384
 kutatás | nyelvészeti ~
 a szocialista országok-
 ban 257 kk., a nyelv-
 észeti kutatómunka
 tervezése és szervezése
 271 kk.; nyelvjárási
 ~ok 245 k., szójelen-
 téstani ~ok 240 kk.
 kürtöskalács 472
 labialis—illabialis tenden-
 cia a Nagyszombati
 Kódex nyelvjárásában
 300 kk., 429 kk.
 lăcătuși (román) 43
 lacreire (román) 44
 láttak 209
 lélek 129 k.
 lepedeie (román) 44
 lexikográfia 135 kk.
 lexikológia 135 kk.
 lipii (román) 44
 Lita románă (Oláh-Léta)
 475
 logopédia 502
 Lucius (latin) 57
 luokka (finn) 130 kk.
 luu (finn) 323 k.
 macurka 218 k.
 madzag 227 k.
 magyar | a ~ kiejtés ké-
 zikönyve 146 kk., ~
 leíró hangtan 15 éve
 345 kk., 492 kk., ~ mon-
 dattanírás 13 kk., a ~
 nyelv a göttingai egyet-
 emen 373 kk., ~
 nyelv rendszere 13 kk.
 Magyar Nyelv Szóvé-
 mutató Szótára 456 kk.
 Magyar Nyelvtudományi
 Társaság életéből 377
 kk., ~ közgyűlése 507
 kk.
 mai magyar nyelv rend-
 szere 13 kk.
 Marci 128
 marék 49 kk.
 marok 49 kk.
 marokgyapjú 55
 maroknyi 54 k.
 marokvessző 55
 maša (szlovák) 173
 maskara 162
 massa 173 kk.
 massa (latin) 177
 Mass(él) (német) 176
 massa 174
 matematikai nyelvészet
 445 kk.
 Mecenzéf 476 kk.
 Medzev 476 kk.
 meg 41
 megé 39
 megfizeti a nagy harang
 217
 mellé 36, 185
 mellett 36, 185
 mellől 36
 menszár(os) 171
 meredeie (román) 44
 mértéknevek | testrészne-
 vekből alakult ~ 49 kk.
 mešarb (szlovák) 171
 mesterség 47
 mészár(os) 171
 messze 41
 messzely 83
 Me(ch)ihildis 478
 metze 478
 Metzenseifen 476 kk.
 meztelláb 80
 Mikszáth Kálmán étlap-
 jai 471 k.
 Minerva teje 215
 mócirvál 219
 modell | nyelvi ~ 72 kk.
 mondat | helyhatározó-
 ink története 182 kk.,
 magyar ~tan-írás 13 kk.
 mony 98
 Mucianus (latin) 59
 Müncheni Kódex hatá-
 rozószói 34 kk.
 Náclastó 315
 nádzügás 227
 Nagyszombati Kódex
 300 kk., 429 kk.
 negyven 223—4
 nehéz a kérget cserezni
 335 kk.
 Nertomarus Irducissae
 filius (latin) 60
 névadás | képzők szerepe
 a földrajzi nevekben
 312 kk.
 névtudomány | ~ 409 k.,
 állatnév 78 k., Luc-,
 Lic- tövű latin sze-
 mélynevek 59, római
 kori személynévadás
 56 kk., személynévkü-
 tatás 197 kk., testrész-
 nevekből alakult mér-
 téknevek 49 kk., Ver-
 tövű személynevek 59
 nomen gentile 57 k.
 nő jelentésű argóbél szá-
 vak 334 kk.
 Nundinius Optervius
 med(icus) (latin) 63
 n'erge (cigány) 47
 Nyakas 337
 Nyakazó 337
 nyelvatlasz 410 k.
 nyelvmélek | a tihanyi a-
 lapítólevél 208 kk.
 nyelvföldrajz 245
 nyelvi modell 72 kk.
 nyelvjárás | é-zés, ő-zés
 300 kk., felsőöri ~
 109 kk., helyhatározó-
 ink története 183 kk.,
 j-zés 109 kk., a kasztról
 —kasztró—kaszró el-
 terjedése 214 kk., labi-
 alis-illabialis tendencia
 a Nagyszombati Kó-
 dex ~ában 300 kk.,
 429 kk., ~ok hang-
 tana 500 k., ~i iro-
 dalom 245 k. ~kuta-
 tás 409 kk., az o:a
 megfelelés a székely
 ~ban 486 kk.
 nyelvművelés 227 kk.,
 396 kk., 407 k.
 nyelvtan | generatív ~
 72 kk., 443 kk.
 nyelvtani funkció 23
 nyelvtani szerkezet 14 kk.
 nyelvtudomány | a ma-
 gyar ~ 1945 után 1 kk.,
 a magyar ~ története
 385 kk., ~unk jelene
 és jövője 396 kk.
 nyelvtörténet | az eti-
 mológiai kutatás hely-
 zete 4 kk., Halotti
 Beszéd 421 kk., az
 ikés ragozás Édes Ger-
 gely nyelvében 457 kk.,
 a magyar leíró hang-
 tan 15 éve 492 kk.,
 magyar nyelvtudo-
 mány története 385
 kk., a ~ leíró szem-
 pontú képzővizsgálata
 210 kk., XI. századi
 szóbeliség 208 kk.

- szuszog 218
 születés 90 kk.
 születéség 90 kk.
συμβαλτω (görög) 288
συμπερω (görög) 287
tabyn (török) 292
takaukses (finn) 134
talvisilta (finn) 134
tärhat (román) 44
 tarka 108
 Tárnok 198
 tehén 107 k.
tein (finn) 131
 Teknyős-tábla 355
 Tegledi Csanád Halotti
 Búcsúztatója 426 kk.
 tervezés | a nyelvészeti
 kutatás ~e 271 kk.
 testrésznevekből alakult
 mértéknevek 49 kk.
 tetéz 299
 tető 299
 tetőzet 299
 thesaurus 137 k.
 tihanyi alapítólevél 208
 kk.
 tiló 412 kk.
tipic (román) 44
tir ~ *tär* (török) 291
Titus (latin) 57 k.
- tocormani* (román) 44
toya- (uráli) 98
 tojás 98
 tojik 97 kk.
 toj 97 kk.
 Toldi Miklós megjelölései
 Aranynál 250 kk., 459
 kk.
 töff-töff(özik) 85
 történet | személynévku-
 tatás ~e 197 kk.
 transzformációs esopor-
 tok 452 kk.
tria nomina (latin) 60 k.
τυγγάω (görög) 287
 tűz 97 kk.
-u román végartikulus
 178 kk.
 uj 'nagybáty' 329
-uj végartikulus 178, 181
 k.
 Új 'esaládnév' 328
-ul román végartikulus
 178 kk.
Ulcisia Castra 65 kk.
Ulk 65
 Unió bokréta 215
 unoka 329
urëq (török) 414 kk.
urëuq (török) 414 kk.
- uy* 328
vaara (finn) 131
 váci káromkodások 345
 kk.
 vadzab 227
 Vajdás-sarok 315
Vannius (germán) 62
 vár 131
variolus (latin) 222
varius (latin) 222
vastaamme (finn) 131
véch (középfelnémet) 221
 kk.
 végartikulus román jö-
 vevényiszavainkban
 178 kk.
vifeli (román) 44
vëndroc (román) 44
vîşei (román) 44
vladar (szláv) 469 k.
 Volodár 470
 vó 329
vy 328
uy 328
 zabla 86 k.
 zsoldos 215
x betű | erdélyi ~ 214 k.
xalbea (román) 215
yg (török) 417 k.
yik (török) 417



TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (dr. *Török Zoltánné* szervező titkár, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253–70. számú csekkszámájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI:

37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10.— Ft.
38. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1963. 28.— Ft.
39. **Rác Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14.— Ft.
40. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. **Ligeti Lajos és Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd.** 1963. 62.— Ft.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963. 18.— Ft.
42. **D. Bartha Katalin:** Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964. 18.— Ft.
43. **Imre Samu:** A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10.— Ft.
44. **Papp László:** Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14.— Ft.
45. **Török Gábor:** A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964. 12.— Ft.
46. Alak- és mondattani gyűjtelék. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1965. 20.— Ft.
47. **Lakó György:** A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12.— Ft.
48. **Szabó Zoltán:** A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. 1965. 18.— Ft.
49. **Magdics Klára:** A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15.— Ft.
50. **Hadrovics László:** Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18.— Ft.
51. **Nemes István:** A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12.— Ft.
52. **Perrot Jean:** Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János:** A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20.— Ft.
54. **Deme László—Fábián Pál—Bencédy József:** A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9.— Ft.
55. **Farkas Vilmos:** Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16.— Ft.
56. **Hegedűs József:** A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19.— Ft.
57. **Magay Tamás:** Angol–magyar és magyar–angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16.— Ft.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai). Szerkesztette **Imre Samu és Szathmári István.** 1967. 95.— Ft.
59. **Szabó T. Attila:** A kolozsvári becenevek a XVI–XIX. században. 1968. 17.— Ft.
60. **H. Molnár Ilona:** Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15.— Ft.
61. **Fabricius-Kovács Ferenc:** A konkrét→absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13.— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet:** XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12.— Ft.
63. **Keszler Borbála:** A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10.— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13.— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter.** 1969. 52.— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969. 18.— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1969. 26.— Ft.
68. **Fehérfői Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25.— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12.— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia: Budapest, 1969. Szerkesztette **Kázmér Miklós és Végh József.** 1970. 64.— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17.— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 22.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

ÚJRA KAPHATÓ RÉGI SZÁMOK:

1. **Zolnai Gyula:** Nyelvémlékeink a könyvnyomtatás koráig. 1905. 14,— Ft.
2. **Szily Kálmán:** A mágnás-czím a magyarban. 1905. 12,— Ft.
3. **Pápay József:** Reguly Antal emlékezete. 1905. 12,— Ft.
4. **Balassa József:** A nép nyelvének tanulmányozása. 1905. 12,— Ft.
5. **Erdélyi Lajos:** Nyelvjárásaink ügye és teendőink. 1905. 16,— Ft.
6. **Réthei Prikkel Marián:** A magyar táncnyelv. 1906. 14,— Ft.
7. **Gombocz Zoltán:** Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. 1908. 40,— Ft.
8. **Melich János:** Az Orthographia Vngarica és a magyar helyesírás. 1908. 24,— Ft.
9. **Szeremley Császár Loránd:** Jelentés-tanulmányok. 1909. 22,— Ft.
10. **Kossa Gyula:** Régi magyar gyógyszernevek. 1909. 28,— Ft.
11. **Gombocz Zoltán:** Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz. 1910. 16,— Ft.
12. **Tolnai Vilmos:** A szólásokról. 1910. 28,— Ft.
13. **Melich János:** Nyelvünk szláv jövevényei. 1910. 28,— Ft.
14. **Melich János:** A magyar tárgyas igeragozás. 1914. 34,— Ft.
15. **Melich János:** Keresztneveinkről. 1914. 24,— Ft.
16. **Gombocz Zoltán:** Árpádkori török személynéveink. 1915. 30,— Ft.
17. **Hóman Bálint:** A székelyek eredete. 1921. 12,— Ft.
18. **Sági István:** A magyar szótárak és nyelvtanok könyvszete. 1922. 40,— Ft.
19. **Gragger Róbert:** Ómagyar Máriasisralom. 1923. 12,— Ft.
20. **Jakubovich Emil:** Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. 1924. 12,— Ft.
21. **V. Házi Jenő:** A soproni magyar—latin szójegyzék. 1924. 16,— Ft.
22. **Csúry Bálint:** A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 1925. 24,— Ft.
23. **Szinnyei József:** A Halotti Beszéd hang- és alakтана. 1926. 30,— Ft.

ÚJABB KIADÁSÚ SZÁMOK:

100. **Horváth János:** Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. **R. Hutás Magdolna:** Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebbi szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. **H. Fekete Péter:** Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. **Káldy-Nagy Gyula:** Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. **Sulán Béla:** Jelentéstani jegyzetek. 1962. Elfogyott.
105. **Bálint Sándor:** Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetőkénevei. 1963. 10,— Ft.
106. **Szj Rezső:** Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. **Gáspár János tájszógyűjteményei.** 1838—1845. Közreadja **Szabó T. Attila.** 1964. 10,— Ft.
108. **Schram Ferenc:** 1790—1819 közti körözlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. **Végh József:** A nevezetesebb külföldi nyelvjárásai szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarchívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. **Deme László:** Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. **Kovalovszky Miklós:** Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. **Deme László:** A Kazinczy-érmekek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. **Várkonyi Imre:** A Somogy megyei ő-zó nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. **Kelemen József:** Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
115. **Pais Dezső:** Régi személynéveink jelentéstana. 1966. 10,— Ft.
116. **Penavin Olga:** A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. **Hutterer Miklós—Mészáros György:** A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. **Kelemen József:** Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
119. **Jacobson Roman—Lotz János:** Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. **Helyes kiejtés, szép magyar beszéd.** (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
121. **E. Abaffy Erzsébet:** Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. **Lotz János:** Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. **Kiss Lajos:** Kniezsa István. 1968. 14,— Ft.
124. **Erdődi József:** Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. 1970. 80,— Ft.